

1683

C.No-1683

REPRINT FROM THE PANDIT

(श्रीः)

सप्तद्वन्द्वसूत्रम्

निर्णयचन्द्रिका

सप्तद्वन्द्वसूत्रम् । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः । श्रीमन्महोदयः ।

SHRI NITYATAS SVA

STYLED

ANDANKANDA HADYAM

OF

SRI HARSILA

FIRST EDITION (1883) EDITED BY

PANDIT MANMOHAN LAL VEDANTACHARYA

THIS SECOND EDITION EDITED BY

UTTAM SHASTRI SCHOLAR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES

PRINTED AND PUBLISHED BY

RAVATI PRASAD, B. A. AT THE MENDI

PRESS, BENARES, FOR PROPRIETOR

E. J. LAZARUS & Co., BENARES

[Rights Reserved] 1911. [2nd Edition] 1000 Copies.

Rs. 7-8.]

[मूल्य ७॥]

RG6x7,1
15E7
Harsha,

L683

ndakha-

३४८ नंबर ३४२ सं० ७६

निर्माणात् उत्पन्नम्

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi
Acc. No.

1683
~~576~~

REPRINT FROM THE PANDIT

(श्रीः)

खण्डनखण्डखाद्यम्

नाम

अनिर्वचनीयतासर्वस्वम्,

विचक्षणचक्रबूडामणिसमर्चितचरणाम्बुजकविताकिंकसार्वभौम-

श्रीयुतश्रीहर्षप्रणीतम् ।

तार्किकशिरोमणिश्रीमच्छङ्करमिश्रप्रणीतव्याख्यासनायम्,

साधुप्रवरश्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्योपनिबद्धया

उपवृत्तया संवलितं च ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालास्थव्याकरणाचार्यपरीक्षायां

कतिपयखण्डोत्तीर्णेन निगलिते-इत्युपाह्वयितुलशास्त्रिणा संशोधिता

द्वितीयावृत्तिः

तच्च-काश्याम्

बी० ए० श्रेष्ठिवरेण बाबू भगवती प्रसादेन स्वकीये

मेडिकल-हॉल नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

सं० १९७३-१९१७ ई० ।

ANIRVACHANÍYATÁSARVASVAM

STYLED

KHANDANKHANDAKHÁDYAM

OF

SRI HARSHA

FIRST EDITION (1888) EDITED BY

PANDIT MANMOHAN LAL VEDANTACHARYA.

THIS SECOND EDITION EDITED BY

PANDIT VITTHAL SHASTRI SCHOLAR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PRINTED AND PUBLISHED BY

BHAGAVATI PRASAD, B. A. AT THE MEDICAL HALL

PRESS, BENARES, FOR PROPRIETORS

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

All Rights Reserved] 1917. [2nd Edition, 1000 Copies.

Price Rs. 7—8.]

[मूल्यम् ७।।)

R66a7, 1

15 E7

~~1576~~

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI

Acc. No. ~~674~~ 1683

~~1576~~

खण्डन शुद्धिपत्रम् ।

पृ० पं० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ० पं० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१ २८ कटनम्	प्रकटनम्	२१ १६ निष्ट	निष्ट
२ १६ विद्य	विद्य-	२३ २५ तदवग-	तदवगमस्यापि
२ १८ उमानु	उमानु-		स्यापि
१५ १८ व्यवस्था	व्यवस्था-	२५ १७ स्युः	स्युः
३ ५ इमया	उमया	२७ २ स्यव	स्यैव
३ १४ शक्ति	शक्तिं	२७ २२ वाचस्त्वस्य	वाचस्त्वस्य
४ १३ भङ्गनिं	भङ्गिनं	२८ १२ बाह्नि	बन्नि
४ १८ अतिसमीप	अतिसमीप	२८ २२ तुल्ययोः	तुल्ययोः
४ २१ स्वर	स्वर-	३२ १० तदवत्त्व	तदवत्त्वे
७ ८ त्वदर्शने	त्वद्दर्शने	३३ ३ वत्त्व	वत्त्वं
७ १३ बाधन	बाधन	३३ १० सत्ताय	सत्तायां
७ २३ पगन्तु	पगन्तु	३३ १२ भव	भेव
८ ८ त्वापाधिक	त्वापाधिक	३७ ६ कारणत	कारणता
८ २४ मत्त्वदिति	मत्त्ववादिति	३७ ११ सत्तान्तभाव	सत्तान्तभाव
८ २७ पाठ	पाठ	३८ ३ वर्ल	वर्ल
८ १० नैयायिक	नैयायिक	३८ १८ प्रतिबन्दि	प्रतिबन्दि
८ १८ सन्ति	सन्ति	३८ ८ प्रतिबन्दिः	प्रतिबन्दिः
१० ४ व्यवहियते	व्यवहियन्ते	३८ १० प्रतिबिन्दिश्च	प्रतिबिन्दिश्च
१० २५ प्रमाण	प्रमाणं	४१ २६ षड्विंशति	षड्विंशति
१३ ५ द्वाधा	द्वाधा	४२ ८ बुद्ध	बुद्धि
१३ २० भ्युपगन्तृणं	भ्युपगन्तृणां	४२ २१ तद्गुणो	ताद्गुणो
१३ २१ पृष्ठः	पृष्ठः	४३ ४ कालीन	कालोनं
१५ ३ पर्यवत्य	पर्यवस्य	४३ १७ पर्यवसा-	पर्यवस्यति
१६ ८ पारम्पर्या	पारम्पर्या		स्यति
१६ १८ निर्णयस्य	निर्णयस्य	४४ १४ तिथापि	तथापि
१८ ६ प्रवृत्त्यव	प्रवृत्त्यैव	४४ १२ तस्या-	तथा
२० २४ बाध्यत्व	बाध्य	६ २५ हृष्टावादि-	हृष्टत्वादि-
			त्यर्थः

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।
 ४७ २८ पर्यवसा- पर्यवस्यति
 स्यति
 ४८ १७ तच्छून्यं तच्छून्यं
 ४८ ६ जिज्ञासुत्वे जिज्ञासुत्वे
 ५१ १५ योगाचार योगाचार
 ५४ २८ तदभारेण तद्भारेण
 ५४ २८ तद्वित्तिशय तद्वित्तिशय
 ५५ २ अनुभूयेते अनुभूयेत
 ५५ १२ वित्तिशय वित्तिशय
 ५६ १३ अस्यां अस्यां
 ५६ १४ प्रकाशत्वेन प्रकाशत्वेन
 ५६ १७ तद्व्यदासाय तद्व्यदासाय
 ५६ २४ विज्ञौ विज्ञौ
 ५६ २८ विषयकत्व- विषयकत्व-
 स्यपि स्यपि
 ५६ ३० प्रत्यासत्त्य प्रत्यासत्त्या
 ५७ १८ भवन्ति भवन्ति
 ५७ २२ प्रसास्यते प्रसास्यते
 ५७ २३ त्वय त्वय
 ५७ २४ द्वयि द्वयी
 ५८ १५ तद्गीकारे तद्गीकारे
 ५८ २१ तदुरीकारे तदुरीकारे
 ५८ २६ समवायः समवायः
 ५८ २६ गुणत्वात् गुणत्वात्
 ५७ ७ तद्धर्माणं तद्धर्माणं
 ५८ २४ पुनरग्रे पुनरग्रे
 ६० २१ ब्रह्मैव ब्रह्मैव
 ६१ २३ भेदमिद्वौ भेदमिद्वौ
 ६२ २० कारणस्यैव कारणस्यैव
 ६२ २६ पेक्षेति पेक्षेति

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।
 ६३ ३ कार्यादति कार्याशत
 ६४ ११ किञ्चित् किञ्चेति
 ६४ १४ अपादान- अपादानस्येति
 स्यति
 ६४ १६ बलात् बलात्
 ६४ २६ काष्ठ काष्ठं
 ६४ २८ सत्योग सत्याग
 ६५ १५ कर्मत्व कर्मत्वं
 ६५ २६ यथाश्रुतपाठ यथाश्रुतपाठ
 ६७ २५ चत्वारो चत्वारो
 ६७ २६ तमसुर्थ तमसुर्मर्थ
 ६८ ७ बहुव्रीहिः बहुव्रीहिः
 ६८ ११ पर्यवसा पर्यवस्यति
 स्यति
 ७० ३ भ्युपेय भ्युपेय
 ७१ ६ सत्तासम- सत्तासमवायः
 वायः
 ७२ ८ लम्भकरण लम्भकर्ण
 ७२ १ स्वाविषयेपि स्वाविषयेपि
 ७३ ६ पर्यवसास्यति पर्यवस्यति
 ७५ १३ प्रमाणान्त प्रमाणान्तर-
 पेक्ष पेक्षा
 ७५ १६ स्ववधाय स्ववधाय
 ७७ १८ दूषण दूषण
 ७८ ७ ब्रह्मतत्त्व ब्रह्मतत्त्वे
 ८० ७ शक्यत्वा शक्यत्व
 ८१ २७ निर्वाहात् निर्वाहात्
 ८१ २४ बीजाङ्कुखेद बीजाङ्कुखेद
 ८२ ७ जेठ्यामि- जेठ्यामीत्यतः
 त्यतः

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।	७८ ३ पद्यपि	यद्यपि
८२ २० निर्वह्यर्थिः निर्वाह्यर्थिः	८८ ३ व्याप्यव्या-	व्याप्यव्यापकौ
८७ ७ तवापीष्टा- तवापीष्टत्वात्	पकौ	
त्वत्	८८ ६ बुद्धव्या	बुद्ध्या
८७ २४ तत्त्वर्थेण तात्पर्येण	८८ १५ स्वविषया-	स्वविषयाद्भेदो
८८ १४ कल्प्यभः कल्प्याभः	द्भेदो	
८८ १८ शबलो शबलो	१०० १३ अनुमा	अनुमानम्
८८ २१ कार्यपरागः कार्यपरागः	१०० १७ प्रमाणस्यैव	प्रमाणस्यैव
८८ २३ चाद्धेमा चेद्धिमा	१०१ ५ ननु	ननु
८० २४ नहेति नहीति	१०१ २८ घटपटादे	घटपटादेः
८१ ३ स्वभिन्न- स्वभिन्नस्यापि	१०२ ६ विषयभ्यो	विषयेभ्यो
त्यापि	१०२ १८ च्छेदकम्	च्छेदकम्
८१ २२ आरेष्या आरेष्या	१०२ २२ श्रुतिम्	श्रुतिम्
८१ २३ पूर्वकत्वात् पूर्वकत्वात्	१०३ १ व्यतिरेक	व्यतिरेक
८१ २३ फारोप्यरोप आरोप्यारोप	१०३ ८ वीकृते	स्वीकृते
८३ २५ अग्निषोमवि अग्निषोमीय	१०३ १० सर्वाद्धेतं	सर्वाद्धेतं
८३ २५ परवा परवा	१०३ १८ निरस्याये-	निरस्यायो-
८३ २५ विधिना विधिना	१०३ २६ पर्यवस्य-	पर्यवस्यतीति
८४ १ महिस्य महिस्य	ताति	
८४ २८ वाक्यस्य वाक्यस्य	१०४ २२ यदि	यदि
८५ २० विशेषान विशेषान्	१०४ २४ पर्यवसास्यनि पर्यवस्यति	
८५ २१ शालीन शालीन्	१०५ ४ विषयत्रयस्य विषयत्रयस्य	
८५ २२ धर्मोप धर्मोप	१०५ १८ पवृत्तेनापि	पवृत्तेनापि
८५ २२ प्रकृतेऽप्यभेद प्रकृतेऽप्यभेद	१०५ २० नैचित्यरूप	नैचित्यस्य
८६ २ तत्प्रमाणं तत्प्रमाणं	१०५ २० तद्वैपरीत्य	तद्वैपरीत्य
८६ २२ परित्यिच्छन्ती परित्यिच्छन्ती	१०५ २४ प्राण	प्रमाण
८६ २५ सुतपद्य सुतपद्य	१०५ २५ प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष
८७ ५ पर्यवस्यन्ती पर्यवस्यन्ती	१०६ ३ पवृत्तेनापीति पवृत्तेनापीति	
८७ २२ पश्चिर्ग्राह पश्चिर्ग्राह	१०६ ८ तत्परत्व	तत्परत्वं
८७ २५ पश्चिर्ग्राहै पश्चिर्ग्राहै	१०६ ८ संवद्ध्य	संवद्ध्य
८७ २७ पश्चिर्ग्राह पश्चिर्ग्राह	१०६ १० स्वोक्तावरोध स्वोक्तविरोध	

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम्	पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम्
१०६ १५ ह्रियमाण- ताया	१४५ १७ आक्षेपात् आक्षेपात्
१०६ १७ बहुवाहिः बहुव्रीहिः	१४५ २६ साध्यस्येत- रभेभादेः भेदादेः
१०६ १८ प्रतिबन्धादे प्रतिबन्धादे	१४८ २० क्रियाकारित्व क्रियाकारित्व
१०६ ३० पर्यवसातव्य पर्यवसातव्य	१४८ २८ खेन दुःखेन
१०७ १२ अन्तिम अन्तिम	१५० २४ अङ्कुरादिक अङ्कुरादिक
१०८ १६ वाच्य वाच्यं	१५१ ८ रजनत्त्वं रजनत्त्वं
१०८ ८ त्वद्वैचसि त्वद्वैचसि	१५१ ८ शुक्तावतत्त्वं शुक्तावतत्त्वं
१०८ १० भूत भूत्	१५१ १२ तदंशे तदंशे
१०८ १४ यद्वौ यद्वौ	१५२ २० खण्ड्यते खण्ड्यते
१११ ८ महति महति	१५२ २४ तत्स्त्रायिनः तत्स्त्रायिनः
१११ १७ चतुर्विधो चतुर्विधो	१५२ २४ त्रिवेणीस्त्रा- यिनः त्रिवेणीस्त्रा- यिनः
११२ १७ प्रत्यक्षण प्रत्यक्षण	१५८ ३ हृदन्तवि- शिष्टो हृदन्तवि- शिष्टो
११८ १४ स्पर्शमाण स्पर्शमाण	१५८ ४ अभिन्नश्चा- यम् अभिन्नश्चा- यम्
१२१ २७ त्रिशकारिका त्रिशकारिका	१५८ ६ प्रत्येक प्रत्येकं
१२८ २८ दोषापत्तिरेव दोषापत्तिरेव	१६० ७ संयोगप्रति- बन्दी संयोगप्रति- बन्दी
१२८ २८ पदात्तित्वेन पदात्तित्वेन	१६८ ११ संशयखण्डनं संशयखण्डनं
१३२ २२ श्रीदर्पणे श्रीदर्पणे	१७१ २८ अन्तरेणव अन्तरेणैव
१३५ ४ निवृत्तो निवृत्तौ	१७४ २२ सहकारित्व- पक्षे सहकारित्व- पक्षे
१३६ ६ सिद्धि सिद्धिः	१७८ ६ संस्कारज- त्वपि संस्कारज- त्वपि
१३६ १४ नैतरः नैतरः	१८२ १० प्रतिबन्दि प्रतिबन्दि
१३७ १५ पुंसा पुंसां	१८४ २५ संस्कारोद्बो- धकं संस्कारोद्बो- धकं
१३७ २३ द्युमक्ति द्युमक्ति	१८६ १६ तथासत्तीति तथासतीति
१३७ २५ हृत्यनेन हृत्यनेन	१८७ ७ मानान्तर मानान्तर
१३८ २८ सपक्षसत्त्वादे सपक्षसत्त्वादेः	
१३८ ३० अनुमानादिः रूपाः अनुमानादि- रूपाः	
१४० ६ विश्व विश्वं	
१४० २१ कथालम्ब्य कथालम्ब्य	
१४१ २७ सिद्धतायः सिद्धतायाः	

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।	पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।
१८९ ८ प्रतिबन्दि- माह	२२० १४ तस्माद् तस्मात्
१८९ १६ तत्तांशमाषः तत्तांशमोषः	२२० २० वाणः वाणः
१८९ १८ प्रतिबन्दिः प्रतिबन्दिः	२२० ३० वारवाणः वारवाणः
१८९ २८ वटे वटे	२२० २१ वारवाणो- वारवाणो-
१८९ ८ सार्वज्ञ्यमिदं सार्वज्ञ्यमिदं	२२० २१ वारवाणो- ५स्त्री ५स्त्री
१८९ १५ स्मृतित्व स्मृतित्वं	२२२ १५ प्रतिक्षेपात्म- प्रतिक्षेपात्म-
१८९ १८ धूमादनु- मिति	२२३ २८ स्मृतित्व स्मृतित्व
१८९ २२ अन्वयः अन्वयः	२२५ १६ कारणादौद् कारणादौ
१८९ २३ परिहरति परिहरति	२२६ १८ कारणत्व कारणत्व
२०० २ सर्वाः सर्वाः	२३० २१ कार्यावच्छे- कार्यावच्छे
२०१ ८ स्मृतात्वपि स्मृतात्वपि	२३१ ९ पत्येक प्रत्येकं
२०२ १५ अविरहो आविरहो	२३२ १० कृषीबला कृषीबला
२०५ २८ मास्युपगम्यते नाभ्युपगम्यते	२३३ ३ व्यभिचारि- व्यभिचारि-
२०८ १२ प्रमाकारणा- भावात्	२३४ १९ तस्य तस्य
२०८ २० विरोः स्यात्प्र-विरोधः स्यात्	२३५ १२ अशब्दाधमा- अशब्दाधमा-
२०८ २८ प्रतियोगित्व-प्रतियोगित्वा- नुयोगित्व नुयोगित्व	२३६ १५ विषयत्वात् विषयत्वात्
२१२ १८ अन्योन्याभावो अन्योन्या- भावो	२३७ ८ तदहि तदहि
२१२ २६ आशङ्क्यमाह आशङ्क्या- माह	२३८ २५ घटोर्गं घटोर्गं
२१५ ११ अनवस्थाना- तिदि	२३९ २७ वारवाणाय- वारवाणाय-
२१६ १५ घटाभावो घटाभावो	२४० १४ प्रमात्या- प्रमात्या-
२१७ २० जगद्रूपभात्मा जगद्रूपमात्मा	२४१ २८ उक्तदूषणानि उक्तदूषणानि
२१८ १५ तमासन्ता- भावे	२४२ २९ भोजनौत्तर भोजनौत्तरं
२२० ८ वाणायमाना वाणायमाना	२४३ २८ तयाच तयाच
	२४४ ११ सत्यात्ता- सत्यात्ता-

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।

२६४ ८ ओमिति ओमिति

३४८ २२ संपग् सम्यग्

२६४ २८ ओमित्या-
भिधाने ओमित्यभिधाने

३५० २७ धूमादिकात्र धूमादिमात्रे

३५२ २५ वह्नयिन वह्नयर्चिनः

२६४ २८ भावः भावः

३७७ २४ तत्रैत्यर्थः तत्रैत्यर्थः

२६५ ५ ओमिति ओमिति

३८५ १८ सिद्ध्या- सिद्धयभावः

२६५ ८ लिङ्गितस्य लिङ्गितस्य

भावः

२७१ ५ ओम् ओम्

३८५ २८ दुर्गन्धानु- दुर्गन्धानु-

२७२ १८ आत्माश्र-
यादिति आत्माश्रया-
दिति

मित्सा मित्स्या

२७२ १८ शुद्धस्य शुद्धस्य

३८६ २४ सादृश्य सादृश्यं

२७२ २८ अद्यादी अद्याप्तिः

३७६ ७ पृच्छति पृच्छति

२७२ २८ द्रष्टाद्य द्रष्टव्या

४०१ २ यत्वपलो- यत्वपलोपादेः
पादेः

२७५ ८ व्याप्ता व्याप्ति

४०१ २६ यत्वपलो- यत्वपलोपादे
पादेः

२७५ १० धूमादि धूमादि

४०४ २३ विषयप्रति- विषयप्रति-

२७७ २८ अभावादि अभावादि

निमतः नियतः

२७८ २१ प्रतिबन्दि प्रतिबन्दि

४०५ २७ प्रकापक्षम- प्रमापक्षम-

२८१ २५ सत्यपि सत्यपि

वस्य लस्य

२८२ ११ ओम् ओम्

४१८ २५ सापि सापि

२८२ १६ मृत मृत

४३० २८ प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष

२८८ २७ तद्बहुव्रीहिः तद्बहुव्रीहिः

४७७ २७ अधिकपदा- अधिकपदा-

३२१ २१ करणत्वां-
ङ्गोकारं करणत्वाङ्गो-
कारं

र्यावगाहित्व र्यावगाहित्व

३३५ २३ दुरुत्तर दुरुत्तरः

४७८ २४ विश्रातम् विश्रान्तं

३३४ २३ चण्वरा-
भिन्यौ चण्वराभिन्यधौ

४८० २६ सत्प्रतिपक्षस्य सत्प्रतिपक्षस्य

३३४ २७ भ्रान्तिविद्ध भ्रान्तिविद्धं

५२८ ७ प्रतिबन्दी- प्रतिबन्दी-

३४८ २४ सूचयेत् सूचयेत्

करोति करोति

३४८ २५ माङ् माङ्

५२८ १४ प्रतिबन्धा प्रतिबन्धा

३४८ २८ अनुमित्या-
दित्रये अनुमित्या-
दित्रये

५२८ १६ प्रतिबन्धा प्रतिबन्धा

३४८ २२ विशेषणत्वं विशेषणत्वं

५२८ २६ प्रतिबन्दी- प्रतिबन्दी-

३४८ २० अनुमान-
भीधीयते अनुमानमभि-
धीयते

करोति करोति

५६० २६ व्युत्पानीय व्युत्पादनीय

५८१ २६ प्रहेडिका प्रहेलिका

(श्रीशः)

(“इदं प्रथमं संभवत्कुमन्तिजालकूलङ्कवा
मृषामतविषानलज्वलितजीवजीपातवः ।
क्षरन्त्यमृतमक्षरं यतिपुरन्दरस्योक्तय-
श्चिरन्तनसरस्वतीचिकुरबन्धुरैरन्ध्रिकाः ॥
कर्पादमतकर्दमं कपिलकल्पनावागुरां
दुरत्ययमसीत्य तद्द्रुहिणतन्त्रयन्त्रोदरम् ।
कुट्टुष्टिकुहनासुखे निपततः परब्रह्मणः
करग्रहविचक्षणो जयति लक्ष्मणोऽयं मुनिः” ॥)

॥ भूमिका ॥

—:o:—

इह खलु निसर्गतएव प्राणिमात्रमिष्टमभिलाषुकञ्चाऽनिष्टं
व्युदक्षिभिषु च भवतोतीष्टाऽनिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनैद-
रूपटयेण भगवानाम्नायश्चातुर्वर्त्यश्चातुराश्रमप्रसूतिविभाग-
प्रविभागागमकान्यभ्युदयसाधनानि समष्टिव्यष्टिफलानि नानावि-
धानि विदधदस्मिद्धैः निःश्रेयससाधनसम्पुनर्बाधं प्रत्यगात्म-
परमात्मयायात्स्यावबोधं प्रविरलेभ्योऽपि धीरधैरेयेभ्यः ।
'क्रिया हि नाम विकल्पनाऽऽस्पदं भवति, नतु अस्तित्व'त्येक-
पमप्याऽऽत्मयायात्स्यमतिलौकिकतया च परमतमगहनमूर्ततया
च, पुरुषबुद्धिवैविध्याच्च भगवल्लीलावैभक्षमिवेत्या चेदृश्या च
दुष्टपरिच्छेदसापेदे परःशतरूपताम् । तथाहि, आत्मनः कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वादिकमातिष्ठन्ते तार्किकाः ; भोक्तृत्वमेव तस्य, न
परं कर्तृत्वमपीति सङ्गिरन्ते कपिलकमलासनाद्यनुगामिनः ।
आसतां वा तावत्परेषा कथाः ; औपनीषदाएव परस्परवि-
लक्षणनानाविधसिद्धान्तेषु समासते समर्पितसमादराः । न चेते-
ऽर्वाञ्चएव राहुन्ताध्वभेदाः, महर्षीणांभेद तेषु तेषु विशेषेषु
वैशेष्यात्(१) ।

(१) यथा चायमर्थस्तथोदीच्यमीमांसायां शास्त्रकारेण वाक्यान्व-

तदेवमतिनरासगाथं विश्वपारद्वेषवनामपि सतिविकल्प-
कल्पनक्षमसैःपनिषद्व्यादेः सीमांसासाध निषेधन्य च ब्रह्ममीमां-
सासमाख्यया "अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे"त्यादिचतुर्लक्षण्य। भग-
वतो वासुदेवस्य ज्ञानावतारः खल्वऽज्ञानसन्तमसापसारणविभा-
वसुर्महर्षिव्यूहशिखाशेखरसमासक्तस्वर्गङ्गोदबिन्दुसन्दोहप्रोन्स-
ष्टचरणनखरशिखरस्तत्रमवान् भगवान् बादरायणद्वैपायनाऽप-
र्यायः कृष्णः पाराशर्यः । भगवान् बोधायनस्तु ब्रह्ममी-
मांसायाश्चोपनिषदां च भगवद्गीतापनिषदां च परमगहनैद-
म्पर्यमाविश्चकीर्षन् प्रणिनाय वृत्तिपदव्यपदेशभाज्जि भाष्या-
णि । तस्य च महर्षेर्मतं तत्र शाङ्करभाष्ये पूर्ववन्तत्वेनोपन्यस्त-
त्वाद्भगवानुजभाष्ये च राद्धान्तधियया भूयःप्रतिष्ठापितत्वात्
समस्ति स्म विशिष्टाद्वैतमिति नो खलु परोक्षमिव परीक्ष-
काणाम् ।

काणाम् ।
तदेतदाकल्पाऽऽरम्भे दूभूतानवरात्रप्रतन्तामब्रच्छिन्नाऽप्य
संप्रदायपारम्पर्यापरिमितैर्परिनिषदहार्दार्थस्त्वभूतं वृत्तिकारमत
भगवान्मुद्गुल्लुङ्गविडगुहदेवादिमुनिभिः प्राणिना च। यै रारक्षितं श्री
भाष्यकृता च प्रोज्ज्वलितमद्यापि त्रियोत्माननवगाहते यद्यपि
प्रतीपतां निर्विशेष द्वैतवादस्य, (१) ततोऽपि श्रीनन्दतः शङ्करा
चार्या युक्तिवाचेयुक्तिपथस्य सुदीर्घपान्यास्तत्प्राप्तिकूल्य

याद्यधिकारोपनिबद्धो, न वा परोऽसद्व नानौपनिषददर्शनकरपि
शीलनशीलशालिन म्दिति नेह दधिमुषलीयतया प्रतापते ।

(१) "तत्त्ववसि"ति सद्भिद्यायामुपास्यं ब्रह्ममात्मिषन् फलमि
पत्राचार्यैर्वाख्यातम् । यथोक्तं वाक्यकारेण—“युक्तं तद्गुणकोपासन
दिति । वाक्यतः च इमिडाचार्येण विद्य-विकल्पं वदता—“यद्य
सद्भिद्यानिष्ठः सच्चित्तो न निर्भुगनगुणगणं मनसानुधावे, तथोपान्तर्गुण
ण सेव देवता भजते, तत्रापि सगुणैव देवता प्राप्यत” इति । सद्भि
त्तः—सद्भिद्यानिष्ठः, न निर्भुगनगुणगणं दैवतं मनसानुधावेत्—अपदत
पास्तत्वादगुणगणं दैवताद्भिक्तं यद्यपि दहाविद्यानिष्ठ इव सच्चित्तो
स्मरेत् तथाप्यन्तर्गुणगणं देवतां भजते=दैवतास्वरूपाः सुबन्धित्वात् स
लकल्याणगुणगणस्य केनचित् परदेष्टनासाधारणेन निखिलजगतकारण
त्वादिना गुणेनोपास्यमानापि देवता वस्तुस्वरूपानुबन्धित्वं कल्प

ब्रह्मसूतो विभ्रनश्च चरमतात्पर्यमपि विवक्ष्यमाणं (१)
निर्विशेषवस्तुपरतयैवाऽलीलपन् (२) निसर्गतो विशुद्धसुखसु-
रशाश्वतसारस्वतभगवदादेशतन्मीमांसादिकं (३) यथायथम् ।
अथाऽप्यस्याद्वैतवादस्य युक्तिप्रायग्रहणहीनविग्रहतया शाङ्कर-
भाष्यादेशच श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारितयैवावश्यमुपनिबन्धनस्या-

णविशिष्टैवोपास्यते । अतः समुणमेव ब्रह्म तच्चापि माध्यमिति सद्विद्या-
दहरविद्ययोर्विकल्पद्वयार्थः—इति हि भगवन्तो भाष्यकाराचार्यचरणाः ।
सुव्यक्तिमिदमेवमादिना निपीतस्फीतोपनिषद्वार्तसुधारणानां यथा
खल्वनवच्छिन्नः पूर्वापनिषदाचार्याणां सिद्धान्तः सविशेषब्रह्मवादे
निर्विशेषब्रह्मवादस्तु तदीयस्वरूपसंभावनायां अभ्यनभ्याश्रयित्यः (दूरतः
परिहार्यः) इत्यलं राजपथस्य वीथिकोपलक्षणयेति ।

(१) “अथ साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्य-
तद्वत्त्वोच्यते अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथम्—दृश्यते
चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वत्पुलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो
युक्तः (भगवद्गीता १३ अ० क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यस्य शाङ्करभाष्यम्)
इत्यादौ व्यक्तोऽयमर्थो दूरदर्शिनोम् ।

(२) यत्र खलु “सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।
व्याख्यातं चैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तव” इति स्वप्नद्वैतवादिनः
सन्तोऽपि श्रीभास्कराचार्याः (वेदान्ताचार्या एते न तु ज्योतिषिकाः) व्यक्त-
मुक्तवन्तः सन्ति स्वीयमीमांसाभाष्ये । आनन्दमयाद्यधिकरणेषु च ‘सूत्रा-
णि त्वेवं व्याख्येयानी’ त्यादिना विलक्षणलक्षणादिशरणीकारसरणीसं-
चारेण व्याचक्षाणानां श्रीमच्छङ्कराचार्याणां सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभि-
प्रायप्रकाशनं यथास्ते, न खलु तत्परोक्षं दीर्घदर्शिनोम् ।

(३) “न द्वैतं नाऽद्वैत” मित्येवञ्जातीया श्रुतिरेव निर्विशेषाद्वैतं
प्रतिषेधति, । तथा

“द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरचाक्षरश्च च,, ।

“यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः,, ॥

“सम साधर्म्यमागता,, ।

नोपजायन्ते मलये न व्यथन्ति च” ।

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्” ॥

इत्यादिना भगवानपि; तथा “नाऽभावउपलब्धेः” “होर्दानुग-
णहीतः शताधिकया” “जगद्व्यापारवजं प्रकरणादसन्निहितत्वोच्च”

(१) उपतितत्वाच्च नैतावलाऽप्यनीवतरासराजताऽद्वैतवादः अयं हि वादः संभाषनातिक्रान्तनिर्विशेषाऽद्वयतत्त्वं प्रतिपादयञ्जनानां मनसु सहसा खलन् विहस्तोऽप्यनिर्वचनीयतावादेनैव दत्तहस्तावलम्बः प्रतितिष्ठति । नचाऽधिवितण्डं निर्भरवतोऽस्यानिर्वचनीयतावादस्याऽऽगमप्रधानकथासु सुस्फुटमात्मलाभे भवति संभवी । न चाऽनाद्यविद्योच्चक्षप्रपञ्चादेः सर्वथाऽनिवच्यन्तामन्तरेण केवलाद्वैतस्वाराज्यसमासादनं संघटतइति केवलाद्वैतवादवदावदो वितण्डाकथां शरणतया साक्षादेव (२) पुरस्कृताणो निखिलसंख्यवहारमूलभूतप्रमाणप्रभृतिपदार्थान् स्तोपयोगिनस्तिलशस्तिलशः कदलीकाखण्डखण्डनसुखं खण्डयन् सार्वथाऽनिर्वचनीयतां वमष्टिपष्टिजगतः प्रतिपादयाम्बभूव खण्डनखण्डखाद्याख्येऽस्मिन् निबन्धे श्रीमान् श्रीहर्षः कविता-किंकाशरोमणिः ।

अयं खल्वनिर्वचनीयतावादौ मिथ्यावादिनां बौद्धानां सिद्धान्तसर्वस्वभूतस्तदीयग्रन्थेषु पुरा भृशमभ्युज्ज्वलते स्म । समनन्तरं बुद्धिमद्विद्वन्महेन्द्रश्रीशबरस्वामिकुमारिलभट्टाद्यार्षाधीनसीमांसकधुरीणैः शत वा विज्ञानवादिमते युक्तिकलापैर्नि-

“एवमभ्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः” इत्यादिना शास्त्रकाररच ॥

(१) “नाऽभावउपलब्धे” रित्याद्यधिकरणेषु शास्त्रेऽयमर्थो यथा तथा दार्शनिकशिरोमणीनां सुव्यक्त एव ।

(२) “नच सौत्रादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः, तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् । न च वाच्यं लक्षणविशेषवस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणान्ताव्याख्यानान्तरञ्च प्रमज्यते भवतोऽपीति; वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात्” इति स्वयमयं ग्रन्थकारः । “उपपादनञ्च स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकराभ्यां भवतीति तदभयं वादजलपवितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य संपादनोद्यम्” इत्यद्वैतसिद्धिकृदपि वैतण्डिकतां स्वस्य रोचयते । एतेनादृष्टाऽश्रुततदीयरहस्यानामृजुकाणां केषाञ्चित् “वेदान्तिनस्ते कथं स्युर्वैतण्डिकाः । नास्तिकाः खलु वैतण्डिका भवन्ति नाऽस्तिका” इत्यभिधानं लब्धोत्तरम् ।

रस्ते, संजातायां च तदीयचिरलतायां तदीयेष्वेव पुस्तकेषु यत्र कुत्रचिदुपलभ्यते स्म । अथ समिक्रानति चिरकालेऽय खलु महामनीषी स्वोपयोगिनं तं विज्ञाय तदीयपुस्तकेभ्यः प्रायः सकलयां चकार । यथाऽत्र भारते बौद्धानां मनोज्ञरूपाभासासी-
तरां, तथा विदुरेवैतिहासिकाः, पुराणेष्वपि च पठ्यते, यथ-
बुद्धोऽवतीर्य विज्ञानवादेन जगति जनमनश्च मोहं कलौ कल-
यिष्यतीति ।

० आसीच्चायं खलुनक्त कान्यकुब्जाधीश्वरस्य विद्वद्गोष्ठ्यां
समधिकप्रतिष्ठो वरिष्ठस्तदस्य समयस्तावदुपरिष्ठादष्टशत्या
अन्तश्च नवमशताब्द्या इतः पुरस्ताद् भवितुमर्हति । तथाहि-
“ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरो”दिति त्वयं
स्वयमेष विलिखति; तदीदं ह्यस्य विलेखनं स्पष्टमाचष्टे कान्य-
कुब्जाधीश्वरात्ताम्बूलद्वयाद्युपलम्भस्य परमतमवैदुष्यप्रतिष्ठा-
हेतुताम्; सेयञ्च तस्य कान्यकुब्जाधीश्वरीयसाम्राज्यमन्तरा
न संघटते; यदि हि कान्यकुब्जाधीश्वरो राजान्तरसाधा-
रणत्वाऽभविष्य, ततो हि यथैव राजान्तराणि, तथैवैकः कान्य-
कुब्जाधीश्वरोऽपीति ततस्तदुपलम्भः किमिव नाम चमत्कार-
करोऽभविष्यत्; कथं नाम पारोक्ष्यदीदृक्षस्य लोकोत्तरकवेः
प्रत्यभिज्ञाबहुमानवाचोयुक्तिपदवीम्; तथात्वेऽपि चैवविलेख-
नमस्य विद्वन्मणेर्यत्कं स्थले जलजबीजारोपणं स्यात् । तत्सिद्धं
स कान्यकुब्जाधीश्वरस्सम्प्राडास्त । नच कान्यकुब्जाधीश्वराणां
साम्राज्यमितोऽष्टशत्याः, परं, पुरस्तादेवाऽस्तीत्यस्याऽपि सिद्धा
तत्कालीनता ॥ किञ्च, नैषधीयचरितेऽस्ति लिखितं खलु-

“काश्मीरैर्महिते चतुर्दशनयीं विद्यां विदद्भिर्महा ।

काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् षोडशः” ॥

इति; काश्मीरे महीयांसो विद्वांसो ऽष्टशत्याः पूर्वपूर्वा-
मेवाभूवन्नितोऽपि तत् तथा ।

अपिच, काश्मीरदेशीयलब्ध(१) वर्णेष्वेतदीयप्रबन्धानां

(१) विद्वज्जनेषु ।

अयं च कान्यकुब्जब्राह्मणस्य श्रीहीरविपश्चितस्तनभस्य
 ऽभवत् । यच्च केचन सैथिलाः श्रीहर्षमिश्रइति व्याहरन्तो मिश्र
 पदव्यामिश्रनामव्यवहारमात्रात्तदीयां सैथिलतां साधयितुं समी-
 हन्ते ; न तन्मिश्रोपपदत्वं समस्तप्रामाणिकजनसुविश्रुतकान्य-
 कुब्जतां(१) प्रत्यावर्त्तयितुमीष्टेतमाम् । मिश्रोपपदत्वं च मिश्रा-
 ऽऽपदकान्यकुब्जत्वेन प्रथते जगत्प्रख्याते चैतदर्थे नैव कथात्मनो
 मुधा मुधा शङ्कन्तइति न पुनर्विशिष्य तद्देतूपन्यासादिना
 वस्तरयामः ।

भवति चारुणायिकाऽस्य विद्वत्सलोश्चरिते यथा-“अय-
 मसौ दैववशाद्बाल्यएव भवन् पितृवियोगभाजनन्यैष केवल-
 चिराल्लब्धएकलोकमपत्यं मे सन्तानतन्तुरित्याकलयन्त्या पत्या-
 ऽपि चरमसमयेऽपत्यसंरक्षणएव स्वयाऽऽदिष्टया भर्तृवियोगेन
 दग्धारण्यप्रायं जगत् प्रतियत्याऽपि पालितश्च लानि-
 तश्चाऽऽस्त कुलश्रमाऽऽगतत्रिद्वितामाहात्म्यात् स्वपितृव्यादि-
 कोटिकजनान्तिके किञ्चित्किञ्चिद(२)धीयन् । एव पञ्चषवर्षदे-
 शीयएव च जातु प्रसक्तानुप्रसक्ततया क्वचन लोकैरुपकथ्यमान-
 केनचित्पण्डितेन मुधाकृतं स्वपितुः शास्त्रविमर्शे ऽवमानना-
 करण्यं विदीर्णहृदयस्तत्क्षणमेव सुजैत्रसुखाद्यवैदुष्यकाम्यया
 देवतामुपासितुमध्यवससौ ।

ततोऽनतिचिरस्य सरस्वती देवीमुपामितुमुद्युक्तो य-
 बालस्याल्पसखतया यथावद्विधेरनिर्वहणं सम्भावयन्त्या-

क्वचित्तत्पुस्तकनिरुक्तरूपतत्तद्देशदर्शननिर्देशप्रधानाश्च क्वचित्सन्तीति
 तेष्विदं मदीयमल्पकं चेतो न खलु समश्नुतेऽध्यवसायमिति तानव-
 नोपन्यास्य प्रमाणतया । एवं वाचसदत्ताभूमिकायां तत्तदीयस्वतन्त्र-
 पुस्तकेष्वप्येतद्विषयकेषु च बहु गवेपितं दृष्ट्वा परं नेदं ज्ञानलवदुर्वि-
 दग्धं मामकंचेतः प्रापल्लवि मानमित्यनापस्या यत्किञ्चित्सर्वतन्त्रमि-
 षाच्च विषये चेष्टितमनेन, तत्क्षा म्यन्तु दयविद्वत्तोदन्वन्तस्ते सन्तः ।

(१) कान्यकुब्जजनगरे भूरयो गृहाः संस्रन्त्या, ऽऽश्रयते च ते एत-
 त्संतानप्रतानरूपतामात्मनः । एतेन काश्मीरत्वमस्योत्पश्यन्तएकदा
 जना जातोत्तराः संजाताः ।

(२) विशेषेण ता ।

जनन्या प्रथमं निवार्यमाणोऽपि च न विकृताशयोदृष्ट, स्तदै-
सन्महासरवतया प्रसीदन्त्याऽनुमोदितश्चारेभे तच्चिन्तामणि-
मन्त्रतद्वयन्त्रजपार्चनादिना प्रसादयितुं वागधिदेवताम् ।
तदेवं यथाशास्त्रमनुतिष्ठतोऽल्पवयसोऽप्यस्य कया चन काल-
कलया प्रतिबभूवऽव्याहृता प्रतिभा । निश्चक्राय चायं,
यथा सुप्रसन्ना देवता, जातञ्च नः समीहितामिति ।
ततोयं सकृदीधन्मात्रगुरुपदेशेन सुबहुप्रतिभातशास्त्रार्थो नाति-
चिरेणैव कालेनाऽवकलतमां चतुर्दश श्रित्याऽवेपविद्याश्चापि
नास्तिकतन्त्राणि । अथाऽयं कान्यकुब्जाधीश्वरस्य परिषदि
व्यजेष्ट तं, यो ऽस्ति स्मास्य पितुरमन्तुचरः ।

राजेश्वरेण च सबहुमानं कान्यकुब्जनगरमेव स्वराज-
धानीमधिवासितोऽवृतत्तमां तमेवाऽऽश्रितः । यदा यदा च
महीमहेन्द्रसंसदभगा, तदाऽधिकाहर्षोऽसुनमविन्दत ताम्बूले च,
विद्वदन्तराणि चैकैकमेवऽविदन्त—इत्यादिब्रह्मीयसी विद्वज्जन-
प्रसिद्धा । भवेदपि यथार्थैव । अथाऽपि नास्ति ग्रन्थोपनिषद्वेति
सर्वसमष्ट्या तस्यास्तथात्वे प्रामाणिक्यबहुजविद्वज्जनाएव प्रमा-
णम् । नचाऽत्रासंभूतइवाऽस्ति कश्चिदर्थ इति वयमपीत्य-
मिदमिति मन्यामहे ।

देवताऽऽराधनजन्यपरमतमवैदुष्यादिषु तु तेषु तेष्वर्थेषु
नास्त्येवतरां कथमपि कस्य चिदपि बुद्धिमतो विशयो नाम ।
अथलि चान्न प्रमाणं नैषधीयचरितम् । तथाहि, तस्य प्रथमस-
र्गान्तिमण्डलोके “श्रीहर्षमि”त्यादिश्च चतुर्दशे च सर्गे “अवामा-
वामे” त्यादिः संदर्भः (१) “तव च तव वृत्ते कवयितुः” “भवद्-
वृत्तस्तोतुर्मदुद्धितकण्ठस्य कवितुरि” त्येवमादिना स्पष्टमाचष्टे
देवताप्रसादलब्धामस्य कवयितुर्विद्वताम् ॥

(१) (८५-८८) च सन्दर्भः प्रतीक्यतएव, नत्वशेषतयोपन्यस्यते
विस्तरभयात् । अवामावासेत्यादेः पद्यस्य यथा मन्त्रांतन्त्रगमकत्वं,
तथा कस्यां चिदप्येकस्यामेतद्व्याख्यायामवलोकनीयम् । तव वृत्ते कव-
यितुरित्येवं जातीयकेन वाङ्मयेनात्मानमभिसंदधाति ग्रन्थितेत्यवदधतु
मुधियः ।

नैषधीयचरिता, अर्णववर्णन, शिवशक्तिसिद्धि, साहस-
 ड्कवम्भू, छन्दप्रशस्ति, विजयप्रशस्ति, गौडोर्वीशकुलप्रशस्ती-
 काव्यनिबन्धान् ; ईश्वराभिसन्धि, खण्डनखण्डखाद्य, स्थैर्यवि-
 चारणप्रकरणानि च शास्त्रीयसन्दर्भान् नोऽयं धीरधौरेयोनेक-
 धाऽतिधिषणस्तदानीमप्रतिसंख्येयसङ्ख्यावान् वाराशिमिव भग-
 वान् कुम्भमम्भवश्चुलकयन् तमारस्वतस्वस्व न्यभान्तमीत्
 पीयूषवर्षिणो दीर्घदर्शिहर्षिणो लोकोत्तरानितराऽतिदुष्करान्
 येषां सुधाम्भोनिधीनामगाधहार्दानामप्रतिमयुक्तिरत्नैकभुवा
 महाप्रमाणसत्त्वानां परमरमणीयानामप्यतिविभीषणविवर्त-
 भाजां संपर्केण ऋजवोऽपि जनाः कृणान्शुनात्रानप्याखाद्य खप-
 द्यन्ते गीर्वाणायजानाः ।

तत्र नैषधीयचरितं जगति को वा पण्डितजनी न वेद ।
 अन्येषाञ्च ग्रन्थानां पुस्तकानि प्रायो नास्मादुशां भवन्ति
 दृग्गोचरा, स्तथापि तन्नासान्येव सन्तु साक्षिणो वर्य्येषु ; ।

यथा—अर्णववर्णनं नाम समुद्रमन्थनवर्णनं स्यात् । शिव-
 शक्तिसिद्धिरिति शिवनाम्नो नृपस्य शक्तिप्रकाशकतत्त्वचरितवर्णन-
 मयं स्यात् ; गौरीगिरिश(१)माहात्म्यवर्णनस्वरूपन्तु न स्यादि-
 त्यपि कोवेद । साहसाङ्कनम्नो महाराजस्य चरितमयी खलु
 साहसाङ्कवम्भूर्नाम्(२) छन्दप्रशस्तिरस्तिच्छन्दनाम्नो राज्ञः
 कीर्तिसंकीर्तनम् । विजयप्रशस्तिः कश्यपन महाराजस्य शत्रुस-
 ङ्ग्रामाङ्गणे विजयप्राप्तिवर्णनम् । गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिश्च
 गौडदेशाधीश्वरराजवंशवर्णनं रघुवंशादिकल्पमिति ।

ईश्वराभिसन्धिस्तु साधित्वेऽपि जगतो यथेश्वराज्जन-
 स्थेमभङ्गभाक्तां, तथाभावनिरूपणं बौद्धमतनिराकरणं प्रतिमात्रो

(१) परं, स्वीयसमर्पकपदानां पुंसमर्पकपदैभ्यः प्राक्प्रयोगस्य
 दम्पतिद्वन्द्वस्थलेऽत्यावश्यकतया प्रकृते च तदसत्वात् पुनर्नेदं सुष्ठु ।
 यद्यपि नेदं पाणिनीयानुशासनानुशिष्टमथापि बालानां प्राथमिकदिश-
 र्णनं तदिति ध्येयम् । गिरिशमात्रवर्णनमयत्वे वा पूर्ववत्पठ्योतत्पुरुषेण
 स्यादपि ।

(२) 'केऽभूवन्नाऽऽढ्यराजस्य राज्ञे प्राकृतभाषिणः ।

काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः' इति ॥

भवति । अभिसन्धयन्तरञ्च श्रैष्ठ्यं यत्का चन अयते, तदीश्वरा-
क्रियेः प्रकरणमिति भूना विभावयामः । स्वोत्पत्त्यवच्छेद-
कीभूतलक्षणा [व्यवहितोत्तरलक्षणा] वल्लिजस्वनप्रतियोगित्वरूप-
माध्यमिकयोगाचारवैभाषिकसौत्रान्तिकात्मकयतुर्विधबौद्धमत-
सिद्धलक्षणिकत्वनिराकरणपरं स्वैर्यविचारणप्रकरणमिति विदा-
दुर्वन्तु कोविदाः ।

तेषु खण्डनखण्डखाद्यमीश्वराभिलक्ष्यैः पुरस्तात्पुस्तका-
न्ताणां च परस्तान्निरमायीति श्रीगुरुविराणाः । नैषधचरिते
'खण्डनखण्डनोऽपि सहजे' इति, खण्डनखण्डखाद्ये च 'तथाहम-
कथय नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तु तौ सर्गे इत्यन्योन्यस्मिन्न-
न्योन्यलेखादुभयोः लभसमयमन्दूकयत्वनिति तु पुनर्नदीयं मनो

श्रीबालवृद्धःऽऽपःसत्पण्डितजन-जगज्जातकर्णपूरीभवत्कीर्त्तिपूरः
श्रीमन्महाराजाधिराजो भोजराजः सरस्वतीकण्ठभरणस्य द्वितीयप-
रिच्छेदे । तटीकायाञ्च रत्नेश्वरमिश्रः—“आख्यराजः शालिवाहनः ।
साहसाङ्को विक्रमःदितः । ग्रन्थकृतपूर्वज-तया श्रीपदम्” इति । श्रीम-
न्महाराजाधिराजराजिकिरीटकोटिविटङ्कोट्टकृतमणिमरीचमञ्जुतम-
ञ्जरीजरीजृम्भमाणचरणनखद्युतिसञ्जाट्यवर्धभौमपरमेश्वरस्य तावत्तस्य
परःस्वहस्तपतिपादिकसाहसचरितयशोविशरा व्यशुवते जगन्निः, यथा,
व्याकरणाऽद्वैतवैदुष्याविचक्षणचक्रबूडामणिं योगपरिशीलनशीलशालिनं
निजःनुजं भर्तृहरि नाम नियुज्य पृथिवीप्रजापरिपालनाधिकारे, परि-
वर्त्य वेपथेकाकी विचचार जगतीतलम्. सपत्नवभेषूपतस्थौ विपन्नपन्न-
मन्त्रादीन् शुश्राव, निशीथ्याद्यवरेष्वरातिध्वजनीर्निध्यातुमवजगाहे,
करकलितशस्त्रमात्रवहायो निजनामाऽऽतनायिनीः परचमूषिचच्छेद,
परान्तरपश्यो विभेद, तमिस्त्रातारुष्येषु श्मशानोद्देशेषु निःशङ्कातङ्कं
परिचक्रामेति । तदेव कस्य साहसप्रधानलक्षणत्वत्साहसाङ्कइति नाम
जगति पप्रथे । श्रीमद्विह्वन्मुकुटमणिवराहमिहिराचार्यैरानिद सकवि-
सार्वभै सम्भृतिनवरत्नशालित्वःदिरूपगमकविशेषैः ससुपपद्यते खल्वे-
तदीयसमयस्य संस्कृतमयत्वमिति वयनपि मिश्रव्याख्यामित्यसिति
शिरसा विभृपहे, परं नैषधे “नवसाहसाङ्कवरिते चम्पूकृत” इति ग्रन्थ-
कृस्लेखात्, नवो यः साहसाङ्कोपनामराज“तादिनारायणविवरणाञ्च
नवत्वविशेषणस्वाः स्वान्यथानुपपत्त्या कल्पकुब्जेश्वरसाहसाङ्कस्य वर्ण-
विचीयं चम्पूवर्तु श्रीमद्विक्रमार्कपरमेश्वरस्येति भूना विभावयति मे चेतः॥

मन्यते । वैदुषस्य परमपरिपाकाऽवस्था यामस्य ग्रन्थनमासीदिति
त्येतावच्चाह स्मास्माकं प्रियसुहृत्खण्डनरत्नाकररुन्दरः श्रीमा-
न्मोहनलालविपश्चिन्नुद्धानिधिः ।

ग्रन्थस्य चास्य खण्डनखण्डखाद्यम्, खण्डनखण्डम्,
खण्डनखाद्यम्, खाद्यखण्डनम्, खण्डनञ्चेति नामानि प्रयन्ते ।
तत्र खण्डनखण्डखाद्यमिति पूर्णं नाम । भामा, अत्येत्यादि
“नामैकदशग्रहे पूर्णग्रह” इतिन्यायेन सुखभाषणकार्यया लघू-
क्तानि तु नामधेयान्तराणि । खण्डनस्य=लक्षणप्रमाणं दिश-
स्त्रीयपदार्थनिर्वचनप्रतिद्वन्द्विभूतखण्डनस्यैव खण्डस्यैवत्वद्वयो-
दस्य खाद्यनाद्यं स्वाद्यमिति यावत्, य तत्खण्डनखण्डखाद्य-
मित्येकोऽर्थः । खण्डनेनोक्तलक्षणेन खण्डाः खण्डिताः खमा-
येषां ते खाद्या गगनादयः^(१) पदार्था येन वक्षिषन्वा तत्खण-
्डनखण्डखाद्यमिति तु द्वितीयः । वैद्यकमतानुसारेण पुनरपि
मर्थः यथाऽऽमयखण्डनं खण्डखाद्यारूढः पाकस्तथाऽऽशेषमत-
खण्डनेऽप्यमपि प्रगल्भते प्रबन्धः । खण्डखाद्यं चोक्तं ह्यस्तीति-

“शतावरी छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका^(२) बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्तत्रचस्तथा ॥

माक्री^(३) पुष्करमूलं च पृथक् पञ्च पलानि च ।

बलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥

दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हृतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य^(४) चूर्णितम् ॥

खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ।

पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाके सतो यथा ॥

(१) यद्यपि गगनादिपदार्था नात्र खण्डयन्तेऽपि तु प्रमाप्रमा-
णाद्या, तथापि गगनादीनामात्मप्रतिलम्भका ये प्रमाप्रमाणादयस्ते
खण्डने कृते सति सुखण्डिता एवैतदिति ध्येयम् ।

(२) मुण्डितिकेति पुस्तकान्तरपाठः ।

(३) भार्गीति पु० ।

(४) रुक्मलौहस्येति पु० ।

प्रस्थाद्वं मधुनो देयं शुभाशम जतुकत्वचम्(१) ।
 शृङ्गी विडङ्ग कण्ठा च शुण्ठी जाती पलं(२)पलम् ।
 त्रिफला धान्यकं पत्रं ठयक्ष मरिच केसरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमशितं(३)स्निग्धमाण्डे निधापयेत् ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदमात्रकम् ।
 गठपक्षीरानुपानं च सेव्यं सांसरमः पयः(४) ॥
 गुरुवृष्यानुपानानि(५)स्निग्धमांसादिबृंहणम् ।
 रक्तापित्तं क्षयं काशं पक्षिशूलं विशेषतः ॥
 वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं कृत्रिम्(६) ।
 श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं स्त्रीहोदरं तथा ॥
 आनाहं सूत्रसंस्त्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
 अक्षुब्धं वृद्धं वृद्धं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम्(७) ॥
 ओकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम्”(८)-इति ॥
 तत्र प्रथमोऽर्धो ग्राम्यो, द्वितः यत्तृतीयावेव तु साधू इति

श्रीगुरुचरणाः ॥

तदेतत् खण्डनखण्डखाद्यं व्याख्यच्छङ्खुरनिग्रः । अयं हि
 मैथिलब्राह्मणो जयनाथविदुषः पुत्रः प्रशस्यपाण्डित्यो विभूना
 तार्किकोऽभूत् । दीधितिकारस्य शिष्यो मयुरानाथस्तर्कवागीशो,

(१) जतुकं त्वमिति पु०

(२) जातीफलं पलमिति पुस्तकान्तरपाठस्तु न साधीयान् प्रति-
 भाति ।

(३) सुमशितमित्यस्य स्थाने समुत्थाप्येति पाठान्तरम् ।

(४) सेव्यं सांसरमं पयइति पु० ।

(५) गुरुवृष्यानुपानानीति पाठान्तरन्तु 'गठपक्षीरानुपानं चे'त्य-
 नुपानस्योक्तत्वात् साधीय इति विभावयामि ।

(६) शीतपित्तवमिं क्लममिति पुस्तकान्तरं तु न बहुनन्ये ।

(७) आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाग्निबलवर्द्धनमित्यर्द्धमधि-
 कं पुस्तकान्तरे ।

(८) (खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् इति पु०) । पूर्वोक्तलौहान्तर-
 वत्पद्यापश्यं प्रयोजयेदिति च शेषः ॥

मन्यते । वैदुषस्य परमपरिपाकाऽवस्था यामस्य ग्रन्थनसामोदि-
त्येतावत्स्वाह स्मास्माकं प्रियसुहृत्खण्डनरत्नाकरचन्द्रः श्रीसा-
न्मोहनलालविपश्चिञ्चूडामणिः ।

ग्रन्थस्य चास्य खण्डनखण्डखाद्यम्, खण्डनखण्डम्,
खण्डनखाद्यम्, खाद्यखण्डनम्, खण्डनञ्चेति नामानि प्रयन्ते
तत्र खण्डनखण्डखाद्यमिति पूर्णं नाम । भामा, मत्येत्यादि
“नामैकदशग्रहे पर्णग्रह” इतिन्यायेन सुखभाषणकारुण्यात् लघु-
कृतानि तु नामधेयान्तराणि । खण्डनस्य=लक्षणप्रसाणादिज्ञा-
स्त्रीयपदार्थनिर्वचनप्रतिद्वन्द्विभूतखण्डनस्यैव खण्डस्यैवत्वद्रवमो-
दस्य खाद्यभाद्यं स्वाद्यमिति यावत्, य तत्खण्डनखण्डखाद्य-
मित्येकोऽर्थः । खण्डनेनोक्तलक्षणेन खण्डाः खण्डिताः खमा-
येषां ते खाद्या गगनादयः^(१) पदार्था येन यद्विमन्वा तत्ख-
ण्डनखण्डखाद्यमिति तु द्वितीयः । वैद्यकमतानुसारेण पुनरपि
मर्थः यथाऽऽमयखण्डनं खण्डखाद्याख्यः पाकस्तथाऽशेषमत-
खण्डनेऽप्यपि प्रगल्भते प्रबन्धः । खण्डखाद्यं सोक्तं दृष्टीते-

“शतावरी छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका^(२) बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्तथचस्तथा ॥

आङ्गी^(३) पुष्करमूलं च पृथक् पञ्च पलानि च ।

खलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥

दिव्यौषधिहृतस्यापि भाक्षिकेण हृतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य^(४) चूर्णितम् ॥

खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ।

पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाके मतो यथा ॥

(१) यद्यपि गगनादिपदार्था नात्र खण्डयन्तेऽपि तु प्रमाप्रम सु-
णाद्या, तथापि गगनादीनामात्मप्रतिलम्बका ये प्रमाप्रमाखादयस्ते
खण्डने कृते सति सुखण्डिता एवैतद्वति ध्येयम् ।

(२) मुण्डितिकेति पुस्तकान्तरपाठः ।

(३) भार्गीति पु० ।

(४) रुक्मलोहस्येति पु० ।

प्रस्थाद्धं मधुनो देयं शुभाश्रम जतुकत्वचम्(१) ।
 शृङ्गी विडङ्गं कण्ठा च शुण्ठी जाती पलं(२)पलम् ।
 त्रिफला धान्यकं पत्रं ठयक्ष सरिच केसरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमशितं(३)स्निग्धमागडे निधापयेत् ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदमात्रकम् ।
 गठपक्षीरानुपानं च सेव्यं सांसरसः पयः(४) ॥
 गुरुवृष्यान्नुपानानि(५)स्निग्धमांसादिबृंहणम् ।
 रक्तापत्तं क्षयं काशं पक्षिशूलं विशेषतः ॥
 वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं कृमिम्(६) ।
 श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं स्त्रीहोदरं तथा ॥
 आनाहं सूत्रसंस्त्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
 चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम्(७) ॥
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम्”(८)-इति ॥
 तत्र प्रथमोऽर्थो ग्राम्यो, द्वितीयतृतीयावेव तु साधू इति

श्रीगुरुचरणाः ॥

तदेतत् खण्डनखण्डकाद्यं व्याख्यच्छङ्करमिश्रः । अयं हि
 मैथिलब्राह्मणो सधनाथविदुषः पुत्रः प्रशस्यपाण्डित्यो विभून्ना
 तार्किकोऽभूत् । दीधितिकारस्य शिष्यो मथुरानाथस्तर्कवागीशो,

(१) जतुकं त्वमिति पु०

(२) जातीफलं पलमिति पुस्तकान्तरपाठस्तु न साधीयान् प्रति-
 भाति ।

(३) सुमशितमित्यस्य स्थाने समुत्थाप्येति पाठान्तरम् ।

(४) सेव्यं सांसरसं पय इति पु० ।

(५) गुरुवृष्यानुपानानीति पाठान्तरस्तु 'गठपक्षीरानुपानं चेत्य-
 नुपानस्योक्तत्वाच्च साधीय इति विभावयामि ।

(६) शीतपित्तवमिं कृमिमिति पुस्तकान्तरं तु न बहुमन्ये ।

(७) आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाग्निबलवर्द्धनमित्यर्द्धमधि-
 कं पुस्तकान्तरे ।

(८) (खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम् इति पु०) । पूर्वोक्तलौहान्तर-
 वत्पश्चादप्ययं प्रयोज्योदिति च शेषः ॥

यदीया मायुतीति न्यायतत्त्वचिन्तामणेश्चतुर्ष्वपि खण्डेषु व्याख्या विख्याताऽस्ति; यामन्तरेणेदानीन्तना जना जागदीशीगादाधार्यावधीयाना अपि नतरां भवन्ति परिपक्षे लिखितपाण्डित्यास्तर्कतत्त्वसमष्ट्याम् । एवं हि विद्वज्जनकिंभदन्ती—“कदाऽपि मथुगानाथमहाशयमेकस्याः कस्याश्चनातिव्याप्तेः परिहारं विभावयन्तं स्वयमाससाद कश्चनाऽपरिपक्षिमो योगी, लम्बितश्चातिथेयीन्तमवोचत् ।

“तर्ककर्कशविचारचातुरी का तुरीयवयसा विज्ञाठ्यते ।

आतुरीभवति यत्र मानस”मिति त्रिपादीम् । तदीयमपपाठ “चातुरीप्सितमपाकरोति क” इति । ततः सोऽपि लोकातिगं शास्त्राङ्गमभिलक्ष्य तुष्टः सन् यथागतं ययौ । तस्य शिष्यो रघुदेवभट्टाचार्यः, यं हि तदीयशिष्याः कणादइति व्यवहार्चुरित्यभिनवकणादइति प्रथते स्म । तस्य च शिष्यशङ्करमिश्रः । यथैतदीयवैशेषिकसूत्रोपस्कारे—

“याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यगव्युत्पादितोऽस्म्यहम् ।

कणादभचनाथाभ्यां ताभ्यां नम नमःसदे”ति ॥

यद्यपि खण्डनखण्डखाद्योऽस्मिन् सत्यन्या अपि विद्यासगरीया(१)दयोऽनेका व्याख्या, स्तथाऽप्यतिगहनार्थानां पराकीनतया जगदतिगविषयतया च खण्डनाक्षराणान्ततोऽप्यल्पैरेव क्षरैर्व्यक्तं भावार्थप्रकाशनेन, स्थाने स्थाने खण्डनमुद्घृत्य च मानुभवद्यभिधानेन चाऽस्यां शाङ्कर्यामतितरां रजयन्ति सन्तः यथाऽद्वैतशिष्यादिः शिष्याणामद्वैतावबोधस्य परमभीष्टे, तथे खण्डनखण्डखाद्यं प्रतिवादिविजयस्य सर्वथा । यथात्रैव—

“शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।

(१) नामधेयत्वेन वृद्धत्वाच्छः । मार्वजनीनाः सागरीत्यादयश्च व्यवहाराः ‘केकयी’ त्यादय इव पुंयोगलक्षणङीषा अन्यजनकभावरूपपुंयोगशब्दावाज्जिर्वाह्याः ।

धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्वजयकौतुकमातनुध्वम्” ॥

चित्सुखीयादिषु न्यायमतखण्डनादिकमस्यैव विस्तीर्ण-
तिवर्त्तभूतमास्ते ।

तदेतद्ग्रन्थरत्नं विद्वज्जनानामऽकारणमिच्छेण विद्यापरमेण
संस्कृतसंभृतसमादरेण श्रीमता A. Venis, M. A. महाशयेन
प्रोत्साहितः खलु प्रयच्छुः । टीकोद्भूतेष्वपि दुरवगाहेष्वन्त-
राऽऽन्तरास्यलविशेषेषु स्वयमुपनिबध्यमानया गर्तप्रदर्शिन्या ना-
मोपवृत्त्या (टिपण्या) संप्रकाशयन् सुसंस्कृवंन् व्यञ्जयँश्च चिह्न-
विशेषैः प्रकाशयितुमारब्ध श्रीमान्मोहनलालवेदान्ताचार्यः ।
अथ दुर्दोषोपनिपातप्रभावादन्तरैव स्मृतिमात्रगान्ते सम्पन्ने चात्र
भवति मोहनलालेऽत्यावश्यकदुर्गसंस्कृतिममुद्दिनस्यास्य ग्रन्थरत्न-
स्य संस्करणमुद्गणयोः परिसमाप्तिरिति विभायद्भिः श्रीशास्त्रि-
वर्यैः पूर्वसंस्कृतसुसमानपाण्डित्यशाली सांख्ययोगवेदान्तोपा-
ध्यायः श्रीमान् कुलयशस्विशास्त्री खल्वत्र संस्करणकार्यं स्म प्रव-
र्त्तितः । मुद्रयित्रा च भारतश्वःश्रेयसानुध्यायिना दीनदयार्द्रह-
ृदयेन सौजन्यधन्येन दुष्टप्रापशास्त्रीयग्रन्थाङ्कनोज्जीवनगृहीतदी-
क्षाकङ्कणेन श्रीयुत Dr. E. J. Lazarus, महाशयेन ‘शुभस्य शीघ्र’
मिति मन्वानेन तथाऽऽवेदितोऽयं शीघ्रतया प्रायो निष्पिप्पणी-
कमेव संस्कृतं प्रावृत्तत् परिसमापि यच्च तत् अशशङ्कलचैनद्विषय-
विशेषान्सूचीमुद्रयाऽसूचचाऽऽपाततः सञ्जाताः किलाऽशुद्धीः । त-
देतत्तममाप्तखण्डस्य खण्डनखण्डखाद्यस्य मुद्रणम् ॥

प्राक्किल कालिकापत्तनेऽ (कलकत्ता) स्य द्विस्समवृतन्मुद्र-
णं, यथा व्याख्यासंस्कृतिविरहन्तत्राऽऽलोक्यं दोषज्ञानं चेतएव
नोदसहताऽऽधेयुमध्यापयितुं वा । तच्चिररात्राय समभिलष्यमा-
णं सांप्रतं व्याख्यासनाशमर्द्धमःश्रोपवृत्तिसमलङ्कृतं सुसंस्कृतं सु-
व्यञ्जितमुद्भितं खसूचीपत्रमखण्डं तदेतत्खण्डनखण्डखाद्यं समा-
स्वादयन्तु संपादयन्तु च तदध्ययनाध्यापनादिपारम्परिं पण्डि-
ताऽऽखण्डला, मण्डयन्तु च तत्र भवती वशीकृतसारस्वतसमृद्धि-

विभूषणः खल्वनकतश्च, तत्सनाभवैदुष्यप्राग्भारभृत्स्तद्व्याख्या-
 कृतश्च, तदमुटिपणीकृतश्च समग्रोदग्रप्रत्यग्रजाग्रतकीर्तिविम-
 रैर्जगन्ति । अथ शास्त्रलताप्रताननिर्वणोपग्रकल्पमहीरुहा
 भारतभूविभूषणभूताऽस्मदीयविपश्चिद्वृद्धामणयश्चेत्प्रमत्स्यन्ति,
 हन्त तर्हि प्रथमपर्यायमुद्रितेष्वस्यैतेषु पुस्तकेषूपयुक्तेषु न चिरा-
 देवैतद्व्यत्यक्तमाद्यन्ततः सुपर्याप्तोपवृत्तिसमलङ्कृतमतीवत-
 संस्कृतं च भूयोऽपि मुद्रणां लभ्यमिष्यतइतिसंभावयामि-

१८४४ तमवैक्रमाब्दे
 माधुशुक्रपक्षतो

कश्चिदाऽऽवसत्पृथग्यारुपदकान्यकुञ्जो,
 ब्रह्मसूतवर्षिणीमभस्तारः, साहित्य-
 धर्मशास्त्रमांख्ययोगवेदान्ताचार्यो,

रा० भागवताचार्यः ।

(श्रीशः)

(ॐ नमः प्रातःस्मरणीयेभ्यो भगवद्भामासुजाचार्यचरणेभ्यः)

श्रीमदुदासीनसाधुप्रवरमोहनलालवेदान्तादिवि-
विधशास्त्राचार्यस्य ।

जीवनवृत्तान्तः ।

श्रीमान् मोहनलालवेदान्ताचार्यः खलु दुर्लभगुणमयमूर्तिरित्यत्र किमिव बहू ब्रूमी, नन्वेतावदेव पर्याप्तं नाम, यदिह प्रायः सङ्गीतादिगुणगणभाजो जना नो खलु जायन्ते विपश्चितां चित्तसेवनकवैदुष्यशालिनः । अथ शतेषु सहस्रेषु वा कश्चित्कदाचिद्भवन्नप्येवविधो, दुर्विधो दरीदृश्यते धिनयसम्पदाम् । अथास्तु क्वचित् कदाचिरकश्चिन्नक्षेत्रेषु लक्ष्यस्तथाच, तथाच, तथाच; तथाऽपि दुष्प्रापः खलु जगति जन, स्तथाविधो यो भगवद्भक्तिसुधानिष्णातो नाम । वर्णसौभयोगः खल्वयं, यो जगति जनस्य दुर्लभगुणगणोपबृंहितस्य पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिभूभूतभगवद्भक्तियोगो नाम । अयन्तु पुनर्वैष्णवीणावीणाद्वै (=सितार) सुदङ्गजलतरङ्ग प्रभृतिवाद्यप्रयोगेष्वनवद्विद्योत्तमानयशा, गानेष्वाङ्गिगानशैशलो, विचक्षणः परस्सहस्राणां भगवद्भक्तिसुधासमुद्रममुद्रिक्तप्रेमकमलपरीवाहवेलायितमानसवृत्तिश्रीमत्सूरदासप्रमुखमहामहानुभावप्रणीतगातिकादीनां, स्वयं च तद्य(१) मकानां तेषां संप्रणेता, सुदुमञ्जुलकाठयान्तरनिर्माणनिपुणश्चेति साङ्गोपाङ्गसङ्गीतसम्पत्सङ्गीतकीर्ति, रथ तथाविधानाञ्च ग्रन्थानां निबद्धा बाह्यणेतारः (खत्री) सन्नि, त्येतावतैव नन्वनुमेयविद्यासमृद्धिश्च, तथा 'शत्रुतया गृह्यमाणेऽपि मित्रायमाणस्य यस्य पुरस्ताच्छत्रवोऽपि मित्रायन्ते स्मे'ति तु न ता-

(१) मन्दराद्रिणा यथा मथ्यमानात्क्षीरोदन्वतो निरगादमृतम्, तच्च प्राप्योऽस्वप्नाः (देवाः) कृतकृत्याः समवृतन्त्यथा, तथा वयं यद्दयादृशा विबुधाःस्मः, सः-इति ।

वत्तद्विषये वक्तुमस्माकमवसरः; युधिष्ठिरस्यैव यस्य अजातशत्रोः
शत्रुरिति धीरेव नाभीदित्यक्रमविनयसंपत्सनायसौजन्यसम्प-
न्नश्च संस्तुततादृग्भगवद्भक्तिसुधाचषकाधितचेताश्चेति चमत्का-
रकरमिदं किमपि । इदञ्चास्य प्रातःस्मरणीयवस्तुजातमासीत् ॥

“मुकुन्दभक्त्यम्बुधिमन्दरः श्रीमुकुन्ददासो दयतां सदा नः ।
यः श्रीहरेर्भक्तिरसासृतेनाऽस्माकं निरास्यन्ननु मोहनिद्रासु (१) ॥ १ ॥
क्रिमेषगीर्वाणगुरुः क्रिमेष पुंभाषवाग्दैवतमित्यजस्रम् ।
दोलायितः सम्प्रति सम्प्रतिष्ठो हृद्यस्तु मे श्रीगुरुराभमिश्रः (२) ॥ २ ॥

श्रीरामसदनो नाम ज्यायान्मे जयति ध्रुवम् ।

यदन्तःकरणं शशवच्छ्रीरामसदनायते ॥ ३ ॥

गोपाङ्गनाऽपाङ्गवकोरचन्द्र कंसादिविध्वंसनधूमकेतुः ।

संसारपातोत्तरणैरुसेतुः कृष्णः सदा स्यात्प्रमदस्य हेतुः ॥ ४ ॥

सच्चित्सुखैकमूर्तिः प्रमादमुखकल्पनाश्रयश्चैकम् ।

अविकल्पवित्तिगरुडं कूटस्थं ब्रह्म यत्तदहमस्मि ॥ ५ ॥

अयं खलु मोहनलालमहानुभावः पञ्चनदजनपदेषु गुरदा-
सपुरानामकमगडले (बाला नामक का) डेहरा-इत्याख्यावि-
ख्यातार्थिष्ठाने प्रादुरासीन्नानकवंशप्रदीपः । अत्र वंशानुपूर्वी
श्लोकाः—

“श्रीमन्महान्नानकनामधेयो द्योभूभुगाणां खलु सद्भिधेयः ।

बभूव नित्यं हरिभक्तिशूरः सौजन्यजन्योऽज्जलकीर्तिपूरः ।
तस्मादासील्लब्धजन्मासु जन्मा लक्ष्मीचन्द्रश्चन्द्रवर्चा गुणाढ्याः ।
संयुक्तोऽभूद्यो हि सत्यं जगत्यां हारे (३) भावे, न त्वहो लोकधारे
धरचन्द्रो (४) अधरचन्द्रः शान्त्या कीर्त्या कलाभिश्च ।

(१) बृहस्पतित्वेन पुंसूत्यवतीर्णसरस्वतीत्वेन च भूयोभूयो वि-
भाषमाणः श्रीमद्भगवत्पराशरिचर्यो विद्यागुरुर्मम हृदये संनिधत्तामि-
ति स्थूलार्थः ।

(२) हारो हरिमन्वन्धी, भावः प्रेमा, “ तदेव हारं वद सन्त-
चेदि ” ति श्रीमद्भागवतानुसारीति हार्दस् ।

(३) पचाद्यजन्तश्चन्द्रशब्दोऽपि चन्द्रवचनः । धरायाश्चन्द्रो धर-
चन्द्र इति व्याप्योः सञ्जाहन्द्भोर्वहुलमि ” ति हसिप्राप्नुमन्धेयः ।

नाणकचन्द्रस्तस्मादभवत्स गिहयमस्य वंशस्य ।

लोकेष्वववाप्तमानो मानविहीनश्च यः स्वयकन् ॥

दातारचन्द्रनाम्ना तस्मादजनिष्ट शिष्टलोकानाम् ।

सम्भृतगुणश्च निपुणो हृदिचरणस्मरणनिष्ठायां ॥

उद(१)पादिचन्द्रनामा तस्मादभवत्समुल्लसद्दामा ।

रासाराधनपरमो यः कामाराधनोपरमः ॥

तस्मात्तुजानराये, तिप्रथितः पृथुलसत्कीर्तिः ।

कमनीयगुणगणाढ्यस्सज्जनसंजुनाऽभिज्ञः ॥

तस्माद् अभूव च सदासदाऽऽशयाच्छ्रीसदाज्योतिः ।

यः सर्वदाऽद(२)रुचिरं चिरन्तनं ध्यातवाज्ज्योतिः ॥

तस्मात्सकलकलानां केतनमभयकलासिंहः ।

कीर्त्या कलानिधेयः प्रतिनिधिरिव लक्ष्यते स्म संसारे ॥

तस्माच्चन्द्रसिंहाख्यो अभूव लोके समुन्नतस्थितिकः ।

अन्वर्णीकननामो सिंहसदृशोऽसदृशगुणः ॥

लक्ष्मीचन्द्रादभवत्लक्ष्मीपतिपादपद्मरोलम्बः ॥

नानकवंशेत्यभिधो नानकवंशोचितस्ततो जातः ।

दददपि नाणकराशिं दिनं दिनं यः कपर्दिनं(३)भेजे ॥

तस्माद् अभूव नाम्नाऽभौ पूरसिंह इति श्रुतः ।

दोषे(४)दन्तावले नित्यं पूर्णसिंह इति श्रुतः ॥

तदात्मजोऽयं शुचिमागंगासिनां सुसंमतः पात्रगुणोपकलसिमान् ।

गभीरबुधश्चक्षुशीतलाशयो रसोत्तरो मोहनलालनामकः”(५) ॥

तदित्यमयं श्रीमन्नानकाक्षयोदशउत्तरपुरुषः । जन्मतः-

(१) उदयचन्द्र इत्यर्थः ।

(२) घनाचनच्छटामेचकच्छवि शाश्वतिकं तेजो, वैष्णवं धामो-

ऽऽदिपुरुषं पुरुषोत्तममिति यावत् ।

(३) कपर्दः शैवोजटाजूट, सतद्वाञ्छिवश्च ।

(४) दोषरूपे गजे इति वयस्तरूपकं द्वैपद्ये, अथ च दोषाणामि-

दन्ताबलं सर्वजनसंवेदनमिद्धाऽऽकर्षाकताबलं, तद्येत्यैकपद्यकोटिः । को-

टिद्वये वधयोर्भिदा तु तयोरैक्यस्य कविसंप्रदायसिद्धत्वादेतादृशेऽवसरेऽ-

कञ्चित्करी ।

प्रभृत्येवास्य चेतो लौकिकविषयाणामस्ति स्म वैदेशिकम् (१)
 स्तनन्धयोऽपि (२) यो हरिभक्तेः स्तनन्धय (३) एवामीत् । यथा
 यथा च वर्द्धते स्म, तथा तथा हरिभक्तिरसोस्वादादहृद्यदुपु
 दतुष्यच्च । तदेवमयं समानशीलेन ज्यायसा मोदयेण श्रीराम
 सदनान्निधेन सह कौमारादेवारभ्य वर्तमान आस्वादयन्भक्ति
 रस, मधीयन्परिशीलयँश्च ब्रह्मवादानामीत् पञ्चनदविषयेष्वे
 व । अथ स्वैरं स्वैरं पवित्रक्षेत्राणि समीक्षमाणाः । नानाजनपदा
 न्गाहमानः, पुण्यसरित्स्ववगाहमानो, भगवदर्चाश्चार्चय, स्मृते
 वांश्च प्रणमन्, गाश्च प्रदक्षिणीकुर्वन् वेदान्तादिविचारैर्विदुष
 श्वसन्तोषय, न्दयानन्दसरस्वतीप्रमुखंश्च प्रच्छन्नास्ति कान्ति
 अयमायातोऽयमायातइति जनतानः स्वीयतद्दिगागमनश्रुतिमा
 त्रेण कान्दिशीकंश्च विदध, दृढश्च सनातनत्रैदिकधर्मकर्मप्रतिष्ठा
 जनमनस्वा, ऽऽसादयामास (४) वाराणसीम् । तत्र च तदीयाराम
 णीयकापहतहृदयोऽधिकं वासमरोचयत् । निवसँश्च 'वारा
 णसीं साम्प्रतं परमं विद्य क्षेत्रमि'ति के कोऽत्र कीदृशाश्च विप
 शिचतइति तांस्तानाकर्णयन्निवसँयँश्च कदाचन श्रीयुतमहि
 त्याचार्याम्बिकादत्तठ्यासेन समगच्छाऽपृच्छच्च तमौ कथानु
 कथनपारम्परीसम्प्रवृत्तौ—“अप्यस्ति तादृशोऽत्र कश्चिदवश्यद
 र्शनीयो, योऽसौ विपशिचतामपश्चिमः स्याद्दृशंतेषु, निपुणान

(१) विशिष्टशिष्टाचारऽलंक्रमीणजनानां बहुमतो ज्ञानविज्ञान
 सौजन्यकलाकलापादिषट्पक्षो गम्भीर, मायामात्वर्थादिदोषजात
 नुपहतप्रशान्तचित्तवृत्तिः श्रीकृष्णलोकाविलाशदर्शनाऽऽदरइति प्रकृत
 कोटिः । भीष्मश्रीष्मपथिकामभीष्टो भवति किल कलसिकाडेरिकासु
 पहितो गम्भीरतया सर्वथा अनाविलमुखशीतलसुरसजलपरिपूर्णः द्रु
 हत्यप्रस्तुतकोटिः । एवं च निरुक्तरूपकूपइवासावित्युपमा पश्यवस्थति
 तेन च परोपकारसंभारसंपादनमात्रप्रयोजनसंभृतशरीरत्वादिलक्ष
 णवर्षगतो विशेषः परिष्फुरतीति विदांकुर्वन्तु हृदयानववा ।

(२) तेभ्यो विरक्तम् ।

(३) शिशुस्तदेकवृत्तिश्च ।

(४) “आङः पद गत्यर्थे” ।

मूर्ध्नाभिषिक्तस्याच्चातुरीषु, आचार्याणामग्रणीः स्यात् पवित्रा-
चारेषु, मभास्ताराणां(१)प्रग्रहरः स्याद्द्वयवहारेषु, भागवता-
नां च परमः स्याद्भगवद्भाक्तप्रपत्तिप्रमुखमोक्षोपाये, ध्वनुक्तेष्वप्ये-
वंजातीयकेषु लोकदुर्लभगुणेषु गरीया, न्वरीयांश्च स्याद् ब्रह्मवि-
द्यालर्कविद्ययोः” । आकर्ष्य चेदं विस्मेरहृदयः स व्यासवरः
सुभेखदन्मेत्रमुत्तरं तद्भयति स्म “अपि कौतुकिनां शिरोम-
णे, कुतेऽद्य श्वो जगति जायन्ते भवदुपगणितगुणानां समष्ट्यो-
नामैवंविधा विशिष्टाः शिष्टाः । प्रायो दृष्टाएव च भवेयुरत्र भव-
ता तत्तद्गुणशालिनस्ते ते लब्धवर्णाश्च, भवद्भक्ताश्च, संन्य-
स्ताश्च, विदग्धाश्चान्ये च गुणिनः । परं विलक्षणगुणसमष्टि-
र्भवान्ऽन्विष्यति खलु तादृशीं समष्टिमेव । नूनं साधूक्तमभि-
युक्तैः “यो यादृशः, स तादृशेऽभिरमत” इति । भवत्प्रश्नवाचा-
युक्तिरेव च व्यनक्ति, यथाऽद्यावधि नो खलु लोचनगोचरीक-
रोति स्म भवानत्र भवन्तं श्रीराममिश्रशास्त्रिवर्यम् । तदुत्तिष्ठाप-
नय चेदं कौतुहलं, सा बिलम्बस्व, सकलयाद्यैव चक्षुषी, पश्याद्य
वाराणस्याः समस्तभारतस्यैव वा सारवत्ताम्—इत्यभिदधदेवा-
दस्यात् । अथैतौ ग्रीष्मर्तुसायाह्नेऽस्तावलचूडामणीभवति भग-
वति भास्वति दशाश्वमेधगङ्गाघटमगाताम् । तत्र च सान्ध्यं
विधिमनुष्ठाय द्वित्रैः प्रियच्छात्रैः समं समासीनं शास्त्रिवर्यं भ-
गवत्या आगीरय्यास्तटवृत्ते दूरादा दर्शताम् । अथ व्यासवरो
‘ऽयमेवामाद्यत्र भवानास्ते, तदहं भवन्तमावेदयामि तावत्तत्र
भवते शास्त्रिवर्यायेत्युक्त्वा, गत्वा, नत्वाचा, वेद्य, तेनाभ्यनुज्ञा-
तश्च प्रापय्य मोहनलालमदीदृशत् । मोहनलालस्तु सहजवि-
नयठयानश्चस्तदुदात्तमूर्तिर्दर्शनाच्च सुदूरमारोपितश्चमत्कारेणा,
र्षयच्छास्त्रिवर्यम् । शास्त्रिवर्यस्तु ‘आगम्यतामास्यामिहे’त्यु-
भाष्यभुभावप्युपवेष्टुमादिदेश । अथ शास्त्रिवर्यो व्यासवरम-
न्वयुक्त—‘क इमे, कुतः सामायान्ति, किं वोद्दिश्येत्यशेषमाख्या-
यताम् इति । व्यासवरस्तु—‘ऊन्मजगतोतः पश्चिमाग्रप्येते ता

वदपश्चिमा महात्मानो वाराणस्यामायाता निवसन्तश्चात्र
 कियतोऽपि कालः, दद्युर्भवद्दर्शनार्थितयैवेह नया सह समाया-
 ताः—इत्येवकथत । शास्त्रिवर्यस्तु परमतुष्यन्मोहनलालस्य शा-
 न्त्या च, गाम्भीर्येण च, विनयेन चा, वोचच्च 'रुद्रं, यथाव-
 काशं भूयोऽपि कदा चिदागन्तव्यमि'ति उक्त्वा चोदतिष्ठत् ।
 एतावपि च नमस्कृत्य शास्त्रिवर्यं यथागतं गतौ । अथ गच्छ-
 तोरेनयोः प्रावृत्तदालापः—'अहो धन्या वाराणसी, यत्रैतद्दृशो-
 विद्बृहन्न्दारको द्रष्टुं प्राप्यते, अहो संपन्नमद्य गीर्वाणगुरोर्दर्शनम् ।
 यदि शास्त्रिवर्योऽनुगृह्णीयादस्मादधीयीयेति स्पृहयते मे चेत् ।
 एवं भविष्यतीति चाह स्म ठयासवरः । अथापरेद्युरयं ठयास-
 रेण सहैवोपससाद सदनं शास्त्रिवर्यस्या, वेदयामास च ठयास-
 वरमुखेन स्वं मनोरथम् । शास्त्रिवर्योऽप्येतस्य तादृशीं सुशील-
 तां शुभंयुद्वादतां(१) चालक्षयान्वमोदत तम् । अथ प्रारब्धः मो-
 हनलालोऽध्येतुम् । षड्भिर्वत्सरैरनवच्छिन्नमधीयन्करक्रोडीकृ-
 तवान् स्मावश्याध्येतव्यं वेदान्तसांख्ययोगादिग्रन्थजातम् । अ-
 थायं स्वयमनिच्छन्नपि पुरस्कृत्य गौरीमाज्ञां संस्कृतसाम्राज-
 विद्यामन्दिरे वेदान्ते सांख्ययोगयोश्च वितीर्याचार्यपरीक्षां ते-
 ष्वर्जिजदाचार्यतामाप्नोऽदताम् । तदनु च पुनः संस्कृताङ्गलप्रवर्त-
 प्रतिष्ठाप्यमाने परीक्षावदेव प्रावर्तिष्ट शिषितुं समासाद्याऽऽङ्ग-
 लीविज्ञानं तदुपनिबद्धान्भौतिककलाग्रन्थान्यद्यवातारयिष्यमा-
 र्याया, (हिन्दी) मुपाकरिष्यन्तर्हि स्वदेशबन्धुजनताया इत्येव स-
 मीहमानः । अथास्य धिषणाञ्च मेधाञ्च प्रतिभाञ्च तत्त्वाऽऽकल-
 नाञ्च प्रेक्ष्य प्रसद्य च प्राह स्म शास्त्रिवर्यः 'अयि भवन् ! भया-
 न्नामतेऽद्याऽपूर्वमुपनिबन्धुम् । तद्ग्रन्थतु काश्चिन्नबन्धान्
 क्षममाणे ह्यकिञ्चित्कुर्वाणो गीर्वाणोऽपि न खलु बहु मन्यते
 नैः । कुर्वाणश्चैवमुपकुर्वाणो भविता भवाञ्जनतायाश्च बुद्धि-
 तायाश्च । तदेवमभिहितोहितोपदेष्टा गुरुणा करुणावरुणालयोपः । स-
 मोहनलालोऽपि गुरुणा विनयेनाब्रवीत्, 'गुरुचरणानां करुणाव-

रणिम
पन्नामे
कताभू
र्शः, र
न्तास
आयी
द्यौरव
स्तांश्च
हिर्वि
सेवा
पिता
द्व्या म
स्त्राश
'काऽ
इति
न कि
स्थान
जानन्
इति ।
धनार्थ
झिद्धौ
ऽपि 'व
सुरणत्वे
ऽलसचे
(
दिपदव

रगिमध्यमध्यासीनस्याजानानस्यापि जनस्य किमिव दुष्प्रा-
पन्नामे'ति(१) । अथासौ प्राणैषीन्नित्यन् । ते यथा, दोषदूष-
कतामूलनिर्णयः, महामोहमोहबिद्रावणम्, वेदान्तसिद्धान्ताद-
र्शः, खण्डनगर्तप्रदर्शनीत्याद्याः संस्कृतस्य; शिल्पचमत्कारचि-
न्तामणिः, प्रतिबिम्बचित्रचिन्तामणिश्चाऽऽर्यायाः (हिन्दी) ।
आर्यामयं निश्चलदासकृतवृत्तिप्रभाकरं च संस्कृतभाषाया प-
द्यैरवातीतरत् । अथैकदा दयानन्दः काश्यामागत्यावृत्तत् । तां-
स्तांश्च तदीयान्प्रच्छन्नस्नेच्छवादाञ्जनमुखेभ्यः श्रावं श्रावमयं ब्र-
ह्मिर्विहारार्थं विनिर्गतः कस्मिंश्चिदुद्याने दयानन्देन दृष्टो 'ऽय-
मेवात्रावित्यजानता च 'प्रतारयिष्यामीत्यभिप्रयता च दा-
पिताशनः समुपाविशत्, अन्येऽपि चैतत्सहचराः । ततोऽन्यबु-
द्ध्या प्रतारयितुं प्रलालप्यमाने कुहनाकाषायेऽयं शास्त्रीयं श-
स्त्राशस्त्रि किमपि तथा प्रावीकृत, -द्यथा स कुहकः क्षणमात्रं
'काऽयमापतितः खलु मत्पा(२)खण्डनसः खण्डनप्रखण्डमार्तखण्ड'
इति सखिलक्षं चिन्तापित्वा यदैतदीयसारस्वतप्रवाहस्य प्रतिरोधे
न किञ्चिदपि शास्त्रीयमध्यगच्छ, तदाऽबोधदार्पयाऽऽर्यास्तट-
स्थान् - "भवन्तस्तु वदन्तु किमेतैरिदमुक्तम्, भवन्तः संस्कृतं न
जानन्तीनि कृत्वा युद्धभाकं पुरस्तादेतावदेतैर्व्यर्थमुद्घोषितम्'
इति । तां तु तस्य मायां दृष्ट्वा विहस्यार्ययैव तेषां सर्वेषां प्रबो-
धनार्थं मोहनलालएकैकं भाषाभिर्लोर्मतसखण्डयत्; यद्यच्च कि-
ञ्चिद्भौत्यं वचोभिः प्रकटीकुरुते स्म स मायिक, स्तत्सर्वं सर्वेषां

(१) जनस्येत्यत्र "न लोकाऽव्ययनिष्ठे" त्यादिना षष्ठेप्रतिषेधे-

ऽपि 'कोशदण्डसमग्राणां किमेषां खलु दुष्कर' मित्यादाविव कविकुल-
प्रते लक्षणत्वेन गुणत्वाच्छेषकी षष्ठी । अतएव "इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शना-
बुद्धिमत्सचेतसाम् । अपभाषणवद्भाति न च सौभाग्यमुत्भती" त्याहुर्हृदयकु-
ालयेभ्यः । एवमेव 'भवन् ।' इत्यादावपि तत्र तत्र समीक्षितव्यं सूरिभिः ।

(२) पाश्चण्डशब्दं धर्मिभाववचनं केचिदाहुः । वयं पुनर्मत्सरा-
दिपदवदस्य धर्मिभर्मोभयाभिधायितां सस्यासहे ।

पुरो निरास्यत् । तदेवं सूर्यास्तमयसमयात्संप्रवृत्ते ऽस्मिन्प्रच्छन्ना
 नास्तिकमतखण्डने निशीथसमये च संप्रतिप्राप्ते प्रस्विन्नगात्रो
 कप्रायः कपटभिक्षुः प्राणपरित्राणस्य प्रकारान्तरमपश्यन्नचकथयत्
 'अद्वं दिवसान्तरे पुनर्विचारुं करिष्ये, अद्य समाप्यतामि'ति ।
 तत्रस्थारस्ते सर्वे लोका शृशं कपटकाधायमुपाह्वयन्वदंश्च "ति
 मद्य भवद्वृक्षव्यमखण्डितं श्रीमता ह्रीं हनलालमहानुभावेनाऽ
 शिष्टं, यस्य कृते पुनरायसिष्यति भवान्' इति । श्रीहनलालस्तु
 तथाभूतं दृष्ट्वा स्वयमेव तस्यापमानेन खिन्न इवावोचत्—“अ
 भवन्, भवतः सनातनवैदिकधर्मत्रिलोपवानाकर्ण्य यत्किंचिद्
 भसाद्विनिर्गतं मन्मुखात्, तत्सल्लेखेषां धर्मसंस्थापनोदनायै
 नत्वन्योद्देशेन । तन्माभूद्भूयोऽपि वो मुखाद्दुर्माधधीः पोत्युक्त
 सर्वैः स्मृतैः सह तत् उदचलत् । मध्येमर्गं चाप्यतै रङ्गप्रेक्ष
 धर्मसंशयविनिर्मुक्तचित्तैः सुप्रज्ञैः सहस्रमानं प्रार्थितः—“अ
 श्रीमन्, इदं पाखण्डमुत्खण्डनसर्वस्वं भवान्प्रजयया संकलय
 संप्रकाशयेच्चेत्पुस्तकमेकं, सर्वथा सनातनधर्मः पुनरुज्जीवि
 स्यादि"ति । एवमेव भविष्यतीति चेत्कथाऽयं व्यसर्जयत्तान्
 भूयोऽपि च यदाऽश्रीषीदयं कपटभिक्षोरनभिज्ञजनतताप्रतारण
 वादांस्तदाऽयमकरोच्चेतसि—“अद्य इवो भारतभुवि भूरा
 व्यक्ताश्रवाव्यक्ताश्च पित्रशुभभाशुभभरणार्थिनः सनातनधर्म
 लयितुं सन्ति प्रवृत्ताः तदेते कुक्षिभरयो निर्लज्जानिर्लभ
 दाश्च यद्यपि शतकत्वोपि पराजीवेरंस्तथापि न निवृत्त्यर्थं
 कथंकारं वा निवर्त्तरंस्तेवराकाः, नो खल्ववकल्पते नाम
 न्यथाकारमनायाश्चरमशीय पित्रशुभसुखिडकाऽऽवपनं पूर्वाजि
 भस्मकचस्मरतया विस्मरतां स्वीकर्तव्यतामकिञ्चित्कराणां
 किञ्चिन्नानामीदृशजनानाम् ; तथाप्यनभिज्ञानामार्यजनानां
 जनानां सा भून्महाभौहेनानार्यतेत्यावश्यकं पुनः पाखण्डम
 खण्डनग्रन्थग्रन्थम्" इति । आकलय चैवं निरसिमीत नि

न्यमन
 याधी
 कृत्येषु
 जग्रन्त्य
 लोका
 सुरगण
 श्वर
 रात्रा
 नताज

जीवा
 श्रीमा
 प्रसक्त
 पाणि
 दृष्टि
 दम्भि
 भिषि

हितं
 नामते
 वमाक
 च मज्
 च चम
 प्यावज
 तमि
 संपिपा
 निवृत्त
 ऽनुसन्

न्यमनमिच्चजनमहामोहविद्रावणज्जाम(१) । अथायमेकदा आस
याधी संवृत्तः पक्षमात्रमिवा, तिस्रात्रं विरक्तचेताश्च लौकिक-
कृत्येषु सशोकं तत्तच्चिन्तयन् अनुज्ञाघएव स्वानुभवोद्रेकं नाम
जगन्त्य ग्रन्थम् । अहो महात्मानां क्लेशोऽप्यवकल्पतउपकृतयएव
लोकानाम् । ननु शोकोऽपि परमर्षेभगवतो वलमीकजन्मनः
सुरगणस्येष(२)प्रतिपेदे श्लोकतां, सकलजगद्रसोस्त्रासैकहेतोर्महे-
श्वरशिरःसत्कृतस्य विशङ्कुटविकटमीमांमानक्रचक्राक्रान्ताऽपा-
रास्त्रायपयः पारावारसारयमाणरामायणसुधादीधितेश्च निदा-
नताञ्चेति तस्यैव निदर्शनभूतमिवास्याप्येतदालोक्यामः ।

अथैकदा संस्कृतविद्यारमिकशिरोमणिर्भूयस्तदुज्जीवन-
जीवातुसमीहितो धारणसेयसास्त्राजसंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षः
श्रीमान् G. Thibaut, Ph. D. महोदयः शास्त्रिवर्यं ब्रवीति स्म
प्रसक्तानुप्रसक्त्या-“अद्यत्वे खलु प्रायोऽन्यादृशमेव किञ्चित्पङ्क-
पाण्डित्यमालोक्यते । भूम्ना हि भारतरत्नाकरः पुरस्तात्तैस्तैस्ता-
दृग्निर्दशनचिरत्नमहारत्नैः प्रतिभाप्रभाभास्वरस्वरूपैरसमानन-
दभिमानोन्नतचित्तचित्तानां सुसमृद्धबुद्धिविभवानामभिरूपममूर्द्धा-
भिषिक्तायाणां शिरोधार्यैरह्यैर्वाभाति स्म यथा, न तथा

(१) यदेतत्तावदार्यभाषया रूपकरूपेणावतायाऽऽभाणकादिनोपबृ-
हितं निरूपितमास्ते श्रीमता विजयानन्दपण्डितेन महामोहविद्रावणमेव
नामतो, वस्तुतश्च यच्च खलु सा वैदिकधर्मशस्त्रोदयरूपाऽऽर्यमहोत्स-
वमाकलय्याऽऽर्यभाषाकमनीयसुप्रसन्नभास्वररूपा स्मितोन्मुखी नरोनर्त्ति
च मञ्जुलमञ्जुलैः पदव्यासै, गूढार्थभावाविष्कारैः सहृदयहृदयेषु वर्धति
च चमत्कारसारं, परोक्षमपि वस्तु समक्षमिव कुर्वती साधारणजनान-
प्यावर्जयति च, जयति च सर्वथा प्रौढिमोद्गारिमनोहारिभिः सर्वैरेवाङ्गैः ॥

(२) कदाऽपि ब्रूलोभयं दौर्वाससशापोपहतं निःश्रीकमसागञ्च संवृ-
त्तमिति तदा महेन्द्रादयो देवास्तापोपहता भूयो जगत्सत्त्वाऽऽध्यायनं
संपिपादयिषवो भगवता विश्वम्भरेण ते स्म समुद्रं मन्थितुं प्रवर्त्तिताः ।
निवृत्ते च तस्मिन्नारम्भे चन्द्रः समुद्रपादीत्यादिस्तत्कीर्त्तिकथेतिहासे-
ऽनुसन्धीयताम् ।

खल्वितरैः । तेषां तावदेतेषां भारतवैदुष्यसर्वस्वभूतानां दार्शनि
कप्रबन्धचित्ररत्नानां खण्डनादीनामध्ययनाध्यापनादि त्वति
विरलायितमास्ते । अमुष्य च वैरत्यस्याग्रेसरं हेतुं विभावय
मस्तदर्हपुस्तकवैरत्यम् । तदेवंजातीयजानां ग्रन्थानां सुसंस्कृति
माङ्कितसटीकसोपवृत्तिक(१)पुस्तकैर्वैपुल्ये सति संपाद्यमाने
संभाव्यते भूयस्तत्क्षमुज्जीवनम् । पुस्तकैर्वैपुल्यं च मुद्रणामन्त
न खलु सौकर्येण सम्भवीति सर्वथैतेषां मुद्रणां युक्तरूपासु
श्यामे, वाश्लामश्च । कश्चेतरो वा भारमेवंपुस्तकोदुमर्हसी
शीत वा, यो न भवति खलु भयादूशः” । शास्त्रिवर्या ज
तदाकर्णय, नृधयक्षप्रभोस्तं तादृशं शास्त्रसमुज्जीवनसमुत्साहमा
ल्य्य हृदैव श्लाघंश्लाघं सुस्मेरमेवमाह स्म—“सत्यमिदमेव
तदात्वे तावन्ते विचक्षणसर्वभौमाः प्रायो सातृभिलालनपा
नावसरेषु ‘अयं चन्द्रमाः, अयं सूर्यः, इमे ग्रहाः, एते सप्तर्षयः’ एत
स्तारका इतीतथं शैशवेष्टवेव ज्योतीषि परिचायिताः पुनः पितृ
परमसौकर्येण तद्विद्यामलम्भितः व्याकरणं च बाल्येष्टवेव संस्
तभाषाशिक्षणेषु तां मञ्जिस्कीर्षुभिस्तैस्तावदध्यापयिष्यतैषव
र्यचर्यया । अथ ते प्रज्ञाप्रौढिमसु यथायथं दर्शनान्यध्यगीषता
अजोगपञ्च विद्वद्दृन्दारकाः । यदाह च भवान्, भवितुमर्ह
तत्तथा । तत्र यावदस्माश्वायतते न खलु तावद्वक्तव्यमपक्षते
नन्वस्माकं मोहनलालवेदान्ताचार्यः खण्डनं पाठयत्येवाऽवि
प्रायो, द्वित्रान्सुमेधमश्लोक्तान् । तन्मदुक्तः स खण्डनं तु शी
मेव तावन्मुद्रणां लम्भयिष्यति । नात्र दुर्घटमिवास्ति किञ्चि
परं परस्ताद्द्रष्टव्यं परम्” इति ॥

अथ कदाचिन्मोहनलालं खण्डनखण्डखाद्यमध्यापय
माकर्ण्य कश्चिद् द्वेषदूषितधिषणं धिषणस्मन्यमना मनागप
वदाद्यगादीत्—‘अहो जन्मतः पठतः पठतोऽपि मम खण्ड
नायातम्, कथमसावध्यापयेत्, हन्त प्रथमतो बुद्ध्यातां तु खण्ड
चरमतोऽध्याप्यताम्” इति । तदेतत्कर्णाकर्णि चाकर्ण्य शास्त्रि

वर्यो
सोपवृ
रठयार
कृत्या
तंप्रद
विप्रज
च शरी
सतां च
न्धुतां
वयन्ति
द्वैत,
कतमं
द्रष्टुमि
क्रियती
पुनरद्य
च्छिनक्ष
शालश
लजस्त
तन्, य
रैर्भाष्य
टाक्षक
तैरिति
संविधा

वर्षा मोहनलालमाकार्याऽब्रवीत्-‘भवान् सुपरिष्कृत्य सटीकं
 सोपवृत्तिकं खण्डनं प्रकाशयति’ति । तदाऽसाधपि च सशाङ्क-
 रठयाख्यं तत् स्वकृतया गर्त्तप्रदर्शिन्या प्रदर्शितपद्धति सुपरि-
 ष्कृत्याङ्कनां प्रापयितुमारभतरास् । तदेवं प्रत्यक्षखण्डनं यावद्ग-
 र्त्तप्रदर्शनीं निर्माय परिष्कृत्याङ्कनां गमयित्वा च खण्डनखाद्यं,
 विप्लवहुलतया शुभकार्यस्याऽभारतया च संभारस्याऽनित्यतया
 च शरीरस्य, साधुपुरुषचिरस्यास्तुत्वाऽमहिष्णुतया च कलेः,
 सतां चेतस्सु च शोकशङ्कुं कीलयन्निव, चक्षुषु च प्रणालकब-
 न्धुतां वचननिब, मुखेषु च हाकष्टानर्थधिकशब्दपारम्परीं पञ्च
 वयन्निव, गीर्वाणगुरुणा सह सम्भाषितुमिव, विशिष्टाद्वैत, शुद्धा-
 द्वैत, केवलाद्वैत, शुद्धद्वैताद्यौपनिषदोपनिष्करेणैव भवन्तः
 कतमं परिशीलयन्तीति सनकादीन् परिप्रष्टुमिव, प्रजापतिं
 द्रष्टुमिव, मन्दाकिन्यामुपस्पृष्टुमिवोर्द्ध्वदृष्टेः सत्त्वविशालता
 क्रियतीति परिच्छेत्तुमिव च भूलोकमजहात् । कीर्तिसूक्त्या तु
 पुनरद्यापि विद्यतएव । सुश्लोका हि लोका दुर्गन्धमलीमसपरि-
 च्छिन्नक्षणमङ्गुरवीभत्सशरीरकं जहतोऽपि सुरभिविश्राजिष्णुवि-
 शालशाश्वतिकस्पृहणीयकीर्तिकलेवरप्रकारद्वैवरीवृत्यन्तएव ख-
 ल्वजस्रं जगत्याम् ॥

तदेतावत्तावत् न्यरूपयमिदमादर्शयितुमस्मद्भारतीयभा-
 तून्, यथाऽद्यापि यशस्विनी सनाथा धन्या च भवति यशस्क-
 रैर्भाग्यशालिभिर्महानुभावरत्नैरेवंविधैः; परं कालिकालकरालक-
 टाक्षक्ष्वेदविक्षेपैर्न चिररात्राय तु पुनः प्रतितिष्ठति पुत्रवतीयं
 तैरिति हन्त प्रसादविषादयोः समं समुपनिपातइत्यहो विधि-
 संविधानमिति ॥

पापय
 नागपा १९४४तमवैक्रमाब्दे
 खण्ड माधशुक्लपक्षतौ

भारतधुरन्धराणां कनीयान् आता

यः कश्चित्

रा० भागवताचार्यः

(श्रीशः)

(ॐ नमो भगवद्भ्यः श्रीभाष्यकारचरणेभ्यः)

अनिर्वचनीयतावाद-विज्ञानस्वप्रकाशता-
वाद-स्वरूपदिकप्रदर्शनम् ॥

इहास्ति खलु विज्ञानविज्ञेयात्मकतया प्रथमाने जगति
विज्ञानं सत्, तदितरत्वरुत् । अनिर्वचनीयं हि नभोनभस्वदा-
दिरूपमैतद्विज्ञेयं न तावत्सदस्तीति शक्यते वक्तुम्, तथाहि-
“लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धि”रिति हि प्रमेयसत्तावादिनां
वादाहवदुन्दुभिध्वानः । न च लक्षणानि दूषणचक्रनक्रमुखेभ्यः
शक्नुवन्ति निस्तरीतुम् । लक्षणानां चैवंगतौ ‘लक्षणाधीना लक्ष्य-
व्यवस्थितिरिति सुदूरनिरस्ता तपस्विनी लक्ष्यव्यवस्थितेरा-
त्मलाभप्रत्याशा । प्रमाणेषु च विपुलं वादिनां विविधविप्रति-
पत्तिमद्भावादवतरति लक्षणापेक्षेति परीक्षायां तेषां स्वयमपि
लक्ष्यतया न नाम लब्धपदत्वम् । प्रमाणाधीनश्च प्रमेयाङ्गीका-
रइति कुनस्तरां प्रमेयाणां सिद्धिः ।

नन्वेतेषां पदार्थानां लोकसिद्धत्वादेवाङ्गीक्रियतां सत्त्वं,
किमनया विङ्म्वनयेति चेत्, लोकसिद्धत्वादेवाङ्गीकारे युष्मा-
कमपि परस्परं विप्रतिपत्तेरनवकाशः । किञ्च, ‘लोकसिद्धत्वा-
दि’ति तावन्निरूपणमर्हति । किञ्चाम लोकसिद्धत्वं, सत्त्वेन
प्रमीयमानत्वं, साहोस्वित्सत्त्वेन प्रमाणसिद्धत्वम् । तत्राद्ये, मरु-
मरीचिकोदकादीनां सत्त्वस्य को वा वारयिता स्यात् । ननु
सर्वैस्तथाप्रतीयमानत्वमुच्यते, न च मरुमरीचिकोदकादीनां
सर्वः प्रत्येति तथात्वमपि तु कश्चिदेवेति चे, न हि भो घटा-
दिकमपि सर्वः प्रत्येति । अथोच्येता, स्ति तत्र सर्वेषां तथाप्र-
त्ययस्य स्वरूपयोग्यता, न तु मरीचिकादाविति चेत् । निरुच्यतां
सा योग्यता, कथंकारं चाधिगता तमेत्यादिपर्यनुयोगपरम्परां न
खलु विश्रमयितुं पारयिष्यसि । किञ्चैवं सति शरीरात्मता-
हात्म्याङ्गीकारिभिलौकायतिकैरेवार्जितं जितं, हंहाआस्तिक्व

साधु संरक्षितं धीधनैः । अयि भोः, पश्चाद्वाच्यतया तत्त
नोद्गीक्रियत इति चे, तर्हि एतेषान् खलु पश्चात्तनबाधबाधये
त्यत्रार्थं कस्ते देशिकः ।

अथास्तु द्वितीयइति चेत् (सत्त्वेन प्रमाणसिद्धत्वं), त
परीक्षामधिकरोति । न हि परीक्षामन्तरा सत्त्वेन वाऽसत्त्वे
वा प्रमाणतः सिद्धादिति संभवति परिच्छित्तिः । न चैते प्रमेय
सन्ति विज्ञानमिव स्वप्रकाशाः, येन न स्यात्साधकापेक्षा ।

(विज्ञानस्वप्रकाशतावादः)

विज्ञानं हि स्वप्रकाशं स्वतःसिद्धस्वरूपम् । तद्वि
परतः सेद्ध्युमर्हति । तथाहि—यत्र यत्र हि जिज्ञासितस्य(१)सं
यविपर्यययोर्व्यतिरेकप्रमायाश्च यावदभावकूटं वर्तते, तत्र त
जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमि'त्यय नियमस्तावद्द्विष्यसत्तावादित
निर्धारितः ! जायति च विज्ञाने न तावत्कस्यचिदपि कद
चिदपि 'जानामि, न वे'त्याकारकः संशयो, न वा विपर्य
'न जानामी'त्याकारकः न जानामीत्याकारा विज्ञानव्यति
कावगाहिनी प्रमा तु वराकी दूरापास्ता । तत्सद्भावे तद्भाव
वगाहिग्रहस्य अमत्वनियतेः । विज्ञानमस्वप्रकाशं चेदभविष
तर्हि विज्ञाने सत्यपि जिज्ञासायां सत्यां ज्ञानाभावविषय
ज्ञानं संशयो वा विपर्ययो वा व्यतिरेकप्रमेव वा निरर्गलम
विद्यत 'यत्र हि प्रमितत्वाभाव,—स्तत्र तत्र सत्यां जिज्ञासा
प्रमितत्वाभावावगाहि ज्ञानं जायत' इति प्रतिनियामात् । त
त्थं विज्ञानस्य परानपेक्षप्रमितत्वमेव स्वतःसिद्धत्वस्वप्रकाशत
दिपदव्यपदेशभाक् ।

(१) यद्यपीच्छाया असिद्धवस्तुविषयकत्वस्वाभाव्यप्रतिनियमेन व
नीयामित्येवं स्वप्रकाशस्वरूपे भाने न तावत्प्रभवत्यवतरीतुजिज्ञासे
जिज्ञासास्वप्रकाशतयोः परस्परप्रत्यर्थिस्वरूपता न संघटते जिज्ञास
लिङ्गभेदनं, तथापि न खलु स्वप्रकाशतायाः लैङ्गिकभानगोचरत्वम
भिप्रेयते, तथा सति हि परिपन्थिनी परप्रकाशतैव भवति रुढपदे
व्याख्युपदर्शनस्य तात्पर्यं विभावनीयम् ।

व्यवसायानन्तरमनुव्यवसायो भवतीति न व्यवसाये
संशयादिरिति चे, द्यत्रैव गत्वा ज्ञानस्य ज्ञानं नाभ्युपगम्यते,
तत्र तज्ज्ञानव्यक्तेः संशयादिर्दुर्वारइति प्राथमिकविज्ञानविषय-
पर्यन्तविशयादिः प्रसरिष्यतीति व्यवहारोच्छेदएव पर्यवस्यति ।
विषयिसंशयादेर्विषयसंशयादिजनकताधौव्यात् । अथ व्यवसा-
यानुव्यवसायतदनुव्यवसायपुनस्तदनुव्यवसायपारम्पर्यज्ज्ञान-
न्तैव संस्यत इति चे, तर्हि यत्किञ्चिदेकमात्रविषयविषयकविज्ञान-
नधारायाभविच्छिन्नप्रवाहतया जन्मशतकेनाऽपि विषयान्तरस-
ञ्चारो दुर्लभभापद्येता, ऽऽपद्येरेव सूच्छासुषुप्तिमरणमोक्षाः शश-
विषाणापिताः । सूच्छादौ हि तद्विषयावगाहियावज्ज्ञानाभा-
वः सर्वत्रादिसंप्रतिपन्नः । न चैतज्ज्ञानधारायाः संततत्वे संघ-
टते । ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तवाऽपि (वैज्ञानिक-
स्य) विषयपर्यन्तो निरर्गलएवेति चेन्नैतत् ; ज्ञानस्वकाशतानये
हि मानमेवभावव्यवस्थायाअभावादेव तदाश्रया दोषाः सन्ति
निरवकाशाः । यदि तु भेदेन विषयविषयिभावो भवे, तर्हि
ज्ञानस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् । विज्ञानस्य परमुखनिरीक्षकत्वे ह्या-
पतति पूर्वोद्दिष्टविषया मूललयकरी खल्वनवस्था दुरवस्था ।
अथोच्येत, अवश्यज्ञेयतां ज्ञानस्य नाभ्युपेयः, स्वार्थसंव्यवहा-
रस्तु ज्ञानस्य स्वरूपसत्तयैव निर्वह्यतीति ब्रूमइति, न तदपि
विचारचारु, यतः स्वरूपसत्तायां प्रमाणाप्रवृत्तौ स्वरूपसत्तेत्येव
कुतः समायातम्, येन व्यवहारः समासादयेदात्मानम् । कुतो-
ध्यवसितमिदं सती सा धित्तिरिति, असत्येव कुतो न स्यात् ।
तदिदमुच्यते “अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यती”ति ।

घटपदादेः सत्तां व्यवहरन् हि प्रमाणिकस्तत्र प्रमाणसद्भावं
वक्तुमर्हति, न हि प्रमाणमनुपन्यस्य परीक्षकेण तत्सत्ता शक्यते
ऽङ्गीकर्तुम् । प्रमाणमव्यापारयतो वाङ्मात्रेण चेद्वस्तुसद्भावः
सिध्ये, तर्हि नास्तितावाङ्मयमात्रेणाऽसद्भावएव किमिति न
स्यात् तदवश्यं तेन घटसत्तायां व्यवस्थाप्यायां व्यवस्थापक-
प्रमाणसत्तोपन्यास्या । सापि च प्रमेयसत्तान्यायेन स्वावगाहि-
प्रमाणसत्तामपेक्षते । यदि हि प्रमाणसत्तान्तरमन्तरैरेव तत्प्रमा-

णसत्तां परोऽङ्गीकुर्यादुन्त तर्हि प्रथमतएव विनैव प्रमाणसत्ता
 घटसत्तामेव किमिति नाङ्गीकरोति 'अन्तेरगडाविवाहप्रचेदादावे
 कुतो नही'ति न्यायात् । तत्रास्ति चेत्प्रमाणसत्तान्तरं, तर्हि तत्र
 ऽप्येवं, ततश्चत्तरत्राध्येवमेवेत्यनवस्थाडाकिनी न मुञ्चति पृष्ठम्
 अथ नास्ति तत्र यत्किञ्चित्प्रमाणसद्भाव, स्तर्हि प्राथमिकी प्रमा
 णसत्तैव नात्मानमासादयति, कुतस्तरां तु चराकी प्रमेयसत्ता
 अन्यथा कस्कः शशविषाणादिर्न सिध्येत । तदित्थं तत्र यस्
 कस्यचिदपि प्रमाणस्याऽप्रवृत्तौ प्रथमप्रमाणसत्ताया असद्भावे
 समायाति, यावत्प्रमाणसत्ताविनिवृत्तिर्हि स्वप्रमेयविनिवृत्ति
 तिनियता खलु भवति । प्रमाणस्य चासद्भावे तदुच्छिष्टपुष्ट
 तस्य तस्य खलु विषयसत्त्वस्य स दूरपराहतो नामात्मलाभः
 अथोच्येत, न तावदव्यवहितपूर्वपरवित्तितद्वित्तिपातरूपरीम
 पगच्छामः, (येन व्यवहारानिष्पत्त्यापत्तिरियं स्यात्) किन् स्थ
 यदा कदाचित् कयाचिद्वित्तिव्यक्त्या कादाचित्की काचिद्विधिर्नामु
 व्यक्तिः प्रमीयते इति । इत्थं च सर्वाऽपि वित्तिः प्रमाणसिद्धेनः कदा
 भवतीति चेत्स्यात् खल्विदं तदा, यदि नाम 'अयं घटः' 'यसत्त्वम्'
 सहं जानामो'त्यतोऽधिका काचित्कदाचिद्वित्तिरस्यदादेरुत्पत्तिवित्तक
 सानानुभूयेत, या स्याद्वटवित्तितद्वित्तिवित्तिप्रवाहं गोचरयन्तीधार
 तादृग्विषयशतभारोद्बहनमन्यरा । अथ मन्येता ऽस्यदादेरेतज्जदेऽनवर
 न्मावच्छेदे वैवविधा वित्तिरभवन्त्यपि योगिप्रभृतिविलक्षणप्रमाण
 न्मावच्छेदेन स्यादिति, संभवतीति, तर्हि यस्या वित्तेस्तावति ज्ञान
 वयगर्भिता धीर्विषयः, साऽप्यन्यया कयाचिद्वित्तिव्यक्त्या क्रोक्षेमुस्
 करणीयेत्यमुष्मिन्नर्थे प्रमाणाभावो नाम, न नाम च तथा श्रुति य
 संभवति मोक्षः । उपदर्शितमुद्रया हि वित्तिनद्वित्तिधाराप्रवापिका
 प्रवृत्तौ कथंकारं यावद्विशेषगुणोच्छेदलक्षणो मोक्षः स्यात्तद्वधपद
 नापि च स्वात्मना सह तं तादृग्वित्तिप्रवाहं काचिद्वित्तिव्यक्ति
 रवगादुमीष्टे, तथा भावे तत्रैव स्वप्रकाशता पदं निदधाति चेष्टित
 निदधात्विति चेदुन्त भोः, एतावद्वि भवतः प्रयासजातं जातमापि शान
 एयरुदितं नाम, प्रथमतएवास्माभिरुपदिष्टं तत्कुतो नाङ्गीकृतम्वेद्विश्र
 एतेन 'अन्योन्यवित्तिगोचराऽन्योन्यवित्तिरि'त्यपि निरस्तपूर्वेषां

चरमा हि वित्तिव्यक्तिः स्वावगाहिनीमुपान्तगां वित्तिव्यक्ति
 गोचरयन्ती स्वात्मानं विषयीकुर्यादेव । एवमेवोपान्त्या वित्ति
 व्यक्तिरन्तिमां स्वावगाहिनीं विषयीकुर्वती स्वात्मानमपि
 गोचरयेदेवेति सविषयकान्योन्यग्रहे स्वरूपप्रकाशतापत्तिः । ननु
 चरमा वित्तिव्यक्तिः पुरुषान्तरेण प्रमास्यते इत्यस्त्येष स्वा
 प्रमितेति न तावत्तदभावः सेदुधुमर्हतीति चेद, त्रापि प्रमाणवि-
 शेषस्य स्वया दातुमशक्यतया कुतस्तदस्तितासिद्धिः । तद्वाने वा
 भूयो भूयः प्रमाणपरम्पराप्रभावनमित्यावेदितैवानवस्था । ननु
 ज्ञानसिद्धान्यथानुपपत्तिरेव पर्यवस्यन्ती ज्ञानपरम्परासाक्षिपेत,
 अन्यथा तु घटकादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरम्परा-
 मपि नाक्षिपेत इति चेत्तन्न, यदि हि घटसामग्रीविच्छेदः स्यात्,
 तर्हि घटस्य कादाचित्कत्वं न स्यात् । ततश्च स्यादेव वा घटो,
 किन्तु स्यादेव वे,त्यनयोरन्यतरत् प्रसजेत् । अकारणकानां हि पदा-
 वेद्विनिर्णयानामुभयेष्वपि विधा, ऐकान्तिकं सत्त्वमसत्त्वं वा यथा आत्म-
 नसिद्धेनः कदाचिदपि नाऽसत्त्वम्, शशशङ्कस्य तु कदाचिदपि न
 'सत्त्वम्' । तच्चेदमुभयं घटस्य प्रत्यक्षक्षपितमिति घटस्य कादा-
 चित्कत्वचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या घटसामग्रीतत्त्वसामग्रीतत्त्वसाम-
 ग्रीधारा निराव्याधा समापततीत्येवं घटसामग्रीपरम्पराङ्गीका-
 रे तत्त्वरेऽनवस्थामात्रम् । तच्च तत्कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिरूप-
 लक्षणप्रमाणपरिक्लिप्तत्वान्न खलु दोषइतीयं घटकोटिः । ज्ञानकाटौ
 स्तावन्ति ज्ञानसिद्धिस्वरूमादपि भवन्ती न प्रभवति ज्ञानपरम्परासा-
 मग्रीकोटिमुम् इत्यन्यथोपपत्तिरेव, तत्कुतोऽन्यथानुपपत्तिः । ज्ञानस्थले
 था क्वचित् यदि ज्ञानसिद्धान्यथानुपपत्तिर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाक्षे-
 पाप्रवृत्तिरपि भवे, तर्हि एवं ज्ञानपरम्पराङ्गीकारे सुदूरं ज्ञानधारां
 अधपदधावपित्वा ऽन्तिमज्ञानस्वरूपस्यापि तद्विषयकुक्षौ निक्षेपश्चेदु-
 च्यते, तर्हि शरणीकृतैव स्वरूपप्रकाशतेत्येतावद्भावनस्याऽप्रेक्षाव-
 दधातुश्चेष्टितत्वमेव तत्त्वं पर्यवस्यति । तत्कुतोऽनिक्षेपे वाऽनवस्था-
 जातमपिशाची न मुञ्चति पृष्ठम् । अथ तत्कुत्वावनिनिष्पद्यैव स्वरूपं,
 कीकृतचेद्विश्रम्यते, तर्ह्यन्तिमस्य तस्याऽल्लभ्यपदत्वे तदायत्तानां पूर्व-
 नेरस्तपूर्वेषां ज्ञानानामसिद्ध्यपत्त्या सिकताकूपविशरणन्यायो दत्त-

पदो भवतीत्येवं ज्ञानपरम्परा नाम दुरुत्तरव्यसनपरम्परा
हन्त क्रीता ज्ञानपरप्रकाशतावादिभिः । न चैतैर्दोषैर्नास्ते
ज्ञानमिति साधु, स्वतएव सर्वसिद्धस्य तस्य दुरपह्वत्वात् ।

तदेवं सति भेदो ऽयं बौद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ।

यदाहुरेके ऽनिर्वाच्यं कृत्स्नं ब्रह्मेतरत् परे ॥

तदुक्तं बुद्धेन लङ्कावतारे (ग्रन्थविशेषे)

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।

अतो निरञ्जितप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिताः” ॥

(अथाऽनिर्वचनीयता)

इति । विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसदम्
बिलक्षणमिति यथा ऽस्ति, दिशं दर्शयानस्तथा । तथाहि—

नेदं सद्भवितुमर्हति वक्ष्यमाणदूषणगणग्रस्तत्वात् । नाप्यततश्च
देव, तथासति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहृत्यापत्तेः विषयव

अधेयमनिर्वचनीयता वस्तुतोऽस्ति, नास्ति वेति चे, तत्पऽनव

दमगृहीतवाद्यभिसन्धेः प्रतिष्ठादिनः प्रत्यवस्थानम् ; यो नादयेत्

नाम वस्तुमात्रं सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयमातिष्ठते, स नावश्य

वत्प्रपञ्चाऽनिर्वचनीयतां तु पुनः सतीं ब्रूयादित्यहो दुराशास्तर्हि

शो मुखमनसाम् । इयमपि खलु जगदन्तःपातिन्येवेति, समिति

मनिर्वचनीय'मिति वदता जगन्मात्राभिधायिसर्वपदेनाऽनिर्वा

नीयाताप्यऽभिहितैव । न चाऽनिर्वचनीयतास्थापनेन भवत्तर्हि

द्वैतापतितमिति वाच्यम्, यतो नो खलु वयं तां व्यवस्थापय

यामो, ऽपि प्रतिवादिमतानुसारेणैवेदं व्यवतिष्ठते, तेन जगत्स्यादि

र्वक्तुं नो पार्यतइति अस्य अनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीति । नि

धिनियेधयोरेकतरनिरासस्तदन्यपर्यवसायीति हि तैरभ्युप

स्यते । नन्वनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीत्यभ्युपगच्छतोऽपि भव

भवत्येव द्वैतापत्तिरिति चेत् । न, तथा वयमभ्युपगच्छामो, ऽपि

युष्मन्मतानुसारेणैवेदमायातीति केवलं युष्मान्प्रबोधयामः,

स्तुगत्या तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्व

सिद्धस्वरूपे विज्ञानात्मके ब्रह्मतत्त्वे केवले निर्भरजुषः कृत्कृत

सुखभास्महे । तु स्वपरिकलितां साधनसाधनव्यवस्थां पुरस्कृत्य
विचारमवतारयन्ति तत्त्वं विनिश्चिकीषन्तः, तान् प्रति ब्रूमो वय-
म्, न खलु साधनीयं भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव
व्याहृतत्वात् । अतएवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविषयाः पर्य-
नुयोगा निरवकाशाः ॥ युष्मद्दूषणव्यवस्थयैव युष्मद्दूषणव्यवस्थाया व्याहृत्यु-
पन्यासात् । न च विचारे एव व्याघातोपन्यासो भवता कर्त्तव्य-
इति च तयोः सत्त्वप्रज्ञोक्त्येवेति तयोः सत्त्वमभ्युपगममिति द्वैता-
पत्तिरिति वाच्यम्, तदीयसत्त्वासत्त्वोपगमोदासीनैरेवास्याभि-
विचार्यमित्येतावन्मानत्रमुद्दिश्य विचारप्रवर्तनायाः सुकरत्वात् ।
यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य नैवं विचारयितुं शक्यमि-
त्युच्यते, इति तर्हि प्रमाणनव्यापार्यं न तदीयसत्त्वाभ्युपगमो-
ऽपि कर्तुं शक्यो, अन्यथा समसत्तादेरपि सत्त्वमभ्युपगमः प्रसज्येत ।
ततश्च प्रथमतएव विचारस्यापि विचार्यताङ्गीकारे विचार-
पक्षोः विषयकविचारसाधनानामपि पुनरुक्तमुद्रया विचार्यत्वापत्तिरि-
चे, तत्तद्व्यवस्थादौष्ट्येन चिकीर्षितविचारएव न तावदात्मानमा-
यो सादयेत् । न च पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारस्य तत्र विचारान्तरं
न तावद्व्यवस्थानिति वाच्यम्, यतः, यदि विचारः पूर्वसिद्ध-
स्तर्हि विचारस्य विचार्योऽविनाभूतत्वाद्विचार्यमपि पूर्वसिद्ध-
मिति विचारस्य पुनरनारम्भएव सांप्रतम् । अथ विचार्यविशे-
षस्य पूर्वमसिद्धत्वादस्त्यावश्यकः साम्प्रतं विचारारम्भइति चे-
त्तर्हि तद्विषयकविचारविशेषस्याऽपि पूर्वमसिद्धिरेवेति सिद्धं
तस्य विचार्यत्वमित्यनवस्थादौष्ट्येन विचारारम्भएवाशक्यः
स्यादिति विरामएव रमणीयो लौहचरणकचर्वणस्य ।

तत्र “व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्” इत्या-
ऽऽचक्षते तावज्ज्ञातृशक्त्याः । व्यावृत्तिर्नामेतरभेदानुमितिः व्यव-
हारस्तु शब्दप्रयोगो हानादानादिरूपो वा । तत्र लक्षणाधीना,
पृथिवी तदितरेभ्यो भिद्यते गन्धउत्त्वादि, त्यादिर्व्यावृत्तेः प्रकृि-
पा, ‘यद्यद्व्यवहारः, तत्तत्पृथिवीत्वेन व्यववर्त्तव्यं हातव्यमादातव्य-
चे’ति व्यवहारस्य । न चैतत्संभवि । तथाहि, लक्षणेन गन्ध-
उत्त्वादिना ज्ञातायामेव पृथिव्यां व्योम्निबलेन व्यावृत्तिरूपं

व्यवहाररूपं वा साध्यं साधनीयं स्यात् । लक्षणज्ञानं च लक्ष-
 न्तरसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमित्यवश्यं लक्ष्यान्तरव्यावृ-
 त्तयैव लक्षणस्य ज्ञानमङ्गीकार्यम् । तदेवं स्थिते, लक्षणस्य ग-
 त्वादेव्यावृत्तिः पृथिव्यादिलक्षणाधीनैव चे, तर्हि अन्योन्याश्रय-
 गन्धवत्त्वेन हि पृथिवी जलादिभ्यो व्यावर्त्तनीया । गन्धव-
 च जलादिसाधारणतया गृहीतं जलादिभ्यो व्यावर्त्तयितुं न श-
 क्यतेति जलादिव्यावृत्ततया गृहीतं गन्धवत्त्वं पृथिव्यान्त-
 दिभ्यो व्यावृत्तिः पृथिवीस्वरूपेण क्रियत इति पृथिवीरूपता-
 व्यावृत्तिर्गन्धवत्त्वरूपलक्षणव्यावृत्त्यधीना, अथ गन्धवत्त्वरूपल-
 णव्यावृत्तिः पृथिवीरूपलक्ष्यव्यावृत्त्यधीनेत्यनयोरेकतरस्य व्या-
 तिरन्यतरव्यावृत्तिमपेक्षते परस्परमित्यन्योन्यव्यावृत्तिमुक्त-
 रीकृतत्वादन्योन्यव्यावृत्तेर्भवत्यन्योन्याश्रयः । अथ लक्षणात्-
 नस्य लक्षणस्य व्यावर्त्तकं, तच्च लक्षणं लक्ष्येण व्यावृत्तम् । एतत्प्र-
 चे, चक्रकम् । अथ लक्षणे लक्षणान्तरं तत्रापि लक्षणान्त-
 व्यावर्त्तकमिति चे, देवमुपरिष्ठादारोहणेऽपरावृत्तावनवस्था । (निर्दि-
 जलादिसाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यान्तरभेदसाधनमकि-
 त्करमिति व्यावृत्तायां तस्यां तत्साधनं वाच्यम् । नह्यव्यावृत्तिन्तरव-
 प्रकृतलक्षणाधीना, तदान्योन्याश्रयः । लक्षणान्तरेण चे, त्राहृत्याति-
 लक्षणानुपयोगः । तदपि लक्षणं व्यावृत्तायामेव पृथिव्यां, सप्रतीक-
 व्यावृत्तिर्लक्षणान्तरेणेत्येवमनवस्था ।

एवम, त्रैदं प्रमाणमित्युपन्यस्त्ये वादिना, प्रष्टव्यम् (१) (२)
 निदं प्रमाणं नाम ? प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र केयं प्रत्यस्त-
 नान । तत्त्वानुभूतिः प्रमेति चे, तस्य भावस्तत्त्वम् । प्रकृतयोगि-
 तच्छब्दार्थः । न चात्र प्रकृतं किञ्चित्, यत्तच्छब्देन परा-
 नीयं स्यात् । अथानुभूतिः स्वसम्बन्धविषयमाक्षेपेण बुद्धिस्तन्त-
 करोति, स एव तच्छब्देन परासृज्यते, तदादिनर्वनाम्नां निर्दि-
 तपरामर्शकत्वा, ह्युक्तश्रोतुबुद्धिस्थितायां च प्रकरणपदार्थस्य निर्मादौ
 मात् । एवं यस्यार्थस्य यो भावः, स तस्य तत्त्वमुच्यते इति, ए-
 अरजतादेरपि रजताद्यात्मनाऽनुभवविषयात्सङ्गाभादस-
 नुभूत्यवयवच्छेदात् । उक्तविधया तत्त्वशब्दस्य धर्मवाचक-

॥ संस्कृतः स्वसङ्केतसूचनम् ॥

आद्यन्तयोः * अस्य चिह्नस्य (सीमापुष्पस्य) दर्शनेन शङ्काया आद्यन्तयोरवधिरुक्तेयः, न चेत्यस्य वाच्यमित्याद्यग्नि-
मेणाऽन्वयसूचनार्थमपि चाद्यन्तयोस्तदेव चिह्नमुपन्यस्तम्, यत्र
च नचेत्यस्थान्ते वाच्यमित्यादिपदं न दृश्यते तत्राप्यन्ते निरु-
क्तचिह्नदर्शनेनैव वाच्यमित्यादिपदमप्याहृत्यार्थ उपवर्णनीयः,
शङ्कान्ते च प्रायः सर्वत्र एतत् प्रश्नचिह्नमुपन्यस्तं, परत्र चौत्था-
निकशङ्काद्यन्तयोरायासबाहुल्यं सम्भाव्य प्रायः शङ्काद्यन्तसूच-
कम् * एतच्चिह्न (सीमापुष्पम्) उपैत्तिषि, अन्ते शङ्काद्योतकम् ?
एतत्प्रश्नचिह्नमपि चौपैत्तिषि । पौर्विकाग्रिमयोः शब्दयोः
(कचिदर्शयोरपि) चाङ्गुलीनिर्देशपुरस्सरं प्रदर्शनार्थं सर्वत्र—एतत्
(निर्देशचिह्न) प्रयुक्तम् । अपि च मूलप्रतीकस्य सद्योलाभार्थं
मूलव्याख्यानयोः ^a, ^b, ^c, इत्यादिक्रम उपन्यस्तः, यत्र चार्था-
वृत्तिन्तरव्याचिख्यासया व्याख्यायां पुनः प्रतीकधारणं तत्र ^a, ^b, ^c-
चे, त्रय्युत्पादिक्रम उपहितः, गर्तप्रदर्शिन्यां च मूलव्याख्यानयोः सद्यः,
यां, सप्रतीकलाभार्थं ^a, ^b, ^c, इत्यादिचिह्नस्थाने (१) (२) (३) इत्याद्य-
ङ्कक्रम उपन्यस्तः, यत्र चैक एव विषयोऽनेकत्र सुसूचयिषितस्तत्र
(१) (२) (३) इत्याद्यङ्कस्थाने ^{††} इति त्रिशूलषट्शूलादिचिह्नमु-
पन्यस्तम्, यथा ११२ पृष्ठे, कचिच्च गर्तप्रदर्शिन्यां समाप्तिद्योतक-
प्रकृतद्योऽपि, यथा पृष्ठे । परोक्तेरुपक्रमे “एतद्, अन्ते च” एतद्
परान्तरान्योक्तिचिह्नं प्रतिष्ठापितम् । गर्तप्रदर्शिन्यां च प्रायः प्रतीका-
द्यन्तयोरस्य विशेषोपयोगमनालक्ष्य त्यक्तमेतद्, क्वाप्यङ्गुल्या
नेर्दिष्टयोः पूर्वोत्तरयोः शब्दयोरर्थयोर्वाऽऽद्यन्तसीमाबन्धना-
दिमादौ ‘एतद्, अन्ते च’ एतत् (सीमाबन्ध) प्रायुत्ति । अपि च
एतद् (लघुविरामचिह्न) भवेत्तत्र किञ्चिदेव स्थातव्यं, यत्र
; एतद् (अधिकविरामचिह्न) तत्र ततो द्विगुणो विरामः कर्तव्यः;
र्णो विरामश्च । एतत्पूर्णं विरामचिह्नस्वले । परञ्च व्याख्याया

प्रतीकाद्यन्तयोः पूर्णविराममन्तरापि निरुक्तचिह्नमुपन्यस्तम् ।
 त्यक्तं च तद्वर्तप्रदर्शिन्यां विशेषोपयोगमनालोच्य । यत्र
 प्रतीके किञ्चित्पुनर्वक्तव्यं नावशिष्यते तत्र शाङ्करव्यायां एत
 (विश्लेषचिह्नम्) उपन्यास्यम् । पूर्वापरशब्दयोरेकार्थताद्योत
 व्याख्यानव्याख्येयभावद्योतकं वा = एतद् (एकार्थताचिह्नम्)
 यत्र च किञ्चिद् वागधाराप्रवाहे मध्यतो वक्तव्यं भवति त
 मध्योक्तिसीमाद्योतनार्थमाद्यन्तयोर्नुलोमाद्बन्धकारम् (दनुगत
 एतत् (मध्योक्तिचिह्नम्) व्यवतिष्ठिप्रम् । अपिच, यत्र गतं
 दर्शनावसरेऽन्वयोपयोगीन्यधिकानि कानि कानिचिदक्षरादिर्निरा
 प्रयुक्तानि तत्सीमाद्योतनार्थमप्याद्यन्तयोर्निरुक्तचिह्नमुपन्यस्तम्
 यम् । क्वचिद्बहुनि नामान्यालङ्घ्य विभागशो नास्त्रां प्रदर्शना
 मपि मध्येमध्ये नास्त्रास्-एतद् (योजकचिह्नम्) प्रातिष्ठि
 यथा पञ्चमपृष्ठे गर्तप्रदर्शिन्यां “प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजक
 दृष्टान्तेत्यादि । पङ्क्त्यन्तेऽपरिसमाप्तपदे चैतद्योजकचिह्नमुत्तत्र, न
 न्यस्तम् । मूलव्याख्यानयोश्च मुख्यप्रकरणावान्तरप्रकरणातीत्येत
 समाप्तिसूचनार्थं — एतत् (समाप्तिनिर्देशचिह्नम्), तस्मिन्
 प्रतिसूचनार्थं च गर्तप्रदर्शिन्यां { } एतन्मध्योक्तिचिह्नम्
 न्तराले पद्यान्यप्युपनिबद्धायुजमिति ।

॥ सर्वाणि चिह्नानि ॥

। सम्बोधनचिह्नम् ।

* सीमापुष्पम् ।

“ ” अन्योक्तिचिह्नम् ।

() सीमाबन्धः ।

— निर्देशः ।

? प्रश्नचिह्नम् ।

, लघुविरामः ।

; अधिविरामः ।

। पूर्णविरामः ।

॥ विश्लेषः ।

— योजकम् ।

() मध्योक्तिचिह्नम् ।

— समाप्तिनिर्देशः ।

† त्रिशूलम् ।

‡ षट्शूलम् ।

दुर्मयवाचकतया धर्मिप्रमाया विशिष्टवस्तुविषयकप्रमायाश्चाऽप्र-
मात्वापाताच्च । अथोच्यते चेत्, अवयवार्थपुरस्कारेण यदिदं
दूषणाभिधानं तदकिञ्चित्करं, यतोऽयं तत्त्वशब्दो वस्तुस्वरूप-
मात्रवाचक इति, तदप्यापातरमणीयम्, यतः स्वरूपत्वस्य जा-
तिरूपस्योपाधिरूपस्य वा यदि स्वस्मिन् वर्तमानत्वमङ्गीक्रि-
यते, तर्ह्यर्थाश्रयः । नो चे, तर्हि स्वरूपत्वप्रमायास्तत्त्वानुभू-
तित्वविरहान्न स्यात्प्रमात्वम् । न च स्वरूपशब्दार्थः कश्चि-
रसू (दनुगत इति तत्र तत्र तस्य तस्य स्वरूपशब्देन धर्तव्यतया
यत्र गता लक्षणस्यास्याऽऽव्यापकत्वम् । किञ्च, अत्र तत्त्वदेन त्रिपर्याया-
वदक्षरादि निर्नासो भवतामभिप्रेतः, स च कथं स्यात् । तथा हि,
शुक्तौ योऽयं रजतत्वप्रत्ययः, सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव । न हि
शुक्तिर्वा रजतत्वं वा न स्वरूपम् । न च तयोः प्रतिभासमानो-
यः सम्बन्धः, स न स्वरूपमिति वाच्यम् । यतः समवायो हि
तयोर्भासमानः सम्बन्धः, स च स्वरूपमेव । सत्यम् । समवाय-
प्रयोजनस्वरूपम् । शुक्तिव्यक्तौ तु स रजतत्वस्य नास्तीति चेन्माभू-
कचिद्भूतत्र, नहि तावता स्वरूपता व्यपैति । न हि गेहे चैत्रो ना-
प्रकरणान्तीत्येतावता स्वरूपं न स्यात्, स्वरूपमात्रं च लक्षणघटकमुक्त-
, तस्मिन् भवताम् । अथ न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते, किन्तु
यद्देशकालसम्बन्धि यस्य यत्स्वरूपं प्रतीतं, तस्य तद्देशकाल-
सम्बन्धि तत्स्वरूपं तत्त्वमित्युच्यत इति चेन्मैवम्, देशका-
योद्देशकालसम्बन्धोऽस्ति । तयोः क्लेशलस्वरूपमेव तत्त्वशब्दा-
इति चेत्, एवं सति तत्त्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन तत्त्वेत्यादि,
मालक्षणस्याऽऽव्यापकतापत्तिः । अथोच्यते चेत्, ज्ञानोन्निखि-
प्रकारवत्त्वं खलु विषयस्य तत्त्वम् । एवं च देशस्वरूप, कालरूप
शकालसम्बद्धस्वरूपानामनुगमोऽस्ति सति, तदपि फल्गु, भावि-
क्तिमनो घटस्य प्राग्यत्र रक्तपित्तादिदोषवशाद्भक्तिमपुरस्कारेण
न जातम् । तज्ज्ञानमप्येवं सति प्रमा स्यात् । ज्ञानकाले
नोलिलिखितप्रकारवत्त्वमित्येवं यदातनत्त्वतदातनत्वविशेष-
प्रक्षेपे कालावगाहिप्रमायाऽप्रमात्वापातः । न हि खलु
ले कालवैशिष्ट्यम् । अथ दिवसस्य प्रहर, प्रचतुष्प्रहरो

दिवसे, यामवती यामिनीत्यादिसर्वजनीनप्रतीत्या काले
प्यस्तु कालमवत्यइति चे, तर्हि दृश्यपि देवदत्तः कुर्यादिति तदे
स्वमध्यारोहत्तु । उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वाऽनिवृत्तेर्नोक्त
पत्तिरिति चेदुक्तं निपुणोऽसि स्वयमेव दत्तोत्तरः न हि
लोपाध्यन्तास्याऽपरकालोपाधिवृत्तावपि कालस्य कालवृत्ति
सिद्धा भवति ।

किञ्चेदगनुभूतित्वं नाम ? ज्ञानत्वावान्तरजातिविशेषण
नुभूतित्वमिति चेत् कस्मादनुभूतित्वं जातिरभ्युपयते । अनु
वत्यनुभवतीत्याकारानुगतप्रतीत्यन्यथानुपत्तिमाहात्म्या, न,
विषयागममन्तरा प्रतीतेरनुगमः संभवी । कथमन्यथा नीत
तादिष्टव्यक्त्यवगाहिप्रतीतेरपि पटावगाहिप्रतीतेरपि
घटइत्याशयता नेति चे, न तच्चारु, साधनासीयनिर्णय, तद
वसाने सितासितसरित्संभेदस्यायिनः सत्यपि शब्दब्रह्मादौ भिन्न
स्वकीयस्वर्गबुद्धिसंप्रत्यये सुखमनुभवामोतिप्रतीत्यनुदयाखण्डन
प्रत्युत शीतसंभेदसंभूतवेदनासंवेदनादेव । यदि तु शब्दत्वयैव
पदार्थितव्याप्तिनाऽनुभूतिरनुभवएव स्यात्तर्हि सुखमनुभवा
वा प्रत्ययः स्यात्तस्य । अथ मन्यसे, साक्षात्काररूपं त
नुभवशब्दार्थं सत्त्वानुभवोमोति तस्य प्रत्ययव्यवहारौ न
तः, शब्दजानुमानापेक्षौ तु तौ परीक्षकस्य भवेतामेव । स
प्यनुभवत्वे व्यवहारार्थं साक्षात्त्वमवश्यापेक्षणीयं चेत्किम
वत्वेन, परीक्षकस्य तु साक्षात्त्वमन्तरेणाप्यनुमादौ तद्व्यव
राभ्युपगमेऽननुगमएव । अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रा
क्षादिष्वनुभवइत्यनुगतावगमः, स साक्षात्कारित्वादनुपप
ततश्च साक्षात्कार्यऽसाक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूति
मन्यदेवैष्टव्यइति चे, तदपि न, पदार्थान्तरव्यावृत्तेन
यस्तदितरेष्वनुगतः प्रत्ययस्तत्र तदेवरूपं निमित्तं, नखण्डन
जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्पनीया, तथासत्यऽनन्तपदार्थज्यमा
घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिभ्यो व्यावृत्त
रूपेण विभीतकादिषु सास्यावगमादस्तत्त्वजातिकल्प
प्रसृजेत् ॥ पुनस्त
गवधेय

तदेवं प्रवितेरनिरुक्त्या प्रमादकरणं प्रमाणमित्यप्यनिरुक्तम् ।

अनया खलु प्रमाणत्वनिरुक्तिखण्डनदिशाऽपरेषामपि

पदार्थानां निरुक्तेः खण्डनं सम्प्रत्येतव्यम् ।

“समस्तलोकशास्त्रैकमत्यसाश्रित्य नृत्यतोः ।

का तदस्तु गतिस्तत्तदस्तुधीव्यवहारयोः ॥

उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशकनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः” ॥

इति सर्वं चतुरस्रम् ॥

“यदि च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाध,

सि, तदा स्वाभ्युपगतरितिबाधविधायितैव ते स्यात् । अस्मा-

भिर्निर्वाह्यमाणस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधेऽस्माकमेव जैत्रता,

खण्डनयुक्तयो बाधिका, निर्वाह्यपक्षश्च बाध्यइत्यस्मदुक्तपक्षस्य

त्वयैव निर्वाहात् । तस्मादवयानिर्वाह्यमप्यस्माभिस्तु खण्ड-

नीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वनिर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो,

नान्यथेती”दं प्रतिष्ठादिनं प्रति तत्कर्तव्यताप्रबोधनं खण्ड-

नकृतः ।

अयं चास्य ग्रन्थकर्तृरुपदेशः—“एवं प्रकारास्तु खलु खण्ड-

नयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनाऽपि प्रकारेणानीय,

तत्तद्दर्शीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानान्यपि पदा-

र्थान्तराणि बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चास्माभिर्दूर्वायतुं

शङ्कितेभ्यः पक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहेतो-

क्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित्स्वप्रज्ञया समादध्या, तत्र च

खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरे, तदा परेण प्रयु-

ज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं

खण्डनान्तरसंवतारणीयम् । एवं तत्राऽपि परेण प्रज्ञाशोषणे

पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयम् इति खण्डनमये चक्रे सम्य-

गवधेयम्” इति ।

“तत्तुल्योह,स्तदोयं च योजनं विषयान्तरे,
शङ्खला तस्य शोषे च, त्रिधा भ्रमति सत्क्रिया” ॥
इति च स्वकीयकर्तव्यतोत्कीर्तनम् ।

इति ।

एवं तावदिदं संवित्स्वप्रकाशतावादाऽनिर्वचनीयतावादा
स्वरूपं दिङ्मुद्रया प्रादीदृशं संकलरय ग्रन्थयुक्तीरितस्ततस्तथा
स्तेषां कृते, ये खलु खण्डनपद्धताधपरिशीलितसंनिवेशाः सहा
संचारे भवन्त्यातङ्कभाजः । तदत्र ज्ञास्यन्तु ये ते खण्डनरतना
मन्दरसोदराः करकलितसमस्तयुक्तिकलापा हृदयालवो दया
वो, दयलवोऽपि तु तैः कर्तव्योऽस्मिञ्जने । अरण्यानीकान्ता
तारणोपायो हि साधारणस्य कृते कृतो भवति, न तु हुताशन
पवनस्य वा; पारावारप्रागावाप्तौ हि तरीरितस्य जनस्योपयुज्य
न तु पावमानेवैदेहीजानेवा; शिखरिशिखरसमारोहे एकपद्या
वश्यकी संजायते नवपान्थस्य, न तु पञ्चास्यस्य वैनतेय
वेति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयते—

१८४४ वैक्रमाब्दे

माघशुक्लपक्षतौ

रा० भागवताचार्यः ।

श्रीमत्यऽजस्रं जयति प्रकाशं राजाधिराज्ञी जयिनी जगत्याम्
यद्राज्यसाम्राज्यगतौ नितान्तं नास्तं गतौ स्तस्तपनप्रतापौ
तत्संप्रतिष्ठापितकाशिकैतद्विद्यामहामन्दिरकल्पवृक्षः ।
आमोदमुल्लासयतादजस्रमाचन्द्रमावारिधि चैवसेव ॥
दुर्दान्ततादृग्यवनेशदृप्यन्मतङ्गजे दुर्गतिमागतोऽत्र ।
अविघ्नमास्ते यदुपपन्ननिघ्नः प्रागार्यविद्याव्रततिप्रतानः ॥
विजृम्भितः पल्लवितः प्रकाशं सुपुष्टिप्रचाय फलेग्रह्णश्च
यत्संश्रयाच्चाऽप्रतिनोपकारसंसारलाभोऽस्य जनस्य जातः ॥

॥

अथ खण्डखण्डखाद्योक्तमुख्यविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	पृष्ठम्	पं०	विषयः ।	पृष्ठम्	पं०
मूलकृन्मङ्गलाचरणम् ।	१	१	स्मृतिलक्षणखण्डनम् ।	१५६	२०
ओकाकारस्य मङ्गलाचरणम् ।	१	२	पुनः प्रक्रान्तानुभूतिखण्डनम् ।	१७८	५
विजिगीषूणां ग्रन्थप्रवृत्तौ प्रयोजनकथनम् ।	४	१५	प्रसुप्ततत्ताकस्मरणखण्डनम् ।	१८०	१६
कथायाः प्रमाणादिसंवाभ्युपगमनैयत्यनिराकरणम् ।	५	३	दोषत्वखण्डनम् ।	१८८	१०
प्रसक्तः कारणत्वोपपादनम् ।	२४	८	ग्रन्थोन्याभ वसुवर्गाभाष्योर्भेदखण्डनम् ।	२०२	२१
तः कारणत्वखण्डनम् ।	३०	२	यथार्थेत्यादिप्रमालक्षणखण्डनम् ।	२३८	५
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वोपपादनम् ।	४७	१८	सम्यक् परिच्छिन्नीत्यादिप्रमालक्षणखण्डनम् ।	२४४	४
वैयर्थ्यविषयिभावविरोधखण्डनम् ।	६८	१	करणत्वानिरुक्त्या प्रमाकरणप्रमाणखण्डनम् ।	२५८	१०
द्वैते किं मानमिति प्रश्नस्य खण्डनोत्तरे ।	८२	१५	व्यापारखण्डनम् ।	२७५	३
त्यक्षादेरद्वैतश्रुतिबाधकत्वखण्डनम् ।	८८	१३	प्रत्यक्षप्रमाणखण्डनम् ।	२८३	१
श्रूयमानेदादिखण्डनम् ।	१११	११	सपरिकरानुमानखण्डनम् ।	३४७	३
क्तीनां कथात्रयेऽवतारः ।	१३८	१५	उपमानखण्डनम् ।	३८६	८
मालक्षणखण्डनम् ।	१४५	१३	शब्दप्रमाणखण्डनम् ।	३८६	८
नुभूतिखण्डनम् ।	१५२	१६	पदत्वखण्डनम् ।	३८८	६
स्यभिज्ञाखण्डनम् ।	१५६	४	अर्थापत्तिप्रमाणखण्डनम् ।	४०२	६
			अनुपलब्धिप्रमाणखण्डनम् ।	४०८	४

विषयाः	पृष्ठम्	पं०	विषयाः ।	पृष्ठम्
असिद्धखण्डनम् ।	४१५	१५	भावत्वखण्डनम् ।	५६२
विरुद्धखण्डनम् ।	४३६	१४	अभावत्वखण्डनम् ।	५६८
अनैकान्तिकखण्डनम् ।	४४३	१४	विशिष्टत्वखण्डनम् ।	५७१
साधारणादिखण्डनम् ।	४५१	८	द्रव्यलक्षणखण्डनम् ।	५७८
सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।	४६६	२२	गुणलक्षणखण्डनम् ।	५८८
कालात्ययापदिष्टखण्ड- नम् ।	४८४	१	सामान्यखण्डनम् ।	५८३
इति प्रथमः परिच्छेदः ।			नित्यत्वखण्डनम् ।	५८५
— — —			विशेषखण्डनम् ।	५८७
			सम्बन्धखण्डनम् ।	५८८
			आधारत्वखण्डनम् ।	५८४
			ऊर्ध्वार्धः पदार्थखण्ड- नम् ।	५८७
प्रतिज्ञाहानिखण्डनम् ।	५११	३		
प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।	५१४	१८	विषयविषयिभावसम्ब- न्धखण्डनम् ।	६०३
प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम् ।	५१८	२५		
प्रतिबन्दिखण्डनम् ।	५२४	१८	पुनर्भेदखण्डनम् ।	६१६
अपक्षिन्नान्तखण्डनम् ।	५३२	१	कारणत्वखण्डनम् ।	६५०
इति द्वितीयः परिच्छेदः ।	५३२		कालखण्डनम् ।	६७०
— — —			प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः खण्डनम् ।	६७३
			संशयलक्षणखण्डनम् ।	६७८
ईश्वरसद्भावे किं प्रमाण- मित्यहो किमादिसर्व- नामखण्डनेन प्रश्न- स्यैव खण्डनम् ।	५५३	३	भावाभावयोर्विरोध- खण्डनम् ।	६८७
इति तृतीयः परिच्छेदः ।			तर्कखण्डनम् ।	६८४
			इति चतुर्थः परिच्छेदः ।	
			— — —	

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

असतः
नमः
अद्वैते
प्रश्नस्य
अनुभूति
अन्योक्त
वयोर्भेद
अर्थाप
अनुपप
असिद्ध
अनैका
अपक्षि
अभाव
आधा
अनुमा
खण्डन

ईश्वर
शमित
नामख
खण्डन

उपमा

अकारादिवर्णानुक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठम्	पं०	विषयाः	पृष्ठम्	पं०
अ ।			ऊर्ध्वाधःपदार्थखण्ड-		
असतः कारणत्वोपपाद-			नम् ।	५८७	८
नम् ।	२४	८	क ।		
अद्वैते किं मानमिति			करणत्वानिरुक्त्या प्रमा-		
प्रश्नस्य खण्डनोत्तरे ।	८२	१५	करणप्रमाणखण्डनम् ।	२५८	१०
अनुभूतिखण्डनम् ।	१५२	१	कालात्ययापदिष्टखण्ड-		
अन्योन्याभावसंसर्गाभा-			नम् ।	४८४	१
वयोर्भेदखण्डनम् ।	२०२	२	कारणत्वखण्डनम् ।	६५०	१३
अर्थापत्तिखण्डनम् ।	४०२	६	कालखण्डनम् ।	६७०	२१
अनुपलब्धिखण्डनम् ।	४०८	४	ज ।		
असिद्धखण्डनम् ।	४१५	१४	ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वोप-		
अनैकान्तिकखण्डनम् ।	४४३	१४	पादनम् ।	५७	१८
अपसिद्धान्तखण्डनम् ।	५३२	१	त ।		
अभावत्वखण्डनम् ।	५६८	२१	तर्कखण्डनम् ।	६८४	२१
आधारत्वखण्डनम् ।	५८४	७	द ।		
अनुमानस्य सप्रिकरस्य			दे।पत्वखण्डनम् ।	१८८	१०
खण्डनम् ।	३४७	३	द्रव्यत्वखण्डनम् ।	५७८	२
ई ।			प ।		
ईश्वरसदभावे किं प्रमा-			प्रमाणादिब्रह्मवाभ्युपग-		
णमित्यादौ किमादिष्व-			मखण्डनम् ।	५	३
नामखण्डनेन प्रश्नस्यैव-			प्रत्यक्षादेरद्वैतश्रुतिबाध-		
खण्डनम् ।	५५३	३	कत्वखण्डनम् ।	८८	१५
उ ।			प्रमालक्षणखण्डनम् ।	१४५	१३
उपमानखण्डनम् ।	३८६	८			

विषयाः ।	पृष्ठम्	पं०	विषयाः ।	पृष्ठम्
प्रत्यभिज्ञाखण्डनम् ।	१५६	४	विशेषखण्डनम् ।	५८७
प्रमुष्टताकस्मरणख-			विषयविषयिभावसम्ब-	
ण्डनम् ।	१८०	१६	न्धखण्डनम् ।	६०२
प्रतिज्ञाहानोखण्डनम् ।	५११	३	विषयविषयिभावविरो-	
प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।	५१४	१८	धखण्डनम् ।	६८
प्रतिबन्दीखण्डनम् ।	५२४	१८	श ।	
प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः			शब्दप्रमाणखण्डनम् ।	३८६
खण्डनम् ।	६७३	८	स ।	
भ ।			सतःकारणत्वोपपाद-	
भावत्वखण्डनम् ।	५६२	३	नम् ।	३०
भावाभावयोर्विरोधख-			स्वरूपभेदादिखण्डनम् ।	१११
ण्डनम् ।	६८७	७	स्मृतिलक्षणखण्डनम् ।	१४६
य ।			सम्यक्परिचिह्नीत्या-	
युक्तीनां कथात्रयेऽव-		१३	दिप्रमालक्षणखण्डनम् ।	२४४
तारः ।	१३८	५	साधारणादिखण्डनम् ।	४५१
यथार्थत्यादिप्रमालक्षण-			सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।	४६६
खण्डनम् ।	२३८	५	सामान्यखण्डनम् ।	५८३
व ।			सम्बन्धखण्डनम् ।	५८८
विरुद्धखण्डनम् ।	४३६	१४	संशयलक्षणखण्डनम् ।	६७८
विशिष्टत्वखण्डनम् ।	४७१	५	—	

कुलं कुलं
मतनिरा
स्वप्रौढि
ऋद्धिती
(१)
विवरण-
विष्णुर्वि
सितः=प्रवे
हनेो हरिः

(२)
(३)
(४)
(५)

(५४) इति
१० १३४
इत्यस्य ब्रह्म
निष्ठाखर
छाद्वेतम
प्रधायित्व
(६)
अमतं सूच
(७)

॥ ओं श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ प्रथमः परिच्छेदः ।

सू० अविकल्पविषय एकः, स्थाणुः-

हरिशङ्करयोः (१) सितासितं, भुजगारातिभुजङ्गलाञ्जनम् ।

वपुरस्तु मुद्रे विरुद्धयोरपि संसर्गि न भिन्नतां गतम् ॥ १ ॥

विरुद्धधर्मद्वयसन्निपातेऽप्यभेद एवेति विभावयन्तम् ।

पुनातु भेदप्रतिभासशून्यं स्त्रीपुंसरूपं शिवयोः (२) शरीरम् ॥ २ ॥

भवनाथ (३) सूक्तिगुम्फनमिह खण्डनखाद्यटीकायाम् ।

श्रीशङ्करेण विदुषा, विदुषामानन्दवर्द्धनं क्रियते ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितनिवारणकारणेष्टदेवतानमस्काररूपं म-

ङ्गलं कुर्वन्नेव प्रेक्षा (४) वत्प्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनपरः पर-

मतनिराकरणचिकीर्षया स्वमतं ब्रह्माद्वैतमास्यायुको (५) वैतण्डिकोऽपि

स्वप्रौढिप्रकटनाय (६) सूचयन्नाह- "अविकल्प"-इति ॥ "एकः पुरुष"-इति ।

"अद्वितीयं ब्रह्मे" (७) इत्यर्थः, श्रुतिषु तथा श्रुतत्वात्, यद्वया श्रुतिषु श्रुतं, तत्तथा,

(१) विरुद्धयोरपि हरिशङ्करयोः संसर्गि वपुरमुदेःस्वित्यन्वयः । संसर्गीत्यस्यैव विवरणं-न भिन्नतां गतमिति, तदुक्तं "स ब्रह्मा स शिवः स हरिः" "शिवस्य हृदयं विष्णुर्निष्ठोऽपि हृदयं शिवः" इति । उक्तं विरोधमेव स्फुटयति सितेत्यादिनाः सितः=श्वेतः शङ्करः, असितः=कृष्णवर्णो हरिः ; भुजगारातिर्गडस्तल्लाञ्जनः=तद्वत्-हृनो हरिः, भुजङ्गलाञ्जनः=भुजङ्गभूषणस्तु शङ्कर इति विवेकः ।

(२) शिवा, शिवश्च शिवौ ; तयोः शिवयोः गौरीशङ्करयोरित्यर्थः ।

(३) भवनाथस्य मत्पितृयाः सूक्तयः=सुव्याख्यानानि तासां गुम्फनमित्यर्थः ।

(४) हेयोपादेयगोचराबुद्धिः प्रेक्षा, तद्वन्तः प्रेक्षावन्तः ।

(५) अत्र "लघपतपदस्याभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्" (श्र० ३ पा० २ सू०

१५४) इति पाणिनीयसूत्रेण "आक्रेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" (श्र० ३ पा० २

सू० १३४) इति तत्साधुकारित्वेऽर्थे उकञ्प्रत्ययस्तथा च "ब्रह्माद्वैतमास्यायुको"

इत्यस्य ब्रह्माद्वैतव्यवस्थापनसाधुकारीत्यर्थः । अत्रैतास्मिन्कपष्टीविरहस्तु "न लोकाव्य-

निष्ठाखलर्थं तृनाम्" (श्र० २ । पा० ३ । सू० ६६) इति पाणिनीय सूत्रेण ।

ह्माद्वैतमास्यायुकोः" इतिपुस्तकान्तरे प्रायिकः पाठस्तु प्रामादिकः, प्रकृतानुपयुक्तार्था-

प्रधायित्वात्, प्राचीनपुस्तकविरुद्धत्वात्, द्वितीयाया असम्भवाच्च ।

(६) वैतण्डिकस्यापि मङ्गलाचरणं स्वमतस्य च व्यवस्थापनं स्वप्रौढिप्रकटनम् ।

मतं सूचयन्त्यन्वयः ।

(७) 'प्रसिद्धोद्देशेनाऽप्रसिद्धं विधीयते' इति न्यायेन ब्रह्माद्वितीयमित्यन्वयः

यथा ब्रह्मण आनन्दमयत्वं, तथा चाऽद्वितीयं ब्रह्म' इति स्थापनसूचना
तमीश्वरं वन्दे यः अविकल्पविषयः, विकल्पः=संशयस्तद्विषय इत्यर्थः
विरुद्धनानाप्रकारकं हि ज्ञानं संशयः स चाद्वैते न संभवति न वा
सिद्धे संशयावकाश इति भावः । यद्वा विकल्पः=विशिष्टज्ञानं, तदवि
इत्यर्थः, अद्वैते प्रकाराभावात् सप्रकारकज्ञानानुत्पत्तेरिति भावः ।
अविकल्पः=निर्विकल्पकं, तद्विषयः तन्मात्रविषय इत्यर्थः । अद्वैते प्रका
भावेन सविकल्पत्वाऽभावादिति भावः । यद्वा विकल्पस्य=कल्प(१)ना
अविषयः पारमार्थिकत्वात् । यद्वा अविकल्पः=निर्विकल्पकज्ञानं(२),
विषयो यस्येति बहुव्रीहिः, ब्रह्मणः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात् । एकः, अ
तीय इत्यर्थः ॥ "स्याणुरिति । स्थिर इत्यर्थः, कूटस्थानित्यत्वात् ।
स्याणुरिव स्याणुः सुखदुःखाद्युपाधिसम्भेदरहित इत्यर्थः ॥
सू० पुरुषः श्रुतोस्ति यः श्रुतिषु । ईश्वरमुमया न परं व
नु मयापि तमधिगतम् ॥ १ ॥

टी० पुरुषः=क्षेत्रज्ञः, तेन क्षेत्रज्ञाऽभेदो ध्वनितः ॥ सर्वत्र प्र
माह—'श्रुत' इति । 'श्रुतिषु'—इति(३)सर्वाः श्रुतीराह, तथा च
काण्डस्यापि ब्रह्मपरत्वमिति ध्वनितम् । 'अस्ति'—इति स्वसात्त्विक
मानैकरूपतामाह ॥ उमाया इव स्वस्यापि भगवदेकतानतामाह—
परमधिगतमेव न, किञ्चाम श्रवणादनु=पश्चान्मयापि=श्रीहर्षणाया
तमेवेति । नु—शब्दः सम्बन्धने(४)वा । अधिगमस्त्वत्र मननमेव । उ
मे=विद्याविद्ये वा । ताभ्यां स्वर्गिसंसारदशाविशेषेणाधिगतत्वा(५)द्वि

(१) कल्पनायाः=मिथ्याज्ञानस्येत्यर्थः ।

(२) ब्रह्मात्मकं ज्ञानं ब्रह्माकारं वा ।

(३) 'बहुवचनम्' इति शेषः पूरणीयः ।

(४) न केवलमुमयैवाधिगतं, परं मयाप्यधिगतमित्युभयोरप्यधिगमस्य
न्धने=समुच्चये, नु शब्द इत्यर्थः । 'सम्बन्धने,' इति त्वपपाठः, सम्बन्धस्य
देरनुपलभ्यमानत्वात् ।

(५) विद्याया=उपासनाया स्वर्गिदशाविशेषेणाधिगतत्वादविद्याया च सं
शाविशेषेणाधिगतत्वादिति विभागः । यद्वा ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्तिरेव मुख्यो
दार्थः, एतत्पक्षे स्वर्गिपदेन सुखरूप आत्मेव ग्राह्यः । अत्र यद्यपि स्वर्गिसंसार

कृतत्वात् । यद्वा उभया=गौया, मया=च लक्ष्म्या, अधिगतम्=आश्लिष्टं ।
तेन विष्णुगौरीश्वराभेद उक्तः “मा मातरि च माने च, मा च लक्ष्मीः प्रकी-
र्तिता” इति कोशात् । विरोधाभासश्चालङ्कारोऽयं, तथाहि—‘एकः,
स्याणुः पुरुषश्च’ इति विरुद्धं; स्याणुः पुरुषः, संशयाविषयश्च’ इति
विरुद्धं; ‘श्रुतिषु श्रुतश्च, विशिष्टज्ञानाऽविषयश्च’ इति विरुद्धम्; इमयाऽ-
धिगतस्याऽनुमाधिगतत्वं च विरुद्धम्; यथाच न विरोधस्तथा व्याख्या-
तमेव । अत्र पुरुषसमभिव्याहृतस्यैकपदस्य कैवल्यार्थकतया पुरुषकैवल्य-
ज्ञानं^(१), परमप्रयोजनमुक्तं, सङ्ख्यार्थतया^(२), पुरुषस्य ब्रह्मण एकत्वमद्वैतमभिधेयम्-
एकः, अक्तम्, अवान्तरप्रयोजनं चाऽनुमया=मननेनाधिगतत्वमुक्तं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

सू० माना^(२)ऽपनोदनविनोदनते गिरीशे
भासेव सङ्कुचितयोरुचितं तदिन्दोः ।
भेत्तुं भवाऽनिशचितं दुरितं भवानि
नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥ २ ॥

टी० शिवं नत्वा शक्तिं नमस्यति—। “मानापनोदन”—इति । हे भवानि!=
भवस्य पति, घनं=निरन्तरं यथा स्यादेवं, तवाङ्घ्रिसरोजयोश्चरणकमलयोर्न-
म्रीभवानि=अवनतः स्याम् । किंविशिष्टयोरङ्घ्रिसरोजयोः? गिरीशे=महेशे,
मानापनोदनविनोदनते=मनस्वितानिराकरणक्रीडानमे, तदिन्दोः=तन्मौ-
लिचन्द्रस्य, भासेव=ज्योत्स्नयेव, उचितं यथा स्यादेवं सङ्कुचितयोः=उप-
मेव । उपजातसङ्कोचयोः । भर्त्तरि प्रणिपाताद्यते लज्जया चरणसङ्कोचस्तावदुचिनः

त्वा^(३)द्वि-
शेषेणेवेव बहुषु पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते तथापि पाठसारूप्यानुरोधेन स्वर्गिसंसारि-
ःश्राविशेषेण इति, स्वर्गसंसारदशाविशेषेणेत्येव वा पाठ उचितः ।

(१) यद्यपि “आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये” इत्यनुगासनेनैकशब्दस्य सङ्ख्येयार्थ-
तया सङ्ख्यार्थकताऽऽख्यानमप्राप्तं तथापि द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादाविव भाव-
धाननिर्द्धे शब्देन सङ्ख्यार्थकतयेत्युक्तम् । “सङ्ख्येयार्थकतया” इति क्वाचित्कः पाठस्तु
बोध्यस्यैकवचनं भवविज्ञप्तिः; अन्यथा “ब्रह्मण एकत्वमुक्तम्” इत्यपि सगन्यस्य स्थाने “एकं
ह्यक्तम्” इत्येव पारपठितं स्यात् ।

(२) भवानोमनादृत्य भवेन सपत्न्या गङ्गायाः कपटं धारणं भवान्या मान-
नकं बोद्धव्यम् ॥

तत्र तदिन्दोर्भासेवेत्युत्पत्ता । दवीय^(१) स्यपि चन्द्रमसि सरोजसङ्के-
नेदीय^(२)सि सुतरामित्युत्पत्तोद्दीपनम् । किं कर्तुं ? भवानिश्चितं भ-
भेतुं; संसा^(३) राविश्रान्तसञ्चितकल्मषनिरासायेत्यर्थः । यद्वा हे भ-
नि! अहं त्वच्चरणयोर्नम्रीभवानि, त्वं पुनरनिश्चितं दुरितं भेतुं भ-
प्रभवेत्यर्थः । एतेन जगद्वन्दनीयस्यापि गिरीशस्य वन्दनीययोर्भवानि-
एकमलयोरत्यन्तवन्द्यत्वमुक्तम् । अथवा^(४) “हे ब्रह्माद्वैतोपदेशक!
ममानिश्चितं दुरितं भेतुं भव=प्रभव, अहं तवाङ्घ्रिसरोजयोर्नम्रीभवानि
इति गिरीशे=वादिनि^(५) मानापनोदनविनोदनते,=वादित्वाभिमा-
ण्डनक्रीडानमे सति, अहं भवानि, अर्थोदनुगतवाददुरितभेत्ता भवा-
भविष्यामि; तथा तत्त्वमुपदिशानि यथाऽनुगतवादिनो दुरितं भ-
^(६)ति ग्रन्थकृतः स्वंप्रत्याशंसा । तदिन्दोर्भासा सङ्कुचितयोः, स च
विन्दुश्चेति तदिन्दुर्वादी पराजयकलङ्कवानित्यर्थः; तस्य भासा=जित-
मन्दया प्रभयेत्यर्थः, भवति हि स्वव्यवसायेन भङ्गानि वादिनं
साधोः सङ्केतः “विप्रं निर्जित्य वादत” इत्यादिनिन्दाश्रवणात् ॥

सू० शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।

(१) दवीयसि=अतिदूरस्थे ।

(२) नेदीयसि=अतिममीयस्थे ।

(३) संसारोऽविश्रान्तं=निरन्तरं सञ्चितानि=उपाजितानि यानि कल्पये”ति
तन्निरासायेत्यर्थः ।

(४) बहुवचनप्रदर्शनेन स्वप्नोदितचिन्त्यापयिषया प्रदर्शितोऽयमर्थो जेतुं जितवा-
रोक्तरीत्याङ्घ्रिसरोजयोर्विशेषणत्वेन तदिन्दोर्भासा सङ्कुचितयोरित्येतदुपादा-
सती योजयितुमशक्यत्वेनाऽऽख्यारसिकोपि कथञ्चिदङ्घ्रिसरोजयोरित्येतत्पदान्तरं ।
जेतुं कर्तव्येवेत्यमुपपादनीयः—तदिन्दोर्भासोत्तरोत्तरं सङ्कुचितयोर्मदङ्घ्रिसरोजयो-
रङ्घ्रिसरोजयोर्नम्रीभवानि” इति गिरीशे मानापनोदनविनोदनते सति तदंश-
भेतुमहं भवानिति ।

(५) गिरि- ईशः गिरीश, इति व्युत्पत्त्या गिरीशो वादी ।

(६) “भज्जो ग्रामकन्दे” इति स्मरणात् मर्दितं विनाशितं भविष्यतीति ।

धीराः यथोक्तमपि कीरवदेतदुचक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥ ३ ॥
अथ कथायां वादिना नियममेतादृशं मन्यन्ते-‘प्रमा-
णादयः’(१) सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः स-
न्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्’ तद्(=)अपरे न क्षमन्ते,
तथाहि-प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत्क-
स्य हेतोः ?

टी० वीतरागाणामेतदुक्त्यप्रवृत्त्यैर्पापिकं मननलक्षणं प्रयोजनं दर्श-
यत्वा रागिणामपि विजिगीषूणां विजयलक्षणं प्रयोजनमाह-। “शब्दार्थे”-
ति । हेधीराः ! कीरवदेतद्=अस्मदुक्तं खण्डनमुक्त्वा, लोकेषु=भुवनेषु,
दिग्विजयकौतुकमातनुध्वं=विस्तारयत; किं कुर्वाणाः ? सर्वत्र विवाद-
ेषु शब्दार्थयोः=शब्दतदर्थयोर्निर्वचनं=निरुक्तिस्तत्खण्डनया=तदनुप-
पत्त्यवस्थापनेन, निर्वचनभावं=भूतत्वम्, अखर्वगर्वान्=प्रौढाहङ्कारान्,
यन्तः=प्रापयन्तः सन्त इत्यर्थः । मदुक्तस्य खण्डनस्य सर्वत्रादिविजयः
लमिति ध्वनितम् ॥ नन्वद्वैतव्यवस्थापनं विजयो वा यत्फलद्वयमुक्तं
तु कथासाध्यं, कथायां च न वैतण्डिकस्य प्रवेशः, तस्याः (१) प्रमाणादिस-
ाभ्युपगमाधीनत्वात्, तस्य (२) च प्रमाणाद्यनभ्युपगन्तृत्वात्, प्रमाणा-
भ्युपगमे च नाद्वैतव्यवस्थापनं, न चाद्वैतलक्षणस्वप्तरत्नाधीनो
विजयः ? इति प्रमाणाद्यभ्युपगमाधीनत्वं कथायाः खण्डयितुमुपक्रमते-।

यानि कल्पये”ति । अथेति मङ्गलम्, “ओङ्कारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः
ः, कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” इति स्मरणात् ।
यायां कर्तव्यायां तत्पूर्वं ‘प्रमाणादीनि सन्ति’-इति द्वाभ्यामपि वादि-

(१) आदिपदेन “प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-
निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-नियहस्यानानां तत्त्वज्ञा-
सति तदर्थः” इति न्यायदर्शनाक्तप्रमेयादयो ग्राह्याः ।

(२) ‘तद् अपरे न क्षमन्ते’ इति मूलग्रन्थस्य ‘अपरे, क्षमन्ते’ इति पदयोरर्थ-
णपूर्वकं प्रतीकमुपगृह्येदानीं तच्छब्दार्थं वर्णयति=तर्दति ।

(३) तस्याः=कथायाः । (४) तस्य=खाण्डनिकस्य ।

भ्यामवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति भेदवादिनो मन्यन्ते, तद् अपरे=ऽभेद-
दिनो न सहन्ते इति, तत् इत्यवश्याभ्युपगन्तृत्वमर्थलभ्यं परामृशति
कथकेनेत्येकवचनं खण्डनिकाभिप्रायेण, तदितरस्य प्रमाणादभ्युपगन्तु-
सिद्धेः (१) ।

मू० किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्यु-
गमसाहित्यनियतस्य वागव्यवहारस्य प्रवर्तयितुमा-
क्यत्वात् ? १, उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवागव्यव-
प्रति हेतुत्वात् ? २, उत लोकसिद्धत्वात् ? ३, वा
तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रस-
कत्वात् ? ४ । न तावदाद्यः, तदनभ्युपगच्छतो-
चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमान-
त् ; तस्यैव (२) वा ऽनिवृत्तौ भवतस्तन्निरासप्रया-
नुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमा-
वाक्यस्तम्भनमन्त्रो भवताऽभ्युहितो-

टी० यो यः कथकः स प्रमाणादभ्युपगन्ता ? या या कथ-
प्रमाणादभ्युपगन्तृकर्तृका ? यत्र वा कथकत्वं तत्र प्रमाणादभ्यु-
इति प्रथमविकल्पार्थः । प्रमाणादीनामभ्युपगमः कथाकारणम् ? इति
तीयविकल्पार्थः । “प्रमाणादीनामेव कथाकारणत्वं विकल्पितं
तदभ्युपगमस्यापि” इति केषाञ्चिदाक्षेपोऽसङ्गतः द्वितीयविकल्पदूष-
सरे प्रमाणादभ्युपगमस्यैव कथाकारणत्वखण्डनात् । लोकाः प्रमा-
भ्युपगच्छन्तीति कथकाभ्यामभ्युपगन्तव्यम् ? इति तृतीयविकल्पार्थ-
अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकाङ्क्षया कथकाभ्यां प्रमाणादिस-
वश्या (३) भ्युपगन्तव्यमिति चतुर्थविकल्पार्थः ॥ “चार्वाक”-इति ।

(१) प्रमाणादभ्युपगन्तृत्वसिद्धो=प्रमाणादभ्युपगन्तृत्वस्य प्रथमतः ख-
त्वात् ।

(२) चार्वाकादिवागव्यवहारस्यैवेत्यर्थः ।

(३) यदि प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगन्तृणामपि तत्त्वनिर्णयविजयोस्तत्त्व-
राणामपि तौ स्यातामित्यतिप्रसज्यमानोऽनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफला-
प्रमाणादिसत्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ।

चार्वाकस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमोऽस्ति तथाप्यनुमानैकगम्यतत्प्रामाण्यस्यानु-
मानानभ्युपगमेऽनभ्युपगम इत्यभिप्रेत्य तद्वाग्व्यवहारे व्यभिचारो दर्शितः ।
अथवा यत्किञ्चित्प्रमाणाभ्युपगमः सकलप्रमाणाभ्युपगमो वा कथाव्या-
पकः ? आद्ये माध्यमिककथायां व्यभिचारोऽन्त्ये चार्वाककथायाम् । यद्वा
प्रमाणादीत्यादिपदेन तर्कादेः परित्यहः, तथाच—चार्वाकस्य प्रमाणाऽभ्यु-
पगमेऽपि तर्काभ्युपगमो नास्तीति व्यभिचारः । चार्वाकैकदेशी वा चार्वा-
कः ॥ ननु चार्वाकादेर्वाग्व्यवहार एव नास्ति कुत्र व्यभिचारः ? इत्यत
आह—“तस्यैवे”ति । त्वदृशने तदुक्तयुक्तिनिराकरणान्यथानुपपत्तिरेव
तद्वाग्व्यवहारे प्रमाणमित्यर्थः ॥ सोपहासमाह—“सोयमि”ति ।

सू० नूनं, यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतकानि
सूत्राणि न प्रणीतानि; तथागतेन वा मध्यमागमा
नोपदिष्टाः; भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु
भाष्यं नाभाषि । *प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यापि प्रवर्तयन्तु
नाम ते वाचोभङ्गीः, (१) तास्तु साधनबाधनक्षमा न
भवन्ति तावता (२) इति ब्रूमः* ? इति चेन्न, प्रमाणा-
द्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षम-
तायां न नियामकं, किन्तु सद्भवनाभासलक्षणयोगि-
त्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता,

टी० तथागतेन=बुद्धेन, मध्यमलक्षणा आगमा=मध्यमागमा यद-
ध्ययनान्माध्यमिक इत्युच्यते, भगवत्पादेन=शङ्कराचार्यपादेन, (३) बादरा-
यणो=व्यासः, अत्र सर्वत्र त्वदुक्तव्याप्तेर्व्यभिचार इति भावः ॥ ननु चार्वा-

(१) वाचोभङ्गीः = वाक्प्रकारानित्यर्थः । ताः = वाचोभङ्गाः ।

(२) वाग्व्यवहारत्वमात्रेणेत्यर्थः ।

(३) श्रुतितीक्ष्णवादिनां चार्वाकस्यापि न तात्त्विकप्रमाणाद्यभ्युपगन्तु-
त्वम् । यच्च प्रत्यक्षादि प्रमाणानां तद्वन्त्ये स्थाने स्थाने प्रतिपादनं, तद्वाग्व्यवहारिकप्र-
माणयाभिप्रायेणैव ।

कादिव्यवहारो रथापुरुषवाग्यवहारवदनुपादेय एव, प्रमाणाद्यभ्युपगम्य
साधनबाधनक्षमवाग्यवहारव्यापकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचारः
इत्याह—“प्रमाणादी”ति । साधनबाधनयोः फलत ऐक्येपि^(१)लोका
सिद्धिमनुसृत्य भेदेनोपन्यासः । एवमपि माध्यमिकादिवाग्यवहारे
व्यभिचारस्तस्यापि साधनबाधनक्षमत्वात् । * न च “माध्यमिकादिवा
ग्यवहारः साधनबाधनाक्षमः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य कृतत्वात्, रथापु
रवाग्यवहारवदि”त्यनुमानान्माध्यमिकादिवाग्यवहारस्य साधनबाध
नाक्षमत्वसिद्धिः * । तस्य सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वापाधिकवलि
त्वादित्याह—“प्रमाणादी”ति । सद्वचनाभासः=स्फुटावभासो व्यभि
चारदिस्तल्लक्षणं साध्याऽत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यादि, तद्योगित
मित्यर्थः, तथाच—वाग्यवहारसाधनबाधनाक्षमत्वे साधनाभासत्वं न
णाभासत्वं तन्न, न तु प्रमाणाद्यनभ्युपगन्तृप्रणीतत्वमिति भावः
सद्वचनाभासं निरुहस्यानं, तल्लक्षणं कथाङ्ग^(२)तत्त्वज्ञानाभावलिङ्गं, तद
गित्वमित्यन्ये ॥

मू० येना^(३)भ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता सन्तानमस्ति, स
रानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैश्चमाह—
तान्तरव्यवहारिभिरपरैरतथाभूता^(४)इति कथ्यन्तेसाधनक्षम
यदि त्वस्मद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवति कत्वमेव
दर्शयितुमीष्टे, तदा ‘अभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता सत्तीत
प्रवर्तिताऽयं व्यवहार’ इति शतकृत्वस्त्वयोच्यमाने कथाति
पि नास्माकमादरः । अन्यथा^(५)भ्युपगम्य प्रमाणा

(१) यदेव विजयादिलक्षणं फलं स्वाद्भावितहेतौ सङ्घेतुत्वव्यवस्थापनेन भवति
तदेव तत्र परेणोद्भावितदोषस्य बाधनेनापि भवत्यतः साधनबाधनयोः फलत ऐक्यम
(२) कथाङ्गं समयबन्धादिस्तेषां तत्त्वज्ञानाभावं प्रति लिङ्गमित्यर्थः; तद्यथा
चैत्रः कथाकारणसमयबन्धादिज्ञानाभाववान् प्रतिज्ञाहान्यादिमत्त्वदिति, तद्योगित
तादात्म्येन ।

(३) ननु प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तितत्वसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वयोरविशेषो
कथमाद्यस्याप्रयोजकत्वमित्यत आह—येनेति, इति विद्यासागरः ।

(४) साधनबाधनाक्षमा इत्यर्थः । क्वचित्तु “तथाभूता” इति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः, (५)

(५) अन्यथा = सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमप्रदर्श्य प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्त
तवाग्यवहारस्याऽभासत्वकथने इत्यर्थः । इत्यादि (६)

दीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भव-
दीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं । शक्यते
एव । * ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यव-
हार एव धर्मी^(१) कथं सिद्धोत्, दूषणादिव्यवस्था
वा कथं स्यात्, सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीन-
त्वात् * ? । मैवम्,

टी० ॥ प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य साधनाद्यक्षमत्वे ऽप्रयोजकत्वमेव

दर्शयितुमनभ्युपगम^(२) पूर्वकत्वसाधनासत्त्वेऽपि साधनाद्यक्षमत्वसाध्यसत्त्व-
माह- । “येने”ति । अन्यथा व्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं^(३) स्यात् ;
नयायिकमीमांसकयोः कथायां प्रमाणाद्यभ्युपगम्य प्रवर्तितायामपि साध-
नबाधनाक्षमत्वं तदेकतरेण व्यवस्थाप्यते तत्राभासत्वमेव तन्न ननु प्रमा-
णाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वमिति न तुल्ययोगक्षेमत्वमपीत्यर्थः ॥ वैत-
ण्डिकवाग्यवहारे^(४) पक्षे एव प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं साधन-
मस्ति, सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमुपाधिर्नास्तीत्युपाधेः साधनाव्यापक-
त्वमाह- । “यदित्व”ति ॥ यथा प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वमतन्न साधन-
कथयन्ते बाधनक्षमत्वे^(५) तथा प्रमाणाद्यनभ्युपगमपूर्वकत्वमप्यतन्त्रमेवे^(६) त्यप्रयो-
न भवतकत्वमेवानिष्टोपदर्शनमुखेन द्रष्टव्यति- । “अन्यये”ति ॥ ननु प्रमाणादीनि
नि भवता सत्तीत्यभिमानिनस्तव प्रमाणानभ्युपगम एव चेत्तदा प्रमाणमन्तरेण
कथासिद्धिर्न वा साधनदूषणनिष्ठा स्यादित्याह- । “ननु यदी”ति ॥

(१) धर्मी=पक्षः ।

(२) प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यकृतत्वलक्षणस्य पूर्वोक्तसाधनस्यासत्त्वेपीत्यर्थः ।

(३) साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणव्याप्यव्यभिचारे दर्शयितव्ये साध्ये सा-
नाभाववद्वृत्तित्वलक्षणव्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं स्यादित्यर्थः ।

(४) यद्यपि माध्यमिकादिव्यावहार एव पक्षतया प्रागुपन्यस्तो न तु वैत-
ण्डिकवाग्यवहारेऽपि तथापि आदिपदेन तस्यापि तत्र ग्रहोत्तुं शक्यत्वाच्च पौर्वापर्यवि-
धेः शङ्कनीयः । एतामेव व्याख्याकारस्य शैलीं परिज्ञायाऽपि यत्र तत्र प्रतीयमानो
रोधः परिहरणीयः ।

(५) “साधनबाधनाक्षमत्वे”, इति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः “येनाभ्युपगम्या-
इत्यादिमूलेनाक्षेपेन, “प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य” इत्यादितदौत्थानिकार्येण च विरोधात् ।

(६) साधनबाधनाक्षमत्वलक्षणसाध्ये इति शेषः ।

कादिव्यवहारो रथ्यापुरुषवागव्यवहारवदनुपादेय एव, प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य
साधनबाधनक्षमवागव्यवहारव्यापकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचारः
इत्याह-। “प्रमाणादी”ति । साधनबाधनयोः फलत ऐक्येपि^(१)लोका
सिद्धिमनुद्ध्य भेदेनोपन्यासः । एवमपि माध्यमिकादिवागव्यवहारे ए
व्यभिचारस्तस्यापि साधनबाधनक्षमत्वात् । * न च “माध्यमिकादिवा
गव्यवहारः साधनबाधनाक्षमः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य कृतत्वात्, रथ्यापु
रुषवागव्यवहारवदि”त्यनुमानान्माध्यमिकादिवागव्यवहारस्य साधनबाध
नाक्षमत्वसिद्धिः * । तस्य सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वोपाधिकवर्जित
त्वादित्याह-। “प्रमाणादी”ति । सद्वचनाभासः=स्फुटावभासो व्यभि
चारादिस्तल्लक्षणं साध्याऽत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यादि, तद्योगित
मित्यर्थः, तथाच-वागव्यवहारसाधनबाधनाक्षमत्वे साधनाभासत्वं न
णाभासत्वं तन्न, न तु प्रमाणाद्यनभ्युपगमन्तृप्रणीतत्वमिति भावः
सद्वचनाभासं निरुहस्यानं, तल्लक्षणं कथाङ्ग^(२)तत्त्वज्ञानाभावलिङ्गं, तद
गित्वमित्यन्ये ॥

मू० येना^(३)भ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता सन्तानमस्ति, स
रानुसारिभिरव्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैवमाह-
तान्तरव्यवहारिभिरपरैरतथाभूता^(४)इति कथ्यन्तेसाधनक्ष
यदि त्वस्मद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवति कत्वमे
दर्शयितुमीष्टे, तदा ‘अभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवत सत्तीत
प्रवर्तिताऽयं व्यवहार’ इति शतकृत्वस्त्वयोच्यमाने कथायि
पि नास्माकमादरः । अन्यथा^(५)भ्युपगम्य प्रमाणा

(१) यदेव विजयादिलक्षणं फलं स्वोद्भावितहेतौ सद्धेतुत्वव्यवस्थापनेन भवेत्
तदेव तत्र परेणोद्भावितदोषस्य बाधनेनापि भवत्यतः साधनबाधनयोः फलत ऐक्यम
(२) कथाङ्गं समयबन्धादिस्तेषां तत्त्वज्ञानाभावं प्रति लिङ्गमित्यर्थः; तद्यथा
चैत्रः कथाकारणसमयबन्धादिज्ञानाभाववान् प्रतिज्ञाहान्यादिमत्त्वमिति, तद्योगित
तादात्म्येन ।

(३) ननु प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तितत्त्वसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वयोरविशेष
कथमाद्यस्याप्रयोजकत्वमित्यत आह-येनेति, इति विद्यासागरः ।

(४) साधनबाधनाक्षम इत्यर्थः । क्वचित्तु “तथाभूता” इति पाठस्तत्राप्ययमेवा
(५) अन्यथा = सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमप्रदर्श्य प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तित

तवागव्यवहारस्याऽभासत्वकथने इत्यर्थः ।

(१)

(२)

(३)

(४)

(५)

(६)

दीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भव-
दीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं । शक्यते
एव । * ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यव-
हार एव धर्मी^(१) कथं सिद्धोत्, दूषणादिव्यवस्था
वा कथं स्यात्, सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीन-
त्वात् * ? । मैवम्,

टी० ॥ प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य साधनाद्यक्षमत्वे ऽप्रयोजकत्वमेव

दर्शयितुमनभ्युपगम^(२) पूर्वकत्वसाधनासत्त्वेऽपि साधनाद्यक्षमत्वसाध्यसत्त्व-
माह- । “येने”ति । अन्यथा व्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं^(३) स्यात् ;
नयायिकमीमांसकयोः कथायां प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य प्रवर्तितायामपि साध-
नवाधनाक्षमत्वं तदेकतरेण व्यवस्थाप्यते तत्राभासत्वमेव तन्न ननु प्रमा-
णाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्तितत्वमिति न तुल्ययोगक्षेमत्वमपीत्यर्थः ॥ वैत-
ण्डिकवाग्यवहारे^(४) पक्षे एव प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्तितत्वं साधन-
मस्ति, सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमुपाधिर्नास्तीत्युपाधेः साधनाव्यापक-
त्वमाह- । “यदित्व”ति ॥ यथा प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वमतन्त्रं साधन-
कथयन्नेवाधनक्षमत्वे^(५) तथा प्रमाणाद्यनभ्युपगमपूर्वकत्वमप्यतन्त्रमेवे^(६) त्यप्रयो-
न भवति कत्वमेवानिष्टोपदर्शनमुखेन द्रढयति- । “अन्यये”ति ॥ ननु प्रमाणादीनि
नि भवता सत्तीत्यभिमानिनस्तव प्रमाणानभ्युपगम एव चेत्तदा प्रमाणमन्तरेण
कथासिद्धिर्न वा साधनदूषणनिष्ठा स्यादित्याह- । “ननु यदी”ति ॥

(१) धर्मी=पक्षः ।

(२) प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य कतत्वलक्षणस्य पूर्वोक्तसाधनस्यासत्त्वेऽपीत्यर्थः ।

(३) साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणव्याप्यव्यभिचारे दर्शयितव्ये साध्ये सा-
नाभाववद्वृत्तित्वलक्षणव्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं स्यादित्यर्थः ।

(४) यद्यपि माध्यमिकादिव्यावहार एव पक्षतया प्रागुपन्यस्तो न तु वैत-
ण्डिकवाग्यवहारेऽपि तथापि आदिपदेन तस्यापि तत्र ग्रहोक्तं शक्यत्वाच्च पौर्वापर्यवि-
धेः शङ्कनीयः । एतामेव व्याख्याकारस्य शैलीं परिचायाऽप्येति यत्र तत्र प्रतीयमानो
रोधः परिहरणीयः ।

(५) “साधनवाधनाक्षमत्वे”, इति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः “येनाभ्युपगम्या-
इत्यादिमूलोक्तार्थेन, “प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य” इत्यादितदौत्थानिकार्थेन च विरोधात् ।

(६) साधनवाधनाक्षमत्वलक्षणसाध्ये इति शेषः ।

सू० न ब्रूमे वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथं
 रभ्येति, किं नाम^(१) सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादी-
 नोत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः (यथा स्वीकृत्य ता-
 भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिः^(२) एव क-
 प्रवर्त्यतामिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनी-
 मतमस्माकमारोप्य यदिदं भवता दूषणमुक्तं तदा
 न वक्तुं शक्यम्, कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्ता-
 कथायामिदं दूषणमुक्तं ? किं प्रमाणादीनां सत्त्व-
 भ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायां कथाया-
 १, उतासत्त्वमभ्युपेत्य ? २, अथैकेन सत्त्वमपरेण
 सत्त्वमङ्गीकृत्य ? ३, । नाद्यः, अभ्युपगतप्रमाणादि-
 त्वंप्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीये च
 तो^(३) प्यापत्तेः । न तृतीयः, तथैव कथान्तरस्य
 प्रसक्तेः, उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियम-

टी० ॥ कथापूर्वकाले प्रमाणाभ्युपगमस्याऽप्रयोजकत्वमावस्थ-
 प्रमाणादीनि न सन्तीति तदानीमेव वदामो येनेदं^(४) देश्यं स-
 त्याह- । “न ब्रूम” इति ॥ “अन्यथे”ति यदि प्रमाणादभ्युपगममत-
 कथाप्रवृत्तिर्न स्यात्तदेत्यर्थः ॥ “आरोप्ये”ति । प्रमाणादभ्युपगमः कथा-
 भावतन्त्रमित्यस्माकं मतं, प्रमाणादिकं विनापि कथाप्रवृत्तिरिति
 तवारोप इत्यर्थः ॥ “दूषणम्”ति ॥ प्रमाणादसत्त्वेपि तदधीनदूषण-
 व्यवहारसत्त्वमित्यभ्युपगमे व्याघातलक्षणं दूषणमित्यर्थः ॥ दूषणाभि-

(१) किं नाम = किन्तु ।

(२) व्यवहारिभिः = उभयसिद्धव्यवहारनियमेन व्यवहारद्विरित्यर्थः । विद-
 रास्तु अत्र यथाशब्दानुरोधेनैकं तथाशब्दान्तरं प्रकल्प्य “तथा, तथाव्यवहारिभिः”
 वितसदसत्यप्रमाणाभात्रमूलव्यवहारिभिरित्यर्थमाहुः ।

(३) ‘सार्धविभक्तिरुक्तसि’ इति स्वतः = स्वस्य तव दोषापत्तेरित्यर्थः ।

(४) इदं = दूषणं, देश्यं = प्रतिपादनीयं, स्यादित्यर्थः ।

स्याशक्यत्वं व्युत्पादयति— । “कीदृशीमि”ति । कथायामेव दूषणाभिधानधौव्यादयं विकल्पावसरः ॥ “एतादृशे”ति । यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिद्धोदित्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशादित्यर्थः ॥ “स्वतोपी”ति । त्वमपि प्रमाणादिसत्त्वमनङ्गीकृत्य प्रवृत्त इति तन्मूलको व्याघातस्तत्रापि तुल्य इत्यर्थः ॥ “तथैवे”ति । प्रकृतनियहाधिकरणकथाप्रवृत्तिवत् कथान्तरप्रवृत्तिरपि न दुर्लभेत्यर्थः ॥ नन्वेतावता कथाप्रवृत्तिः समाहिता, व्याघातस्तु न समाहितः ? इत्यत आह— । “उभये”ति । प्रमाणादिकमन्तरेण व्यवहारासिद्धिलक्षणे यो व्याघातस्त्वया दत्तः स मया नेष्यते इत्यर्थः ॥

सू० अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणे ऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठतां ? प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरणमहती स्यात् । तस्मात्प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमेन समयं बद्ध्वा प्रवर्तितायां कथायां भवतेदं दूषणमुक्तमित्युचितमेव तथा सति स्यात् । योयं भवान्स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्तस्मिन्पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा ।

टी० ॥ ननु त्वदनिष्टोप्ययं दोष एव, नहीष्टत्वमपि दोषत्वे तन्त्रमित्यत आह— । “अन्यथे”ति । वागात्मनि=वाङ्मात्ररूपे^{१)}त्वयापादितोपि व्याघातो वाङ्मात्रमेवेति भावः ॥ किञ्च यद्युभयाननुमतोपि दोषस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुस्तत्र प्रामाणिकदोषानुमरणव्ययता स्यादुद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापनप्रयासश्च भवेदस्माकं तु नेयं व्यापृतिरित्याह— । “प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव”ति ॥ कथातः पूर्वं प्रमाणाद्यभ्युपगमनियमोभयवादननुमतदोषोद्भावनयोरकर्तव्यता^(२) मुपसंहरति— । “तस्मादि”ति ।

(१) हुंफटशब्दादौ सङ्केतितदूषणभावे इत्यर्थः ।

(२) अकर्तृगततामित्यापि क्वचित्पाठः ।

उचितमेव तथा सति स्यादित्यत्र 'यद्युभयाभ्युपगतं स्यादिति' शेषः ।
 उपसंहृत्य परस्याहृदयज्ञत्वमुपपादयति- । "योयमि"ति । प्रमाणाद्यनभ्यु-
 पगम्य प्रवर्तितायां कथायां व्याघातोऽयं दत्तः, प्रमाणाद्यनभ्युपग-
 म्य कथायामप्रवृत्तिरिति चाभिधत्से, इति स्वा^(१)भिप्रायानवधारणम्, कथायां
 पूर्वं प्रमाणाद्यभ्युपगमो न तन्त्रमिति मयोक्तं, प्रमाणादीनि न सन्तीति
 मदुक्तत्वेन त्वया गृहीतमिति पराभिसन्धानानवधारणम्, इयमस्मा-
 द्पैतृकी व्याख्या ॥ व्याख्यानतरं^(२) तु-ननु मदीयस्तत्रापि प्रमाणाद्य-
 भ्युपगमोऽस्त्येवेति प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वं कथायां न व्यभिचरतीत्य-
 आह- । "उभये"ति । तथा च नान्यतराभ्युपगमोऽपि तन्त्रं, न चान्यतरा-
 सिद्धदोषाभिधानमुचितमित्यर्थः ॥ कथातः पूर्वमवश्यं समयबन्धः स्यात्
 अन्यथा तवेदमनिष्टं स्यादित्याह- । "अन्यथे"ति उभयानभ्युपगतदूषण-
 भावस्यापि यदि दूषणत्वं तदा जयपराजयादिव्यवस्था न स्यादित्यर्थः ।
 प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्ताहि प्रमाणाभासेनाप्यभिदध्यातदभ्युपगन्ता-
 प्रमाणत्वेन निश्चितेनैवेति तस्य महती यन्त्रणेत्याह- । "प्रमाणे"ति
 एव-यावदिति निपातद्वयमवधारणे, उचितमेवेति सोपहासम् । तदि-
 व्याख्यानमसत्सन्दर्भमिव^(३) ॥

सू० *अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन्नुपाधौ^(४) बाध-
 ऽभियते इत्येव नेष्यते, शिष्यादयस्तु तस्य^(५) कथान-

(१) विद्यासागरीकृतस्तु कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्तायां कथायां भवत-
 दूषणमुक्तमिति पृष्टे 'इदृष्यां कथायां दोषमहमवादिष्ये' इति स्वाभिप्रायाऽनवधार-
 णमाहुः ।

(२) 'उभयाभ्युपगमानुराधित्वाच्च कथानियमस्य' इत्यत आरभ्य निरुक्तपक्ष-
 व्याख्यानतरमाह-व्येति ।

(३) उपाधौ = वादिवाग्यवहारमूले इत्यर्थः इति विद्यासागराः केपुचित्यु-
 क्तेषु तु नास्त्येवोपाधाविति पाठः ।

(४) तस्य = वैतण्डिकस्य कथानधिकारंप्रत्यस्माभिः स्वशिष्यादय एव ज्ञा-
 इत्यन्वयपूर्वकार्थः ।

(५) असत्सन्दर्भसदृशत्वं चास्य व्याख्यानस्य कथाप्रवृत्तेः समाहितत्वेऽपि क-
 थातस्याऽसमाहितत्वादुच्येयम् । पूर्वोक्तस्वोपव्याख्यानस्य तु व्याघातसमाधानपदे यो-
 तत्वाचाऽसत्सन्दर्भत्वम् ।

पगमः,

एवं ज्ञा

वैतण्डि

अथ वि

शिष्यवि

द्रष्टव्य

शिष्यो

वेति

'शिष्य

वैतण्डि

सू०

र

प्र

न

प्र

न

(

एतादृश

धीनत्वा

(

वाच प्रम

कथकप्रव

नामभ्युप

धिकारं ज्ञाप्यन्ते, अत एव भाष्यकारः “स^(१) प्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते” इत्याहस्मन्ननु प्रतिपद्यसे इति * । मैवम्, शिष्यादीन्प्रत्यपि ‘चार्वाकादेदाषो-
यमि’त्येवाभिधातव्यम्, कथं च तथा स्यात्, तस्य
कथाप्रवेशनाऽप्रवेशनयोस्तद्वाधाक्षमत्वात्,

टी० ननु मया त्वयि व्याघातो नोक्ता येन तदनुरोधा त्वयाऽभ्यु-
पगमः, सा च कथा प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरैरेव प्रवृत्ता स्यादपितु शिष्या
एवं ज्ञाप्यन्ते यद्वैतण्डिकः कथानधिकारीत्याशङ्कते- । “अथे”ति । यदि
वैतण्डिकस्य जयाद्युद्देश्यं, तदा तदनुरोधात् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वमपि,
अथ किञ्चिदनुद्दिश्येव कथायां प्रवर्तते तदोन्मत्त इवोपेक्षणीय, इति
शिष्यशिक्षा ‘ननु प्रतिपद्यसे’ इत्युपलक्षणं ननु त्वं प्रयोजनमनुयुक्त इत्यपि
दृष्टव्यम् । वादिनि सञ्ज्ञाधे मध्यमपुरुषप्रयोग उचित इति भावः ॥
शिष्योपि हि वैतण्डिकस्यायं दोष इति बोधनीयो, दोषश्च कथायामे-
वेति सा कथा प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरैरेवेति स्वीकार्यमित्याह- ।
“शिष्यादीनि”ति । प्रयोजनसत्ता न प्रवर्तिका किन्तु तज्ज्ञानं, तच्च
वैतण्डिकस्यापीति न तस्य कथानधिकारोपीति हृदयम् ॥

सू० कथायामेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः, तथाहि-
स्या^(२) दप्येवं यदि कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारंप्रति
प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्तते,
नत्वेवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तृणां

(१) स = दुर्वैतण्डिकः, अनुयुक्तः = पृष्ठः सन् यदि प्रयोजनं दक्षिणपथेन यद्
एतादृशं विजयादिकं फलमुद्दिश्याह कथायां प्रवृत्तस्तदा प्रतिपद्येतैव प्रमाणमपि तद-
धीनत्वात्प्रतिपत्तेः, अथ न, तदोन्मत्तवदुपेक्षणीय इति न्यायवात्स्यायनभाष्यार्थः ।

(२) कारणत्वं ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव गृह्यते तथा च - प्रकृते व्यतिरेकाभा-
वाच्च प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य वाग्व्यवहारंप्रति कारणत्वमित्याह-स्यादपीति, स्यादप्येवं
कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रतिप्रमाणादीनां (अभ्युपगतप्रमाणानां, वा प्रमाणादी-
नामभ्युपगमस्य) हेतुता, यदि तत्सत्त्वाऽनभ्युपगमे निवर्तते वाग्व्यवहार इत्यन्वयः ।

वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेतुवनुपपत्तेः, क
क्तश्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वत
पापलापो न शक्यते इति । अथ मन्यसे * कथकवा
ग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं, सत्त्वा
च्चाभ्युपगमो, यत्सत्तदभ्युपगम्यते इति स्थितेः * इति
मैवम्, कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां का
कवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं
सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः,

टी० । “कथायामेव”ति । अखण्डिताहङ्कारेण पराहङ्कारस
नस्य कथाकारणसम्यक्ज्ञानाऽभावस्य वा नियतत्वादिति भावः ॥ ‘प्र
माणाद्यभ्युपगमो वाग्व्यवहारहेतुः’ इति द्वितीयं पदं निराचष्टे- । “ना
ति । वाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुत्वं सम्भाव्येतापि नत्वभ्युप
स्यापि, माध्यमिकादिवाग्व्यवहारे व्यभिचारादित्यर्थः ॥ * ननु प्र
माणादीनां हेतुत्वं यदि मनुषे तदा तदभ्युपगमस्यापि हेतुत्वं मंस्यसे, य
नियतपूर्वसत्त्वं त्वयाऽऽश्याभ्युपेयमित्यवर्जनीयसिद्ध एव प्रमाणाद्यभ
गम-इति शङ्कते (१)- । “अथे”ति । यद्यदा सत्तया ज्ञायते तदा आह-
ऽभ्युपगम्यते इति व्याप्तसम्भयसिद्धत्वादिति भावः ॥ ‘प्रमाणादीनि सत्तया
हेतुत्वात् ब्रह्मवत्, प्रमाणादीन्यभ्युपगमविषयः सत्त्वात् ब्रह्म न तु प्रम
इति यस्यां कथायां त्वया साधनीयं तद्वदेव कथान्तरमपि सत्त्वे”ति ।
अथ सापि प्रमाणाद्यभ्युपगमादेव प्रवृत्ता तदा तस्यां प्रमाणाद्यभ्युप
हेतुत्वसाधनानर्थक्यम्, अथ तस्यामेव कथायां प्रमाणाद्यभ्युपग
हेतुत्वं प्रतीयतत्कथाप्रवृत्तिस्तदाऽन्योन्याश्रय (२) इत्याह- । “क
पी”ति । अथे वक्ष्यमाणेत्यर्थः । नियमस्थितिः=समयबन्धः ॥

(१) शङ्कते=पूर्वपक्षिणमुक्तिप्रयत्नं शङ्का समर्पयतीत्यर्थः । शङ्का तु
इत्याभ्येव ।

(२) तत्कथाप्रवृत्तौ प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य हेतुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च कथं, तद्व
त्तिरिति ।

मू० कथातः पूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वाऽभिल-
षद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न
पश्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यं, तच्च व्यवहारनियमसम-
यबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यते इति व्य-
वहारनियमसमयमेव बध्नीतः (१) । स च 'प्रमाणेन
तर्केण च व्यवहर्तव्यं वादिना, प्रतिवादिनापि कथा-
ङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रह-
स्थानं तस्य दर्शनीयं, तद्व्यात्पादने प्रथमस्य भङ्गो व्यव-
हर्त्तव्यः, अन्यथा तु द्वितीयस्यैव, तादृशेतरो च जेतु-
तया व्यवहर्त्तव्यौ, प्रामाणिकः पक्षस्तात्त्विकतया
व्यवहर्त्तव्यः' इत्यादिरूपः । अतः (२) एव 'व्यवहार-
नियमसमयबन्धेऽपि हेतुर्वक्तव्यः तथाच सोऽपि हेतुः
कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त' इति प्रमाणसत्त्वा-
भ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम्,

टी० ननु प्रमाणाद्यभ्युपगमवत्समयबन्धोऽपि कथायामतन्त्रमेवेत्यत
आह—“कथातः पूर्वं” इति ॥ ननु प्रमाणादिसत्तापि तथैवानुरोद्धतामि-
त्यादीनि सत्यत आह— । “तच्चे”ति । समयबन्धस्यावश्यकत्वात् तन्मात्रमनुरोध्यं
ननु प्रमाणाद्यभ्युपगमोपीत्यर्थः ॥ अनुरोध्यं समयबन्धं दर्शयति— । “स-
चे”ति । कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमसम्यग्ज्ञानं वा ॥ कथाव्यवस्था
मुक्त्वा फलव्यवस्थामाह—“तद्व्यात्पादने” इति । उद्भावितनियमव्यवस्था-
पने प्रथमस्य भङ्गः, तदव्यवस्थापनेनिरनुयेज्यानुयोगात् द्वितीयस्यैव भङ्ग
इत्यर्थः ॥ “तादृशेतरावि”ति । समर्थितनियहा (३) शक्यसमर्थननियम-
भङ्गप्रयोजकरूपपरहितावित्यर्थः ॥ जल्पे वितण्डायां च फलव्यवस्थामभिधाय

(१) वादिप्रतिवादिनौ, इति शेषः ।

(२) अत एव=वक्ष्यमाणादेव हेतोरित्यर्थः ।

(३) समर्थितो यो नियमोऽशक्यसमर्थनश्च यो नियम एतदुभयं भङ्गप्रयोजकं

च कथं, तद्विहितवित्यर्थः ।

वादे तामाह- । “प्रामाणिक” इति । व्यवहारश्च वस्तुसत्त्वं विना
 भावः ॥ ननु समयबन्धस्यापि कथाहेतुत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव प्रबोध्यते
 इति तत्कथावत् कथान्तरमपि स्यादित्यत आह- । “अत एवे” इति
 मू० द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाण
 तत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छा
 परिगृहीतत्वात् । * नचैवं प्रमाणानुपपन्न (१) स्वेच्छा
 मात्रपरिगृहीतमूलत्वात् मूलापरिशुद्धिसम्भवेन
 र्वविचारविचार्यफलविप्लवापत्तिः स्यात् * । अ
 द्याविद्यमानाऽनादिपारम्पर्यायातस्य (२) लोकव्यु
 त्तिगृहीतसंवादस्य (३) च तस्यान्यथाभावासम्भा
 तालक्षणस्वतःसिद्धिपरिशुद्धत्वात् । * नच प्र
 णादीनां सत्तापीत्यमेवोभाभ्यामङ्गीकर्तुं सुचिता
 तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः मू० न
 प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमेपि तथाविधव्यवहारनि
 व्यतिरेके तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य
 कथोरपर्यवसानात् ।

टी० अत एवेत्यस्यातिदेश्यमाह- । “द्वाभ्यामपी” इति । य
 समयबन्धस्येच्छापरिगृहीतत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव प्रबोध्यते इत्यत
 दोषस्तदवस्य एव, तथापि समयबन्धमात्रेण कथाप्रवृत्तौ प्रमाणादा
 गमस्य कथाङ्गत्वकल्पना गौरवपराहतेति भावः ॥ समयबन्धस्या

(१) प्रमाणानुपपन्नस्य स्वेच्छामात्रपरिगृहीतो नियमबन्धो मूलं यस्य ति
 स्येति विग्रहः “उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भउपक्रमः” इत्यभिधानात् । प्रमा
 पज्ञा=आद्यज्ञानं यस्य नास्तीति, प्रमाणज्ञानशून्येनेति वार्थः ।

(२) अविद्यया विद्यमानपक्षासाधनादिपारम्पर्यायातश्चेति तथा, तस्य
 विद्यामागरोक्तगोत्यातु “अविद्यमानादिपारम्पर्यायातस्येति पाठः तदर्थस्तु अवि
 आदिर्यस्य परम्पराभावस्य तेनायातस्येति ।

(३) लोकव्युत्पत्त्या=वृद्धव्यवहारेण गृहीतोऽन्यथा न भवति इति
 यस्य समयबन्धस्य तस्येत्यर्थः ।

हेतुत्वेऽनिष्टमाशङ्कते- । ^७“वचैवमि”ति । विचारविप्लवः=साधनदूषण-
प्रयोगाव्यवस्था । विचार्यविप्लवः=पक्षविपक्षव्यवस्था, वादिप्रतिवादि-
वस्था वा ; तयोरपि विचार्यत्वात् । फलविप्लवः=जयभङ्गाव्यवस्था,
तत्त्वनिर्णयाव्यवस्था च । यद्वा विचारविप्लवः=प्रमित्यजनकत्वं, विचा-
र्यविप्लवः=प्रमित्यविषयत्वं, फलविप्लवः=जयाद्यभावः । अविद्याविद्या-
मानत्वाभिधानं सन्नयनस्यस्याप्यधारमार्थिकत्वाय । अनादिपारम्पर्या-
यातस्येत्यवश्याभ्युपगन्तव्यत्वार्थम् । गृहीतसंवादस्यन्यप्रामाण्यशङ्कानिरा-
साय । ननु समयबन्धस्याज्ञानरूपतया स्वतःसिद्धत्वमनुपपन्नम् ? अत
उक्तमन्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणेति । समयबन्धो न कर्तव्यः-इति सम्भा-
वनाविरह एव तस्य स्वतःसिद्धत्वमिति भावः ॥ “इत्थमि”ति । समय-
बन्धाङ्गताङ्गीकारप्रकारेणैवेत्यर्थः ॥ अन्यथासिद्धिर्माह- । ^८“तादृशे”ति ॥
समयबन्धस्योपजीव्यत्वमाह- । ‘प्रमाणादीति ॥

मू० नापि तृतीयः, लोकव्यवहारो हि ‘प्रमाणव्यवहारो
वा स्यात्?, पामरादिसाधारणव्यवहारो वा? । नायः,
विचारप्रवृत्तिमन्तरेण ‘तस्य दुर्निरूपत्वात् ‘तदर्थमेव
च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः, ‘शरीरा-
त्मत्वादीनामपि तथासति भवता स्वीकर्तव्यतापा-
तात् । * ‘पश्चात् तद् विचारबाधयतया नाभ्युपेय-
ते*’-इति चेत्, तर्हि प्रमाणादयोपि यदि विचार-
बाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव, अन्यथा
तूपगन्तव्याः; इति ‘लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वम-
भ्युपगम्यते’-इति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः,
‘यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनि-
यमः कथायामालभ्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वा

ऽसत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्, तस्य
यदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वं, तदा त्वां प्रत्य
समानः प्रसङ्गः ।

टी० । “प्रमाणे”ति । लोच्यते^(१) इति लोकः प्रमाणमित्ये
प्रामाणिकलोकव्यवहारइति वाऽर्थः ॥ “तस्ये”ति प्रमाणव्यवहारस्येत्ये
तर्हि विचारप्रवृत्त्यत्र तत्तिरूप्यतामत आह-। “तदर्थमेवे”ति । वि
रार्थमेवेत्यर्थः । तथाच-विचारप्रवृत्त्या प्रमाणादभ्युपगमस्य प्रमा
दुत्वं, तत्प्रमाणसिद्धत्वेन च तदधीनविचारप्रवृत्तिरित्येत्यान्याशयः ।
भावः ॥ “शरीरे”ति । ‘अहं स्थूलः’ इति प्रत्ययात् शरीरे एवात्म
हारादित्यर्थः ॥ विचाराऽऽद्याधलोकव्यवहारसिद्धत्वमभ्युपगम्यतायां
मित्याह-। “पश्चादि”ति ॥ विचाराऽऽद्याधलोकव्यवहारसिद्धत्वं ।
णादीनामप्यसिद्धमित्याह-। “तर्हो”ति ॥ “यादृश” इति । तत्त्व
यविजयातिप्रसङ्गभिर्वा प्रमाणादभ्युपगमः कथातः पूर्वं त्वया क्रियते,
नियतसमयबन्धेनैव तद्वयं निवर्तते तदा वृथा प्रमाणादभ्युपगम इत्य
सू० * “स्यादेतत्, नियत^(१)वागव्यवहारक्रियासमयव

कथां प्रवर्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या, पर्थः ॥
हि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं यान्तर
कथा, क्रिया हि निष्पादना, असतः सद्रूपताप्रादपि स
मिति यावत् । “प्रमाणै^(२) व्यग्रहर्त्तव्यमि”ति विः सम

(१) तस्य=व्यवहारनियमस्य ।

(२) यथा व्युत्पत्त्या मूले लोकव्यवहारपदस्य ‘प्रमाणव्यवहारः’-इत्यर्थः
चन्तां दर्शयति, -तत्र कर्मधारयम श्रित्याह- लोक्यते इति । यदा तत्पुरुषमादायाह-
णिकेतिः एतद्व्याख्याऽनुरोधेन मूले ‘प्रामाणिकव्यवहारः’-इति प्रायेऽदृश्यमा
उपेक्षणीयः, अन्यथायं ‘तस्येति प्रमाणव्यवहारस्येत्यर्थः’-इति व्याख्यानाऽसाहज्यप्र

(३) नियतत्वं समयबन्धस्य विशेषणं, तथा च वागव्यवहारक्रियायां क्रिया नियम
वा, वागव्यवहारक्रियारूपो वा, वागव्यवहारक्रियायाः सम्बन्धो वा, यो नियम
बन्धस्तेन कथां प्रवर्तयतापीत्यर्थः ।

(४) न केवलं व्यवहारसत्त्वं खोक्त्येवैष्टं प्रमाणादिसत्त्वं अपि त्वदुक्तस्य तस्य
पद्यते-इत्याह-प्रमाणैरिति । प्रमाणैः-इति तृतीयया करणत्वाभिधानात् तस्य

सबन्धनं (प्रमाणकारणभावस्य नियमान्तर्भावात् नि-
यतपूर्वसत्त्वं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय) न पर्यव-
स्यति । दूषणानां^(१) चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियम-
बन्धने, साधनाङ्गव्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य
तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च, 'कण्ठोक्तमेव तस्य
तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते- 'प्रमाणा-
दीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भः शक्यते'-इति ?।
सैवम्, 'एभिरपि बाधकैः कथायासारव्यायामेवाभि-
मतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधाया अनिस्तारात् ।

टी० ननु द्वैतार्थत्वेन प्रमाणादिसत्तां नाभ्युपैषि, तच्च व्यव-
हारसत्ताभ्युपगमेऽप्यविशिष्टं, किञ्च व्यवहारादिसत्ताभ्युपगमनान्तरीयक
तत्त्वं प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोपीति कथायां तद्वृत्तुत्वमवर्जनीयमिति शङ्कते-
'स्यादेव' इति ॥ व्यवहारसत्ताभ्युपगममुपपादयति-। ^b "न ही" इति ॥
प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममुपपादयति-। ^c "प्रमाणैरि" इति ॥ ^d "कण्ठोक्तमि" इति ।
दूषणानि सन्ति' 'व्याप्तिरस्ति'-इत्यादिवचनंतत्सत्ताभ्युपगमपरमेवे-
त्यर्थः ॥ प्रवृत्तायामेव कथायामयं बाधस्त्वया वाच्यः, तत्कथाप्रवृत्तिवत्
विधातुं यान्तरप्रवृत्तिरपीति न किञ्चिदेतदिति परिहरति-। ^e "एभिरपी" इति ।
इति तत्रापि सा कथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्विकैव, त्वं पुनरिदानीं तत्र विप्रति-
ति विः समयबन्धमङ्गीकुर्वन् प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममङ्गीकार्यसे, इति नानु-
पत्तिः, तथापि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि न प्रमाणादिसत्तासिद्धिः,
इत्यर्थः ॥ इत्यत्र प्रमाणयुक्तरिति हृदयम् ॥

प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोऽपि तद्वृत्तुत्वमवर्जनीयमिति शङ्कते-
'स्यादेव' इति ॥ व्यवहारसत्ताभ्युपगममुपपादयति-। ^b "न ही" इति ॥
प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममुपपादयति-। ^c "प्रमाणैरि" इति ॥ ^d "कण्ठोक्तमि" इति ।
दूषणानि सन्ति' 'व्याप्तिरस्ति'-इत्यादिवचनंतत्सत्ताभ्युपगमपरमेवे-
त्यर्थः ॥ प्रवृत्तायामेव कथायामयं बाधस्त्वया वाच्यः, तत्कथाप्रवृत्तिवत्
विधातुं यान्तरप्रवृत्तिरपीति न किञ्चिदेतदिति परिहरति-। ^e "एभिरपी" इति ।
इति तत्रापि सा कथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्विकैव, त्वं पुनरिदानीं तत्र विप्रति-
ति विः समयबन्धमङ्गीकुर्वन् प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममङ्गीकार्यसे, इति नानु-
पत्तिः, तथापि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि न प्रमाणादिसत्तासिद्धिः,
इत्यर्थः ॥ इत्यत्र प्रमाणयुक्तरिति हृदयम् ॥

प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोऽपि तद्वृत्तुत्वमवर्जनीयमिति शङ्कते-
'स्यादेव' इति ॥ व्यवहारसत्ताभ्युपगममुपपादयति-। ^b "न ही" इति ॥
प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममुपपादयति-। ^c "प्रमाणैरि" इति ॥ ^d "कण्ठोक्तमि" इति ।
दूषणानि सन्ति' 'व्याप्तिरस्ति'-इत्यादिवचनंतत्सत्ताभ्युपगमपरमेवे-
त्यर्थः ॥ प्रवृत्तायामेव कथायामयं बाधस्त्वया वाच्यः, तत्कथाप्रवृत्तिवत्
विधातुं यान्तरप्रवृत्तिरपीति न किञ्चिदेतदिति परिहरति-। ^e "एभिरपी" इति ।
इति तत्रापि सा कथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्विकैव, त्वं पुनरिदानीं तत्र विप्रति-
ति विः समयबन्धमङ्गीकुर्वन् प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममङ्गीकार्यसे, इति नानु-
पत्तिः, तथापि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि न प्रमाणादिसत्तासिद्धिः,
इत्यर्थः ॥ इत्यत्र प्रमाणयुक्तरिति हृदयम् ॥

सू० * नच व्यवहारनियमस्य स्वेच्छास्वीकृतस्यैव प्रमाणमपि (१)
 दिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः स्यात् (२) मि"ति
 यतः सत्ताज्ञानस्य तत्रा (१) इत्वं, नतु सत्ताया विशिष्ट
 तत्र (२) किं सत्त्वावगममात्रात् सत्ताभ्युपगमो दिसत्ता
 मन्यसे ?, अबाधितात्तदवगमाद्वा ? । न तावदाक्रमि"ति
 मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गाद्वितीयप
 द्वितीयेपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य (त
 पि कथाकालमात्रे एव) बाधितावगमाभावात् सू० "त
 अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेपि च बाधितवोप
 स्हात् ? । नाद्योऽतिप्रसङ्गात्, 'पुरुषत्रयावगतस
 (३) एकक्षणावगतस्य पुरुषान्तरेण, तेनापि क्षणा
 बहुलं बाध्यत्वदर्शनात् । नचासावर्थाऽस्त्येपि का
 त्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधा (४) द्, व प्रत
 दर्शने सज्जातेपि, तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । त त्त
 द्, 'द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते-यत्र सर्वप्र
 बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् । (१)
 (२)

टी० ननु कथायां कस्याञ्चित्प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो न मतामपि क
 प्रति साध्यते, किंतिहि, स्वेच्छया यः समयबन्धः परिगृहीतः स प्रमाणमाधः ।
 त्वाभ्युपगमपर्यवसन्नः-इति त्वं बोध्यसे ? इत्यत आह- "नचे"तिष्टत्वमेव (३)
 यबन्धः प्रमाणादिसत्ताज्ञानमात्रमात्रपति, नतु प्रमाणादिसत्तामपि (४)
 द्वैतापत्तिरिति भावः ॥ ननु प्रमाणादिसत्ताज्ञानं चेदायातं तदा तत्त्व
 न्वयः, प्र
 दिदम् इ

(१) तत्र=कथायाम् ।

(२) तत्र=प्रमाणादिसत्ताज्ञानस्य कारणत्वस्वीकारे सति ।

(३) पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषान्तरेण बहुलं बाध्यत्वदर्शनात्, एकक्षणा

च क्षणान्तरे तेनापि बहुलं बाध्यत्वदर्शनादित्यन्वयः ।

(४) अबाधितबुद्ध्यनुरोधादित्यर्थः ।

मपि (१)

मि"ति

विशिष्ट

दिसत्ता

क्रमि"ति

द्वितीयप

द्वितीयेपि

सू० "त

त्र

ध्य

प्रच

था

का

प्रत

त्त

(१)

(२)

(३)

माधः ।

तिष्टत्वमेव

(४)

विज्ञेयत्व

न्वयः, प्र

दिदम् इ

(५)

(६)

(७)

प्रमाणस

तीति स

मपि^(१) सिद्धः तत्रैव च त्वं विप्रतिपन्नः ? इत्यत आह—^६“तत्र कि-
मि”ति । यद्वा ‘नावगममात्रं कथाहेतुरपि तु प्रमाणादिसत्तावगमः’-इति
विशिष्टकारणतायाहकं मानं^(२) विशेषणमपि विप्रयो करोतीति प्रमाणा-
दिसत्ताभ्युपगमो^(३)पि कथाहेतुः-एवं तदवगमोपेत्यत आह—^७“तत्र
तावदाहकमि”ति ॥ अतिप्रसङ्गमेव दर्शयति—^८“पुरुषत्रये”ति ॥ ^९“द्वितीय”इति
प्रसङ्गद्वितीयपक्षस्य द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ तमेवाह—^{१०}“यत्र सर्वप्रकारेण”ति ॥
मूलं “तदित्यं^(४)”, यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमा-
त्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तै^(५)रबा-
ध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते तदा ‘किमायातं सर्व-
प्रकाराबाधिततत्सत्त्वावगमायत्ततत्सत्ताभ्युपगमक-
थाङ्गतानङ्गीकारस्य^(६) । ‘कतिपयप्रतिपत्तृ-कतिपय-
काल-तथात्वावगमादेव प्रायेण लौकिको व्यवहारः
प्रतीयते, तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् । ‘एत-
त्तदुच्यते^(७)’-व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय

(१) प्रमाणादिसत्तास्वीकारोपीत्यर्थः ।

(२) प्रमाणादिसत्ताविशिष्टावगमनिष्ठकारणतायाहकं मानं ‘विशेषणीभूत

तामपि कारणत्वेन विप्रयो करोतीत्यर्थः ।

(३) ‘अभ्युपगमः’-इत्यापाततः कीर्तनं, प्रमाणादिसत्तापि कथाहेतुरिति तु
मार्थः । यद्वा पूर्वं प्रमाणादिसत्ताविशिष्टावगमोक्त्या प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमवि-
शिष्टत्वमेवलक्षणयोक्तं भवतीति ।

(४) ‘तद् इत्यं वादिनोच्यते एव, परं न घटते, सर्वप्रकाराबाध्यत्वस्यासर्वज्ञे
विज्ञेयत्वात्’-इति विद्यासागरोक्तार्थः । तत्र तदित्यमित्यस्य तच्चैत्यर्थकस्य पूर्वत्रे-
न्ययः, प्रकान्तशङ्करव्याख्यानुरोधेन त्वमे इति विज्ञेयम् । क्वचित्तु मूलव्याख्यानयोः
‘तदम्’ इति पाठः ।

(५) तैः-वाद्यादिभिरित्यर्थः ।

(६) अदभ्युपगतस्य, -इति शेषः ।

(७) ‘तदेतद्विद्वद्विरपि “स्वप्नवद्व्यवहारेण” इत्यादावुच्यते, न तु मयैव’-इति
प्रमाणम् । अयं तु, तत्=तस्मिन्नेतस्मिन्नुक्तार्थे, एतत्=वक्ष्यमाणम्, उच्यते=उक्तं
तीति वदामः ।

विचारारम्भः-इति । तस्माद् 'यादृग्व्यवहारनि-
कृतस्तन्मर्यादाऽनेन नोल्लङ्घिता'-इति यद्वादि-
ग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः, स विजयते; यस्य तु
सि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः ; यत्र^(१) वा-
निग्रहसत्त्वावगमः, स निगृहीतः ; तदितरस्तु
तथा-इत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः ।

टी० कथाव्यवहारे^(२) सर्वप्रकारबाधितत्वं^(३) नास्ती^(४)त्यत-
ह-। "तदित्यमि"ति ॥ ननु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमे त्वं विप्रतिपद-
च त्वयैवाङ्गीकृतः ? इत्यत आह-। "किमायातमि"ति । सर्वप्रका-
ऽबाधितो यः प्रमाणादिसत्तावगमस्तदायत्तः^(५) प्रमाणादिसत्ताभ्यु-
कथाङ्गं न भवतीति मदीयः पक्षः, तत्र त्वया न किञ्चिदुक्तमिति भा-
*ननु प्रतिज्ञान्तरमिदं यत्प्रमाणादभ्युपगमः कथाङ्गं न भवतीति
ज्ञाय सर्वप्रकाराऽबाधितप्रमाणादिसत्ताऽधिगमायत्तप्रमाणादभ्यु-
कथाङ्गं न भवतीति प्रतिज्ञायते * ?-इति चेन्न, पूर्वमपि विशि-
प्रतिज्ञानात्, प्रतिज्ञान्तरस्यापि खण्डनोयत्वा^(६)च्चेति भावः ॥ न
धित एव प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गमस्त्वित्यत आह-। "य-
ये"ति । त्रैकालिकसार्वभौमिकबाधवैधुर्याकलनमशक्यमिति कि-
प्रतिपत्तमात्रबाधविरह एव प्रवृत्त्यङ्गम्, -इत्यवश्यं वाच्यं, नैतावता
स्यितिरिति भावः । "एतत्तदुच्यते"इति । तदेतदुच्यते इत्यर्थः ॥ "ह-
हारिक्रीमि"ति । पारमार्थिकत्वस्य दुष्परिच्छेदत्वा^(७)दिति भावः ।

(१) यत्र=प्रतिवादिनीत्यर्थः ।

(२) मूलानुरोधात् 'कथाव्यवहारे'-इत्यस्य, कथाव्यवहारकाले-इत्यर्थः ।

(३) 'सर्वप्रकाराऽबाधितत्वं नास्ति, -इति तु प्रायो दृश्यमानः पाठः प्रा-
नानव-

(४) प्रमाणादिसत्ताऽवगमस्य, -इति शेषः ।

(५) तदायत्तः=तदधीनः ।

(६) सर्वनिग्रहस्थानखण्डनवेलायां द्वितीयपरिच्छेदे, -इति शेषः । इति
इति । पूर्वमेकदा भावस्योक्तत्वात्तत्र 'भावः' इति नोचितं, यद्वा प्राथमिकस्य
इत्यस्य स्थाने 'अर्थः' -इति पाठेन भाव्यम् ।

(७) परिच्छेदः=श्वधारणं, तथा च 'दुष्परिच्छेदत्वात्'-इत्यस्य, दु-
त्वादित्यर्थः । अत्र खल आवश्यकत्वेन दुष्परिच्छेदत्वादिति पाठं तु युक्तमनु-

मृ० “अनेन नियमेन वक्तव्यम्”-इत्यस्यायमर्थः, - ‘अनेन^(१) नियमेनोक्तमनेन’ इति मध्यस्थावगमस्य विषयी भवितव्यमिति । * ‘नचवाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि^(२) सत्ताभ्युपेयेति * । तस्यापि^(३) सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । * ‘नचैवमनवस्था’ । तदनुसरणाऽवश्यम्भावानङ्गीकारात्, ^{di} “एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः”-इति न्यायात् । * ‘नचान्तिमासत्त्वे पूर्वप्रवाहाऽसत्त्वापत्तिः, तथाचाऽवगममादायापि व्यवहरतो न निस्तारः’-इतिवाच्यम् * । ‘अस्तु, एवं हि, तथापि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव च समयं बद्ध्वा कथायां मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् ।

टी० ननु प्रमाणादिसत्ता माभ्युपगम्यतां, नियमबन्धश्चेदङ्गीकृत एतावतैव द्वैतापत्तिरित्यत आह- “अनेन” इति ॥ अवगमसत्तया द्वैतापत्तिं निरस्यति- “नच वाच्यमि” इति । आपाततः सर्वशून्यतानयनगरप्रवेशे तात्पर्यम् ॥ ननु ज्ञानमपि चेन्न परमार्थसत् किन्तु तज्ज्ञानात्तद्व्यवहारसिद्धिरिव तत्र तत्रापि मन्तव्यं तदाऽनवस्थया कोपि व्यवहारो न सिद्धोदित्यत आह- “नचे” इति । भवेदेवं यदि ज्ञानमवश्यं व्यव्यवहारार्थं स्यात्, किन्तर्हि, विषयव्यवहारार्थमनुसृतस्य व्यवजिहीर्षायां ज्ञानान्तरमनुश्रीयतां^(४) ननु तत्तज्ज्ञानव्यवहारपरम्पराधौव्यं, येनाऽनवस्था स्यादित्यर्थः ॥ अत्रार्थं भट्टाचार्यानुमतिमाह- “एवमि” इति । प्राकट्यानुमेयज्ञानपक्षे तत्तज्ज्ञानपरम्पराऽनुमानानवस्थापरिहारार्थं भट्टाचार्य्यं चरणैरिदमुक्तमिति भावः ॥ ननु ज्ञानस्यापि

(१) अनेन वादिना अनेन नियमेनोक्तम्, -इति मध्यस्थावगमस्य विषयत्वेन भवितव्यमित्यर्थः, तथाचाऽवगमसत्तैव सिद्धा, न नियमबन्धसत्तेति भावः ।

(२) तदवगमस्यापि = नियमबन्धावगमस्यापीत्यर्थः ।

(३) नियमबन्धविषयकाऽवगमस्यापि प्रातीतिक्रमे व सत्त्वमित्याह-तस्यापीति ।

(४) वयं तु अनुश्रीयतामित्यस्य स्थाने अनुस्रियतामिति पाठः साधुरिति वदामः ।

व्यावहारिकी सत्ता, तथा चान्तिमज्ञानमव्यवहित्यमाणमसत्स्यात् तन्मा
धीनसत्ताकं तत्पूर्वज्ञानमप्यसदापद्यते?—इत्याशङ्क्य सर्वशून्यताभिप्रायेणे
पत्या परिहराते—। “अस्तित्व”ति। अस्तित्वतीष्टापादनं, सर्वसत्त्वमस्तित्व
र्थः॥ “एवं ही”ति। एवमेव यतो विचारत्वेनात् सेत्स्यतीत्यर्थः॥ (१) हि-ग
किनाऽर्थो वा ॥ ननु प्रमाणादिसत्त्वमनभ्युपगम्यापि कथाप्रवृत्तिरिति वा
तवोद्देश्यं, तच्च सर्वसत्त्वस्वीकारविहङ्गं, प्रमाणादिसत्त्वे विचारप्रवृ
नवकाशादत आह—। “तथापी”ति ॥

सू० “अन्यथा प्रमाणादिसत्त्वाऽभ्युपगमेपि ज्ञानाऽनवस्था
याः दुष्परिहरत्वात्। * “न च वाच्यं—मत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाह—
ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् तज्ज्ञानेन नियत
न परम्बराऽननुसरणमुचितं, न त्वेवं त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वान्ति,
ता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थता, ज्ञानस्वरूपसत्त्वान्ताली
ङ्गीकारप्रसङ्गादिति *। स्वरूपसत्त्वमादायापि परिहारात्
ऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात्। पचापाद
च त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाऽविशेषेपि विज्ञानस्वरूपसत्त्ववहिते
परं व्यवहारोपपादिका, न घटादिसत्ता, एवमेव (१)।
सत्त्वाविशेषेपि ज्ञानमेवासद् व्यवहारोपपादकं, नातिप्रचारात्
त्। * “असन्नोपपादकं च—इति व्याहतम्?—इति चे
‘सदुपपादकम्—इति कुतो न व्याहतम्?। नहि स
पादकम्, असन्न,—इति क्वचिदावधोः सिद्धम्।
तदसत्त्वाविशेषात्कार्यस्याऽन्यदापि जन्मप्रसङ्गः”

(१) ‘यत’—इत्येतदर्थे हि-शब्दमभिधायेदानीं किलार्थे आह—हीति ।

(२) मत्पक्षे,—इति शेषः ।

द्वि० ननु प्रमाणादिसत्तैव कुतो नाभ्युपगम्यते इत्यत आह— । “अ-
न्यथे”ति । त्रिचतुरङ्गज्ञाविज्ञान्तिरेव तत्रापि शरणमनवस्थाभयादित्यर्थः ॥
ननु सत्यत्वे ज्ञानं स्वरूपसदेव विषयव्यवहारसमर्थं, त्वत्पत्ते स्वरूपाऽनतो-
ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमेव सत्त्वमिति तज्ज्ञानसत्त्वार्यमपरापरज्ञानाऽनुसरण-
मवस्थामित्यनवस्थेति वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति— । “न च वाच्यम्” इति ।
अज्ञायमानतायां ज्ञानस्य स्वरूपसत्तापि न स्यात् “कोऽनुमते सती सा वि-
त्तिः ? असत्येव किं न स्यात्”—इत्यादेः स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्ष्यमाणत्वात्
न वैषम्यमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानस्याऽसत्त्वे कथं तदधीनो व्यवहारः ? अथा-
ऽसदपि व्यवहारहेतुस्तदा सदैवासतो व्यवहारः स्यादविशेषादित्याश-
ङ्क्याह— । “यथाचे”ति ॥ “असत्त्वे”ति । उपपत्तिकारणमुपपादकं, कारणं
तज्ज्ञानं नियतप्राक्कालसदिति व्याघातः ॥ कारणं (१) नियतप्राक्सदित्येव
स्वरूपान्ति, कुतो व्याघात इत्याह— । “सदि”ति ॥ ननु यद्व्यसत्कारणं तदै-
वत्कालीनोत्पत्तिको घटः पूर्वमेव कथं नोत्पन्नः ? इत्याह— । “नन्वि”ति ।
एतद् (२) घटोत्पत्तिक्षणभिन्नाः क्षणा यद्येतद्घटयावत्कारणाऽधिकरणक्ष-
णाऽव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाः स्युः, एतद् घटोत्पत्त्यधिकरणानि स्युरि-
त्यापादनार्थः । यद्वा (३) एतद्घटोत्पत्तिक्षणपूर्वक्षणे यद्येतद्घटसाम्य-
वस्थावहितोत्तरक्षणः स्याद् एतद्घटोत्पत्तिक्षणः स्यादित्यापादयम् ॥

वमेव (१) —
दकं, नातिप्रघाऽनुभावकाऽभावादसत्येव सा वित्तिः किं न स्यादिति वक्ष्यमाणान्यार्थः ।
इति चे (२) कारणं यत्तत्तयतप्राक्कदेव, नाऽसदित्येव नाद्यापि निर्व्यूढमिति तदाभाय-
यं व्याघातः स्यादित्यर्थः । यद्वा कारणं=नियतप्राक्कतं, तथा च यथा ऽसत्सदिति
नहि सति तथा नियतप्राक्कत्रियेतप्राक्कदित्येव नास्ति कुतोऽस्मान्ति व्याघातः ।
हम् । (३) यथाश्रुतमौलिकार्यव्याख्याने कार्यस्याऽन्यदा जन्मप्रसिद्ध्यभावादप्रसिद्धापा-
नं दोष इति तद्व्याख्यायां विशिष्टमापादनार्थमाह— एतदिति । वस्तुगत्या एतद्घटो-
त्पत्त्यधिकरणक्षणा एवेतद्घटकारणाऽव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाः, यदि तु एतद्घटोत्प-
त्तिक्षणभिन्ना अपि क्षणा एतद्घटकारणदण्डाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाः स्युस्तदैतद्-
घटोत्पत्त्यधिकरणानि स्युरित्यर्थः ।

हीति । (४) पूर्वं घटोत्पत्तिक्षणभिन्नेषु यावत्सु क्षणेषु, घटाधिकरणत्वमापादितमिदानीं
दाव्यवहितप्राग्भावेकक्षणे तदापादयति— यद्वेति ।

सू० "न, कार्यस्या^(१)द्यसत्ताक्षणे इवान्यदापि सामग्र्य-
त्वाऽविशेषात् तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म ।
न मम तदानींतनं सामग्र्यसत्त्वं तदानींतनस्य कार्य-
जन्मनो नियामकं, किंतु ततः प्राक् सामग्र्योसत्त्वं,
थादर्शनात् *, ? । "तर्हि ममापि कालान्तरस्थ^(२)
तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकं, तथादर्श-
देव । * "मम तु तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यज-
नो नियामकम् * ?-इति चेन्न,

टी० कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्री त्वयापि नेष्यते प्रागभावस्य तु
कस्याऽभावात्, तथाच यथा सामग्रीविरहिणि तस्मिन्क्षणे कार्यं,
क्षणान्तरेपि कथं न स्यादविशेषादित्याह- । "न, कार्यस्ये"ति ॥
न्तराणां सामग्रीविनाशतत्वात् त्वया घटोत्पत्त्यधिकरणत्वमापाद्यते
तदा स्याद् यदि सामग्र्यसत्त्वं कार्योत्पत्तिनियामकमस्माभिरुक्तं
नचैवं, किंतु कार्याव्यवहितपूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वमिति शङ्कते-^३ ।
ति ॥ तस्मिन्^(३)क्षणे नियमतः कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा पूर्वक्षणसा-
मग्र्यसत्त्वं तत्र नियामकं, तथा ममापि नियतकालकार्यदर्शनात् पूर्वक्षण-
सामग्र्यसत्त्वमेव किं न नियामकं स्यादिति परिहरति- । "तर्हि"ति ।
यसत्त्वं पूर्वक्षणमात्रे, तदसत्त्वं च सार्वत्रिकमिति महद्वैषम्यम्, त-
त्कार्यमप्यसदेवेति^(४) हृदयम् । पूर्वापादनं तु तदा स्याद् यदि घटोत्प-

(१) तवापि स त्कारणवादिना मते किं कारणसामग्रीघटकस्य प्रागभावस्य
वात्कार्यजन्म ? वा पूर्वभाविसामग्रीसत्त्वात् ? आहोस्वित् सकलसामग्र्यव्यवहितो-
त्त्वात् ? ; तत्राद्ये आह-कार्यस्येति ।

(२) कालान्तरस्थं तदसत्त्वमित्यस्यैव पूर्वक्षणसामग्र्यसत्त्वमिति विवरणमुक्तं
कामिषेण शङ्करेण निर्णीतं भवति । एवमन्यत्रापि प्रायोऽस्मिन् व्याख्याने उक्तं
देवाऽर्था अवधारणोपाः ।

(३) तस्मिन् क्षणे = कार्यक्षणे ।

(४) अयमाशयः-भवेद्विदं वेदस्य यद्येतादृशं कार्यस्याप्यसत्त्वं मया नोच्येत
पारमार्थिकत्वधर्मपुरस्कारेण कार्यकारणयोः समयोरप्यसत्त्वमेव, व्यावहारिकत्वे

यातिरिक्तानामपि क्षणानां यावत्^(१) घटप्रयोजकोत्तरत्वं मयाऽभ्युपगम्येत, नत्वेवं, किन्तु घटजन्यतणस्यैव, तत्पर्वक्षणावर्तिसामय्यसत्त्वस्यैव घटप्र-
योजकत्वेन मयाऽभ्युपगमात् ॥ न वयं भिन्नकालीनं सामय्यसत्त्वं कार्य-
जन्यनियामकं ब्रूमोऽपि तु कार्योत्पत्तिसमानकालीनमेव सामय्यसत्त्वाव्य-
वहितोत्तरत्वं, तथा च न साम्यमित्याह-। “ममत्व”ति ॥

सू० “समसमयत्वादा”ऽऽगन्तुकत्वा^(२)च्चाऽविशेषेण निय-
मनियामकव्यवस्थाऽनुपपत्तेः ।

टी० ““समसमयत्वादि”ति । यदेव कार्योत्पत्तिक्षणत्वं तदेव
सामय्युत्तरक्षणत्वमिति कथमभेदेनैव नियमनियामकभावः, समयस्य=
क्षणस्य, समत्वादेकत्वादित्यर्थः । * नचोपाधिभेदाद्भेदः * । तथा सति
दण्डत्वकुण्डलित्वाभ्यां देवदत्तो भिद्येत, “देशकालौ^(३) कामं भिद्येयातां
नतु तदुपरक्तस्वभावः पट्टरागो मणिः”—इति च तत्रैव वाचस्पतेरभिधा-
नादिति भावः । यद्वा तुल्यकालयोः सामय्युत्तरक्षणत्वकार्यक्षणत्वयोः
सम्येतरविषाणवन्नियमनियामकभावाऽभावादित्यर्थः । यद्वा समयः=व्य-
वस्था, तेन समसमयत्वाच्चियमनियामकयोः समव्यवस्थत्वात्, तथाच-
कार्यनियामकत्वेनाभिमतस्य सामय्युत्तरत्वस्य नियामकान्तरं वाच्यमि-
त्यर्थः । एतदेवाये “अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि”—इत्यादिना स्फुटयि-
ष्यति । यद्वा, समयः=सङ्केतः^(४), तथाच कार्यक्षणसामय्युत्तरक्षणयोरेका-
र्थवाचकत्वेन तदुपस्थाप्ययोर्घटकलशपट्टोपस्थाप्ययोरेव न नियमनिया-

कदाचित्कार्यस्य सत्त्वोपलम्भान्नदव्यवहितपाक्षेणमात्रे परमार्थतो ऽसतो ऽपि कारण-
स्य व्यावहारिकं सत्त्वं मयाऽप्यङ्गीकरोम्येवेत्यतो न वैषम्यमिति ।

- (१) यावत्त्वस्य प्रयोजको ऽन्वयो न तु घटे ।
- (२) उत्तरत्वमपि नियामकान्तरपूर्वकं चेदनवस्था, न चेत्स्वयमव्यवस्थितं कथम-
न्यद्व्यवस्थापधेदित्याह-आगन्तुकत्वादिति—इति प्रगल्भमिश्राः श्रोतृपण्ये ।
- (३) देशकालौ कामं = यथेष्टं भिद्येयातां नतु देशकालभेदेन पट्टरागो मणि-
भिद्यते इत्यर्थः ।
- (४) सङ्केतः=वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः, शक्तिरिति यावत् ।

मक्रभावा इत्यर्थः ॥ ४ "आगन्तुकत्वादिति। अथवा स्थितोपनिपातित्वा
 आकस्मिकोपनिपातित्यतिथ्यादावागन्तुकपदप्रयोगात्, तथाचाऽऽगन्तु
 काऽऽकस्मिकी सामयी स्वोत्तरत्वेन कार्यजन्य कथं नियमयेदित्यर्थः
 यद्वा प्रागभावेतर^(१) यावत्कादाचित्ककारणप्रागभावाऽनाधारः कार्यप्रा
 भावाधारः क्षणः सामयीत्युच्यते, कार्यप्रागभावः कार्यानुत्पादप्रवृत्ति
 च- 'कार्यानुत्पादः कार्योत्पादं नियमयति'-इति पर्यवसितं, तच्चाऽऽ
 प्रवृत्तिं, कार्यानुत्पादस्य कार्योत्पादं प्रति आगन्तुकत्वात्=उदासीनत्वात्
 उदासीनो ह्यागन्तुक इत्युच्यते इत्यर्थः। तथाच समसमयत्वाऽऽगन्तु
 त्वाभ्यामविशिष्टयो^(२)स्त्वदभिमतनियमनियामकयोर्न नियमनियामक
 भाव इति समुद्राधार्यः। अन्ये तु "आगन्तुकत्वादित्यथासिद्धत्वादि
 वा, आगन्तुकत्वादकृतनियामकत्वादिति वाऽर्थः"-इत्याहुः। य
 समसमययोरप्यागन्तुकयोरपि रूपरसयोर्बन्धिधूमयोरिव नियमनियाम
 कभावो दृष्ट एव, तथापि कार्यस्याऽसत्त्वमेवेति हृदयम् ॥

मू० "तस्मात् 'अन्यदास्थाया^(३)एव सामग्र्यास्तदा कार्य
 जन्मनियमोऽभ्युपेयः, तथा दर्शनात्'-इत्येव वाच्यं
 तथाच समः^(४)समाधिः। * 'तथापि कार्य^(५)जन्मका
 रणस्य को विशेषः*।'कार्यजन्मैवा^(६)अन्यथा यद्विशेषान्तरं

(१) कार्यप्रागभावाधारः क्षणः सामयीत्येतावन्मात्रोक्तौ दण्डादिकारण
 भावक्षणस्यापि घटादिसामयीत्वं स्यादत उक्तं यावत्कारणप्रागभावाऽनाधारइति
 मपि यावदन्तर्गतानां देवकालादीनां प्रागभावस्येवाऽभावात्तदनाधारः क्षणः स
 स्तीति पुनरपि स सय दोषस्तदवश्य इत्यत उक्तं कादाचित्कं, कादाचित्कं का
 मनादिप्रागभावेतीति पुनरुक्तदोषानुद्धार इति प्रागभावेतरेत्युक्तम्।

(२) अविशिष्टयोः=तुल्ययोः।

(३) अन्यदास्थायाः=पूर्वक्षणवर्तिन्य

(४) यथा तव भिक्षकानोना सामयी नियामिका तथा समापि भिक्षकानोना
 मय्यसत्त्वं किं न नियामकं स्वदिति समः समाधिरित्यर्थः।

(५) "यद्यपि कारणमिदं कार्यमप्यसदेवेति तत्र समयविशेषप्रश्नो न
 तथापि प्रतिबन्दिष्यान्नेत्र साधनस्योपक्रमाद्विशेषप्रश्नश्च - कार्यजन्मेति"-इति
 मिश्राः श्रोतृपक्षे।

(६) विशेषान्तरं=सामग्र्यपुनरुत्पादित्वादि।

तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादित्यपर्यवसान-
मेव पर्यवश्येत् । * तथापि^(१) तत्कालस्यानुगतं किं
रूपम् * ? - इति चेन्न, "रूपान्तर^(२)वतोपि किं तद् ?" -
इत्यस्यापि पर्यनुयोगस्यापत्तेः^(३) ।

टी० "तस्मादि"ति । सामर्थ्यतरङ्गत्वस्य नियामकत्वे खण्डि-
ते भिन्नकालापि त्वया सामर्थ्येव नियामिका वाच्या, तथाच भिन्नकाल-
सामर्थ्यसत्त्वमेव किं न नियामकमिति ममः समाधिरित्यर्थः ॥ ननु क्षणा-
न्तरेभ्यः कार्यजन्मक्षणस्य वैलक्षण्यमवश्यमभ्युपेयं, तच्च वैलक्षण्यं न ताव-
त्सामर्थ्यसत्त्वं, तस्य क्षणान्तरसाधारण्यात्, तथाच सामर्थ्यतरङ्गत्वमेव
तथा वाच्यम् क्षणान्तरव्यावृत्तत्वादिति तदेव नियामकमित्यनुशयानः
पृच्छति । ^६ "तथापी"ति ॥ उत्तरम्-^७ "कार्ये"ति ॥ विनिगमकमाह-
^८ "अन्यथे"ति । सामर्थ्यतरत्वेपि विशेषान्तरानुसरणीयम्, एवं तत्रतत्रा-
पीत्यनवस्येत्यर्थः । यद्यपि कार्यजन्मकाले सामर्थ्यतरत्वं, तत्र च सामर्थ्यो,
तस्यापि तत्सामर्थ्योत्पत्त्यवसानमेवेष्टं प्रामाणिकत्वात्, * नच कार्य-
जन्मकालगता एव सर्वे विशेषा अभिमताः नच सामर्थ्यपरम्परायास्त-
थात्व^(४)मिति वाच्यम् *, सामर्थ्यपरम्पराया अपि परम्पराया कार्यजन्मका-
लस्यैव विशेषत्वात् ; अन्यथा "कार्यजन्मकालस्य कार्यजन्मैव विशेषः"-
इति त्वदुक्तमपि न निर्वहेत्, तत्रापि विशेषान्तराऽनुसरणीचित्यात्,
तथापि कार्यमयसदित्यत्रैव हृदयम् ॥

(१) कार्यजन्मकालानामुपसङ्गग्रहकं रूपं पृच्छति-तथापीति ।

(२) परिहरति - रूपान्तरेति । अयमाशयः - यच्चियामकं रूपान्तरं वक्तव्यं
तस्यापि रूपान्तरसापेक्षत्वेऽनवस्था, अन्तर्गतत्वा कस्यापि रूपान्तराऽनपेक्षत्वे आदावेव
तरस्वीकार्यं, तच्च जिनसम्बन्धित्वमेवेति ।

(३) { असतः कारणभावा भवतीति समर्थितं तावत् ।
न च सत एव तु सिद्ध्यति कारणमिति प्रदर्शयते तदनु ॥ }

(४) तथात्वम् = निरुक्तोत्तरांतरसामर्थ्यात्मकविशेषवत्वम् ।

सू० "किञ्च ।

अन्तर्भावित^(१)सत्त्वं चेत्कारणं तदसत् ततः । सू० "किञ्च ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत् ततः ॥ ४ ॥

"तथा हि अन्तर्भूतसत्त्वं यदिकारणत्वं तदा स्ववि-
ष्टे स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति ।

टी० असतः कारणत्वमुपपाद्य सतः कारणत्वं खण्डयति
"किञ्च" इति । कारणे सत्ता विशेषणम् ? उपलक्षणं वा ? । यदि
शेषणं, तदा सत्तायामपि कारणत्वमित्यायातं, सत्तायां च न सत्ता-
देव कारणं प्राप्तम् ॥ "ततः" इति । सत्ताविशिष्टे कारणत्वाऽप्यु-
पलक्षणार्थः । उपलक्षणत्वे त्वसदपि कारणं प्राप्तं, सत्तायाः कार-
णत्वमिहाभावात् ॥ "ततः" इति । सत्ताया उपलक्षणत्वाऽप्युपलक्षण-
यद्वा कारणमित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तथाच सत्तायां कार-
णत्वमिति न वा ? इति विकल्पार्थः । आद्ये सदपि कारणं, सत्तायाः कार-
णत्वमिति विरहेणाऽसत्त्वात् । द्वितीये सत्ताया सदाकाराऽनुगतप्रत्ययोपि नमिति स-
त्ता नीय इति तन्मात्रप्रमाणिकायाः सत्ताया विलोपे सर्वकारणमसंशयः, अ-
प्राप्तम् । यद्वा कारणं=कारणत्वम्, अन्तर्भावितसत्त्वं=व्यापकीभूतसत्त्वापरस-
त्त्वं न वा ? तथाच कारणत्वं सत्ताव्याप्यं ? न वा ? इति विकल्पार्थः । अपरा-
सत्तायां सत्तानिवृत्त्या कारणत्वमपि निवर्तते, इति अनुगतप्रत्ययसदर्थनय-
त्वाभावात् प्रमाणाऽभावेन सत्ताविलोपे सर्वकारणमसदेव प्राप्तम् ॥
अन्ये सत्तामपहृयापि कारणत्वं वर्तते इति त्ययैवासत्कारणमपि नि-
मित्यर्थः ॥ वार्तिकार्थं प्रपञ्चयति- । "तथाही"ति ॥

(१) अन्तर्भावितः = अन्तः प्रवेशितः (विशेषणीभूता इति यावत्) सत्ता-
स्तदन्तर्भावितसत्त्वं, तच्चेत्कारणं, तदा सत्ताविशिष्टे सत्तासम्भवात्कारणमसदेव
सत्तासमवायात्सद्व्यवहारोपगमादित्यर्थः । अन्तर्भावितसत्त्वः कारणं न, किन्तु
मितं चेत् (कंचित्त्वत्रालुक्त्वासाभिच्छन्ति) ततोऽपि कारणकोटौ सत्ताऽप्यु-
पलक्षणमसदेवेति श्लोकार्थः ।

ततः । सू० “विशिष्टस्यार्थान्तरत्वे^(१)पि च स्वस्मिन्स्ववृत्तिव्यतिरे-
कवत्स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव
सत्ता तस्मिन्निति ^{अन्यस्या} विशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे ता-
मनिवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैवासत्कारणं प-
र्यवस्यति, अपराऽपरसत्तानिवेशने चाऽपर्यवसानमेव ।

टी० ननु सत्ताविशिष्टे दण्डादौ कारणे सत्ता वर्तते चेत्कथमात्मा-
यः^(२) इत्यत आह— “विशिष्टस्य” इति । स्वस्मिन्स्वं वर्तते इति यथा
ब्रह्मं, तथा स्वविशिष्टे स्वं वर्तते इत्यपि विबुधमेव, विरोधप्रयोजक-
त्वाऽदर्शनस्योभयत्राऽविशेषादित्यर्थः ॥ ननु स्वविशिष्टे स्वं मावर्तिष्ट,
प्रायाः कारणविशेषाद्वितीयया सत्तया प्रथमसत्ताविशिष्टानां सत्त्वं, सत्त्वाच्च
प्रागभावादि कारणत्वमुपपत्स्यते? इत्यत आह— “अन्यस्या” इति । प्रथमसत्तायाः
सत्तायां कारणात्त्वित्त्वेऽपि तत्तुल्यतया द्वितीयसत्तामप्यनिवेश्यैव त्वया कारणत्वं
सत्तायाः आच्यम्^(३) तथाच न प्रथमया न वा द्वितीयया सत्तया सत्तां कारणत्व-
न्ययोपि नमेति सर्वथैवासत्कारणमिति भावः ॥ ननु स्वविशिष्टे स्ववृत्तावात्मा-
कारणमसंशयः, अन्योन्यविशिष्टेऽन्योन्यवृत्तावन्योन्याश्रयः, इति पूर्वपूर्वसत्ताविशिष्टा-
पक्षीभूतपरापरसत्तया सत्स्यात्कारणं च स्यादिति कथमसत्कारणमित्यत आह—
कल्पार्थः । “अपरापरे” इति । उत्तरोत्तरसत्तास्वपक्षभावितासत्त्वं चेदित्यादिविकल्प-
गतप्रत्ययवर्धनया क्वापि पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥

सदेव प्राप्नु० * “नच सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका
निसृताय* । सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहाराऽनुगमसम-
र्थनलङ्घिनः प्रथमापि सत्ता नस्याद् इति वृद्धिमिच्छतो
मूलमपि ते नष्टमिति हा ! कष्टनरम् । * “नच स्वरूपस-

- (१) विशेषणविशेष्यतत्त्वमन्वयेभ्योऽतिरिक्तत्वपक्षणीत्यर्थः ।
(२) अत्र “विशिष्टस्य विशेषणीभूतसत्तादितोऽतिरिक्तत्वस्य मयाऽभ्युपगन्तव्य-
न, किन्तु पक्षे” इति हेतुः पूरणीयः ।
(३) वचनप्रकारस्तु—“स्वभिन्नया तृतीयसत्तया द्वितीयसत्ताविशिष्टानां सत्त्वं
त्वाच्च कारणत्वमुपपत्स्यते” इति ।

स्तोपगमायस्वस्ति * । भिन्नानप्यनुगत^(१)बुद्ध्यावापि विशेषण
पदेऽभिषिञ्चता त्वया हि जातिमात्राय जलाज्जलपलक्षणो
वितीर्येत । “माभूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्य”-इति वस्तुतो
वदन् तद्भिर्णीं कारणतां कथमनुगमयितासीति स्वकाल

टी० ननु बीजादुरपरम्परावत्सत्तापरम्पराऽस्तु को दोषः । दकत्वे
आह- । “नचे”ति । यथा तावत्यः सत्ताः सत्तामन्तरैरेव सन्त्यत्र^(२)स
दण्डादयोपि सत्तामन्तरैरेव सन्तः सन्तु किमाद्यायापि सत्तया । यलक्षण
तावतीषु सत्तास्वेका काचित्सत्ता वर्तते यथा तासांमनुगमः, तस्याः या अभि
कस्याः^(३) किमनुगमकेन सत्तान्तरैरेतिवाच्यम् * । तर्हि सती^(४)न
तदसत्त्वं च तासामसत्त्वात् तदाऽऽश्रयपर्यन्तमसत्त्वमित्यसदेव
पर्यवसन्नमिति भावः । यद्यपि स्वविशिष्टे स्वं वर्तते एव विरोधात्
नचादर्शने सर्वत्र तथैव दृष्टत्वात् । नहि स्वाऽविशिष्टे क्वचित्स्ववृत्ति
यदि च स्वविशिष्टे स्वं न वर्तते, तदा स्वविशिष्टमेव न स्यात्स्ववृत्तेनरुपात्त
तत्स्वविशिष्टम्, अन्यथा दण्डनि दण्डवत्कुण्डलिनि कुण्डलवत् कुण्ड
दण्डोपि स्यात् । *एवं तर्हि दण्डेपि दण्डः स्यात्*^(५) । न, आपादकाभा
विशिष्टवृत्तित्वमेवापादकम्^(६), इति चेन्न, यद्विशिष्टवृत्ति तद्विशेषण
नियमाभावात्, व्यभिचारस्य^(७)दर्शितत्वात् । *तत्र^(८)दण्डकुण्ड

(१) अनुगतबुद्ध्यादिराधीयते अनेनेत्यनुगतबुद्ध्याद्याधानं, तत्पदे-तत्त्विति ।
इत्यर्थः ।

(२) ‘एकस्याः’-इति सावधारणं हेतुगर्भं विशेषणम्, एकत्वादेवेत्यर्थः ।

(३) यदि सर्वसत्तास्वनुगतैकसत्तायां सत्तान्तरं न स्यात्तर्हि सा सत्येव न स्यात् । सेया
तदमत्त्वे तदाधारभूतानां प्रथमसत्तानामप्यसत्त्वं तदमत्त्वे च तदाश्रयाणां दण्डा वृत्त
कारणानामप्यसत्त्वमित्यर्थः । न च सर्वसत्तास्वनुगतैकसत्ता स्वात्मकसत्तयेव
तथा सति प्रथमास्वेव तत्स्वीकरणीयतया तस्यागे मानाऽभावात् ।

(४) सर्वत्र स्वविशिष्टे एव विशेषणं वर्तते, न चेतावता स्ववृत्तित्वं
(यद्यपीत्यत आरभ्य स्यादित्यन्तं) व्यभिचारस्य दर्शितत्वादित्यर्थः ।

(५) ननु विशेषणं सर्वत्र स्वाविशिष्टे एव वर्तते, नचेवं सति कुण्ड
दण्डेपि स्यादिति वाच्यम्, दण्डादीनामुपलक्षणत्वेन विशेषणत्वादनङ्गीकार
आह-तत्रेति ।

विशेषणत्व, किन्तु पलक्षणत्वम्*? - इति चेत्तर्हि सत्ताप्युपलक्षणमस्तु, यथा चो-
पलक्षणेनापि दण्डेन पुरुषो दण्डी, तथा सत्तयापि तादृश्या कारणं सदस्तु ।
यस्तुतो विशेषणत्वेऽपि न दोषः, नहि विशेष्यगतधर्मत्व विशेषणत्वं किन्तु
तासीति स्वकालनियत^(१) व्यावृत्तिबोधजनकत्वं, प्रत्याप्य^(२) व्यावृत्त्यधकरणतावच्छे-
दकत्वे सति व्यवच्छेदकत्वं वा, तत्र^(३) विशेष्यवृत्तिधर्मविरहेऽपि समानम् ।
यत्र^(४) संयोगलक्षणा वृत्तिर्दण्डादौ तत्र कथञ्चिद्विरोधोऽसंहारेऽपि समवा-
यलक्षणवृत्तौ स्वविशिष्टे एव स्ववृत्तिरभ्युपगन्तव्या, तत्र स्वाऽविशिष्टदशा-
या अभावात्, गोत्वोऽविशिष्टे महिषादौ गोत्ववृत्तिप्रसङ्गात् । तथाच तत्र-
वश्यं स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरङ्गीकर्तव्या । *तत्र केवले वृत्तिः*? - इति चेत्त^(५), के-
वलस्यापि स्वविशिष्टत्वात् । नहि तत्र स्वं न विशेषणम् । *ननु^(६) सत्ताप्य
सत्ताविरहात् कथं साऽनुगतप्रतीतिकारणम्*? - इति चेत्, सत्तत्र केवलम-
प्रतीकारणमिति न, किन्तु ह्यभावादिरप्यसन्नव कारणम् । *तर्हि सत्का-
णं नत्वसदिति कोऽयं तव सिद्धान्तः*? - इति चेत्, सोऽप्याख्यं कारणं, ननु
स्यात्स्ववृत्तेन रूपाल्पमलीकृतमित्यवेहि । *तर्हि सत्तास्थाने उपाख्यामावेश्य उपाख्या-

(१) श्रौतासीन्येन व्यावृत्तिबोधजनकत्वमुपलक्षणस्याप्यस्त्यतः स्वकालनियत-
त्वेन बोधो विशेषितः ।

(२) पूर्वोक्तविशेषणलक्षणस्योपाधावतिव्याप्तिमभिप्रेत्य लक्षणान्तरमाह प्रत्या-
प्य । प्रत्याप्या = ज्ञाप्या या व्यावृत्तिस्तदधिकरणता दण्डादेस्तदवच्छेदकत्वं दण्डा-
देव विशेषणस्य, नतुपाधेरुपलक्षणस्य वेति नातिव्याप्तिः ।

(३) तदेतल्लक्षणं विशेषणं विशेष्यगतधर्मस्याभावेऽपि सति समनुगतमित्याह-
चेति ।

(४) ननु "नहित्वाऽविशिष्टे क्वचित्स्ववृत्तिर्दृष्टा" - इत्यस्य त्वदुक्तवचसोऽव्या-
वृत्तित्वेनाऽभिमतसंयोगादौ व्यभिचाराद्विरोधस्तदवश्य इत्यत आह - यत्रेत । संयोगे-
न सत्येव न हो । संयोगेन लक्ष्यते = ज्ञायते या सा संयोगलक्षणा, संयोगावच्छिन्ना वृत्तिरिति यावत् ।
यथासां दण्डा वृत्तिवृत्तितावच्छेदकयोः समनियतत्वेनाऽभेदापचारात् संयोगलक्षणा वृत्तिरित्युक्तम् ।
तत्संयवे वे "समवायनलक्षणवृत्तौ" - इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(५) 'केवले वृत्तिः' - इत्यत्र केवलशब्देन किं सर्वथा गोत्वादिविशेषणोऽसंस्पृष्ट-
त्वं?, या तत्संस्पृष्टम्? । श्राव्ये महिषादावपि गोत्ववृत्तिः स्यादित्येतद्वृत्तिनिधायाह-
ति, द्वित्ये तु पूर्वोक्तमेव स्मारयति - केवलस्यापीति ।

(६) नन्वेवं स्वविशिष्टे स्ववृत्तित्वमुपपाद्य त्वया दण्डादीनां कारणत्वं व्यवा-
पि, सत्तायां तु सत्ताविशिष्टत्वस्याप्यभावात् कथं कारणत्वं स्यादिति खण्डनिका
गडनिकं शङ्कते - नन्विति ।

विशिष्टं निरुपाख्यमेवेति पूर्ववत्^(१) दावर्तनीयम्^०?-इति चेन्न, आ-
 क्रियमाणे एव व्याघातात् । ननुपाख्याविशिष्टं निरुपाख्यं वक्तुमपि श-
 उपाख्याविशिष्टत्वेनैवोपाख्यातत्वात्, तत्रोपाख्या हि नाम, तथाचा-
 धाना^२ नभिधानयोजितं नैयायिकैरिति, तथापि^(३) दण्डादौ स-
 कारणकोटौ न प्रविशतीति हृदयम् ॥ ननु च सत्ताविरहि^(४) ।
 सत्ता स्वरूपसत्येव, दण्डादिरपि सत्तावहिर्भावेण कारणमस्तु स्व-
 तायाः स्वरूपमात्रनिबन्धनत्वात्, प्राभाकरादिभिस्तथैवाङ्गीकारात्
 आह- ।^५ “नचे”ति । स्वरूपसत्त्वस्य प्रतिस्वं विश्रान्तत्वेनाऽननुगत-
 अनुगतसद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अननुगतेनैव चाऽनुगतधीजनने गो-
 दिकमपि न स्यादित्यर्थः ॥ नन्वनुगमाभावेपि स्वरूपसत्तया सत्कारण-
 तावदायातं, तदेव च मया साधयितुमुपक्रान्तमित्यत आह- ।
 दिति । कारणताया अनुगमः त्वदभ्युपगतो न स्यात् स्वरूपसत्ताया-
 गमकत्वेनाभ्युपेताया अननुगतत्वात्, सत्ताजातिश्च खण्डितत्वादित्य-
 मू० “किञ्च, स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नापि
 सतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव, ननु सन् घटादिर्न घटा-
 तथा सति^(६) घटादिर्न’-इत्यपि न स्यात्, असतोऽपि

(१) पूर्ववत् “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः”-इति कारिका-
 शेव-“अन्तर्भावितोपाख्यं चेत्कारणं तदसत्ततः, नान्तर्भावितोपाख्यं चेत्कारणं
 ततः” इत्यावर्तनीयमित्यर्थः ।

(२) अभिधाने निरुपाख्यत्वव्याघातः, अनभिधाने नैयायिकाभिमतस-
 कारणत्वसिद्धिरिति विवेकः ।

(३) ‘तथापि’-इत्यस्य ‘यद्यपि स्वविशिष्टे स्वं वर्तते एव’ इति दूर-
 यद्यपि शब्देनाऽन्वयः ।

(४) जात्यात्मकसत्ताविरहिणीत्यर्थः ।

(५) तथा सतीति । यथा ‘घटः सन्’-इत्यत्र घटसत्त्वयोः सामान-
 ययोपलम्भादघटः सत्तास्थोयते, तथा ‘घटोऽसन्’-इति सामानाधिकरण्याप-
 घटोऽपि स्वीकार्यः, अन्यथा ‘घटोऽसन्’-इति सामानाधिकरण्यामेव न स्याद-
 र्भादिसंभवेत्यर्थः । विद्यासागरास्तु “अप्रसिद्धप्रतियोगिकनिषेधायोगादसतः
 प्रतियोगित्वेनाऽसन् घटादिरेष्टव्यः”-इत्याहुः । तत्र मन्ये प्रगल्भोक्त्यर्थं
 शब्दस्यैवकारार्थकत्वकल्पनाप्रयुक्तगीरवादिद्यासागरोक्तमेवमस्मिति ।

दित्वात् । ^३ अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं,
तदानीमसदपि तत्तथास्तु, सत्त्वासत्त्वयोः कारणको-
ट्यप्रवेशाऽविशेषात् । ^४ अथ न सत्ता कारणकोटिनि-
विष्टा, किन्तु कारणत्वं सत्त्वं, नियतपूर्वसत्तां हि का-
रणतां मन्ये*?—इति मन्यसे, ^५ तर्हि सत्पक्षेऽपि सैव
कारणतस्तु । ^६ तर्हि कारणस्य सत्तामभ्युपगतवानसीति
घटकुट्यां^(१) प्रभातम्*?—इति चेन्न, भावाऽनवबोधात्,

टी । घटस्य च निरूप्यमाणं घटस्वरूपसत्त्वं घट एव पर्यवस्यति,
तथाच घटः=कारणमित्याऽऽयातम्, असदपि घटो घट एव,—इति सत्पक्षात्
त्वत्पक्षे न कश्चिद्विशेष इत्याह— । ^७ “किञ्च” इति । यद्यपि च स्वरूपं
सदिति पारमार्थिक^(२) अभिमतम्, अयमेव च त्वत्वत्ताद्विशेषः, त्वया
दण्डादीनामपारमार्थिकत्वाङ्गीकारात्, तथापि पारमार्थिकत्वखण्डने हृद-
यम् ॥ श्लोकद्वितीयाहुं व्याचष्टे— । ^८ “अथे”ति । सत्ताया इवाऽसत्ताया
अपि कारणकोट्यप्रवेशादसत्कारणवादित्वाद्वयमपि नोपालभ्याः, यतो
दण्डादिः कारणमित्यावयोः समानोऽभ्युपगमः, सच सचसन्वेति क्रमेण
विचारणीयमित्यर्थः ॥ ननु सत्ताघटितं कारणत्वं न ब्रूमः, किन्तर्हि? सत्तैव
कारणत्वमिति, तथाच कारणत्वमभ्युपगच्छता त्वया सत्ताप्यङ्गीकर्तव्येति
शङ्कते— । ^९ “अथ ने”ति ॥ ममापि नियतपूर्वसत्त्वमेव कारणत्वमिति परिह-
रति— । ^{१०} “तर्हो”ति ॥ ननु कारणत्वं कारणानां धर्मः, स चेत्सत्ता, तदा सन्त
एव दण्डादयः कारणानि, नाऽसन्तः, इति पर्यवसितं विवादेनेत्यतः^(३)
आह— । ^{११} “तर्हो”ति ॥

(१) शैलिकभयाचिशयां मागान्तरेण गच्छतः क्षपितनिशस्य घटकुट्यां=शु-
ल्कशालायां, यथा प्रभातं कस्यचिद्वृज्जकस्य तथा तत्र सत्त्वापत्तिभयाद्भाषान्तरेण वज्रव-
र्तापि सद्भावे अपच इत्यर्थः । विद्या ० ।

(२) पारमार्थिकमित्यत्र ‘स्वरूपम्’—इति शेषः ।

(३) इति पूर्वपक्षेणः शङ्कामनूय ‘भावानवबोधात्’ इत्यन्तं सिद्धान्त्याहेत्यर्थः
यस्तु तस्तु अत्र ‘इत्याह’—इत्येव पाठ उचितः, पूर्वपक्षस्यैव प्रथममुपस्थितत्वात्, अतो न
क्लिष्टकल्पनं दोषः, पाठान्तरं तु लेखकप्रमादात् ।

सू० "सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाऽभ्युपगते
 अन्यथा कासावसतीति^(१) । 'त्वमपि किं सत्तां तत्
 तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं^(२), पूर्वा
 त्कापिसत्तात्यागो वा अनवस्थायां वा पर्यवस्य
 स्यात् । " असत्त्वाविशेषात् कारणनियमः
 स्यात्?—इति चेन्न, "सत्त्वाविशेषेपि तुल्यत्वात्
 "सत्त्वेऽस्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं, तस्य, तज्ज्ञा
 यस्य वा, त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाऽविशेषाद्व्यतिरेकः,
 सोप्यनियतः, यदा कारणाऽभावस्तदा कार्या
 वावश्यम्भावानभ्युपगमात्, नित्याऽसतः का
 स्याऽसत्त्वे एव कदाचित्कार्यो^(३)त्पादात्, अ
 यस्तु न कचिदपि*?—इति चेत् न, तुल्यत्वात् ।

टी० भावमाविष्करोति—। "सत्तामि"ति । न वयमसतीमपि
 नाभ्युपेयः, किन्तर्हि? सती^(४)म्, अन्यथा किमुद्दिष्ट्याऽसत्त्वमपि मया
 यमित्यर्थः ॥ त्वयापि या सत्ता कारणत्वेनाभ्युपेयते सा स्वान्तर्भावे
 कारणत्वं वाच्यम्, स्वविशिष्टा च सा त्वन्मतेऽप्यसत्त्वेव, यदि च^(५)
 त्मानं तटस्थीकृत्य सा सत्ता कारणत्वं तदा तथा सत्तया तटस्थया च

(१) केपुचित्पुस्तकेषु 'इति'—शब्दो न दृश्यते ।

(२) विद्यासागरोक्तव्याख्यानाऽनुरोधेन नत्वेवमित्येतत्स्थाने 'नत्वेवम्'
 पाठः, यतस्ते व्याचष्टुः "अद्वीकरोति सद्वादी नन्विति"—इति । प्रकृतशाङ्करव्या
 नुरोधेन तु नत्वेवमित्येतोऽप्येतिमग्रन्ययोजनासौकार्यार्थः 'तथा सति'—इति शेषः पूर्यते ।

(३) यद्यपि कार्योत्पादकालेपि कार्यस्य परमार्थतोऽसत्त्वमेवेति व्यति
 बाधितस्तथाप्यभिप्रायमविदुषः शङ्का ज्ञातव्या ।

(४) 'किं तर्हि? सतीम्'—इत्यत्रापि 'नाभ्युपेयः'—इति सम्बन्धनीयम् ।

(५) तटस्थीभूतसत्ताया अपि सद्भावहारप्रयोजकत्वमङ्गीकृत्याह—यदि
 "सत्तैव तु नसती"ति, कारणत्वात्मिका सत्तैव तु न तटस्थीभूतसत्तान्तरवतीति
 कारणता सतो निर्वहेदित्यत्र केचित् 'कारणता असतो निर्वहेदिति' पदं विव
 तत्र "नवा स्वस्य तटस्थीकरणे कारणत्वं सत्त्वं निर्वहेत्"—इत्यव्यवहितोक्त
 पो नक्तवापातादिति ।

यता सती निर्वहेत्, सत्तैव तु न सती, तस्याः सत्तान्तराभावात्, भावे वा पुनरपर्यवसानं स्यात्, नवा स्वस्य तटस्थीकरणे कारणत्वं सत्त्वमिति निर्वहेदित्याह-। ^७ “त्वमपी”ति ॥ ननु यद्व्यसत्कारणं तदेदं कारणमिदमकारणमिति किंङ्कतो नियमः? इत्याह-। ^८ “असत्त्वे”ति ॥ त्वन्मतेपि कारणाऽकारणविभागोऽनुपपन्नः, सत्त्वाऽविशेषादित्याह-। ^९ “सत्त्वे”ति ॥ ननु सतः कारणत्वे दण्डजातीये सति घटः, व्यतिरेकौ च तस्य घटजाः तीयस्य व्यतिरेकः, -इत्यन्वयव्यतिरेकौ कारणतायाहकौ सम्भवतः, नामतः कारणत्वे ताविति शङ्कते-। ^{१०} “सत्त्वे” इति ॥ यथा सतोऽन्वयव्यतिरेकौ तथैवासतोपि, परन्तु निरूप्यमाणौ ता(१)व्यसन्नौ पर्यवस्यतः, -इत्यन्यदेतदित्याह-। ^{११} “न तुल्यत्वादि”ति ॥

मू० “अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छताप्यन्वयोपगमात् ।
^{१२} अन्वयस्यापि(२)सत्तान्तभावेने कथितदोषापत्तेः ।
 एतेन “आशामोदकतृप्ता ये, ये चोपार्जितमोदकाः ।
 रसवीर्यविपाकादि, तुल्यं तेषां प्रसज्यते”-इत्यस्या-
 पि बाधकत्वमाशामोदकायते, ^{१३} सत्तान्तर्भावाऽनन्त-
 र्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, आशामोदकादिनापि च
 रसवीर्यविपाकादिजननात् । * तदसत्कथं कार्यं
 स्यात् ?-इति चेन्न, सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे
 कारणवत्कार्येपि उक्तदोषस्य, अनन्तर्भावे वाऽविशे-
 षस्य, पूर्ववदावृत्तेः ।

टी० किञ्च । ‘असतोन्वयो नास्ति’-इति वदता त्वयाऽन्वयो निषे-
 धत्वेनाप्यभ्युपगम्यते एवेत्याह-। ^{१४} “अन्वय”इति ॥ ननु तथापि सन्न-
 यो नास्ति, स च प्रयोजकः? इत्यत आह-। ^{१५} “अन्वयस्यापी”ति । अन्त-
 र्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः । नात्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स
 संस्ततः”-इति दोषापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु यद्व्यसत्कारणं तदा भोजनेऽभोजने

(१) तावपि = सतोऽप्यन्वयव्यतिरेकादित्यर्थः ।

(२) अन्वयस्यापि कुत्रो सत्ताप्रवेशने इत्यर्थः ।

च रसवीर्यादितौल्यं स्यादित्यत आह—। “एतेने”ति । आशा=प्रत्याशा
मनोरथ इति यावत् । उपाजनं=भक्षणम् । रसः=आद्यो धातुः ।
वीर्यं=बलं, चरमधातुः । विपाकः=परिणामः नैवेद्यमिति यावत् ।
‘रसो’^(१) मधुरादि, रित्यादि व्याख्यानमयुक्तं, तस्य भोजनाऽजन्यत्वात् ।
दिपदादिन्द्रियपाटवादिवचनम् ॥ एतेनेत्यस्याऽतिदेश्यमाह । “सते”
ति । सतः कारणत्वमभिप्रेत्य बाधेयं भवतामिधीयते, तच्चा^(२)न्तर्भावि
सत्त्वं चेदित्यादिना पूर्वमेव निरस्तमित्यर्थः ॥ भोजनाऽभोजनयोस्तुल्यत्वा
पादनमिष्टापत्या निरस्यति—। “आशामोदके”ति । भोजनेष्यसन् रस
द्विरभोजनेपि तथेति तौल्यमेवेत्यर्थः ॥ “सत्तामि”ति । अन्तर्भावि
सत्त्वं चेत्कार्यं स्यात्तदसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कार्यं स्यात्तदस
तः—इति दोषापत्तेरित्यर्थः । वृष्टं च गुञ्जापुञ्जस्यने असता दुताशने
ऽसतः शीतापनोदस्योत्पत्तिर्धानराणां, असत्यैव च सत्तकाशिन्या^(३)समं
गमुखमसदेव स्वप्ने सुप्तानामिति भावः । यद्वा, ननु प्रागसतः सत्त्वंका
त्वम्, इति कार्यसत्तावश्यमङ्गीकार्येत्यत आह—। “सत्तामि”ति ।
नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वमित्यत्राऽसती सत्ताऽभ्युपगता, तथा कार्यस
म्यसतीमङ्गीकृत्येतन्मया समाधेयमित्यर्थः ॥

सू० “तस्मात्

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ^(४) ।

हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वाऽसत्त्वकथा वृथा ॥ ५ ॥

• ‘आस्तां प्रतिबन्दिग्रहाऽऽग्रहः^(५), कथं पुनरस

(१) विद्यासागराद्युक्तं व्याख्यानमाक्षिपति-रसोमधुरादिरिति ।

(२) तच्च = सतः कारणत्वं च ।

(३) सत्तकाशिनी = उत्तमस्त्री, ‘वरारोहा सत्तकाशिन्युत्तमा वरपरिणी’
कोशात् ।

(४) नौ = आवयोः सदसद्वादिनोः, हेतुत्वे कार्याऽव्यवहितपूर्वक्षणसम्बन्ध
तुल्ये सति ‘सतः कारणत्वं, नाऽसतः’ इति हेतुत्वाऽनुपयोगिनी सत्त्वाऽसत्त्वा
वृथेत्यर्थः ।

(५) प्रतिबन्दिग्रहे = प्रतिबन्दिग्रहणे, भवतां य आग्रहः स आस्तामिति
क्वचित् ‘प्रतिबन्दिग्रहः’ इति पाठस्तत्राप्यमेषार्थः ।

कारणत्वमवसेयम् प्राक्सत्त्वनिधमस्य विशेषस्यानभ्युप-
गमात्, असत्त्वस्य चाऽविशेषात् *?—इति चेन्न “इदम-
स्मान्नियतप्राक्सदि”ति बुद्ध्या विशेषात् ।^१ * भ्रान्तै^(१)
चंबुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्गः *?—इति चेन्न,

टी० न सत्कारणं, नाप्यसत्कारणं, किन्तु नियतपूर्ववर्ति कारणं, तच्च
यथा सत्, तथा असदपि, इति सदेव कारणमिति त्वत्कयावत् असदेव कार-
णमिति मत्कथाप्याऽऽपाततो वृथा, विचारस्तु करिष्यते इत्युपसंहरति—
“तस्मादि”ति ॥ ननु, असत्त्वाविशेषात्कारणनियमः कथं स्यात्?,—इति
प्रदुक्ते ‘सत्त्वाविशेषेपि तुल्यत्वात्’—इति तु त्वया प्रतिबन्धिः कृता, प्रति-
बन्दिश्च न दूषणम्, इत्यसतः कारणत्वं प्रमापकाभावादनुपपन्नमेवेति
युङ्गते—।^२ “आस्तामि”ति । यद्वा “पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यत्व-
नौ”—इति साम्यमात्रं त्वयोक्तम्, तच्चानुपपन्नं, सत्त्वासत्त्वपक्षे ग्राहक^(३) स-
त्त्वाऽसत्त्वाभ्यां विशेषादिति युङ्गते—। “आस्तामि”ति । प्राचि काले सत्त्वं
कारणत्वं ग्राह्यं, तदस्मन्मतेस्ति, त्वन्मते तु सर्वदैवासत्त्वम्, इति प्राचि
काले सत्त्वं ग्राह्यं नास्त्येव किं वक्ष्येतेत्यर्थः ॥ ग्राह्यानुपपत्त्या ग्राहकाऽ-
नुपपत्तिर्न भवत्यसत्यपि दण्डादौ घटप्राक्सत्त्वबुद्धिसम्भवात्, शुक्तौ रज-
तत्वबुद्धिवत्, सा बुद्धिर्दण्डचक्रादावेव न तु रासभादावपि, येन तत्रापि
घटकारणत्वं व्यवह्रियेतेति परिहरति—।^४ “ने”ति ॥ रासभादावपि कदा-
चिदेवंबुद्धिसम्भवाच्च हि भ्रान्तिहेतवोपि केनचिच्चियम्यन्ते इति तस्यापि घट-
कारणत्वतद्व्यवहारयोः प्रसङ्ग इत्याह—।^५ “भ्रान्तैवमि”ति ॥

मू० “ग्राह्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधाऽनवबोधविभ्रा-
न्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य

(१) भ्रान्तस्य ‘रासभः’ घटनियतपूर्ववृत्तिः—इत्येवंभूतबुद्धिगोचरे रासभादेा
कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) ग्राहको=कारणताग्राहकावगम्यतिरेको, तत्सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामित्यर्थः,
सत्त्वपक्षे ग्राहकपौरुषयत्यतिरेकयोः सत्त्वं, नाऽसत्त्वपक्षे इति विभागः ।

समापि कारणतानिश्चयः (१), 'केवलं ततः परास्ववि
कक्षासु बाधात्पूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता स्वत्वावधा
रणं वयं मन्यामहे-इति विशेषः, 'परदर्शनसिद्धान्तसु
भूरिक्षाधाविनोपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनाऽऽ
धाभावोपगमात् । 'अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् ।

टी० कारणाकारणयोरेवंबुद्धिसम्भवेपि कारणे भ्रूटिति बाधान्न
तारोऽकारणे तु भ्रूटित्येव बाधावतारः, इत्यवतीर्णबाधाऽनवतीर्णबाधबुद्धि
कृतो विशेष इत्याह- । "यादृश्ये"ति ॥ ननु यन्ननवतीर्णबाधया धिया
प्राक्सत्त्वं विधीयते, तदा तत्पारमार्थिकमभ्युपगन्तव्यं त्वयैवेत्यत आह-
'केवलमिति । आपाततोऽबाधविशेषमात्रमाचक्ष्महे, पर्यन्ततः (२) तत्रात्र
बाधाऽवतार एवेति न वस्तुतत्त्वस्थितिरिति भावः । यद्यपि क्रमेण
बाधितया धियाऽबाधितया वा बाधः ? । आद्ये न (३) क्षतिः, अन्ये तत्र
बाधो वस्तुतत्त्वाधीन एव त्वया वाच्य इति सिद्धं वस्तुतत्त्वम् । * न
तत्रात्र (४) यबाधितबुद्धिर्विषयत्वमेव शरणं, तत्राप्येतद्विकल्पाऽवतारत
किञ्चाऽन्यथात्वबोधनं बाधः ? अन्यथात्वप्रमाणं वा ? । आद्ये बाधायि
बुद्धिर्बाधिका स्यात्, अन्ये तत्र एव वस्तुव्यवस्थितिः, तथापि सर्वो
विशेषो बुद्धिकृतो न वस्तुकृत इति भावः ॥ नन्वापाततश्चेदबाधस्तत्र
तावतातत्र क्रमिकबाधाऽभावेऽप्युच्यते (५) इत्यत आह- । "परदर्शने"ति

(१) 'अस्मति दण्डादौ' इति शेषः ।

(२) पर्यन्ततः=अन्ततो गत्वा, तत्त्वज्ञाने सतीति यावत् । तत्रापि=आपाततो
ऽबाधितबुद्धिविषयेपि । बाधावतार इत्यत्र क्रमेणेति शेषः ।

(३) न क्षतिः, बाधिकाया धियो बाधे प्रपञ्चेऽबाध्यत्वस्यैव विश्रामात् ।

(४) तत्रापि=अबाधितबुद्ध्यावपि, द्वित्रिचतुरकक्षास्वबाधितबुद्धिगोचरत्वत्
णमेवाबाधितत्वं, पर्यन्ततस्तत्रापि बाध एवेत्यर्थः ।

(५) बाधायि 'इदं रजतम्'--इत्याकारिका बुद्धिः शुक्तिज्ञानस्य बाधिका स्या
अन्यथात्वबोधनस्य तत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

(६) उच्यते=अनुमास्यते, तथाहि-उत्तरोत्तरबुद्धिविषया घटादयो ऽबाध
विषयत्वात्, द्वित्रिचतुरकक्षाऽबाधितबुद्धिविषयघटादिवदिति ।

शब्दनिर्वा

क्रमबाध्य

धीनोभ्युप

त्वव्यवसि

तथैव (३)

निबन्धन

सिद्धान्त

धुर्यमात्र

एवेति पा

दित्यर्थः ।

नस्याऽबा

त्वे"तीति

सू० "ए

तुर

स्त

इति

टी

त्रिचतुरक

आह- ।

च, बाध्य

यद्वा परकी

किं निबन्ध

च त्वयाप्येत

(१) सि

(२) त

(३) त

(४) प

शब्दनित्यत्वे मीमांसकाभिमतं नैयायिकस्य त्रिचतुरकताबाधाऽनवतारेपि क्रमबाध्यत्वस्वीकार इत्यर्थः, तथाच-यथा कतिपयकृतायां बाधविरहाऽधीनोभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्यः सिद्धान्तः^(१)स्तथा कारणत्वाऽकारणत्वव्यवस्थितिरपि तावतैव^(२), ननु सर्वप्रकाराऽबाध्यतयेति भावः ॥ ननु तथैव^(३) किं न स्यादित्यत आह-। ^d “अन्यथे”ति । सर्वप्रकाराऽबाध्यत्वनिबन्धनश्चेत्सिद्धान्तस्तदैक एव सिद्धान्तो भवेत् सर्वेषां दर्शनानामिति सिद्धान्तभेदकतो दर्शनभेदोऽपि न स्यादित्यर्थः । यद्वा त्रिचतुरकताबाधवैधुर्यमात्रादपि पारमार्थिकत्वं मनुष्ये, तदा सर्वदर्शनसिद्धान्तः पारमार्थिक एवेति पारमार्थिकत्वाऽपारमार्थिकत्ववैमत्यनिबन्धनो दर्शनभेदो न भवेदित्यर्थः । *ननु सर्वबाध्यत्वेऽपि दर्शनभेदोऽनुपपन्न एव*? मैवम्, मद्दर्शनस्याऽबाध्यत्वात्, तथाच-वक्ष्यामः^(४) “तत्त्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वे”तीति भावः ॥

सू० “एतेन ‘असत्त्वाविशेषेऽपि कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिचतुरकताबाधवित्वाऽधावित्वमास्ताम्’-इत्यपि निरस्तम् । *अनेवंबुद्धिविषयतादशायां को विशेषः*?—इति चेत्, ‘यदाकदापि तादृशबुद्धिविषयतैव ।

टी० ननु रासभे घटमाकसत्त्वज्ञानवद्गुणेषु चेतद्बाध्यमेव तदा त्रिचतुरकताबाधितत्वाऽबाधितत्वलक्षणोऽपि विशेषो न भवत्येवेत्यत आह-। “एतेने”ति । शुक्तौ रजतत्वज्ञानस्य, शब्दे नित्यत्वज्ञानस्य च, बाध्यत्वाऽविशेषेऽपि त्वयाप्येतादृशस्यार्थनियमस्याऽभ्युपगमेनेत्यर्थः । यद्वा परकीयसर्वसिद्धान्तानां बाध्यत्वे बहुकताबाधवित्वाऽधावित्वविशेषः किं निबन्धनः? इत्यत आह-। “एतेने”ति । परसिद्धान्तस्यले रजतज्ञाने च त्वयाप्येतादृशस्य विशेषस्याऽभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ ननु कारणाऽकारणयो

(१) सिद्धान्त इत्यत्र मीमांसकस्येति शेषः ।

(२) तावतैव = त्रिचतुरकतास्वबाध्यतयेव ।

(३) तथैव = सर्वप्रकाराऽबाध्यतयेव सिद्धान्तः किं न स्यादित्यर्थः ।

(४) पडिग्रंथतितमकारिकायां वक्ष्याम इत्यर्थः ।

कार्यप्राक्कालसत्त्वासत्त्वे यदि न वस्तुनी, किंतु बुद्धिमात्रकृते, तदा
तादृशबुद्ध्यभावकाले कारणस्याऽकारणाद्विशेषो न भवेदित्या-
हुते-। "अनेत्रमि"ति ॥ इदमस्माच्चितप्राक्सदिति बहुकत्ताधाविनि-
तबुद्धिविषयत्वाऽत्यन्ताभावाऽनधिकरणत्वमेवाऽकारणात्कारणस्य वि-
दिति परिहरति-। "यदाकदापी"ति । यद्यपि यस्यकस्यचिद्रासो-
तादृशबुद्धिविषयत्वमिति सोप्येवं कारणं स्यात्, कारणेपि च कस्यचित्
यमबुद्ध्यैव कारणत्वव्यवहारो, नाऽनेककत्ताधाविधिया, अन्यस्याऽनेका-
त्ताधाविबुद्धिविषयत्वसत्त्वेऽन्यस्य तदज्ञानात्कारणत्वव्यवहारो न स-
दितिकारणत्वं वस्तु स्वीकर्तुमर्हति, तथापि तादृशी(१) बुद्धिः तद्व्यवस्था-
केति तत्रापि दुर्घटमिति हृदयम् ॥

मू० "अन्यथा कथय कथम् अन्यदातनतादृशबुद्धि वि-
यतयाऽन्यदा सत्त्वं स्यात् । *तदा सत्त्वमन्यदा-
न गृह्यते?—इति चेत्, 'अन्यकालिकमेव तर्हि ता-
तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् । 'तदेतत्संवृ-
त्ति-सत्त्व(२)मिति गीयते । 'असती सा न विशेषिका, सा-
सा नेष्टा,—इत्याभिसन्धानेन संवृतिरपि सती नैव
पृच्छन्(३)प्रतिवक्तव्यः, 'विज्ञानं तावद्व्यवहारोपा-
दकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं, तस्यापि जिज्ञासायां
चतुरकत्ताविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्त्वोपपन्ना
विष्यति तदा सता तेनेदमुपपादितं भविष्यति,

(१) तादृशी बुद्धिः = इदमस्माच्चितप्राक्सदित्येवंभूता बुद्धिः, तद्व्यवस्था-
का=सति दण्डादौ कारणत्वव्यवस्थापिका,—इति तत्रापि दुर्घटमित्यर्थः ।

(२) संवृत्तिनेऽनयेति संवृतिरविद्या, असत्प्रकाशनशक्तिरिति यावत्; तथा
संवृत्तिसत्त्वमित्यस्याऽविद्यकं सत्त्वमिति पर्यवसितोर्थः ।

(३) 'पृच्छन्'—इत्यस्य यथाकथञ्चित् प्रतिक्षिपचित्यर्थः, कतिपयपुस्तके तु
नैव—इत्यस्य स्थाने 'सती न वा'—इति पाठः, तत्र तु पृच्छचित्यस्य यथाश्रुतं यथा

टी
दृशबुद्धि-
बुद्ध्यभाव-
शङ्कते-।
नमपि का-
मन्यकालो-
वे"ति ॥
त्सती, त-
सत्त्वं परे-
भावः ॥
सती बुद्धि-
क्रियतां वि-
"विज्ञानं
विषयाऽभ्यु-
तथाच-व्य-
व्यवहारानु-
नेत्यर्थः ॥

मू० अथ
मुप-
वि-
दस-
ति-
च ॥

(१)
लुप्ये सति, प-

टी० “अन्यथे”ति । यदाकदाचित्तादृशबुद्धेरतन्त्रत्वे तत्रापि ता-
दृशबुद्धिविरहदशायां प्राक्सत्त्वस्य वस्तुनः कथं सिद्धिरित्यर्थः ॥ तादृश-
बुद्ध्याभावदशायामपि कारणत्वमन्यदास्येन तादृशबुद्धिविशेषेण गृह्यते इति
शङ्कते-। “तदा सत्त्वमि”ति ॥ यथाऽन्यकालीन तादृशज्ञानमन्यकाली-
नमपि कारणत्वं व्यवस्थापयति तथाऽन्यकालीनमपि तादृशबुद्धिविषयत्व-
मन्यकालीनस्यापि कारणत्वं भविष्यतीति परिहरति-। “अन्यकालिकमे-
वे”ति ॥ ननु तवैवेयं कल्पनेत्यत आह-। “तदेतदि”ति । संवृतिस्ताव-
त्सती, तथा स्वकीयेन सत्त्वेन स्वविषयस्याऽसत्त्वं संव्रियते इति संवृति-
सत्त्वं परेपि मेनिरे, यदाहुः-“पररूपं स्वरूपेण यथा संव्रियते धिये”ति
भावः ॥ “इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बुद्ध्या विशेषात्”-इत्युक्तं, तत्राऽ-
सती बुद्धिर्न विशेषिका, सती च नेष्टा, द्वैतापत्तेरिति वस्तुतत्त्वमेवाङ्गी-
क्रियतां किं संवृतिसत्त्वेनेत्यत आह-। “असती”ति ॥ प्रतिवचनमाह-।
“विज्ञानमि”ति । यद्यपि विज्ञानमपि विषयाङ्गीतमतस्तदभ्युपगमे एव-
विषयाऽभ्युपगमः, निर्विषयस्य विज्ञानस्याऽभावाद्यवहारानुपपादकत्वाच्च;
तथाच-व्यवहाराऽनुरोधश्चेतदा ज्ञानविषययोस्तुल्ययोगक्षेपत्वमेव, तथापि
व्यवहारानुरोधोपि मया त्यज्यते एवेति हृदयम् ॥ “तेने”ति । विज्ञाने-
नेत्यर्थः ॥

सू० अथाऽसत्ता तस्य पर्यवसास्यति तदाऽसत्तैव तेनेद-
मुपपाद्यते-इति स्वीकर्तव्यम्, “अमविषयेणेव भ्रमे
विशिष्टताव्यवहारः । अविचार्यैव तावत् तस्य स-
दसत्त्वं विचार आरब्धव्यः । अन्यथा प्रथममेव म-
तिकर्द्धमे (१) कथाऽऽरम्भणमज्ञाक्यमापद्येत, “स्वीकृतं
च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्य-

(१) मतिकर्द्धमे=विचारेण विचारस्तत्रापि विचार इत्यनवस्थानात् मतिका-
नुष्ये सति, पङ्कमग्नहस्तादिवततो द्रुतं निर्गमनासम्भवात्कारणम् एव न स्यादित्यर्थः ।

वहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, 'कारणशक्तेश्च वि
शेषकमसदेव कार्यम् ।

टी० "भ्रमे"ति । यथाऽसदेव रजतं स्वविषयं ज्ञानं विशेषयति
रजतीयं ज्ञानम् इति, तथा बुद्धिरप्यसती विषयं विशेषयति—"इदमस
विषयप्राक्सत्" इति बुद्धिविषयत्वमेव कारणत्वमित्यर्थः । यद्यपि
विषयोपि सत्त्वे(१) तथा च न दृष्टान्तः, तथाप्यसत्ख्यात्याभिप्रायेणैव
दृष्टव्यम् ॥ ^b "तस्ये"ति । ज्ञानस्येत्यर्थः । यद्यपि विषयाऽसत्त्वं चेत्
ज्ञानमत्तासन्देहस्थिता(२) अपि न विचारप्रयोजनं, तथापि ज्ञानसत्ता
न्देहाऽऽवर्जितो विषयसत्तासन्देहोऽस्त्येवेति न विचारवैयर्थ्यमिति भावः
"अन्यथे"ति । यदे प्रथममेव ज्ञानसदसत्त्वं विचारणीयमित्यर्थः । य
तवाऽयं मतिकर्दमः, न तु ममापि, ज्ञानविषययोर्द्वयोरपि सत्त्वेनैवा
गमात्, न वा त्वया सह कथारम्भणमुद्देश्यमपि, तथापीयमेव कथा त
सति न स्यादिति हृदयम् ॥ भवतु वेदानीमेव संवृतेरसत्त्वपरिच्छे
निशामि तस्या विषयविशेषकत्वं स्यादेव, भवति हीदानीमसत्त्वेनैव
च्छिन्नेन भाविना पुत्रेण "मम पुत्रो भविष्यति" इति ज्ञानस्येदानीमसत्त्व
वशिष्टत्वव्यवहार इत्याह— ^d "स्वीकृतं चे"ति ॥ असदन्तरस्य विशि
ताव्यवहारहेतुत्वमुदाहरति— ^e "कारणशक्तेरिति । कारणशक्तिः=कार
णत्व(३) तच्च सदेव कार्यं विशेषयति, भवति हि 'घटकारणं दण्डः'—
विशिष्टव्यवहार इत्यर्थः ॥

(१) सत्ख्यात्यादिवादिमते ।

(२) ज्ञानमत्तासन्देहस्थिता = ज्ञानसत्तासन्देहनिवृत्त्यर्थं विचारेऽक्रियमाणे, वि
स्यासत्त्वे विषयसिद्धिलक्षणं विचारप्रयोजनं न, तथापि परमार्थतो ऽसत्त्वेपि विषयपरत्तकस्य, ज्ञा
ज्ञानसत्तासन्देहावर्जितः=ज्ञानसत्तासन्देहाधीनो विषयसत्तासन्देहोऽस्त्येवेति तद्विषय
यत्वादिचारस्य न वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

(३) न्यायनयेऽतिरिक्तशक्त्यभावात् "कारणशक्तिः=कारणत्वम्"—इत्युक्तम् ।
चे"ति । तदिति द्वितीयेकवचनम् ।

मू० * 'नच
नाऽन्य
'विशि
षात् ।
पाटचर
हरति
पतो (३)
बलात्
इवितु
ज्ञतयाऽ
न्धि नि
पं, तस्य
अन्यथा
टी० न
पणत्वमुचितं,
विशेष्यभाव
ऽभ्युपगम्यते
'द्वयोरिति ।
त्वं तस्य विशेष
नात्यन्तिकम्

(१) एत

(२) पाट

(३) स्व

(४) 'कु

(५) भवि

॥० * 'नच कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्यैकत्र, अन्यत्र नाऽन्यदापि, -इति वैधर्म्यमेतयोः^(१)रपीति वक्तव्यम् । 'विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्त्वाऽविशेषात् । प्रयोजनाऽनुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटञ्चर^(२)लुण्ठितं वेदमनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति । * 'तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो^(३)विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन 'स्वभावबलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते, नत्वेवमत्यन्ताऽसद्भवितुमर्हति, तस्य 'स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतयाऽनङ्गीकारात्; 'कुत्र^(४)स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्येत* । न, 'उक्तमत्राऽसतोपि हि तदेव स्वरूपं, तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

टी० ननु भविष्यदादेः कार्यस्य स्वकाले सत्त्वमस्त्येव अतस्तयोर्विषयत्वमुचितं, ज्ञानविषययोस्तु सार्वदिकममत्त्वमिति नाऽन्योन्यं विशेषविशेष्यभाव इत्याशङ्काह- । "नचे"ति ॥ अमत्ताविशिष्टताव्यवहारस्त्वऽभ्युपगम्यते एव, तावतैव सिद्धं नः समीहितमित्याह- । ^b"विशिष्टे"ति ॥ 'द्वयोरिति । भविष्यदादिकार्ययोः^(५)रित्यर्थः ॥ ननु यस्याऽऽत्यन्तिकमत्त्वं तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा न स्वीकुर्मः, भविष्यत्युनादेः कार्यस्य नात्यन्तिकमसत्त्वं, स्वकाले तयोः सत्त्वादित्याह- । "तथापी"ति ॥

(१) एतयोः=दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः ।

(२) पाटञ्चरेण=चौराणां, वेदमन्यपहृतसर्वस्वे सति पूर्वापरकालयोर्यामिकस्य=विषयमरत्नकस्य, जागरणमिन्द्रियक्लेशायेव यदुत्तद्वत्कार्यकालात्पूर्वापरकालयोः स्वरूपतोऽवस्थानमनुपयुक्तमित्यर्थः ।

(३) स्वरूपतः=पृथुलक्षोदरत्वादेः, विशेषणतः=घटत्वादेरित्यर्थः ।

(४) 'कुतः' इति पाठे तु केन स्वभावेनेत्यर्थः कर्तव्यः ।

(५) भविष्यत्युनाद्वर्त्यघटादिकार्ययोरित्यर्थः ।

‘स्वभावबलादि’ति । भविष्यदाद्याऽऽलम्बनमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गं
जायते इति तादृशो विशेषस्तद्विशिष्टत्वेत्यर्थः ॥ ^१ “स्वरूपतः” यदि स्वतः (१)
विषयस्वरूपमपि त्वन्मतेऽत्यन्ताऽसद्विशेषणं, संवृतिरप्यत्यन्ताऽसतो
उपसंहरति-। ^२ “कुत्रे”ति । स्वभावतोषि ज्ञानमत्यन्तासद्विशेषणमपि दिनरूपितवै
भवेत्, तथाच त्वन्मतेऽत्यन्ताऽसतोज्ञानविषययोर्न सर्वथा विशेष- विचारसह
प्यभाव इति भावः ॥ ^३ “उक्तप्रश्ने”ति । “नत्वसन् घटो न घटः” सविषयत्वेपि,
दिनेत्यर्थः । यथा कम्बुशीवादिविशिष्टो घटस्त्वया सत्त्वेनाऽभ्युत्पन्न, असत्त्वसं
तथैव मयाप्यसत्त्वेन, तादृशानङ्गीकारे तु स्यादतिप्रसङ्गः (१) इत्यु- चेत्, तद्वदि
मू० “भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिप्रसङ्गे” स्यासत्त्वस्यत्व
सुतरामिष्टं, न

टी० ननूक्तम्-‘अत्यन्तासतो न विशेषणत्व’मत्र आह-। ^४ “नीयतयैव नि- नीयतयैव नि
ति । यद्यपि घटज्ञानादीनामसत्त्वं न तावदभावप्रतियोगित्वम्, इष्ट- केवलान्वयित्वे
नापि केवला (१) न्वयत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, स्वसमवायिनि स- चेत्, घटादेरुभ
सत्त्वात्; नापि सत्तासामान्यरहितत्वं, सत्तावत्तयैव प्रतीयमान- गमात्; किञ्च
नापि विधिनिषेधव्यवहाराऽभ्युत्पन्नत्वं, तदुभयभाजनत्वेन त्वया- स्तदा सत्त्वेन त
मात्; अन्यथा व्याघातात्; नापि ब्रह्मभित्तत्वम्, इष्टत्वात्; नाप्य- सत्त्वेनापातते
विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वात्; नापि मिथ्यात्वं, तद्वद्व्याप्याणिक-
प्रमाणविषयत्वव्यवस्थापनयैव निरस्यं; नापि (२) मिथ्यापदाभि- मू० “अपरे

(१) अतिप्रसङ्गः=घटसत्त्वस्याप्यभावप्रसङ्गः, यद्वा, ‘असन्, घटो न इ- मनास
भावप्रसङ्गः, अनीकप्रतियोगिकनिषेधाऽयोगात् । सहसैव
काशं,

(२) तदेवं शून्यतावादिमतमाश्रित्य दर्शितम् ।
मानमेय-दिभावानामसत्त्वं व्यक्तमुक्तिभिः ॥ २ ॥
इदानीं ज्ञानभित्तानामसत्त्वं सम्यगुच्यते ।
योगाचारोक्तरीत्येह चित्त्वं चाखण्डसंविदः ॥ ३ ॥

(३) ध्वंसप्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य नैयायिकानां प्रपञ्चे इष्टं वा

(४) केवलान्वयत्यन्ताभावः=सार्धैकिकः सार्धैकिकत्यन्ताभावः, त-
गित्वमित्यर्थः ।

(५) क्वचित्पुस्तके ‘नापि’-इति न दृश्यते तदनुरोधेन ‘यदि स्वतो नि-
भिधेयत्वम्’-इत्यन्वयः; यथादृष्टपाठे तु यदित्यतः प्राक् तच्छब्दमध्याहृत-
स्वतः’-इति ग्रन्थयोजना कर्तव्या । यथेनाऽभिधानात्

यदि स्वतः (१)

तदा न घटा

बाध्यत्वाऽवा

दिनरूपितवै

विचारसह

सविषयत्वेपि,

चेत्, तद्वदि

स्यासत्त्वस्यत्व

सुतरामिष्टं,

नीयतयैव नि

केवलान्वयित्वे

चेत्, घटादेरुभ

गमात्; किञ्च

स्तदा सत्त्वेन त

सत्त्वेनापातते

मू० “अपरे

मनास

सहसैव

काशं,

(१) स्वतः

(२) बाध

एव द्वेतापन्यासि

(३) प्रति

(४) ‘तदा

(५) उभा

(६) तथा

(७) यथा

यथेनाऽभिधानात्

यदि स्वतः^(१), तदा स्वसङ्केतेन ब्रह्मण्यपि गतत्वात्; यदीश्वरसङ्केतेन, तदा न घटादावपीति; * बाध्यत्वमसत्त्वम् * ?—इति चेन्न, बाध्यत्वस्य बाध्यत्वाऽबाध्यत्वाभ्यामनुपपत्तेः^(२); बाध्यस्य च विपरीतप्रमात्वेन घटादिनिरूपितवैपरीत्यस्य सिद्धौ, घटादिसिद्धेः^(३); तदसिद्धौ, बाधाऽसिद्धेः^(४); विचारसहत्वम् * ?—इति चेन्न, विचारस्य निर्विषयत्वेन दुर्विचारत्वात्; न घटः सविषयत्वेपि, विषयसिद्धेः; * विचारविषयः सिद्ध एव किंत्वसन् * ?—इति चेन्न, असत्त्वस्यैव विचार्यमाणत्वात्; * व्यावहारिकत्वमेवासत्त्वम् * ?—इति चेत्, तदादि ज्ञानरूपव्यवहारविषयत्वं, तदेष्टापत्तिः, ब्रह्मणोऽप्येतादृशस्यासत्त्वस्यत्वयेष्यमाणत्वात्; अथ व्यवहारोऽभिलापस्तद्विषयत्वं, तदा सुतरामिष्टं, ब्रह्मसाधारणं च; * अनिर्वचनीयत्वम् * ?—इति चेत्, अनिर्वचनीयतयैव निर्वचनीयत्वात्; घटत्वादिना निर्वचनात्, निर्वचनीयत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदभावासिद्धेः; * सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्व्यवस्थापनम् * ?—इति चेत्, घटादेरुभाभ्यां^(५) अपि व्यवस्थितत्वात्, घटादेस्सत्त्वासत्त्वयोर्द्वयोराभ्युपगमात्; किञ्च, असत्तया चेद्व्यवहारार्थक्रिययोर्द्वयोराऽस्मदभ्युपगतयोरुपपत्तस्तदा सत्तेव त्वयाऽसत्तेत्यभिधीयते, तथाच नास्ति परं विवादः; तथापि^(६) सत्त्वेनापाततो व्यवस्थापयितुमशक्यत्वमसत्त्वमिति भावः ॥

मू० "अपरे^(७) पुनश्चेतसोऽपि शून्यताङ्गीकारे मनःप्रत्ययमनासादयन्तः 'सर्वमिदमसदेव विश्वम्, -इत्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमानाः मन्यन्ते-विज्ञानं तावत् स्वप्रकाशं, 'स्वत एव सिद्धस्वरूपं, 'न खलु विज्ञाने सति

(१) स्वतः स्वसङ्केतेनेत्यर्थः ।

(२) बाध्यत्वस्य बाध्यत्वे ऽबाध्यत्वमेव जगतो व्यवतिष्ठेत, अबाध्यत्वे तु तत्तद्वैतापत्त्यादिरित्युभयथाप्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(३) प्रतियोगिविधया घटादिसिद्धेरित्यर्थः ।

(४) 'तदसिद्धेः', इत्यपि क्वचित्पाठस्तत्रापि बाधासिद्धे रित्येवार्थः ।

(५) उभाभ्यां = सत्त्वाऽसत्त्वाभ्याम् ।

(६) तथापीत्यस्य विप्रकृष्टेन "भ्रान्तो" तिप्रतीकापिमेण यद्यपिशब्देनाऽन्वयः ।

(७) यद्यपि स्वमतमेवैतत्प्रज्ञात् पर्यवसास्यति तथापि योगाचारमतसाधारणेनाऽभिधानात् 'अपरे तु'-इत्युक्तम् ।

जिज्ञासा^(१)रपि कस्यचित् 'जानामि न वा'—
संशयः, 'न जानामि'—इति वा विपर्ययः, व्यतिरेकप्रमा
वा, तेन जिज्ञासितस्याऽतत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमा
भावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वं
नयति । अन्यथा^(३) हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यति
व्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविघ्नत
ज्ञास्य स्यात् । अतः सर्वजनस्वात्मसंवेदनसि
वास्य बोधस्य स्वरूपम् ।

टी० तदेवं माध्यमिकमतमाश्रित्य विश्वासत्त्वमुपपाद्य ये
रमतमाश्रित्य ज्ञानभित्तव्याऽसत्त्वमुपपादयितुमाह—। “अपरे पुनरि
“चेतस” इति । ज्ञानस्यैवार्थः ॥ मनःप्रत्ययः=विश्वासः । अविश्वा
युक्तिः,—यदि शून्यत्वं जगतो वास्तवं, तदा क्व शून्यत्वं, शून्यत्वस्यै
र्मस्य सत्त्वात्, अथ शून्यत्वमवास्तवं, तदा पूर्णत्व^(४)मेव । शून्यता
स्वत एव सिद्धिः?, परतो वा ? । आद्ये स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपैव
तेति; अन्ये शून्यतासाधकस्यैव सत्त्वाच्च शून्यता । किञ्च, किं त
यस्य धर्मः शून्यता? मिथ्या वा? अजीकं वा? असद्वा? अनिर्वचनीयं
विचारासहं वा? प्रपञ्चो वा? बाध्यं वा? तच्च सर्वमनुभवार्यजिज्ञा

(१) पण्य गच्छतस्तृणादेः संध्या ज्ञानाभावदशायामजिज्ञासिते तृणादेः सापस्ये'ति ।
अभावो हेतुर्दृष्टः प्रमितत्वलक्षणं साध्यं च नास्ति तद्वारणाय 'जिज्ञासा' रित्

(२) योग्यानुपलब्धिजन्यमभावावगर्हिज्ञानं व्यतिरेकप्रमा,—न जानामि
ननु विज्ञाने सत्यभावप्रमाप्रसङ्ग एव नास्ति किमिदमुच्यते “व्यतिरेकप्रमा वास्तव्ये तदाऽनव
ने”—इति, इति चेत्सत्यं, तथापि सतोऽप्रमितस्य जिज्ञासितस्य संशयविपर्ययात्
रत्वं, जिज्ञासितस्याऽप्रमितस्य त्रयाणामन्यतमविषयत्वमिति विभज्य योजनीयत्वात्

(३) अन्यथा ज्ञानस्याऽप्रमितत्वे कदाचित्ज्ञानविषयकं व्यतिरेकप्रमासाध्यत्वात्; य
स्यादित्याह—अन्यथेति, अन्यथा=ज्ञानस्याऽप्रमितत्वे, अविघ्नतजिज्ञास्य=जिज्ञा
स्यस्य, जिज्ञासितज्ञाननिष्ठप्रमितत्वस्य यो व्यतिरेकोऽभावस्तद्व्यापकं जिज्ञासित
तिरेकोल्लेखि ज्ञानमपि कदाचित्स्यादित्यन्वयपूर्वकोर्थः । व्यतिरेकोल्लेखि ज्ञान
लक्षणं संशयविपर्ययोरपि ।

(४) पूर्णत्वं = सत्त्वम् ।

धादनुपपन्नम्

तत्त्वप्रकाशं

वा ॥ तदेव

“न खल्वि

जिज्ञासितघ

वसायज्ञानव

तद्विषयसंशय

वदशायां व्य

मा च अतत्त्व

सैव नावतरा

सम्भवति, त

निर्द्धं विशेष

मू० * “व्य

दिः*?

तत्र

व्यवस

“विषा

टी०

सापस्ये'ति ।

तिरेकप्रमा इ

तदाऽनव

(१) घट

(२) अत

(३) यत्

य जिज्ञासाद्यति

(४) अनु

धादनुपपन्नमेव ॥ “स्वप्रकाशमि”ति । स्वस्य प्रकाशः=विषयीभावो यत्र तत्स्वप्रकाशं, स्वं वा प्रकाशो यस्य तत्स्वप्रकाशं, स्वस्मात् प्रकाशो यस्येति वा ॥ तदेव विवृणोति-। “स्वतः एवे”ति ॥ स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमाह-। “न खल्वि”ति । देवदत्तस्य घटज्ञानोत्पत्तिक्षणे घटज्ञानज्ञान^(१)वान्, जिज्ञासितघटज्ञानगोचरसंशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाऽनाधारत्वात् घटानुव्यवसायक्षणवत् चैत्रवद्वेति मानार्थः । अयं ज्ञातघटज्ञानः, जिज्ञासुत्व सति तद्विषयसंशयादिरहितत्वः-इति व्यतिरेकी वा हेतुर्विवक्षितः । ज्ञानाभावदशायां व्यभिचारवारणाय ‘जिज्ञासोरपी’ति । अतत्त्वज्ञाने^(२) च व्यतिरेकप्रमा च अतत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाः; तासामित्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशे जिज्ञासैव नावतरति, जिज्ञासा हि ज्ञातुमिच्छा, नहि सा ज्ञाते एव ज्ञाने सम्भवति, तथाच ज्ञानस्य स्वप्रकाशतां जिज्ञासा न सहते-इति न तथा लिङ्गं विशेष्यमर्हति, तथापि व्याप्ति^(३)स्तावद्वीदृशीति हृदयम् ॥

शून्यतामू० * “व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमान्न तत्र संशयादिः*?-इति चेन्न, यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया तत्र जिज्ञासायाम् आत्मधर्म्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात्; “विषयिसद्भावसंशये तद्विषयेपि संशयस्य सम्भवात् ।

टी० ॥ संशयाद्यभावसमूहे हेतावन्यथासिद्धिमाशङ्कते-। “व्यवसायस्ये”ति । अनुव्यवसायेन व्यवसायस्य प्रतीतत्वाच्च तत्र संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमा इत्यर्थः ॥ परिहरति-। “यत्रे”ति । यदनुव्यवसायाः प्रोच्यन्ते तदाऽनवस्था, विषयान्तरसञ्चाराभावः, अननुभवश्च; तद्विरामे^(४) नु

(१) घटज्ञानविषयकं ज्ञानं च स्वात्मकमेव यावत्, न तु ज्ञानान्तरं, स्वप्रकाशत्वस्य प्रमाणमिच्छाध्यत्वात्; एवमप्येपि ।

(२) अतत्त्वज्ञाने=संशयविपर्ययो ।

(३) यत्रयत्र जिज्ञासुत्वे सति संशयाद्यभाववत्त्वं तत्रतत्र प्रमितत्वमिति व्याप्ति-य जिज्ञासाघटितेत्यत्रैव, तात्पर्यं, न तु लिङ्गकुलो तत्रिवेशेपीत्यर्थः ।

(४) अनुव्यवसायधाराविरामेपीत्यर्थः ।

विषयपर्यन्तं संशयः, इत्यगत्या ज्ञानं स्वप्रकाशमेवित्यमित्यर्थः ।
 ज्ञानं ज्ञातं यदि, तदा न तत्र संशयो ज्ञातत्वात्; अथाऽज्ञातं, तत्र
 न तत्र संशयोऽज्ञातत्वात्; नहि धर्म्यदर्शनेऽपि संशयः, तथा सति तत्र
 धर्मिनियमो न स्यादित्यत आह—। “आत्मधर्मिकमि”ति । अनुव्यवसाय
 नन्तरम् ‘अहं तृतीयज्ञानवाच वा’ ‘अहं ज्ञानविषयतृतीयज्ञानवाच वा’
 ज्ञातघटज्ञानो^(१) न वा’ इत्यात्मधर्मिकसंशय^(२) पुनस्तस्य विषयपर्यन्तं
 स्यात्, नचैतादृशी संशयधारानुभूयते, तन्नूनं स्वप्रकाशमेव ज्ञानमित्य
 यद्वा, ‘घटज्ञानजिज्ञासावाचनं चैत्रो यदि ज्ञातघटज्ञानो न स्यात्,
 मिततद्विरहस्यात्’—एवं द्वितीयतृतीयादिज्ञानपरम्परापूरणेन तत्तद्वि
 मामायाद्याऽर्थापत्त्या स्वप्रकाशता साधनीयेत्यर्थः । यद्यप्यनुव्यवसाये
 न तत्र जिज्ञासा, ज्ञानधारया^(३) विच्छेदात् ; नोत्तरकालीना, ^(४) वि
 भावात्; तथाप्यनुपसंजात^(५) विरोधितया पूर्वजिज्ञासाया एव तथा
 र्थमभिप्रेतम् ॥ ननु ‘ज्ञानगोचरसंशयेन तद्विषयसंशयोऽपि’—इति कथमे
 आह—। “विषयी”ति । यद्यपि नायं नियमस्तथापि सम्भवमात्रा
 येनैतदुक्तम्, अत एव ‘सम्भवा’दित्युक्तम् ॥

(१) तत्र=संशये, ‘एकस्मिन्धर्मिणि’ विरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशयः
 धर्मिनियमः क्वचिदपि न स्यादिति पङ्क्त्यर्थः ।

(२) संशयत्रितयप्रदर्शनं क्रमशः तृतीय-तृतीयद्वितीय-तृतीयद्वितीयप्र
 नविषयकं बोध्यम् ।

(३) आत्मधर्मिकसंशयं, चरमानुव्यवसायधर्मिकसंशयमित्यर्थः ।

(४) अत्र ‘तदा’—शब्दमध्याहृत्य ‘तदा प्रमिततद्विरहः (प्रमितस्तस्य
 विरहो यस्य पुंसः स तथा) स्यात्’—इति योजनीयम् ।

(५) अनुव्यवसायात्मकज्ञानधाराकाले इच्छाया अमम्भवादित्यर्थः ।

(६) ज्ञानधारोत्तरकालेऽपीच्छा न सम्भवति, इच्छाविषयस्य ज्ञानस्यैव
 मभावादित्यर्थः ।

(७) अनुपसंजाता विरोधिता यस्या जिज्ञासाया ज्ञानेन सहेतादृशी या ज्ञा
 चीना जिज्ञासा तस्या एव संशयादिसहकृतत्वेनाप्रमात्वसाधकत्वं व्यवसायविषय
 संशयसंक्रमयितृत्वं चेत्यर्थः । सामान्यतो विषयज्ञानस्यैव जिज्ञासायां कारणत्वं
 यस्य तत्र कारणत्वात्कल्पनादिति भावः ।

सू० “ए
 मेपि
 भाव
 तु वे
 सि
 वेद्य
 सत्त

टी०

विषयपर्यन्त
 भ्युपगमनीय
 तदेव ज्ञानं
 त्वात्; कथं
 “स्वप्रकाशे
 भावो वा क

नत्वेवं, स्वप्र
 नभ्युपगमादि
 विषयपर्यन्त
 भावो भवेत्त
 वा भेदेन वि
 “यदि ही”

येनानवस्था
 व्यवहारायेत्य

(१) नि

(२) क

सू० “एवं^(१)त्रिचतुरसंवेदनकक्षाज्ञानधौव्यनियमाभ्युपग-
मेपीति । ‘स्वप्रकाशे तु मानमेयभावव्यवस्थाया अ-
भावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः । ‘अन्यथा
तु बोधस्वरूपमेव न सिद्धोत् । ‘यदि हि विज्ञानं परतः
सिद्धोत् तदाऽनवस्था स्यात् । * ‘नच वाच्यमवश्य-
वेद्यता विज्ञेर्नाभ्युपेयते, स्वार्थे व्यवहारस्तु स्वरूप-
सत्तया प्रसूयते इति क्वाऽनवस्था-इति* ।

टी० ननु व्यवसायवदनुव्यवसायोपि गृह्यते एव, तथाच कथं
विषयपर्यन्तः संशय इत्यत आह-। “‘एवमि’ति । क्वचिद्विरामस्यावस्था-
भ्युपगमनीयत्वेन विषयपर्यन्तसंशयधाराधौव्यादित्यर्थः ॥ ननु स्वप्रकाशनये
तदेव ज्ञानं कर्म स्यात्, क्रिया च, नचैवं सम्भवति, क्रियाकर्मणोर्भेदगर्भ-
त्वात्; कथं वाऽत्यन्तमभिन्नतया विषयविषयिभावः ? इत्यत आह-।
“‘स्वप्रकाशे त्वि’ति । यदि भिन्नयोः क्रियाकर्मभावो वा विषयविषयि-
भावो वा क्वचिन्मयाङ्गीक्रियेतोपपन्नो वा स्यात् तदा विरोधो भवेत्,
नत्वेवं, स्वप्रकाशज्ञानातिरिक्तवस्तुनो मया योगावारनयनगरप्रवेशादेवा-
नभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वा, ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तवापि
विषयपर्यन्त इत्यत आह-। “‘स्वप्रकाशे त्वि’ति ॥ यदि भेदेन विषयविषयि-
भावो भवेत्तदा बोधस्वरूपमेव न सिद्धोदित्याह-। “‘अन्यथे’ति ॥ अस्तु
वा भेदेन विषयविषयिभावस्तथापि ज्ञाने तथा नाङ्गीकर्तव्यमित्याह-।
“‘यदि ही’ति ॥ ननु ज्ञानस्यापि व्यवहारं न तदेव ज्ञानाधानं ब्रह्मो
येनानवस्था दिश्येत, किंतु घटादिसत्ताविलक्षणा ज्ञानसत्तैव स्व^(२)विषय-
व्यवहारायेत्याशङ्कते-। “‘नचे’ति ॥

(१) नियमाभ्युपगमेपि एवं (विषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तिः)-इति सूत्रम् ।

(२) क्वचित्युक्तके ‘स्व’-इति नास्ति ।

मू० "यतः तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतः
यथा व्यवहारोपपत्तिः; को^(१) ब्रूते- 'सती
वित्तिः?'; असत्येव न कुतः । * 'सामान्यतो वित्ति
स्तथात्वविधावपेक्षितसिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमा
णाऽप्रवृत्तिस्तदा तत्र सत्त्वसाधनाऽसत्त्वेऽपि जिज्ञा
सायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्त्वैव वाऽन्यद्वा प्रमा
मस्त्येव?,-इति चेन्न, 'तस्यापि कथं सत्त्वमित्य
वस्था वा स्यात्, 'शेषासिद्ध्या सर्वाऽसिद्धिर्वा प्र
ज्येतेत्यर्थाऽसिद्धिपर्यन्तस्य व्यसनस्य दुरुत्तरत्वात्
'सेयमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्धतीति ।

टी० तद्वोचरं ज्ञानमनङ्गीकृत्य ज्ञानसत्तेव त्वया दुरुपपादेत्याह
"यत" इति ॥ व्यवहारमात्रात्तावद्विषयज्ञानमात्रं सिद्धमेव, घटादि
तिनियतविषयकज्ञानजिज्ञासा तु यदि स्यात्तदा प्रतिनियतविषयक
हारेण वा, प्रतिनियतविषयस्मरणादिना वा, तदप्यनुमास्यते^(२) इत्या
हुते- । ^१ "सामान्यत" इति । 'जानामि'-इति सामान्याकारेणाऽपेक्षित
वित्तिविशेषसिद्धावपि घटज्ञानत्वादिना जिज्ञासायां वित्तिविशेषसि
रिति वा^(३) उच्यते ॥ व्यवहारसामान्यसत्त्वस्य व्यवहारविशेषसत्त्वस्य
ज्ञानज्ञापकस्य सिद्धिर्ज्ञानान्तराधीना, एवं तत्सिद्धिरपीत्यनवस्येत्याह
"तस्यापी"ति ॥ माभूद्विज्ञानपरम्परायास्तदानीमेव सिद्धिः, किमेताव
त्रिचतुरज्ञानसिद्धेः तद्विषयसिद्धेरित्यत आह- । "शेषे"ति । यत्
सर्वाऽसिद्धिप्रसज्जनमनुपपन्नं, यत्पत्नीकृत्याऽसिद्धिरापाद्या तत्सिद्धौ वा

(१) कोऽनुभवो ब्रूते = अनुभावयति, यत् सत्येव वित्तिरिति, न कोऽपि, न
चाऽनुभावकाभावात्सा वित्तिरसत्येव किं न स्यादित्यर्थः ।

(२) चेन्न घटविषयकज्ञानवान् घटविषयकव्यवहारवत्त्वात् घटविषय
रणवत्त्वाद्वा-इत्यनुमानप्रकारः ।

(३) उत्पानिकोक्तार्थापेक्षयाऽस्यार्थस्य द्वितीयत्वमभिप्रेत्य 'वा'-शब्दः
इति ध्येयम् ।

तदसिद्धा

शेषस्य च

त्वद्वचनादे

प्यनवस्य

तः न स्व

धर्मकीर्तिन

कानामप्य

सम एवेति

मू० "घट

ज्ञा

मङ्गी

घट

सत्त्व

ज्ञीक

त्ति

इति

त् ।

ऽङ्गी

घटो

टी०

मि"ति । य

(१)

आपाद्यापादक

(२)

(३)

(४)

तदसिद्धावाश्रयासिद्धिः, शेषासिद्धेश्चापादकत्वेनाभिमतया असिद्धिः, 'शेषस्य चरमज्ञानस्यासिद्धौ तत्पूर्वज्ञानस्यासिद्धिः'-इति विशिष्टापादने त्वद्वचनादेव तयोः^(१)स्तदैव सिद्धौ सुतरामापाद्यापादकयोरसिद्धिः, तथा-
प्यनवस्थायामेव हृदयम् ॥ "सियमि"ति । यस्य मते उपलम्भो न प्रत्य-
क्षः=न स्वसंवेद्यः, तन्मते^(२)नाऽर्थदृष्टिः=ज्ञानमात्रमेव न सिद्ध्यति,-इति
धर्मकीर्तिनाप्युक्तमित्यर्थः । यद्यपि प्राकट्यानुमेयज्ञानं भट्टं प्रति नैयायि-
कानामप्ययमुपालम्भः, तथापि स्वप्रकाशानभ्युपगमेप्युक्तदोषबलेनोपालम्भः
सम एवेति भावः ॥

मू० "घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणस-
द्भावो बाल्यः । यदि प्रमाणमनुपन्यस्य सास्तीत्येव-
मङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव^(३) किं न स्यात् । ततश्च
घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया, तथा च प्रमाण-
सत्तापि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण प्रामाणिकस्य ना-
ङ्गीकारार्हा, 'सर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्तानिवृ-
त्तिनियतत्वात्'^(४); अन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेः-
इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः स्या-
त् । 'यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परो-
ऽङ्गीकारयेत्तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकारयतामिति
घटेपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः ।

टी० अनवस्थां सर्वोसिद्धिं वाऽऽपादितां प्रपञ्चयति-। "घटसत्ता-
मि"ति । यद्यपि प्रमाणोपन्यासो न सत्ताङ्गीकारबीजं, किंतु प्रमाणं, तथापि

(१) तयोः= पूर्वज्ञानचरमज्ञानयोः, तदैव=त्वद्वचनावसरे एव, सिद्धौ सुतराम्
आपाद्यापादकयोः=तदभावयोरसिद्धिरित्यर्थः ।

(२) 'तन्मतेन अर्थदृष्टिः=ज्ञानमात्रमेव'-इति वा पदविभागः कर्तव्यः ।

(३) वैपरीत्यमेव=घटाऽसत्त्वमेव ।

(४) नियतत्वात्=व्याप्यत्वात् ।

तत्र विप्रतिपक्षं प्रतीदानी^(१)मेव तत्प्रमाणीयमिति भावः ॥ ^७“सर्वप्रमाणे”ति । यद्यपि कदाचित्सर्वप्रमाणनिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः, तथापि सार्वदिकसर्वप्रमाणनिवृत्त्यभिप्रायमेतत् । यद्यपि सर्वप्रमाणनिवृत्तिर्दुर्लभा तथापि प्रमाणान्तरं^(२)त्वयैवोपपादनीयमिति भावः ॥ ^८“अन्यथे”ति । यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशत्वेऽपि प्रमाणपेक्षायामनवस्यैव, स्वप्रकाशत्वस्याऽऽस्वप्रकाशत्वात्^(३), स्वप्रकाशत्वप्रमाणान्तरेण त्वयैवेदानीमुपपादनीयत्वात्; एवं तदुपपादकस्यापि प्रमाणस्य घाच्यम्, अनुपपादने च कथं तत्स्वप्रकाशं वैपरीत्यमेव कल्पेयमिति हृदयम् । ननु घटस्यैव तत्प्रमाणसिद्धस्तत्प्रमाणेऽपि प्रमाणाभिधानमकिञ्चित्करमित्यत आह-
“यदी”ति ॥

मू० “अथ * नाव्यवधानलग्नवित्ति^(४)तद्वित्तिधाराः”त्वेन, घटश्च पगम्यते, किं नाम कदाचित्कुतश्चित्काचिवित्तिः नस्मिन्-इत्यनेन स्वीयते, इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयते यशतभारमन्य-
-इति चेन्न, ‘स्यादप्येवं यदि ‘घटः’^(५)-इति, ‘तदुल्लेखधोक्त्व-
जानामि, -इत्यतोऽधिका (घटवित्तितद्वित्तिधावानहमिति ज्ञा-

(१) इदानीं=विप्रतिपत्तिसमकालं, तत्=प्रमाणं, प्रमाणीयं=प्रतिपत्त्य-
न्यसनीयम्, इत्युपन्यासोप्यावश्यक इत्यर्थः ।

(२) प्रमाणे प्रमाणान्तरसत्त्वे किं तत् ? इति त्वयोपपादनीयं ननु तदुपपा-
दकमनवस्थानादिति तदभिप्रायेणैव सर्वप्रमाणनिवृत्तिप्रतिपादनमिति तात्पर्यम् ।

(३) ‘स्वप्रकाशत्वस्य स्वाऽप्रकाशत्वात्’-इत्यपि क्वचित् पाठः । स्वप्रका-
शस्याऽऽस्वप्रकाशत्वे खण्डनिकस्य पुनःपुनः प्रमाणस्तत्प्रकाशनमेव हेतुमाह-स्वप्र-
काशत्वस्य प्रमाणान्तरेणेत्यादिना ।

(४) वित्तितद्वित्योर्धारा चाऽसावव्यवधानेन लग्ना चेति विप्रतः । त-
द्वित्यस्यानन्तरं ‘विज्ञासायां सत्यामि’ति शेषः ।

(५) ‘घट’-इति, ‘घटं जानामि, -इत्यतः (घटतज्ज्ञानविषयाज् जानामि)
अधिका वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमाना यदनुभूयेत (तर्हि) एवमपि स्यात्-इति सम्भ-
वित्तिमेव विशिनष्टि-तादृग्विषयेति, तादृशां=विच्छिद्यज्ञायमानविषयाणां ।
तद्विषयेण=गौरवेण, मन्थरा=मन्दमामिनी । तत्र हेतुमाह-घट इति, घटश्च तर्हि
तयोर्धारा=माला, तथा । किंविशिष्टया ? इत्यत आह-विषयभावेन=गर्भभावा-
विविष्टयेति ।

विष-
विनि-
विल-
सैस्त-
चिदु-
टी०

न्तरसञ्चारो-
ह-^७“अथे-
विषयमन्तर्भा-
ह-^८“स्यादि-

यमिति हृदय-
प्रतिसन्धास्यत-

दी”ति । यो-

वाचैतदपीत्यर्थ-

मू० “अनि-

द्विया-

सिद्धेः-

सविषय-

टी०

कलविशेषगुणे-

विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशतभारमन्थरा)
वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽनुभूयेते । “यद्यस्मदादि-
विलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदापि यस्या वि-
त्तेस्तावद्विषयगर्भिता धीर्विषयः साप्यन्यथा कया-
चिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्च,—

टी० ननु वित्तीनां धारावहनवत् प्रवाहं नाभ्युपैमि येन विषया
न्तरसञ्चारो न स्यात्, अपि तु सर्ववित्तीनां वेदनयात्रमङ्गीकुर्मः ? इत्या-
ह— “अथे”ति । कालान्तरेऽप्यनुसन्धीयमाना या वित्तिपरम्परा सा स्वस्व-
विषयमन्तर्भाव्यवानुसन्धीयेत न चैतादृशं ज्ञानमुत्पद्यमानमनुभूयते इत्या-
ह— “स्यादि”ति ॥ “विषयशते”ति । यद्यपि शतमपि वित्तयो वित्ति-
त्वेन, घटश्च विषयो घटत्वेन, भासते इति ‘घटं जानामि’ ‘घटज्ञानवा-
द्वित्तिः नस्मि’—इत्यनेनैवाकारेण क्रमेणापि वित्तिशपवेदनं सम्भाव्यते इति न विष-
यपेयतेयशतभारमन्थरत्वम्, नहि तावतीषु वित्तिषु प्रकारवैचित्र्यमस्ति येन
‘तदुल्लेखधौव्येणानुभवविरोधः स्यात्, तथापि ‘कालान्तरीयस्य घटज्ञान-
विधावानहमितिज्ञानस्य कालान्तरीयवरमवित्तिरपि विषयः’—इत्यत्र न प्रमा-
णमिति हृदयम् ॥ ननु योगदशायां पूर्वपूर्वत्यक्ताः सर्वा वित्तीरेकवारेण
प्रतिसन्धास्यतीति सर्वासां प्रामाणिकत्वमित्यत आह— “यद्यस्मदा-
दी”ति । योगिधिषां स्वातिरिक्तसकलग्रहसामर्थ्येपि स्वग्रहे सामर्थ्याभा-
वाच्चैतदपीत्यर्थः ॥

सू० “अनिर्माज्ञापत्तिश्च । नहि स्वमन्तर्भाव्य कयाचि-
द्विधा स प्रवाहो ग्राह्यः । तथा सति स्वप्रकाशता-
सिद्धेः । अत एव चाऽन्योन्यविषयता निरस्ता,
सविषयकाऽन्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः ।

टी० “अनिर्माते”ति । योगिनामुक्तक्रमेण ज्ञानपरम्पराऽनुच्छेदे
कलविशेषगुणोच्छेदो मोक्षो न स्यादित्यर्थः ॥ ननु योगिनश्चरमा वित्तिः

स्वात्मानमपि विषयीकृत्य निवर्तते इति नानिमौक्तं इत्यतः
 'नहीं'ति । यद्यपि योगज^(१)धर्माऽजन्य-जन्य-स्वविषयकमविकल्प
 ऽजन्य-सामान्यलक्षणप्रत्यासत्यजन्य-ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वं नाभ्युप-
 नं स्वप्रकाशत्वापत्तिः, तथापि परिभाषामात्रमेतदिति हृदयम्
 योगिज्ञानपरम्परायामन्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयतायां न स्वप्रका-
 न वाऽनवस्था, न वा कस्या अपि वित्तरसंवेदनमित्यत आह-
 एवे'ति । अन्यज्ञानं स्वविषय^(२)मुपान्त्यज्ञानं विषयीकुर्वतात्मानमपि
 यीकुर्यादेवमुपान्त्यमन्त्य^(३)विषयीकुर्वत् स्वात्मानमपि विषयीकुर्यात्
 स्वप्रकाशतापत्तिरेवेत्यर्थः । यद्यपि^(४)ज्ञानग्रहे विषयग्रहधौव्यं, न तु
 द्विषयग्रहनिवृत्तिः, तथाच स्वैतरविषयकज्ञानग्रहे कथं स्वप्रकाशत्वं
 तथापि संयुक्तसमवेतविशेषणतया प्रत्यासत्या स्वैतरग्रहवत् स्व-
 स्यादेवेति भावः । यद्वा^(५)ऽन्योन्यमात्रविषयकज्ञानस्थले दोषोयम् ।

(१) श्रम्यां कर्तृकायां योगजधर्माऽजन्यत्वादिविशेषणचतुष्टयेन क्रमशः
 ज्ञानेश्वरज्ञानानुमितिज्ञानसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिज्ञानानि स्वप्रकाशत्वेनाभि-
 व्यावर्त्यन्ति । तथाहि:-ज्ञानमात्रस्यैव स्वप्रकाशत्वाभावात्ता योगिज्ञानस्यापि
 काशत्वं न स्यादिति तद्भावाच्च योगजधर्माजन्येत्युक्तम्, एवमपि योगजधर्मा-
 भगवतो नित्यज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वं न भवेदिति तद्भावाच्च ज्ञानेति, तत-
 योगजधर्माजन्यत्वे सति जन्याया (यत्रयत्र द्रव्यकर्मभित्तत्वे सति सामान्यवत्त्वं तत्र
 यात्वम्-इत्यादिरूपस्वविषयकसविकल्पकव्याप्यादिजन्याया) 'ज्ञानं गुणः द्रव्यकर्म-
 सति सामान्यवत्त्वात्'-इत्यादिरूपानुमितेरपि स्वप्रकाशत्वं न सिद्धयेदिति स्ववि-
 विकल्पकाजन्येत्युक्तम्, तथापि निरुक्तविशेषणत्रयविशिष्टस्य वित्तित्वलक्षण-
 लक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्याग्रेष्वित्तिगोचरत्वेन स्वगोचरतामपि गतस्य परप्रकाश-
 णाय ज्ञानं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्यजन्यविशेषणेन विशेषितम् । क्वचित्स्थले
 जन्यपदमत्राधिकमप्युपलभ्यते, तदबुद्धिपूर्वकत्वाद्धेयं विज्ञे ।

(२) स्वविषयं, स्वात्मकविषयविशिष्टमित्यर्थः ।

(३) अन्यं, 'स्व त्मकविषयविशिष्टमि'ति शेषः ।

(४) उपान्त्यज्ञानादेः स्वैतरपदार्थविषयकज्ञानग्राहकत्वेन स्वप्रकाश-
 रिति शङ्कते-यदपीति । समाधत्ते-तथापीति । अन्योन्यविषयकत्वस्य पि ज्ञाना-
 त्वेऽनवस्थानात्तद्विच्छिन्नप्रसङ्गेनान्योन्याहृतेव वाच्या इत्यन्योन्यविषयकत्व-
 विवक्ष्य स्वस्यापि स्वैतरार्थवत् मनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयतालक्षण-
 स्वेनेय ग्रहणे स्वप्रकाशतापत्तिरेवेत्यर्थः ।

(५) पूर्वं स्वैतरार्थग्राहिणोपुपान्त्यज्ञानादेः स्वैतरार्थग्राहकत्ववदगता-
 कतामुपादाय स्वप्रकाशत्वमुक्तमिदानीं त्वन्योन्याग्राहकत्वस्थले एवायं दोषो न
 र्थग्राहकत्वस्थले इत्याह-यद्वेति ।

अन्योपान्त्य-
 पुनरनवस्था-
 सू० "नच-
 प्रमा-
 पत्तेः-
 वस्थ-
 तत्स-
 तनः-
 च्छेद-
 स्यात्-
 टी०

प्रमास्यते इति
 यान्तरेण प्रम-
 पचा । किञ्च-
 शेषोपपादन-
 पर्यवसन्ना ज-
 घटसामग्रीप-
 स्फुटयति-
 नुपपन्नं स्यात्
 पद्येत; ज्ञान-
 न्यथासिद्धान-
 कारेऽनवस्थैव

(१) स-
 तव प्रमाणं ना-
 पूर्वकोऽर्थः ।

(२) क-
 यत्, नित्याऽसत्-
 त्वेतादह-स्यादे-

अन्त्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयत्वमित्यपि ज्ञानान्तरग्राह्यमेवेति तदादाय पुनरनवस्थादौस्थ्यमेवेति भावः ॥

मू० "नच पुरुषान्तरेण सा^(१) प्रमास्यते नतु तदभावः—इति प्रमा तेस्ति, तदर्थमपि प्रमाणान्तरसङ्गावपरम्परापत्तेः । * "नचैवं घटसामग्रीतत्सामग्रीगवेषणेष्यनवस्था स्यात् * । वैषम्यात् । 'यदि हि घटसामग्री तत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यात् इत्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदरहित एव प्रमोयते । ^d यदि तु ज्ञानेऽप्येवं स्यात्,—

टी० नन्वेकस्य पुरुषस्य विज्ञानात्तापि वित्तिपरम्परा पुरुषान्तरेण प्रमास्यते इति न शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरित्यत आह—। ^a "नचे"ति । 'पुरुषान्तरेण प्रमास्यते'—इति त्वयोपपादनीयमतस्तदुपपादनपरम्परापुनरप्यापत्ता । किञ्च, पुरुषान्तरेण सा वित्तिर्विद्यते, नतु तदभावः, इत्यपि विशेषोपपादनप्रयासस्तवाधिक इत्यर्थः ॥ ननु ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेवापर्यवसन्ना ज्ञानधारामाप्तिपेद्, अन्यथा घटकादाचित्कत्वाऽन्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरम्परामपि नाप्तिपेदित्यत्राह— । ^b "नचैवमि"ति ॥ वैषम्यमेव स्फुटयति— । ^c "यदी"ति । घटसामग्रीविच्छेदे हि घटकादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यात्, तथाच स्यादेव^(२), न स्यादेव वा, नतु कदाचित्स्यादित्यापद्येत; ज्ञानसिद्धिस्तु स्वस्मादपि भवन्ति न तत्परम्परामाक्षेप्तमनमित्यन्यथासिद्ध्यन्यथासिद्धिगतवैषम्यमित्यर्थः । यद्वा, घटसामग्रीपरम्पराङ्गीकारेऽनवस्थैव परं, सा चान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकेति न सापि दोषाय, ज्ञान-

(१) सा=चरमबुद्धिः, पुरुषान्तरेण प्रमास्यते, तस्याश्रभावो न प्रमास्यते,—इत्यत्र तत्र प्रमाणं नास्ति, तदभावादभाव एव परिशिष्यते,—इति विद्यासागरोक्तरीत्याऽत्त्वपूर्वकोऽर्थः ।

(२) कारणसामग्रीविरहिणां हि दृष्टि गतिर्दृष्टा,—नित्यसत्त्वमेव वाऽऽकाशादिवत्, नित्याऽसत्त्वमेव वा खपुण्यादिवत्, घटस्यापि सामग्रीविहित्वे तदन्यतरत्वं स्यादित्येतदाह—स्यादेवेति ।

परम्पराङ्गीकारे त्वनिर्मात्तापत्तिरिति महद्वैषम्यमिति भावः॥ वैषम्यमेव
पक्षे विशदयति- । ^d “यदि त्वि”ति ॥ ^e “एवं स्यादि”ति । ज्ञानानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाऽऽक्षेपिका स्यादित्य-
न्यानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाऽऽक्षेपिका स्यादित्य-
मू० तदा स्वस्य प्रवेशात्स्वप्रकाशापत्तिः, अप्रवेशादे-
स्था, ^b अवेदने शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिः,-इति ।
सनं दुरुत्तरमेव । ‘ये च मानमेयभावाश्रया दे-
कीर्तनीयास्तेपि प्रसज्येरन् । * ‘नच तैर्दोषैर्नास्ति
ज्ञानमित्यास्थेयम् * । ‘स्वतः सर्वसिद्धस्य दुरप-
त्वात्, ^f स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चाऽनुभवस्य
दोषहाने ‘वर्द्ध्यमाणत्वात् । ^h प्रकाशात्मतामात्र-
स्वतःसिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां केषा-
तदन्तर्भावानुपपत्तिः ।

टी० “अनवस्य”ति । तथाचाऽनिर्मात्तापत्तिरिति भावः ॥
दने”इति । चरमवित्तेरवेदने इत्यर्थः ॥ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे दोष-
रमाह- । ^c “येचे”ति । “नाऽत्यापत्या प्रमासात्रात्तेत्युक्त्याः स्वी-
चिताः । तद्विपस्तदुरीकारे स्वाश्रयं कश्चिक्कित्सु” (१)-इत्यादिदोषा-
मेयभावाश्रिता अये कीर्तनीया इत्यर्थः । यद्वा, प्रमाणखण्डनप्र-
दोषा (२) ये कीर्तनीयास्तेपि स्युरित्यर्थः ॥ इदानीं स्वाभिमतं स्वप्र-
ब्रह्मसिद्धिं कटाक्षयितुमाह- । ^d “नचे”ति । मानमेयखण्डनप्रकरणेन
पैर्नाऽत्यापत्येत्याद्युक्तदोषैश्च विज्ञानस्वरूपमपि न सिद्ध्येत्, तथाच

(१) इयं च पञ्चत्रिंशकारिका, तस्या अयमर्थः,-प्रमासात्राच्छादित्वा-
कारेऽन्यविषयकप्रमयाऽन्यस्यापि सिद्धिस्त्यात् । तस्मात् अत्यापत्या = अतिप्रसङ्गात्
घटादयोऽर्थाः प्रमासात्रात् स्वीक्रियोचिताः = स्वीकर्तव्या, न, तद्विपस्तदुरीकारे-
नाच्छटस्य, पटज्ञानात्पटस्य, सिद्ध्याङ्गीकारे तु घटादपि घटस्य, पटादपि पटस्य,
स्याज्ज्ञानकुक्षिनिविष्टत्वाच्छटादेः,-इत्यात्माश्रय इति ।

(२) ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण कः सम्बन्धः ? न संयोगोऽद्वय-
न समवायः । द्वयेर्गुणत्वात्; नापि तादात्म्यम्, एकान्तभिन्नयोर्मित्रयोर्वा तदपेक्षा
विषयविषयिभावः, तस्य सप्तपदार्थान्तर्भावाऽनन्तर्भावाभ्यामनुपपत्तेः; नचाऽसम्-
ज्ञानं ज्ञानान्तरज्ञेयम्, अतिप्रसङ्गात्;-इत्यादयो दोषाः ।

गुण्यतावाद ए-
स्वरूपम्”-इति । परत-
दुमपेक्षेत्यर्थः
‘तत्त्वप्रकाशप-
तादादपरेषां (३)
ज्ञानाङ्गीकारे
मामभ्युपगमादि-
तायाः स्वतःसि-
नरासे शक्ता ए-
क्तं-‘जडात्मन-

मू० “अत ए-
यत्वं ;
‘देशान-
दविरह-
गतप्रा-
वाऽनति-

(१) पूर्वप-

(२) अयं च

द्वितीयः पादस्तदर्थ-

(३) योगाच-

वता ज्ञानसिद्धे-
त्त्विति ।

(४) ‘यत’-

न तु न साधु म-

(५) धर्मस्य

स्येत्यर्थः ।

(७) केपुचि-

त्”-इति पाठा-

गुण्यतावाद एव पर्यवस्येत्, नतु “ज्ञानं तावत्स्वप्रकाशं, स्वत एव सिद्ध-
स्वरूपम्”—इति प्रतिज्ञातोऽर्थोऽपि निर्वाहितः स्यादिति भावः^(१) ॥ “स्व-
प्रकाश” इति । परतः सिद्धिमपेक्ष्य मानमेयभावखण्डनयुक्तयो नतु स्वतः सि-
द्धिमपेक्षेत्यर्थः ॥ तदेवाह—^(२) “स्वप्रकाशे”ति ॥ “वक्ष्यमाणत्वादि”ति ।
“तत्स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा”^(३)—इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ननु^(४) सर्वगुण्यता-
वादादपरेणां^(५) पक्षे ज्ञानमात्राभ्युपगम एव विशेषः, सच न स्यात्, यतो^(६)—
ज्ञानाङ्गीकारे तद्वर्माण सत्तागुणत्वादीनां तत्सिद्धिर्नान्तरीयकसिद्धी-
नामभ्युपगमादित्यत आह—^(७) “प्रकाशात्मने”ति । मानमेयभावाश्रया-
त्तथाः स्वतःसिद्धत्वमात्रमपनेतुमशक्ताः, पराधीनसिद्धीनां तु ज्ञानधर्माणां
निरासे शक्ता एवेति भावः । पराधीनसिद्धिकत्वमेवाभीष्टं कथमित्यत
केषां—‘जडात्मनामि’ति ॥

५० “अत एव धर्मो^(१) पग्रहप्रवर्तिष्णुवाग्व्यवहाराऽविष-
यत्वं; ‘कालानवच्छेदमादाय च नित्यतोपचारः;
‘देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः; ‘प्रकारावच्छे-
दविरहनिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्धैतादिव्यवहारः; ‘सौ-
गतप्राभाकरादिवद्भावे^(२), नैयायिकवच्चाभावेऽभा-
वाऽनतिरेकस्वीकारादेव चाऽद्धैताव्याघातः ।

(१) पूर्वपक्षिणो भाव इत्यर्थः ।

(२) अयं च “आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम्” इत्यस्याः पञ्चिंशकारिकाया-
नूतीयः पादस्तदर्थस्तु तत्रैव वक्ष्यते ।

(३) योगाचारादिमतमाश्रित्य ज्ञानभिन्नस्यासत्त्वसाधनमुपक्रान्तं तत्कथं सिद्ध्येतु-
मयता ज्ञानसिद्धौ तद्वृत्तिधर्माणां सत्तागुणत्वादीनामपि सिद्धिरान्तरालिनीत्याह-
न्विति । (४) योगाचारादिनास्तिकानां पक्षे इत्यर्थः ।

(५) ‘यत’—इति पूर्व हेतुपदमुपादाय पुनरपि ‘अभ्युपगमात्’—इति हेतुपदोपा-
नं तु न साधु मन्ये ।

(६) धर्मस्य उपग्रहः=स्वीकारः, तेन प्रवर्तितुं शीलं यस्य वाग्व्यवहारस्य
इत्यर्थः ।

(७) केषुचित्युक्तकेषु “अभावे अभावं प्रति नैयायिकवच्चाभावानतिरेकस्वीका-
त्”—इति पाठोऽपि दृश्यते, परञ्चाऽर्थदृष्ट्या मूले यथादृष्टमेव रम्यम् ।

टी० ननु स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्मा अपि यदि न स्वीक्रियते
 “स्वप्रकाशं ज्ञानम्”—इति वागव्यवहारोऽपि तत्र कथं स्यात्, धर्मोऽपि
 तत्प्रवृत्तेरित्यत आह । “अत एव”ति । प्रकृत^(१) वागव्यवहारस्तु न
 कथञ्चित्समर्थनीय इत्यर्थः ॥ ननु यदि निर्दुर्मकमेव तत्स्वप्रकाशं ज्ञानं
 “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिबोधितं तत्र नित्यत्वमपि न
 त्यत आह—। “कालानवच्छेदे”ति । कालतदवच्छेदयोः परमा
 भावात् कालविशेषोपरागनिबन्धनमनित्यत्वं ब्रह्मणो नास्ति इति
 नित्यत्वं तत्रोपचरितं; यथा तत्रैव ‘नीलं तमः’—इत्यत्र नीलविशेषो
 त्वाद्यभावनिबन्धनो नीलत्वोपचार इत्यर्थः ॥ ननु व्याप्नोतीति
 च्यते, तथाच निरुक्तिबलाद्, उपनिषदि विभुत्वेन श्रवणाच्च, ब्रह्म
 वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति न तत्रिधर्मकम्, अत एव च नाऽद्वैतम
 आह—। “देशे”ति । देशतदवच्छेदयोः परमार्थसत्तोराभावाद्देशि
 रागनिबन्धनमूर्तत्वाविरहनिबन्धनो वैभवोपचारः पूर्ववदेवेत्यर्थः,
 निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं सर्वात्मकत्वव्यवहारः ? कथं चाऽद्वैतम
 तयोर्धर्मनिबन्धनत्वादत आह—। “प्रकारे”ति । घटादौ प्रतिनिक्तिभिः संभूयो
 त्वादिप्रकारसंसर्गाधीनोऽसर्वात्मकत्वव्यवहार इति तद्विरहादुक्तं इति तत्र श्रुतं
 त्मकत्वव्यवहार इत्यर्थः ॥ ननु द्वैताभावोऽद्वैतं, तस्य च ब्रह्मण्यत्वादिकं का
 नतु तदेव ब्रह्म, अभावस्याधिकरणभित्तत्वात्तथाच तमादाय द्वैतं चेत्कान्त
 आह—। “सौगतै”ति । सौगतैः प्राभाकरैश्चाधिकरणस्वरूपमेवात्र गतो भवान्—
 भ्युपगम्यते नैयायिकैरपि ‘घटाभावे पटो नास्ति’ इत्यादिप्रतीतिः
 स्वरूपमात्रालम्बनत्वाभ्युपगमाच्च प्रकृते^(२) ब्रह्मेव द्वैताभावोऽङ्गी
 मू० “अमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वथैवासि

(१) ननु यदि ज्ञानं वागव्यवहाराऽविषयः, कथं तर्हि भवता वाचा
 इत्यत आह—प्रकृतेति । लक्षणाया, ज्ञानविषयतत्सम्बन्धिज्ञेये कहेल्लक्षणेना

(२) केषुचित्पुस्तकेषु “प्रकृतं ब्रह्मैव”—इति पाठः, तदपेक्षया ‘प्र
 साधुः, ‘प्रकृते’—इति पदान्तरस्य तत्राऽकल्पनात् ।

न काचित्
 एन्यायात्
 भिधाना
 नऽविद्याद

टी० ननु

म, तथाच व
 धे प्रमितप्रति
 श्रुति भाव
 नान्तरेण प्रमि
 नान्तरमप्यप्रमे
 रा तत्र श्रुतिरिति
 ब्रह्मणि त
 धर्मापयहं वि
 इति भावः

(१) भेदप्र

(२) अत्र

(३) अत्राति

(४) क्वचित्

ज्ञानकत्वम् इति

न काचित् क्षतिः । 'तदेतत्तु श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्ष-
णन्यायात् तात्पर्यतः प्रकाश्यते ; 'तेन परमार्थतोऽ-
भिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्यतः, श्रुतिस्तस्मि-
न्नाविद्यादशायां पराभ्युपगमरोत्या प्रमाणमित्युच्यते ।

टी० ननु द्वैताभावश्चेद्वैतं तदा प्रतियोगितया द्वैतमभ्युपगन्त-
म्, तथाच कथमद्वैतं, द्वैतेनैव द्वैतादित्यत आह—। “अमे”ति । नहि
निषेधे प्रमितप्रतियोगिकत्वं तन्त्रम्, किं तर्हि, प्रतीतप्रतियोगिकत्वं, ला-
घादिति भावः । प्रमितप्रतियोगिकत्वमेव तन्त्रं निषेधे, भ्रमविषयोपि
नान्तरेण प्रमित एव—इत्यादिविस्तरः यद्यपि भेदप्रकाशे^(१), तथापि
नान्तरमप्यप्रमेति हृदयम् ॥ ननु यदि ब्रह्मणो वाच्यवहाराऽविषयत्वं-
मात्रं श्रुतिरपि न प्रमाणं भवेदित्यत आह—। “तदेतदि”ति । उपनि,
रां ब्रह्मणि तात्पर्याधीनमेव प्रामाण्यं, नतु ब्रह्म पदार्थः, वाक्यार्थो
वेत्यर्थः, धर्मापग्रहं विना शक्तेर्योग्यतादेश्चाऽनिरूपणात् । “नित्यं विज्ञानमा-
द्वैतव्यञ्जं ब्रह्म”—इति नित्यविज्ञानानन्दपदैराविद्वक्त्रे एवार्थं प्रत्येकं गृहीत
प्रतिनिष्ठाभिः संभूयोच्चारणबलात् तात्पर्यबलाच्चाऽविद्यादशायां ब्रह्म बोध्य-
मादृश्यादिति तत्र श्रुतीनां प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ “उपलक्षणन्यायादि”ति । यथो-
ब्रह्मणित्वादिकं काकादिपदैराच्यमपि बोध्यते तात्पर्यबलात्, यथा च “गच्छ
य द्वैतं चक्षुः चेत्कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्
रूपमेवागता भवान्”—इत्यादावपदार्थोऽपि गमनाभावः प्रतीयते^(२) इति भावः ॥
तीतीति सर्वथैवाऽवाच्ये तात्पर्यमपि दुर्घटमित्यत आह—। “तेन परमार्थतः”
वाऽतीति । पारमार्थिकं वाच्यवाचकभावं न मन्यामहे, नतु काल्पनिकमपि
इति भावः ॥ ननु तात्पर्यमपि तत्प्रतीतिप्रयोजकत्वं^(३) वा मीमां-
वासि

(१) भेदप्रकाशे=भेदसिद्धौ, अत्र 'वक्तुं शक्यते'—इति शेषः ।

(२) अत्र 'तथा'—इति शब्दोऽध्याहर्तव्यः पूर्वं यथाशब्दस्य साचिध्यात् ।

(३) अत्रापि “न मन्यामहे”—इत्यनुवर्तनीयम् ।

(४) क्वचित्पुस्तके 'तत्प्रतीतिप्रयोजनकम्'—इति पाठः, क्वचित्तु 'तत्प्रतीति
जनकत्वम्' इति ।

टी० स्यादयं विरोधो यदि कर्म कारकं^(१) भवेत्तदेव तु नास्तीति
 “क्रियाया” इति ॥ ननु नियतपूर्ववर्तित्वे सत्यपि कथमस्याऽकारण-
 मतआह-। “सर्वथे”ति । भाविव्यक्तिविषयकज्ञानेच्छादौ व्यभिचा-
 यतपूर्ववर्तित्वेवास्य नास्तीत्यर्थः ॥ ननु यद्येवं, तदा पाणिनेः कार-
 कर्मपरिगणनं किं निबन्धनमित्यत आह-। “कचिदि”ति । “अ-
 जानामि”इत्यादौ कर्मणः क्रियाजनकत्वमपि सम्भवतीति तथा यति-
 मित्यर्थः ॥ ननु तवाप्यतीतादिनाधारणकर्मपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावा-
 मनुगतः कर्मव्यवहारः ? इत्यत आह-। “करणे”ति । अनागतादि-
 करणस्य चक्षुरादे^(२) लिङ्गादेर्नाप्रत्यासत्त्यादि-लिङ्गपरामर्शादिलक्षण-
 विषयत्वात्तद्व्यवहार इत्यर्थः ॥ अपिच, त्वया निरुच्यमानं कर्म-
 कथञ्चिदपि विचारं न सहिष्यते इत्याह-। “किञ्चिद”ति । परस्पर-
 भिन्नपरं, तथाच परसमवेतायाः क्रियाया यत्फलं तद्भागित्वं^(३) मि-
 ‘वृत्तात्पणं पतति’ इत्यत्र वृत्तस्याऽपादानस्य (पर्यगतपतनक्रियाया-
 विभागस्तच्छालिनः) कर्मत्वं स्यादित्याह-। “अपादानस्य”ति । इति-
 पादानस्य कर्मत्वमपि स्यात् को दोष इत्याह-। “अपादानमि-
 अपादानस्य कर्मत्वे “कर्मणि द्वितीया” इत्यनुशासनवलात् ‘वृत्तं पर्य-
 इत्यपि प्रयुज्येतेत्याह-। “वृत्तादि”ति ॥

भू० * विवक्षातःकारकाणि भवन्तीति तदवि-
 नैवम्*?—इति चेन्न, ‘वस्तुतः सतस्नाद्रूप्यस्य
 विवक्षा स्यात्तदा तदपि^(४) स्यात् । *अपादानस्य
 त्वं न विवक्ष्यते इति शाब्दिकसंप्रदायोऽयम् ।

(१) कारकं, क्रियाकारणमित्यर्थः ।

(२) चक्षुरादेरलौकिकप्रत्यासत्त्यादिलक्षणव्यापारविषयत्वात् लिङ्गादेर्नायुक्तः, दृष्ट-
 रामर्शादिलक्षणव्यापारविषयत्वात् अनागतकर्मणि कर्मत्वव्यवहार इति विभाग-
 न्वयस्तु शरेः शातितपत्राणीत्यादिवचन विरुद्धः ।

(३) ‘काष्ठं छिनत्ति’—इत्यत्र काष्ठेतरकुठारादिसमवेतक्रियाया-
 धोभावस्तद्भागित्वं भवति काष्ठस्य कर्मण इति लक्षणसमन्वयः ।

(४) तदित्यवयवं, प्रयोगार्थं प्रयुक्तम्; स त्याग इत्यर्थः ।

चेत्,
 स्वकृत-
 वस्तुम-
 कथं च
 स्वकृत-
 कर्म*?
 द्वेरप्रा-
 टी०

पञ्चम्येव भव-
 कर्मत्वं तदा
 विवक्षया प्रये-
 प्रयोक्तृमात्राधो-
 तथाच यामग-
 इति—“अपाद-
 इत्यस्य कर्म-
 त्वे तदा
 भारेणेत्याह-

(१) निवृ-
 (२) लोके-
 (३) अत्र

समवात्, तथाच
 नित्येतदर्थं यामात्र-
 र्णं पततीत्यपि

मेन्ती भागवत-

पततीतीति
 गारस्यानुरोधेन च

या ‘वृत्तं पर्यं पतति’
 (४) इदं =

चेत्, 'तर्हि तत्र निवृत्त^(१)सर्वकर्मव्यवहारेपि स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मेत्याद्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात् । कथं च लोकोत्तर^(२)प्रज्ञेन निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेपि स्वकृतकर्मत्वमस्त्यधिगतम् ? । *अपादानेतर'दीदृशं कर्म *?—इति चेन्न, 'तत्रापि 'नदी वर्द्धते'—इत्यादौ तद्वद्धेरप्राप्ततीरभागादिप्राप्तिकलायाः सकर्मकत्वापत्तेः ।

टी० ननु वृत्तस्य सत्यपि कर्मत्वोपादानत्वमेव विवक्षितमिति

पञ्चम्येव भवति न द्वितीयापीत्याह—। “विवक्षात” इति ॥ वास्तवं यदि कर्मत्वं तदा विवक्षायाः=इच्छायाः प्रयोक्तृमात्रतत्त्वत्वेन कदाचित्कर्मत्व- विवक्षया प्रयोगोपि स्यादित्याह—। “वस्तुतः” इति ॥ ननु भवेदेवं यदि प्रयोक्तृमात्राधीना विवक्षा स्यात्तत्वेन, किंतु शाब्दिकसंप्रदायानुबद्धा, तथाच ग्रामगमनादिवत्^(३) 'वृत्तं पर्णं पतती'त्यपि न प्रयुज्यते इत्याश- ते—“अपादानस्येति ॥ अपादानात् सकलकर्मव्यवहारविरहाद्व्यव- हारस्य कर्मत्वस्यापि निवृत्तिः, त्वया परं स्वलक्षणाऽनुरोधेन कर्मत्व- प्रयेष्यते तदा प्रमेयत्वमेव लक्षणं क्लियतां किं परसमवेतित्यादिविशेषलक्ष- ॥भारेणेत्याह—। “तर्हो”ति । यद्यपि नेदं^(४) कर्मलक्षणं, किंतु कर्मपद-

(१) निवृत्तः सर्वेषां कर्मव्यवहारो यस्मिन्नपादाने तस्मिन्नित्यर्थः ।

(२) लोके उत्तरा=उद्गता प्रज्ञा यस्य स लोकोत्तरपञ्चस्तन ।

(३) अत्र “ग्रामाद्रमनमित्यादिवत्”—इति पाठ उचितस्तथैव दृष्टान्तसङ्गति-

भव्यात्, तथाच गतिपत्त्याः संप्रयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वाविशेषेपि यथा ग्रामं गच्छ- त्येतदर्थं ग्रामाद्रुच्छतीति प्रयोगो न संप्रदायिकस्तथा वृत्तात्पर्यं पततीत्यस्यार्थं 'वृत्तं' पततीत्यपि न प्रयुज्यते इत्यर्थः—इत्यस्मद्रुचरणाः श्रोत्रमद्राममिश्रशास्त्रीणः ।

मेन्तो भागवताचार्यास्तु—स्थालीपुलाकन्यायादिपाठवत् “ग्रामगमनादिवत्” इत्यपि लिङ्गादेर्वाडो नायुक्तः, दृष्टान्तप्रचार्यव्यतिरेकी, तथाच यथा 'ग्रामं गच्छती'ति प्रयुज्यते, न तथा 'क्षिप्यं' पततीतीति प्राहुः । अहं तु 'इत्यपि न' इत्यपिशब्दस्वारस्यानुरोधेन यथाश्रुतपाठ-

ारस्यानुरोधेन च—यथा 'ग्रामगमन' इति निर्विभक्तिकपदप्रयोगः संप्रदायिकैर्न प्रयुज्यते यथा 'वृत्तं पर्णं पतति' इत्यपि नेत्यनुमन्यो क्वचित्पुस्तके 'ग्रामग्रामादिवत्'—इति पाठः ।

(४) इदं=परसमवेतक्रियाफलभागित्वम् ।

प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं, (लक्षणं तु कारकाणामन्योन्यव्यावृत्तं नास्त्येव
यसाङ्कुर्यात्,) तथापि पदार्थान्तरलक्षणप्रणयनप्रयासापि तद्वानर्थः
स्यादिति हृदयम् ॥ “ईदृशमि”ति । परसमवेतक्रियाफलभागी
“तत्रापी”ति । “नदी वर्द्धते” इत्यत्र, तीरस्य जलसमवेतक्रियाफलतीर-
गभागीनः कर्मत्वात्^(१), तथाच “नदी तीरं वर्द्धते”—इति प्रयोगः
त्यर्थः ॥

मू० “अपादानेतरदितिस्थाने क्रियानाशकैतिकरणे
दोषस्य तादवस्थ्यात्, विनाशलक्षणायां वृद्धौ
सम्भवाच्च, “वृक्षं त्यजति” इत्यादावकर्मत्वप्रस
“आत्मानं जानामि” इत्यत्र परत्वाभावादव्या
* तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वं, कर्तृत्वभोक्तृत्वा
तस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् * ?—इति चेन्न
ऽस्तु तावद्यथाकथञ्चिदेवं, “तथाप्यध्यात्मविदो
पाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं नात्मकर्मकं
पच्यते फलं स्वयमेवेत्यादौ च कर्मकर्त्तरि का
स्यात् ? ।

टी० ननु क्रियानाशकपरसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं
वृत्तस्याऽपादानस्य यद्विभागलक्षणं पतनक्रियाफलं तत् क्रिया
किंत्वधः संयोगस्तत्र क्रियानाशकं फलं, तद्वागिभूम्याद्वेस्तत्र कर्मत्वं
एवेत्याशङ्क्य परिहरति—। “अपादाने”ति ॥ “अस्ये”ति ।
वर्द्धते”—इत्यत्रातिव्याप्तिलक्षणस्येत्यर्थः ॥ “तादवस्थ्यादि”ति ।
तीरनीरसंयोगस्य क्रियानाशकत्वादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह—
मि”ति । तत्रापि वृत्तपर्यविभागस्य क्रियानाशकत्वाभावा^(२)दिति
मूललक्षणेऽपादानातिव्याप्तिं समर्थ्याव्याप्तिमाह—। “आत्मानं
“परत्वाभावादि”ति । आत्मनः कर्मभित्तत्वाभावादित्यर्थः ॥

(१) ‘कर्मत्वम्’—इत्यपि पुस्तकान्तरे पाठः साधुरेव ।

(२) अधोदेशसंयोगस्यैव क्रियानाशकत्वेन विभागस्य तदभावादिति

षगुणोपहितस
ऽविशिष्टभेदे
यथाकथञ्चि
इति तदवस
“तथापी”ति

दिश्रुतिबलाति
रित्याह—।

मू० ॥ “स

भगव

णाऽरि

वृद्धा

णगवे

चेन्न,

लक्षणं

त्वेन

स्वप्रक

(१) यु

(२) अ

माने नित्यज्ञाने

(३) य

“वृद्धिरादेव”—

(४) ब

तद्युक्तमेव, “इत

पार”—इत्यादिना

(५) ख

माणाधिपत, तम

{ क्रियायाः

(६) { क्षम वक्तुं

{ द्युक्तेः स्व

{ भवत्येवेति

नास्त्येव । षगुणोपहितस्यात्मनः कर्मत्वं, केवलस्य च तद्विचत्वात्परत्वमिति विशिष्टा-
विशिष्टभेदेन प्रकृतेऽपि लक्षणसत्त्वाच्चाव्याप्तिरित्याह- । “तत्रापी”ति ।
यथाकथञ्चिदित्यस्वरसात् । कर्मभिवचत्वमुपाधीनां, नतूपहितस्यात्मनोपि
इति तदवस्थैवाव्याप्तिः-इत्यस्वरसबीजम् ॥ अभ्युपेत्य दोषमाह- ।
“तथापी”ति । युञ्जानस्य^(१) केवल एवात्मा ज्ञाता, ज्ञेयश्च, निरञ्जना-
दिश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि परसमवेतक्रिया नास्तीति तत्राव्याप्ति-
रित्याह- । “पच्यते” इति ॥

मू० ॥ “सर्वज्ञमोश्वरं मन्यमानेन च नित्यज्ञाने^(२) तस्मिन्
भगवति फलनाशकत्वस्यानभ्युपगमात्तं प्रत्येतल्लक्ष-
णाऽसिद्धेः । तस्माद्वाकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदी^(३)
वृद्धादिवत्कर्ममपि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्ष-
णगवेषणया । *करण^(४) व्यापारविषयः कर्म*? -इति
चेन्न, हस्तेन रामेण शरेण-इत्यादावतिप्रसङ्गात् ।
लक्षणं विनापि, क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्य-
त्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः । शेषं चेश्वराभिसन्धौ^(५)
स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ^(६) ।

- कर्मत्वं
- क्रिया
- कर्मत्वं
- ये”ति ।
- र”ति ।
- माह- ।
- ७(३)दि
- त्मानि
- र्थः ॥ यो
- (६)
- वादि
- (१) युञ्जानस्य = योगिनः ।
- (२) अत्र ‘नित्यज्ञानाधारे तस्मिन्भगवति’-इत्यर्थकरणापेक्षया ‘भगवति वर्त-
माने नित्यज्ञाने’-इत्यर्थः श्रेयान् ।
- (३) यथा वस्तुतो नदीत्ववृद्धित्वयोरसतोरपि पाणिनिना “यूस्त्याख्यो नदी”
“वृद्धिरादेव”-इत्यादिसञ्ज्ञा शब्दसिद्ध्यर्थं कृता न सार्वात्रिकी तथा कर्मसञ्ज्ञापीत्यर्थः ।
- (४) बहुषु पुस्तकेषु करणेत्यादिकर्मव्यवहारोपपत्तेरित्यन्तो ग्रन्थे नास्ति; मन्ये
तद्युक्तमेव, “इत्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया” इत्युपसंहारानन्तरं पुनः “करणव्या-
पार”-इत्यादिना लक्षणान्तरेत्यापनस्यायुक्तत्वात् ।
- (५) खगडनकारेश्वराभिसन्धिकैवल्यभिसन्ध्यादिनाम्ना चत्वारोऽभिसन्धयः
प्राणायामत, तमसुर्थमुपक्रम्य भूमिकायां भूयुपन्यास्यमिति तत्रैवाऽनुसन्धेयम् ।
- (६) क्रियायाः कर्मजन्यत्वावश्यमावो न भाविकः । किञ्च किञ्चन नो कर्मल-
क्ष्य वक्तुं च शक्यते ॥ ५ ॥ तस्मात् क्रियाकर्मभावानुपपत्तिरुदाहृता । चि-
द्वक्तेः स्वप्रकाशत्वे नास्तीत्येतावतोदितम् ॥ ६ ॥ विषयो विषयाद्विभो
भवत्येवेति दुर्ग्रहः । परप्रकारैरेवाथ खगडतेऽत्र प्रघट्टके ॥ ७ ॥

* ननु चाऽभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्ग
विषयित्वं हि विषयसंबन्धिता, 'संबन्धश्च भेदमन्त
सम्भवदवस्थितिः, 'संबन्धमितेः संबन्धिस्वरूप' भे
तिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् * ? । मैवम् ।

टी० ईश्वरज्ञानस्य हि विश्वमेव कर्म, नच सा ज्ञानक्रिया
नाश्या, नित्यत्वादिति तत्राव्याप्तिरित्याह-। "सर्वज्ञमि"ति ।
शकत्वस्य' इति बहुव्रीहिः ॥ ननु कर्मादिप्रसिद्धिः किंनिबन्धनेत्यत
॥ "तस्मादि"ति ॥ ननु धात्वर्थतावच्छेदक^(२) परसमवेतक्रियाफलभा
कर्मत्वं, तेन गमनस्योत्तरसंयोगो धात्वर्थतावच्छेदक^(३) स्तद्वागी या
कर्म; पतनस्याधः संयोगः फलं, नतु विभागः, तेन तद्वागिनोऽपादान
कर्मत्वं; त्यजेश्च पूर्वदेशविभाग एव धात्वर्थतावच्छेदक इति तद्वा
वृत्तस्य कर्मत्वाद् 'वृत्तं पथं त्यजती'ति भवत्येव; वृद्धेरवयवोपचयस
च्छेदकं तादृशं फलं, येन तद्वागितया तीरादेः कर्मत्वं स्यादित्यत
"शेषं चे"ति । ज्ञानादिक्रियाया अपि न तादृशं फलं, ज्ञात
राकरिष्यमाणत्वात्, संस्कारस्य चाऽनावश्यकत्वादकर्मकत्वापत्ते
भावः ॥

ननु माभूत् स्वप्रकाशे कर्मक्रियाविरोधः विषयविषयिभा
धस्तु स्यादित्याह-। "नान्व"ति ॥ विरोधमूलमाह-। "संबन्ध
ति ॥ तत्र हेतुमाह-। "संबन्धमितेति"ति । यत्र संबन्धिनोः स्व
दप्रमा तत्रैव संबन्धप्रमा, प्रकृते च संबन्धिभेदप्रमानिवृत्त्या संबन्धिनिवृत्त्यभिप्रायः

(१) सम्बन्धिनोः स्वरूपं = सम्बन्धिस्वरूपं, तस्य भेदमिति = भेदप्रमा
व्यतिरेके = भावे, सम्बन्धमितेर्वैपरीत्यावधारणात् = अभावनिश्चयादित्यर्थः ।

(२) धात्वर्थतावच्छेदकस्य फलेऽन्वयः ।

(३) गमनं हि पूर्वदेशपरित्यागपुरःसरमुत्तरदेशसंयोगाऽनुकूलो
भवत्येवोत्तरसंयोगो धात्वर्थतावच्छेदक इत्यर्थः ।

(४) ज्ञानादिक्रियाया अकर्मकत्वापत्तेरित्यर्थः ।

वर्तते (१) तत्र

बन्ध इत्यर्थः

वृत्त्या कार्य

१० "विषय

द्विन्नः,

स्वाश्रय

सति च

त्सम्बन्धि

व्यम्

त्वात्

वात्माऽ

तथावग

'नचैव'

मात्रया

बाध्यतै

तज्ज्ञाने

र्थिकत्वा

(१) व्याप

ताद् व्याप्यनिवृत्

कत्वाद्वापकनिवृ

संबन्धिनिवृत्त्यभिप्रायः

(२) प्रमेयस

(३) तथाभू

(४) साऽनि

न्तव्यं यथा, तथा

(५) मात्रया

प्रता स्यादित्यर्थः

वर्तते (१) तच्चिद्वृत्तौ च प्रमेयस्य (२) निवृत्तिरिति नाभेदे विषयविषयिभाव-
सम्बन्ध इत्यर्थः । यद्वा, भिन्नसम्बन्धिप्रमा सम्बन्धप्रमाकारणमतः कारण-
निवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

१० "विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपा-
द्विन्नः, तथाभूतत्वेऽपि (३) चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि
स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपगम्यमनवस्थाभयात्, तथा
सति च सैव (४) यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपा-
त्सम्बन्धिर्नोर्भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्त-
व्यम् 'स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्यादातिशायि-
त्वात्' तथा विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभा-
वात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवसास्यति, तदवगमोऽपि
तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति को विरोधः? । *
'नचैवं' घटतज्ज्ञानयोर्यद्वाहविषयविषयिभावस्ततो
मात्रया (५) पि स्वप्रकाशे विषयविषयिभावाऽन्यत्वे
बाध्यतैकत्र स्यात् * । अस्त्येव ह्यविद्याविद्यमाने घट-
तज्ज्ञाने बाध्यत्वं, परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमा-
र्थिकत्वमिति द्वयो रननुगमेऽपि न दोषः ।

(१) व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । यद्यपीदं वाक्यं
ज्ञाद् व्याप्यनिवृत्त्या व्यापकनिवृत्तिमभिधत्ते तथापि प्रकृते साध्यसाधनयोः सम्बन्धा-
त्वाद्वाप्यनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्त्यभिप्रायकमेवेत्येके प्राहुः; परे तु कारणनिवृत्त्या
सम्बन्धनिवृत्त्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्येव व्याचक्षते ।

(२) प्रमेयस्य = सम्बन्धस्य ।
(३) तथाभूतत्वेऽपि = सम्बन्धिस्वरूपाद्विन्नत्वेऽपि ।
(४) साऽन्तिमसम्बन्धमितिः सम्बन्धिस्वरूपाद्भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्यु-
पगम्यं यथा, तथा प्रथमसम्बन्धमितिऽपि स्यादिति भावः ।
(५) मात्रया = लेशतोऽपि, वैलक्षण्ये विरुद्धयोर्भयोः पारमार्थिकत्वायोगादेकत्र
प्रता स्यादित्यर्थः ।

टी० “विषयविषयिभाव” इति । त्वयापि विषयविषयि
 सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नो नाऽभ्युपगम्यते, अन्यथा, तस्यापि सम्बन्धस्य
 न्यान्तरमभ्युपेयमेवं पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥ भिन्नसम्बन्धिभिन्नो
 न्यमिति प्रति न कारणत्वं, न वा व्यापकत्वं, व्यभिचारादित्याह—
 सती”ति ॥ ननु सम्बन्धान्तरापेक्षया कथमिदं वैषम्यमत आह—
 भावे”ति ॥ परमते स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयात्मकत्वमुपपाद्य त
 न्तेन स्वमते एकसम्बन्धिमात्रात्मकत्वं स्वरूपसम्बन्धस्योपपाद्य
 “तथा विनापी”ति ॥ ननु सम्बन्धान्तरापेक्षया स्वरूपसम्बन्धस्य
 मस्तु, त्वया तु स्वरूपसम्बन्धापेक्षयापि वैषम्यमुच्यते, इत्येकस्याऽ
 त्वमत आह— “नचे”ति । भेदे सति योयं विषयविषयिभावः
 लोकसिद्धोपि बाध्यते, बाधस्याभिधास्यमानत्वात्; यथा सर्वलो
 शरीरादावात्मव्यवहारो, यथा वा तमसि नीलव्यवहार इत्यर्थः ॥
 नुगमेपी”ति । लोकसिद्धविषयविषयिभावस्य भेदघटितत्वं, स्वप्रका
 विषयिभावस्य चाऽभेदघटितत्वम्,—इत्यननुगमो न दोषः, भेद
 बाध्यत्वेनैकरूपतामात्रपरिणामादननुगमस्यैवापास्तत्वात् । यद्वा,
 पसम्बन्धः क्वचित्पारमार्थिकः क्वचिदपारमार्थिक इत्यननुगमेपि ।
 दृष्टत्वादित्यर्थः ॥

मू० “अथवा, स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो वि
 षयिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव,
 भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्भवहारव्यवस्था
 तु स्वयमेव सद्रूपा, नचैतावता स्वात्माश्रयता
 तथा ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम् ।

टी० ननु, सिद्धत्वेन कर्मत्वमसिद्धत्वेन च क्रियात्वं
 चैकदा विरुद्धम्; एवं ‘विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिद्वयादभि

कथं विदितव्यं
 स एव चाप
 कथं वा स्वप
 यविषयिभावे
 “अथवे”ति
 रहेतुः किंतु
 सम्बन्धत्वेन
 र्थः (१) समवाये
 स्वरूपत एव
 स्वरूपतः स
 त्यर्थः ।

मू० “अथवा
 मादा
 तिपा
 दायैव
 गुरुण
 स्वप्र

(१) स
 (२) स
 (३) स
 (४) स
 लोकसिद्धः—
 (५) के
 सोयं ‘समर्थनम्
 (६) न
 कथं तदुपपाद
 (७) गु

कथं चिदनवस्थादिभयेनाङ्गीकृतं^(१); 'य एव संबन्धः स एव संबन्धी'^(२) स एव चापरः^(३) संबन्धी'-इति तु सर्वथा दुर्घटं, केनानुरोधेनाभ्युपेयं ? कथं वा स्वपरिभाषामात्रेण व्यवहारसमर्थनम् ?^(४) । यदि लोकसिद्धो विषयविषयिभावो नाद्वैतं सहते तदा तदपि त्यज्यतामित्याशयेनाह^(५)—
“अथवे”ति ॥^६ “यथा तु भवतामि”ति । * न च सत्ता न सद्गुणवहारहेतुः किंतु सत्तासमवायः, स च यथा घटादौ तथा सत्तायामपि, तस्य संबन्धत्वेन द्विष्टत्वात्; सामान्यान्वविशेषेषु सत्तैकार्थसमवायात्; तदेकार्थ^(७)समवायोपि हि तत्समवाय एवेति वाच्यम् * । तर्हि सत्तासमवायः स्वरूपत एव सच्चित्ति वक्तव्यम्, तथा च यथा सत्तायां वा तत्समवाये वा स्वरूपतः सद्गुणत्वमाख्येयं तथा परसिद्धिर्ज्ञानात् ज्ञानसिद्धिस्तु स्वत एवेत्यर्थः ।

सू० “अथवा, यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुण^(१) सादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याऽविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्तनं समर्थ्यताम् । सोऽयं गुरुणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः, तत्र विषयाभावात् । एतावन्मा-

(१) अत्रापि 'विच्छेदम्'-इत्यनुपपन्नोऽयम् ।

(२) सम्बन्धी=सम्बन्धप्रतियोगी ।

(३) अपरः सम्बन्धी=सम्बन्धाऽनुयोगी ।

(४) 'समर्थनम्'-इत्यन्तं पूर्वपक्षग्रन्थः; तदप्ये 'इति चेत्'-इत्याध्याहृत्य 'यदि लोकसिद्धः'-इत्यादिः सिद्धान्तग्रन्थो योजनीयः ।

(५) केषुचित्पुस्तकेषु 'इत्याशयेनाह'ेत्यस्य स्थाने इत्याशङ्काह'-इति पाठो दृश्यते सोऽयं 'समर्थनम्'-इत्यन्तपूर्वपक्षग्रन्थानवबोधेन कैश्चिदाधुनिकैः प्रकृत इत्यालक्ष्यते ।

(६) ननु, एकार्थसमवायस्य विशेषेषु सद्गुणवहारोपपादकत्वेऽपि शुद्धसमवायस्य कथं तदुपपादकत्वमित्यत आह-तदेकार्थेति ।

(७) गुणं = गौणं समस्यमानकरणादिपदार्थम् ।

त्रेण तु स्यात्,—यथा स्वाऽविषयेपि कुटादौ बहु
वाक्यं व्यवहारं प्रवर्तयति—इति, तथा ज्ञानमपि
प्यात्मन्यविद्यादशाया^(१)मिति ।

ति कोशा^(१)

कुटादौ=कुटा

तीति योजन

टी० ननु, “ज्ञानं स्वत एव सिद्धिम्” त्यनुपपन्नम् । “स्वत” स्वस्मिन् ज्ञानं
पञ्चम्या सिद्धिं प्रति स्वस्य हेतुत्वमभिधीयते, सिद्धिस्तु द्वयी—ज्ञानस्य, दृष्टान्तस्य
न स्वस्माद्वितुमर्हति, हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञाप्यत्वापेक्षभावस्य वा संज्ञा
भेदघटितत्वात् । सत्ता तु सत्तया नोत्पाद्यते ज्ञाप्यते वा; किंतु विधिपूर्वकं
त्ययवेद्यत्वादिना सदन्तरगुणेन^(२) ‘सत्ता सती’—इति गौणोक्त्या
इति महद्वैषम्यमित्याशये^(३) नाह—। “अथवे”ति । यथा लम्बकार
पदं स्वविषये शक्त्या^(४), लक्षणया वाऽन्यपदार्थे व्यवहारं प्रवर्तयति
स्वाविषयेपि समस्यमानपदार्थे व्यवहारं प्रवर्तयति तथा ज्ञानं स्व
घटादौ व्यवहारं प्रवर्तयत्स्वाविषयेपि स्वस्मिन् व्यवहारं प्रवर्तयतीति ।
हारस्य ज्ञानसाध्यत्वात्, स्वभिन्नज्ञानसाध्यत्वस्य गौरवेणापास्तत्वादित्य
ननु, ‘स्वविषये ज्ञानं व्यवहारं प्रवर्तयत्स्वस्मिन्नपि व्यवहारं प्रवर्तयति’—
वेदान्तिनामनभिमतं, विषयाऽनभ्युपगमादित्यत आह—। “सायमि”
गुरुणां=प्राभाकरगुरुणां, मान्यानां वा ॥ अविषये व्यवहारप्रवर्तनं गुण
मिव वेदान्तिनामपि तुल्यमिति तन्मात्रेण संविज्ञानबहुव्रीहिपदं द्रष्टुं
इत्याह—। “एतावन्मात्रेण”ति । कुटः=घटः, “घटः कुटनिपावस्व”
या, शक्त्या वा
मक्रियाभावो
नुपपन्न इति
माणं किंचिदा
शयत्वेऽनवस्य

(१) ‘अविद्यादशायां’=इत्यनेनान्तरं ‘व्यवहारं प्रवर्तयति’—इत्यनुपपन्नम् ।
(२) सदन्तरगुणेन=द्रव्यगुणकर्माऽन्यतमगुणेन ।

(३) इत्याशयेनाह, इति=पूर्वपक्षिण आशयं दृष्टि निधायाऽस्वरसेन पक्षान्त
हेत्यर्थः । अस्मैवार्थस्याऽनवबोधात् कैश्चिदत्र ‘इत्याशङ्क्याह’—इत्येव पाठः क्लृप्तः ।
सङ्गतः, बहुनामनुपपत्तय न्याय्यत्वाद्गतिसम्भवाच्च । एवमप्येपि ।

(४) स्वविषयेऽन्यपदार्थे शक्त्या, लक्षणया वा, व्यवहारं प्रवर्तयतीति सम
वेयाकरणानां मते शक्ता व्यवहारं प्रवर्तयन्त्यायिकानां च लक्षणयेति ध्येयम् ।

(१) का.

(२) अस्मि

शितसामानाधि

(३) अन्यत्र

नस्य स्वप्रकाशत्वे

रति कोशा^(१)त । “गाङ्कुटादिभ्यः” इत्यादिसूत्रस्य कुटपदं वा दृष्टान्तः ।
कुटादौ=कुटादिस्थले, यद्वहुव्रीहिवाक्यं तत्स्वाविषयेषु व्यवहारं प्रयोज-
तीति योजना; न तु^(२)सप्तम्योः सामानाधिकरण्यम् ॥ ननु, स्वाविषये
“स्व” अस्मिन् ज्ञानं व्यवहारप्रवर्तकमित्यत्रापि तत्राऽद्वैतवादिनो न दृष्टान्तो-
न्नीयस्त, दृष्टान्तस्य व्यवहारस्य च ब्रह्मगोचरस्याऽनभ्युपगमादित्यत आह-
वा सं “अविद्ये”ति ॥

० “तदेवं यद्यदन्यत्र^(३)दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसा-
स्यति तत्सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशसाधकतया
प्रदर्शिता स्वीकारयिष्यति । तद्यथा-अन्यो ज्ञाताऽ-
न्यश्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानु-
पपत्त्या त्याज्यं; तथाऽन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति
जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं; सर्वतो
बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिस्तथादृष्टतामात्रबलमवलम्ब्य
प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते ।

टी० ननु, कुटादावपि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरनुशासनबलात्त्व-
या, शक्त्या वा, कुटोपि विषय एव; तथाच व्यवहारानुरोधात्स्वप्रकाशेपि
मैक्रियाभावो विषयविषयिभावो वाऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः, स चाऽभेदे सर्व-
ानुपपत्ति इति कथं स्वप्रकाशत्वम् ? न च दृष्टान्तमात्रादिष्टसिद्धिः, इति
माणं किञ्चिदावश्यकमत आह- । “तदेवमि”ति । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरप्र-
श्यत्वेऽनवस्था, शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरनिर्मात्तापत्तिश्चेत्यन्यथानुपपत्त्या
प्रकाशताऽवश्यमङ्गीकर्तव्या, सा च यावता विना न सिद्धाति तावदव-
मङ्गीकर्तव्यम्; अतो विषयविषयिभावं क्रियाकर्मभावं वा कथमद्वैतेष्यथा-

- (१) का. २ । वैश्य व. । प्रलो. ३२ ।
(२) अस्मिन्नुत्तीयवर्णके “स्वाविषये” “कुटादावि”ति सप्तम्योः पूर्ववर्णके
र्शितसामानाधिकरण्यवत्सामानाधिकरण्यं नेत्याह-नत्विति ।
(३) अन्यत्र = लोके कर्मक्रियाभावो विषयविषयिभावो वा भेदे दृष्टस्ततो वैधर्म्यं
नस्य स्वप्रकाशत्वेभेदे कर्मक्रियाभावादिति ।

पत्तिर्न साधयिष्यतीत्यर्थः ॥ ननु, यदन्यत्रादृष्टं तदप्यन्यथानुपपत्तिः
यतीत्यप्यदृष्टमेवेत्यत आह—। “तद्वये”ति । ज्ञातुं ज्ञेयत्वं, ज्ञानस्य
त्वमन्यत्रादृष्टचरमप्यहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या, जानामीति
रान्यथानुपपत्त्या च, त्वयाभ्युपेयते, तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ॥ नन्वन्यथा
कथमयं महिमा? कथं वाऽन्यथानुपपत्तिरेव दृष्टेन न बाध्यते? इत्यतः
“सर्वत”इति । यदि तज्ज्ञानं क्रिया स्यात्तदा कर्म न स्यात्, यदि
स्यात्तदा विषयि न स्यात्, यदि स्वं न विषयीकुर्यात्तदा स्वस्मिन्
हारं न प्रवर्तयेत्—इत्यादितर्कशतमप्यन्यथानुपपत्तिबाध्यमेव, ननु
कमित्यर्थः ॥

सू० “तदिदमाहुः,—“प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि
हून्यपि”(१)इति । ‘तस्मात्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्टि दृष्टवैमत्यं(२)सैव सर्वबलाधिका ॥ ६ ॥

वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताऽऽग्र
नह्येकत्र समावेशश्छायाऽऽतपवदेतयोः ॥ ७ ॥

‘तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंवि
चारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा; “अस्मा

संवेदनबलादेव स्वतःसिद्धरूपं विज्ञानमास्थीयते

टी० ननु, तवैवं प्रौढिमात्रं ननु प्रमाणिकानामिदम्
आह—। “तदिदमि”ति । यत्रादृष्टे प्रमाणं प्रवर्तते तददृष्टमपि
ज्ञानम्; अशरीरी कर्ता; सुखदुःखात्यन्ताभाववानात्मा; निःस्पृहः
मनः; जातमप्यविनाशि, यथाध्वंसः; अनुत्पन्नमपि विनाशि, यथा
स्वयमेव स्ववृत्ति, यथा प्रमेयत्वं) प्रामाणिकैरभ्युपगम्यते इत्यर्थः ।

(१) “अदृष्टशतभागोपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः”—इत्युत्तरार्द्धम् ।

(२) दृष्टवैमत्यं = प्रत्यक्षविरोधं, पिनष्टि = परिहरतीत्यर्थः ।

पत्तिरन्यथोपप
मर्थं श्लोकद्व
तासिद्धावपि
चेतादृशस्य
पत्तिर्न चायं
न द्वैतापत्तिरि
“अस्माभिरि

न्तव्यम्, अभ्यु
परः, बोधकं

पत्तिस्तथापि
यद्यपि यत्स्व

विषय इत्यस्
स्यैव सत्त्वात्

नाप्यस्माकम
नापि ज्ञानस्य

रासात्; तथ
*तस्य प्रपञ्च

यामपि तस्यैव
तु तद्विचमपि

खण्डनयुक्तयो
र्म्याय दत्तेस्मि

हति । प्रकाश
(१) त

साहसिकत्वमि
(२) “
(४) ई

ज्ञानलक्षणधर्मि
(५) ई

पक्षेऽन्यथोपपत्तिमात्रं बाधकं, प्रकृते तु सा नास्त्येवोक्त्युक्तेरित्यर्थः ॥ उक्त
मर्थं श्लोकद्वयेन संगृह्णाति—^१“तस्मादि”ति ॥ नन्वयापत्त्या स्वप्रकाश-
तासिद्धावपि द्वैतं तदवस्यमेव, स्वप्रकाशज्ञानभिन्नाया अर्थापत्तेर्विवारस्य
चेतादृशस्य त्वयाप्यभ्युपगमादित्यत आह—^२“तदित्यमि”ति । नेयमर्था-
पत्तिर्न चायं विचारो मयाभ्युपेयते किंतु त्वदभ्युपगमेन त्वं बोध्यसे इति
न द्वैतापत्तिरित्यर्थः ॥ तर्हि स्वप्रकाशज्ञानसिद्धिरपि कथं तवेत्यत आह—
स्वस्मि^३“अस्माभिरि”ति । यद्यपि तदेव ज्ञानं^(१) प्रकाशकं, प्रकाश्यम्, अभ्युपग-
न्तव्यम्, अभ्युपगमः, अभ्युपगन्तृ^(२), स्वप्रकाशत्वेन परबोधनं, बोध्यश्च
परः, बोधकं वचनं चेति संकलयतो महासाहसिकत्वमसंकलयतश्च द्वैता-
पत्तिस्तथापि प्रपञ्चबाधाया वक्तव्यतया तथैव पर्यवसास्यतीति हृदयम् ।
यद्यपि यत्स्वप्रकाशं ज्ञानं त्वयाभ्युपगतं तस्य सर्वोऽयं प्रपञ्चः, स्वं च
विषय इत्यस्तु, तथाच तद्विषयतया न प्रपञ्चमिष्यात्वं, नाप्यद्वैतं, प्रपञ्च
स्यैव सत्त्वात्; नापि तादृशे^(३) तत्र प्रमाणान्तरापेक्ष, स्वतः सिद्धत्वात्;
नाप्यस्माकमपसिद्धान्तः, ईश्वरज्ञानस्य तादृशस्यास्माभिरभ्युपगमात्;
नापि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यतापक्षोक्तदोषः, तेनैव सर्वविषयकेण सर्वदोषनि-
रासात्; तथाच स्वबधाय कृत्योत्थापनमेतत्—स्वप्रकाशज्ञानसाधनम् ।
तस्य प्रपञ्चो विषय इत्यत्र किं प्रमाणम्?—इति चेत्, प्रपञ्चविषयता-
यामपि तस्यैव ज्ञानस्य प्रमाणत्वात्; त्वन्मते स्वप्रकाशतायामिव । अस्माकं
स्थीयते तु तद्विचमपि धर्मियाहकं^(४) प्रमाणमस्ति, न च तज्ज्ञानविषयीकृतं^(५) प्रपञ्चं
खण्डनयुक्तयोपपत्तेरनुमीयते, सुदृढप्रमाणसिद्धत्वात् । तस्मात्,—“त्वया नि-
र्माय दत्तेस्मिन् स्वप्रकाशैकमन्दिरं । न्यासीकृतः प्रपञ्चोऽयं नापह्नोतुं तवा-
र्हति । प्रकाशपाशबद्धानां प्रपञ्चानां विमोचने । प्रभवन्तु स्वयं बाध्याः

(१) तदेव ज्ञानं प्रकाशकप्रकाशयादृष्टविधरूपेण व्यवस्थितं विचारयतां महा-
साहसिकत्वमित्यन्वयः ।

(२) ‘अभ्युपगन्ता चे’त्यपि क्वचित्पाठः । (३) तादृशे = स्वप्रकाशज्ञाने ।

(४) ईश्वरप्रवृत्तिज्ञानप्रयोज्या प्रवृत्तित्वादस्मदादिप्रवृत्तिवदित्याकारकमीश्वर-
ज्ञानलक्षणधर्मिसाधकमनुमानमेवैश्वरज्ञाने प्रपञ्चविषयकत्वमपि प्रसाधयिष्यतीत्यर्थः—

(५) ईश्वरज्ञानविषयीकृतमित्यर्थः ।

कथं खण्डनयुक्तयः" तथापि प्रपञ्चखण्डनयुक्तयस्त्वया बाधितुम् न" -इति को
इति हृदयम् ॥

मू० "एवं च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो विच्यमाना वि
दिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति (तदुक्तं भगव
लङ्कावतारे (१)) - "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्व
नावधार्यते । अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभा
देशिताः (२)" इति (विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं
सदसद्भ्यां विलक्षणं ब्रह्मवादिनः संगिरन्ते । तथा
नेदं सद्भवितुमर्हति, वक्ष्यमाणदूषण (३) अस्तत्वा
नाप्यसदेव, तथा सति लौकिकविचारकाणां (४)
व्यवहारव्याहत्यापत्तेः । यदपि 'निर्वक्तुमसामर्थ्यं
व उपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्ते' - इत्युप
म्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावाऽनुगा
नीयमनिर्वचनीयतेति न ब्रूयुः, वक्तृदोषादिति
वदेयुः । "यस्तु वादी निरुक्तयभिमानं धत्ते स निर्व
नतु शक्षयति, वक्तव्यदोषात् (५) ।

टी० ननु, यदि विचारोपि त्वया नाभ्युपेयते तदा माध्या
तप्रवेशात्तवापि दर्शनमदर्शनमेवेत्यत आह - "एवं चे"ति । आदि
सौगतः, भगवता = बौद्धेन (६), समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकविषयस्त एव,

(१) विद्यासागरास्तु "अलङ्कारावतारे" - इति पाठं व्याचक्षते ।

(२) देशिताः = उपदिष्टाः सन्तः ।

(३) लक्षणाधीना हि लक्ष्यव्यवस्थितिलक्षणां चानुपपन्नानीत्यादिदूषणं

(४) लौकिकविचारकाणां, लौकिकानां परीक्षकाणां चेत्यर्थः ।

(५) भेदप्रपञ्चस्य स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भवरूपादुक्तव्यदोषात्, न न प्रतिपक्षोपाधौ बाधरूपाद्वा ।

(६) अत्र 'बुद्धेन' - इति पाठस्समुचितः । 'बौद्धेन' - इति पाठे तु बुद्ध
बौद्ध इति कथञ्चित्प्राकरणीयम् ।

(१) बुद्धे

(२) ननु

(३) ननु

(४) ननु

(५) ननु

(६) ननु

(७) ननु

(८) ननु

(९) ननु

बाधितुम्—इति कोशात्; लङ्कावतारस्तदागमयन्त्यः ॥ ^७“बुद्धे”ति । यथा बुद्ध्यतिरिक्तः पदार्थो बुद्ध्या विविच्यमानो विचारं न सहते तथा बुद्धिरपि विविच्यमाना विचाराऽसहत्वाच्चिरभिलष्या=अनिर्वचनीया, निःस्वभावा=अप्रतीत्यर्थः (१) ॥ सौगतदर्शनात् स्वदर्शनं भिनत्ति—^८“विज्ञानव्यतिरिक्तमे”ति । ‘भवितु’^(२)मर्हति—इत्यधिक्रमपि लौकिकमनुबुद्धोक्तम् । मेयस्यायं स्वभावो यदस्य निर्वचनमशक्यं न तु निर्वक्तुः^(३); स च तदा स्याद्वदितोऽपि शक्योऽनिर्वक्तुः, येषु गुरुव उपासनीयास्तेऽपि निर्वक्तुमशक्यता एवेत्यर्थः ॥ त्वमपि गुरुभूत्वा मां शिष्यय यदि पारयसीत्याह—^४“यस्त्विति” ॥

१० * “नच ते दोषाः स्वकमपि घनन्तो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यम्”, “यतो निर्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव, अनिर्वचनीयैरेव च तैर्व्यवह्रियते एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात् ‘तज्जातित्वस्य च निरुच्य योजयितुमशक्यत्वात् । * “ननु “सदसत्पक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयता”—इति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः ? किं वा सदसत्त्वपक्षबहिर्भावाभ्युपगमः ? ‘आद्ये भवितव्यं तावत्सदसत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकपक्षदोषस्याभासत्वं, ‘तच्च सत्त्वः पक्षदोषस्यैवाऽभ्युपेयमावश्यकत्वात् ।

टी० ननु^(१) “वक्ष्यमाणदूयणस्तत्वात्”—इत्ययमपि हेतुर्वक्ष्यमाणलोकविषयस्त एव, तथाच स्वव्याघातकतया जात्युत्तरमेतत्; यथा^(२) “नेदं

(१) बुद्धेर्निःस्वभावत्वोपपत्तिर्न भाषायां नत्वत्तरार्थः ।

(२) ननु मूले “नेदं सत्त्वमवितुमर्हति”—इत्यत्र “नेदं सत्”—इत्येव पर्याप्तं किं भवितव्यमर्हतीत्यधिकेत्वा, अर्थोऽव्यतिरेकात्पुनरुक्तश्चेति तत्राह—भवितुमिति ॥ “लौकिकव्यतिरिक्त”ति, लोके धार्य धारितं, ग्राह्यं गृहीतम्, इत्यादौ यथा पुनरुक्तिर्म दोषस्तद्विद्वदिति भावः ।

(३) “न तु निर्वक्तुः”—इत्यत्र ‘स्वभावः’—इत्यनुषज्यते, निर्वक्ता चात्र सदोपपुरुषः । न “यदि कोपि शक्यता”—इत्ययमग्रथासङ्गतिः ।

(४) न्यायाऽलङ्कारग्रन्थे निर्वचनीयतादूषणं यदभाषि तदनुवदति—नन्विति ।

(५) जात्युत्तरमेवादाहरति—‘यथा नेदम्’ इत्यादिना । नेदं = धूमलक्षणं साधनं, न

साधकं, सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्'-इत्यादि ;
 दोषाणामपि बाध्यत्वं, तदा प्रपञ्चः कथं बाध्यतां तैरित्याशङ्कते-
 ति ॥ बाध्यैरेव दोषैर्जगद्बाध्यमित्यङ्गीकृत्य प्रवृत्तं मां प्रति न स
 तदोषावकाश इत्याह-। ^६“यत्”इति ॥ ननु, स्वव्याघातकं दोषं
 नस्त्वं जातिवादी निरनुयोज्यानुयोगेन नियहस्यानेन नियहोत इति
 प्रस्माभिरित्यत आह-। “तज्जातित्वस्ये”ति । वक्ष्यमाणदोषैर्ज
 णमपि निर्वक्तुमशक्यमेवेति जातित्वमव्यवस्थाप्याहं नियहोत
 इत्यर्थः ॥ यथा, शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरपि दोषदर्शनादु
 टिकः संशयस्तथा प्रपञ्चे सत्त्वासत्त्वयोर्दोषदर्शनात्संशयो वा ? के
 राभ्युपगमो वा ?-इति विकल्प्य सत्त्वपक्षधौव्यं ^(१) शङ्कते-। “ननि
 “आद्ये”इति । परस्परविरहस्वभावकोटिकसंशयधर्मिण एकमेव
 कत्वावश्यकत्वात् तस्यां वास्तव्यां कोटौ दोषा नूनमाभासा
 “तच्चे”ति । आभासत्वमित्यर्थः ॥

मू० “यदि तावत्सत्त्वपक्षस्तदा सत्त्वपक्ष दोषः”कथं संस्थित्यै त्वया
 ‘अथाऽसत्त्वपक्षस्तदा सर्वासत्त्वं तद्दोषः कथं सद्भा
 भवितुं प्रभवेत् । “द्वितीयस्तु व्याघातादेवाऽस
 “परस्पर^(२)विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः” इ
 तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानमायो
 मनिर्वचनीयसदसत्त्वं ^३ ब्रूते स कथमनिर्वचनीयता
 व्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत, सापि हि कृत्स्नप्रपञ्चप

वन्तिलक्षणसाध्यसाधकं, सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वादित्युक्ते भवति
 सापि “सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्”-इत्यस्य हेतोर्व्याघातः, तत्
 लक्षणसाधनवत्सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्; अत एव च
 घातकमसदुत्तरं जातिरिति वचनात् ।

(१) ‘सत्त्वधौव्यम्’-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(२) कुसमाज्जलाबुदयनोक्तं व्याघातमेवोपपादयति-परस्परैति । प्रचित्तु “अनोवंच
 विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः”-इत्युत्तरार्द्धम् ।

(३) अनिवंचनीये=निर्वचनानहं, सत्त्वासत्त्वे यस्य तदनिर्वंचनीयस

वदाभि
 स्यति-
 योरेक
 मात् ।
 विश्वस
 सत्त्वा
 त्मनि
 मासहे

टी०

रमार्थिकत्व

स्याभासत्वमु

य”इति ।

तायां विकल

तते, यतोऽ

याह-। “यो

दा कथं व्य

र्थः ॥ “त

खण्डनेन पा

यत्त्वं मा सा

तदवस्येत्यत

म नाभ्युपगम

० “ये तु स्व

तार्थ त

(१) प्रक

नीयत्वप्रकारेणैव

ब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव । परस्यैव व्यवस्थयैवं पर्यव-
स्यति-निर्वचनप्रतिच्छेपादनिर्वचनीयत्वं, विधिनिषेध-
योरेकतरनिरासस्येतरपर्यवसायितायाः स्तेनाभ्युपग-
मात् । ततः परकोयरीत्येदमुच्यते, - 'अनिर्वचनीयत्वं
विश्वस्य पर्यवस्यति' इति । 'वस्तुतस्तु, वयं सर्वप्रपञ्च-
सत्त्वाऽसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदा-
त्मनि ब्रह्मतत्त्व केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुख-
माप्सहे ।

टी० आवश्यकत्वमेवाह- । "यदि तावदि"ति ॥^६ "कथमि"ति
रमार्थिकत्वदुष्टत्वयोरेकत्रासंप्रवादित्यर्थः ॥ असत्त्वपक्षेऽपि सत्त्वपक्षदे-
स्याभासत्वमुपपादयति- । "अथे"ति । तद्वोपः-सत्त्वपक्षदोषः ॥^७ "द्वि-
तीय"इति । सदसत्त्वपक्षबहिर्भाव इत्यर्थः ॥ मदभिमतायामनिर्वचनी-
तायां विकल्प्य दोषाभिधानं प्रकारान्तरेण (१)निर्वचनीयतायाः सत्त्वव्य-
वस्थेः संग्रहस्तु त्वया कृतं, कथं दोषाभिधानलक्षणः पर्यनुयोगो न मयि
सङ्गादुच्यते, यतो ऽनिर्वचनीयताख्यस्यापि धर्मस्याऽनिर्वचनीयतैव मदभिमते-
देवासाह- । "यो ही"ति ॥ ननु, यद्वनिर्वचनीयता न त्वया व्यवस्थापनीया
इति कथं व्यवतिष्ठेतेत्यत आह- । "परस्ये"ति ॥ "तेने"ति । परेणे-
त्यर्थः ॥ "तत"इति । अनिर्वचनीयत्वं मया न साध्यते किंतु 'निर्वच-
नशब्देन पारिशेष्यादनिर्वचनीयत्वं सिद्धयति'-इति ब्रूमः ॥ नन्वनिर्वच-
नीयत्वं मा साध्यतां, परिशेषसिद्धानिर्वचनीयताभ्युपगमेनापि द्वैतापत्ति-
रितदवस्येत्यत आह- । "वस्तुतस्तु"ति । परिशेषसिद्धेऽप्यनिर्वचनीयत्वे
म नाभ्युपगमः, अपि तु त्वं तथा बोध्यसे इत्यर्थः । भरम्-अध्यवसायम् ॥

टी० "ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमव-
तार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः-न सा-

(१) प्रकारान्तरेण = सत्त्वप्रकारेणैव, निर्वाच्यत्वस्य सत्त्वव्यवस्थित्यर्थमित्यर्थः
प्रवृत्तु "अनिर्वचनीयतायाः, सत्त्वव्यवस्थित्यै"-इति पाठस्तत्र प्रकारान्तरेण = अनिर्व-
चनीयत्वप्रकारेणैवानिर्वचनीयतायाः सत्त्वव्यवस्थित्यर्थमित्यर्थः ।

ध्वीयं भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्था
व्याहतत्वात् । अत एवाऽऽसदुपन्यस्यमानदूषणा
विषयाः पर्यनुयोगा निरवकाशाः, त्वद्व्यवस्थाया
व्याहत्युपन्यासात् । * “नचोपन्यासो
निर्बन्धकारणम्”, विचारोपन्यासस्य^(१) सदस्य
गमाद्युदासीनैर्बिचार्यमित्युपेत्यैव परं विचार
नायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात् । यदि तु
रस्य सत्त्वमनभ्युपेत्या न विचारयितुं शक्यम्
च्यते, तदा प्रमाणमव्यापार्य^(२) न तदीयसत्त्वा
मोपि शक्यतेऽतिप्रसङ्गात्; इति विचारस्यापि सिद्धिर्बिचार्य
ग्रहणेऽनवस्थया विचारारम्भ एवाऽशक्यः स्येति ॥
* नच पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्बिचारे विचारान्तरमित्युक्तं
गवेषणीयम्^(३) * । “विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे वि
रूपस्वविषयव्यवस्थित्वात् तस्य, विचार्यमा
मेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य ।

टी० ननु, तर्हि सदसत्त्वविचारोपि किमर्थं ते प्रवृत्तिरित्यत
“वेत्ति”ति । ब्रह्मभिन्नतत्त्वद्वेषमात्रेण विचारैस्त्वदभ्युपगतविचार
प्रवर्तामहे इत्यर्थः ॥ ^६ “अत एवे”ति । यतः परपरिकल्पितसाध
व्यवस्यैव प्रवर्तामहे नतु स्वयं साधनदूषणादिव्यवस्थामभ्युपगच्छति

(१) विचारोपन्यासनिष्ठे ये सत्त्वाऽसत्त्वे तदुपगमाद्युदासीनैरित्यर्थः ।
न्ययप्रच “शरीः शातितपन्नाणि” इति यच्च दोषावहः । “विरोधोपन्यासो
क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः ।

(२) प्रमाणमव्यापार्याः प्रवर्त्याऽनुपन्यस्येति यावत् । तदीयसत्त्वा
विचारसत्त्वाभ्युपगमोपि न, शशशङ्कादेरपि सत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्; तथाच प्रमाण
विचारसत्त्वाङ्गीकारे प्रमाणव्यापारोपि कथात्मकविचारान्तरे, तस्यापि च
पगमो विचारान्तरे, वक्तव्य इत्यनवस्थानात्प्रथममेव मतिकर्द्धमे विचारारम्भ
क्यमापद्येतेत्यर्थः ।

(३) “इदानीं न गवेषणीयम्”-इत्यपि पुस्तकान्तरे दृश्यमानः पाठः

दाश्रिता अ

यमाह-।

तर्त्तव्य इति

तिरेवेत्यत

योरपि सत्त्व

यमं मतिकर्द्ध

“त्व”ति ॥ ननु

कं तर्हि पूर्व

सिद्धिर्बिचार्य

किं विच

“अथ”

चारार

कस्य पू

च त्व

तदा स

“अस्म

ऽस्माक

र्वाह्यपक्ष

निर्वाह

टी० न

त्त्वलक्षणस्य

यादेवेत्याह-

(१) पूर्व

विज्ञानमस्येति भ

(२) शुन

६

दाश्रिता अद्वैतव्याघातादयो दोषाः स्युरित्यर्थः ॥ “अत” इत्यस्यातिदे-
यमाह-। “त्वद्व्यवस्थये”ति ॥ ननु, विचारे व्याघातोपन्यासस्त्वया
तत्तव्य इति विचारस्य, व्याघातोपन्यासस्य च, सत्त्वमभ्युपगतमिति द्वैता-
तिरेवेत्यत आह-। “नचे”ति । ‘प्रमाणादेरिव विचारव्याघातोपन्या-
(१)सदस्योरपि सत्त्वमनभ्युपगम्यैव विचारे प्रवृत्तिः शक्या’-इत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥
विचार्यमं मतिकर्तृमेन विचारप्रवृत्तिरेव न स्यात्’-इत्युक्तं स्मारयति-। “यदि-
दि तु “त्व”ति ॥ ननु, विचारस्यापि विचार्य ग्रहणे विचाराप्रवृत्तिः स्यात्, नत्वेवं,
कियम्” किं तर्हि पूर्वमेव विचारः सिद्धः ? (१) इत्यत आह-। “नचे”ति ॥ विचा-
यसत्त्वमसिद्धिर्विचार्यसिद्धिर्नान्तरीयको, ज्ञानस्येव विचारस्यापि सविषयकत्वात् ;
स्यापि शिष्याच किं विचारेण, विचार्यसिद्धेस्तत्फलस्य संपन्नत्वादित्याह-। “विचा-
राक्यः ह्यस्य”ति ॥

तरमिदं ० “अथ*विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात् तदर्थं वि-
त्वे विचारारम्भः ? *, ६ तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषय-
कार्यमिति कस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति वृथा शुष्क(२)चर्चणम् । “यदि
स्य । च त्वदर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे
तिरित्यत तदा स्वाभ्युपगतरीतिबाधाभिधायितैव ते स्यात् ।
तविचारः “अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधे-
त्यतसाधः ऽस्माकमेव जेतृता, “खण्डनयुक्तयो बाधिकाः, नि-
युपगच्छां र्वाह्यपक्षश्च बाध्यः”-इत्यस्याऽस्मदुक्तपक्षस्य त्वयैव
निर्वाहात् ।

निरित्यर्थः । टी० ननु, विचारलक्षणस्य विचार्यस्य पूर्वसिद्धत्वेऽपि प्रपञ्चसत्त्वा-
धोपन्यासत्त्वलक्षणस्य विचार्यविशेषस्य न पूर्वसिद्धत्वमिति तदर्थमग्रे विचारः
यादेवेत्याह-। “अथे”ति ॥ तर्हि स विचार्यविशेषो यस्य विचारस्य

(१) पूर्वमेव विचारः सिद्धः । अनादिसिद्ध इत्यर्थः तथा च बीजाङ्गुवेदनादि-
वाचनवस्येति भावः ।

(२) शुनः शुष्कास्त्यसर्वणं यथा वृथा तथेदमित्यर्थः ।

विषयः सोऽप्यसिद्ध एव, तत्सिद्धौ विचार्यविशेषस्यापि सिद्धत्वम्
 एवं 'ततः पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीमगवेपणी
 इति यदुक्तं तच्छुष्कचर्वणमित्याह-। ^b“तर्ही”ति ॥ ननु, प्रवर्त्य
 चारः, तत्र विचारे त्वदुक्ता दोषा मया युक्त्यन्तरेण बाधनीया इ
 वसानंस्यादित्यत आह-। ^c“यदि चे”ति ॥ ननु, दोषा अपि हेत्वा
 दयस्त्वया खण्डिता एव, तदेव खण्डनमादाय त्वयोद्भाव्यमाना
 मयापि खण्डनीया, इत्यहमेव जेष्यामित्यत आह-। ^d“अस्माभिरि
 यद्यपि तस्यां कथायां त्वदुपन्यस्तदोषाणां परेण खण्डनयुक्त्या
 परस्य जेतृता, न तव, उपन्यस्तदोषस्य त्वयाऽनिर्वाहात्; तथापि
 खण्डनयुक्तीनां बलवत्त्वं तावदङ्गीकृतमित्येतावतैव मम जेतृतेति
 यम् ॥ कथं जेतृतेत्यत आह-। ^e“खण्डने”ति ॥

मू० “तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिस्तु खण्डनीयमिति^(१) स्यादिति
 श्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव स्वतः
 नान्यथेति । ^bतदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः, सर्वजनसिद्ध
 परमार्थसद्वितीयमिति स्थितम् ^(३) ।

*‘नन्वद्वैते किं प्रमाणम् ?’ । ^dप्रश्न एव तावदङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते । ^eप्रमाणं यत्राद्वैते^(१) तस्याऽप्रतीतौ कथमेवंभूतः प्रश्नः संगच्छते ।

(१) ‘न गवेपणीयमि’त्यपि क्वाचित्कः पाठः साधुरेव ।

(२) यथा निर्व ह्यार्थः खण्डनयुक्तिभिर्वाध्यस्तथा खण्डनयुक्त्योपि
 बाध्या इत्येतावतैव मम जेतृतेति भावः ।

(३) { किमस्ति मानमद्वैते इतीष्टे प्रष्टुमेव न । }
 { मतत्वे वाऽमतत्वे वेत्येतत्प्रस्तूयतेऽधुना ॥ }

(४) “यचाम द्वैते” इत्यपि पाठः ।

प्रमा
 तम्,
 हेत्,
 स्वज
 राणां
 रविष
 टी०

खण्डनमप्यन्त
 सानं तदव
 यद्यपि “स्व
 कथायां मया

(१) तदि
 द्यते यदि तादृ
 ति भावः ।

(२) स्वस्य
 तत्वाच्चियमेन त

(३) कथा
 नीयमित्येव, इद
 द्वा, वैतयिडकेन

(४) यथा
 किंन तत्खण्डनी

तावप्रसङ्गस्तस्यापि
 (५) त्वयोप

प्रमाणमात्रं भवता वृच्छयते, किंनाम विषयविशेषनिय-
तम्, तच्च^(१) तदोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारो-
हेत्, प्रश्नस्य वागव्यवहारविशेषत्वात्, व्यवहारस्य च
स्वज^(२) नकज्ञानविषयनियतत्वात् । अन्यथा व्यवहा-
राणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासंभवेन व्यवहा-
रविषयपारिप्लवापत्तेः ।

टी० ननु, ब्रह्माद्वैतं त्वया निर्वाह्यं, तन्मया खण्डनीयं, प्रपञ्चख-
ण्डनमप्यन्ततस्त्वया निर्वाह्यं, तत्र प्रतिखण्डनं मया कर्तव्यमित्यपर्यव-
सानं तदवस्यमेवेत्याशङ्क्य कथासन्दर्भमुपसंहरति—। “तस्मादि”ति ।
यद्यपि “त्वया ब्रह्माद्वैतं स्थापनीयं, मया खण्डनीयम्, इतीदृश्यामेव
कथायां मया वक्तव्यं, नान्यत्रे”ति परेणापि वक्तुं शक्यते, * नचैवं कथैव
नीयमि^(३)त्यादिति वाच्यम्*, इष्टापत्तेः; अनिष्टत्वे चास्योभयसमाधेयत्वात्^(४) ।
तव *ब्रह्म स्वतःसिद्धमेव न तत्र साधनापेक्षा *?—इति चेति, प्रपञ्चोपि
यः, सर्वजनसिद्ध एव न तत्र साधनापेक्षेति तुल्यम् । * सर्वजनसिद्धत्वमपि
त्वयोपपादनी^(५)यम् *?—इति यदि, तदा स्वतःसिद्धत्वमपि त्वयोपपा-
दनीयमिति तुल्यम् । *तर्हि वितण्डा कथैव न स्यादुभयोरपि स्थापनाप्रस-

(१) तदिति सामान्ये नपुंसकं, स विषयविशेषनियतप्रमाणप्रश्न इत्यर्थः । तदोप-
पद्यते यदि तादृशं = विषयविशेषनियतं प्रमाणं, ते प्रतीतिमारोहेत् विषयश्चाद्वैतमे-
तावदिति भावः ।

ते^(२) स्वस्य = व्यवहारस्य जनकं ज्ञानं स्वजनकज्ञानम्, तस्य यो विषयस्तेन नि-
वृत्त्ये तत्वाचियमेन तद्विधरत्वादित्यर्थः ।

(३) कथा हि समयबन्धपूर्विका, समयबन्धश्च माण्डनिकेन सद्भूतं ब्रह्म स्था-
नीयमित्येव, इदानीं खण्डने प्रवृत्तेन तेन स उपेक्षित इत्यपेक्षेयं न स्यादित्यर्थः ।
इति, वैतण्डिकेनाप्यद्वैतव्यवस्थापने वितण्डा कथैव न स्यादित्यर्थः ।

(४) यथा माण्डनिकेन सद्भूतं ब्रह्म स्थापनीयमित्यस्ति समयबन्धस्तथा खण्ड-
निकेन तत्खण्डनीयम् (अर्थाद्वैतं व्यवस्थापनीयम्) इत्यपीति तदनिर्वाहे कथा
नावश्यकस्तस्यापि तुल्य इत्यवश्यं तेनापि समाधेयत्वादिति भावः ।

(५) त्वयोपपादनीयम् = त्वयैवोपपादनं, (स्वकपोलकल्पितमिति यावत्) ।

ज्ञात *२-इति चेत्, शक्ति^(१)जिज्ञासया प्रपञ्चवादिनामप्यन्योन्यं
भवात्, तथापि खण्डनयुक्तयो बलवत्य इत्यत्रैव हृदयम् ॥ स्वपक्षे
हरति-। ^१“तदेवमि”ति ॥

ननु “ब्रह्मैव परमार्थसत्”—इति त्वयोच्यते, तथाच प्रति
तत्र प्रमाणमुपन्यस्तुमर्हतीत्याह-। ^२“नन्वि”ति ॥ उत्तरमाह-।
एवे”ति । प्रश्न एव तावत् प्रमाणमिति विच्छिद्यपि^(३)योजयन्ति ।
न्यथानुपपत्तिरेवाद्वैतसाधिकेत्यर्थः ॥ तामेवाह-। “प्रमाणमि”ति ।
तज्ज्ञानमन्तरेण तन्वियत^(४)विषयप्रमाणप्रश्न एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥
तमज्ञानानस्यापि तत्प्रमाणप्रश्नः स्यादित्यत आह-। ^५“प्रश्नस्य
‘अद्वैते किं प्रमाणम्’ ?-इत्ययं वाग्यवृत्तारस्तावज् ज्ञानजन्यः,
तज्ज्ञानविषयविषयत्वध्रौव्यमेवास्य; अन्यथा स्वजनकज्ञानविषया
व्यवहाराणां व्यवहृत्तव्यनियमो न स्यादित्यर्थः ॥

सू० “यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्
तिस्तेप्रमा वा स्यात्? अप्रमा वा? । आद्ये यदेव त
प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तवापि संप्रतिपा
ति वृथा तस्य प्रश्नः।* नच वाच्यं सामान्यतोऽद्वैत
णसिद्धौ^(१)भूतायामपि विशेषतः प्रमाणप्रश्नः*
सामान्यसिद्धावेवाऽद्वैतसिद्धौ विशेषविचारः क
न्तविचारवत्स्यात्; सामान्यसिद्धिरेव च विशेष

(१) शक्तिजिज्ञासया = परप्रतिपादनसामर्थ्यज्ञानेच्छया, प्रपञ्चवादिनां
पनाघादिनां, तत्संभवात् = वितण्डाकथासम्भवादित्यर्थः । अद्वैतविडका अपि
कुर्वते इति भावः ।

(२) अपिशब्देन ‘प्रश्न एव नोपपद्यते’-इत्यन्वयस्तु प्रसिद्ध एवेति शङ्क

(३) तद्=अद्वैतं, नियतो विषयो यस्य प्रमाणस्य तद्विषयकः प्रश्नः ।

(४) अद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायाम् = अद्वैतप्रमाणसिद्धौ सत्याम् ।

क्षिप्य
‘परि
प्रमि
च प
णोषि
मणी

टी०
एवेत्यत आ
वायं प्रश्नः;
जायते किं
णी भवतु प्र
मित्याशङ्क्या
मता, किमच
शेषं पृच्छतः
न्यमिति भा
दिभावेन, त
ननु परितेषु
/ “यदिचे”ति
सू० “यदि
शिष्य
इति त
तीयः,
मावि
‘अथ’

(१) कि

क्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवती किमत्र प्रश्नेन,
‘परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु मध्ये यत्रैव दोषं न
प्रमिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः ।’ यदि
च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमि-
णोषि तदा प्रमाणान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्र-
मणीयमेव (१) ।

टी० नन्वेतावतः ऽद्वैतप्रतिपत्तिरायाता, प्रमाणानुयोगस्तदवस्थ
एवेत्यत आह—। “यदि चे”ति । अद्वैतमनुमाय, श्रुत्या, दृष्ट्या वा त-
त्रायं प्रश्नः; तथाचानुमानं, शब्दः, इन्द्रियं वा, तत्र प्रमाणमिति त्वयैव
ज्ञायते किं प्रश्नेनेत्यर्थः ॥ ननु, प्रश्नान्यथानुपपत्तिः प्रमाणसामान्यसाक्षि-
णी भवतु प्रमाणविशेषजिज्ञासा तद्विशेषाभिधानमन्तरेण कथं निवर्तता-
मित्याशङ्क्याह—। ^६ “नचे”ति ॥ अद्वैतसिद्धिरस्मदपेक्षिता, त्वया चाऽनु-
मता, किमत्र विशेषजिज्ञासयेत्याह—। ^८ “यत्”इति ॥ ननु, तथापि वि-
शेषं पृच्छतः किमुत्तरमत आह—। ^८ “सामान्ये”ति । नहि निर्विशेषं सामा-
न्यमिति भावः ॥ नन्वेतावता विशेषत्वेनैव विशेषः सिद्धो नत्वनुमाना-
दिभावेन, तादृशी च सिद्धिरपेक्षितेत्यत आह—। “परिगणितेष्वि”ति ॥
ननु परिणेषु सर्वत्र दोषं पश्यत एव ममायं प्रश्नः ? इत्यत आह—।
“यदिचे”ति ॥

मू० “यदि च ‘का प्रमाणव्यक्तिरसौ’ ?—इति प्रश्नार्थः परि-
शिष्यते, तदा न सर्वा व्यक्तिर्विशेषतो निर्देष्टुं शक्यते-
इति तदनिर्देशेपि न नः किञ्चिदपचीयते । ‘यदि च द्वि-
तीयः, तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमां मन्यमानस्य तव ‘अप्र-
माविषये किं प्रमाणम्?’—इति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते ।
‘अथ “अप्रमा सा मम मते, त्वन्मते तु प्रमैवेति तत्करणं

प्रमाणं पृच्छयते?"-इति ब्रूषे, नैतदप्युपपद्यते, तस्मात्प्रश्नबल
द्वैते ज्ञानं यदुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमस्तीत्यत्र किं
मित्यत्र समाऽनियमात् । यदि नाम मया सदा ज्ञेयथायां यस्य
भ्युपेयते तावता किं तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य कारणत्वं तत्तत्सत्ता
श्रयं प्रमाणं स्यात्? "वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्वते यदि वस्तुतो^(१) "ब्रह्म
श्चिद्वाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोत्प्रेता^(२) तं घट^(३) वृत्ती
किं वाष्पविषयं धूमज्ञानं कारणं प्रमाणमेष्टव्यम्? न च नमोवोचितं,
नमोत्र, तथापि

टी० नन्वनुमानत्वादयोपि प्रमाणत्वविशेषाः सामान्यमेव
तत्रापि विशेषजिज्ञासया प्रश्नः? इत्यत आह-। "यदि चे"ति ॥
प्रतीतिरप्रमा'-इति पक्षं दूषयति-। "यदि चे"ति । यद्यपि 'अप्रमा
किं प्रमाणम्?' इत्याकारो न मम प्रश्नो येन व्याघातः स्यात्, नच^(१)
कारप्रश्नेपि व्याघातः, नहि यदप्रमाविषयस्तत्कदापि न प्रमाणादि
तथाप्यापातस्फूर्तिको व्याघात इत्यर्थः ॥ त्वदभिमानमनुसद्धाऽयं
मम तु बाधितविषयतया सर्वत्राद्वैतज्ञानमप्रमैवेति न व्याघातः
आह-। "अथे"ति ॥ विषयाऽबाधेपि क्वचि^(२)त्करणं दुष्टं दृष्टं, त
'अद्वैतविषयं तत्रापि ज्ञानं प्रमैव^(३)दुष्टकरणजन्या'-इति संभावनायां
तत्र मया प्रमाणं वक्तव्यमित्याह-। "वस्तुतः"इति । अत्र, यद्यपि
ते पुत्राः?'-इति प्रश्नमात्रप्रत्याशया पुत्रान् संभावयतो दार^(४)परिण
दासीनस्य, सर्वजनमसिद्धुपपञ्चविद्वेपिणः शशशृङ्गकूर्मरोमगगनारविन्द

टी० एते

(१) 'वस्तुतः'

(२) अत्र घ

(३) "युतिं"

गहनाभिधानमि

(४) सिद्धा

(५) पदाना

। त्यय्येणाभिधा

(६) अन्यस्य

भीषवनादित्यपि

(७) अन्तर्दोषे

रजन्म दृश्यते ।

(१) अप्रमाविषये किं प्रमाणमित्याकारप्रश्नेपि न व्याघातो न हि यदप्र
पयस्तत्र कदाचित्प्रमाणविषयः, पूर्वज्ञानाद्यवच्छेदेन रजतत्वेनाऽप्रमाज्ञानविषय
शुक्त्यादेः कालान्तरे शुक्तित्वेन प्रमाणज्ञानविषयत्वादित्याह-न चेति ।

(२) क्वचित् = वह्निमत्यवन्तधर्मिकषायलिङ्गकवन्त्यनुमित्यादौ संवादिम

(३) प्रमाऽत्राबाधितार्थेगोचरं ज्ञानं, न तु प्रमाणकरणकं ग्राह्यम् ।

(४) दारपरिग्रहेषुदासीनस्य कति ते पुत्राः?'-इति प्रश्नमात्रप्रत्याशया
संभावयतस्ते कः प्रतिमल्लः (प्रतिभटः, धारयितेति तु कलितम्) इत्यमरः ।

यते, तस्मात्प्रश्नबलायात्तमनन्तं प्रपञ्चं साधयतः, कस्ते । तिमल्लः, कथं वा 'ब्रह्म
पं वत्तास्तीत्यत्र किं प्रमाणम्' ?-इत्यनेन प्रश्नेन ब्रह्मनास्तितैव न सिद्धेति ।
तदाऽप्युक्त्यायां यस्य यस्य पदार्थस्याभावस्त्वया साध्यस्तस्य तस्य प्रमाणप्रश्न-
करणत्वात् तत्तत्सता तदानीमेव वाद्यन्तरेण साधनीया इति दुहतरं व्यसनम्
इति यस्मिन्नुक्तो^(१) 'ब्रह्माद्वैतं घटादिवृत्ति न वा'-इति मध्यस्यविप्रतिपत्तौ 'ब्रह्मा-
तयेतत्' इति घट^(२)वृत्तीति विधिकोटिपरिग्रहे त्वया कृते तत्र प्रमाणप्रश्ने प्रमाण-
वचनमेवाचितं, कथासंप्रदायस्य तवापीष्टात्त्वत्; तद्विपूर्वे पुनर्दुहतरभ्य-
नमेव, तथापि वक्ष्यमाण^(३) प्रमाणावष्टम्भादेतदुक्तमिति हृदयम् ॥

७० "अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथातथा, अतिरेवाह्वैते प्रमाणमिति
ब्रूमः । श्रूयते खलु "एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किं
चन" इत्यादि । अतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यं चेश्व-
राभिसन्धौ साधयिष्यते । सिद्धार्थानां^(४) श्रुतीनामन्य-
परत्वमपि यदि स्यात्तथापि पद^(५) समन्वयबलेन तासु
प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यपरिभव-
नात्^(६), धियां स्वतः प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् ।

टी० एतेनैवानुशयेनाह- । "अस्तु वेति ॥ नन्वनृत^(७) व्याघातपुन-

(१) 'वस्तुतः'-इत्यस्य प्रमाणवचनमेवाचितमित्यनेनान्वयः ।

(२) अत्र घटादिवृत्तीति पाठः समुचितः, प्रतिज्ञाया विप्रतिपत्त्यनुगुणत्वाच्च
दित्यनुमन्ये ।

(३) "अतिरेव प्रमाणम्"-इति वक्ष्यमाणं प्रमाणप्रतिवचनमवष्टम्भ्यैव प्रश्न-
पटनभिधानमित्याशयः ।

(४) सिद्धार्थानाम् = यद्देवानुपादेयार्थप्रतिपादिकानाम् ।

(५) पदानामेकमेवाद्वितीयमित्यादीनां य उपक्रमादिभिलिङ्गैर्ब्रह्मणि समन्वय-
त्यय्यणाभिधायित्वं तद्वलेनेत्यर्थः ।

(६) अस्य द्वेतावगाहप्रत्यक्षादेः परिभवनात् तिरस्करणादित्यर्थः । अनन्य
परिभवनादित्यपि क्वचित्पाठः, तत्राद्वैतेकमात्रपरत्वादित्यर्थः ।

(७) अनृतदोषो यथा पुत्रकामेष्टा 'पुत्रकामः पुत्रेष्टा यजेते'ति, नेष्टो संस्थितायां
वज्रं दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वाददृष्टार्थमपि वाक्यम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्

रुक्तादिदोषेभ्यः श्रुतीनामेव न प्रामाण्यं, प्रामाण्ये वा सिद्धार्थश्रुते
 प्रामाण्यं, विधिप्रत्ययसमभिध्याहृतवाक्यस्यैव ज्ञानद्वारा व्यवहृ-
 त्वेन प्रवर्तकज्ञानं प्रति सामर्थ्यावधारणात्; नच “एकमेवाद्वितीयं”
 इत्यादिश्रुतीनां कार्योपराग^(१)स्तथाच न प्रामाण्यमित्यत आह—
 ति ॥ ननु, यत्परः शब्दः स शब्दार्थः, न त्वासां श्रुतीनां ब्रह्माद्वैत-
 किं तर्हि, मुमुक्षुणा ब्रह्मैवैकमुपासनीयमित्यत्र तात्पर्यं, तथाचोपास-
 नेवासां प्रामाण्यत्वं, नतु ब्रह्माद्वैतेपीत्यत आह—। “सिद्धार्थानामि-
 विशेषणं^(२)चैतत् प्रकृतश्रुत्यपेक्षया । “एकं, ब्रह्म” इति पदसमन्वयवत्ते-
 यमानोर्थः स चोपासनापरत्वेऽप्यबाधित एव वाच्य इत्यर्थः ॥ ननु “य-
 यूपो यजमानः प्रस्तरः”—इत्यादौ पदसमन्वयबललभ्यसामानाधिक-
 श्रुतेरप्रामाण्यं यथा, तथाऽस्याः किं नेत्यत आह—। “धिषामि-
 तत्र तत्र बाधकात् प्रतीयमानोर्थस्त्यज्यतेऽत्र न बाधकमित्यर्थः ॥

सू०* ननु, ^(१)नाऽद्वैतश्रुतीनामृजावर्थे^(४)प्रामाण्यं सं-
 प्रत्यक्षादिबाधात्; ततश्चा^(३)न्यत्रैव कचित्तात्पर्यं
 सः?। सैवम् । यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि
 तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्यते

स्वर्गकाम’ इत्याद्यन्तमिति ज्ञायते । विहितव्याघातदोषश्च ‘उदिते होतव्यमनु-
 व्यमि’ति विधाय ‘यथावोऽस्याहु’तमभ्यवहति य उदिते जुहोति, श्वलोऽस्याहु-
 रति योऽनुदिते जुहोती’ति । पुनरुक्तदोषो यथा अभ्यासे देश्यमाने ‘त्रिः प्रथ-
 त्रिरुक्तमाम्’ इति ।

(१) कार्यं परागः=क्रियोपरागः, हेयोपादेयार्थप्रतिपादकत्वमिति ।

(२) ननु, ‘सिद्धार्थानामि’त्येतद्विशेषणं व्यर्थं, पाठता क्रियाभिधायि-
 श्रुतीनां तात्पर्यतो प्रक्षयपेक्ष समनुगतत्वेमा^(३)बाधितार्थमादायेवा^(४)न्यपरिभाष-
 पसाधनीयमित्यत आह—विशेषणं चैतत्प्रकृतश्रुत्यपेक्षयेति । प्रकृतश्रुतिस्तु—
 तीयमि’त्यादिरूपा ।

(३) { अद्वैतश्रुतिबाधाय नाध्यक्षादि प्रकल्प्यते । }
 { अल्पाल्पविषयत्वेनेत्येतत्प्रस्तावयत्यथ ॥ }

(४) अजावर्थं=सिद्धार्थं ।

प्रत्यक्ष-
 जाय-
 चोत्प-
 सि म-
 किं चि-
 नाऽद्वै-
 प्रमया-
 ज्ञात्
 धिना

टी०

न्यत्रे”ति ।
 यद्वो^(१)यं तत्रै-
 श्रुतिबाधक-
 र्थभेदविषय-
 किंचिद्वयं श्रु-
 यमाणत्वमत-
 ति ॥ ननु,
 हित^(२)मित्य-
 त्सर्वा भूता-
 चानयाऽनी-
 दित्यर्थः ॥

(१)

भिमतः पाठः
 एत्वेन तदभाव-
 निर्विषयत्वमप्र-

(२)

(३) अ-
 र्थस्याधिज्ञाना-

प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति, 'तादृशेन ज्ञानेन चोत्पद्यमानेन सर्वज्ञतां तदा तव श्रद्धयां यदि जाना-सि मम चेतसि किं वर्त्तते इति । 'यदि च प्रत्यक्षादि किंचिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमा-नाऽद्वैतश्रुतिस्तेन न बाधितुं शक्यते, स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीतविषयज्ञानबाधनात्; अन्यथाऽतिप्रस-ङ्गात् । 'मा हि भूद्' (१) अग्नीषोमीयपशुवालम्भनवि-धिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैयर्थ्यम् ।

टी० ननु, प्रकृतेऽपि बाधकमस्तीति शङ्कते-। "नन्वि"ति ॥ ६ "अ-न्यत्रे"ति । ईश्वरैकत्वं वा ब्रह्मैकोपास्यत्वं वा प्रतिशरीरमेकैकात्मत्वं वा यदुक्तं तत्रैव च सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ननु, घटपटमात्रभेदविषयकं प्रत्यक्षं श्रुतिबाधकमिति नोच्यते, किंतु सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्त्या संकलपदा-र्थभेदविषयकमेकं प्रत्यक्षमिष्यते, तत्कुक्षिस्थितानां (२) भेदाभिजाणां न किंचिद्वयं श्रुतिबाधिन्या इत्यत आह-। "ननु प्रत्यक्षादिकमि"ति । त्वये-ष्यमाणत्वमतन्त्रमित्यर्थः ॥ तादृशज्ञाने प्रमाणाभावमाह-। ^d "तादृशेन" ति ॥ ननु, घटपटादिनियतविषयमेव प्रत्यक्षं श्रुतिबाधकमस्तु किमत्या-हित (३)मित्यत आह-। "यदी"ति ॥ ^f "मा हि भूद्"ति । "न हिंस्या-त्सर्वा भूतानि"-इत्येका श्रुतिः, "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यपरा, तत्र चानयाऽग्नीषोमीयपशावेवाऽहिंसाश्रुतिर्बाध्यते नत्वन्यत्रापि, विषयभेदा-दित्यर्थः ॥

(१) अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति-मा हि भूदिति । माभूदिति तु विद्यासागरा-भिमतः पाठः । विरुद्धार्थग्राहितामात्रेण बाधकत्वमेकविषयत्वाभावेऽपि चेद्धिंसाविष-यत्वेन तदभावविषयत्वस्य विरोधात्पशुवालम्भनविधिना सर्वभूताऽहिंसाविधेर्वैयर्थ्यं=निर्विषयत्वमप्रामाण्यं स्यात्तन्माभूदित्यर्थः ।

(२) तत्कुक्षिस्थितानाम्=सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिकुक्षिनिविष्टानाम् ।

(३) अत्याहितम् = भयम् "अत्याहितं महाभौति"रिति कोशात् । अस्येवा-र्थस्याऽधिज्ञानात्प्रायः पुस्तकेषु 'किमन्याहितमि'ति प्रकल्पितः पाठो दृश्यते ।

सू० "यदा चैवं, तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्या
इचाऽद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरेक्ये"ति ॥ ननु,
यतीति तत् प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मान^(१)मेव बाधित्यत आह
"घटेन^(२), पटेन तद्वेदेन च स्वविषयेण सह तस्या
धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं न तद्वैतमेव प
प्रामाण्यमासादयितव्यम्, तत्राबाध्यमानत्वात् ॥ १० *नच त
(१) तस्या धियः स्वात्मा वा, स्वात्मना सह यदा स्वरूपल
देर्भेदोपि वा, विषयः । "घटपटौ^(३) भिन्नाविति "पुरोवा
माकारा हि सा जायते, नतु 'अहं घटात् पटाच्च भि
मत्तो वा तौ भिन्नौ'—इति । 'स्वप्रकाशतापि स्व त्मनश्च
साक्षिणी, नतु यतो यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्वरूपस्
स्तस्य भेदेपि । अन्यथा तत्तदपि स्वप्रकाशकुक्षौ नि काशस्त
पन्ती न कथमद्वैते एव पर्यवस्यति । त् । *आ
चेन्न, 'ग्रह

टी० ननु, समाने एव विषये बाध्यबाधकभावोऽस्तु किमेतस्य स्वरूपभे
त्यत आह—। "यदाचे"ति । बाध्यबाधकधियोरेक्ये बाध्यबाधकरूपभेदग्रहस्य
भाव एवेत्यर्थः ॥ बाधकाभिमतप्रत्यक्षस्य विषयेण सहा; भेदः श्रुतिरोप्यारोपविष
इत्याह—। "घटेने"ति ॥ तदेवोपपादयति—। "नही"ति ॥ कथंरूपमात्रं न स
आह—। "घटपटावि"ति ॥ मीमांसकशङ्का^(४)मपनयति—। "स्वानतयोर्न गृही
योपि स्वरूप

(१) बाध्यबाधकधियोरेक्ये बाध्यायाः श्रौतधियो बाधने प्रत्यक्षेण बाध्य^(२) प्रकाश
एव बाधः कृतः स्यादिति भावः ।

(२) घटेनेति, सर्वस्याऽद्वैतं गोचरयन्त्या श्रुत्या घटेन, पटेन, तद्वेदेन च (१) घट
येण (घटपटौ भिन्नावित्येत्वं विषयभेदग्राहिप्रत्यक्षविषयेण) सह तस्या धियः (२) तस्य
प्रत्यक्षधियः) अभेदबोधने प्रामाण्यं कथं नासादयितव्यम्—इत्यन्वयः । पयोऽधिष्ठानं ?
वरूपभेदग्रहणस्य

(३) नहीति, स्वशिष्टभेदग्रहणं यतः स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः । (३) स्व

(४) घटपटाविति यदाकारा बुद्धिर्जायते तदाकारवानेवार्थस्तद्विषयः । (४) मनः
नियमादबुद्धिर्धर्मिकबुद्धिप्रतियोगिकभेदाकारत्वाभावाच्चानया तत्सर्वं भावत इति ।

(५) बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वमुपपद्यते इति मीमांसकशङ्का

ति ॥ ननु, यतो यतः प्रकाशो भिद्यते तत्सर्वं स्वप्रकाशज्ञानविषय
इत्यत आह- । "अन्यथे"ति । स्वप्रकाशशब्देन तत्सर्वं तदा भासेत
तस्यादि तदपि स्वं भवेत् तथा च स्वभिन्नत्वापि सर्वस्य स्वप्रकाशज्ञानात्मत्वे
कथं न तद्वैतमेव पर्यवस्येदित्यर्थः ॥

१० *नच तथा धिया स्वस्य, स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने
स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव स्यादिति वाच्यम् *,
"पुरोवर्त्ति रजतमि"ति भ्रान्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजता-
त्मनश्च प्रकाशो भेदग्रहापत्तेः । १ धर्मविशेषमन्तर्भाव्य
स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्र-
काशस्तस्मिन्सन्निर्कर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसंभवा-
त् । *आत्मवदात्मधर्मैपि सन्निकर्षानपेक्षा सा*?-इति
चेन्न, "ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति

टी० ननु, स्वप्रकाशज्ञानस्य स्वं विषय इति विषयाद् १, घटपटादेः
किमेतस्य स्वरूपभेदः कथं न विषयो भवेदित्यत आह- । "नचे"ति ।
जायकभारूपभेदयहस्याऽभेदयहपरिपन्थित्वे भ्रमः क्वापि न स्यात्तस्य (२) ते
दः श्रुतिरोप्यारोपविषयग्रहपूर्वकत्वात्, तस्य चारोपपरिपन्थित्वादित्यर्थः ॥ ननु,
कथं रूपमात्रं न स्वरूपभेदः, किंतु परस्परवैधर्म्यविशिष्टं स्वरूपं तच्च शुक्ति-
"स्वततयोर्न गृहीतमिति नारोपानुपपत्तिरित्यत आह- ६ "धर्मै"ति । तर्हि
योपि स्वरूपमात्रं न भेदः, किंतु वैधर्म्यालिङ्गितं स्वरूपं, वैधर्म्यं च
तस्य (३) प्रकाशत्वेपि न स्वविषयः, किंतु संयुक्त (४) समवेतसमवायेन प्रत्या

(१) घटपटादेर्विषयादित्यन्यथः ।

(२) तस्य=भ्रमस्य, आरोप्यारोपविषयग्रहपूर्वकत्वात्, =आरोप्यं रजतादिरारोप-
योऽधिष्ठानं शुक्त्वादित्यदुभयस्मरणग्रहणपूर्वकत्वात्, तस्य च=आरोप्यं रोपविष-
यरूपभेदग्रहणस्य च, आरोपपरिपन्थित्वात्=भ्रमपरिपन्थित्वेन त्वयाङ्गीकारादित्यर्थः ।

(३) स्वस्य=ज्ञानस्य, प्रकाशरूपत्वेपि न ज्ञानविषय इत्यर्थः ।

(४) मनःसंयुक्त आत्मा, तत्समवेतं ज्ञानं, तत्र समवायो ज्ञानत्वादेर्बैधर्म्यस्ये-

सत्या मनसा तद्ब्रह्म भवेत्, नच^(१)स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वघटितसंयुक्त
समवायः प्रत्यासत्तिः संभाव्यते इत्यर्थः ॥ ननु, यथा प्रत्यासत्तिः
स्वग्रहस्तथा स्वधर्मग्रहः स्यात् को दोष इत्यत आह^(२)—। “आत
ति ॥” “ग्रहणत्वे”ति । तथाच ग्रहणत्वस्मरणत्वसंशयो न स्यात्
प्रामाण्याऽप्रामाण्यसंशय इति भावः ॥

मू० “तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थापिता । किंच,
ना कथमात्मनः^(३)स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं शक्यते एवेति
तीति” बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदे प्रमात्वादादायापि है
सादयन्त्यां श्रुतिस्तत्र^(४) तत्राप्रतिद्वन्द्वित्वाऽनु, घटपटमेव
तत्त्वतः प्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्तित्यत आह—
हायसम्पदऽजस्या तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रदू० “तत्राद्वै
शक्येति न^(५) क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती स
प्रमापिकेति । “भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वै
मशक्यम् ।

टी० ननु, तथा धिया स्वस्य स्वरूपभेदोपि मा गृह्यतां
मित्यत आह—। “तदेवमि”ति । घटपटभेदग्राहकं यत्प्रत्यक्षं
“भेदे”ति ।

(१) नच ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं ज्ञानघटितनिरुक्तप्रत्यासत्तिरित्यर्थः । प्र
चिकर्षस्य बुद्धिजन्यत्वादबुद्धेः प्रागेवासां यत्कथं न च तत्संभवति बुद्ध्या
मवेतधर्मसन्निकर्षासंभवादन्यथाऽन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

(२) इत्यत आह, ‘इति चेत्’—इत्यन्तं सिद्धान्त्याहेत्यर्थः, अत आत्मनो
पूर्वपक्षप्रत्यत्वेपि नाऽयुक्तिः । एवमप्येवंविधस्यले ज्ञेयम् ।

(३) आत्मनः = स्वाभिचघटस्य, स्वस्मात् = स्वाभिचघटादित्यर्थः ।

(४) बाध्यबाधकबुद्धयोर्बाध्यबुद्धेः स्वविषयैरभेदबोधनेऽप्रतिद्वन्द्वित्वा
चित्तञ्च तत्त्वतः प्रामाण्यं चेति तथोक्तम्, तस्य बलं = सामर्थ्यं, तेन लब्धमा
याऽसङ्कुचितस्येतः प्रामाण्यबललब्धं, तच्च तत्तदर्थस्यैक्यं चेति तथोक्तं, तस्य याऽनु
सहायस्तस्य संपत् तयाऽज्या क्वचिदपि प्रतिहत्सुं न शक्येति सर्वाद्वैतप्रमापिकेति

(५) श्रुतिः क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा न सती सर्वाऽद्वैतप्रमापिकेति

त्या घटपटा
नु, घटपटयो
याच घटपट
बाधिकाया
हीतवती श्रु

ार्यते एवेति
दादायापि है

नु, घटपटमेव
तित्यत आह—

प्रदू० “तत्राद्वै
“भेदधी

टी० शु
मिति परिपनि

पपत्तिर्दुर्वला
प्रामाण्यं, भेद
“भेदे”ति ।

मित्यर्थः । अ
धकया श्रुत्या
ाध्यत एवाते

स’—इति ज
मत्यनुपपन्नम्

(१) घट
(२) तत्र
(३) मा

वोक्तमर्थमाति

तया घटपटाभिन्नं कृतं तदा घटपटभेदयाहकतैव तस्य न निर्वहेदित्यर्थः॥
 नु, घटपटयोर्भेदे सा धीः प्रमाणमतस्तद्वयेन श्रुतिस्तत्र कथं प्रवर्तते
 याच घटपटौ विहायाऽन्यत्राद्वैतं सिद्धयति नतु तयोरपीत्यत आह-
 'बाधिकायामि'ति । घटपटभेदयाहिणी या बुद्धिस्तया सह घटपटयोरभेदं
 हीतवती श्रुतिः घटपटयोरभेदमन्तरेणानुपपद्यमाना तयोरप्यभेदमान-
 यवस्थाति । किंच, पटाभिन्नबुद्ध्याभिन्नत्वाद् घटोपि पटाऽभिन्नः साधयितुं
 भवितुं शक्यते एवेति तदु^(१)पटम्भोपि श्रुतेः । न चास्याः परयाह्यं प्रामाण्यं, येन
 मात्वाभावादायापि द्वैतं निर्वहेदिति न किंचिदस्याः श्रुतेः परिपन्थीत्यर्थः ॥
 त्वाऽस्तु, घटपटभेदप्रमेव तद्वेदमन्तरेणानुपपद्यमाना सर्वत्र श्रुतिमपसारयिष्य-
 थानुपपत्तीत्यत आह-। "भेदप्रमे"ति ॥

गी न प्र०० "तत्राद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः"
 सती सः "भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिवोधवदन्यथाप्युपपत्तेः ।
 च वैः टी० श्रुतिप्रामाण्यमुभयसिद्धं, प्रत्यक्षप्रामाण्यं चान्यतमात्रसिद्ध-
 मिति परिपन्थि श्रुतिदर्शनात्तत्रापि तत्र^(२)सन्देहः स्यादिति भेदप्रमान्यथा-
 उपपत्तिर्दुर्बला न श्रुतिपरिपन्थिनीत्याह-। "तत्रे"ति ॥ ननु सन्दिह्यतां
 प्रामाण्यं, भेदज्ञानमगृहीतप्रामाण्यमेव श्रुतिबाधकं स्यादित्यत आह-।
 "भेदे"ति । अन्यथासिद्धिशङ्काकलङ्घिनस्य न विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
 मित्यर्थः । अत्र, यद्यपि^(३) सर्वभूताहिंसाश्रुतिरग्नीषोमीयपश्वालम्भनबो-
 धकया श्रुत्या सङ्कोच्यते नतु बाध्यते; प्रत्यक्षेण तु प्रवृत्तमात्रेणाद्वैतश्रुति-
 बाध्यत एवातो न काप्यस्याः प्रसरः, नहि 'घटपटौ भिन्नौ' एकमेवाद्वितीयं
 'स'-इति ज्ञाने संभवतो विरोधात् । * दैतः पशुर्हिंस्यः, सर्वभूतमहिंस्य-
 मत्यनुपपन्नम् * ?-इति चेत्तत्र सर्वपदभूतपदयोर्विषयसङ्कोचेन दैतपशु-

(१) घटपटाभेदाश्रयणमपि विषयतया श्रुतेरावश्यकमित्यर्थः ।

(२) तत्र = प्रत्यक्षे, प्रामाण्यसन्देहः स्यादित्यर्थः ।

(३) मा हि भूतगोषोमीयपश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैषम्यमित्या-
 दौक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते-यद्यपीत्यादिना ।

तत्र, अभेदज्ञानस्य 'तानेव^(१)तित्तिरीन्' 'तानेव शालीन्'-इतिवदेक
मौपयहेणाप्युपपत्तिः, भेदग्रहस्तथा नान्यथोपपादयितुं शक्य इति प्रत्य
मेव बलीयः । किंच, सर्वमभिचं, घटपटौ भिन्नाविति बुद्धोः प्रामाण्ये
भवति क्व बाध्यबाधककल्पनापि, नहि^(२)प्रमेयत्वादिनापि सर्वमभिचं न
न्यामहे, तथापि^(३)"आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम् इत्यादावेव
तात्पर्यम् ॥

१० "एकम्-इत्युपादाय यद् एवकारमप्युपादत्ते श्रुतिः
"एकमेवेदम्"-इतिरूपा, तदैकान्तिकमैक्यं बोधय-
तीति भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं-घटपटादिभेदग्रा-
हिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

टी० ननु श्रुत्याऽभेदः, प्रत्यक्षेण च भेदो बोध्यते, द्वयं च प्रमाणम्.
तद्यं, ततो भेदाभेद एवास्त्वित्यत आह-। "एकमि"ति । यद्यपि
स्मरण एकत्वं प्रपञ्चाभावे प्रपञ्चाभेदे चोपपद्यते इति कथमियं श्रुतिरे-
ताऽवधारिका^(४) यद्यपि च प्रपञ्चमिथ्यात्वं शङ्कराचार्याद्यनुमतं ननु
प्रपञ्चब्रह्मणोरभेद इत्यभेदबोधकतया श्रुतिव्याख्याने ऽपसिद्धान्तः, यद्यपि
घटाद्यभेदे ब्रह्मणोपि जडत्वमिति स्वप्रकाशानन्दरूपत्वविरोधस्तथा-
आपाततो यदिदमित्यादौ वक्ष्यमाणेऽर्थे एव तात्पर्यम् ॥

१० *बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् कथमित्यम्* ?-इति चेन्न
श्रुतितो द्रागेव जातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधियो^(५)-

(१) पूर्वदृष्टसजातीयतित्तिर्यादिदर्शने यत्र तानेव तित्तिरीन् (विहगविशेषान)
यत्र, तानेव शालीन् (तण्डुलानि)पश्येत्यभेदावगाहिनी प्रत्याभिज्ञा, सा तित्तिरित्वज्ञा)
इत्यलक्षणेकधर्मोपपत्तिका यथा, तथा प्रकृत्यभेदे ज्ञानस्योपपत्तिरित्यर्थः ।

(२) सर्वमभिचमित्युक्तमुपपादयति-नहीति । प्रमेयत्वादिनाऽभेदः, घटत्वपट
ादिना तु भेद इति भावः ।

(३) तथापीत्येतद्विरम्यवहितेन यद्यपीत्यनेनाऽन्वेति । आपातत इति, अद्वैतप्र-
पादनमप्यापातत एवेति निर्गमितार्थः ।

(४) 'विधायिका'-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(५) अद्वैतधिय एवं विधविचारसोपानपरम्पराम् (क्रमिकाभेदविषयकप्रतिप.

स्मद्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारो-
नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण
तिष्ठन्तीत्युच्यमानत्वात् । * 'ननु, यदि नाम
विन्या तथा घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना स
पटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावता कथं तस्याः
ष्येण सहाऽद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमी-
न्तरेण तथा साह्यं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता

ननु 'प्रत्यक्षविरोधादापाततः श्रुतिजबुद्धिः स्वस्मादेशाभे-
याणां विषयीकृत्य क्रमेणार्थापत्त्यादिबलाद् विषयाणामन्योन्यभा-
यीकरिष्यती'त्यनुपपन्नं शब्द^(१)बुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादि
"बुद्धे"रिति ॥ श्रुतित एकदैव जातायाः सर्वाभेदबुद्धेः सर्वविषये
प्रत्यक्षबाधेन प्रतिबन्धाज् भटिति दुर्यहमिति तत्तद्विषयप्रत्यक्ष-
सकृमनिबन्धनः प्रामाण्यग्रहक्रमो ननु बुद्धेर्विरम्य व्यापारतेत्याह-
त"इति । यद्यपि बाधो^(२)बुद्धिमेव प्रतिबध्नाति ननु तत्प्रामाण्य-
कथं न बुद्धेः श्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य वा विरम्य व्यापारता तथापि
ऽसत्यपि^(३)ज्ञानमर्थे शब्दः करोती"त्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् ॥ घटपट-
प्रत्यक्षेण स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गृहीत इति तत्र श्रुति-
तयोरप्यभेदं विषयीकरिष्यतीति यदुक्तं तत्र शङ्कते- । "ननु
घटपटभेदयाहिपत्यक्षं घटपटौ न भवत इति ज्ञानान्तरेण तद्वै-
एवेति तत्रापि श्रुतिर्न प्रभवतीति शङ्कार्थः ॥

तिपरम्पराम्) आरोहन्त्योऽस्मद्बुद्धयो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः (क्रमेण
माण्यविषयाः) क्रमेणपरितिष्ठन्तीत्यन्वयः ।

(१) शब्द एकं बोधं जनयित्वा विरतव्यापारो न- शाब्दबोधान्तरं विजिगीषो-
तथा बुद्धिरप्येकस्मिन्नर्थे ज्ञाततां संस्कारं वा जनयित्वा न ज्ञाततान्तरं संस्कार-
एवं कर्मण्येकत्र विभागमुत्पद्य न विभागान्तरमित्यर्थः ।

(२) "घटपटौ भिन्नौ-"इत्याकारको बाधः, बुद्धिं-श्रुतिजाभेदबुद्धि-
(३) अत्यन्तासचर्यः शशशङ्कादिस्तत्रापि चेच्छब्दो ज्ञानं जनयति

अद्वैते इति भावः ।

तर्हि
वापर
विषय
प्रामा
द्वितीय
मभेदे
बुद्धि
यादन
प्याऽद्वै
पयन्ती
शक्या
सुद
निवृत्
टी० य

(१) सुदूर

मिन्त्रमरेमिन्त्र मि
शिन्याहस्ततः प

रेगव विजिगीषो
गडलादवहिरतेप
त्र खलु यथा लो

दैविजीयते तथ
वदन्तौ पाशिन्या
गठः ।

तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य ययै-
वापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धौर्घटाच्च पटाच्च भेदो
विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सहाऽद्वैते श्रुतिः
प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह
द्वितीयाया बुद्धेरभेदे ययैवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषा
मभेदे विश्राम्यति । १ एवं च सति यत्रैव गत्वा बा-
धबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसंचारोच्छेदभ-
यादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयस्तस्यामेव बुद्धौ पदमारो-
प्याऽद्वैतश्रुतिः सर्वं तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्था-
पयन्ती न केनापि प्रमाणेन कचिदपि विषये बाधितुं
शक्या । तस्मात्-

सुदूरधावनश्रान्ता (१) बाधबुद्धिपरम्परा ।

निवृत्तावह्वयाग्नायैः पाष्णिग्नाहैर्विजीयते ॥ ८ ॥

टी० यावदूरं बाधबुद्धिपरम्परोदयस्तत्रापाततः कुण्ठापि श्रुति-
बाधबुद्धिपरम्परानिवृत्तौ चरन्बुद्धौ पदमारोप्य तद्विषयविषयिप्रवाहाद्वैतं
बाधयिष्यतीति परिहरति-। “तर्हि तस्या अयौ”ति । प्रामाण्यावल-
म्बनम्=अबाध्यत्वेन व्यवस्थितत्वं; पदलाभः=सहकारिसाधिव्यं; पर्य-
सानमभेदबोधनं; विश्रामः=स्वजनितसकलाऽद्वैतधीप्रामाण्यासादनम् ॥
नु भवेदेवं यदि भेदबुद्धिधाराविश्रामः स्याच्च त्वेवमत आह-। १ “एवं

(१) सुदूरधावनश्रान्ता, भूरिक्रान्तानुसरणाऽलसेति यावत् । इदमत्राकृतम्-- “अ-

मित्रमरेमित्रं मित्रमित्रं ततः परम् । तथाऽरिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥
अग्निग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥
रेष च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुगृहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ।
गडलादवहिरतेषामुदासीनो व्यवस्थितः” इति विजिगीषो राज्ञां द्वादश राजमण्डलम्,
च खलु यथा लोके कश्चिद्विजिगीषुर्दूरे प्रस्थितः परवाहिनीं विजित्य निवृत्तौ पाष्णि-
गैर्विजीयते तथा बाधबुद्धिपरम्पराऽद्वैतपरम्परानिवृत्तौ दूरं प्रस्थिताऽनवस्थाना कचि-
द्वृत्तौ पाष्णिग्नाहैरद्वैतासाधैर्विजीयते इति । क्वचिद् “विनिवृत्ताऽद्वैतासाधैः”- इति
पाठः ।

वै'ति । विषयान्तरसंचारदर्शनेनाऽनिर्मातृप्रसङ्गभयेन च विषय-
 त्वर्थः ॥ "सुदूर"ति अद्वयान्नायैः=अद्वैतश्रुतिभिः । पाणिण्याहै-
 वतिभिर्विपक्षैरित्यर्थः । यद्यपि चरमबुद्धिज्ञाने चरमत्वव्याघात-
 ज्ञाने च कुत्र श्रुतेः पादारोपणं, श्रुतिप्रवृत्त्यर्थं त्वयैव तदुपस्थाप-
 रमत्वव्याघातः, तदैव तथापि समं भेदग्रहश्च; अनुपस्थापने श्रु-
 कृत्यादनम्, तथाच "सुदूरधावनाऽशान्ता बाधबुद्धिपरम्पराऽकिं-
 द्रयान्नायैः पाणिण्याहैर्न जीयते"-- इति परेषापि पठितुमुचितं
 पि स्वप्रकाशसिद्धमेव ब्रह्माद्वैतमिति भावः ॥

मू० "नच यत्र तस्य प्रतिपत्तुबुद्धिधाराविश्रा-
 पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् * । 'तथापि
 न्तरेण भिन्नतया सा^(१)प्रतीयते इत्यत्र प्रमा-
 वाच्यम् । 'नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव, 'न च
 व्यमानम्, श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्तनात्; 'त-
 वस्थानादिति । 'अथ ब्रूषे-*यदा कियदूरं
 म्परया सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुति^(३)स्तदा त-
 यापि बुद्धिःशेषं गत्वा नाऽनुव्यवसीयते तत्रापि न शक्य-

(१) अत्र यत्खण्डनभूषामणिकतो रघुनाथस्य शङ्कर-अमतमनूय "त-
 यथाधबुद्धिमपेक्ष्य तस्याप्रचरमत्वात् । मया तदुपस्थापने त्वया तदैव भेदे प-
 पि न, मयाःभेदं गृहीत्वैव तदुपस्थापनात् । यथा तव भेदग्रहस्तद्विरोधी न-
 द्वैतग्रहस्यापि भेदग्रहविरोधित्वादित्यलं काव्यरचनाकुशलानां तन्मैव स्था-
 यतां खण्डनकथया"-इति खण्डनं, तच्च; खण्डनकोटः सर्वतां बलवत्त्वेन पु-
 र्यामाणोऽस्याप्यर्थस्याःप्रतिष्ठितत्वात्प्रकाशसिद्धमेव ब्रह्म, न तु श्रुतिर्याति-
 धनापेक्षेत्यत्रैव तात्पर्यात् ।

(२) सा=अन्तिमबुद्धिः, स्वविषयाभिन्नतया प्रतीयते- इत्यत्र प्र-
 वाच्यं, नच तद् वक्तुं शक्यमनवस्थानादिति भावः । क्वचित्तु "सा प्रतीयते"-

(३) अद्वैतश्रुतिर्बुद्धिपरम्परा कियदूरं बाधिता भवति यदा, तदा
 शेषं गत्वा (शेषमवशिष्टां कृतां गत्वा) नानुव्यवसीयते (ज्ञानान्तरवेद्या न-
 समानन्यायात्तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधो गम्यते इत्यर्थः । तच्चाद्यादित्येतद्व्याप-
 यत्र=कालपयबुद्धिपरम्परायां, साद्वैतश्रुतिर्बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वाद-
 बुद्धित्वाविशेषादित्यर्थः ।

धोऽव-
 न्तिम-
 बुद्धि-
 रूपयै-
 तश्रुतेः
 धर्म^(१)
 टी० न

विच्छेदसिद्ध-
 यथा श्रुतेर्बा-
 न्तरेण चरम-
 दा तत्रैव प्र-
 दर्शने च त-
 हिं, पुरुषान्-
 द्वादपतादव-
 याद्वेदो मया

परीतनिश्चय-
 संभावना-
 तर्कादिन-
 त्यामेव, प्रकृते-
 ह-। "तय-

(१) पक्ष-
 (२) एवं
 (३) पुरुष-

यथान्तरमन्येन ।
 स्वर्वाभेदे पर्यव-

धोऽवगम्यते, यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वाद-
न्तिमबुद्धेरपि-इति । मैवम् । किं कियतीषु
बुद्धिषु व्याप्यव्यापकौ कावप्यवलम्ब्य व्याप्तिग्रह-
रूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधं व्युत्पादयसीत्थमद्वै-
तश्रुतेः ? किं वा बुद्धान्तरदृष्टव्याप्तिमनाथया पक्ष-
धर्म^(१) हेतुमुल्लिखन्त्या बुद्धान्तिमबुद्धिविषयया ? ।

टी० ननु विषयान्तरसंचारदर्शनादनवस्थाभयाच्च बुद्धिधाराप्रवा-
विच्छेदमिदुवपि पुरुषान्तरबुद्ध्या तद्बुद्धिधाराविषयविषयिपर्यन्तभेदया-
ध्याया श्रुतेर्बाधोऽस्त्वित्थन आह-। “नचे”ति ॥ ^६ “तथापी”ति । पुरु-
षान्तरेण चरमबुद्धेर्भेदो यद्भवति-इति यदि त्वया कथायामेव प्रमापणीयं
दा तत्रैव प्रमाणे श्रुतिप्रवृत्तिः, एवं^(२) तत्रतत्रेति पुनरनवस्था, प्रमाणानु-
दर्शने च तत्र परानय एवेत्यर्थः ॥ ननु न मया तत्र प्रमाणं वाच्यं, किं
तु, हि, पुरुषान्तरेणैव वाच्यमते नानवस्थेयत्वं आह-। “नही”ति ।
यद्दोषतादवस्थ्यादिति^(३) भावः ॥ ननु यद्यपि मदीयान्त्यबुद्धेः स्ववि-
त्ताद्वेदो मया न यद्भवति, यद्यपि च ‘पुरुषान्तरेण यद्भवति’-इति मया प्रमा-
यितुं न शक्यते, तथापि संभाव्यते तावत्, संभावनापि च विरोधिन्येव
परीतनिश्चयस्येति कथं तत्राप्यद्वयश्रुतिप्रवृत्तिरित्यत आह-। “नचे”-
। संभावनया प्रमाणाऽप्रवृत्तावनुमानादिकमपि न प्रवर्ततेत्यर्थः ॥
तर्कादिना विपरीतशङ्कानिवृत्तावनुमानादि प्रवर्तते, नतु तस्य
प्रामेय, प्रकृते तु तथाविधतर्कौ नास्ति यः संभावनां विहन्यादत-
ह-। “तथाप्यनवस्थानादि”ति । यद्यपीयमवस्था तुल्यैव, संभाव-

(१) पक्षस्य यो धर्मः हेतुर्बुद्धित्वादस्तमुल्लिखन्त्याऽनुमानरूपया धियेत्यर्थः ।

(२) एवं तत्रतत्र प्रमाणे प्रमाणान्तरप्रदर्शने त्वऽनवस्थेत्यर्थः ।

(३) पुरुषान्तरेणापि प्रमाणप्रदर्शने तत्प्रदर्शितप्रमाणे प्रमाणान्तरं पुनस्तत्प्रमाणे
प्रमाणान्तरमन्येन प्रदर्शनीयमिति पुनरप्यनवस्थानाद् अप्रदर्शने च तत्रैव लब्धपदायाः
वाद्-अस्ति

संभाव्यते पर्यवसानादित्यर्थः ।

तथा "स्वविषयबुद्धिः स्वविषयाद्विचित्रा बुद्धित्वादाद्यादिबुद्धिवदित्यनुमानं तदुप-
पत्तिरिति द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति-।^१ "तदे"ति। अनुमितावेव पद-
धारायाः श्रुत्याऽद्वैतश्रुतिः सर्वाभेदबोधिका तर्हि स्यादित्यर्थः ॥ नन्वनुमितिमपि
तिरेकवाक्येनैतन्तर्भाव्य विषयद्वन्द्वः साधनीय इति तत्र श्रुतिप्रवृत्तिरनुपपत्तेत्याशङ्क-
- "अये"ति ॥ एतावता च विषयाद्वन्द्वभेदः सिद्धो नसु बुद्धेरपि वि-
स्य, अप्रतिज्ञानात्, तथा च बुद्धितो विषयस्याभेदबोधने निष्परिपन्थिनी
तः सर्वाभेदबोधने पर्यवस्यतीति पारहरति-।^२ "एवमपी"ति ॥
० "विषयिविषययोर्मिथो भेदेपि साध्ये अस्तु हेत्वनु-
योगः^(१) ।^२ परबुद्धिस्तद्विषयांश्च प्रति निराबाधा
सती श्रुतिरेकस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च विषया
त्परामभेदबोधाय धावन्ती सर्वाद्वैते एव पर्यवस्य-
तीति । * "नच शक्यमनुमातुं-सर्वस्या बुद्धेर्विषया-
त्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति", * "मा भूदन्यबुद्धिविषयादा-
त्मनोपि^(१) बुद्धिर्भिन्नेति । * नचात्मव्यतिरिक्तादि-
त्युक्ते निस्तारः स्यात्*, अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमि-
च्छतः कचिदपि तदसिद्ध्या^(३) विशेषणाऽप्रसिद्धेरिति ।
एतेन "सर्वं भिन्नम्"-इति वाक्येन, विना बाधं
स्थितः प्रमाणेन, सत्प्रतिशब्दा^(४) सेयमद्वैतश्रुतिरित्य-
प्यनवकाशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यं, यस्मात्कस्मादपि
भेदेमिथ्यातः^(५) सत्यभेदोपगमेन^१ सिद्धसाधनात् ;

(१) हेत्वनुयोगः हेत्वाभासत्वमित्यर्थः । यद्वा, हेतुविषयकः पर्यनुयोगः (वि-
करोदभासः)-किं बुद्धित्वं हेतुः ? विषयत्वं वा ?-इत्यादिरूप इत्यर्थः ।

(२) अन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि (सकाशाद्) बुद्धिर्भिन्ना मा भूदिति (हेतोः)
य बुद्धेर्विषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति नच शक्यमनुमातुमिति सम्बन्धः ।

(३) आत्मव्यतिरिक्तत्वाऽसिद्धेत्यर्थः ।

(४) तद्वन्तिहेतुना सत्यतिपक्षितत्ववदस्ति-"सर्वं भिन्नम्"इति प्रतिद्वन्दि-
यस्याः श्रुतेः सा तथा ।

(५) ब्रह्म मिथ्या न-इति मिथ्याभूताछटपटादेः सत्यस्य ब्रह्मणो भेदोपगमेन
साधनादित्यर्थः ।

टी० ननु 'बुद्धिविषयी मिथो भिन्नावि'त्येव प्रतिज्ञेयमिति न
 श्रुतिप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति-। "विषयी"ति । अत्र बुद्धिः
 विषयभागेऽसिद्धे, विषयत्वं न हेतुः, बुद्धिभागेऽसिद्धे, । उभयपक्षे
 दिक् व्यभिचारीत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्य दूषयति-। "परे"ति । स्व
 मिथो भेदसिद्धावपि परविषयेण सह भेदायहात्तत्रैव श्रुतिप्रवृत्ति
 द्वैतपर्यवसायिनोत्यर्थः ॥ ननु सर्वा बुद्धयः सर्वबुद्धिविषयभ्यां भिन्
 त्वात्; सर्वे विषयाः सर्वबुद्धिभ्यां भिन्ना, विषयत्वादिति परस्मै
 विषययोर्भेदसिद्धौ न श्रुतेष्वकाश इत्यत आह- "नचे"ति ॥
 स्वव्यतिरिक्ताद्विषयाद्विचेति साध्यते? विषयमात्राद्वा-इति वि
 सीयं दूषयति-। "मा भूदि"ति ॥ बाधं व्युदस्य सत्प्रतिपत्तं व्यु
 "एतेने"ति । यद्यपि लौकिकवाक्यात् श्रुतेरेव बलवत्त्वमिति न तेन
 तथापि वाक्यार्थे श्रुतितात्पर्यग्रहे सति तच्चा, ननु तात्पर्योपपन्न
 तदुल्लवत्तेति भावः ॥ "यस्मादि"ति । यद्यपि मिथ्यात्(१) कुतः? स्वज्ञान
 तच्च न भेदप्रतियोगि, तथापि मिथ्यासत्यभेदव्यवहारास्तथा तपर्यवसन्ना
 इति भावः ॥ "सिद्धसाधनादि"ति । मिथ्याप्रतियोगिभेदोवा(२) तद्वदश
 कवाक्येन सत्यसकलाऽभेदबोधकश्रुतेः सामञ्जस्यादित्यर्थः ॥ भिन्नावि'ति प्र
 सू० "सर्वस्मादिति स्वतोप्यापत्तेः; स्वव्यतिरिक्तेन सकृदाधि
 चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकम् । तदेवम्-
 'हेत्वाद्यभावसार्वज्ञ्ये सर्वे पक्षयताऽऽस्थिते
 किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारऽद्वयश्रुतेः
 अत एव च-

'आद्यधीवेशभेदीयाऽप्यन्यथानुपपन्नता ।
 स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम् ॥

(१ "मिथ्यात"-इत्यत्र मिथ्यापदप्रतिपाद्यं यद्यप्यलोकमित्यर्थः । अ
 न्तिकसिद्धान्ते मिथ्यालोकयोर्भेदः, तथापि पारमार्थिकत्वेन नित्यालोक
 योगित्वं चाऽभिप्रेत्येतदुक्तम् ।

"न
 न्वयप्रति
 टी०

आह-। "स
 यद्यपि ब्रह्म
 सर्वस्माद्वैत
 ब्रह्मेत्येव ह
 पतौकरणं स
 यभयेन यदि
 सावकाशा
 धीः="घटपटै

नेन सकृदाधि
 मार्थेच्छित्वेव भू
 यताज्ञानात्तदु
 वसंस्काररूढे
 रिको, ताभ्यां

(१) स्व

(२) स्व

(३) अ

(४) अ

(५) अ

उर्यनादुपपादके
 भेदाप्रसाधकत्वेन

रादपि स्वस्य भेदे

“न च संस्कारारूढदृष्टान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेका-
न्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः ।

टी० ननु ‘सर्वस्मात्सर्वं भिन्नमि’त्युक्ते क सामञ्जस्यमित्यत आह-। “सर्वस्मादि”ति । तस्यापि^(१) सर्वपदार्थान्तर्गतत्वादित्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मणो यतःकुतश्चिदद्वैतसाधने स्वस्मादेव तत्सिद्धौ सिद्धसाधनं, सर्वस्मादद्वैतसाधने मिथ्यातोष्यद्वैतसिद्धिप्रसङ्गः, तथापि स्वसाक्षिक^(२)मेव ब्रह्मेत्येव हृदयम् ॥ “हेत्वादी”ति । आदिपदेन दृष्टान्तोपग्रहः । सर्व-
पत्नीकरणं सार्वज्ञ्यमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थः । आस्थिते= स्वीकृते । एतद्वोषदु-
यभयेन यदि पक्षात्किंचिद्विहिर्भाव्यं तदा श्रुतिप्रवेशे तदेव द्वारं स्यात्तत्रैव सावकाशा श्रुतिः सर्वाद्वैतं बोधयिष्यतीत्यर्थः ॥ “आद्यो”ति । आद्या-
धीः=घटपटौ भिन्नावि’ति भेदधीः, तद्वेद्यो यो भेदो=घटपटभेदः, तदी-
यान्यथानुपपन्नता=तदन्यथानुपपत्तिः, सापि शेषं गत्वा नादृश्यश्रुतिं बाधते,
प्राप्त^(३) कुतः? स्वज्ञानापेक्षणात्^(४), तथाचानुपपत्तिज्ञाने^(५)सावकाशा श्रुतिः सर्वाद्वै-
तपर्यवसन्ना स्यादित्यर्थः । यद्यप्यन्यथानुपपत्तिज्ञाने त्वयोपानीय दत्ते तदै-
वभेदो^(६) तद्वदग्रह इति न श्रुतेरवकाशः, यदि सर्वं भिन्नं स्यात्तदा घटपटौ
पर्यः ॥ भिन्नावि’ति प्रत्यक्षेण गृहीतो घटपटयोरपि भेदो न स्यादित्यनुपपत्तिज्ञा-
नेन सकृद्विधिना श्रुतिस्तत्रापि न सावकाशा, तथापि “तत्स्वप्रकाशपर-
मार्थेचिदेव भूत्वे”त्यत्र तात्पर्यम् ॥ उत्पन्नश्रुताद्वैतधीबाधं निरस्याऽपे-
यताज्ञानात्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धं निरस्यति-। “नचे”ति । भयोदशनप्रभ-
वसंस्कारारूढान्वयः=सत्त्वं, यस्य व्यतिरेकस्य=भेदस्य, तस्य यावन्वयव्यति-
रेको, ताभ्यां योन्वयः=संबन्धो व्याप्तिवत्तयो-यो घटादिः स पटादेर्भिन्नो

(१) स्वस्यापीत्यर्थः ।

(२) स्वसाक्षिकं = स्वतः सिद्धं, न तु तत्र साधनान्तरापेक्षेति भावः ।

(३) अयमर्थः-प्रतीयमानैवाऽनुपपन्नताभेदं साधयतीति वाच्यम्, अर्थानुपपत्ति-
भेदानुपपत्तिपाठके बुद्धिरर्थापत्तिः इति स्वीकारात्; तथा चानुपपत्तेः स्वगोचरज्ञानात्स्व-
भेदाप्रसाधकत्वेन तत्रैव दत्तपटा श्रुतिः सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति ।

(४) अनुपपत्तिविषयकज्ञाने इत्यर्थः

(५) अनुपपत्तिविषयकज्ञानसमकालमेव तथैव ज्ञातयानुपपत्त्या स्वविषयकज्ञा-
नादपि स्वस्य भेदो गृहीतः, अभेदे हि प्रत्यक्षसिद्धौ घटपटयोरपि भेदो न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

यः पटादिर्नासौ घटादिरित्येवमाकारः, तेन व्याप्तिप्रत्ययेन प्रतिपत्ते
 बुद्धेरुत्पत्तिप्रतिबन्धो न शक्यशङ्क इत्यर्थः । यद्वा, संस्कारारूढोऽत
 दृढान्वयो=दृढपदो, यो व्यतिरेको=भेदस्तस्यान्वयो 'भिन्नमिदं
 ज्ञानं, व्यतिरेकश्चाऽ'भिन्नमि'ति निश्चयस्ताभ्यामन्वयप्रतीतिः=श्रौतसं
 प्रतीतिरुत्पत्तिप्रतिबन्धो न शक्यशङ्क इत्यर्थः । सर्वलोकप्रसिद्धभेदप्रमा
 दद्वैतश्रुत्या संसर्गबोध एव न संभवत्ययोग्यतानिश्चयादिति भाव
 यद्यपि यत्रकुचिदुत्पन्नं भेदप्रत्ययमेव सर्वद्वैतप्रतिपादकश्रुतिबाधकम्
 श्रौतप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्क एव, तथाप्युत्पत्तिप्रतिप
 स्वप्रकाशप्रामाण्यावष्टम्भादिदमुक्तम् ॥

सू० यतः-

“अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।

अबाधात् प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलाम् ॥

असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता शंसत्यबाधिते ।

अत्यन्तऽसदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकम् ॥ ११

टी० “अङ्गुल्ये करिशतं विहरति” “मम कर्णकुहरं प्रविश

क्रीडती” त्यादिशब्दादुत्पद्यमानस्य ज्ञानस्यानुभवसिद्धतया शब्द

योग्यताज्ञानम्यायोग्यताज्ञानविरहस्य वा न जनकत्वं, किंतु, ज्ञानम

मानं विषयबाधादप्रमाणतया, तदबाधात् प्रमाणतया, व्यवहृतुं

प्रकृते च विषयबाधो नास्त्येवेत्याशयवानाह-। “अत्यन्ते”ति । प्र

करोतीत्यनुषज्यते । प्रत्यक्षादिबाधस्त्वाशङ्क्य निरस्त एवेति भावः

अयोग्यतास्थाने संसर्गज्ञानं नोत्पद्यते, व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहमात्र

इत्यत आह-

स चात्यन्तम

मन्यते, तथाच

त्यर्थः । सदसंस

सू० “अनै

अनार

प्रवृत्

तत्राऽ

टी० न

गां, तर्कप्रतिरूप

नौचित्यीतर्कस्य

सत्त्वाद्देदगाहिप्र

“अनैचित्ये”ति

लाया बलवत्त्वमि

रोपितमूलेनेत्यर्थः

हारोऽनौचित्यीत

(१) सकललो

नौचित्यी, न औचित्य

(२) प्रवृत्तेन

नौचित्यस्य सामाज्यं

चित्यमूलस्य पारमा

सामाज्यमित्यर्थः ।

(३) तर्कप्रति

राणविरोधित्वेन प्रम

(४) पूर्वपत्ति

भवेन श्रुत्या प्रत्यक्ष

स्य, साऽनुचितेत्यने

सङ्ख्येन निपहस्यनेन

नादभेदत्वावच्छिन्ना

(१) भेदज्ञानं यदि प्रमा स्यात्तदाऽयोग्यताज्ञानाच्छ्रुत्या संसर्गबोधो नोत्प
 नत्वेतदस्ति, भेदस्य खण्डितत्वादित्यर्थः । अत एव 'यद्यपीत्यनेन भेदप्रत्ययसंवेद
 धकमित्युक्तमपि साधु संगच्छते । वस्तुतस्तु, भेदप्रमेव यदि स्यात्तदा श्रुत्या संसर्ग
 स्यात्, नत्वेतदस्ति, भेदाऽभेदप्रमयोक्तभेदपरि लोकाभिहितत्वात् तथाच यत्रैव
 तत्रैव वस्तुतस्तु श्रुतिः सर्वाऽभेदे पर्यवसास्यति, नास्तया संसर्गाऽबोधः-पता
 रणे यद्यपीत्यनेन 'यत्रैव'इति, 'सर्वाऽभेदे'ति च प्रतिपादनं साधुपर्याप्तं

इत्यत आह—^१ “असंसर्गायहस्ये”ति । असंसर्गायहस्य मन्ता मीमांसकः,
स चात्यन्तमसत्संसर्गः सत्यस्थले, तस्याऽयहो यत्र तत्र तु संसर्गप्रमामेव
मन्यते, तथाच तन्मतेऽप्यद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमेव जननीया, विषयाऽबाधादि-
त्यर्थः । सदसंसर्गायहस्तत्र नास्त्येव, विषयबाधस्य निरस्तत्वादिति भावः ॥

मू० “अनौचित्या^(१)पि तर्केण दुर्वाधैवाद्दयश्रुतिः ।

अनारोपितमूलत्वाद्बलवत्त्वादतादृशा ॥ १३ ॥

^२ प्रवृत्तेना^(२)प्यनौचित्यमूलं येन न लूयते ।

तत्राऽनौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यास्तु नात्र तत् ॥ १४ ॥

टी० नन्वनौचित्यऽविनिगमककल्पनालाघवकल्पनागौरवाणां तर्का-

णां, तर्कप्रतिरूपकाणां^(३) वा, प्रमाणसहकारित्वमुभयवादिसिद्धं, तथाचा-

हि । नौचितीतर्कस्य सकललोकसिद्धभेदतिरस्काराऽनर्हत्वलक्षणस्य प्रकृते

मू॥ सत्त्वाद्देदशाहिप्रत्यक्षमेव बलीयो, नत्वभेदविषया श्रुतिरित्यत आह—

ने । “अनौचित्ये”ति । तर्कस्याहार्यारोपरूपतया तदपेक्षया श्रुतेरनारोपितमू-

११ लाया बलवत्त्वमिति तर्कापष्टव्यप्रमाणापेक्षयापि तथेत्यर्थः । अतादृशाआ-

विश्वारोपितमूलेनेत्यर्थः । केचित्तूद्वावितनियहस्यानेनैवोद्वावितनियहस्यानपरि-

शब्दहारोऽनौचितीतर्कः^(४) श्रुतेर्ज्ञाधकः स्यादित्याशङ्काभाग इत्याहुः । तच्चिन्त्य-

तानमूहर्तुमौचिती, न औचित्यनौचितीत्यक्षरार्थः । अनौचित्यमित्यदन्तापि तत्समाख्या ज्ञेया ।

(१) प्रवृत्तेनापि येन प्रमाणेनानौचित्यस्य मूलं न लूयते=न खण्ड्यते, तत्रैवाऽ-

नौचित्यस्य साम्राज्यं=स्वायंसाधनसामर्थ्यं भवति, अत्र तु तद्वैपरीत्यात्=अद्वैतश्रुत्याऽनौ-

चित्यमूलस्य पारमार्थिकभेदनिष्ठसर्वजनसिद्धत्वस्य लवनात्, न तद्=अनौचित्यस्य
साम्राज्यमित्यर्थः ।

(३) तर्कप्रतिरूपकाणां = तर्कमदृशानां, न तु तर्काऽऽभासानामित्यर्थः, तेषां
गणयिरोधित्वेन प्रमाणसहकारित्वस्याऽसम्भ ॥ ११ ॥

(४) पूर्वपक्षिणोद्वावितं श्रुतिबाधलक्षणं नियहस्यानमपरिहृत्य बाधत्वेन तद-

भवेन श्रुत्या प्रत्यक्षबाधलक्षणेन नियहस्यानेन यस्तस्य परिहारः (प्रतिवन्दी) वैदार्न्त-

स्य, साऽनुचितेत्यनौचितीतर्क इत्यर्थः । यद्वा, येनैव घटपटादिभेदावगाहिप्रत्यक्षबाध-

लक्षणेन नियहस्यानेन श्रुतिर्बाध्यते तेनैव प्रत्यक्षप्रतियोगिकविषयानुयोगिकाभेदाबा-

ननादभेदत्वावच्छिन्नाभेदावगाहिश्रुतिबाधोपि बाध्यते इत्युद्वावितनियहस्यानेनैवो

म्^(१) ॥ नन्वेवमनौचित्यतर्को नास्त्यत्र, तथाच “दोषं व्यक्तिविवेकेऽपि
लोकाविबोचने”^(२) इत्याद्यये^(३) यदुक्तं तदनुपपन्नं स्यादित्यतः सदसद-
त्ययोर्विषयं विवेचयति-। ^४ प्रवृत्तनापी”ति । अनौचित्यमूलं हि-
सर्वजनसिद्धत्वं, तच्च^(५) श्रुत्या पारमार्थिकमद्वैतं बोधयन्त्या मूलं व्याप-
कभेदपरं कृतं, तथाचापारमार्थिकभेदमादाय सर्वनोक्तसिद्धव्यवहारो-
नाऽनौचित्यमिति भावः । “अनौचित्यमूलं व्याप्यव्यापकभावः, तस्य
मद्वैतश्रुत्ये”त्यपव्याख्यानम्^(६), अनौचित्यस्य व्याप्यव्यापकभावमात्र-
प्रवृत्तः, तत्प्रवृत्ते वा तत्परत्वे सर्वानौचित्यखण्डने खण्डनकार-
‘विषयवृत्तापि संशयं स्वयं हेतुप्रसाप्त’मित्यादेरनवकाशापत्तेः ।
धितनियहस्यानेने”त्यादिस्वोक्तावरोधाच्च^(७) ॥

मू० “* ननु यद्यदेवोदाह्रियते त्वया-नेत^(१) इतो सा-
गृहीत इति ततोऽस्याद्वैतास्नायैरभेदबोधने ता-
सर्वाभेदे पर्यवसातव्यम्-इति. ततस्ततस्तस्य
स्तदैव गृह्यते मया, तस्मादुदाह्रियमाणतायाम्
ह्रियमाणतयां च कस्यचिदेतत्प्रत्यवस्थानमा-

व्याधितनियहस्यानपरिहारो वेदान्तिश्रुत्यानुचितः, षटपटाद्यभेदांशे युतिश-
सम्भावद्-इत्यनौचित्यतर्कः । अथवा, उभाव्याधितं नियहस्यानं बाधादिरूपं परो-
वादिः, तथाच स्वयं व्याधितं तर्कादिना बाधपरिहारोऽनुचित-इत्यनौचित्यतर्कः ।

(१) चिन्ताबोद्धं तु स्वमते दोषमनुद्धृत्यापि प्रतिबन्धादेर्दानस्य तु-
(२) “काव्यमीमांसिषु प्राप्नोमहिमा महिमाऽऽदृत”-इत्युत्तराद्धम् । अत्र
हिमानामकः काश्चिदालङ्कारिकः काव्यमीमांसाभिज्ञेषु प्राप्नोमहन्त्वः स्वीयव्यक्ति-
मैके अन्ये ऽमुं दोषमनौचित्याख्यम् आदृत=पुरस्कृतवान् । किंभूतं गण्ये ? कवि-
लोचने, कविलोकानां चतुर्भूते, अनया कारिकया खण्डनकारेणानौचित्यं सम-
श्यते ।

(३) चतुर्थपरिच्छेदस्यावसाने ।

(४) तच्च मूलमिति सम्बन्धः ।

(५) कोचत्वित्यनेन पूर्वमुक्तस्येवेदमपव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(६) नहि उभाव्याधितनियहस्यानतत्परिहारोऽप्यव्यापकभावोक्तिर-
द्वयानौचित्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः ।

(७) इतइतः=अन्यबुद्ध्यादितः, अस्य=उपान्त्यबुद्ध्यादेः । सर्वाभेदे-
तस्यमिति यद्यदेव त्वयोदाह्रियते-इति सम्बन्धः । ततस्ततः=अन्यबुद्ध्यादितः
उपान्त्यबुद्ध्यादेर्भेदस्तदैव=कथाकाले एव मया गृह्यते इत्यर्थः ।

इति *

दिनो

यस्तदी

क्षेण,

केनचि

तदानी

(१), अ

ततःकथ

टी० सि

स्तुनोऽनुदाह्रिय

व भेदयहापत्ति

दाह्रियमाणाया

साधयितुमशक्य

एणेन्तिमत्वव्याध

भेदयहश्च तदुद

कविवाक्यवत्^(१)

ले^(२) प्रमाणं, ता

(१) हेतोः

स्यात्, अनुषण्तेऽव

तत आभासात्कथं

(२) इति

मयुक्तमित्यर्थः ।

(३) यथा व

दृष्टव्यहितसूक्तवस्तु

(४) मान

(५) बाह्य

(६) किञ्च

भेदो न गृहीत इति

इति * ? । मैवम् । ^१ अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजबुद्ध्या-
दितो भेदो न त्वया प्रमित-इति मयाध्यमाने
यस्तदीयस्ततो भेदः प्रमातव्यः सन तावत् प्रत्य-
क्षेण, तत्कालमन्तिमबुद्धेरनुपस्थितेः । 'यदि च
केनचिद्देतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा स्यात्
तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याऽविशिष्टतया
(^१), अनुपपत्तेश्च येन विना सा तदविशिष्टतया,
ततःकथमाभासात् प्रमोदयः स्यात् ।

टी० सिंहावलोकितन्यायेन शङ्कते- "नन्वि"ति । कस्यचिद्बु-

स्तुनोऽनुदाह्रियमाणतायां श्रुतिव्यवस्थापनानवकाशः, उदाह्रियमाणतायां
व भेदग्रहापत्तिरिति(^२) प्रत्यवस्थानं खण्डनमस्याने ऽयुक्तमित्यर्थः ॥ मयो-
दाह्रियमाणाया अन्तिमबुद्धेः प्रत्यक्षादिना केनापि प्रमाणेन कथायां भेदः

साधयितुमशक्य इति परिहरति- ^३ "अन्तिमे"ति । यद्यप्यन्तिमबुद्धेर्बुद्धाह-
रणेन्तिमत्वव्याघातो, ऽनुदाहरणे श्रुत्यव्यवस्थापनं, मानसप्रत्यक्षेण ततो

भेदग्रहश्च तदुदाहरणे, वाक्यजज्ञानसहस्रतस्य मनसो बहिरपि प्रवृत्तेः,

कविवाक्यवत्(^४), तथापि तस्य(^५) प्रमाणान्तरत्वापत्तिः ; न वा तादृशप्रत्य-

क्षे(^६) प्रमाणं, तादृश(^७) मानसप्रत्यक्षेण सह भेदाग्रहात्तत्रैव श्रुतिप्रवृत्तिरिति

(१) हेतोः साध्याऽविशिष्टतया (साध्याऽभिन्नतया) तत आभासात्कथं प्रमोदयः
स्यात्, अनुपपत्तेश्च येन (उपपादकेन) विना सा= (अनुपपत्तिर्भवति) तदविशिष्टतया
तत आभासात्कथं प्रमोदयः स्यादित्यन्वयः ।

(२) इतिशब्दो हेतोः ; इति हेतोः कस्यचिदपि वस्तुनः प्रत्यवस्थानं = खण्डन-
मयुक्तमित्यर्थः ।

(३) यथा कवीनां = कान्तदर्शिनां, मानसज्ञानसहस्रकतं वचोऽतीताऽनागतविप्रक-
ष्टव्यवहितसूक्ष्मवस्तुषु प्रतिपादकत्वेन सर्वत्रैव प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः ।

(४) मानसप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ।

(५) बाह्यार्थगोचरमानसप्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

(६) किञ्च, मनसाऽन्त्यबुद्ध्यादित उपान्त्यबुद्ध्यादेर्भेदग्रहेऽपि स्वप्रतियोगिको
भेदो न गृहीत इति तत्रैव लब्धपदा श्रुतिः सर्वाऽभेदे पर्यवस्येदित्याह-तादृशेति ।

भावः ॥ ननु प्रत्यक्षाभावेऽनुमानमर्थापत्तिर्वा स्यादित्यत आह—
 चे”ति । हेतुना=बुद्धित्वादिना । अनुपपत्त्या=प्रथमग्रहीतभेदात्प्रत्य-
 पत्त्या । अनुमानपक्षे—‘हेतोरिति’ ; अर्थापत्तिपक्षे—‘येन विने’ति । अनु-
 स्यापक्षेर्वा भेदमादाय प्रवृत्तेर्द्वैतवादिनं प्रति तदुपन्यासानुवर्त-
 दिति भावः ॥

सू० “* नच वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञायते इति ना-
 पाक्षिकोपि (१) मां प्रत्यसिद्धादिरिति *, यतो
 त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः, ‘वचनस्य परार्थत्वात् ।
 मवलम्ब्यावतिष्ठमानश्च भवानऽप्रतिभातो न मुच्य-
 * नच स्वयं मया प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा को-
 बोध्यते इति वाच्यम् *, त्वद्वचसि परस्याप्रत्यक्षा-
 विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्र
 तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण तस्य स्वतस्तदर्थप्रमित्यु-
 दनपर्यवसायितयोपयुक्तम्, नचाद्वैतवादिनं प्रति त-
 कर्तुं शक्यते, तं प्रत्यन्यतरासिद्धे (२) कृत्तत्वात् ।
 “नच वाच्यं मम वचनात्सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र स-
 ग्धवाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते श्रूयते इति
 यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र सा-
 ऽविशेषादिदोषप्रतिसन्धायाः संशयस्याप्यनव-
 शीकरणमेव स्यात् ।

टी० अनुमानमर्थापत्तिर्वा नाद्वैतवादिनं प्रत्युपन्यस्यते, किं त-
 स्वत एवान्तिमबुद्ध्या सहभेदोऽनुमीयते इति ब्रूम इत्याशङ्क्य परिहर्ति-

(१) परार्थाऽनुमानपक्षे एवासिद्ध्यादिदोषो न स्वार्थानुमानपक्षेऽपीति भा-

(२) अन्यथाऽनुपपत्त्या भेदसाधने उपपाद्योपपादकयोः भेदस्यासिद्धिः, अनु-
 तत्साधने च साध्यसाधनयोर्भेदस्यासिद्धिरित्यर्थः ।

“नच वाच्यमि-

वैयर्थ्यं हेतुमाह-

भावः । यद्वदि-

प्रति शतशः प-

क्वचित्प्रत्यक्षतः,

ययं भेदग्रहसंभ-

इत्यपि त्वद्वचनं

ऽश्रद्धा, तस्य त्व-

प्रत्यतन्त्र, तेन

तात्पर्यम् ॥ ननु

श्रुतिरनवकाशेत्य-

खण्डिते श्रुतिल-

यायां संशययोग-

यपरिपन्थीति

यदि द्वैतमुपस्था-

स्तत्वात्; अनुम-

वेन तद्वद्वैतवि-

प्रत्यनवकाशादि-

सू० “तस्मात्

एकं ब्रह्म

धीरवीर-

(१) अत्र

चाऽवाधिताद्वैतमु-

(२) बाध-

कमानं (सिद्धिः)

(३) परकी-

परेण गृह्यते, भेदज्ञाने

“नच वाच्यमि”ति ॥ ^७“अस्ये”ति । स्वयं मया स भेदो ज्ञेय इत्यस्येत्यर्थः ॥
 वैयर्थ्यं हेतुमाह—। “वचनस्ये”ति । परस्य चाद्वैतवादिनये ऽभावादिति
 भावः । यद्यपि यथाऽद्वैतवादिनं प्रत्यनुमानमनवकाशं तथा भेदवादिनं
 प्रति शतशः पद्यमानाप्यद्वैतश्रुतिरनवकाशा, तेन सर्वत्र भेदग्रहात् ।
 क्वचित्प्रत्यक्षतः, क्वचिदनुमानात्, क्वचिदागमाद्, अर्थापत्तेर्वा तस्य यथा-
 यथं भेदग्रहसंभवात् । “मया तावदद्वैतश्रुतिभिरद्वैतं प्रतिपाद्यते”—
 इत्यपि त्वद्वचनं भेदवादिनं प्रत्यनवकाशमेव । नहि यस्य तादृशश्रुत्यर्थ-
 ऽश्रद्धा, तस्य त्वद्वैवसि श्रद्धा । भेदप्रतिपादकप्रत्यक्षाद्याभासीकरणमपि तं
 प्रत्यतन्त्रं, तेन स्वनयेन सर्वसामञ्जस्यकरणात् ; तथापि स्वप्रकाशे ऽद्वैते
 तात्पर्यम् ॥ ननु मद्वचनेन निर्णयस्तत्र मा भूत संशयोपि स्यादेव, तावतैव
 श्रुतिरनवकाशेत्यत आह—। “नच वाच्यमि”ति । प्रत्यक्षादौ बाधक्रमाने^(१)
 खण्डिते श्रुतिलक्षणसाधकप्रमाणे च सति बाधक^(२)साधकमानाभावलक्ष-
 णायां संशययोग्यतायां निरस्तायां संशय एव नास्ति, भवन्वा न स प्रमा-
 णपरिपन्थीति भावः । यद्वै, श्रुतिपरिपन्थिना केनचित्प्रमाणाभासेनापि
 यदि द्वैतमुपस्थाप्येत तदा संशयः स्यात्, तच्च नास्त्येव, प्रत्यक्षस्य निर-
 स्तत्वात् ; अनुमानादेः साध्याऽविशेषादिदोषयस्तत्वात् ; अन्ततो भेदाभा-
 वेन तद्व्यतिविरोधाभावेन विरुद्धनानाकोटिकस्य संशयस्याप्यद्वैतवादिनं
 प्रत्यनवकाशादित्यर्थः ॥

मू० “तस्मात्—

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् । आस्ते न
 घोरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥ १५ ॥”अपि च^(३), प्रतीयते

(१) अत्र बाधक्रमानं श्रुतेर्बाधकं पाह्यं, न तु संशययोग्यताकुक्षिनिविष्टं, तथा
 चाऽबाधिताऽद्वैतश्रुतिसम्भावे साधकमानाभावः कथमिति भावः ।

(२) बाधकेन जनितं मानं बाधकमानं (बाधः) साधकेन जनितं मानं साध-
 कमानं (सिद्धिः) तदुभयाभावलक्षणायामित्यर्थः ।

(३) परकीयसुद्धिविषयस्य विशेषरूपेण साक्षात्कारसम्भवे बुद्धिविषययोर्भेदः
 परेण गृह्येत, भेदज्ञाने विशेषरूपेण धर्म्यादिज्ञानस्य हेतुत्वात्, नत्वेतदस्तीत्याह—अपिचेति ।

तावदिदं सामान्यतो, यन्नाम किञ्चित्परश्चेतसा
यन्नस्तीति, किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि; तत्र नू० * "ननु
बुद्धिविषयो विवक्षाविषयो वा विशेषतो विनि
विना नैव प्रतीयते, ततोन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न
शक्यप्रमः, परेण^(१) तच्चिन्तनादेरपि संभ
स्वस्मात्स्वस्य भेदस्याभावात् । ततस्तत्र लब्धपदा
मद्वैतश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्यवस्यन्ती त्वया शक्या
स्यात् । तस्मात्-

‘कथं सामान्यतो^(२) ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः ।
पदरोधस्त्वया कर्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः ॥ १॥

टी० सर्वप्रमाणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वेन तद्विषयस्य बलवत्त्वा
वादिनोपि बलवत्त्वमित्युपसंहरति-। “तस्मादि”ति ॥ यत्र विषये
ज्ञादिना भेदो दुर्यहस्तत्र श्रुतेः प्रवृत्तिमाह-। ^६ “अपि चे”ति । परेण
मानस्य वस्तुनः (यतो भेदो बाह्यः) ‘तदेव परेणोदानो चिन्त्यते’ इति
ध्यानवधारणाद्वेदो दुर्यह इति तदेव^(३) श्रुतिविषय इत्यर्थः । यदप्या
स्ततो भेदायहेपि अत्र क्रमेण भेदं गृहीत्वा श्रुतिरपसारणीया, ना
कदा न गृह्यते तत्र कदापि गृह्यते, प्रवृत्त वा प्रमाणं पश्चात्प्रवृत्ते
वता प्रमाणेन नाऽपसार्यत्वे, परिचिन्त्यमानत्वावच्छेदेन^(४) तत्र
भेदः सुग्रह एव, वस्तुतस्तस्यान्त्यबुद्धित्वादित्यन्यदेतत्, तथापि श्रुते
तस्तत्रावकाश इति हृदयम् ॥ उक्तमर्थं संकलयति-। “कथमि”ति

(१) परेण = भेदप्रमात्रा, तच्चिन्तनादेः = धर्मप्रतियोगिचिन्तनादेः
त्यातस्य च विशेषरूपेण प्रकतेऽभावादिति भावः ।

(२) सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्च न ज्ञाने कथमद्वयश्रुतेः पदरोधः कर्तुं
इत्यन्वयः । क्वचित्तु “नैव सामान्यतो ज्ञाते”-इति पाठः ।

(३) अभिचं वृत्तिव्यर्थः ।

(४) परिचिन्तनस्य परिचिन्त्यमानाभेदे साध्ये परिचिन्त्यमानस्य
तत्रापि = परकीयबुद्धिविषयेपि, बुद्धिभेदः सुग्रह एवेत्यर्थः ।

ननु
वैचित्री
प्रतिबध्य
आपादन
यापादक
“नाना
असिद्ध

‘इदमि
मुपन्यस्य
कीदृश्यं
गृह्यते
किं वै
रूपं
(५)

तावदिदं सामान्यतो, यस्मात् किञ्चित्परश्चेतसा
यन्नस्तीति, किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि; तत्र ननु
बुद्धिविषयो विवक्षाविषयो वा विशेषतो विनि-
विना नैव प्रतीयते, ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न
शक्यप्रमः, परेण^(१) तच्चिन्तनादेरपि संभव-
स्वस्मात्स्वस्य भेदस्याभावात्। ततस्तत्र लब्धपदा-
मद्वैतश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्यवस्यन्ती त्वया शक्या
स्यात्। तस्मात्-

‘कथं सामान्यतो^(२) ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः।
पदरोधस्त्वया कर्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः ॥’

टी० सर्वप्रमाणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वेन तद्विषयस्य बलवत्त्वा-
वादिनोपि बलवत्त्वमित्युपसंहरति-। “तस्मादि”ति ॥ यत्र विशेष-
ज्ञादिना भेदो दुर्यहस्तत्र श्रुतेः प्रवृत्तिमाह-। “अपि चे”ति। परेण
मानस्य वस्तुनः (यतो भेदो बाह्यः) ‘तदेव परेणोदात्तं चिन्त्यते’-इति।
ध्यानवधारणाद्वेदो दुर्यह इति तदेव^(३) श्रुतिविषय इत्यर्थः। यद्यप्या-
स्ततो भेदायहेपि अत्र क्रमेण भेदं गृहीत्वा श्रुतिरपसारणीया, न
कदा न गृह्यते तत्र कदापि गृह्यते, प्रवृत्तं वा प्रमाणं पश्चात्प्रवृत्ते-
वता प्रमाणेन नाऽपसार्यते, परिचिन्त्यमानत्वावच्छेदेन^(४) तत्र
भेदः सुगह एव, वस्तुतस्तस्यान्यबुद्धित्वादित्यन्यदेतत्, तथापि श्रुते-
तस्तत्रावकाश इति हृदयम् ॥ उक्तमर्थं संकलयति-। “कथमि”ति

मू० * “ननु
वैचित्र्य-
प्रतिबद्ध-
आपाद-
यापाद-
“नाना-
असिद्ध-

‘इदमि-
मुपन्यस्य-
कीदृश्य-
गृह्यते स-
किं वैधर्म्य-
रूपं भेदः,
(५) ज्ञेयः त-

(१) नानात्व-
असिद्धेः।

(२) { स्व-
भेद-

(३) ‘स्वरूपमेव-
कदेशिनाम्, भट्टकदे-

(१) परेण = भेदप्रमात्रा, तच्चिन्तनादेः = धर्मप्रतियोगिचिन्तनादेरित्यर्थः।
स्वातन्त्र्यं च विशेषरूपेण प्रकृतेर्भावादिति भावः।

(२) सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्च न ज्ञाने कथमद्वयश्रुतेः पदरोधः कर्तुं शक्यो नोपपद्यते इत्ये-
इत्यन्यथः। क्वचित्तु “नैव सामान्यतो ज्ञाते”-इति पाठः।

(३) अभिचं वस्तित्वार्थः।

(४) परिचिन्तनस्य परिचिन्त्यमानाभेदे साध्ये- परिचिन्त्यमानस्य
तत्रापि = परकीयबुद्धिविषयेपि, बुद्धिभेदः सुगह एवेत्यर्थः।

(४) बहुषु पु-
चो नोपपद्यते) इत्ये-

(५) यच्च तत्पर-
शब्दो भेद एव न सम्-

(६) किञ्चित्प्रति-

तू० * “ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थ-
वैचित्रीव्यवहारो न व्याहन्यते? * । १ कथं व्याहन्यते,
प्रतिवक्ष्यते हि तत् । २ किंच, योयं त्वया व्याघात
आपादनीयः सोऽपि कस्माच्चिदापादकात्, नचापा-
द्यापादक-मभिद्यमानमापत्तयै प्रभवेदिति । तस्मात्-
“नानात्व^(१)भवत्वमपि वदत्यद्वैतवादिनि ।
असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात्कृतः ॥१७॥^(२)

‘इदमपि च विचारमहति, यदद्वैतश्रुतीनां बाधक-
सुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि
कीदृश्यर्थं पर्यवस्यति? । तथाहि-प्रत्यक्षेण योसौ भेदो
गृह्यते स किं स्वरूपभेदः?—१^(३) किमन्योन्याभावः?—२
किं वैधर्म्यं?—३ किमन्यदेव वा?—४ । १ यदितावत् स्व-
रूपं भेदः, स नाम^(४) घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्मा
^(५)द्वेदः तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न संभवति, (भेदो हि

(१) नानात्वं व्यावहारिकं, कान्यनिकं वा; ननु पारमार्थिकम् अद्वैतवादिनं प्रति
दक्षिणे ।

(२) { स्वरूपान्योन्यवैधर्म्यं पृथक्त्वेति चतुर्विधो । }
{ भेदो न घटतः द्वेते वदत्येतत् साम्प्रतम् ॥ }

(३) ‘स्वरूपमेव भेद’-इति प्रभाकरमतोपन्यासः, ‘अन्योन्याभाव’-इति नैयायि-
कदेशिनाम्, भट्टकदेशिनां मतं-‘वैधर्म्यमिति, विशेषणिकस्य-‘अन्यदेवेति, पृथक्त्वं गुण
द्वैतपरत्यर्थः ।

(४) बहुषु पुस्तकेषु “स न घटपटयोर्हि स्वरूपम्”-इति वाठः । तत्र स न (स
को नोपपद्यते) इत्येतावत्पर्यन्तं विरामः कर्तव्यः ।

(५) यच्च तत्परस्परं च यत्परस्परं, यत्परस्परस्माद्वेदस्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य तद्वि-
शेषो भेद एव न सम्भवति, विशेषणादिव्यतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारादित्यर्थः ।

(६) किञ्चित्प्रतियोगिक एव भवतीत्यर्थः ।

भवन् कस्मादपि^(१) भवति अन्यथा 'स्वरूपं' भेद-
पारिभाषिकं^(२) नाम स्यात् यदा च घटाद्भेदः
त्येतावानेवार्थः^(३) पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्य-
घटोपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति पटघटयोरैक्यात्
भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमा-

टी० ननु यथानुमानादेः साध्यसाधनादिभेदाधीना प्रवृत्ति-
तवादिनं प्रति तदनवकाशस्तथा श्रुतेरपि पदपदार्थवैचित्र्यमुप-
तं प्रति तदनवकाशोपि, प्रत्युत तथा व्यवहरतो व्याघातः
भेदव्यवहारान्यथानुपपत्त्या भेदसिद्धिरेवान्तत इत्याशङ्कते-^a "ननु
परिहरति-^b "कथं व्याहृत्यते" इति ॥ आपाद्यापादकयोरभेदादेः प्रतीयते,
तापादनं मां प्रत्यनवकाशमित्याह-^c "किंचे"ति ॥ पदपदार्थेना-^d "इति सा-
लभ्यापि श्रुतिं प्रमाणयतो मम व्याघातो नास्तीत्याह-^e "न विद्याविद्यमा-
मि"ति । असिद्धभेदादापादकाद्याघातः कुतः पतेदित्यन्वयः । "स्यादिति ॥
कं विनिगमक-
ल्लेख्य तदुभय-
ल्लेख्यस्वरूपो-
पलब्ध एव पारमा-
न्त्ये=भेदे, स-
शसात्तद्विरोध-
विपरीत^(३)-
वे सर्वधियां भे-
त्यवष्टम्भादि-
ति । यदि प्र-
स्यादिति भा-

यं भेदं विषयीकुर्वत् प्रत्यक्षादि श्रुतिबाधकं स्यात् स-
कुतो बाध इत्याह-^a "इदमि"ति ॥ ^b "यदि तावदि"ति । यदि एव पारमा-
स्वरूपं पटस्य, तत्र घटो विशेषणम्? उपलक्षणं वा? आद्ये-
पटस्वरूपं प्रत्यक्षेण गृहीतमिति घटाभेद एव प्रत्यक्षेण गृही-
वैपरीत्यमित्यर्थः ॥

मू० * ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते,
भेदोल्लेखित्वेपि दीयतामस्यां दृष्टिः, अभेदे हि
इत्येव, 'पट' इत्येव वा, बुद्धिः स्यात्, ननु 'घट'

(१) पारिभाषिकं=स्वसङ्केतमात्रसिद्धम् ।

(२) पटानुयोगिकत्वे सति घटप्रतियोगिकत्वं विशिष्ट इत्यर्थः ।

(३) व्याख्यायते=व्युत्पाद्यते ।

* अत्र प्रायः पुस्तकेषु घटपटयोर्मौलिकप्रतियोग्यनुयोगिभावक्रमवैपरी-
त्यामुपलब्धं प्रतियोग्यनुयोगिभावमुपेक्ष्य, उपन्यास्यं च यथोचितक्रमेण
चिन्तं च + एतत् सर्वत्र व्याप्तिरिति पम् ।

पट' * ?

द्याविद

न्तोपि

'अभेदं ने

तथाचाद्य

* अथ

दि'ति

प्यते * ?

टी० ननु

प्रतीयते,

ट'-इति सा

न विद्याविद्यमा

"स्यादिति ॥

कं विनिगमक

ल्लेख्य तदुभय

ल्लेख्यस्वरूपो

पलब्ध एव पारमा

न्त्ये=भेदे, स

शसात्तद्विरोध

विपरीत^(३)

वे सर्वधियां भे

त्यवष्टम्भादि

ति । यदि प्र

स्यादिति भा

(१) अविद्य

विद्यमानभावं

(२) अन्येन

(३) भेदोप

त्यर्थः ।

पट' * ?-इति चेत्, ^६स्यादप्येष पट्यनुयोगो यद्यवि-
द्याविद्यमानभावं^(१) भेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छ-
न्तोपि प्रत्यादिशामः । तस्मात्-

‘अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा ।

तथाचाद्यं प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात् ॥१८॥

* अथ ‘भेदः’-इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं, ‘घटा-
दि’ति च तद् घटेन प्रतियोगिनाऽन्ये^(२) नैव निरू-
प्यते * ?-तदपि नोपपद्यते ।

टी० ननु घटाद्भेदः स्वरूपं पटस्येत्युक्ते घटपटयोर्ना-
भेदः प्रतीयते, तथा सति ‘घटादि’ति न स्यात्, किंतु ‘घटः
‘घट’-इति सामानाधिकरण्यं स्यादिति शङ्कते-। “नन्वि”ति ॥
अविद्याविद्यमानं भेदमादाय तथाप्रतीतिरिति परिहरति-।
“स्यादि”ति ॥ ननु भेदो न पारमार्थिकः, किंत्वभेदः,-इत्यत्र
कं विनिगमकमत आह-। “अभेदमि”ति । घटपटस्वरूपमनु-
ल्लेख्य तदुभयभेदोल्लेखो न संभवति, तदुभयभेदमनुल्लेख्यापि
स तदुभयस्वरूपोल्लेखः संभवतीत्यभेदग्रह उपजीव्यो भेदग्रहस्येत्य-
। तद एव पारमार्थिक इत्यर्थः । आद्ये=अभेदे, सा धीः प्रमा,
‘नान्त्ये=भेदे, स्वस्य=भेदग्रहस्यापेक्ष्य=उपजीव्यो भेदग्रहस्त-
शसात्तद्विरोधादित्यर्थः । यद्यपि भेदाभेदपदाभ्यामुभयोपस्थि-
ता विपरीत^(३) एवोपजीव्योपजीवकभावः, स्वरूपस्यापि भेद-
वे सर्वधियां भेदोल्लेखित्वस्याऽऽवश्यकत्वे विपरीत्यमेव, तथापि
त्यवष्टम्भादिदमुक्तम् ॥ उपलक्षणपक्षं कक्षीकृत्याशङ्कते- “अ-
दे”ति । यदि प्रतियोग्यपि भेदस्वरूपं स्यात्तदा तन्निरूपकमेव
‘घट’ स्यादिति भावः^(४) ॥

(१) अविद्याया विद्यमानो भावः सत्त्वं यस्य स तथोक्तस्तत् । अवि-
द्याविद्यमानभावं भेदं यदि प्रत्यादिशामः-इति सम्बन्धः ।

(२) अन्येन=भेदस्वरूपाऽप्रविष्टेनोपलक्षणभूतेनेति यावत् ।

(३) भेदोपस्थितिपूर्वक एवाऽभेदग्रहः, अभेदस्य भेदाभावरूपत्वा-
त्यर्थः ।

(४) पूर्वपक्षिणोभाव इत्यर्थः ।

सू० "निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वं
नित्यं प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्र
का चेयं वाच्ययुक्तिर्यदन्याऽसाकाङ्क्षं पटस्य
पमन्येन प्रतियोगिना निरूप्यमाणं ततो भेद
तीति ? । नहि यत्स्वरूपेणैव नीलं, तत् पीतेन
प्यमाणं नीलं भवति । 'यदपि चोक्तं' प्रतियो
घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद-इति, त
पटं^(१) प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं
वा धर्मः कश्चित् ? । यदि प्रथमः, तदा पट
प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो^(२) घटस्य स्वरूप
दात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाहं
पर्यवस्यति । 'तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं
स्यात्मा 'पटं प्रती'ति च पटापेक्षित्वमन्यदेव,
प्यनुपपन्नम् ।

टी० नियमतो यावति^(३) यन्निरूपणं पर्याप्तं तावत्त
पान्तर्गतमेवेति प्रतियोग्यपि भेदस्वरूपं स्यादित्याह-
ति यो गिकस्ये"ति ॥ ननु संयोगादिस्वरूपं प्रतियोगिनि
यमपि न तद्घटितमूर्तिरिति कश्चित्पुनश्चयेनाह^(४) -
ति । अन्याऽसाकाङ्क्षम् = अन्याऽनिरूपणमित्यर्थः ।
पटः † स्वरूपतः पटः, † प्रतियोगिना निरूप्यमाणो भेद
न दोषः, नीलमपि स्वरूपतो नीलं, पीतेन निरूप्यमाणं

(१) पटं प्रति = पटनिरूपितं, घटस्य = घटनिष्ठं, प्रतियोगित्वं प्रतियोगि
योगिना घटस्य स्वरूपं धर्मो वेत्यर्थः ।

(२) पटनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगित्वलक्षणः संपिण्डितोऽर्थः प्राधितं, तथा स

(३) यावति = प्रतियोग्यादौ, यस्य = भेदादेर्निरूपणमिति, पटस्यापि घटस्वरूप
भेदादौ यस्य = प्रतियोग्यादेर्निरूपणमिति वा, ऽर्थः; उभयथाप्यर्थः धर्मधर्मिणोश्चाऽभे
दि"त्यनेन प्रतियोग्येव ग्राह्यम् ।

(४) इति पूर्वपक्षिण अनुशयं हृदि निधाय प्रकारान्तरेण नित्याहेत्यर्थः ।

एव, भेदत्वेन

रयोस्तु भेद

इति हृदयम्

गिस्वरूपे भेद

गित्वमप्यन्य

पर्यवसानमि

दोषमुक्तोपल

सू० "अकिञ्चि

त्वात् ।

कल्पे^(४)

पटं प्र

तीति ते

टस्य धर्म

(१) "स्वरूप

(२) घटत्व

(३) पट

प्रतियोगी = प्रति

शेषणतायामित्य

निरूपकस्य पटरू

शेषणतायामित्य

(४) घटनि

(५) तेन =

"घटेन सहे"ति ये

एव, भेदत्वेन निरूप्यमाणेपि तत्र पटात्वनित्यन्यदेतत्, प्रका-
रयोस्तु भेद एव, तथापि स्वरूपभेदे निरूपकभेदः^(१) एवानुपपन्न
इति हृदयम् ॥ भेदस्वरूपे^(२) प्रतियोगिनन्तर्निवेश्य प्रतियो-
गिस्वरूपे भेदमन्तर्निवेशयति-। “यदपी”ति । भेदवत् प्रतियो-
गित्वमप्यन्यसाकाङ्क्षमेवेति तदप्यन्यघटितसूति स्यादित्यभेदे
पर्यवसानमित्यर्थः ॥ प्रतियोगिनो^(३) भेदस्य विशेषणतायां
दोषमुक्तोपलक्षणतामाशङ्क्याह-। ^d“तत्रापी”ति ॥

सू० “अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाऽविषय-
त्वात् । ^b“पटं प्रती”त्यत्रापि च स्वरूपतदन्यवि-
कल्पै^(४) दोष एव । “नापि द्वितीयः । “योसौ धर्मः
पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविश-
तीति तेन^(५) सह पटस्याद्वैतं स्यात्, “यदा च पटो घ-
टस्य धर्मतामापन्नस्तदा घटोपि पटस्य धर्मतामनेनैव

(१) “स्वरूपभेदनिरूपकभेद”-इत्यपि पाठः ।

(२) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य पटरूपत्वाद् भेदः=पटः,
तथा च पटस्वरूपे घटमन्तर्निवेश्य घटस्वरूपे पटमन्तर्निवेशयतीत्यर्थः ।

(३) पटनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वात्
प्रतियोगी = प्रतियोगित्वं, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितपटरूपभेदनिष्ठवि-
शेषणतायामित्यर्थः । यद्वा, प्रतियोगित्वं प्रकृते निरूपकत्वं, तथा च
निरूपकस्य पटरूपस्य भेदस्य, विशेषणतायास् = घटप्रतियोगित्वांशे वि-
शेषणतायामित्यर्थः ।

(४) घटनिष्ठप्रतियोगिताया घटस्वरूपत्वे पटनिरूपितत्वं, घटे-
प्राधितं, तथा सति पटनिरूपितत्वं घटस्य स्वरूपं ? धर्मो वा ? आद्ये
पटस्यापि घटस्वरूपत्वापत्तिः, द्वितीये तु पटस्यापि घटधर्मत्वप्रवृत्ता-
धर्मधर्मिणोश्चाऽभेदात्पुनरद्वैतमेवेति दोष एवेत्यर्थः ।

(५) तेन = प्रतियोगित्वेन, सह = ब्रहितस्य, पटस्याऽद्वैतं स्यात्
“घटेन सहे”ति शेषः ।

न्यायेन^(१) गच्छेत् । नहि पट^(२) प्रतियोगित्वस्य
 टेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्याऽन्या
 रस्तीति परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वं च स्यात्
 कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्त
 रूढश्च स एव घट इति । किंच, धर्मस्य
 धर्मिणा समसंबन्धेऽतिप्रसङ्गः^(३), संबन्धानन्त
 वस्था, प्रथमतोऽन्ततो गत्वा वा स्वभावसंबन्धा
 गमे संबन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेदे
 पर्यवसानं स्यादिति ।

टी० ॥ “अकिञ्चिदि”ति । प्रतियोगित्वनिरूपणं ।
 मतो यावति परिसमाप्यते तावत्स्वरूपान्तर्गतमेवेत्यर्थः ।
 प्रति प्रतियोगित्वं घटस्येत्यनयोक्त्या घटाभेदं पटस्यापि
 ‘पटं प्रति’ति तदेकदेशे^(४) नापि तदभेदसिद्धिरित्याह—
 प्रती”ति ॥ “नापी”ति । प्रतियोगित्वं धर्मः कश्चिदिति
 यपक्ष इत्यर्थः ॥ घटप्रतियोगित्वस्य^(५) घटधर्मत्वे पटो
 घटधर्मत्वं, प्रतियोगित्वस्य पटाघटितसूक्तिकत्वादित्य
 “योसावि”ति । यथा घटप्रतियोगित्वे पटो धर्मस्तद्वत्पट
 योगित्वेपि घटो धर्मो वाच्यः, युक्तेस्तुल्यत्वादित्याह—

(१) “अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाऽविषयत्वादि
 दिनेोक्तेनेत्यर्थः ।

(२) यथा घटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य पटघटितसूक्तिकत्वेन पट
 धर्मत्वं तथा पटनिष्ठप्रतियोगित्वस्यापि घटघटितसूक्तिकत्वेन
 पटधर्मत्वं स्यादिति भावः ।

(३) अत्यन्तासम्बद्धयोर्धिसवद्बन्धयोरपि धर्मधर्मिणा
 इत्यर्थः ।

(४) “पटं प्रति”—इत्यनेन वाक्यैकदेशेनापि घटपटाभेद
 रित्याहेत्यर्थः । (५) पटनिरूपितघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्येत्य

चे”ति ॥ कुत
 आह—। “प
 भावः, एताव
 तियोगित्वस्य
 तदीयत्वे संब
 भ्युपगमे धर्मि
 यमेकमेव पर्य
 मू० “एवमन्य
 पभेदे प्र
 * ननु,
 घटादिव
 निरूप्यते
 घटादि
 णा, सा
 भवितुमा
 इति वि
 वैलक्षण्य
 भिन्न’ इ
 तत्कस्य
 निर्देशस
 टी० एवं
 इत्याह—। “एव
 हिप्रत्यक्षमभेदवि
 यदन्याऽसाकाङ्
 (१) पटनिर
 (२) ततः=प
 इत्यस्य पटादिनिर

चे"ति ॥ कुत एवमत आह-। ^१"नही"ति ॥ ततः किमित्यत आह-। ^२"परस्परमाश्रितत्वमि"ति ॥ अस्तुभयोरपि धर्मधर्मि-
भावः, एतावतापि भेद एवेत्यत आह-। ^३"किंचे"ति । घटप्र-
तियोगित्वस्य^(१) घटाधर्मत्वे येन संबन्धेन तदुर्मत्वं तस्यापि
तदीयत्वे संबन्धान्तराङ्गीकारेऽनवस्था, स्वरूपसंबन्धस्यैव तत्रा-
भ्युपगमे धर्मिस्वरूपसंबन्धो धर्मा, धर्मस्वरूपसंबन्धो धर्मात्युभ-
यमेकमेव पट्यवस्येदित्यर्थः ॥

सू० "एवमन्यस्मिन्नपि धर्मविकल्पे इति । ^४तस्मात्स्वरू-
पभेदे प्रमाणं भवत्प्रत्यक्षमद्वैते एव प्रमाणं भवति ।
* 'ननु, घटादिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा
घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः पटादिना
निरूप्यते तदा ततो^(२)भेद इति प्रतीयते*? । सैवम् ।
^५घटादिकमित्येवंभूतप्रतीतेस्तादृद्दप्रतीतिर्विलक्ष-
णा, सा च न घटादिमात्रेण स्वविषयेणाऽन्यथाकारा
भवितुमर्हति, * 'नच पटादिकमधिकं तदा प्रकाशते
इति विशेषः स्यात्*, घटपटविषयप्रतीतितोपि
वैलक्षण्यात् । नहि 'घटः पटश्चे'ति 'घटात् पटा-
भिन्न' इतिप्रतीत्योरेकार्थकत्वं कश्चित्प्रत्येति ।
तत्कस्य हेतोः ? पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकं
निर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलहनिरासात् ।

टी० एवं घटत्वादिनापि धर्मेण सह घटाद्यभेदा वाच्य
इत्याह-। "एवमि"ति । धर्मविकल्पे=धर्मभेदे ॥ स्वरूपभेदग्रा-
हिप्रत्यक्षमभेदविषयं पर्यवस्यतीत्युपसंहरति-। ^६"तस्मादि"ति॥
यदन्याऽसाकाङ्क्षं तदन्यसाकाङ्क्षमपि भविष्यति निरूपकभेदा-

(१) पटनिरूपितघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः ।

(२) ततः=पटादितः, भेदरूपेण प्रतीयते घट इत्यर्थः; "तत"-
इत्यस्य पटादिनिरूपणादिति वा ऽर्थः ।

दिति शङ्कते-। “नन्वि”ति । एक एव घटोऽन्येन निरूप्य
भेद इति गृह्यते, अन्यथा तु घट एवेत्यर्थः ॥ भेदप्रतीति
प्रतीत्योर्वैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्यपरतन्त्रमिति तदभावात् ।
तिवैलक्षण्यमेव न स्यादिति परिहारमाह-। “घटादिकमि
ननु प्रतियोगिप्रवेशाऽप्रवेशकृतमेव प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यतः
“नचे”ति ॥ ‘घटाद्भिन्नः पट’ इतिप्रतीतिर्घटः पटश्चेति तस्यत आह-।
तेर्विलक्षणा प्रतियोग्यनुप्रवेशमात्रेणानुपपन्नेति ततोपि भेदो भवेत्, न
न्तरमनुसरणीयमित्याह-। “नही”ति ॥

सू० “नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतव्ये कश्चिद् घटा
भिन्न इति प्रत्येति । तस्माद् घटस्य न स्व
रूपेण पटप्रतीत्यपेक्षा । * नच यत्प्रतीतिर्यत्प्र
कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभक्तायाः प्रतीतिज्ञानविषयेपि
र्थः तस्माद् “अयमि”ति कृत्वा कार्यभक्तायाः इति”ति । “सा
तेरर्थः प्रतीयते*, ‘सा भूत्तिर्विकल्पकार्थदेव’
विकल्पकार्थस्य प्रतीतिः, सा च सादृश्यादेरेव
र्यमाणादेः स्यात् । तस्मात् ‘पटो घटाद्भि
त्याद्याकारेण घटादेर्भेद एव भेदावधिभक्त
दिसंघटितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रती
नैकप्रतीते(१)रन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण
शक्योऽतिप्रसङ्गादिति । अत एवान्योन्याभा

सवगाह
स्तम् ।
मात्मन्ये
टी० नन्

तश्च विषयवै
प्रतियोगिनः
यपदिश्यते ‘प
भूमीनिर्देशबल
जात्वाद्गौः’ इत
विज्ञानविषयेपि
“साणादे”रित्या
भेदो नास्त्येव
भावः स्यादपि,
“तस्मादि”ति
प्रत्ययवसानादित्य
वैश्वप्रतियोगि
“वापत्तौ धर्मध
केरुक्तत्वादित्य

सू० “किंच, घ
भावस्य प्र
तदा तद्वि

† एतच्चिन्हस्थले पटाद्धट इति वक्तव्येपि घटात्पट इति
टयोः प्रतियोग्यनुयोगिभाववैपरीत्येन वचनं प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमा
प्रायकत्वादौत्सर्गिकं पूर्वापरग्रन्थसारूप्यार्थं तथैव कल्पनीयं वा ।

- (१) एवं = ‘गोत्वाद्गौ’रित्यादिप्रकारेण ।
- (२) एवं = ‘सादृश्यात्स’ इत्यादिप्रकारेण ।
- (३) एकप्रतीतेः (= स्वरूपप्रतीतेः) अन्यस्य प्रतियोगिने

तिस्तदपेक्षामात्रेणेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् = ‘गोत्वाद्गौः’ ‘सादृ
रणमि’त्यादिप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(१) यस्माद्भे
गिनमात्मन्येवान्त
त्वादि”त्याद्युक्तयु
(२) अभेदपय

सवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निर-
स्तम् । अन्योन्याभावोपि यस्माद्भेद (१) एष्टव्यस्त-
मात्मन्येवान्तर्भावयैदुक्तयुक्तिभिः ।

टी० नन्वेक एव विषयः प्रतीतिभ्यामालम्ब्यतां को दोषः?
एवेति त्वय आह—। “नही”ति । भवेदेवं, यदि पञ्चमीप्रथमयोरर्था-
पि भेदो भवेत्, न त्वेवं, ततश्च प्रयोगवैलक्षण्यात् प्रतीतिवैलक्षण्यं
तश्च विषयवैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ ननु घटस्वरूपमाने कदाचि-
प्रतियोगिनः पटस्य ज्ञानं हेतुरिति ज्ञानगतहेतुत्वं पटे आदोप्य-
यपदिश्यते ‘पटाद्घट’—इति, यथा ‘धूमादग्निरिति’; तथाच न
पञ्चमीनिर्देशबलाद्विषयवैलक्षण्यमत आह—। “नचे”ति ॥ तर्हि
‘मात्वाद्गौः’ इत्यपि प्रतीतिः, ‘अवयवाद्गौः’ इत्यपि च स्याज्जन-
प्रतीतिज्ञानविषयेपि पञ्चमीनिर्देशस्य त्वयेष्यमाणत्वादित्याह—। “मा-
त्वाद्गौः”ति । “माद्गौः”रित्यादिपदात्पदालिङ्गादिग्रहः । “स्प-
ष्टमाद्गौः”रित्यादिपदात्पदार्थलैङ्गिकादिसंग्रहः ॥ तस्मात्स्वरू-
पभेदो नास्त्येव । यदि प्रतीतिबलादाऽऽस्थीयते तदाऽन्योन्या-
भावः स्यादपि, यदि तत्र बाधकं न भवेदित्युपसंहरन्नाह—।
“तस्मादि”ति ॥ “अत एवे”ति । प्रतियोग्यधिकरणयोरभेद-
पर्यवसानादित्यर्थः ॥ एतदेवाह—। “अन्योन्याभावोपि”ति ।
विश्वप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य घटधर्मत्वे विश्वस्यापि घटधर्म-
त्वापत्तौ धर्मधर्मिणोरभेदपर्यवसानस्य (२) स्वरूपभेदप्रस्तावे यु-
क्तेरुक्तत्वादित्यर्थः ॥

सू० “किंच, घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्या
भावस्य प्रतियोगि मन्तव्यं, तद्यदि सर्वथा नेष्यते,
तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्याभावोपि

(१) यस्माद्भेद एष्टव्यः—यत्प्रतियोगिको भेद एष्टव्यः, तं प्रतियो-
गिनमात्मन्येवान्तर्भावयैत् “निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणाऽगोचर-
त्वादि”त्याद्युक्तयुक्तिभिरित्यर्थः ।

(२) अभेदपर्यवसानस्य युक्तेरुक्तत्वादित्यन्वयः ।

न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः । नहि शशविषाण
 षटस्तदुपलक्षितो वाकश्चित्प्रामाणिको भवितुं तादात्म्यं प्र
 तत्कस्य हेतोः ? । तस्मिँस्तद्विशिष्टरूपेण विविक्तान्योन्याभा
 चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं सतीति । ए
 विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नाशुकोऽभावः संस
 वितुं प्रभवति, तस्मिँ(१)श्चात्यन्तमसत्येवावलोक्येति महान्भे
 तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम् । * नच वाच्यं न घटनादात्म
 तियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावोभ्युपगमस्यादिति नात
 नात्यन्ताऽसत्प्रतियोगिकतादोषसावहतीति । म्यस्य पटे नि
 सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य को नचेह तादात्म्य
 स्यात् ? । नहि यथा घटाभावः पटसंसर्गीति प्रेषात्; उभयत
 सर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः एतात् ॥

इति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि । सू० * “न च
 तादात्म्यं संसर्गं च प्रतियोगिकोटावन्तर्भावा नास्तीत्ये
 न्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमभ्युपेयम्, तथा स्या मन्त
 चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा । न कश्चिन्

टी० ‘तादात्म्योभावः’-इतिव्यपदेशानुरोधेन तादा
 स्यैव प्रतियोगितामभ्युपगम्य दोषमाह-। “किंचे”ति ।
 टयोस्तादात्म्यमत्यन्तासदिति तत्प्रतियोगिकाभावप्रती
 षणत्वमुपलक्षणत्वं वा तस्यानुपपन्नमित्यन्योन्याभावप्रती
 न भवेद्, भवन्ती वा न प्रमा स्यादसद्विषयत्वादित्यर्थः ॥

(१) तद्विशिष्टरूपेण (=अत्यन्तासद्विशिष्टरूपेण) तस्मिन्
 निविशमानं तदीयं विशेषणं नाऽनुलिखद्भवितुं प्रभवति, तादृ
 लक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि (अत्यन्ताऽसतोपलक्षणेन व्यवशि
 यात्मा=स्वरूपं, यस्य तस्मिन्) प्रमाणं निविशमानं तदुपलक्षण
 ऽनुलिखद्भवितुं प्रभवतीति योजना ।

(२) तस्मिन्=विशेषणीभूते उपलक्षणीभूते वा तादात्म्ये ।

(१) “यदि तु
 (२) आलम्बन

तादात्म्यं प्रतियोगि, किंतु पटादिरेव, तथाच नात्यन्तासद्विष-
यान्योन्याभावप्रतीतेरत आह-। ^b“न च वाच्यमिति” ॥ “तथा
सती”ति । एवं सति घटनिष्ठपटप्रतियोगिकाभावोऽत्यन्ताभाव
निष्ठ एव स्यान्न तादात्म्याभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटनिष्ठः पटप्रतियोगि-
कोऽभावः संसर्गाभाव एव, अयं तु न घटनिष्ठः, किंतु घटात्मक
एवेति महान्भेदात् आह-। ^d“नही”ति । एवमभ्युपगमे तच्चाप-
मिदुान्त इति भावः । * ननु घटपटतादात्म्यमत्यन्तासदिति
न घटतादात्म्यमपि, तथाच तदेव तादात्म्याभावप्रतियोगि
पटस्यादिति नात्यन्ताऽसत्प्रतियोगिकता *? -इति चेन्न, घटतादा-
त्म्यस्य पटे निषेधः संसर्गाभाव एवेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ^(१) ।
नचेह तादात्म्यं प्रतियोगितावच्छेदकमिति संसर्गाभावाद्भेदः*,
घटमात्रतादात्म्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे संसर्गाभावादवि-
तिष्ठेयात्; उभयतादात्म्यस्य तत्त्वेऽन्योन्याभावप्रतीतेरसद्विषयत्वा-
त्तात् ॥

सू० * “न च वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं
नास्तीत्येतावन्मात्रपर्यवसितैवान्योन्याभावस्य व्यव-
स्था भन्तव्येति *, यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च
न कश्चित्तादृशो धर्मोऽभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मिन्नि-
षेद्धुं योग्य इति तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे
पटत्वं, पटे घटत्वं च, निषेधात् प्रमाणं घटत्वपट-
त्वशून्यत्वं द्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्यस्य स्वरूपभे-
दस्य चासंभवेन किं प्रतियोगिनं, किं वालम्बनं^(२),
विधाय पटघटान्योन्याभावः प्रमाणपथमवतरेदिति।
^bअत एव न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत् प्रत्यक्षमद्वैतश्रु-

(१) “यदि तु तादात्म्यं नामाऽभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते, स
पटाद्यधिकरणतया निषिध्यते, तदा संसर्गाभाव एव स्यात्”-इति
शंकारिकाभ्याख्यानावसरे मूले वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

(२) आलम्बनम् = अनुयोगिनम् ।

भेदविलोपः, किंभेदभिन्ने को भेदो वर्तते? इत्यविनिगमः, बहवो भेदा एकत्र घटे वर्तन्ते इत्यत्र प्रमाणापगमः, ते एते दोषा अन-
त्यतः प्रस्थायां पतन्तीत्यर्थः । *ननु भेदविशिष्टे एव भेदो वर्तते इति
त्वपराध्याभ्युपगमे क्व प्राग्लोपः, भेदप्रतीतेरेव तावद्भेदाभ्युपगमसन्त-
नामिहोपादनिर्वाहात् । अत एव नाऽविनिगमस्यत्वमिति । अवश्यनि-
युक्तमिहोपादभेदप्रतीत्युपपादककल्पनायां तत्प्रतीत्यैव^(१) भेदानां क्रमयौ-
पपादयोरन्यतरस्याऽऽक्षेपात् । “सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपप-
त्तानां तैरिति त्वयोक्तत्वात् । अत एव न प्रमाणापगमो, भेदप्रती-
तेः नान्यन्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा घटकादाचित्कत्वानु-
पपत्तेः तत्रापि सामग्रीपरम्पराभ्युपगमो न स्यात् । नचाऽनव-
स्थितेऽपि, तद्भेदभिन्ने एव तद्भेदवृत्तेः । तद्भूतौ तद्भेदस्योपलब्ध-
कत्वविशेषण^(२) त्वभास्यमुपपाद्यत्वात् । न वा भिन्ने भेदे न
पटुतौ वर्तितव्यमिति नियमः । “कुत्र वर्तते?—इतिप्रश्ने, यत्र प्रतीयते
पि नोपपत्त्युत्तरं, कुत्र प्रतीयते?—इतिप्रश्ने, यत्र वर्तते”, इति वार्ति-
कत्वमुक्तकारदिशाप्युपपत्तेः । विप्रपञ्चिनश्चायमुद्धारो भेदप्रकाशे*? ।
भेदे नैवम् । भेदप्रतीतेराविद्यकं भेदमादायोपपाद्यत्वात् । परमार्थे
यौगपद्य भेदे एते विकल्पा इति भावः । यत्तु,^(३) “भेदप्रतीतिरनन्त-
ति । भेदालम्बना, एकभेदालम्बना वा?—इत्यादिना प्राग्लोपाऽवि-
निगमस्यत्वादीनामुपपादनं केनचित् कृतं तदनुपपन्नम्, “अनव-
वर्तते” इति स्थितिसाध्यात्” इत्यभिधानादनवस्थापक्षे एव दोषत्रयस्याभि-
धानादिति ॥

मू० “यदि च क्वचिद् गत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्याव-
र्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं^b तथैष्टव्यं^c तयो-
र्निःस्वरूपतापत्तिः;^d अथ* न स्वरूपमात्रं मित्यो-

(१) अवश्यनिर्वाह्यभेदप्रतीत्यैवेत्यर्थः ।

(२) व्यावर्तकत्वमात्रं गुणमुपादाय विशेषणत्वमिहोपाधित्वं ग्राह्यं,
तथाच न पर्व विशेषणपक्षोक्त आत्माश्रयाख्यो दोष इति भावः । यद्वा,
विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य विशेषणवृत्तित्वानभ्युपगममतेनैतत् ।

(३) काटिकायां व्याख्यानान्तरं हूषयति—यत्त्वित्यादिना ।

व्यावर्तते किं नाम स्वरूपविशेषः *—इत्युच्यते
स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयो
स्यादित्येकत्वापत्तिः ।

टी० ननु स्वरूपभेदभिन्नयोरेव वैधर्म्यं भेदे। वतः
नानवस्येत्यत आह—। “यदि चे”ति ॥ ^b“तथैष्टव्यमि
व्यावर्तमानमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ “तयोऽपि”ति । ययोऽपि एव, पटस्य
स्वरूपं व्यावर्तमानं तयोर्निःस्वरूपत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ द्विशेषपदवा
पटस्वरूपयोरन्योन्यव्यावृत्तावपि स्वरूपमात्रं न व्यावर्तमानं^(२) तयो
कुतो निःस्वरूपत्वापत्तिरित्याह—। ^d“अथे”ति ॥ यदशक्तिमुपपा
स्वरूपं न परस्परं व्यावृत्तं, किंतु स्वरूपविशेषः परस्परं स्वरूपमित्य
वृत्त इति तयोरेकमेव पर्यवसन्नमित्याह—। “तर्हि”ति । तदा गोत्वाद्य
विशेषव्यावृत्त्यैव तयोर्भेद इति वाच्यम्*, स्वरूपमात्रं सामान्याम
स्वरूपविशेषस्य^(२) परस्परमव्यावृत्तेः, तद्व्यावृत्तौ वा युगतधर्मपुरस्
व्यावृत्तेरावश्यकतया पुनः सैव निःस्वरूपतेति भावः विशेष एव स
सू० “अथवा, वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषः” यदि चे”ति

^bअथ “न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते” च पदव्याख्या
विशेषरूपासु व्यक्तित्वेव स्वरूपशब्दो नानाव्यवहारीयः पक्षे
विशते”—इत्यभिधत्से, ^dतर्हि गतमनेनैव अभिन्नावेव
गोत्वादिसिद्धिप्रत्याशया, “नच प्रतिव्यक्ति स्यादित्येकं
पदसमयग्रहोपपत्तिः । यदि^(३) च स्वरूपं भेद
तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न

(१) तयोः = चटपटयोः स्वरूपमात्रमव्यावृत्तं स्यादित्यर्थः ।

(२) स्वरूपविशेषस्येत्यतोऽग्रे “ऽपि” शब्दो द्रष्टव्यः । तद्व्यवहारीयः

स्वरूपविशेष व्यावृत्तौ ।

(३) यदि भेदः=चटपटादिलक्षणो विशेषः, स्वरूपं स्यात् दृष्टव्यम् । ए
त्वपटत्वादिधर्मराहित्येन केवले धर्मिणि दृष्टे क्वचिदपि स्वरूपं दृष्टकल्पनं दो
मिति सन्देहः=सम्भावनापि कस्यचित्पुरुषस्य न स्यात्, किंतु व्यापनमेवेति
दर्शने एव ‘स्वरूपं दृष्टमिति मतिरस्यादित्यन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

स्यादिति

वाच्येका

नाऽनेक

टी० य

पटस्य

द्विशेषपदवा

मात्रं^(२) तयो

यदशक्तिमुपपा

स्वरूपमित्य

तदा गोत्वाद्य

सामान्याम

युगतधर्मपुरस्

विशेष एव स

व्यावृत्तेरावश्यकतया पुनः सैव निःस्वरूपतेति भावः

विशेष एव स

यदशक्तिमुपपा

स्वरूपमित्य

तदा गोत्वाद्य

सामान्याम

युगतधर्मपुरस्

विशेष एव स

व्यावृत्तेरावश्यकतया पुनः सैव निःस्वरूपतेति भावः

विशेष एव स

स्यादिति, यदि चाऽभिन्ने भेदे निविशेत तदा
याप्येका व्यक्तिः प्रतीयते घटादिः सापि तेनैव भेदे-
नाऽनेका स्यादित्येकाभावे नाऽनेकमपि व्यवतिष्ठते ।

टी० यद्वा^(१)ऽनेनैवाशयेनाह-। “अथवे”ति । घटस्वरूपं

ययोरेव, पटस्वरूपमप्येव, न च ताभ्यां स्वरूपान्तरमस्ति तयो-
र्थः ॥ द्विशेषपदवाच्यं स्यादित्यर्थः ॥ स्वरूपविशेषव्यावृत्त्या स्वरूप-
मात्रं^(२) तयोः स्यादित्याशङ्कते । “अथे”ति ॥ शङ्कितं स्वरूप-
दशक्तिमुपपादयति-। “व्यक्तिवैवे”ति ॥ “इदं स्वरूपमिदं
स्वरूपमिदं”त्यनुगतप्रतीत्यनुरोधाद्यद्येकं स्वरूपं न स्वीकरणीयं
तदा गोत्वाद्यप्येकमनुगतं न स्यादित्याह-। “तर्ही”ति ॥ स्वरू-
पसामान्याभावे दोषान्तरमाह-। “नचे”ति । शक्तिग्रहस्याप्य-
नुगतधर्मपुरस्कारेणैव संभवादित्यर्थः ॥ यदि घटपटादिलक्षणो
विशेष एव स्वरूपं स्यान्न त्वनुगतमन्यत् तदा दूराद् घटपटावि-
शेषाऽनवगाहिज्ञानं स्वरूपसामान्यावगाह्यपि न स्यादित्याह-।
“यदि चे”ति । भेदः=विशेषः । संशयविपर्ययौ न स्यातामि”ति
अपव्याख्यानम्^(३) ॥ नन्वभिन्नयोरेव घटपटयोर्भेदे वर्तते इति
द्वितीयः पक्षोऽस्ति त्वत्यत आह-। “यदि चे”ति । यदि घटपटा-
नैव अभिन्नावेव भिन्नौ स्यातां तदा घटव्यक्तिरप्यभिन्ना भिन्ना
व्यक्तिर्यादित्येकं किमपि न भवेत्, तदभावाच्च तत्पर्युदासरूपमने-
कमपि न स्यादित्यर्थः ॥

(१) तर्हीत्यादिपङ्क्तेर्निरुक्तभावपक्षेऽथवेत्यादिग्रन्थस्याऽन्यार्था-
भिधायितामनुसन्धायेदानीं निरुक्तभावार्थप्रतिपादकत्वमेवायं वेत्या-
दिग्रन्थस्येत्याह-यद्वेति ।

(२) स्वरूपमात्रं=स्वरूपसामान्यं, तयोः स्यात् ‘अव्यावृत्तम्’-इति शेषः ।

(३) अपव्याख्यानत्वञ्चास्य “न च प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमग्रहो-
रपत्तिः”-इत्यस्याऽव्यवहितमौलिकप्रतिज्ञातार्थस्योपपादनपरत्वाभावाद्
घटव्यम् । एतच्चापाततः, वस्तुतस्त्वत्र प्रकृतशङ्करव्याख्याने एव विल-
स्य ‘स्वरूप’कल्पनं दोषः, व्याख्यानौन्धरं तु स्वातन्त्र्येण दूषणान्तरपरतया सुव्या-
ख्यानमेवेति विभावयामः ।

“तद^(१)द्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।
 नानुमानादि तं^(२) कर्तुं तवापि क्षमते मते ॥ २० ॥
 अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वती परान् ।
 सेवासैवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ २१ ॥

* नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थ्यादिभेदानु-
 पजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभि^(३)भेदबु-
 द्विभिर्न कथं बाध्यन्ताम्, उपजीवकस्योपजीव्याद्
 दुर्बलत्वात् * ? । सैवम् । “न वयं भेदस्य सर्वथैवास-
 त्वमभ्युपगच्छामः; किंनाम, पारमार्थिकं सत्त्वम् ।
 अविद्याविद्यमानत्वं तु तदीयमिष्यते एव, तदेव च
 कार्यकारणभावोपयोगि ।

टी० प्रत्यक्षविषयाभावात् प्रत्यक्षबाधो न संभवतीत्युप-
 हरति-“तदद्वैते”ति ॥ ^b“नानुमानादी”ति । अनुमानापे-
 र्याऽऽगमस्य बलवत्त्वात् । अन्यथा नरशिरः कपालं शुचि, प्रा-
 नु स्वयङ्गत्वादित्याद्यप्यवकाशमासादयेदिति भावः ॥ अर्थापत्तेः
 बाधः उपपन्नानुकूलत्वमुक्तं स्मारयति-। “अद्वैते”ति । अद्वैताग-
 “सोपास्य नासीरे = पुरतः, सा = अर्थापत्तिः, परान् = विरोधिनः
 ामप्येसाणाभासान्, धुन्वती = निराकुर्वन्ती, सेवासानुकूल्यमर्ज-
 नरूप्यति = भजते, अत एवार्थापत्तेः पत्तित्वेन^(४) निरूपणमुपपन्न-
 माह-। “तत्त्वत्वं विना कार्यकारणभावानुपपत्तिः, तमन्तरेण^(५)श्रौतबुद्धे-
 नुत्पत्तौ कुत्र बाध्यबाधकभावचिन्तेति शङ्कते-। “नन्वि”ति ॥
 ानात्वसात्रस्योपजीव्यत्वं, नतु पारमार्थिकनानात्वस्य, येनोप-
 जीव्यविरोधः स्यादिति परिहरति-। “न वयं भेदस्ये”ति ।

(१) तत् = तस्मात् ।

(२) तं = बाधम् ।

(३) उपजीव्यते कार्येणाश्रीयते यत्तदुपजीव्यं (= कारणम्) उप-
 रैवति कारणाश्रितं भवति यत्तदुपजीवकं (= कार्यम्) इत्यर्थः ।

(४) पत्तित्वेन, पदात्तित्वेनेत्यर्थः ।

(५) तमन्तरेण = कार्यकारणभावाऽनुपपत्तिमन्तरेण ।

यद्यप्यद्वैतस्याविद्यकत्वमस्तु, श्रुतिविषयत्वेन तत्पार
प्रत्यक्षविषयतया भेदस्यैव पारमार्थिकत्वं किं न स्यात्
धितसकललोकव्यवहारे प्रतीयमानेऽप्याविद्यकत्वस्य
मात्रत्वात्, व्यवहारविषयत्वेनैव पारमार्थिकत्वसाधन
हाराऽविषयस्य ब्रह्माद्वैतस्यैवापारमार्थिकत्वसंभवात्
नुरोधाच्छ्रुतेस्त्वयैवोपपादनीयत्वात्^(१), अन्यथा तत्र
पक्षेः; एवं तज्जनितबुद्धेरपि^(२); यदि च स्वप्रकाश
तदा तत एव द्वैतं किं न स्यात्?; न हि स्वप्रकाशस्य
विषय इति प्रतिपादयितुं शक्यसि, तथाप्यहं खाप
व्यवस्थापक इति भावः ॥

युक्तः ।

कथेव स

टी० अं

दानामर्थभेद

द्वयाह-।

पार्थिकविषय

सत्त्वमाह

मा भूदि

धते इति

सू० "एतेन "एकमेव"त्येव^(३)कारव्यवच्छेदो
तीयमि"ति द्वितीयेन, "न नाने"ति ना
"किञ्चने"त्यनेन बहुना विना नोपपद्यमाने
द्यातः-इत्यपि प्रत्यादिष्टम् । श्रुतिभिश्चैत
पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते, नच पार
तिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा, साभू
रजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधः । य
रनुष्ण इतिबुद्धेरुष्णज्ञानोपजीवना^(४)दुष्ण
नुष्णबुद्धिबाधस्तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत

यव मते न

"यत्र त्वि

धयाऽपारस

द्यापि, इति

वमुच्यते इ

येति यथा

पारमार्थिक

त्याशङ्कते-

न० "अनु

व्यव

एव वि

स्यैव

भेदा

(१) त

(२) च

युपेयता

अनुष्णताया

स्तस्याऽसम्भ

नान्न ब्रह्मव

(१) "उपासनोयत्वात्"-इत्यपि पाठः ।

(२) अत्रापि "त्वयैवोपपादनीयत्वात्"-इत्यनुपपन्नमी

(३) "एकमेव"-इत्येवकारव्यवच्छेदो न (विजातीयभेदे

व्याघातः, "अद्वितीयमि"ति (पदव्यवच्छेदो न) द्वितीयेन व्या

नाना"-इति नानात्वेन व्याघातः, "किञ्चन"-इत्यनेन वा

नोपपद्यमानेन व्याघात-इत्यपि प्रत्यादिष्टमित्यन्वयः ॥

(४) अत्रेतथमक्षरयोजना-शुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिरिति

मा भूद् (इत्यतः) पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्य

(भवति) ।

(५) अनुष्णज्ञानस्य प्रतियोगिविधयोष्णज्ञानमुपजीवना

युक्तः । *ननु, तत्रापि तर्ह्यनुष्णतापि पारमार्थिक-
वयेव साध्यतामबाधनाय * ? । सैवम् ।

टी० श्रौतपदवर्णनानात्वज्ञानस्योपजीव्यत्वमाशङ्क्य श्रौत-
दानामर्थभेदप्रत्ययमन्तरेणाऽप्रतिपादकत्वात् तदुपजीव्यत्वमा-
शङ्क्याह- । “एतेने”ति, आविद्यकभेदाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ पार-
मार्थिकविषयत्वेन श्रुतेरपारमार्थिकभेदविषयकप्रत्यक्षाद्यपेक्षया
प्रकाशत्वमाह- । “श्रुतिभिश्च”ति ॥ अत्राऽनुरूपं दृष्टान्तमाह- ।
“सा भूदि”ति ॥ ननु यदि पारमार्थिकबुद्धिरपारमार्थिकधियं
बाधते इति वस्तुगतिस्तदोष्णताग्राहिप्रत्यक्षमनुष्णताऽनुमानं
बाधते न बाधेताऽपारमार्थिकधर्मविषयकत्वादित्यत आह- ।
“यत्र त्वि”ति । वस्तुगतिरियं यत् पारमार्थिकविषययैव
धियाऽपारमार्थिकधीर्बाध्यते, व्यवहारस्तु वस्तुगतिसननु-
पपन्नापि, इति व्यवहारदशायां प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वादबाधक-
त्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ ननु परमार्थसद्वैतगोचरा श्रुतिरित्यबा-
धयेति यथा त्वयोच्यते तथाऽनुष्णतानुमानवादिनापि तस्याः
पारमार्थिकत्वमभ्युपगम्यैव तत्रापि प्रत्यक्षबाधोपि निरसनीय
इत्याशङ्कते- । “नन्वि”ति ॥

न० “अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीता-
द्यव्यावृत्तस्वरूपाया प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वे
एव विश्रामात्; तत्रै(१)वंविधरूपतानङ्गीकारे चाद्वैत-
स्यैव नामान्तरकरणापत्तेः; ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादि-
भेदावश्याभ्युपेयतया(२) जगद्बाधयुक्तिकवलाऽप्रवेशा-

(१) तत्र=अनुष्णतायाम्, एवंविधरूपताऽनङ्गीकारे=जलादिदृष्टा-
न्तसजात्यानङ्गीकारे ।

(२) ज्ञेयज्ञानादिभेदस्याऽवश्यमभ्युपेयता ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्या-
भ्युपेयता (“तुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि” इति मलोपः)
रमार्थश्रुतियेत्यर्थः, जगद्बाधयुक्तयो दृग्दृश्यसम्बन्धखण्डनयुक्त्यस्ताभिर्भेदाद्व्या-
प्यताऽनुष्णतायाः कवलनं=ग्रसनं (बाधनमिति यावत्) तस्य योऽप्रवेश-
स्तस्याऽसम्भवात्, जगद्बाधयुक्तिभिर्जगदन्तर्गताऽनुष्णताया अपि बाध-
नात्र ब्रह्मवदबाध इति भावः ।

संभवात् । अद्वैते च द्वैताश्रयस्य बाधस्य वास्त-
नवकाशादपारमार्थिकत्वसंभावनापि दूरत ए-
रतीति । * 'ननु^(१) किमद्वैतपरमार्थताभ्यु-
समाहितं भवति, यत उपजीव्यबाधादद्वैते 'नन्वि'ति ॥
श्रुतिर्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः * ? । मैव-
हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकेन भेदेन वा-
(२), नत्वविद्याविद्यमानेन, तस्मादविद्याव्य-
भेदं तद्वेधं चापजीवन्त्या^(३) 'न परमार्थद्वि-
रुपजीव्यबाधः । यदि श्रुतिजन्या भवन्त्या-
बुद्धिरविद्याविद्यमाना, तथापि तद्विषयस्ता-
मार्थसदेवाद्वैतं, विरोधेन^(४) च तस्या बाध्यता
च नास्तीति ।

टी० जलादौ याऽनुष्णता सैव यदि वह्नौ साध्यते
तदितरप्रपञ्चबाध्यत्ववत्तद्बाध्यत्वमपि सुलभम्, अथ त-
क्षणमेवानुष्णत्वं साध्यते यत्र प्रपञ्चबाधकयुक्तयो न प्र-
तदा तदेवाऽद्वैतमिति सिद्धिं नः समीहितमिति परिह-
"अनुष्णताया" इति ॥ ननु कथमद्वैतस्यापि न जगद-
युक्तिकवलनमतआह- । "अद्वैते चे"ति । बाधकयुक्तयो
भेदगर्भाः, भेदः खण्डित इति वास्तवो बाधो नास्त्येवेति

(१) "यद्यपि 'नच दूढान्वये'त्यादिनेदमाशङ्क्य निराकृतं
तथाप्युपजीव्यत्वपुरस्कारेणेदानीं शङ्काऽवधेया"-इति प्रगल्भ-
श्रीदम्पणे ।

(२) "विरुद्धयेत"-इत्यपि पाठः ।

(३) उपजीवन्त्याः परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधो नेत्या-
शचाऽद्वैतबुद्धेरुपजीव्यस्य बाध इत्येकदेशान्वयो द्रष्टव्य, तथा-
बाध इति वा ।

(४) विरोधेन=विषयापहारेण, तस्याः=अद्वैतधियो, 'तु मनागपि
वच=विषयापहारश्च, प्रकृते नास्तीत्यर्थः ।

स्य किञ्चिद्ब-
कथ्यबाधेति त-
धादुपजीवि-
'नन्वि'ति ॥
मार्थिकत्वाद-
त ॥ "न पर-
त्यर्थः ॥ ननु
याऽपारमार्थि-
यदी"ति । इ-
बाध इति त-
ररूपत्वाद्वि-
वः ॥

० तस्मात्-

पारम-

बाधन-

श्रुतिरि-

द्वैतं "॥

ब्रह्मैव

ज्ञानान-

तज्ञानं

शते । *

(१) अत्र

"-इति प्रती-

(२) वि-

अत्र ब्रह्मरूप-

(३) श्रु-

तु मनागपि

स्य किञ्चिद्बाधकमित्यर्थः ॥ ननु परमार्थमतिरपरमार्थधिया न
क्यबाधेति तदा स्यात् यदि पदार्थनानात्वस्योपजीव्यस्यावि-
धादुपजीविकया श्रुत्या ज्ञानं जन्येत, तदेव नास्तीत्याशङ्कते-
“नन्वि”ति ॥ भेदो, भेदबुद्धिर्वा, नाद्वैतं प्रतिबद्धं संहति, अपा-
मार्थिकत्वादपरमार्थविषयत्वाच्चेति परिहरति-^d “तद्वैतमि”-
न ॥ “न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाध”इति । ^(१)प्रतिबन्ध
त्यर्थः ॥ ननु यद्यद्वैतबुद्धिः पारमार्थिकी, तदा तयैव द्वैतम्;
थाऽपारमार्थिकी, तदा बाध्यत्वान्नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह-
“यदी”ति । इतरप्रपञ्चबुद्धेरपारमार्थिकत्वेपि विषयस्या^(२)द्वैतस्य
बाध इति बुद्धेरपि न बाध्यत्वमित्यर्थः । बाधस्य विषयाप-
रूपत्वाद्विषयस्य च प्रत्यक्षादिभिरप्यपहर्तुमशक्यत्वादिति
वः ॥

बाध्यत
० तस्मात्-

पारमार्थिक^(३)मद्वैतं “प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।

बाधना^bदुपजीव्येन विभेति न मनागपि ॥ २३ ॥

श्रुतिरपि तदाह-“द्वितीयाद्वै भयं भवती”ति । “तच्चा-
द्वैतं “ब्रह्मैवेदं सर्वमि”ति श्रुत्यर्थेन सहैक्यमापन्नं
ब्रह्मैव स्यात्, “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”ति च श्रुत्या
ज्ञानानन्दात्मतया व्यवतिष्ठते । ^dतेन यदिदमद्वै-
तज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निवि-
शते । * ननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते ? * ।

(१) अत्रार्थसौकर्यार्थं “प्रतिबन्ध”इत्यतः प्राक् “उपजीव्यबा-
”-इति प्रतीकमनुषञ्जनीयम् ।

(२) विषयस्य=अद्वैतबुद्धिविषयस्य, बुद्धेः=अद्वैतबुद्धेः । अद्वैत-
श्च ब्रह्मरूपत्वेन द्वैतापत्तिशङ्कावारणं बोध्यम् ।

(३) श्रुतिः पारमार्थिकमद्वैतं शरणं प्रविश्य उपजीव्येन बाध-
न मनागपि (=ईषदपि) न विभेतीत्यन्वयः ।

सत्यमेवं^(१) स्यात्, यदि तस्य पारमार्थिकी ज्ञानताद्वैतविरोधीत्य
जन्यतापि स्यादविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यधर्मस्याद्वैतपरि
पारमार्थिकेनाजन्यत्वेन विरुद्धयते; अत एव तज्ज्ञानस्य श्रुति
दमेकं साध्यते । यत्तु, तत्र यद्येकता भेदा
यदि चैकत्वसङ्ख्या, यदि वा ज्ञानात्मकत्वं
वाऽन्य एवैकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्याया
स्तद्वत्त्वं बोध्यते, तच्चाद्वैतव्याघातकत्वान्न सेदु
ति, तदा तदपि निष्पीडन^(२)मसहमानं त
श्रुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्ततां, यत्तु तादृशस्या
धर्मस्य धर्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादधिग
मार्थतो व्यवतिष्ठताम् ।

टी० “प्रविश्ये”ति । विषयीकृत्येत्यर्थः ॥ “उपजीवो
पदपदार्थनानात्वेन तद्गोचरज्ञानेन चेत्यर्थः ॥ ननु क
द्वैतं, कयाचिद्ब्रह्म, कयाचिद्विज्ञानं, कयाचिदानन्दः,
प्रतिपाद्यते इति श्रुतीनां विरोधे किमपि न सिद्ध्यते
रोधे वा सर्व^(३)सिद्ध्यदित्यद्वैतमनुपपन्नमेवेत्यत आह—
ति । यद्यपि “एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्मे”ति प्रस्तुत तथैव
ब्रह्मात्मकत्वसिद्धिः, तथापि श्रुत्यन्तरोपपृम्भस्तत्राप्युक्त^(४)
श्रुतावद्वैतमात्रे तात्पर्यं, नतु ब्रह्मण्यपीति भावः ॥
सामञ्जस्यफलमाह— । “तेने”ति ॥ जन्यजनकभावस्याद्वैत
न्यित्वमाशङ्कते— । “नन्वि”ति ॥ अपारमार्थिको जन्यजनकीया नेत्यर्थः ।

- (१) अत्र यदि शब्दानुरोधात् तदेति शब्देऽध्याहर्तव्यः ।
(२) तदपि निष्पीडनं=तादृशमपि न्यायाघातम्, असहमानं चिन्तामणिं विवि
नम् = एकत्वादधर्मविज्ञानम् ।
(३) सर्वम् = ब्रह्मविज्ञानानन्दैतत्तृयमद्वैतव्यतिरिक्तम् ।
(४) उक्तः, मूलकारेण “ब्रह्मैवेदं सर्वम्”—इत्युक्तं इत्यर्थः ।
हेतुः—तस्यामिति, यतस्तस्याम् = “एकमेवाऽद्वितीयम्” इत्यादि
तावद्वैतमात्रे तात्पर्यं, नतु ब्रह्मणि = ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वे, इत्यर्थः ।

ताद्वैतविरोधीत्य
धर्मस्याद्वैतपरि
तज्ज्ञानस्य श्रुति
ब्रह्मण्यपीति भावः
किञ्चिदनिष्ट
मू० “नहि पर
बाधात्तत्र
(१) पराध
तादृशं प्रा
तर्केण स
धीधना
क्षेप्तुं चि
“स्येयमद्वैत
धर्मस्य
टी० न
वशेषणांशेऽया
नेदर्शनमाह— ।

- (१) तदप
(२) एपा
(३) धीरे
(४) अद्वैत
(५) अपि
(६) सर्व

ताद्वैतविरोधीत्याह—“सत्यमि”ति ॥ श्रुतिविषयस्याप्येकत्वा-
नन्वधर्मस्याद्वैतपरिपन्थितामाशङ्क्याह—“अत एवे”ति । यथाऽ-
श्रुतिजन्यत्वमपारमार्थिकत्वान्निवर्तते तथा श्रुति-
रोध्यस्य ब्रह्मण एकत्वादिधर्मस्यापारमार्थिकत्वान्निवृत्तौ न
किञ्चिदनिष्टमित्यर्थः ।

मू० “नहि परमार्थशुक्ती रजततया प्रतीयते यदा, तदा
बाधात्तत्र रजतत्वे व्यावर्तमाने धर्मव्यक्तिरपि तद
(१)पराधान्निवर्तते । ‘स्येमद्वैतबुद्धिर्न तर्कशतसव-
ताप्यं प्राञ्चैरपनेया, यद् आह श्रुतिः—“नैषा (२)
तर्केण सतिरापनेये”ति तस्मात्—

धीधना ! (३)बाधनायाऽस्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।
क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ ॥२४॥
‘स्येमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि, यदाहुः—“स्वलपमप्यस्य
धर्मस्य त्रायते सहतो भयात्” ।

टी० नन्वेकयैव धियाऽद्वैतं(४)विशिष्टमुपस्थापितं, तत्र
विशेषणांशेऽयाथार्थ्येपि(५)विशेष्यांशे का प्रत्याशा इत्याशङ्क्य
नेदर्शनमाह—““नही”ति । “धर्मिणि सर्वम(६)श्रान्तं प्रकारे

(१) तदपराधात् = आरोपितधर्मबाधरूपापराधात् ।

(२) एषा=अद्वैतविषया मति,स्तर्केण=श्रुतिविरोधिकृतर्केणाऽऽ-
स्याद्वैतनेया, आ=समन्ताद्, अपनेया=ऽपलपितव्या, न; यद्वाऽऽपनेया = प्राप-
न्यजननीया नेत्यर्थः ।

(३) धीरेव धनं एषां विदुषां तत्सम्बोधनं धीधना ! इति, अस्याः
=अद्वैतबुद्धेर्बाधनाय स्वप्रज्ञां तदाप्रयच्छथ यदि पाणिलब्धं=हस्तप्राप्तं
चिन्तामणिं विचित्रार्थप्रदं समुद्रे क्षेप्तुमिच्छथेत्यर्थः ।

(४) अद्वैतात्मकं ब्रह्म, विशिष्टं द्वैताभावविशिष्टमित्यर्थः “अद्वै-
विशिष्टमि”ति पाठे तु ‘ब्रह्म’-इत्यध्याहार्यम् ।

(५) अपिशब्दे भिन्नक्रमः, विशेष्यांशेपीत्यर्थः ।

(६) सर्वं ज्ञानमित्यर्थः ।

तु विपर्यय" - इति भावः ॥ ननु श्रुतिव्युत्पादनमेतावतापि
 मैथुनवदकिञ्चित्करमेव, तदुपस्थाप्यस्याद्वैतस्य त्वयैव सिद्धिः
 किंच, द्वैतमेव तदुपस्थाप्यं किं न व्युत्पादितं ? धर्मस्ते
 वृत्तेरप्यद्वैतवदेव संभवात्; कथं वा श्रुतेः प्रामाण्यं ? तत्र
 ज्ञानस्याप्रमात्वपर्यवसानात्^(१); तदप्रामाण्ये वा कथमद्वैत
 वाद्वैतादिसकलधर्मविनाशस्तस्य ब्राह्मणः सिद्धिः, स्वप्रकाश
 ब्रह्मभात्रविषयत्वात्, धर्माभावे तस्याऽतन्त्रत्वात्, ब्रह्म
 विप्रतिपत्तेः; द्वैताद्वैतविचारस्य गर्दभीक्षीरमथनायमा
 ब्रह्म सर्वैः स्वीक्रियते, तदेकत्वं त्वयापि नाभ्युपगम्यते
 सर्वमिदमाकुलमित्यत आह-। ^b"सेयमि"ति ॥ ^cयद्यपि
 यद्यपि श्रुतेस्तर्कासहत्वं दोष एव, अन्यथा सीमांसाया
 द्येन, सीमांसायास्तर्कत्वात्; यदाहुः "सीमांसासज्जकस्य
 सर्ववेदसमुद्भवः । साऽतोवेदो रुमाप्राप्तकाष्ठादिलवणा
 उक्तं च "यस्तर्केणाऽनुसंधत्ते स धर्मं वेद नैतर" - इति,
 श्रुतिवाक्यानुरोधेन तर्काऽनुसरणीयो न तु तद्विरोधि
 भावः । श्रुत्या यदद्वैतज्ञानमुत्पन्नं तदपवर्गानुकूलमिति
 दितव्यमित्युपसंहरति-। ^d"तस्मादि"ति ॥ ननु मुमुक्षुता
 मयाप्येकमेव ब्रह्म ध्येयमिति किमनेनोपदेशेनेत्यत
^e"सेयमि"ति । मोक्षान्यप्रयोजनकत्वं दूष्टार्थत्वम् ॥ ^fमपी
 मपी"ति । अद्वैतोपासनलक्षणस्य धर्मस्य स्वल्पमपि
 भयाद्वाजचौरव्याघ्रादिभयात्तायते इत्यर्थः । उत्पन्नमात्रे
 द्वैतज्ञानेन विषयेष्वलंप्रत्ययवतोऽबिचिकित्सस्य राज्ञो
 भयं निवर्तते किं पुनर्गृहीतप्रामाण्येनेति भावः ॥

(१) षण्डस्य = नपुंसकस्य ।

(२) अद्वैतस्याप्यन्ततो बाध्यत्वेन भवताङ्गीकारात्तद्विषयज्ञानमप्रमैव पर्यवस्यति ।

(३) ननु स्वप्रकाशचैतन्येनैव तत्सिद्धिरित्यत आह-संयः । "अध्यात्मं
 स्येति । धर्माभावे = द्वैतादिसकलधर्माभावे, तस्य = स्वप्रकाशचैतन्यविचारात्मक
 अतन्त्रत्वादसाधकत्वादित्यर्थः ।

(४) यथा रुमायां लवणखनौ प्राप्तं काष्ठादिकं लवणाच्छते; तथा च
 भवति तथा रुमास्थानीयवेदसमुद्भवस्तर्कोपि वेदरूप एवेति श्लोकाच्छ्रवणाद्भवान्

"तस्मात्-
 ईश्वरा(

महाभय

तस्मात्-

^bआपात

अद्वैतम

तत्स्वप्र

"निष्पी

^dतदिदमेत

भि^(३)युंति

लसोपि अ

निषदर्थश्च

^eक्रमाद्दृष्ट

(१) यस्माद्

सना पुंसा यदि

रपन्थिकसमवना

गुगर्भं विशेषणं -

सा तयोक्ता

(२) अद्वयवा

कलितं (= विचा

= शोधितात्) ति

(३) सत्यः =

सकिलक्षणं, तेने

(४) तदनु च

तस्मात्-

ईश्वरा^(१)नुग्रहादेषा पुं सामद्वैतवासना ।

महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ २५ ॥

तस्मात्-

आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम्^(२)

अद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।

तत्स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा ।

निष्पीडितादहह निर्वहते विचारात् ॥ २६ ॥

तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्ना-

भि^(३)युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलासला-

लसोपि अद्वधातु तावद्भवान्, तदनु^(४)चानयैवोप-

निषदर्थश्रद्धयाऽध्यात्मं जिज्ञासमानः परमार्थतत्त्वं

क्रमाद्वृत्तिव्यावृत्तचेताः स्वप्रकाशसाक्षिकं साक्षि-

(१) यस्माद् दृष्टाऽदृष्टफलाऽद्वैतदृष्टिर्वहुविघ्ना च तस्मादेषाऽद्वैत-

वासना पुंसा यदि जायते तर्हीश्वरानुग्रहादेव, तथा च विद्योत्पत्ति-

रपन्थिकलमयनाशायेश्वराराधने मुमुक्षुभिः प्रवर्तितव्यमित्याशयः ।

(२) पुण्यं विशेषणं - महाभयकृतत्राणेति, महतः संसारस्य भयात्कृतं त्राणं

सा तथोक्ता । विशिष्टाधिकारिदुर्लभतां दर्शयति - द्वित्राणामिति ।

(३) अद्वयवादिनीनां श्रुतीनां यदिदमद्वैतम् आपाततोऽर्थतया-

रजसकलितं (= विचारितम्) तत्स्वप्रकाशचिद्रूपमेव भूत्वा निष्पीडितात्

(= शोधितात्) विचारान्निर्वहते (= निर्वाहं प्राप्नोति) - इत्यन्वयः ।

(४) सत्यः = समीचीना युक्तयः सद्युक्तयः, स्तार्था ज्ञापकं लक्षणं

सत्तिलक्षणं, तेनोपपन्नाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः ।

(५) तदनु च स्वात्मनैव भवान् परमार्थत्वं साक्षात्करिष्यतीत्य-

आह-सत्यः । "अध्यात्मं जिज्ञासमान" - इत्यनेन लक्षणया ज्ञानेच्छयोरन्तर्नीतं

स्वप्रकाशदान्तविचारात्मकं श्रवणं, "क्रमादि" - इत्यनेन मननं, "वृत्तिव्यावृत्ते" -

न विज्ञातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययसन्तानरूपं निदिध्यासनं

कं लक्षणायते; तथा च मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यज्ञाभ्यां सहकृ-

प्येवेति श्रुत्याच्छ्रवणाद्भवान् साक्षात्करिष्यति - इति भावः ।

करसातिशायि^(१) स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यति ।

टी० एतदेवोपसंहरति-। “तस्मादि”ति । ^(२) भवजनितः संस्कारः; यद्वाऽद्वैतं प्रति भावना, अद्वै-
त्यर्थः । ‘यदी’ति लोकोक्तिः ॥ ननु यद्यद्वैतज्ञानस्य शु-
त्वमपि निरस्तं, तदा तत्र किं प्रमाणं? कथं वा
प्रमाणमिति धीयते? इत्यत आह-। “आपात-
अविद्यादशायां वाच्यवाचकभावोपग्रहेणेत्यर्थः । पा-
चित्=परमार्थचित् ॥ “निष्पीडितादि”ति । “ब्रह्म-
मि”त्यादिश्रुत्यैकवाक्यतया परिशोधितादित्यर्थः ।
स्वकीयतादृशानुभवचमत्काराविष्कारः ॥ नन्वेता-
मह्यं न रोचन्ते, न वा ऽद्वैतवासनाभिर्भरमयिता-
तज्ञानं जनयितुं शक्यं, न वा जनिते तस्मिन्
दरः शरीरात्मभेदसाक्षात्कारलक्षणतत्त्वज्ञानपरिपन्थि-
आह-। “तदिदमि”ति । उद्धृतकण्टकत्वादिना^(३)
सद्युक्त्य एव, नचाऽद्वैतज्ञानस्य तत्त्वज्ञानविरोधित्वं, भे-
दतत्त्वज्ञानत्वाभावादिति भावः ॥ “क्रमादि”ति । तत्र
न्द्रियविषये स्पृहालोपचेतसौ या वृत्तिस्तद्यावृत्तचेता
इत्यर्थः । मनोवृत्तयः कामादयस्तद्यावृत्त इति वा-
साक्षात्कारब्रह्मणोर्विषयविषयिभावे भेद एवेत्यत आह-
प्रकाशे”ति ॥ “यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं
इत्याद्युक्तमानन्दहेतुत्वं योगस्याह-। “मात्तिकरसातिशा-

(१) मात्तिकं रसमतिशयितुं शीलं यस्य तत्तथा ।

(२) अत्र “अद्वैतवासना”-इतिप्रतीकमध्याहृत्याद्वैत-
दिग्रन्थो व्याख्येयः ।

(३) भरमयिताभिः = द्वैतवासनाभारेणाऽभिभूताभिरित्य-
चित्पुस्तकेषु “द्वैतवासनाऽभिभरमयिताभिः”-इति पाठ-
वासनाभिरित्युपरितोऽध्याहृत्य ग्रन्थोयोजनीयः ।

(४) उद्धृतकण्टकत्वं बाधस्तत्प्रतिपक्षादिशून्यत्वस्य,
पक्षपक्षसत्त्वादेपरिग्रहः, तथा चोद्धृतकण्टकत्वादिना-
दिना रूपेणोपेता युक्तयोऽनुमानादिः रूपाः सद्युक्त्य एवेत्य-
ति

(५) युञ्जानः, योगीत्यर्थः ।

सू० “यथा

मज्ज

धचरि

(३)

मख

तत्त

सैद्ध

तदेत

स्माक

रपरव

तासा

तथा

तदा

टी०

नित्यं जाग

अनेन पात

नन्वे

“लोकेषु दि

तदपि फल

(१) यथा

(२) इत

(३) {

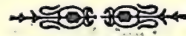
(४) अ

ण्ड, तत् (=

द्वध्वनि (=

कस्माच्च योज

सू० “यथा च परिहृतचापल^(१)मात्मतत्त्वामृतसरसि नि-
मज्ज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैष-
धचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे, -इत्येषा ^bदिक्^(२) ।

^(३)अभीष्टसिद्धा^(४)वपि खण्डनाना-
मखण्ड राज्ञामिव नैवमाज्ञा ।

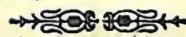
तत्तानि कस्मान्न यथाऽभिलाषं

सैद्धान्तिकेऽप्यद्ध्वनि योजयध्वम् ॥ २७ ॥

तदे^dतादृशीषु सर्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममा-
स्माकीनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते, ^eयासामीश्व-
रपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं
तासामेवावतारणार्थमयं प्रावादुकप्रवादोपन्यासः ।

^gतथाहि-यदि शून्यवादानिर्वचनीयपक्षयोराश्रयणं,
तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्वपथीनता ।

टी० ॥ ननु चेत्तसौ वृत्तिव्यावृत्तिरेवाशक्या, भोगस्पृहाया
नित्यं जागरूकत्वादित्यत आह-। “यथा चे”ति ॥ ^b“दिगि”ति ।
अनेन पातञ्जलाद्युक्तयोगाद्युपायं सूचयति ॥

नन्वेवं सुमुक्तुमात्रोपासनीयता ग्रन्थस्य स्यात्, तथाच
“लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वमि”त्युपक्रमविरोध इत्याशङ्क्य
तदपि फलमन्वाचिनोति-। “अभीष्टे”ति । चित्त्यानित्यवि-

(१) यथा च परिहृतचापलं मानसं निरायासमेव रज्यतीति सम्बन्धः ।

(२) इत्येषा दिक्, “अद्वैतसाधने”, -इति शेषः ।

(३) { वादजलपवितण्डासु कथासु त्रिविधास्वपि
प्रचारः खण्डनोक्तानां युक्तीनामत्र कथ्यते ॥ २३ ॥ }

(४) अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामाज्ञा राज्ञामाज्ञैव मया नाख-
ण्ड, तत् (= तस्मात्कारणान्) तानि (= खण्डनानि) सैद्धान्तिकेऽप्य-
द्ध्वनि (= तत्तत्सिद्धान्तावलम्बिनैयायिकादिमतेषु) यथाभिलाषं
कस्मान्न योजयध्वमिति सम्बन्धः ।

लक्षणविशेषखण्डनार्थमवतारः संभवत्येवामूषामित्यर्थः ॥ नन्वत्र न लक्षणमात्रखण्डने युक्तयः सन्ति, किंतु लक्ष्याण्यपि प्रमाणादीनि खण्डितान्येव, तथाच तद्युक्तीनां सिद्धान्तिभिरवतारणेऽपि सिद्धान्तापत्तिरित्यत आह—^b“लक्ष्ये”ति । येन प्रमाणेनैकस्त-
लक्ष्यं व्यवस्थापयति तत्खण्डनमेव लक्ष्यखण्डनं, नतु लक्ष्यस्य प्रमाणान्तरेणा^(१)पि सिद्धिरनपेक्षिता येनापसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ “प्रत्येकमि”ति । कथकयोः प्रत्येकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणविशेषोऽपि सौत्र एव, तथाच तन्मात्रमतानुसारिणा तत्खण्डने कथं नापसिद्धान्त इत्यत आह—^d“नचेति ॥ ‘तादृश्या’ इति । यादृश्याः प्रकृते खण्डनीयं लक्षणं पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥^f“नचे”ति । लक्षणसामान्यस्य, लक्ष्यस्वरूपस्य, सूत्रव्याख्यायाश्च, तन्मतानुसारिभिरवश्यं रक्षणीयत्वादिति भावः^(२) ॥ “वित-
खण्डे”ति । वितखण्डायाः प्रतिपक्ष^(३) स्थापनाहीनत्वेन खण्डनानन्तरं तत्र लक्षणादीनां व्यवस्थापनीयत्वाभावादित्यर्थः ॥

मू० “एवं च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्बाध एव, एकदेशिवत् प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् ।
^bवैयाक^(४)रणानामिव च शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीय-
तत्त्वज्ञानानिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्यनु-
योगसांव्यवहारिकतायाः संभवात्, ‘वस्तुस्थितिं कुर्वा-
णेन च विचारकेणाऽवश्यमेता युक्तय उद्धरणीयाः^(५),

(१) प्रमाणान्तरेण=स्वाभिमतप्रमाणेन । (२) ‘लक्षणान्तरादिकं वाक्यं प्रसज्येत भवतोपी’तिवादिनः पूर्वपक्षिणो भावइत्यर्थः (३) प्रति-
पक्षः = वैतण्डिकस्य स्वपक्षः । (४) यथा गवादिशब्दानां सिद्धत्वसंप्रति-
पत्तावपि परकीयज्ञानपरीक्षार्थं तत्साधनप्रकारनिराकरणार्थं च ‘कथमयं
गोशब्दः सिद्धः?’-इतिप्रश्नो दृष्टस्तथा साधयार्थसंप्रतिपत्तावपि तत्साध-
नविशेषनिराकरणार्थं परकीयतत्त्वज्ञानपरीक्षार्थं च बोध्यसंव्यवहारसि-
द्धतायः सम्भवादिति समग्रपङ्क्त्यर्थः । (५) युक्तीनामुद्धारश्च खण्ड-
नयुक्तिभिरेवेति वादेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेश इति भावः ।

चारेपि खण्डनयुक्तीरवतार्य विजयादिकं फलमासादनीति
 त्यर्थः ॥ “एतादृशीद्वयी”ति । रक्षणीयमिद्वान्तास्वपीत्यर्थः
 प्रागल्भ्यमेवाह—। “यासासि”ति । “इदमित्यमेवे”ति यदीश्वर
 कश्चिदाज्ञामात्रेण विश्वं व्यवस्थापयति तदा परमसूषां निर
 नान्यथेत्यर्थः । यद्वा, ईश्वरः=ब्रह्म, तत्परवशासिति । या
 “ब्रह्मैवेदं सर्वमिति विश्वं व्यवस्थाप्यते तावन्नासूषां निर
 इत्यर्थः ॥ “तासासि”ति । खण्डनयुक्तीनामवतारणार्थम्=अ
 तारस्थल^(१)ज्ञापनार्थम्, अयम्=अग्रेतनः, प्रावाहुकानां=मा
 निकादीनां, प्रवादस्य=दर्शनस्योपन्यास इत्यर्थः ॥ विशेषदर्शने
 पन्यासमेवाह—। “तथाही”ति । दर्शनानि=शून्यत्वागनिर्वचन
 यत्वादीनि ॥

मू० “यदि तु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तृमतावलम्बनं, तदा
 पि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेष^(२)खण्डने,
 ह्यखण्डनयुक्तीनां च तद्विषयप्रमाणादिविशेषखण
 ने, प्रत्येकं तात्पर्यम् । * नच सूत्रादिलक्षणखण
 नेऽपसिद्धान्तापत्तिः*, “तादृश्याः सूत्रादिव्याख्याया
 खण्ड्यमानत्वात् । * न च वाच्यं लक्षणविशेष
 वस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेष
 खण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं, प्रमाणान्तरं, व्याख्या
 न्तरं च, वाच्यं प्रसज्येत भवतोपीति*, “वितण्ड
 कथालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात्, तत्र च व्याख्य
 त्य स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनुयोगानवकाशात् ।

टी० ॥ नन्वनिर्वचनीयत्वाद्दौ खण्डनयुक्त्यवतारेपि सिद्धान्तिकाध्वयोजनं न जातमत आह—। “यदि त्वि”ति । प्रमा
 णादिसत्ताभ्युपगन्तारः— सिद्धान्तिनस्तेषामपि परस्परं कथा

(१) अवतारस्थलत्वं च खण्डनयुक्तिप्रतिपादकत्वेन न तु खण्डन
 युक्तिभिः खण्डनीयत्वेनेति बोध्यम् ।

(२) लक्षणविशेषप्रमाणविशेषादिकं पराभिमतलक्षणप्रमाणादिकं

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

लक्षणविशेषखण्डनार्थमवतारः संभवत्येवामूषामित्यर्थः ॥ नन्वत्र
न लक्षणमात्रखण्डने युक्तयः सन्ति, किंतु लक्ष्याण्यपि प्रमाणा-
दीनि खण्डितान्येव, तथाच तद्युक्तीनां सिद्धान्तिभिरवतारणेऽप-
सिद्धान्तापत्तिरित्यत आह—^b“लक्ष्ये”ति । येन प्रमाणेनैकस्त-
लक्ष्यं व्यवस्थापयति तत्खण्डनमेव लक्ष्यखण्डनं, नतु लक्ष्यस्य
प्रमाणान्तरेणा^(१)पि सिद्धिरनपेक्षिता येनापसिद्धान्तः स्यादि-
त्यर्थः ॥ “प्रत्येकमि”ति । कथकयोः प्रत्येकमित्यर्थः ॥ ननु
लक्षणविशेषोपि सौत्र एव, तथाच तन्मात्रमतानुसारिणा तत्ख-
ण्डने कथं नापसिद्धान्त इत्यत आह—^d“नचेति ॥ “तादृश्या”
इति । यादृश्याः प्रकृते खण्डनीयं लक्षणं पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥
^f“नचे”ति । लक्षणसामान्यस्य, लक्ष्यस्वरूपस्य, सूत्रव्याख्यायाश्च,
तन्मतानुसारिभिरवश्यं रक्षणीयत्वादिति भावः^(२) ॥ ^g“वित-
रुडे”ति । वितरुडायाः प्रतिपक्ष^(३) स्थापनाहीनत्वेन खण्डनान-
न्तरं तत्र लक्षणादीनां व्यवस्थापनीयत्वाभावादित्यर्थः ॥

मू० “एवं च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो
निर्बाध एव, एकदेशिवत् प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् ।
^bवैयाक^(४)रणानामिव च शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीय-
तत्त्वज्ञानानिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्यनु-
योगसांव्यवहारिकतायाः संभवात्, ‘वस्तुस्थितिं कुर्वा-
णेन च विचारकेणाऽवश्यमेता युक्तय उद्धरणीयाः^(५),

(१) प्रमाणान्तरेण=स्वाभिमतप्रमाणेन । (२) ‘लक्षणान्तरादिकं
वाच्यं प्रसज्येत भवतोपी’तिवादिनः पूर्वपक्षिणो भावइत्यर्थः (३) प्रति-
पक्षः = वैतरिणिकस्य स्वपक्षः । (४) यथा गवादिशब्दानां सिद्धत्वसंप्रति-
पत्तावपि परकीयज्ञानपरीक्षार्थं तत्साधनप्रकारनिराकरणार्थं च ‘कथमयं
गोशब्दः सिद्धः?’-इतिप्रश्नो दृष्टस्तथा साध्यार्थसंप्रतिपत्तावपि तत्साध-
नविशेषनिराकरणार्थं परकीयतत्त्वज्ञानपरीक्षार्थं च चोद्यसंभवहारसि-
द्धतायः सम्भवादिति समग्रपङ्क्त्यर्थः । (५) युक्तीनामुद्धारश्च खण्ड-
नयुक्तिभिरेवेति वादेपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेश इति भावः ।

अन्यथा वस्तुस्थितेरशक्यत्वादिति ^dवादेपि प्रयो-
 संभवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् । ^eजल्पस्त्वैकाक्या-
 संभवत्येवाऽसामयिकी^(१), वितण्डाद्वयशरीरत्वात् ।

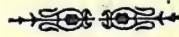
टी० ॥ दर्शनभेदेन समानलक्ष्यलक्षणयोर्वादिनोः खण्डन-
 वसरमभिधाय दर्शनाभेदेनापि तदवतारमाह-। “एवं चे”ति
 स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनुयोगानवकाशे सतीत्यर्थः ॥ अभिधा-
 र्शनयोः कथायां दृष्टान्तमाह-। “वैयाकरणानामिवे”ति ॥
 तत्रतत्रावतरन्तु नाम खण्डनयुक्तयः, स्थापनावादिना तु ता-
 मुपेक्षैवोचिता, तथाच किमनेनावतारेणेत्यत आह-। “वस्तु-
 स्थितिमिति”ति ॥ वादे संभवमाह-। ^d“वादेपी”ति । वस्तुस्थि-
 मित्यत एकैवेयं फक्किा^(२) ॥ ननु जल्पे स्वस्वपक्षस्थापना-
 आवश्यकत्वात् कथमसूषां स्वपक्षव्याघातपराहतानामवता-
 इत्यत आह-। “जल्पस्त्विति”ति । एकेन स्थापनायां कृताया-
 न्येन तद्दूषणाभिधानमित्येका वितण्डा, द्वितीयेन स्थापना-
 कृतायां प्रथमेन दूषणाभिधानमित्यपरा वितण्डा, ताभ्यां वित-
 ण्यां चैको जल्पः संपद्यते, इति तत्रा^(३)भिधानमात्रमित्यर्थः ॥

(१) समयः = स्वसङ्केत, स्तत्सिद्धा सामयिकी, तद्विज्ञा असा-
 यिकी अपारिभाषिकीत्यर्थः । (२) “वस्तुस्थितिमिति”त्यत आ-
 “खण्डनयुक्तीनामिति”त्यन्तमेकैव फक्किेत्यर्थः ; एवं च सति व्या-
 कारस्य “वादे सम्भवमाह”-इत्यवतरणग्रन्थानन्तरं “वस्तुस्थिति-
 ति”-इति प्रतीकधारणं युक्तं न तु “वादेपीति”, - इत्यनुमन्ये ।
 एव च प्रगल्भमिद्रेण श्रीदर्पणे “वादेपि खण्डनयुक्तिसम्भवमाह - म-
 स्थितिमिति” - इत्येवोक्तम् ।

(३) तत्र=जल्पे, अभिधानमात्रं=पृथक्कृत्वात्वमभिधानमात्रमेव,
 तु पृथक्कृत्वात्वमित्यर्थः । यद्वा वादवितण्डयोः खण्डनयुक्तीनामवतारे-
 तिपादिते तत्समुदायरूपजल्पे पुनः पृथक्प्रतिपादनमभिधानमात्रं-
 प्रलापमात्रमेवेत्यर्थः ।

स्वपक्षस्थापनाऽपरपक्षदूषणसामर्थ्यं यत्र^(१) द्वयोरपि निरूप्यं तत्र
तथा जल्पः संभवत्येवेत्यत आह— । “असामयिकी”ति । सम-
याधीनतया कथाप्रवृत्तौ खण्डनानवतारेपि न क्षतिः, प्रमाण-
सिद्धकथाप्रभेदे खण्डनप्रागल्भ्यस्यापेक्षितत्वादिति भावः ॥

मू० “अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते,
अवोचाम^(२) च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेणैत-
दिति, जल्पकथयापि चाभिधाने स्वपक्षे^(३) व्यावर्त्य
सदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वा तदोषोद्भाव-
नकारीकमपि खण्डनयुक्तिर्भवताव्यं बाधनीय इति
जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः ।

+ कीदृश्यः पुनस्ताः ? । उच्यन्ते । तथाहि—लक्षणा-
धीना तावल्लक्ष्यव्यवस्थिति^dलक्षणानि चाऽनुपपन्ना-
नि, ज्ञाताधिकरणादिलक्षणनिरूपणद्वारेण^(४) चक्र-
काद्यापत्तेः ।

(१) यत्र=यस्मिन्काले, नतु यस्यां कथायामित्यर्थः; जल्पे जल्पाऽ-
सम्भवेन “तत्र तथा जल्पः संभवती”त्युक्त्यनुपपत्तेः ।

(२) ननु वादस्यापि वितण्डाद्वयशरीरत्वेनाभावमसङ्ग इत्याश-
ङ्क्याह—अवोचामेति, “वादस्य फलभेदेन वितण्डातो भेदे न जल्प-
स्य; तदभावादि”त्यादिकमवोचामेत्यर्थः । (३) स्वपक्षे सदोषस्यापि
प्रमाणस्य सदोषोद्भाववर्त्य = पृथक्कृत्य निर्दुष्टप्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा
पुनस्तत्र दोषोद्भावनकारी पुरुषो यां काञ्चिद्युक्तिर्भवताव्यं बाधनीय
इत्यर्थः; “स्वपक्षे व्यावर्त्य”—इतिपाठे तु जल्पकः पुरुषः स्वयं स्वपक्षे
व्यावर्त्येत्यर्थः । न तु तत्र पक्षव्यावृत्तिर्ग्राह्या ।

नियमाल्लक्षणाधीना भवेल्लक्ष्यव्यवस्थितिः ।

+ { प्राहुर्ये तान्निराचष्टे लक्षणस्यानिरुक्तितः ॥ ११ ॥
प्रमाया लक्षणस्यादौ निरुक्तिस्तत्र खण्ड्यते ।
अतिव्याप्त्यादिदोषोक्त्या प्रमामात्रानुवर्तिनी ॥ १२ ॥ }

(४) “ज्ञानाधिकरणादिलक्षणनिरूपणद्वारेण”—इति तु खण्डनभू-

टी० ॥ ननु जल्पः कथं तृतीयकथा समयमन्तरं तत्र
 संभवतीत्यत आह-। “अन्यथे”ति । स्वपक्षद्वयस्थापनान्तरं तत्र
 द्वयखण्डनशक्तिनिरूपणार्थं जल्पद्वयेन कथान्तरसंभवादित् किञ्चित्क
 “अत्रोचामे”ति । ईश्वराभिसम्भाविति शेषः ॥ ननु दश मितरभेद
 ज्ञाननतनययुद्धवत्काकोलूकयुद्धवच्च कृतविद्यकुमारद्वययुद्धमन्त्राच्यं,
 सिद्धमेव, (२) तथैव स्वपक्षरक्षणपरपक्षखण्डनफलकं कथान्तरं लक्षणान्त
 किं न स्यादत् (३) आह-। “जल्पकथयापी”ति । परपक्षज्ञानसाध
 मिधानानन्तरं स्वपक्षे सद्धेतोरपरिरूपतौ सद्दोषमपि प्रमाणमिप्रेतं ?
 न्यस्य तद्दोषनिरासाय खण्डनावतारसम्भवात्, पुनः स्वपक्षे वा निर्हे
 पनाठ्यावृत्तेरभावादिति भावः ॥ तत्रादौ लक्षणसामान्यलक्ष्यव्यव
 नयुक्तिमवतारयति-। “लक्षणानि चे”ति । लक्षणेन हि निर्वचनी
 त्वादिना ज्ञाते लक्ष्ये पृथिवीस्वरूपेऽधिकरणे प्रतिबन्धे चिन्, वा
 व्यवहाररूपमितरभेदरूपं वा साध्यं साधनीयं तत्र लक्षण
 मन्यलक्ष्यसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमिति व्यावृत्तत
 उज्ञानमुपेयं, तद्यदि लक्षणव्यावृत्तिर्लक्ष्याधीना, तदाऽन्यो
 श्रयः, लक्ष्य परतन्त्रलक्षणान्तराधीनत्वे चक्रकं; लक्षणे ल

षामणिकृद्द्रुनायविद्यासागरादिसंमतः पाठः । तदर्थस्तु किं ज्ञान
 इतिप्रश्ने ज्ञानत्वयोगीति निर्वाच्यम्, पुनः किं ज्ञानत्वम्?—इत्य
 सुखद्यवृत्तिरात्मविशेषगुणावृत्तिर्जातिरिति निर्वाच्यं, जातिरेव वा
 नुयोगे च अनुवृत्तिज्ञानासाधारणं कारणमित्यभिधानीयमिति
 सिद्धौ जातिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्विशेषभूतज्ञानत्वस्य सिद्धिस्तत्सि
 ज्ञानसिद्धिरिति चक्रकम्; आदिशब्दात्तथैव ज्ञानसिद्धौ ज्ञानत्वसि
 स्तत्सिद्धौ च ज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः; ज्ञानसिद्धौ ज्ञानसिद्धि
 त्माश्रयश्चेति; तथा लक्षणानि लक्ष्याधिकरणानि वाच्यानि तत
 मधिकरणमितिप्रश्ने इहप्रत्ययविषय इति कथनीयं, कः प्रत्ययः ?
 नुयोगे च प्रत्ययत्वयोगीति वाच्यम्, किं प्रत्ययत्वमित्यनुयोगे च वृ
 वृत्तिरात्मविशेषगुणावृत्तिर्जातिविशेष इत्युत्तरं, क आत्मा ?—इति
 सायामात्मत्वाधिकरणं, पुनरधिकरणमिहप्रत्ययविषय इति चक्रकं,
 वदेवान्योन्याश्रयात्माश्रयौ चेत्यादिः । (१) कृता = उपार्जिता य
 वा विद्या यस्य सत्रकुमारद्वयस्य तस्य च युद्धमनुभवसिद्धं यथा तत्र

(२) अतो जल्पस्य वितण्डातो भेदमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः ।

(३) प्रतिबन्धः = व्याप्तिः ।

तरं तत्रापि लक्षणान्तरमित्यपरावृत्तावनवस्था; एवं भवदप्य-
 किञ्चित्करमिति । एवं जलादिमाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्या-
 मितरभेदसाधनमकिञ्चित्करमिति व्यावृत्तायां तस्यां तत्साधनं
 प्राच्यं, तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणाधीना, तदाऽन्योन्याश्रयः;
 लक्षणान्तरेण चेत्तदा प्रकृतलक्षणानुपयोगः; तदपि लक्षणं व्यावृ-
 तायामेव तस्यामित्यधोऽधो धावन्त्यनवस्था । एवं प्रतिबन्धः^(१)
 ज्ञानसाध्यज्ञानादावप्युच्यते । * ननु सर्वलक्षणखण्डनकृतः किम-
 भिप्रेतं ? किं लक्षणसाध्यस्यार्थस्य व्यवहार एव नास्ति, सन्नपि
 वा निर्हेतुकः, सहेतुको वा लक्षणातिरिक्तहेतुकः, सर्वलोकसिद्धे
 लक्ष्यव्यवहारे लक्षणानुपयोगो वा, लक्ष्यलक्षणव्यवहाराणाम-
 निर्वचनीयत्वं वेति तत्सर्वमनुपपन्नमनुभवविरोधात् * ?-इति
 प्रतिबन्धः^(१) चेन्न, वादिनोर्लक्ष्यलक्षणव्यवस्थाभिधाननिवर्तनस्याभिप्रेतत्वात्॥
 म० तेषु तावत् "तत्त्वानुभूतिः प्रमा"-इत्यप्युक्तं, तत्त्व-
 शब्दार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य भावो हि
 तत्त्वमुच्यते, प्रकृतं च तच्छब्दार्थः, नचात्र प्रकृतं
 किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते । अथ* अनु-
 भूत्या स्वसंबन्धिविषय आक्षेयाद्बुद्धिस्थः कार्यते, स
 तच्छब्देन परामृश्यते, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव
 प्रकरणपदार्थविश्रामात्; तेन यस्यार्थस्य यो भाव-
 स्तत्तस्य तत्त्वमुच्यते इति*, न, अरजतादेरपि
 रजताद्यात्मनाऽनुभूतिविषयतासंभवादसत्यानुभूत्य-
 व्यवच्छेदात् ।

(१) प्रतिबन्धः=व्याप्तिः । तत्तत्त्वएवानुमित्युत्पादादव्याप्त्यनु-
 मित्योरपि परस्परं व्याप्तिरेष्टव्या; एवं तस्या अप्यस्या, तस्या अप्यस्ये-
 त्यनवस्था; तथा साध्यस्येतरभेदादेरप्यनुमितेः प्राक् ज्ञानं न तावत्पक्ष-
 भिन्ने वक्तव्यं, केवलव्यतिरेकत्वभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु पक्षे पक्षैकदेशे एव
 वा वक्तव्यम्, तदपि पक्षे पक्षैकदेशे वा साध्यान्तरज्ञानपूर्वकमेवं तत्तद-
 पीत्यनवस्थेत्युक्तमित्यर्थः ।

टी० ॥ न्यायाचार्य^(१)कृतलक्षणमालाग्रन्थे प्राथमिक
लक्षणं खण्डयितुमुपक्रमते-। “तत्त्ववानुभूतिरिति”ति । प्र
स्थितौ सर्वपदार्थव्यवस्थितिरिति तल्लक्षणप्राथम्यं न्याया
प्रमालक्षणाव्यवस्थितौ सर्वपदार्थाऽव्यवस्थितिरिति तत्
प्राथम्यं खण्डनकृतः ॥ ^b“प्रकृतमिति”ति । पूर्वोपक्रान्तिसि
“अत्रे”ति । आचार्यग्रन्थे प्रमालक्षणस्यैवादीवभिधानमिति
अनुभवस्य सविषयत्वनियमादनुभवपदेन विषयाक्षेपे
विषयगतधर्मानुभूतिः प्रमेति सिद्ध्यतीत्याशङ्कते-। ^d“अ
भ्रमेऽतिठ्याप्त्या प्रत्याचष्टे-। “अरजतादेरिति”ति ॥

सू० “भवितु^(१)रतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन धर्म्यं प्रमेयत्वं
च प्रमाया अप्रमात्वापातात् । ^bअयोच्यते-। रातमाश्रय
वार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां, दुषोपि त
तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचनः*, -इति, एतदप्युच्येतत्वा
“स्वरूपत्वस्य^(३)जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त
भ्यामनुपपत्तेः । स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासंभवेन ।
विषयव्यावृत्त्या लक्षणस्याऽव्यापकत्वापातात् ।
च “तत्त्वे”तिविपर्ययादेर्निरासः ? । तथाहि
यो रजतत्वप्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव
धर्मी^(४)वा रजतत्वं वा न स्वरूपं, नापि
प्रतिभासमानः संबन्धो न स्वरूपमिति युक्तम् ।
वायो हि तयोः संबन्धः प्रतिभाति, स च स्वरूप

(१) न्यायाचार्यः=श्रीवादित्यमिश्रः । (२) भवितुः=भावि
रूपपटत्वादेराश्रयस्य धर्मिणः, उपलक्षणं चैतद्विशिष्टस्यापि
धर्मिणो विशिष्टस्य चातत्त्वशब्दार्थत्वेन तत्प्रमायामव्याप्तिः ।

(३) स्वरूपत्वधर्माश्रयो हि स्वरूपं, तथा च स्वरूपत्वे स
सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामात्माश्रयतत्प्रमाऽनुपग्रहयोः प्रसङ्गेन लक्षणमु
देवेत्यर्थः । (४) धर्मी=शुक्तिः ।

टी० ॥ धर्मांशानुभूतेः प्रमात्वेपि धर्म्यं शब्दिशिष्टांशप्रमानु-

ग्रहमाह-। “भवितुरिति”ति । भविता=धर्मी ॥ ननु तत्त्वपदं
स्वरूपे रूढं, तथाच धर्मधर्मितद्वतां^(१) सर्वेषां स्वरूपतया तत्त्व-
पदवाच्यतया नाव्याप्तिरित्याशङ्कते-। ^b“अथे”ति ॥ स्वरूपत्वस्य
स्वात्मनि वृत्त्यभ्युपगमे आत्माश्रयः, अनभ्युपगमे च तत्प्रमानु-
ग्रह इति प्रत्याचष्टे-। “स्वरूपत्वस्ये”ति । यद्यपि स्वरूपत्वं=
प्रमेयत्वं, तच्च केवलान्वयित्वात् स्ववृत्त्यपि, नचात्माश्रयः, प्र-
माणतस्तथा प्रतीतेः; तदुक्तं “प्रमाणं शरणं वृत्तौ न भिन्नाभिन्नते
ति ॥” पत^(२)”-इति; नथापि “स्वरूपं प्रमेयमिति”सहप्रयोगान्न तत्-
प्रमेयत्वं^(३), तत्त्वे वा प्रमाविषयानुभूतिः प्रमेतिपर्यवसाने पुन-
रात्माश्रयः, आकाशा^(४)त्यन्ताभाववत्त्वं च न प्रमेयत्वं, तदवि-
दुषोपि तत्प्रत्ययात्; न वाऽभिधेयत्वं तत्त्वं, अमेतिव्याप्तेः; नच
वस्तुत्वमेव तथा, तस्याऽर्थक्रियाकारित्वादिलक्षणस्याग्रे प्रत्या-
तदप्युच्येतत्त्वात्; नच सत्तायोगित्वमेव स्वरूपत्वम्, अभावप्रमानुप-
ग्रहप्रसङ्गादिति भावः ॥

(१) प्रतियोगिताऽनुयोगिताऽन्यतरनिरूपकत्वसम्बन्धेन धर्मधर्म्य-
भयवत्ता तदुभयसम्बन्धस्य ज्ञेया, तथाच धर्मधर्मितत्त्वसम्बन्धानामित्यर्थो
निष्पन्नः । (२) यतो भिन्नाभिन्नते = भिन्नत्वाऽभिन्नत्वे, वस्तुनो वृत्तौ =
वर्तने, शरणं = नियामके, न, तस्मात्प्रमाणमेव वृत्तौ शरणमित्यर्थः ।
प्रमाणबलात्स्वस्मिन्नपि स्वभिन्नेपि च स्ववृत्तितार्क्यकर्तव्येति भावः ।
नापि (३) तत् = तस्य स्वरूपस्य, (स्वरूपनिष्ठमिति यावत्) प्रमेयत्वं नेत्यर्थः ।
यद्वास्वरूपत्वं प्रमेयत्वं तदा स्याद्यदि स्वरूपं प्रमेयं स्यात्सहप्रयोगदर्श-
नाच्च न स्वरूपं प्रमेयमतएव च न तत् = स्वरूपत्वं प्रमेयत्वमपीत्यर्थः ।
स्वरूपत्वस्य प्रमेयत्वे तु स्वरूपानुभूतिः प्रमेतिलक्षणस्य प्रमाविषयानुभूतिः
प्रमेत्यर्थपर्यवसाने आत्माश्रय एवेत्यर्थः । (४) ननु स्वरूपत्वं प्रमेयत्व-
मेव, तच्च न प्रमाविषयत्वरूपं, किन्तु समनियतत्वादाकाशात्यन्ताभावो
वा, ऽभिधेयत्वं वा, वस्तुत्वं वा, सत्तायोगित्वं वा, तत्स्वीकरिष्यते; इति
नात्माश्रयो नापि च सहप्रयोगानुपपत्तिः, “प्राप्ते वसन्तसमये काकः
काकः पिकः पिकः”-इतिचद्, घटादिशब्दार्थमजानतः शब्दान्तरेण घटः
कलश इतिवद्वा तदुपपत्तेरिति विचिकित्सायामाह-आकाशेति । तदवि-
दुषः=आकाशात्यन्ताभावमविदुषः, तत्प्रत्ययात्=स्वरूपत्वाभिन्नप्रमेयत्व-
प्रत्ययात् ।

मू० * सत्यं, समवायः स्वरूपं, स एव तु शुक्ति-
 रजतत्वस्य नास्ति ? *-इति चेन् ^bमैवम् तत्र न प्रकारवत्
 त्वेपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः । नहि गेहे ^cदे-
 नास्तीति स्वरूपं न स्यात् । * ^cन स्वरूपमात्रं ज्ञाने-
 मुच्यते, किंतु यद्देशकालसंबन्धि यत् स्वरूपं कालवैशिष्ट्य-
 तस्य तद्देशकालसंबन्धि स्वरूपं तत्त्वमुच्यते ।
 इति मैवम्, ^dदेशकालसंबन्धांशे प्रमाया अप्रमा-
 पातात् । * तयोः स्वरूपमेव ^(१) तत्त्वशब्दार्थः ।
 इति चेन्न, तत्त्वपदस्यानेकार्थत्वेन लक्षणाव्याप-
 पत्तेः । ^fअथैवं ब्रूषे- * ^gयद्यथाभूतं प्रतीयते तादृशविषय-
 परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते * ? । नैव-
 युक्तम्, यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिस-
 पहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं न-
 वेति भाविपाकजरागः कुम्भः श्यामतादशा-
 रक्तपित्तिना रक्ततयोपलभ्यमानस्तत्त्वं स्यादिति
 बुद्धेः प्रमात्वापातः । ^hयदातदेति विशेषणप्र-
 च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातः । नहि
 वैशिष्ट्येपि कालान्तरसंबन्धः संभवी ।

टी० ॥ ननु शुक्तौ रजतत्वसमवायो न स्वरूपं, त-
 द्यमानत्वादिति शङ्कते- । “सत्यमि”ति ॥ स्वरूपत्वे प्रमे-
 विद्यमानत्वमतन्त्रमित्याह- । ^b“मैवमि”ति ॥ ज्ञानोक्तिविभागेन न-
 शकालसंबन्धं स्वरूपमिह तत्त्वपदार्थ इति न अमेऽतिव्याप्ति-
 त्याह- । “न स्वरूपमात्रमि”ति ॥ देशकालयोर्देशकालसंबन्ध-
 वात् तदंशप्रमानुपग्रहमाह- । ^d“देशे”ति ॥ “अनेकार्थ-
 ति । देशस्वरूपं, कालस्वरूपं, देशकालसंबन्धं च स्वरूप-
 त्येकं तत्रैवमिति लक्षणाऽननुगमो दोष इत्यर्थः ॥ ज्ञानो-
 त्तिनापवादे-
 गतः सत्त्वं

(१) एवकारेण देशकालसंबन्धव्यावृत्तिः, - शुद्धं स्वरूपमित्य-

प्रकारवत्त्वं विषयस्य तत्त्वमित्याशङ्कते-।^१ “अथे”ति ॥ भावि-
 क्तरूपस्य घटस्य पूर्वं दोषवशाद् यत्र रक्ततया ज्ञानं तदपि
 गेहे सति प्रमा स्यादित्याह-।^२ “यद्यथाभूतमिति”ति ॥ ज्ञानकाले
 पमाने लिखितप्रकारवत्त्वं तत्त्वमित्याशङ्काह-।^३ “यदे”ति । काले
 वरूपं जालवैशिष्ट्याभावेन तदंशप्रमाऽनुपग्रहापत्तिरिति भावः । यद्यपि
 आकरागात् पूर्वं ‘घटो रक्त’ इति प्रतीतिः प्रमैव, विषयाऽवा-
 यात्; * तत्काले तद्वाच एव*-इति चेन्न, ‘इदानीं रक्तः’ इत्य-
 प्रतीतिः; तथापि प्रवृत्त्यनुरोधादनुमितौ वर्तमानकालभानाव-
 द्दार्थः तत्त्वत्वेनाऽन्यत्रापि तत्कालभानमावश्यकम् । किञ्च, ‘अयं
 आवाप-रक्तः’-इतिप्रतीतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषया, अतीतानाग-
 येते ताऽविषयत्वे सति प्रतीतित्वात्, ‘घटो स्त्री’तिप्रतीतिवदित्य-
 नुमानाच्च ‘रक्तो घटः’-इत्यादौ वर्तमानकालभानमावश्यक-
 ? । नैवेत्यतिव्याप्तिरेवेति भवः ॥

गीतिसू० * “अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन संभ-
 न्तस्यति ? *, -इति चेत्, तर्हि दण्ड्यपि देवदत्तः
 कुण्डलिनं स्वमारोक्ष्यत्येव । * उपाधिभेदेऽप्युपधेय-
 स्यैकत्वाऽनिवृत्तेनैवम् ? *, -इति चेत्तुल्यम् । ‘एतेन
 कारणं^(१) तत्त्वमिति निरस्तम्, सर्वस्य तथात्वे प्रमि-
 त्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षण^(२) विशिष्टविश्वाव-
 श्यकारणत्वोपगमे दुरपवादाय क्रियाकारित्वस्वरूप-

रूपं, तत्र
 रूपत्वे भूतिः प्रमेति लक्षणस्य फलितोऽर्थः । भ्रमविषयस्याऽर्थक्रियाकारणत्वा-
 ने लिखितभावेन न तज्ज्ञानेऽतिप्रसङ्गः । अत एव “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 जगत्प्रकृतिरिति सत्यम्”-इति श्रुतिरपि कारणस्यैव मृदादेस्तत्त्वरूपतां
 कार्यस्य च घटादेरतत्त्वरूपतामाह । यद्वा, कारणं, -विषयविधया
 स्वविषयकज्ञाने कारणमित्यर्थः; भ्रमज्ञाने विषयस्यैवासत्त्वेन ज्ञानकार-
 णत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । (२) प्रतिक्षणविशिष्टं (=क्षणिकम्) यद्विश्वं
 तत्प्रतियोगिककारणतायास्तदनुयोगिककारणताया वा वस्तुषूपगमे
 ज्ञाने लिखितपवादे यस्या अर्थक्रियायास्तादृशार्थक्रियाकारित्वलक्षणं यज-
 गतः सत्त्वं तदङ्गीकारिणो जैनस्य चरणशरणे प्रवेश एव विदम्बना=वि-
 रूपमित्य-

सत्त्वलक्षणाङ्गीकारिजैनचरणशरणप्रवेशविडम्बना
पादिदोषग्रासेन चेति ।

टी० ननु 'दिनस्य प्रहरो' 'रात्रेर्यामो' 'यामवती' 'तृतीया' 'महाप्रहरो' इत्याशङ्कते-। "अन्ये"ति ॥ उपाध्यन्तरावच्छिन्ने काले यदि वृत्तिस्तदा दोषमाह-
ह्रीं"ति । कालोपाध्यन्तरस्य च कालोपाधिवृत्तौ किमायासो न भवति इत्येवमिति दोषः ॥ "एतेने"ति । कालप्रमाऽनुपग्रहप्रसङ्गेन कारणत्वस्य नियतप्राक्कालवृत्तित्वरूपत्वात् काले च तदुक्तं न भवति इति भावः ॥ कारणतत्त्वे दोषान्तराण्यप्याह-। "सर्वे"ति प्रमाणाभावाद्यदेव^(२) न कारणं तत्प्रमायासव्याप्तिः, पारि-
त्यादे^(३) श्वरमध्वंसादेश्च त्वयैवाऽकारणत्वाभ्युपगमात् प्रमायासव्याप्तेः, कारणत्वे कारणत्वाभ्युपगमे त्वात्माश्रय-
दंशप्रमायासव्याप्तिः, कार्यं च वस्तूनामन्यत् प्रतिपत्तिरुपरोध इति नास्तीति पूर्वबीजादेरेवोत्तरबीजादिकारणत्वं वाच्यं,
बौद्धमतप्रवेशोदपसिद्धान्तरूपविडम्बनापादको दोषः, श्वेति^(४) दोषा इत्यर्थः । यदि च कारणत्वं कारणताकारणश्रम-
रूपवत्त्वं, तच्च यदाकदाचित्कारणो^(५) प्रधानमात्रमतो न भवति तदा अनातिठ्याप्तिः, असविषयाणामपि कारणत्वेन

लासस्तमापादयितुं शीलं यस्य दोषस्य तद्ग्रासेन च निरस्तमित्यर्थः । "विडम्बनापातादिदोषग्रासेन च"-इत्यपि बहु-
पाठः । (१) कालस्य कालाऽवृत्तित्वे किं त्वदुक्तं भवति ? न त्वदुक्तं भवति इति कालप्रमाऽनुपग्रहो दोषस्तदवस्य सवेत्यर्थः । (२) यदे-
लस्यबीजादिकसङ्कुरादिकं प्रति न कारणमित्यर्थः । (३) पदस्य=अणुपरिमाणम् । आदिपदेन महत्परिमाणस्यापि ला-
मध्वंसः=यदनन्तरं कार्यान्तरं नेतव्यमिति तादृशप्रलयकालीनका-
ध्वंसः । आदिपदेनेतपन्नविनष्टघटादेः सङ्ग्रहः । (४) तदु-
पग्रहदूषणं ग्राह्यम् । इति दोषाः, एते चत्वारो दोषाः स्युरित्यर्थः ।
(५) कारणस्योपधानं=फलसम्बन्धः ।

वा^(१)त, कारणंश^(२)प्रमानुपग्रहश्च, यदि च तदनुभवकारण-
वमेव तत्त्वं, तदाऽनुमानाद्यसंग्रह^(३)इतिभावः । अत्र यद्यपि
तत्त्व-मिथ्याज्ञान-विरूपादि^(४)शब्दाः पामरादिप्रसिद्धार्था न
याख्यानमपेक्षन्ते, विवेचयन्ति हि पामरा अपि-इदं तत्त्वमि-
तत्त्वमिदं स्वरूपमिदमस्वरूपमिति तदर्थप्रश्नः प्रष्टुरेव
राध्यमावेदयति, प्रसिद्धानुरोधाच्च धर्मिस्वरूपे विषयतास-
मानाधिकरणे च धर्मे तत्त्वपदप्रयोगः, विषयताव्यधिकरणो
धर्मोऽतत्त्वं; तदेव हि रजततत्त्व शुक्तावतत्त्व, 'रजते तत्त्वं, विषय-
वैयधिकरण्यसामानाधिकरण्याभ्यां व्यपदिश्यते; "तत्त्वभा-
योर्नात्वात्वदर्शनाद्^(५) अव्यभिचार"-इत्यादौ तत्त्वपदस्या
व्युत्पन्नस्यैव दर्शनाद्धर्मिमात्रे सामानाधिकरणे^(६) च धर्मे तत्त्व-
मिदं रूढमिति तदंशे^(७)पि प्रामाण्यमिति नातिव्याप्तिर्न वा
प्रमाणस्यैव प्रमायासव्याप्तिः, एवं च स्वरूपपदस्यापि तत्रैव प्रयोग,
नात्माश्रय इति न किञ्चिदनुपपन्नं, तथापि विचारकाणां न प्रसिद्धिमात्रा-
प्रतिज्ञारोध इति ॥

वाच्यं, (१) ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यशौक्तकान्ताकरादिदेशस्थरजतज्ञाने
विषयविधयारजतस्यापि कारणत्वात् । (२) कारणे कारणोपधानाभावा-
रणताकारणंशप्रमाऽनुपग्रह इत्यर्थः । यद्वा कारणेति भावप्रधानो निर्देशः, तथा
प्रमतेषां कारणत्वे कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वाभावेन कारणत्वंशप्रमानुपग्रह
मिति पूर्ववदेव बोद्धव्यम् । (३) अतीतानागतार्थविषयकानुमितौ विषया
कारणत्वेन तदसङ्ग्रह इत्यर्थः । (४) विगतं रूपं यस्मात्तद्विरूपम्
अस्वरूपमिति यावत् आदिपदेन स्वरूपस्यापि सङ्ग्रहः, एवं चाग्रे "इदं
वरूपमिदमस्वरूपमि"त्युक्तं साधु सङ्गच्छते । (५) आचार्येण "तत्त्वा-
भूतिः प्रमे"तिलक्षणे प्रतिपादिते, पूर्वपक्षिणा च खण्डनिकोक्तप्रकारेण
तत्त्वपदस्य यौगिकार्थत्वमवलम्ब्याऽयथार्थानुभूतौ व्यभिचारे दर्शिते,
(२) यदेव आह-"तत्त्वभाक्तयोर्नात्वात्वदर्शनाद् (अनेकार्थे रूढत्वदर्श-
(३) नाद् अव्यभिचारः" इति, तथा च व्युत्पत्तिमिद्धमर्थमादाय व्यभिचारो-
पि लाभोक्तस्वरूपमिति भावः । (६) विषयतासमानाधिकरणे इत्यर्थः ।
(७) तदंशे, धर्म्यंशे इत्यर्थः । समुच्चित्तोभयत्र रूढ्यङ्गीकारस्य फल-
(४) तद्वाह (तत्रापि प्रथमं विषयतासमानाधिकरणे धर्मे रूढ्यङ्गीकारस्य भ्रम-
स्यानेतिव्याप्तिपरिहाररूपं फलमाह)-इति नातिव्याप्तिरिति, धर्मिमात्रे
रूढ्यङ्गीकारस्य फलमाह-नवेति ।

म० "किं^(१) वेदमनुभूतित्वं नाम ?, ज्ञानत्वावाप्ता
भेदे वा ?-१ स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वा ?-
तिलक्षणरहितज्ञानत्वं वा ?-३ 'तदऽविदूरा
लोत्पत्तिनियताऽसाधारणकारणकबुद्धित्वं वा
न तावदाद्यः । तथाहि-अनुभूतित्वं नाम जा
ऽभ्युपगम्येति कुतः ? ।

टी० ॥ अनुभूतिपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वं तदा स्मृतमस्ति "ति
भूतित्वं स्मृतिव्यावृत्तं स्यात्तदेव तु नास्तीत्याह । " कितदनुमित
॥ "तदविदूरे"ति । तस्य = ज्ञानस्याऽविदूरो ऽव्यवहितो यमसङ्गानै
ककालस्तन्नियता यदसाधारणकारणस्योत्पत्तिरित्यर्थः । तात्कारा
वस्य यद् इन्द्रियसन्निकर्ष-लिङ्गज्ञान-शब्दज्ञान-सादृश्यं "प्रत्युते"
असाधारणं कारणं तद् अव्यवहितप्राक्कालोत्पत्ति^(२), सवे 'दुः
चिरोत्पन्न एव संस्कारोऽसाधारणं कारणं, मनःसंयोगस्तु स्त्रियं चे
धारणमिति भावः ॥

म० "अनुभवामी"तिप्रत्ययानुगमवशाद् ?-इति धनताऽनु
॥ साधमासीयनिशावसाने सिताऽसितवर्तिसंभवे 'दुःखमनु
यिनः ^(३) सत्यपि शब्दबलाद्वाविस्वकीय^(४) धान्येन
खसंप्रत्यये 'सुखमनुभवामी'तिप्रतीत्यनुदयात् संचारो न
त्युत शीतसंभेदसंभूतवेदनासंवेदनादेव; "पा" नचानु
स्यानाव

(१) { प्रसङ्गादनुभूतित्वं खण्ड्यतेऽत्र प्रघटके ।
{ जातितोपाधिताऽनुक्त्याऽनेकखण्डनयुक्तिभिः ॥ त्वयाप्य

(२) अव्यवहितप्राक्काले उत्पत्तिर्यस्य तत्तथा । (३) वि
वर्णा सरिद् गङ्गा, असिता कृष्णवर्णा सरिद् यमुना, तयोर्वि मनानुभव
सङ्गमः, तत्स्रायिनः (त्रिवेणीस्रायिन इति यावत्) । (४) दिवहेति
'स्वकीये'ति पदं न दृश्यते, परञ्चाग्रे व्याख्यायां "स्वकीयस्य
त्यये इत्यसङ्गतमिति"त्याशेपदर्शनादावश्यकं तत् । संप्रत्यय-
तच्च-अहं भाविस्वर्गसुखवान्भविष्यामि वेदविहितकारित्वादि बुद्धिसंज्ञा
द्व्यतिरेके नारकादिवहेति ।

संभुजानस्यास्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भा-
विनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे^(१) 'दुःखमनुभ-
वामी'तिसत्तेरनुत्पत्तेः, प्रत्युताऽमन्दमानन्दं संवि-
दन्^(२)साम्प्रतमस्मी'तिप्रत्ययात् ।

टी० स्मृतिभिन्नेषु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रभवेषु 'अनु-
भवामी'त्यनुगतमतिसार्थकमनुभवत्वमिति शङ्कते-। "अनुभ-
वामी"ति ॥ माघे सिताऽमितस्नानफलत्वेनानुमीयमाने सुखे
। "किंतदनुमितामनुभवत्वजातिसत्त्वे 'सुखमनुभवामी'त्यनुगतमतेरुद-
वहितोऽयमसङ्गान्नैवमित्याह-। ^b"माघमासीये"ति ॥ शीतदुःखस्यैव सा-
त्यर्थः । तात्कारात्तत्र 'दुःखमनुभवामी'तिवैपरीत्यस्यैव दर्शनादित्याह-।
सादृशं "प्रत्युते"ति ॥ पराङ्गनासङ्गमस्य फलं दुःखमित्यनुमितिरूपानु-
त्ति^(३), मवे 'दुःखमनुभवामी'त्यनुगतमतेरभावात् नैवमित्याह-। ^d"पर-
संयोगस्तु स्त्रियं चे"ति । यद्यपि सितासितस्त्रायिनः सुखानुभवो नास्त्येव,
न वा पराङ्गनां भुजानस्य दुःखानुभवः, किंतु शब्दात् सुखसा-
धनताऽनुभवः, दुःखसाधनतानुभवश्च, तत्र^(३)'सुखमनुभवामि'
'दुःखमनुभवामी'ति वा कथमनुव्यवसायः स्यात्? व्यवसाये प्रा-
धान्येन विषयीक्रियमाणस्यैवानुव्यवसाये ज्ञानविशेषणतयोरुल्ले-
खः । ^eसातः, 'सुखसाधनमनुभवामी'ति तु स्यादेव, यदि विषयान्तर-
संचारो न स्यात्, तस्य^(४)च "प्रत्युते"त्यादिनात्वयैवोपपादनात्;
नचानुभवभान^(५)मावश्यकं, * तद्भानेपि तद्गतजातिभान-
स्यानावश्यकत्वाद्, अन्यथा सन्देहः क्वापि न स्यात्; तवैव वा
कथं 'स्वर्गं जानामि' 'नरकं जानामी'ति वा नानुभवः, ज्ञानस्य
त्वयाप्यभ्युपगमात् । * भवत्येव तत्र 'स्वर्गं जानामि' ? * -इति

(१) अत्रापि पूर्ववदेवाधिगमेऽनुमानस्य तथाहि-अहं भाविनरकग-
मनानुभवनीययातनाकः, प्रतिषिद्धकारित्वाद्गुहादिवद्भ्रमतिरेके इन्द्रा-
दिवद्भ्रमेति । (२) अमन्दम्=अनल्पम् (प्रचुरमिति यावत्) आनन्दं=
सुखं, संविदम्=ज्ञानमस्मीत्यर्थः ।
(३) तत्र=सुखसाधनत्वानुभवे सति । (४) तस्य=विषयान्तरे
दुःखिसञ्चारस्य । (५) अनुभवत्वजातिपुरस्कारेणानुभवस्य भानमित्यर्थः ।

चेत्तर्हि 'स्वर्गमनुभवामी'ति भवत्येवेत्यवेहि । किंच, तत्र
वसायमाग्रां 'सुखमनुमिनोमी'त्येवानुव्यवसायो, विवेक
खतिरस्कृतत्वात् सामान्योल्लेखस्य, अन्यथा "गौरि"ति
मत्त्व-द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनामनुव्यवसायोल्लेखः स्यात्,
चैकोपकारके ग्राह्ये नोपकारा,स्ततोऽपरे दृष्टे तस्मिन्
तद्ग्रहे सकलग्रह इत्यप्यापद्येत । * तथाप्यनुमित्यादावप्यु
किं प्रमाणम् ? *-इति चेत्, बहुयाद्यनुमित्यादौ कदाचि
नुभवामीत्याद्यनुगतमतिरेव । निर्विकल्पके^(२) एवानुभव
स्युपगम्यमाने कथमनुगतमतिभङ्गा न दर्शितः ? , किं
मासीद्यनिशावसाने" इत्यादिकादम्बरीगद्येन ? , तथापि
ज्ञान्तर्गतत्वे नैवानुभवत्वस्य खण्डितत्वादिति हृदयम् ॥

सू० "यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभव
स्यात् तर्हि सुखं दुःखं चानुभवामीति तयोः प्र
स्यात् । अथ मन्यसे- *साक्षात्कारमनुभवार्थमनु
तयोनैवमधिगमव्यवहारौ, शब्दजानुमानापेक्ष
विमर्शकस्य^(३) स्यातामेव तौ *-इति,

टी० पूर्वप्रचट्टकेनानुव्यवसायाभावं व्यवस्थाप्य संप्र
व्यवसायमापादयति-। "यदि त्वि"ति । तथाच नेष्टापत्ति
भावः । यद्वा, ननु "स्वर्गकामो माघे सितासिते स्नायादि"
ब्देन सितासितस्नानं स्वर्गमाधनमितिमात्रं प्रतीतं, स्वसं
च तस्याऽऽनुमानिकी; तथाहि-सितासितस्नानं सम भा
गजनकं, स्वर्गकाम्यैतादृशस्नानत्वादित्यनुमितेस्तत्सिद्धे
च "सत्यपि शब्दबलाद्वाविस्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्यये"-इति

(१) गौरितिज्ञानेऽविषयाणां सत्त्वादीनामपि भानाङ्गीकारे गो
ज्ञानमेवैकमुपकारकं यस्य गोत्वलक्षणग्राह्यस्य तदुपरि न गौरिति
नकृतोपकारसिद्धिः, तथा च तस्मिन्=गोत्वलक्षणे ग्राह्ये दृष्टेपि
दृष्टा घटपटादयस्तेषामपि ग्रहणेन सार्वज्ञ्यप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।
पकारके ग्राह्ये नोपकारा इत्यस्य, एकं यदुपकारकं गौरिति ज्ञा
न ग्राह्योपकारकत्वसिद्धिरिति वाऽर्थः ।

(२) दोषान्तरमप्याह-निर्विकल्पके इति । (३) विमर्श

कृतमत आह—। “यदि त्वि”ति । यत्र शब्दोपदर्शितपुनर्भाषाये^(१)
या व्याप्तिरिष्टसाधनत्वेन सह, सैव शब्दोपदर्शितव्याप्तिरित्यर्थः ॥
b “अनुभवार्थमि”ति । अनुभवशब्दस्यार्थमित्यर्थः । यत्र सुखदुःखे
साक्षात्क्रियमाणे नत्रैव तयोरनुभवासीति प्रत्ययः सर्वसाधारणः,
परीक्षकस्य तु तदनुमानयो^(२)रपि तादृशः प्रत्यय इष्ट एवेति
शङ्कार्थः ॥

मू० “तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ
साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्प-
नायां न प्रयोजनप्रमाणे, इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणा-
ऽननुगमो दोषः ।^b अथ^(३) * स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण
यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षा-
त्कारित्वादानुपपन्नः, ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षा-
त्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूतित्वमन्यदेवैष्टव्यम्*—
इत्युच्यते, तदपि न युक्तं, “पदार्थान्तरव्यावृत्तेन
रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययस्तद्व्यवहारो वा तत्र
तदेव^(४)रूपं निमित्तं, नतु जातिः काचित्तदनुरो-
धात् कल्प्यते, तथा^(५) सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटा-

विचारकस्य, तौ=अधिगमव्यवहारौ, स्यातामेवेत्यर्थः । (१) अत्र घट-
कत्वं विषयत्वं वा सप्तम्यर्थः तथाच पुरुषाभिप्रायघटकीभूता तद्विषयीभूता
वा या व्याप्तिरिष्टसाधनत्वरूपेण साध्येन सह स्वर्गकाभ्येतादृशज्ञानत्व-
लक्षणस्य लिङ्गस्य सैव शब्दोपदर्शितव्याप्तिरित्यर्थो निष्पन्नः ।

(२) तदनुमानयोः = सुखदुःखविषयकानुमानयोः । (३) “अनु-
भवोऽनुभव”—इत्यनुगतव्यवहारादिकार्यलिङ्गेन किञ्चित्कारणमनुमी-
यते, न तत्साक्षात्कारित्वमननुगमादतश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिसा-
धारणमनुगतव्यवहारकारणं कल्पनीयं, सानुभूतित्वजातिरेव परिशेषा-
त्सिद्धयतीत्याशङ्कते—अथेति—इति तु विद्यासागराः । (४) तदेव,
इतरव्यावृत्तत्वमेवेत्यर्थः । (५) तथा सति=तत्कल्पने, अनक्षपदार्थेभ्यो
घटादिभ्यो व्यावृत्तेनाऽनक्षभिन्नत्वादिना रूपेण पाशविभीतकेन्द्रियादि-
ष्वनुगताऽस्तत्वजातिकल्पनापि प्रसज्येतेत्यर्थः ।

किंच, तत्र
यो, विषये
“गौरि”ति
खः स्यात्, त
तस्मिन्मदृ
मेत्यादावनु
रौ कदाचि
एवानुभव
ः ? किं
?, तथापि
हृदयम् ॥
मानमनुभ
तयोः प्र
भुवार्थमनु
नुमानापे
थाप्य सप्र
च नेष्टापि
स्त्रायादि
तं, स्वसं
नं सम भा
स्तत्सिद्धे
प्रत्यये”—
गङ्गीकारे
न गौरि
ये दृष्टेपि
दित्यर्थः ।
गौरिति ज्ञा
(३) विमर्श

दिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु सामाना-
मादक्षत्वादिकातिकल्पना प्रसज्येत ।

† इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जा-
^d तथाहि-‘घटः स एवायमि’ति तावत्प्रत्यय-
जायते, सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम् ?-
मेव वा विज्ञानसंश्लेषे स्मृतिरंशे चानुभवः ?-
स्मृतिरेव ?-३ आहोस्विदनुभव एव ?-४ ।

टी० । “तर्ही”ति । सत्यप्यनुभवत्वे व्यवहारार्थं न
स्वसम्बन्धस्यापेक्षणीयं चेत् किमनुभवत्वेन ? विमर्शकस्य तु
स्वसन्तरेणाप्यनुमानादौ तद्व्यवहाराभ्युपगमेऽननुगम-
परिहारार्थः ॥ ननु साक्षात्त्वनिवन्धनमेव ना^(१)नुभव-
व्यवहारं ब्रूमः, किंतु स्मृतिभिन्नेषु ज्ञानेष्वनुभवव्यवहारो न
जातिमित्याचक्षमहे; सुखदुःखानुभवयोस्तद्व्यवहारो न
साक्षात्त्वैकार्थसमवायाधीन^(२) इत्युक्तमिति शङ्कते-। “अत्र शिष्टमा-
तर्हि स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेव तत्रतत्र निमित्तमस्तु किमनुभवोऽयमि-
न ? अन्यथा पाशविभीतकेन्द्रियादावप्येकसक्षत्त्वसामानाधिक्यानसौ-
पगम्येतेत्याह-। “पदार्थान्तरे”ति ॥

सङ्करभयादप्यनुभवत्वं न जातिरिति दर्शयितुं प्रत्ययि-
नखण्डनमवतारयति-। ^d“तथाही”ति ॥

सू० “आद्ये, य एष प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्था-
शिष्टादिदन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स न स्मृ-
वन्तर्भावयितुं शक्यः, अननुभूतचरत्वेन संस्कार-

+ { प्रत्यभिज्ञात्मके ज्ञाने सङ्कीर्णत्वान्न सम्भवेत् ।
स्मृतित्वं वाऽनुभूतित्वं जातिरेतदयोच्यते ॥ १५ ॥
नृसिंहाकारवच्चक्षुषवत्स्मरणानुभवात्मकम् ।
प्रत्यभिज्ञा नचास्त्येकं ज्ञानमित्यपि चोच्यते ॥ १६ ॥

(१) न ब्रूमः-इति सम्बन्धः । (२) अनुभवत्वेन सह साक्षात्
य एकस्मिन्ननुभवलक्षणेऽर्थे समवायस्तदधीन इत्युक्तं न्यायग्रन्थेति

पनेयत्वात्^(१) । अत एव न तृतीयः । नाप्यनुभ-
वेऽन्तर्भावयितुमसौ शक्यः, प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन
प्रागवस्थाया असंवेदनात्; 'संवेदने वाऽनुभव एवे'
ति शेषपक्षेऽन्तर्भावः स्यात्, स चाग्रे दूष्यते । अत
एव न द्वितीयः । प्रागवस्थाविशिष्टाऽभिन्नत्वांश्चे
ऽनुभवत्वस्वीकारश्चेत् प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभव-
विषये एव निविष्टमिति चरमपक्षे प्रवेशः । 'अथ *
'प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नः' इत्ययमर्थोप्यनेकांशः,
तत्र 'प्रागवस्थाविशिष्टः' इत्यत्रांशे स्मृतित्वम्, 'अ-
भिन्नः' इत्यंशे चानुभवत्वम् *, इत्युच्यते ।

टी० । "आद्ये" इति । तत्तावैशिष्ट्यमात्रे संस्कारसाम-
र्थ्येपि तद्विशिष्टाभेदग्रहे^(२) तदसामर्थ्यादिन्द्रियस्यापीदन्तावि-
ते । "अथे" शिष्टमात्रग्रहसामर्थ्येपि^(३) प्रतियोगिनस्तत्ताविशिष्टस्यानुपस्थितौ
तु किमनुभवायमि'त्युभयाभेदावगाहनं न स्यादित्यर्थः ॥ अतिदेश्य^(४) सन्नि-
त्वसामान्यतानसौकर्यान्मध्ये एव स्मृतिरेवेति तृतीयं पक्षं निरस्यति ।

"अत एवे"ति । अभेदांशज्ञानस्य स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्य-
त्वादेवेत्यर्थः ॥ "संवेदने वे"ति । यदि तत्तेदन्ताविशिष्टस्यानु-
भवविषयत्वं, तदा 'अनुभव एवे'ति चतुर्थपक्षप्रवेश एवेत्यर्थः ॥
परसिंहाकारं प्रत्यभिज्ञानमिति प्राभाकरमतं निरस्यति । अत
'वे'ति । स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यामभेदस्याऽसंस्पृशदेवेत्यर्थः ॥
अभिन्नत्वमिदन्ताविशिष्टत्वं च द्वयमेवानुभवविषयो न तु प्राग-

(१) संस्कारानुपनेयत्वात्, संस्काराविषयत्वादित्यर्थः । (२) तद्वि-
शिष्टाभेदग्रहे = तत्तावैशिष्ट्यविशिष्टेन सहेदन्ताविशिष्टस्याभेदग्रहे ।

(३) अत्र "ततः" इति पदमध्याहृत्य ततोऽनुपस्थिताविति सम्बन्धः ।
प्रतियोगिनः = तत्ताविशिष्टस्येदन्ताविशिष्टेन योऽभेदस्तत्प्रतियोगिन
इत्यर्थः । (४) अभेदांशज्ञानस्य स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यत्वलक्षणं यद्-
नमतिदेश्यं, तत्सन्निधानस्य = तत्प्रतिपादनस्य, सुकरत्वादित्यर्थः ।

वस्थाविशिष्टत्वमपीति नानुभवमात्रं प्रत्यभिज्ञेति
६“अथे”ति ॥

मू० “एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स^(१), इदन्त वि
ऽभिन्नश्चायम,-इति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं
७प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया त्वभेदः केनापि
काशित इति ‘य एव प्रागवस्थाविशिष्टः,
यस्’-इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् ।
यानुभवेन योसावनुभूयमानधर्म्याश्रयतयाऽभेदो
धितः स कोट्यन्तर^(२)मनालम्ब्य न पश्य
तीति^(३) केनचित्खलु कस्यचिदभेदो भवति,
स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात् कोट्यन्तरं
स्थाविशिष्टरूपमालम्बते, इत्यभेदस्य प्रागवस्था
विशिष्टाश्रयतया सिद्धिरिति * । तदेतत्तुच्छं
८कोट्यन्तरमालम्बते इति किं कोट्यन्तराश्रितो भवति
(४), उत कोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायते इति ? । ना
अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयेणो
पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स
द्वितीये तु यदेव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावि
धर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत् स्मृतौ नान्तर्भावयितुं
नाप्यनुभवांशे, इत्युक्त एव दोषः ।

टी० ॥ विशकलितमेव प्रत्यभिज्ञानं स्यादिति परिहृतं
९“एवमि”ति ॥ तदेव विशदयति- १०“प्रागवस्थे”ति ॥

(१) स इति प्रागवस्थाविशिष्टोऽयमितीदन्ताविशिष्टोऽयमिती
स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवतीत्यन्वयः । (२) कोट्यन्तरमालम्ब
विशिष्टं प्रतियोगिनम् । (३) इतिशब्दे यस्मादित्यर्थे, यस्मात्
कस्यचिदभेदः=किञ्चिदनुयोगिकः किञ्चित्प्रतियोगिकोऽभेद इत्यर्थः
(४) कोट्यन्तराश्रितो भवति = कोट्यन्तराश्रिततया तत्पद्यते ।

प्रभिक्षेति विशिष्टधर्मिण्यभेदानुभूयमानः स्मर्यमाणतत्ताविशिष्टधर्मिप्र-
योगिक एव पर्यवस्यतीति न प्रत्यभिज्ञाया विशकलितत्वं,
इदन्त विवाऽनुभवमात्रत्वमिति शङ्कते-। “अथे”ति ॥ प्रत्यभिज्ञान-
मावेदितं तत्तदन्ताविशिष्टाऽभेदपर्यवसानाभिधानं पूर्वं तयोर्भेदा-
केनापि न पतीति तत्तुच्छमेव; अथ, प्रत्यभिज्ञाकाले तयोर्भेदो भासते
वित्युच्यते, तत्र स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यां प्रत्येकं तज्ज्ञानमनुपप-
तिवेत्युक्तमिति परिहरति-। “कोट्यन्तरे”ति ॥

स्यात् । १० “किंच, यदा च प्रभिज्ञानं “स” इत्यंशे स्मृतिः, “अ-
यस्” इत्यंशे चानुभव, इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा
धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः । तथा-
हि-संस्कारेण तत्तामात्रं चे^(१)पनीयते ? तत्ताविशि-
ष्टो वा धर्मी ? । आद्यो “स”-इति प्रत्यभिज्ञायाः
शरीरं न स्यात्, तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोप-
नीतत्वात् । नापि द्वितीयः । तथा सति ‘अयमि’-
त्यनुभवांशेपि धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव, अन्यथा
इदन्तामात्रप्रकाशे “ऽय^(२)मि”ति तच्छरीरं न स्यात्,
एवं च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतो-
रुभयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञाना-
भ्यामुत्पत्तव्यम् ? उत कारणद्वयसम्भेदादभेदमात्र-
भाजा ज्ञानेन ? । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्य-
क्तिताभ्युपगमव्याघातः, ^६भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च ।
द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायां स्मृतिवत्त्वमप्यनुभवत्व-
मपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि
नियमो भग्नः ।

(१) चकारो वाकारार्थे । (२) अयमित्येवंरूपेणोदन्ताविशिष्टतया
मिण उपस्थितिर्न स्यादित्यर्थः ।

टी० नरसिंहाकारं प्रत्यभिज्ञानमित्यत्र दोषान्तरात्
 “किंचे”ति । प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्विषय-
 च्छेदभेदेन वृत्तिर्वाच्या, तत्र तत्तदन्तयोर्विषययोरसाङ्ग्य-
 संयोगं^(१) प्रति शाखामूलयोरिवावच्छेदकत्वमस्तु, तदु-
 ष्णस्तु धर्मी द्वाभ्यां स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यां विषयीकत-
 (२) द्वयमप्यवच्छिन्त्यादिति धर्मिविषयतया स्मृतित्वानु-
 सङ्करो दुर्वारः स्यादित्यर्थः । संयोगं^(३) प्रतिबन्दी तु न
 तस्यापि खण्ड्यमानत्वादिति भावः ॥ ^b“भेदपक्षोक्त-
 त”इति । अभेदस्योभयोरेकेना^(४)प्यविषयीकरणम्-इति
 मित्यर्थः ॥

सू० “अथोच्यते* सा भूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानु-
 न्तरात् भविष्यति, तद्यथा ;—संस्कारजत्वमेत्यर्थ-
 स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादा-
 नुभवत्वव्यवस्थानम्, इति विरोधपरिहारे-
^bन । प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपताया-
 य^(५)व्यवस्थित्यैवोपगमेनोपाध्यन्तरोपन्यासेपि
 तित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्मिण्यर्थे नि-
 प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव^(६) । “किंच, ता-
 कल्पानामध्यात्मं भावाभावसंवेदनात् स्मृति-

(१) कपिसंयोगतदभावौ प्रतीति तु परमार्थः । (२) इति
 धर्मी द्वयम् = स्मृतित्वमनुभूतित्वं च, अवच्छिन्त्यात् = स्वनिष्ठ-
 तानिरूपितावच्छेदकत्वेन संपादयेदित्यर्थः (स्मृतित्वाऽनुभूतित्वावत्,
 चिच्छ्रो भवेदिति यावत्) तथाचैकधर्म्यवच्छेदेन सङ्कर एवेति भाव-
 (३) नन्वेवं संयोगतदभावयोरप्येको वृत्तलक्षणो धर्मी संयोगतदभावे-
 भावत्यवच्छिन्त्यात्तथा च संयोगतदभावयोरपि मिथः साङ्ग्य-
 वति । प्रदेशे तदभावोऽभाववति प्रदेशे च संयोग इति क्वा-
 आह—संयोगेति । तस्यापि = संयोगस्यापि । (४) उभयोः स्मृ-
 योर्मध्ये एकतरेणापि (स्मृत्या, अनुभवेन वा) इत्यर्थः । (५) वि-
 स्थित्या=विषयतयात्मातयात्वव्यवस्थया, उपाध्यन्तरोपन्यासे-
 जत्वसंस्कारजत्वरूपोपाध्युपन्यासे । (६) “प्रसज्येत”—इति चे-

भूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतःप्रतिभासेन
विषय^(१)निरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरि-
दन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकज्ञानसमावेशेऽपि संस्था-
तत्वेऽन्विद्यजत्वाभ्यामवच्छेदकाभ्यामखिरोधो भविष्यतीत्याहुः-
“अथोच्यते” इति ॥ “न । प्रमात्वे”ति । साक्षात्त्वादिना परा-
प्रमाथानुपपत्त्या^(२)प्रमात्वाप्रमात्वे न जाती, किं तर्हि ? विष-
यतयात्वात्तथात्वनिवन्धनानुपाधी, तद्यदि स्मृतित्वानुभूतित्व-
विषयावच्छेदभेदेन वृत्तिर्न स्यात्तदा तयोः प्रमात्वाप्रमात्व-
रपि तथा^(३) न स्याद्, इत्येकस्मिन्नेव विषये तज्ज्ञानं प्रमा
प्रमा च स्यात्; नहि स्मृतिश्च नाऽप्रमा, यथार्थानुभवश्च न
मेत्यर्थः ॥ “किंचे”ति । ज्ञानविकल्पानां=ज्ञानवैचित्र्याणाम्,
जत्वमादायात्प्रमा=आत्मन्यधिकरणे, भाषाभाषसंवेदनात्=सदसत्त्वसं-
वेदनान्, मानसेन प्रत्यक्षेण समुत्पन्नमात्रे प्रत्यभिज्ञाने विषय-
व्यवस्थामनपेक्षयैव तत्ते दन्तासामानाधिकरण्येन स्मृतित्वानुभू-
तित्वयोर्ग्रहणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

“यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं, तदा तस्यैव
विरोधे^(४)ऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायो-
पाधिरूपन्यस्यते-इति नान्यस्य चेतसि निविशते^(५) ।
अथाऽन्यत्स्मृतित्वं नाम*, तदाप्यनुपपत्तिः ।

(१) विषयेण निरूप्यते यासा विषयनिरूपणी, (विषयाधीनेति
त्वाऽनुभूतित्वात्,) सा चासौ व्यवस्थितिश्चेति तथा, तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । स्मृ-
त्येति भावेऽस्मृतित्वादेरित्यस्य पूर्वत्रैवान्वयः, स्मृतित्वादेर्विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गी-
कारे-इति । इदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात्, इदन्तार्या स्मृत्या,
प्रमात्वायां चानुभवेन ज्ञानप्रसङ्गादित्यर्थः । (२) यदि साक्षात्त्वपेक्षया
प्रमात्वं परं, तदा साक्षात्कारिणि भ्रमेऽपि प्रमात्वप्रसङ्गः; अथ प्रमात्वा-
पेक्षया साक्षात्त्वं परं, तदा प्रमात्मकपरोक्षानुमित्यादावपि साक्षात्त्व-
प्रसङ्ग इति साक्षात्त्वेन प्रमात्वस्य परापरभावानुपपत्तिर्द्रष्टव्या ।

(३) तथा=अवच्छेदकभेदेन वृत्तिः । (४) विरोधे=साङ्कर्ये । विरोधसा-
मञ्जस्याय = साङ्कर्यरूपदोषपरिहाराय । (५) ‘आत्माश्रयादि’तिशेषः ।

‘तथाहि-संस्कारजत्वं = संस्कारादनन्तरं
 भावः, नियतत्वं च नानाव्यक्तिगतमेकं
 कमक्रोडीकृत्या^(१) संभवीति स्मृतित्वेनैव संस्कार-
 वक्तव्यं, तथाच संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृति-
 पाधिः, स्मृतित्वव्यवस्थितौ संस्कारजत्वमु-
 न्योन्याश्रयः ।^d तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वा-
 ‘अपिच, स्मृत्यनुभवयैर्ये कारणसामग्र्यौ, ते-
 भिज्जायां सन्तव्ये ? न वा ? । न चेतकयम-
 स्मृतित्वमनुभवत्वं च प्रत्यभिज्ञानस्य ? । एवं
 तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्-स्मृत्यनुभूत्याः । स एव
 प्रथमे तु पृथगेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः, प्रत्येक-
 कार्ये समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतु-
 धारितत्वात् ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वं न संस्कारजन्यत्वादित्यतः
 संस्कारातीन्द्रियत्वे तदप्यनीन्द्रियमेवेति न तत्तेदन्ता-
 रणेन स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्ग्रहणप्रसङ्ग इत्याशङ्काह-
 चे”ति । प्रत्यभिज्ञायां केनावच्छेदेन संस्कारजत्व ? , केन
 यजत्वम् ? , -इत्येव विचार्यते, तत्र च संस्कारजत्वा-
 संस्कारजत्वं व्यवस्थापयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ ननु स्म-
 जातिर्वा, सतेल्लेखि ज्ञानत्वमुपाधिर्वा, तदवच्छेदेन सं-
 जत्वं स्यादित्याह- ।^b “अथे”ति ॥ स्मृतित्वावच्छेदेन सं-
 त्वं, तदवच्छेदेन प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वम्, -इत्यन्योन्याश्रय-
 “तथाही”ति ॥^d “तस्मादि”ति । तत्तांशेऽनुभवत्वमिद-
 स्मृतित्वमिति कुतो नरसिंहाकारत्वमित्यर्थः ॥ साम-

(१) अक्रोडीकृत्य = अविषयीकृत्य । (२) एवमेव = एव-
 त्वादिकमन्तरैव, तथात्वे = स्मृतित्वाद्यङ्गीकारे, ऽतिप्रसङ्गात् =
 अनुभूतित्वस्याऽनुभूतौ च स्मृतित्वस्य साङ्कर्यप्रसङ्गादित्यर्थः ।

कार्यभेदमाह-। “अपिचे”ति ॥ “स एवे”ति । सामस्त्येनैव प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० “अथ* यत्र^(१) ते पृथग्जायेते तत्र पृथगेव कार्यं, प्रत्यभिज्ञायां तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूय जननात् करस्वितकार्योत्पत्तिः । यद्यपि घटपटादिसामग्र्येनैव दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वाद् अनयोरीदृशत्वमुपपद्यते; नहि एकस्य^(२), यादृक्, पदार्थस्य स्वभावस्तादृगऽन्यस्यापि सर्वस्य भवति, जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गाद् *-इति । नैतदस्ति । यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं ? न वा ? । न चेत्, परस्परमेलनलक्षणो विशेषोऽनुपयोगी कार्यजननं प्रति, मिथः सहकारिभावविरहेणाऽप्रयोजकत्वात्; ततश्चाविशेषात्पृथगेव कार्यं प्रसज्येत । अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते, तदाऽनुभवांशेपि संस्कारस्य व्यापारः, स्मरणांशेऽप्यक्षस्य, इति नियामकत्वाभिसतयोस्तयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेऽप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेपि स्मरणमिति सुवज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायां^(३) मनुभूतित्वस्मृतित्वसङ्करेणेति । नाप्यनुभव एवेति पक्षः । तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारो, नेन्द्रियसन्निकर्षश्चेति तदविषयत्वापातः ।

(१) यत्र ते=कारणसामग्र्यौ पृथग् = अन्योन्यनिरपेक्षतया जायेते = उत्पद्येते तत्र पृथगेव कार्यं जनयतः, प्रत्यभिज्ञायां पुनस्तयोः संस्कारसंयोगयोः संभूयान्योन्यसापेक्षतया जननात् = कार्योत्पादकत्वात् करस्वितस्य = मिलितस्यैव कार्यस्य स्मृत्यनुभवोभयरूपस्योत्पत्तिरित्यर्थः । (२) एकस्य पदार्थस्य यादृक्स्वभाव इत्यन्वयः ।

(३) प्रत्यभिज्ञायां = प्रत्यभिज्ञाकदेशयोः स्मृत्यनुभूतयोः ।

टी० ॥ सामग्रीद्वयसमाजादेकमेव कार्यमित्याह-
 ये"ति ॥ अन्यत्रापि तथाप्रसङ्गं वारयति-। ^८“यद्यपि”
 “अनयोरिति” । स्मृत्यनुभवसामग्र्योरित्यर्थः । ईदृशत्वसंयुक्तं
 कार्यजनकत्वम् ॥ ननु कथमेवमित्यत आह-। ^९“नही”
 परस्परनिरपेक्षयोः सामग्र्योः समाजे कार्यभेदः, सापेक्षयोः
 कार्यवैचित्र्यं, वैचित्र्ये वा सामग्र्यं ^(१)प्रत्यभिज्ञानं सति-
 कारमनुभवाकारं च भवेदित्याह-। “यत्र ही”ति ॥ नैकमेव
 कमतमास्कन्दति-। ^२“नापी”ति ॥ ^३“तथा सती”ति । सत्तेः
 रेन्द्रियाभ्यां मिलित्वा प्रत्यभिज्ञालक्षणोऽनुभवो जन्येत्यर्थः ।
 तत्तावैशिष्ट्यांशे संस्कार, इदन्तावैशिष्ट्यांशे चेन्द्रियत्वात्
 कारणं, तत्ताविशिष्टोपरक्ताभेदांशे नैकस्यापि सामर्थ्यं, संस्कारणतः
 तदगोचरत्वादिन्द्रियस्य च तेन समसन्निकर्षादित्यर्थः । ^४“वस्ति
 हि नात्र स्वरूपमात्रं, किं नाम तत्ताविशिष्टप्रतियोगिकान्तानात्
 मात्रात्यन्ताभाववत्त्वं, तच्च प्रतियोगिघटितसूतित्वेन तद्वदि
 कर्षा^(२)दसन्निकृष्टमेवेति भावः ॥

सू० * “नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या संबद्धविशेषणकतसं
 तद्ग्रहः * । क्वचित् ‘सोऽयं नवे’ति तर्हि संगतिः ।
 स्यात् । * ‘दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो, न संबद्धविलिङ्गा
 णत्वाद् ? * -इति चेत्, ^१“विनापि संस्कारं दोषरेन्द्रिय
 तदापत्तेः^(३) । ^२“वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाचोभूत्यायेन
 निरुक्तेः । ^३“क्वापि तस्याऽवस्तुप्रकाशित्वाद्”
 कथमक्षादेरपि तन्न स्यात् । ^४“विशिष्टत्वेन तथा
 प्रकृतेऽप्यपरिहारः ।

(१) सामग्र्यं = सामग्रीनिष्पाद्यं समस्तमपि प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः
 ग्रमि”ति पाठे तु राजमार्ग एव समस्तमिति पदान्तरस्य तत्राऽकथनं
 यदा समग्रमेव सामग्र्यमिति स्वार्थे व्यञ्ज । (२) तदसन्निकर्षात्
 प्रतियोगिना सममिन्द्रियस्याऽसन्निकर्षात् ।
 (३) तदापत्तेः = संशयापत्तेः ।

नित्याह-

-। "यद्यपि"

। इन्द्रियत्वम्

-। "नहि"

सापेक्षयोः

भिन्नान्

तीति ॥

सतीति ॥

मवो जन्ये

शे चेन्द्रि

सामर्थ्यं, संस्कार

ादित्यर्थः । "वस्त्व

तियोगिकान्तरात्

र्तित्वेन तदि

वस्तु प्रकाशितमेताव

पत्तादिना दोषेण

पीतः शङ्खः-

इत्यादाववस्तुपि

प्रकाशितं

बुद्धिविशेषाकृतसंशयस्यैव वा कोट्यन्तरमव

स्त्ववेत्याशङ्काह-

। "क्वापी-

टी० ॥ नन्विन्द्रियेणैव संयुक्तसंयुक्तसमवेतविशेषणविशेष-

तया प्रत्यासत्तया तदुपरक्ताभेदश्च भासतां, तथाहि-इन्द्रिय-

संयुक्तं मनः, तत्संयुक्त आत्मा, तत्समवेतः संस्कारस्त, द्विशे-

षणं च घटः, स द्विशेषणं च तत्ताविशिष्टाभेद,-इति शङ्कां निर-

स्यति-। "नचे"ति ॥ अनया प्रत्यासत्तया सर्वत्र तत्तोपरक्ताभेदस्य

समैव स्यान्न तु संशय इत्याह-। "तर्ही"ति । पूर्वानुभूते प्रत्या-

सतीति ॥ सत्त्वाभिन्नश्च एव स्यादननुभूते तत्तोल्लेखानुपपत्तेरि-

मवो जन्येत्यर्थः ॥ ननु दोषसाहात्प्रत्यासत्तय एवात्पद्यते, न निश्चयः,-

शे चेन्द्रि-। "दोषे"ति ॥ संस्कारनिरपेक्षस्य दोषस्य तथासंशय-

सामर्थ्यं, संस्कारणत्वेऽतिप्रसङ्ग-इत्याह-। "क्षिनापी"ति ॥ दोषान्तरमाह-

ादित्यर्थः । "वस्त्व"ति । 'सायं नवे'तितत्तेदन्ताविशिष्टाभेदस्य वस्तुनो

तियोगिकान्तरात् कथं दोषस्तत्कारणं स्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रकृतेन दोषेण

र्तित्वेन तदि वस्तु प्रकाशितमेतावतैव कथमस्याऽदोषत्वं, यावता तेन

पत्तादिना दोषेण 'पीतः शङ्खः'-इत्यादाववस्तुपि प्रकाशितं

प्रकाशितं बुद्धिविशेषाकृतसंशयस्यैव वा कोट्यन्तरमवस्त्ववेत्याशङ्काह-

। "क्वापी-

तर्हि संशये । काचित्काऽवस्तुप्रकाशाधीनं यदि दोषत्वं तदेन्द्रियशब्द-

न संबुद्धिबिज्ञादीनामपि दोषत्वं भवेदित्यर्थः ॥ ननु पित्तादिविशिष्टस्ये-

स्कारं दोषेन्द्रियादेर्दोषत्वं, ननु केवलस्य, तथाच नागृहीतविशेषणा(१)

दोषवाच्यत्वायेन पित्तादिकमेव दोषो, नत्विन्द्रियादिकमपीत्याशङ्काह-

। "विशिष्टत्वेने"ति । एवं सतीन्द्रियादिविशिष्टस्यैव पित्तादेरपि

त्वेन तथाचमजनकत्वेन दोषत्वमिति नागृहीतविशेषणान्यायादिन्द्रिया-

देरेव दोषत्वमायातं, ननु पित्तादेरित्यर्थः । तथात्वस्य=दोष-

स्य, प्रकृतेपि-इन्द्रियादावपीत्यर्थः ॥

१० "नहि विनैव कुतोपि विशेषादस्याऽवस्तुप्रकाशिता,

सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्प्रेक्षा-

(१) "नाऽगृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसङ्गामति"-इतिन्यायेनेत्यर्थः ।

वत्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः । ^c*वस्तुविषयत्वेपि ^dनिश्चयता ? *—इति चेन्न । ^eवस्तुतस्तस्या ^fनिश्चयता ^gनिश्चयार्थस्य ^hयकोटावखण्डने संशये तदभावाधिकग्राहित्वे ⁱनिश्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेव, अभावनिश्चयः को ^jकेवलमधिकं स्यात् ।

टी० ॥ ननु भवेदेवं यदि पित्तादिकमिन्द्रियादिसं
नैव भ्रमं जनयेदित्यत आह—। “नही”ति । अस्य=पि
षस्य, कुतोपि विशेषादिन्द्रियादेर्विना नावस्तुप्रकाश
त्यर्थः ॥ ननु संशये विपर्यये वा धर्मी वस्तुभूतोऽस्तु,
ताभ्यां^(२) न स प्रकाश्यते, किंत्वलीकमेव किंचित्प्रकाश्यते
चावस्तुभानात्तत्प्रकाशकयोस्तयो^(३)र्जनकः स कथं न रति
स्यादित्याशङ्काह—। “सत्यप्यर्थे” इति । वस्तुमात्रं संशय
षय—इतिजानतां प्रेक्षावतां कचिदपि संशयात् प्रवृत्तिनिवृत्त्यानु
स्यातामित्यर्थः । यद्वा, वस्तुनो=धर्मिणोऽप्यभाने कुत्र गते व्य
प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ ननु प्रवृत्त्यनुरोधात्संशयस्यास्तु वस्तुशब्द
यता, यत्पुनरयमनिश्चयाकारस्तत्र दोष एव तन्त्रं, लक्षण
निश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव दोषत्वमित्याह ।— “वस्तुवि
पी”ति ॥ धर्मी तावन्न मङ्गीर्णः=न स्थाणुपुरुषोभयात्मा,
करूप एव, तथाच वस्तुतो यद्रूपो धर्मी तत्र संशयो ति
रूप एवेति क्वायमनिश्चयो येन निश्चयप्रतिबन्धकतया तस्मात्
दोषः स्यादित्याह—। “वस्तुत” इति ॥ ननु भवेदेवं शित्यर्थग
यदि पुरुषे धर्मिणि पुरुषत्वमात्रमुल्लिखेदपितु स्थाणुत्व
त्वाभावं वाऽत्रास्तवमधिकमुल्लिखन् निश्चय इत्यत
याच

(१) तस्य = धर्मिणः । (२) ताभ्याम् = संशयविपर्ययाभ्याम् ।

(३) "अवस्तुमात्रप्रकाशकयोस्तयो" रित्यपि पाठः ।

विषयत्वेति "निश्चयार्थस्ये"ति । निश्चयस्य योऽर्थो विषयः—पुरुषत्ववि-
तस्तस्याऽऽद्यो धर्मी, स चेद्वाचकप्रत्ययेनाखण्डितस्तदा तत्र नायमनिश्च-
कोटौ प्रकाशोऽधिकं तु यद्वाक्ये तत्राप्ययं विपर्ययरूपो निश्चय एवेत्यर्थः ॥

० *जातिः संशयत्वं, तत्प्रयोजकश्च दोषः ? *—इति
चेद्, "इदं तद्वा न वे"तिसंशयकोट्यर्थनिर्द्देशसमन्व-
येन वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः । "प्रतीत्या
सह वाकारार्थसंबन्धे, 'प्रत्येसि न वे'तितदापत्तेः ।
"वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेपि निश्चयत्ववत्^(१)
'स्थाणुमानय पुरुषं वे'तिस्थाणुपुरुषगतपाक्षिकलोक-
व्यवहारानुपपत्तेः । "तस्माद् वाकारार्थस्य ज्ञानध-
र्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति ।

टी० ॥ नन्वेककोटिकनिश्चयाद्विरुद्धोभयकोटिकनिश्चयो-
पयं विजातीय एवाभ्युपगन्तव्यः, तथाच संशयत्वमेव तत्र जाति-
स कथं न रति तदवच्छिन्नज्ञानासाधारणकरणं दोष इत्याह—। "जाति-
मात्रं संशय"ति ॥ संशयकोट्योरर्थौ स्थाणुत्वपुरुषत्वे, तयोर्निर्द्देशः^(२)=
प्रवृत्तिनिश्चयाणुशब्दः पुरुषशब्दश्च, तत्समन्वित^(३)एव वाशब्दः प्रती-
माने कुत्र गते व्यवहियते च, तेन स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरेवाऽव्यवस्थितत्वं
यास्तु वशाशब्दार्थः, तथाच विषयवैलक्षण्यकृतमेव निश्चयात् संशयस्य
च तन्त्रं, लक्षणं, नतु जातिकृतमित्याह—। "इदं तद्दे"ति ॥ ननु प्रती-
तिगतमेवाऽव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थो, नतु विषयाव्यवस्थितत्वं
"वस्तु"शब्दार्थः^(४)इत्यत आह—। "प्रतीत्ये"ति ॥ अत्रैव दोषान्तर-

संशयो वि (१) यथा निश्चयत्वस्य ज्ञानधर्मत्वेनार्थनिर्द्देशकशब्देन समन्वयो
शक्यतया तथासि तथा वाकारार्थस्याऽव्यवस्थितत्वस्य ज्ञानधर्मत्वे स्थाणुर्वा पुरुषो
भवेदेवं विपर्ययगतत्वेन प्रतीतिर्न स्यादिति भावः । "निश्चयवदि"ति त्वपपाठः ।

(२) निर्द्देश्यतेऽर्थोनेनेतिव्युत्पत्त्या निर्द्देशपदस्य निर्द्देशकशब्द-
रतामाह—निर्द्देश इति । (३) समन्वयः = सामानाधिकरण्यम्,
तथाच तत्समानाधिकृत इत्यर्थः ।

(४) "वाशब्दार्थः"—इत्ययं प्रायः पुस्तकान्तरेषु पाठो नोपलभ्यते ।

साह-। ^d“वाकारार्थस्ये”ति । संशयाद्विषये पाक्षिको नदृशन्ति
इति वाकारार्थः । पाक्षिकत्वम् (= अव्यवस्थितत्वम्) विख्यातु
ननु ज्ञानगतमित्यर्थः ॥ “तस्मादि”ति । यद्यप्यवस्थितान्यं
(वाकारार्थः) संशयगतं स्यात्तदा यथा विषये साक्षात्त्वमवति
यते तथा संशयविषयेऽप्यव्यवस्थितत्वं नानुभूयेतेत्यर्थः ॥ अविरो

यद्यपि ज्ञानगतेनापि ज्ञानत्वानुभवत्वमासात्तु इति; त
ज्ञातोऽनुभूतः, साक्षात्कृत, इति विषयोऽप्युपरको गृह्यते ^{मू०} *
तद्देव संशयगतेनापि वाकारार्थेन विषयानुरञ्जनमस्तु, न
'साक्षात्कृत' इति यथा तद्विषये सर्वत्र तदुपरागस्तथा य
वाशब्दार्थोपधानमिह स्यादिति भावः । अत्र प्रसङ्गो
खडनं, संशयखण्डनं, वाकारार्थखण्डनं च कृतं; तत्र यद्यपि
ऽप्रमयोर्वैलक्षण्यदर्शनात्कार्यवैलक्षण्यस्य च कारणवैलक्षण्य
ज्यत्वात् प्रमाकारणविलक्षणं कारणमवश्यमप्रमायाः सवगन्तव्यं
नेन्द्रियादि, उभयसाधारणत्वादित्यसाधारणं पित्तादिरेव
वाच्यम्, तस्य चाऽननुगतस्यापि तत्तदप्रमाप्रयोजकत्वं य
दोषवाचोयुक्तिः; प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनाऽप्रमात्वावच्छिन्नका
प्रतियोगिक^(१) कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वेन वा दोषपदश
हातः स्व^(२) प्रमां प्रति कारणत्वेपि पित्तादेर्विषयत्वातिरिक्त
पेणाप्रमां प्रत्यसाधारण्यस्य विवक्षितत्वात्; एवं 'स्यानुत्वे' ^(२) ता
वत्त्वेन वा न निश्चिनोमि धर्मिणं किंतु सन्दिहानोस्मी'ति न ताव
यविलक्षणस्य सर्वलोकमिदुस्य संशयस्य निश्चयत्वमापाद्योत्तावैशि
ष्यितुमशक्यत्वं; कारणस्यापि समानधर्मदर्शना^(३) साधारणावेन त
त्यादिन

(१) कार्यतानिरूपितकारणतेत्यर्थः । (२) ननु पित्तादेर्दोषस्य पाठ उप
पयकप्रमाजनकत्वमप्यस्ति तत्कथमप्रमाजनकतावच्छेदकरूपवत् नपरेणैव
तत्सिद्धिरित्यत आह-स्वेति । (३) समानो धर्मः स्यात्तु पुन सत्त्या
चैस्तरत्वादिः, तद्दर्शनेन स्यात्तुर्वा पुरुषो वेति संशयः; अथवा स्यात्त्या
धर्मः नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दत्वं तज्ज्ञानतोऽपि भवति इभिप्राय
नित्यो नवेति संशयः; वादिनोर्विप्रतिपक्षमन्तरं मध्यस्थस्य ज्ञान श्रुतपाठ
संशयस्तु प्रसिद्ध एवेति । समानधर्मदर्शनाद्यन्यतमस्य प्रतिस्वम
दिति सस्वार्थः । नीयो य

पाक्षिको दर्शनविप्रतिपत्तीनामन्यतमस्य प्रतिस्वं निश्चयकारणविलक्षण-
यतत्वं) सिद्ध्याऽनुभवात्कार्यं च संशये विधिकोटिप्राधान्यं निषेधकोटिप्रा-
यद्यद्यवस्थितान्यं वाऽनुभूयमानमवश्यं वाच्यम्, वाकारार्थश्च विरोध एव,
साक्षात्प्रभवति हि 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'तिशब्दश्रवणानन्तरं स्थाणुपुरु-
तेत्यर्थः ॥ अविरोधज्ञानं, विरोधप्रतिसन्धायिन एवैतादृशः शब्दप्रयोग
इति; तथापि प्रपञ्चखण्डनयुक्तिरत्रापि गृहीतेति भावः ॥

परकी गृह्यते ० *नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्म-
नसा न ग्रहणं तत्र दोषवशा^(१)दित्यस्तु* । दोषे
सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण, संस्कारस्यात्मना, तस्य
मनसा, तस्य च बाह्येन्द्रियेण, प्रत्यासत्त्यपेक्षणे एव
तदर्थप्रकाशनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुरस्कार-
स्त्वन्मते स्यात् ? । 'यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमन-
पेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदाऽननुभूय 'प्रसृत्य वा तथा
सन्दिह्येत । 'वस्तुतस्तु, मनसा^(२)संस्काराग्राहिणा,
चक्षुरादिना चात्माऽग्राहिणा, तादृशप्रत्यासत्त्या
ग्रहणानुपपत्तेः^(३)नियमेन ।

टी० ॥ ननु प्रत्यासत्तौ सत्यामपि तत्तानिश्चयो न भवति,

- (१) दोषवशात्प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणमित्यन्वयः ।
(२) तादृशप्रत्यासत्त्या तत्तावैशिष्ट्यं मनसा गृह्यते? चक्षुरादिना वा?,
न तावन्मनसा, तस्यात्मग्राहकत्वेपि संस्काराग्राहकतया तद्विशेषणत-
त्तावैशिष्ट्यग्राहकत्वायोगात्, नापि चक्षुरादिना, तस्यात्मग्राहकत्वा-
(३) साधारणभावेन तत्समवेतसंस्कारादिग्राहकत्वस्य सुतरामसम्भवादित्याह-मनसे-
त्यादिना । (४) यद्यपि "ग्रहणानुपपत्तेः नियमेने"त्येव प्रायः पुस्तकेषु
पाठ उपलभ्यते तथाप्यत्र प्रतिज्ञान्तरस्याप्रदर्शनात्सहेतुकप्रतिज्ञाप्रदर्श-
नपरेणैव "ग्रहणानुपपत्तिः नियमेन" इति पाठेन भाव्यम्, "ईदृशप्रत्या-
सत्त्या ग्रहणानुपपत्तिनियमादि"ति तु "नियमेने"त्येतावन्मात्रस्यैव
व्याख्याकृतोऽभिप्रायप्रदर्शनं, ननु समग्रकल्पायाः, इति व्याख्याकृतो-
ऽभिप्रायबोधविजृम्भित एव पाठप्रमादो लोकानामित्यालक्ष्यते । यथा-
श्रुतपाठदुराग्रहगृहीतान्तःकरणैस्तु प्रतिज्ञावाक्यमध्याहृत्य कथञ्चिद्योज-
नीयो ग्रन्थ इति श्रीमन्तो गुरुचरणाः श्री ६ राममिश्रशास्त्रिणः ।

दोषेण प्रत्यासत्तेस्तिरस्कृतत्वात्; साधारणधर्मदेशे
 एवेत्याह-। “नचे”ति । वास्तवी प्रत्यासत्तिः कथं देशे
 स्करणीया ? प्रत्युत तत्ताऽऽरोपार्थं पुरस्करणीयैव, निति म
 एष तत्तायाः ‘सोयं नवे’त्यत्रारोपादित्यर्थः । यद्यपि
 तमि’त्यारोपे शुक्तित्वेन सह सतोपि संयुक्तसमवायस
 तिरस्कारो द्रष्टः, तथापि तस्यापि खण्ड्यत्वादिति युक्तत्वमु
 उक्तमेव द्रढयति-। ^b“यदि त्वि”ति॥ ^c“प्रस्मृत्ये”ति । विग्राह्या
 त्यर्थः ॥ संस्कारद्वारा संबद्धविशेषणतया प्रत्यासत्त्या तयात् ।
 ‘सोयं नवे’तिसंशयानुपपत्तिमुक्त्वा प्रकृते संबद्धविशेषणतावत्र त
 त्तिरेव न भवतीत्याह-। ^d“वस्तुतस्ति”ति । “नियमेने”कारि
 न्तेयं फक्किा । ईदृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तिनियमादिनिमित्त
 सू० “तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहात् ।
 ग्राह्यसंबद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् ।
 टी० ॥ अत्र हेतुमाह-। ^e“तदिन्द्रिये”ति । ‘विन्दे, ननु
 प्रत्यासत्तिः सर्वत्र स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतारूपैव भवति ।
 न्ये’तिनियमादित्यर्थः । प्रकृते च संस्कारो नेन्द्रियगत
 तद्विशेषणतया तज्ज्ञानं न संभवतीत्यर्थः ॥ ननु नेयं चेदधिक
 यद् विशेष्णता स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतारूपैव भवति, प्राप्य
 भ्यां गन्धरसविशेषाभावस्य प्राणरसनाऽग्राह्येऽपि द्रव्ये वि
 तया ग्रहणाद्, अत एनां^(१) विशिनष्टि-। “तदिन्द्रियाग्राह्य
 प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्राह्य आश्रयो यस्य स तदिन्द्रिया
 श्रयको गन्धरसादिः, स प्रतियोगी यस्य गन्धाद्यभावस्य, त
 प्रमेयं यत्र विशेषणतया गृह्यते तत्रेयं ठयाप्तिरिति न ठयाप्तिरेकादे
 इत्यर्थः । यद्वा, “नियमेने”त्यग्रे योजनीयम् । तदिन्द्रि
 ह्येत्यत्र नियतं तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं विवक्षितं, नतु कादाचि
 अन्यथा चक्षुषा कदाचिद्भूतलादि न गृह्यते इति तदाश्रय
 घटादेरभावो विशेषणतया गृह्यमाणोऽपि तदिन्द्रियाग्राह्य
 तियोगिकेतेरो न भवतीति सहचारदर्शनस्थलाभावाद् ।

(१) एनां=अयामिम् । (२) तद् भूतलादि आश्रयो यस्येति
 तदाश्रितस्येत्यर्थः ।

परिच्छेदः (१) कुत्र स्यात्? तथाच तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं तदिन्द्रियस्वरूपायैव तत्त्वं विवक्षितं, तच्च नियमपदान्तर्भावेन निर्वह-
ति भावः । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्राह्येधिकरणे यः प्रतियोगी
। यद्यपि सारोप्य निषिध्यते स एव तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकः प्रतियोगी,
कसमवायस्य योऽभावस्तदितरत्रायं नियमः, तेन वायौ रूपाभावस्य चा-
त्यत्वादिति तत्त्वमुपपद्यते । अन्यथा (२) घटादौ रूपाभावस्य रूपग्राहकेन्द्रि-
यत्वे"नि। ग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकत्वेन तद्ग्रहोपि वायुविशेषणतया न
न्यासस्या तयात् । *वायौ रूपाभावप्रतीतिर्लिङ्गजा ? *,-इत्यनुपपन्नमेव,
द्विविशेषणतया तत्र तथाभावप्रसङ्गात् । यदि अन्यत्र योग्यानुपलब्धिरिन्द्रियस-
। "नियमेन" कारिणी, तदा प्रकृतं पि समानं, वायावपि रूपानुपलम्भस्य प्रति-
तिनियमागि मत्त्वविरोधित्वात् । सहतो रूपसमवाये ग्रहणावश्यम्भा-
तरस्य ग्रहणात् । केचित्तु "नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्यो यस्याश्रयः (३) स्वेत-
नत्वनियमात् लम्भकव्यतिरेकोपलम्भभाविषयो, यथा परमाणौ पृथिवीत्वा-
ति । "विशदे, नतु वायौ रूपादि, ततश्च तत्प्रतियोगीतरग्रहणे विशेषण-
पैव सवति या व्याप्तिः"-इत्याहुः । यद्यपि घटादौ विशेषणतया तत्तत्तानम-

नेन्द्रियगत (१) व्याप्तिपरिच्छेदः=व्याप्तेरेवधारणम् । (२) अन्यथा, यत्कि-
ननु नेयं दधिकरणकसमारोपितप्रतियोगीतरप्रतियोगिकाभावस्थले स्वग्राह्यस-
भवति, प्राप्तिविशेषणताप्रत्यासत्तेर्नियमाङ्गीकारे-इत्यर्थः । (३) स्वग्रहो द्रष्टा-
पि द्रष्टेति पृथिवीत्वादिपरो दातुर्गन्तिस्ते त्वभावाश्रयत्वाभिमतवस्तुपरः । यथा
न्यायिपरमाणौ पृथिवीत्वं स्वस्मात्पृथिवीत्वादितरस्य महत्त्वसमाना-
न्द्रियाग्राह्यधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वलक्षणस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भा-
तदिन्द्रियाविषयः नत्वेवं वायौ रूपादि स्वस्माद्रूपादितोऽतिरिक्तस्य महत्त्वलक्ष-
भावस्य, तस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भाऽविषयः, किन्तु रूपादिव्य-
रेति न व्यतिरेकादेव, यत्रमेव यस्याऽभावस्याश्रयः स्वस्मादतिरिक्तस्योपलम्भकस्य
तदिन्द्रियाव्यतिरेकेणोपलम्भाविषयः स्यात्तदीयप्रतियोगीतरप्रतियोगिकाभावग्र-
हणे एव स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतया व्याप्तिरित्यर्थः । रूपाभावपृथिवी-
त्वाभावयोरप्याश्रयौ, वाश्चाश्रयपरमाणुलक्षणौ, भवतः स्वेतरोपलम्भ-
कस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भा-
ऽविषयावतस्तयोः स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिमन्तरेणैव भान-
मित्यर्थः । यद्वा, यस्य=समारोपितप्रतियोगिनः, आश्रयः=आश्रयत्वेन
संमतः,-इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थेऽग्रे "तत्प्रतियोगीतरग्रहणे"-इत्यस्य तस्मा-
त्प्रतियोगिन इतरप्रतियोगिकस्याभावस्य ग्रहणे-इत्यर्थः ।

विरुद्धमेव, तथापि संस्कारविशेषणतया तावन्न भानमिति
 सू० "अन्यथाऽऽप्यपरमाणवादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र
 तथा निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावे दृगादिभि
 ह्येत । 'नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुक्त
 यमो युक्ताभ्युपगमः । 'शब्दाभावप्रत्यक्षतावादि
 श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षः, ननु
 संबद्धविशेषणतेत्यतोपि न व्यभिचारः ।

टी० ॥ उक्तव्याप्तौ विपक्षबाधकमाह-। "अन्यथेति
 यद्यप्यभावग्रहे प्रतियोगियोग्यतावदधिकरणयोग्यतापि न
 मिति प्रत्यासत्तौ सत्यामपि तद्विरहादेव न परमाणौ पृथिवी
 भावग्रह इति, तथापि शब्दाभावप्रत्यक्षतावादिमते नैतदि
 भावः ॥ ननु पृथिवीत्वाभावेन संबद्धविशेषणतापि प्रकृते
 स्तीत्यत आह-। "नही"ति ॥ "तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकं"
 दिविशेषणव्युदस्तमपि व्यभिचारं प्रकारान्तरेणापि व्यु
 ति-। "शब्दाभावे"ति । व्यभिचारनिरासेऽयमपि प्रकार
 पेरर्थः । 'सप्तम'-इति संबद्धविशेषणतापेक्षया, विशेषणतया समवेतस
 एव; शब्दसाक्षात्कारानुरोधेन यथा शुद्धसमवायः प्रत्यासत्तिसंयोगस्त
 शब्दाभावसाक्षात्कारानुरोधेन विशेषणताया अपि शुद्धा
 प्रत्यासत्तित्वोपगमात् । संबद्धविशेषणताया एव यत्र ग्राह्य
 तत्परं व्याप्त्युपदर्शनमिति भावः ॥

सू० * "नचात्मसंयुक्तमनः (१) प्रति ^१पूर्वानुभूतार्थ

(१) वस्तुतः एकैव ग्राह्यासत्तिर्विवक्षावशाद्ग्राह्यासत्तिग्राहकाप्रत्यास
 भेदेन द्विधा विभज्यते; तत्रात्मसंयुक्तमनः प्रति (=आत्मसंयुक्तमप्रत्युत
 सह निरुक्तमनसो वा) संस्कारः (=संस्कारलक्षणा, अर्थान् मनःसंज्ञानसत्त्वा
 त्मसमवेतसंस्कारलक्षणा) ग्राहकासत्तिः, (=अर्थग्राहकेण संस्कारेण
 निरुक्तसंस्कारस्य वा सम्बन्धः,) तथा आत्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वा
 तार्थात्मप्रत्यासत्तिरपि (=पूर्वमनुभूतौ यावर्थात्मानौ तयोः प्रत्यास
 रपि) संस्कारः, (=संस्कारलक्षणा, अर्थान् मनःसंयुक्तात्मसमवेतसं
 विषयत्वलक्षणा) ग्राह्यासत्तिः, सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञायां संस्कारः पूर्वानु
 त्मप्रत्यासत्तिः सोऽयं घट इत्यत्र तु पूर्वानुभूतार्थप्रत्यासत्तिरिति विभा

प्रत्यासत्तिरेव संस्कारः इति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय, प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
स्थो^(१)पगमादितिस्वीकृते निस्तारः*, 'तथा सति
“स”-इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभि-
ज्ञाया अचक्षुषत्वापातात् । “अयमि”त्यंशो दृगा-
दिना, तदंश^(२)स्तु मनसा, गृह्यतां, तदेतदभेदस्तु
केनेत्युक्तमप्यावर्तते इति । एतेन ‘संस्कारः सह-
कारिमात्रम् इन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकः प्रत्यभि-
ज्ञायां, तदर्थं^(३)इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवाल्लिख्यते
विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निक-
र्षसहकार्यवश्यम्भावमात्रं, तच्चैदमंशसन्निकर्षादेव
स्यात्, नतु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारिता’-इत्यपि नि-
रस्तम्, ^१‘सोयं^(४)’न वे’तिसंशयाभावापातेनैवेति ।

टी० ॥ ननु सा भूच्चक्षुषस्तत्तया सह संयुक्तमनःसंयुक्तात्म-
शेषणतया समवेतसंस्कारविशेषणताप्रत्यासत्तिरपितु यथा घटेन सह चक्षुषः
प्रत्यासत्तिसंयोगस्तथा मनसस्संस्कार एव प्रत्यासत्तिरस्त्वित्यत आह-
अपि शुद्धा “नचे”ति । संस्कारोऽसंशुद्धः कथं मनःप्रत्यासत्तिः स्यादित्यत
यत्र ग्राह्यसंयुक्तम्-“आत्मसंयुक्तमनः प्रती”ति । तथाच मनःसंयुक्तात्मसम-
वेतः संस्कारो मनःप्रत्यासत्तिरिति ॥ संस्कारग्राहकासत्ति^(५)
मभिधाय ग्राह्यासत्तिमाह-। “पूर्वानुभूते”ति ॥ एवं शङ्कायां
परिहारमाह-। “तथा सती”ति । एतावतापि चक्षुषा सम-
प्रत्यासत्तिर्नोपपादितेति प्रत्यभिज्ञायाश्चाक्षुषत्वं न स्यात्,
तत्संयुक्तप्रत्युत मानसत्वं स्यात्, तथाच विरोध इत्यर्थः ॥ ननु तत्तांशे
न मनःसंयुक्तमानसत्वमिदन्तांशे च चाक्षुषत्वमस्तु को विरोधः? इत्यत आह-।

(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया उपगमादि-
त्यन्वयः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभिन्नप्रत्यासत्तेरतीन्द्रियत्वोपगमादित्यर्थः ।
(२) तदंशः, तत्तांश इत्यर्थः । (३) तदर्थः, तच्छब्दार्थ इत्यर्थः ।
(४) “एतेने” त्यस्यैवातिदेश्यमाह-सोयमिति । (५) संस्कारेणार्थग्रा-
हकेण मनसः सम्बन्धमित्यर्थः ।

“अयमि”ति ॥ ननु यावत्प्रत्येतव्येन्द्रियसन्निकर्षो न नन्तु
प्रत्येतव्येन्द्रियसन्निकर्षमात्रं, स चेदमंशेनैव, तदंशस्त्वयमि
एवभासते, तत्रानिप्रसङ्गः सहकारिणा संस्कारेण वारणीय
शङ्काह-। “एतेने”ति ॥ “सोयमि”ति । उक्तसामर्थ्ये
निश्चय एव स्याद्, दोषस्य खण्डितत्वादिति भावः ॥

सू० “तदद्राक्षमि”त्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभवः स्यात्
नस^(१) आत्मसंयोगसहकृतादर्यात्मसन्निकर्षात्सं
राज्जायमानायास्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वा
मनसात्मसंयोगादात्मसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमा
ज्ञानादिभिः स्मर्यमाणस्यार्थस्याविशेषादिति
^bएतेन ‘तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववि
स्वरूपाभेदो वाऽयं भाती’^(२)त्यपि निरस्तम् ।
न्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तदन्तोपा
वच्छिन्नयोः स्यात्, न च तन्मिलितमेकेन सुग्रह
एवं स्वरूपाभेदापि तयोरैक्यं तदनवगाहिना दु
गममेव । ‘संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञान
भवः स्यात् स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः ? ।
न संस्काराधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं, किंत्वनुभव
रणासंपृक्तसंस्कारजत्वेन, ततश्चाधिकायांससि
र्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति, नतु स्मृति
*—इति चेन्न ।

टी० ॥ संस्कारस्य प्रत्यासत्तित्वपक्षे महकागित्व
दोषान्तरमाह-। “तदद्राक्षमि”ति । यथा ‘जानामी’त्य
संयुक्तसमवायान्मानसस्तथा ‘अद्राक्षमि’तिस्मृतिरपि संस्कार
ज्ञातसन्निकर्षान्मानसोऽनुभवः स्यादित्यर्थः ॥ ^b“एतेने”ति

(१) मनःप्रतियोगिकात्मसंयोगसहकृतात्पूर्वानुभूतार्थात्मसन्निकर्ष
भिन्नात्तद्वटकाद्वा संस्काराज्जायमानायाः स्मृतेरिन्द्रियार्थसन्निकर्ष
दनुभवत्वं स्यादित्यर्थः । (२) ‘इदन्त्वावच्छिन्ने’-इति शेषः ।

‘सायं, न तु तद्विधर्मै’ नितद्वैधर्म्याभावः संस्कारेन्द्रियाभ्यां प्रत्येक
मिलित्वा चोपनेतुमशक्य (१) एवं ‘सायं, न तदन्योन्याभाव
वान्’ एवं ‘न स्वरूपभिन्न’ इत्यत्राप्यन्योन्याभावात्यन्ताभाववत्त्वं
तत्स्वरूपाभेदे वा न ताभ्यामुपनेतुं शक्यत्तिवर्धः ॥ संस्कार-
जत्वेपि यथा प्रत्यभिज्ञाऽनुभव एवं स्मृतिरप्यनुभव एव स्यादि-
त्याह-। “संस्कारे”ति । एतच्चाचार्यभतेन; वार्तिककारभते तु
प्रत्यभिज्ञापि स्मृतिजन्या, न संस्कार जन्येति ॥ ननु संस्कार-
जन्यत्वमात्रं न स्मृतित्वप्रयोजकं येन प्रत्यभिज्ञापि स्मृतिः स्या-
दपित्विन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वं, तच्च प्रत्य
भिज्ञाया नास्तौनि न तस्याः स्मृतित्वमित्याह-। “अथे”ति ॥

मू० “संस्काराऽसम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वं भवति
प्रत्यभिज्ञानं तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरे-
वेति वैपरीत्यं किं न स्यात् ? । “अन्यत्र न स्मृतिः (२)
रनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्या’-इति तु ‘नान्य-
त्रानुभवोपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंप्रयोगजन्य’-
इतिसाभ्यादेवाबाधकम् । “तदेवं (३) विनिगमनायां
प्रमाणाभावात्, स्वयंकल्पितव्यवस्थावैपरीत्येनापि
कल्पनासंभवात्, प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंभवात्
स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यम् । तथाच स्मृतिव्या-
वृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति प्रत्याशा निरवकाशा ।

(१) संस्कारेण वैधर्म्याभाववतो धर्मिणः, इन्द्रियेण च तत्ताया, अवि-
षयीकरणादिति भावः । (२) स्मृतिरन्यत्राऽनुभवकारणसंपृक्तसंस्कार-
जन्या न, -इत्यबाधकम्, अन्यत्राऽनुभवोपि संस्कारसंपृक्तार्थेन्द्रियसंप्रयो-
गजन्यो न, -इतिसाभ्यादेवेत्यन्वयः । (३) तदेवं (संस्कारजत्वात्प्रत्यभि-
ज्ञानं स्मृतिरुक्त संप्रयोगजत्वादनुभव इत्यत्र) विनिगमनायां प्रमाणाभा-
वात्प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिश्चाऽनुभवश्चेति मन्तव्यमिति सम्बन्धः । ननु
केवलसंस्कारजत्वं स्मृतित्वस्य, अतिरिक्तकारणजत्वं चानुभवत्वस्य प्रयो-
जकमिति मत्कल्पनमेव नियामकमित्याशङ्क्य प्रतिकल्पनत्वान्मैवमित्या-
ह-स्वेति । प्रमाणाभावादुभयात्मत्वमपि नैष्टव्यमित्यत आह-उभयेति ।

नच विषयांशे स्मृतित्वानुभवत्वत्वयोर्व्यवसा-
शक्यते, तन्निरासस्य निवेदितत्वात् (१) ।
तदेव ज्ञानं तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभवश्चेत्
तेति यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा "तदधी-
वार्थे प्रमात्वाप्रमात्वापाते" (२) सा तेऽस्तु ।

टी० ॥ तर्हीन्द्रियजन्यत्वेन प्रत्यभिज्ञाऽनुभवोपि न
संस्काराजन्यत्वे सतीन्द्रियजन्यत्वस्यानुभवत्वप्रयोजकत्वा-
त्यभिज्ञायां च तदभावाद्, -इत्यपि स्यादित्याह-। "सं-
ति ॥ नन्वनुभवसामग्रीजन्यत्वेपि संस्कारमात्राधीनत्वे-
स्मृतित्वं दृष्टं येन प्रत्यभिज्ञायां तदापादनीयमित्यन-
"अन्यत्रे"ति । तर्हि संस्कारजन्यत्वेपि कुत्रेन्द्रियजन्यत्व-
नुभवत्वं दृष्टं येन प्रत्यभिज्ञायां तत्कल्पनीयमित्यपि तु-
त्यर्थः ॥ प्रकृतमुपसंहरति-। "तदेवमि"ति । संस्कार-
स्मृतित्वमिन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वं, नचात्रावच्छेदक-
योर्वृत्तिस्तस्या निरस्तत्वादिति स्मृतित्वसाङ्ग्योऽनुभव-
जातिरित्यर्थः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं साक्षात्
भवरूपतयाऽनुव्यवसायसिद्धं, तस्य च विषयस्तत्तदानी-
न्मान्योन्याभावात्यन्ताभावः, स च स्वरूपमेव तयोस्तद्व-
धारणधर्मो वा कश्चिदित्यन्यदेव, तत्तदनुभवस्य दुरप-
तच्च संस्कारेन्द्रियाभ्यां जन्यते, अन्यथैवतिरेकाभ्यां दृ-
कारणत्वावधारणात्, अन्यथा कार्यस्याकस्मिकत्वेना-
त्वेन परप्रतिपादनार्थं (३) तवापि वागव्यवहारो न स्यात्,
नियतविषययोरपि संस्कारेन्द्रिययोः संभूयकारित्वं प्रत्य-
न्यथानुपपत्त्यैव, तत्र सोपपद्यतां प्रत्यभिज्ञानं, सा च
न्ताविशिष्टाभेदस्तद्विषयोस्त्विति त्वयापि वक्तुमशक्य-
भवविरोधात्; तत्राभङ्गापत्तेश्च । 'योहमद्राक्ष' सौहं स्म-

(१) "तदा धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभववद्भूरो दुर्वा-
निवेदितत्वात् । (२) प्रमात्वाप्रमात्वापातेपि सा=अविरोध-
स्त्वित्यर्थः । (३) परप्रतिपादनार्थम्=परप्रतिपत्तिजननार्थम् ।

योर्व्यवस्था
(१) ।
नुभवश्चेत्
“तदधीने”
स्तु ।
नुभवोपि न
प्रयोजकत्वात्
ह—“संस्कारा-
न्नाधीनत्वेन
यमित्यन-
न्यजन्यत्वस्य
मित्यपि तु
संस्कारा-
वच्छेदक-
द्वयदानु-
न साक्षात्
स्तत्ते दना-
तयोस्तद्व-
य दुरप-
टोकाभ्यां
संस्कृत-
न स्यात्
रेत्वं प्र-
मा, मा च
मशक्यम्
साहं स्म-

त्यभेदप्रतिमन्यानस्य सर्वतैरिहिक^(१)मिदुत्वात् । तत्ताऽभेदश्चे-
न्द्रियसंबन्धुविशेषणतयैव भासते, घटादेश्च प्रत्यभिज्ञायमानस्य
ग्राह्यत्वेन स्वग्राह्यसंबन्धुविशेषणताया एव सत्त्वात् । * तत्तांश-
मात्रे संस्कारेणापि तदवच्छिन्नाभेदांशो^(२)पि विशेषणतया कथं
भासेत ? *—इति चेन्न, संस्कारानुपनीतस्यापि विशेषणता-
भ्युपगमात् । * भूतले घटाभावस्येव^(३)विशेषणतयैव तत्ताभाने
किं संस्कारेण * ?—इति चेन्न, अननुभूते प्रत्यभिज्ञाया अदर्श-
नाद् अनुभवस्यापि तत्कारणत्वसिद्धौ तस्य च चिरध्वस्तस्य
व्यापारापेक्षायां संस्कारकारणत्वकल्पनात् । अतीतापि तत्ता
विशेषणमेव, ‘द्वे द्रव्ये’—इत्यत्र द्वित्व^(४)मिष, तत्ता च पूर्वानुभ-
ववैशिष्ट्यं, तदसत्त्वकाले तज्ज्ञानं न भ्रमः । * कथम् ? *—इति
चेन्न ‘मोयमि’ति ‘तदभिन्नोयमि’ति प्रतीयते, ननु ‘तदवच्छिन्न
(५) इदानीमि’ति प्रत्यभिज्ञाविषयो येन भ्रमः स्यात्, संस्का-
रजन्यत्वेन च न स्मृतित्वमिन्द्रियाजन्यत्वस्योपाधित्वात् । *
नचेन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वे सधये संस्काराजन्यत्वमुपाधिः* ।
अनुभवत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपाधिर्व्यतिरेकेण^(६)तद्व्यतिरेकस्य
साधयितुमशक्यत्वेनोपाधेर्वाधितविपर्ययत्वेनाऽऽभासत्वात् । अ-
स्तु वा प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिजन्यं, तथाच संस्कारजन्यत्वेन स्मृति-
त्वापादनमिन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वसाधने संस्काराऽजन्य-
त्वमुपाधिश्चानवकाशः । स्मृत्युपनीतैव तत्ता भासते भ्रमे इव
रजतत्वमिति प्रत्यभिज्ञाखण्डनमनवकाश, तथापि हस्तसमाव-
रणमात्रमेतत्सर्वमिति हृदयम् ॥ “तदधीने”इति । स्मृतित्वेना-
प्रमात्वं, यथार्थानुभवत्वेन प्रमात्वम्, अवच्छेदभेदं विनैव प्रत्य-
भिज्ञायां स्यादिदं च तत्तानिष्ठमित्यर्थः ॥

(१) तैरिहिकाः=शास्त्रकाराः ।

(२) “अभेदांशोपी”ति त्वपपाठः । (३) भूतले घटाभावप्रत्यक्षस्थले
मागनधिगतस्यैव घटाभावस्य विशेषणतया भानाङ्गीकारेण संस्कारानुप-
नीतस्यैव तस्य विशेषणता । (४) द्वित्वं ह्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन चतुर्थ-
क्षणादावतीतमपि द्रव्यविशेषणं यथा तद्वदित्यर्थः । (५) तदवच्छिन्नः,
तत्तावच्छिन्न इत्यर्थः । (६) उपाधिव्यतिरेकेण=संस्कारजन्यत्वेन, तद्व्य-

सू० “एतेन^(१) विरोधापत्त्याऽनुभवत्वस्वीकारे
स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्
ज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवबलादेव व्यक्त
नीयमिति प्रतीतिकलहोपि^(२) निरस्तः ।
चाऽनुभव एव शरणमिह, प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभ
मेवानुभूयते नतु स्मृतित्वं, तेन संस्कारजत्वपा
यार्थसन्निकर्षाधिकापेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनि
नायामपीदमेव प्रमाणम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञान
भवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यय
मिति ? * । न, “इदन्तातत्तावभासयोरनुभव
णभागयोः सत्त्वेनानुभवस्यैकपक्षेऽसाधारणीकृत
माणयितुमिहाऽशक्यत्वात् ।

टी० ॥ अनुगतप्रतीत्यभावादनुभवत्वं न जातिरिति
मिदानीं जातिसाङ्कर्यादपि न तदित्याह—। “एतेने”ति ।
प्रघटकनिर्व्यूढमर्थं संक्षेपतोऽनुवदति—। “एतेने”ति ॥ ननु
तानुभवत्वजातौ प्रतीतिकलहः ^(२) प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वा
वत्वविरोधात्तदाहूतप्रमात्वविरोधाद्वा निरसनीयः, स एव
स्ति, अनुभवत्वेनैव सर्वप्रतीतिसिद्धत्वादित्याह—। “ननुने”
यथेदन्तांशे ‘अनुभवामी’त्यनुभवः तथा तत्तांशे ‘स्मरामी’
इति न सकलांशानुभवत्वानुभव इत्याह—। “इदन्ते”ति ।
तत्तांशे स्मृतित्वप्रौढ्येणानुभवत्वेनानुभवेयं कूटसाक्षी^(३) इति

तिरेकस्य=अनुभवत्वव्यतिरेकस्येत्यर्थः । (१) एतेनेत्यस्यैव विवरणं,
केनेत्यन्तम् । विरोधापत्त्या=प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वयो
त्वाप्रमात्वयोश्च विरुद्धधर्मयोः समावेशेन, अनुभवत्वस्वीकारे=अ
नुभवस्य जातित्वस्वीकारे, बाधकेनेत्यर्थः ।

(२) इतिहेतोः प्रत्यभिज्ञायामनुभवत्वास्वीकारे सेवं घट
कारकतत्तेदन्तावगाहिज्ञानेऽनुभवत्वावगाहिप्रतीत्या कलहः=वि
निरस्त इत्यर्थः । (३) कूटसाक्षी=मिथ्यार्थगोचरः ।

सू० “एतेन स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपद^(१)व्यवच्छे-
दं परिप्लुतं सन्तव्यम् । ^(२) * नच वाच्यं प्रत्य-
भिज्ञानं व्यवच्छेदं सा भूत् स्मृत्यन्तरं तु भविष्य-
तीति *, तस्याप्यनुभूतित्वेन भवताऽवश्यं स्वीक-
र्तव्यत्वात् । ‘तथाहि-‘घटस्तत्रासीदि’त्यादिस्मृतौ
पूर्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति, नचासौ^(३) पूर्वमनु-
भूता भूतता या संस्कारेणोपनीयेत, प्रत्युत पूर्व
वर्तमानताया एवानुभूत्या ग्रहणं, ^(४) तस्मादिदानीं
पूर्वता^(५) ग्रहणसामग्रीसंभेदात् ‘सोयमि’तिप्रत्यभि-
ज्ञानवद्विशिष्टावगमोप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मक एवा-
भ्युपगन्तव्यः । एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारो-
नुभवकारणमितिपक्षे पूर्वमाशङ्किते ‘इदमपि दूषणं
द्रष्टव्यम् । तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः । ^(६) नच
तदस्ति स्मरणं यत्र सा^(७) न प्रकाशते, ततश्च व्य-
वच्छेद्यानुपपत्तिः ।

टी० ॥ ननु ‘तत्त्वानुभूतिः प्रमे’तिलक्षणखण्डनमुपक्रान्तं,
तत्र किसप्रस्तुतेन प्रत्यभिज्ञाखण्डनेनेत्यत आह- । “एतेने”ति ।
अत एव खण्डनोद्वारे यदेतस्य प्रकरणस्याऽप्रस्तुतत्वमुक्तं, तदपि

(१) ‘तत्त्वानुभूतिः प्रमा’-इतिप्रमालक्षणकुक्षिनिविष्टानुभूतिपदेत्यर्थः ।

(२) { निराकार्यनुभूतीतिशब्दव्यावर्त्यता पुरां ।
(३) { प्रत्यभिज्ञात्मबोधस्य, स्मृतौ सा चात्र खण्ड्यते ॥ १७ ॥ }

(४) असौ=पूर्वकालसम्बन्धरूपा, भूतता (=तत्ता) पूर्व नानुभूता या
संस्कारेण विषयोक्रियेत्येत्यर्थः । पूर्व प्रत्यभिज्ञाखण्डनावसरे तस्यायां पूर्वदे-
शकालसम्बन्धरूपायां देशकालयोस्तत्कालीनवर्तमानत्वाभिप्रायेण सं-
स्कारविषयत्वोक्तिरिदानीं तु तयोरेव देशकालयोरेतत्कालीनमतीतत्व-
मभिप्रेत्य संस्काराऽविषयत्वमुक्तमिति ध्येयम् । (५) पूर्वता=भूतता,
तद्ग्रहणसामग्रीन्द्रियसन्निकर्षादिरूपा, तस्याः घटग्राहक संस्कारैः सह
संभेदात्=संमिश्रणादित्यर्थः (६) सा=भूतता, ततोति यावत् ।

प्रत्युक्तम् ॥ ^b“नच वाच्यमि”ति । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमप्यत्र
पदव्यवच्छेद्यत्वेन नोपक्रान्तं, न वा तद्व्यवच्छेदः सिद्धो
मतः, शङ्का वा, तथापि स्मृतीनामनुभवत्वापादनाय प्रस्ता
मात्रपरमेतत् ॥ ^c“तथाही”ति । यद्यपि पूर्वानुभवस्य
विद्यमानतैव तत्ता^(१), पूर्वकालवैशिष्ट्यं वा, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं
वा, पूर्वदेशसंबन्धो वा, यत्किञ्चित्कालीनसंबन्धो^(२) वा, सर्वत्र
नुभवविषयतायाः सत्त्वात्; पूर्वानुभवविषयत्वस्य तत्तात्पर्ये
एवानुभवेन पूर्वं गृहीतस्तद्विषये एव स्मरणाभ्युपगमात्
तत्तांशेनुभवप्रसङ्गः, तथापि स्मरणस्य मानसानुभवत्वे किञ्चिद
कमिति हृदयम् ॥ ^d“तस्मादि”ति । स्मृतावतीतताभावे स्म
रस्यासामर्थ्यादिन्द्रियमेव कारणं वाच्यम्, धर्म्यं च संस्म
रति सर्वस्मृतीनां स्मृत्यनुभवसाङ्कर्यमित्यर्थः ॥ ^e“इदमपी”
सर्वस्मृतिषु स्मृत्यनुभवसाङ्कर्यमित्यर्थः ॥ ^f“स्मृत्युच्छेदापत्तेरिति”
अनुभूतिपदव्यवच्छेद्यस्मृत्युच्छेदापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्रमुष्टत
मेव स्मरणमनुभूतिपदव्यवच्छेद्यमस्ति त्वत्यत आह—^g“नचे”ति

सू० ^(३)यदपि “कैश्चिदुच्यते—“दोषवशात्प्रमुष्टत
स्मरणं भवती”ति, तदपि नोपपन्नं, तदीयस्मरा
प्रमाणाभावात् । * ^bनचानुभवसामग्र्यभावात् पा
श्लेष्येण स्मृतित्वम्*, ^cइन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यावृत्त
नुभवसामग्र्यभावात् पारिश्लेष्येणानुमित्यादेरपि
तित्वापत्तेः । * ^dसर्वानुभवसामग्र्यभावात् *,
चेत्, ^eकथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसाम
नानुभवसामग्रीत्यवधारितमायुष्मता ? । * ^f“नचे”ति

(१) तत्ता=भूतता । (२) यत्किञ्चित्कालीनः, पूर्वकालीन इत्यादि
पूर्वकालवैशिष्ट्यमितिलक्षणे पूर्वकालसम्बन्धाधिकरणत्वमुक्तमिति
पूर्वकालसम्बन्धमात्रमित्यपौनरुक्त्यम् ।

(३) { खण्डनस्मरणं चान्यन्मुष्टतत्ताकरूप्यथ ।
तस्यापि तत्पदेनात्राऽपाकरोति च वाच्यताम् ॥ १८ ॥ }

प्रमाणी^(१) कारणसामग्र्यसंभवात् *, -इति चेन्न, चतु-
 ष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसंभवात् पञ्चमी^(२) प्रमा किं
 न पारिशेष्यात्स्मरणं त्वया व्यवस्थापि ? । कुत्र च
 प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्यभावे जायमानं
 ज्ञानं स्मृतिर्भवतीति ? , 'घटस्तत्रासीदि'त्यादिज्ञा-
 नानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् । अथ मन्य-
 से, * प्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य
 च पूर्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसंभवात् संस्कार-
 स्यैव हेतुताङ्गीक्रियते, न त्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्यते,
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसंभवे जायमानस्य त्वनुमानादे-
 रननुभूतविषयत्वेन तस्मा^(३) न्नोत्पत्तिसंभव इति त-
 त्कारणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते, ततः प्रमाणान्तरा-
 सहकृतसंस्कारजत्वं, तद्व्यङ्ग्यो वा जातिविशेष एव,
 स्मृतित्वम् *, -इति,

टी० ॥ “कैश्चिदि”ति । ‘इदं रजतमि’तिभ्रमस्थले ग्रहण-
 स्मरणरूपज्ञानद्वयभेदाग्रहवादिभिरित्यर्थः ॥ ननु रजतेन सम-
 मिन्द्रियसन्निकर्षाभावादगत्यैव तद्ज्ञानं स्मरणमभ्युपेयमित्यत
 आह- । “नचे”ति ॥ गूढाभिसन्धिराह- । “इन्द्रियार्थे”ति ।
 अनुभवत्वावच्छिन्नसामग्र्यभावात् तत्र स्मृतित्वम्, अनुमित्यादौ
 तु न तदवच्छिन्नसामग्र्यभावो लिङ्गपरासर्गादेरनुभवसामग्र्या एव
 सत्त्वादिति शङ्कते- । “सर्वे”ति ॥ गूढाभिसन्धिः पुनराह- ।
 “कथमि”ति ॥ नन्वर्थापत्तिमादाय प्रत्यक्षादीनि सीमांसकमते
 पञ्चैवानुभूतयः प्रमाणानि, प्रमुष्टततांशे च स्मरणे तत्कारण-
 व्यतिरेकादेव स्मृतित्वमिति शङ्कते- । “पञ्चे”ति । प्रमाणपदं

(१) पञ्चानां प्रमाणानां समाहारः पञ्चप्रमाणी, पञ्चपूलीत्यादिवत् ।

(२) पञ्चमी प्रमा = अर्थापत्तिः । (३) तस्मात् = संस्कारमात्रात् ।

भावसाधनं^(१), पञ्चपदं च यथादर्शनप्रमाणसङ्को^(२)पल्लव
एवमग्रेपि ॥ स्वाभिप्रायमुद्घाटयति-। “चतुरि”ति । चतु
प्रमास्तदभ्युपगताः^(३), पञ्चमी प्रमा स्मृतिरेव भवेति
सुवचमित्यर्थः ॥ प्रमुष्टतत्तांशस्मरणस्य स्मरणान्तरदृष्टान्ते
प्रमाणीसासग्रीविरहे जायमानत्वात् स्मृतित्वं साधनीयं
तु नास्ति, सर्वेषामेव स्मरणानामनुभवत्वस्योक्तत्वादित्यु-
क्तं “कुत्र चे”ति ॥ ननु प्रमुष्टतत्तांशस्मरणे परिशेषात्संस्कार-
कारणम्, अनुमित्यादौ तु लिङ्गपरामर्शादीनां कारणानां
दपूर्वसाध्यादिसंसर्गे पूर्वाननुभूते^(४) च संस्कारभावात् सं-
जन्यत्वेन चानुमित्यादेरनुभवत्वस्यैव व्यवस्थापनात्
न्दिरिति शङ्कते-। “अथे”ति ॥

सू० मैवम् । “तत्र कारणत्वं किमिति नास्त्यस्यैव ।
संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते । * तेनार्थेन सहकारिणा
ऽस्य सन्निकर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य जायामी”
नकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेन्द्रियजत्वं तस्य ? * अतिप्रस-
चेन्न, “संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जनने^(५)”तिप्रस-
तादवस्थ्यात् । * “सहचरित^(६)”धर्मदर्शनादिना
कारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जनने नास्त्यस्य
सङ्गः ? *, -इति चेत्, “तेनैव सहकारिणा सजितं धर्म-
रजतगो

(१) भावसाधनम् = प्रमितिः प्रमाणम् (= प्रमा,) इतिभावव्युत्पत्तिरिति

(२) चार्वाकस्य मते प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं, कथादबौद्धशेखर-
तिरपि, नैयायिकैकदेशिनामुपमितिरपि, नैयायिकानां शाब्दमपि, स्वर्गवति
वेदान्तिनोरनुपलब्धिरपि, पौराणिकानां साम्भविकैतिह्यके अपि, त-
काणां चेष्टापि-इति यथाशास्त्रमुत्तरोत्तरं प्रमाणसङ्ख्या द्रष्टव्या

(३) ‘भवेयुरिति’ शेषः । (४) ‘साध्ये’ इति शेषः, यद्वा ‘पूर्वाननुभूते’
इति ‘अपूर्वसाध्यादिसंसर्गे’ इत्यस्यैव विशेषणम् । (५) तज्जनने-
जनने । अतिप्रसङ्गात्तादवस्थ्यात् = सादृश्यदर्शनादिविरहदशायां
संस्कारेभ्योपि स्मृतिप्रसङ्गात् । (६) सहचरितो धर्मः = चाकच-
रूपः समानो धर्मः ।

द्विलम्बादननुभूते समापि स्मृतिविलम्बो ननु संस्कारा-
दित्याह-। "तवापी"ति ॥ ननु रजतादिस्मरणमिति
चेत्तदा लुप्तसंस्कारस्या^(१)पि रजतादेर्ज्ञानप्रसङ्गः; किं
र्मधर्मिणोर्यत्साहचर्यं सम्बन्धस्तस्य दर्शनाद्यः संस्कारो-
स यस्य लुप्तस्तस्यापि सहचरितं यद्रजतादि धर्मिभूतं
त्वन्मतेऽक्षजा प्रतीतिः स्यादित्याह-। "लुप्ते"ति ॥
न्धेरुत्तरम्-। "तवापी"ति । तादृशस्य=लुप्तसाहचर्य-
स्कारस्य पुंसः, केवलधर्मिणोचरसंस्कारवतः स्मृतिप्रसङ्ग-
अभिसन्धिमाह-। "तस्मादि"ति । त्वन्मते यत्संस्कारो-
तदभावविशिष्टादिन्द्रियादेव स्मरणोपपत्तेः किं संस्कारो-
सू० तदेवम्-

"तत्सद्रूपप्रत्यभिज्ञानं^(२)यत्ते संस्कारबोधक-
सहकारि तदेवास्तामक्षस्याऽतिप्रसक्तिनु-
'तत्सद्रूपप्रत्यभिज्ञानं तु स्मर्त्तव्यस्मरणपूर्वकम्
तदपि सममेव^(३) । * 'तथाप्यन्यत्रार्थसन्निक-
रणेन्द्रियस्य ज्ञानकरणत्वं नापलब्धचरम् ?
चेन्न, 'विशिष्टरूपेण^(४)भ्रमविषये मया तदु-
'सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्ट-
'किंच, संस्कारस्यापि प्रमाणान्तराऽसहकृतस्य
ज्ञानजनकत्वं द्रष्टुमिति तदपि कथं कल्प-

(१) लुप्तसंस्कारवतः पुरुषस्येत्यर्थः ।

(२) तेन = अनुभूतरजतेन सद्रूपिदमिति तत्सजातीयस्य
यत्तो सिद्धांते संस्कारोद्बोधकत्वेनाभिमतं तदेव समाक्ष्य-
स्तामित्यर्थः । (३) यथा तव मते तत्सद्रूपप्रत्यभिज्ञानं स्मर्त्त-
पूर्वकं सत्संस्कारोद्बोधकं तथा मन्मतेपि तत् स्मर्त्तव्यस्मरणपूर्वकं
यसहकारि भविष्यतीति साम्यमेवेत्यर्थः । (४) अत्र तृतीय-
र्थोऽभेदः, तथा च रजतत्वविशिष्टशुक्त्यभिज्ञो यो भ्रमविषय-
गमात् = सन्निकर्षमन्तरेणैवेन्द्रियस्य करणत्वोपगमात् । यद्वा नि-
पेक्षेत्यस्य लोकविलक्षणप्रकारेणेत्ययमर्थः ।

१*प्रत्यभिज्ञाने एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादि सहकारि कल्पितं^(१) न त्विन्द्रियस्य ? *, -इति चेत् न, प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात्, सदृश^(२) दर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् ।

टी० ॥ “तत्सदृशि”ति । तस्य=रजतादेः, सदृशं=शुक्त्यादि, तस्य प्रत्यभिज्ञानं=ज्ञानं,^(३) तथाच सदृशाऽदृष्टचिन्तासहकृतमिन्द्रियमेव स्मृतिजनकम्, अतः स्मृतेरनुभवत्वमित्यर्थः ॥ दृष्टान्वयव्यतिरेकस्य सन्निकर्षस्याभावाद् रजतस्मरणं नाक्षजमित्याह- ।

“तथापी”ति ॥ “विशिष्टे”ति । अत्रविषयरजतस्मरणमक्षजं नेन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते-इत्युच्यते, न त्व^(४) अनुभवमात्रमित्यर्थः, धर्मीन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यभिज्ञाने इव प्रकृतेऽपि सत्त्वादिति भावः ॥ येन दोषेण तत्तामोषस्त्वया वाच्यः स एवेन्द्रियप्रत्यासत्तिरित्याह- । “सहकारी”ति ॥ विवादपदं रजतस्मरणं तद्यापि संस्कारमात्रजं कथं स्यात् ? संस्कारस्य प्रमाणसाहित्येनैव प्रत्यभिज्ञानादौ जनकत्वावधारणादित्याह- । “किंचे”ति ॥ प्रत्यभिज्ञादिदृष्टान्तानुरोधेन चेत्तत्कल्पना तदा तत्र संस्कारस्य सदृशदर्शनादि सहकारी इत्यन्यत्रापि तथैवेति शङ्कते- । “प्रत्यभिज्ञाने”इति ॥ तत्रापी^(५)न्द्रियसहकारित्वमेव वक्तव्यमित्याह- । “ने”ति ॥

(१) सदृशदर्शनादिसहकृतस्य संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञाने एव कारणत्वदृष्टं नेन्द्रियस्येति भावः । (२) सदृशदर्शनादित्यतः प्राक् ‘तयोरि’ति शेषः । अयमाशयः-यथा त्वया प्रत्यभिज्ञायां सदृशदर्शनस्योद्बोधकविधया संस्कारं प्रति सहकारित्वं वक्तव्यं तथा तत्रेन्द्रियं प्रत्यपि तस्य सहकारित्वं शक्यते एव मयापि वक्तुं, तद्वदेव चान्यत्रापीति । (३) ज्ञानं तेन सदृशिदमिति सादृश्यज्ञानमित्यर्थः, क्वचित्तु ज्ञानमिति पदं नास्ति । यद्वा शङ्करमिश्रस्य प्रत्यभिज्ञानशब्देनापि मौलिकेन प्रकृते ज्ञानमात्रमेव व्याचिख्यासितं, न तु तेन सदृशिदमित्याकारकं प्रत्यभिज्ञारूपं विशिष्टज्ञानमपीति बोध्यम् । (४) अनुभवत्वावच्छिन्नोऽनुभवः सन्निकर्षं नापेक्षते इति नूतयते, इति सम्बन्धः । (५) तत्रापि=सदृशदर्शनादावपि । यद्वा तत्रापि=प्रत्यभिज्ञायामपि, ‘सदृशदर्शनादीनामि’ति शेषः ।

सू० *अत्र^(१)सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारि
 स्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवत् ? *, -इति चेत्,
 सति तद्वदेव तत्तोलेखापत्तेः, 'सदृशदर्शनना
 कृतत्वेन च तत्तांशप्रसङ्गने^(२)संस्कारजत्वस्यो
 त्वम् । * नच सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ता
 जिकेति त्यज्यतां, न संस्कारः-इति युक्तम्,
 शदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात्
 * तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य
 हातुं शक्यम् ? *, -इति चेन्न । 'उक्तमत्र यथेति
 प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कार
 प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति
 हातुं न युक्तमिति;

टी० ॥ यथा प्रत्यभिज्ञाने सदृशदर्शनमिन्द्रियस्य
 दृष्टं तथा संस्कारोपि तत्रेन्द्रियसहकार्येवेति कथं रज
 संस्कारस्तिरस्कृतः ? इत्याह-। "अत्रे"ति ॥ संस्कार
 प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणमेव न स्यादित्याह-। "तथा सती"ति
 संस्कारवत् सदृशदर्शनादेरपि तत्तोलेखसासर्ग्यमविशिष्ट
 आह-। "सदृशेति । संस्कारजत्वनिवृत्तया तत्र तत्तोलेख
 त्तिरित्यर्थः ॥ संस्कारजत्वोपाधेः पक्षवृत्तित्वमाशङ्काह-।
 ति । विवादपदे रजतज्ञाने तत्तोलेखो नास्ति, तथाच तत्र
 तद्व्याप्यस्य सदृशदर्शनजत्वस्य निवृत्तिरस्तु संस्कारजत्व
 स्यादेव, तथाच स्मरणमेव प्रमुष्टतत्ताकमिति शङ्कार्थः ॥

(१) अत्र=रजतादिभ्रमे, सदृशदर्शनस्येन्द्रियं प्रति संस्कार
 संस्कारस्यापीन्द्रियं प्रति सहकारित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, भ्रमज्ञाने
 न्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वाविशेषादिति भावः । तथाच संस्कार
 द्रजतादिभ्रमः स्मृतिरेव । यद्वा, अत्र = इन्द्रिये सदृशदर्शनस्य
 त्वे संस्कारेपि सहकारित्वस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । (२) भ्रमज्ञाने तत्ता
 सदृशदर्शनादिसहकारिजन्यत्वाविशेषादित्यापादने इत्यर्थः ।
 (३) यतथाबोधात्=स्मृत्यात्मकबोधाभावात् ।

संस्कारसहकारिणादिविनाकृतस्य संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वं न द्रष्टुमिति तन्नित्यवृत्त्या (१) संस्कारजत्वस्यपि निवर्तते इति कथं तत्स्मरणं भवेदिति परिहरति—। “सद्रूपदर्शनमिति”ति ॥ नन्वसन्निकृष्टरजत-विषयकं प्रत्यक्षं कथं स्यादिन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वात्तथाचागत्यैव तत् स्मरणं मन्तव्यमिति शङ्कते—। “तथापी”ति ॥ प्राप्त्यभावाद् यथा नेन्द्रियं तत्र रजते प्रवर्तते तथा प्रमाणान्तराभावात् संस्कारोपि न प्रवर्तते, प्रत्यभिज्ञानादौ सामान्तारसहकृतस्यैव जनकत्वनिर्णयादिति प्रतिबन्दिमाह—। “सक्तमिति”ति ॥

सू० “सं^(२)स्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः । तत्तांशमोषकल्पनं च स्वतन्त्र-संस्कारजत्वपक्षे एव यावत्^(३) अधिकम् । कुतश्चायं तत्तांशमोषः ?-इति विचारमधिकरोति, “पूर्वं वर्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवो^(४)पनेतुमुचितत्वात्; प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् । * दोषवशात्तत्तांशमोषः ? *, -इति चेन्न, “विषयसंबन्धस्य स्वभावत्वेन^(५) संस्कारे तदलोपात् ।

टी० ॥ ननु प्रतिबन्दिद्रूपणमित्यत आह—। “संस्कारस्यापी”ति । संस्कार एव मनसः प्रत्यासत्तिरिति मानसमेव रजतज्ञानमित्यर्थः ॥ अक्षानिरपेक्षसंस्कारजत्वे तत्तोत्प्लेखधैव्यमिति दोषान्तरमाह—। “तत्तांशे”ति । यद्यप्यक्षापेक्षसंस्कारजत्वमपि प्रत्यभिज्ञायां तत्तोत्प्लेखो द्रष्टुः^(६) तथापि संस्कारजत्वे तत्तांशमोष-

(१) सद्रूपदर्शनादिनिवृत्त्येत्यर्थः । (२) पूर्वं प्रत्यासत्त्यभावमनुपेत्य दूषणमवाचीदानीं तु स एवातिष्ठ इत्याह-समिति । (३) स्वतन्त्र-संस्कारजत्वपक्षे एव तत्तांशमोषकल्पनं यावत् (तावद्) अधिकमित्यन्वयः । (४) तथैव=पूर्वकालवैशिष्ट्यरजताद्यर्थेतदुभयविषयकेणैव । (५) संस्कारे विषयसंबन्धस्य (=तत्तारूपविषयसंबन्धस्य) स्वभावत्वेन-इति संबन्धः । (६) “तथा च रजतधर्मस्यैन्द्रियकत्वेपि तत्तोत्प्लेखेन भाव्यम्”-इति शेषः ।

कल्पनमिह त्वया कर्तव्यमिति कल्पनागौरवमित्यर्थः।
कल्पयितुमपि न शक्य^(१)मित्याह-। “कुत” इति ॥
बलात्तथाभानध्रौव्यमित्याह-। “पूर्वमि”ति । अनुभवे
मानकालो विशेषणतया भासते स एव स्मरणे तत्तया
इति वस्तुगतिः, तथाच विशेष्यमात्रं स्मर्यते न तु
मपि-इदं कथं स्यादित्यर्थः ॥ यदि दोषस्तत्तया सह प्रत्य
विलुप्यति तत्राह-। “विषये”ति । संस्कारेण सह त
स्वभावः प्रत्यासत्तिः, सच संस्काररूपमेव, नच तस्मिन्
वा विशेष्यस्मृतिरपि न स्यादित्यर्थः ॥

सू० * “दोषात् स्मृतौ^b तथा ? *, -इति चेत्, ‘क
रसौ दोषः ? । * “यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषा^(१)
-इति चेत्, ‘तर्हि ‘तद्रजताविशिष्ट^(२)मि
तमि’त्यत्र, ‘सैव रजतव्यक्तिरियमि’त्यत्र वा,
स्तदेव रजतमुपस्थितमि’तीह वा सामान्यत
रजतस्य तदापि परासृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांश
स्यात्, दोषस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा
रजतमि’त्यंशेपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमेव
स्यादित्यास्तामियं^b प्रसक्तानुप्रसक्तिः ।

टी० ॥ ननु दोषः संस्कारं न विलुप्यति, किंतु तत्तांश
लक्षणं कार्यं प्रतिबध्नातीत्याह-। “दोषादि”ति ॥^b “त

(१) अयंभावः, -संस्काराऽसहकृतेन्द्रियकज्ञाने तत्तांशमेव
केवलसंस्कारजन्यस्मरणे तु न स दृष्टः, सोऽयमदृष्टोऽपि त्वया
इति तवैव गौरवमिति । (२) “तत्तांशमोषणम्”-इति शेषः ।

(३) परेषाम्=नैयायिकानां-भवतामित्यर्थः, विशेषणतया
निकर्षेण प्रत्यभिज्ञायां तत्ताप्रत्यक्षवादिना तेनैव कथाया उपपत्त्या
अत एवात्र व्याख्यायां भ्रान्तिशब्दस्यान्यथाख्यातित्वेनार्थप्रका
शितव्यतमम् । यद्वा, परेषां नैयायिकादीनामित्यर्थः, अस्मिन्
व्याख्यायां “अन्यथाख्यातिजनकत्वम्”-इत्यत्रान्यथाख्यातिशब्द
परीतख्यात्यर्थकतयोपलक्षणतया वाऽख्यातिख्यातिव्यतिरिक्त
ख्यातयः सङ्गृह्यन्ते ।

(४) अविशिष्टम्=सदृशम् ।

लोप इत्यर्थः ॥ भवेदेवं यदि दोष एव व्यवस्थितः स्यात्,
नचैवमित्याह—^a“कः पुनरिति ॥ अन्यथाख्यातिजनकत्वं दोष-
त्वमित्याशङ्कते—^d“यस्मादि”ति । “यदपि कैश्चिदुच्यते”-
इत्यारभ्य प्राभाकरो वादी, नचासाधन्यथाख्यातिं मन्यते,
इत्यत उक्तम्—“परेषामिति ॥ “तर्ही”ति । रजतव्यक्त्यन्तरे,
शुक्तौ वा, यत्रैवंप्रकारो भ्रमस्तत्रापि तत्तामोषः स्यादित्यर्थः ॥
ननु तच्छब्देन वणिग्वीथ्यादिदूषरजतविशेषपरामर्शे विशेषदर्श-
नान्नायमाकारो भ्रमस्येति कुतस्तत्तामोष आपाद्यते, इत्यत
उक्तम्—^f“सामान्यत एवे”ति । तदा=तच्छब्देन सामान्याका-
रेणैवोपस्थितं रजतं परामृश्यते नतु पुरोषतिविलक्षणाकारेणे-
त्यर्थः ॥ ननु तत्तांशे स्मृतेरप्रतिबन्धात् त्वदुदाहृतज्ञानस्थले
दोष एव नास्तीत्यत आह—^g“अन्यथे”ति । ‘तदेवेदं रजत-
मितिज्ञानं ‘तदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानं नरसिंहाकारं, ‘रजतमि’-
त्याकारस्तु स्मरणमेव; अन्यथारजताभेदग्रहेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः,
तथाच यदि दोषो नास्ति तदा रजतांशेपि तत्तामोषो न स्या-
दित्यर्थः ॥ ^h“प्रसक्ते”ति । प्रमाखण्डनमुपक्रान्तं, तत्प्रसक्तं प्रत्य-
भिज्ञानखण्डनं, तदनुप्रसक्तं दोषखण्डनमित्यर्थः ॥

सू० *नच प्रत्यभिज्ञा नाम स्मरणानुभवाभ्यामन्य एव
प्रकार-इति वाच्यम्*, ^bअननुभवत्वेनाप्रमात्वापा-
तात् । *नचैवमस्तिवत्यपि वाच्यम्*, ^dअक्षणि-
कत्ववादिना स्थिरसिद्धौ प्रमात्वेनोपन्यस्तत्वात्;
^eईदृशप्रसिद्धलक्ष्यत्यागेन च लक्षणोपपादनेऽनियमः
प्रसज्येतेति । ^fतस्माज्जातिवाचिनो^(१)ऽनुभवपदस्य
स्मृतितो व्यवच्छेदार्थमुपादानम्-इति सर्वथानुपप-
न्नमिति । ^gनापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, नापि स्मृ-
तिलक्षणरहितत्वम्, उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य
दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । इतोपि न
स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, तथाहि—

(१) जातिवाचिनः = मीमांसकमतेऽनुभवत्वात्मकजातिवाचिनः ।

टी० ॥ चित्ररूपमिव प्रत्यभिज्ञानं स्मरणानुभववि-
 मेवेत्यपि नेत्याह-। “नचै”ति ॥ “तत्त्वानुभूतिः प्रमे-
 लक्षणादननुभवत्वेनाप्रमात्तवापात इत्याह-। “अननुभव-
 ति ॥ ननु स्मृतिवत्^(१) प्रत्यभिज्ञानमपि यथार्थमात्रं ननु
 पीत्यत आह-। “नचैवमि”ति ॥ “अक्षणिक्त्ववादिने-
 योहमन्धभूवं सोहं स्मरामीत्यादिप्रतिसन्धानस्यात्मादि-
 साधनत्वेन त्वयोपन्यस्तत्वादित्यर्थः ॥ यत्रयत्रातिव्याप्ति-
 स्तत्तद्यदि त्याज्यमेव तदा परमार्थव्यवस्थैव^(२) न स्यादि-
 ह-। “हृद्वृत्तेति” ॥ अनुभवत्वस्य स्मृतिव्यावृत्तजातेरनु-
 ‘तत्त्वानुभूतिः प्रमे’तिलक्षणेनुभूतिपदमव्यावर्तकमेवेत्यु-
 रति-। “तस्मादि”ति ॥ अनुभवत्वं जातिर्मास्तु, स्मृत्य-
 नत्वलक्षणमुपाधिरस्तु, नहि तत्रापि जातिसाङ्ख्येयमपि
 आह-। “नापी”ति । “तत्सद्वृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कार-
 कम्”-इत्यादिना सर्वासां स्मृतीनामनुभवत्वव्युत्पादनेन
 मात्रमनुभव इति^(३) प्रमालक्षणेऽनुभवपदव्यवच्छेदकत्व-
 त्तिरित्यर्थः । यद्वा, स्मृतीनामनुभवत्वव्युत्पादनेन ‘स्मृ-
 त्वमि’त्यत्र स्मृतिपदव्यवच्छेद्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

सू० स्मृत्यन्यत्वं “यत्किञ्चित्स्मरणान्यता वा ?-१ सर्वसा-
 स्मृतिव्यक्त्यन्यता वा ?-२ स्मृतित्वरहितत्वं वा तदुपस्थि-
 अभिप्रेतम् । प्रथमे तु स्मृत्यन्तरव्यतिरेकात्प्रकारेण
 न्तरमप्यनुभूतिः स्यात्, नहि यतो^(४) व्यति-

(१) यथाभूतार्थावगाहिस्मृतिवदित्यर्थः । (२) यत्रयत्र प्रत्यभिज्ञान-
 अतिव्याप्तिः-अप्रमालक्षणस्य प्रमालक्षणस्य त्वव्याप्तिरेवेति ध्येयम्,
 = प्रत्यभिज्ञादिकं, यदि त्याज्यम् = प्रमालक्षणाऽलक्ष्यत्वेन स्वीक-
 मित्यर्थः । (३) “पदार्थव्यवस्थैव”-इति तु पुस्तकान्तरस्था-
 (४) इतिशब्दे हेत्वर्थे, यस्माज्ज्ञानमात्रमनुभवस्तस्मात् “तत्त्वानु-
 प्रमा”-इतिप्रमालक्षणेऽनुभवार्थकाऽनुभूतिपदनिष्ठव्यवच्छेदकत्व-
 त्तिरित्यर्थः । अनुभवपदमित्यापाततः, “तत्त्वानुभूतिः प्रमे”ति
 प्रमालक्षणेऽनुभवपदाभावात् । यद्वा, “यथार्थानुभवः प्रमे”तिव-
 लक्षणाऽभिप्रायेणानुभवपदं प्रयुक्तम् । (५) यतः स्मरणव्यतिरेकात्
 स्मृतिव्यतिरेक्यतिरिक्ता तत्स्मरणमेव न भवति (इति) नहीत्य-

स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिस्तत् स्मरणमेव
न भवति येन तदव्ययत्वं न स्मृत्यव्ययत्वं स्यात् । नापि
द्वितीयः । सदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता
कथङ्कारं व्यतिरिक्तत्वसवधारणीयस् प्रमायाः ?,
तासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तथाहि, न तावत्
परकीयज्ञाने परस्याऽस्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः, ना-
प्यनुमानार्थापत्ती, लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्वत्रावा-
गदृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात्; नापि शब्दः, 'सर्वत्र तस्या-
सम्भवात् । 'उपमानाद्यसम्भवापि स्फुट एव, ततः
'कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्यो व्यतिरेकोनिरूप्यः
प्रमायाः ? इत्यबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य ।

टी० ॥ "यत्किञ्चिदि"ति । स्मृतिविशेषान्योन्याभावव-
त्त्वमित्यर्थः ॥ ^b"प्रथमे" इति । स्मृतिविशेषान्योन्याभाववत्त्वं
स्मृतिविशेषे गतमिति सौप्यनुभवः स्यादित्यर्थः ॥ "अस्मादृश"
इति । अयोगिन इत्यर्थः । यद्यपि सर्वस्मृत्यनुपस्थितौ "तासां
सर्वोसामि"ति तवाप्यभिधानमनुपपन्नम्, उपस्थितौ वा समापि
हेतुत्वं तदुपस्थितिः स्यात्, तथापि विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकेन
प्रकारेण^(१) तदुपस्थितिरशक्येत्यर्थः ॥ ^a"सर्वत्रे"ति । नहि स्मृत्य-
न्यत्वग्रहदशायामवश्यं तादृशः शब्दो^(२) स्तीत्यर्थः ॥ "उपमा-
ने"ति । उपमानस्य सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धमात्रपरिच्छेद^(३) फलक-
त्वेन सर्वस्मृत्युपस्थापकत्वायोगात्^(४) । आदिपदादैतिह्या-^(५)

(१) तत्तत्स्मृतित्वेन प्रकारेणेत्यर्थः । (२) तादृशः शब्दः = तत्तत्त्वचैव-
मेवादिस्मृतिवाचकः शब्दः । (३) परिच्छेदोऽवधारणम् । (४) 'स्मृतिः
स्मृतिपदवाच्या' - इत्याकारकवाच्यवाचकभावसम्बन्धमात्रज्ञानरूपत्वादु-
पमानस्य तत्कारणीभूतं स्मृत्यात्मकसम्बन्धिज्ञानं ततः पृथगेव वक्तव्यं
तच्च तदुपमानमिति भावः । (५) इति ह इत्येवैतिह्या, स्वार्थं तद्धित-
प्रत्ययात्; इति (= एवम्) ह (= स्फुटम्) आसीदित्येतदर्थबोधकं यत्त-
दैतिह्याम्, यथा 'इह वटे यक्षस्तिष्ठती'ति पारस्परिकं वाक्यं, तस्यापि
स्मृत्यन्यत्वग्रहदशायां नियतं प्रागसम्भव एव ।

देसङ्ग्रहः, सर्वमतखण्डनस्योपक्रान्तत्वात् ॥

सू० *^a नच वाच्यम् स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृति-
 सर्वकालसर्वपुरुषसंबन्धिन्यः स्वात्मीयां^(१)
 व्यक्तिं प्रत्यक्षयताप्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामा-
 क्षण्येन्द्रियप्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले इ-
 प्यव्यापकव्यक्तय इति*,^b दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
 षग्रस्तत्वात् । 'तथा सत्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षय-
 यत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्ष-
^dएवमभ्युपगच्छतश्च श्रद्धधीमहि ते सार्व-
 यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्तते त्वमनो-
 नापि तृतीयः । स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृति-
 ववत्त्वं वा स्यात् ?-१ स्मृतित्वं^(२)प्रतियोगिक-
 यस्य स्वरूपं वा ?-२ तज्ज्ञानं वा ?-३ न तावद-
 तथाहि, स्मृतित्वान्योन्याभावापि स्मृतित्वगत्या सा-
 भवत्येव, नद्वत्त्वं स्मृतिष्वप्यस्ति,

टी० ॥ ननु स्मृतित्वं यत्सामान्यं तद्विशेषणतया^(१)
 सर्वाः स्मृतयो ग्रहीतुं मनसैव शक्याः, कथमन्यथा धूमत्ववि-
 तयाऽतीतानागतसकलधूमव्यक्तयो भासन्तां, दृश्यते वि-
 वर्तिनो धूसादनुमिति, सा च सामान्यलक्षणमन्तरेण त-
 दित्याह-। "नचे"ति ॥ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरतिप्र-
 लक्षणं प्रका-

(१) स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता स्मृतित्वेन सर्वाः
 क्तयः सामान्यलक्षणया इन्द्रियप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते
 ग्रहणकाले व्याप्यव्यापकव्यक्तय इवेति न च वाच्यमित्यन्वयः ।
 करस्य मतेऽभावस्याधिकरणात्मकत्वेनानुभूतौ स्मृतित्वरहित-
 त्वप्रतियोगिकमाश्रयस्यानुभूतेः स्वरूपमेवेत्यभिप्रेत्य पृच्छति-
 त्वेति । तज्ज्ञानम् = स्मृतित्वप्रतियोगिकं यदाश्रयस्य स्वरूपं त-
 मित्यर्थः । (३) 'तद्विशेषणतया'-इति बहुव्रीहिः, सामान्यवि-
 तयेत्यर्थः । एवमग्रे धूमत्वविशेषणतयेत्यत्रापि बोध्यम् ।

नया प्रमाणवाधितत्वाद् दृष्टान्तदाष्टान्तिकावनुपपन्नावित्या-
 स्मृतिरिति । ^b“दृष्टान्ते”ति ॥ अतिप्रसङ्गमेवाह- । “तथा सती”ति ॥
 ननु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या विश्वं प्रत्यक्षमेवेत्यत
 आह- । ^d“एवमि”ति । प्रमेयत्वेन यदि विश्वमेव प्रत्यक्षं तदा
 सर्वस्य हृदि स्थितं परेण ज्ञायेत; *नच तर्दापि प्रमेयत्वेन ज्ञायेते
 वेति वाच्यम्*, घटत्वादिनापि ज्ञानप्रसङ्गात्, घटघटत्वतद्वै-
 र्थ्यान्तिविषयानां प्रमेयत्वलक्षणप्रत्यासत्त्या सन्निकृष्टत्वात्; *सामान्य-
 लक्षणायाः प्रत्यासत्तेरयं महिमा-यदेव सामान्यं प्रत्यासत्तिस्त-
 प्रकारकमेव ज्ञानं तथा जन्यते इति प्रमेयत्वेन परहृदयगतज्ञानं,
 नतु घटत्वेन*, -इति चेत्तर्हि यदि घटत्वमिन्द्रियमन्निकृष्टं, पर-
 साक्षाद्यापि हृदि घट एव, तदा ‘घटं जानामी’त्युत्तरापत्तेः; *
 रिवर्तते परमनोगतस्यापि घटस्य तत्र घटत्वेन ज्ञानमस्त्येव तन्मनोगत-
 त्वेन तु तत्र ज्ञानं नास्ति तन्मनोगतत्वस्य सामान्यस्याप्रत्या-
 सत्तित्वात् *, -इति चेन्न, नियामकाभावात्; नहि भासमानत्वे
 सत्यपि प्रकारं प्रति विशेषः^(१) कश्चिदस्ति; * नचानागतपाक-
 तावत्प्रवृत्ते ज्ञानसाध्यतया तत्र च प्रमाणान्तरस्य तदानीमभावाद्-
 त्वगत्या सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरिति वाच्यम्*, ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां
 समानविषयतामन्तरेणापि समानप्रकारकतयैवोपपत्तेः^(२); * नच
 (१) अयं भावः, -परमनोगतस्य घटस्य घटत्वेन भाने जिज्ञासायां
 सत्यां कदाचित् तन्मनोगतत्वेनापि भानं प्रत्युत्तरणं चावश्यकम्, नहि
 भूतले घटत्वेन घटज्ञानवान् भूतलस्थत्वलक्षणस्यादिजिज्ञासायां तथा-
 विधं प्रकारं न प्रतिपद्यते, प्रकृते तु शतशोपि जिज्ञासायां तन्मनोग-
 तत्वं नैव प्रतिपद्यते इति घटत्वेन घटस्य भासमानत्वे तन्मनोगतत्वादि-
 त्त्वलक्षणं प्रकारान्तरं प्रत्यभासमानत्वं विशेषो न युक्त इति । (२) सामा-
 न्यलक्षणप्रत्यासत्तिवादिमते वर्तमानपाकव्यक्तिं पश्यता तद्गतपाकत्वलक्ष-
 णसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याऽनागतपाकव्यक्तिरपि तत्तन्ने दृष्टैव, तथाच
 तत्र प्रथमत इष्टसाधनताज्ञानं, तत इच्छा, ततः प्रवृत्तिश्चेोपपद्यते; खा-
 यदनिकमते तु ज्ञानेच्छाकृतीनां समानविषयतानियम एव नास्ति, समा-
 नप्रकारताया एव नियमः, तथा च वर्तमानपाकव्यक्तिदर्शनकाले तद्व्य-
 क्तिमात्रविषयकमेव ज्ञानं, नतु पाकत्वलक्षणसामान्यलक्षणप्रत्यासत्ति-
 वलादनागतपाकव्यक्तिविषयकमपि, कृतिश्चास्ति तद्विषयिणीति ज्ञान-
 कृत्योरसमानविषयत्वेपि समानपाकत्वप्रकारता न द्याहन्यते इति भावः ।

व्यभिचारशङ्कार्थं सामान्यलक्षणा, नह्यनुपस्थितधूमे व
 करणं शङ्कितुं शक्यमित्यनागत^(१)धूमज्ञाने सति व्यभि
 ङ्कायाः संभवादिति वाच्यम् *, अयं धूमे वह्निजन्यो
 वह्निजन्यत्वसन्देहस्यैव व्यभिचारशङ्कात्वात्, तस्य ते
 धूमे एव संभवात्, नहि सामानाधिकरण्यमात्रं^(२)कार्यकारण
 इति भावः ॥

सू० ततश्च स्मृतेरपि "तथात्वापत्तेः, तदव्यव
 'विशेषणवैयर्थ्यं' च; 'विना विशेष्यमिच्छा
 प्रसङ्गात् । * स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र वि
 *, -इति चेन्न, तथाहि 'स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः
 किमुच्यते ?, किं स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः^(३)
 संसर्गविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य ? अथान्यदेव वा
 दनया वाग्भङ्गा विवक्षितम् ?-। आद्ये स्मृति
 र्गस्यान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति स एव प्रसङ्ग
 नहि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अत एव न द्विती
 नहि संसर्गविशिष्टं यत् स्मृतित्वं तदेव स
 व्यक्तिः, ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स
 व्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषाऽनिवृत्तिः ।

(१) अनीतानागतेति त्वत्र युक्तं पाठमुत्पश्यामः, उपलब्ध
 गतपदमतीतस्यापि ।

(२) वन्हित्वावच्छिन्ननिरूपितधूमत्वावच्छिन्ननिष्ठसामानाधि
 लक्षणव्याप्त्यभिन्न एव यद्युपस्थितवन्हिधूमयोः कार्यकारणभावः स
 वन्हिजन्यत्वसन्देहस्य व्यभिचारशङ्कात्वेपि तदर्थं सामान्यलक्षण
 त्तिरवश्यमपेक्ष्येत न त्वेतदस्तीत्याह- 'नहि सामानाधिकर
 मि'ति, उपस्थितधूमे उपस्थितवन्हिसामानाधिकरण्यस्योपस्थि
 धूमीयकार्यकारणभावसमनियतत्वात्कथञ्चिदभिन्नत्वेन 'सामान
 रण्यमात्रमि'त्युक्तम् । (३) "स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याऽभावः"
 क्वचित्पाठः । (४) स एव प्रसङ्गः=स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गे वि
 र्थक्यप्रसङ्गे वा ।

टी० ॥ “तथात्वापत्ते”रिति । अनुभवत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

“विशेषणवैयर्थ्यं चे”ति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वमनुभवत्वमुक्तं तत्र ज्ञाने स्मृत्यन्यत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यं, विशेषणे सत्यपि स्मृतावतिव्याप्तिरित्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्यर्थः । यद्वा, प्रमालक्षणे^(१) अनुभवत्वस्य विशेषणस्य वैयर्थ्यं, स्मृत्यनुभवविवेकाभावादित्यर्थः ॥ ननु तत्त्वविषयत्वमेवास्तु प्रमालक्षणं किमनुभवेन विशेष्येणेत्यत आह- । “विने”ति । एवं सति न केवलं स्मृतावतिव्याप्तिः, किं तर्हि ? इच्छादा^(२)व्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा, ननु स्मृत्यन्यज्ञानत्वमित्यत्र ज्ञानमपि विशेष्यं त्यज्यतामित्यत आह- । “विने”ति ॥ “नही”ति । संसर्गविशिष्टस्मृतित्वस्यान्योन्याभावः सर्वस्मृतिव्यक्तिष्वनुगत इति विशेषणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यर्थः ॥

मू० “एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषाऽनिवृत्तिरेव, अनवस्थायां वा पर्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः । * नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गान्तरेण संबन्धित्वं किंतु स्वभाव एव, तत्कुतः परम्परागवेषणं कार्यमिति *, स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परिहर्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात्, “संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकायाप्यवसायित्वात्* । “किञ्च,^(३) तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गः स्मृ-

(१) “तत्त्वानुभूतिः प्रमा”-इतिप्रमालक्षणे इत्यर्थः ।

(२) इच्छादौ, यथाभूतार्थगोचरेच्छादावित्यर्थः । (३) एवं स्मृतित्वसंसर्गस्य संसर्गाभावमनुभूतावभ्युपगम्य तद्दृष्टान्तेन स्मृतावतिव्याप्तिरवादि सम्प्रति तु सोपि नानुभूतौ सिद्धगतीतिलक्षणस्याऽसम्भवदोषमाह-किञ्चेति, तदुभयस्वरूपातिरेकस्मृतित्वस्य यः समवायात्मकः संसर्गो यश्च स्मृतित्वात्मकधर्मसहितो धर्मो (=स्मृतिः) केवलो वा, -एतदुभयस्वरूपातिरेकं, तत्संसर्गस्य=स्मृतित्वसंसर्गस्याऽमन्यमानेनेत्यर्थः । एवं च स्मृतित्वसंसर्गः स्मृति-स्मृतित्व-स्वात्मकसमवायैतत्तृतीयस्वरूपो निष्पन्नः, तथा चानुभूतौ कथं तत्तृतीयात्मकस्य संसर्गस्य निषेधः, स्मृतित्वस्य,

तित्वधर्मि^(१)स्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मकत्वे
स्याप्यमानेऽनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य नि
किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति ? उत स्मृतित्वसंसर्ग
ततः कस्य निषेधः ? (२) ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय
प्रसङ्गो न भवति, यतः (३) स्मृतित्वसंसर्गस्यापि संसर्गात्
स्मृतित्वरहितत्वं, तच्च न स्मृतिषु, तत्र स्मृतित्वसंसर्गस्या
मानत्वादित्यत आह— “एवमि”ति । अपरापरसंसर्ग
चरसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय स्मृतौ प्रसङ्गतादवस्थ्या
न्तौ चानवस्थैवेत्यर्थः ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गे संसर्गान्तरं
किंतु स्वरूपसंबन्धेनैवाऽसौ संसृष्टः, तथाच नानवस्थेत्यतः संसर्गस्या
“नच वाच्यमि”ति । स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावात्संसर्गात् रहितत्वं
संसर्गान्तरविशेषणद्वारा कथञ्चिद्भेदो भवेत्तदभावे तु भेदका
त्तदन्योन्याभावमादाय सुतरां प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तदेवाह—
सर्गान्तरे”ति ॥ किञ्च, स्मृतित्वरहितत्वं—स्मृतित्वसंसर्गस्य
स्मृतित्वसंसर्गश्च तच्च स्मृतित्वं धर्मिस्वरूपं (४) चेत्यत्र परं
तादृशश्च स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभवस्याप्यस्तीति न तन्निषेधस्त
वतीति पुनरपि विशेषणवैयर्थ्यादिकमेवेत्याह— “किञ्च”

स्मृतौ स्मृतित्वसमवायस्य, अनुभूत्यात्मकधर्मिणश्चेतित्रयाणामपि
यथं स्वरूपतः सत्त्वात्, यद्यप्यनुभूतिर्न स्मृत्यात्मकधर्मिस्वरूपा, त
धर्मित्वेन धर्मिविवक्षया दोषस्तदवस्थ एवेति भावः । अत एव च न
त्वसंसर्गस्य संसर्गाभावोऽनुभूतौ, नहि भूतले संयोगेन घटसङ्गात्
घटसंयोगस्याभाव इत्यलमनल्पविस्तरेण । (१) स्मृतित्वधर्मिस्वरूप
तित्वस्य यो धर्मि (स्मृतिः) तत्स्वरूपं ; यद्वा, स्मृतित्वं च धर्मि
त्वधर्मिणौ तयोः स्वरूपं (स्मृतिस्मृतित्वोभयस्वरूपमितियावत्),
सागरकृतव्याख्यानुसारिपाठे तु स्मृतित्वेतिपदं न दृश्यते, केवलं तद
एव “स्मृतित्वसंसर्गो धर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मकत्वे
माने”-इति पाठः । (२) ‘ह्येतेरपि स्वरूपेण सत्त्वाद्’-इति शेषः ।
(३) यतः स्मृतित्वरहितत्वं—स्मृतित्वसंसर्गस्यापि संसर्गाभाव एव—इत्यतः
(४) ‘स्मृतित्वं धर्मिस्वरूपं चेत्युपलक्षणं स्वात्मकसंसर्गस्यापि, स्मृति
संसर्गस्मृतित्वधर्मिस्वरूपैतदुभयात्मकत्वस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

मूलं "अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्ग-
स्तदवस्थः, स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवतानभ्युपग-
मात् । स्वरूपमेव तयोः ^(१)संबन्ध इति हि तत्र भवतो-
ऽभ्युपगमः । ^(२)अथोच्यते, * अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः
स्वरूपसंभवेऽपि न परस्परसंबद्धबुद्धिजनकत्वं तयोः,
तादृक्त्वं ^(३) च यत्र तयोस्तत्र संबन्धात्मकत्वं स्वरू-
पयोरुच्यते*, -इति, मैवम्, विशेषोपसंग्राहकासिद्धौ
तस्याप्यनुपपत्तेः ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गौ न निषिध्यते किंतु स्मृतित्व-
संसर्गस्यार्थान्तरभूतः संसर्गोऽनुभवे निषिध्यते तथाच स्मृतित्व-
हितत्वं ^(३) न स्मृतौ किंत्वनुभवे तदस्तीत्यत आह- । "अर्थान्त-
रभूतस्ये"ति । त्वदभ्युपगमरीत्या स्मृतावप्यर्थान्तरभूतः स्मृति-
त्वसंसर्गस्य संसर्गो नास्तीति पुनरपि स्मृतौ प्रसङ्गो दुर्वा इत्यर्थः ।
* स्मृतौ स्मृतित्वसत्यनुभूतौ च तदत्यन्ताभावः ? -इति चेत्,
स्मृत्यनुभवयोर्विशेषाभिधानमतन्त्रमेव, यतः स्मृतित्वस्याप्यनु-
भूतित्ववदुपप्लावनीयत्वात् ^(४); 'अत्यन्ताभावः' -इति च यद्या-
त्यन्तिकोऽभावस्तदा स्मृतावपि स्मृतित्वस्यात्यन्तिक एवान्योन्या-
भावोऽस्तीति प्रसङ्गतादवश्यं, यदि च नित्यः संसर्गाभावोऽत्य-
न्ताभावः, तदा संसर्गान्योन्याभावमादाय कनस्य प्रसङ्गस्यापरिहार
एवेति भावः ॥ नन्वनुभूतेः स्वरूपं स्वरूपमेव, स्मृतित्वसंसर्ग-
स्यापि स्वरूपं स्वरूपमेव, नच तदुभयं स्वरूपं संबन्धात्मकं, पर-
स्परपक्षिष्टप्रत्ययजनकयोरेव स्वरूपयोः स्वसंबन्धात्मकत्वाद्,
उपक्षिष्टप्रत्ययश्च स्मृत्यैव स सं स्मृतित्वसंसर्गस्य नत्वनुभूत्यापीति
शङ्कते- । ^(५) "अथोच्यते" इति ॥ स्वरूपविशेषस्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गौ

(१) तयोः = स्मृतिव्यक्तिस्मृतित्वयोः । (२) तादृक्त्वं = परस्पर-
संबद्धबुद्धिजनकत्वम् । (३) स्मृतित्वरहितत्वम् = स्मृतित्वसंसर्गनिषेधः ।

(४) "अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ" -इतिकारिकाया अग्रे
कियद्दरे "गृहीतस्य ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञा-
नेऽतिप्रसक्तिः" -इत्यादिमूलग्रन्थेनोपप्लावनीयत्वादित्यर्थः ।

सह यदुपश्लिष्टप्रत्ययजनकत्वं तदुपग्राहकमवच्छे-
तस्यापि (=उपश्लिष्टप्रत्ययजनकत्वस्यापि) अ-
“विशेषे”ति ॥

मू० “उपसङ्गग्राहकान्तरौक्तौ तत्सम्बन्धेपि”
रोपसङ्गग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात्,
तापि^(१) चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधा-
स्यात् ? । * “स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे”
रूपबुद्धिजनकत्वस्य * ?-इति चेन्न, “भ्रान्त-
काया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वं
* यथार्थायाः ?”, -इति चेत्, “ईदृशबुद्धेर्यथार्थाया-
सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः, अ-
भ्युपैषि, किं प्रति^(२) तस्या जनकत्वाभावो नि-
टी० ॥ यदि स्मृतौ तदुपश्लिष्टप्रत्ययजनकत्वं प्रति-

दवच्छेदकमनुगतं वाच्यं, तदा तेनापि संबन्धः स्वरूपमेव
तत्रापि तदुपग्राहकपरम्परानुसरणेऽनवस्थेत्याह-। “उप-
हके”ति ॥ अनुभूतौ स्मृतित्वसंसर्गो नास्तीत्यत्रान्योन्या-
मादाय कृतः प्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्याह-। “एतावतापि
स्मृतित्वसंसर्गनिषेधस्य वर्णयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ननु
तित्वसंसर्गस्मृती संबद्धे”-इतिबुद्धिरस्ति, “स्मृतित्वसंसर्ग-
संबद्धे”-इतिबुद्धिर्नास्ति, तथाचैतादृशबुद्धिजनकत्वस्यैव नि-
नुभवे क्रियते, इति शङ्कते-। “स्मृतित्वे”ति ॥ “अनुभवो-
तिरेवे”तिआम्यतः “स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे”-इतिबुद्धि-
भवत्येवेति तज्जनकत्वस्यानुभवे निषेद्धुमशक्यत्वमिति
रति-। “भ्रान्ती”ति ॥ “स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे”-इति
प्रमाजनकत्वमनुभावे यदि निषिध्यते तदा निषेधस्य क-

(१) सम्बद्धबुद्धिजनकत्वमेव स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयोर्न सम्भव-
यामकाभावादित्युक्तमिदानीं तदभ्युपगमेऽनुभूतिलक्षणस्याविवक्षि-
ह-एतावतेति । (२) किं प्रति = किं प्रतियोगिनं प्रति, तस्याः
शानुभूतिनिष्ठः ।

सिद्धौ स्-
मू० “अ-
धा-
त्य-
न्त-
द-
स्म-
वि-
सत-
अ-
न-
स्म-
स्म-
टी-

मू० “अ-
धा-
त्य-
न्त-
द-
स्म-
वि-
सत-
अ-
न-
स्म-
स्म-
टी-

तादृशबुद्धि-
त्यन्तासत्-
सङ्ग इति
संसर्गज्ञान-
प्रत्ययजनक-
तित्वसंसर्ग-

(१) अ-
त्तमुपेक्ष्य स-
(२) ‘प्रत्येकं-
प्रति सर्वस्या-
यावन्निरुक्त-
त्वेपि तत्तद्व-
स्मृतित्वसं-
रस्तीति भा-
तीम्=अनुभू-

सिद्धौ स्मृतित्वसंसर्गानुभवे सिद्ध एवेत्याह- । “इदृशे”ति ॥
 मू० “अथात्यन्तासतीमेतादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावाव-
 धारणमनुभूतेरभ्युपैषि^६ तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः, याव-
 त्यस्तद्वद्बुद्धयस्तत्र जायन्ते तदधिकं तादृशबुद्धिमत्य-
 न्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि संभवात् । *
^८सर्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूते, न त्वेवं
 स्मृतेः * ?-इति चेन्न, ‘सर्वतद्बुद्ध्यक्तिप्रमित्यसम्भवात् ।
 किंच, ‘सर्वाभि’ति कोर्यः ? किमसतीं सर्वास् ? , उत
 सतीस् ? , उत सतीमसतीं चेत्युभयीं प्रत्यजनकत्वम् ? ।
 ‘आद्यो द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव,
 नहि^(१) ‘स्मृतित्वसंसर्गस्मृती संबद्धे’-इति यावत्यः
 स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धय उत्पद्यन्ते ताः प्रति प्रत्येकं
 स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमस्ति^(२) ।

टी० ॥ नन्वेतादृशी बुद्धिः क्वचिदपि नास्त्यत एवानुभूतौ
 तादृशबुद्धिजनकत्वं निषिध्यते इति शङ्कते- “अथे”ति ॥ अ-
 त्यन्तासत्यास्तादृशबुद्धेर्जनकत्वं स्मृतावपि नास्तीति स एव प्र-
 सङ्ग इति परिहरति- । ^६“तदे”ति ॥ ननु यथाऽनुभूतौ स्मृतित्व-
 संसर्गज्ञानमसत् न तथा स्मृतौ, तथाच कथमत्यन्तासत्तादृशबुद्धिं
 प्रत्यजनकत्वं स्मृतावपीत्यत आह- । “यावत्य”इति । स्मृतौ स्मृ-
 तित्वसंसर्गबुद्धयः सत्यो भवन्तु तेनैवा^(३) सतीं तादृशबुद्धिं प्रत्य-

- (१) असतीं सर्वा प्रत्यजनकत्वपक्षस्य (प्राथमिकस्य) स्मृतौ स्फुटत्वा-
 त्तमुपेक्ष्य सतीं तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वपक्षं (द्वितीयं) व्याचष्टे-न होति ।
 (२) ‘प्रत्येकं, मिलितात् (सर्वस्मात्) भिन्नमि’तिसते सर्वा निरुक्तबुद्धिं
 प्रति सर्वस्याः स्मृतेर्जनकत्वोपि नैकैकस्याः स्मृतेर्जनकत्वमिति भावः । यद्वा
 यावन्निरुक्तबुद्धिं प्रति तत्तद्विषयीभूतप्रत्येकस्मृतिव्यक्तेर्विषयविधया जनक-
 त्वेपि तत्तद्बुद्ध्यविषयीभूतप्रत्येकस्मृतिव्यक्तेरजनकत्वमेव, नहि ‘चैत्रीय-
 स्मृतित्वसंसर्गस्मृती सम्बद्धे’-इत्याकारकबुद्धिजनकत्वं मैत्रीयस्मृतिव्यक्ते-
 रस्तीति भावः । (३) तेनैव=स्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गबुद्धेः सत्त्वेनैव, अस-
 तीम्=अनुभूत्यादावसतीं, तादृशबुद्धिं=स्मृतित्वसंसर्गबुद्धिंप्रतीत्यर्थः ।

जनकत्वं स्मृतौ सुलभमित्यर्थः ॥ ननु बुद्धौ सत्त्वममत्त्वं वा
 णमत्तन्त्रं, किन्तु मवाः स्मृतित्वसंसर्गोपश्लिष्टबुद्धौः प्रति
 त्वमनुभूतौ निषेधाम इत्याह-^d “सर्वमि”ति ॥ सामान्य
 प्रत्यामत्तया सर्वतादृशबुद्धिजनकत्वनिषेधः प्रतीयेत, सैव
 त्याह-^e “सर्वतद्व्यक्ती”ति ॥ ननु सामान्यलक्षणाय
 भ्युपगममात्रमतन्त्रमित्यनुशयेनाह-^f “किंचे”ति ॥
 स्मृतिव्यक्तेः सतीमसतीं वा तादृशबुद्धिं सर्वां प्रति
 न सम्भवतीति स्मृतिरपि न स्मृतिः स्यादित्याह-^g
 द्वितीये चे”ति ॥

सू० “काञ्चित्सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव
 तृतीये च नानुभूतावपि तदजनकत्वं, सत्या
 दृशबुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यज
 स्यासम्भवादिति । * “स्यादेतत्, स्मृतित्वस्यान्य
 भावमादाय याऽतिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोप
 भेदाभेदवादिसते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृत्या
 ऽभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्रान्योन्याभा
 भ्युपगमात्^(१)* । न ।

टी० ॥ नन्वेकैकस्याः स्मृतिव्यक्तेः सर्वां प्रति
 मास्तु काञ्चिन्मतिं सतीं प्रति तु तद^(२)स्तीत्यत आह ।
 दि”ति । अनुभूतौ यथार्थतादृशबुद्धिसिद्धौ स्मृतित्वापत्ति
 प्रागभिधानादित्यर्थः ॥ ^b “तृतीये”इति । जनकत्वनिरूप
 शबुद्धेः सत्त्वेकानुभूतौ तदजनकत्वम्?, असत्त्वे च निरूप
 द्या तदजनकत्वमशक्यग्रहमित्यर्थः । प्रत्येकमजनकत्व
 स्मृतौ प्रसङ्गे^(३)सत्येव दोषान्तरमेतत् । यद्यपि ‘स्मृतित्व
 नुभूती न सम्बद्धे’-इत्येवं प्रतीयमानाभावप्रतियोगिनः

(१) अन्योन्याभावानभ्युपगमाद्=आत्यन्तिकभेदाऽनभ्युपगमाद्
 दसहिष्णुभेदानभ्युपगमादिति यावत्) अभेदसहिष्णुर्भेदस्त्वङ्गीक्रि
 (२) “अनुभूतेस्तु काञ्चिदपि स्मृतित्वसंसर्गबुद्धिं सतीं प्रति
 नास्ति”-इति शेषः । (३) प्रसङ्गे=अनुभवत्वप्रसङ्गे ।

स्य निषेधे नुभूतौ, नतु स्मृतावपीत्यनुभवसिद्धमेतत्, स च सम्बन्धः स्वरूपं वा सम्बन्धान्तरं वेत्यन्यदेतत्; किंच 'स्मृतित्वं स्मृतौ', 'स्मृतित्वसमवायः स्मृतौ', 'स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतावि'त्यादिप्रतीतिविषयीक्रियमाणः स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यते; यद्वा, स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गस्वरूपं नानुभव इति निषेधः सम्भवत्येष, तथापि विचार्यमाणमिदमपि हस्तसमावरणमेवेति भावः ॥ भट्टमतेनोपपत्तिं शङ्कते-। "स्यादेतदि"ति । स्मृतित्वरहितत्वमि'त्यत्र स्मृतित्वाभाववत्त्वं विवक्षितं, तच्च स्मृतित्वान्योन्याभाववत्यां स्मृतात्त्वपि गतम्-इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, यतः स्मृतित्वस्य स्मृत्यभिन्नतया^(१) तदन्योन्याभावस्य तत्राभावादिति शङ्कार्थः ॥

मू० "कथं ह्यवधार्य स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या, नानुभूत्या-इति? । * अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अभावाद्?*-इति चेन्न, 'किं सत्या वा? किमसत्या वा? इत्याद्युक्तविकल्पदोषात् । ^d * प्रागभावप्रतियोगिन्याः?*-इति चेन्न, 'अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेस्तथात्वापातात् । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्च^(२) न्योन्यात्माऽनुभूतावपि तुल्यः, नहि स्मृतित्वान्योन्याभावेनुभूतिः, इत्युक्तमावर्तते ।

—:—

टी० ॥ स्मृतेरिवानुभूतेरपि धर्मः स्मृतित्वं कुतो न भवति? तथाचानुभूत्यभिन्नमपि स्मृतित्वमिति ठयाप्यवृत्तस्तदन्योन्याभावस्य तत्राप्यभावादिति परिहारमाह-। "कथं ही"ति । अनुभूतौ स्मृतित्वरहितत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ नन्वनुभूतिमादाय स्मृतित्वविशिष्टप्रमा नास्तीति न स्मृतित्वमनुभूतेरपि धर्म इति न भेदाभेद इति शङ्कामाह-। ^b "अनुभू-

(१) स्मृत्यभिन्नतया=स्मृतिभेदसहिष्णवभेदवत्तया, तदन्योन्याभावस्य=स्मृतित्वात्यन्तिकभेदवत्त्वस्य, तत्र=स्मृतौ । (२) अन्योन्याभावाभावश्च=आत्यन्तिकभेदाभावश्च, अन्योन्यात्मा=अन्योन्याऽभावस्वरूपः

त्ये"ति ॥ स्मृतित्वानुभूत्योवैशिष्ट्यप्रमा यदि सती नि
 तदा तत्सिद्धावनुभूतौ स्मृतित्वं सिद्धम्, अथासती नि
 तदा स्मृतावपि न स्मृतित्ववैशिष्ट्यं, तत्राप्य^(१)सत्त्याः
 अभावात्-इतिपरिहारमाह-। "किं सत्या"इति । न
 सती वा प्रमेति न ब्रूमः, किन्त्वनुभूतिस्मृतित्वयोवैशिष्ट्य
 प्रागभावप्रतियोगिनी नास्ति यथा स्मृतिस्मृतित्वयो
 द्भामाह-। ^d"प्रागभावे"ति ॥ प्रागभावप्रतियोगिनी या
 शी^(२)प्रमा सा नास्तीति यद्यर्थस्तदा प्रागभावप्रतियोगित्व
 शप्रमायाः सिद्धमेवेति तदुत्पाद आवश्यक इति सिद्धम्
 स्मृतित्ववैशिष्ट्यम्, अथ तादृशी प्रमा^(३)प्रागभावप्रति
 न भवतीत्यर्थः तथापि प्रमायाः सिद्धावनुभूतौ स्मृतित्व
 मेवेतिपरिहारमाह-। "अनुभूतावि"ति ॥ दूषणात्
^f"स्मृती"ति । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावविरहो^(४)भे
 वादे यथाऽभ्युपगम्यते तथाऽनुभूतावपि स्मृतित्वान्योन्या
 विरहोऽस्त्येव, स्मृतित्वान्योन्यावविरहो हि तदन्योन्या
 वान्योन्याभावरूपः, सानुभूतावपि समानः, नहि स्मृ
 न्योन्याभाव एवानुभूतिरित्यर्थः ॥ "उक्तमि"ति । य
 तित्वराहित्यं तदन्योन्याभाव^(५)इत्युक्तं तथा स्मृतित्वान्य
 भावराहित्यमपि तथैव वक्तव्यमन्योन्याभावसंसर्गाभावयो
 त्वयाऽद्याप्यनुपपादनादित्यर्थः ॥

सू० *अथ^(५)सा भूद् भेदाभेदमादाय परिहारस्त
 'इदं तन्न भवति' 'इह तन्नास्तीतिप्रतीति
 एवान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदः ? *-इति

(१) तत्रापि = स्मृतावपि, असत्याः = अनुभूत्याद्यवच्छेदे
 (स्मृतित्ववैशिष्ट्यप्रमायाः) अभावादित्यर्थः । (२) तादृशी प्रमा
 नुभूत्यनुयोगिकत्वविशिष्टस्मृतित्ववैशिष्ट्यप्रमा । (३) अन्योन्या
 विरहः = आत्यन्तिकभेदाभावः । (४) तदन्योन्याभावः = स्मृ
 न्योन्याभावात्; तथैव = स्मृतित्वान्योन्याभावान्योन्याभावरूपम् ।

(५) { अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनम् ।
 प्रक्रम्यते निबन्धेऽस्मिन् भङ्गार्थं भेदवादिनाम् ॥ १८ ॥

प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्या^(१)दभावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्चानयोर्भेदबुद्धिरेव प्रामाण्यमनश्नुवाना कूटसाक्षिणी^(२)ति तदनादरणात् । *नच स्वप्रतियोगि^dसमानकालसमानाधिकरणोऽभावोऽन्योन्याभावः, तदन्योन्याभाववांश्च तदभावः संसर्गाभावः*, यथासंभवमात्माश्रयाद्य-ऽननुभव-स्वभेदाऽननुगम-तत्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोः प्रतीतिवैलक्षण्याद् वैलक्षण्यमिति शङ्कते-। “अथे”ति ॥ ^b“प्रतियोगी”ति । प्रति-योगिभेद, उपाध्यन्तरभेदो, जातिभेदो वा, यदि प्रत्येतव्यभेदको नास्ति तदा प्रतीतिवैलक्षण्यमतन्त्र^(३)मित्यर्थः ॥ प्रतीतिवैलक्षण्यबलादायातमुपाधिवैलक्षण्यमाशङ्क निराकरोति-। “नचे”-ति ॥ प्रागभावप्रध्वंसाभावाभ्यामतिव्याप्तिवारणायाह-। ^d“समानकाले”ति । अत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिवारणायेक्तं-“समानाधिकरणे”ति, आकाशाद्यन्योन्याभावोपग्रहश्च यथाकथञ्चित्तदधिकरणविवक्षया^(४), बदरसंयोगस्य स्वप्रतियोगिना बदरेण कुण्डे सामानाधिकरण्यमत उक्तम्-“अभाव”इति, प्रतियोगिपदस्य^(५)निरूपकपरत्वात्; स्वाभाव^(६)विरहात्सपरतायान्तवभावपद-

(१) ‘भूतले घटो नास्ति’ भूतलं घटो नेत्युभयवाच्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्घटस्य प्रतियोगिन सकृत्त्वान्तयोर्भेदो न स्यादेवमन्यवापीति भावः । (२) कूटसाक्षिणी = मिथ्याबुद्धिसाक्षिणी । (३) प्रतीतिवैलक्षण्यं हि प्रत्येतव्यवैलक्षण्यधीनमिति प्रतीतिवैलक्षण्यमाग्न्योन्याभावसंसर्गाभावरूपप्रत्येतव्यवैलक्षण्ये तदनियामकमेवेति भावः । (४) वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वविवक्षयेत्यर्थः । (५) ननु बदरस्य कथं संयोगं प्रति प्रतियोगित्वं ? प्रतियोगिन उदयनाचार्यमतेन स्वाभावविरहात्मत्वात् बदरसंयोगस्य च बदराभावरूपत्वाभावात्, नापि च बदरसंयोगाभावो बदरमित्यत आह-प्रतियोगीति । (६) ननु बदरसंयोगस्य प्रतियोग्येव बदरं न भवति, आचार्यमते प्रतियोगिनः स्वाभावविरहात्मत्वाद् बदरस्य च संयोगाभावरूपत्वाभावात्, तथाच न बदरसंयोगेऽतिप्रसङ्गः इत्याह-स्वाभावेति, अतिरिच्यते = अधिक भवति, तथाच न देयमेवाभावपदम् ।

मतिरिच्यते, यत्किञ्चित्प्रतियोगिसमानकालसमानवेद्य-
 न्ताभावस्यापीत्यत उक्तं—“स्वै”ति ॥ “तदन्योन्या-
 नि”ति । तद्विन्न इत्यर्थः ॥ “यथासम्भवमि”ति ।
 (१) हि भावभिन्नत्वं, तच्च भावान्योन्याभाववत्त्वमित्य-
 भावेनैवान्योन्याभावनिरूपणादात्माश्रयः; अथाभावत्वं
 त्वात्यन्ता ऽभाववत्त्वं, तदाऽत्यन्ताभावस्य संसर्गाभावत्वं
 चान्योन्याभावाभाववत्त्वेन (२) त्वयाऽभिधानादन्योन्या-
 रूप्यः संसर्गाभावस्तन्निरूप्यश्च पुनरन्योन्याभावः-
 न्याश्रयः; अथाभावत्वं, भावभिन्नत्वं तच्च भाववैधर्म्ये,
 न्य(३)वृत्तिधर्मात्यन्ताभाववत्त्वं, तदन्यत्वं च तदन्योन्या-
 वत्त्वमिति स्वापेक्षाऽपेक्षित्वेन (४) चक्रकम्; अथाभावत्वं
 रोधित्वं, विरोधित्वं च धर्मा धर्मिभिन्नः, स च येन भेदेन
 सोऽन्योन्याभावो वाच्यः, स यदि स्ववृत्ति(५)स्तदात्माश्रयो-
 न्यवृत्तिस्तदान्योन्याश्रयो, ऽपरापराभ्युपगमे चानवस्था;
 न्योन्याभावस्यान्योन्याभावोस्ति? न वा? आद्ये, स यदि योप-
 पन्नेव, तदा स्वनिरूप्यत्वादात्माश्रयः अथापर, तदा त-
 न्योन्याभावो यदि पूर्वं एव, तदान्योन्यनिरूप्यत्वेन
 श्रयः; अथ प्रथमान्योन्याभावादप्येव द्वितीयान्योन्याभा-
 तस्यापि यदि प्रथम एव, तदा चक्रकं; यदि प्रथमादन्य-

(१) ‘स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणो ऽभाव’-इत्यर्थः
 भावलक्षणस्थमभावत्वमित्यर्थः । (२) अन्योन्याभावाभाववत्त्वेन
 न्योन्याभावभिन्नत्वेन । (३) तदन्येति, अभावान्यभाववृत्तिभाव-
 र्मात्यन्ताभाववत्त्वमित्यर्थः । (४) चक्रकम्-भावभिन्नत्वमभावा-
 धर्मात्यन्ताभाववत्त्वचटकीभूतमभावान्यत्वमभावान्यत्वं चाऽन्योन्या-
 वमन्योन्याभावश्च पुनर्भावभिन्नत्वमपेक्षते इति चक्रकमित्यर्थः ।
 स्वापेक्षित्वेन, स्वं = भावभिन्नत्वं, तदपेक्षाः परस्परया (अभावान्यत्व-
 अन्योन्याभावः, तदपेक्षित्वेन भावभिन्नत्वस्येत्यर्थः । यद्वा, स्वं =
 चटकत्रयमध्ये द्वितीयम् (अभावान्यत्वम्) तदपेक्षाऽन्योन्याभाव-
 क्षित्वेन भावभिन्नत्वस्येत्यर्थः । स्वापेक्षापेक्षितत्वेनेति पाठे तु
 कल्पना । (५) स्ववृत्तिः = स्वात्मकेन भेदेन धर्मिणो भिन्नः ।

समानदेश्यः पञ्चषष्ठाद्यभ्युपगमे^(१) यदि परावृत्तिस्तदाचक्रकम्; अपरावृत्तौ, मानवस्था; तदुत्तरान्योन्याभावाननुभवश्च; 'स्वप्रतियोगी'त्यत्र स्वपदेन विशिष्य तत्तदन्योन्याभावाभिधानेऽननुगमः; तस्य- नस्याऽन्योन्याभावस्याऽसर्वज्ञो नावगमो नाभ्युपगम्यते^(२) इत्यर्थः । तदा स्वशब्देनान्योन्याभावाभिधानं तदा तेनैव तन्निरूपणे आत्माश्रयः; प्रतियोगिपदेन च यदन्योन्याभावविरोध्यभिधी- यते तदात्माश्रयः;—इत्याद्युन्नेयम् । यद्यपि प्रतीतिवैलक्षण्यं यथाभावः—इत्येतद्व्यवैलक्षण्ययाऽविनाभूतं, तदेव चात्रोद्देश्यं, विशिष्य वैल- स्वैधर्म्यं, तद्व्यापनभिधानेपि न किञ्चिदनिष्टं, नहीतु क्षीरगुहादिमाधु- तदन्योन्याभावाभिधानां विशिष्यानभिधानमात्रेण निवृत्तिः । किञ्च, प्रतीति- भावत्वं विशेष एव लक्षणमुभयोः संभवति, संभवति च तादात्म्या- येन भेदेन किञ्चिन्नप्रतियोगिकत्वं संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमुभयोः तादात्म्येणैकं वैचित्र्ये प्रतीतिवैचित्र्याहृतं, तथापि हस्तसमावरणमे- ननवस्था; यत्, 'संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे नः शरणम्'—इत्यस्यापि ये, स यदि प्रतियोगिपद्भाषनीयत्वात्; तथाच वक्ष्यते—'नाऽत्यापत्त्या प्रमाणात्रात्ते', इति तदाऽर्थाः स्वीक्रियोचितः—इत्यादीति भावः ॥

रूप्यत्वेऽन्नेऽपि * ननु 'संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गभावः, न्योन्याभावात् तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभावः—इत्युक्ते एव न मिश्रता तयोः, यो हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः स संसर्गनिषेध एव न भवति, तादात्म्यप्र- तियोगिकत्वात् * ?—इति मैवम्, 'द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसाः नैवं संसर्गा- भावाः स्युः, संसर्गप्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवा- यस्वरूपतया समवायाऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । किंच,

प्रमाणावच्छिन्नः (१) "पञ्चषष्ठाद्यभ्युपगमे"—इति तु प्रायः पुस्तकेषु प्रतीयमानः प्रामादिकः पाठो ज्ञेयः । पञ्चषष्ठाद्यभ्युपगमे—इति तु युक्तः पाठः, यदि तु यथोक्तपाठे एव तादात्म्यं तदा तु पञ्चभिर्युक्तः षष्ठ आदिर्येषामित्येवं कथञ्चिद्विगृह्य । नि- वृत्त्यर्थः । (२) नाभ्युपगम्यते,—केनापि शास्त्रकृता न स्वीक्रियते इत्यर्थः । तादात्म्यं पगम्यते इत्यस्य अस्वर्जनेन इत्यनेनान्वये तु नानुभववसीयते इत्यर्थः ।

तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादि
योगिकाविति घटादेः कालादिवन्निरवधित्वा
संसर्गतादात्म्ययोश्चाविशेषितयोर्निषेधे
एव तयोरुच्छेदः स्यात्, एवं यद्यदेव
वाच्यं तत्तत्स्वरूपत एव न स्यात् ।

टी० ॥ उक्तिसम्भवमात्रेण शङ्कते-। “नन्वि”ति ।
एवे”ति । उक्ते सत्येवेत्यर्थः । मिश्रता = एकत्वम् ॥
ति । स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतौ यः प्रसूतसंसर्गस्य
स तदा भवेत् यदि स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः संसर्गवत्
भवेदपितु तादात्म्याभाव एवासी, स्मृतित्वसंसर्गतादात्म्यं
योगित्वादित्यर्थः ॥ यदि संसर्गप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गप्रतियोगि
स्यात्तदा द्रव्यादीनां समवायिकारणगतौ ध्वंसप्रागभावौ निषेधो
भावौ न स्यातामित्याह-। “द्रव्ये”ति । यद्यपि समवायिनिषेधः
त्वेपि रूपादिनिरूपितत्वावच्छिन्नस्य समवायस्यानित्यतत्पूर्वः,
विशिष्टस्यान्यत्वात्^(१); तथाच रूपसमवायो ध्वंसते एव “शेषे”
एव वायौ स्पर्शसमवाये सत्यपि रूपसमवायो नास्तीति, संसृष्टनि
नित्यमपि विशेषणान्तरावच्छिन्नं ध्वंसते इत्यनुपपन्नं^(२) नान्तरी
भावः ॥ यदि च संसर्गप्रतियोगिक एवाभावः संसर्गप्रतियोगि
घटादयो नाभावप्रतियोगिन इति देशभेदेन तेषामनिषेधो
कालभेदेन तेषामनिषेधे नित्यत्वमपि, इति पदार्थवैचित्र्यं
त्वया व्युत्पादितमित्याह-। “किंचे”ति । दोषान्तरा
“संसर्गे”ति । घटादीनां प्रतियोगिकोटावप्रवेशे संसर्गमात्रं
तस्यमात्रं च निषिध्यतेति ते^(३) क्वचिदपि देशे काले वा
तामित्यर्थः ॥ घटादीनामपि स्वरूपेण प्रतियोगित्वे

(१) ‘विशिष्टं शुद्धादतिरिच्यते’-इतिमते विशिष्टसमवायस्य
समवायादतिरिक्तत्वादित्यर्थः, तथाच रूपसमवायः=रूपनिरूप
वच्छिन्नः समवायः, ध्वंसते=विनश्यत्येव । (२) अनुपपन्नमेवेति
णत्वविशेषणावच्छिन्नस्य गौडादेर्दण्डादिविशेषणान्तरावच्छिन्न
गौडत्वादेर्लोकैः दर्शनादित्याशयः । (३) ते = संसर्गतादात्म्ये ।

न घटादिदूषणमित्याह- । "एवमि"ति ॥
 १०० "तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदक्षतं, संसर्गानवस्था, शेषोच्छेदात्पूर्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् ।

टी० ॥ ननु स्यादेवं यदि संसर्गः स्वरूपत एव निषिध्येत, किन्तु संसर्गस्यापि संसर्ग एव निषिध्यते, तथाच न संसर्गस्वरूपविलोप इत्यत आह- । "तस्यापी"ति । यथा घटस्य संसर्गो निषिध्यते इति घटस्वरूपं देशतः कालतश्चाक्षतं तथा यः प्रसक्तसंसर्गस्य संसर्गं निषिद्धं प्रथमसंसर्गस्वरूपमक्षतं स्यात्, तथाच भावः संसर्गघटवत् तत्संसर्गोपि निरवधिः स्यादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह- । संसर्गतादात्म्यं "संसर्गानवस्थे"ति । पूर्वपर्वसंसर्गनिषेधार्थमुत्तरोत्तरसंसर्गनिषेधः संसर्गानवस्था स्यादित्यर्थः ॥ अथ क्वचिद्गत्वा संसर्ग एव प्रागभावो निषेध्यो नतु तस्यापि संसर्गान्तरमिति नानवस्था, तदा यः संसर्गोपि समवायनिषेध्यः स स्वरूपत एव न स्यात्तन्निषेधे च तत्पूर्वः, एवं यस्यानित्यतत्पूर्वः, संसर्गो न भवेदिति पुनरपि संसर्गमात्रविलोप इत्याह- । वंसते एव "शेषे"ति । यद्यपि संसृष्टो घटो यत्र निषिद्ध्यते स संसर्गाभावः, नास्तीति, संसृष्टनिषेधश्च घटतत्संसर्गयोर्निषेधः, तथाच घटसंसर्गनिषेधयनुपपन्नान्तरीयको घटनिषेधः संसर्गाभावः, तदनान्तरीयकघटनिषेधोऽन्योन्याभावः-इति वैषम्यं, तथापि संसर्गप्रतियोगिकसंसर्गाभावे संसर्गाऽऽनन्त्यापत्तिरिति भावः ॥

१०० *अथ "न प्रतियोग्यनुयोगिनो"स्तथात्वं विरोधः, किन्तु सहभावाभावोऽतः तन्मात्रं न स्यात्, नतु तन्मात्रमेव न स्याद् ?*-इति चेन्न, अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । *तथाप्रमाऽभावात्कथं तथाऽऽस्ताम् ? *-इति चेन्न ।

(१) घटादयोपि क्वचिद्देशे काले वा न स्युरित्याकारकं दूषणमित्यर्थः ।
 (२) प्रतियोग्यनुयोगिनोः (=भावाभावयोः) तथात्वं (स्वरूपभूतो विरोधो) न, किन्तु सहभावाभावः=सहानवस्थानं विरोधः, अतः तन्मात्रं=सहभावमात्रं, तयोर्भावाभावयोर्न स्यात् न तु तन्मात्रमेव=स्वरूपमेव तयोर्न स्यादिति, किन्तु स्यादेवेत्यर्थः ।

टी० ॥ ननु संसर्गतादात्म्ययोरविशेषितयोर्निषेधे
न्यत एव तयोर्दृष्टेदस्तदा स्याद्यदि निषेधेन सह प्रतियोगि-
गिभावा^(१) विरोधो भवेत्^(२), किन्तु सहानवस्थानं हि
तथाच यत्र संसर्गस्य तादात्म्यस्य वाऽभावस्तत्र ते न स-
न्यत्र तु स्यातामेवेति शङ्कते-। ^a“न प्रतियोग्यनुयोगिनीति
^b“तन्मात्रमि”ति । सहभावमात्रमित्यर्थः ॥ ^c“नतु तन्मात्रमि
प्रतियोगि^(३)मात्रमित्यर्थः ॥ यदि प्रतियोग्यनुयोगिभावा-
रोधः प्रतियोगिना सहभावस्य नेष्टस्तदाऽनुयोगिन्यभावा-
योगिनो घटादेराप^(४)त्तिरित्याह-। ^d“अनुयोगिनी”ति ।
प्रतियोग्यापत्तिर्न तदुत्पत्तिः, घटाभावे घटोत्पत्तिर्नाप-
हात्; नापि प्रतियोगिप्रमेत्पत्तिः, अभावे प्रतियोगि-
प्रमाकारणाभावात्; नापि प्रतियोगिनो वृत्तिरापत्तिः, न
स्य संयोगसमवाययोरभावात्; अन्यथा^(५)रूपरसावबिम्ब-
तयोरन्योऽन्यस्मिन्ननुत्पत्तिस्थितिज्ञप्तयः स्युः, तथापि प्रति-
नुयोगिभावो यदि न विरोधः तदा परस्परविरहरूपत्वं तदे-
स्यात् गेत्वाश्वत्वयोरिवेति भावः ॥ अनुयोगिनः प्रतियो-
क्तया प्रमा नास्तीति कथमनुयोगिनि प्रतियोग्यापद्यतामि-
“तथे”ति ॥

सू० “तथाप्रमाऽभावमूलकस्य विरोधस्य सहानवस्थ-
नियमनभङ्गात्-प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्यः क-
विरोः स्यात् ॥ * ^bतथा न प्रमीयमान-

- (१) प्रतियोग्यनुयोगिभावो विरोधः = प्रतियोग्यभावयो-
विरोधः, स चाभावः प्रतियोगिस्वरूपं न, प्रतियोगी चाभा-
नेत्याकारकप्रतीतिसाक्षिकः । अनुयोगी प्रकृते सर्वत्राभावो ग्राह्यः ।
(२) ‘विरोधो भवेदित्यतोऽग्रे ‘प्रतियोगिनः’-इति शेषः ।
(३) ‘प्रतियोग्यनुयोगिमात्रमि’ति तु युक्तः पाठः, उपर-
प्रतियोगिपदमनुयोगिपदस्यापि । (४) घटादेरापत्तिस्त-
ज्ञेया । (५) अन्यथा, सामग्र्यादिकमन्तरापि सामान्यतोऽवि-
दायाऽन्यस्मिन्नन्यदीयोत्पत्तिस्थितिज्ञप्त्यापादने-इत्यर्थः ।
(६) तयोः = प्रतियोग्यनुयोगिनोः, प्रतियोगित्वनुयोगिना-

सः *?-इति चेन्न, 'अतिप्रसङ्गात् । * 'नियमेन *?-इति चेन्न, जात्या नियमाभ्युपगमात्-

टी० अनुयोगिनि^(१)प्रतियोगी कदाचिन्न प्रमीयते न वा कदाचिदनुयोगिसामानाधिकरण्येन प्रतियोगी प्रमीयते तत्र^(२) सहभावप्रभाविरहः सहानवस्थाननियमलक्षणो विरोधेनोपपाद्यतामनुयोगिवृत्तिताप्रभाविरहोपपादनार्थं तु प्रतियोग्यनुयोगिभावलक्षण एव विरोधेनोत्तरणीयः, सहानवस्थानलक्षणस्य तत्राकिञ्चत्करत्वात्, तस्मिन्सत्यपि तादृशप्रमायाः प्रसक्तत्वेन^(३)तन्नियमभङ्गादित्याह-। "तथाप्रमाभावे"ति । नहि यस्मिन्सति यदापद्यते तदभावे तन्नियमकमिति भावः ॥ ननु प्रतियोग्यनुयोगिनाः साहित्येनाधाराधेयभावेन चाऽप्रमीयमाणत्वमेव विरोधो, नतु प्रतियोग्यनुयोगिभाव इति शङ्कते-। "तथा ने"ति ॥ तथा न प्रमीयमाणत्व कदाचित्पटमहारजनयोरपीति तयोरपि विरोधः स्यादित्याह-। "अतिप्रसङ्गादि"ति ॥ ननु यज्जातीययोः कदापि तथा न प्रमीयमाणत्व तयोर्विरोधः, पटमहारजनयोस्तु कदाचिद्विशिष्टतया प्रमीयमाणत्वमेवेति नातिप्रसङ्ग इत्याह-। "नियमेने"ति ॥

सू० "व्यक्तयोरविरोधापत्तेः । * 'तथा न^(४) प्रमातुमनौपाधिकी योग्यता*?-इति चेत्, 'सैव सेयगता योग्यताऽनुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात्?। * 'स्वरूपमेव ?, *-इति चेन्न,

टी० ॥ तर्हि ययोर्व्यक्तयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्भावत्वाभा-

(१) अनुयोगिनि=अभावस्वरूपे, प्रतियोगी घटादिस्तादात्म्येन कदाचिन्न प्रमीयते-इत्यर्थः । (२) तत्र=तयोर्द्वयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावसहानवस्थानलक्षणविरोधयोर्मध्ये । (३) द्रव्यगुणयोः सहानवस्थानलक्षणविरोधसन्वेष्ट्याधाराधेयभावदर्शनेन 'ययोः सहानवस्थानं तयोराधाराधेयभावः'-इतिनियमभङ्गादित्यर्थः । यद्वा, प्रतियोग्यनुयोगिनाः सहानवस्थानलक्षणविरोधे सत्यपि प्रतियोगिन्यनुयोगी आपद्यतामित्यतिप्रसक्तत्वेन निरुक्तनियमभङ्गादित्यर्थः । (४) नञ्श्रुत्युत्थासेन तथाप्रमातुं स्वरूपाऽयोग्यतेति योजनीयम् ।

वत्वयोर्वा जात्युपग्रहो नास्ति तयोर्विरोधलक्षणविरहा
 स्याह—। “व्यक्त्योरि”ति । नियमो यदि देशगर्भस्तदा
 योरपि देशव्यक्त्योर्यदि कालगर्भस्तदा व्यक्त्योरतीतत्वाभावात्
 योर्विरोधो न स्याद्देशे देशाभावात्काले कालाभावादिति
 यद्वा, जात्यवच्छेदेन विरोधोपसंहारे च जात्योरेव
 स्यान्नतु व्यक्त्योरित्यर्थः ॥ ननु साहित्येनाधाराधेयभावेन
 प्रमा तां प्रति स्वरूपायोग्यत्वमेव भावाभावयोर्विरोधो
 शङ्कते—। “तथा न प्रमातुमि”ति । “अनौपाधिकी”ति,
 चित्कीं सहकार्ययोग्यतां पटकुङ्कुमयोर्व्यवच्छिन्नति ॥
 मातुं स्वरूपायोग्यता भावाभावयोर्नतु पटकुङ्कुमयोरिति
 योग्यनुयोगिभाव एव विरोधः पर्यवसन्न इत्याह—। “सि
 प्रमातुमयोग्यता, प्रमातुं वा योग्यता, मितिमातृगता न
 ठया, किन्तु मेयगता, सा च नोक्तरूपा^(१) दन्येति भावा
 भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधो, नतु प्रतियोग्यनुयोगि
 इति शङ्कते—। “स्वरूपमिति”ति ॥

सू० “मिथः संभेदाभ्युपगन्त्यापि तयोः स्वरूपोपगम
 तथाभूतं स्वरूपम्—इति चेन्न, ‘तस्यैव निवृत्ति
 त्वापत्तेः । “कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभाव
 रेवंविधविरोधे विशेषः स्यात् ? ‘सत्यां च
 साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किं
 कार्या ? प्रमथैवाप्रमानुपगमादिति ॥ *अथ यत्
 विशेषितयोस्तयो^(३) निषेधौ तौ, सविशेषणौ च
 धिनिषेधौ न कश्चिद्विशेषणमनुपसंक्रम्य स्यात्
 —इति ब्रूषे, तदपि न

टी० ॥ येनापि प्रतियोग्यनुयोगिनोः साहित्यसाध
 यभावोवा संभेद^(४) इष्यते तेनापि तयोः स्वरूपोपगमादिति

(१) उक्तरूपात्=प्रतियोग्यनुयोगिभावात् । (२) भावा
 रेवंविधविरोधे गोत्वाश्वत्वाभ्यां च कः विशेषः स्यादित्यन्वयः ।
 (३) तयोः =संसर्गतादात्म्ययोः । (४) संभेदः=सम्बन्धः ।

“निध” इति । यद्वा, संयोगतदभावयोः संभेदमिच्छतापि तदु-
भयस्वरूपोपगमात्तन्मात्रं न विरोध इत्यर्थः ॥ ^b“तथाभूतमि”ति ।
यथाभूतयोः स्वरूपयोः संभेदाभावस्तथाभूतं स्वरूपं विरोध
इत्यर्थः ॥ किंभूतयोः स्वरूपयोः संभेदाभावः?—इत्येव दुर्वचमि-
त्याह—। “तस्यैवे”ति ॥ यदि सहानवस्थानमेव विरोधो न तु
प्रतियोग्यनुयोगिभावस्तदाह—। ^d“कश्चे”ति ॥ यदि च तथा न
प्रतीयमाणत्वमेव विरोधस्तदा संयोगतदभावयोरवच्छेदभेदव्यु-
त्पादनसफलं, तथा^(१) प्रतीयमाणत्वेनैव तथा न प्रतीयमाण-
त्वस्य विरोधस्य प्रतिक्रियादित्याह—। “सत्यां चे”ति । यद्यपि
तत्रावच्छेदभेदकथनमविरोधप्रतिपादनार्थं, न तु विरोधभङ्गनार्थं,
तथापि फलतो न विशेष इति भावः ॥ संसर्गाभावान्योन्याभावौ
यदि संसर्गान्योन्यप्रतियोगिकौ तदा घटादिनिषेधो न स्यादिति
यदुक्तं तत्राशङ्कते—। ^f“अथे”ति । संसर्गमात्रं तादात्म्यमात्रं वा
न प्रतियोगि, किंतु घटविशेषितमुभयं प्रतियोगि, तथाच विशि-
ष्टनिषेधो विशेषणनिषेधपर्यवसन्न एवेति कथं घटादितादव-
स्थामिति शङ्कार्थः ॥

सू० “तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीति
संसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनः
स प्रसङ्गो वज्रलेपायते । *^bअन्योन्याप्रतियोगिकसं-
सर्गप्रतिषेधस्तथा^(२) विवक्षितः, एवमन्योन्यनि-
षेधोऽपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्वाच्यः *?—इति
चेन्न । ^cएवं तर्ह्यन्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योन्या-
भावश्चापरा कोटिः स्यात् ।

टी० ॥ तर्हि ‘स्मृतित्वसंसर्गाभावोऽनुभूनावि’तित्वयोक्ते
स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतावेव प्रसङ्गः कृतो मया,
स सुतरां लभ्यः, स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावस्य^(३) संसर्गाभावत्व-
प्रौढ्यादिति परिहारमाह—। “तर्ही”ति ॥ यः स्मृतित्वसंसर्गा-

(१) तथा = साहित्येन ।

(२) तथा = संसर्गाभावत्वेन ।

(३) स्मृतित्वसंसर्गविशिष्टान्योन्यस्य योऽभावस्तस्येत्यर्थः ।

स्तदभावादेव न तथेत्यतिप्रसङ्गः । 'अन्यश्चान्योन्या-
भावेऽवेव तिष्ठन्नेव कः प्रमेयो यद्वति तथा कथ्यते ?
अभावमात्रे त्वतिप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ "अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधस्तथा विवक्षित"

इति वाक्यस्यान्योन्याभावान्यः संसर्गभावः संसर्गभाव इति

पर्यवन्नितोर्थस्तत्र संसर्गप^(१)दवैयर्थ्यमाह— । "किंचे"ति ॥ 'अन्यो-

न्याभावो यो न भवति स संसर्गभावः'—इत्यनयोत्त्यान्योन्याभा-

वस्तदा त्ववच्छिद्येत यद्यन्योन्याभावो ऽन्योन्याभाव इति वक्तुं

शक्यं, नचैव मरुभनति, तद्देश्यविधेयभावस्य प्रकारभेदनियतत्वा-

त्वादेवो नोदितमाह— । "किंचे"ति ॥ "सामानाधिकरण्यमि"ति । भिन्नप्रवृ-

त्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं,

प्रकृते च शब्दभेदान्न सामानाधिकरण्यम्, अत एव नोद्देश्यवि-

धेयभावोपीति भावः ॥ "तदभावादेव न तथे"ति । प्रकारभेदा-

भावाच्च सामानाधिकरण्यमुद्देश्यविधेयभावो वेत्यर्थः ॥ ननु सक-

लान्योन्याभाववृत्तिना केनचिदुन्नेनावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वं स्यादि-

त्यादि, त्वत आह— । "अन्य"इति । तन्मात्रवृत्तेरुपाधेरप्यनिरूप-

णात् ॥ नन्वभावत्वेनैवोद्देश्यतास्तु को दोषः? इत्यत आह— ।

"अभावमात्रे"इति । 'अभावोऽन्योन्याभावः'—इत्यभिधाने

संसर्गभावस्याप्यन्योन्याभावत्वापत्तिः । यद्यपि 'नीलमुत्पलनि'-

त्यभिधाने नीलमात्रस्य नोत्पलत्वं प्रसज्यते, तथाप्युत्पलपदव्यु-

त्तिपत्सुं (२) प्रति तथाभिधाने तत्राप्यतिप्रसङ्ग एवेति भावः ॥

सू० "व्यक्तिविशेषे च शेषेष्वन्योन्याभावेषु संसर्गभावत्वा-

पत्तेः । एतच्च सर्वत्र तदन्यत्वेन (३) व्यवच्छेद्यमाने

द्रष्टव्यम् । तथाहि—

"नाऽतत्तन्मन्यसे (४) तावन्न तत्तदपि मंस्यसे ।

(१) एकसंसर्गपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । (२) उत्पलपदशक्तिग्रहाभाववतो बाल-

स्य कुत्रोत्पलपदस्य शक्तिरिति व्युत्पत्तुमिच्छोर्नीलमुत्पलमित्यभिधाने

नीलमात्रस्यैवोत्पलत्वं प्रसज्यते इत्यर्थः । (३) तदन्यत्वेन=अलस्यान्यत्वेन ।

(४) यथा अतत् तत् (अघटो घटः) इति न, तथा तत् तत् (घटो घटः)

^dसामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥ २०

^eरूपान्तरेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते ।

ताद्रूप्येण तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता

^fअपि चान्योन्याभावस्य संसर्गाभावोप्येवं व्यभिचारिता

स्यात् ^(१), तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात्

^{*g}अथान्योन्याभावस्य संसर्गाभावो नामाधिक

नोपेयते एव यमादाय तथा स्याद् ? *—इति

टी० । ननु गुणान्योन्याभावत्वादिना प्रकारेणो

न्योन्याभावत्वं विधीयतां, भवति हि गुणान्योन्याभावे

न्याभाव इति तत्राह—। “व्यक्तिविशेषे” इति । तथाच

न्योन्याभावो ^(३) नान्योन्याभावः स्यादित्यर्थः । एतदपि

तिपत्सुं प्रति, अन्यथा ‘घटो द्रव्यमित्युक्ते पटो न

स्यात् ॥ एवं यत्रयत्र लक्षणं तदन्यत्वेन ^(४) विशेष्यं तत्र तत्र

वध्नौ व्यमित्याह—। ^b“एतच्चे”ति ॥ उक्तमर्थं कारिकाभ्यां

ति—। “नातत्तदि”ति । ‘अघटो घट’—इति यथोक्तिविरो

टवचनं तथा ‘घटो घट’—इत्यपि प्रकारभेदाभावाद्दुर्घटव

इत्यपि न, हि=यतः, सामानाधिकरण्यं रूपभेदम्=प्रकारभेद

इत्याद्यवार्तिकार्थः । नीलघटत्वादिना रूपान्तरेणोद्दिश्यतत्त्व

नील घट) इतिवत्प्रकृते उक्तौ ताद्रूप्येण=अधिकवृत्तिना प्रमेय

रूपान्तरेणोद्दिश्य प्रमेयः संसर्गाभाव इत्युक्तौ अन्योन्याभावादेः प्रमेय

संसर्गाभावत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति द्वितीयवार्तिकार्थः । ^(१) तत्र

प्तिरिति ध्येयम् । ^(२) अधिकः = अन्योन्याभावभिन्नः । तत्र

न्याभावसंसर्गाभावस्याऽमङ्ग्रहः । ^(३) द्रव्यान्योन्याभाव इत्यु

गुणान्योन्याभावव्यतिरिक्तान्योन्याभावानाम् । ^(४) यथा स्मृति

ज्ञानमनुभूतिरितिलक्षणे यत्किञ्चित्समृति भिन्नत्वं यत्किञ्चित्समृति

स्मृतिरित्यादावपि यत्रयत्र लक्षणमलक्ष्यानुभूत्याद्यन्यत्वेन विशेष

स्मृतिरित्यादावपि यत्रयत्र लक्षणमलक्ष्यानुभूत्याद्यन्यत्वेन विशेष

स्मृतिरित्यादावपि यत्रयत्र लक्षणमलक्ष्यानुभूत्याद्यन्यत्वेन विशेष

॥ २८ ॥ अष्टान्तिके युक्तिमाह—^d“सामानाधिकरण्यमिति” ॥ “रूपा-
तरेणे”ति । अधिकवृत्तिना धर्मान्तरेण तदुद्दिश्य विधानेऽति-
व्याप्तिरन्यनवृत्तिना चाऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ किंचाऽन्योन्याप्रति-
योगिको योऽभावः स संसर्गाभावः—इत्यभिधानेऽन्योन्याभावस्य
संसर्गाभावो न स्यादन्योन्याप्रतियोगिकत्वादित्याह—^f“अपि-
ति” । यद्यप्यन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽन्योन्यं न प्रतियोगि,
कतु तदभावः, सचान्योन्यस्मादन्य एव, तथापि विशिष्टस्य
प्रतियोगित्वे विशेषणस्याप्यन्तर्भाव इति भावः ॥ नन्वन्योन्या-
भावप्रतियोगिकः संसर्गाभावो यदि भवेत्तदा तदनुपग्रहो दोषः
स्यात् स एव तु नास्ति, अभावस्याप्यभावान्तराङ्गीकारेऽनव-
स्थानातिदि शङ्कते—^g“अथे”ति ॥

॥ २९ ॥ “एवं तर्ह्यन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोपि नाधिको
(^१)भ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन
व्यवच्छेदो(^२)पि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं
स्यात् ? व्यवच्छेदस्य निषेधार्थत्वात्(^३) । *^bअथ
माभूदधिकोसौ स्वरूपमेव तु तथेव्यते इति तदा-
दायैव व्यवहार एष निर्द्दोषः ? *,—इति चेत्,
‘तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेपि (^४) तुल्यमेतत् ।

टी० ॥ अन्योन्याभावस्याभावान्तरानभ्युपगमे संसर्गाभा-
वलक्षणे तदव्यवच्छेदार्थमुपात्तस्यान्योन्याप्रतियोगित्वस्य विशे-
षणस्य फलाभावाद्द्वैयर्थ्यम्, अन्योन्याभावव्यवच्छेदस्यान्यो-
न्याभावात्मकत्वात्, तस्य च त्वयाऽनभ्युपगमादिति परिह-
र्यमिति—^h“एवं तर्हि”ति ॥ नन्वन्योन्याभावव्यवच्छेदकेन संस-
र्गाभावलक्षणे विशेषणेनान्योन्याभावानात्मा व्यवच्छेदो न

(१) अधिकः = अन्योन्याभावभिन्नः । (२) व्यवच्छेदः, अन्योन्या-
भावात् व्यवच्छेदो व्यावृत्तिरन्योन्याभाव इति यावत् । (३) निषेधार्थ-
त्वात् = अन्योन्याभावस्वरूपत्वात् । (४) संसर्गव्यतिरेके = संसर्गाभावे ।

क्रियते, किंतु व्यवच्छेद्यो व्यवच्छेदश्च स एवान्योन्याभावा
न वैयर्थ्यामित्याशङ्कते-। “अथे”ति ॥ तर्हि अन्योन्याभा
वाभावोप्यन्योन्याभावस्वरूपमेवेति तदात्मकसंसर्गाभावा
ग्रहे दोषस्तदवस्थ एव व्यवच्छेद्याभावो वा अन्योन्याभा
स्वप्रतियोगिसंसर्गाभावहूपत्वादिति परिहरति-। “त

सू० “अपिच, ‘अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावः’
स संसर्गाभावः’-इतिवदताऽन्योन्यप्रतियोगि
निषिध्यमानेन्योन्यात्मकोऽसा (१) वभावो
स्यात्, द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया (२) न्योन्याभा
स्यैर्यापत्तेः; तथाच सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणे
प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य
तमतायां सिध्यन्त्यामन्योन्याभावात्मतापि
दिति व्यर्थो विशेषणप्रयासो हासायेति सवि
प्यविशेषणवत् प्रसङ्ग इति महत्कौतुकम् ।
‘घटाभावो न भवति स्तम्भः’-इत्युक्ते किं
घटात्मा विहितो भवति (३) ? तत्कस्य हेतोः
हि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत्
यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा
स्याद् ? इत्युक्तप्रसङ्गानवकाश इति * ? ।

(१) असौ = संसर्गाभावः । (२) सुन्दोपसुन्दतया = परस्पर
धितया, अन्योन्याभावाभावे अन्योन्यस्यैव स्यैर्यापत्तेः; अभाव
भावरूपत्वादित्यर्थः । सुन्दोपसुन्दौ द्वावादित्यौ राजानौ
तपश्चेतुः, तदुपघातार्थं जगत्पृष्ठा काचिद्धराङ्गना प्रस्था
दृष्ट्वा कामसंतप्तौ ममेयं ममेयमिति परस्परं जगत्प्रति
सुन्दोपसुन्दयोः पुराणप्रसिद्धा । (३) “नैव भवति”-इति शेषः ।

टी०

ज्द्वयश्रव

गत एवा

भाभावस्य

पात्तं त

द्यपि ‘अ

त्राभावेन

तीयते, त

तियोगिव

निषेधयोः,

क्षणवाक्य

न्योन्याभा

त्राभावेन

वतं, तथा

नित्यस्तथा

‘नन्वि’ति

घटात्मत

पि संसर्

वलमन्यो

० “नैव

सप्य

कोति

एव

तन्नि

(१) ल

पः संसर्गमि

रमित्यर्थः

न्योन्यास

घातमके=

२१

टी० ॥ 'अन्योन्याभावा न भवत्यभावो य' इति वाक्ये
 बहुवचनप्रवणादन्योन्यं यद्वचति स संसर्गाभाव इत्यर्थपर्यवसाने
 गत एवान्योन्यत्वात् संसर्गाभावत्वं प्रसक्तं, जगदन्तर्गतस्यान्यो-
 न्याभावस्यापि च संसर्गाभावत्वमिति यद्वच्यवच्छेदाय विशेषण-
 पात्तं तस्यैव सङ्ग्रह इति कौतुकमित्याह-। "अपिचे"ति ।
 यद्यपि 'अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो य' इति वाक्या-
 न्याभावेन्योन्यप्रतियोगिकत्वं धर्मा नास्ति स संसर्गाभाव इत्यर्थः
 तीयते, तथाच, भवत्येवान्योन्याभावव्यवच्छेदः, तस्यान्योन्य-
 तियोगिकत्वात्, सुन्दोपसुन्दन्यायस्तु समानाधिकरणयोरेव
 (२)न्योन्यविधयोः, तथाचाप्रतीयमानार्थखण्डनमपि कौतुकमेव, तथापि
 लक्षणवाक्यस्य यद्ययनर्थ(१)स्तदैवं खण्डनमिति भावः । एवम्
 न्योन्याभावो न भवत्यभावो यः स संसर्गाभाव'-इत्यत्रापि
 न्याभावेन्योन्याभावत्वं नास्तीत्यर्थः, इति(२)नैतत् खण्डनमु-
 च्यतं, तथाप्यन्योन्याभावो न भवतीत्यन्योन्याभावानात्मा भव-
 तीत्यर्थस्तथाचान्योन्यात्सत्त्वपर्यवसानमेवेत्यर्थः । अत्रैव शङ्कते-।
 "नन्वि"ति । 'घटाभावो न भवति स्तम्भ' इत्यत्र यथा स्तम्भस्य
 घटात्मत्वं तथा 'अन्योन्याभावो न भवति संसर्गाभाव' इत्य-
 त्रपि संसर्गाभावस्य नान्योन्यात्मत्वं, किंतु संसर्गाभावत्वमेव,
 बलमन्योन्याभावानात्मकत्वमात्रं तत्र प्रतीयते इति शङ्कार्थः ॥
 ० "सैवम् । यथा घटतदभावाभ्यामन्या वस्त्रादिक-
 मप्यस्ति कोटिस्तथान्योन्यतदभावाभ्यां नान्या
 कोटिः संभवति, निर्विशेषणान्योन्यमध्ये जगत
 एव प्रवेशात्; 'तदात्मनोपि(३)निविध्यमानत्वे
 तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् । 'न हि

(१) लक्षणवाक्यस्य यद्यप्रतीयमान एव-'अन्योन्याभावाभाव-
 संसर्गाभावः'-इत्याकारकोऽभिप्रेतः स्यात्तदैवं खण्डनं श्लिष्ट-
 मित्यर्थः । (२) इतिशब्दो हेतौ । (३) तद् जगद्रूपमात्मा स्वरूपं
 न्योन्यस्य स तदात्मा, तस्य (अन्योन्यस्य तादात्म्यस्य वा) । तन्नि-
 षेधात्मके=अन्योन्याभावाविषेधात्मके ।

भ्युपगम्यतानिति निरस्तमित्यर्थः ॥ ननु प्रतियोग्यभावे तु
विरोधस्तत्रैकनिषेधेऽन्यविधिरित्यस्तु, तादात्म्याभावे तु
योग्यभावयोः सामानाधिकरण्याद्विरोध एव नास्तीति नै-
षेधेऽन्यविधिरित्यत आह । “प्रतिषेधप्रतिषेधे” ति ।
न्ताभावस्थले विरोधो, नत्वन्योन्याभावस्थलेपि, इति
स्याद्यद्यनयोः प्रकारविशेषव्यवस्था स्यात्, सैव तु नास्तीत्य-

सू० “सम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थाप-

नियोगवाणवारणाय वज्रवारवाणायमाना विजय-

मम ह्येवं दर्शनं;—प्रतीतिसिद्धत्वात् अत्यन्त-

द्विलक्षणं भवदपि जगत्तथा सत्त्वोपगमेपि वा-

मानत्वा^(१)दनिर्वचनीयमिति । अत एव प्रतीय-

त्वाद्वैचित्र्यमनयोर्धुष्यमाणमतिदूरनिरस्तम् ।

क्तप्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रतीयमान-

बाध्यताया एव कथनात् । तस्माद्—

अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ

सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३१ ॥

*“अभाव^(२)एव यत्रेति सावधारणं च वक्तव्यम्?—इति

टी० ॥ नन्विदं प्रतीतिवैलक्षण्यमन्योन्यात्यन्त-

योस्त्वयाप्युपपादनीयमेवेत्यत आह—। “सम चे”ति ।

योगलक्षणो वाणस्तस्यवारणाय वज्रस्य = लोहस्य, वारवा-

कञ्चुकः (सन्नाहविशेषः) “कञ्चुको वारवाणोस्त्री” त्वमा-

ननु प्रतीतिसिद्धमपि वैलक्षण्यमपह्नूयते इति महत्साहसमि-

आह—। ^b“सम ही”ति ॥ प्रतीतिर्नापह्नूयते, किंतु ‘विचा-

सहते’—इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ “अत एवे”ति । बाध्यत्वोदेवेत्य-

ननु बाधमनभिधाय बाध्यत्वाभिधानं सर्वत्र सुलभमित्यत आ-

^a“उक्तप्रतियोग्यादी”ति । त्वदुक्तवैचित्र्येनुपपत्तिदर्शनं य-

(१) बाध्यमानत्वात्सत्त्वोपगमेपि तथाऽनिर्वचनीयमित्यतः

(२) “ननु स्मृतित्वस्याभावः”—इत्यपि अवचितपाठः ।

तदेव बाधाभिधानमित्यर्थः ॥ उपसंहरति—“तस्मादि”ति ।
अन्योन्याभावो यो न भवत्यभावः स संसर्गाभाव—इति संस-
र्गाभावस्यान्योन्याभावान्यत्वसादाय तदा व्यवस्था स्याद्य-
न्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदः स्यात्, स एव तु नाद्यापि सिद्धः,
इति तदुभयभेदव्यवस्थयैव तदुभयव्यवस्थेत्यात्माश्रय इत्यर्थः ।
यद्वा प्रतीतिवैलक्षण्यद्विषयवैलक्षण्यं ततश्च प्रतीतिवैलक्षण्यमित्य-
न्योन्याश्रयएवात्माश्रय इत्यर्थः ॥ ननु ‘स्मृतित्वस्याभाव एव
यत्र ज्ञाने तदनुभव’—इत्युक्ते स्मृतौ न प्रसङ्गो, यतस्तत्र भावोऽपि
स्मृतित्वस्येत्याशङ्कते—“अभाव एवे”ति ॥

मू० “एवकारेण किमधिकमभिधीयते ? । * भावो निषि-
ध्यते ? *—इति चेन्न, तस्याभावपदेनैव लब्धत्वात्;
भावनिषेधोऽभाव इत्यनर्थान्तर^(१)मिदम् । * भाव-
सामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थः ? *—इति चेत्,
‘उक्तेनैव गतार्थत्वात्, ‘अन्योन्याभावस्य^(२) च स्मृ-
तावपि सम्भवात्; न हि भावसामानाधिकरण्यं
स्मृतिः । ‘स्मृतौ च भावसम्भावं चैकत्र मन्यमानेन
‘तस्याप्येष्टव्यत्वात्, तयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वात्,
‘न हि रूपरसयोरेकत्राभावे न^(३) तत्सामानाधिक-
रण्याभावः स्यात् ।

(१) अनर्थान्तरम्=एकार्थकम् ।

(२) स्मृतित्वभावसामानाधिकरण्यान्योन्याभावस्येत्यर्थः ।

(३) केचित्तु अत्र ‘अभावेनेतिपदं’ छिन्दन्ति, तत्रायमर्थः—न हि
रूपरसयोर्मिश्रितयोरेकत्र=तेजसि अभावेनान्यत्रापि पृथिव्यादौ तत्सा-
मानाधिकरण्यस्याऽभावः स्यादिति, किन्तु स्यादेव पृथिव्यादौ सामाना-
धिकरण्यमिति । यद्यपि दृष्टान्तेऽन्यत्र सामानाधिकरण्योरन्यत्राऽसामा-
नाधिकरण्यं दृष्टं नैकत्र, तथाप्यत्रैकस्यामेव स्मृतौ स्मृतित्वान्योन्या-
भावस्य समवायेन स्मृतित्वाधिकरणे वृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यं, तदा-
भ्येन स्मृतित्वस्य स्मृतौ वृत्तित्वाभावाच्चासामानाधिकरण्यमिति ध्येयम् ।

टी० । 'अभाव एव यत्रे'त्यवधारणेन भावनिषेधो
 प्रेतः, स चाभावपदलभ्य एवेत्यवधारणवैयर्थ्यमिति परिहरति-
 "एवकारणे"ति ॥ अभावपदेन भाव^(१)निषेधमात्रं
 भावसामानाधिकरण्यनिषेधस्त्वेवकारलभ्य इत्याशङ्कते-
 "वसामानाधिकरण्यनिषेध" इति ॥ 'स्मृतित्वस्याभावे
 त्युक्त्यैव भावसामानाधिकरण्यनिषेधोऽपि लभ्यते एव यतस्तस्मि
 न्नाधिकरणे भावश्चेदभावपदेन निषिद्धस्तदा भावसामानाधि
 रण्यस्यापि निषेधः पर्यवसन्न एवेति परिहरति- । "तस्मिन्
 ति ॥ किंच, भावसामानाधिकरण्यनिषेधस्यान्योन्याभावस्य
 स्मृतावपि सत्त्वादेवकारेणापि स दोषो न परास्त इत्याह-
 "अन्योन्ये"ति ॥ किंच, भावसामानाधिकरण्यनिषेधः = भाव
 सहासामानाधिकरण्यं, तच्च यथानुभूतौ, तथा स्मृतावप्यग
 त्वयाभ्युपेयं, यतो भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वा
 स्मृतित्वाभावे^(२)स्मृतौ स्वीकृते स्मृतित्वं तत्र नेष्टव्यमन्य
 परस्परप्रतिक्षेपात्मकैव भावाभावयोर्भज्येत, तथाच स्मृता
 भावसामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थस्तुल्य एवेत्याह- । "स
 तौ चे"ति ॥ "तस्यापी"ति । सामानाधिकरण्याभावस्य
 त्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणयोरप्यसामानाधिकरण्यमिति दु
 टमित्यत आह- । "नही"ति । पृथिव्यां समानाधिकरणयो
 रूपरसयोरेकत्र=तेजसि, रसाभावे सति तयोः सामानाधिकरण्य
 भावो न स्यादेवं न, किंतु स्यादेवेत्यर्थः ॥

सू० * समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्म
 कतैव न सिद्धा^(३)*?-इति चेत्, तर्हि तथाविधयो
 र्भावाभावपदसङ्केतो नतु रूपरसयोरिति रुचिस्ते
 माणस् । * रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वा
 तदभावे तयोः सामानाधिकरण्याभाव आस्ताम्

(१) भावः=स्मृतित्वसत्ता । (२) स्मृतित्वाभावे=स्मृतित्वस्यान्य
 न्याभावे । (३) "न सिद्ध्येत्"-इत्यपि केषुचित्पुस्तकेषु पाठः ।
 (४) तथाविधयोः=समानाधिकरणयोः प्रतियोगितदन्योन्याभावयोः

तु नैवम्!*-इति चेत्, तथात्वस्यासामानाधिकरण्य-
प्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः^(१) सामानाधिकरण्यप्रयो-
जकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्या-
पत्तिः, भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च ।

टी० ॥ ननु परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वे सति स्मृतित्वतदन्यो-
न्याभावयोः सामानाधिकरण्यप्रतिषेधः स्मृतौ सिद्धयेत् पर-
स्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमनयोर्नास्ति समावेशदर्शनादिति शङ्कते-
॥ “समाविष्टयोरिति”ति ॥ तर्हि प्रतियोगिना सह समाविष्टस्यापि
कथमस्या^(२) भावपदवाच्यत्वं स्यात्, संसर्गाभावस्यत्वे सर्वत्र
प्रतियोग्यसमावेशस्यैव दर्शनात्,^(३) संसर्गाभावान्योन्याभावयो-
र्वैचित्र्यस्य त्वयाद्याप्यसस्यर्थात्, इति परिहरति- ॥ “तर्ही”ति ॥
ननु सामानाधिकरण्ययोरपि रूपरसयोर्यदसामानाधिकरण्यं तत्र
परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वं तन्त्रं, भावाभावयोस्तु परस्परप्रति-
क्षेपात्मनोः सामानाधिकरण्ये कथमसामानाधिकरण्यं भवेदिति
शङ्कते- ॥ “रूपरसयोरिति”ति ॥ “तदभावे”इति । तदेकैकाभावे
इत्यर्थः ॥ “अत्र त्विति”ति । भावाभावयोरित्यर्थः ॥ “तथात्व-
स्ये”ति । परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वस्येत्यर्थः । परस्परप्रतिक्षे-
पानात्मकत्वेन यदि रूपरसयोरसामानाधिकरण्यमुपपाद्यते तदा
कूचिदपि तयोः सामानाधिकरण्यं न स्यात्, न स्याच्च भावाभाव-
योर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः । तदेवं स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोः
स्मृतावनुभवबलात् सामानाधिकरण्ये सत्येवाभावस्वरूपपदार्था-
लोचनबलात् सामानाधिकरण्यनिषेधोप्युपपादित इत्यनुभवल-
क्षणं स्मृतावतिव्यापकमित्युक्तम् । *न चैकत्रैव सामानाधिकर-
ण्यमसामानाधिकरण्यं च भावाभावयोरनुपपन्नमिति वाच्यम्*,
यथात्वयैकत्रैव भावाभावौ स्वीक्रियेते तथा सामानाधिकरण्या-
सामानाधिकरण्ये अपि स्यातामित्युक्तत्वात् । *अन्योन्याभाव-

(१) तद्व्यतिरेकः=परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वव्यतिरेकः (परस्पर-
प्रतिक्षेपात्मकत्वम्) । (२) अस्य=स्मृतित्वान्योन्याभावस्य ।

(३) ननु संसर्गाभावाद्धैलक्षण्यादन्योन्याभावस्यैव प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यमित्यत आह-संसर्गेति ।

स्याय^(१)मेव सहिमा ? *, -इति तु न युक्तम्, अभाववैचित्र्ये
न उपपादनादिति भावः ॥

सू० * असामानाधिकरण्यमेव यत्रे^(२)ति विवक्षितम्
इति चेन्न, ^१एवकारार्थदौष्ट्यतादवस्थ्यात्,
'विलक्षण एवायमभावो भावसहासनानुपवेशी
एवकारसमभिव्याहारेणोच्यते' - इति निरस्तम्,
स्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेधता^(३)सामान्ये
सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं, तच्च^(४)तुल्यम्
भावान्तरेण । * सामानाधिकरण्याभावप्रत्यये
?-इति चेन्न,

टी० ॥ अत्र शङ्कते-। "असामानाधिकरण्यमेवे"ति
स्मृतौ तु सामानाधिकरण्यमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^५"एव
कारे"ति । सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकारार्थस्यात्रैवलब्धत्वात्
(^५)तपौनरुक्त्यमित्यर्थः । अथाभावस्य संसर्गाभावरूपत्वमेव
रलब्धमतो नान्योन्याभावमादायातिव्याप्तिरिति तु तयो
चित्र्ये सति स्यादिति भावः ॥ एवकारसमभिव्याहारसहिमा
स्मृतित्वात्यन्ताभाव एव प्रतीयते इत्याशङ्क्याभाववैचित्र्ये स
तथा स्यात् तदेव तु नास्तीति परिहरति-। "एतेने"ति
"अभावान्तरेणे"ति । अन्योन्याभावेनेत्यर्थः ॥ ननु सामाना

(१) अयं=नियतं प्रतियोगिसामानाधिकरण्य एव, न तु संसर्गा
वत्प्रतियोग्यसामानाधिकरण्योपीति । (२) 'सोनुभवः'-इति शेषः
(३) प्रतियोगी च आश्रयः (अनुयोगी) च निषेधश्च तेषां भावः प्रतियोग्याश्रयनिषेधता, तस्य साध्येपीत्यर्थः; तथाहि-अनुभूतौ स्मृतित्वान्ने
न्याभावात्यन्ताभावयोः स्मृतित्वनिष्ठा प्रतियोगिता अनुभूतिनिष्ठाऽनु
गिता 'न'-इति प्रतीतिविषये निषेधता च समानैव । (४) 'तदिति'
सामान्ये नपुंसकनिर्देशः स्मृतित्वसामानाधिकरण्यविरहश्चेत्यर्थः ।
(५) असामानाधिकरण्यपदप्रतिपाद्याभिन्नैवकारार्थस्य सामानाधि
रण्यनिषेधस्याऽत्रैवलब्धत्वात् (=एवकारेण लब्धत्वात्) पौनरुक्त्य
त्यर्थः । यद्वा, अत्रैव लब्धत्वादिति पदविभागः, अत्रैव=असामानाधि
करण्यपदेनैव; सप्तमी तृतीयाविभक्त्यर्थे ज्ञेया ।

करण्याभावप्रत्ययेनैव एवकारसमभिव्याहाराभ्याभाववैलक्षण्यं
निधयतीति शङ्कते-। “सामानाधिकरण्ये”ति ॥

१०० “प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात् । * अन्यो-
न्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावः*, -इत्युक्तौ स्म-
तिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः । तदास्तां विस्तरः ।
‘नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकसाग्रयस्य स्वरूपं तद्वि-
तिपक्षः, ‘अन्योन्याभावेपि भवतामभावव्यवस्थाया-
स्तादृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात् । *अथान्यदेव
किञ्चित्संसर्गाभावनिर्वचनं क्रियते, ‘तथाहि, स्मृति-
त्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संस-
र्गाभावत्वं, यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न
संसर्गाभावता, किंत्वन्योन्याभावत्वमेव, सचे^(१)ह न
विवक्षितः, पूर्वक एव तु संसर्गाभावोऽभिधित्सितः? *
इति नैतद्विचारसहं, ‘संसर्गितया निषेध’-इति येयं
तृतीया सा किं लक्षणे^(२) वा?-१ सहयोगे वा?-२ कार-
कभेदे वा करणादौ?-इत्याद्यः, ‘संसर्गितया लक्षितस्यै-
वान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, त-
त्सहिस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।

टी० सामानाधिकरण्याभावप्रत्यये सामानाधिकरण्या-
भाव एव विशेषकः, स चोक्तरीत्या स्मृतावपि सयोपपादित इति
परिहराति-। “प्रत्यये”ति ॥ ‘अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृति-
त्वाभावः’-इत्यत्र सकलनद्वयतिरिक्तत्वं ? यत्किञ्चिद्व्यतिरि-

(१) सच=अन्योन्याभावश्च, इह=अनुभवलक्षणे । (२) संस-
र्गितया लक्षितं यत्स्मृतित्वं तदभावः-इत्याद्यविकल्परार्थः, संसर्गितया
लक्षितस्य स्मृतित्वस्याऽभावः-इति द्वितीयविकल्परार्थः, संसर्गितया कृतस्य
स्मृतित्वस्याऽभावः-इति तृतीयविकल्परार्थः ।

क्तत्वं वा विवक्षितम् ?-इतिविकल्पकदर्थितत्वं^(१)मेवेत्
६ “अन्योन्ये”ति ॥ प्राभाकरमतेऽप्यनुभूतिलक्षणमनुपपन्नं
ह-। “नापी”ति । स्मृतित्वे स्मर्यमाणे ज्ञानस्वरूपं
स्वरूपज्ञानं वाऽनुभव इत्यपि नेत्यर्थः ॥ अन्योन्या
त्वन्मतेऽधिकरणस्वरूपं तज्ज्ञानं वेति तमादाय स्मृ-
प्रसङ्गस्यापरिहार इत्याह-। “अन्योन्याभावेपी”ति ॥
त्वस्य संसर्गाभावो यत्रेत्येवानुभवलक्षणं संसर्गाभावनिर-
पस्कुस्ते-। “तथाही”ति ॥ “सचेहे”ति । अनुभवल-
न विवक्षित इत्यर्थः ॥ “संसर्गितये”ति । ‘संसर्गितया ननु संस-
यत् स्मृतित्वं तत्स्मृतिर्न’-इतिप्रतीतेरन्योन्याभावस्यापि
प्यात्तमादाय स्मृतावतिप्रसङ्गतादवस्थ्यनित्यर्थः ॥ “त-
तस्यैवे”ति । ‘संसर्गितया सहितं स्मृतित्वं न स्मृतिरि-
दन्योन्याभावमादाय प्रसङ्गसत्त्वादित्यर्थः । * नच संसर्ग-
स्मृतित्वस्य च निषेधो यत्रेत्यर्थस्तथा च स्मृतौ स्मृतित्व-
ताया निषेधो नास्तीति तत्साहित्याभावान्न प्रसङ्ग इति
च्यम् *, संसर्गितान्योन्याभावस्मृतित्वान्योन्याभावयोः
त्यस्य स्मृतावपि भावादिति भावः ॥

सू० तृतीयस्तु न संभवति, “अत्यन्तनिषेधस्या^(३)नु-
धर्मकत्वात्, तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् । * प्र-
रवाचिनीयं तृतीया? *-इति चेन्न, ‘प्रकारशब्द-
स्याधिकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । * ‘प्रकारः प्र-
एव? *-इति चेन्न, ‘अविदितलक्ष्यस्य लक्षणमनभि-
तरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्; अत-

(१) सकलस्मृतित्वान्योन्याभावभिन्नत्वां प्रत्येकस्मृतित्वान्
भावस्यापि, तथाऽसर्वज्ञेन तदविज्ञेयत्वं च, यत्किञ्चित्स्मृतित्वान्योन्या-
व्यक्तिभिन्नत्वं च तदतिरिक्तयत्किञ्चित्स्मृतित्वान्योन्याभावस्या-
पूर्वोक्तदोषदूषितत्वमेवेत्यर्थः । (२) सर्वत्राभावज्ञाने प्रतियोगि-
णस्य हेतुत्वात्प्रतियोगिरूपे स्मृतित्वे स्मर्यमाणे सति यदनुभूत्यात्क-
योगिज्ञानस्वरूपं, तस्य ज्ञानं वा, सोऽनुभव इत्यपि नेत्यर्थः ।

(३) अत्यन्तनिषेधस्य=अत्यन्ताभावस्य ।

यत्तत्त्व(१)मेवेति
तत्त्वमनुपपन्नं
ज्ञानस्वरूपं
॥ अन्योन्याभा
मादाय स्मृती
त्वेपी"ति ॥

सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । 'को
घटः?—इत्यादिपृष्ठे 'घट एव घटः'—इत्याद्येवोत्तरं
सङ्गच्छेत । "प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः, सदाष-
त्वाद्—इति वक्ता 'को दोषः'?—इत्यनुयुक्तो 'दोष एव
दोषः'—इत्यभिधायैव निवृत्तो^(१) भवेद् इति ।

सर्गाभावनिमित्त
न । अनुभवसं
लक्षणत्वेनाभिमतं, तच्च नित्यमेवेति न संसर्गितया करणेन क्रियते ॥
'संसर्गितया' ननु संसर्गित्वेन प्रकारेण यो निषेधः स संसर्गाभावः, भवति हि
न्याभावस्यापि 'नेह घटः संसृष्ट' इति, तादात्म्याभावे तु नायं प्रकारः, पटसं-
त्यर्थः ॥ "संसृष्टेपि घटे 'नायं पटात्मा घट' इति प्रतीतेरिति शङ्कते—। "प्रका-
न स्मृतिरिति ॥ "प्रकारशब्दार्थस्ये"ति । संसर्गितां विहाय नान्यः प्रका-

* नच संसर्गि
तौ स्मृतिवत्त्व
न प्रसङ्ग इति
याभावयोः

टी० ॥ "अत्यन्ते"ति । स्मृतित्वात्यन्ताभाववत्त्वं तच्च
लक्षणत्वेनाभिमतं, तच्च नित्यमेवेति न संसर्गितया करणेन क्रियते ॥
'संसर्गितया' ननु संसर्गित्वेन प्रकारेण यो निषेधः स संसर्गाभावः, भवति हि
न्याभावस्यापि 'नेह घटः संसृष्ट' इति, तादात्म्याभावे तु नायं प्रकारः, पटसं-
त्यर्थः ॥ "संसृष्टेपि घटे 'नायं पटात्मा घट' इति प्रतीतेरिति शङ्कते—। "प्रका-
न स्मृतिरिति ॥ "प्रकारशब्दार्थस्ये"ति । संसर्गितां विहाय नान्यः प्रका-
* नच संसर्गि
तौ स्मृतिवत्त्व
न प्रसङ्ग इति
याभावयोः

धस्या^(३)नु
त्वात् । *

'प्रकारशब्द

* 'प्रकारः प्र

तत्त्वमनभिध

पत्वात्; अतः

तयेकस्मृतित्वा

तस्मृतित्वात्

न्योन्याभावस्या

ज्ञाने प्रतियोगि

यदनुभूत्यात्म

नेत्यर्थः ।

ननु स्वरूपकथनेनैव लक्षणमुक्तमित्यत आह—। "अन्यथे"ति ॥
अनिष्टान्तरमाह—। "प्रकार इति पक्ष"इति । यद्यपि 'प्रकार-
वाचिनीयं तृतीयेति न युक्तं, सदाषत्वाद्—इत्युक्ते 'को दोषः?—
इति पृच्छतो दोषविशेषस्वरूपाभिधानमावश्यकं, न ह्यत्रापि लक्ष-
णप्रश्ने, येन प्रकारलक्षणप्रश्नसमानन्यायता स्यात्, यद्यत्र विशि-
ष्टदोषविशेषाभिधानं न भवेत्तदा "सदाषत्वादि"ति हेतुरेव नोप-
पादितः स्यात्, तथापि दोषलक्षणप्रष्टारं प्रतीदमुक्तमिति भावः ॥
सू० "स्मृतित्ववत् 'स्मृतेर्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूति-
त्वमिति' प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । "गृहीतस्य ज्ञानं

(१) निवृत्तः=कृतकार्यः, "निवृत्तो भवेदिति पाठे तूपरतो भवे-
दित्यर्थः । क्वचित्तु निवृत्तीभवेदिति पाठः । सचायुक्तः । (२) नार्थः,
संसर्गस्य संसर्गान्तराभावादिति भावः । 'इत्यर्थ' इति क्वचिन्नास्ति ।

सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । 'को घटः' ?-इत्यादिपृष्ठे 'घट एव घटः'-इत्याद्येवात्तरं सङ्गच्छेत । ^a'प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः, सद्दोषत्वाद्'-इति वक्ता 'को दोषः' ?-इत्यनुयुक्तो 'दोष एव दोषः'-इत्यभिधायैव निर्वृत्तो^(१) भवेद् इति ।

टी० ॥ ^a"अत्यन्ते"ति । स्मृतित्वात्यन्ताभाववत्त्वं तत्र

लक्षणत्वेनाभिमत्तं, तच्च नित्यमेवेति न संसर्गितया करणेन क्रियते ॥

'संसर्गितया' ननु संसर्गित्वेन प्रकारेण यो निषेधः स संसर्गाभावः, भवति हि

याभावस्यानेह घटः संसृष्ट' इति, तादात्म्याभावे तु नायं प्रकारः, पटसं-

त्यर्थः ॥ ^b'सृष्टेऽपि घटे 'नायं पटात्मा घट' इति प्रतीतेरिति शङ्कते-। ^c"प्रका-

न स्मृतिरिति ॥ ^d"प्रकारशब्दार्थस्ये"ति । संसर्गितां विहाय नान्यः प्रका-

* न च संसारशब्दार्थः, संसर्गितासमभिध्याहतायाश्च तृतीयायाः संसर्गितैव

तौ स्मृतित्वार्थः^(२) इत्यर्थः ॥ ननु प्रसिद्धार्थः प्रकारशब्दः किमत्र प्रश्नेने-

न प्रसङ्ग इत्याह-। ^e"प्रकारः प्रकार"इति ॥ प्रसिद्धेऽप्यर्थे विप्रतिपन्नं प्रति

प्रसिद्धिमात्रमतन्त्रमित्याह-। "अविदिते"ति । यद्वा, प्रकारस्य

लक्षणप्रश्ने स्वरूपाभिधानमतन्त्रमित्याह-। "अविदिते"ति ॥

ननु स्वरूपकथनेनैव लक्षणमुक्तमित्यत आह-। ^f"अन्यथे"ति ॥

अनिष्टान्तरमाह-। ^g"प्रकार इति पक्ष"इति । यद्यपि 'प्रकार-

वाचिनीयं तृतीयेति न युक्तं, सद्दोषत्वाद्'-इत्युक्ते 'को दोषः' ?-

इति पृच्छते दोषविशेषस्वरूपाभिधानसावश्यकं, नह्यत्रापि लक्ष-

* 'प्रकार'प्रश्ने, येन प्रकारलक्षणप्रश्नसमानन्यायता स्यात्, यद्यत्र विशि-

तलक्षणमन्यदोषविशेषाभिधानं न भवेत्तदा "सद्दोषत्वादि"ति हेतुरेव नोप-

पत्वात् । अपादितः स्यात्, तथापि दोषलक्षणप्रष्टारं प्रतीदमुक्तमिति भावः ॥

सू० "स्मृतित्ववत् 'स्मृतेर्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूति-

त्वमिति' प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । ^h'गृहीतस्य ज्ञानं

(१) निर्वृत्तः=कृतकार्यः, "निर्वृत्तो भवेदि"ति पाठे तूपरतो भवे-

दित्यर्थः । क्वचित्तु निर्वृत्तीभवेदिति पाठः । सचायुक्तः । (२) नार्थः,

संसर्गस्य संसर्गान्तराभावादिति भावः । 'इत्यर्थ' इति क्वचिन्नास्ति ।

स्मृतिः-इति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञाने
प्रसक्तिः । * 'सापेक्षज्ञानं स्मृतिः, सापेक्षता च
षयनियमे समानविषयज्ञानापेक्षा ?'-इति चेन्न,
भिज्ञायास्तत्ताभागस्य स्मृतित्वापत्तेः ^(१) ।
मस्तु ? *-इति चेन्न, तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्य
भागयोर्भिन्नविषयत्वव्यवस्थितौ 'तदभेदः केन गृ
-इति पूर्वदोष आवर्त्तते । * संस्कारमात्रजं ज्ञानं
तिः *-इत्यपि न, सामग्रीतः ^(२) सर्वसम्भवेन त
स्या ^(३) /ऽसम्भवात् । * 'असाधारणतद्भेदतु कधी
*, -इति चेन्न, आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः ^(४) ।

टी० ॥ संस्कारासाधारणकारणत्वरहितज्ञानत्वमनुभव

तयाद्यनुभवलक्षणमनुपपन्नमित्याह- । "स्मृतित्ववदि
गृहीतग्राहिज्ञानान्यज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यपि न भवति,
लक्षणभागस्य ^(५) धारावहनार्तिव्यापत्तेः, अतः ^(६) एवानुभ
णस्य धारावहनाव्यापिनरित्याह- । "गृहीतस्ये"ति ॥ ननु
तग्राहित्वेन जनकज्ञानविषयताप्रयुक्तविषयताकत्व ^(७)
क्षितं, तच्च न धारावाहिकज्ञाने, येन तत्र स्मृतिलक्षणमिति
स्यादित्याह- । "सापेक्षज्ञानमिति"ति ॥ धारावहने विषयता
यद्यपि न पूर्वं ज्ञानाधीनस्तथापि प्रत्यभिज्ञाभागे पूर्वानु

(१) प्रत्यभिज्ञायाः तत्ताभागस्य स्मृतित्वापादनं प्रत्यभि
सर्वाशेनुभवत्वमताभिप्रायेण (प्रक्रान्तेन) ज्ञेयम् । (२) सामग्री-
कालात्ममनोयोगादिरूपा । (३) लक्षणस्य=मात्रपदघटितत्व

(४) सोहमित्यात्मप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारातिरिक्तमसाधार
रणं नास्ति, आत्ममनोयोगस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वादिति
स्मृतित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । (५) गृहीतग्राहिज्ञानान्यज्ञानत्वमितिलक्षणे
तग्राहिज्ञानपर्यन्तस्मृतिलक्षणभागः, तस्येत्यर्थः । क्वापि 'स्मृ
लक्षणं भागस्येति पाठः । (६) धारावाह्यनुभवे स्मृतित्वापत्तेः
तदन्यज्ञानत्वाभावात्तत्र निरुक्तानुभवलक्षणाव्याप्तिरपीत्याह-अत
(७) स्मृतौ स्वजनकीभूतप्रागनुभवविषयता प्रयुक्ता विषयता, सा
रावाह्यनुभवे, पूर्वपूर्वानुभवनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वाद्युत्तरोत्तरानुभव

धीन एवे
"तदभेद'
ति । आत
ति । संस्
मू० "आ
धार
लक्ष
तद
तत्
चे'त
टी

कत्वं तद
रेण स्ववि
स्मृतित्वा
स्वं तदा
मनसोस्त
यद्यपि म
तथाच न
षामात्रमे
त्वं स्मृति
सिद्धं, सि

(१)
दकोभूतस्म
'ज्ञात'-इ
तथाचात्मी
तत्राऽभाव
निरूपितव
णकारणक
वहितोच्चा

धीन एवेति तत्रातिव्याप्तिरित्याह--^d“प्रत्यभिज्ञाया” इति ॥
 “तदभेद” इति । तत्रातिविशिष्टाभेद इत्यर्थः ॥ ^f“असम्भवादि”
 ति । आत्ममनसोरपि तत्कारणत्वादित्यर्थः ॥ ^g“असाधारणे”
 ति । संस्कारासाधारणकारणकत्वमित्यर्थः ॥

मू० “आत्ममनोयोगस्य साधारण्यात्; कार्यैक्या^(१) नव-
 धारणे च कारणत्वानवधारणात्; तदैक्ये च तदेव
 लक्षणं स्यात् । * येन ज्ञानेनार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते
 तदनुभवः, येन तु ज्ञातमेव ज्ञाततात्मकत्वेन क्रियते
 तत्स्मरणम् ? *—इति चेन्न, “ज्ञातो” “ज्ञास्यते(-)
 चे”त्यनुमानादावप्यापत्तिः ।

टी० ॥ असाधारण्यं यदि तदिनराजनकत्वे सति तज्ज्ञान-
 कत्वं तदा तत्राभिद्धं, संस्कारेण स्वध्वंसस्य्यापि जननात्, संस्का-
 रेण स्वविषयाभ्यासबुद्धिमहितेन संस्कारान्तरजननाच्च; यदि च
 स्मृतित्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणता^(३) वच्छेदकरूपव-
 त्वं तदाऽग्रे^(४) दूष्यमिति दोषान्तरमाह—^a“आत्मे”ति । आत्म-
 मनसोस्तत्रापि साधारणत्वादसाधारण्यं संस्कारमात्रस्यैवेत्यर्थः ।
 यद्यपि मनोपीन्द्रियत्वेनासाधारण्यम्, एवमात्मापि विषयत्वेन,
 तथाच न संस्कारमात्रासाधारणकारणत्व, तथापि त्वत्परिभा-
 षामात्रमेतदिति भावः ॥ संस्कारस्य स्मृतिं प्रत्यसाधारणकारण-
 त्वं स्मृतित्वावच्छेदेन निर्वहेत्, स्मृतित्वमेवानुगतं नाद्यापि
 सिद्धं, सिद्धौ च तदेव लक्षणमित्याह—^b“कार्यैक्ये”ति ॥ माहं

(१) कार्यैक्यपदं लक्षणया कार्यैक्यनियामर्कभूतकार्यतावच्छे-
 दकोभूतस्मृतित्वादिधर्मपरं, तदेव=कार्यैक्यनियामकमेव । (२) मूले
 ‘ज्ञात’—इत्यतीतानुमानाकारः, ‘ज्ञास्यते’—इति चानागतानुमानाकारः,
 तथाचातीतानागतानुमानस्थले विषये ज्ञातताऽऽधानमशक्यं, विषयस्य
 तत्राऽभावादित्यर्थः । (३) कार्यताप्रतियोगिककारणता=कार्यता-
 निरूपितकारणता । (४) अग्रे=‘तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधार-
 णकारणबुद्धित्वमितिचतुर्थविकल्पखण्डनवेलायाम्, कार्यैक्येत्याद्यव्य-
 वहितोच्चारग्रन्थेनैव वा ।

स्मृत्यनुभवविभागं दूषयितुं शङ्कते-। “येने”ति । अनुभवे
ज्ञाततालक्षणो धर्मो आधीयते, स च धर्मो धर्मधर्मितादौ
वादिनो भट्टस्य मते धर्म्यात्मक एव इति ‘येनार्थो ज्ञातता
क्रियते’ इत्युक्तं, † स्मृत्या तु ज्ञात एवार्थो ज्ञायते इति
ज्ञाततात्मिका क्रियते’ इत्युक्तम् † ॥ अनुमानेनापि ज्ञातता
तात्मिका क्रियते इति स्मृतिलक्षणं तत्रातिव्याप्तमित्याह-
इति । अनीतानागतस्थले ज्ञातताऽऽधानमशक्यं, वर्तमानेपि
‘ज्ञातो घटः’-इति ज्ञानवैशिष्ट्यमात्रग्रहो, न तु ज्ञाततावै
ग्रहः, अन्यथा कृततेष्टतादिधर्माऽऽधानप्रसङ्गः (१) इति सा

सू० “ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनम्, अन्ततो वा
नाप्यनुभाव्यत्वात्^(३), कार्यकारणाभ्यां चानुगत
स्य प्रागसिद्धे, जातितश्च सङ्करप्रसङ्गाद्, अश
मिति । ‘नापि चतुर्थः, यतः कार्यगतवैलक्षण्यान
वकारणता ? क्वाऽसाधारण्यं वा ज्ञेयम् ?-इति

टी० ॥ सर्वप्रकारेण स्मृतिलक्षणानुपपत्तिमुपसंह
“ततश्चे”ति । स्मृतिविवेचनमशक्यमिति योजना ॥ ^b विषय
इति । गृहीतविषयग्राहित्वम्-इत्यादिना विषयतः स्मृति
णमेतल्लक्षणवाक्यजन्यानुभवातिव्यापकं, लक्षणवाक्येन त
भवोवश्यं जन्यः-इति ‘अन्ततः’-इत्यस्य स्वरसः । कार्यद्वारा
णद्वारा च स्मृतिलक्षणं तदा स्याद्यदि कारणतावच्छेदकं कार्य
च्छेदकवाऽनुगतं निर्वहेत्, तच्च न स्मृतित्वाद्येव, तस्य खरिड
तः *नच स्मृतित्वं जातिरेवलक्षणं*, प्रत्यभिज्ञायामनुभवत्वा
र्येण तन्निरासादित्यर्थः ॥ तदनेन ‘स्मृतिलक्षणरहितज्ञान

† उक्तम्=अर्थत उक्तमित्यर्थः । (१) ‘कृतो घटः’-इत्यत्र
धर्माऽऽधानप्रसङ्गः, ‘इष्टो घटः’-इत्यत्र चेष्टताधर्माधानप्रसङ्ग इति
(२) अन्ततो वाक्येनाप्यनुभाव्यत्वाद्विषयतः स्मृतिविवेचनम्
अनुगतरूपस्य (कार्यतावच्छेदकस्य कारणतावच्छेदकस्य) च प्रा
कार्यकारणाभ्यां स्मृतिविवेचनमशक्यम्, सङ्करप्रसङ्गाच्च जाति
स्मृतिविवेचनमशक्यमिति योजना ।

तितृतांयं कल्पं खण्डयता स्मृतिलक्षणमपि खण्डयन्, इदानीं
 तद्विदूः प्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणबुद्धित्वमनुभव-
 त्वम्'-इति चतुर्थं विकल्पं खण्डयति- "नापि चतुर्थं" इति ।
 अनुभवं प्रत्यसाधारण कारणनिन्द्रियसन्निकर्ष निष्कृपरादर्श-
 पदज्ञान-सादृश्यज्ञानरूपमव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिकं वाच्यं,
 तस्य च कारणात्ता अनुभवं प्रत्यनुभवत्वजानि मन्तरेण दुर्ग्रहेत्यर्थः ॥
 सू० "न केवलं प्रत्येक पदार्थस्य^(१) तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चा-
 नुपपत्तिर्मिलितेप्यस्मिन् लक्षणो दूषणमुच्यते; तथाहि
 -तत्त्वानुभूतिः प्रमा'-इत्यनेन काकतालीयसपि^(२)
 यथार्थज्ञानं व्याप्यते । तद्यथा, -पाणौ पञ्च वराट-
 कान् पिधाय कश्चित् पृच्छति 'कति वराटकाः?' इति, -
 पृष्ट्वाऽजाकृपाणीयन्यायेन^(३) ब्रवीति 'पञ्चे'ति, ततः
 'पञ्चे'ति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च; ^६दृश्यन्ते तावदे-
 वंविधान्युदाहरणानि; तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यव-
 च्छेत्तुं शक्यं, वस्तुतस्तस्य पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वेना-
 ऽतथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेदस्य,
 अननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात् । * 'न च
 वक्तुः संशय एव निश्चायकाभावात् एकतरकोटिव्य-
 वहारस्तु 'कृष्यादिप्रवृत्तिवद्-इति युक्तं*, तत्राप्या-
 हाररूपैककोटिनिश्चयाऽऽस्थानात् ^(१); 'अन्यथा
 संशयस्य कोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयतापत्तेः ।

(१) पदार्थस्य = तत्त्वानुभूतिरितिलक्षणस्थतत्त्वपदयोरर्थस्य ।

(२) परिणततानफलपतनकाले काकोपि तद्वृत्तमाश्रयते तत्र काकयो-
 गस्य तालफलपतनेऽव्यव्यतिरेकविरहाद् यादृच्छिकः काकयोग इति
 यथा, तथा दैवादागतविज्ञानं यादृच्छिककाकतलीयमसं काकतालीय-
 ज्ञानमुच्यते इति द्रष्टव्यम् । (३) कण्डूयनार्थं तस्मादौ शिथिल-
 बन्धखड्गे क्षापी ग्रीवां प्रसारयति, यद्वच्छया च ग्रीवा चिद्यते, तथाभूतो-
 ऽजाकृपाणीयन्यायः काकतालीयन्यायसमः ।

टी० ॥ 'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'-इतिलक्षणे प्रातिभेतिव्याप्तिमापादयितुं भूतिमारचयति-। ^a“न केवलमिति एतेन 'श्वो मे भ्राता समागमिष्यती'ति, 'शालिवाहनस्य रिदानीं शृङ्गारसरसीतीरे देव्या लीलावत्या सह ललितसङ्गीतक^(३)मनुतिष्ठती'त्यादिप्रातिभज्ञानातिव्याप्तिरुक्ततदेवाह-। ^b“दृश्यन्त” इति ॥ ^c“नच वक्तुरिति । संशयत्वेनाऽतत्त्वकोटिप्रवेशात्तत्त्वपदेनैव तादृशज्ञानव्यवहार इति भावः ॥ ननु संशये क्वचिदपि नैककोटिव्यवहार आह-। ^d“कृष्यादी'ति । कृषौ फलं भविष्यति नवेतिसंशये च यत्वेव फलमित्येकतरामेव कोटिं यथा कृषीबला व्यवहार^(४)त्यर्थः । 'सहकारिसम्पत्तौ कृषेः वश्यं फलमिति ज्ञानमाह-। ^e“अन्यथे'ति । एककोटिकनिश्चयस्यापि संशयत्वेऽन्योपि यो निश्चयसमुदायरूपः स्यात्^(५)दित्यर्थः । यद्वा, ^f“यदि योपि निश्चयव्यवहारजनकः स्यात्तदा कोटिद्वयनिश्चय एव स्यादित्यर्थः ॥

सू० * नच प्रमैव तदि^(१)त्युररीकरणीयं *, मध्ये “तत्त्वे”ति ॥ ५८५॥ अध्यादि दुरन्तभावित्वात् । * ^bअव्यभिचाति

(१) तत्रापि=कृष्यादिप्रवृत्तावपि, आहारैककोटिकनिश्चयमास्थानात्=स्वीकारात्, 'तथाचाऽस्मिद्धो द्रष्टान्त’-इति शेषः ।

(२) प्रतिभा=स्फूर्तिः, तथा परिप्राप्ते, (यादृच्छिके ज्ञाने, इति

(३) एतान्यप्युदहरणानि यथार्थस्थले द्रष्टव्यानि । शृङ्गारसरसीतीरे शृङ्गारसाधनोभूतपुष्करिणीतीरे । (४) अत्र यथाशब्दानुरोधेन ध्याहर्तव्यम् । (५) अत्रायमुद्देश्यविधेयभावो दोषः, -एककोटि

निश्चयसंशययोरभिन्नत्वेऽन्योपि (अनेककोटिकसंशयोपि, अनेककोटिनिश्चयात्मक एव स्याद्-इति, अन्यथा निश्चयस्यापि संशयत्वेन निश्चयः संशयः स्यादित्युक्तं भवेत् । (६) पूर्वमनेककोटिकसंशय

नेककोटौ निश्चयात्मकत्वं प्रसज्जितमिदानीं तु सहकारिसंपत्तौ कृषौ वश्यं फलमित्याद्येककोटिकसंशयत्वेनाभिमतस्यैवानेककोटिकनिश्चय

त्मकतां प्रसज्जयति-यद्वेति । (७) तत्=क्राकतालीयं संवादिज्ञान

(८) अध्यक्षादर्मध्ये मध्येऽध्यक्षादि, मध्येगङ्गां, पारेगङ्गम्-इत्यादि

अध्यक्ष=प्रत्यक्षप्रमाणम् ।

राजन्यत्वे पदवैयर्थ्यं ज्ञानं व^(३), व्य^(३), प्रसङ्गात् भावेनापि ग्रन्थमि तद्? *, भवता, व्यस् प्र

टी० ॥

तथा प्रत्यक्षाति । प्रमालक्ष ज्ञानं व्यभि

निरूपणजन्यम

(१) प्र

श्रुतगम्य तत्त्व तस्य, तथा च यथार्थज्ञानम् 'श'-इति पञ्च ध्याहृत्य 'यथा' पाठ्यन्तं, तत्र नस्यापि, यथा शेषादेव यथा भावः ।

शब्दादेरपि ।

२३

ज्ञानजन्यत्वे सतीति विशेषणीयम्?*-इति चेत्, न, 'तत्त्व-
पदवैयर्थ्यापातात् । न च ^(१) "काकतालीयसंवादमपि
ज्ञानं व्यभिचारिकरणसासग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे
(^२), 'व्यभिचारिणोपि(^३) करणविशेषाद्यथार्थत्व-
प्रसङ्गात्; न ह्यहेतुकमेवाऽस्य यथार्थत्वं, नियामका-
भावेनातिप्रसङ्गापाताद्; अवश्यमस्याव्यभिचारित्वे
अव्यभिचारिनियतमेव करणं वक्तव्यम् । *^१किं
तद्? *,--इति चेत्, 'स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरं
भवता, येन नियतेषु प्रमाराशिष्वेवेदं ज्ञानमन्तर्भा-
व्यम् प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेत्तव्यम् ।

टी० ॥ "सच्छे" इति । प्रत्यक्षादिविजातीयकरणजन्य-
तया प्रत्यक्षादिप्रमासु तदनन्तर्भावादित्यर्थः ॥ "अव्यभिचारी"
ति । प्रमालक्षणमव्यभिचारिकरणजन्यत्वेन विशेषणीयम्, इदं तु
ज्ञानं व्यभिचारिलिङ्ग(^४)जन्यमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥
, "सच्छे" "तत्त्वे"ति । अव्यभिचारिकरणजन्यानुभूतिः प्रमेतिलक्षणा-
व्यभिचारिदेव भ्रमठयावृत्तेरित्यर्थः ॥ प्रकृतज्ञानमव्यभिचारीत्यव्यभिचा-
रिकरणजन्यमभ्युपेयमित्याह- । "काकतालीये"ति ॥ अत्रा-
निष्टप्रसङ्गमाह- । "व्यभिचारिणोपी"ति । यदि यथार्थज्ञानस्या-

(१) पूर्वं काकतालीयसंवादिज्ञानस्याव्यभिचारिकरणजन्यत्वम-
भ्युपगम्य तत्त्वपदवैयर्थ्यमवाचि अथुना तु न व्यभिचारिकरणजन्यत्वमपि
तस्य, तथा च न निरुक्तविशेषणव्यावर्त्यतापीत्याह=न चेति । संवादः=
यथार्थज्ञानम् । (२) ईशिषे = शक्तो भवसि । (३) 'व्यभिचारि-
ण'-इति पठेचम्यन्तं करणविशेषादित्यस्य विशेषणं, तत्र 'ज्ञानस्येत्य-
यादृत्य 'यथार्थत्वप्रसङ्गादि'ति योजनीयम्, यद्वा 'व्यभिचारिण'-इति
पठ्यन्तं, तत्र करणविशेषः=दुष्टेन्द्रियलिङ्गादे, व्यभिचारिणः=भ्रमज्ञा-
नस्यापि, यथार्थत्वप्रसङ्गः-इत्यर्थः । यद्यपि प्रकृते व्यभिचारिणः करणवि-
शेषादेव यथार्थं संवादिज्ञानं तथापि विसंवादस्थलेपि तथा स्यादिति
भावः । (४) अत्र लिङ्गपदं करणमात्राभिप्रायकम्, उपलक्षणं वा
शब्दादेरपि ।

व्यभिचारिकरणजन्यत्वं न भन्तव्यं तदा दुष्टेन्द्रियसिद्धिः
प्रमोत्पद्येतेत्यर्थः ॥ ^१“अस्ये”ति । काकतालीयसंवादि-
त्यर्थः ॥ अव्यभिचारिकरणमनुपलम्भबाधितमित्यादि-
^१“किमि”ति ॥ कार्यबलादायातं ^(१)नाऽनुपलम्भबाधित-
त्याह । ^२“स्वात्मनैवे”ति ॥ ^३“प्रमासामान्ये”ति ।
तद^(२)शक्यमिति भावः ॥

सू० “एवं लिङ्गाभासादिभ्योपि जातं लिङ्गिज्ञानं
त्या^(३)स्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्येव वा यत्
तत्तु यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा, न वा तद्वति-
स्वरूपे, तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त-
स्या बुद्धेर्लिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि-
दावप्यंशे विषये प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषा-
रादिति*^४ आभासकरणजत्वा^(५)त्तद्विषयस्य
भूतलिङ्ग्यादेरन्यत्वमेव*—इति चेन्न, “विशेष-
न्यत्वेपि तज्जातीयमात्रवत्तावभासांशे दोषा-
रात् । *^६सामान्य^(३)सम्बन्धकोटिनिविष्ट-
शेषस्य, तस्य च तज्ज्ञानवस्थितस्यैव स्फुरणान्नै-

(१) अत्र ‘अव्यभिचारिकरणम्’—इति शेषः । (२)
वच्छेत्तव्यत्वम् । (३) दैवगत्येति, दैवगत्या स्थिते लिङ्गि-
(वास्तविकधूमवह्नी) उभौ यत्र पर्वतादौ तत्र, लिङ्गिमत्येव वा-
विकैकवह्निव्यक्तिसमत्येव वा यलिङ्गाभासादिभ्यो लिङ्गिज्ञानं स्यात्
लिङ्गाभासांशे न प्रमा, नापि तद्वति (= लिङ्गाभासविशिष्टे लि-
प्रमा, तथापि वास्तविकधूमात्मकलिङ्गविशिष्टे वास्तविकलि-
न्यादौ केवलवन्त्यादौ वा प्रमैवेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । (४) आभा-
जत्वात्, ‘भ्रमज्ञानस्ये’ति शेषः । (५) अनेकव्यक्तिसाध्यकत्वे-
पस्य = भ्रमविषयलिङ्गलिङ्गिव्यक्तिविशेषस्य, अन्यत्वेपि = व-
ङ्ग्यादेरन्यत्वेपि । (६) धूमत्ववह्निवसामान्यस्य यः समवा-
सम्बन्धस्तत्कुक्षिनिविष्टत्वाल्लिङ्गलिङ्गिव्यक्तिविशेषस्य तस्य चात-
स्यैव भ्रमे भानान्न भ्रमज्ञानस्य प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

*—इति
ताप्र
तसम्
वत्
तया
टी०

मितौ तत्
मि”ति ॥ अ
शङ्कते—
त्याह—
द्वयक्तिविष-
न्यमपि भ-
न्याकृष्टस्य
विशेषभा-
चैत्रनैत्रादि-
त्याह—
प्रकारकं
निलुंरिठ-
नुमित्यौप-

सू० “सा-
वत्

(१)
शेषाप्रतिभ-
ति शेषः
न्यसम्बन्ध-
त्मकसम्ब-
(४) सामा-
वत्त्वादित-
= भ्रमवि-
कत्वादेवे-

*-इति चेन्न, "विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रव-
त्ताप्रतिभासस्याप्य^(१)भ्युपेयत्वात्, देवदत्त^(२)यज्ञद-
त्तसम्बन्धितासंशयेपि पुरुषसम्बन्धितया निश्चय-
वत् । ^fसम्बन्धिविशेषस्य^(३)निर्लुण्ठितविशेषरूप-
तया च प्रवेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ धूनीपटले धूम्रमाज्जातायां च वन्च्छंशे यथार्थानु-
मितौ तत्त्वानुभूतित्वं लक्षणमतिव्यापकमित्याह-। "एव-
मिति ॥ अनुमितिविषये वह्निस्तत्र नास्तीत्यथापार्थमेव तत्रेति
शङ्कते-। ^b"आभासे"ति ॥ तथापि वह्निमत्त्व तत्राबाधितमेवे-
त्याह-। "विशेषस्ये"ति । प्रत्युतानुमितवद्देः प्रत्यभिज्ञाना-
द्व्यक्तिविषयत्वेपि प्रामाण्यमेवेति भावः ॥ विशेषाभासे सामा-
न्यमपि भासमानमन्यदेव वक्तव्यम्, अन्यथा तत्सामान्यसम्ब-
न्धारूपस्य विशेषस्यापि भानं स्यादिति शङ्कते-। ^d"सामान्येति ॥
विशेषभानमन्तरेणापि सामान्यभानं दृष्टं, यथा मालादौ
चैत्रमैत्रादिविशेषनिर्मितत्वाज्ञानेपि पुरुषनिर्मितत्वभानमि-
त्याह-। "विशेषाप्रतिभासे" इति ॥ यदि च सामान्यमात्र-
प्रकारकं ज्ञानं नाभ्युपेयं तदाऽनिष्टमाह । ^f"सम्बन्धी"ति ।
निर्लुण्ठितत्वं=केवलत्वं, विशेषमात्रप्रकारप्रवृत्तं व्याप्तिज्ञानम-
नुमित्यौपयिकं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० "सामान्यानुमानाभासे^(४)च संवादिनि विशेषान्य-
वत्ताकल्पनानवकाशात् । * ^bसामान्यसमवाययोर-

(१) अपिशब्दे "विशेषाप्रतिभासे"-इत्येतोऽग्रे सम्बन्धनीयः-वि-
शेषाप्रतिभासेपीति । (२) "देवदत्त"-इत्यादितः प्राक् 'मालादावि'-
ति शेषः । (३) सम्बन्धिविशेषस्य=सामान्यप्रकारकज्ञानविषयीभूतसामा-
न्यसम्बन्धस्य (=समवायस्य) यः सम्बन्धी तस्येत्यर्थः । यद्वा, व्याप्त्या-
त्मकसम्बन्धस्य यो सम्बन्धनी व्याप्यव्यापकौ तदात्मकविशेषस्येत्यर्थः ।
(४) सामान्यानुमानाभासे=गोतलबद्धपटे सास्त्राभ्रमेणाऽयं गौः सास्त्रा-
वत्त्वादित्याकारकगोत्वानुमानाभासे विशेषान्यवत्ताकल्पनाऽनवकाशात्
=भ्रमविषयगोत्वान्यसत्यगोत्वविशेषस्य कल्पनानवकाशात्, गोत्वस्यै-
कत्वादेवेति भावः ।

प्यन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विहाय
 त्वयातिप्रवेशापातात् । * तत्रत्यधर्मान्तरस्य जा
 तादात्म्यारोपस्तत्र^(१) *—इति चेन्न, ^dतथापि धर्मि
 जातौ च प्रमात्वतादवस्थ्यात्, ^eसंसर्गारोपनि
 ताञ्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः ; परार्थानुमाना
 हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गारोपकारणसम्भवात्
 यापि तत्र तादात्म्यतयारोपकल्पने च तथाभ्रम
 यमस्य ^(२) निष्कारणत्वात् ।

टी० ॥ किंच, नानाव्यक्तिस्यले व्यक्त्यन्तरभानकल्पने
 गोलबद्धपटादौ साक्षादिवुद्ध्या गोत्वानुमाने कथमुक्ता गतिः
 रित्युदाहरणान्तरमाह—। “सामान्यानुमानाभासे” इति ॥ ननु
 त्राप्यन्यदेव गोत्वं भासतामित्यत आह—। ^b“सामान्येति
 तस्यालीकतया तज्ज्ञानकल्पनायामसत्ख्यातिः स्यादित्ये
 ननु गोनिष्ठरूपादौ गोत्वतादात्म्यारोपस्तत्रेति अतैव स
 मितिरिति शङ्कते—। ^c“तत्रत्येति ॥ तादात्म्यमात्रे तर्हि आ
 त्वारोपविषययोः^(३)पीति परिहरति—। ^d“तथा पी”ति । प्र
 क्षभ्रमेपि धर्म्यं श इहोदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ किंच, संसर्गारोप
 मयी कथं तादात्म्यारोपं जनयेदित्याह—। ^e“संसर्गे”ति । स्वा
 नुमाने क्वचित्तादात्म्यारोपसम्भवेपि परार्थानुमाने पदोपस्था
 तसमस्तरूपोपेत^(४)लिङ्गभ्रमात्पक्षसाध्यसंसर्ग एव सैद्धमह

(१) तत्र=निरुक्तगोत्वानुमितस्थले, तत्रत्यधर्मान्तरस्य = गोति
 ह्ररूपादेः, जात्वा सह तादात्म्यारोपः, तथाचारोप्यमाणरूपाद्या
 गोत्वात्सत्यगोत्वमन्यदेवेति भावः । (२) तथाभ्रमनियमस्य=संसर्ग
 सामग्रीतः संसर्गभ्रमः, तादात्म्यारोपसामग्रीतश्च तादात्म्यभ्रमः—इति
 कारकारोपद्वयनियमस्य, निष्कारणत्वात् = अप्रामाण्यापातादित्यर्थः
 (३) उक्ता गतिः = व्यक्त्यन्तरभानकल्पनागतिः । (४) आरोपविषययोः
 गोत्वरूपाद्यात्मकधर्मप्रतियोगिनाः । (५) पक्षे सत्त्वं, सपक्षे सत्त्वं वि
 क्षाद्वावृत्तत्वम्, अबाधितविषयत्वम्, असत्प्रतिपक्षत्वं चेत्याकारक
 रूपोपेतेत्यर्थः ।

त्यर्थः ॥ य
 दाऽऽरोपद्वै
 मू० “कस्य
 गति
 कल्प
 भास
 रेण
 तत्व

टी
 नुव्यवसा
 ति ॥ सि
 रिकरणज
 ननु तत्रा
 “तत्रापी
 इत्यत अ
 नुमितिर
 व्यक्त्यन्त
 अस्तु वा
 र्थ्यमावश
 साधनेऽनु
 सिद्धेः सि
 इति चेन्न
 घटनेन त
 न्यकः स्य
 भज्येत,
 (५)
 रूपायाः
 साध्याऽऽ

त्यर्थः ॥ यदि संसर्गारोपसामग्र्यपि तादात्म्यारोपं जनयेत्-
दाऽऽरोपद्वैविध्यं न स्यादित्याह-। “तथापी”ति ॥
मू० “कस्यचित्तत्र जातसंवादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ का
गतिः? ^६का वा गतिः सिद्धसाधने? “तत्राप्यन्यत्व-
कल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात्, ^७तथात्वे च हेत्वा-
भासस्यापि यथार्थग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभिचा-
रेणान्यत्राप्याभासेऽन्यप्रतिभासकल्पनाया निर्निमि-
त्तत्वात् । “सिद्धसाधनमितेरेव वाऽव्यवच्छेदात् ।

टी० ॥ इह मया गोत्वसंसर्गाऽनुमितो नूनं गौरैवायमित्य-
नुव्यवसायेन संसर्गारोपत्वव्यवस्थितेरित्याह-। “कस्यचिदि-”
ति ॥ सिद्धसाधनेन हेत्वाभासतां गतेन लिङ्गेनानुमितिव्यभिचा-
रिकरणजन्यापि यथार्थैव वक्तव्येति दोषान्तरमाह-। ^८“का वे”ति॥
ननु तत्राप्यन्य एव रसादिर्भासते इति क्व याथाार्थमित्यत आह-।
“तत्रापि”ति ॥ ननु सिद्धसाधने यथार्थैवानुमितिरस्तु को दोषः?
इत्यत आह-। “तथात्वे चे”ति । यदि सिद्धसाधने यथार्थैवा-
नुमितिस्तदा धूलीपटले धूमभ्रमादपि यथार्थैवानुमितिरस्तु किं
व्यक्त्यन्तरभानकल्पनया? हेत्वाभासत्वेनाविशेषादित्यर्थः ॥
अस्तु वा तत्र व्यक्त्यन्तरकल्पना, सिद्धसाधनस्थलेनुमितियाथा-
र्थ्यमावश्यकमित्याह-। “सिद्धसाधनमितेरेव”ति । यद्यपि सिद्ध-
साधनेऽनुमितिरेव नोदेति कुत्र याथाार्थ्यापत्तिः?, * धारावहने
सिद्धेः सिद्ध्यन्तराप्रतिबन्धकतया प्रकृतेपि न प्रतिबन्धकत्वम्?*-
इति चेन्न, तत्र प्रत्यक्षसामग्र्या अप्रतिहतत्वादिह पक्षधर्मतावि-
घटनेन तत्प्रतिघातात् । * बाधोपि तर्हि स्वरूपसन्नेव प्रतिब-
न्धकः स्यात्^(१) *-इति चेन्न, इष्टत्वात् । * हेत्वाभासत्वं तस्य
भज्येत, ‘ज्ञायमानं सद्यदनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास’-इति

(१) साध्यसत्त्वासत्त्वसन्देहवति पक्षे यथा साध्यसत्त्वनिश्चय-
रूपायाः सिद्धेः स्वरूपसत्या एव प्रतिबन्धकत्वं तथा बाधस्यापि पक्षे
साध्याऽसत्त्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः ।

तल्लक्षणत्वात्? *—इति चेन्न, सद्नुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य
लक्षणत्वात् । * तर्हि अतस्यात्मनो सन्नं न स्यात्?—इति
श्रुतातिरिक्तप्रकारेणापि देन तत्र सन्नत्वात्; तथापि यन्मते
न्तरं न सिद्ध्यन्तरविरोधि तन्मतमाश्रित्य खण्डनावतारः ।

सू० 'यथार्था' (२) नुभवः प्रमे'त्यप्यलक्षणम् । यथार्थत्वं
"तत्त्वविषयत्वं वा? अर्थसदृशता वा स्यात्? नार
पूर्व' (३) निरस्तत्वात् । नापि द्वितीयः, 'व्यभिचारि
णो' (४) पि प्रमेयत्वादिनाऽर्थसादृश्येन प्रमात्वात्
तात् । * 'ननु ज्ञानविषयीकृतेन रूपेण सादृश्यं वि
क्षितम् । * 'नच प्रमेयत्वादिरूपस्य व्यभिचारिणो
प्रकाशसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्गः*,—इति वाच्यम्
प्रमेयत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तरापेक्षया
व्यभिचारिणोपि (५) प्रमात्वाभ्युपगमात्*,—इति त
द्युक्तम् । 'प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपे
ज्ञानस्यासार्थदृश्यानभ्युपगमेपि तत्र तदीयप्रमात्वा
ङ्गीकारादिति ।

टी० ॥ यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिपरतामादायाह—“तत्र
विषयत्वं वे”ति ॥ “व्यभिचारिणोपि”ति । यद्यपि भ्रमविषय
स्यासतो रजतत्ववैशिष्ट्यादेः प्रमेयत्वं नास्तीति न सादृ

(१) सत्त्वे सति अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्येत्यर्थः ।

(२) { तत्त्वानुभूतिरित्येतत्खण्डयित्वा तु लक्षणम् ।
यथार्थेत्यादिना चाथ खण्ड्यते लक्षणान्तरम् ॥ २० ॥

(३) पूर्वम्='तत्त्वानुभूतिः प्रमा'—इति लक्षणस्य तत्त्वोदितत्वादिपद
खण्डनवेलायाम् । (४) व्यभिचारिणः=अर्थव्यभिचारिणो भ्रमज्ञान

(५) व्यभिचारिणोपि (भ्रमज्ञानस्य) प्रकाशमाने प्रमेयत्वात्
प्रमात्वाभ्युपगमादित्यन्वयः । धर्मान्तरापेक्षया=भ्रमविषयीभूतरजत
दिधर्मापेक्षया ।

तथापि सन्नं
विचारिज्ञान
प्रमेयत्वेन स
रूपेणार्थसादृ

प्रमेयमि'त्यादि
“नचे”ति
तिव्याप्तिरिति
प्रमायामव्याप्ति

सू० * “प्रका
नुभवस्य
विशेष

विशेष
त्वादि
शुक्तिं
च वाच

दनेयं
ज्ञात् ।
तिप्रस

याख्या
“प्रमाय
टी० ॥

(१) य
चस्यैव (सतो
सत्त्वेनैवाऽनतश्च

(२) यत्किञ्चि
दिरूपं सादृश्य
यत्त्वशब्दोपल
णभावसम्भवात्
स्य शुक्त्यादेवि

तथापि सन्मात्रविषयतायाः^(१) पक्षमाश्रित्य यत्किञ्चिद्^(२) व्य-
भिचारिज्ञानार्थसादृश्यं चाश्रित्य खण्डनम् ॥ ननु ज्ञानार्थयोः
प्रमेयत्वेन सादृश्येऽपि न श्रमेतिव्याप्तिर्यतो ज्ञानविषयीकृतेन
रूपेणार्थसादृश्यस्य विवक्षेत्याह— “नन्वि”ति ॥ ‘इदं रजतं
प्रमेयमि’त्यादिश्रमे तथाप्यतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—
“नचे”ति । विषयीक्रियमाणे प्रमेयत्वाद्यंशे प्रमात्वान्ना-
तिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एवं सति ‘रूपसमवायी घटः’-इत्यादि-
प्रमायामव्याप्तिरित्याह— “प्रकाशमानेने”ति ॥

सू० * “प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यम-
नुभवस्य विवक्षितम्, अर्थस्य च यथा समवायाद्रूपं
विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्
विशेषणं भवत्येव ?*, -इति चेन्न, ‘एवं हि पुरोवर्ति-
त्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवा^(३) त्पुरोवर्तिनीं
शुक्तिं रजततयाऽवगाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात् । *न
च वाच्यमिष्यत एव सा प्रमापीति न व्यभिचारचो-
दनेयं युक्तिमतीति *, यथार्थताविशेषणवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । “अनुभूतिः प्रमा”-इत्युक्ते एव हि तावन्नास्त्य-
तिप्रसङ्गः, सर्वस्य व्यभिचार्यनुभवस्य (अन्ततोऽन्य-
थाख्यातिवादिनये) धर्मिण्यपि प्रमात्वसम्भवेन
‘प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्यात् ।

टी०॥ तत्रापि रूपवत्त्वं विषयतया ज्ञानेऽप्यस्तीति नाव्या-

(१) यस्मिन्पक्षे सन्मात्रस्य=अस्तीतिप्रतीतिविषयीभूतवस्तुमा-
त्रस्यैव (सतो वाऽसतो वा) प्रमेयत्वम्=इदं प्रमाविषयत्वम् (सनः
सत्त्वेनैवाऽनतश्चाऽनत्त्वेनैव) तत्पक्षमाश्रित्य खण्डनं युक्तमित्यर्थः ।

(२) यत्किञ्चित्वम् अर्थसादृश्येऽन्वेति, तच्च तुच्छभिन्नत्वसोपाख्यत्वा-
दिरूपं सादृश्यं व्यभिचार्यव्यभिचारिणोर्ज्ञानार्थयोः समानं, तदेव प्रमे-
यत्वशब्दोपलक्षितं ग्राह्यमित्यर्थः । (३) तथाभावसम्भवात्=विशेष-
णभावसम्भवात्, तथाहि-पुरोवर्तित्वं स्वरूपतः समवायेन वा यथा अर्थ-
स्य शुक्त्यादेर्विशेषणं तथा विषयविधया ज्ञानस्यापीति ।

मिरिति शङ्कते—। “प्रकाशमानेने”ति । * असद्रजतत्वे
 शिष्टं विषयतया अमेप्यस्ति विशेषणमिति तत्राति-
 वृत्ति न वाच्यम् *, असत्त्वेतस्या^(१) र्थविशेषणत्वाभावात्
 विशेषणत्वाभावाद्देति भावः ॥ “एवं ही”ति । यदि शि-
 विशेषणेन सादृश्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ अलक्ष्ये लक्षणे
 ति व्याप्तिः, प्रकृते च न तथा^(२), अत्र स्यात्प्यंशभेदेन प्रमा-
 त्याह—। “न च वाच्यमिति” ॥ विशेषणवैयर्थ्यं स्मर्य-
 “अनुभूतिरिति” ॥ “प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्यादि-
 अनुभवे प्रमात्वस्य स्थैर्यादित्यर्थः ॥

सू० “यदि त्वंशतोपि व्यभिचारिण्यां सा लक्षण-
 तिचेतसि निधाय यथार्थत्वविशेषणं प्रयुक्तं त-
 युक्तम्, उक्तदोषात् । ^६अथोच्येत * प्रकाश-
 पेण सर्वेण विशेषणभावाद् यस्यानुभवस्यापि
 सा प्रमा, “न च तावता^(३) धर्मिणो धर्म्यविशेष-
 दोषः, तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वाद्-
 “तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्मिण्यपि प्रमा न स्यात्
 तमना सादृश्याभावात्; “अव्यभिचारिणं चांश-
 रुद्धय तदीया^(४)” प्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिक-
 विभ्यता किमव्यभिचार्यं शानुरोधेन व्यभिचा-
 स्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते

टी० ॥ अनस्योभयरूपतया व्यभिचार्यं शब्द-
 ‘यथार्थमिति’ विशेषणं यदि, तदोक्तदोष^(५) बलेन न तद-
 इत्याह ।—“यदि त्विति” ॥ यावदर्थविशेषणं तावद्विषय-
 (१) तस्य=असतो रजतत्ववैशिष्ट्यस्य, अर्थविशेष-
 वात्=शुक्तिरूपार्थविशेषणत्वाभावात्, शुक्तिभ्रमोभयविशेषणत्वा-
 इत्यर्थः । (२) न तथा=नातिव्याप्तिः । (३) तावता=प्रमा-
 नसमस्तरूपेण सादृश्यविवक्षणेन । (४) तदीयेति, अव्यभिचारि-
 यप्रमितिकोटिनिक्षेपात्मकं यत्साहसिकं तस्मादविभ्यता भवति
 (५) उक्तदोषः=अमेऽतिव्याप्तिरूपो दोषः ।

नानि विशेषण-
 विशेषणस्य र-
 “ति ॥ ननु
 काशमानेन
 नाह—। “न-
 षणनया^(१)
 मव्यावर्तना
 यर्थः ॥ अम-
 षमावहती
 प्रामाण्यपद-
 ज्ञानत्वपरि-
 शक्यन्ते
 लक्षण-
 र्थांशेप्य-
 तुहिन-
 तावत्प-
 त्यक्षं प्र-
 लभ्यं दे-
 समस्त-
 माण्यं
 धर्मिय-

(१) स-
 २) अनुभूति-
 नाह-ज्ञानत्वे-
 युतिविद्युदाह-
 स्वन्धः ।
 चापि हेतुः-
 हान्तः-सौधा-
 यर्थः । तुहिन-

अने विशेषणं तत् प्रमा, अमस्तु नैवं, तत्र विषयतया ज्ञान-
विशेषणस्य रजतत्वादेरर्थविशेषणत्वाभावादिति शङ्कते-^b“अ-
ति ॥ ननु धर्मा ज्ञानविशेषणमपि न स्वविशेषणतः सर्वेण
काशमानेन रूपेण विशेषणभावाभावात्तत्राठ्याप्तिरित्यत
नाह-^c“नचे”ति ॥ धर्मिणः स्वाविशेषणत्वेपि स्वगतधर्मवि-
शेषणनया^(१)नाठ्याप्तिरित्यर्थः ॥ परिहरति-^d“तर्ही”ति ।
मठ्यावर्तनाय यद्विशेषणं तदभ्रमप्रमांशठ्यावर्तकमपि स्यादेवे-
त्यर्थः ॥ अमज्ञानस्य सामस्त्येनैवाप्रमात्वात्तदंशानुपग्रहो न
वमावहतीति यदि, तत्राह-^e“अव्यभिचारिणमि”ति । स्मृ-
लक्षणप्रामाण्यपक्षे ज्ञानत्वमपि प्रमालक्षणमुक्तम्, आदिपदाद्विशि-
प्रयुक्तं ज्ञानत्वपरिग्रहः ॥

प्रकाशमशक्यन्ते ह्यनुभूतित्व^(३)ज्ञानत्वादयः “तादृगभिप्राये-
ण लक्षणीकर्तुम् ।^bयदि च बाध्यार्थांशा धीरबाध्या-
र्यांशेऽप्यप्रमैव तदा सौधाग्रकुम्भादिवत्^(३)दूरत्वा-
त्तुहिनद्युतिविद्युदादिपरभागाग्रहणाद् अवयविनं च
तावत्परिमाणाग्रहणात् अल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्र-
त्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात् ।^cक्व च
लभ्यं देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य
समस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्यादाहरणं ? येन तत् प्रा-
माण्यं मन्यसे ।^dयदि चांशे बाधादबाध्येष्यंशे तद्वो-
धमिष्ट्यात्वं समर्थयसे तदा ‘यदर्थजातीयं बाध्यं तद-

(१) स्वगतधर्मविशेषणत्वं धर्मिणस्तद्व्यवच्छेदकतया द्रष्टव्यम् ।

(२) अनुभूतित्वं नानुगतम्, अस्मिन्पक्षे स्मृतेरपि प्रमात्वादित्यत
नाह-ज्ञानत्वेति, परोक्षापरोक्षान्यतरत्वमादिशब्दार्थः । (३) तुहि-
नद्युतिविद्युदाद्यवयविनं चाल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षमप्रमा स्यादिति
स्वन्धः । अल्पपरिमाणग्रहणे हेतुः-तावत्परिमाणाऽग्रहणादिति,
तत्रापि हेतुः-परभागाऽग्रहणादिति, तत्रापि हेतुः-दूरत्वादिति, तत्र
हान्तः-सौधाग्रकुम्भादिवदिति, सौधः-प्रासादः तच्छिखरस्थकुम्भवदि-
त्यर्थः । तुहिनद्युतिः = चन्द्रः ।

यजातीयमबाध्यमपि सिध्ये'ति मन्यमाने
ते स्याद् ? अन्यत्र लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणत्वात्

टी० ॥ "तादृगभिप्रायेणे"ति । व्यभिचार्यशस्याः
कोटिनिवेशनाभिप्रायानुरोधेनेत्यर्थः ॥ विनिगमनाभि
लोकविरोधमाह—^b"यदी"ति । प्रकाशमानात्पपरिमाण
त्वाद्यर्थविशेषणत्वाभावात्तत्र प्रमाणलक्षणपरिहारा
द्यंशेपि प्रमात्वं न स्यादित्यर्थः ॥ यावज्ज्ञानविषयवि
र्यक्तत्वं^(१) यथार्थत्वलक्षणं, तत्रासंभवमाह— "क्व च न
ति । यावाननुभवस्य विषयस्तावानर्थस्य विशेषणमिति
स्याद्यदि ज्ञानोल्लिखितसकलप्रकाराबाधः स्यात्, न
तिसंवादगम्यो, न सर्वत्रप्रकारे क्वापि ज्ञाने प्रवृत्तिसंवा
सम्भव इत्यर्थः ॥ अशबाधमात्रेण सकलज्ञानबाध्यत्वा
दोषान्तरमाह—^d"यदि चे"ति । 'प्रमाज्ञानं बाध्यं, बाध
त्वादि'ति वत् 'सत्यत्वेनाभिमतं रजतज्ञानं बाध्यं, शुक्ति
बाध्यरजतजातीयविषयत्यादि'त्यपि स्यादित्यर्थः । यद्वा प्रमा न स
सर्वज्ञाने बाध्यं, शुक्तिज्ञाने बाध्यत्वादि'त्यपि स्यात्, न वि
ज्ञाबाधकाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः ॥ सर्वज्ञाना

सू० "अथोच्यते * प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणत्वा
यसांम्यमनुभवस्य तत्र तस्य प्रमात्वमिति वि
शेषनियमेनैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव
यविशेषणीपादानस् *—इति । मैवम् । "विशे
नुभूतिरेवं प्रमा न स्यात् । * व्यवच्छेदकत्वं
षणत्वमभिमतं, धर्म्यपि च स्वसम्बद्धान् धर्म
शिनष्टीति नोक्तदोष इत्युक्तमेव ?—इति चेत्
शिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । "अपिच, एवं तर्हि

(१) क्वचित्पुस्तके "प्रमाणलक्षणविरहात्"—इत्यपि पाठः

(२) यावद्देशकालसम्बन्धादि ज्ञानस्य विषयस्तावदेवार्थमिति
यज्ज्ञानीयार्थस्य विशेषणं तज्ज्ञानमित्यर्थः ।

त्वा
प्रका
साक्ष
शुक्ति
तर्हि
(३)
स्या
ज्ञान
इति
टी
ज्ञानं त
प्रमो, न
परिहरति
प्रमा न स
विशे
सर्वज्ञाना
त्वमि"ति
तत्रापि
पिचे"ति
इति पर
तद्विवक्षि
सू० "सा
तज
दूरं

(१) तथ
यः । ()
षणत्वमि
निकैः प्रव

त्वादिकमपि व्यवच्छिन्नस्यैव शुक्तिकां, 'रजततया प्रकाशिता या शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति' (१) । * 'ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं, रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः, ? * -इति सैवम् । तर्हि 'दीर्घदण्डः पुरुषः' -इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो (२) वैलक्षण्ये विशेष्यस्यानुभूयमानेनुभूतेर्न प्रमात्वं स्यात्, दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषणत्वादिति । * ज्ञानरूपद्वाराऽनपेक्षतया विशेषणत्वमिष्टम् ? * -इति चेन्न,

टी० ॥ यदर्थविशेषणं, तद् यस्य ज्ञानस्य विषयस्त-
ज्ज्ञानं तत्रार्थे प्रमा, रजतत्वं तु शुक्तौ न विशेषणं, तेन तत्रार्थे
प्रमा, न प्रमा, पुरोवर्तित्वं तु प्रसैवेति शङ्कते- । "अथे"ति ॥
विशेष्ये"ति । विशेष्यस्याविशेषणत्वात्तदंशे कापि
प्रमा न स्यादित्यर्थः ॥ नन्वयं गौरित्यादौ ज्ञाने यथा गोत्वं
विशेषणं तथा पिरण्डोपि गोत्वस्येत्यवश्यं वक्तव्यमन्यथा
सर्वज्ञानानां प्रकारे निर्विकल्पकत्वं स्यादित्याह- । "विशेषण-
त्वमिति" (३) ॥ विशिष्टस्यापि विशेषणविशेष्योभयात्मकतया
तत्रापि प्रमात्वस्योक्तरीत्या सुलभत्वादित्यनुशयेनाह- । "अ-
पिचे"ति ॥ ननु रजतत्वं प्रकाशे, प्रकाशश्च शुक्तौ, विशेषणम्
इति परस्परा न विवक्षिता, किन्तु साक्षादेव यत्र विशेषणत्वं
तद्विवक्षितमित्याह- । "नन्वि"ति ॥

सू० "साक्षात्कृत" -इत्याद्यवगमानामप्रमात्वापातात् । *
तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्वम् *, -इति तु
दूरं तुच्छं, रूपादेः समवायेन तज्ज्ञानाविशेषकत्वात् ।

(१) तथा च ज्ञानद्वारा रजतत्वस्य शुक्तिविशेषणत्वादित्यामिरित्य-
र्थः । (२) ह्रस्वः दण्डो येषां तेभ्यः पुरुषेभ्य इत्यर्थः । (३) "विशे-
षणत्वमिति प्रतीकस्थाने "व्यवच्छेदकत्वमिति प्रतीकमपि कैश्चिदाधु-
निकैः प्रचलृप्तम् ।

“अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमः यत् तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेणेति, न तु ज्ञानेऽपि ? *—इति चेत् ‘न, तज्ज्ञाने’ति । व्यक्तेर^(१)न्यत्रासंभवेनासाधारण्यादव्यापकत्वमुक्तमते—
तयलम् ।

‘सम्यक्परिच्छित्तिः^(२)प्रमा’-इत्यपि न युक्तं खलु सम्यक्त्वं तत्त्वविषयता यायाय्यं वा उक्तदोषात् । * ^hननु सामस्त्यं^(३)सम्यक्त्वमभिधीयते हि लोके-‘न मया सम्यग्दृष्टं न्याकारेण तूपलब्धमि’ति, तदहि समीचीनं परिच्छेदः=सम्यक्परिच्छेदः, ‘सम्यगर्थविषयः सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरण एवायमिति, सैवम् ।

टी० ॥ “साक्षात्कृत” इति । साक्षात्त्वादिजातीनां द्वाराऽर्थविशेषणत्वात्तत्राव्याप्यतेरित्यर्थः ॥ ननु भ्रमे रजतशुक्तिसमवायितया विशेषणत्वं भासते, न च त^(४)तथा तज्ज्ञाने वैषम्यमित्याह—। ^b“तज्ज्ञाने”ति ॥ तुच्छत्वे हेतुमाह—। “देरि”ति । रूपं समवायितया घटे विशेषणं, न तु तज्ज्ञानेपीत्यर्थः ॥ ननु यज्ज्ञानोऽस्ति खितप्रकारेण यदर्थं यदिति तज्ज्ञानं तत्रार्थं प्रमेति शङ्कते—। “अर्थविशेषणत्वे”

(१) ‘तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेणे’ति ज्ञानशक्तिघटितमिदं लक्षणं घटोयमिति ज्ञानप्रकाशितरूपस्य घटत्वस्य घटोयमिति ज्ञानविशेषणत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तिरित्याशयः । असाधारण्याद्=अन्योन्यावृत्तत्वात् ।

(२) { प्रमा सम्यक्परिच्छित्तिरित्यौदयनलक्षणम् । }
{ खण्डयन् वादिनां गर्वमखर्वं मर्दयत्यथ ॥ २१ ॥ }

भ्रमेतिव्याप्तिवारणाय ‘सम्यगिति, यथार्थेच्छायामिति व्याख्याय ‘परिच्छित्तिः’-इति, परिच्छित्तिः = अवधारणम्, अवचित्त्वं क्परिच्छेदः’-इति पाठः । (३) सम्यक्त्वं सामस्त्यमिष्टमित्यर्थः ।

(४) तत् = शुक्तिसमवायितया विशेषणत्वं, तत्र = रजतत्वे

तदभ्यां विशेषणेन च लक्षणेऽननुगमो दोष इति परिहरति-
 'ने'ति ॥ 'मितिः सम्यक्परिच्छित्तिरि'त्याचार्यलक्षणखण्डन-
 दव्यापकत्वमुपक्रमते- ॥ "सम्यगिति"ति ॥ सम्यक्परिच्छेदपदयोरसमासं^(१)
 समासे कर्मधारयमाक्षिपति- ॥ "न खल्विति"ति ॥ षष्ठीतत्पुरुषं
 शङ्कते- ॥ "नन्वि"ति ॥ सम्यक्पदस्यार्थद्वारा परिच्छेदविशेषण-
 मया विशेषणसमासं^(२)शङ्कते- ॥ "सम्यगर्थे"ति ॥

॥ सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहितत्वम् ? अथवा
 सर्वधर्मसहितत्वं ? नाद्याः, अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्य
 (सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषय-
 स्य) अप्रमात्वापातात् । नापि द्वितीयः, असर्ववि-
 त्परिच्छित्तीनां सर्वासा^(३)मप्रमात्वापत्तेः । अथ
 मन्यसे, * सम्यक्शब्दः सविशेषार्थः, 'यदपि लोके-
 ऽभिधीयते 'न मया सम्यग्दृष्टं'-तस्यापि मया न
 विशेषतो दृष्टमित्यर्थः । तस्माद् 'विशेषसहितधर्मि-
 परिच्छित्तिः प्रमे'त्युक्तं भवति, विभ्रमादयो हि
 'विशेषमपश्यतो जायन्ते इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशे-
 षणमिदं, विशेषाणां^(४) च सर्वेषां विशेषान्तरानभ्यु-
 पगमेपि स्वरूपमेव 'केषाञ्चिद्विशेषः*, -इति नैतद्युक्तं,
 'विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव
 शुक्तिव्यक्त्यादेर्भ्रमेणावगाहनात्तस्यापि प्रमात्वं स्या-

- (१) सम्यक्परिच्छेदपदयोः असमासं=समासनिर्वचनमन्तराऽर्थादेव
 प्राप्तम्, समासे = समासान्तर्गतं, कर्मधारयमाक्षिपतीत्यर्थः । (२) विशे-
 षणसमासं, सम्यगिति विशेषणेन जायमानं कर्मधारयसमासमित्यर्थः ।
 (३) यद्यपि 'अयं चट एतन्निष्ठसर्वधर्मवानिति ज्ञाने प्रमालक्षणं गच्छत्ये-
 वेति 'सर्वासामि'त्युक्तं, तथापि तादृशज्ञानभिन्नचटोगमित्यादिज्ञाना-
 भिप्रायेण तथोक्तिर्द्रष्टव्या । (४) नन्वन्त्यविशेषप्रमायामव्याप्तिः, अन-
 वयवभावेनान्त्यविशेषेषु विशेषान्तरानभ्युपगमेन सविशेषत्वाभावादि-
 त्वत आह-विशेषाणामिति ।

त्, ^gप्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणां च विशेषाणां
नेऽननुगमप्रसङ्गात्, ^hसामान्यतश्चातिप्रसङ्गात्
ⁱउभयथाप्यसङ्गततापत्तेः ।

टी० ॥ परिच्छेदकसंतयार्थसामग्र्यविवक्षां दूषयति-
मस्त्यमर्थस्ये"ति ॥ ^b"असर्ववित्परिच्छिन्नीनामि"ति,
त्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यमपि ज्ञानं विषयिनम्
अपदार्थतामाशङ्काह- । "यदपि लोके"इति ॥ ^d"विशेषा
कालपृष्ठत्वादिकं (३) सामस्त्यादिकं च ॥ ^e"केषांश्चि
अन्त्यविशेषाणामित्यर्थः । अनवस्थापत्तेरिति भावः ।
शेषमात्रे"ति । सामान्यत एव विशेषाभिधाने इत्यर्थः ॥ ^f
र्थमि"ति । यत्र यो विशेषस्तत्र तत्सहितोपलम्भ इत्यर्थः ।
लभ्याभिधानार्थमुक्तं स्मारयति- । ^h"सामान्य"इति ।
यति- । ⁱ"उभयथे"ति । सामान्यविशेषाभ्यामतिप्रसङ्गात्
दोषावित्यर्थः ॥

सू० "विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषः तथापि
देव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहा
यत्तु कश्चिदवोचत्- "विशेषशब्देन तेऽभिधा
यददर्शनेन भ्रमसंशयावकाशो, यददर्शने च बा
बाधव्यवस्था, ^bतदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभा
स्यात्, भवितव्यं च तेन (४) "अन्यथा व्या
दि"ति, तदयुक्तम् (५) । न तावदेवंविधो विशेषो

(१) 'रजतादिभ्रमे'-इति शेषः । (२) असर्ववित्परिच्छिन्नीनामिति पक्ष्याकृतोऽनुपलम्भ इत्यर्थः । (३) सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यमपि ज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः । (४) यदात्मकं सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तद्व्यतिरिक्तसर्वधर्मपुरस्कारेण कृत्वायोगादिति भावः । (५) कालपृष्ठत्वम् = नीलपृष्ठत्वम् । (६) तत्त्वातत्त्वविभागेन । (७) "मम चानिर्वचनोयतैव प्रतीतिरिति व्यवस्थापर्यनुयोगवाणवारणाय वज्रवारवाणायमाना विजयते" इति परिशेषे सर्वहरति-तदयुक्तमिति ।

धातुं शक्यः यदवगमस्य^(१) न भ्रान्तित्वादिसम्भवः;
^dस्वप्नदृशः सर्वविशेषोपलम्भात् । * ^eनच व्याघात-
 दण्डभयमात्रादसावुपपादयितुमशक्योप्यभ्युपगन्त-
 व्यः-इति युक्तम् * । ^fतदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघात-
 परिहार एव कश्चिदन्वयो निर्वक्तुमशक्योप्यस्तीत्येव
 तदा किं न व्यवस्थाप्यते ? ^gनहि परिदृश्यमानप-
 दार्थगोचरं^(२) तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने
 वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यम् इति प्रतिप-
 त्त्यारूढतया येयमप्रतीयमानकल्पना ततो वरमनुप-
 लभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा ।

टी० ॥ विशेषे विशेषसाहित्याभावात्तत्प्रमायामठ्याप्तिरि-
 याह-। “विशेषस्ये”ति ॥ ^b“तदनभ्युपगमे”इति । बाधाभा-
 व्यवस्थानभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ ^c“अन्यथे”ति । सर्वाप्रामाण्ये-
 दग्राहकप्रमात्वाप्रमात्वयोर्वाचातः; ^(३)प्रामाण्याप्रमीती त-

(१) अत्र निष्ठत्वं पठ्यर्थः; तथाच यादृशविशेषावगमनिष्ठभ्रान्तित्वा-
 दसम्भवे नेत्यर्थः । अयं भावः-स्वप्नदशायां शुक्तित्वादिविशेषदर्शनेपि
 स्वप्नात्मकभ्रमाऽनिवृत्तेर्न विशेषदर्शनस्य भ्रमनिवर्तकत्वमिति ।

(२) गोचरशब्दस्य नियतपुंस्त्वाद्गोचर इति युक्तं पाठं सम्भावयामः;
 द्वा परिदृश्यमानाः पदार्था गोचरा विषया यस्य विशेषात्मकवस्तुनस्त-
 दिति बहुव्रीहिः; यद्यपि विशेषस्य न मुख्यं विषयित्वं तथाप्यविद्यादेरि-
 पिपचारिकत्वान्न दोषः । अथवा परिदृश्यमानाः पदार्थाः (विशेषरूपेण)
 विषया यस्य ज्ञानस्यैतादृशं ज्ञानं न किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्नादौ न
 यादित्यर्थः । इतीति, इतिहेतोः सर्वविशेषाणामुक्तन्यायेन स्वप्नादौ
 तिपत्त्यारूढतयाऽप्रतीयमानत्वकल्पना अनुपलम्भाधितत्वेन विरुद्धेति
 तोऽनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैवाविरुद्धत्वेन कल्पना भद्रे-
 रित्यर्थः । (३) सर्वं चेदप्रमाणं तदा तद्ग्राहकज्ञानस्य प्रमात्वं व्याहतं,

तस्यापि सर्वान्तर्गतत्वात्; तथा सर्वाप्रामाण्ये तद्ग्राहकज्ञानस्याप्रमा-
 त्वमपि व्याहतं, तत्र प्रमाणाभावात्; एवमेव सर्वाप्रामाण्ये प्रामाण्यनि-
 श्चयवाक्ये प्रामाण्याप्रामाण्यव्याघातोपि ज्ञेयः । तथा अप्रामाण्यामात्र-
 परिशेषे सर्वत्रैव घटादिज्ञानेऽप्रमात्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्तिर्न व्याहतिरित्याह

निषेधव्याघातः; प्रामाण्यनिषेधवाक्ये प्रामाण्याप्रामा
घातः; अप्रामाण्यमात्रपरिशेषे स्वप्रवृत्तिव्याघातः; स
सामर्थ्यासामर्थ्यव्याघातश्चेत्यर्थः ॥ ^d“स्वप्ने”ति । नि
म्ना^(१)विशेषसाहित्येनापि स्वप्नसम्भवादित्यर्थः ॥ न
घातभयादवश्यमेतदभ्युपगन्तव्यमित्यत आह—। “न
“तदुपदर्शने”ति । दुर्वचस्यापि विशेषस्य व्याघात
पगमः—इति यदि, तदा दुर्वचैनैव केनचित्प्रकारेण व्या
हार एवाभ्युपगम्यतामलं विशेषस्वीकारेणेत्यर्थः ॥ ननु
विनिगमकमत आह—। “नही”ति । अमविषयत्वं
मिति विशेषकल्पनया व्याघातपरिहारस्वीकारादनुप
नहेतुकव्याघातपरिहार एव श्रेयानित्यर्थः ॥

सू० “बहुशश्च व्याघातोद्भावनविभीषिकामिमांशु एवेत्य
यिष्यामः । *^bननु न ब्रूमौ विशेषेण सहोक्तं ज्ञाने,
विशेषसहितोपलम्भः, किंनाम विशेषेण नति नाति
पदार्थस्योपलम्भः, तथाच न शुक्तौ रजतत्वं पति—। “
षोस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽतिप्रसङ्गः ? *—इति, तत्तत्त्वम्
दोषेणैव निरस्तात् । ‘यदि हि विशेषस्य साधव्यवस्था
तोभिधानं तदा पुरोवर्तित्वादेः^(२) सत्त्वात् साधव्यवस्था
निवारणं, विशेषेण तदभिधाने त्वननुगमः, ॥ यत्त्वत्त
‘बाधाबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेषः’—इति प
जडतरो न जहाति स ‘प्राप्तानाप्तवत्त
नदीतीरे फलानि सन्तीत्येवंरूपाभ्यां प्रतिपा
नेर्ये स्थितं कं विशेषमेकत्र पश्यसि यमत्त
प्राप्तानां भागं

प्रवृत्तेर्ध्याघातः, तथा तस्यां प्रवृत्तौ सफलत्वासफलत्वयोः (=
ऽसामर्थ्ययोः) व्याघातश्च स्यात् तयोरपि प्रमात्वाप्रमात्वनित्य
दिति फक्किकार्यः ।

(१) “मिद्धिमहिम्ना”—इति तु प्रायः पुस्तकेषु प्रतीयमानं
प्रामादिकः । (२) पुरोवर्तित्वम् (=इदन्त्वं) चाकचक
विशेषो शुक्तौ रजतभ्रमे भासते एवेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

पश्य
(३) ज
प्रबो
षापि
कृताः
करूप
हेतुत्व
व्यवस्
इति

टी०
एवेत्य
ज्ञाने,
नति नाति
पति—। “
तत्तत्त्वम्
साधव्यवस्था
साधव्यवस्था
यत्त्वत्त
“बाध
प्रमा

(१)
कच प्रमाऽन
प्राप्तानां भागं
प्राप्तानां भागं
स्तोति यि
ति त्वयुक्तः
यथा विरुद्ध
प्रवर्णनीयः
रयो इत्यर्थः

पश्यसि ?, -इति पृष्ठा प्रतिबोधनीयः^(१), तथाप्य-
(^२)जातबोधस्तु जडतमः कश्चिदपि स्यात् स एवं
प्रबोध्यः, -ये ते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तविशे-
षापत्तिभयात्त्वया स्वत एव विशेषरूपा इति स्वी-
कृताः तेषां स्वरूपं तावत्परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतै-
करूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । * बाधव्यवस्था-
हेतुत्वादेवानुगतिः ? *, -इति चेन्न, ^aक्वाचित्कबाध-
व्यवस्थाहेतोर्भ्रमेपि प्रकाशात् । * ^bतत्र तस्य*,
इति चेन्न, ^cव्यावृत्तेः ।

टी० ॥ ठयाघातश्च^(३)सर्वविरोधखण्डनप्रस्तावे^(४)निरस-
य एवेत्याह-। “बहुश” इति ॥ विषये विशेषसाहित्यमपेक्षितं,
तु ज्ञाने, अमश्च न विशेषरजतत्वादिसहितशुक्त्यादिविषयक
शेषेण सति नातिठ्यामिरिति शङ्कते-। “नन्वि”ति ॥ उक्तं दोषं विश-
रजतत्वमिति-। “यदि ही”ति । जडतरत्वम्=उक्तखण्डनाऽविवेचकत्वं,
उतमत्वम्=असकृदुक्ताग्राहकत्वम् ॥ ^dक्वाचित्के”ति । रजते^(५)
* -इति, ^eधव्यवस्थाहेतोरेव रजतत्वस्य भ्रमेपि भानादित्यर्थः ॥ यत्र
शेषस्य सा ^fद्राधव्यवस्थापकं तत्र तस्य विशेषत्वमित्याह-। “तत्र तस्ये”
सत्त्वात् ॥ यत्त्वतत्त्वयोरननुगमादिदमलक्षणमित्याह-। ^g“व्यावृत्ते”रिति
ननुगमात्, ^h“बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमात्वेन तदर्थाननुगमात्,
-इति प ⁱप्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति । ^jशङ्कान्तरा-

(१) आमानामवाक्यजमतिपत्तिविषयेषु न वैलक्षण्यमनुभूयते ये-
कत्र प्रमाऽन्यत्र चाऽप्रमा भवेत् विशेषणविशेष्यतत्संर्गणामुभयत्रावि-
सि यमपेक्षानां भानात्, किन्तु बाधादेकत्राप्रमा अन्यत्राऽबाधात्प्रमेति तत्र
मायामव्यामिरिति भावः । (२) तत्रापि वैशिष्ट्यमदवत्त्वाभ्यां विशेष-
लत्वयोः (३) स्तोति यदि ब्रूयात्तत्राह-तथापीति । (४) “व्याघातश्च विरोधः”
ति त्वयुक्तः पाठः, व्याघातस्य विरोधजनकत्वेन विरोधरूपत्वाभावात् ।
यथा विरुद्ध्यतेऽर्थोनेनेति विरोध इति वयुत्पत्त्या कथञ्चित्तस्याप्यर्थ
प्रतीत्यमा ^kवर्णनीयः । (४) चतुर्थपरिच्छेदान्ते आत्माश्रयादितर्कनिरसनप्र-
चाकचव ^lरणे इत्यर्थः । (५) रजते=सत्यरजते ।

णि चातः पराणि याथार्थ्यविशेषणदूषणानि
न्येवोपनिपतन्तीतीह द्विरभिधानभयात्
“किंच, तर्कज्ञानमाहाय्या च संशयविपर्ययो
माने एव विशेषे भवन्तीति तैरतिप्रसङ्गः
नचाहाय्या तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तम्
लम्भकस्य वाक्यप्रयोगसूलतया आहार्यभ्रमस्य
तत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारः
आहार्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुभूति
परिच्छेदशब्दश्चानुभूतिपर्यायोऽनुभूति
तिक्रामतीत्यलम् ।

नापि ‘अव्यभिचार्यनुभवः प्रज्ञे’ति युक्तम्,
चारिपदस्य यदि तत्त्वविषयत्वाव्यर्थत्वं तदा
न्युक्तान्येवावर्तन्ते । अथैवमुच्यते-अव्यभि-
मर्याविनाभूतत्वं*, तदा प्रष्टव्यं कोस्यार्थः? कि-
र्यस्तदैव ज्ञानम्?—१, उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञा-
ती ॥ किंच, आधो न विपरीतप्रमानात्रमपि तु
यत्तद्विपरीतप्रमा, तथाच यत्तत्त्वाननुगमादननुगतेन
धव्यवस्थाहेतुत्वं विशेषण नानुगमकमित्याह—
ति ॥ किंच, सविशेषज्ञानं प्रमा, विशेषश्च बाधव्यवस्था
धश्च विपरीतप्रमैवेति च क्रकमित्याह—
यद्विशेष (३) सहितो धर्मो तेन रूपेणानुभवः प्रमा,

(१) “याथार्थ्यविशेषणदूषितानी”ति पाठेपि याथार्थ्यविशेषण-
तानीत्यर्थः । (२) आहार्यभ्रमस्य भवत एव शास्त्रेऽनुभूति-
मर्थः । (३) ननु सम्यक्परिच्छित्तिरित्येव पूर्वोक्तं प्रमालक्षणं
सम्यक्तत्वं चाऽर्थे साक्षाद्रजतत्वादिविशेषसाहित्यं, नतु ज्ञान-
सत्यरजते एव, भ्रमविषयीभूतशुक्तौ तु ज्ञानद्वारैव, एतादृशं
मर्थगतमपि परिच्छित्तावारोऽप्युच्यते—‘सम्यक्परिच्छित्तिरिति
साक्षाद् यादृशरजतत्वादिविशेषसहितो धर्मो तेन रूपेण
प्रमा—इति प्रमालक्षणं निष्पन्नमित्याह—यद्विशेषेति ।

साहित्यं सम्यक्परिच्छेदो विवक्षितः, भासमान^(१) यावद्विशे-
षणविषयकज्ञानं वा प्रमेत्याद्यपि प्रमालक्षणं दूषितमेवे-
ह-। “शङ्कान्तराणी”ति ॥ विशेषसहितधर्मिपरिच्छित्तिः
तत्प्रसङ्ग-। “किंचे”ति ॥ “तावि”ति, संशयवि-
वेति युक्तम् ॥ “विप्रलम्भकस्ये”त्याद्युपलक्षणम्, ^(२) ‘आरोप्य निषि-
यते’-इतिमते आहार्यारोपस्यैव निषेधधीहेतुत्वाभ्युपगमादि-
पि द्रष्टव्यम् ॥ ^(३) “अनुभूतिदूषणमि”ति । अनुभूतित्वस्य जातेः
तदन्यज्ञानत्वाद्युपाधेश्च खण्डितत्वादित्यर्थः । “तत्त्ववि-
वादादी”त्यादिपदाद्यपार्थत्वसम्यक्त्वादिसङ्ग्रहः ॥

“अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमितिरिति ?-३।
नाद्यः, अतीतानागतानुमित्य^(३) व्यापनात् । न
द्वितीयः, ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात्,
ज्ञानसमानदेशमर्थ^(४) मन्यत्रारोपयतोप्यनुभवस्य प्र-
मात्वापत्तेः । नापि तृतीयः, ज्ञानार्थभेदवादे ‘सर्वा-
कारेण तत्साभ्यानुपपत्तेः, अभेदवादे भ्रमस्यापि
तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात्
(५), तैश्च^(६) तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वे
यथार्थताप्रस्तावोक्तदूषणान्यावर्तन्ते इति । * ‘अवि-
संवाद्यनुभवः प्रमा’ *, -इत्यपि, न युक्तम् । अविसंवा-

(१) लक्षणान्तरं शङ्कते-“भासमाने”ति, भासमाना यावन्तो रज-
त्वादयो विशेषा रजतादौ विशेषणीभूतास्तद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः ।
(२) ‘विप्रलम्भकस्ये’त्यविप्रलम्भकस्याप्युपलक्षणमित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः;
आदिशब्देन ‘ज्ञाततत्त्वस्य गुरोरिति’ ज्ञाततत्त्वस्याप्युपलक्षणं ज्ञेयम् ।
अत्र हेतुः-‘आरोप्ये’त्यादि । (३) “अनुमित्याद्यव्यापनादि”ति त्वर्थानु-
पादादाधुनिकैः कैश्चित्प्रबलैः पाठैः । (४) ज्ञानसमानदेशमर्थस्य=आत्म-
त्वादि, अन्यत्र=शरीरादौ । (५) ‘अव्यभिचारी’तिविशेषणस्य भ्रमज्ञा-
नवारकस्य नैरर्थक्यादित्यर्थः । (६) तैस्तैः प्रकाशमानतया प्रसिद्धैरि-
त्यर्थः । उक्तदूषणानि-विशेषणानि-विशेषमात्राभिधानेऽतिप्रसङ्गः, तत्त-
द्विशेषव्यवस्थेभिधाने चाननुगम इत्यादीनि ।

मू० तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याव्याप्यप्रतीतेः
वच्छेदः प्रत्येतव्यः, इति "व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्ते
व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्ते
यावनवस्था वा ।

७ एकोऽनेकविशेषेयं विशेषो यत्र लक्ष्यते ।
तद्विशेषान्तरान्यत्वा(१) द्दोषस्तत्रैव धावति ।
नापि तृतीयः, व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रम्
षो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात् ? । आद्ये, स
विषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य
प्रमात्वं स्यात् । नापि द्वितीयः, स ह्यर्थक्रिया
सामग्री वा ? । उभयत्रापि "पूर्वाक्तदोषानति
एकदा च सर्वत्र प्रमाणासम्भवेन क्रमाश्रये
दर्थक्रियातत्तत्सामग्रीपरस्परराऽवगमनियमा
एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्यवसानप्रसङ्गात्
च्छेदाभ्युपगमे त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यात्
यममप्रमात्वापत्तेः ।

टी० ॥ विशिष्याह- । "व्यवच्छिन्ने"ति । व्यावृत्त
ज्ञानाधीनं व्यावृत्तप्रमाज्ञानमित्यात्माश्रयः, अप्रमाठ्यावृत्त
प्रमाज्ञानं, प्रमाठ्यावृत्तत्वेन चाऽप्रमाज्ञानमित्यन्योन्याश्रय
प्रमाठ्यावृत्तत्वेनादुष्टकरणकज्ञानत्वनिरूपणं, तेन च प्रमा
पणं, तेन चाप्रमानिरूपणमेवमान्तरालिकापरापरापेक्षणे
अनिवृत्तौ त्वनवस्थेत्यर्थः ॥ ७ "एक"इति । अनेको विशेषो

(१) तद्विशेषान्तरान्यत्वात्, सचासौ विशेषान्तरेभ्योऽप्य
तयोक्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । (२) अर्थक्रियाशब्देन सर्वत्र
विवक्षितम् । (३) आत्माश्रयोदावन्योन्याश्रयमाह-यत इति ।
अयस्तु अनुभवभिन्नस्मरणान्यत्वेनानुभवस्य, स्मरणभिन्नानुभवस्या
स्मरणस्य, लक्षणाज्ज्ञेयः । एवं गुणभिन्नद्रव्यान्यत्वेन गुणस्य

प्रतीतिः स्वस्मृतित्वादयो यत्र ज्ञानादौ तत्रैको विशेषोऽनुभवो वा
नतजज्ञानेन वा यत्र लक्ष्यते तत्रैवात्माश्रयादिरापतति, यतः^(३) स्मर-
न्यत्वेनानुभवस्यानुभवान्यत्वेन स्मरणस्य वा लक्षणात्, एवं
न्यत्वेन गुणस्य गुणान्यत्वेन द्रव्यस्येत्यादावपीत्यर्थः ॥
तीयमानव्याप्यविषयत्वं वा अविसंवादित्वमिति दूषयति-
नापी”ति ॥ “पूर्वाक्ते”ति । स्वप्नादावर्थक्रियाभाहित्येन
नसंभवादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह- “एकदा चे”ति । वह्नि-
नस्याविसंवादित्वं तदर्थक्रियागोचरं ज्ञानान्तरमेव, तस्याप्य-
विसंवादित्वं तदन्यदित्यविच्छेदेऽनवस्थेत्यर्थः ॥

“वास्तवतदर्थक्रियात्वस्य च दुर्निरूपत्वेन व्यवहारान-
र्हत्वात्, तथा प्रतीतिमात्रस्याप्रमासाधारण्यात् ।
* नन्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु, तथाहि, -अर्थक्रियाकारि-
विषयत्वं वाऽविसंवादित्वमिति, यथाह, -“प्रमाणम-
विसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिश्चाविसंवादः”-इति
* । न, सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् ।
* प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितम्
*, इति चेन्न, दुरवधारणत्वात् । * तदर्थक्रियादर्श-
नान्तदवधारणम्*, -इति चेन्न, विनाप्यर्थक्रियां तद्-
र्शनसंभवात् । ^h “अर्थक्रिया प्रमितिरभिधित्सता”-
इति तु दूषितमेव, प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् । *
अभिप्रायाविसंवादात् प्रमाणं सर्वमुच्यते*, -इति
चेन्न, ^j तदा अभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेपि
संभवात्,

टी० ॥ ननु स्वप्नज्ञानादौ वास्तवार्थक्रियाविषयत्वं संवा-
दित्वं नास्तीत्यत आह- “वास्तवे”ति ॥ “अन्यद्वे”ति पक्ष की-
र्तिदिशा^(१) परिष्कृत्य खण्डयति- ^b “नन्वेवमिति”ति ॥ “सामा-
दावपि ज्ञेयम् । (१) कीर्तिदिशा=धर्मकीर्त्युक्तप्रकारेण ।

न्यत" इति । अमेपि शुक्त्यादेरर्थक्रियाकारित्वादित्यर्थः ।
 शुक्तित्वेनार्थक्रियाकारित्वं, नतु प्रतीयमानेन रजतत्वात्
 तथा च^(१)विवक्षितमित्याह— । "प्रतीयमाने"ति ॥
 रणत्वादि"ति । दृष्टाप्यर्थक्रियाङ्गुलीयकादिः^(२) किं त
 दिनाऽन्येन वा रूपेणेति दुरवधारणमित्यर्थः ॥ अन्वयव
 म्यामेव रजतत्वादिरूपेण तद^(३)वधारणीयमित्याह— ।
 ति ॥ अर्थक्रियादर्शनस्यापि आन्तित्वसम्भवाद् दुरवधार
 त्याह— । "विनापी"ति । यद्वाऽर्थक्रियाकारिविषयकमि
 भ्रमः सम्भवतीति नायं संवाद इत्यर्थः ॥ अर्थक्रियाकारि
 विवक्षायामात्माश्रयादिरित्याह— । "अर्थक्रिये"ति ॥
 प्राये"ति । ज्ञानोल्लिखितप्रकारावच्छेदेनेच्छाप्रवृत्ती अभि
 दविसंवाद इत्यर्थः ॥ "तदे"ति । यदा ज्ञानं तदाऽभि
 संवादः स्वप्नज्ञानेपीत्यर्थः, भवति हि पायसज्ञानं, बुभु
 जनज्ञानं, तृप्तिज्ञानं च स्वरूपमिति भावः^(४) ॥

सू० "कालान्तराविसंवादस्य च दुरवधारणत्वात् ।
 'प्राप्त्यादियोग्यता संवादार्थः'—इत्यपि निरस्त
 राबाध इव चायं धर्मकीर्तः पन्था इत्यवहिते
 व्यभिहेति । 'अबाधितानुभूतिः प्रमे'त्यपि निर
 "तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात्, कालान्
 बाधविरहस्य च दुर्निरूपत्वात्; 'स्वतो'^(५)बाध
 हस्यातिप्रसञ्जकत्वात्; 'सर्वजनबाधविरहस्य च
 वधारणत्वादिति । 'तर्कसंशयविपर्ययस्मृतिव्यति
 क्ता प्रतीतिः प्रमा'—इत्यपि न, स्मृतिव्यतिरिक्त

(१) तथा च=प्रतीयमानरजतत्वादिना रूपेण चेत्यर्थः ।
 अङ्गुलीयकम्=मुद्रिका । (३) 'तद्'=अर्थक्रियाकारित्वम् ।
 पायसमिति पायसज्ञानम्, 'अहं बुभुक्षितो' 'इहं भुञ्जे'—इति बु
 जनयोश्चात्मनि ज्ञानं, भोजनोत्तर स्वात्मनि तृप्तिज्ञानं च स्वप्न
 भवतीत्यर्थः । पूर्वं पायसज्ञानं ततो बुभुक्षा ततो भोजनज्ञानं
 तृप्तिज्ञानं भवतीत्यर्थस्तु न साधुः । (५) स्वतः=स्वस्य प्रतिपक्षे

खण्डनन्यायेन^(१) निरस्तत्वादिति, ^१जातिसङ्करमि-
च्छतश्च प्रमात्वलक्षणजोत्यभिसंबन्धात् प्रमेत्यपि
दुर्लक्षणम्, अस्या^(२) ज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्र-
मायामप्रमाभ्रमसंशयौ न स्याताम्,

टी० ॥ स्वप्नद्रष्टस्य जागरावस्थायां विसंवाद एवेति काला-

विसंवादो विवक्षित इत्यत आह-। ^१“कालान्तरे”ति ।
कदाप्यत्र विसंवादो न भविष्यतीति दुरवधारणं, प्रत्युत जा-
गरावस्थाद्रष्टस्य स्वप्ने विसंवादानुभवादिति भावः ॥ ^२“एतेने”
ति । कालान्तःप्राप्त्यादियोग्यतातत्कालप्राप्त्यादियोग्यता-
विकल्पखण्डनेनेत्यर्थः ॥ उत्पादविशेषः प्राप्तिर्योग्यता अविसं-
वादः-इति यदि धर्मकीर्तिः समाधत्ते तदा क्षणभङ्गभङ्गश्रमो-
न्मूलनीयोयं पक्ष इत्याह-। ^३“दुःखाबाध इवे”ति ॥ ^४“तदानीमि”
ति । ज्ञानकाले बाधाभावो अस्यापीत्यर्थः ॥ ^५“स्वतः”इति ।
शुक्लो रजतत्वज्ञानवतो बाधनैयत्याभावाद्भ्रमातिव्याप्तिरि-
त्यर्थः ॥ ^६“सर्वजने”ति । योग्यानुपलम्भेनाभावपरिच्छेदे सर्व-
जनबाधविरहस्य सुग्रहत्वेपि सर्वत्र न तथात्वमिति भावः ॥
^७“जातिसङ्करमि”ति । साक्षात्त्वं प्रमात्वपरिहारेण साक्षात्का-
रिणिभ्रमे, प्रमात्वं च तत्परिहारेणानुमितौ, प्रत्यक्षप्रमायां तु
साङ्कर्यमित्यर्थः ॥

सू० ^१“दोषाभावसहकृतस्य तथात्वे चाऽजायमानभ्रमसंश-
यादिप्रमाव्यवहारे^(३) ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेपि त-
दापत्तेः । ज्ञातेनानेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिद-

(१) यत्किञ्चित्कर्तृसंशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरि-
क्तकर्तृविपर्ययस्मृतिव्यक्तीनामपि, सकलतर्कसंशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरि-
क्तत्वमपि च प्रत्येकस्य तर्कादिदृश्यत्तेरस्तीत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । (२)
अस्य=प्रमात्वस्य । (३) अजायमानो भ्रमसंशयादिर्गम्यतां प्रमायां
तस्याः स्वरूपतो व्यवहारे इत्यर्थः । आदिपदेन प्रमात्वग्रहः, यत्र
भ्रमसंशयप्रमात्वादिव्यवहारो न जायते ज्ञानमिति चाऽवगम्यते तत्रापि
तदापत्तेः प्रमात्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

(१)मेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण नसेन, तथा सति क्वचिज्जातायां प्रमायामप्यपर्ययसंशयानवकाशादिः^(२) स्यात्, ^१धर्मिणो निर्णीतत्वात् । “चिन्हान्तरसापेक्षेण मनसा चिन्हेनैव वा तेन लक्षणीभूय ज्ञापनम्” इत्याशाभावाच्च, ^२तच्चिन्हेनैव प्रमात्वजातिकल्पितिक्षेपापत्तेः; तेषां नानात्वे च कानि तानीति व्यं स्यात्, तच्चिन्हानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव तत्त्वात्; ^३प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे स्तरेण दूषयिष्यामः । एतेन ^४शक्तिविशेषः त्वं, ^५तद्योगः प्रमालक्षणमित्यपास्तम्, ^६दुरणत्वात् ।

टी० ॥ ननु दोषाभावसहकृतं स्वरूपसदेव प्रमात्ववहारजनकमास्तामित्यत आह ॥ “दोषाभावे”ति । एवं श्रमसंशयभित्तं सर्वं ज्ञानं प्रमात्वेनैव गृह्येतेत्यर्थः ॥ “चिन्हेनैव”ति । ज्ञानवदित्यर्थः ॥ “चिन्हान्तरे”ति । यथार्थानुगमदिनेत्यर्थः । तच्चिन्हं प्रत्यक्षसहकारि प्रमात्वज्ञापकं चिन्हेनैवानुमापकमिति कल्पनार्थः ॥ चिन्हेनैवानुगमादी किं प्रमात्वजात्येत्याह—। “तच्चिन्हेनैवे”ति ॥ ननु किं कथं तेनानुगमः, प्रकृते तु बहून्यननुगतानि प्रमात्वचिन्हेनान्यथासिद्धिरित्यत आह—। “तेषामि”ति ॥ यच्च प्रमात्वचिन्हेनैव तत्परतो वेद्यमित्यनवस्थापीत्याह—। ^१“प्रामाण्ये”ति ^२“शक्तिविशेष” इति । समर्थप्रवृत्तिजननंशक्तिरित्यर्थः ॥ ^३“तद्योग”इति । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वमित्यर्थः ॥ “दुरावधारणत्वादि”ति । अनुगतरूपापरिचये जनकत्वं दुर्यहम्, अनुगत

(१) दृढम्=प्रमात्वजात्यात्मकं लक्षणम् । (२) प्रमाया यौ विपर्ययसंशयौ तयोरनवकाशादिरित्यर्थः । तथाहि—प्रमियमप्रमेवेत्यप्रमाया विपर्ययः, द्वयमप्रमा प्रमा वेति च तत्संशयः

रिचये वा
नात्मप्रका
सू० यच्च
मात्र
प्रमि
माव
न त
त्ववि
टादि
१एव
युक्त
चरि
दय
नेमि
स्य
ता
भा
इति
(१)
+
(२)
विद्वौ च
कर्वादिक
गगनपरि
द्वारा कर

रिचये वा तदेव लक्षणमित्यर्थः । यद्वा “शक्तिविशेषः”=आत्मा-
मात्मप्रकाशनशक्तिरिति परमताभिप्रायम् ॥

यच्च किञ्चित् प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञातं “ज्ञात-
मात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा^१ऽत्यापत्तिः,
प्रमितं चेत्प्रमानवधारणे तस्य दुरवधारणता । *
मावधारि, ‘वस्तुतस्तथा ?’-इति चे^२न्न, ‘वस्तुतो
न तथैव किं न’?-इतिवादिन्यनुत्तरापत्तेः, ‘प्रमा-
त्वनिरूपणवैयर्थ्यापाताच्च; ‘वस्तुतस्तु^(१)’प्रमयैव च-
टादितत्त्वव्यवहारोपि तर्ह्यस्त्वित्यास्तां विस्तरप्रसङ्गः[†]

एवं प्रमितेरनिरूपक्या ‘प्रमाकरणं प्रमाणमि’त्यप्य-
युक्तम्, ^१करणार्थानिरुक्तेश्च । * ननु कारकान्तरे^(२)
चरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वम्; कर्तुर्हि करणं निष्पा-
दयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं, ‘स्वरूपतोऽनिष्पाद-
नेपि व्यापारवत्तया निष्पादनात्, तादृशस्य च त-
स्य करणत्वात् । एवं कर्मापि करणनिष्पादने चरि-
तार्थम्, ^१करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति, ^१कर्मा-
भावे विषयाभावात्करणव्यापार एव न निष्पद्यते,
इति तन्निर्वाहे^(३)तस्यापि चरितार्थत्वम् ।

(१) वस्तुतस्तु प्रमायाः=वास्तविकप्रमयेत्यर्थः ।

† { एवं तत्त्वानुभूत्यादर्शक्षणस्याऽनिरुक्तितः ।
प्रमैतावत्प्रबन्धेन खण्डिता मेयसाधिका ॥
प्रमाणानां तथा तस्याः करणानां सविस्तरम् ।
करणत्वाऽनिरुक्तेश्च खण्डनं क्रियतेऽधुना ॥ }

(२) कर्त्तृदावतिव्याप्तिवारणाय कारकान्तरेति, करणस्यापि क्रिया-
विज्ञौ चरितार्थत्वमत उक्तं-कारकेति, कारकेऽचरितार्थ इत्येव कृते
कर्त्तृदिकारके कर्त्तृदेरचरितार्थत्वादतिप्रसङ्गः स्यादत उक्तम्-अन्तरेति,
गणनपरिमाणादावतिप्रसङ्गव्युदासाय-हेतुरिति । (३) तन्निर्वाहे=व्यापार-
द्वारा करणस्वरूपनिर्वाहे ।

टी० ॥ ^a“ज्ञातमात्रमिति । अत्र प्रमाणाधारणत्वात्
इत्यर्थः ॥ ^b“अत्यापत्तिरिति । अत्रापि प्रमाणाधारणत्वात्
त्यर्थः ॥ ^c“वस्तुतः” इति । प्रमितमेव प्रमाणाधारणं
हारजनकं, नतु प्रमितत्वेन ज्ञातमपि, येन दुर्वाधारणं
त्यर्थः ॥ ^d“ने”ति । ‘प्रमाणाधारणं न प्रमितमिति’ वादिनि
रूपतः प्रमितं तदिति वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ यदि प्रमाणाधारणं
प्रमितत्वमादाय व्यवहारस्तदा प्रमाणाधारणरूपणमफलमिति
“प्रमाणात्वे”ति ॥ वैयर्थ्यमेवाह— । ^e“वस्तुतः” इति ॥

^g“एवमिति”ति । क्रियोपहितमर्थ्यादस्य क्रियानिरूपण-
णाशक्यनिरूपणत्वादित्यर्थः ॥ ^h“करणार्थे”ति । करणपद-
रुक्तेरित्यर्थः ॥ सिद्धे कुठारादौ कर्तुश्चरितार्थत्वमाह— ।
पत” इति ॥ ननु तथापि करणव्यापारे चरितार्थत्वं, नतु
इत्यत आह— । ⁱ“तादृशस्ये”ति । व्यापारवत् इत्यर्थः ॥
व्यापारो ही”ति । उद्यमननिपाननादेश्छेद्यविषयत्वादिति
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरितार्थत्वमेवाह— । ^j“कर्माभावे”ति ।

सू० “एवमधिकरणस्यापि करणव्यापारनिर्वाहकत्वात्
प्रदानापादानयोश्चासार्वत्रिकत्वं, करणं तु मापेक्षयेत्य-
त्रिकमेवेति— ^kकारकान्तरेऽचरितार्थः सार्वत्रिको
करणम् ? *,— इति सैवम् । ^lअस्तु तावदवि-
तरमणीयमिदं व्याख्यानम्, अन्तरशब्दो यदि वि-
षमात्र^(२)वचनस्तदा न व्यवच्छेदकः, नहि वि-
मपास्य कारकमात्रं केनचिज्जन्यते यद्व्यवच्छि-
नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनस्तथा सति^(३)कस्मात्

(१) असार्वत्रिकत्वम्—असार्वत्रिकहेतुत्वं, तथाचाव्यवहितो-
द्यमानसार्वत्रिकविशेषणेन तयोऽपि व्युदासः, करणस्य सार्वत्रिक-
हेतुत्वात् । (२) विशेषमात्रेति, ‘अन्योन्यतरं सहदि’त्यादौ तत्त्व-
वचनत्वं बोध्यम् । तत्तत्कारकवाचक इत्यर्थः, मात्रायां द्वितीय-
भेदवाचकत्वं व्यावर्त्यते । (३) करणान्यकर्त्रादौ कर्त्रादिरचरित-
तत्रातिव्याप्तिरुच्ये सत्येवात्माश्रयमप्याह—तथा सतीति ।

न्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति^(१) समभिव्याहारा-
लभ्येत; यथान्य आत्मा, शरीरमन्यदित्यादौ; तथा
सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्,
टी० ॥ “एषमि”ति । कर्तृकर्मणोः स्थितिं सम्पादयद्देश-

लरूपमधिकरणं कारकान्तरे चरितार्थं, स्यात्त्यादिरूपमधि-
करणं कर्ममात्रस्थितिद्वारेणेत्यर्थः ॥ एतावता यन्निर्व्यूढं तदाह-
कारकान्तरे”ति । सार्वत्रिकपदं सम्प्रदानापादानव्यावर्तकं,
योदानक्रियाविभागादिविशेषहेतुत्वादमावत्रिकत्वम् ॥ अजनके
गनादा^(२)वतिठ्याप्तिनिरासायाह- । “हेतुरि”ति ॥ कारका-

रपदं करणपरमित्यात्माश्रयः, यथा च विषयतयो करणे कर्म
रितार्थं तथा कर्तृठ्यापारविषयनया करणमपि कर्तरि चरिता-
मित्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह- । “अस्तु तावदि”ति । सार्व-
कत्वं च करणस्य न व्यक्त्यभिप्रायेण, न वा कणत्वेन, तद-
रुक्तेः, एवं हेतुत्वमपीति भावः । समभिव्याहारात्=लक्षणे-
स्यापकरणपदसमभिव्याहारादित्यर्थः । ‘अन्य आत्मे’त्यत्रा-
वहकत्वं समभिव्याहृतशरीरापेक्षया, अन्यच्छरीरसि’त्यत्र च यथा-
करणं तुलापेक्षयेत्यर्थः ॥

“तच्च न, करणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वात्, अति-
व्याप्तेश्च । “नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपरो-
यमन्तरशब्दः, ताभ्या^(३)मेवातिव्याप्त्यापत्तेः । “नापि
कर्तृकर्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः, वैयर्थ्या-
पातात्;=कारकेऽचरितार्थ इत्येवोच्यताम् । नाप्यन-

(१) करणादिति, लभ्येत, लक्षणसमन्वयवेलायामित्यर्थः । (२) प्रग-
मिश्चास्तु गगनपरिमाणदाघतिव्याप्तिवारणं हेतुपदस्य प्रयोजनमाहु-
त्ये तत्साधुं, अणुमहत्परिमाणयोरहेतुत्वात् “पारिमाण्डल्यभिन्नानां का-
णत्वमुदाहृतम्”--इति वचनात्, गगनस्य तु शब्दादिकं प्रति हेतुत्वमेव ।
ताभ्याम् = कर्तृकर्मभ्याम् । अयं भावः । नहि कर्ता कर्तरि चरितार्थः
कर्म च कर्मणि, तथा च कारकान्तरपदमतिपाद्ययोस्तयोरचरितार्थत्वा-
कर्तृकर्मणोरेवातिप्रसङ्ग इति ।

धिकार्य एवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तराश्रय
 सति कारकजनकं हस्तादि करणं न स्यात्
 रवद्धि कारणं कारकासुच्यते, अस्ति च
 संयोगादिव्यापारवतो बह्व्यादेस्तथात्वम्,
 च हस्तादेस्तज्जनकत्वम् । * न च हस्तादि
 वाभ्युपेयम् *, व्यापारवतः कारणत्वेन तत्कार
 स्यादव्याभ्युपेयत्वात्, कर्त्तृदिषु दुरन्तभा
 सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः । * नच^(१) व्यवधा
 हेतुत्वमेव तेषां, किंनाम हेतुहेतुत्वमिति *,
 रण्येवं प्रसङ्गात्,

टी० ॥ एवं सत्यात्ताश्रय इत्याह— “तच्च ने”ति
 अकारकाचरितार्थत्वं कर्त्तृकर्मणोरपीत्यतिव्याप्तिमाह—
 तिव्याप्तेरिति ॥ कर्त्तृकर्मचरितार्थत्वविवक्षायां ता
 व्याप्तिमाह— “नापी”ति । * नचानेनोपाधिना क
 रपि करणत्वमिति वाच्यम् *, एवं लक्षणप्रणयनानर्थ
 दिति वदयते इति भावः ॥ ननु कर्त्तृकर्मन्याचरितार्
 त्पुक्तौ करणे चरितार्थाभ्यां ताभ्यां † नातिव्याप्तिरिति
 “नापी”ति ॥ “वैयर्थ्यापातादि”ति । कारकाचरि
 त्त्यैव ताभ्यां † मतिव्याप्तिनिरासादित्यर्थः ॥ हस्ते कार
 वस्थापयति— “व्यापारवदि”ति ॥

मू० “पुं व्यापाराद्देहस्पन्दादिस्ततः कुठारक्रि
 तश्छिदेति परस्पराव्यवधानात् । * सर्वे
 व्यापारपरस्परा न तस्य हेतुतां हन्ति*, इति
 “तुल्यम् । तस्मात्कारणत्वेनाऽव्याभ्युपेयत्वात्

* एतच्चिन्हस्थले कारकं, प्रायः सर्वत्र करणकारकमेव
 (१) तथात्वम्=करणत्वम् । तज्जनकत्वम्=बह्व्यादिरूपका
 त्वम् । (२) काष्ठादिव्यापारव्यवधानात्कुलालपितृवदन्यापि
 तेषां हस्तादीनामिति नच वाच्यमित्यर्थः । † ताभ्याम्=कर्त्तृक

स्ताद्य
 कान्त
 व्युदा
 इत्य
 लनक्रि
 तृव्य
 स्यात्
 कारक
 टी०

यमं कार
 मिति न तेन
 । हस्ता
 मन्तरेणा
 । हस्ता
 च हस्तादे
 कर्त्तृव्यापा
 कर्त्तृव्यापा
 “शरीरे”ति
 क्रियाविशि
 णत्वम्, न
 “न च
 दानेप

(१)

तस्त्वसङ्गत
 ति शेषः ।
 पत्तेरिति
 तिव्याप्तिदो

स्ताद्यव्यापकत्वादलक्षणमिदम् । ^dएतेनापि 'कार-
कान्तरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचनः'-इति पक्षो
व्युदास्यः^(१) । * ^eकर्तृव्यापारविषयः करणम् ?*-
इत्यपि न, 'शरीरचालनाय'^(२) प्रयतमानस्य शरीरच-
लनक्रिया, क्रियाविशिष्टं वा शरीरं, प्रयत्नलक्षणक-
र्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं
स्यात्, न चैतच्छब्दव्याङ्गीकारं, भविष्यतः स्वं प्रति च
कारकत्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ कर्त्तरि व्यवधानमाह- "पुंठ्यापारे"ति ॥ कर्तुः

यमं कारणत्वं गृहीतं, तत्सम्पादनायान्तराले व्यापारकल्पन-

न च ने"ति मिति न तेनान्यथासिद्धिरित्याह- ^b"सर्वेषामि"ति ॥ "तुल्यमि"

पिनाह- ॥ हस्तादेरपि प्रथमगृहीतं कारणत्वं व्यापारपरम्पराकल्प-

नायांताम्भान्तरेणानुपपन्नमिति न तयाऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः ॥ ^d"एतेने"

धिना कर्त्तुः । हस्तादावव्यापकत्वेनेत्यर्थः । कर्तृकर्मभ्यामन्यस्मिन् करण

यनानर्थक्यं हस्तादेश्चरितार्थत्वादिति भावः ॥ "कर्तृव्यापारे"ति ॥

कर्तृव्यापार=उद्यमननिपातनादिस्तद्विषयः करणमित्यर्थः ॥

कर्तृव्यापारविषयः फलमपीति तत्रातिव्याप्तिं प्रपञ्चयति-।

"शरीरे"ति । क्रियाविशिष्टमिति मतान्तरे^(३) "भविष्यत"-इति,

क्रियाविशिष्टस्य च शरीरस्यासत्त्वात् कारणत्वमेवानुपपन्नं, दूरे

रणत्वं, नचाभेदे जन्यजनकभाव इत्यर्थः ॥

१० "न च 'साक्षात्कर्तृव्यापारविषय'-इति विशेषोपा-

दानेप्यस्य^(४) परिहारः, साक्षाद् व्यापार्य^(५) मनःप्र-

(१) 'व्युदास्य' इति त्वपपाठः । (२) 'शरीरचलनाये'ति

ठस्त्वसङ्गतः । (३) "शरीरचलनक्रिया इति मते च स्वं प्रतीति"

ति शेषः । क्रियाविशिष्टं शरीरमिति मतेन 'भविष्यतः' कारणकत्वानु-

पपत्तेरिति मूलोक्तं व्याख्याय शरीरचलनक्रियेति मतेन 'स्वं' प्रतिकारक-

त्वाद्युपपत्तेरिति मूलोक्तं विवृणोति-नचाऽभेदे इति । (४) अस्य=

वदव्यापारविषयमिति व्याप्तिदोषस्य । (५) साक्षात्कर्तृव्यापारविषयेत्यर्थः ।

भृतिक्रियायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात्, ^bअव्यापक
 “अथ *तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य वि
 त्क्रियायां करणम्*, - इति मन्यसे, मैवम्, ^cअनीश्वर
 रवादे अङ्कुरादीनामकरणकत्वप्रसङ्गात्; सुषु
 नन्तरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपा
 परिसंख्यातेषु प्रमाराशिषु बहिर्भावप्रसङ्गात्, ^dअथ
 नस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्^(३) । शेषरवा
 श्वरव्यापारविषयः सर्वं कारणमिति नाऽकारण
 स्यात्^(४) । “उमित्यभिधाने^(५) चाकारणमात्र
 च्छेद्यमिति ‘कारणं कारणमि’त्येवोच्यतां वृथा
 षण्पूरणप्रयासः ।

टी० “नचे”ति । आत्मव्यापारस्य तु न साक्षात्
 विषयो मनोव्यापारव्यवहितत्वादिति भावः^(६) । प्र
 प्राणमनोवहनाड्यादिपरम् ॥ ^b“अव्यापकत्वादि”ति। प
 व्यापार्य कुठारादावव्यापकत्वादिति भावः ॥ ननु म
 रादिव्यापारस्य न तत्क्रियाहेतुत्वमिति कुतोऽतिव्याप
 शङ्कते-। “अथे”ति ॥ क्षित्यङ्कुरादिकाद्यं प्रति यत्क
 कर्तृव्यापाराविषयत्वेनाकरणत्वप्रसङ्गः, यच्च सुषुप्तस्य

(१) मनःप्रभृतिक्रियान्यत्वे सति साक्षात्कर्तृव्यापारविषयमिति शङ्क
 णमित्युक्तौ नोक्तदोषोऽतो दोषान्तरमाह-अव्यापकत्वादिति । पतद्र पानि
 (२) अव्याप्यन्तरमप्याह-सुषुप्तीति । परिगणितानि यानि त्वान्तर्लक्ष्यमा
 न्द्रियाणि तान्येवोपाधयस्तेषां भेदेन परिसङ्ख्याताः पञ्चधा यानि तत्त्वलक्षण
 ये प्रमाराशयस्तेषु बहिर्भावः प्रसज्येतावल्गुनकारणजन्यत्वादित्येव कर्तरि करण
 करणमस्ति न च तस्य कर्तृव्यापारविषयत्वमित्यव्याप्तिरिति तत्त्वकरणम्, देवद
 (३) अस्मदाद्यचेतनशरीरस्यैव सुषुप्त्यव्यवहितोत्तरभावविषयमिति द्वितीयाध्याय
 तु तस्यैवाङ्कुरादिकरणत्वमपि प्रसज्येतेत्यर्थः । तथाच तन्मते विद्वेददेशस्य
 कमकर्तृकं न स्यादिति भावः । (४) कारणम् अकरणं न विषयभूताशनि
 न्वयः । (५) उमित्यभिधाने=अस्त्वित्यभिधाने । (६) अस्यापि समग्रव
 भाव इत्यर्थः । यथाभूतार्थवि

करणं तदपि न करणं स्यात्, चैतन्योपहितस्य कर्तृत्वस्य
प्रासत्वात् कर्तृव्यापारविषयत्वाभावादिति परिहरति-।
“अनीश्वरे”ति ॥ ननु^(१) पाधीनामसाङ्ख्यं नः सिद्धान्तो,
तूपधेयासाङ्ख्यमपि, तथाच कर्तृकर्मादेरपि करणत्वमनेनोपा-
धेनाभिमतमेवेत्याशङ्क्य परिहरति -। “नोमि”ति ॥

“अथ मन्यसे, * न धर्म्यन्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि,
किं त्वेकस्यापि धर्मिणो रूपभेदेन करणपदाभिधेय-
तोपदर्शनाय*, -इति, एवं^(२) तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्य
करणत्वानुलक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्रमुक्तं भ-
वेत् । * नच लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तामेव लक्षणार्थः
*, गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वापत्तोः । “अपि
चैवं ‘वस्तुमात्रं करणमि’त्यभिधायैव किं न करण-
पदप्रवृत्तिनिमित्तामुपादर्शि ? । * स्यादेवं, यदि
सर्वत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्याद्?*, -इति चेत्तर्हि
त्वदुक्तलक्षणमपि भवेद् यदि सर्वत्र कारणे करणव्य-
वहारः स्यादित्यपि पश्य; नहि कर्तारि कर्मणि वा
कस्यचित्करणव्यवहारः । * कर्तरि^(३) तावदस्ति लोके

(१) उपाधीनां = धर्माणामसाङ्ख्यमुपधेयस्य = धर्मिणश्च साङ्ख-
र्यमिति शाङ्कते-नन्विति । (२) एवं तर्हि लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया
एतद्रूपालिङ्गितस्य (= साक्षात्कर्तृव्यापारविषयत्वधर्मवतः) करण-
त्वाल्लक्ष्यमात्रमुक्तं भवेदित्यन्वयः । लक्ष्यमात्रम् = वाच्यस्वरूपमात्रम्,
नतु तल्लक्षणमपीत्यर्थः । (३) लोकशास्त्रयोर्दृष्टोदाहरणानुसारेण
कर्तारि करणव्यवहारमाशङ्कते-कर्तरीति, इह=मदुक्तेर्ये, प्रमाणं=प्रमा-
करणम्, देवदत्तः (कर्तृ) । “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवदि”त्यादि गोतमीयं
द्वितीयाध्यायस्यप्रथमान्विकस्य समष्टितमं सूत्रम् । अत्रार्थः=यथा
विषयभूताशनिप्रतिषेधार्थस्य मन्त्रवेदस्य प्रामाण्यं दृष्टं तथाऽदृष्टार्थ
यथापि समग्रवेदराशेः प्रामाण्यमनुमातव्यं तत्कर्तुराप्तस्य यत्प्रामाण्यं-
यथाभूतार्थचिख्यापयिषादि तस्योभयत्रापि समानत्वादिति । एवं देव-

‘प्रमाणमिह देवदत्तः’-इति, शास्त्रेऽपि “मन्त्राणां प्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्” चेन्न । किमयं^(१) माणवकेऽग्निव्यवहार इव मुख्य एव वा ?-इति संशये यदि त्वत्परिकरि निमित्तान्मुख्यः स्यात् ततः कर्मण्यपि स्यात् एव निमित्तादिति बाधदर्शनेन^(२) पारिशेष्याद् तयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात् ।

टी० ॥ ननु कारणमात्रस्य कारणत्वेऽपि न कारणत्वपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि तूक्तं^(३) लक्षणमेव तथेति शङ्कते-ति ॥ लक्षणगवेषणायां प्रवृत्तिनिमित्ताभिधानं न प्रस्तु परिहरति-।^b“एवं तर्ही”ति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तमपि तथाच नाप्रस्तुतत्वमित्यत आह-“नचे”ति । यदि प्रवृत्तिनामेव लक्षणं तदा गन्धवत्त्वं न पृथिवीलक्षणं स्यात्तत्त्वेन तया गुरुत्वेन पृथिवीत्वजातेरेव तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । अथ तदपि^(४) लक्षणं, तदाऽतिव्याप्तिरुक्तैवेति किंच, यदि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमलक्षणभूतमपि वक्तव्यमवस्तुत्वाद्येव तदस्त्वित्याह-।^d“अपि चे”ति ॥ निमित्तमपि व्यवहाराऽऽयत्तं वक्तव्यं न तु यत्किञ्चिदिति मात्रमिति “स्यादेवमिति । “त्वदुक्तलक्षणमपी”त्यत्र “प्रवृत्तिनिमित्तहारोपपात्रमपी”ति शेषः ॥^f“तत एवे”ति । कारणत्वादेवेत्यर्थः ।

दत्ताप्तयोः प्रमाकर्त्रोरपि प्रामाण्यस्य (=प्रमाकरणत्वस्य) अवणात्कर्तुरपि कारणत्वं भवत्येवेति पूर्वपक्षाभिप्रायः । (१) तर्हि कारणत्वव्यवहारः । (२) बाधदर्शनेन=कर्मणि कारणत्वा नास्तीति बाधदर्शनेन, यद्वा कारणत्वनिमित्तात्कर्मण्यपि व्यवहारः स्यादित्याकारकस्तर्क एव प्रकृते बाधो ग्राह्यस्तद्व्यवहारः पारिशेष्याद् गौणतयैव, तद्व्यवस्थापनायाः=कर्तारि व्यवस्थापनाया, युक्तत्वादित्यर्थः । (३) “व्यापारवद्वि कर्म”त्युक्तलक्षणमेव, तथा=करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि=करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि । (४) वक्तव्यं, प्रस्तुते वक्तव्यमित्यर्थः ।

“मन्त्रा-
यात्”
र इव
त्परिक
यपि सा
रिशेष्या
कारणत्वं
शङ्कते-
न न प्रस
मपि ल
यदि प्रवृ
स्यात्तस्मि
वृत्तिनिमित्त
प्रवृत्तैवेति
वक्तव्यं
ति ॥ प्र
द्विदिति
प्रवृत्तिनि
वेत्यर्थः
त्वस्य) लो
यः । (१)
णे करणत्व
र्मयपि क
ह्यस्तद्व्यव
र करणत्व
वद्धि कार
ताम् । (१)
ं, प्रस्तुते

नमात्मार्थं जानामीत्यादौ गौण एव कर्मव्यवहारः, परसमवेत-
क्रियाफलशालित्वलक्षणाभावादिति भावः ॥

सू० *अस्त्येव कर्मण्यपि “तेन रूपेण?*, -इति चेत्, न^(१)
ताव^२दयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः; “क्व
दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति ? । ^३यदि
तु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमु-
त्सहामहे । ‘प्रमेयमात्रं करण’मिति वदतो वामबुद्धे-
र्मनसि परिवर्तमानं प्रमेयमात्रे एव करणव्यवहारा-
स्तित्वमेव^(५)मनुरोद्धव्यं स्यादिति । ^६* घटेन पश्य-
तीत्याद्यनभिधानवशान्न प्रयोगो, ^७नहि सर्वं लाक्ष-
णिकं^(३)प्रयुज्यते ?*, -इति चेन्न । माऽस्तु, ^९तदभावे
कोन्योस्ति तेषु करणव्यवहारः ? इति वक्तव्यः स्यात्,
नचासौ शक्यदर्शन इति ।

टी० ॥ “तेने”ति । कारणत्वेनेत्यर्थः ॥ ^८“अयमि”ति ।
कारणत्वमात्रनिबन्धनः करणव्यवहार इत्यर्थः ॥ “क्वे”ति ।
ति ॥ प्रमादकतमत्वविवक्षायां घटेन पश्यतीत्यपि भवत्येवेति बाङ्-
द्विदिति मात्रमिति भावः ॥ एतदेवाह-^४“यदि त्वि”ति । यदूच्छया व्य-
प्रवृत्तिनिहारोपपादकत्वं वामबुद्धित्वम् ॥ कर्माप्युक्तोपाधिना करणं
वेत्यर्थः भवति, तृतीया तु तत्र न भवति, तथाप्रयोगाभावादित्याह-
“घटेने”ति ॥ ^५“नही”ति । यद्यपि करणपदप्रवृत्तिनिमित्तव-

(१) अनन्यथासिद्धव्यवहारात्तथात्वावगतिरयं तु व्यवहारो गौणत-
प्रयुज्यतेऽतो न कर्मादौ करणव्यवहारं समर्थयितुमीष्टे-इत्याह-
ति । यत्र कर्मणि करणव्यवहारो दर्शयितुं शक्यते तादृशोदाहरणं
कशास्त्रयोर्नास्तीत्यर्थः । (२) एवं (सति) प्रमेयमात्रे करणव्यव-
रास्तित्वमनुरोद्धव्यं स्यादित्यन्वयः । (३) लाक्षणिकम्=लक्षणनि-
माद्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तसिद्धमिति यावत् । अयमाशयः, यथा शशीत्यस्य
न्द्रे प्रयोगस्तथा सृगीत्यस्य लक्षणसिद्धत्वेपि न प्रयोग इति ।

त्तायां न लाक्षणिकत्वं (१) तथापि तथाप्रयोगविषये
नत्वमेव लाक्षणिकत्वं विवक्षितम् ॥ "तदभावे" इति
गामावे कर्मणि करणव्यवहारो नान्यो वक्तुं शक्यते,
पठ्यवहारस्तु त्वयैवानभिधानान्निरस्तस्तथा च प्रवृत्ति
तत्रातिप्रसक्तमेवेत्यर्थः ॥

सू० * "क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन संबन्धि^(२) कार
इत्यपि न । ^१तथाहि, -अयोगव्यवच्छेदो यो
पर्यवस्येदिति संबन्धेन संबन्धीत्युक्तं स्यादिति
नरुक्त्यम् । * "यदा संबन्धीत्यनेन कालविशेष
यतसंबन्धिताभिधीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि कार
न्धिता अयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षिता ?
चेन्मैवम् । ^४संबन्धीत्यनेन न कालविशेषनियता
न्धिताभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धसंबन्धित
धानाय पदान्तरसुपादीयेत । ^५अथोच्यते * स
त्यस्य सामान्यतोभिधायिनः कालविशेषनिव
न्धमादायापि पर्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति
न्तरे असंबन्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्त्तव्यमपि
प्रसज्येत, तद्व्यवच्छेदाय कालान्तरे संबन्धिता
न्तरेणाभिधीयते*इति, मैवम् । ^६तर्हि तेनापि
देव कालान्तरे यदि संबन्धिताभिधीयते तदापि
सार्थकता संबन्धिपदन्यायेन^(३) सामान्याभिधा

(१) यद्यपि प्रवृत्तिनिमित्तवद्बृत्त्यसाधारणधर्मं प्रवृत्ति
(कारणत्वे) न लक्षणत्वं तथापि घटेन पश्यतीति प्रयोगवि
णत्वस्य प्रयुज्यमानत्वं (प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्) एव लक्षणत्वमा
निर्दिष्टमिति पङ्क्त्यर्थः । (२) संबन्धि करणमित्युक्ते द्रव्यसम्बन्धि
इतिप्रसङ्गस्तन्निराकरणाय - क्रिययेति, कर्त्तव्यमितिप्रसङ्गवारणाय
व्यवच्छेदेनेति । (३) संबन्धिपदन्यायेन = प्रथमसंबन्धिपद

भवेदि
विशेष

टी०

संबन्धि कर

कर्मणोस्तु

पाही"ति ।

यस्यसमभि

"ति "सं

सिद्धिरिति

दायैव चरि

"अथे"ति

कश्चन विशे

सू० "अथ

च्छेदं

विव

षेध

"निर

त्।*

स'उ

स्या

अयमाशयः

धाने काल

कर्त्तव्यमिति

प्रयुक्तं, त

तैव सम्बन्धि

लविशेषे स

प्रमाने कर्त्त

धायकमयो

दिति । (१)

भवेदिति ततोपि कालान्तरेऽसंबन्धव्यवच्छेदाय
विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात् ।

टी० ॥ “क्रियये”ति । प्रधानक्रिययाऽयोगव्यवच्छेदेन

संबन्धि करणं, नहि कुठारादौ सव्यापारे सति न छिदा, कर्तृ-
कर्मणोस्तु सव्यापारयोरपि सतोः कदाचिन्न क्रियेत्यर्थः ॥ ^b“त-

थाही”ति । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति भावः ॥ निषेध-
च्छेदो योऽयमभिध्याहारात् सार्वदिकसंबन्धो लभ्यते इति शङ्कते-। “य-

स्यादिति”ति ‘संबन्धो’ति सामान्याभिधानसामर्थ्यादेव विवक्षितार्थ-
सिद्धिरिति परिहरति-। ^d“संबन्धो”ति ॥ सामान्यं किञ्चिद्विशेषमा-

दायैव चरितार्थं, निषेधद्वयसमभिध्याहारस्तु नैवमिति शङ्कते-।
“अथे”ति ॥ ‘अयोगव्यवच्छेद’इति योगसामान्यनिषेधोपि यं

कञ्चन विशेषनादायेति परिहरति-। ^f“तर्ही”ति ॥

सू० “अथ * यदाकदाचिदपि योऽयोगस्तस्य सर्वस्य व्यव-
च्छेदो विवक्षितः*-इति, तर्हि संबन्धिपदे एवैषा

विवक्षास्तु, कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया ।*^bनि-
षेधव्यवच्छेदेन सार्वत्रिकत्वलाभः^(१)?*-इति चेन्न,

‘निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यनतिरेकार्यत्वेनाविशेषा-
त्।*^dतद्वर्मिकं^(२)संबन्धस्यासंबन्धासामानाधिकरण्य-

स‘ऽयोगव्यवच्छेदेने’त्यनेनोच्यते?*-इति चेन्न, ‘त-
स्यापि संबन्धकाले तत्रासत्त्वोपगमात् ।*^fसर्वदा?*-

अयमाशयः,-यथा प्राथमिकेन संबन्धीतिपदेन कालविशेषसंबन्धिताभि-
धाने कालविशेषे संबन्धितया कालविशेषे चाऽसंबन्धितया व्यवतिष्ठमाने

कर्त्तृदावतिप्रसङ्गवारणाय सातत्येन संबन्धाभिधायकमयोगव्यवच्छेदपदं
प्रयुक्तं, तथा यदि तेनापि (=अयोगव्यवच्छेदपदेनापि) कालविशेषनिय-

तैव संबन्धितोक्ता स्यात्तदापि तस्य सार्थकत्वं भवत्येवेति पुनरपि का-
लविशेषे संबन्धितया तद्व्यतिरिक्तकालविशेषे चासंबन्धितया व्यवति-

ष्ठमाने कर्त्तृदावतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणाय पुनः सततसंबन्धाभि-
धायकमयोगव्यवच्छेदेनेति पदान्तरमुपादेयमेवं पुनःपुनरपीत्यनवस्था स्या-

दिति । (१) संबन्धे-इति शेषः । (२) तद्वर्मिकम्=कुठारादिधर्मिकम् ।

इति चेन्न, ^१यद्येवं तत्किं करणासत्त्वकाले
एव करणेन क्रियायाः? । *यावत्सत्त्वम्* ^(१)
तर्हि संबन्धीति ^२व्यर्थं, यावत्सत्त्वमयोग्य
यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्ति
न्धीत्येव वा तथा विवक्ष्यतामित्युक्तमेव ।
कयापि कुसृष्ट्या ^(२)संबन्धिपदसार्थकताया
यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते ।

टी० ॥ 'अयोगे'ति सर्वायोगविवक्षा, अत्र तस्मिन्
सर्वयोगलाभ इति शङ्कते-। ^a"अथे"ति ॥ शङ्किता स्व
मिदानीं विशदयति-। ^b"निषेधे"ति ॥ खाण्डनिकोपि
प्रायसाविच्छरेति-। ^c"निषेधे"ति ॥ यत्र धर्मिणि प्रधा
संबन्धस्य तदसंबन्धसामानाधिकरण्यं नास्ति तत् करणं
तु नैषमिति शङ्कते-। ^d"तदुर्मिकमि"ति ॥ कर्मादेरपि प्र
यासंबन्धसप्तकाले तदसंबन्धसामानाधिकरण्यासत्त्वं
दिति परिहरति-। ^e"तस्यापी"ति ॥ कर्त्रादौ क्रियासत्त्व
त्रेऽयोगसामानाधिकरण्यासत्त्वं, करणे तु सर्वदेति शङ्कते
वदे"ति ॥ करणेऽप्यसम्भवः सार्वदिकक्रियायोगस्येत्याह- तथाच प्रक
द्येवमि"ति ॥ ^f"व्यर्थमि"ति । तर्हि क्रियाया अयोग्यत्वं
मित्येव लक्षणमित्यर्थः ॥ ^g"संबन्धीत्येवमे"ति । निषेध
सत्त्वर्थायविवक्षास्त्वित्यर्थः ॥ ^h"अयमि"ति । निषेधद्वय
व्याहारबलाऽलभ्येऽप्यर्थे सममिथ्याहारलभ्यत्वाभिना
कुसृष्ट्येदृशार्थलाभेपि दोषान्तरदुष्टमिदं लक्षणमित्यर्थः ॥
सू० "कृत्तिकोदयक्रियायां रोहिण्यासत्तिरप्येवं
स्यात्, अनन्तरभाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदय
पूर्वभाविचतुर्दशसङ्ख्यनक्षत्रास्तमस्य ^(१) च
त्वं स्यात् । * नचैवमेव युक्तम् *, ^१योगपदोक्तं

(१) यावत्कुठारादेः करणस्य सत्त्वं तावत्तेन छिदादि क्रियायोग

(२) कुसृष्ट्या = कुतर्केण । (१) अस्तमस्यस्य अस्तं गमनस्येति

गत्वानु
त्वस्य
एव ना
रपन्ह
क्षितः
इति चे
आका
अदध
अद्वा
कारण
साम
? *—
लेपि
टी०

(१) य
दायेदमिति
पयिष्यतीत
नार्थः ।

(१)

णत्वानुपपत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरस्तत्वेन करण-
त्वस्य सम्भावनाऽनारोहान् । * न च तत्र संबन्ध
एव नास्ति *, व्याप्तेः स्वभावसंबन्धात्मिकाया दु-
रपन्हवत्वात् । *^dअथ कार्यकारणभावः संबन्धो विव-
क्षितः *, न, सामग्र्याः करणत्वापत्तेः^(१) । * उोम् ?*-
इति चेत्, तत् किमोमित्यभिधायैव निर्वृत्तो भवान् ?
आकलितं किलास्माभिः सामग्र्यपि करणमित्यत्र न
श्रद्धधतः^(२) प्रणवपूर्विकां श्रुतिमेव काञ्चित्पठित्वा
श्रद्धापयिष्यति भवानस्मानिति । * न सामग्री
कारणं, किंतु तदेकदेशो नानाभूतः^(३) प्रत्येकं तथा,
सामग्री तु यदनन्तरं कार्यं भवत्यैवेत्येतावन्मात्ररूपा
? *-इति चेन्न, एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य कर-
णेपि सत्त्वात् करणस्यापि सामग्रीत्वापातात् ।

टी० ॥ तदेवाह- । “कृत्तिके”ति । ज्योतिःशास्त्रादेतद-
सर्वदेति शङ्कतेष्वप्यसेयम् ॥ कारणत्वव्याप्यं कारकत्वं, तद्व्याप्यं च करणत्वं,
योगस्येत्याह- । तथाच प्रकृते व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यानिवृत्तिरावश्यकीत्याह- ।
या अयोगव्यतिरेकं “योगपद्येने”ति ॥ “व्याप्तेरिति । कृत्तिकोदयरोहिण्यासक्त्यो-
ववे”ति । निर्वृत्तिविचतुर्दशनक्षत्रोदयातीतचतुर्दशनक्षत्रास्तमयोश्च व्याप्ति-
ते । निर्वृत्तिद्वयसंबन्धसंवादित्यर्थः ॥ “अथे”ति । सामान्यशब्दस्य विशेष-
परतयेत्यर्थः । अभ्युपगममात्रेण नार्थतथात्वमित्याह- । “कि-
मोमि”ति ॥ विवक्षितलक्षणं^(४) सामग्र्यां नागतमिति नातिव्या-
प्तिरित्याह- । “न सामग्री”ति ॥ सामग्रीलक्षणं तदेकदेशे करणे
व्यभिचारयति- । “एतादृशे”ति ॥

(१) यद्यपि सामग्रीक्षणे क्रियायोगो नास्ति तथापि स्थूलकालमा-
दायेदमिति बोध्यम् । (२) न श्रद्धधतोऽस्मान् (तमर्थं) भवाञ्छ्रद्धा-
पयिष्यतीत्यन्वयः, क्लिष्टशब्दो निरुक्तार्थस्याप्रामाणिकत्वेन हासप्रकट-
नार्थः । (३) नानाभूतः=कुठारदण्डादिरूपः । तथा=करणम् ।
(४) कार्यकारणभावसंबन्धघटितं विवक्षितलक्षणं सामग्र्यां

सू० क्रियाया विभागादौ विभागस्य च संयोगो
 प्रति तथात्वापत्तोः । यच्च^(१) प्रति सामर्थ्ये
 यतप्राग्भावादिकारणलक्षणमिष्यते तत्सामर्थ्य
 ति कथं तदकारणता? । *प्राक्कालमन्तर्भाव्य
 तादृश्याश्च^(३) तस्याः प्राक् सत्त्वमेव नास्ति
 इति चेन्न, अत एव प्राक्कालस्याकारणत्वा
 णसामर्थ्यां तदनिवेशात्^(३) । अपिचैवं वि
 मपि कारणं न स्यात् । नहि यावत्सत्त्वं व्याप्य
 पि तस्य क्रियाजनकत्वं, क्रियाऽकाले^(४) त
 तदनुवृत्तिनिषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया
 नापि लक्षणाऽसिद्धेः ; प्रत्युत चिरस्थिरकार
 स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगा
^hमन्तुमुचितत्वात् ।

टी० ॥ अतिव्याप्त्यन्तरमाह—। “क्रिये”ति ।

नागतं सामर्थ्या अकारणत्वादित्यर्थः । (१) पूर्वं सामर्थ्या
 त्वसम्भ्युपगम्य दूषणमुक्तमिदानीं सामर्थ्या अपि कारणत्वमप्यु
 तथा च कारणलक्षणं सामर्थ्यामतिव्याप्तमित्याह—यच्चेति ।
 दृश्याः=प्राक्कालघटिताया, तस्याः=सामर्थ्याः, प्राक्काले सत्त्वं
 आत्माश्रयादिति भावः । न च विशिष्टकाले शुद्धश्रवणं शुद्ध
 विशिष्टस्य वृत्तौ न दोषस्तत्राप्यंशत आत्माश्रयादिति हृदय
 (३) कालस्य कारणसामर्थ्यामनिवेशे च कालाघटितकारण
 कारणलक्षणातिव्याप्तिरेवेति भावः । (४) क्रियाऽकाले=काले
 दात्मकक्रियातः पूर्वं, क्षणमपि तदनुवृत्तिनिषेधे=उद्यमननिपात
 शिष्टकुठारादेर्व्यापारिणः सामान्यसत्तानिषेधे—इत्यर्थः । यद्वा
 तत्क्रियाऽकाले क्षणमप्युद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादौ तदनु
 निषेधे हिदाऽसंबन्धनिषेधे इत्यर्थः ।

(५) चिरं स्थिरः करसंयोगो यत्र स्पृश्यद्रव्ये तत्रेन्द्रिय
 चेन्द्रियसंयोगस्यैव्यमस्ति, नास्ति चान्यत्र व्यासङ्गकाले स्पृश्यमस्ति
 रणे त्वगिन्द्रियेऽव्याप्तिरिति भावः । एवं चक्षुरादावप्यव्याप्तिरिति

च संयोगे
ति सामग्र्ये
यते तत्सामग्र्य
तमन्तर्भाव
सत्त्वसेव ना
याकारणत्वा
अपिचैवं वि
वत्सत्त्वं व्या
याऽकाले^(१)
हपन्यासतया
चरस्थिरकारण
नेन्द्रियसंयोगे
“क्रिये”ति ।
(२) पूर्वं सामग्र्या
पि कारणत्वमप्य
ह-यच्चेति ।
प्राक्काले सत्त्वं
शुद्धस्य शुद्ध
यादिति हृदय
कालाघटितकारण
क्रियाऽकाले=काल
=उद्यमननिपात
-इत्यर्थः । यद्वा
शृष्टकुठारादौ तत्त्व
यद्रूपे तत्रेत्यर्थः
काले स्पृश्यमस्ति
रादावप्यव्याप्ति

ति कर्मणः सामग्रीत्वापत्तिः, एवं चरमकारणे सर्वत्रेत्यर्थः ॥
“प्रती”ति । सामग्रेकदेशं प्रतीति योजना ॥ “प्रागि”ति ।
प्राक्कालस्यापि कारणतया तद्घटितमेलनस्य (सामग्र्याः)
प्रतीतिः । प्राक्काले वृत्तिर्नास्तीति न सामग्री कारणमित्यर्थः ॥ “अत
प्रतीति”ति । प्राक्कालावृत्तित्वादेवेत्यर्थः ॥ क्रिययाऽयोगव्यवच्छे-
तया यावत्सत्त्वं संबन्धित्वं कुठारादावपि नास्तीत्यसम्भव-
ह- । “अपि चे”ति । उद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादौ
प्रत्यक्षणे^(२)पि छिदाऽसंबन्धो नास्तीत्यत्र प्रमाणाभावात्सन्देह
इत्यर्थः ॥ “क्रियाकाले” इति । नञोत्र प्रश्लेषः^(३) ॥ “प्रत्युते”
याऽकाले^(१)न, व्यामङ्गस्थले द्रष्टव्यम् ॥ “मन्तुमुचितत्वादि”ति । मनो-
रूपन्यासतया त्वकल्पनासुरोचनेत्यर्थः ॥

“यावत्सत्त्वं च करणमिति भाषायां सर्वस्मिन्
तत्सत्त्वकाले कारणत्वमित्यर्थः, न च कारणत्वस्य
नियतपूर्वकालसंबन्धात्मकस्य क्वचित्काले सत्त्वं, कालं
प्रति कालान्तराभावादिति । अथ * ‘क्रिययाऽयोग-
व्यवच्छेदेन संबन्धी’त्यस्यायमर्थो^(४)—यस्मिन्सति
भवत्येव क्रियेति * । कोऽस्यार्थः ? किं यस्मादनन्तरं
क्रियोत्पद्यते एव ?-१ उत यस्मिन्वर्त्तमाने क्रियो-
त्पद्यते एव ?-२ उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्ये-
व ?-३ उत यस्मिन्वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव ?-४ ।
नाद्यः, सामग्र्याः^(५)करणत्वप्रसङ्गात्, हस्तादीनाम-
करणत्वप्रसङ्गात्, सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमा-

(१) प्रथमक्षणे=फलीभूतक्रियापूर्वक्षणे, फलोपहितकुठारादिक्रियाऽऽद्य-
वा । (२) वस्तुतस्तु नञोऽत्राप्रश्लेषेपि ‘क्रियाकाले’=फलानुपहित-
रादिक्रियाक्षणे तदनुवृत्तिनिषेधे=छिदाऽसंबन्धनिषेधे-इत्यर्थकरणे
दोषः । (३) यद्यपि वाच्योऽयमर्थो न, तथापि तात्पर्यगत्याऽयमर्थ
भावः । स्वाद्यवहितोत्तरक्षणे नायमानक्रियाकारणमिति प्रथम-
कल्पार्थः, अन्यस्तु स्पष्ट एव । (४) सामग्र्याः=क्रियासामग्र्याः ।

करणत्वप्रसङ्गाच्च । * नच प्रमेयमपि प्रमा
स्यादेवेति वाच्यम् *, तत्र तथाव्यवहारस्य
चिदप्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः, स्पर्शनेन
संयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात्,
व्यासक्तौ तेन प्रमाऽनुत्पादात् । नापि तृती
यादेः करणत्वप्रसङ्गात्, उत्पत्तेः “स्थिरे
प्रसङ्गाच्च । नापि चतुर्थः, ‘सहस्यायिनां
प्रसङ्गात् । * अथ ‘क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन
करणत्वमि’त्यस्यायमर्थः-व्यापारवतः
चारित्वमिति * । सैवम्, ‘हस्ताद्यव्यापनात्

टी० ॥ प्रकारान्तरेणासम्भवमाह— “यावद्वि
वत्सत्त्वं क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन यत्कारणं तत्सम्बन्धि
णमि’ति वाक्यस्य सर्वत्र स्वसत्ताकाले यत्कारणं तत्र तत्
त्यर्थः पठ्यवस्यति, काले च कालघटितं कारणत्वमसम्भ
“हस्तादीनामि”ति । हस्ते सव्यापारे सत्यपि कश्चित्
त्पत्तेरयोगव्यवच्छेदाभावादित्यर्थः ॥ “सुखे”ति । सु
खवश्यसंवेद्यतया तदनन्तरं प्रभोत्पत्तेरावश्यकत्वादि
आदिपदात् ज्ञानव्यक्तिविशेषग्रहः (३) । ‘सामग्रादेरिति
दात् कर्मशब्दादिपरिग्रहः (३) ॥ “स्थिरे” इति । स्थिरे
त्पत्तेरनन्तरमपि घटसत्त्वात्तदु (४) तपत्तावतिव्याप्तिरिति
“सहस्यायिनामि”ति । व्यापारविशिष्टकुठारादिकृपात्

(१) तथाव्यवहारस्य=प्रमाक-रणत्वव्यवहारस्य । (२)
सायविषयीभूतव्यवसायात्मकज्ञान-व्यक्तिविशेषस्य परिग्रह इति
(३) चक्राद्येकैकक्रियानन्तरमुत्तरोत्तरं क्रिया तिष्ठति
धारावाहिशब्दस्यलेपि पूर्वपूर्वशब्दानन्तरमुत्तरोत्तरं शब्द
तत्र प्राथमिककर्मशब्दयोः करणत्वं स्यादित्यर्थः, न तु तथापि
दीनामेव करणत्वात् । (४) पूर्व क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन
करणलक्षणे क्रियापदस्य कार्यवाचकतया घटस्यापि क्रिया
ध्यम्, तथाच घटोत्पत्त्यनन्तरं घटरूपा क्रिया तिष्ठत्येवेति
वतिप्रसङ्गः । यद्वा, घटसत्त्वाद्घटसत्त्वरूपक्रियास्थानात् ।

यः । कारणत्वेन विशेषणे पूर्वदोषानुवृत्तिरिति भावः ॥
हस्तादी"ति । हस्ते सव्यापारे सत्यपि कदाचित्पाकानुत्पत्तो-
त्यर्थः ॥

कश्चायं^(१) तद्व्यापारो नास्ति ? किं तज्जन्यं कार-
णम् ?-१ उत तदाश्रयं^(२) कारणं ?-२ । नाद्याः, "लि-
ङ्गपरामर्शं तदसम्भवात् । *^bपक्षे प्रथमधूमादिद-
र्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शं व्या-
पारं जनयतः कारणत्वमेष्टव्यम्, एवं च परमार्थतो
व्याप्यस्य ^dस्वरूपेण प्रसिद्धिर्द्वितीय^(३) व्याप्ततत्प-
रामर्शव्यापारिकाऽनुमानमिष्यते ? *-इति चेन्न,
^eअन्यतो जाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां
पक्षगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासि-
द्धेः^(४) । *^fतत्राप्यु^(५)भयकर्मजसंयोगवत् तदपि
कारणम्*-इति चेन्न,

टी० ॥ "लिङ्गे"ति । तृतीयलिङ्गपरामर्शव्यवहितोत्तर-
णे एवानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्रथमलिङ्गदर्शनमेव तृतीय-
लिङ्गपरामर्शव्यापारकमनुमितिकरणमतो नाव्याप्तिरिति शङ्कते ।
"पक्षे"इति । व्याप्तिग्रहकाले प्रथमलिङ्गदर्शनं महानसादौ,
तु द्वितीयमत उक्तं "पक्षे"-इति ॥ एतदेव विविचयाह-
"एवं चे"ति ॥ ^d"स्वरूपेणे"ति ॥ व्याप्यनुपधानेनेत्यर्थः । अनु-
मानम्=अनुमितिकरणम् ॥ यत्र प्रथमं व्याप्तिविशिष्टधूमस्य पक्षो-

(१) { व्यापारखण्डनेनापि कारणत्वस्य खण्डनम् ।
स्यादित्यभिप्रायन्वादी व्यापारं च निरस्यति ॥ }

(२) तत् कारणमाश्रयो यस्य तत्तदाश्रयम् । तदसम्भवात् = निरु-
तव्यापारासम्भवात् । (३) अत्रापि सापेक्षं द्वितीयत्वं, वस्तुतस्तु
तस्य तृतीयत्वमेव । (४) द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारकत्वासिद्धेरि-
त्यर्थः । (५) तत्रापि = अदृष्टादिजस्मृतौ, तदपि = पक्षे धूमदर्शन-
पि; प्रक्रान्तशङ्करव्याख्यानुसारेण तु-तत्रापि=द्वितीयलिङ्गपरामर्शेपि,
तदपि = पक्षे धूमदर्शनजन्यस्मरणमपीत्यर्थः ।

अतया परामर्शस्तत्र स एवानुमितिकरणं, तस्य च वि-
 तया तत्र लक्षणनठ्याप्तमेवेत्याह-। “अन्यत” इति, न प्रथमं ज-
 पक्षे धूमदर्शनात् ॥ एकस्यापि कर्मणः संयोगजनकत्वे-
 यत्रोभयकर्मसन्निपातस्तत्र यथोभयस्यापि हेतुत्वं तथा स्मरणं सन्-
 नठ्याप्तिस्मृतेः प्रथमधूमदर्शनजन्यठ्याप्तिस्मृतेश्च मि-
 तीय^(१)लिङ्गपरामर्शजनकत्वमिति प्रथमलिङ्गदर्शनस्य विना-
 एकस्यानुमितिकरणत्वमिति नाठ्याप्तिरित्याशयादिति ॥ धू-
 शङ्कते-। “तत्रापी”ति ॥

सू० “अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत्प्राप्ति-
 न्हिव्याप्तधूमस्मृतेः^(३)प्रथममपि योसौ वनि-
 सोयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः । * नित्यं ० “नित्य-
 र्यस्तु तथा, नान्यत्र^(४)प्रथमं तथा ?-इति चे-
 त्तत्तत्कारणोपपत्तौ ‘नान्यत्रैव’मिति नियमे-
 स्याभावात्^(५) । * तस्य व्यापाराभावात् ना-
 त्पादकत्वमेव *-इति चेत्, स्यादप्येवं यदि-
 रवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् । * तत्र
 निर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वम्
 चेन्न ।

टी० ॥ आशयमुद्घाटयति-। “अभावादी”ति ।
 गिस्मृत्यैव यथाऽभावविशिष्टज्ञानं तथा दैवाधीनस्यापि
 लक्षणविशेषज्ञानमहिम्ना व्याप्तिविशिष्टपर्वतीय-
 (१)

(१) तृतीयत्वं वास्तविकं, पक्षे धूमदर्शनापेक्षया तु वि-
 मिति बोध्यम् । (२) आशयापिहिततथेति पाठे तु वि-
 स्यादुक्ततथेत्यर्थः । (३) दैवादिना प्रागुपजाता कनिहव्याप्ति-
 र्यस्य पुंसस्तथेत्यर्थः । प्रथमं = पक्षे लिङ्गदर्शनमथतिरेकेण
 अन्यत्र = अनुमाने । (४) प्रथमं पर्वते धूमदर्शनं विनापि
 सहितधूमेन्द्रियसन्निकर्षादिसकललिङ्गपरामर्शकारणसंपत्तौ स-
 सापेक्षताहीने प्रथमं विशिष्टलिङ्गपरामर्शं न जायते इत्यत्र
 पन्थितुमशक्यत्वादित्यर्थः । (५) दिविशिष्ट

प्रथमं जायते इति न ततः पश्चादपि धूमदर्शनजं^(१) द्विती-
स्मरणं सन्तव्यमित्यर्थः । अभावादयो^(२) ये सापेक्षाः सप्रति-
गिकारस्तद्विशिष्टप्रतिपत्तिवत् ॥ नन्वभावादिसापेक्षविशिष्ट-
प्रतिपत्तिवत् धूमत्वविशिष्टे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभावं प्रथमधूम-
भावं विना न सम्भवति, तत्राभावत्वप्रतियोगित्वयोः पूर्वागृ-
हणतयोरप्यवच्छेदग्रहभ्रौव्या^(३) ज्ञानमिति वैषम्यं शङ्कते-^b नि-
ति ॥ धूमविशेष्यकव्याप्तिविशेषणकज्ञानस्य तृतीय^(४) लिङ्ग-
रामशृङ्गपस्य प्रथममपि सम्भवान्न वैषम्यमित्याह- । “प्रागि”
पत्तिवत्प्रागुक्तं ॥ ननु धूमनिर्विकल्पकं तत् सविकल्पकव्यापारकं तत्र कर-
मिति शङ्कते- । “तत्रे”ति ॥

नित्यसङ्घटितार्थवद्विनापि निर्विकल्पकं सविकल्प-
कोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभा-
वात् । * नित्यसङ्घटितेष्वपि निर्विकल्पकं संस्यते?*-
इति चेन्न, कारणान्तरादेव^(५) तदुपपत्तौ तत्र निर्वि-
कल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात्; प्रत्युत तत्सङ्घट-
नस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् । * तथापि^d यत्कि-

(१) पक्षे प्रथमधूमदर्शनजमित्यर्थः । (२) “अभावादयो”-
प्रागभ्यविशिष्टप्रतिपत्तिवदित्यन्तः पाठः कैश्चिदाधुनिकैरर्थसुबोधाय
अभावादीति-इतिपूतीकाऽऽवहितोच्चारमेव प्रकल्प्योपगम्यस्तः, पर-
व्युत्पत्तेऽनेकैर्विधतत्त्वदर्शनाद्ब्रह्मनामनुग्रहस्य व्याख्यातश्च यथाश्रुतोपि
तो नायुक्त इति मन्ये । (३) तत्र = दृष्टान्ते त्वभावविशिष्टाभा-
वस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतियोग्यादिज्ञानमाहात्म्यादनन्तरं भावं
या प्रतियोगिसहितप्रतियोगित्वस्यापि प्रागनधिगतस्यैवाभावरूपावच्छे-
दज्ञानमाहात्म्याज्ञानमित्याह-तत्रेति । अवच्छेदेति, अवच्छेदग्रहस्य =
प्रतियोग्यनुयोग्यादिरूपाभावनिरूपकज्ञानस्य, भ्रौव्याद् = आवश्यकत्वा-
त्यर्थः । निर्णीतोऽयमेवार्थः कुसुमाञ्जलौ “अवच्छेदग्रहभ्रौव्यादभ्रौव्य-
स्यसाधनात्”-इति कारिकायां, वक्षते च व्याख्याकारः समनन्तरमेव,
साधयता चेयमस्माभिरपि तत्रैव । (४) तृतीयत्वं वास्तविकम् ।
(५) कारणान्तरात्=प्रतियोग्यादिस्मरणात्, तदुपपत्तौ = अथ
दिविशिष्टज्ञानोपपत्तावित्यर्थः ।

अतया परामर्शस्तत्र स एवानुमितिकरणं, तस्य च निर्व्याप्य
तया तत्र लक्षणमठ्याप्तमेवेत्याह-। “अन्यत” इति, = दैवादेः
पक्षे धूमदर्शनात् ॥ एकस्यापि कर्मणः संयोगजनकत्वाभ्युप-
यजोभयकर्मसन्निपातस्तत्र यथोभयस्यापि हेतुत्वं तथा दैवादेः
नठ्याप्तस्मृतेः प्रथमधूमदर्शनजन्यठ्याप्तस्मृतेश्च मिलित्वा
तीय^(१)लिङ्गपरामर्शजनकत्वमिति प्रथमलिङ्गदर्शनस्य तद्व्याप-
रकस्यानुमितिकरणत्वमिति नाठ्याप्तिरित्याशयाऽविद्वत्तया
शङ्कते-। “तत्रापी”ति ॥

सू० “अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत्प्रागुपजात-
न्निहव्याप्तधूमस्मृतेः^(३) प्रथमस्यपि योसौ वन्निहव्याप-
सोयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः । * नित्यसापे-
र्येस्तु तथा, नान्यत्र^(४) प्रथमं तथा ?-इति चेन्न, प्रा-
क्ततत्कारणोपपत्तौ ‘नान्यत्रैव’मिति नियमे प्रमा-
स्याभावात्^(५) । * तस्य व्यापाराभावात् नानुमित-
त्पादकत्वमेव *-इति चेत्, स्यादप्येवं यदि व्याप-
रवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् । * तत्र धूमदि-
निर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वम् ?-इति
चेन्न ।

टी० ॥ आशयमुद्घाटयति-। “अभावादी”ति । प्रतियो-
गिस्मृत्यैव यथाऽभावविशिष्टज्ञानं तथा दैवाधीनव्याप्तिस्मृति-
लक्षणविशेषज्ञानमहिम्ना व्याप्तिविशिष्टपर्वतीयधूमपरामर्श-

(१) तृतीयत्वं वास्तविकं, पक्षे धूमदर्शनापेक्षया तु द्वितीय-
मिति बोध्यम् । (२) आशयापिहिततयेति पाठे तु सिद्धान्त्याप-
रकलक्षणतयेत्यर्थः । (३) दैवादिना प्रागुपजाता वन्निहव्याप्तधूमस्मृति-
रस्य पुंसस्तस्येत्यर्थः । प्रथमं = पक्षे लिङ्गदर्शनस्यतिरेकेण । (४)
अन्यत्र = अनुमाने । (५) प्रथमं पर्वते धूमदर्शनं विनापि व्याप्तिस्मृति-
सहितधूमेन्द्रियसन्निकर्षादिसकललिङ्गपरामर्शकारणवत्पक्षी सत्यां निह-
वापेक्षताहीने प्रथमं विशिष्टलिङ्गपरामर्शो न जायते इत्यत्र प्रमाणात्ते-
पन्यसितुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

प्रथमं जायते इति न ततः पश्चादपि धूमदर्शनजं^(१) द्विती-
यस्मरणं सन्तव्यमित्यर्थः । अभावादयो^(२) ये सापेक्षाः सप्रति-
योगिकास्तद्विशिष्टप्रतिपत्तिवत् ॥ नन्वभावादिसापेक्षविशिष्ट-
प्रतिपत्तिवत् धूमत्वविशिष्टे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानं प्रथमधूम-
ज्ञानं विना न सम्भवति, तत्राभावत्वप्रतियोगित्वयोः पूर्वाग-
हीतयोरप्यवच्छेदग्रहप्रौढ्या^(३) ज्ञानमिति वैषम्यं शङ्कते-^{६८} “नि-
श्चेति ॥ धूमविशेष्यकव्याप्तिविशेषणकज्ञानस्य तृतीय^(४) लिङ्ग-
परामर्शरूपस्य प्रथममपि सम्भवान्न वैषम्यमित्याह- । “प्रागि”
ति ॥ ननु धूमनिर्विकल्पकं तत् सविकल्पकव्यापारकं तत्र कर-
णमिति शङ्कते- । “तत्रे”ति ॥

सू० नित्यसङ्घटितार्थवद्विनापि निर्विकल्पकं सविकल्प-
कोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभा-
वात् । *^{६८}नित्यसङ्घटितेष्वपि निर्विकल्पकं संस्यते?*-
इति चेन्न, कारणान्तरादेव^(५) तदुपपत्तौ तत्र निर्वि-
कल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात्; प्रत्युत तत्सङ्घट-
नस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् । * तथापि यत्कि-

(१) पक्षे प्रथमधूमदर्शनजमित्यर्थः । (२) “अभावादयो”-
त्यारभ्य विशिष्टप्रतिपत्तिवदित्यन्तः पाठः कैश्चिदाधुनिकैर्यसुबोधाय
“अभावादीति”-इतिपृथीकाऽऽवहितोच्चारमेव प्रकल्प्योपन्यस्तः, पर-
मत्र ग्रन्थेऽनेकत्रैवंविधत्वदर्शनाद्बहुनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च यथाश्रुतोपि
पाठो नायुक्त इति मन्ये । (३) तत्र = दृष्टान्ते त्वभावाविशिष्टाभा-
वत्वस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतियोग्यादिज्ञानमाहात्म्यादनन्तरं भानं
तथा प्रतियोगिसहितप्रतियोगित्वस्यापि प्रागनधिगतस्यैवाभावरूपावच्छे-
दकज्ञानमाहात्म्याज्ञानमित्याहु-तत्रेति । अवच्छेदेति, अवच्छेदग्रहस्य =
प्रतियोग्यनुयोग्यादिरूपाभावनिरूपकज्ञानस्य, प्रौढ्याद् = आवश्यकत्वा-
दित्यर्थः । निर्णीतोऽयमेवार्थः कुसुमाञ्जलौ “अवच्छेदग्रहप्रौढ्यादप्रौढ्य-
विद्वसाधनात्”-इति कारिकायाम्, वक्षते च व्याख्याकारः समनन्तरमेव,
व्याख्याता चैयमस्माभिरपि तत्रैव । (४) तृतीयत्वं वास्तविकम् ।

(५) कारणान्तरात् = प्रतियोग्यादिस्मरणात्, तदुपपत्तौ = अभा-
वादिविशिष्टज्ञानोपपत्तावित्यर्थः ।

चित्तजनकं तदेव तत्रानुमितिकरणमास्ताम् ? इति चेन्न, 'तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तिरिति लमतिविस्तरेणेति । शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्रव्यापारत्वप्रसङ्गात्, तथाच श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तवकरणत्वप्रसङ्गात्, सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यते इति, व्यापारान्तरं च तस्य क्षणिकमसिद्धम्, 'सि' चोक्त एव दोषः । * शब्द एव तद्व्यापारः किं स्यात् ? * - इति चेन्न, तस्य कर्मत्वेन करणकोटिविर्भावात् ।

टी० ॥ विशेषणज्ञानान्तराभावे निर्विकल्पककल्पना, व्याप्तिस्मृतिरेव विशेषणज्ञानमिति किं निर्विकल्पककल्पनपरिहरति-। "नित्ये"ति । नित्यमङ्गुष्ठितोर्योऽभावसमवायादि अभावादिविशिष्टज्ञानेपि निर्विकल्पकापेक्षेति सतमात्रशङ्कते-। "नित्ये"ति । उक्तं (१) चाचार्यैरपि, - "अवच्छेदग्रहणव्यादधौव्ये सिद्धमाधनात्, प्राप्यन्तरेनवस्थानान्नो चेदन्तर्दुर्नयः" (२) इति॥ "प्रत्युते"ति । अभावादीनामिदमेव स्वाभाविकं यद्विशिष्टज्ञानमात्रविषयत्वमिति त्वयाऽभ्युपगमादित्यर्थः ननु परामर्शजनकतया तत्र व्याप्तिस्मृतिरेव करणं स्यादित्याह- । "यत्किञ्चिदि"ति ॥ तथा सतीन्द्रियस्यापि पणत्वसम्भवादानुमितित्वप्रत्यक्षत्वसङ्करापत्तिरित्याह- ।

(१) एतच्छङ्कासमाधानतयोदयनाचार्यैरप्युक्तमित्यर्थः ।

(२) 'दुर्घटः' - इत्यपि पाठः । निरुक्तकारिकार्थस्तु-ननु प्रथमपक्षेऽप्यत्र निर्विकल्पकत्वेन विषयीकृत एव घटाभावादिरिन्द्रियेण भाववद्भूतलमिति (प्राणजसौरभोपनयानन्तरं सुरभिचन्दनवाग्वत्) सविकल्पतया गृह्यते इत्यभावग्रहं प्रत्यनुपलब्धिरेव करणं, तस्यैन्द्रियं, तस्याभावेन समं प्रत्यासत्तेरभावात्, विशेषणतायाश्च गन्धान्तरगर्भत्वात् । तथाहि-विशेषणत्वं नाम केनापि सम्बन्धेन कश्चिद्वृत्तित्वं, यथा संयोगेन भूतले घटस्य वृत्तित्वं भूतले घटस्य विशेषणता, नचाऽभावो भूतलादौ केनापि संयोगादिसम्बन्धेन कश्चिदेव तस्य विशेषणता स्यादित्यत आह- "अवच्छेदे"ति । यन्मतेऽत्र

मास्ताम् ? इत्यादिरेति ॥ 'तज्जन्यं तज्जन्यकारणं व्यापार' इति यद्व्या-
 त्वापत्तिरिति तज्जन्यमुक्तं तत्राव्याप्तिमाह- । "शब्दे" इति । तत्सन्निकर्षस्य
 तज्जन्यस्य च श्रोत्रजन्यत्वादित्यर्थः ॥ सास्तु सन्निकर्षो व्यापार इत्यत
 शब्दप्रतिपाद- । "तथाचे" इति ॥ व्यापारान्तरमेव श्रोत्रजन्यमस्तिवत्यत
 व्यापार- । "व्यापारान्तरमि" इति ॥ "स्थिरे" इति । इति । सन्नि-
 कर्षरूपे इत्यर्थः ॥ "शब्द एवे" इति । श्रोत्रजन्यत्वात् श्रोत्रजन्य-
 शब्दसाक्षात्कारजनकत्वाच्छब्द एवात्र व्यापार इत्यर्थः ॥

सू० * "क्वचित्तयोरेकत्वेपि का क्षतिः?—इति चेन्न, शब्दबुद्धौ
 कार्यायासुपधायकत्वेन^(१) प्रविष्टस्य शब्दस्य करण-
 व्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽततोपि निय-
 म्यनियामकत्वविरोधापत्तेः । * घटादिबुद्धौ चक्षु-
 रादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारवत्त्वेपि सममिद^(२)
 म् ? *—इति चेत्, ^d किं न^(३) स्यात् । तथाच—

प्रत्यक्षं प्रति प्रतियोगिज्ञानं कारणं तन्मते ऽवच्छेदग्रहस्य (=प्रतियोगि-
 ग्रहस्य) प्रौढ्यात् (=आवश्यकत्वात्) नियमतः प्रतियोगिविशिष्टाभा-
 वज्ञानोदयेन न तस्य निर्विकल्पकत्वम्, यन्मते च प्रतियोगिज्ञानमभाव-
 प्रत्यक्षं प्रति न कारणं तन्मतेऽवच्छेदग्रहस्य (=प्रतियोगिग्रहस्य) अभा-
 वबुद्धिं प्रति कारणत्वेनाऽप्रौढ्येपि (=अनावश्यकत्वेपि) इन्द्रियादेव
 तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति सिद्धसाधनात् (=अभावबुद्धिं प्रति कारणत्वेन
 सिद्धस्यैवेन्द्रियस्य कारणत्वेन मयापि वाच्यत्वात्) नानुपलब्धिः कर-
 णम् । सिद्धसाधनमत्र प्रतिबन्दिस्थानापन्नं ग्राह्यम् । यदि चाभावीयवि-
 शेषणतायाः प्राप्त्यन्तरं (=सम्बन्धान्तरं) वाच्यं तदा तस्यापि सम्ब-
 न्धान्तरं तस्यापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थाऽऽपद्येत; तस्मान्न विशेषण-
 तायाः स्वरूपसम्बन्धरूपायाः सम्बन्धान्तरम् । न चेदभावस्याऽधिकर-
 णेन स्वरूपसम्बन्धस्तदाऽनुपलब्धिकरणतावादिभट्टमतेपि अन्यः प्रकारो
 दुर्घटः, भूतले घटाभावसम्बन्धावगाहिन्याः घटाभाववद्भूतलमिति सर्वा-
 नुभवसिद्धमतीतेर्वायूरूपवानित्यादिप्रतीतिवद्भ्रमत्वमापद्येतेत्यर्थः ।
 (१) उपधायकत्वेन=स्वाकारसमर्पकत्वेन । (२) इदम्=दृष-
 णम् । (३) "किं नः"—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

बाधेऽ^(१)दृढेन्यसाम्यात् किं दृढेन्यदपि बाध्यता
 क्व ममत्वं सुसुक्ष्णामनिर्वचनवादिनाम् ॥
 तथाहि मिथिलानाथो सुसुक्ष्मनिर्ममः पुरा ।
 आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यते ॥३४॥ इति
 नापि द्वितीयः, ^१लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरण
 प्रसङ्गात्, ^२निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्
 कानाश्रयत्वात् ।

टी० ॥ “क्वचिदि”ति । निमित्तसमावेशा^(२)दित्यर्थः
^३“शब्दे”ति । एकस्यैव शब्दस्य कार्यबुद्धिविशेषकतया^(३)कार्य
 करणव्यापारतया च कारणत्वं विरुद्धनित्यर्थः । शब्दप्रध्वंस
 यथाकथञ्चिदुपपत्तावपि शब्दप्रागभावग्रहे नैवमपीति ह
^(४) ॥ ननु नियम्यनियामकत्वविरोधः, (जन्यजनकत्वविरोध
 घटादिबुद्धावपि, यतो घटबुद्धिर्जन्या घटेन्द्रियसन्निकर्षो
 इति घटस्यैव जन्यजनककोटावन्तर्भावादित्याह—। “घटादी
 ति ॥ अनेन विरोधेन सर्वं निवर्ततां नाऽद्वैतवादिनः किञ्चिदभि
 मित्याह—। “किन्ने”ति ॥ एतदेव स्पष्टयति—। “बाध”इति
 तदाश्रयं कारणं व्यापार इति दूषयति—। “नापी”ति ॥
 “क्वे”ति । परामर्शाश्रितस्य व्यापारस्याभावादित्यर्थः ॥
 निर्विकल्पकमपि न करणं, परामर्शस्य तद्व्यापारत्वेनाभिमत
 तदनाश्रितत्वादित्याह—। “निर्विकल्पकस्यापी”ति ॥

(१) बाधे=खण्डनकोटौ । (२) निमित्तसमावेशात्, कर्म
 णयोर्यन्निमित्तं तस्यैकत्र समावेशादित्यर्थः । (३) कार्यबुद्धिविशेष
 तया = शब्दबुद्धिरूपं यत्कार्यं तस्य विषयविधया व्यावर्तकतया, वि
 षणतया तत्कुक्षिप्रविष्टतयेति भावः । (४) शब्दप्रध्वंसं प्रति
 योगिविधया शब्दस्य जनकत्वाच्छब्दप्रध्वंसविशिष्टज्ञाने शब्दस्य क
 र्जनकत्वोपपादनेपि शब्दप्रागभावे प्रतियोगिविधयापि शब्दस्य जन
 त्वाभावेन तद्विशिष्टज्ञानेपि न कारणतेत्यर्थः । वस्तुतस्तु शब्दप्रध्वंस
 शब्दप्रध्वंसः, तत्र च शब्दो न विशेषणं, येन विशेषणे कारणतामा
 विशिष्टेपि स्यादित्यभिप्रेत्योक्तं कथञ्चिदिति ।

मू० अतद्धेतुव्यापारस्य^(१) तद्धेतुव्यापारत्वे चात्यापत्तेः ।
किंच, फलाव्यभिचारित्वं^६ किं तस्मिन्नेव काले फल-
सत्त्वनियमः १ उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः २
नाद्यः, कारणस्य पूर्वभाविताया अवश्यं वक्तव्य-
त्वात् । न द्वितीयः, आनन्तर्यं यद्यव्यवहितान-
न्तर्यं विवक्षितं^८ तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करण-
त्वपक्षे हस्तादेरकरणत्वापातः, अफलव्यापारवत-
स्तु तथात्वे कर्तृदिष्वतिव्याप्तिः । * अथ व्यवहित-
स्याप्यानन्तर्यं विवक्षितं *^(३), तथापि यत्किञ्चि-
द्व्यापाराभिप्रायेन्तरायसम्भवाद्धस्ताद्यव्याप्तिः, अ-
फलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भवात्^९ कारणक-
मात्रं करणमित्युक्तं स्यात् । व्यापारवतश्च तत्फ-
लाव्यभिचारः-इति किं तद्व्यापारस्य फलाव्यभि-
चारित्वं ?-१ व्यापारविशिष्टस्य वा ?-२ । नाद्यः,
हस्ताद्यकरणत्वापातात् । अत एव न द्वितीयः,

टी० ॥ नन्वात्मनिष्ठ एव परामर्शो निर्विकल्पकस्या-
नुमितिकरणस्य व्यापारः स्यादित्यत आह- । “अतदि”ति ।
करणाश्रितस्यैव करणव्यापारत्वमुचितं, नतु तत्क्रियाकारणा-
न्तराश्रितस्या^(३)पि, तथा सति सहकारिमात्रं करणव्यापारः
स्यादित्यर्थः । स चासौ हेतुश्चेति तद्धेतुः ॥^६ “किं तस्मिन्नि”
ति । यदा करणं तदा फलमित्यव्यभिचार इत्यर्थः ॥ “कार-
णस्ये”ति । समकालयोः कार्यकारणभावाऽभावादित्यर्थः ॥
“तदे”ति । नहि प्राथमिकहस्तव्यापारानन्तरमेव पाकरूपं
फलमित्यर्थः ॥ “आफले”ति । कर्तुरपि फलपर्यन्तं व्यापारा-
नुवृत्तेरित्यर्थः ॥^८ “तथापी”ति । हस्तव्यापारे सत्यपि कदा-

(१) अनुमित्यहेतुत्वात्माश्रितस्याऽनुमितिहेतुनिर्विकल्पकलिङ्गपरामर्शव्या-
पारत्वे चेत्यर्थः । (२) तथा च न हस्तादावव्याप्तिरिति शेषः । (३) सा
चासौ क्रियेति तत्क्रिया, तस्याः कारणं करणं, तद्विज्ञाश्रितस्येत्यर्थः ।

चित् फलानुत्पादाद्वयवधानेऽप्यव्यभिचाराभावादित्यर्थः ।
 “कारकमात्रमिति । आफलव्यापारानुवृत्त्या कारकमात्रं
 फलाव्यभिचारिव्यापारवत्त्वादित्यर्थः ॥

म० “यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च, ^१अपूर्वत्वात्
 र्थत्ववादिनापि चरमयागस्य फलकरणत्वाभ्युपग-
 दिति । * अथोच्यते यद्वानेव करोति तत् कार-
 यद्वानेव प्रमिसीते तत् प्रमाणम् * । मैवम्, आ-
 धर्मप्रध्वंसादीनामकरणानां प्रमाणत्व^(१)प्रसङ्गात्
 *येन क्रियाकारणेन युक्त एव प्रमिसीते? *-इति चेन्न
^२“सुखादिप्रमितौ तत्करणव्यापारस्यापि कार-
 प्रसङ्गात् । * ओम् ? *-इति चेन्न, अव्यापारत-
 कारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुपपत्तेः ॥ * व्याप-
 वतापि *-इति चेन्न, एवं हि व्यापारवत एव कार-
 न स्यात्, नहि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तरवत्ता-
 टी० ॥ “यागादेरिति । यागादेश्चरनष्टत्वेनापूर्व-
 विशिष्टस्य फलाव्यभिचाराभावादित्यर्थः ॥ ननु मा भूत-
 करणं, नहि यजेतेतिलिङ्गा यागसाधनत्वं बोध्यते किन्तु
 र्वकार्यत्वमिति नाव्याप्तिरित्यत आह-^३ “अपूर्व”ति
 कार्यत्वा^(२)न्वयान्यथानुपपत्त्या यागसाधनत्वस्यौपादानिक-
 गुरुणापि स्वीकारात्, अन्यथा नियोज्यान्वययोग्यता न स्याद-
 तन्मते यागस्याकरणत्वप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः ॥ चरमं कार्य-
 पस्थित्यनन्तर^(३)मुद्योतकरः करणलक्षणं शङ्कते-^४ “अथेति

(१) निरुक्तप्रमाणलक्षणकरणे सुखादिध्वंसादिमानेवात्मा-
 पटादिकं प्रमिसीते इति सुखादिध्वंसादेरपि घटादिप्रमां प्रत्यक्ष-
 घटादिप्रमाकरणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । (२) कार्यत्वस्य = कृतिसाधन-
 नियोगे यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वं विनाऽन्वयाऽनुपपत्त्या यागसाध-
 स्य = यागनिष्ठेष्टसाधनत्वस्य, औपादानिकस्य = अर्थापत्तिप्रमाण-
 गुरुणापि स्वीकाराद्, अन्यथा नियोगे नियोज्यस्य = कार्यबोद्ध-
 वयनियोजकभावरूपान्वययोग्यता न स्यादिति पङ्क्त्यर्थः । (३) का-
 त्वोपस्थित्यनन्तरमुद्योतकरः चरमं करणलक्षणं शङ्कते-इत्यन्वयः ।

मावादित्यर्थः । मनस्तत्र करणं न तु तदात्मसंयोगः, त्वल्ल-
 णेन तस्यापि करणत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ “व्यापारवतापी”ति ।
 येन क्रियाकारणेन व्यापारवता युक्तः प्रमिनीते तत् करणमिति
 लक्षणमित्यर्थः ॥ “एवं ही”ति । व्यापारविशिष्टस्यैव करणत्वा-
 त्स्य व्यापारान्तराभावादकरणत्वं स्यादित्यर्थः ॥
 सू० *अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं, तत्र
 चास्त्येवेदं लक्षणं-यस्य करणत्वमस्ति तस्य व्या-
 पारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत्करणमुच्यते इति* ।
 न । ^bपटमुद्यम्य निपात्य च प्रक्षालयतः ^cस कर्मैव
 हि करणं स्यात् । ^dकिंच, किं^(१) तस्य करणत्वम् ?
 इति लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् यद्युक्तलक्षण-
 वत्त्वमेव तत् स्यात्तदात्माश्रयापातः स्यात् । *^eस्व-
 रूपम्?*-इति चेत्, स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया
 एकपरित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं
 स्यात्, न हि चक्षुषः स्वरूपं श्रोत्रस्येति । किंचैव-
 मिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात्, अतद्वतोऽप्यनुमा-
 चादेः प्रमातृत्वात् । *^fनासौ प्रत्यक्षम्?*-इति चेन्न,
^gनेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते ।
 टी० ॥ व्यापारवत्ता न विशेषणं, किन्तूपलक्षणमिति
 शङ्कते-। “अथे”ति ॥ ^b“पटमि”ति । यद्वानेव करोतीति लक्ष-
 णेन प्रक्षालनक्रियायां पटस्य करणत्वापत्तिः, पटवत एव प्रक्षा-
 लनक्रियाकर्तृत्वात् । “उद्यम्य निपात्येत्यनेन पटवत्ता कर्तु-
 रक्ता ॥ “स कर्मैवे”ति । स=पटः कर्म वस्तुगत्या भवति त्वल्ल-
 णेन करणं स्यादित्यर्थः ॥ लक्ष्यतावच्छेदकापरिचये लक्षणम-
 तन्त्रमित्याह-। ^d“किंचे”ति ॥ “स्वरूपमि”ति । स्वरूपं यदि

(१) तस्य=तन्निष्ठं (करणनिष्ठम्) किं करणत्वमिति लक्ष्यता-
 वच्छेदकत्वेन लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।

लक्ष्यं तदा श्रोत्रेऽतिव्याप्तिः, लक्ष्यीभूतस्वरूपातिरिक्ते गतत्वे
 दित्यर्थः ॥ यद्वा नेव प्रमिमीते इत्यत्र दोषान्तरमाह—^१“नासाधि”ति ॥
 त्ति । अनुमितिलक्षणप्रमायां प्रमातुरिन्द्रियवत्त्वनियमाभावात्
 त्यर्थः ॥ प्रत्यक्षप्रमायामिन्द्रियवत्त्वनैयत्यमेवेति न व्यति-
 इति शङ्कते—^१“नासाधि”ति ॥ प्रमासाधे यदव्यभिचारस्तत्प्र-
 णमिति भवतो विवक्षितं, नचेन्द्रियलिङ्गादौ क्वापि तथाऽस्ती-
 तदसङ्ग्रह एवेति परिहरति—^२“नेदमि”ति ॥

सू० * ननु यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतो व्यावृत्तिस्तदा
 तज्जातीयकरणमात्रतया तज्जातीयमात्रस्याव्या-
 प्तिरेव ^(१), ^२नह्यनुमित्यादावप्यकरणजातीय-
 प्रमिमीते इति*? । न । ^३करणतया साधारणभाव-
 द्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात् । ^४*अथ यां प्रमां य-
 नेव जनयति तस्यां तत्करणम्—इति, सैदम्, कौ-
 नाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात् । *यज्जातिक-
 *—इति चेन्मैवम्, ^५परोक्षजातीयां प्रमां लिङ्गवा-
 शब्दवानेव वा जनयतीतिनियमाभावात्तस्याऽकर-
 त्वप्रसङ्गात् । ^६*साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो-
 तिभेदा विवक्षिताः ?—इति चेन्न, ^७प्रत्येकमुपादा-
 भागाव्याप्तेः, सम्भूयीपादाने सर्वाव्याप्तेः^(३),

टी० ॥ ननु यद्यप्यानुमानिक्यां प्रमायां न चतुरादि-
 त्यं तथापि करणजातीयवत्ता कर्तुस्तत्राप्यस्त्येवेति शङ्कते-
^८“नन्वि”ति ॥ एतदेव स्फुटयति—^९“नही”ति ॥ करण-
 सिद्धौ तज्जातीयवत्ता दुर्ग्रहेति परिहरति—^{१०}“करणतये”ति
 प्रमाव्यक्तौ यद्वत्त्वनियमं शङ्कते—^{११}“अथेति ॥ ^{१२}“यज्जातिक-
 ति । प्रत्यक्षत्वादिप्रमाजातीयजनने कर्तुः कौपीनवत्तातिरि-
 नास्तीति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एवं सति शब्दलिङ्ग-
 त्वेति शङ्कते—^{१३}“नही”ति ॥

(१) ‘अव्यावृत्तिरेवेत्यतोऽनन्तरं ‘मनसः करणजातीयस्य
 विद्यमानत्वादि’ति हेतुः पूरणीयः । (२) सर्वाऽव्याप्तिः—अव्याप-
 त्तिरेव

तिरिक्ते गतत्वेन प्रमाणत्वप्रसङ्गः, नहि परोक्षजातीयप्रमाणजनने कर्तुंस्तदुभयव-
 रमाह-। ^a“परोक्षे”ति ॥ परोक्षत्वं न जातिः किंतु
 अनियमाभावात् । ^b“सा-
 द्वादि”ति ॥ यद्वा नेव साक्षात्कारिणीं प्रमां जनयतीति लक्षणे
 निष्ठाद्युच्यते, यद्वा नेव सर्वां प्रमां जनयतीति लक्षणे सर्वाऽव्या-
 पितयाह-। ^c“प्रत्येकमि”ति ॥

^{सू०} “अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति । *
 यदभावात् कर्तृकर्मणी क्रियां न जनयतस्तत्कर-
 णम्, तेन यदभावात्प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतस्त-
 त्प्रमाणमिति लक्षणम् ? *—इत्यपि न युक्तम् । किं
 प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः ? उतासती
 अपि ? । ^bआद्योऽतीतानागतानुमानादिकरणाव्या-
 प्तिः नापि द्वितीयः, प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात्;
 यथा हि चक्षुराद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमा-
 तृप्रमेययोरप्यभावात्, अन्यथा तयोः कारणत्वमेव न
 स्यात् । ^dएतेन सामान्यतोभिधानं प्रत्युक्तम्, “अ-
 स्मदादिकर्तृसापेक्षेश्वरकर्तृके चास्मदादिज्ञाने अ-
 स्मदादिकर्तृकरणत्वापत्तेः”^(१) । एवं च सति प्रका-
 रभेदेनापि प्रमाणप्रमात्रादिव्यवस्थासमर्थना कृता
 न स्यात्,

टी० ॥ यस्यकस्यचिदुपादानेननुगम इत्याह-। ^a“अनिय-
 मेने”ति ॥ ^b“आद्ये”इति । अतीतादिस्थले प्रमेयासत्त्वादित्यर्थः ॥
^c“यथा ही”ति । कारणमात्रव्यतिरेकस्यैव कार्यव्यतिरेकप्रयो-
 जकतया कारणमात्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु यदभावात् प्रमा-
 तृप्रमेये प्रमां न जनयत इत्येव लक्षणं, न तु तयोः सत्त्वमसत्त्वं
 वा विवक्षितमित्यत आह-। ^d“एतेने”ति । कारणमात्रातिव्या-

१ अस्मदादेः कर्तृरस्मदादिज्ञाने कारणत्वापत्तेरस्मदादिव्यतिरे-
 केणास्मदादिज्ञानस्येश्वरेणाप्यजननादित्यर्थः ।

पत्यैवेत्यर्थः ॥ ईश्वरस्य कर्तृरस्मदादिव्यतिरेकेण प्रमानु-
 कत्वादस्मदादीनामपि करणत्वं स्यादित्याह- । “अस्म-
 ति ॥ एवं च प्रवृत्तिनिमित्तभेदा(१)दपि करणत्वादिव्यतिरे-
 स्यादेकेनैव प्रकारेण तदुपपत्तेरित्याह- । “एवं चे”ति ॥

सू० “येनैव रूपेण (कर्तृत्वादिना) तस्य प्रमायामन्-
 स्तेनैव तद्व्यतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजक-
 दिति । * चरमव्यापारवत्त्वं करणत्वम् ? *-इति
 न, व्यापाराभावलिङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापाता-
 * नच सविकल्पकव्यापारवतो निर्विकल्पकस्य त-
 प्रामाण्यं*, “केवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपप-
 “संस्कारादिपर्यन्तानुसरणे चानुमितेस्तज्जन्यत्वे-
 माणाभावात्, कार्यहेतोश्च कारकाव्यापारत्वा-
 “अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् । *नच लिङ्गमेव पा-
 मर्शव्यापारवत्तया करणम्-इति युक्तम्*, “अनुमित-
 नुमानादौ (२) परामर्शस्यालिङ्गजत्वेन तद्व्यापा-
 वत्त्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ ननु स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं कर्तृनिष्ठप्रमाव्यतिरेकप्र-
 जकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं च करणत्वमिति कथं नोपाधि-
 इत्यत आह- । “येनैवेति । कार्यव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरे-
 तियोगित्वस्य सर्वकारणसाधारणत्वादिति भावः ॥ कर्तृ-
 ति

(१) प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्=प्रकारभेदात् । (२) अनुमिते-
 महत्त्वं क्वचित्प्रमासकाष्ठाकं धर्मत्वादित्येवमनुमितेन परममहत्त्वादिति
 यद् आकाशादावाकाशः सर्वगतः परममहत्त्वादिति सर्वगतत्वाद्यनु-
 तत्र परममहत्त्वस्य हेतोर्न स्वविषयकपरामर्शजनकत्वं, पारिमाण्य-
 त्माऽवृत्तिपरममहत्त्वभिन्नानामेव कारणत्वसाधर्म्यात्, तथा च क-
 लिङ्गस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणत्वमयुक्तमिति फक्किकार्यः । य-
 प्रत्यक्षात्मकज्ञाने एव विषयस्य कारणत्वेनाकाशीयपरममहत्त्वपरामर्श-
 चानुमित्यात्मकत्वेनाऽप्रत्यक्षत्वान्न तत्र परममहत्त्वलक्षणलिङ्गस्य वि-
 विधया जनकत्वमिति बोध्यम् ।

व्यापारापेक्षया चरमत्वं विवक्षितं, लिङ्गपरामर्शं व्यापारवत्तैव
 -। “अस्मत्त्वमिति कुत्र चरमत्वमिति तदव्याप्तिरित्याह-। ^b“व्यापाराभा-
 त्वादिव्यवस्थादि”ति ॥ “केवले”ति । अभावसमवायादिः केवलसविकल्पक-
 चे”ति ॥
 व्यापारवेद्यः केवलविकल्पनीय, स्तत्र निर्विकल्पकाभावादित्यर्थः ॥
 प्रमायामन्तु संस्कार एव एवं सौ वा परामर्शव्यापारः स्यादित्यत आह-।
 प्रयोजकसंस्कारे”ति । नहि तज्जन्यत्वमात्रं व्यापारलक्षणं, किंतु तज्ज-
 न्यजनकत्वपर्यन्तमित्यर्थः ॥ लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वेनुमितेरज्ञा-
 वस् ? -इति तत्करणतया प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्याह-। “अपिचे”ति ॥ ^f“नच
 रणत्वापाता लिङ्गमेवे”ति । तच्च ^(१)ज्ञातमेव करणमित्यर्थः ॥ ^g“अनुमि-
 कल्पकस्य तत्त्वे”ति । आकाशादौ परममहत्त्वादिना सर्वगतत्वाद्यनुमानादौ
 ये तदनुपपत्तिरिति । लिङ्गपरामर्शस्य लिङ्गाजन्यत्वान्न तद्व्यापारकतया लिङ्गस्य कर-
 स्तज्जन्यत्वमिति त्वमित्यर्थः ॥

व्यापारत्वमसौ “आप्तोक्त्यादिभिस्तत्रासीद्धूम इति प्रतीत्या तदा
 लिङ्गमेव पा तत्र वह्निरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वाद्धूमस्य
 म्*, अनुमितं परामर्शव्यापारवत्तया करणताया दूरनिरस्तत्वात् ।
 न तद्व्यापार किंच, यत्किञ्चिदपेक्षया चरमव्यापारवत्त्वस्य सर्व-
 कारकसाधारण्यात्, सर्वकारकापेक्षया चरमव्यापार-
 वत्त्वस्य ^bस्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्वत्रासिद्धेः ।
 * कर्त्रपेक्षया * ?-इति चेन्न, “कर्तृधर्मिमात्रापेक्षया
 विवक्षितत्वे कर्तरि प्रसङ्गतादवस्थ्यात्; व्यापारव-
 त्कर्त्रपेक्षाभिप्राये च कर्तरि स एव प्रसङ्गः, ^d“एकव्या-
 पारवत्कर्त्रपेक्षयाऽपराऽपरकर्तृ व्यापारस्य चरमव्या-
 पारत्वात्, ^e“यावद्व्यापारवत्कर्त्रपेक्षापक्षे तु विवक्षि-
 तमपि करणं न स्यात्, आप्तसिद्धेः कर्तृव्यापारा-
 विरामात् ।

टी० ॥ आदिपदग्राह्यमाह-। “आप्ते”ति । आप्तवा-

(१) तद्=लिङ्गम् ।

क्यात् स्मरणाद्वा अतीतधूमादिपरामर्शेनातीतवन्त्याद्युक्तं
 लिङ्गस्य व्यापाराभावात्^(१) करणत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥
 पेक्षये"ति । यद्यपि स्वापेक्षयापि स्वव्यापारस्य चरमत्वं
 वति तथापि व्यापारविशिष्टस्यैव करणत्वमिति विवक्षितं
 दमुक्तम् ॥ "कर्तृधर्मी"ति । कर्तृव्यापारस्यापि कर्त्रपेक्षया
 मत्वादित्यर्थः ॥ प्रसङ्गमेव स्फोरयति—^(२)"एके"ति ॥ यावत्
 व्यापारापेक्षया चरमत्वं विविक्षितमतो न कर्तरि प्रसङ्ग
 आह—^(३)"यावदि"ति । फलाद्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं कर्तृव्यापार
 सत्त्वात्तदपेक्षया चरमत्वं करणव्यापारस्य नास्तीत्यसंभव इत्यर्थः
 मू० व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षणप्रक्षीणतापत्तेः

यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तत्र
 व्यापार^(२)मिष्टम् ? *—इति चेन्न, ^(३)शेषवरपक्षे कर्तृव्यापार
 व्यापाराविरमात् तदाऽऽनन्तर्यासिद्धस्तत्करण
 पातात्, ^(४)अनीश्वरपक्षे चाक्षयोगादिभिरेव स्वव्यापार
 कर्मण्यपि प्रसङ्गात् । ^(५)छेद्यादेर्हि करणसंयोगादि
 व्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्व्यवच्छेदो, ^(६)हस्ताद
 व्याप्तेश्चेति । *अनन्तरफलं^(३)करणम् * ?—इत्यर्थः
 न, अविशेषिताऽऽनन्तर्यस्य सर्वकारणसाधारण्य
 अव्यवहितानन्तर्यस्य व्यापार्यपेक्षस्य च^(४)यावत्
 व्यापनात्, व्यापारापेक्षस्य च हस्ताद्व्यापन
 टी० ॥ ननु कारकान्तरव्यापारमुत्पाद्य कर्तृव्यापारविच्छेद
 सम्भवत्येष कर्तृव्यापारापेक्षया चरमभावी करणव्यापार
 नासम्भवदोष इत्यत आह । ^(५)"व्यापारस्ये"ति । तर्हि तद्व्यापार

- (१) लिङ्गस्यैव तत्राभावेन तत्सम्बन्धिव्यापारस्याप्यभावादिति ।
 (२) चरमव्यापारो यस्यास्ति तच्चरमव्यापारम्, "चरमव्यापारस्तत्रादिः"ति ।
 —इति पाठस्तु प्रामादिकः । (३) अनन्तरम् अव्यवहितोत्तरं छिदादि
 रूपं फलं यस्य तदिति बहुव्रीहिः । (४) चकारो भिन्नक्रमः "अव्यवहितोत्तरं
 तानन्तर्यस्येत्यनन्तरं सम्बध्यते ।

तवन्त्याद्युक्तं च रज्जुतोपक्षीणव्यापारः कर्ता कारणमेव न स्यादन्यथासिद्ध-
त्यर्थः ॥ ^b“सेश्वरे”ति । अन्त्यतन्तुसंयोगादिलक्षणचरम-
चरमत्वं च व्यापारस्यापीश्वरजन्यतया तदीयत्वं, तदनन्तरं ^(१) च कार-
णान्तरं न ठ्याप्रियते इतीश्वरकरणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^c“अनी-
श्वरे”ति । इन्द्रियसन्निकर्षलक्षणकरणव्यापारस्य कर्मसाधारण-
त्वात् कर्मण्यतिठ्याप्तिरित्यर्थः ॥ न केवलं ज्ञानकर्मणि, किंतु
विदादिक्रियाकर्मण्यपीत्याह— ^d“छेद्यादेरि”ति ॥ ^e“हस्ते”ति ।
तद्व्यापारस्याचरमत्वादित्यर्थः ॥ ^f“अव्यवहिते”ति । अव्यव-
हितोत्तरक्षणवर्त्तिफलकत्वम् ? अव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिफलकव्या-
पारवत्त्वं वा तद्विवक्षितम् ? आद्ये—“यागादी”ति । अन्त्ये—
“हस्तादी”ति ॥

^g“व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्वकारकव्यापनात् । किंच,
तत्कार्यो यदि ^(२) क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इष्टस्तदेन्द्रि-
यकार्यो लिङ्गपरामर्शानुमितिक्रियाहेतुरितीन्द्रिय-
करणिकानुमितिः प्राप्ता । * अथ हेतोः सतः कार्यः
क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः, तथा सति चानुमित्यहेतोरि-

(१) यद्यपि कदाचिद् ईश्वरव्यापारोपरमे एव तदानन्तर्यमपि
सात्त्वेतदस्ति “सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराऽविरमादि”ति मूले। क्तेस्तथा
“तदनन्तरमि”त्युक्तेर्विरोधः प्रतिभाति तथापीश्वरीयसामान्यव्यापा-
रत्वेन तदानन्तर्याऽसिद्धिरन्त्यतन्तुसंयोगादितत्तद्व्यापारत्वेन चान-
न्तर्यावधित्वमिति न विरोधः । मूलेपि च अन्त्यतन्तुसंयोगादिलक्षण-
चरम व्यापारस्यापीश्वरीयत्वे कर्तृव्यापाराऽविरमादिति हेतुर्वोधः,
कारकान्तरव्यापारस्य च तदानन्तर्याऽसिद्धिरिति ध्येयम् । व्याख्यानन्तरा-
भिप्रेतोऽत्र मूलस्य यथाश्रुतोऽर्थस्तु-ईश्वरव्यापारः प्रयत्नरूपस्तस्य
निरूप्यत्वात्तदनन्तरमपि कारकान्तरं न व्याप्रियते तदानन्तर्याभावात्क-
र्तृरीश्वरस्य करणत्वं स्यादिति (२) यदि तत्कार्यः (= कुठारादिकर-
णकार्यः) क्रियाहेतुः (= फलीभूतच्छिदादिक्रियाहेतुः, - उद्यमननिपा-
तनादिः) तद्व्यापारः (= कुठारादिकरणव्यापारः) - इत्यन्वयः । “यदि
क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः” - इत्यस्य स्थाने “यत्क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः” इति
वाचस्तु भ्रमविजृम्भितो ज्ञेयः । यद्वा, यादृशक्रियां प्रति हेतुस्तद्व्या-
पारः=तादृशक्रियाजनककरणव्यापारा इति तदर्थः ।

न्द्रियस्य कुतः करणत्वं स्यात् *-इति, मैवम् ।
तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रियस्य ? । * नि
पूर्वभावित्वम् ? *-इति चेत्, अस्ति तावत्पु
वित्वं, नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयोजन
च्छसि तदा भवतैव यतितव्यं 'केनचिद्रूपेणेन्द्रियस्य न क
देर्नियतत्वं प्रति, 'अन्यथा लिङ्गेन्द्रियादेः परा
व्यभिचारादकरणिकैव प्रमा स्यात् ।

टी० ॥ ननु हस्तस्यापि पाकाव्यवहिततेजःसंयोग
व्यापार एवेति नाठ्याप्तिरित्यत आह-। "व्यापारे"ति ।
कर्मणोरपि परस्परया तद्व्यापारकत्वादित्यर्थः ॥ अव्यभि
नन्तरफलकव्यापारवत्त्वे करणलक्षणे दोषान्तरमाह-।
ति । तज्जन्यस्तद्व्यापारः ? तज्जन्यः संस्तज्जन्यजनको
वभयथापीन्द्रियस्य परामर्शव्यापारकतयानुमितिकरणत्वा
रित्यर्थः ॥ नन्विन्द्रियस्य परामर्शस्तदा व्यापारः स्यात्
न्द्रियमनुमितिजनकं स्यान्नचैवमित्याशङ्कते-। "अथेति ॥
चिदि"ति । प्रमात्वावच्छिन्नकार्यं प्रति प्रमाणत्वेन क
तायां प्रमाणजातीयस्येन्द्रियस्यापि प्रमानियतपूर्ववर्तित्वस्य
यैवेष्टव्यत्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रमाभावं प्रति प्रमाणत्वे
कारणता, किं नामेन्द्रियत्वलिङ्गत्वादिनेति नाक्तदोष
आह-। "अन्यथे"ति । समान्यावच्छिन्नं प्रति विशेषेण क
व्यभिचारान्न सम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० "मनःसंयोगादेरेव तथात्वे चाप्रमासाधारण्यम् ?
पिचाक्षादेरकरणत्वापातः, यत्सामान्ये यत्सामान्ये
प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषे प्रयोजकत्वनियम
र्शनात्; ततो येन केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमा
नियतत्वमुपपाद्यते तेनैव रूपेण प्रसङ्गोपपत्ति
* अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं, नानुमितित्व
*-इविति चेन्न, 'निरुपाधिकत्वाविशेषेणोक्ताया

(१) "यत्
(२) प्रमे
तद्व्यप
हेतुत्वस्य
तदर्थस्तु
विवक्षा

धिक्यात्; समान्यप्रयोजकत्वेन विशेषत्यागानवका-
शात्; अन्यथा व्यक्तेरकरणात्वापत्तेः ।

टी० ॥ ननु तथापि नेन्द्रियस्याऽनुमितिकरणत्वं, यतः^(१)

प्रमात्वावच्छेदेन व्यापकस्य सनःसंयोगस्यैव करणत्वकल्पना,
दित्यत आह—। “सन” इति । प्रमात्वावच्छेदेन सनःसंयो-

न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वावच्छेदेनैवेति न तस्य प्रमाणत्वं,
प्रमां प्रत्यासाधारणकारणस्य प्रमाणत्वाच्चित्यादित्यर्थः ॥ “अपि

चे”ति । इन्द्रियलिङ्गादिसाधारणरूपेण प्रमां प्रतीन्द्रियादेरकर-
णत्वे माहात्कारादिकारणतापि न स्यादिति सामान्येन प्रयो-

क्ततायामिन्द्रियस्यापि तेन रूपेणानुमितिनियतपूर्ववर्तितया-
नुमितिकारणत्वं स्यादेवेत्यर्थः ॥ सामान्येन रूपेण सामान्यं

प्रतिकारणता न विशेषकारणताऽऽपादिकेति शङ्कते—“अथ
प्रमात्वे”इति ॥ कार्यसामान्यकारणसामान्ययोश्चेन्निरुपाधिः

संबन्धस्तदा विशेषयोरपि स वाच्य एवेत्युक्तमावर्तते, इति
परिहरति—। “निरुपाधिकत्वेति ॥ अत्र विपक्षे बाधकमाह—।

“अन्यथे”ति । सामान्यावच्छेदेन यत्कारणत्वं तद्यदि विशेषे
न स्यात्तदा व्यक्तिः करणं न स्यादित्यर्थः ॥

सू० *अथाऽन्यत्रास्तु यद्वा तद्वा करणं, प्रमा^(२)विवक्षित-
तजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणम् । चतस्रः खल्वि-

माः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजः, न च
प्रमाता प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः, प्रमाणानि तु यथा-

ययं चतसृष्वसाधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिब-
न्धनानीति ? * । सैवम् । विवक्षितपदं तावल्लक्षणे

‘भाण्डालेख्य’^(३) शिव, पुरुषेच्छानामनियतविषय-

(१) “यतः” “कल्पनात्”—इत्युक्तिस्त्वस्य (वक्तुः) सरलस्वभावतां सूचयति ।

(२) प्रमेति, प्रमायां विवक्षिता ये जातिविशेषाः प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादयः
तद्व्यपदेशकम्=तद्व्यपदेशहेतुरित्यर्थः । व्यपदेशहेतुरित्युपलक्षणं बुद्धि

हेतुत्वस्यापि । (३) “भाण्डालेख्यमिव” —इति तु विद्यासागरसंमतः पाठः
तदर्थस्तु यथा भण्डस्य=हिम्भकस्य, आलेख्यं, “पुत्री न पुत्री ।”—इति,

विषयवशात्पुत्रपुत्र्युभयपक्षेपि योजयितुं शक्यं तथेत्यर्थः ।

त्वात्^dअर्थजत्वस्य साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रिय
विशिष्टतयाऽर्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात् । “आप्ते
कर्तुरपिशाब्दप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात्
टी० ॥ ननु करणानिरुक्तावपि प्रमाणं सुवचमेवेत्येव

“अन्यत्रे”ति ॥ प्रमाजातिविशेषव्यपदेशकत्वमेव स्फुटं
“चतस्र” इति । तथाच तादृशासाधारणजातिव्यपदेशात्
रणत्वं प्रमाणत्वं, भवति हि ‘लैङ्गिकी प्रमा’ ‘शाब्दी प्रमा’
व्यपदेश इति भावः ॥ “भाण्डालेरुयमिवे”ति । यथा
रुयं=रेखोपरेखादि^(१)सर्वभाण्ड साधारणं, न भाण्डविशेष
तथा पुरुषाधीनविवक्षापि न विशेषिकेत्यर्थः ॥ ननु विवक्षितं
प्रमाजातीयत्वं साक्षात्कारित्वादिजात्यैव विवक्षितं, तत्
तत्तदसाधारणकारणत्वेन लक्षणं न भाण्डालेरुयन्यायमनुसृत्य
त्यत आह—^d“अर्थजत्वस्ये”ति । अर्थः=कर्म, तदपि साधारण
रिज्ञाने करणं स्यात्, तस्यापि व्यपदेशकत्वादित्यर्थः ॥
यतिव्याप्तिमुक्त्वा कर्तरि चाह= “आप्ते”ति । आप्ते
कर्ता, शाब्दी प्रमां प्रत्यसाधारण्येन विशेषक एवेत्यर्थः ॥

सू० “उमित्युत्तरे च पूर्वोक्तमिति । ^b“विवक्षितजाति
दौपयिकत्वेन^(२)प्रमित्यसमवायिकारणविशेषकं
माणमि’त्यप्यत एव प्रत्युक्तम् । इति प्रमाकारण
रुक्तिदूषणानि ।

एवं ^(३)विशेषतोपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि

(१) यद्यपि तत्तद्भाण्डगतं रेखोपरेखादि तत्तद्भाण्डसाधारण्ये
रणमेव तथापि रेखोपरेखाशब्देन तन्निर्मिता हस्त्यादेराकारा
ते च सर्वभाण्डसाधारणा एवेति भावः ।

(२) “विवक्षितजातिभेदौपयिकत्वेने”ति, “विशेषकमि”ति
त्वेति ।

(३) { ग्रन्थेनैतावताऽखण्डि प्रमातृत्करणे तथा ।
तत्प्रसङ्गवशात्प्राप्तं प्रत्यभिज्ञाद्यखण्डि च ॥
तेन मानादिकस्योक्तौ वादिनां यो दुराग्रहः ।
कथास्वावश्यकत्वस्य भङ्गितः खण्डनोक्तिभिः ॥ }

तथाहि, - “प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारी” त्याहुः^(१) ।

टी ॥ नन्वाप्तोऽपि प्रमाणमेव, कथमन्यथा “मन्त्रायुर्वेद-प्रामाण्यञ्च तत्प्रामाण्यसामप्रामाण्यादि”ति पारमर्षं सूत्रमित्यत आह- । “ओमि”ति । किमोमित्यभिधायैव निर्वृतेऽसमानि”त्यादिना पूर्वमेव बाधकस्योक्तत्वात् । नह्यभ्युपगमाधीनमर्थं तथात्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्मनःसंयोगः प्रमित्यसमवाधिकारणं, तद्विशेषकं लिङ्गशब्दादिप्रमाणं, तथाच प्रमित्यसमवाधिकारणव्यपदेशकं प्रमाणमिति लक्षणमास्तामित्यत आह । - “विवक्षिते”ति । विवक्षान्तर्भावेणैव तदपि भाण्डालेख्यमिव, किञ्च, अर्थस्य = (कर्मणः) कर्तुं श्चाप्तस्य करणत्वप्रसञ्जकमित्यर्थः ॥

“एवमि”ति । प्रमाणसामान्यलक्षणदूषणानि कियन्ति-विद्विशेषलक्षणेऽपि बोद्धव्यानीत्यर्थः यद्वा, । “एवमि”ति खण्डनीयत्वमात्रमतिदिशति, तेन “तथाहीत्य”स्य सङ्गतिः ॥

सू० “किमर्थमिदमुच्यते ? किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थ ?-१ उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये तच्चिह्नोपदर्शनमिदम् ?-२ उत व्यवहारार्थम् ?-३ उत प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् ?-४ उतान्यत्किञ्चिदर्थमेव ?-५ । नाद्यः । तथाहि, - किं ‘सजातीये’ति प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं ? रूपान्तरेण वा ? नाद्यः, ^६तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीया-

इति श्रीमदुदासीनवर्ज्य श्रीदमुकुन्ददासशिष्येण श्रीदरामणिश्रिशा-विजयोऽधिगतवेदवेदाङ्गादिविविधविद्येन श्रीमोहनलाल-सा० यो० वेदान्ताचार्येण प्रणीतायां गर्तप्रदर्शिन्यां सामान्यतः प्रमाप्रमाणखण्डनम् ।

{ खण्डनं प्रतिजानीते श्रीहर्षोऽयं विशेषतः ।
मानानां, मानभङ्गाय वादिनां मानमानिनाम् ॥ }

(१) प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके चतुर्थसूत्रे न्यायाचार्या गोतमसहर्षय आहुरित्यर्थः ।

दव्यावृत्तत्वे^(१) व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वात्
स्वीकारेणाव्यापकत्वात् । °नापि द्वितीयः, विजातीयो
यपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति हि प्रमेयत्वादिना विशेषेण
सर्वसाजात्यम् । °अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण
साजात्यं विवक्षितत्वेदमुच्यते, °तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमा
णत्वेन साजात्यात् व्यवच्छेदकोऽटिप्रविष्टतया स
ग्राह्यताऽभावप्रसङ्गः ।

टी० ॥ लक्षणस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन पराभिमतस्य
प्रयोजनं खण्डयितुं विकल्पयति- । °“किमर्थमिति” । तत्र
तीत्यर्थं = लक्ष्यप्रतीत्यर्थम् ॥ लक्ष्यलक्षणमात्रखण्डनमपीदं प्र
क्षस्य सर्वप्रमाणमूलत्वादिहैव^(२) प्रस्तौति- । °“तस्मादि”^(३) ति
यतः प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षं व्यावर्तनीयं तत्रैव लक्षणमस्ये व्यावृत्त
नुपपत्तिः, असत्त्वे तदव्याप्तिर्लक्षणदोष इत्यर्थः ॥ रूपात्तरे
साजात्यमभिमतमिति खण्डयति- । °“नापी”ति । प्रमेयत्वा
दिना सर्वं सजातीयमेव, तथाच कस्योपग्रहाय विजातीयव्य
मित्यर्थः ॥ ननु “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी”ति
सत्रेण^(४) प्रमाणसामान्यं विभक्तं, तथाच प्रमाणत्वेन सजाती
येभ्योऽनुमानादिभ्यो विजातीयेभ्यः प्रमेयसंशयादिभ्यः प्रत्यक्ष
नेन लक्षणेन व्यावृत्तं बोध्यते, इति शङ्कते- । °“अथे”ति ।
प्रमाणत्वेन सजातीयाद्व्यवच्छेदो यदि लक्षणफलं तदा स्वस्मा
दपि व्यवच्छेद एव स्यादिति परिहरति- । °“तर्ही”ति ॥

सू० ° * लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यव
च्छेदं, न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं, षष्ठ्यर्थस्य भेदः
व्यवहितत्वात्?*-इति चेत्, °एवंतर्हि लक्ष्यापेक्षा
भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां, कृतं प्रमाणत्वादिना
साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन, °यदा

(१) प्रत्यक्षलक्षणस्याऽऽव्यावृत्तत्वे इत्यर्थः । (२) इहैव=प्रत्यक्षलक्षणस्य
लक्ष्यलक्षणमात्रखण्डनमपि प्रस्तौतीत्यन्वयः । (३) प्रथमाध्याये प्रमाण
हिके तृतीयं गौतमीयं सूत्रम् ।

लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि
लक्ष्यस्यार्थादवगम्यते इति सिद्धमग्रत एव लक्षणप्र-
योजनमिति वैयर्थ्यमेव स्यात् लक्षणाख्यानस्येति ।
अस्तु वा विवक्षावैचित्र्यवशात्कथमपीदृशमभिधानं,
तथापि ^dन तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छि-
न्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन,
दुरवधारणत्वात् । न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः
प्रत्यक्षा, ^eअप्रत्यक्षविशेषणत्वात् ।

टी० ॥ ननु स्वयमेव न स्वसजातीयं, किंत्वनुमानादि
तथेति नोक्तदोष इत्याह-। “लक्ष्यस्ये”ति ॥ एवं सति लक्ष्य-
भिन्नव्यवच्छेदफलकं लक्षणमित्येवोच्यतां सजातीयव्यवच्छेद-
फलकत्वोक्तिरतन्त्रमिति परिहरति-। ^b“एवमिति”ति ॥ ननु तथै-
वास्तु, तावतापि लक्षणं सफलमेवेत्यत आह-। “यदा चे”ति ।
परिभ्यः प्रत्यक्षस्य भेदं विना परेषां प्रत्यक्षाद्भिन्नत्वमनुपपन्नमि-
त्यर्थवशसिद्धमेवेतरभिन्नत्वमित्यर्थः । विवक्षावैचित्र्यं=‘लक्ष्यमि-
न्नव्यवच्छेदफलकत्वं समानाऽसमानजातीयव्यवच्छेदफलकत्वं वा
लक्षणस्येत्यभिधानवैचित्र्यमित्यर्थः ॥ दुरवधारणत्वमेवाह-।
^c“न तावदि”ति ॥ ^e“अप्रत्यक्षे”ति । इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य
वाऽप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षेण तद्विशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

सू० “नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः,
^bताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगता-
नुगतरूपासिद्धा^(१)वेकरूपलक्षणाऽसिद्धेः । * ‘कार्य-
स्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिः ? *—इति चेत्,
^dतर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यप्रत्येतव्यत्वा-
ङ्गीकारे तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रती-

(१) कारणगतस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वार्थजत्वादेरनुगतस्य रूप-
स्याऽसिद्धावित्यर्थः ।

तिरस्तु, कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या^(१) । * ननु
तावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भव, त्यव्याप्तेरिति
व्याप्तेर्वाऽनुद्धावनात् * । मैवम्, प्रथमभावितया
श्यानुष्ठेयतया वा लघोरूपायात्साध्यसिद्धौ भवन्त
चरमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च गुरावुपा
प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्धावनं प्रदीपे प्रदी
प्रज्वाल्य^(२) तमोनाशाय यतमानस्यैव पुंसः । ननु
तस्य दीपान्तरस्य कश्चिद्दोषः, किन्तु तथाका
पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणोऽयं दोष
यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं^(३) नाम, स्वरूपासिद्धि
रिव^(४) सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्ना नाम भूदति
व्याप्त्यादिर्दोषः, सामान्यदोषादेवेदं लक्षणं दुष्ट
मिति ।

टी० ननु प्रत्यक्षस्येतरभिन्नत्वेन ज्ञानं लक्षणमाध्यक्षि
तदेव^(५) लक्षणे लिङ्गं, तदन्यथानुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिकेत्य
आह- । “नापी”ति । यद्वा, साक्षात्कारिजातीयं ज्ञानमिति
यार्थसन्निकर्षं स्वकारणमनुमापयिष्यतीत्यत आह- । “नापी”
ति ॥ “ताभ्यामि”ति । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः ॥

(१) साक्षात्कारिज्ञानत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमनुमातव्यं तस्य
तस्य लक्षणत्वं वक्तव्यमिति पारम्पर्यस्य कुसृष्ट्या (=दुरुक्त्या) कृतमन-
मित्यर्थः । (२) प्रदीपं प्रज्वाल्य प्रदीपे तमोनाशाय यतमानस्य पुं-
द्वेत्यन्वयः । (३) सम्भवत्येवंविधो लघूपायो यस्य गुरुपायवतः ।
सम्भवदेवंविधलघूपायस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विश्रहः । सत्प्रतिपक्षवदेवा
सम्भवलघूपायोऽपि दोषो बोध्यः । (४) स्वरूपासिद्धिः = स्वरूप-
तोऽसिद्धिः । सा चाऽनुमितौ स्फुटैव । ‘इदं रजतमि’ति प्रत्यक्षेपि त्व-
तरूपार्थस्याऽसत्त्वेन, एतद्धस्तिमदृशी मदीया गौरित्युपमितेऽपि तत्त्व-
विसदृशयोः सादृश्यावगाहित्वेन, वन्तौ धूमोपपाद्यत्वभ्रमेण वन्हावपा-
नुपपत्त्या धूमकल्पनारूपार्थापत्तेरपि वस्तुतोऽनुपपाद्यादनुपपादकत्व-
नारूपत्वेन च स्वरूपासिद्धिर्बोध्या । (५) तदेव = इतरभिन्नत्वेन ज्ञानमे-

साक्षात्त्वावच्छिन्नकार्यं प्रतीन्द्रियार्थमन्निकर्षत्वेनैव कारणतेति तदेव^(१) तेनानुमेयमिति शङ्कते-। “कार्यस्ये”ति ॥ तर्हि साक्षात्कारिज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमस्तु, कृतमनुमितलक्षणेने, ति परिहरति^d ।-“तर्ही”ति ॥ लक्षणदूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधा-
नमप्रस्तुतमिति शङ्कते-। “नन्वि”ति । प्रथममावित्वं = ल-
क्षणात् पूर्वमेवोपस्थितत्वम् । अवश्यानुमेयत्वं = लक्षणज्ञाना-
नमवश्यानुसरणीयत्वम् । लक्षण^(३) दोष एवायं यत्सम्भवलक्ष्य-
पायत्वं त्वदकौशलस्यापनमुखेनोद्भाव्यते इति परिहारार्थः ॥

सू० एतेन द्वितीयोपि निरस्तः, साक्षात्कारित्वावगमस-
न्तरेण तदवगमानुपपत्तेः; तदवगमाच्चास्य प्रतीता-
वन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । ^bअस्तु वाऽन्यद्^(३)पि किञ्चि-
दिन्द्रियजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव^(४) साक्षात्कारि-
त्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां, सन्निहि-
तप्रतिपत्तिकत्वात् । * “नच तद्^(५)वश्यं व्यापकं
वक्तव्यं, लिङ्गस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेः?-इति चेन्न ।

टी० । ‘साक्षात्त्वचिह्नोपदर्शनमि’ति पक्ष दूषयति-। “एते-
ने”ति । साक्षात्कारित्वेनेन्द्रियार्थमन्निकर्षोत्पन्नत्वमनुमेयं, तच्च
ज्ञातं सत्साक्षात्कारित्वव्यञ्जकमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । यद्यपि
साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षमेव तथापीन्द्रियजन्यत्वव्यञ्जकमेवेति
भावः ॥ नन्वर्थजत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमनुमाय तेन साक्षात्त्वमनुमा-
स्यते, इति नान्योन्याश्रय इत्यत आह -। ^b“अस्तु वे”ति ।

(१) तदेव=इन्द्रियार्थमन्निकर्षत्वावच्छिन्नकारणमेव, तेन=साक्षा-
त्त्वावच्छिन्नकार्येण । (२) नन्वेतावतापि समैव दोषोऽभिहितो न
लक्षणस्येत्याशङ्क्यामाह-लक्षणेति । (३) अन्यद् = अर्थजत्वम् । (४)
तदेव = अर्थजत्वमेव । (५) तद् = अर्थजत्वं प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्यावश्यं
व्यापकम् = अनुगतं लक्षणं वक्तव्यं न च भवति, साक्षात्कारित्वलिङ्गस्य
तस्य तद्व्याप्यत्वेन = साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वेन साक्षात्कारित्वव्याप्ये-
न्द्रियजत्वव्याप्यत्वेन वा तन्न्यूनदेशवृत्तित्वात् किन्त्वन्द्रियजत्वमेवा-
नुगतं लक्षणमित्यर्थः ।

तथाचार्थजत्वमेव प्रत्यक्षत्वे लिङ्गमस्तु, व्याप्यव्याप्यस्य
 व्याप्यत्वा^(१)दिति किमिन्द्रियजन्यत्वेनेत्यर्थः । सन्निहितप्रति-
 त्तिकत्वं = प्रथमोपस्थितत्वम् । * अर्थजत्वस्येन्द्रियजत्वेना-
 नाभावा गृहीतो, न तु साक्षात्त्वेनेति न वाच्यं * , तुल्यमान-
 (३)कत्वादि,ति भाषः ॥ नन्विन्द्रियजत्वं सकलप्रत्यक्षव्याप-
 मिति तदेव साक्षात्कारित्वस्य लक्षणं, नन्विन्द्रियजत्वानु-
 पकं यस्मिन् तल्लक्षणीभवितुमर्हति, लिङ्गस्य^(३) तद्व्याप्यमा-
 स्यापि सम्भवेन प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्याव्यापकत्वादिति शङ्के-
 “नच तदवश्यमिति”ति ॥

मू० “यत्र लिङ्ग^(४)मव्यापकत्वान्नास्ति तत्रेन्द्रियजत्व-
 प्रमाणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः साक्षा-
 त्कारित्वावगमः ? । यदा^(५)तु क्वचित्प्रत्यक्षजाती-
 एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीयतया स-
 क्षात्कारित्वव्यापकत्वेनानवगतमपि लक्षणं, त-
 किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणा^(६)व्यापकेन । * अथ-
 तदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्र-
 तव्यम् ? * । तथापि नदेवास्तां साक्षात्कारित-
 लिङ्गं, कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्वकं तदनुमान-
 ल्पनया । * अथ तथालिङ्गद्वयं तत्प्रत्येकमव्याप-
 कतया न लक्षणमिन्द्रियजत्वं तु तथात्वानुलक्षणम् ॥

(१) प्रत्यक्षत्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यार्थजत्वस्य सुतरां प्रत्यक्ष-
 व्याप्यत्वादित्यर्थः । (२) सामग्री = इन्द्रियार्थमग्निकर्षादिरूपा । (३)
 लिङ्गस्य = अर्थजत्वस्य, तद्व्याप्यमात्रस्य = साक्षात्कारित्वव्याप्यमात्र-
 साक्षात्कारित्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यमात्रस्य वेत्यर्थः । (४) लिङ्ग-
 र्थजत्वम् । तत्र प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वेनेत्यर्थः ।
 (५) ननु यत्र प्रत्यक्षजातीयेऽर्थजत्वं लिङ्गं नास्ति तत्र साक्षात्कारित्व-
 पकत्वेनाऽनवगतमेव तत् लक्षणं संश्यत इत्यत आह-यदेति । अ-
 कत्वेनाऽनवगतौ हेतुः-‘अनवधारणीयतये’ति । (६) लिङ्गान्तरेण = अ-
 जत्वेन ।

इति चेन्न, 'साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजन-
स्योभाभ्यामेव सिद्धेः, कृतं व्यापकेन तेन^(१) । नापि
तृतीयः । स ह्येवंरूपः, यद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजनितं
तत् 'प्रत्यक्षमि'ति व्यवहर्त्तव्यमिति । अयमप्यर्थो-
ऽनुपपन्नः, लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । साक्षात्का-
रित्वात्तदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु व्यवहारनि-
यमनिदानम्, 'अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदि-
तम् ।

टी० ॥ यत्र प्रत्यक्षभागे व्याप्यैकरूपेण तेन^(२) लिङ्गेन
तेन्द्रियजत्वमनुमेयं तत्राव्याप्तिः स्यादिति परिहरति- । "यत्रे"
ति ॥ तत्रापि प्रत्यक्षभागे लिङ्गान्तरेणेन्द्रियजत्वमनुमितमिति
साव्याप्तिरिति शङ्कते- । ^b"अथे"ति ॥ ताभ्यां लिङ्गाभ्यामाहत्य
^(३)साक्षात्त्वमेवानुमीयतां किमिन्द्रियजत्वेनेति परिहरति- ।
"तथापी"ति ॥ अनुमानानुगमयोर्विनिगमकत्वमिहेति शङ्कते- ।
^c"अथे"ति ॥ इदानीमाशयं स्फुटयति- । "साक्षात्कारि-
त्वे"ति । साक्षात्त्वप्रतीतिसात्रं लक्षणस्योद्देश्यं, तच्च
ज्ञातमेवेत्यलमिन्द्रियजत्वानुमानेनेत्यर्थः ॥ व्यवहारसाधकं
व्यतिरेकिलक्षणमिति खण्डयति- । ^f"नापी"ति ॥ ^g"अव्यव-
हिते"ति । साक्षात्त्वेनेन्द्रियजत्वानुमानं, तेन च व्यवहारानु-
मानमिति परस्परगौरवमित्यर्थः ॥

सू० ^aअत एव न चतुर्थः, ^bकल्पनागौरवदोषश्चाधिकः ।
नापि पञ्चमः, तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । ^dएतेन
'भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजं प्रत्यक्षम'पि निर-
स्तम् । ^eकिञ्च, प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्ष-
णोपसङ्गृहीतस्य कियतः सङ्ग्राहकं कियतश्च प्रति-
क्षेपकं वक्तव्यम् ? प्रमाणलक्षणेन च व्यभिचारिणो

(१) तेन=इन्द्रियजत्वरूपेण लक्षणेन । (२) तेन=अर्थजत्वेन ।

(३) आहत्य=संभूय ।

तदनिष्टभयेन^(१) यल्लक्षणविधेय तत्रातिव्याप्तिरिति परिहाररह-
 वस्तुतो^(२) अन्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनमेव
 प्रवृत्तकार्यः । आत्मप्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षेति^(३) व्याप्तिर्घटानु-
 मित्यादौ प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिर्घातं न प्रवृत्तकार्यः, सपसंहारवि-
 धात् ॥ ननु स्वविषयकप्रत्यक्ष^(४) स्यैव तल्लक्षणं, तथाचान्यवि-
 षयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनं न सम्भवतीत्याशङ्कते-
 "उल्लक्षणकमि"ति ॥ ^d"स दोष" इति । 'घटेऽयमि'ति ज्ञा-
 तमात्मनि प्रत्यक्षं स्यादित्ययं दोष इत्यर्थः ॥ एकैव व्यक्तिर्यदि
 लक्ष्यते तदा व्यक्त्यन्तरातिव्याप्तिरित्याह- । "तदे"ति ॥
 अतिव्याप्तिमेव स्फुटयति- । ^f"व्यक्त्यन्तरस्ये"ति ॥

सू० "यदेकत्रासाधारणस्वरूपं लक्ष्यत्वेन निरूप्यते भवता
 न तदन्यस्वरूपम्, अतः कथं 'तदपि लक्ष्यमि'त्य-
 पिशब्देनानेकं साधारणीकृत्य समुच्चेतुं शक्यं; यदपि
 साधारणं रूपं तद्व्यक्त्यन्तरव्यवच्छेदकं स्वविषय-
 पदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवाऽसाधारणीकृतम् ।
 स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे ^bदोषस्योक्तत्वात्, 'स्व-
 त्वस्य चानुगतस्वरूपस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । ^dअ-
 न्यथाऽन्यव्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः^(५) ।
 'नापि द्वितीयः पक्षः, विकल्पासहत्वात् । किं स-
 म्प्रयोगापेक्षया वर्तमानत्वम् ?-१ अथ यत्किञ्चिद-
 पेक्षया ?-२ । प्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्यु-

(१) तदनिष्टभयेन = भासमानत्वस्य विशेषणत्वे पूर्वोक्तिविरो-
 धभयेन, यद् = भासमानत्वोपलक्षितत्वघटितं प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यं त-
 त्वात्मप्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षे, घटप्रत्यक्षस्य वा घटानुमित्यादावतिव्या-
 प्तिरित्यर्थः । (२) नन्वेवं सति "अत एवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपु-
 णीप्रत्यक्षवादिनि पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो
 प्रवृत्तः"-इत्यग्निमोपसंहारविरोधः स्यादित्यस्वरसाद्वास्तविकं सिद्धा-
 त्तमाह-वस्तुत इति । (३) घटविषयकप्रत्यक्षस्यात्मविषयकप्रत्यक्षत्वा-
 पत्तिरित्यर्थः । (४) स्वविषयकप्रत्यक्षस्य = स्वविषयविषयकप्रत्यक्षस्ये-
 त्यर्थः । (५) तथात्वापत्तेः = प्रामाण्यापत्तेः ।

क्तदोषापत्तिः । द्वितीये तु लटोऽविवक्षितार्थत्वात्
 स्यात्, "व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयो रति
 दा^(१) भासमानत्वस्वीकारात् । * ^१इन्द्रियसंयोगा
 नन्तरं भासमानत्वमपेक्षितम्, अतो विवक्षित
 त्वम् * ?-इति चेन्न ।

टी० ॥ ^२"यदेकत्रेति । स्वपदमहिम्ना व्यक्त्यविशेषात्
 पस्थितौ 'व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेवे'ति त्वदभिधानमनन्तरं
 त्यर्थः ॥ ^३"दोषस्ये"ति । घटप्रत्यक्षस्यात्मनि प्रामाण्यात्
 लक्षणस्येत्यर्थः ॥ ^४"स्वत्वस्य चे"ति । स्वत्वमपि^(५) हि स्वमे
 अन्यथा तत्प्रत्यक्षानुपग्रह, स्तथाच स्वत्वे यदि तदेव स्व
 तदात्माश्रयः । स्वत्वान्तरं चेतदानवस्था, स्वत्वाह्यं च
 न्तरं नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ननु सा भूतस्वत्वमनुगतं, किमत, इति
 आह- । ^६"अन्यथे"ति ॥ 'भासमाने' त्यत्र लङ्घ्यं विवक्षापसं
 यति- । ^७"नापो"ति ॥ ^८"प्रथमे" इति । निर्विकल्पके भास
 नताविशिष्टेनेन्द्रियसंयोगजत्वाभावात् तदनुपग्रह इत्यर्थः
^९"व्यवच्छेद्ययोरिति । ज्ञानान्तरे भासिनस्य भासिष्यमाण
 तमन इन्द्रियसंयोगजे घटोयमिति ज्ञानेऽप्यात्मप्रत्यक्षत्वात्
 रित्यर्थः ॥ ^{१०}"इन्द्रिये"ति । तच्च निर्विकल्पकेऽपि^(११) स्तोति
 तदनुपग्रह इत्यर्थः ॥

सू० "आत्मनोपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपि
 नहि स यदा मनसा गृह्यते तदा 'नेन्द्रियसंयोगा
 न्तरम्^(१२) । * नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं, किं न

(१) तदा = तत्कालापेक्षया तत्कालोनेन्द्रियसंयोगापेक्षयेत्यर्थः
 (२) स्वविषयकप्रत्यक्षस्यैव लक्षणत्वे स्वयमपि किञ्चिदाह व्याख्यातः
 स्वत्वमपीति, यथा स्वपदार्थता घटपटादीनामेवं स्वत्वमपि स्वपद
 स्येत्यर्थः । अन्यथा = स्वत्वस्य स्वपदार्थताऽनङ्गीकारे, स्वत्वप्रत्यक्षे
 विषयकप्रत्यक्षत्वाभावादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः (३) यद्यपि निर्विकल्पके
 सविकल्पके इव भासमानत्वं तथापि किञ्चिद्रूपेण भासमानत्वमपि
 तदुक्तम् । (४) 'भासमानत्वम्, -इति शेषः । यद्वा 'अनन्तरमिति
 प्रधानो निर्देशः, आनन्तर्यमित्यर्थः ।

यदनन्तरं भासमानतोत्पत्तिः ? *-इति चेन्न, 'तद-
नन्तरमपि भासमानतोत्पत्तेः । *- 'भासमानतान्तरं
तत्, नत्विदं भासमानत्वम् * ?-इति चेत् 'न,
अव्याप्तिप्रसङ्गात्, एकभासनमात्रव्यवस्थितत्वान्नक्ष-
णस्य । * अथ मन्यसे-यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रिय-
संयोगादुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ
न दोषः * ?-इति, 'सैवम् । यद्भासनं 'घटोऽयमि'ति,
यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं
तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् । * नात्मा
तस्य विषयः, तत्कथमेवं स्यात् * ?-इति चेत्, नहि
भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं, किन्तु सामान्यतो वि-
षयस्येति, तेनेद^(१)मभिहितम् । यदि तु तदीय-
ताविशेषणमुपादत्ते भवान् तदा यदि तच्छब्देन
ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तदवस्थः ।

टी० ॥ अविशेषितेन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानतया पूर्व-
दोषानुवृत्तिरित्याह-। "आत्मन" इति । ननु भासमानतो-
त्पत्तिप्राक्कालत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षो विशेष्य इति शङ्कते-।
"नेन्द्रिये"ति ॥ विशेषकत्वेन यदभिमतं तदपि साधारण-
मेवेति परिहरति-। "तदनन्तरमि"ति ॥ इदन्तया विशिष्य-
माणं भासनं न साधारणमिति शङ्कते-। "भासमाने"ति ॥
इदन्तागर्भलक्षणमेकव्यक्तिविश्रान्तमित्यव्याप्तिरिति परिहर-
ति-। "ने"ति ॥ यत्तद्विषयशब्दानां साधारण्यात् पूर्वदोषान-
तिवृत्तिरेवेत्याह-। "सैवमि"ति ॥

सू० यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदाऽव्यापकत्वं,
प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् । नहि यत्त्वं तत्त्वं वा
किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति । अत एवात्मविषयत्वा-

(१) इदम्=अतिव्याप्तिरूपं दूषणमित्यर्थः ।

नुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनि पटज्ञानस्य घट-
प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो द्रष्टव्यः । तदर्थं
'यदिन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमि'ति विशेषणप्रसङ्गेन
च्छब्दस्यासाधारण्यादव्याप्त्यापत्तेः । यदि तु य-
वदतच्छब्दार्थानुगतः स्यात्, पुनरप्यन्यत्र 'घटोयमि-
ति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणात्ता प्रसज्येत । * अत्र
"ऽऽत्मव्यतिरिक्ते" इति विशेषणं प्रक्षिपसि, अ-
त्मविषयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् । 'तच्छब्देनानु-
तार्थाभिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावाद् घटज्ञानस्य
प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं' प्रसज्येत । एतेन "इन्द्रिया-
सन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि प्रत्यक्षमि"त्यत्रापि
षोऽयमुक्तो द्रष्टव्यः, तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषय-
न्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु घटप्रत्यक्षमात्मनि प्रमाणमेव, तस्य नि-
मातृमेयात्मकपुटत्रयगोचरत्वादिति नेदमनिष्ठं प्रामाण्यं
इत्यत आह- । "अत एवे"ति । यत्तदादिसाधारणशब्दवत्
घटप्रत्यक्षस्य पटादौ प्रामाण्यं तन्मतेपि प्रसक्तमेवेत्यर्थः ॥ ननु
यज्ज्ञानं यस्यात्मव्यतिरिक्तस्येन्द्रियेण संयोगादुत्पन्नं तज्ज्ञान-
तत्र प्रत्यक्षमिति विवक्षिते न्यायमतेपि न दोष इत्याशङ्क्याह-
॥ "अथे"ति । तद्(२) आत्मव्यतिरिक्ते विषये प्रत्यक्षमिति वा-
शङ्का ॥ उभयमतमाधारणं(१) परिहारान्तरमाह- । "तच्छब्दे-
ने"ति ॥ "दोषोयमि"ति । अन्यप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्य-
पादनरूप इत्यर्थः ॥

सू० * यस्यार्थस्य सन्निकर्षादुत्पद्यते तत्तत्र प्रत्यक्षतया

(१ तदर्थम् = अन्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र विषये प्रामाण्यानुयो-
गवार्थम् ॥ (२) तद् = यज्ज्ञानं यदिन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तदित्यर्थः ।
प्राथमिकौत्थामिकगङ्गायामात्मव्यतिरिक्तत्वविशेषणं लक्षणकुशावु-
त्तमिदानीं तु लक्ष्यकुशाविति पूर्वस्माद्विशेषः ॥

प्रमाणम् * ?-इत्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधा-
रणासाधारणार्थाभिधान "विकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः ।
अव्यभिचारिपदं च व्यर्थं, न हि शुक्तौ रजतज्ञानं
रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नम् । * संस्कारलक्षणप्रत्या-
सत्ती रजतेष्यस्ति ? *-इति चेन्न, रजतत्ववैशिष्ट्ये
पुरोवर्तिन(१)स्तदभावात् तस्मिन्नेवांशेऽप्रासादं,
नतु रजतत्वमात्रे, तस्यान्यत्र सत्त्वात् । "अथ साक्षा-
त्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते 'तदा साक्षात्कारिवि-
भ्रमेऽपि प्रसङ्गः । * अथाऽव्यभिचारित्वविशेषितं
तल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावे
वा() * ?-इति चेन्न, विकल्पासहत्वात् । किमवगत-
मिदं लक्षणं 'फलहेतुः ? अनवगतं वा ? । तावच्चरमः,
तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्; अभिधानस्य ज्ञानोत्पा-
दोपयोगित्वात्, तस्य चानवगतस्यैव फलसाधकत्वा-
भ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मादवगमः ? उत त्वदी-
याल्लक्षणवाक्यात् ? । यद्यन्यस्मात्, कृतममुना लक्ष-
णाभिधानप्रयासेन, अभिधानस्यास्य ज्ञानोत्पादा-
तिरिक्तप्रयोजनाभावात्, तस्य चान्यत एव सिद्धेः ।
अन्त्ये किं त्वदभिधानमाप्तौपदेशतया साक्षात्का-
रित्वं बोधयति ? उत लिङ्गादिभावेन ? । न ताव-
च्चरमः, "त्वद्वचनस्य साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्द-
र्शयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः, वादिनं प्रति

(१) प्राभाकरनैयायिकोभयमतसाधारणमित्यर्थः । (२) पुरो-
वर्तिनः (=पुरोवर्तिशुक्तिनिष्ठे) रजतत्ववैशिष्ट्ये तदभावात् (=संस्का-
रलक्षणप्रत्यासत्तोरप्यभावाद्) -इत्यन्वयः । (३) "मया संशयते, तस्य
च नातिप्रसङ्गः" -इति शेषः ।

भवत प्राप्तत्वासिद्धेः । सिद्धौ हि प्रतिज्ञाभावात्
साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्वत्र स्यात् ।
टी० ॥ “विकल्पे”ति । साधारण्येऽन्यप्रत्यक्षस्यात्

प्रमाणम् । असाधारण्ये प्रत्यक्षान्तरानुपग्रह इत्यर्थः ॥ यत्र
दत्तपदपूर्णे दोषान्तरमाह- । ^b“अव्यभिचारी”ति ॥ “संस्का-
रे”ति । अत एव नाननुभूतमारोप्यते इत्यर्थः । यदा ^(१)रोप्यते
तत्र संस्कारो यत्र संस्कारो न तदारोप्यमिति न संस्कारस्तत्र
प्रत्यासत्तिरिति परिहारार्थः ॥ योग्यव्यक्तवृत्तिसया सुष-
साधारणं^(२) च साक्षात्त्वमिति तदेव प्रत्यक्षलक्षणमिति शङ्कते-
^d“अथे”ति ॥ विश्रमेप्यनुव्यवसायेन साक्षात्त्वप्रतीतेस्तत्रादि-
व्याप्तिमाह- । “तदे”ति ॥ न्यायमते अनान्यत्वेन विशेष्य, गु-
मते तु सर्वथापार्थ्यादविशिष्टमेव लक्षणमिति शङ्कते- । ^f“अथे”ति
^g“फले”ति । इतरव्यवच्छेदो व्यवहारो वा यत्फलं तदेतु-
त्यर्थः ॥ ^h“त्वद्वचनस्ये”ति । त्वद्वचनं न साक्षात्कारित्वाविना-
भूतं, न वा पक्षधर्म, इति तेन तदनुमानमनुपपन्नमित्यर्थः
“भवत” इति । लक्षणवादिन इत्यर्थः ॥

सू० ^a अथ मन्यसे, * यः साक्षात्कारित्वमन्यतो जानाति
प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया च न जानातीति तं प्रति
प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादि-
ना, तच्चानुमानभावेनैव, नाप्तोपदेशतया, अत एव
च लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्ष्महे; तद्व्या-
वर्णादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्य-
क्षत्वेन व्यवहर्तव्याः, साक्षात्कारिप्रमितित्वात्, न
यत् प्रत्यक्षतया व्यवहियते न तत् साक्षात्कारि-
यथाऽनुमितिः, तथा चैताः, तस्मात्तथा । एतदनुमा-

(१) यद् = रजतत्ववैशिष्ट्यम् आरोप्यं न तत्र संस्कारः, यत्र =
रजते संस्कारो न तदारोप्यमिति न संस्कारस्तत्र (= रजतत्ववैशिष्ट्यम्)
प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ (२) साधारणम् = निखिललक्ष्यप्रत्यक्षव्यक्त्यनुगतम् ।

नप्रतिपादकं च वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते
वादिना, किन्तु व्याप्त्यादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारकं
पूर्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादनद्वारेणेदानीमेव
(१)वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाशः *
-इति । न । “प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्याः”-इति व्यव-
हारस्य किं विषयभेदो विशेषः ? उत शब्दभेदः ? ।
आद्ये, “यद्यसौ विषयविशिष्टव्यवहारं नाज्ञासीत्,
कथं साक्षात्कारिणि तस्यस्वकर्त्तव्यतां(२)लक्षणवा-
क्यादप्यवगच्छेत् । नह्यविदिताग्निरनुमानादप्य-
ग्निसंबन्धं बोधयितुं शक्यः । अथाऽज्ञासीत्, “तदा
ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्यात् लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयोज-
नम् । * अथ सामान्यतो जानात्यस्ति कश्चिद्विषयः
प्रत्यक्षव्यवहारस्य, विशेषतस्तु न जानाति, तं प्रती-
दमुच्यते ? * । न । किं सामान्यतो निमित्तवत्तां
व्यवहारमात्रस्य जानाति ? उत व्यवहारविशेषस्य ? ।
आद्ये “प्रकृतानुपयोगः, व्यवहारविशेषस्य चिन्त्यमा-
नत्वात् । द्वितीये किंकृतोयं व्यवहारस्य विशेषः ?-इति
विकल्पितपक्षानुप्रवे शमन्तरेण न निस्तारः । एतेन
सर्वस्यैव । लक्षणस्य स्वीकारः परासनीयः । तथाहि,-
नाऽत्यापत्त्या प्रसामात्रात्ते तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः ।
तद्वियस्तदुरीकारे सदाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३५ ॥

टी० ॥ ननु लक्षणवाक्यमाप्तवाक्यत्वेन नोपयुज्यते, किन्तु

(१) इदानीमेव = अनुमानवाक्यप्रयोगकाले एव । वादिनि =
प्रतिपादिनि, श्रोतरीतियावत् । प्रमाणोत्पादकम् = प्रमीयतेऽनेनेति
प्रमाणं ध्यामिज्ञानं तदुत्पादकमित्यर्थः ॥ (२) स्वकर्त्तव्यताम् = स्वकृ-
तिजनकेच्छाजनकज्ञानेन ज्ञेयताम्, ज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वाभावात् ॥

परार्थानुमानत्वेन, तस्य^(१) च पूर्वानुभूतव्याप्तिस्मरकत्वेन
 मोत्पादकत्वमात्रं वा कलं, तथा च नैऋतदोष इति शङ्कते-
 ये"ति ॥ [॥] "विषयभेद" इति । प्रत्यक्षत्वलक्षणो व्यवहारवि-
 (३) प्रत्यक्षशब्दाभिधेयत्वमात्रं वा व्यवहारविशेषः ? इति
 त्वार्थः ॥ "व्यवहर्तव्या" इति प्रैषात्^(३) व्यवहारविशेषं तदा
 कर्तव्यतया अनुमापयेद्यद्यसौ प्रतीतचरः[॥] स्यादन्यथा साध्याति-
 व्याप्त्यग्रह एवेत्याह- । "यद्यनावि"ति ॥ सिद्धमाधन-
 "तदे"ति ॥ विषयविशेषाङ्कितव्यवहारकर्तव्यत्वे साध्ये न
 न्यज्ञानसत्तन्त्रनित्याह- । "प्रकृते"ति । अत्यापत्तिः-
 सङ्गः, घटप्रसातोपि घटप्रसिद्धिलक्षणः ॥ घटविशेषितप्र-
 घटनिष्ठौ विशिष्टप्रविष्टात् घटादपि घटनिष्ठिरित्याह-
 इत्याह- । "तद्विय" इति ॥

मू० "अथान्यः स विशेषश्चेत्तद्धीत्वं कश्चिदिष्यते ।

[॥] दत्तः साकारवादाय विष्टरः^(४) स्पष्टमेव तत्

'अर्थादुत्थास्नवो^(५) धर्म्मा नानुमात्वादयो यथा

तद्धीत्वमपि तद्वत् स्या^(६) दित्यर्थोऽनर्थमाविशेत्

'सोपि^(७) वा धीविशेषः किं स्वीकार्यस्तद्वियं विना

एवं च सोपि सोपीति नान्तः सोपानधावने ॥ ३८ ॥

'समस्त^(८) लोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

(१) तस्य = परार्थः अनुमानस्य ॥ (२) व्यवहारस्य ज्ञान-
 त्वाभिवदनात्मकत्वाभ्यां द्वैविध्याद् "व्यवहर्तव्याः"-इत्यत्र चाव-
 व्यवहारमादाय तस्य विषयः प्रत्यक्षत्वलक्षणो ग्राह्यः ? उत प्रत्यक्ष-
 मिधेयतामात्रमादायेत्यर्थः ॥ (३) प्रैषः = विधिः ॥ (४) वि-
 आसनम् ॥ (५) उत्थास्नवः = उत्थानशीलाः ॥ (६) तद्वत्त्व-
 अर्थादुत्थितं न स्यादित्यर्थः ॥ (७) सोपि धीविशेषः = घटधीविशेष-
 तद्वियं घटधीविषयकधियम् विना स्वीकार्यः ? "नैव स्वीकार्य-
 इत्यर्थः, एवं च सोपि सोपि घटधीधोगोचरधीविशेषादिरपि
 चरधियं विना नैव स्वीकार्य इति सोपानपरम्पराधावनेऽनवस्थे-
 (८) पूर्ववादी शङ्कते-समस्तेति । तत् = तस्मात् समस्तलोकशास्त्र-
 कमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः = भाषमानयोस्तत्तद्वस्तुव्यवहारतत्तद्वि-
 रयोः का गतिरस्तु इत्यर्थः ।

का तदस्तु गतिस्तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः ? ॥ ३८ ॥

उपपादयितुं^(१) तैस्तैर्मतैरशकनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः ॥ ४० ॥

नापि^(२) द्वितीयः । तथाहि, -अयमनुमानार्थः स्यात्,
 ग्रावणादिप्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः, साक्षा-
 त्कारित्वादित्यादिः, सोपि न ।

टी० ॥ ननु घटधीत्वमित्यत्र घटो न विशेषणं येनात्मा-
 मयः स्यादपि तु घटेऽद्विषयसन्निकर्षजे ज्ञाने घटधीत्वं नाम स
 कश्चिद्विशेषो येन घटसिद्धिरिति शङ्कते-। “अथान्य” इति ॥
 एवं मति घटोपि ज्ञानाकारप्रविष्टः^(३) स्यादिति वा, घटाकार-
 कादाचित्कत्वादुत्पलक्षणविषयसिद्धिरिति वा, साकारवादाभ्यु-
 पगमः स्यादिति परिहरति-। “दत्त” इति । तथाचापसिद्धान्त
 इति भावः ॥ ननु नार्थाधीनं घटधीत्वं, किन्त्वनुमितित्वा-
 दिवत्कारणान्तराधीनं, तथाच नाकारकादाचित्कत्वात् घटसि-
 द्धिरिति न साकारवाद इत्याह-। “अर्थादि”ति । इतिशब्दा-
 नन्तरं ‘यदा, तदे’त्यध्याहार्यम् । अर्थो घटादिरनर्थं = सङ्कटं प्र-
 विशेषेण सिद्धेदित्यर्थः । अर्थानधीनघटधीत्वस्यार्थं प्रत्यतन्त्र-

(१) सिद्धान्ती सुमाधत्ते-उपपादयितुमिति । तैस्तैर्मतैरुपपादयि-
 तुमशकनीययोस्तयोः (= तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः) अनिर्वक्तव्यतावा-
 दपादसेवागतिः-इत्यन्वयः । (२) ‘प्रत्यक्षतया व्यवहर्तव्याः इत्यत्र प्रत्यक्ष-
 शब्दाभिधेयत्वमात्रं व्यवहारविशेषो ग्राह्य इति द्वितीयं पक्षं खण्डयति-
 नापीति । (३) यदि बाह्यार्थवादी ज्ञेयायिकादिरास्तिकः शङ्कक-
 स्तदा तं प्रति “ज्ञानाकारप्रविष्टः स्यादि”ति प्रसज्जनम्, यदि तु विज्ञा-
 नवादिपोगाचारः शङ्ककस्तदा तं प्रति “घटलक्षणविषयसिद्धिरिति
 प्रसज्जनमिति विभागः । तत्र घटधीत्वस्य घटधियां वृत्तित्ववत्तद्विशेष-
 शोभूतघटेपि वृत्तित्वेन घटस्य घटधीरूपज्ञानरूपे प्रविष्टत्वम् । तथाच-
 टाकारस्य घटधीत्वस्य कादाचित्कत्वेन घटात्मकविषयनियतत्वं वक्त-
 व्यम् (अनियतत्वे हि घटधीत्वस्य सार्वदिकत्वप्रसङ्गः) इति घटाकार-
 कादाचित्कत्वान्ययानुपपत्त्या तदतिरिक्तस्य घटरूपविषयस्य सिद्धि-
 रिति द्रष्टव्यम् ।

त्वा^(१)दिति भावः । यद्यपि^(२)घटप्रमातोऽन्या न घटसिद्धिः
किन्तु घटप्रमैव स्वरूपमती घटसिद्धिः, स्तथापि विशेषात्तात्पर्यं
घटसिद्धिरेव किं न स्यादिति हृदयम् ॥ यद्वा, अनेनैवानुशयनेन
“सोपी”ति । ‘घटधीर्घटसिद्धिरिति तद्वोचर^(३)ज्ञानान्तरेण
वाञ्छामिति तत्रतत्र प्रसङ्गेऽनवस्थेत्यर्थः ॥ व स्तुगोचरधीर्घटसिद्धिः
रयोः सर्वेषां लोकानां शास्त्राणां च सप्रतिपत्तिमात्रं, विचार्य
तयोरुपपादनमशक्यमित्याह— “समस्तेति ॥

म० यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमात्रं
^(४)साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः क्रियते तत्र
शशविषाणजवगडदशादिशब्दप्रयोगोपि साक्षात्कारिणि
कर्तव्य एवाविशेषात्^(५) । * अथ जवगडदशादिशब्दाः
सामान्यतोर्थवत्तया न प्रसिद्धाः, वगडदप्रयोगात्
शशविषाणादिशब्दा असद्विषया एव प्रसिद्धाः,
प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्विषयवत्तया सामान्यतः
सिद्धाः, प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनादुक्त्यस्ति
विशेषः *, -इति, सैवम्, एतेनापि विशेषेण
चाक्षुषादिशब्दानामव्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षात्कारि
प्रसामात्रे प्रयोगप्रसङ्गः । * साक्षात्कारित्वे
सत्यपि श्रावणादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्यनुमानादौ,
न त्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दानामिति विशेषः * ॥

(१) अर्थं प्रत्यतन्त्रत्वात्=अर्थाऽसाधकत्वात् । (२) ननु घटप्रमातोऽन्या
धनधीनत्वेपि घटधीत्वस्य घटधीरूपाऽर्थाधीनत्वमस्त्येव, घटधीरेव
घटसिद्धिः, तथाच तत्साधकत्वे कथं घटाऽसाधकत्वमित्याशङ्क्याह—
पीति । (३) तद्वोचरेति, घटधीविषयकज्ञानान्तरेण ज्ञेयमित्यर्थः ।
तत्रतत्र=घटधीगोचरज्ञानादावपि, प्रसङ्गे=ज्ञानान्तरग्राह्यत्वप्रसङ्गेऽनवस्थेत्यर्थः ।
(४) तच्छब्दाऽप्रयोगमात्रात्=प्रत्यक्षशब्दाप्रयोगमात्रात् । (५) विशेषात्=अनुमानाद्यवाचकत्वस्य शशविषाणादिशब्देपि तुल्यत्वात् ।

चेत् ^d“एवं तर्हि ‘यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति तत्र प्रत्यक्षशब्दप्रयोगो नास्ति, यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात्,

टी० ॥ अनुमानाद्यवाचकत्वं यदि प्रत्यक्षवाचकत्वे तन्त्रं, तत्राह—^a“तर्ही”ति ॥ अथ सद्वाचकत्वे सत्यनुमानाद्यवाचकत्वं, तत्राह—^b“एतेनापी”ति । चाक्षुषादिशब्दानामनुमानाद्यवाचकत्वे सति सद्वाचकत्वमस्तीति तेषामपि साक्षात्कारित्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रत्यक्षवाचकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ चाक्षुषादिशब्दे साक्षात्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं तस्मिन्सत्यपि श्रवणादिप्रतिपत्तौ तदप्रतिपत्तेरिति शङ्कते—^c“साक्षादि”ति ॥ एवं सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्पदाभिधेयत्वसिद्धिरिति लक्षणोपन्यासप्रयासवैफल्यमिति परिहरति । ^d“एवमि”ति ॥

सू० स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यमेव वाच्यवाचकभावसंवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम् । “एतेनानुमित्यादिव्यवच्छिन्नतया व्यवहर्तव्यमित्युक्तानुमानसाध्यतयाभिधीयमानमपास्तं वेदितव्यम् । * पूर्वप्रतिपन्नमेव^(१) वाच्यवाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मार्यते?—इति चेन्न, ^bअवगतसमयस्य^(२) प्रत्यक्षशब्दादेव तत्स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् । अवगतशब्दार्थसंबन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणोपन्यासेन स्मार्यते, तदा लक्षणवाक्यगतपदकदम्बार्थस्मरणार्थमपि लक्षणमभिधानीयमविशेषाद्, एवं तल्लक्षणवाक्येपीत्यपर्यवसानं स्यात् । * ननु प्रतिवादिनं

(१) पूर्वं प्रतिपन्नो ज्ञातो यो वाच्यवाचकभावस्तं प्रत्येव पुरुषो लक्षणाभिधानेन लक्षणवादिना स्मार्यते इत्यर्थः । (२) अवगतो ज्ञातः समयो=वाच्यवाचकतासंबन्धो यस्य पुंसस्तस्येत्यर्थः ।

प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत्, तेन वाद्याप्तभावो
 ज्ञीकारात्, किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे,
 हि शास्त्रस्य कर्त्तारमाप्तमेव मन्यते, तस्माच्चि
 प्रत्याप्तवचनत्वेनैव लक्षणवाक्यस्य प्रतिपादयि
 ति गुरुणा गीयमानं, — 'यस्त्वया साक्षात्कारिशब्दो
 प्रतीतः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थः (२)?-इति चेन्मैव
 यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति, त
 प्रतिज्ञासाक्षादेवाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चय
 त्पत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं शास्त्रे। अथ भ
 (३) तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं यत्र हेत
 व्युपात्तं, लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रति प्रयोज
 प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावम्- इति मन्यसे,

टी० ॥ "एतेने"ति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेनेत्यर्थः
 ॥ "अवगते"ति । शब्दान्तरवदित्यर्थः ॥ ननु लक्षणाधीनं वाक्य
 त्वस्मरणं प्रयोजकम्, न त्वन्यदित्यत आह- । "अवगते"ति
 'वादिनं प्रति भवन आप्तत्वासिद्धेरिति पूर्वोक्तं शङ्कते-
 ॥ "नन्वि"ति ॥ शिष्यं प्रति लक्षणाभिधानप्रकारमाह- । "यस्त्व
 ये"ति ॥ "किन्त्वि"ति । उपनिषन्न्यायेनो (४) पदेशमात्रं शास्त्र
 मस्तु, किं लिङ्गाद्युपदर्शनेनेत्यर्थः ॥

सू० तदप्यनुपपन्नम्, शास्त्रान्तरसाध्यत्वाद् 'स्यार्थस्य'
 अस्ति शास्त्रं समयस्य ग्राहकं मुनिभिः प्रणीतं नाम
 लिङ्गानुशासनव्याकरणादि । यदि च शास्त्रान्तरसा
 ध्योर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषय, स्तर्हि प्रकृतिप्रत्य-

(१) सः = शिष्यः । (२) अत्रैकमन्यदितिपदमध्याहृतं यत्र
 (३) अथ यत्र हेत्वाद्युपात्तं तद्वाक्यं प्रतिवादिनं प्रत्यपि शास्त्रं
 भवेत्तित्यन्वयः । (४) उपनिषन्न्यायेन = उपनिषद्दृष्टान्तेन राजा
 भद्युक्तिनिरपेक्षमित्यर्थः ।

(१)
वाच
भा
स्य
ति

यविभागेन साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्य
व्यवस्थाप्यते? लिङ्गं वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते?
तदज्ञानेपि पराजयो जायते एव । अथवाऽस्तु व्या-
करणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं कथमपि भ-
वच्छास्त्रविषयः, तदापि न्यूनतरत्वमस्मिन्विषये
भवदीयशास्त्रस्य । बहूनि नामानि विद्यन्ते कोशा-
न्तरवर्तीनि, कुतो^(१) न व्युत्पादितानीति । *अथा-
स्मिन् शास्त्रे येषां शब्दानां सुपयोगस्तेषामनेन व्यु-
त्पादनं, न सर्वेषाम्*-इत्युच्यते तथापि यथैकवाक्य-
गतस्य पदस्य लक्षणव्युत्पादनम् एवं तल्लक्षणवाक्य-
गतपदस्यापीत्यपर्यवसानमापतितं शास्त्रस्य, तत्तल्ल-
क्षणवाक्यप्रयोगे एव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जा-
तोपयोगत्वात् । *अथ नानालक्षणप्रणेतृणां वादिनां
विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दाश्च एव व्युत्पाद्यते
संशयनिरासाय नान्योऽसंशयत्वात् *-इति मन्यसे,
तथाप्यनुपपत्तिः । अस्ति हि 'वादीनामर्थे वाच्य-
ताद्योत्यताविवादः^(२), 'अस्ति च छिदुरादिपदा-
नामर्थे कर्मकर्तृत्वाकर्मकर्तृत्वे विवादः, अस्ति
च भावशब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तोसामान्याद्यर्थत्वे^(३),
अस्ति चाऽधिकरणशब्दाश्चस्य पतनप्रतिबन्धकत्व-
समवायित्वादौ, एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदाथे जाग्र-
ति विप्रतिपत्तयः^(४) तत्तल्लक्षणानिकस्मान्नोक्तानि?

(१) 'कुतः'-इत्यतः प्राक् 'तान्यपि'-इत्युक्त्याहरणीयम् । (२) निपातानां
वाचकत्वं नैयायिकमते, द्योतकत्वं वैयाकरणमते ज्ञेयम् । (३) भवन्तीति
भावाः-इतिव्युत्पत्त्या तत्तद्वस्तुस्वरूपसत्त्वार्थत्वं; भवनं भाव इति व्युत्प-
त्त्या च सत्तासामान्यार्थत्वम् । भाव इति प्रयोगश्चैरादिकस्य । (४) विप्र-
तिपत्तयो जाग्रतीत्यन्वयः, "जाग्रति"-इति बहुवचनान्तं क्रियापदम् ।

टी० । “अस्यार्थस्ये”ति । वाच्यवाचकत्वव्युत्पादनस्य
 त्यर्थः ॥ तदेवाह—^५“अस्ती”ति ॥ “वादीनामि”ति । वा
 द्वादीनामित्यर्थः ॥ ^६“अस्ती”ति । “खिदिभिदिच्छिदे-
 जि”तिसूत्रविहितकुरच्प्रत्ययस्य कर्मकर्तरि कर्तरि मात्रे वा
 शासनमिति सन्देहः, प्रयोगद्वैविध्यदर्शना^(१)दित्यर्थः । यद्यपि
 यावतां पदार्थानां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुस्ते एव लक्षणनः पर-
 ज्ञातश्च शास्त्रे निरूपणीयाः, इति नायमुपालम्भो^(२)पठ-
 तथापि तदप्येतावतामेवेति न नियामकमिति भावः ॥

सू० तदास्ताम् “एकत्र विस्तराभिनिवेशः । किञ्च तत्ता-
 स्मात्कारित्वम् ? । * सविशेषार्थप्रकाशत्वम् ?^(३)” इति
 चेन्न । ^४सविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादिव्याप्ति-
 विशेषणत्वे च यदि विशेषशृङ्खलाया “विश्रान्ति-
 स्तदा^(४)शेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षलक्षणशीलत्वे
 नाऽऽमूलमप्रत्यक्षत्वापातः । यद्यविश्रान्तिस्तदा
 तादृशस्यैव व्याप्तिग्रहादनुमाया अपि तादृशसिद्धि-
 रिति साक्षात्कारित्वापत्तिः । * अथाननुगमात्तत्र
 तदनुमा*,^५तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः ।

टी० ॥ “एकत्रे”ति । प्रत्यक्षादिलक्षणमात्रे इत्यर्थः ।
^६“सविशेषत्वस्ये”ति । सह विशेषेण रूपित्वादिना तार्णत्वा-
 तार्णत्वादिना वा वर्तमानस्य बहूयादेरनुमानादिनापि प्रतीति-
 रतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ विशेषेण सहैव भानं यदि विवक्षितं तत्रा-
 ह—“विशेषणत्वे चे”नि । अनवस्थाभयेन यस्य विशेषस्य सवि-
 शेषत्वभानं नाभ्युपेयं तत्राप्रत्यक्षतया मूलपर्यन्तमप्रत्यक्षत्व स्यात् ।

(१) छिद्यते यत्ताच्छिदुरमिति व्युत्पत्त्या काष्ठादौ, छिनत्तोति व्युत्पत्त्या
 च पुरुषे, छिदुरपदप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । (२) अयमुपालम्भः—“तत्-
 लक्षणानि कस्मान्नोक्तानि”—इत्युपालम्भ इत्यर्थः । (३) विशेषेण वर्त-
 लत्वपृथुबुधनोदरत्वादिना सहितो योऽर्थो घटादिस्तज्ज्ञानत्वं साक्षात्का-
 रित्वमिति शङ्कते—सविशेषेति । (४) शेषविशेषस्य=चरमविशेषस्य,
 यद्विषयकं विशेषान्तरं नास्ति तस्येत्यर्थः ।

विशेषसाहित्येनाऽज्ञानादित्यर्थः ॥ ^d“विश्रान्तिरिति ।
विशेषविशेषो विशेषं विनाकृतोपि गृह्यते इत्यर्थः ॥ ^e“अवि-
श्रान्तिरिति । सर्वे विशेषाः स्वविशेषसाहित्येनैव भासन्ते
इत्युपगमे व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षे यावद्विशेषभानम् इत्यनुमा-
ने(१)पि तद्वानादनुमितेः प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु ताव-
तामनन्तविशेषाणां व्यापकतावच्छेदकैकरूपाभावादनुमितौ भा-
समानुपपन्नमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। ^f“अथे”ति ॥
तावतामनन्तविशेषाणामनुगतप्रतीतिव्यवहारौ न स्याता-
मेकरूपाभावादिति परिहरति-। ^g“तर्ही”ति ॥

सू० “व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तेश्च । ^bयथा हि व्यक्तिं
विना सामान्यस्य, तथा तावन्तं विशेषं विना व्य-
क्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात् । ^dयदि च प्रतीत्यपर्यव-
सानाभावात्पक्षधर्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति
मन्यसे, तदा प्रतीता(३)पर्यवसानात्तद्बुद्धिः साक्षा-
त्प्रकाशः स्यात् । अप्रतिपद्यमानानन्तविशेषप्रका-
शकल्पनाच्चैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पनैवा-
ल्पत्वाच्छ्रेयसितरा, साक्षात्कारित्वव्यवहारानुपप-
त्तेः (कल्पनावीजस्य) तावता(३)पि चरितार्थत्वात्,
इति कृत्वा तत्कल्पनापि नाऽत एव ।

टी० ॥ किंच, सामान्योपग्रहं व्याप्तिग्राह इत्यनुमितौ
सामान्यं भासमानं व्यक्तिसादायैव यथा भासते तथा बहिरप्य-

(१) अनुमाने=अनुमितौ । अत्रायमाशयः । व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षे
बहिर्वाद्यनन्तविशेषवन एव व्यापकस्य भानात् तादृशविशेषभानधाराया
अविश्रान्तेश्च त्वयैवे।क्तत्वादनुमितिपर्यन्तमपि विशेषभानं वक्तव्यमि-
त्यनुमितेरपि प्रत्यक्षत्वमसङ्ग इति । (२) प्रतीतेति, प्रतीताया बन्धि-
व्यक्तेस्तार्णत्वाऽतार्णत्वाद्यनन्तविशेषं विनाऽपर्यवसानाद्=अनुपपद्यमान-
त्वात्तदुपपादकानामनन्तविशेषाणां बुद्धिः=कल्पनारूपार्थापत्तिः साक्षा-
त्प्रकाशः=साक्षात्कारिज्ञानं स्यादित्यर्थः । (३) तावता=अर्थगतानुगत-
साक्षात्त्वकल्पनेनैव ।

नुमितौ भासमानस्तावदनन्तविशेषमादायैव^(१) भासते तत्प-
नसंखितसंवेद्यत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा सामान्यमादायैवानुमि-
पर्यवस्येद्व्यक्तिभानं क्वापि न स्यादित्याह-। “व्यक्तेरि”
एतदेवाह-। ^b“यथा ही”ति । सामान्यस्यानुपपत्तिरिति
मः^(२) ॥ “व्यक्तेरि”ति । अनुमितौ भासमानाया वह्न्या
व्यक्तिरित्यर्थः ॥ ननु व्यक्तिमनादाय सामान्यबुद्धेर्यथाऽप्य-
ज्ञानं न तथा तावदनन्तविशेषमनादाय वह्न्यादिव्यक्ति-
पर्यवसानं, तावद्विशेषमनादायापि व्यक्तिबुद्धेर्दर्शनादित्या-
आह-। “यदि चे”ति । एवमपि प्रतीता वह्न्यव्यक्तिस्तावदनन्त-
विशेषमन्तरेण न पर्यवस्यतीति तदनुमित्यनन्तरभावित्य-
लायाते ज्ञानान्तरे^(३) प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः-
किञ्च, तावदनन्तविशेषभानमनुपलब्धिब्रह्माधितमित्यवश्यमि-
ह्यसाक्षात्त्वव्यवहारानुरोधाद्विषयगतं साक्षात्त्वसामान्यमभ्यु-
पगम्यतां, यद्विषयीकुर्वद्भिज्ञानं साक्षात्कारि व्यवहियते इत्याह-
“अप्रतिपद्यमाने”ति । एकाकि त्वमल्पत्वं च लाघवानुरो-
पकृतम् ॥ नन्वस्तु तथा, को दोषः ? इत्यत आह-। “तत्कल्प-
पी”ति ॥ ^g“अत एवे”ति । विषयगतसाक्षात्त्वविषयकानुमि-
वतिव्याप्तिदोषादेवेत्यर्थः ॥

सू० “विस्तरश्चात्र वक्ष्यते । विशेषश्च यदिव्यवच्छे-
स्तदा निर्विकल्पकाऽव्याप्तिः । “यदि^(४) च तदित-
रविश्वव्यावृत्तस्वरूपप्रकाशः, सोपि तथा, तद-
दूरात्सामान्यप्रत्यक्षस्या^(५) प्रत्यक्षत्वापत्तिः । त-

(१) तावदनन्तविशेषमादाय=तार्णत्वाऽतार्णत्वादिलक्षणं विशेष-
मादायैव भासतेत्यर्थः । तत्र हेतुः-तत्त्वमानेति, सामान्यशाब्दकज्ञा-
याह्यत्वाभ्युपगमाद्विशेषस्येत्यर्थः । (२) “अनुपपत्तौ”-इत्यस्यैव वि-
क्तिविपरिणामेनानुपपत्तिरिति प्रकल्प्य सम्बन्ध इत्युक्तम् । (३) अनु-
पपद्यमानार्थदर्शनात्तदुपपादकोभूतार्थान्तरकल्पनारूपार्थापत्त्यात्मे-
ज्ञाने इत्यर्थः । (४) ननु स्वेतरविश्वव्यावृत्तं स्वरूपं विशेषः, तत्त्व-
शकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युच्यते, तथा च सोपि=निर्विकल्पकज्ञानविषये-
व्यसितं तथा=स्वेतरविश्वव्यावृत्तं इति न तद्विषयके निर्विकल्पकेऽव्या-
प्तिरित्यत आह-यदीति । (५) सामान्यप्रत्यक्षस्य=सामान्यतः स-

जगद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः । यदि च तत्रापि प्रतिपत्त्रादिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशाद्विशेषप्रकाशत्वमेव, तदाऽनुमित्यादिव्याप्तिः । अथेन्द्रियकरणकानुभवत्वं^(१), तत्र 'साक्षात्कारिधीकरणत्वस्यैवेन्द्रियत्वेनान्योन्याश्रयत्वापत्तिरिति केचित् । तन्न, अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य^(२) भावत्वविशेषितस्य चेन्द्रियत्वनिरुक्तेः सम्भवात् । विना कार्यगतविशेषसिद्धिं, किं प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीयान् । एतेन 'ज्ञातता काचिद्वैलक्षणा, तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वम्'-इत्यपि निरस्तम्,

टी० ॥ ननु ज्ञानगतमेव साक्षात्त्वमस्तु, तदेव च लक्षणमित्यत आह-। "विस्तरश्चे"ति ॥ 'सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति'त्यत्र विशेषपदं विकल्प्य दोषमाह-। "विशेषश्चे"ति । निर्विकल्पके विशेषस्यातद्व्यावृत्तेरभानात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु व्यवच्छिन्नभानमभिमतं, न तु व्यवच्छित्तिभानमित्यत आह-। "यदि चे"ति ॥ "सोपीति । निर्विकल्पकविषयोपीत्यर्थः ॥ "तदा दूरादि"ति । यदि धर्मिर्मात्रमपि विशेषो वस्तुमात्रं वा विशेषस्तदा धर्मिर्दर्शनं विशेषदर्शनम्, अतस्तत्र संशयो न स्यादित्यर्थः ॥ ननु सकलव्यवच्छिन्नप्रकाशो न लक्षणं, किन्तु व्यवच्छिन्नप्रकाशमात्रं, तच्च दूरप्रत्यक्षेप्यस्तीत्याह-। "यदि चे"ति ॥ भट्टमतेऽनुपलब्धिः व्यावर्तनायाह-। "भावत्वे"ति ॥

एवादेर्धर्मिणः प्रत्यक्षस्य, अप्रत्यक्षत्वापत्तिः, इतरव्यवच्छिन्नस्वरूपस्य तत्राभानात् । तद्भाने बाधकमाह-तत्रेति ।

(१) अत्र "साक्षात्त्वम्" - इति शेषः । (२) अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य=अज्ञातत्वे सति प्रमाकरणत्वस्य ।

स्वयं खण्डनमाह—। ^h“विने”ति ॥ ⁱ“एतेने”ति । कार
स्याशक्यग्रहत्वेनेत्यर्थः । ज्ञाततावैलक्षण्यं—यतः ‘साक्षात्क
मि’ति व्यवहार इत्यर्थः ॥

सू० “एकरूप्याव्यवस्थितौ कारणात्त्वानवधारणात् ।
ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथानुपपत्तेरेव ^bतत्सिद्धिः,
णान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । नापि मेयजनित
^dमतिप्रसङ्गात् । ^eस्वमेयजन्यत्वं च स्वार्थव्यावृत्त
मनुगमात्, ^fपूर्वदोषानिवृत्तेश्च । ^gअथ * येन प्र
सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्क
*—इति, तन्न, ^hप्रत्यक्षावगतेपीष्टे तनयादौ प्र
त्सादर्शनात् । * अथ यदनन्तरं न विजातीयप्र
त्सा तद्भावस्तथात्वं*, तन्न, तत्साजात्यानव
तद्विजातीयत्वानवगतेः, अरिसरूपद्वानुमानादि
यायां प्रत्यक्षयितुमनिष्टेश्च । प्रत्यक्षावगतेपि द
रक्ताऽशोकस्तवकसन्देहे धूमदर्शनेन वह्नेरनुमी
मानत्वादित्यप्येके । * अज्ञायमाना ⁱसाधार
कारणका ^hअनुभवत्वं,

टी० ॥ “एकरूप्ये”ति । साक्षात्कृतताऽऽधायकं
ज्ञानम् ? इति नाद्यापि निरूपितमित्यर्थः ॥ ^b“तत्सिद्धिरिति
ज्ञानगतैकरूपसिद्धिरित्यर्थः ॥ ज्ञानसिद्धकारणेनापि ज्ञातता
लक्षण्यसम्यगुपपन्नमित्याह—। ^c“कारणान्तरे”ति ॥ ^d“अति
सङ्गादि”ति । आत्मना मेयेन सर्वज्ञानजननादित्यर्थः ॥ प्र
वज्ञानस्य यन्मेयं (घटादि) तत्तज्जन्यत्वं न लक्षणं, स्वपदवा
ननुगमादित्याह—। ^e“स्वमेयजन्यत्वमिति”ति ॥ आत्मप्रत्यक्षे
त्यात्मा मेय इति तज्जनितत्वं सर्वज्ञानानामित्याह—। ^f“पूर्व

विशेषणतया लिङ्गस्यापि करणत्वमित्यत आह-। "ज्ञाने"ति ।
तथावावधावपि तुल्यमित्यर्थः । यद्यपि विशेष्यस्य ज्ञानस्य करणत्वेनुमिता-
वज्ञायमानकरणत्व गतमेव, तथापि तौल्यमेवेति भावः^(१) ॥ ननु तत्र लिङ्गं
करणं, तज्ज्ञानं तु व्यापारः, इति नाज्ञायमानकरणत्वमिति शङ्कते-। "अ-
साधारणे"ति । अवधिज्ञानस्य व्यापाराभावान्न करणत्वमिति वा शङ्कार्थः ॥
भाविना व्यापारद्वारापि न लिङ्गस्य करणत्वमित्येतदर्थं "भावी"ति ॥ स्वप्र-
काशेन ज्ञायमानकरणत्वमनुमानेऽनुपपन्नं, तस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह-।
"तस्यापी"ति ॥

मू० "अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्जने चक्षुराद्य-
नुमित्यनन्तरं दैवोपजातघटादिप्रत्यक्षाव्यापनात् ।
* नियमेन ? * -इति चेन्न, विधौ वैयर्थ्यात् । नियमेन
निषेधस्य विशेषणे दैवावगतेन्द्रियज्ञानानन्तरजप्र-
त्यक्षसम्भवादसिद्धिः । * विधौ करणत्वप्रविष्ट एवायं
नियमो निरुच्यते ? * -इति चेन्न, तथापि वैयर्थ्यादेव ।
* अन्यथातिप्रसक्तेरवैयर्थ्यम् ? * -इति चेन्न, तथा-
प्यतिप्रसक्तेरेव । नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादि-
हेतुः । * अन्यथासिद्धेर्न ? * -इति चेन्न, तुल्यत्वादनु-
मानेऽपि ।

टी० ॥ अवर्जनीयसिद्धस्य कारणकोटौ प्रवेशेऽनिष्टमाह-। "अ-
न्यथे"ति । तथाचाज्ञायमानकरणत्वं प्रत्यक्षेऽपि न स्यादित्यर्थः ॥ अनुमानं
नियमेन ज्ञायमानकरणकं, नतु तथा प्रत्यक्षमित्याह-। "नियमेने"ति ॥

(१) अवाधिज्ञाने विशेष्यमात्रस्य ज्ञानस्यैव करणत्वं, न विशिष्टं य अनुमिता तु
विशिष्टस्य करणत्वाङ्गीकारेण विशेषणीभूतलिङ्गस्यापि करणत्वमित्यनु तावज्ञायमान
करणत्वं गतम्=निरस्तमेवेत्याक्षेपन्यार्थः ; तथापि विनिगमनाविराट्नामतावपि
विशेष्यमात्रे करणत्वस्वीकारे साम्यमेवेति समाधानन्यार्थः । यद्वा, यद्यप्यनुमितौ वि-
शेष्यस्य ज्ञानस्य करणत्वेऽनुमितावज्ञायमानकरणत्वलक्षणं गतं=स्थितमेव, तथापि प्र-
त्यक्षेऽपि तद्व्यावधिज्ञानस्य वाज्ञायमानस्यैव करणत्वात्तौल्यमित्यर्थः ।

नियमेन ज्ञायमानकरणक्रमनुमानमिति वा विवक्षितं ? नियमेनाज्ञायमान
 करणं प्रत्यक्षमिति वा ? । आद्ये आह-। ^८ “विधावि”ति । नियमानु
 कारणोक्तिलभ्यत्वात्, नियतपूर्ववर्तिन एव कारणत्वादित्यर्थः ॥ वि
 त्वाह-। ^९ “निषेधस्ये”ति । नियमेनाज्ञायमानकरणकत्वस्य प्रत्यक्षविशेषण
 यकत्वमित्यर्थः ॥ ज्ञायमानत्वं करणे विशेषणं, नतूपलक्षणमिति ‘नियमेने’
 पूरणाल्लभ्यते, इत्याह-। ^८ “विधौ करणत्वे”ति ॥ ‘ज्ञायमानकरणकत्वमपि
 भिधानादेव ज्ञानस्य विशेषणत्वमपि लभ्यते^(१)’-इति ‘नियमेने’त्यस्य
 ष्यमेवेत्याह-। ^१ “तथापी”ति ॥ ज्ञायमानकरणत्वं तु काकतालीयज्ञान
 दाय प्रत्यक्षेतिप्रसक्तमिति तद्वारणार्थमयं प्राप्नानुवाद इत्याह-। ^२ “त
 ये”ति ॥ अवर्जनीयसिद्धमप्यादाय यद्यतिप्रसक्तिस्तदाऽन्यथासिद्धमप्य
^(१)करणं स्यादिति सुतरामतिप्रसक्तिरित्याह-। ^३ “तथापी”ति । “इत्येव
 नमादाय ज्ञायमानकरणकत्वं प्रत्यक्षेयी”त्यपव्याख्यानम्, अयिमफक्किज्ञान
 न्वयात्^(३) ॥ ननु भवत्वन्यथासिद्धमपि करणमित्यत आह-। ^४ “नही”ति
 अन्यथासिद्धेन^(४) ज्ञानेन ज्ञायमानकरणत्वं प्रत्यक्षे, नत्वेवमनुमाने, इ
 ज्ञायमानकरणकानुभवत्वं नानुमानगामीत्याह-। ^५ “अन्यथासिद्धेने”
 लिङ्ज्ञानमपि स्वप्रकाशतया स्वविषयेऽन्यथासिद्धमेव, इत्यनुमानेन
 मानकरणकत्वमतिव्याप्तमेवेत्याह-। ^६ “तुल्यत्वादि”ति ॥

सू० “किञ्च, यत्र निषेधस्तद्गतमैकरूप्यं निरूप्यम्, अन्यथा
 किमादाय नियमो निरूप्येत, इति कार्यगतैकरूप्यम
 भिधाय न निस्तारः । ^७ विनापि च नियमपदप्रवेशं कार्य
 गतैकरूप्यमनिरूप्याऽनिस्तार एव । ^८ ‘ज्ञायमानं न

(१) लभ्यते, ‘ज्ञायमाने’ति शानच्प्रत्ययबलादिनि भावः ।

(२) अन्यद् रूपादिकं रसादिसाक्षात्कारे करणं स्यादित्यर्थः ।

(३) “नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिहेतुः”-इत्यश्ववह्नितापिमफक्किज्ञान
 यापत्तेरित्यर्थः ।

(४) स्वप्रकाशविधया ज्ञानं ज्ञानप्रसाधनेऽन्यथासिद्धम् ।

करणमि'ति हि यदि कार्यव्यक्ति^(१)मभिसन्धाय, तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्राकरणत्वं दुरवधारणं, ततस्तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं यतनीयमिति । ^dअथाव्यवहितार्थप्रमात्वं तथा, 'तर्हि किमपेक्ष्य तत्^(२)असन्निकर्षश्च तदि^(३)ति चेत्, तर्हीन्द्रियसन्निकृष्टप्रकाशत्वमिति ^gकुटिलिकार्थः, स चानुपपन्नः, 'स्वविलोचनगोलकानुमानव्याप्तेः । * ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तत् ? -इति चेन्न, 'सविकल्पकविशेषाऽव्यापनात् ।

टी० ॥ यज्जात्यवच्छेदेन नियमेन ज्ञायमानकरणकत्वं निषेधं तस्या^(४)ऽप्रसिद्धौ नियमो दुर्ग्रहः, प्रसिद्धौ च तदेव लक्षणमित्याह-। ^a“किञ्चे”ति ॥ अज्ञायमानकरणत्वप्रपञ्चवच्छेदक्रमन्तरेण प्रत्यक्ते दुर्ग्रहमित्याह-। ^b“विनापी”ति । यद्वा, ज्ञायमानकरणकत्वनिषेधो यत्र स्यात्तत्रानुगतरूपं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ व्यक्तिविशेषे^(५)ज्ञायमानकरणकत्वं निषेधं न शक्यते, यतो ज्ञायमानेनैव केनचित्करणेन तज्जननसम्भवात्, अत एतज्जातीयं न ज्ञायमानकरणकमेतज्जातीयं च तथा-इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां याह्य^(६)मित्याह-। ^c“ज्ञायमानमि”ति ॥ प्रत्यक्लक्षणात्तरं शङ्कते-। ^d“अथे”ति । इन्द्रियसन्निकृष्टार्थप्रकाशत्वं साक्षात्वमित्यर्थः ॥ एतदेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति-। ^e“तर्ही”ति ॥ ^f“तदि”ति । व्यवधानमित्यर्थः ॥ ^g“कुटिलिकार्थ”इति ।

(१) कार्यव्यक्तिम्=देवाज्जायमानचक्षुरादिकरणकप्रत्यक्षव्यक्तिम् । तज्जातीये=प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने, तज्जातीयस्य=ज्ञायमानकरणत्वावच्छिन्नस्य, यो व्यभिचारस्तत्प्रतिसन्धाने इत्यर्थः ।

(२) तद्=कव्यवधानम् ।

(३) तद्=व्यवधानम् ।

(४) तस्य=जातिरूपायावच्छेदकस्य । नियमः=व्याप्तिः ।

(५) देवाज्जायमानकरणकप्रत्यक्षव्यक्तिविशेषे-इत्यर्थः ।

(६) याह्यमिति, तथाचावश्यमनुगताऽनतिप्रसक्तरूपग्रहणापेक्षया भाव्यमिति भावः ।

वक्रगत्या पर्यवसन्नोऽर्थ इत्यर्थः ॥ १६ "स्वविलोचने"ति । इन्द्रियाधि-
 त्वेन गोलकस्येन्द्रियमन्त्रिणत्वादित्यर्थः । स्वपदं स्पष्टार्थम् ॥ "सविक-
 के"ति । ज्ञानपदं^(१) यदि सामान्यपरं, तदा निर्विकल्पज्ञानान्तरभाविम-
 ल्यकेऽभावादिसविकल्पके चाऽव्याप्तिः । अथ सविकल्पकपरं, तदाऽपि
 मवायादिसविकल्पकाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० एतेन 'विषयान्तरज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदि'ति प्रत्यु-
 सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेदरूपविषयत्वात्, त-
 धिज्ञानजन्यत्वात्^(२) । * स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञान-
 न्यधीत्वं तत् । नच सप्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्यापि-
 *प्रतियोगिनोपिस्वविशिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया-
 प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वोपगमात्; अप्रतियो-
 गत्वेन विशेषणाद्वा^(३) *—इतिचेत्तन्न, स्वपदेनैव क्षा-
 कृतत्वात् । * कार्यव्यक्तावजन्यताया दुरवधारणत्वा-
 तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारशस्त्रग्रहणे च कार्य-
 तये पूर्ववत्पतनमिति । * स्वकालावच्छिन्नार्थे-
 साक्षात्त्वम् *—इत्यपि न, स्वार्थाविवेचनात् । कथं
 अनुमानादिव्यवच्छेदः ? । * तत्र व्याप्त्यादिप्रविष्ट-
 नियतार्थत्वं, यत्रापि^(४) चन्द्रोदयसमुद्रवृद्धादौ स्व-

(१) ज्ञानपदम्=ज्ञानाऽजन्यज्ञानत्वमिति लक्षणस्यमात्रं ज्ञानपदाभावे
 सामान्यपरम्=साधारणज्ञानवाचकम् ।

(२) तस्यातद्व्यावृत्तिरूपवैशिष्ट्यावगाहिनः सामान्यसविकल्पस्य योऽर्थ-
 द्रस्तु तदज्ञानजन्यत्वात्सविकल्पस्येत्यर्थः । यद्वा, तस्य दार्ढ्यादिप्रत्यक्षात्मकसा-
 श्वेतस्य योऽवधिर्हृत्स्वादिसर्वज्ञानजन्यत्वाद्धोर्धादिसविकल्पकस्येत्यर्थः ।

(३) तथाच स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्याऽप्रतियोगिकधीत्वं साव-
 पर्यवन्ति लक्षणम् ।

(४) अयं पूर्णचन्द्रोदयः स्वकालीनसमुद्रवृद्धिमान् चन्द्रोदयत्वात्
 चन्द्रोदयवदित्यनुमानस्य स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वमस्त्यतिव्याप्तिरित्याशङ्क्या-
 पीति । आदिपदेनायं घटो वर्तते इत्याद्यनुमानं ग्राह्यम् । तत्रापि=पूर्णिमाव-
 कालीनसमुद्रवृद्ध्याद्यनुमितावपि । तादृशत्वस्य=स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य ।

लार्थत्वं, तत्रापि व्याप्तिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रयो-
जिका? *—इति चेन्न, कथमप्यस्तु, तथापि स्वकाला-
वच्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवात् ।

टी० ॥ “एतेने”ति । सविकल्पकाव्यापकत्वेनेत्यर्थः । लिङ्गादि-

ज्ञानेन विषयान्तरेऽनुमित्यादिजननं निर्विकल्पकेन तु स्वाविषये एव सवि-

कृत्यजननमिति लक्षणकर्तुरभिमानः । अतद्व्यावृत्तिस्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य

निर्विकल्पकविषयापेक्षया विषयान्तरत्वादेतदनुपग्रह इत्यर्थः^(१) । यद्वा, ऽव-

धिज्ञानजन्यदीर्घादिप्रत्यक्षे ह्रस्वादिव्यवच्छेद एवाधिको भासते इति तद-

नुपग्रह इत्यर्थः ॥ एतदेवाह—^b “तदवधो”ति ॥ ^c “स्वाविषये”ति । प्रत्यक्षं

प्रत्यक्षाविषयविषयकज्ञानेन न जन्यते लिङ्गानुपधानपक्षे^(२)नुमित्यादिकं

च तथे^(३)ति तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः ॥ प्रतियोगिनोऽप्यभावज्ञाने भानमस्त्येवेति

नाभावप्रत्यक्षाव्याप्तिरित्याह—^d “प्रतियोगिनोऽपी”ति ॥ प्रतियोगिताट-

स्यमते त्वाह—^e “अप्रतियोगित्वेने”ति ॥ ^f “स्वपदेने”ति । स्वपदार्थस्या-

ननुगमादित्यर्थः ॥ वैजात्यमन्तरेण जन्यजनकभावो दुर्यह इति पूर्वदूषणम-

तिदिशति—^g “कार्ये”ति ॥ ^h “स्वकाले”ति । बोधकालावच्छिन्नस्यार्थस्य

प्रकाशत्वमित्यर्थः ॥ व्यवच्छेदप्रकारमाह—ⁱ “तत्रे”ति । यदा धूमस्तदा

वह्निरित्याकारव्याप्तिग्रहबलायातं स्वकालावच्छिन्नत्वं, नतु विषयस्वभा-

वाधीनमित्यर्थः ॥ बोधकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं चन्द्रोदयादिस्थले गतमेवे-

त्यतिव्याप्तिरित्याह—^j “तथापी”ति ॥

सू० * “न च यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः * । साजात्यस्य वैल-
क्षण्यस्याग्रतः सिद्धौ किमनेन^(४), न च तदपीति वक्ष्यते ।

(१) लक्षणखण्डनपरगन्तव्यार्थ इत्यर्थः ।

(२) लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवादिमते नियमाद्व्यनुमिति विषयो भूतेनेव लिङ्ग-
ज्ञानेन व्यनुमितिर्जन्यते अत उक्तं—लिङ्गानुपधानपक्षे इति ।

(३) स्वात्मकानुमित्यविषयीभूतलिङ्गज्ञानेन जन्यते एवेत्यर्थः ।

(४) अनेन (= जातिघटितलक्षणेन) किमित्यन्वयः । न च तदपि साजात्यमपि
सम्भवतीति वक्ष्यते—“अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित् साक्षात्त्वं, तत्रे”त्यादिना गम्येन ।

* व्याप्त्यादिकमन्तरेण ? *-इति चेन्न, 'तस्यैव सम्प्र-
त्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात् । यथा च न तदपि त-
वक्ष्यते(?) । "यत्तु कश्चिदाह-"स्वप्रकाशनिषेधात्स्वका-
लावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासंभव" इति, तदयुक्तम्, 'न-
स्तुतो यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात्, वर्तमानप्रका-
शस्तथेति निरुक्तिपर्यवसानात्(२), 'वर्तमानार्थस्य च
सर्वनिर्वचनीयत्वात् । तथाचोक्तं, -"सम्बद्धं वर्तमान-
च गृह्यते चक्षुरादिना" । 'तस्मादस्मादुक्तमेव युक्तम् ।

* षोढासन्निकर्षेतराऽप्रयुक्तविषयनियमजं ज्ञानं तथा-
*-इति चेन्न, 'दोषवशजातसाक्षाद्दोषे तदसम्भवात् ।
* प्रमासाक्षात्कारस्तथा ? *-इति चेत् 'न, साक्षात्कार-
प्रमेतरयोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यै-
निर्वक्तव्यत्वात् ;

टी० ॥ ननु तथाप्यनुमितिमात्रे न तथा, यथा प्रत्यक्षे, इत्या-
ह- । "नचे"ति ॥ व्याप्त्यादिव्यतिरेकेण बोधकालावच्छिन्नार्थबोध-
विवक्षितमिति शङ्कते- । "व्याप्त्यादी"ति ॥ व्याप्त्यादिकमन्तरेण ज्ञा-
मानबोधत्वमेव तर्हि लक्षणमस्त्विति परिहरति- । "तस्यैवे"ति ॥ प्र-
तिलक्षणे खण्डनान्तरमुपन्यस्य दूषयति- । "यत्त्वि"ति । स्वकालावच्छि-
त्वेनार्थबोधत्वं स्वप्रकाशपक्षे(३) सम्भवति, तस्य च निषेधादित्यर्थः ॥ स्वका-
लावच्छेदोपि न प्रकारत्वेन(४) विवक्षित इत्याह- । "वस्तुतः" इति ॥

(१) वक्ष्यते "अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाऽजनितधीः साक्षात्वि-
षेचे"त्यादिग्रन्थेन । व्याप्त्यादित्वखण्डनेन वक्ष्यत इति त्वन्ये ।

(२) 'स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वमिति प्रत्यक्षत्वनिरुक्ते 'वर्तमानार्थप्रकाश-
या' (= प्रत्यक्षम्) -इति निरुक्तिपर्यवसानादित्यर्थः ।

(३) स्वविशिष्टकालविशिष्टार्थप्रकाशकत्वे ज्ञानस्य कालविशेषणीभूतस्य स्वका-
लि प्रकाशकत्वमिति भावः ।

(४) न प्रकारत्वेन विवक्षितः किन्तु पाधितयोपलक्षणतया वेति भावः ।

तमानत्वमपि दुर्वचमित्यत आह-।^f “वर्तमाने”ति ॥ यत्तु खण्डितं मया
तदेव युक्तमित्याह-।^g “तस्मादि”ति ॥^h “योढे”ति । योढासन्निकर्षे-
त्तौ व्याप्तादिना अप्रयुक्तो यो विषयनियमस्तज्ज्ञं ज्ञानमित्यर्थः ॥
“दोषवशे”ति । साक्षात्कारिभ्यो दोषस्येव योढासन्निकर्षेतरस्य विषय-
नियामकत्वेन तदव्याप्तिरित्यर्थः ॥ साक्षात्कारसामान्यस्यैव लक्षणमुपक्रान्त-
मित्याह-।ⁱ “ने”ति ॥

मू० “अनिष्टभ्रमबुद्धिमते^(१) योढासन्निकर्षस्य^१ प्रत्येकमि-
लितविकल्पानुपपत्तेः । * साक्षाद्दीः^२ स्वरूपधीः^(३)
(^d स्वेन रूपेण वस्तुनो भानम् ?) *-इति चेन्न, अनुमा-
नादिव्यापनात् । * अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात् तद-
वच्छिन्नकालसम्बद्धबोधत्वं, नत्वध्यक्षे ? *-इति चेन्न,
व्यभिचारात् ।^e यत्र^(३) लिङ्गादि भाव्यादिबोधकं तत्र
तत्कालताव्यभिचारात् ।^f एतेन ‘यदि न लिङ्गकाला-
वच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमानं तदा कूट^(४) व्याप्या-
नुमितस्य व्यापकस्य दैववशात्सत्यव्याप्यव्यक्तयन्त-
रवतः प्राप्तौ^g व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्यताव-
त्यंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्तर्भावाऽनिर्वाह्यमापद्यते’ति
निरस्तम्,^h भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वाऽस-
म्भवात् ।

टी० ॥ “अनिष्टे”ति । अनिष्टा भ्रमबुद्धिर्यस्य मीमांसकस्य तन्मते
इत्यर्थः ॥^b “प्रत्येकमि”ति । षण्णां सन्निकर्षाणां प्रत्येकमन्योन्याभावो
विवक्षितो ? मिलितान्योन्याभावो वा ? । उभयथापि सन्निकर्षस्यापि कस्य-

(१) मीमांसकं प्रति तु दोषान्तरमाह-योढेति । योढासन्निकर्षस्य यः प्रत्येकमि-
लितयोषिकल्पस्तदनुपपत्त्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(२) स्वरूपधीः साक्षाद्दीरित्यन्वयः ।

(३) उक्तं व्यभिचारमेव स्फुटयति-यत्रेति ।

(४) कूटव्याप्येनासत्यव्याप्येनाऽनुमितस्येत्यर्थः ।

चित् षोढासन्निकर्षतरत्वं भवतीति तदप्रयुक्तविषयनियमजत्वं तन्न
 साक्षात्काराव्यापकमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशाव्याप्तिर्न दोषस्त
 तन्नांशस्य स्मृतित्वात् । नरलिंहाकारं हि तज्ज्ञानं ग्रीमांसकमते ॥ “स्वप्न
 धीरि”ति लक्षणम् ॥ तदेव विभजते^(१)—। “स्वेने”ति । न तु लिङ्गादुपपत्ति
 नेत्यर्थः ॥ “यत्र”ति । मेघोच्चत्यनुमितभाविबृष्टौ लिङ्गकालानुपधानात्
 रूपेणैव भानमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ “लिङ्गकालोपधानमावश्यकम्, अत्र
 धूनीपटलादृष्टिमति वद्वानुमितिः प्रमा स्यात्तत्प्रमात्वे च प्रमाचतुष्टये क
 न्तर्भवेल्लिङ्ग^(२)कालोपधानांशस्यासत्यत्वात्तदप्रामाण्यं प्रमाचतुष्टयान्त
 वद्यावृत्तिर्भवती”ति कस्यचिन्मतमुपन्यस्य दूषयति । “एतेने”ति^(३) “अ
 प्रकाले”ति । व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्या तदुपधानस्य^(३) नाप
 त्वप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ एतदनुरोधेन व्याप्यकालावच्छेदः स्वीक्रियेत
 तच्चिर्वहेत्वेवमित्याह—। “भूतादी”ति । अतीतानागतस्येत्यनुमि
 दत्कालोपधानासम्भवात्संभवे वा तदप्रमात्वं^(४) स्यादित्यर्थः ॥

मू० “तथापि^(५) चाग्न्यादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातस्य
 अपरिहरत्वस्योक्तत्वात् । *^६अनुपहितप्रतीतिः स
 क्षाब्दीः ? *—इति चेन्न, “विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्ष
 व्यापनात्^(६) । *^७करणानुपहितत्वं विवक्षितम् । *
 इति चेन्न, “परकरणोपहिताऽव्यापनात् । स्वकरणोप
 हितत्वस्य च स्वपदकुचिनिक्षिप्तत्वात्^(७) । *—व्या

(१) विभजते=अलक्ष्यावृत्तित्वेन दर्शयति ।

(२) लिङ्गकालोपधानस्यावश्यकत्वे तु निरुक्तानुमितेप्रामाण्यात्प्रमात्वात्
 व्यावृत्तिर्भवतीत्याह—लिङ्गेति ।

(३) तदुपधानस्य=व्याप्तिकालोपधानांशस्याऽप्रमात्वप्रयोजकत्वं तु न, तत्र
 स्यापि सत्यत्वात्, किन्तु लिङ्गकालोपधानांशस्यैव, असत्यत्वादित्यर्थः ।

(४) अप्रमात्वं स्यात्, लिङ्गकालाऽनुपहितस्य लिङ्गकालोपहितत्वेन विशेष
 णादिति भावः ।

(५) तथापि=लिङ्गकालोपहितलिङ्गिभानस्वीकारेपि । उक्तत्वात्=प्रमात्वात्
 नावरे “एवं लिङ्गाभासादिभ्योपि जातमि”त्यादिना गन्त्येन (२३२ पृष्ठे) ।

(६) विशेष्यस्य विशेषणोपहितस्य भानादिति भावः ।

(७) स्वपदं कुचिनिक्षिप्तं यस्य तत् स्वपदकुचिनिक्षिप्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्य
 दित्यर्थः ; “अव्यापनाद्”—इति अत्राप्यनुपपन्नोपपत्तिः ।

न्याय्युपहितत्वानां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा
धीः साक्षाद्दीः ? *—इति चेन्न, व्याप्त्यादिप्रत्यक्षा-
व्यापनात्, असिद्धत्वाच्च, पर्वतोऽग्निमानित्येव प्रति-
ज्ञानात्, शब्देन च स्वाप्रतिपादनात्, साध्यादिभि-
तेऽश्र(१)प्रत्यक्षत्वापादनात् । *अथाऽव्यवहितधीत्वं(२)
साक्षाद्दीत्वम् ? *—इति चेन्न, व्यवधानविकल्पानु-
पत्तेः (३) । यदि द्रव्यविशेषान्तरस्थितिर्व्यवधिस्तदा-
नीमप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्त्वापत्तिः । अथ ज्ञाप-
कज्ञानस्य पूर्वसत्ता व्यवधानं तदा परत्वाद्यप्रत्यक्ष-
तापत्तिरिति । * विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानम् *—इति
चेन्न, धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्य(४)मिति स्वरूपस्थितौ
तथात्वे कार्यकारणभावविरोधः ।

टी० दोषान्तरमाह—। “तथादी”ति ॥ “अनुपहिते”ति । अनु-
मित्यादौ लिङ्गशब्दसादृश्योपधानात्तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः ॥ अनुपहितत्व-
मात्रमादाय दूषयति—। “विशिष्ट”ति ॥ “करणे”ति । प्रत्यक्षं तु नेन्द्रि-
योपधानमित्यर्थः ॥ “दण्डी पुरुषः”इत्यत्र घटकरणदण्डोपधानादव्याप्ति-
रित्याह—। “परे”ति ॥ अनुमित्यादावपि व्याप्तत्वाद्युपधानमसिद्धमि-
त्याह—। “असिद्धत्वादि”ति ॥ तत्रानुमितौ तावदाह—। “पर्वत”इति ॥
शाब्दज्ञाने शब्दोपधानासिद्धत्वमाह—। “शब्देने”ति ॥ विकल्पानुपपत्तिमे-
वाह—। “यदी”ति । कालाक्राशाद्यनुमितावतिव्याप्ति, स्तेषां द्रव्यान्तरान

(१) क्वचित् “शाब्दादिमितेश्च”इति पाठः ।

(२) अव्यवहितस्य धीत्वमिति पठितत्पुरुषसमासः ।

(३) अव्यवहितत्वं व्यवधानाऽभावेत्त्वं तच्च व्यवधानविकल्पानुपपत्त्याऽनुपपन्न-
मित्याह—व्यवधानेति । क्वचित् “अव्यवधाने”ति पाठः, तत्र व्यवधानविकल्पद्वाराका-
व्यवधानविकल्पानामप्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(४) “उत्पद्यते”इति शेषः ।

वस्थितत्वेनाव्यवहितत्वादित्यर्थः ॥ ^१ “अथे”ति । ज्ञापकं यत्किञ्चिद्
तज्ज्ञानपूर्वमज्ञा; तथाच ज्ञानाजन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ^२ “तदे”ति । एतत्
दिज्ञानानामवधिज्ञानजन्यत्वादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्ये
मिति यदि वस्तुगतस्तदा वह्नौ धूमस्य कारणत्वापत्तिरित्या-
^३ “धूमे”ति ॥

मू० “प्रतीतौ^(१) धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेतौ
शतः स्ववृत्तिः । ^२ साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहि-
त्यक्षे व्यवधानान्न साक्षात्त्वं स्यात् । ‘अथ ज्ञान-
जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं, तत्रा^(२)नुभवत्वेन पर-
परभावानुपपत्तिः, ^३ स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति
केचित् । ‘तन्न, स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात्, ^४ स्वप्न-
तावत्स्मृतित्वाऽसिद्धेः, ^५ सिद्धौ^(३)वा तत्र साक्षात्-
रोपोपगमात् । ‘भावनावलजस्य च कचिदालोकादि-
धर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्मा^(४)रोपत्वं शुक्तिरजतभ्रम-
त्, निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गतिरवगन्तव्येति ।

टी० ननु धूमविशिष्टो धर्मी वह्निविशिष्टत्वेन प्रतीयते इति च
कार्यकारणविरोध इत्यत आह—। “प्रतीतावि”ति । तर्हि धूमविशिष्टो
धर्मी वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यनुमानं स्यात्तथाच धूमविशिष्टस्य धूमवत्त्वं
सत्यात्माश्रय इत्यर्थः ॥ अथ धूमविशिष्टस्य वह्नेर्धर्मिणि वैशिष्ट्यमिति विहि-

(१) प्रतीतौ विपर्याविधया वर्तमानस्य (प्रतीयमानस्येति यावत्) ।

(२) तत्र केचिदित्यन्वयः । केचित्=प्रभाकराः । अनुभवत्वापेक्षया साक्षात्-
परत्वे (व्यापकत्वे) नुमित्यद्यभवेपि साक्षात्त्वं स्यात्, तदपेक्षया साक्षात्त्वस्यापत्ते-
(व्याप्यत्वे) तु स्मृतिरूपसाक्षात्कारिणि ज्ञानेऽप्यनुभवत्वं स्यादिति भावः ।

(३) प्रभाकरमतमाश्रित्याह—सिद्धौ वेति ।

(४) प्रियादिः कामिन्यादिराश्रयो येषां धर्माणां गौरवर्णमुखनासिकादीनां
प्रियाद्याश्रयधर्माः, प्रियाद्याश्रयस्य धर्मा इति वा समासः । तथा च शुक्तिरजतवह्नि-
यानुभवत्वाद्भावनावलजसाक्षात्कारस्य न स्मृतित्वम् ।

विशिष्टं व्यवधानं, तदा व्याप्तिप्रत्यक्षेऽपि धूमविशिष्टवह्निज्ञानादव्यव-
हितधीत्वं लक्षणमव्यापकमित्याह-। ^b“साध्ये”ति ॥ ^c“अथे”ति ॥ ^d“स्मृते-
रिव”ति । अज्ञातकरणजत्वादित्यर्थः ॥ ^e“तत्रे”ति । साक्षात्त्वजातिवा-
दिना नैयायिकेन स्मृतिसाक्षात्त्वानभ्युपगमात्, ज्ञानाकरणकज्ञानत्वस्य सा-
क्षात्त्वव्यवस्थापकस्यानुभवकरणिकायां स्मृतावभावादित्यर्थः ॥ ननु स्मृति-
विपर्ययाः^(१) स्वप्नः, स च साक्षात्कारीति कथं न स्मृतौ साक्षात्त्वमित्यत
आह-। ^f“स्वप्नस्ये”ति । स्मृतिविपर्ययासौ हि स्मृतिविषये विपर्ययासौ
ननु स्मृतिविपर्ययस्तेत्यर्थः ॥ ननु तथैव किं न स्यादत आह-। ^g“सिद्धौ
वे”ति । यदि स्वप्नस्य स्मृतित्वमेव, तदा न साक्षात्त्वं, रात्रौ मया कामिनी-
साक्षात्कृतेत्यनुव्यवसायस्य साक्षात्त्वारोपरूपत्वादित्यर्थः ॥ ननु कामातुर-
कामिनीसाक्षात्कारः स्मृतिरेव विषयासचिकर्षणं तदनुभवत्वाभावादन
आह-। ^h“भावनाबलजस्ये”ति ॥ ननु निमीलितनयनस्य यः कामिनीसा-
क्षात्कारः स स्मृतिरेव धर्म्यहेणारोपानुपपत्तेरतस्तत्र साङ्ख्यं स्यादित्यत
आह-। ‘निमीलिते’ति ॥

मू० “इदं^(२) तु स्यात्, ^bपरमाण्वादिवुद्धावनुव्यवस्थमानायां
परमाणुप्रतीत्यंशे^(३) पि साक्षात्त्वमनुभूयते इत्यत्र
‘न नः सम्प्रतिपत्तिः’ । ^dअन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणाया
प्रत्यासत्त्या वह्निरपि मानसप्रत्यक्ष एव, न लैङ्गिकः,
इति परेण सुवचत्वात् । एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेश-
कालस्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो ? यद्दलात्
‘तथाभ्युपेयम्’ । ‘तस्मात्प्रतीतिकलहोयम्’ । ‘यदि च
साक्षात्त्वजातिरध्यक्षमानिका, तदा प्रतीतौ कस्या-

(१) स्मृतिविपर्ययाः = विपर्ययस्तस्मृतिरित्यर्थः ।

(२) परोक्तदूषणं दूषयित्वा स्वाभिमतं दूषणमाह - इदमिति ।

(३) अत्र मूलव्याख्यानयोः सारूप्यार्थं “परमाणुप्रतीत्यंशे”-इत्यस्य परमा-
प्यंशे इत्यर्थो बोध्यः । तथाच परमाणुज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायस्य परमाण्वंशे परोक्त-
साक्षात्त्वबुद्ध्यंशे चाऽपरोक्षत्वात्सङ्करः ।

चिदध्यक्षानध्यक्षविवादो न स्यात् । नहि घटादिप्रस-
क्तत्वे विवदन्ते । * कचिदस्फुटत्वादिवादः ?
चेन्मैवम् ।

टी० तत्किं साक्षात्त्वं जातिरेव ? तथाच तदेव लक्षणं प्रत्यक्षेण
आह- । “इदमि”ति ॥ साक्षात्त्वमिव परोक्षत्वमपि जातिः स्यात्तत्र
तयोः सङ्करोऽत्र दोष इति वक्तुं पीठमारचयति- । “परमाण्वादी”ति
“अनुव्यवस्थमानायामि”त्यत्रा “ऽनुव्यवस्थीयमानायामि”ति युक्तः एव
साधातोर्वां गणपाठसिद्धस्यायं प्रयोगः ॥ ननु तत्र परमाण्वंशेपि साक्षात्त्व-
नुभूयते एवेत्यत आह- । “न नः सम्प्रतिपत्तिरिति”ति ॥ नन्वसम्प्रतिपत्ति-
चेण न वस्तुनिवृत्तिरित्यत आह- । “अन्यथे”ति । यद्यप्यन्यवृत्तिरिति
प्रत्यासत्तिस्तथापि लक्षणदूषकस्य परस्यायमभिप्राय इत्यर्थः । यद्वा, लिङ्ग-
द्विपदेन व्याप्तिस्मृतिरुक्ता, तथाच स्मृत्युपनीत^(१)वह्निवैशिष्ट्यं पर्वते प्रत्य-
णैवभासते इति सुवचमित्यर्थः ॥ “तथाभ्युपेयमि”ति । प्रत्यभिज्ञायां तत्त्व-
शस्य साक्षात्त्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ “तस्मादि”ति । प्रत्यभिज्ञायां तत्त्व-
परोक्षत्वमिदन्तांशे साक्षात्त्वमिति साङ्कर्यम् । एवं^(२)परमाण्वनुव्यवस्थायो-
त्यर्थः ॥ दूषणान्तरमाह- । “यदि चे”ति । साक्षात्त्वसंशयः क्वपि
स्यादित्यर्थः । यद्वा, अभावज्ञाने भाट्टनैयायिकयोर्वाध्यादिज्ञाने वा साक्षा-
त्त्वाऽसाक्षात्त्वविवादो न स्यादित्यर्थः ॥

सू० “निरंशे वस्तुनि कः स्फुटत्वावभासः ?^(३) । यथेकार्थं^(४)
समवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः, स ज्ञानत्वादि-
त्साक्षात्त्वेपि तर्हीति ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्व-
वि-

(१) व्याप्तिस्मृत्युपनीतेत्यर्थः ।

(२) सङ्कलय्याभिधानार्थं पूर्वोक्तं पुनः स्मरयति-श्वमिति ।

(३) “स्फुटत्वभासः”-इति तु विद्यासागरसंमतः पाठः ।

(४) एकस्मिन् ज्ञानरूपेऽर्थेऽपरोक्षत्वेन सह समवायिनो ये ज्ञानत्वादि-
मात्वादयो भूयांसो धर्मास्तैस्सहोपलम्भ इत्यर्थः ।

(५) “साक्षात्त्वे तु” इत्यतोपे विवाद इत्यध्याहरणीयम् ।

ति विशेषे वाच्यः । ^१ दर्शनकृनो हि विवादो न
मात्सर्येण वाङ्मात्रेण वा, किन्तु तत्त्वाभिमानादेव ।
‘प्रत्यक्षार्थधर्मिकायां चाऽनुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्व-
सङ्करो दुर्वारः । * परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षा-
त्त्वमेव तथा (१), केवलं साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्व-
म् ? *—इति चेन्न, अस्यार्थस्य विनिगन्तव्यत्वापत्तेः
(२), ‘सर्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मने दृष्टलिङ्गादेशस्य
लिङ्गादिकबुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः (३) । * लि-
ङ्गादिधीजन्यत्वमनुमित्यादौ प्रयोजकम् ? *—इति चेन्न,
साक्षात्त्वेपि तर्हीन्द्रियसन्निकर्षादिजत्वमिति साक्षाद-
पि (४) सा न स्यात् । व्यञ्जकोपाधिनिधिता च जातिरि-
प्यते, न च तदत्र, ‘उक्तप्रकारबाधात् । * न च व्यञ्ज-
कनियमानभ्युपगत्या न तदत्रोपगम्यमिति वाच्यम्*,
टी० ॥ “निरंशे” इति । अखण्डजातावित्यर्थः । उपाधौ घटका-
दनिश्चये क्वचिदस्फुटत्वमपि संभाव्यते इति भावः । गोत्वादेर्दूरत्वादितो-
पादयहे सन्देहापि स्यादान्तरे तु ज्ञाने सोपि नास्तीति हृदयम् ॥ ^६ “दर्श-
नज्ञत” इति । शास्त्रकृतोऽनुभवकृतो वा । तथाच शास्त्रकाराणां साक्षात्त्वेन
वैमत्यं (५) प्रतीतिकलहो वेत्यर्थः ॥ साक्षात्त्वपरोक्षत्वयोः साङ्ख्यं स्यानान्त-
रमाह—। “प्रत्यक्षे”ति । “परोक्षत्वसङ्कर”-इत्युपलक्षणम्, अनुमितित्वम-

(१) तथा=ज्ञानित्वेन संमतम् ।

(२) साक्षात्त्वं न जातिः किन्तु परोक्षत्वमेव, केवलं परोक्षत्वाभावः साक्षात्त्व-
मिति वैपरीत्येनापि वक्तुं शक्यत्वादयमर्थस्तत्त्वविनिगमनावरहितत्वेनास्त्यविनिगतः
स च विनिगमनां प्रदर्शयित्वा विनिगन्तव्य इत्यर्थः ।

(३) विरोधः=साङ्ख्यम् । तथाहि ईश्वरज्ञानोपत्त्यनेश्वरज्ञानेऽपरोक्षत्वलिङ्गादि-
प्रयुक्तत्वेन च परोक्षत्वमिति ।

(४) साक्षादपि=साक्षात्कारिज्ञानात्मिकापि ।

(५) ‘स्यादिति’ शेषः ॥ यदुः साक्षात्कारित्वेन रूपेण साक्षात्कारिण ज्ञाने वै-
मत्यं भवति स च विशेषाभावात् स्यादित्यर्थः ।

दूरोपि द्रष्टव्यः ॥ दृष्टलिङ्गस्येश्वरस्य ज्ञानं परोक्षं भवितुमर्हति नत्वन्त-
मिति तत्र परोक्षापरोक्षत्वाविरोध इत्याह-^d “सर्वज्ञमिति । धर्मि-
कमानाद्यदि तत्र साक्षात्त्वं तदा तत एवानुमितित्वमपि किं न स्या-
प्रवृत्तेरुपादानगोचरापरोक्षज्ञानजन्यत्ववदिष्टाधनतानुमितिजन्यत्व-
त्वादिति भावः ॥ “उक्तप्रकारे”ति । इन्द्रियजत्वादिप्रकारेत्यर्थः ॥
चे”ति । जातौ व्यञ्जकनियमानभ्युपगमात्प्रकृतेऽपि स नाभ्युपग-
दति नच वाच्यमित्यर्थः ॥

मू० “किंमया दृष्टं तथा किं वा केनचित्कथितमिति सं-
यानुपपत्तेः । प्राग्भूतायां स्मर्यमाणायां तद्बुद्धौ त-
न्मते मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्याप्रत्यक्षोक्ति-
णायां साक्षात्तद्वाग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात्
“अर्थधर्मश्च साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरास-
म्^(२) । * “तथाप्यवाचितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारयत्
दन्ततः पदार्थान्तर^(३)मपि साक्षात्त्वमनुमत-
निस्तारोस्ति, भ्रान्ते^(४)रप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वात् ।
इति चेन्न, ‘तस्या^(५)पि साक्षाद्वाग्रहे कचिदपि त-
वादे न स्यादित्यादिदोषसाभ्यात् । अनुमानादि-
यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तिः ; क च व्याप्त्यादि

(१) धर्मि=ईश्वरज्ञानम् । तद्वाहकं मानं च=ईश्वरस्य कार्यानुकूला प्र-
ज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वान्मत्प्रवृत्तिवदिति ।

(२) ईश्वराभिसन्धेः स्वप्रकाशवादे निरास्यमिति त्वहं सम्भावयामि, अत-
च कर्तृकर्मविरोधखण्डनवेलायामिहैव मूले उक्तं “शेषं चैश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाश-
निर्वह्यामिति । विद्यासागरास्तु कर्मलक्षणखण्डनेन तत्त्वखण्डितमित्येव व्यावर्तनं त-
सार्यपि एव केपुचित्युक्तं केपु निरस्तमिति पाठो दृश्यते । यद्वा, विद्यासागरस्यापि
कथं तात्पर्यम् ।

(३) पदार्थान्तरम्=द्रव्यादिसप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थम् ।

(४) ननु भ्रान्तिसिद्ध साक्षात्त्वमित्यत आह-भ्रान्तिरिति ।

(५) तस्य=श्रवणभ्युपगम्यस्याऽनिर्णीतस्य साक्षात्त्वस्य । साक्षाद्वाग्रहे=वा-
त्कारिज्ञानेन यत्ने इत्यर्थः ।

इत्यादिदुरुत्तरपरम्परैव^(१) स्यात् । ^१सप्तपदार्थी^(२)-
नियमसाधनानि च कथं परिपन्थीनि न स्युरिति ।
* लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षात् ? *—
इति चेन्न, परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः । * ईदृ-
शी प्रमा तथा ? *—इति चेत्, ^१प्रत्यक्षभ्रमाऽव्याप्तेः । *
अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाऽजनित-
धीः साक्षात् ? *—इति चेन्न ।

टी० ॥ ^a “किं मये”ति । धर्मिदर्शनमात्रादेव साक्षात्त्वदर्शनात्सं-

शयो न स्यादुत्पन्नो वा संशयो न निवर्ततेत्यर्थः ॥ एतदेव स्पष्टयति-।

“प्राग्”ति ॥ “अनुगतसाक्षात्त्वकल्पनैव श्रेयसितरे”ति यदुक्तं तत्राह-

“अर्थधर्म” इति ॥ ^d “तथापी”ति । नहि वस्त्वन्तरेण प्रतीतिव्यवहा-

रावित्यर्थः । प्रतीतिब्रलायातस्यापि दोषदर्शनात्प्राग एवेत्याह-। “तस्या

पी”ति । “लिङ्गादी”त्यादिपदात्सङ्कुता^(३)दिसङ्ग्रहः ॥ ^f “क्वे”ति ।

अनिर्णीताश्रयत्वात्साक्षात्त्वस्ये यर्थः ॥ साक्षात्त्वस्य परिगणितपदार्थानन्त-

र्भावे दोषमाह-। ^g “सप्ते”ति । नियमसाधनानि परिशेषानुमानानि ॥

^h “लिङ्गादी”ति । यत्र लिङ्गशब्दसादृश्यजत्व नास्ति तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्य-

र्थः । अपरोक्षे इष्टापत्तिमाशङ्क्य “परोक्षे”ति ॥ ⁱ “ईदृशी”ति ॥ लिङ्गादिज-

त्वाभाववतीत्यर्थः ॥ साक्षात्कारिज्ञानलक्षणमभिप्रेत्याह-। ^j “प्रत्यक्षे”ति ।

अनुमानादि च तद्व्यवच्छेद्यं चेति कर्मधारयः । तेनानुमानादेव्यवच्छेदस्य

यदसाधारणं लिङ्गादि कारणं तदजनिता धीः साक्षाद्गीरित्यर्थः ॥

(१) प्रथमतः साक्षात्त्वे मानाभावदोषेः दुरुच्चरोऽनुमानप्रामाण्याङ्गोकारोपि लिङ्गा-
नुपपत्तिदुरुत्तरा, इन्द्रियार्थसचिकर्षजत्वादिनिङ्गस्वाङ्गोकारोपि लिङ्गलिङ्गिनां व्याप्तिग्रहस्य ला-
भावे दुरुत्तरा इति दुरुत्तरदोषपरम्परैव स्यादित्यर्थः ।

(२) सप्तपदार्थानां समाहारः सप्तपदार्थं तच्चियमसाधकानित्यर्थः ।

(३) सङ्केतः = अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केताधुनिकसङ्केतयोरन्यतरः
सङ्केतः शक्तिरित्येव यावत् ।

मू० १ एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता^(१) धोरनुमान
 दिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्य
 स्यात् । ^१ तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकस्यादिपरिहाराय व्यवच-
 यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्ववत्तत्रतत्रानुगतबुद्धि-
 रापत्तेः । * ^२ व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं, तनु नि-
 त्तानुसारेण व्यवहारः ? - इति चेन्न, "निमित्तस्या-
 नत्यापत्तिद्वारस्यैव कल्प्यत्वात् । ^३ तज्जनितत्वाभा-
 हि तेनैव रूपेणानुगतव्यवहारानुगतप्रत्ययावाद्या-
 त्वत्वेनापि । ^४ तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषा-
 त्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः । तस्मा-
^५ विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थनः ।
^६ नैवं चेदपराद्धं ते किमन्यापोहवादिना ॥ ४ ॥

टी० ॥ ^१ "एवं ही"ति । प्रकारान्तरेण तदशक्यनिर्वचनमनुमान-
 द्यपि प्रत्यक्षादिकारणानजन्यत्वेन निर्वाच्यमित्यन्योन्याश्रय^(२) इत्यर्थः ।
 षान्तरमाह- । ^३ "तत्त्वि"ति । इन्द्रियाद्यजन्यतयानुमित्यादिषु लिङ्गज-
 न्यतयोपमित्यादिषु साक्षात्त्ववत्^(४) तत्तदुपाधिकल्पनाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(१) प्रत्यक्षं च तत्तद (शब्दोपमानादि) अपरं च तद्व्यतिरिक्ता धोरितव-

(२) "निमित्तस्यानत्यापत्तिद्वारस्यै"ति व्यधिकरणे पठ्यो तथाचायमर्थः-निमित्त-
 चेदनतिप्रसक्तमस्ति तद्व्यतिप्रसङ्गाऽनापादकस्य तस्य द्वारस्य (कारणस्याऽपि कल्प-
 कल्पनाऽऽवश्यकीति । यद्वा कल्प्यत्वात्=व्यवहारहेतुत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादि-
 केपुचित्युक्तं पु तु "कल्प्यमानत्वादि"ति पाठस्तदपेक्षया "कल्प्यत्वादि"ति वरः ।

(३) यद्यपि मूने न प्रत्यक्षादिकारणानजन्यत्वमुक्तं किन्तु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्त-
 त्वमेव, न वाऽन्योन्याश्रयो दोष उक्तः, किन्त्वऽविनिगम्यत्वमेव, तथापि मूलस्य पथवति-
 तार्थमादायेत्यं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(४) प्रत्यक्षं साक्षात्त्वमखण्डोपाधिरनुमित्यादौ त्वनुमितित्वादि नाखण्डोपा-
 किन्त्विन्द्रियाद्यजन्यत्वमात्रं सखण्डोपाधिरिति सिद्धान्तः तत्रैवं साक्षात्त्वनिर्वाह-
 यनुमितित्वाद्यखण्डोपाधिकल्पना प्रसज्येत, साम्यादित्यर्थः ।

यथा साक्षात्त्वं व्यवह्रियते तथैव नानुमानादिगत एको धर्मस्त-
त्कथं कल्पनीयः स्यादित्याह-। “व्यवहारे” इति ॥ यथा साक्षा-
त्कल्पनानिमित्तमनुमानादिकारणाजन्यत्वमनतिप्रसक्तं तथा-
नुमानादाविच्छिन्नाद्यजन्यत्वमपीति निमित्तसाम्यात्कल्पना
स्यादेवेत्याह-। ^d“निमित्तस्ये”ति ॥ दोषान्तरमाह-। “तज्ज-
नितत्वे”ति । लिङ्गाद्यजन्यत्वेनैव साक्षात्कारिविज्ञानेष्वनुगत-
प्रत्ययः स्यान्न तु साक्षात्त्वेनापीत्यर्थः ॥ ^f“तथात्वे” इति । यथा-
कारानुगतप्रत्ययोपि केसरादिसद्व्यक्तिविशेषान्यत्वेनैव स्यादि-
त्यर्थः । यद्यपीत एवानिष्टप्रसङ्गात्साक्षात्त्वमनुभूयमानं दुरपलापं
तथापि व्यतिरेकस्य न विधिठयवहारनिर्वाहकत्वमिति भावः ॥
एनदेवाह-। ^g“विधिज” इति । व्यतिरेकेणासमर्थनं यस्ये-
त्यर्थः ॥ ^h“नैवमि”ति । तथाचाङ्गोठ्यावृत्त्यैव गद्याकारानुगत-
धीस्तु किं गोत्वेनेत्यर्थः ॥

सू० “शब्दानुमानोपमानजप्रमितिर्व्यतिरिक्तत्वे सति प्र-
मितित्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न त्रपते
(¹) स प्रष्टव्यः, किं प्रत्येकमिदं लक्षणं ? मिलितं
वा ? । नाद्यः, ^bप्रत्येकं व्यभिचारात् । द्वितीये, किं
मिलितानां निषेधः ? उत निषेधानां मिलितत्वम् ? ।
नाद्यः, प्रत्येकमेव व्यभिचारात् । नहि प्रत्येकम-
नुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः । नापि द्वितीयः,
^dमिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलक(²)संभवेपि
प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् । * न बह्वाश्रयाणामुक्तनि-
षेधानां लक्षणत्वमपि त्वेकाश्रयाणाम् ? -इति
चेन्न, ^fसमुदायिभेदेपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेक-
तोपचारबीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते(³) ।

(१) न त्रपते = न लज्जते । (२) मेलकम् = मेलनम् ।

(३) परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावादित्य-
यिसमन्वेन वक्ष्यते इत्यर्थः ।

* असमुदायत्वे^(१) सतीत्यपि विवक्षितम् ।
इति चेन्न, ^१समुदायत्वविशिष्टे एवांशतः स्वात्मा
वृत्तिविरोधभयेनासमुदायत्वस्यै^(२) वृत्त्यत्वेन तादात्म्यं
प्रसङ्गो दुर्वारः । * ज्ञानस्यैवं विवक्षितम् ।
चेन्न, ^१विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव ।

टी० ॥ ननु प्रतीतित्वं प्रतीत्यन्तरभिन्नत्वविशिष्टं यत्
त्वव्यवहारहेतुरिति विधित्वमेवेत्याशङ्क्याह— “शब्देति
प्रत्येकमिलितदोषाऽज्ञानमेव त्रपाहेतुः, व्यतिरेकविशिष्टस्यो
धेर्विधित्वाभिमानो ^(३)वा ॥ ^१“प्रत्येकमिति । अनुमित्यादि
प्रत्येकान्योन्याभाववत्त्वे सति प्रतीतित्वस्यानुमित्यादिप्रत्येक
तिव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ ^२“नही”ति अनुमित्यादिसमुदाय
न्योन्याभावस्य प्रत्येकगतत्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^३“मिलिते
ति । अनुमित्यादित्रयमेलके त्रितयान्योन्याभावमेलकमन्वये
तिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^४“न बह्वाश्रयाणामिति । मिलिताश्रयानु
त्यादयो बहवः प्रत्यक्षं त्वेकोपाधिस्त्वङ्गृहीतमेकम्, एकतिष्ठ
लक्षणस्य विवक्षितमित्यर्थः ॥ ^५“समुदायी”ति । समुदायिने
मित्यादयो यद्यपि बहवस्तथापि तत्समुदाय एक एवेत्येक
श्रयत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अनुमितिषु यथा लिङ्गादिकत्वे
कमु^(४)पचारबीजमेवमनुमित्यादित्रये प्रत्यक्षभिन्नत्वमैक्यनि
श्चयमस्त्येवेति भावः ॥ ^६“असमुदायत्वे”इति । तथाच तानु
त्यादिमेलकेतिव्याप्तिस्तस्य समुदायत्वादित्यर्थः ॥ ^७“समुदा
यत्वे”ति । एवमप्यनुमित्यादिमेलकेतिव्याप्तिस्तस्य समुदाय
त्वविशिष्टस्यासमुदायस्यात्माश्रयभयेन स्वीकार्यत्वादित्यर्थः ।

(१) असमुदायत्वे सति = समुदायत्वानाश्रयत्वे सति ।

(२) असमुदायत्वस्य = समुदायत्वानाश्रयत्वस्य ।

(३) वस्तुतो व्यतिरेकविशिष्टस्योपाधेरप्यंशतो व्यतिरेकवत्
वैयर्थ्यत उक्तमभिमान इति ।

(४) “एकतोपचारबीजमिति सूचितः पाठः ।

“ज्ञानस्ये”ति । अनुमित्यादिमेलकस्य ज्ञानत्वान्नातिव्याप्तिरिति-
 त्वर्थः ॥ “विशिष्टस्ये”ति । समुदायत्वविशिष्टानुमित्यादेरपि
 ज्ञानत्वादतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥

सू० “एके”ति च किमाश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः?—
 १ उताऽभिन्नजातीयता?—२ उतैकोपाधिकता?—३ उतैक-
 (१)सङ्ख्या योगिता?—४ उत द्वयादिसङ्ख्यायोगा-
 भावः?—५ । “आद्ये” तद्विशिष्टस्य (२) व्यापकता-
 दोषः, व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् । “धर्मिणा
 च लक्षणस्य विशेषणेऽलक्ष्यधर्मत्वं धर्मस्य स्यात्,
 स्वस्यैव (३) स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । “आश्रयाभेदस्यैव-
 लक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः । द्वितीये तदेवाभिन्नजाती-
 यत्वं लक्षणमस्तु, अवश्यन्तया प्राचस्येन प्रतीयमा-
 नत्वात् । न तृतीयः, परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्या-
 दिषु मिलितास्वपि भावात् । नापि चतुर्थः, वैशे-
 षिकपक्षे गुणतया तदभावात् ।

टी० ॥ एकाश्रितोऽनुमित्यादिनिषेधमेलको लक्षणमिति
 यदुक्तं तत्रैकत्वं विकल्पयति—। “एकेति चे”ति ॥ “आद्ये”
 इति । एवं सत्येकस्या एवं प्रत्यक्षव्यक्तेः सङ्ग्रहे लक्षणस्य व्य-
 क्त्यन्तराव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ “व्यक्त्यात्मनः” इति । एक-
 त्वस्य व्यक्तिस्वरूपाभेदस्य व्यावृत्तत्वादित्यर्थः ॥ एकलक्ष्याश्र-
 यत्वं च लक्षणविशेषणं चेत्तदा लक्ष्यवृत्तिता लक्षणस्य न स्यादि-
 त्याह—। “धर्मिणे”ति । एकाश्रयत्वं लक्षणे न विशेषणं येनाल-

(१) एकद्वयादिशब्दा भावप्रधाननिर्द्देशत्वेनैकत्वाद्वित्वादिसङ्ख्यापराः ।

(२) तद्विशिष्टस्य=आश्रयव्यक्त्यभेदघटितलक्षणस्येत्यर्थः ।

(३) एकलक्ष्याश्रयत्वमित्यत्र विशेषणविधयैकव्यक्तिरूपलक्ष्यस्यापि
 लक्षणे प्रवेशात्पुनस्तस्य लक्षणात्मकधर्मस्य लक्ष्यवृत्तिता न स्यात्, स्वस्य
 स्ववृत्तिनानुपपत्तेरित्यर्थः अत्रचित् “धर्मस्ये”त्यस्य स्थाने लक्षणस्येत्येव
 पाठः ।

द्वयधर्मता स्यात् किन्तु पलक्षणमिति न स्ववृत्तितेत्याशङ्क्या-
 “आश्रये”ति । अनुमित्यादयोऽप्याश्रयाभेदोपलक्षिता इति प्रा-
 क्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एकोपाध्यवच्छिन्नाश्रयत्वं यदि
 विशेषणं तदा परोक्षप्रमितित्वरूपैकोपाध्यवच्छिन्नानुमित्या-
 मेलकातिव्याप्तिरेवेत्याह— । “परोक्षे”ति । प्रत्यक्षमात्रवृत्त-
 धिविवक्षायां तेनैवान्वया^(१) सिद्धिरिति भावः ॥ ^१“गुणतये”ति
 अनुमित्यादिव्यतिरेकमेलकस्यैकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्य-
 त्यक्षे गुणे न सम्भवतीत्यर्थः ॥

सू० भावे वाऽनुमित्यादित्रयवृत्तीनां त्रयाणामप्यभावा-
 नामेकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यसम्भवात् । मि-
 ताना^(२)मेकसमुदायापेक्षया तथात्वात् । ना-
 पञ्चमः, वैशेषिकमतानुसारेणानुमित्यादित्रयेपि
 दभावस्य तुल्यत्वात् । अतदनुसारेण^(३) प्रत्यक्ष-
 क्तिष्वपि द्वयादिसङ्ख्यायोगात् । * तथापि नैक-
 प्रत्यक्षव्यक्तौ द्वयादिसङ्ख्यापरिसमाप्तिः^(४); द्वयादि-
 सङ्ख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभावशब्देन विवक्षि-
 तः ? *—इति चेन्न, का हि परिसमाप्तिर्येकस्यां व्य-
 नास्तीत्युच्यते ? । * तत्रैव वृत्तिद्वयादेः परिसमाप्ति-
 सैकस्यां व्यक्तौ नास्ति ? । *—इति चेन्न, एवमेक-
 त्वस्यापि न क्वचित्परिसमाप्तिः स्यात् । नहि त-
 तत्रैव वृत्तिरन्यस्यैकत्वाभावप्रसङ्गात् । अत एक-
 त्वसङ्ख्यावन्त्यासेव व्यक्तौ द्वयादिपरिसमाप्तिरिति

(१) प्रत्यक्षेणस्येति शेषः ।

(२) मिलितानां त्रयाणामभावानामेकसमुदायापेक्षया तथात्वात्
 = एकत्वेवसङ्ख्यासामानाधिकरण्यत्वादित्यर्थः ।

(३) अतदनुसारेण = वैशेषिकमताऽननुसारेण । “द्वयादिसङ्ख्या-
 योगात्”—इत्येतोऽप्ये ‘न तदभावः इत्यव्याप्तिरसम्भवो वा’—इति शेषः ।

(४) परिसमाप्तिः = पर्याप्तिः सर्वत्र प्रकृते ग्राह्या ।

विशेष एव । * एकव्यक्तिगतैकत्वसङ्ख्याव्यक्तिर्नान्यत्र ? *—इति चेन्न, सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रसङ्गात्, अननुगतत्वापत्तेश्च^(१) । * सत्तैकैव जातिरूपा, एकत्वं तु प्रतिव्यक्तिं भिन्नं गुणपदार्थः ? *—इति चेन्न न वैशेषिकैर्विग्रहलोभोऽसि । कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहारविशेषमपश्यन्नपि कानिचित्कानिचिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि । * सत्तैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेर्नैवं^(२) स्यात् *—इति चेन्न, टी० ॥ अशुपेत्याह—। “भावेवे”ति । अनुमित्यादिसमुदायस्यैकतया तत्राप्यभावमेलकसत्त्वाल्लक्षणमतिव्यापकमेवेत्यर्थः ॥ ^b“वैशेषिके”ति । द्वयादिसङ्ख्याविरहित्यनुमित्यादावतिव्याप्तितादवस्थ्यादित्यर्थः ॥ “अतदि”ति । सङ्ख्यायाः पदार्थात्तत्त्वाभ्युपगमे इत्यर्थः । यथाऽनुमानादित्रये द्वित्वं त्रित्वं चापरिसमाप्यते तथा नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तावित्यपरिसमाप्तद्वित्वादिप्रत्यक्ष^(३)मेकमेवेत्याशङ्कते—। ^d“तथापी”ति । धीव्यवहारोऽस्तन्मात्रगतत्वं तत्र परिसमाप्तिः, तच्च नैकत्वस्यापीत्याह—। “एवमिति”ति ॥ ^f“अतः” इति । यदेकं तद्द्वयमपीत्यविशेषाल्लक्षणे विशेषणोपादानमनर्थकमेवेत्यर्थः ॥ ^g“अननुगतत्वे”ति । सत्तैकव्यक्तिमात्रवृत्तिता लक्षणस्य स्यादित्यर्थः ॥ ^h“साम्यात् । जातिपरापरत्वध्रौव्यमेव च क्वाप्येकस्य न्यूनवृत्तित्वे अमाणं स्यात् । * क्व तथा ? *—इति चेन्न,

(१) ‘लक्षणस्ये’ति शेषः ।

(२) यद्येकत्वं जातिस्तर्हि सत्ताद्वयत्वयोरिव परापरभावो वास्तव्यं सम्भवति सत्तायां सत्तावैधुर्येणैकत्वभावेन न सत्तापरं नाप्येकत्वं परमेकत्वं एकत्वाभावेऽपि सत्ताभावाद्द्वयादौ च तयोः साङ्ख्यादेरप्येकत्वं गुण एवेत्यर्थः नैवं स्याद्, एकत्वं जातिर्नस्यादित्यर्थः ।

(३) अपरिसमाप्तं द्वित्वादि यत्र प्रत्यक्षे तदित्यर्थः ।

‘शैलेऽनलस्यानुमायामपि क्व हस्तवितस्त्यादौ तद्वत्
इत्यनिश्चयवददोषत्वात् । * अथास्तु मा^(१) सा
सीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन द्वित्ववि-
र्यत्र न समाप्यतेऽभिहिताभावत्रयं चास्ति तत्प्र-
क्षमिति * । सैवम्, अनुमित्यादित्रयेपि न त्रित्व-
परिसमाप्तम् । एवं ^(२)सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः
* अन्या सा त्रित्वव्यक्तियर्थाऽन्यत्र ? *—इति चेन्न
‘त्रित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये परिसमा-
प्त्यभावात् । * काचिदपि त्रित्वव्यक्तियत्र न समा-
प्यते ? *—इति चेन्न, अव्यापकत्वात् । ‘प्रत्यक्षत्व-
त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिक-
मताभ्युत्थितेन भवताऽभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्य-
प्रत्यक्षव्यक्तयस्त्रिस्रो न स्युः । तदेव हि त्रित्ववि-
धीयते यत्र त्रित्वं परिसमाप्यते ।

टी० ॥ “सास्यादि”ति । सत्ताया एव गुणत्वं सत्ताया
गुणत्वं स्याद्विनिगमनाऽभावादित्यर्थः । एकस्यां कस्याञ्चिद्व्य-
सत्तापरिहारेणैकत्ववृत्तौ स्यादेवं पराऽपरभाव इत्याह—
ती”ति । विशेषानिश्चयस्य प्रमाणादोषत्वमाह—
इति ॥ “त्रित्वव्यक्तेरिति”ति । एकस्या अपि त्रित्वव्यक्ते-
परिसमाप्तौ त्रित्वापरिसमाप्तेः सत्त्वादित्यर्थः । अव्यापि-

(१) मावासीदित्यत्रमावा आसीदिति छेदः । नायं माड्गुण-
किन्तुमाशब्दः माड्गुणकारे. “माड्गुण”ति सर्वलकारापवाद-
लुङिषति “अस्तेर्भू”रिति प्रकृतेर्भूभावेन मावाभूदित्यापद्यते । माशब्द-
योगेन न तथा माड्गुणे एव तथाविधानात् इतरथास्तेवेवभूवते
अतएव “कथन्तर्हिमाभवतु, माभविष्यतीति”ऽनायं माड्गुण-
इतिमादाधुस्तद्धिदः । तथा च मावासीदित्यस्य न वास्थितः स्याद-
त्यर्थो द्रष्टव्यः ।

(२) अनुमित्यादित्रये एव त्रित्वसमाप्त्यङ्गीकारे दोषमाह—एवमिति ।

मुपपादयति-। “प्रत्यक्षत्वस्ये”ति । वैशेषिकमतसु पेक्ष्य प्रतीतिब-
 धात्प्रत्ययप्रतीतिषु गुणभूतास्वपि त्रित्वसंभ्युपेयमित्यर्थः ॥
 प्रतीतिमेवाह-। “अन्यथे”ति ॥

सू० “किञ्च, तथापि स एवातिव्यापकतादौषः । त्रित्वे-
 नावच्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदभिमतसभाव-
 त्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरु-
 क्ता, तद्व्यावर्तनाय भवताऽभिधीयते काचिदपि
 त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते इति, नचैवमुक्तेऽ-
 सावतिव्याप्तिर्निवर्तते तत्राप्युक्तविशेषणस्य विद्या-
 मानत्वात् । नहि त्रित्वावच्छिन्ने तस्मिँस्त्रित्वव्य-
 क्तिः काचिदपि समाप्यते । त्रित्वलक्षणैकोपाध्यव-
 च्छिन्ने तस्मिँस्त्रित्वव्यक्त्यन्तरं^(१) भवदप्याश्रयान्तर-
 मादाय वर्तते, न तु तत्रैव परिसमाप्यते । यत्र चोक्त-
 मुपाधिभूतं त्रित्वं, तेषु यदि त्रित्वसमाप्तिर्धर्मिषु
 दृश्यते, तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मिमात्रे लक्षणाऽव्या-
 वृत्तिः सिध्येत्, न तु त्रित्वविशिष्टे धर्मिणि । तस्मा-
 दतिव्यापकत्वं तदवस्थमैव । अभावत्रयं च त्रित्वोपा-
 ध्यवच्छेदेन समुदिततामुपगतवति विशिष्टे धर्मि-
 णि वर्तते, नत्वविशिष्टे, प्रत्येकसभावत्रयावस्था-
 नस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् ।

टी० ॥ ‘काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न परिसमाप्यते’-इति
 विशेषणदानेप्यनुमित्यादित्रये त्रित्वावच्छिन्ने स्वविशिष्टे स्ववृ-

(१) त्रित्वावच्छिन्न-घट-पटैतत्त्रितये वर्तमानं यत्त्रित्वं तद् यद्यपि
 त्रित्वावच्छिन्नेपि वर्तते तथापि घटपटलक्षणमाश्रयान्तरमादायैव, न तु
 केवले त्रित्वावच्छिन्ने वर्तते-इत्यर्थः ।

त्तिमयात्प्रथमत्रित्वविशिष्टे ^(१) त्रित्वान्तरस्य च त्रित्वत्वेनेकी
परिसमाप्त्यनुपपत्तेरतिव्यापकत्वं तदवस्थमेवेति “किञ्चे”
ना “इतिव्यापकत्वं तदवस्थमेवे”त्यन्तेन विशदयन्नाह ॥
चे”ति । नन्वनुमित्यादिषु परिसमाप्तमेव प्रथमत्रित्वमिति
कुतोऽतिव्याप्तिरित्यत आह— । “यत्र चे”ति । धर्मिमात्रेति
मिर्नोक्ता, किन्तु त्रित्वावच्छिन्ने, तत्र च त्रित्वापरिसमाप्ति
वेत्यर्थः ॥ प्रत्येकं धर्मिण नानुमित्याद्यन्योन्याभावावच्छिन्ने
विशिष्टे तत्सत्त्वेन प्रागपि तत्रैवातिव्याप्तिरुक्ता, सा प्राद्या
न परिहृतेत्याह— । “अभावे”ति ॥ “प्रत्येकमिति” । अनु
तावनुमित्यन्योन्याभावाभावादित्यर्थः ॥

मू० “अथ अन्यसे— * तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वं
नैव व्यवच्छेदः, न ह्यभावत्रयवत्तित्वं ^(२) विशेषण
माश्रयकोटावन्तर्भाव्य तासु व्यक्तिषु प्रमितित्वं
वर्तते ^(३) किंतु तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे, उक्त
भावत्रयं प्रमितित्वं चेत्येतद्व्याप्तिस्तत् प्रत्येक
मिति हि ब्रूयः? —इति, न, ^(४) भवतापि भिन्नधर्मा
वच्छिन्नस्यैव ^(५) धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयवत्
चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि,—यदि प्रमिति
त्वस्य क्वाचित्कत्वे निर्यासकं नोच्यते तदा स
प्रमितिः स्यात्, न वा काचिदपि ।

(१) अत्र “प्रथमत्रित्वस्य” इति शेषो द्रष्टव्यः ।

(२) अभावत्रयवत्तित्वम् = सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाभावत्रयवत्
विशिष्टं त्रित्वमित्यर्थः । तासु = अनुमित्यादिषु ।

(३) नहि वर्तते—इति सम्बन्धः, विशेषणीभूते त्रित्वेपि प्रमितित्वं
त्वमसङ्गादिति तत्र हेतुः गुरणीयः ।

(४) भिन्नधर्मावच्छिन्नस्य = अन्यान्यधर्मावच्छिन्नस्य । तथाहि प्रत्येक
यथार्थानुभवत्वाद्यवच्छेदेन प्रमितित्वं प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनाभावत्रयवत्
च वाच्यम् । तथाचाभावत्रयप्रमितित्वयोर्वैयधिकरण्याल्लक्षणाऽविधि
रिति भावः ।

सर्वत्र सत्ताऽसत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया^(१) ।
नियामकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः ॥४२॥
तन्नियामक^(२)साश्रये विशेषणीभूतं वक्तव्यमुपलक्ष-
णीभूतं वा ? । आद्ये^(३)यदेव प्रमितित्वस्याऽऽ-
श्रये विशेषणं तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तदा त्रित्वा-
वच्छिन्नेनुमित्यादा^(४)वभावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र
प्रमितित्वेनापि त्रित्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति प्र-
मितित्वान्न तद्व्यवच्छेदः ।

टी० ॥ विशिष्टे चेदतिव्याप्तिस्तदा प्रमितित्वेनैव तद्व्य-
वच्छेदः, नहि विशिष्टे प्रमितित्वमित्याशङ्कते-। “अथे”ति ।
प्रमितित्वमपि यथार्थानुभवत्वादिविशिष्टे वक्तव्यमन्यथातिप्र-
सङ्ग इति प्रकृतेपि त्रित्वविशिष्टे प्रमितित्वं नानुपपन्नमिति
परिहरति-। “भवतापी”ति । यदवच्छिन्ने प्रमितित्वं तदव-
च्छिन्ने एवाभावत्रयं चेन्न वाच्यं तदा त्वत्पक्षे लक्षणस्यासम्भव
एवेत्यग्रे भावाभिधायकः ॥

सू० “अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्ने चाऽ-
भावत्रयसम्बन्धः, तदा^(५)नास्ति त्वत्पक्षेपि प्रमिति-
त्वस्यैकधर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वम् । वि-
शिष्टेपि धर्मिण्याश्रितो^(६)धर्म्याश्रित एवेति कृत्वा

(१) अन्यानपेक्षया नियमे (स्वीक्रियमाणे) सर्वत्रसत्ताऽसत्ता
वा स्यादिति सम्बन्धः ।

(२) प्रमितित्वस्य यद्यथार्थानुभवत्वादिरूपं नियामकमवश्यं वक्तव्यं
तन्नियामकमित्यर्थः ।

(३) यदि विशेषणं तदापि प्रमितित्वाश्रयविशेषणमेवाभावत्रय-
स्यापि नियामकतयाऽऽश्रयविशेषणमुतात्थ्यदिति तत्र प्रथममनुवदति
आद्ये इति । द्वितीयमनुवदति अथेति ।

(४) अनुमित्यादौ = अनुमित्यादिसमुदाये ।

(५) एवं सति प्रमितित्वाभावत्रयवत्त्वयोर्वैयधिकरण्यादसम्भव इव
लक्षणस्येत्याह--तदेति । अभावत्रयेण सहेति शेषः ।

(६) यथा शाखावच्छिन्नसंयोगविशिष्टे वृक्षे धर्मिण्याश्रितो मूला-

प्रमितित्वस्याभावत्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादिवि-
 प्रसङ्गस्तदवस्थः । नापि द्वितीयः, उपलक्षणी-
 केनचिद्धर्मेण ^(१) योऽसावुपलक्षितो धर्मो स एव क-
 त्रित्वविशिष्टः, विशेषणवतोऽपि यावद्विशेष्यवस्तु-
 विशेष्यवस्त्वात्मकत्वात्, यथा दण्ड्यपि पु-
 पुरुष एव । एवं च सत्युपलक्षितादनन्यभते त्रि-
 विशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं, निया-
 केनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभेदव्यवस्थिततया तस्याप्य-
 च्छिन्नत्वात् । ^b तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता-
 * तथाप्युपलक्षकेण त्रित्वविशिष्टतया नोपलक्षित-
 ऽसौ धर्मो, किन्तु स्वरूपेण *—इति चेन्न, उक्त-
 यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि । * तथापि
 विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितम् * ?—इति चेन्न,
 * नोपलक्षितं, अविशिष्टेनापि तन्नोपलक्षितमेव
 * अन्यथा प्रकृतेऽपि वैयधिकरण्यापत्तेः । तदासा-
 ल्लसत्पल्लववचनविलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरे-
 प्रतिपादितोयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः ।

टी० ॥ भावमेवाभिधायनं कि- । “अथे”ति ॥ ^b “तथापि”-
 ति । त्रित्वविशिष्टप्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वं चानुमित्यादि-
 पीत्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । “तस्यापी”ति । उपलक्षणा-
 वैशिष्ट्यमपि नावच्छेदकमित्यर्थः । अवैशिष्ट्यमपि न त-
 त्याह— । “नोपलक्षितो”ति ॥ “अन्यथे”ति । प्रमितित्वस्या-
 भावत्रयस्य च नानाधर्मावच्छेद्यत्वेन वृत्तावित्यर्थः ॥

वच्छिन्नस्तदाभावोऽपि धर्म्याश्रित एव तथाऽन्यधर्मावच्छिन्नप्रमितित्ववि-
 शिष्टे प्रत्यक्षे धर्मिण्याश्रितेऽन्यधर्मावच्छिन्नोऽभावत्रयसम्बन्धोऽपि धर्म-
 श्रित एव नियामकधर्मविशिष्टयोर्भेदेऽपि प्रत्यक्षस्य धर्मिण्येकत्वादित्यर्थः ।
 (१) केनचिद्धर्मेण = यथार्थानुभवत्वादुष्टकारणोद्भवत्वादिना ।

एतदे-
 तु वे-
 तत्सा-
 (१) वि-
 चेत्
 संशय-
 मर्शो-
 त्का-
 धर्मि-
 पक्ष-
 रयि-
 टी-
 तत्र च प-
 णानां स-
 यस्तथा च
 पक्षे” इति
 ग्यसाध्य-
 यति— ।
 सादित्य-
 साधना-
 दिति भ-
 (१)
 (२)
 (३)
 धर्मिना-
 (४)
 कत्वनिव-

एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतं लक्षणस्याभिधानं
तु केनांशेनोपयुज्यते “अन्याभिप्रायोक्तमपि हि
तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति ^(१) अनुमानमपि
^(२) किमुच्यते करणपक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति
चेत् किं लिङ्गत्वं व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेत्
संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्ट्यापि व्यापकं तत्परा-
मर्शेति प्रसङ्गात् ^(३) अत एव न तस्य वर्तमानस्य अत-
त्कालेऽप्युपलक्षणत्वात् विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं
धर्मिणाश्रयवदप्रवृत्त्यापत्तेः ^(४) * पक्षधर्माद्धेतोः
पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशं च वैयधिकर-
णमिष्टमेवेत्यतो नैवस् ?-इति चेन्न ।

टी० ॥ ननु चेदनेव प्रमाणमेवेति च प्रतिज्ञाद्वयं निर्वाह्यं
तत्र च पदार्थानां लक्षणमनुपपन्नमिति भट्टनात्पर्येण तु लक्ष-
णानां समानांसमानजातीयव्यवच्छेदे न फलमिति तदभिप्रा-
यस्तथाच प्रकृतसङ्गतमिदमत आह-। “अन्ये”ति । “करण-
पक्षे” इति । भावसाधनत्वनिवृत्त्यै ^(४) पक्षधर्मत्वमिति हि सन्दि-
ग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्षस्तद्वर्तमानं तत्र सन्देहस्योपलक्षणतां दूष-
यति-। “संशयस्ये”ति । वह्निज्ञाने वृत्तेऽपि धूसपरामर्शः करणं
स्यादित्यर्थः लिङ्गपरामर्शस्तत्र करणमेवानुमित्यनुत्पादस्तु सिद्ध-
साधनादिति न वाच्यम् लिङ्गपरामर्शस्य चरमकारणत्वोपगमा-
दिति भावः ननु व्यापकनिश्चयेन विरोधिना तत्र संशयस्य

(१) { प्रत्यक्षं खण्डितं प्रागनन्ताभिरुपपत्तिभिः ।
सुदृढं खण्ड्यतेऽद्यानुमानं परिकरान्वितम् ॥ }

(२) अनुमानं दूषयितुं पृच्छति किमिति ।

(३) धर्मीति, धर्मी पर्वतादिर्नष्टो यस्य वह्निगादेः साध्यस्य तत्र
धर्मिणाश्रयवद्वह्निगादौ वह्निगाद्यर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(४) भावसाधनत्वनिवृत्त्यै = अनुमितिरनुमानमिति भावयोग्युत्पत्ति-
कत्वनिवृत्त्यै ।

नाशान्न तस्योपलक्षणत्वं यत्र स वर्तमानस्तत्रोपलक्षणं भवत्येवेत्य
 आह—“अत एवे”ति । वर्तमानस्योपलक्षणत्वमिति शेषः ॥ “अत
 एवे”ति । वक्ष्यमाणहेत्वतिदेशः तमेवाह—“अतत्काले” इति ।
 “(१) विशेषणत्वे” इति । सन्देहविशिष्टो धर्मा यदि पक्षस्य
 सन्देहनाशे विशिष्टस्य पक्षस्यापि नाशादनुमायां जानायाति
 साध्यं कुत्र वर्ततेत्यर्थः ननु विशिष्टस्य पक्षत्वेपि तदनुमायादि
 श्रेष्ठमात्रे साध्यमिदिरिति तस्यावस्थानादनुमितवह्नित्वे
 प्रवर्तते नचान्यधर्मादन्यत्र साध्यमिदुत्रतिप्रसङ्गो विशिष्टधर्मस्य
 विशेष्ये साधकत्वनियमाभ्युपगमादित्याशङ्कते—“पक्षे”ति ।

सू० “पक्षमादायैव वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्य-
 लक्षणव्याप्तिर्लोपापत्तेः * तद्यापि विशेष्यमादाय
 सास्ति ? *—इति चेन्न, ‘साध्यविशेषसिद्धिरपि व
 व्याप्तिबलायात् सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यप-
 वसानबलादेवेति सामान्यविशेषसिद्धयनुपयोगिनां
 पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानु-
 मितिकारणत्वेनेष्टव्या सिद्धसाधनं च न स्वार्थानु-
 माने दोष इति नानुमितिसात्रहेतुनिवेशनी^(१) सेति
 मोक्षमाणैर्हि “(३) आगमेनानुमानेन ध्यातात्-

(१) अथाज्ञातसत्सन्देहस्य विशेषणत्वमाहोस्विज्ज्ञातमतः ननु
 अज्ञातसत्तस्य विशिष्टबुद्धयनियामकत्वेन विशिष्टबुद्धिविषयतामन्त-
 र्पर्वतादेः पक्षत्वानुपपत्तेरतएव नाज्ञातस्य विशेषणत्वमपीतराणावर्त-
 त्वात्—नहि स्वरूपसर्वमात्रेण विशेषणं सम्भवति येनाज्ञातस्यापि वि-
 शेणत्वमङ्गीक्रियेत तदेव हि विशेषणं यद्वशावर्त्तयतीतरस्माद्विशेषमज्ञा-
 तस्य च विशेष्या व्यावर्त्तकत्वादिति नाज्ञातस्य विशेषणत्वम् । ननु
 द्वितीयः ज्ञातस्य व्यावर्त्तकत्वमपि ज्ञानस्य स्वात्पत्तितृतीयस्य वृत्तिव-
 प्रतियोगित्वेनेति सन्देहनाशानन्तरं विशिष्टस्य पक्षस्यापि नाशादनु-
 मायां ननुमितौ साध्यं निराश्रयं स्यादित्याह—विशेषणत्वे—इति—

(२) सेति—पक्षधर्मतेतीत्यर्थः ।

(३) अत्रागमेत्यादिना न शब्दादिप्रमाणमभिप्रेतमपि तु व-
 णादित्रयम् । प्रगल्भाचार्यास्तु “आगमेनानुमानेन”त्यादिपक्षे न

(१)
स्व
रस
त

रिति य
विशिष्टे
कारयम
सति प
मिध्यद्वि
दिति प
धनस्या
सनि रू
धनात्
स्यानुनि
श्रवणं
समानप्र
ताया

ग्यताघ
मननप्र
श्रवणादि
नानुमान
तथा चै
वत्र हेतु
सत्त्वेत्य
तुत्वनि
मनस्या
न्यस्य प
दिमत

(
(
संशयये
निरास

(^१)त्यक्षणे न च त्रिधात्मनि प्रमाणानां(^२)सम्प्लवः स्वार्थमुच्यते" इति ^(३)एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता ।

टी० ॥ एवं सति लिङ्गलिङ्गिनोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति यदुच्यते तदुच्येतेति परिहरति ॥ "पक्षमादाये"ति । ननु विशिष्टे सामानाधिकरण्याभावेपि विशेष्ये तदुभयसामानाधिकरण्यमत्वान्न व्याप्तिलोप इत्याशङ्कते-। ^b"तथापी"ति । एवं सति पक्षधर्मता नानुमित्यङ्गं स्याद् व्याप्तिबलादेव सामान्यं मिध्यद्विशेषमादायैव सेत्स्यतीति विशेषभिद्वावपि तदनुपयोगादिति परिहरति-। "साध्यविशेषे"ति । स्वार्थानुमाने सिद्धसाधनस्यादोषत्वमाह-। ^d"सोक्ष्माणैरि"ति । सुचोऽकर्मकस्य सति रूपं तथाच मुमुक्षुभिरित्यर्थः आगमावगतात्मनि मननबोधनात् सिद्धसाधनं न दोषः श्रुतिबोधितेष्टसाधनताकस्य मननस्यानुमितसाहेतुकत्वेन तत्र संशयस्यानपेक्षणात् प्रकारान्तरेण श्रवणं तदन्यप्रकारेण संशयान्मननमित्यसारं श्रवणमननयोः समानप्रकारकत्वावगमादिति भावः ॥ "एतेने"ति । पक्षधर्मताया अनङ्गत्वप्रदर्शनेन साधकबाधकसामानाभावलक्षणसंशययोग्यताघटितं पक्षत्वं निरस्तमित्यर्थः यद्वा साधकमाने सत्यपि मननप्रवृत्तिर्दर्शनेनेत्यर्थः ।

श्रवणादि त्रयमभिहितमपि तु "ध्यानात्प्रत्यक्षणेन चे"ति द्वितीयपादेनानुमानानन्तरं प्रत्यक्षवदागमानन्तरमनुमानभिधीयतइत्यर्थं ब्रुवते तथा चैतन्मतेऽप्यागमिकात्पावगमानन्तरमनुमानविधानान्न पक्षतायास्सर्वत्र हेतुत्वं तत्र प्रगल्भाचार्यकृत एवार्थसम्पत्तिरिति मन्ये तत्र सिद्धि-सत्त्वेऽप्यनुमितिदर्शनेन न पक्षतायास्सर्वत्रकारणत्वमिति पक्षधर्मताहेतुत्वनिरासकप्रकृतग्रन्थोपयोगित्वात्तदर्थस्य श्रवणानन्तरं मननबोधने तु मनस्यापि साक्षात्काररूपत्वेन सिद्ध्यनन्तरमनुमितैरबोधनान्न तद्ग्रन्थस्य पक्षधर्मताहेतुत्वनिरासकत्वं सम्भवति श्रवणादि त्रितयविधानवादिमत इति । (१) प्रत्यक्षणेनेति प्रत्येकमागमाद्यन्वयि ।

(२) सङ्करः । एकधर्मिगोचरत्वमिति यावत् ।

(३) ननु तत्र साधकसामानाभावरूपायाः पक्षधर्मताया असत्त्वेपि संशययोग्यत्व रूपापक्षधर्मतास्त्येवेति न पक्षतायामनुमितिमात्रहेतुत्वनिरास इत्यत आह-एतेनेति ।

मू० "व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा नाद्यः । अतः हीतव्याप्तिनापि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताम्रज्ञात् नापि द्वितीयः व्याप्यतुल्यलेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि (१) व्याप्यत्वग्राहिनायाः प्रवश्यं वक्तव्यत्वात् अत एव द्वितीयतृतीयविशेषोऽपि निरस्ते धारावाहिनि तथात्वापत्तेः । गृहीतव्याप्तिना च युगपदुभयग्रहणो द्वावैतौ व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् * नच तदनुमानमेव*, असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्वैतहेतोः सिद्धसाधनव(२)दपक्षधर्मत्वात् * स्वार्थानुमानायं दोषः ? *-इति चेन्न, प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्साक्षात्त्व विरोधापत्तेः ।

टी० ॥ पक्षधर्मता चेदनङ्गमस्तुतर्हि व्याप्यत्वमेव सिद्धत्वमित्याह-। "व्याप्यत्वमिति । वस्तुगत्या यद्व्याप्यं तस्य परामर्शोऽव्याप्यत्वेन वा परामर्शोऽनुमानमाद्यं दूषयति-। "अतः हीते"ति ॥ द्वितीये त्वाह-। "व्याप्ती"ति । व्याप्तिज्ञानसंभवेऽनुमानं स्यादित्यर्थः तस्यापि व्याप्यत्वग्राहित्वादन्यथा व्याप्यग्रहत्वमेव तस्य न स्यादिति भावः (३) उक्तदोषादेव द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति निरस्तमित्याह-। "अत एवे"ति ॥ देशान्तरमाह-। "धारे"ति । धारावाहिद्वितीय तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमानत्वापत्तेः व्याप्यत्वव्यापकत्वप्रकारकधूमवह्निमसूहालम्बनेऽनुमानत्वप्रसङ्गोऽह-।

(१) व्याप्येत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

(२) सिद्धसाधनस्य हेतोर्यथापक्षधर्मत्वं नास्तिवन्दिग्धत्वप्रसङ्गाभावात्तद्वदित्यर्थः ।

(३) स्वरूपेण द्वितीयलिङ्गस्य तृतीयलिङ्गस्य वा परामर्शोऽनुमानव्याप्यतया वानाद्यः । धूमादिमात्र परामर्शस्याप्यनुमानत्वापत्तेर्विद्वितीयः । व्याप्तिग्रहणस्यापि व्याप्यत्वविषयकत्वेनानुमानत्वप्रसङ्गादिति ।

हीते"ति । व्याप्यत्वपरामर्शरूपतया समूहालम्बनप्रत्यक्षमपि
यद्यनुमानमङ्गीकार्यं तदा तदनन्तरोत्पन्नव्यापकप्रत्यक्षस्येन्द्रि-
यजननेन साक्षात्त्वं लिङ्गजत्वेन चासाक्षात्त्वमिति विरोधः
स्यादित्याह- । "प्रत्यक्षे"ति ।

मू० "अव्यापकविषयत्वे सति ? *-इति चेन्न, व्याप्यत्व-
विषयत्वाभावप्रसङ्गात् व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिक-
ग्रहणम् तथाचैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च
सति व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्त-
व्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् *
विशेषतो व्यापकाविषयत्वे सति ? *-इति चेन्न,
अग्निधूमौ व्याप्तावित्याप्तोपदेशाद्वा पूर्व भूयो
गृहीतवह्निधूमसाहचर्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले वि-
मर्शवशाद्वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यपरा-
मर्शानुमानं स्यात् * न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन
प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात् किं नाम प्र^(१)त्यभिज्ञा-
नम् ? *-इति चेन्न, विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य
व्याप्तिं पुनराप्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा यैव मया
व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिजानानस्य व्या-
प्तिज्ञानमनुमानं स्यात् * विशेषतो व्याप्यविषयत्वे
सति ? *-इति चेन्न, अव्यापकत्वप्रसङ्गात् एकव्य-
क्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात् सामान्यतो
व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् किञ्च धूमव-
त्त्वादेर्यदा कदाचिदग्निसत्त्वं वा प्रतीयते तदानीं
वाग्निसत्त्वं पर्वतादेर्नाद्यः ॥

टी० ॥ "अव्यापके"ति । व्यापकास्फुरणे व्याप्यत्वस्फुर-

(१) वह्निव्याप्येयमिति ।

शानुपपन्नमेवेति क्वाप्यनुमानं न स्यादित्याह-। “व्याप्यत्वमि
यत्वे”ति । एतदेवोपपादयति-। “व्याप्यत्वं ही”ति । “व्याप्य
प्यपरामर्श” इति । शानस इत्यर्थः साहचर्यमात्रग्रहादयं मा
व्याप्यपरामर्शः प्राथमिक एव स न विवक्षितः किन्तु व्याप्य
यमित्यनुमानानुमानमिति शङ्कते-। “न परामर्श” इति
“विचारादि”ति । अनुकूलतर्कापगृहीतमहवारदर्शनादित्य
“विशेषत” इति । अयं धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारपरामर्श
नुमानमित्यर्थः ॥ “अव्यापकत्वे”ति । अनित्यत्वव्याप्य
कत्वमित्याकारः परामर्शानुमानं न स्यादित्यर्थः एतदेव स्प
यति-। “एके”ति । ननु व्याप्यमात्रविषयत्वं विशेषतो व्याप्य
विषयत्वमभिमतं नतु धूमैकव्यक्तिविषयत्वं येनाव्याप्य
स्यादित्यत आह-। “सामान्यत” इति । प्रकारान्तरेणानु
खण्डयति-। “किञ्चे”ति ॥

सू० “तदानीमिवा^१न्यदाप्यस्यार्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् न
पिद्वितीयः तदानीमग्निसत्तया व्याप्तत्वानव
भात् * “तदेति धूमकालो पेक्षित?-* इति चेन्न
“क्वचिद्देशेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति क
लान्तरस्यापि धूमकालत्वात् (१) * “तद्धूमकालो
क्षित?-* इति चेन्न, “तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचन
त्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं “यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चे
(२)क्तदोषापत्तिः हेतोः पक्षधर्मतयाप्यपर्वतादिपक्ष
साध्ये साभूततस्तु कालान्तरे किं न स्यात् तं काल
मन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथमुत्तरं निष्कर्षं प्रवर्तते
कालमन्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्तते तद्धूमकालं चेद

(१) धूमकालादित्यस्यानन्तरं तथा च कालान्तरेपि वह्नि
प्रवृत्तिरस्यादित्येतदध्याहार्यम् ।

(२) क्वचिद्देशेऽन्यदापीत्यादिपूर्वग्रन्थोक्तदोषस्यापत्तिरित्यर्थः ।

टी० ॥ “तदानीमि”ति । लिङ्गकाले इत्यर्थः ॥ ^b“अन्य-

प्राप्ति”ति । अतीतानागतलिङ्गस्थलेपि पर्वते वह्निमनुमाय प्रवृत्तिः

व्याप्तौ तत्कालीनवह्निमानस्यापि सम्भवादित्यर्थः ॥ ^c“तदा-

नीमि”ति । वह्निमान्नेण धूमस्य व्याप्तिर्ननु धूमकालीनवह्नित्वं

व्यापकतावच्छेदकमित्यर्थः ननु यदा धूमस्तदा वह्निरिति काल-

धर्मव्याप्तिग्रहबलादेव लिङ्गकालीनलैङ्गिकासिद्धिरिति शङ्कते-।

“तदेती”ति । एवमपि धूमकालो वह्नौ भासेत स च नानेति

तस्य न विलिखनकत्वमित्याह-। ^d“क्वचिदि”ति ॥ ^e“तद्दुःसका-

ल” इति । परासृश्यमाणधूमकाल इत्यर्थः यदि विशिष्य तेन

धर्मविशेषेण व्याप्तिग्रहो भवेत्तदा तत्कालस्फुरणं स्यान्नचैव

मित्याह-। ^f“तच्छब्दस्ये”ति । ननु यस्यामेव व्यक्तौ विशिष्य

व्याप्तिगृहीता सैव तत्पदार्थ इत्यत आह-। ^g“यत्किञ्चिदि”ति ।

एवं सति यत् किञ्चिद्दुःसकालीनवह्निमाने प्रवृत्तिर्नियतकाला न

स्यादित्यर्थः पक्षधर्मतावलादपि पर्वतीयवह्निसिद्धिर्ननु नियतका-

लीनतयापि तत्रास्या अतन्त्रत्वादित्याह-। ^h“हेतोरि”ति । नन्व-

नुमितिकालविशिष्टो लिङ्गकालविशिष्टो वा धर्मो पक्षस्तेन पक्ष-

धर्मतावलान्तदन्यतरकालसिद्धिरित्यत आह-। ⁱ“तमि”ति ।

तत्कालनाशे पक्षनाशान्न तत्र प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः ननु धूमसा-

मान्यकालान्तर्भावेण पक्षता स च कालो धूमानुवृत्त्या प्रवृत्तिका-

लेप्यस्त्येवेत्यत आह-। ^j“धुमे”ति । एवं सति यत्किञ्चिद्दुःस-

कालीनवह्निसिद्धिरित्यनियम इत्याह-। ^k“उक्तमि”ति । परा-

सृश्यमाणधूमकालान्तर्भावं शङ्कते-। ^l“तदि”ति ॥

सू० “अंशतः स्ववृत्तिः कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यं

अविनाभावः इति चेत्किमेकस्याऽव्यतिरेकेऽपरस्य

भावोऽविनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेकेऽप-

रस्य व्यतिरेकः यद्याद्यः तदाऽव्यतिरेकोऽन्वयार्थ

इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इत्युक्तं स्यात् एवं च

सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यन्वयो व्याप्तिः

स्यात् * न क्वाचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः ^bसार्व-

त्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वात् ? *—इति चेत्
 मिदं सार्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्वासु तज्जातीयव्यक्तिषु
 त्रिद्व्यमानतेति चेन्नेयं सर्वतज्जातीयव्यक्त्युक्त
 परिज्ञाने शक्यावधारणा न च सर्वास्ता व्यक्तेः
 विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्र^(१)मितिकरण
 भवात् इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या
 व्याप्तिग्रहणकाले सर्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते
^(२)यदनभ्युपगमे^(३)षण्डकमुद्गाह्यमुग्धायाः पुनरुक्त
 र्थनमिवेति वाचस्यतिरूपालम्भमवादीदिति चेन्न
 वम् ^dसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले
 सर्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे^(४) प्रमेयत्वादिव्याप्तिग्रहणतः
 सार्वज्ञप्रसङ्गात् क्वचिदप्यज्ञानं ते न स्यादिति च सार्वज्ञ्यापादनमिति न^(५)प्रतिकृत्यापि

टी० ॥ तथाच परासृष्ट्यमाणधूमकालविशिष्टः पक्षस्तदुक्तं
 परासृष्ट्यमाणो धूम इत्यंशत आत्माश्रय इत्याह—। “अंशत” इति
^b“सार्वत्रिकस्ये”ति । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोश्च वर्ज्ये व्यक्तित्वे
 चारान्न तथात्वमित्यर्थः ॥ “यदनभ्युपगमे” इति । यदि परासृष्ट्ये
 यधूमेपि व्याप्तिग्रहो न वाच्यस्तदा ततोऽनुमितिर्न स्यादिति
 तदर्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरभ्युपगन्तव्येत्यर्थः एवं सति
 यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिग्रहकाले सर्वज्ञः स्यादित्याह—
^d“सामान्ये”ति । ननु सार्वज्ञ्यापादयतस्तवैव सार्वज्ञ्यापादनमिति
 मित्यत आह—। “क्वचिदि”ति । यद्यपि क्वचिदप्यज्ञानं न

(१) प्रमितिकरणेति भावप्रधानतया निर्देशस्तथा च प्रमितिकरणत्वस्यैकस्यानुगतस्यासम्भवादित्यर्थः ।

(२) सर्वोपसंहारवद्व्याख्यानङ्गीकारे ।

(३) नपुंसकस्य

(४) प्रमेयत्वादिनिरूपितामभिधेयत्वादिनिष्ठामित्यर्थः ।

(५) कृत्या नामानिष्टोत्पादिका काचिद्देवता तद्वारकं देवतान्तरं प्रतिकृत्या प्रतिवन्द्येति तावपर्य्यार्थः ।

स्यादित्यस्य सर्वत्र ज्ञानं स्यादित्यर्थ इति प्रतिकृत्यैव तथापि तत्समाज्ञात्कारविषयत्वं यदि वस्तुत्वव्यापकं तदा प्रमेयत्वव-
न्मदीयचित्तवर्तिविषयवृत्तिः स्यादिति भावः ॥

मू० * प्रमेयतया सर्वं तदा ज्ञायते एव नतु रूपान्त-
रेण ? *—इति चेन्न, यदि रूपान्तरेण तत्प्रमेयं तदा
रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम्
अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत्त्वेन तु रूपा-
न्तरेणास्ति तेन सर्वेण प्रमेयमिति यावद्विद्यमाना-
कारेण ज्ञातत्वप्रबङ्गः 'तथात्वस्वीकारे च ज्ञायतां
प्रमेयत्वदर्शिना भवतां सामकी चित्तवृत्तिः ततः
श्रद्धास्ये * स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैध-
र्म्यादिः पुण्यं तथैक्यमपि वस्तूनां ततः प्रमेयत्वा-
द्यपि धर्मिणाऽमेकत्वमेव ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं
तत्सर्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव
ज्ञानं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनस्यार्थद्वयं *
(१) नच वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति
तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति ? *—यतस्तदपि (२)
प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति ॥

टी० ॥ इष्टापादनमाह—। "प्रमेयतये"ति । रूपान्तरवि-
शिष्टमपि प्रमेयमेवेति तादृ च्येणापि ग्रहणं स्यादित्याह—। "यदी-"
ति । अत्रापीष्टापादने बाधमाह—। "तथात्वे"ति । यद्यपि
प्रमेयत्वप्रकारेण तदपि ज्ञायते एव यत्सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तथा
तत् प्रकारकज्ञानस्यैव जननात् तथैव सामर्थ्यावधारणादिति

(१) अथ व्यक्तीनामिव तद्वृत्तिनानात्वस्यापि प्रमेयस्वरूपत्वात्-
ग्रहणं धर्मितयावश्यं वाच्यमन्यथा सामान्यप्रत्यासत्तेस्त्वाग्रहणं धर्मि-
यादेकत्वं त्वदभ्युपगतं व्याहन्येतेति नानात्वस्यापि धर्मितया गृहीत-
त्वेन तदवस्थं सार्वज्ञ्यमिति शङ्कासमाकुर्वन्नाह—नच वाच्यमिति ।

(२) नानात्वमपीत्यर्थः ।

घटत्वादिनापि प्रकारेण तज्ज्ञानापादनमनुपपन्नं तथापि तत्रैव न
नियामकमिति भावः प्रमेयत्वेन सर्वव्यक्तिभेदेव कथमन्यथा न
प्रमेयमिदमपि तदेवेत्यभेदप्रतिसन्धानमिति तेनाकारेण ज्ञानमभि-
नविषयकमेवेति न सार्वज्ञ्यापादनमित्याह-। “स्यादेतदिति”
सू० तस्मात्-“एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वं भाव-

स्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति” तत्त्वतस्तद्व्याप्येण एक-
भूता इति भावः ? *-(^१)तदेतदपि नोपपन्नम् ना-
नैकमिति(^२)व्याहतप्रतीत्यापत्तेः * (^३)अथ कृ-
न्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्य-
स्थित्या न व्याघातः स्यात् ? *-तर्हि प्रमेयत्वाभा-
रस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्वज्ञ्या-
पत्तिस्तादृश्येवेति किं च सामान्यलक्षणया प्रत्या-
सत्या तज्जातीयविशेषग्रहणे तासु सर्वासु व्यक्ति-
सम्बन्धास्तित्वे(^४)किं प्रमाणं * सर्वव्यक्तिग्रहण-
तत्सम्बन्धग्रहेपि व्याप्तिग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमा-
मिति चेत् ? *-तर्हि क्वचिदेवमवधारितस्य यद्-
व्यभिचारो दृश्यते तन्न स्यात् इन्द्रियेण तत्सम्बन्ध-
प्रमितत्वात् * भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिः पश्चा-
द्वाधात् ? *-इति चेन्न, सामग्र्यभेदे काचिदभ्रान्ति-

(१) अथ किमिदं नानात्वं धर्मिषु त्वदभिमतमिति वाच्यम्-रे-
क्याभावः । उतसंख्यारूपैकत्वाभावः । आहोस्विद्भूतभेदः न प्रय-
प्रमेयत्वादिनैककृत्यस्य त्वयैव धर्मिषु स्वीकारेण तत्र तदभावरूपनाना-
त्वस्यासम्भवात् नापि द्वितीयस्तदभावस्य संख्यारूपैकत्वात्मकता-
प्रतिव्यक्तिविश्रान्तत्वात्तेन सर्वव्यक्तिग्रहस्यानुत्पत्तेः नापि तृतीयस्तद-
ङ्गीकारेपि तद्वतः प्रमेयत्वादिना गृहीतत्वेन सर्वज्ञ्यापत्तेस्तादृश्यव्याप्ति-
नैकत्वप्रतीत्योर्विरोधाच्चेत्याह-तदेतदपीति ।

(२) नाना-एकमिति छेदः । बहूनामेकत्वमिति तु तदर्थः ।

(३) घटपटः आत्मना ।

(४) सम्बन्धो=व्याप्तिः ।

काचिद्भ्रातिरिति विभागानुपपत्तौ दोषादोषवैचि-
त्र्यविवेचनस्य दुष्करत्वात् कार्यभेदादेव सामग्रीभे-
दोप्युद्भेय इति चेत् उन्नीयतां^(१) स एव कीदृगुद्भेय
इति वाच्यम् ॥

टी० ॥ एक "इति" । येन भावो धर्मो द्रव्यत्वप्रमेयत्वा-
दिदृष्टस्तेन ताद्रूपपट्टेण तदालिङ्गितधर्मिणो^(२) भावाः सर्वे एवै-
कभाषणादुद्भेय इत्यर्थः कारिकाया उक्तार्थासमर्पकत्वं सत्त्वा
व्याचष्टे-। "तद्वत्त्वं" इति ॥ "नाने"ति । बहूनामेकत्वमिति
व्याघात इत्यर्थः बहूनामेकधर्मावच्छेदमात्रं चेदेकत्वं तत्राह-।
"तर्ही"ति । सामान्य^(३) विशेषणीभूतयावद्व्यक्तिग्रहेपि तद्वत्-
व्याप्तिग्रहे न प्रमाणमित्याह-। "किंचे"ति । सर्वासु व्यक्तिषु
सम्बन्धश्चेदिन्द्रियेण प्रमितस्तदा पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः
क्वाचित्कः सम्बन्ध बाधो न स्यादित्याह-। "तर्ही"ति ॥

सू० न तावत्सार्वत्रिकसम्बन्धभावाऽभावात्मकस्तदानीं
"भाविनां सम्बन्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात्" सामा-
न्यतश्च तज्जातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वसत्त्वं
भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणम् क्वचिदपि सम्बन्धाभावे
भ्रान्तेरनुदयात् * किमेतावता अन्य एव तर्हि कार्य-
भेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यते इति चेत् ? * स कि-
मिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीय-
मिति वाच्यम् नाद्यः इन्द्रियस्य भूतभाविस्सम्बन्धांशे
प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत व्युपर-

(१) अनुमीयताम् ।

(२) तद्रूपमालिङ्गितं येषु धर्मिषु ते तदा लिङ्गितधर्मिणः ।

(३) सामान्यं विशेषणीभूतं यस्या यावत्या व्यक्तेस्तद्वत्त्वे-इत्यर्थः ।

यद्वा, यथा व्यक्तिव्यवच्छेदकतया सामान्यं व्यक्तेर्विशेषणं तथा व्यक्तेरपि
सामान्यव्यवच्छेदकत्वात्सामान्यविशेषणत्वम् ।

तेन्द्रियव्यापारस्यापि ^(१)भावयतः पर्वप्रतीतसम्ब-
द्धमिन्द्रियव्यापत्यवधारणदर्शनात् ^(२)तदापि मनो-
ऽस्तीन्द्रियमिति चेत् ? * - ॥

टी० ॥ सम्बन्धानामपि सामान्यन्तर्भावे भाविनामसम्ब-
न्धग्रहो न स्यादित्याह-। “भाविनामिति”ति । ननु यद्यपि भावि-
नां विशेषाणां सम्बन्धा न सन्ति तथापि सामान्ययोर्धर्मत्वावच्छि-
न्नवहित्वावच्छिन्नयोः सम्बन्धप्रतीतिः पर्वमस्त्येव स एव कारण-
स्यादित्यत आह-। “सामान्यत”इति । पार्थिवत्वलोहत्वस्य-
योरपि व्याप्तिप्रतीतिरेवं स्यादित्यर्थः व्याप्तिप्रतीतिलक्षणकार्य-
नुरोधात्कारणं कल्पनीयमित्याह-। “किमिति”ति । असम्बन्धा-
न्तर्मानग्रहं प्रतीन्द्रियाणामकारणत्वादित्याह-। “इन्द्रियस्ये-
ति । व्याप्तिप्रतीतिं प्रतीन्द्रियस्य व्यभिचारमाह-। “प्रत्यु-
ते”ति । भावयतश्चिन्तयतः । “तदापी”ति । इन्द्रियान्तरव्या-
पारव्युपरमकाले इत्यर्थः ॥

सू० “अस्तु तस्मिन्कार्ये संनखः करणत्वे तु प्रमाणाभाव-
अवश्यं परिकल्पनीयेनान्येनैव सर्वानुपपत्त्युपशान्ते-
कारणत्वमात्रं तु चक्षुरादिजज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात्
चक्षुरादिवत्करणमन्यदेव तत्कल्पनीयमिति तत्स-
प्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत अन्यथा
चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः करणत्वं न स्यात्
शक्यते तत्रापि वस्तु मन एव तत्सुखादि प्रतीति-
वत्करणं चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रं नापि द्वितीय-
इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा नापि
विनाभावः^(३) एकस्य व्यतिरेकेणापरस्याव्यतिरेक-

(१) विचारयत इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२) ननु तदानीमिन्द्रियान्तराणां व्युपरमेपि न मनोऽपेक्षि-
यस्य व्युपरतत्वमस्तीत्याह-तदापीति ।

(३) एकस्य साध्यत्वेनाभिमतस्य व्यतिरेकेणाभावेनापरस्य सा-
धनत्वेनाभिमतस्याव्यतिरेकोभावस्तन्निषेधोऽविनाभावइत्यर्थः ।

तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः एवं हि
लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च 'क्व-
चिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः
प्रसज्येत * सार्वत्रिकं व्यतिरेकयोगपदं विवक्षितं
नतु क्वाचित्कं अत एवोच्यते अविनाभावनियमः
*-इति चेन्न, सार्वत्रिकान्वयावधारणनिरासन्यायेन
सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् शक्यत्वे
चान्वयावधारणमेवास्तु सार्वत्रिकं कृतं व्यतिरेकाव-
धारणकुटिलिकया यत्र विपक्षे वृत्तौ हेतौ + बा^(१)धकम-
स्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति केतितन्न यत्तु विपक्षे
वृत्तौ हेतौ + बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात्
आद्ये न तावदिन्द्रियम् ।

टी० ॥ इन्द्रियसहकारितया यत्कल्पनीयं तदेव तत्रासा-
धारणं कारणमस्तु सनस्त्वनुमित्यादिवत्साधारणमेव तत्रेत्याह-।
“अस्ति”ति । व्याप्तिज्ञानस्य साक्षात्कारित्वे सप्तमसिन्द्रिय-
मसाक्षात्कारित्वे प्रमाणान्तरमिति विकल्पे तात्पर्यं एवमपि
एकस्य व्यतिरेकेणेति साध्यसाधनयोरन्यतरस्य व्यतिरेकेऽन्यत-
रव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ “क्वचिदि”ति । आकाशादावित्यर्थः ॥
सार्वत्रिकमिति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वव्यतिरेकयोगपदस्य वज्र-
भावादित्यर्थः अविनेति अविनाभावयो^(२)र्व्यतिरेकयोर्नियम
इत्यर्थः दुरवधारणत्वमाह-। “सार्वत्रिके”ति । कुटिलिका प्रति-
पत्तिगौरवम् ॥

सू० “तदसम्भवात्^b अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो
न स्यात् नाप्यनुमानं^c अनवस्थाप्रसङ्गात् नाप्यर्थाप-
त्तिरनुमानाव्यतिरेकात्^d व्यतिरेके वा यदि लिङ्गव्य-

† क्वचित् हेताविति पाठो नास्ति । (१) तर्कादि ।

(२) अविनाभावयोः = अविनाभाविनोरित्यर्थः ।

तिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्ग-
 सिद्धेः कृतमनुमानेन ^(१)अनेवस्भावे च तयो-
 किमायातं अस्तु कथमपि तावद्व्यापत्तिर्वाधक-
 तथापि कीदृशश्चाभ्युपगम इति प्रष्टव्यं वि-
 विपक्षवृत्तिबाधकसङ्घीचीनो यत्र क्वचिदन्वये-
 व्याप्तिः उत तत्सहितः सार्वत्रिकोऽन्वय उत वि-
 नो विशेषगवेषणेन तत्सङ्घीचीनः सामान्यतोऽन्वये-
 व्याप्तिः उत सार्वत्रिकोऽन्वयः स च विपक्षबाधक-
 दवगम्यते नाद्यः विकल्पानुपपत्तेः तथाहि वि-
 विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्वव्यक्तिविषय उत सामान्य-
 विषयं ^(२)आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्तनीयं तत्रावश्ये-
 पस्याप्यया अन्यथाभावबाधकभूतयार्थापत्त्यैव सा-
 ध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन द्वितीये क्वचिद्व्य-
 भिचारेपि क्वचिद्व्यभिचारसाश्रित्य बाधकस्य चि-
 तार्थत्वम् ॥

टी० ॥ “तदसम्भवात्” इति । अतीतानागतसम्भवे-
 इन्द्रियाणामसामर्थ्यादित्यर्थः अभ्युपेत्याह— “अन्यथे”ति ।
 अव्यभिचारस्यैव परिच्छेदात् संशयाभाव इत्यर्थः ॥ “अन-
 स्थे”ति । विपक्षबाधकानुमानसल्लयापि विपक्षबाधकानुमा-
 नान्तरानुसरणौचित्यादित्यर्थः ॥ “अव्यतिरेकादि”ति । न्याय-
 नये इति शेषः ॥ “अनेवमि”ति । लिङ्गव्यतिरेकेण लिङ्गस्य
 यदि नानुपपत्तिस्तदा व्याप्तिरपि न तयोरिति तद्व्यवहारं विप-
 क्षबाधकप्रमाणानुसरणसफलमेवेत्यर्थः ॥ “यत्रापी”ति । सर्व-
 धूमव्यक्तिर्वह्निव्यक्तिं विनानुपपन्ना तथाच वह्निं विना दृश्य-
 मानापि धूमव्यक्तिरनुपपन्नेत्यर्थापत्त्या वह्निसिद्धौ गतमनुमान-

(१) लिङ्गव्यतिरेकेण लिङ्गानुपपत्त्यभावे चेत्यर्थः ।

(२) सामान्यतः कतिपयव्याध्यव्यापकव्यक्तिविषयमित्यर्थः ।

वित्यर्थः य-
 कानुमिति
 तावद्विशेषे
 साधनवत्स-
 धकं तेन
 पीत्यर्थः ।
 मू० धूम-
 साम-
 पद्य-
 वेति
 प्रस-
 को-
 ना-
 वि-
 हि-
 वा-
 त-
 धू-
 म-
 वि-
 वि-
 क-
 त-
 “पूर्वो-
 अर्थाप-

वित्यर्थः यद्यपि पूर्वोत्पन्ने^(१) नदर्यापत्त्या व्याप्तिग्रहोऽननु मत्त्ये-
कानुमितिकाले^(२)पि तदवतारो येनानुमानवैफल्यं स्यात्तथापि
तावद्विशेषोपस्थापकप्रमाणाभावे तात्पर्यं "द्वितीये" इति ।
साधनवत्सामान्यं साध्यवत्साधनभिन्ने वर्तते इति विपक्षस्य यद्वा-
धकं तेन साध्यसाधनयोर्विरोधः परं निरस्योऽननु व्यभिचारो-
पीत्यर्थः ॥

सू० धूमवत्तामात्रमग्निसत्तामात्रव्यतिरेकीत्येवंरूपो हि
सामान्यतो विपक्षः तत्र च बाधकं^(३)तयोरविरोधे
पर्यवस्यति "अविरोधश्च क्वचित्साहित्याद्भवत्ये-
वेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवं भूतव्याप्तत्व-
प्रसङ्गः नापि द्वितीयः "विशेषणवैयर्थ्यात् सार्वत्रि-
कोऽन्वय इत्येवोच्यतां "नच सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम्
नापि तृतीयः "बाधकस्य सामान्यविशेषविषयत्व-
विकल्पोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात् नापि चतुर्थः तथा-
हि "यद्धूमवत्तदग्निसदित्यत्रेदमन्वयस्य सार्वत्रिकत्व-
वाच्यम् यत्सर्वासां धूमव्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वं
तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तदा पक्षस्यापि
धूमवद्भवत्तेरग्निसत्त्वं प्राग्गृहीतं स्मर्यते एवेति गत-
मनुमानं * सामान्यतोऽग्निसत्त्वं तस्यापि गृहीतमेव
विशेषतस्त्वनुमीयते ? * इति चेन्न, विशेषत इति
किमग्निसत्त्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विवक्षित उत
कालदेशादिसम्बन्धस्तस्य नाद्यः "सर्वव्यक्तीनां व्या-
प्तौ प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात् नापि द्वितीयः ।

(१) अनुमितेः पूर्वमर्थापत्त्यात्मकज्ञाने उत्पन्ने सतीत्यर्थः ।
"पूर्वोत्पन्नतदर्यापत्त्या"-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(२) मत्त्येकानुमितिकाले=मत्त्येकानुमितिपूर्वकाले, तदवतारः=
अर्थापत्त्यवतारः ।

(३) साध्यसाधनयोः ।

टी० ॥ एतदेवाह-। “अविरोध” इति ॥ ^b“विशेषणे”
 विपक्षबाधकसहित इति विशेषणस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । ^c“नचे”
 तत्र ग्राहकाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ ^d“बाधकस्ये”ति । सामान्योः
 योः क्वचित् सामानाधिकरण्यमात्रमादाय विपक्षबाधकविशेषणं
 विशेषाणां यदि प्रत्येकं तच्चिन्ता तदार्थापत्तयागतायमनुमानमि-
 त्यर्थः ॥ “यच्च सवदि”ति । पक्षीयवह्निव्यक्तेः ^(१)पूर्वमनुमान-
 दिदानीं स्मरणोपपत्तौ विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतया
 यासंसर्गाग्रहरूपप्रत्यक्षग्रहसामग्रीसत्त्वात् गतमनुमानमित्यर्थः ।
 विशेषणस्य विशेष्यगततया ग्रहणं तत्रेदमुपनीतं प्रत्यक्षं न
 सामान्यतोपि ग्रहे इत्याशङ्कते-। ^f“सामान्यतोऽग्निमत्त्वमि”ति
 वह्नि व्यक्तविशेषस्य विशेष्यगततयैव पूर्वं भानात्स्यादेव प्रत्यक्ष-
 मित्याह-। “सर्वे”ति ॥

मू० “अग्निसद्रूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेष-
 चक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिसत्त्व-
 परिच्छेदात् यथा प्राक् प्रत्ययाहि संस्कारसंप्रती-
 शचक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानीम्भावदेशविशेष-
 वस्थानादेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानता-
 क्रियते तथैवात्राप्यस्तु कृतमनुमानेन नाप्युपमा-
 बाधकं विपक्षे वक्तुं शक्यं तस्य नियतविषयत्वे-
^(२)तादृशे विषयेनुदयात् नापि शब्दः आप्तस्यो-
 देष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् ^bअभावस्तु कदा-
 चित्स्यात् सोपि निरूप्यमाणान घटते एव स वा-
 च्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपल-
 भ्यते नचोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेके-

(१) वह्नित्वेन वह्निव्यक्तेः पूर्वमहानसाद्यवच्छेदेनाऽनुभवादिदानीं
 च तस्यैव पक्षीयत्वेन स्मरणोपपत्तावित्याशयः ।

(२) सादृश्यात्मकनियतविषयविषयकत्वेनेत्यर्थः ।

हेति तच्च न तथा हि ^dक्वचिद्व्यभिचारादर्शनादय-
मभावः प्रवर्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा नाद्यः
पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् ना-
पि द्वितीयः 'सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वाऽनुपलम्भ-
मात्रं वा नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् नापि
द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात् *
तत्र वज्रे एव व्यभिचारः ? *-इति चेन्न, तदीयाद-
र्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् * तदर्शनदशायां
तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदापि व्यभिचार-
दर्शनं तत्र व्याप्तिः ? *-इति चेन्न, अन्यत्रापि व्य-
भिचारो न द्रश्यते इत्यत्र नियामकादर्शनात् नापि
विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वा-
ऽभ्युपगमे^(१) ऽनवस्थानप्रसङ्गात् तदनभ्युपगमे मूल-
शैथिल्येन तर्कभासत्वापातात् * अथ ब्रूषे न शक्य-

टी० देशकालसम्बन्धस्य अत्यक्षेणैव भानं प्रत्यभिज्ञावदि-
त्याह- । "अग्नी"ति ॥ ^bअभावस्त्विति । महाभिसतानुपल-
विधित्यर्थः अनुपलम्भप्रमाणस्येति कर्तव्यताभूतं तर्कमाह- ।
"एवमिति"ति । एवमुपकरणः स वाच्य इत्यर्थः ॥ ^d"क्वचिदि"ति ।
क्वचित्कव्यचारादर्शनमात्रमनुपलम्भः सार्वत्रिकव्यभिचारादर्शनं
वेत्यर्थः ॥ "सर्वत्रे"ति । सर्वासु व्याप्तिषु वा एकस्यामपि व्याप्तौ
सर्वासु धूमादिव्यक्तिषु वेत्यर्थः ॥

(१) तर्कः किं मूलक इति प्रश्ने व्याप्तिमूलक इति वाच्यं व्याप्तिः
किं मूलिकेति प्रश्नेपि तर्कमूलिका व्याप्तिरिति प्रश्नोत्तरधारयाऽनव-
स्थाया दुर्वारत्वादिति न च वाच्यं प्रश्नोत्तरधारयानास्त्यनवस्थातयोः
परस्परमूलकत्वेनैवानवस्थाभङ्गादिति तथाभ्युपगमेपरस्पराश्रयापत्तेः न
च व्याप्तिमूलं तर्कोभिन्न इष्यत इत्यपि साम्प्रतं तत्रापि पर्यनुयोगे निरु-
क्तदोषप्रसारादिति दुरुद्धरानवस्येति भावः ।

मू० "मिदं वक्तुं तथाहि धूमाग्निव्यभिचारशङ्कायां बाध-
 कस्तर्कोयमभिधीयते यदि धूमेऽग्निं व्यभिचरेत्
 प्रकारणः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा सचायम्-
 (१)नुत्तरस्तर्कस्तत्र शङ्कायां व्यघातापत्तेः तदेव
 ह्याशङ्कते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो
 दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा एवं सर्वत्रानुत्त-
 र्तर्को बाधकोभिधेय? *-इति सैवम् किमित्येव
 शङ्कितव्यं य(२)द्वेतुफलभाव एव न भविष्यतीति
 एवं तु शङ्कितव्यं अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोः
 यमुद्देश्यतीति *नच वाच्यं एवं हि सति धूमस्यैक-
 जातिमत्त्वं न स्यादिति? *- क्वचिदिन्द्रियजत्वे
 क्वचिदनुमानादिजत्वे विज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः
 तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ
 प्रयोजकत्वं न ज्ञानताया? *-इति चेन्न, ज्ञानत्वसा-
 कस्मिन्कत्वपरिहाराय तत्कारणस्यानुगतस्य भवताव-
 श्यं वक्तव्यत्वात् धूमेऽपि बह्वे(३)विशेषे एव प्रयोजक-
 त्वस्य तदुच्छङ्कितुं शक्यत्वात् * न दृश्यते तावद-
 ग्निप्रयोज्ये धूमे विशेष इति च न वाच्यम्? *-तद-
 दर्शनस्या(४)पाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यद-
 र्शनेनायोग्यतया (५)विकल्प्यत्वादप्युपपत्तेः यदा तु

(१) अपरिहार्यः । (२) ययोर्वह्निधूमयोः कार्यकारणभावः ।

(३) धूमेविशेषणीत्यन्वयः । (४) विचारसन्तरेण ।

(५) विशिष्टज्ञानयोग्यत्वादपि तद्दर्शनस्योपपत्तेरन्यथासिद्धं तदि-

त्याशयः । परेतु-अयोग्यतया-अविकल्पत्वादिति पदं चिदन्ति तेषा-
 मयमोशयः यद्यप्यस्ति धूमेऽग्निप्रयोज्योविशेषे धूमस्याग्निमन्तरेण हेत्व-
 न्तराजन्यात्तथापि तद्गतविशेषस्य नास्ति दर्शनयोग्यत्वमिति न शक्यते
 वक्तुं तद्गतविशेषादर्शनस्य हेत्वन्तरप्रयोज्यतद्गतविशेषादर्शनैववा-
 धितत्वेन तद्दर्शनस्य विकल्पमन्तरेण सिद्धत्वादिति ।

हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो द्रक्ष्यते तदाऽसौ विकल्पिष्यते इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् ।

टी० “इदं वक्तुमिति । अनवस्थापादकं वाक्यमित्यर्थः । तद्व्याप्तिग्रहेऽपि शङ्कानिराकरणद्वारैवेति शङ्कानिरासार्थः तदवतारो न विरुद्धः ॥ ^b “अनुत्तर” इति । शङ्काप्रतिपादकोत्तररहित इत्यर्थः ॥ तदेवाह— “तदेवेति । स्वक्रिया कथादिप्रवृत्त्यात्मिका ॥ “किमिति । अग्निधूमयोः कार्यकारणभावनिशचयेऽपि हेत्वन्तरशङ्कानिरासो न प्रकृततर्कादित्यर्थः ॥ धूमत्वावच्छिन्नम्प्रति बह्वैः कारणताग्रहे हेत्वन्तरशङ्का नोदेतुमर्हतीत्यत आह— “नचे”ति । हेत्वन्तरजन्यं धूममादायापि बहिर्धूमे धूमत्ववृत्तावैकजात्यं स्यादेवेत्याह— “कवचिदि”ति ॥ तृणारणिमणिप्रभ-वर्वाहवत् विशेषस्यापाततोऽग्रहेऽपि न दोषः इत्याह— “तददर्शनस्ये”ति ॥

स० “अस्त्यात्ममनोयोगानुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्तौ?—इति चेन्न, ^b यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादित्च्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् यदि त्वद्वृ^(१)ष्टविशेषो वा^(२) शक्तिभेदो वा ^(३)ज्ञानत्वजातिर्वा ^(४)ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा^(५) तदितरत्रापि बहिर्व्यभिचारेऽपि धूमस्यै^(६)कजात्य-

(१) प्रदूषस्य कार्यत्वावच्छिन्नम्प्रति हेतुतया स्वकार्यवाधारस्यावश्येप इत्युपात्तम्—

(२) सीमांसकमते कारणेषु कार्यवैविच्यनिपासकशक्तिवैविच्य-स्वीकाराद्देदित्युक्तम्—

(३) ज्ञानत्वजातेर्नित्यत्वेन ज्ञानमात्रनिपतपूर्ववृत्तित्वाज्जाति-रित्युक्तम्—

(४) जातिरूपकारणस्य नित्यत्वेन सर्वदाकार्योत्पत्तिस्स्यात्सा-मिधूदिति ज्ञानप्रागभावइत्युक्तम् ।

(५) प्रदूषादन्यत्रापीत्यर्थः । (६) एकजातेर्भावं एकजात्यम्—

प्रयोजकतया शक्यते एवं शङ्कितुं ^d“दृष्टे व्यभिचारो न द्रष्टव्यः” इति चेन्न तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न द्रष्टव्य इत्यत्र नियामकाभावात् “एवं शङ्किष्यते शङ्किष्यमाणं भवतो न क्वचिदनुमानं स्यात् प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायां सैव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्तव्येऽनुमानेऽप्येतादृशशङ्काक्रमणात् * स एव व्याघातः * इति चेन्न, धूमवद्वन्हेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सदानुमानत्वप्रसङ्गात् सामग्रीसाम्येन प्रमावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः साधारणधर्मदर्शनादौ सत्यं शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कथानुदयपरप्रतिपर्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतापि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः व्याघातस्यैव ^(२) विशेषत्वात्तद्दर्शने शङ्कासमर्थयेव नास्ति सत्पक्षे तत् कुतो व्याघातसाम्यमिति चेत् ॥

टी० सिंहावलोकनन्यायेन ज्ञानमात्रप्रयोजकमाह—^a“अस्तीति ॥ ^b“यद्यात्ममनः” इति । यद्यपीच्छादौ ज्ञानत्वापादनं युक्तं तथापि ज्ञानमेवात्ममनसं संयोगो जनयतीति । शुद्धीत्वापादनं शक्तिभेदो मीमांसकनयेन तृणारणिसणिवृद्धे त्वन्तासाधारणेव ह्युदादावित्यर्थः ॥ ज्ञानत्वजातिरित्यभ्युपगममात्रं शङ्कासौलभ्यादाह—^c“तदे”ति ॥ तृणादौ व्यभिचारः स्फुट इति तत्कल्पना न तत्रापीत्याह—^d“दृष्टे” इति ॥ अनुमित्यभावात्

(१) दृष्टे—इत्यस्मात्प्रामाण्यव्यभिचारे = इत्यपि पूरणीयम्—

(२) व्याघातः = व्याप्यज्ञानाधीन व्यापकज्ञानलक्षणः, स च धूमस्तत्र तत्र वह्निजन्यत्वमित्येवं लक्षणः, तस्यैव विशेषत्वादित्यर्थः ।

वृत्त्यभावं शङ्कते-। “एवमि”ति । अवश्यमित्यं शङ्का निवर्त-
नीया अन्यथा तृणाद्वह्निमसकृदुपलभ्यव्याप्तिं गृहीतवतोऽयं
देशस्तृणवान् वह्निमत्त्वादित्यप्यनुमानमनाभासं स्यात्तथाच शङ्का-
निवर्तनीयैव तन्निवृत्तिस्त्वशक्येति भावः^(१) ।

सू० “तद्धि न ताव^bदाहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं
‘कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्’ *कूटभिन्नः प्रस-
ञ्जकः प्रमितस्यैव स्यात् ? *—इति चेन्न, ‘तस्य तर्का-
वसरे निरस्यत्वात्’ तस्मात् यदेतद्व्याघातरूपस्य
विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत्किं प्रमा-
णात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यं तर्काद्वा यदि
प्रथमः ‘शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेन उपनेयं
शङ्कायां सत्यां व्याघातात् ॥

टी० “‘तद्धि’”ति । व्याघातस्वरूपमित्यर्थः । ^b“आहारा-
दिकारणादि”ति । आहार्यव्याप्यारोपरूपकारणादित्यर्थः ।
तथाचैतादृशव्याप्यारोपाधीनव्यापकारोपरूपव्याघातदर्शनम-
तिप्रसञ्जकत्वात् न व्यभिचारशङ्कानिवर्तकमिति भावः ॥ “कूट-
विषयस्ये”ति । असदर्थविषयस्येत्यर्थः ॥ ^d“कूटभिन्न”इति । वा-
स्तवाद्वाच्याद्वास्तवस्यैव व्यापकस्य प्रसञ्जनं व्याघात इत्यर्थः ॥
एतच्च तर्कस्वरूपमेव तच्चाग्रे द्रव्यमित्याह-। “‘तस्ये’”ति ॥
व्याघातस्वरूपमाक्षिप्य तदाक्षेपोपसंहारव्याजेन तद्दर्शनमाक्षि-
पति-। ^f“‘तस्मादि’”ति ॥ शङ्कायां सत्यां व्याघातइति व्याघा-
तग्राहकप्रमाणादेव शङ्कासिद्धिरित्याह-। ^g“‘शङ्कास्तित्वमपी’”ति॥
सू० यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्क्यमानयो-
र्व्याघातस्य सास्यं सिद्धमेव *भवतु शङ्कायामपि तत्

(१) इति सिद्धान्तिनो भाव इत्यर्थः ।

प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कासवलम्ब्य
स्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात् शङ्कानु-
नात्पद्यत ? *-इति चेन्न, व्याघातवृत्ताकाले (१)
वलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता तस्य
शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिने व्याघातरूपस्य
विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारित्वेन
वक्तव्यं *मा नासारतु तदा व्याघातात्मा विशेष-
स्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति । वि-
षावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ न च स्वकी-
यवचिदस्ति विशेषस्यावस्थानं तथा ? *-इति चेन्न
‘अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद-
तदाहितो वा संस्कारस्तस्य कालान्तरेपि तत् प्र-
धर्मसंशयविरोधित्वेऽवयविपाकपक्षे कुम्भस्य (१)
माणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणु-
पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपाक-
जन्यरूपविशेषवृत्तायां संशयो न स्यात् ॥

टी० व्याघातेन शङ्कानिवृत्तौ शङ्कान्तरानुत्पादे सा-
व्याप्तिग्रह इति शङ्कते-। “भवत्वि”ति ॥ विशेषदर्शनस्य स्व-
पनिवृत्तावपि तदाहितसंस्कारस्य शङ्काविरोधित्वं शङ्कते-।
नामे”ति ॥ “अयावदि”ति । यद्यपि तत्र पाकसम्भावना वि-
षदर्शनजसंस्कारावस्कन्दिकेति तत्र संशयः प्रकृते तु न त-
तथाप्युपाधिसम्भावनाया प्रकृते संशयः स्यादिति भावः ॥

(१) व्याघातविषयीभूतया-

(२) अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य पूर्व श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे
सम्भावितपाकजन्यरूपविशेषवृत्तायां संशयो न स्यादित्यन्वयः । तद-
म्भकस्य=अवयवव्यारम्भकस्य ।

यदि
पस्य
यदि
व्याप
आन
‘तद्व
तादृ
त्रा
व्या
व्या
सत्
घा
व्य
ता
त
स्
न
शङ्कायामे
चे”ति
वृत्तिर
सिबुद्धे
स्मादि
वधिर

(१)

“यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदाशङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत् यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तेः * अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का ? *—इति चेन्न, ‘तद्वद्धेः प्रमितत्वासिद्धेः’^(१) शरीरेष्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्यप्रमात्वोपगमात् अनादिसिद्धेश्चोभयत्राविशेषात् नापि यद्यत्र व्यभिचारश्शङ्कयेत तदा व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः^(२) व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेः साम्यं, शक्यते एव तर्काभासाद्वतोपि व्याघात उपनेतुं अथ^(३) तस्य तर्कस्य व्याप्तिमूलताभ्युपगमते तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातोपपादने पुनरित्यसनवस्थैव ॥ ^dतस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा त्वद्वायैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि

टी० ॥ व्याघातात्समानमानाधिकरणशङ्कानिवृत्तिरिति शङ्कायामेव शङ्का न स्याद्व्यभिचारे तु स्यादेवेत्याह—। “यदि चे”ति ॥ ननु व्यभिचारे एव व्याघात उक्त इति तत्रैव शङ्कानिवृत्तिरपीत्यत आह—। “यदि त्वि”ति ॥ “तद्बुद्धेरि”ति । व्यासिबुद्धेरित्यर्थः ॥ शङ्कानुच्छेदं प्रतिपादयितुं प्रस्तौति—। ^d“तस्मादि”ति । शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्काततस्तरां व्याघातावधिराशङ्का तर्कश्शङ्कावधिर्नत इत्यादित्वद्वाथा कियन्त्यप्यक्षरा-

(१) व्याप्तिबुद्धेः प्रमितत्वे तु व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तिर्विद्वद्वा ।

(२) तर्कस्य चाऽप्रमाणत्वात् व्यभिचारप्रमाण्यनिति भावः ।

(३) तस्येति क्वचित्पुस्तके न दृश्यते ।

अन्यथाकारं अन्यथा कृत्वा न दुष्पठेत्यन्वये सिद्धाप्रयोगत्वात्
 (१) दृष्टान्त्यैव कथमित्थं सुसिद्धाप्रयोगश्चेदिति सत्रेण प्रत्ययो न स्यादत इत्थं योज्यं कियन्त्यप्यक्षराणि त्वन्वयः
 अन्यथाकारम् अन्यथा न दुष्पठा अन्यथाकारम् अन्यथा कथं
 यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं वा

मू० “व्याघातो यदि शङ्कास्ति नचेच्छङ्का ततस्तदा
 व्याघातावधिराशङ्का तर्कशङ्कावधिः कुतः
 अव्यभिचारश्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः
 सकालजातदृष्टनष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः, स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः स प्रष्टव्यः कः
 स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनेस्तान्यस्य न चरम्
 (२) विपरीतापत्तेः आद्ये कः स्वाभाविकशब्दात्
 इति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः १ अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः २ अथ (३) सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावानतिरिक्तः ३ अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः ४ अथ सम्बन्धिस्वभावादन्त्येन न प्रयुक्तः ५
 उतान्य एव द्वैकश्चिद्विवक्षितः आद्ये

टी० ॥ अन्यथाकारं पठति “व्याघात” इति । यदि व्याघातस्तदा तदाश्रयभूता शङ्कास्त्येव शङ्कामन्तरेण व्याघातानवतारात् नचेद्व्याघातस्तदा सुतरां शङ्काप्रतिबन्धकस्य व्याघातस्याभावाद् व्याघातावधिर्व्याघातोऽवधिर्यस्याः शङ्काया सा

(१) सिद्धाप्रयोगत्वाभावाणमुल्लेखप्रत्ययो न स्यादित्यन्वयः अन्यथा-
 एवम्-कथम्-इत्यम्-इत्येतेषूपपदेषु सत्सु कृज्यातोर्णमुल्लेखप्रत्ययः स्यात्
 स चेत्कृज् सिद्धाप्रयोगः स्यात्, “सिद्धाऽप्रयोग” इति किम्? शिरोन्यास
 कृत्वा भुङ्क्ते । सिद्धाऽप्रयोगो नाम उपपदाऽनतिरिक्तार्थक इति ।
 (२) व्याप्यव्यापकातिरिक्तयोरपि व्याप्यव्याप्येतिरित्यर्थः । विपरी-
 त्यापत्तेरित्यपि क्वचिद्द्रष्टव्यं पाठः ।

(३) सम्बन्धित्वविवक्षितेत्यस्य सम्बन्धित्वेन रूपेण विवक्षितोप-
 सप्तसम्बन्धीत्यर्थः ।

कुतः शङ्काया अवधिः पर्यवसानं च कुतस्तर्कस्तर्कमूलव्या-
प्रावपि शङ्कातादवस्थादित्यर्थः ननु व्यभिचारशङ्कायाम-
व्यभिचारोप्येका कोटिरिति क्वचिदव्यभिचारप्रमायां तदधी-
नमनुमानं तत्रैव स्यादित्यन आह- । “व्यभिचार” इति ।
एकस्य व्यापकस्य परित्यागो विरहस्तद्व्यवच्छेदे एवापरस्य
व्याप्यस्यान्वय इत्यर्थः । नच तत्रैवानुमानं तस्यादृष्टत्वात्^(१)
दिति भावः ॥ सप्रपुनरुत्पत्तेर्मदालभास्थले दृष्टत्वात् समदृष्टनष्ट-
शेषपि नाव्यभिचारसिद्धिरित्यस्वरसादाह- । “इत्याहुरिति ।
व्यावहारिकमनिर्वचनीयमव्यभिचारमादाय शङ्केति परमार्थे
इति भावः ॥ “विपरिते”ति । व्याप्यव्यापकत्वाभिसतान्ययो-
रेव सर्वत्र व्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥

सो^० “पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः न द्वि-
तीयः^१ अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च अत एव न तृतीयः
नापि चतुर्थः^२ व्याप्यनिरुक्तौ व्याप्यत्वानिरुक्तेः
सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनाव्यापिकयोः
सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिद-
र्शनेऽपरानुमाननियामकत्वायोगान्नापि पञ्चमः न
प्रयुक्त इति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतक-
त्वपक्षे न्येनेति विशेषणवैयर्थ्यं अकृतकस्य सम्बन्धि-
स्वभावेनाप्यजनितत्वात् सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे
स्वरूपासिद्धिरेव स्यात् सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः
कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यं वक्तव्य-
त्वात् नापि षष्ठः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् एवमेव
विकल्प्यायं चरमविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दृष्टो न्यून-
त्वशङ्काभयादिति अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्ति-
रित्यपरः-स प्रष्टव्यः कायमुपाधिनाम यच्छून्यत्व-

(१) “तस्य दृष्टत्वाद्” -इति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः ।

सनौपाधिकत्वस्- उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकः अयं च ।

टी० ॥ “पार्थिवत्वे”ति । लोहलेख्यत्वयोग्यतायाः पार्थि-
वत्वान्वितत्वादित्यर्थः ॥ ^b“अतिव्याप्तेरिति”ति । धूमरासम्बन्ध-
योगेऽतिव्याप्ती रूपरससम्बन्धे चाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^c“अत एवे-
ति । भूतलघटाभावसम्बन्धयोगेऽतिव्याप्तेर्वह्निधूमसम्बन्धे चाव्या-
प्तेरित्यर्थः ॥ ^d“व्याप्ती”ति । आत्माश्रय इत्यर्थः । दोषान्तरमाह-
“सम्बन्धस्ये”ति । सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयव्याप्यत्वं स्यान्नतु सम्ब-
न्धिनोरन्यतरस्य येनैकेनापरमनुसीयेतेत्यर्थः ॥ ^e“न प्रयुक्त”इति ।
प्रयुक्तत्वं जन्यत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा आद्ये सम्बन्धि-
यमात्रजन्यत्वं क्वापि न सिद्धमदृष्टादेरपि जनकत्वात् अजन्य-
सम्बन्धाव्याप्तिश्च अन्त्ययोरात्माश्रय इत्यर्थः ॥ विशिष्यान्वि-
क्तस्य विकल्पनीयत्वे हेतुनाह- । ^g“एवमेवे”ति । यदि वा-
विकल्पितभिन्नमेव पक्षमालम्बेत तदा विकल्पे न्यूनता भवे-
सामान्योक्तौ च तदालम्बितपक्षस्य तत्रैवान्तर्भावयितुं शक्य-
त्वादिति भावः न्यूनत्वमिहाकौशलं

मू० “एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः सा-
ध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्यय” इत्यस्य
व्यतिरेकमुखस्य^(१) यदत्ययः स उपाधिरिति योज्य-
मानस्य पर्यवसितोऽर्थः तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपा-
कुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमतं चकास्ति इत्यु-
पाधिरसावुच्यते तदिदमाह ^b“अन्ये परप्रयुक्तानां
व्याप्तीनामुपजीवकाः तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापका-
शावधारणा” * स चोपाधिर्निश्चित इवा ^c“शब्द-
तश्च यत्रेदमुच्यते ^d“यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशे-

(१) व्यतिरेकमुखस्येति षष्ठी तृतीयार्थे ज्ञेया, तथा च व्यतिरे-
कमुखेन योज्यमानस्येत्यर्थः ।

नापि
* इति

टी०

नाभावी स

व्याप्याभा

शून्ययोः

भावे प्रा

मृदाचार्य

त्वमुक्तं

व्यभिचरे

यद्व्यापक

साध्यव्या

युक्तानामु

पक्षनिष्ठ

“आशा

व्यापक

पकत्वश

^d“याव

अव्यति

धिसंदेह

(

कत्वमा

मुक्तं,

निरूप

साध्यै

धेरन्य

मिति

प्रगल्

नापि शङ्क्यते विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकावलं"?
 *इति चेन्न, साध्यव्यापके साधनाव्यापके

टी० ॥ "एके"ति । यदत्ययो यदभावः साध्यभावावि-

भावावी साध्याभावव्याप्यः स उपाधिस्तथा च साध्याभाव-
 व्याप्याभावप्रतियोगी साध्यव्यापक इति यावत्-मिथः सम्ब-
 धून्त्ययोः साधनोपाध्योर्मध्ये एकस्य साधनस्य साध्याविना-
 भावे ग्राह्ये^(१) यदत्ययः साध्याभावाविनाभावी स उपाधिरिति
 सृष्टाचार्यवार्तिकयोजना मिथः सम्बन्धशून्यतया साधनाव्यापक-
 त्वमुक्तं साध्य^(२) सामग्र्या उपाधित्वव्युदासाय दूषकताबीजा-
 व्यभिचरोन्नयनप्रयोजनलाभाय च साधनाव्यापकत्वमुक्तं यो
 यद्व्यापकव्यभिचारी स तद्व्यभिचारीति व्यभिचारसिद्ध्यर्थमेव
 साध्यव्यापकत्वमुक्तं ॥ "अन्ये"इति । अन्ये सोपाध्ययः परप्र-
 युक्तानामुपाधिगतानां व्याप्तीनामुपजीवका इति तैस्सोपाधिभिः
 पक्षनिष्ठतया दूष्टैरपि न व्यापकांशावधारणानुमिति रित्यर्थः ॥
 "आशङ्कितश्चे"ति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितस्य साधना-
 व्यापकत्वशङ्का साधनाव्यापकत्वेन वा निश्चितस्य साध्यव्या-
 पकत्वशङ्का ननु भविष्यति कश्चित्तत्रोपाधिरिति शङ्कार्थः^(३) ॥
 "यावदि"ति । विपक्षस्येति सप्तमर्थे षष्ठी तथाच हेतोर्विपक्षे
 अव्यतिरेकित्वं सद्भावे यावच्छङ्क्यते तावन्नानुमितिः तेनोपा-
 धिसंदेहादपि तादृशी शङ्का व्याप्तिसमवस्कन्दतीत्यर्थः

(१) ग्राह्ये = निरूप्यमाणे सति, यदत्ययः = यादृशोपाधेरभावः ।

(२) निश्चितधूमादिसाधनवति पर्वतादौ बन्धिलक्षणसाध्यव्याप-
 कत्वमात्रमादाय साध्यसामग्र्या उपाधित्वनिरासार्थं साधनाव्यापकत्व-
 मुक्तं, तथा साधनाव्याप्तिनिरूपकाधिकरणस्यैव हेतुसाध्ययोर्व्यभिचार-
 निरूपकाधिकरणत्वाद् व्यभिचारोन्नयनप्रयोजनलाभार्थं तदुक्तमित्याह-
 साध्येति ।

(३) यद्यपि तत्र सोपाधिचत्वं संदिग्धत्वेनैवाभिद्धं तत्संदेहश्चोपा-
 धेरन्य एव तथापि यद्व्यतिरेकनिश्चयोऽनुमिति जनकस्तत्संदेहोऽनु-
 मितिप्रतिबन्धकस्तद्वबुद्धिनिरूपकश्चोपाधिरित्युपाधेर्दोषत्वमुच्यत इति
 मगलभाचार्याः ।

सू० "पक्षेतरत्वेपि प्रसङ्गात् * तद्व्यतिरिक्त इत्यपीति
 *-चेन्न, बाधेनोन्नीतस्य तस्याव्यापनात् अन्यथा
 निरुपाधिसम्बन्धत्वे बाधासिद्धेः यदाह बाधेनोपा-
 धिरुन्नीयताम् अन्येन वा इति न कश्चिद्विशेष-
 एतदर्थमपि विशेषणीयम्-?-इति चेन्न, तथापि
 साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्यात्यनवधारणे न
 वयावधारणम् एवं साध्यव्यापक इत्यपि अत्र मन्य-
 त्वदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न वस्तुतो-
 व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापाततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्य-
 त्वसम्भवात्तस्याप्युपाधित्वापातात् न द्रश्यते इति
 च निरूपयितुमशक्यं व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वा-
 भावेन तद्व्यभिचारः कथमवधार्यः

टी० ॥ "पक्षेतरत्वेपी"ति । सकलानुमानोच्छेदकतया
 स्वव्याघातकतया^(१) च तस्यानुपाधित्वेन तत्रातिव्याप्तिरित्य-
 पक्षेतरत्वभिन्नत्वेन यद्युपाधिलक्षणं विशेषणीयं तदा सङ्ग-
 स्यापि बाधेनोन्नीतपक्षेतरत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादित्याह-
 "अन्यथे"ति ॥ ननु बाध एव तत्र दोषो न तूपाधिरपीत्यत आह-
 "अन्यथे"ति । व्यभिचारे चावश्यमुपाधिर्हेतुमति च पक्षे वा-
 धस्यले पक्षे एव व्याभिचार इति तत्रोपाधिघ्नौव्यमन्यथा कृत-
 त्वस्य हेतोरुत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वोभयसहचारविरोधः स्यादित्यवच्छे-
 दभेदोपन्यासस्योचितत्वादन्यस्य तादृशस्याभावाद्द्वीतरत्वादे-

(१) स्वव्याघातकतया=उपाधिस्वरूपव्याघातकतया, तथाहि-उ-
 पाध्यभावेन साध्याभावः साध्यते यथा पर्वतो घूमाभाववान् आर्द्र-
 संयोगाभावाद् हृदादिवदिति, यद्वा हेतोरुपाधिव्यभिचारित्वेन साध्य-
 व्यभिचारित्वमुन्नीयते, यथा वह्निर्धूमव्यभिचारी, आर्द्र-
 चारित्वाद् घटादिवदिति, पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे तु निरुक्तोभयवि-
 साध्यकानुमानेपि तस्य सुवचत्वादुपाधेरुपाधित्वमेव हीयेतेति ।

धित्वं^(१) सैत्रतनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणति
परस्परया^(२) स्यातव्यमित्यत्र नियामकाभावात्
इति चेन्न, 'सैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने
तच्छङ्काया अपिच्छेतुं शक्यत्वात् ॥

टी० ॥ व्यापकत्वमेव साध्यत्वं न सिद्धिकर्मत्वमित्याह—
“साध्यमि”ति । अन्योन्याश्रयमाह—^b“व्याप्ती”ति । “समन्वय-
विते”ति । वास्तवत्वं व्याप्तेः अन्योन्याश्रयत्वापादकमित्यभिप्रा-
नः । एवमप्यन्योन्याश्रय एवेत्याह—^d“व्यापकस्ये”ति । इत्य-
वन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ “भद्रमि”ति । तद्वन्निष्ठात्यन्तासाध-
प्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः शाक-
पाकजत्वाद्युपाधातव्याप्तिमाह—^f“नचे”ति । निश्चितोपाधे-
रिदं लक्षणं नतु शङ्कितोपाधेरिति तत्राव्याप्तिर्न दोष इत्याह-
ङ्कते । ^g“यत्रे”ति । साधनेनैवोपाधेरपि साधनात्साधनव्यापक-
त्वनिश्चयान्न तत्र शङ्कितोपाधित्वमपीत्याह—^h“सैत्रे”ति ।

मू० “तत्रापि तत्तत्सामग्रीत्युपाधिपरस्पराभिधाने न
तस्यास्तस्या अपि सैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्तुं
शक्यत्वात् * अनवस्थैवं स्यात् ? *—इति चेन्न, ‘उपा-
ध्युपन्यासे एव च कुतो न त्रस्या न स्यात् साध्य’ सा-
मग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात् एवं च
साध्यसामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विधे-
षणीयं ^d‘श्यामत्वादौ साध्ये शाकाद्याहारपरिणति-
पारस्पर्यादेस्तस्मिन्साध्ये श्यामत्वादेरुपाधित्व-
सम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यते इति चे-
न्सैवम् ^e‘प्रत्येकं द्वयोरपि सैत्रतनयत्वादिना साधने

(१) श्यामत्वविशिष्टसैत्रतनयत्वं व्याप्यं यस्यास्तयेत्यर्थः । सैत्र-
नयत्वेविशिष्टश्यामत्वव्यापिकयेति पार्थवसितिऽर्थः ।

(२) स्यातव्यमित्यस्मात्प्राक्=गौरशरीरे—इत्यपि योजनायम्—

कादिषु व
व्याप्तप
त्वादिति
प्रणयतस्त
प्रतिज्ञाह
“न चेद
छिताना
परिहरति
वनमात्रं
विहोद्ग
मू० “अ
दुः
न्य
यो
प
नि
य
ह
व
त
स
सुतर

कादिषु व्याप्त्यादिभङ्गस्य साक्षादुद्भवानं नास्ति साक्षादुद्भाव्य-
व्याप्तिपक्षधर्मताप्रसितिविरहत्वस्याभिद्विलक्षणत्वेनाभिप्रेत-
त्वादिति शङ्कते- । “अथे”ति । तथाचोद्भावनगर्भं लक्षणान्तरं
प्रणयतस्तत्र प्रतिज्ञाहानिरिति परिहरति- । “तर्ही”ति । ननु
प्रतिज्ञाहानिः पुरुषदोषो ननु लक्षणान्तरदोष इत्यत आह- ।
“न चेदमपी”ति । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रसितिविरहाणां सि-
लितानामुद्भवनं लक्षणत्वेन विवक्षितं प्रत्येकोद्भावनं वा आद्यं
परिहरति- । “यत्रे”ति- । “एवमि”ति । यत्रापक्षधर्मत्वोद्भा-
वनमात्रं तत्रापि मिलितानुद्भावनादव्याप्तिर्यत्र वा प्रसिति-
विरहोद्भावनमात्रे लक्षणागमनादव्याप्तिरिति भावः ॥

मू० “अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रसिततया साक्षा-
दुद्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्मतया ऽप्रसिततया चेति तर्ह्य-
न्योन्योदाहरणाव्याप्तिरित्यव्यापकत्वमुभयोः *अ-
योभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविषयाव्या-
पकतां न दोषायेति मन्यसे ?*-न, “सामान्यलक्षणे
निर्वक्तुमशक्ये कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटेत*^dअ-
यानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यल-
क्षणमस्तु ? *-सैवस्, “सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यति-
व्याप्तेः । भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधि-
त्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः । स्वरूपासिद्धिः सर्वप्र-
माणसाधारणो दोष इति तदुद्भवनाव्याप्तेश्च *
“अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रसितत्वस्य
व्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति ?*-
इदमप्यलक्षणं अव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति- । “अथे”ति । तथा च
सुतरामव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु तिसृणांसिद्धोनां विशेषलक्षणा-

न्यतानि तथाचान्योन्यानुपग्रहो गुण एव न दोष इति शङ्कते-
 ७॥ “अथे”ति । सामान्यलक्षणज्ञानमन्तरेण विशेषलक्षणजिज्ञासानु-
 दयात्सामान्यलक्षणमेव प्रथममुचितमिति परिहरति- । “सा-
 मान्ये”ति । नन्वनुमित्यसाधारणकारणविरहोद्भावनं यत्र को-
 विदु इति सामान्यलक्षणमित्याह- । ८॥ “अथे”ति । अनुमितेरसा-
 धारणो हेतुर्व्याप्तत्वं पक्षधर्मत्वं तत्प्रमितिश्च तद्विरहोद्भावन-
 मित्यर्थः ॥ असत्प्रतिपक्षितत्वनप्यनुमितेरसाधारणो हेतुमिति
 तद्विरहोद्भावेऽतिव्याप्तिरित्याह- । “सत्प्रतिपक्षे”ति । अनुमि-
 त्यसाधारणभावभूतहेतुविरहोद्भावनं विवक्षितमसत्प्रतिपक्षितत्वं
 च न भावभूतमतो नातिव्याप्तिरिति यदि तदा निरुपाधित्व-
 स्यानुमित्यसाधारणहेतोर्यत्रविरह उद्भाव्यते तत्र व्याप्यत्वाभि-
 द्वाव्याप्तिरिति शङ्कोत्तराभ्यामाह- । ९॥ “भावे”ति ॥ १०॥ “स्वरूप-
 सिद्धिरिति । यद्यप्यनुमित्यसाधारणदोषोद्भावनं न लक्षणयेना-
 व्याप्तिः स्यात् तथाप्यनुमित्यसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनमपि
 तत्रैवपर्यवस्यतीति तथोक्तम् । ११॥ “अथेति । अनैकान्तिकदो-
 साद्दनुमित्यसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं नास्ति किन्तुनै-
 कान्तिकत्वादिद्वारेति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र प्र-
 मितिर्व्यतिरेकः पूर्वस्माद्भेद इत्यन्ये ।

मू० “यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते १२ तत्र वस्तुगत्या
 व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोस्तु नास्ति नतूपन्यस्यतेपि
 प्रयोजनाभावात्, व्याप्त्यतिरेकदर्शनादेवानुमाना-
 द्भवैकल्पात्मनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानात्तस्मादत्र
 प्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः
 * ननु विशेषणाद्यभावोपि वस्तुतो विशिष्टाभाव
 एवेति नोक्तदोषः * न १३ यदि विशेषणाद्यधिको-
 विशिष्टस्तदा तदभावभेदोपि स्यात् * अथ नाधिक-
 स्तदा विशेषणाभावान्नान्यस्य विशिष्टाभावतेति *
 विशेष्याभावस्यापि तथात्वे पृथक् पृथगेव विशि-

प्राभाकार्यस्तयोरित्यनुगम एव स्वार्थानुमित्यसि-
द्धाव्याप्तिश्चानुद्धावनादिति ।

टी० ॥ व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रकारकप्रमाव्यतिरेकोद्धावनं
केवलव्याप्तत्वव्यतिरेकोद्धावने केवलपक्षधर्मत्वव्यतिरेकोद्धावने
वा नास्तीत्यत्राव्याप्तिरित्याह—। “यत्रे”ति । यद्यपि प्रमितत्व-
व्यतिरेकस्तत्रास्ति तथापि उद्धावनं तत्परः शब्दप्रयोगो वा
नास्तीत्याह—। “तत्र वस्तुगत्ये”ति ॥ ननु यत्रापि व्याप्तिवि-
रहोद्धावनमात्रं तत्रापि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रकारकप्रमाव्यतिरे-
कोद्धावनमस्त्येव विशेषणाभावेपि विशिष्टाभावसत्त्वादिति श-
ङ्कते—। “नन्वि”ति । विशिष्टं यत्तद्यदि विशेषणादितो भिन्नं
तदा प्रतियोगिभेदात्तदभावभेद इति विशेषणाभावोपन्यासेपि
न विशिष्टाभावोपन्यास इत्यव्याप्तितादवस्थयम् अथ विशेषणा-
विशेष्याभ्यामभिन्नं विशिष्टं तदा विशेषणाभावो यदि विशि-
ष्टाभावस्तदा विशेष्याभावोव्याप्तिरित्यनुगमः उभयाभावाभि-
धानेपि प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति स एव दोष इति परिहरति—।
“यदी”ति ॥

मू० * “अथ ब्रूषे यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः
साक्षाच्छक्योपन्यासस्तदसिद्धं शक्योपन्यासत्वस्या-
नुपन्यस्तेपि सम्भवान्नास्त्यव्यापकतेति * नैतदपि
युक्तं, तथाहि शक्योपन्यासत्वं किं शक्यस्वरूपनि-
र्देशत्वमात्रमुत शक्यप्रमापणत्वं आद्येऽनैकान्तिका-
दावपि व्याप्तिश्चान्यत्वं शक्यप्रतिज्ञं भवत्येव द्विती-
येपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थस्तदा प्रत्यक्षेण
प्रमाणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहस्य प्रत्य-
क्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिसते विरुद्धादाव-
प्यस्तीत्यतिव्याप्तिः अन्यमते न क्वचिदपीति सर्वा-
व्याप्तिः * “अथ व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापि प्रत्य-
क्षप्रमाणीयता विवक्षिता * सान युक्ता, “उक्तलक्ष-

णवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वा
 'तद्विरहेपि तात्पर्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षण-
 ताविकल्पेनाव्यापकतापातात् ॥

टी० ॥ पूर्वदोषे सत्येव स्वार्थानुमित्यसिद्धत्वमात्रमङ्ग-
 हाय शङ्कते-। "अथ ब्रूषे" इति । साक्षादित्यनैकान्तिकादा-
 तिव्याप्तिवारणाय शक्योपन्यासेति स्वार्थानुमानासिद्ध्यापत्ति-
 रणाय उपन्यासयोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वात् अत्र शक्योद्भावनात्
 विरुद्धादावतिव्यापकम् उद्भावनाहंतायास्तत्राक्षतेः व्याप्ति-
 धर्मताप्रमितिर्विरहस्य प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वं नैयायिकमते विरुद्धा-
 दावतिव्यापकं भट्टमते चासंभव एव लक्षणदोष इत्याह-। "शक्यो-
 पन्यासत्वमिति" । भट्टमतेऽसम्भववारणाय शङ्कते-। "अथे"ति ।
 व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य तन्मतेपि प्रत्यक्षत्वा^(१)दित्यर्थः ॥ व्या-
 प्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहान्तर्भावेण लक्षणे प्रमितिर्विरहान्त-
 र्भावावश्यकतया तदवस्थ एवासम्भवो दोष इत्याह-। "उक्त-
 लक्षणे"ति । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरह इत्यत्र द्वन्द्व-
 माश्रयणाद्व्याप्त्यादिविरहोपि तात्पर्यविषय एवेत्यत आह-।
 "तद्विरहेपी"ति । व्याप्तिविरहादीनां यदि प्रत्येकं लक्षणं
 तदा तदितरत्राव्याप्तिरथ तावतां विरहाणां मिलितमुद्भावनी-
 यत्वेन विवक्षितं तदा प्रत्येकोद्भावनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० ^(२) "अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावा-
 व्यापकतापत्तेः एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वे साक्षादय-
 सोपि निरस्तः * अथोच्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म-

(१) ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्प्रतियोगिकाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वं बो-
 द्यं, यद्वा ज्ञानाभावस्याधिकरणप्रत्यक्षात्मरूपत्वात्प्रत्यक्षत्वम् । (२) अ-
 तीन्द्रियपक्षेतिभावप्रधानतया निर्देशः । अतीन्द्रियपक्षत्वाद्यभाव इत्यर्थः ।
 आदिनातीन्द्रियव्याप्तिपरिवृत्तिः । अत्र विद्यासागराः । अनित्याः परमाश्च-
 सर्वगतत्वादिति यदा सीमांशकेन प्रयुज्यते तदा अतीन्द्रियपक्षधर्मत्ववि-
 रहस्तथा वन्ध्यासुतश्चतुर्वेदाभिज्ञः ब्राह्मणप्रसूतत्वादित्यतीन्द्रियव्याप्ति-
 विरह एतदुक्तं भवति अतीन्द्रियपक्षहेत्वोः प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वाभावात्
 धर्म पक्षधर्मत्वव्याप्तिव्यतिरेके प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वाभावाद्वाप्यप-
 क्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रत्यक्षेण शक्योपन्यास इतीत्यभिदधते ।

चेत् ^(१) एवं ब्रुवाणो नियतमजैषीः परं मन्दमन्दा
 तथाहि स्वीकृतनिश्चितोपाधिभावे शङ्कितोपाधि-
 त्वमापतत्तदनुकूलं मन्यते कोन्यो जितलज्जात् न
 क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्काशङ्कया * य-
 प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भवि-
 ष्यति ? *—इति चेन्न, 'ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्व-
 तीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं
 शक्यत्वात् ॥

टी० ॥ "अत एवे"ति । साध्यत्वव्यापकत्वयोरनिश्च-
 यादेवेत्यर्थः इदानीं निश्चितोपाधावपि साधनाव्यापकत्वस्या-
 शक्यग्रहत्वमाह—। "यत्रापी"ति । साधनाव्यापकत्वसम्पत्ते-
 साधनवति यथोपाध्यभावः साध्यस्तथा साधनेनैवोपाधिरपि सा-
 धयितुं प्रार्यत एवेति न साधनाव्यापक त्वनिश्चय इत्यर्थः ।
 'एवं ब्रुवाण' इति । उपाधित्वनिश्चयस्य क्वचिदप्यसम्भवे तत्त-
 शयस्याप्यसम्भवादित्यर्थः नन्वाद्वैत्यनवत्त्वस्योपाधेः साधन-
 ह्यमित्ययोगोलकादावभावः प्रत्यक्ष इति तस्यैव साध्यधर्मव्या-
 पकत्वे सति साधनवह्व्यव्यापकत्वान्निश्चितोपाधित्वमिति
 शङ्कते—। "यत्रे"ति । अयोगोलकमार्द्रैत्यनवत् वह्निसत्त्वान्महा-
 नसवदित्यनेनात्राप्युपाधिसाधने क्व तदभावनिश्चय इति परि-
 हरति—। "ऐन्द्रियकबाधे" इति ।

सू० "नच यदेकत्रैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यत्रैन्द्रियकबा-
 धेहेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्यते पाकदर्शनाज्जठरा-
 नलादिवत् साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक-
 इति च न शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं व्या-
 प्नोतीत्यव्यापकतादोषः 'नहि शाकादित्वं नाम
 किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात्' अस्तु वा कथ-

(१) हेमन्त एव ब्रुवाणस्त्वं मन्दाक्षं=लज्जामेव नियतमजैषीः
 परं=परन्तु न प्रतिपक्षमित्यन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

मपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति 'इन्द्रनीलशि-
लादिश्यामलत्वस्याहाराजन्यत्वात्' * शरीरश्या-
मत्वं साध्यं तच्च व्याप्नोत्येवेदम् ? * इति चेन्न,
'व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषश्यामत्वेन
व्याप्ति' हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सि-
ध्यति न व्याप्त्या अन्यथा पुरुषपदस्याव्यवच्छेद-
कस्याविशेषणत्वापातात् ॥

टी० ॥ नन्विन्धनवत्त्वावच्छेदेनैवैन्द्रियकत्वमिति तत्सा-
धने बाध एवेत्यत आह--। "न चे"ति । यथा पाकेनानुमीय-
मानो वह्निर्जठरे प्रत्यक्षो न सिद्ध्यति अतीन्द्रियः साध्यते तथा
प्रकृतेः स्यादित्यर्थः साधनाव्यापकत्वं निरस्य साध्यव्याप-
कत्वं निरस्यति--। "साधने"ति । शाकादीनामननुगमेन साध्य-
व्यापकत्वग्रहासम्भवात् तदेवाह--। "नहीति । शाकाद्याहार-
स्यानुगमेऽपि श्यामत्वस्य व्यभिचारान्न व्यापकतेत्याह--। "अ-
स्तु वे"ति । व्यभिचारमेवाह--। "इन्द्रे"ति । विशिष्टसाध्यव्या-
पकत्वमभिमतं तथास्त्येवेति शङ्कते-। "शरीरे"ति । ययोरे-
वव्याप्तिरभिमतता तत्रैवोपाधिरभिमततो नतु विशेषणान्तरप्रक्षेप-
णापि साध्यत्वमिति परिहरति-। "व्याप्तावि"ति । ननु पुरुष-
श्यामत्वमेव पर्यवसितमिह साध्यं तद्वापकोयमुपाधिर्भवत्ये-
त्यत आह--। "हेत्वि"ति । यदि पुरुषश्यामत्वमेव साध्यं तदा
सैत्रेयः पुरुषः श्यामः मित्रातनयत्वादित्येव प्रतिज्ञा स्यात्तत्र
च पुरुषपदं व्यर्थं स्यादित्याह--। "अन्यथे"ति ।

सू० "परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेद-
कत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्प-
रासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यादिति * नच सा-
ध्यसाधनसम्बन्धादृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं
मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तैजसादिसत्वे साध्ये-
भूदुद्भूतरूपादित्वादेरुपाधित्वम् * साधनेनापि च

विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसाध्यव्यापक
व्यवच्छेदं तदा तस्य व्यभिचारशङ्काधानसमस्यापु-
पाधित्वं न स्यात् ^d* अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेदं तदा
विशेषणत्वासिद्धिरेव नहि प्रयोजनमात्राद्विशेषण-
मर्थवद्भवति किंतु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति * शरीरा-
जन्यत्वमिवाकर्तृ कत्वे व्यक्तमसिद्धौ पर्यवस्येदिति

टी० ॥ ननु पुरुषीयमेव प्रयासरूपं सिद्ध्यतु कञ्चलानि-
गतं तु मा सैत्सीदेतदर्थमेव तद्विशेषणमित्यत आह “परम-
रे”ति । एवं व्यावर्तकानुसारेण संयुक्तपुरुषप्रयासनाव्यवच्छेदा-
मपि विशेषणान्तरमुपादेयं स्यादित्यर्थः प्रयासरूपसमवाये साध-
पुरुषपदस्य सुतरां वैयर्थ्यमिति भावः ननु तथापि मित्रात्मन-
त्वावच्छिन्नश्यामलत्वं प्रति शाकाद्याहारपरिणतेर्यमिचारे-
द्रूयते इति तदवच्छिन्नव्यापकत्वमेव साध्यव्यापकत्वमिति
तमेत आह-। ^b“न चे”ति । एवं सति चक्षुस्तैजसं रूपसा-
त्कारकरणत्वात्प्रदीपवदित्यत्र सद्नुमाने ग्रीष्मोष्मणि केव-
साध्याव्यापकमपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोद्भूतत्व-
वत्त्वमुपाधिः स्यादित्यर्थः सा भूदिति सम्बन्धः दोषान्तर-
माह-। “साधनेनापी”ति । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
केवलसाध्यव्यापकोपाधौ नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ननु
केवलसाध्याव्यापकोपाध्युपलब्धग्रहसामर्थ्यमिदं विशेषणं ननु
केवलसाध्यव्यापकोपाधिव्यवच्छेदाय योनःव्याप्तिः स्यादित्य-
शङ्का निराकरोति-। ^d“अथे”ति । यदि न व्यवच्छेदकं तदा
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन । साधनस्य साध्य-
व्यभिचारित्वे साध्येऽसमर्थविशेषणतया व्याप्यत्वमिद्धिः स-
दित्यर्थः ।

सू० “किंच आभासे केवलव्यतिरेकिणि ^bपक्षधर्मे हेतौ जी-
वच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्रा-
णादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणव्यवस्था-
प्यं नह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदु-

पाधिना व्याप्तं वर्तते तस्य पराभिमतस्य क्वचित्सि-
द्ध्यापत्तेः ^dव्यतिरेकव्याप्तावुपाधिश्चेत्तर्हि व्यति-
रेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य उपाधिरवश्यं मन्तव्यः ॥

टी० ॥ व्यतिरेक्याभासे साध्यव्यापकत्वाग्रहादुपाधेरनु-
पाधित्वमित्याह—। “किञ्चेति । आभासत्वाभिधानमुपाधिधौ-
व्यार्थं अपक्षधर्मतया चेदाभासत्वं तदा न व्याप्तिमङ्गायोपाध्य-
नुसरणमित्यत आह—। ^b“पक्षधर्मे”ति । अष्टद्वयातिरिक्तानेकचे-
तनवत्त्वं साध्यं तदप्रसिद्ध्या नोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रह

इत्यर्थः पराभिमतस्य स्थापनावाद्यभिमतस्य ॥ “क्वचिदिति ।
* नच पक्षे एव तत्सिद्धिरिति वाच्यं ? *—साधनव्यापकत्वमु-
पाधेस्तथासति स्यादित्यर्थः ननु व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्ता-

वेधोपाधिरिति न तत्र साध्यव्यापकत्वं तन्त्रमित्यत आह—।
“व्यतिरेके”ति । व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावस्य व्याप्यत्वा-
दुपाधेस्तद्व्याप्यत्वं स्वीकार्यमिति नोपाधिः साध्यव्यापकः
स्यादित्यर्थः । यद्यपि साध्यपदेन व्यापकमभिमतं तेन व्यतिरेक-

व्याप्तावपि व्यापकव्यापकत्वमुपाधेर्व्यापकत्वं च साधनाभाव-
स्येत्युपाधिस्तद्व्यापकोयथा प्रतिसन्धानाभावे कार्यकारणभा-
वाभाव उपाधिः परोक्ते एककर्तृकत्वानुमाने तथापि साध्या-
भावव्याप्यत्वाभिधानं कथञ्चित्समर्थनीयमिति ।

सू० “अन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तेरिति ^bउपाधे-
र्व्यतिरेकव्याप्यवश्यम्भावस्याभ्युपगम्यतयोपाधेर्य-

द्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्य-
तया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः असमव्याप्तिक-
योरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यति-

रेकव्याप्तेरिति * नच दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यम् ?
*—इति वाच्यम् हेतोः पक्षधर्मत्वस्थिते व्याप्तिसा-
त्यर्थं त्वयोपाध्युपागमधौव्यात् ^dभवतु वा या काचि-

द्व्याप्तिर्नाम^(१) तत्सत्त्वे एवानुमितिभावात् तस्या-
श्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चात्माश्रय-
द्वेदे चाननुगमाविनिगमौ स्यातामिति व्याप्ति-
पक्षधर्मते अनुमितिं भावयत इति वदन्ति तत्र के-
पक्षधर्मता * पक्षाश्रितत ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ अस्तु तत्रापि साध्यव्यापकत्वाध्याभावाव्याप-
एवोपाधिः किमनिष्टमित्यत आह-। ^a“अन्यथे”ति । उपाधि-
द्वावे यदि साध्याभावो व्यापकतया न वर्तत तदा साध्यं स्यात्
साध्याभावाभावस्य साध्यत्वात्तन्निरूपणं च पक्षादन्यत्र न वा-
च्यमन्यथा व्यतिरेकभङ्गप्रसङ्ग इत्यवश्यमुपाधिः साध्याभाव-
व्याप्य एव वाच्य इत्यर्थः ॥ ^b“उपाधेरि”ति । साध्यव्यावृत्त्य-
मुपाधिव्यावृत्तेरुपासनीयत्वेनोपाधेर्यतिरेकिधर्मत्वनियमादिति
भावः अन्वये यद्व्यापकं तदभावो व्यतिरेके व्याप्य इति केवला-
न्वयिनि नास्तीत्यत उक्तम् असमव्याप्तिकयोरिति नन्वीदृशे
व्यतिरेकिणि सास्तुपाधिरित्यत उक्तम् । ^c“हेतोरि”ति । व्या-
प्तिभ्युपेत्य दोषमाह-। ^d“भवतु वे”ति । व्याप्तावप्यनुमित्या
सह व्याप्त्यभ्युपगमे स्ववृत्तित्वमित्यर्थः ॥ ^e“तद्दे” इति ।
यद्यनुमितिर्व्याप्त्योरन्यैव व्याप्तिस्तदाननुगमो यदि तत्रापि
स्ववृत्तिभयेनान्या तदानवस्था स्यात्तथाच का व्याप्तिरनुमान-
ङ्गमिति विनिगमना न स्योदित्यर्थः ॥ ^f“भावयत” इति । ज्ञ-
यत इत्यर्थः ॥

सू० “नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् वि-
षयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गी-
कारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् कश्चायं पक्षो
नाम यद्धर्मत्वं पक्षधर्मत्वं * सिद्धाधियषितसाध्य-
धर्मा धर्मौ ? *-इति चेन्न, सिद्धाधियषा हि प्रति-

(१) तत्सत्त्वे-इत्यतः पूर्वं तथापीति पूरणीयम्-तत्सत्त्वे-इत्य-
स्य व्याप्तिरसत्त्वे-इत्यर्थः ।

पिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्सा वा आद्यो स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः द्वितीये चा^१सुरभिगन्धानुमेयकुत्तिसतरसविषयस्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः नचानवधारितधर्माधर्मी पक्षः हेतुसत्तयाप्यनवधारणे अनुमानोदय^(१)निदानभावासम्भवात् अवधारणे वानवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः नचानवधारित हेतुविषयधर्मा धर्मी पक्षः तथाहि केनानवधारितधर्मा न तावदनुमानप्रयोक्ता स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात् * प्रतिवादिना ? * -इति चेत् न प्रतिवादिविहितेऽप्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् ॥

टी० ॥ “नैयायिकादी” निति । अतिरिक्तविषयविषयिभावसम्बन्धानङ्गीकर्तुं मते वाच्यो घटः प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वस्य घटतत्प्रमास्वरूपस्य घटावृत्तित्वादपक्षधर्मता स्यादित्यर्थः कृत्तद्धितसमासेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन तुल्यमिति कात्यायनवचनादिति भावः ^(२) परम्परासम्बद्धं प्रमात्वमेव यदि प्रमेयत्वं तथापि तस्य विषयघटितोपाधितया विषयावृत्तित्वमेवेति हृदयम् ॥ ८ “असुरभी” ति । सटितमांसादावसुरभिगन्धेन हेतुना कुत्तिसतरसानुमानमस्ति नतु प्रतिपित्साप्येन तस्य पक्षना स्यादित्यर्थः हेतुधर्मावधारणेऽपि न सामान्यतोनवधारितधर्मत्वमिति पर्वतादेरपक्षत्वापत्तिरित्याह- । “हेत्विति । हेतुविषयः साध्यं तथा चानवधारितसाध्यधर्मैत्यर्थः ॥

सू० तथानवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरम् वादिप्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा नाद्यः “अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मतानवधारणात् धूमं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः

(१) निदानानुभवासम्भवादित्यपि ववाचितकः पाठः ।

(२) स्वसमवायिविषयत्वसम्बन्धेन सम्बद्धम् ।

तथापि तत्प्रसङ्गात् ^६तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्
 असाधारण विवक्षायां चाननुगमात् इतरेतराश्रय-
 दोषाच्च ^७पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् व्याप्तपक्ष-
 धर्मत्वस्य हेतुत्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् स्वार्थ-
 नुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षत्वाभावेनानुमाना-
 नुदयप्रसङ्गात् ^८विरुद्धहेतौ च पक्षधर्मत्वाभावप्रस-
 ङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् ^९हेतो-
 रेव साध्यपिरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात् ^{१०}एतेन सन्दिग्ध-
 साध्यधर्मविशिष्टो धर्मो पक्षः साध्यत्वं च स्वपरा-
 र्थानुमानसाधारणं उत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् ॥

टी० ॥ “अग्निमत्त्वे”ति । अनुमित्यनन्तरमपि पक्षतादेः

पक्षता स्यादुभयविषयस्य प्रदेशश्यामलतादेरनवधारणादित्यर्थः
 पूर्वप्रसङ्गे सत्येवाह— ^६“तद्धेतूनामि”ति ॥ “असाधारणे”ति ।
 वादिप्रयोक्तव्यधूमादिविषयस्येति कृते शब्दादेरपक्षता स्यादि-
 त्यर्थः ॥ ^७“पक्षे”ति । व्याप्तपक्षधर्मत्व हेतुत्वं हेतुविषयधर्मत्वं
 च पक्षत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ “विरुद्धे”ति । नही नि-
 त्यत्वमपि कृतकत्वविषयस्तत्प्रतीतिजन्यप्रतीति विषयत्वमेव
 हि तद्विषयत्वमित्यर्थः ननु विरुद्धे पक्षधर्मत्वादेवाभासत्वम-
 स्तिवत्यत आह— ^८“हेतोरेवे”ति । साक्षाद्धेतुदोष एव विरोधो
 नतु पक्षद्वारेत्यर्थः ॥ ^९“एतेन”ति । नन्देहस्य विशेषणत्वोपलब्ध-
 गत्वव्युदाससन्देहाधारपुरुषविकल्पादित्यर्थः ॥

सू० *प्रतीतिं व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाह-
 नप्रवृत्तां विशेषमादाय पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य
 सामर्थ्यं सा ? *—इति चेन्न, ^१तस्याः ^(१) सामान्य-
 विषयाया ^(२)अनुपपत्तेरसिद्धेर्व्याप्तिवत्सम्भवात्

(१) तस्याः—व्याप्तिबलेन सामान्यतो जायमानप्रतीतिः ।

(२) अनुपपत्तेरित्यतः अग्निविशेषविनेत्यधाहार्यम् -

अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुपवेशात् ^८अधिकविषयाका-
ङ्क्षित्वे विरम्य व्यापारापत्तेः ^९मानान्तरत्वापत्तेर्वा
विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽतिप्रसङ्गः ^{१०}पक्षध-
र्मतया च यदि साध्यव्यक्तिभेदः सिद्ध्यते तर्ह्यनुमाय
तां प्रत्यक्षेण पश्यन् पुंशब्दात् पुरुषानुमायी प्रत्य-
क्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात् ^{११}*प्राग्वि-
शेषादर्शनात् तथा स्यात् ? *-इति चेन्न, पश्चात्त-
त्तद्दर्शित्वान्न संशयीतेति ^(१) ॥

टी० ॥ प्रकारान्तरेण पक्षधर्मताभाशङ्कते-। “प्रती”ति-
मिति । व्याप्तिबलाद्बुद्धिमात्रप्रतीतिः पक्षधर्मताबलात्पर्वतीय-
त्वादिकमादाय पर्यवस्यतीत्येतादृशं धूममामर्थ्यं पक्षधर्मते-
त्यर्थः ॥ ^८“तस्या”इति । विशेषं विनापि साध्यसामान्यविषया
बहिर्प्रतीतिः स्यादेव यथा व्याप्तिबुद्धिरिति नानुपपत्तिरित्यर्थः
अनुपपत्तिबलेन विशेषविषयत्वाभ्युपगमेऽर्थापत्तिरेव स्यात् सा-
धानुमानमेवेत्याह-। ^९“अनुपपत्तित्वे” इति । यदि च सामा-
न्यबुद्धिरुत्पद्य विशेषविषया तत्राह-। ^{१०}“अधिके”ति । सामान्य-
बुद्धिरनुपपद्यमाना विशेषबुद्धिः यदि जनयति तत्राह-। ^{११}“माना-

(१) ननु संशयस्य पक्षधर्मत्वाभावेऽपि सिद्धाधिययाविरहसह-
कृतसिद्ध्याभावो यत्र सपक्षगतद्वैतधर्मः पक्षतेति विशेषसाक्षात्कारकाले
सिद्धाधियया विरहसहकृतसिद्धिबलत्वात् पक्षतेति चेन्न एतल्लक्षणस्य यत्र
इति पदघटितत्वेनाननुगतत्वात्-यावज्जीवं ममानुमितिस्थ्यादित्य-
नुमित्सायांसत्यामनुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमितिप्रसाङ्गाच्च अथानु-
मातृस्विषयाधिययाविरहसिद्ध्यंशे विशेषणमाहोस्वित्पुरुषान्तरस्य नाद्यः ।
विशेषरूपेण दुर्गन्धानुमितिस्थले सिद्धाधिययासत्यामनुमितिद-
र्शनात्-न हि तत्र सामान्यरूपेण सिद्धिबलत्वे विशेषरूपेण दुर्गन्धमनुमि-
त्यामितीच्छेत्तुं इति नानुमात्रिच्छाविरहो विशेषणं स्यान्नामतदा-
नुमात्रिच्छाविरहो विशेषणमुत्पद्येत कदाचिद्यदिदुर्गन्धानुमित्वासत्त्वे-
त्यनुमितिर्नहि तत्रानुमातुर्दुर्गन्धानुमित्ताभवति जातवपीति न तादृ-
शीच्छाविरहो विशेषणमित्यनवद्यम् । नापि द्वितीयः । सिद्धिबलवैपि पुरु-
षान्तरयेच्छामादायानुमितिप्रसङ्गादित्येतल्लक्षणमप्यनुपपन्नम् ।

न्तरत्वे"ति ॥ १॥ "अतिप्रसङ्ग"इति । अपरापरविशेषधीप्रसङ्ग
इत्यर्थः दोषान्तरमाह- । १॥ "पक्षधर्मतया चे"ति । बहूयनुमानान्तरं
प्रत्यासीदतो नानाबहिर्दर्शने किमियं बहिर्व्यक्तिरनुमितेयं
वेति बहिसंशयो न स्यात् किंच शब्दविशेषेण गृहे पुरुषानुमा-
नान्तरं चैत्रोनुमितो मैत्रो वेति संशयो न स्यादित्यर्थः नन्वनु-
मितस्यापि विशेषस्य साक्षात्काराभावात्संशयः स्यादेवेत्याह-
॥ "प्रागि"ति । विशेषसाक्षात्कारकालेपि संशयदर्शनान्नैवमित्या-
ह- । "पश्चादि"ति ॥

सू० (१) उपमानमपि (२) किमुच्यते सादृश्यज्ञानमुपमान-
मित्येके (३) तन्न "स्मृतावपि प्रसङ्गात् अनुभव इत्य-

(१) { प्रत्यक्षमनुमानं च विदीर्णं युक्तितः पुरा ।
अधुना दूष्यते सम्यगुपमानं सविस्तरम् ॥ }

(२) उपमानं दूषयितुं पृच्छति-किमिति—

(३) सादृश्यज्ञानमुपमानमिति वदन्प्रष्टव्यो वादी किं सादृश्य-
स्मरणमुपमानं किं वा सादृश्यानुभवः । नाद्यस्सादृश्यस्मरणध्वंश-
त्प्रत्यक्षयोरपि सादृश्यस्मरणजन्यत्वेनोपमितित्वापत्तेः । द्वितीयसं-
त्तिकं सादृश्यप्रत्यक्षमुपमानम्-उत सादृश्यानुमितिः-आहोस्वित्सादृश्यो-
पमितिः-सादृश्यबोधो वा-तत्राद्येकीदृशं तद्यदुपमानत्वेनाभिमतम्-
चक्षुरादीन्द्रियसंसर्गिणि गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षमिति चेत्-किंचक्षुरादि-
सन्निकृष्टे गवये गो सादृश्यं गवि च गवयसादृश्यं भिन्नमभिन्नं वा-भिन्न-
मिति चेत्-न तत्सादृश्यमभिवितुमर्हति भूयसामवग्रवानां समानसंज्ञं एव
सादृश्यं स चेद्गो गवययोर्भिन्नस्यात्कथं सादृश्यं भवेदिति सादृश्य-
सम्पत्तये समान एव वक्तव्यसमामानश्चेत्कथं तद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं
भिन्नं भवेदिति यद्गो गवययोस्सादृश्यं प्रत्यक्षं तदेकमेव वाच्यं तथा च
तादृशसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं गवयोपमितिवद्गोरप्युपमितिरस्यान्नहि तादृ-
शसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं गवयोपमितिवद्गोरप्युपमिति कस्यचिदभिमतत्वेन
गवोपमितिरपि स्वीक्रियेत् तादृशप्रत्यक्षस्योपमितिकरणत्वाङ्गीकारे च
गवयोपमिवद्गवोपमितिरप्यावश्यक्येति न गवये चक्षुरादिसन्निकृष्टे गोसा-
दृश्यप्रत्यक्षमुपमानम्-नापि सादृश्यानुमितिरुपमानम्-सा च गो सादृश्यो-
पमिति इत्याकारैव वाच्या न सोपमानं भवितुमर्हति-तद्ध्वंसप्रत्यक्षयोर-
प्युपमितित्वप्रसङ्गात्-किञ्च गवयमपश्यतोपि पुरुषस्य गोसादृश्यानुमिति-

भिधाने च सदृशाविभावितीन्द्रियजेपि प्रसङ्गात् ^६सो-
पि गवयो गवा सदृशोगवयत्वात् गवयान्तरवदित्य-
नुमानस्यापि 'तथात्वापत्तेः' ^७एवमाप्तोक्तिजेपि कि-
ञ्चोपमितिलक्षणमिदं उपमितिकरणलक्षणं वा स्या-
न्नाद्यः 'सादृश्यस्योपमेयतापत्तेः' ^८* सदृशेचोपमे-
यव्यवहारोस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृशमिति
'सा ? * -इति चेन्न, ^९अज्ञादिकरणासम्भवे तदुदाहर-
णासिद्धेः नापि द्वितीयः सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यास-
म्भवत्प्रमाणान्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुम-
शक्यत्वात् ^{१०}नच सादृश्यमनुगतमेकमस्ति ^{११}मुखसादृ-
श्यस्य हस्तसादृश्यस्य च परस्परभेदेनैवोपलम्भात् ।

टी० ॥ "सृतावि"ति । सादृश्यसृतावित्यर्थः सादृश्य-
गोचरः परोक्षानुभवश्चेद्विषयितस्तत्राह- । "सोपी"ति ॥ "त-
थात्वे"ति । उपमानत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ "एवमि"ति । गोस-
दृशो गवय इत्यादिशब्दजन्यानुभवस्यप्युपमानत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
"सादृश्यस्ये"ति । सदृशो धर्मी लोक उपमेयो न सादृश्यमि-
त्यर्थः तदेवाह- । "सदृश" इति ॥ "स्तेती"ति । उपमितिरि-
त्यर्थः ॥ ^{१२}"अज्ञादी"ति । प्रत्यक्षेण या सदृशमितिः प्रमा सा

सम्भवेन तदनन्तरमप्युपमितिस्स्यान्नैतद्विवृतुमर्हति गोसादृश्यानुमि-
तेर्वाप्तिग्रहपूर्वकत्वेनेति तदनन्तरमेव गो सदृशो गवय इतिज्ञानसम्भ-
वात्कृतमनुमित्यात्मकेनोपमानेन- । नाप्युपमतिरुपमानम्-तस्यास्त्वा-
त्मकोपमितिप्रतिकरणत्वे अःत्माश्रयः । उभययोरन्योन्यप्रतिकरणत्वे
न्योन्याश्रयः । करणभूतोपमितेरप्युपमित्यात्मककरणत्वाङ्गीकारे तस्या-
प्युपमित्यन्तरं वक्तव्यमित्यनवस्थाप्रसज्येत नच करणभूतोपमितेर्न करण-
मुपमित्यन्तरमिष्यत इत्यपि शक्यं वक्तुं तथा सत्युपमितेरुपमिति
करणत्वव्याघातादिति नोपमितिरप्युपमानम्-नापि बोधस्तस्य शक्तिग्र-
हसकृतपदज्ञानजन्यतया गोसदृशो गवयपदवाच्य इतिशक्तिग्रहकाल एव
गवयबोधसम्भवादिति वैयर्थ्यं सादृश्यबोधस्योपमिति करणत्वेनेति न
तद्वोध्योपमानमित्यभिप्रेत्याह-तन्नेति-

तावन्नीपमितिस्तत्र साक्षात्त्वानुभवात् एवमनुमितिशान्दज्ञान-
योरपि वाच्यम् तदतिरिक्ता च मितिर्नास्त्येव योपमितिः स्या-
दित्यर्थः ॥ “सादृश्यज्ञानस्ये”ति । सादृश्यज्ञानं तदा एव
प्रमाणं स्याद्यदि क्लृप्तप्रमाणव्यापारापेक्षया विलक्षणोऽस्य व्या-
पारः स्यादेवं तत्फलपेक्षया विजातीयं फलं स्यादथवा प्रमाणा-
न्तरासङ्कीर्णो विषयः स्यात् नचैवमित्यर्थः सादृश्यज्ञानमुपमानं
सादृश्यभेदेनाननुगतं स्यादित्याह— ^a“नचे”ति ॥ ^b“मुखेति आ-
ह्लादकत्वकोमलत्वारुणत्वादीनां भेदादित्यर्थः

सू० “नच सादृश्यरूपत्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः” तथापि
सादृश्येन सह सादृश्ये ऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वा-
श्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रय-
भावोऽनभ्युपगमे चाननुगमः ^dतयोः सादृश्यानभ्यु-
पगमेऽन्यत्रापि तथात्वापत्तिः “किञ्च वैधर्म्यप्रतिप-
त्तेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात् एवमेवा-
भ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृ-
श्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति
अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमिति-
रूपमानमित्यपि न आप्तवाक्यादपि तथा प्रतीते-
*यत्र तद्व्यापारो नास्ति ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ नानासादृश्यगतं सादृश्यत्वमपि धर्मोऽनुगतो नास्ती-
त्याह— ^a“नचे”ति ॥ ^b“तथापी”ति । सादृश्येषु यदेकं सादृश्य-
त्वमनुगतं वाच्यं तत्रापि सादृश्यत्वेन सहानेकवृत्तित्वादिना
सादृश्यमस्त्येवेति सादृश्ये सादृश्यत्वं तत्र च सादृश्यत्वे सादृ-
श्यमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ अनेन भयेन यद्येकं सादृश्यत्वं
नाभ्युपेयं तदाननुगम इत्याह— ^c“अनभ्युपगमेचे”ति । अप-
सादृश्यसादृश्यत्वयोर्न सादृश्यं तदा सादृश्यबुद्धेरविशेषात्
मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यं न स्यादित्याह— ^d“तयोरि”ति ॥
^e“किचे”ति । धिक्कारममतिदीर्घग्रीवं प्रलम्बोष्ठं कठोरकण्ठका-

धिनमपस
मदवाच्य
वं शावर
तमदृशीति
“तद्व्याप
सू० “स
पर्व
वपि
क्षत
शो
जा
त्य
मि
पत
(१
ठ
ये
ह
क
इ
न

एस्य
प्रकृते
कर्षमा
विपरी

धिनमपसदं पशूनामिति पश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानवतोऽप्ययमसौ कर-
प्रयदवाच्य इति प्रमितिरस्ति तत्कारणं प्रमाणान्तरं स्यादित्य-
र्थः शार्ङ्गमुपमानं शङ्कते- । “अप्रतीयमानस्ये”ति । सा गौरित-
मदृशीति परोक्षधर्मिकसादृश्यज्ञानमुपमानमित्यपि नेत्यर्थः ॥
“तद्व्यापार”इति । शब्दद्वयापार इत्यर्थः ।

१० “स चायं चाभिन्नाविवृतिवत् स चायं च सदृशाविति
पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैन्द्रियकसादृश्यप्रतीता-
वपि प्रसङ्गात् ^६* इन्द्रियासम्पृक्तस्य?*-इति चेन्न, प्रत्य-
क्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य सापि च गौर्गवयः सदृ-
शो गोत्वादियमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् *अलिङ्ग-
जापि?*-इति चेत्, नत्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानु-
त्यत्वे सतीत्युक्तं स्यात् तथाच “विशेषणमेव समर्थ-
मित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । * नोपादेयमेव
पदान्तरम् ?*-इति चेन्न, “अर्थापत्तेरवश्यम्भावात्
(१) “तेन सार्द्धमेतत्सादृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्य-
व्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् /अन्यथावैधर्म्यप्रत्य-
योत्पत्तिविषयं प्रमाणं प्रमाणान्तरमापद्येत तस्मादयं
ह्रस्व इति प्रतीतेरस्मात्स दीर्घ इति वा अन्यथा
कतमा प्रमा स्यादर्यापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापि
इयमर्थापत्तिरनुमानेवान्तर्भाव्या पृथक्प्रमाणीक-
र्तव्या वा ॥

टी० ॥ “स चायं चे”ति । यद्यपि तत्र तत्तेदन्ताविशि-
ष्टस्य धर्मिण एकत्वमिति भवति विशेष्यसन्निकर्षात्तादृशं प्रत्यक्षं
प्रकृते विशेष्यभेदान्न तादृशप्रत्यक्षसम्भवस्तथापि विशेष्यसन्नि-
कर्षमात्रं प्रत्यक्षे तन्त्रं नतु यावद्विशेष्यसन्निकर्षोऽपि अन्यथा भ्रान्त-
विपरीतप्रत्यक्षिज्ञानं न स्यादिति भावः इन्द्रियव्यापारं विना

(१) किमुपमानेनेतिशेषः ।

यदसन्निकृष्टे सादृश्यज्ञानं तदुपमानमिति शङ्कते-^{६६} "इन्द्रिये-
ति ॥ "विशेषणमेवे"ति । प्रत्यक्षाद्यजन्त्यत्वे सत्यप्रतीयमान-
स्य प्रतीयमानेन सादृश्यप्रमितिरुपमिति रित्यत्र विशेषणमात्र-
स्यैव लक्षणत्वमुचितमित्यर्थः ॥ ^{६७} "अर्थापत्तेरिति । अर्थापत्तेरित्यत्र
प्रकृतफलमिदं : किमुपमानेनेत्यर्थः तामेव दर्शयति- । "तेने"ति ।
अन्यथा तद्विधर्मायमिति प्रतीत्यनन्तरमेव तद्विधर्मा स इत्येव
प्रमाणान्तरफलं स्यादित्याह- । ^{६८} "अन्यथे"ति ।

सू० "एतेनाप्रतीतगवयगवान्तर^(१) सादृश्यस्य^(२) दृष्टान्ता-
भावेनानुमानासम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गो-
रिति मितिरुपमिति रित्यपि व्युदस्तस्मै^{६९} तयैतत् सादृ-
श्यास्यैतेन तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धे : "अननु-
गतसङ्गतिसञ्ज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सञ्ज्ञिन्यनु-
साधनमुपमानमित्यपि न ^(३) प्रस्मृतसङ्गतेरेवम्भतो-
यमित्यव्यापनात् * अस्मृतसङ्गतीत्यभिधेय^(४) म्-
इति चेन्न, "अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरेव्या-
पनात् * अस्मर्यमाणा ? *-इति चेन्न, कदाचिदस्म-
र्यमाणताया^(५) स्तत्रापि सम्भवात् सर्वदा अस्मर्य-
माणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात् * उपमिति प्राक्काले-
इति चेत्, स्यादप्येतद्व्यव्युपमिति लक्षिता स्यात् तद-
र्थमेव तु^(६) क्रन्दनमिदं भवतः किञ्च "सर्वैरनवगतसङ्ग-
तित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य
वाक्यजेपि सम्भवात् उपमात्रेति च पूर्ववन्निरस्त-
यस्याः प्रमितेयेन प्रमात्रेति चाभिधानेन उगत रूपभा-

(१) सामान्यस्येति पुस्तकान्तरपाठः । (२) अदृष्टान्ता-
मानासम्भवादिति तु पुस्तकान्तरपाठः । (३) विस्मृतेत्यर्थः ।
(४) अनवगतस्थानेऽस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमित्यर्थः, तथा च तत्रा-
नवगतत्वाभावेऽप्यस्मृतत्वमस्त्येवातो न दोषः । (५) कदाचिदस्म-
र्यमाणतायाः, अर्थात् कदाचित्स्मर्यमाणताया इत्यर्थः । (६) आक्रोश-

वाद्व्युत्प-
टी० ॥

तस्य सा गौरे-
तामावातः
तसिद्धेरित्या-
भाचार्यलक्षण-

स्याः सञ्ज्ञाय-
गवय इति स-
मयमसौ गव-
दित्यर्थः ॥
"अननुभूते"
"सर्वैरिति

सू० "सञ्ज्ञे-
महति-
सङ्गते-
प्रतिप-
व्याप-
स्य^(३)-
ज्ञिस-
त्थाय-
उप-
निर-
स्मृत-
प्रत्य-

(१) इदं,
(२) प्रायः
सञ्ज्ञासञ्ज्ञि-
(४) गो-

बाह्यक्तौ पतनेन लक्षणाननुगत्यापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु येन गवान्तरगवयान्तरमादृश्यं न प्रतीतमस्ति
तस्य सा गौरेतत्तदृशी गोत्वादित्यनुमानं न सम्भवति दृष्टा-
त्ताभावादतः सैवोपमिति रित्यपि निरस्तमर्थापत्तिर एव तत्फ-
लसिद्धेरित्याह-^a "एते ने"ति । अतिदेश्यमाह-^b "तये"ति ।
भाषार्यलक्षणं दूषयति-^c "अनवगते"ति । अनवगता सङ्गतिर्य-
स्याः सञ्ज्ञायाः सा तथा तत्समभिव्याहृतं यद्वाक्यं गोसदृशो
गवय इति रूपं तदर्थस्य सञ्ज्ञानं गवये प्रत्यक्षे यदनुसन्धान-
मयमसौ गवयपदवाच्य इति सैवोपमितिः प्रत्यक्षाद्यमाध्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ ^d "प्रस्मृते"ति । तत्रानवगतत्वाभावादित्यर्थः ॥
^e "अननुभूते"ति । तत्रास्मृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह-
^f "सर्वैर"ति ॥ ^g "पूर्ववदिति । उपमिति निरूप्यत्वात्तस्येत्यर्थः ॥

सू० "सज्ज्ञेत्यपि व्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने
महति द्रक्ष्यते इति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविदित-
सङ्गतेः गवयपदविदितसङ्गतेश्च सज्ज्ञासज्ज्ञिसंबन्ध-
प्रतिपत्तिफलाया^(१) मीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनाति-
व्यापकत्वात् ^b विनापि वा^(२) प्रायः शब्दमभिहित-
स्य^(३) तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः तत्र काननसज्ज्ञासज्-
ज्ञिसंबन्धावधारणे^(४) प्यन्यत्रेव पदान्तरसम्बन्धो-
त्थाया अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वान्न तूपमानस्य
^d उपमेयसज्ज्ञासमभिव्याहृतेति विशेषणे च ^e पूर्व एव
निरासः वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव ^f प्रतिपत्तिकाला-
स्मृतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथाविध-
प्रत्ययाव्यापनात् ॥

(१) इदं, काननं, गवयाधारत्वादित्यनुमित्यात्मकप्रतिपत्तावित्यर्थः ।

(२) प्रायः पदस्य व्याप्तिसूचकतयानुमितिलभ्यते इति ज्ञेयम्- (३) कानन-
सज्ज्ञासज्ज्ञिसम्बन्धस्य प्रसिद्धगवयपदसन्निध्यानुपपत्त्याऽनुसन्धानइत्यर्थः ।

(४) गोसदृशोगवय इत्यत्रेवेत्यर्थः ।

टी० ॥ प्रकारान्तरेणातिव्याप्तिमाह-। “सञ्ज्ञेत्यपी”ति।

प्रायः पदं बाहुल्यवाचि व्याप्तिपरतां वाक्यस्य व्यनक्ति तत्र
चेदं काननं गवयाधारत्वादित्यनुमितौ लक्षणमिदं गतमित्यर्थः
यत्रापि प्रायः पदं नास्ति तत्रापि यथेह प्रसिद्धकर्मलोदरे सधुकरः
पिवतीति प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यान्मधुकरसञ्ज्ञा
सञ्ज्ञिसंबन्धपरिच्छेदवत्काननसञ्ज्ञापरिच्छेदे गतत्वादिति
मिरित्याह-। ^b“विनापी”ति । त्वयाप्युपमानादस्य
ङ्गीकारादित्यर्थः ॥ “अन्यत्रेवे”ति । गोसदृशो गवय इत्यत्र
यथा सङ्गतिग्रहस्तथात्रापि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्य
सङ्गतिग्रहेतिव्याप्तिरित्यर्थः ननूपमेयसञ्ज्ञाया अनवगतसङ्ग
तित्वं विवक्षितं प्रकृते च काननसञ्ज्ञाया अनवगतसङ्गतित्वं क
ननं च नोपमेयमित्यत आह-। “उपमेये”ति ॥ “पूर्वं एवे”ति।
उपमेयत्वस्योपमितिगर्भतयाद्यापि तदनिरुक्तेरित्यर्थः ॥ “तादृ
गेवे”ति । आकुलमेवेत्यर्थः ॥ तदेवाह-। ^g“प्रतिपत्ती”ति । तत्र
याव्युत्पन्नं प्रति काननान्तर्भावेन प्रवृत्तमतिदेशवाक्यं कानन
पदबहिर्भावेन स्मर्यमाणं यत्र गवयसञ्ज्ञाप्रतिपत्तिफलकं तत्र
व्याप्तिः समग्रवाक्यार्थानुसन्धानाभावादित्यर्थः ।

सू० “वाक्यार्थैकदेशस्यापि^(१) वाक्यार्थत्वेन विवक्षितत्वे
सदृशो गवय इत्यादिस्मारिणोपि प्रत्यये प्रसङ्गात्
^b*प्रतीत्युत्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं
विवक्षितम् ? -इति चेन्न, ‘अन्तर्भावितवनाधिकरण
तादृशप्रतीतिं प्रति तस्यापि प्रयोजकत्वात्^(३)’ उप
मिति^(३)प्रतीति तु पूर्वन्निरस्तमिति *यावत्सञ्ज्ञा
सञ्ज्ञिसम्बन्धबुद्ध्यौपयिकं तावद्विवक्षितम् ? -इति
चेन्न, लक्षणसहचरितसञ्ज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेपि
प्रसङ्गात् ॥

(१) वाक्यत्वेनेति पाठः पुस्तकान्तरे लभ्यते-

(२) तदननुसन्धानस्यलोपमितावव्याप्तिरिति शेषः ।

(३) यावत्प्रयोजकविवक्षितं वनपदन्तर्वधिकमेवेत्याशयः ।

टी० ॥

गोपदससृत्व

व्याप्तं करण

मात्रनुसन्धानं

“प्रती”ति ।

काननाधिकर

योजकमेवेति

हरति-। “

दृशो गवय

गकमित्यत

ज्ञासञ्ज्ञिस

“यावदि”ति

परिच्छेदान

व्याप्तिरिति

सू० “किंच

नुसन्

मिति

मानत

नुसंहि

न्यान

कमि

(३) ॥

स्यस

पतत

(१)

व्याप्तवि

रयभिप्रायेण

नस्यापमेय

स्यात्तञ्ज्ञा

टी० ॥ बाध्यैकदेशार्थानुसन्धानस्यापि यद्युपमानत्वं तदा
 नोपदसंभूत्वा सदृशो गवय इति मात्रं यत्रानुसन्धत्ते तत्राति-
 व्याप्तं करणलक्षणमित्याह—^a “बाध्ये”ति । सदृशो गवय इति
 मात्रानुसन्धानं न प्रतीतिहेतुरिति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—
 “प्रती”ति । तर्हि काननान्तर्भावेनापि यदतिदेशवाक्यं तत्रापि
 काननाधिकरणगवयस्य गवयपदवाच्यत्वबुद्धौ काननपदमपि प्र-
 योजकमेवेति तदननुसन्धानस्यलोपनितावठ्याप्तिरेवेति परि-
 हरति—^b “अन्तर्भाविते”ति । ननु तथाप्युपमिति प्रति गोस-
 दृशो गवय इत्येव प्रयोजकं काननपदं त्वधिकमेवेति न प्रयो-
 जकमित्यत आह—^c “उपमितिं प्रती”ति । उपमितिरेव स-
 ज्ञासञ्ज्ञसम्बन्धबुद्धित्वेनाभिधेयेति नोत्तमाश्रय इति शङ्कते—
 “यावदिति” । गन्धवती पृथिवीतिवाक्यात् सञ्ज्ञासञ्ज्ञसम्बन्ध-
 परिच्छेदानन्तरं यत्र पुनः प्रत्यक्षेण तदर्थानुसन्धानं तत्राति-
 व्याप्तिरिति परिहरति—^d “लक्षणे”ति । उपदेशः कथनं ।

सू० “किंच यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधा-
 नुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति
 मितिः फलमुत्पद्यते तदा तस्याप्रमाकरणस्याप्युप-
 मानत्वं चापद्येत^e प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपे चा-
 नुसंहितरूपव्यवहार्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुस-
 न्धानमुपमानं स्यात् * अव्याप्त^(१)विषयप्रमाफल-
 कमिति विशेषणीयम् ? *—इति चेन्न, ‘वस्तुगत्या
 (२) अव्याप्तत्वस्योपमेयेप्यभावात्^d व्याप्ततयानवग-
 म्यमानस्येति च कृते यत् प्रति तल्लिङ्गं तेन सह व्या-
 प्तत्वावगतमुपमिति करणमपि न व्याप्नुयादुपमे-

(१) पृथिवीत्वस्य पृथिवीव्यवहारव्याप्तत्वात्तज्ज्ञानमनुमानं भवति
 अस्याप्तविषयकं यत्प्रमाविषयकमिति विशेषणे तु न तत्रातिव्याप्तिरि-
 त्प्रमायेणाह—अव्याप्तेति । (२) नोसदृशो गवय इतिवाक्यानुसन्धा-
 नस्योपमेयरूपगवयोपि विषयस्तथापि केनचित्पदार्थत्वादिना व्याप्त-
 त्वात्तज्ज्ञानमप्युपमानं न स्यादतोऽसम्भव इत्याह—वस्तुगत्येति ।

येन सह व्याप्तत्वानवगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गः
स्तदवस्थः ॥

टी० ॥ व्युत्पत्तिग्रहाय गोसादृश्यं खण्डत्वेन गुरु गवयस्य
तु जातिरूपतया लघु गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति तर्कोपगृहीतः
गवयसादृश्यानुसन्धानस्य गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवा-
च्योपमितिप्रमाकरणस्य तावदुपमानत्वमपेक्षितं तत्र तर्कानुसन्धा-
नविरहिणो यत्र सादृश्यस्यैव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तताज्ञानं तत्र
तत्करणफलयोरुपमानत्वोपमितित्वातिव्याप्तिरित्याह-^१ “किं
ति । इयमप्रमेति प्रमाफलत्वेन करणं विशेषमित्याह-^२ “प्रमे”ति ।
लक्षणवाक्यानुसन्धानानन्तरमियं पृथिवीति व्यवहर्तव्या पृथि-
वीत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यञ्जहर्तव्यत्वानुमित्यौपयिकेति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ “अस्तुगतये”ति । उपमेयमपि केनचिद्व्याप्ति-
मित्यसम्भविलक्षणं भवेदित्यर्थः ॥ ^३ “व्याप्तये”ति । उपमिति
करणस्य स्वव्यापकेन सह क्वचिदनुसन्धाने यत्रोपमितिसन्नाह-
प्तिरित्यर्थः ॥ “उपमेयेन सहे”ति । व्यञ्जहार्यतानुमानेप्युपमे-
येन सह व्याप्यत्वानवगतिरेवेति तत्रातिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥

मू० “अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तद-
स्यैव सज्ज्ञासज्ज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणम् ?” इति
चेन्न, ^४ तथात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादितस्तात्सद्देवस्य
माणत्वात् अननुमितिजनकं ^५ “तादृक्प्रतिसन्धान-
मुपमानम् ?” इति चेन्न, ^६ तज्जातीयस्यानुमिति-
जनकत्वात् व्यक्त्यपेक्षया चाजनकत्वस्य ^(१) सामा-
न्याकारपर्यवसायिना नित्यं व्यक्तावसम्भवितया-
ननुगमेन चायुक्तत्वादिति किंच गोसादृश्यं विहाय

(१) व्यक्त्यपेक्षया चाऽजनकत्वस्याऽयुक्तत्वादित्यन्वयः, तत्र हेतु-
द्वयमाह-सामान्याकारेत्यादिना, ‘सामान्याकारपर्यवसायिनः’-इत्यनेन
ऽप्ये ‘जन्यजनकभावस्य सतः’-इति शेषः पूरणीयः । ‘व्यक्त्यपेक्षया चाऽ-
नकत्वस्ये’ति स्थाने क्वचित् ‘व्यक्त्यपेक्षया च जनकत्वस्य’-इत्यपि पाठः

गवयस्य

पास्य

क्येव

म्भवति

टी०

स्वव्यापकेन

प्युपमितिद

त्वेति । स

नतु पमानस

सङ्गतिमञ्ज

तथाच न

चित्तेनाप्य

इत्याह-।

नुमितिं ज

गृहीतस्य

गमाद्वेत्या

कल्पनीय

स्यैव किं

मू० “ ति

शा

यथ

मूल

श्च

नि

कर

(१)

त्वकल्पना

पदप्रवृत्ति

निमित्तत्वे

गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं तर्कम-
पास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानि-
क्येव तत्र गवयपदवाच्यताप्रसितिरियं नेष्यते स-
म्भवति हि प्रयोगः ॥

टी० ॥ अनुमेयव्याप्त्यविषयत्वं यदि विवक्षितं तदा
स्वव्यापकेनानुमेयेन सहैपसितिकरणस्य कदाचिद्व्याप्यत्वग्रहे-
प्युपमितिदर्शनादव्याप्तिरित्याह-। “अनुमेयेने”ति ॥ “तथा-
त्वे”ति । सञ्ज्ञासञ्ज्ञसम्बन्धपरिच्छेदकरणमर्थापत्तिरनुमानं वा
नतु पमानसधिकं प्रमाणमित्यर्थः ॥ “तादृगि”ति । अनधिगत-
सङ्गतिमञ्ज्ञासमभिध्याहृतवाक्यार्थस्य सञ्ज्ञान्यनुसन्धानमित्यर्थः
तथाच न व्यग्रहार्थतानुमितिकरणेतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ कदा-
चित्तेनाप्यनुमितिजनने तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वादसम्भव
इत्याह-। “तज्जातीयस्ये”ति । या करणव्यक्तिस्तादृशी ना-
नुमितिं जनयति सैवोपमानमिति न युक्तं सामान्यपुरस्कारेण
गृहीतस्य अन्यजनकभावस्य व्यक्तावावश्यकत्वेनासम्भवादननु-
गमाद्वेत्याह-। “व्यक्ती”ति । कल्पनालाघवतर्कौ य उपमाने
कल्पनीयप्रमाणभावे सहकारीष्यते स क्लृप्तप्रमाणभावस्यानुमान-
स्यैव किं नेष्यते इत्याह-। “किंचे”ति ॥

मू० “विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथाचै तर्क-
णाविषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वात् न यदेवं न तदेवं
यथा गोत्वं^(१) तथा चेदं ततस्तथेति न ह्यस्ति सम्भवा
मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्यय-
श्चार्थो नच तथेति अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्ति-
निमित्तान्तरमनुपपद्यमानाप्रोक्तगोसदृशसामानाधि-
करणमर्थाद्वयवत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्य-

(१) यथागोत्वमिति, गोत्वस्य गवयाऽवृत्तित्वात्कथञ्चिद्वृत्ति-
त्वकल्पनायां कल्पनागौरवेण विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वान्न तद्गवय-
पदप्रवृत्तिनिमित्तामित्यर्थः । तथाचेदमिति, इदं गवयत्वं तथा-प्रवृत्ति-
निमित्तत्वे तर्केणाऽविषयीक्रियमाणविपर्ययकमित्यर्थः ।

र्यापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु सा च त्वया व्यतिरेकी
कृत्य परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणीयेति ।

टी० ॥ तर्कोपकार्यमनुमानमाह-। “विमतिपदमिति”
गवयत्वमित्यर्थः । तथात्वे प्रवृत्तिनिमित्तरत्वे तर्केण गौरवेणाति-
षयीक्रियमाणो विपर्ययोऽप्रवृत्तिनिमित्तरत्वं यस्य तत्तथा सा-
शत्वादित्यर्थः गवयत्वस्याखण्डतया तस्य प्रवृत्तिनिमित्तर-
सादृश्यस्य न प्रवृत्तिनिमित्तरत्वं कल्पनागौरवतर्केण प्रतिहतत्वा-
दिति भावः ॥ ^b “नही”ति । यद्यपि गौरवादिर्तर्कं विशिष्टमा-
प्त्युपग्रहे नास्ति येन विपर्ययपर्यवसानं भवेत्तथापि साध-
मेवास्य विपर्यय इति भावः वस्तुतो गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्ति-
पदत्वादिति सामान्यतो दृष्टमेव सादृश्यप्रवृत्तिनिमित्ताबाध-
सहकृतं पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तरत्वं विपरी-
रोति यथा पृथिव्यादिवृत्तिताबाधकसहकृतस्येच्छाकवचि-
श्रिता गुणत्वादित्यनुमानस्यैवाष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तिवपरिच्छे-
कत्वमिति भावः ॥

सू० (१) शब्दोपि (२) क उच्यते (३) आप्तवाक्यं हि शब्द-
प्रमाणमिति न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः तथाहि को-
यमाप्ते नाम * यथादृष्टवादी ? *-इति चेन्न, “आ-
न्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येपि प्रसङ्गात् ^b प्रमाणदृष्टेति
विशेषणे च तथाभूतस्यान्यथावादव्यापनात् यथा-
प्रमाणेति करणे चांशे तथाभूतवादिवाक्यस्याप्या-
र्थस्यापि व्यापनात् ^d यावद्यथा प्रमाणदृष्टनिर्वा-
च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तदव्याप-
तर्हि यावत् प्रमितं तावदभिधीयते यथाप्रमित-

(१) { पाराकृत्य प्रमाणानि प्रत्यक्षादीन्यतः परम् । }

{ आगमस्याप्रमाणत्वं साध्यते तर्कबुद्धितम् ॥ }

(२) आगमं दूषयितुं पृच्छति-क इति ॥ (३) किमाप्तवा-
क्यमिति विवक्षितम्

शब्दः प्रमाणमुतनिर्देशस्य वाक्यमाहोस्विद्यथार्थवाक्यमिति
प्रथमं निराकरोति-आप्तवाक्यमिति-

स्यैव वक्तुर्वाक्यमिति व्याकारे च ^(१) युधिष्ठिरवा-
क्यस्याप्यनेवम्भूतत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः तत्र विषये इति
विशेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाव्यापकत्वापा-
तात्* अथ निर्दोषस्य वाक्यं तथा * इति चेन्न, ^(२)
सदोषस्य नास्ति घट इत्यभिधित्सतोस्ति घट इति
दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः ^b*तत्प्रमाणं तु न भ-
वत्येव ? *—इति चेन्न,

टी० “आन्ती”ति । आन्तेरपि दृष्टित्वात्तया प्रतिपन्नं
यो घटति तद्वाक्ये इत्यर्थः ॥ ^b“प्रमाणे”ति । प्रमाणदृष्टरजतस्य
आन्तेन शुक्त्यात्मनया यदभिधानं तदपि प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥
“यथे”ति । इमेरङ्गरजते इति वाक्यस्य रजतांशे तथा प्रमाणदृ-
ष्टाभिधाने रङ्गांशे अयथार्थस्य प्रमाणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ यावद्य-
थाप्रमाणेन दृष्टं तावतस्तादृष्येणाभिधानमित्यव्यापकं नहि
तार्णत्वाददर्शनाद्दृष्टिर्महानसेस्तीति नाभिधीयत इत्याह—
“यावदि”ति ॥ “यथाप्रमितस्यैवे”ति । आन्तेः पुरुषधर्मत्वा-
दिति भावः ॥ “निर्दोषस्ये”ति । अमप्रमादविप्रलिप्ताकरणा-
पाटवरहितस्येत्यर्थः ॥ आन्तप्रतारकवाक्याव्यापकत्वमाह—
“सदोषस्ये”ति । दैवादिति निर्देशेन करणापाटवं विवक्षितं ॥
^b“तदि”ति । प्रमाया गुणजन्यतया दोषवत्प्रणीतवाक्यस्य प्रमां
प्रत्यजनकत्वादित्यर्थः ॥

सू० “पूर्वमुक्तोत्तरत्वात् प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रमाण्यासम्भ-
वात् ^bआपाततः सन्देहेप्यदोषात् सामान्यतो निर्दो-
षत्वस्य च ^(३)भीमाग्रजेप्यभावात् विशेषतस्तथात्व-
स्यासाधारण्यपर्यवसायित्वात् * यथार्थवाक्यं शब्द-
प्रमाणमित्यत्र को दोषइति चेत् ? *—^(४)पूर्वोक्त-

(१) अथवत्थामा इतो नरो वा कुञ्जरो वेत्याकारकस्य—

(२) द्वितीयमपाकरोतिनेति— (३) युधिष्ठिर इत्यर्थः ।

(४) तृतीयं दूषयति पूर्वोक्तेति—

याथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः यथार्थमिति विशेष-
णस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्ववद्वोपपन्न-
द्वितीयः वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः तथाहि कि-
मिदं वाक्यं नाम * एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायो
वाक्यम् ?-इति चेत्, एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वाना-
वाच्यानि दूषणानि तावत्सन्तु^(१) पदपदार्थं तु
चिन्तयामः सुप्तिङन्तं पदमित्येके वर्णं विभक्त्य-
न्ताः पदमित्यन्ये तच्च नाद्यः 'प्रत्येकं मिलितस्य
वाऽव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ “पूर्वमि”ति । आभासकरणजन्यस्यापि संवादि-
ज्ञानस्य प्रमात्वेन प्रमाखण्डनप्रस्तावेभिधानादित्यर्थः ॥ “आ-
पातत” इति । प्रवृत्तिसंवादात्प्रागित्यर्थः ॥ “पूर्वोक्ते”ति । यथा-
र्थानुभवः प्रमेति लक्षणप्रस्तावोक्तदूषणानि तद्यथा वाक्यार्थयोः
सादृश्यं प्रमेयत्वादिनाप्रमाणशब्देप्यस्ति तेन यथार्थज्ञानजनक-
वाक्यमिति वक्तव्यम् तत्र यत्किञ्चित्सादृश्यं भ्रान्तावपीति
तज्जनकवाक्यातिव्याप्तिः प्रकाशमानरूपेणेत्यभिमतं रूपवाद-
पट इत्यादौ प्रकाशमानरूपवत्त्वादिरूपेण ज्ञानस्य सादृश्याभा-
वादसम्भव इत्यर्थः ॥ “द्वितीय” इति । यथार्थपदस्यायथार्थ-
वाक्यार्थव्यवच्छेदकत्वे यस्य वाक्यस्यांशे यथार्थ्यमंशे चाय-
थार्थ्यं तत्रापि प्रमाणं न स्यादित्यव्याप्तिरव्यवच्छेदकत्वे
विशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ “प्रत्येकमि”ति । सुब्रन्तं यदि पदं
तदा तिङन्तं न भवेत् तिङन्तत्वं च सुब्रन्ताव्यापकं मिलित-
वासम्भवतीत्यर्थः ॥

सू० “पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायां च वाक्यलक्षणाव्यापक-
त्वात् नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्याभावात्
विभक्तिरित्यनेन सुप्तिङोः प्राक्दिशो विभक्तिरि-

(१) पदेत्याकारकपदस्य योर्थस्तमित्यर्थः ।

त्यनेन
धाना
बहुत्
वक्षि
विभ
तीत्य
त्वात्
शब्द
त्वा
विभ
मि
क्ति
पि
टी

नित्तमेदा
क्यमित्य
हलां वा
वर्णमात्र
कारमका
ति । प्र
शब्दकार
पदत्वं
तन्मात्र
सू० फि
ने
न
म

त्यनेन च तस्मिन्नादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसञ्ज्ञाविधानात् शब्दसाम्येन लक्षणायोगात् किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वेहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः अवि-
वक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् * सार्थकस्तथा ? *-इति चेत्, भव-
तीत्यादौ शब्दकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थक-
त्वात् ^d*यत्र विहिता विभक्तिस्तद् ? *-इति चेन्न,
शब्दकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् * तन्मध्यपति-
त्वाच्छब्दकारोपि गृह्यते ? *-इति चेत्, तर्हि यत्र
विभक्तिर्विधीयते तच्च तद्विभक्तिमध्यपतितं च पद-
मिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभ-
क्तिमध्यवर्तिसहितं पदमिति वा आद्ये शब्दकारस्या-
पि पृथगेवपदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ “पृथगि”ति । सुश्रुतत्वतिङन्तत्वरूपप्रवृत्तिनि-
मित्तभेदान्नानार्थमेव यदि पदपदं वाच्यं तदा पदमुदायो वा-
क्यमित्यत्राननुगमः स्यादित्यर्थः ॥ ^b“बहुत्वस्ये”ति । अचां
बलां वा बहुत्वं यदि विवक्षितं तदाहमित्यादीनामपदत्वं स्यात्
वर्णमात्रबहुत्वविवक्षा चेत्तदा ब्रह्मविष्णुशिववाचकानामकारो-
कारमकाराणां पदत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ “शब्दकारादीनामि”
ति । प्रत्ययत्वेन तस्य सार्थकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ^d“यत्रे”ति ।
शब्दकाराच्च न विभक्तिविधानमित्यर्थः ॥ मध्यपतितमात्रस्य
पदत्वं मध्यपतितसहितस्य वेति विकल्पार्थः ॥ “पृथगि”ति ।
तन्मात्रस्य पदत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्त्ति-
नोऽभावेन मध्यवर्त्तिसहितविशेषणाभावात् * क्वचि-
न्मध्यवर्त्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्येति यथासम्भव-
म् ? *-इति चेन्न, एकानुगतरूपानभिधाने लक्षण-

स्याद्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात् किंच देवदत्त-
 स्त्वित्यपि पदं स्यात् * अथ अपशब्देयं पदत्वे सति
 रुत्वादेर्विधानस्यावश्यसम्भावित्वात् ? *-इति चेन्न,
 यत एवायमपशब्दः अत एव भवतो दोषः प्रसज्यते
 अपशब्देपि पदलक्षणं गतमिति तस्मात् पाणिनिना-
 चार्येण शब्दसिद्धयर्थं पदं सञ्ज्ञेयं रुत्वादिविध्यनु-
 रोधेनापशब्ददशायामन्यैव कृता नदीसङ्ज्ञावत्
 लौकिकपदव्यवहारसिद्धयर्थं साधुशब्दविशेषे तत्तत्
 तत्त्वान्यदेव लक्षणं वाच्यम् अन्यथा^(१) दासीनन्द-
 नेादीरितनदीसञ्ज्ञाप्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः
^(२) काननस्थलीमलीकाभिमाना भवानीहेतुः * अथो-
 च्यते विभक्त्यन्तमेव सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्या-
 वहारिकं पदमिति पदलक्षणमस्तु * मैवं, सर्वलक्ष-
 णवृत्तेः सर्वत्रासम्भवात् * सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्या
 *-इति चेन्न, सम्भवत्वं तत्काले कालान्तरे वा विव-
 क्षितं आद्यो देवदत्तस्त्वित्यपि पदं स्यात् रुत्वविधान-
 काले विसर्गस्याविहितत्वात् ॥

टी० ॥ “देवदत्तस्त्वित्यपी”ति । प्रथमान्तमिति शेषः ।
 “यत एवे”ति । अलक्ष्ये लक्षणगमनस्य तथा निर्वाहादित्यर्थः ।
 “इयमिति”ति । सुप्तिङन्तं पदमिति सूत्रकृतसंज्ञेत्यर्थः ॥ “सर्व-
 लक्षणे”ति । व्याकरणानुशिष्टशब्दादिलक्षणप्रवृत्त्येत्यर्थः ॥ “सर्व-
 वै”ति । शब्दादीनां श्यनादिस्थलेऽभावादित्यर्थः ॥ “असम्भ-
 वादि”ति । दिवादित्वेन शब्दस्तत्रासम्भवादित्यर्थः देवदत्तस्त्विति
 प्रथमान्तदेवदत्तशब्दः सकाररुत्वविशिष्टः पदं स्यादित्यर्थः ॥

(१) पाणिन्युदीरितेत्यर्थः ।

(२) काननस्थलीमीहेतेति सम्बन्धः ।

देवदत्त
 विनाय
 व्यति
 चेन्न,
 व्याच
 वच्छि
 नेन
 ज्ञही
 धिस
 नास्
 त्यस
 यस्य
 पदस
 भिन्न
 पक
 स्भा
 टी

(१) इत्यने
 तत्पदद्वय
 त्वमित्य
 षपन्नत्व
 तत्र विशे
 यच्छब्द
 कृत्य सक

(१)
 प्राप्तस्य य
 निपदे ग
 र्येन नि

देवदत्त इत्यपि पदं न स्यादित्यादिपदपूर्वकालभा-
विनोय^(१)त्वपलोपादेरकरणात् * शब्दान्तरसन्निधि-
व्यतिरेकेण यद्भाविलक्षणं तद्विवक्षितम् ? *-इति
चेन्न, "जीविकाकृत्य व्याचष्टे इत्यर्थे जीविकां कृत्वा
व्याचष्टे इति प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात् एकारार्था-
वच्छिन्नपदसमुदायत्वस्य तत्रापि सतत्वात्कृत्वेत्य-
नेन सम्बद्धस्य जीविकासित्यस्योक्तपदलक्षणेन स-
ङ्गहीतत्वात् * ^bयदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिः तदुपा-
धिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तथा ? *-इति चेन्न, "यत्र
नास्त्युपाधिसम्पत्तिः तत्र केवले तस्यां सत्यामि-
त्यस्याभावात् अपदत्वापत्तेः * ^dयस्यासवस्थायां
यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभक्त्यन्तं
पदम् ? *-इति चेन्न, यस्यासवस्थायामित्यवस्थानां
भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमादव्या-
पकतादोषः अवस्थानासैक्यं व्यवविक्षितम् अस-
म्भावितं च ॥

टी० ॥ "जीविकाकृत्ये"ति । जीविकोपनिषदा औपम्ये
(^१) इत्यनेन गतिसञ्ज्ञायां गतिसमासस्य नित्यत्वेन साधुत्वा-
त्तत्पदद्वयात्मकं वाक्यं स्यात् न ह्यत्र कृत्वास्थाने ल्यपो भावि-
त्वमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणस्य भावित्वं न विवक्षितं किन्तु नि-
ष्पन्नत्वमित्यत आह-। ^b"यदुपाधिकेति । यत्र नोपाधिसत्त्वं
तत्र विशेषणाभावात् पदत्वं न स्यादित्याह-। "यत्रे"ति ।
यच्छब्दार्थाननुगमसाह-। ^d"यस्यामि"ति । ननु यस्यामित्येकी-
कृत्य सकलावस्थाभिधानान्नाननुगम इत्यत्राह-। "अवस्थाना-

(१) भो भगो अपूर्वस्य योऽणि=लोपशकत्वस्येति सूत्राभ्यां
प्राप्तस्य यत्त्वपलोपादेरित्यर्थः । (२) औपम्येऽर्थे गम्यमाने जीविकोप-
निषदा गतिसञ्ज्ञौ स्त इति गतिसञ्ज्ञायां "कुगति प्रादयः" एते साम-
र्थ्येन नित्यं समस्यन्ते इति समासे च जाते समासेऽनन्पूर्वं कृत्वो ल्यप् ।

मि"ति । अविवक्षितमेकत्र सर्वावस्थानामसम्भवात् ॥
 सभावितमि"ति । बह्वीनामेकत्वासम्भवादित्यर्थः ॥

सू० "सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति
 भवतीति भवत्यस्तीति पटः पटाविति पटं पट इति
 चेत्यतिव्याप्तिः "एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि
 निरस्तं ^(१) का पुनः ^(२) रर्थापत्तिरपि ^(३) *अन्यथापत्तिः ?
 पत्तिः ? * -इति चेन्न, "यतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरेवेति
 सिद्धेः ॥

टी० ॥ ननु विवक्षायां को दोष इत्यत आह-
 ति । ननु कीदृशः प्रसङ्ग इत्यत आह-
 पटत्वं यद्यवस्थैक्यं विवक्षितं तदा भवतीत्याख्यातस्य सम्भो-
 नस्य सम्प्रत्यन्तस्य च साधारणानि श्रुतिपवादिलक्षणानि
 एकार्थत्वं चेत्तदा भवत्यस्तीत्यत्र समानलक्षणत्वप्रसङ्गः
 विभक्तिकत्वं चेत्तदा पटः पटावित्यत्र प्रसङ्गः एकप्रातिपदिक-
 चेत्तदा पटं पट इत्यत्र प्रसङ्गः ^(३) समानलक्षणत्वाभावात्तद्विरु-
 क्षणविरहादव्याप्तिरूपः प्रसङ्ग इत्यर्थः सीसांसकमते वाक्यस्य
 दूषयति-
 "एतेने"ति । वाक्यलक्षणदोषेण तद्वचनकपदलक्षण-
 षेण चेत्यर्थः नच शक्तत्वं पदत्वं शक्तेः पदार्थान्तरस्य
 वा त्वत्सगोत्रकलहनिरस्तत्वात् अत एव तस्यैतद्वर्णनं पद-
 नापि शाब्दानुभवजान्यशाब्दानुभवजनकपदार्थापत्तिरिति
 तावच्छेदकरूपवत्त्वं पदत्वं प्रथमं जनकत्वस्य दुर्यहत्वमिति
 भावः ॥ "अन्यथे"ति । जीविगृहासत्त्वस्य बहिः सत्त्वमन्तरेण
 पपत्तिरर्थापत्तिरित्यर्थः ॥ "यत" इति । बहिः सत्त्वादन्त्येन प्र-

(१) { व्यवस्थाप्याप्रमाणत्वं शब्दस्या खण्डयुक्तिभिः ।
 खण्डनं क्रियते सस्यगर्थापत्तेरखण्डितम् ॥

(२) अर्थापत्तिरत्र-अर्थस्य आपत्तिर्यस्मादिति विग्रहेण प्रमाण-
 ग्राह्यं नत्वर्थस्य आपत्तिरिति विग्रहार्थापत्त्याख्यप्रमा प्रमाणखण्डन-
 मस्तुतत्वादिति भावः । (३) मूलेऽतिव्याप्तिशब्देन लक्षणव्याप्यभा-
 रूपाऽव्याप्तिरेव ग्राह्येत्याह-अव्याप्तिरूपः प्रसङ्ग इति ।

न जीविगृहा-
 दुस्तस्यार्थाप-
 गिनो बहिः
 तोर्यः अज्ञा-
 तिरिति भा-
 सू० * "सिद्धे-
 द्याप्र-
 र्यताय-
 सिद्धे-

*-इति

टी०

सत्त्वसामान-
 सिद्धमेवेति
 करणमित्य-
 नेत्यमिदुदे-
 छेद्यं परि-
 र्यमिति
 नत्वन्यथा-
 आह-
 नुपपत्तिर-
 पत्तिर्न वि-
 कल्पना-
 दतीयमि-
 र्यः ॥ ननु
 कचचित्त्वे

(१)

नवच्छिन्न-
 वास्ति ति-
 तदर्थापत्ति-

जीविगृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानेऽग्रे प्रथमत एव फलसि-
द्धिस्तस्यार्थापत्तेः प्रमाणस्य फलासिद्धेरित्यर्थः । अन्यत्वप्रतियो-
गिनो बहिः सत्त्वस्याग्रत एव ज्ञानं चेत्किमर्थापत्त्येति फलि-
तोर्थः अज्ञाताया एवार्थापत्तेः करणत्वेर्थापत्त्याभासानुपप-
त्तिरिति भावः ॥

मू० *“सिद्धेनानुपपत्तिः?*-इति चेन्न, विशेषणव्यवच्छे-
द्याप्रतीतो तद्वैयर्थ्यत तदनुपादाने सर्वथानुपपत्त्य-
र्थतायां फलविरोधात् केनाप्यनुपपत्त्यर्थत्वे साध्य-
सिद्धयपर्यवसानात्*^(१) प्रमाणयोर्विरोधानुपपत्तिः ?
*-इति चेन्न,

टी० ॥ ननु देवदत्तीयबहिः सत्त्वज्ञानमर्थापत्तिफलं बहिः
सत्त्वसामान्यप्रतियोगिकान्यथानुपपत्तिश्च करणं सामान्यं च
सिद्धमेवेति शङ्कते-“सिद्धेने”ति । सिद्धमादायानुपपत्तिज्ञानं
करणमित्यर्थः सिद्धे बहिःसत्त्वसामान्येनानुपपत्तिर्नास्तीत्यन्ये सिद्धे-
नेत्यभिदुदेवदत्तीयबहिःसत्त्वव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तद्यदि व्यव-
च्छेद्यं प्रसिद्धं तदा पूर्वदोषः अथ न प्रसिद्धं तदा विशेषणवैय-
र्थ्यमिति परिहरति-“विशेषणे”ति । नन्वनुपपत्तिमात्रं करणं
तत्त्वान्यथानुपपत्तिर्येन प्रतियोग्यनिरूपणं दोषः स्यादित्यत
आह-“तदनुपादाने”इति । यदि जीविगृहासत्त्वस्य सर्वथैवा-
नुपपत्तिस्तदोपपादककल्पनानवकाश इत्यर्थः ॥ ननु सर्वथानुप-
पत्तिर्न विवक्षिता किन्तु केनचिद्विन्नानुपपत्तिस्तथाच नोपपाद-
ककल्पनानवकाश इत्यत आह-“केनापी”ति । एवं सति देव-
दत्तीयबहिःसत्त्वसिद्धिर्न पर्यवस्येत्तेन विनानुपपत्तेरज्ञानादित्य-
र्थः ॥ ननु जीवी क्वचिदस्तीति सामान्यतो दृष्टस्य गेहमपि
क्वचित्त्वेन विषयीकुर्वती जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति प्रत्यक्षेण

(१) अन्योन्यं विरुद्धयोगृहासत्त्वसत्त्वयोः प्रमाणयोर्यदवच्छन्ना-
नवच्छिन्नयोर्नास्ति विरोधो भिन्नविषयत्वादवच्छिन्नयोरनवच्छिन्नयोश्चै-
वास्ति विरोधस्मान् विषयत्वादिति प्रतिनियमेनाविरोधव्यवस्थापनं
तदर्थपत्तिरिति पूर्वपक्षिणोभिप्रायः ।

विरोधज्ञानाद्बहिः सत्त्वकल्पनार्थापत्तिफलमिति
 “प्रमाणयोरिति” ॥

मू० (१) असिद्धत्वात् * प्रमाणात्वे^(२) नाभिमन्यमानयोः
 * इति चेन्न, अभिमतेर्भ्रमार्थत्वेति प्रसङ्गात् ज्ञाना-
 त्वे^(३) प्युक्तदोषानिवृत्तिरेव अनिर्णीयमानमासा-
 ण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव तथाहि सत्प्रतिषेधो
 तस्य तदुपपादकप्रमाफलकत्वापत्तोः * “तत्र विरो-
 ध्याहत्यैकाप्रामाण्यनिश्चयो यत्र तु नैवं तद्विवि-
 तम्? * इति चेन्न, एवं सत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरो-
 धार्थत्वे^(४) नैवाभासत्वाविशेषात् * तर्कयोर्विरोधो-
 मित * इति चेन्न,

टी० ॥ परिहरति-। “असिद्धत्वादि”ति । वस्तुगत्या प्रमा-
 णयो^(५) विरोध एव नास्ति किं करणं भवेदित्यर्थः । उक्तदो-
 तिप्रसङ्ग एव ॥ ^६ “तथैवे”ति । अतिप्रसङ्ग एवेत्यर्थः उक्तमतिप्रस-
 र्फटयति-। “तथाह्यी”ति । तत्प्रतिपक्षस्थलेपि प्रमाणात्वात्
 तयोरविरोधाय किञ्चित्कल्प्यं स्यान्न च तयोपेयत इत्यर्थः ॥ ननु
 कथमिदं विरुद्धार्थोपस्थापकयोः सत् प्रतिपक्षयोरन्यतरदप्रमा-
 मिति यथा निश्चयो न तथाऽर्थापत्तौ तत्र विषयसङ्कोचेन सा-
 न्यतो दृष्टस्यापि प्रामाण्यसम्भवात् व्याघात इति शङ्के-
 “तत्रे”ति । विरोधे इति सति सप्तमी व्याहृतिरेकधर्मिकमिति

(१) असिद्धत्वादित्यतः प्राग्वस्तुगत्या प्रमाणयोर्विरोधरहित-
 पूरणीयम्-अयम्भावः । न हि वस्तुगत्यास्ति प्रमाणयोगृहासत्त्वसत्त्वं
 कश्चिद्विरोधो येन विषयप्रतिनिमित्तोऽविरोधः प्रसाध्येत न हि विरुद्ध-
 रविरोधस्वभावति विरुद्धे चेतस्यातां गृहासत्त्वासत्त्वेन तयोरविरोध-
 पक्षो भवेन्नहि विरुद्धयोर्घट तदभावविषयकयोर्ध्वयोरविरोधस्वभाव-
 तस्मात् विरुद्धे गृहासत्त्वसत्त्वे इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति नाविरो-
 पादनमर्थापत्तिः । (२) विरोधिप्रमाणात्वेनेत्यर्थः । (३) ज्ञा-
 णाच्च यथार्थं ग्राह्यम् । (४) “विरुद्धार्थत्वेन” इत्यपि स्वचित्प्रा-
 (५) एकविषयप्रमाणयोरित्यर्थः ।

दुर्गोपस्थाप-
 न विरोधस्व-
 वकाशमेवेति
 विषयप्रमाण-
 दित्याह-।
 एते जीवि-
 यदि जीवी-
 योगीनस्या-
 धकयोर्वि-
 मू० “मिथे-
 चाप्र-
 द्विप-
 यय-
 यस्य-
 यय-
 वि-
 मा-
 * -
 ट-
 योरपि प्र-
 विशेषे”-
 पूर्वप्रवृत्त-
 संशय ए-
 शङ्कार्थः
 सत्त्वं त-
 (३) पु-
 निष्ठतय-
 स विरो-

तु योपस्थापकता तयाभासत्वमित्यर्थः यथा तत्राभासत्वादेव
विरोधबलात्कल्पनान्तरं तथार्थापत्तावपि कल्पनान्तरमन-
वकाशमेवेति परिहरति-“सत्प्रतिपक्षवदि”ति ॥ ननु यद्येक-
विषयप्रमाणयोर्न विरोधस्तदा तर्कयोरेव विरोधः करणं स्या-
दित्याह-“तर्कयोरिति”ति । ज्योतिःशास्त्राच्चिरजीवित्वे
गृहीते जीविदेवदत्तो यदि क्वचिन्न स्यात्तर्हि जीवी न स्यात्
यदि जीवी देवदत्तो बहिर्न स्यात्तदा गेहनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगीनस्यादित्यनयोः क्वचित्त्वेनगृहसत्त्वविषयकगृहासत्त्ववि-
षयकयोर्विरोधः करणमित्यर्थः ॥

मू० “मियोविरोधे तर्कयोरप्याभासत्वात् * विशेषप्रवृ-
त्ताप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्तात-
द्विपरीतार्थप्रमाणस्य स^(१)? *—इति चेन्न, “विशेषवि-
षयप्रमाणबोधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थांशे संश-
यस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्ताप्रमाणवि-
षयतां तदीयां^(२) गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव * ^dअ-
विशेषप्रवृत्तप्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्र-
माणदर्शनं तदितरविशेषविषयप्रमाफलकं तथा ?
*—इति चेन्न,

टी० ॥ “मिथ”इति । यथा प्रमाणयोर्न विरोधस्तथा तर्क-
योरपि प्रकृते मिथोविरोधेन द्वयोस्तर्काभासत्वादित्यर्थः । ^{biv}(३)
विशेषे”ति । गेहे नास्तीति प्रत्यक्षानन्तरं जीवी क्वचिदस्तीति
पूर्वप्रवृत्तसामान्यतोद्घृष्टस्य प्रमाणस्य गृहसत्त्वमपि विषयो न वेति
संशय एव विरोधोऽभिमतः सच बहिरस्तीति प्रमाफलक इति
शङ्कार्थः विशेषप्रवृत्तं प्रमाणं गेहासत्त्वग्राहि प्रत्यक्षं तदर्थो गेहा-
सत्त्वं तत्प्रतिक्षेपेऽगृहसत्त्वं तद्विषयसंशयस्य विरोधः कस्ये^(४)त्य-

(१) स=विरोधइत्यर्थः । (२) तदीयास्=विरुद्धार्थांशीयास् ।
(३) पुनरपि प्रमापक्षमवस्थयशङ्कते-विशेषेतीति- (४) कस्येति, किं
निष्ठतया विषयत्वसंशय इत्यपेक्षायामित्यर्थः । यद्वा, किं प्रतियोगिकः
स विरोध इत्यर्थः ।

पेक्षायामविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थग्राहिप्रमाणस्येति योजना ।
 “विशेषे”ति । गेहेनास्तीति विशेषदर्शनानन्तरं सामान्यतो
 दृष्टस्य गृहसत्त्वविषयसंशय एव नावतरति दूरे तेन बहिः
 सत्त्वप्रमाणनमिति परिहारार्थः । गृहे सत्त्वग्राहिणः सामान्य-
 तोदृष्टस्य विपरीतार्थोपस्थापकं गृहासत्त्वग्राहिप्रत्ययमिति,
 ज्ञानमेव देवदत्तीयबहिः सत्त्वप्रमाणफलकमिति शङ्कते- । “अवि-
 शेषप्रवृत्ते”ति ।

सू० “अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थ विशेष-
 विषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशे-
 षणप्रतीत्यङ्गीकारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीती
 धर्मिणोर्विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचन-
 स्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहज्यस्य तन्नान्तरीयकस्य
 वान्यत्रैवान्यत एव प्राप्तेः ॥

टी० ॥ प्रमाणयोर्विपरीतार्थत्वज्ञानं तदुभयविषयसमा-
 सत्त्वविरोधगर्भं विरोधश्च सत्त्वासत्त्वयोरेकधर्म्यसमावेश इति
 विरोधसहज्य एव धर्मिभेदः सत्त्वासत्त्वे भिन्नधर्मिके विरु-
 द्धादित्यनुमानसाध्यो वेति नार्थापत्तेरवकाश इति परिहृति-
 “अविशेषे”ति । यद्यपि सत्त्वासत्त्वयोर्धर्मिभेदमात्रसिद्धिरि-
 त्योजेतु सत्त्वस्य बहिर्धर्मिकत्व सिद्धिरपि तथाप्यसत्त्वस्य गृह-
 धर्मिकत्वे प्रतीयमाणे धर्मिभेदकल्पना सत्त्वस्य बहिर्धर्मिकत्व-
 पर्यवसन्नैवेति भावः । विरोधविवेचनमेकधर्म्यसमावेशप्रति-
 स्थानं तद्गर्भप्रवेशो धर्मिभेदस्य तत्प्रतिसन्धानविषयत्वं तन्नान-
 तरीयकत्वं विरुद्धत्वस्य भिन्नधर्मिकत्वव्याप्यत्वं विरुद्धधर्माध्या-
 स्यैव भेदत्वे तत्सहज्यत्वं भेदहेतुत्वे तु तन्नान्तरीयकत्वमु-
 क्तमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यस्तत्वमित्याचार्याः ।
 सू० “किंच^(१) अविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषय-

(१) जीवति देवदत्त इत्यविशेष प्रवृत्ताप्रमाणस्य बहिर्धर्मविशेष-
 रूपविशेषविषयत्वं प्रतीयत इति प्रथमविकल्पार्थः ।

त्वम्
 प्रागेव
 शेषवि
 शेष
 न्तर
 एतत्
 याप्र
 भवि
 टी
 सामान्यम
 प्रथमविक
 सामान्यत
 यविकल्प
 स्यापि प्र
 तृतीयवि
 क्षणविशे
 ()
 नेव विशेष
 दानीं प्र
 यस्य सत्त्व
 (३) सा
 यत इति
 (४) पू
 रोति-ने
 नाद्य इत
 इत्यादि
 न द्विती
 चतुर्थः ।

त्वम् १ (१) अथ सामान्यतः प्रवृत्तास्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वम्-२ (२) अथ सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः ३ (३) उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रतीयते ४ (४) नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणात्वापत्तेः न द्वितीयः तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयाप्रतीत्यसंभवात् (५) न तृतीयः सामान्यस्यानन्तर्भावित्वाश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वान् प्रागेव तत्सिद्धेः ।

टी० ॥ “किं चे”ति । क्वचिदस्तीति सामान्यतो द्रष्टव्यं सामान्यमात्रविषयस्य बहिः सत्त्वविषयत्वज्ञानमर्थापत्तिफलमिति प्रथमविकल्पार्थः । सामान्यविषयत्वेन विशेषविषयतया नियतस्य सामान्यतो द्रष्टव्यं विशेषविषयत्वज्ञानमर्थापत्तिफलमिति द्वितीयविकल्पार्थः । सामान्यविषयत्वेनाविशेषाद्विशेषद्वयं (६) विषयस्यापि प्रमाणस्य बहिः सत्त्वमात्रविशेषविषयत्वज्ञानं फलमिति तृतीयविकल्पार्थः । प्रथमतो ज्ञायमानस्यैव बहिः सत्त्वादिलक्षणविशेषस्य प्रतीयमानविरोधिठयतिरिक्तत्वादिधर्मज्ञानं फल-

(१) प्रमाणस्य सामान्यतः प्रवृत्तात्वं तदपर्यवसानेनार्थापत्तेः प्रागेव विशेषविषयस्य सतो विशेषविशेषत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वमिदानीं प्रमीयत इति द्वितीयार्थः । (२) जीवतिदेवत्ताइति प्रमाणविषयस्य सत्त्वमात्रस्य बहिर्देशत्वादिविशेष इदानीं प्रमीयत इति तृतीयार्थः । (३) सामान्यप्रमाणविषयीकृते विशेषे किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयत इति तुरीयार्थः ।

(४) पूर्वन्तु विकल्पद्वयं प्रमाणाश्रयपरं प्रमेयाश्रयविकल्पक्रमेण निराकरोति-नेति-इति विद्यासागराः । विद्यासागराचार्याणामयमाशयः । नाद्य इत्यादिमूलेन न मूलाक्तप्रथमविकल्पस्य निरासः नापि न द्वितीय इत्यादि मूलेन मौलद्वितीयविकल्पनिरासोऽपि तु नाद्य इत्यादिना मूलेन न द्वितीय इत्यादिना मूलेन च तृतीय चतुर्थयोः । न तृतीयः । नापि चतुर्थः । इत्यादिना द्वितीयप्रथमयोर्निरास इति--

(५) तथाप्यनुव्यवसायेन तत्सिद्धौ निरर्थार्थापत्तिरिति भावः ।

(६) विशेषद्वयं तु बहिः सत्त्वं गृह्यत्वं च ।

सिति चतुर्थविकल्पार्थः ॥ ^b“अर्थापत्तेरिति । सामान्यमात्रविषयस्य विशेषविषयत्वज्ञानं असिद्धत्वर्योपपत्तेरसंकरणात्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^c“अनुव्यवसाये”ति । विशेषविषयं सामान्यतोद्भूतमनुव्यवसीयमानं विशेषविषयत्वेनाप्यनुव्यवसीयत एवेत्यनुव्यवसायेनैव फलसिद्धावर्थापत्तेरनुवादकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^d“सामान्यस्ये”ति । अभिमतविशेषस्यापि सामान्यविषयप्रमाणादिसिद्धेरनुवादकत्वापत्तिरेवार्थापत्तेरित्यर्थः ॥

सू० नापि चतुर्थः “तद्विप्रतीयमानविरोधिर्व्यतिरिक्तमन्यद्वा स्यात् नान्त्यः ^bतत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात् न प्रथमः ^cअनुगताननुगतजातिव्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धादितादात्म्यव्यतिरिक्तत्वेन तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधासिद्ध्यां तद्वसनिकाबलस्यैवासिद्धेः ^d“तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्यार्थापत्तेरनुवादतापत्तेः ॥

टी० ॥ ^a“तदि”ति । सामान्यतोद्भूतस्य क्वचित्कत्वेन बहिः सत्त्वविषयस्य ^(१) गृहसत्त्वांशे प्रतीयमानो विरोधी गृहसत्त्वलक्षणः प्रत्यक्षेण तद्व्यतिरिक्तत्वं बहिः सत्त्वांशस्येत्यर्थः ^b“तत्प्रतीतावि”ति । अन्यत्वेनोक्तधर्मस्य विशेषपरिचयात् सामर्थ्यानुपदर्शनादित्यर्थः ॥ ^c“अनुगताननुगते”ति । गृहसत्त्वविरोधि गृहसत्त्वं तदा स्याद्यदि सत्त्वासत्त्वे विरुद्धे स्यात् तदेव तु नास्ति यतो द्वयोरपि धर्मयोर्भेदस्यार्थाप्रतिवादिनो मतेऽधिकरणतादात्म्यन्तथाच विरोधासिद्धौ प्रतीयमानविरोधव्यतिरिक्तत्वमेवानुपपन्नं किमर्थोपपत्त्याविषयीक्रियेत्यर्थः विरुद्धतादात्म्यप्रतिपादनायानुगताननुगतेत्यादि प्रमायास्तादात्म्यविषयता प्रमातादात्म्यविषयता तस्या व्युदासं विनेत्यर्थः ^d“तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्यार्थापत्तेरनुवादतापत्तेः ॥

(१) गृहे बहिरचेत्युभयत्रापि यत्सत्त्वं तद्विषयेत्यर्थः ।

सति सत्त्वा
कन्यायेनार्थ
महते अगृह
सू० ^(१) यो
क्तम् ^(२)
सङ्गात्
प्रतिस
दात्तत्र
न्याभ

टी० ॥ अ
विता ज्ञान
यद्यनुपलब्धि
धर्म इत्यर्थः
त्यर्थः दीपा
निरस्तत्वा
ज्ञानमः पि
लम्भात् प
स्वकाले वि
पीतिमोपल
वति शङ्कते
उपपलम्भ

(१)
(२)
चं चात्र प्र
रास्तु-योग्य
प्रमापकवाह
प्रतियोग्यनु
(३) अनुपल

सति सत्त्वा सत्त्वयोर्विरोधज्ञानसहज्य एव धर्मिभेद इति पूर्वोक्तन्यायेनार्थपत्तिफलस्य पूर्वमेव सिद्धावर्थापत्तेरनुवादकत्वेन गृह्यते अगृहीतग्राहित्वं प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः ।

०० (१) योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरण^(२)मित्यप्यनुक्तम्^(३) प्रमाणाभावस्य तथात्वे । विभ्रमानुदयप्रसङ्गात् उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिसप्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात् * कालभेदात्तत्राविरोध ?-इति चेन्न, 'तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ महस्य येनानुपलब्धिं प्रमाणं खण्डयति-। "योग्ये"ति । अनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावस्तत्रोपलब्धिः प्रमा वा विवक्षिता ज्ञानमात्रं वा आद्ये आह-। ^b"अमे"ति । प्रमाया अभावोपलब्धिरुपलब्धस्तदा शुक्लौ रजतत्वाभावप्रमैव स्यान्न तु रजतधम इत्यर्थः तत्पूर्वं रजतप्रमाया अभावेनानुपलब्धिसत्त्वादित्यर्थः दोषादभावप्रमाप्रतिबन्ध इति न वाच्यं दोषस्य विकल्पनिरस्तत्वात् अन्तये आह-। "उपलम्भे"ति । श्वेतः शङ्ख इति ज्ञानमः पित्तदूषितनेत्रस्य पीतभ्रम एवं सति न स्यात्पीतानुपलम्भात् पीताभावप्रमाप्रसङ्गादित्यर्थः ननु धवलिसप्रतिसन्धानं स्वकाले विरोधितया पीतिसन्धानं प्रतिबध्नातु तदुत्तरक्षणे तु पीतिमोपलम्भसत्त्वात् न पीताभावप्रमा येन पीतभ्रमानुदय इति शङ्कते-। "काले"ति । यद्यपि पीतभ्रमात्पूर्वं पीतोपलम्भ उपलम्भबाधित इति शङ्के यस्यनुपपन्ना तथाप्यभ्युपेत्य परिह-

(१) { अर्थापत्तिं तिरस्कृत्य विदीर्णार्थं क्रियतेऽधुना । }
{ योग्योपलम्भविरहः प्रमाणं भट्टसमतम् ॥ }

(२) योग्यत्वे सत्यनुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यर्थः । योग्यत्वं चात्र प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपम्-विद्यासागरास्तु-योग्यत्वं च प्रतियोगिमिति तत्तदिन्द्रियसन्निकर्षातिरिक्तप्रतियोगिप्रमापकत्वाद्योन्द्रियमनस्समाधानादि दृष्टव्यमशीवमपतिस्तस्यां सत्यं प्रतियोग्यनुपलम्भस्तदभावप्रमाकुर्वन्नभावप्रमाणमुच्यत इति वदन्ति-

(३) अनुपलम्भ इत्यत्र प्रमाणभूतोपलम्भाभावस्य विविक्षितत्वे-इत्यर्थः ।

रति-। “तथापी”ति । संसृष्टयोरिन्द्रियसन्निकृष्टयोर्घटपटयो
न्योन्याभावग्रहो न स्यात्तदुभयोपलम्भेन योग्यानुपलम्भ
भावप्रमाकरणास्याभावादित्यर्थः ॥

सू० “तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात्” अभावस्यापि
च तत्प्रतिभानस्य ध्रौव्यात् “किंच योग्यता हि भवति
द्विनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते
या सति यत्र भावोपलम्भस्तत्राप्यभावप्रमा
नहि तत्र हेतुव्यतिरेकेणैव वा सत्येव वा तत्र भाव
प्रसोत्पद्यते तत्तद्विनाभूतविरहसहितः स तत्र
इति चेन्न,

टी० ॥ ननु घटपटतादात्म्यं तत्र प्रतियोगि ननु घट
टावेव तच्चानुपलब्धमेवेत्यत आह-। “तादात्म्यस्ये”ति । त
भयतादात्म्यस्यालीकत्वेन तदुभयस्वरूपमेव तादात्म्यं वा
सित्यर्थः तादात्म्यस्वरूपेण तथाप्यनुपलम्भ एवेत्याशङ्क्य
“अभावस्फुरणे”इति । घटपटात्मानं न भवतीत्यत्र तादात्म्य
नस्यापि सम्भवादित्यर्थः यद्वा सर्वत्राभावज्ञाने प्रतियोगि
ध्रौव्यादनुपलब्धिस्तत्करणं क्वापि नास्तीत्यर्थः ॥ “किंचे”ति
स प्रतियोगी तद्विनाभूत इन्द्रियसन्निकृष्टादिस्तदितरद्यत्ना
योगिप्रमापकं तत्साकल्यमित्यर्थः । “तथा सती”ति । घटप
यत्र तत्रापि तत्पूर्वं घटतद्व्याप्यतद्विज्ञयावद्घटप्रमापकसाक
घटानुपलब्धिश्चास्तीति घटाभावप्रमेव स्यादित्यर्थः तदा
तत्प्रमापकसाकल्ये हेतुमाह-। “नही”ति । अनुपलब्धिश्चावेव
माह-। “सत्येववे”ति । नहि सती विद्यमानेव प्रमा जायते
घट प्रसोत्पत्तेः प्राक्तत्प्रागभावरूपाप्यनुपलब्धिर्न स्यादित्य
र्थः ॥ “तत्तदि”ति । प्रतियोगितद्व्याप्ययोरप्यभावोयोग्यानु
लम्भसहकारी प्रकृते च स नास्तीति नाभाव प्रमेति अनु
सोनुपलम्भः ।

सू० “तद्विनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवोन्यथापि
सन्निधेरपि हेतुताज्जीकारे प्रमाणाभावात्” अत एव

लोकस
वा ५५
भाव
अत
टी०

त्वात्तद्व्याप
रह इति प
विनोः प्रत
सिदुसन्नि
ननु यथा
दुस्तयेन्द्रि
प्यन्यथासि
नसन्निकृ
न प्रतिवि
पकसाकल
सावात्
न दोषाये
व्याप्यत्वा

सू० * “त
सति
यते
मेष्ट
मन्
“त
मा
*d
*-
ये

लोकस्याध्यक्षणे आलोकान्तरवत्ताऽवयवेनावयविना
वाऽऽलोकेनान्यथा सिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोका-
भावग्रहे सा नापेक्षते अर्थाक्षयोगस्तु नार्थ व्याप्तौ-
शत ऐक्यात् ।

टी० ॥ “तद्विनाभूते”ति । प्रतियोग्यन्वयव्यतिरेकगर्भ-
त्वात्तद्व्याप्यान्वयव्यतिरेकयोर्दण्डत्ववदन्यथासिद्धस्तद्व्याप्यवि-
रह इति परिहारायः ॥ “अत एवे”ति । आलोकावयवावय-
विनाः प्रत्यक्षतायासन्न्योन्य सहकारिता यथारभ्यारम्भकभाव-
सिद्धसन्निधितयाऽन्यथासिद्धतया नेष्यते तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ॥
ननु यथा प्रतियोग्यभावव्यापकस्तद्व्याप्याभाव इत्यन्यथा सि-
द्धस्तथेन्द्रियसन्निकर्षव्यापको घटादिरर्थ इति साक्षात्कारे सो-
यन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह—। “अर्थाक्षयोग”इति । अर्था-
सन्निकर्षस्यार्थघटितस्वरूपत्वाद्वैक्यादिह व्याप्तिरेव नास्तीति
न प्रतिवन्दिरित्यर्थः यत्र घटः प्रतियोगी नास्ति तत्र तत्प्रमा-
पकसाकल्यसपि नास्ति घटेन्द्रियसन्निकर्षस्यैव तत्प्रमापकस्या-
भावात् * नच प्रतियोगितद्व्याप्यभिन्नत्वेन विशेषणात्तदसत्त्वं
न दोषायेति वाच्यं * तत्सन्निकर्षस्यतद्व्यतिरेकत्वेनाभेदेन तद-
व्याप्यत्वादिति स्वतन्त्रमेवैतद्व्यतिरेकमिति वयं ।

सू० * “तद्विरहसहितः स तथा ? *—इति चेन्न, ‘इन्द्रिय-
सन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्युपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीक्रि-
यते तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्यानुदयोदाहरण-
मेष्टव्यं न वा न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतो
मन्तव्या अन्यथैव कार्योत्पत्त्युपपत्तेः एष्टव्यं चेत्तर्हि
‘तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये पर-
मार्थतश्चाभाववत्युक्तकारणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात्
* तत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्ति ?
*—इति चेन्न, ‘सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्र-
योक्तृत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात् व्य-

वधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमाविरोधित्वमिति चेत्तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणत्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गः दवस्य एव ।

टी० ॥ “तद्विरहे”ति । प्रतियोगिविरहः प्रतियोग्युपपत्तिरस्मकयावत्समवधानं चाभावप्रमाकरणमते न प्रतियोगिप्रमस्थले तदभावप्रमाप्रसङ्ग इत्यर्थः प्रतियोगिविरहसहकृतापी तदुक्तसामग्री क्वचिन्नाभावाग्राहिकेति व्याभिचारमुपदर्शयितुं यो मारचयति—^b“इन्द्रिये”ति । व्याभिचारमाह—^c“तत्रैवोपहरण”इति । यत्र कुड्यादिव्यवहितो घटाभावो न गृह्यते वा घटतद्व्याप्यभिन्नघटोपलम्भकसाकल्यं घटाभावश्चास्तीति घटाभाव प्रमा स्यादित्यर्थः कुड्यादेर्व्यवधायकस्याभावः प्रतियोगिप्रमापकः प्रकृते स नास्तीति शङ्कते—^d“तत्रे”ति तर्हि व्यवधायकाभावादेव तत्र कार्याभावो ननु सन्निकर्षाभावाप्रयुक्त इति तत्सन्निकर्षस्य कारणतैव न स्यादिति परिहरति—^e“सन्निकर्षोत्पत्ति”ति ॥ ^f“स प्रसङ्ग” इति । व्यवहिताभावग्रहप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

मू० * “नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणानुपपत्तिः * प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमात्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः^b अत एव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यं^c इन्द्रियसन्निकर्ष एव तदुपपत्तेः^d नच^e अयसाक्षात्कारोपि प्राङ्नास्तिताग्रहादौ व्यभिचारात् * ननु व्यवधायकसद्भावे यत्र परमार्थतोस्तत्त्वाभावस्तत्रोक्तकारणादभावावधारणमस्त्येव को विरोधः न तावद्भावयोगिन्यपि तावता तद्विरहे प्रमा प्रसज्येत^(१) * ।

टी० ॥ प्रतियोगिव्याप्यत्वेन व्युदस्तस्यापि प्रतियोगिसन्निकर्षस्य कारणत्वमाशङ्काह—^a“नचे”ति । अभावेन स

(१) प्रसज्येतेत्यस्यानन्तरभावविरहस्य तत्राभावादिति पूर्णव्याख्या

सन्निकर्षो न
ति । पूर्व
वधानत्वेने
धानमभावा
इत्यत आ
मित्युक्तं
लम्भः का
(२) कारण
अयसाक्षा
भावा न
व्यवधानं
मति य
वास्तवो

मू० “त
ण
ये
गत
चि
चे
पे
के
मे
“
स्

(१)
अभावेन
(२) मा

सन्निकर्षो न शङ्कितः भट्टै^(१)स्तदनङ्गीकारात् ॥ “अत एवे”
ति । पूर्वं व्यवधायकाभावत्वेन कारणत्वं शङ्कितमिदानीमव्य-
वधानत्वेनेत्यपौरुष्यं यद्वाऽभावेन ग्राह्येण सहेन्द्रियाव्यव-
धानमभावग्रहकारणं व्यवहितस्थले तदभावान्नाभावग्रहप्रसङ्गं
रह्यत आह-। “अत एवे”ति । तथाचार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारण-
मित्युक्तं स्यात्तथाचेन्द्रियवेद्यतैवाभावस्य ननु भट्टाभिमतानुप-
लम्भः कारणमित्याह-। “इन्द्रिये”ति । तदुपपत्तेरव्यवधानस्य
(^२)कारणत्वोपपत्तेः ॥ “नचे”ति । कारणमित्यनुषज्यते आ-
श्रयसाक्षात्कारस्याभावप्रमाहेतुत्वे गृहाद्वहिर्गतेन गृहे चैत्रा-
भावे न गृह्येत तदानीं गृहस्यासाक्षात्कारादित्यर्थः ननु यत्र
व्यवधानं तत्राप्युक्तसामग्रीवलादभावे गृह्यते एव प्रतियोगि-
मति यद्यभावज्ञानं भवेत्तदा दोषः स्यात्तत्र चाभाव एव
वास्तवो नास्तीति शङ्कते-। “मन्वि”ति ।

सू० “तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भ एवाभावप्रमा-
णमस्तु जहि हि योग्यताविशेषणनिवेशव्यसनं
‘योग्यता विशेषणाप्रक्षेपणे’नुपलम्भमात्रतो वस्तु-
गत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनश्चयः कदा-
चित्तु संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियते इति
चेत्तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति योग्यताविशेषणप्रक्षे-
पेपि तुल्यम् अपिच मेयस्य वास्तवं सत्त्वं प्रमाण-
कोटावनिवेशार्हमेव मेयवस्तुसत्त्वासत्त्वनिर्धारणार्थ-
मेव हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणाम्
“अन्यथानुमाने व्याप्तावुयाधिनिरासायासोऽव्यर्थः
स्यात् व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वा-

(१) भट्टैस्तदनङ्गीकारात् (अभावेन समं सन्निकर्षस्याऽनङ्गीकारात्)
अभावेन सह सन्निकर्षो न शङ्कितः (किन्तु प्रतियोगिनैव)-इत्यन्वयः ।

(२) मायमिकमेवार्थमनुसृत्य तदुपपत्तेरित्यस्यार्थमाह-अव्यवधानस्येति ।

ङ्गीकारेण सौस्थ्यात् 'प्राङ्' नास्तिताप्रमितौ च
यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा (१) न स्यात्तत्रे-
दानीं जायमानाभावप्रमात्पत्तावभाववास्तवसत्ता-
विरहस्येदानीं क्वचित्सम्भवात् ।

टी० । अभ्यपेत्य परिहरति-। "तर्ही"ति । व्यवधाने
भावप्रमा स्यादित्येतदर्थमेव (२) हि योग्यताविशेषणं सा चेदभ्यु-
पगतैव किं विशेषणेनेत्यर्थः योग्यताविशेषणमन्तरेणान्धकारे
घटाभाववति गृहे घटाभावप्रमास्यान्तु घटसदसत्त्वसंशय इत्या-
शङ्कते-। "योग्यते"ति । तर्हि व्यवधानेपि घटाभावप्रमायां
घटसदसत्त्वसंशयो न भवेदिति योग्यताविशेषणदानेपि साम-
ग्रीसत्त्वे फलानुदयदोषः (३) प्रसक्त इति परिहरति-। "तर्ही"ति ।
प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् प्रमेयसत्त्वनिर्णये प्रमाणफलमेवेत्याह-।
"अपि चे"ति । यत्र वास्तवी व्यप्तिस्तत्र पक्षधर्मताज्ञानमनु-
मितिजनकमिति व्याप्तिज्ञानार्थमुपाधिनिरासप्रयासवैफल्यमि-
त्याह-। "अन्यथे"ति । प्राङ् नास्तितास्थले यद्यनुपलब्धिः
करणं तदा गृहोपलम्भकाले चैत्राभाववतो गृहस्य क्रमेण चै-
वत्त्वे सति नाभावः सहकारीत्याह-। "प्राग्"ति । तद्गृहं तदा
चैत्राभाववच्चैत्रवत्तया योग्यतायां सत्यासत्त्वस्मर्यमाणत्वादि-
त्यनुमानमाशङ्क यद्युपनिबन्धः (४) ।

मू० "फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारण-
कोटिनिवेशे विशेषाभावात् तदुपलक्षितत्वस्यैव
विशेषणस्य विशेषत्वे ऽतिप्रसङ्गात् (५) * तथापि
सामान्यतो विशेषाभावोसिद्धः ? *-इति, चेन्न 'तस्य
सत्त्वे निर्वचनापातात् ।

(१) सा=प्राङ् नास्तिता प्रमितिः । (२) इत्येतदर्थम्=इत्येतत्प्र-
माणप्रवृत्तार्थम् । (३) फलानुदयदोषः, संशयाभावानुदयदोष इत्यर्थः ।

(४) यदि पदस्य मूले उपनिबन्ध इत्यर्थः । (५) अयमाशयः-आश्रयनि-
ष्ठं यदिदमभावोपलक्षितत्वविशेषणं तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि विशेष-
विशेषणमुपलक्षणं वा ? विशेषणत्वे तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि विशेष-

टी०

यदीक्रियते

एकीटि प्र

सत्यभावप्र

आश्रयस्य

त्याशङ्कते

हरति-।

सामान्यत

ङ्कते-।

चनभावप्र

रति-।

व्याख्या

इति

मू० (१)

त

ए

प

र

यणत्वेन

लक्षणत

स्तदव

प्रवेश

टी० ॥ ननु फलेनानुपलब्धिजन्यज्ञानेन प्राक्काल एव वि-
षयीक्रियते तत्र चासीदेवाभाव इति तदुपलक्षिताश्रयोपि कार-
णकोटि प्रविष्ट इत्याशङ्काह-। “फले”ति । तथा सति प्रतियोगि-
मत्यभावप्रमा नभवत्यन्यत्र भवतीति विशेषो न स्यादित्यर्थः
आश्रयस्याभावोपलक्षितत्वं यद्विशेषणं तदेव विशेषः स्यादि-
त्याशङ्कते-। “उपलक्षितत्वे”ति । एवमप्यतिप्रसङ्ग एवेति परि-
हरति-। “अतिप्रसङ्गादि”ति । विशेषस्य विशिष्टानिर्वचनेपि
सामान्यतः कश्चिद्विशेषो व्यवहारानुरोधात्स्वीकार्य इत्याश-
ङ्कते-। “तथापी”ति । कोऽसौ विशेष इति वादिप्रश्ने तन्निर्व-
चनभावस्यकमन्यथा सर्वत्रसामान्येनैवोत्तरं स्यादिति परिह-
रति-। “तस्ये”ति । व्याख्यानमिदमस्माकं यथा पितृवचस्तथा
व्याख्यानगुणदोषाभ्यां संबन्धो मत्पितुर्न मे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय शङ्करभिरुक्तखण्डनठयारूपा-
नेऽनुपलब्धिखण्डनठयारूपानं समाप्तम् ॥

—:०:—

सू० (१) “कश्चायमसिद्धो नाम तथाहि व्याप्तिपक्षधर्म-
त्वाभ्यामप्रमितोसिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वाभासान्तरा-
णामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात् व्याप्तिं
पक्षधर्मतां तत्प्रमितिं वा न विरुधतां हेतुदोषत्वा-
सम्भवात् ननु नेद(२)मीदृशं तथाहि ।

यणत्वेन पुनस्तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि तथात्वेनाऽनवस्था; उप-
लक्षणत्वे तु प्रतियोगिमत्यपि देशे तदभावप्रमा प्रसज्येतेत्यतिप्रसङ्ग-
स्तदवस्थ इति ।

- (१) { एतावताप्रवन्धेन मानयटकं निराकृतम् ।
आभावस्वरूपं कर्तुमारभते ततः परम् । }
- (२) इदम्=उक्तलक्षणम्, ईदृशं न=हेत्वाभासान्तराणामप्यसिद्धे
प्रवेशकरं न,-इत्यर्थः ।

टी० ॥ या सूक्तिर्भवनाथवक्रकमलादुद्भूतवरी तत्कृतं भौ-
 भाग्यं प्रतिपद्य शुद्धमतिभिः श्लाघापदं लक्ष्मिता न्यस्ता सज्जन-
 मानसे विजयतामापुठ्यवन्तोदयं^(१) ग्रन्थग्रन्थिबिमोचनाय रचना-
 वाचानियं शाङ्करी ॥ १ ॥ प्रसाशानां सामान्यलक्षणानि विशेष-
 लक्षणानि च विस्तरेण निराकृत्य तन्निरूप्यत्वोक्तदाभासानां
 तदनन्तरं तन्निराकरणाय प्रस्तौति-^a“कश्चायमिति”ति । यद्यपि
 भेदस्थापनायां हेत्वाभासखण्डनिकस्य स्वब्रधाय कृत्योत्पान-
 मिव तथापि हेत्वाभासानामखण्डने तैरेव द्वैतापत्तिरिति तन्म-
 ल्क्षणमपि खण्ड्यते-^b“व्याप्ति”ति । व्याप्तेरप्रमायां व्याप्यत्वा-
 सिद्धिः पक्षधर्मताया अप्रमायासाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरु-
 तदेतन्नितयसाधारणं लक्षणं अप्रमा च विषयाभावाद्विषये सत्यपि
 तदग्रहाद्वा तथाच यत्र व्याप्तिस्वरूपं नास्ति सद्यपि वा न प्रती-
 यते यत्र पक्षस्वरूपं नास्ति तद्विशेषणं सन्देहः सिषाधयिषा
 वा नास्ति तत्सत्त्वेपि हेतुर्वा नास्ति सर्वस्योपग्राहकमेतदिति
 भावः विरुद्धव्यभिचारिवाधितेषु व्याप्त्यभावात्सत्प्रतिपक्षे च
 तदनिश्चयात्सर्वत्र लक्षणमिदमतिव्यापकमित्याहु-^c“हेत्वाभा-
 सान्तराणामिति”ति । अतिव्याप्तं द्रव्यति-^d“व्याप्तिमिति”ति ।
 व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्त्वेपि^(२) तदज्ञानदशायामज्ञानस्वरूपाम-
 सिद्धिं सङ्गृहीतुमाहु-^e“तत्प्रसितिमिति”ति ।

सू० “केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रसितिविरहात्मानः
 केचित्तु व्याप्त्यादिभङ्गे लिङ्गभूताः प्रतिबन्धकतया-
 नुमित्युत्पत्तिं निरुन्धानाश्च केचिद्दोषभूयं भजन्ते
 तत्र प्रथमे तावदसिद्धमध्यमध्यासते तद्यथा व्या-
 प्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः अनौपाधिकसंबन्धिता
 हि व्याप्तिः सोपाधिता चानुपाधिताविरह रूपै-
 “एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भवितुः पक्ष-
 पदोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपाहि सा सिद्धि-
 वा-
 (१) आयुष्यवन्तोदयम्=सूर्यचन्द्रोदयपर्यन्तम्, “एकयोक्त्यापु-
 ष्यवन्तो दिवाकरनिशाकरो”-इत्यमरात् । (२) अत्र ‘हेतौ’-इति शेषः ।

धनमपि
 उच्यते
 विशेष
 न च
 मिति
 त्वान्त
 पृथगेव
 सायित

टी० ।

मिति लक्षणं
 विदि”ति ।
 स्य दोषत्वं
 हेत्वाभास
 त्वमात्रं तत्
 अति । ये
 ननु सोपाधि-
 मित्यत अप-
 विघटनात्
 गगनारवि-
 तु न तथेत-
 विरहात्ता-
 साधनस्या-
 निराकरो-
 मू० “अन-
 व्यति

(१)
 ध्याभावः
 तिमतिव-
 २६

धनमपि तथैव सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो हि पक्ष
उच्यते यच्च सिद्धं न तत्र सिषाधयिषास्ति ततो
विशेषणाभावायतो विशिष्टपक्षरूपस्य तत्राभावः*
न च वाच्यं यथा स्वयभिचारत्वाद्भगव्याप्तिक-
मिति पृथगेव स्वयभिचारस्य दोषत्वं तथा सिद्ध-
त्वात्तत्र सिषाधयिषा नास्तीति सिद्धत्वस्यापि
पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति* लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्यव-
सायित्वात् ॥

टी० ॥ व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिबिरहस्वरूपत्वमसिद्धत्व-
मिति लक्षणं सङ्ग्रहीतुं त्रिधा हेत्वाभासान् विभजते-। “के-
चिदि”ति । अज्ञायमानस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिबिरह-
स्य दोषत्वं बाधवत् (१) ज्ञायमानं सद्यदनुमितिप्रतिबन्धकं स
हेत्वाभास इति न लक्षणं गौरवात् किन्त्वनुमितिप्रतिबन्धक-
त्वमात्रं तल्लक्षणमिति भावः दोषभयं दोषत्वं-। “प्रथमे”
अति । ये व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिबिरहात्मान इत्यर्थः
ननु सोपाधित्वमसिद्धत्वं भवति ननु त(२)द्व्याप्तिबिरहस्वरूप-
मित्यत आह-। “अनौपाधिके”ति । आश्रयासिद्धेः पक्षधर्मता-
विघटनात्मकत्वनिर्वाहाय पीठमारचयति-। “एवमि”ति । ननु
गगनारविन्दं सुरभीत्यत्राश्रयव्यतिरेकरूपतास्तु सिद्धसाधनं
तु न तथेत्यत आह-। “सिद्धे”ति । पक्षताघटकसिषाधयिषा-
विरहात्तात्राप्याश्रयबिरहरूपतैवेत्यर्थः ननु व्यभिचारवत् सिद्ध-
साधनस्यासिद्धत्वोन्नायकत्वमेव ननु तदात्मकत्वमित्याशङ्क
निराकरोति । “न चे”ति ॥

सू० “अन्यथा व्याप्त्यादिविरहपर्यवसिततामात्रेण स-
व्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति

(१) बाधः पक्षे साध्याभाववत्तानिश्चयो ग्राह्यः ननु पक्षे सा-
ध्याभावः बाध्याभाववत्पक्षो वा, निश्चयस्य च तस्याऽज्ञातस्येवाऽनुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वम् । (२) तद्=असिद्धत्वम् ।

व्यतः सिषाधयिषाभावो न प्रतिपन्ना सिद्धत्वादि
 ज्ञादुस्यते किं नासेच्छाभावस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्य-
 क्षादेरेवाधिगमः इच्छैव तु तत्र यन्नास्ति तत्र सिद्ध-
 त्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते सि-
 द्धसाधने नत्विच्छाभावमनुमातुं लिङ्गतयेति (१)
 स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्मताविरहरूपैव ये तु व्य-
 प्तिपक्षधर्मताविरहलिङ्गभूतास्ते ऽसिद्धतः पृथगे-
 हेत्वाभासाः तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप-
 तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतो न साध्यव्याप-
 ताभावः किं नाम साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधि-
 संबन्धोन्य(२) एवास्ती ।

टी० ॥ असिद्धयुक्ताय कस्याप्यसिद्ध्यन्तर्भावे र-
 नाह-। “अन्यथे”ति । सिद्धसाधनस्याश्रयासिद्धिघटकत्वं
 तु तदुक्ताय कत्वमिति व्यभिचाराद्वैषम्येण परिहरति-। “य-
 इति ॥ “यथादर्शनमिति । न्यायमते प्रत्यक्ष एवेच्छाभावे
 भट्टमते त्वनुपलब्धिगमस्य इत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षादेरित्यादिपदेना-
 नुपलब्धिसङ्ग्रहः किं तर्हि सिद्धसाधनोपन्यासेन इच्छावि-
 एवोपन्यस्यतामित्यत आह-। “इच्छैव त्वि”ति । स्फुटरवादि-
 छाप्रायोगकस्य सिद्धसाधनस्योद्भावनमित्यर्थः ॥ विरुद्धे व्या-
 प्तिमङ्गलिङ्गत्वमुपपादयति-। “तद्यथे”ति साध्यविपरीतव्याप-
 न साध्यव्याप्तः नहि तदभावव्याप्तस्य तदुक्त्याप्तत्वसम्भ-
 इति विरुद्धस्य व्याप्तिमङ्गलिङ्गत्वं नतु व्याप्तिमङ्गत्वमेवेत-
 र्थः ॥ “किं नासे”ति । साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्याभावात्
 नैकान्तिकसाधारण्यादिति भावः ॥

(१) शब्दोऽनित्यश्चासुपत्वादिति स्वरूपासिद्धिसापेक्षवृत्ति-
 स्वरूपपक्षधर्मताविरहरूपेत्याह-एवमिति-भागासिद्ध्यादेरप्यनुमान-
 वो यथा यथमूहनीय इति—(२) अन्यः, साध्यव्याप्तताऽभावादयः ।

“इत्यमे
 ततः स
 त्साध्य
 साध्य
 हेत्वाभ
 व्यति
 व्यति
 रहात्
 विरहं
 बोध्य
 भवेत्
 हलि
 विरह
 पक्षत
 यत्स
 काय
 टी०
 तयर्थः ॥
 प्यत्वादि
 विरहस्ये
 यद्यपि
 शयेनोक्तं
 धेरवश्य
 मिधारसं
 धिकरण
 रासम्भ
 त्यादीन

“इत्थमेव पक्षधर्मताविरहात्मापि नायं किंनाम
ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधिकसंबन्धत्वा-
त्साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते तथा सति
साध्यव्याप्तिव्यतिरेके लिङ्गं सद् विरुद्धः पृथगेव
हेत्वाभासो भवति एवमनैकान्तिकोपि न व्याप्ति-
व्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव तथाहि हेतोरन्वयस्य
व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिवि-
रहात्मा “किंनाम व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्ति-
विरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं
बोधयते “यदि हि निरुपाधिः साध्येन संबन्धोऽस्य
भवेत् कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात्तस्माद्व्याप्तिविर-
हलिङ्गं व्यभिचारः नतु व्याप्तिविरहः पक्षधर्मता-
विरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव सत्प्रति-
पक्षतायां चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया
यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावो
कार्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तुभावः ।

टी० ॥ “इत्थमिति”ति । विरुद्धे पक्षतदुर्मयोरभङ्गादि-
त्यर्थः ॥ “किं नामे”ति । अयं न साध्यव्याप्यः तदभावव्या-
प्यत्वादित्यसिद्धलिङ्गतत्त्वमेवास्येत्यर्थः किन्तु लिङ्गमेव व्याप्ति-
विरहस्येति शेषः ॥ “हेतोरिति”ति । कात्स्न्येन संबन्धस्य व्याप्तेः
यद्यपि व्यभिचारो भङ्ग एव तथाप्यनौपाधिकत्वं व्याप्तिरित्या-
शयेनोक्तं तदेवाह— “किं नामे”ति । यत्र व्यभिचारस्तत्रोपा-
धेरवश्यकतयानौपाधिकत्वं नास्तीति व्याप्तिभङ्गलिङ्गतैव व्य-
भिचारस्येत्यर्थः ॥ “यदि ही”ति । साध्यात्यन्ताभावासामाना-
धिकरणस्य साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरणरूपव्यभिचो-
रासम्भव इत्यर्थः ॥ “पक्षधर्मते”ति । शब्दोऽनित्यः सत्त्वादि-
त्यादीनां पक्षधर्मतायाः सत्त्वादित्यर्थः ॥ “सत्प्रतिपक्षताया-

मि"ति । यद्यपि विरुद्धयोर्द्वैतबोरेकत्र व्याप्तिभङ्ग आवश्यक
यापि^(१) तदनवगमदशायामन्योन्यप्रतिबन्धादेव^(२) नान्योन्यसा
मितिजनकत्वमिति न तत्र व्याप्तिविरहरूपता न वा तदुपा
कतया दोषत्वमित्यर्थः ।

सू० "तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपता ^Sसंभाविते
"बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा
वन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः सामान्यतो
पाधिकसंबन्धरूपा हि व्याप्तिः साधनवति च प
साध्यविरहो न सोपाधिता "साध्याविरोधिस्त्व
वत्वात्तस्याः नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधन
बन्धस्य विरहरूपः ॥

टी० ॥ "तस्ये"ति । सत्प्रतिपक्षहेतोरित्यर्थः ॥ "सं
भावितैवे"ति । तस्यां दशायामिति शेषः ॥ "बाधस्त्विति
जलहृदो बह्विमान् धूमवत्त्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिसाङ्ख्यमिति
त्याह- । "साधनवती"ति बहिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादि
त्यर्थः सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहो न तु विशेष्यवहावेव येन व्या
प्तिभङ्गे दूषणं भवेत् यत्कृतकं तदनुष्णमिति व्याप्तेर्व्यतिक्रमात्
हाद् बह्वै साध्याभाषप्रमादशयां व्याप्तिभङ्गग्रहे बाधस्यैव
जीव्यत्वं न तु व्याप्तिविरहस्य तदा दोषत्वं बाध एव व्याप्ति
रहमन्तरेण न सम्भवतीति तस्य व्याप्तिभङ्गेनायकत्वमेव
न्यस्योपाधेरलाभे पक्षेतरत्वमेव तत्रोपाधिः सोपाधित्वमेव
व्याप्तिभङ्ग इत्यर्थः पक्षताविघटनपि बाधोदीच्य बाधकप्रमा
णसङ्गावे सन्देहसिषाधयिषयोरनुदयादिति भावः ॥ "साध्या
विरोधी"ति । तस्याः सोपाधितायाः साध्याविरोधिरूपत्वव
साध्याभावरूपता उपाधेः साध्यव्यापकतया साध्यविरोधित्वा
दित्यर्थः ननु सामान्यतोपि व्याप्तिर्विशेषे बह्वै हेतोः साध्या-

(१) तदनवगमदशायाम्=विरुद्धत्वानवगमदशायाम् ।

(२) नान्योन्यस्थानुमिति जनकत्वम्=नान्योन्यस्य निश्चयका
गानुमिति जनकत्वम् ।

भावसामानाधिकरण्यग्रहाङ्गनैवेत्यत आह—। “नापी”ति ।
यत्कृतकं तदनुष्णमिति दृष्टान्ते घटादावविनाभावग्रहस्याप्रत्यू-
हत्वादित्यर्थः ॥

मू० “बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः संबन्धस्य
दृष्टान्तावगतस्यानपलापात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषवि-
षयत्वात् ^bसामान्याकारपरिगृहीतस्य संबन्धस्य वि-
शेषान्तरमादाय पर्यवसानाविरोधात्तस्माद्विशेष-
बाधेन सामान्यतः संबन्धस्य सोपधितानुमीयते ^dनि-
रुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः यथाह बाधाद्वोपाधिरुन्नी-
यते ⁵अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष इति “अन्यस्तु
सति प्रतिबद्धत्वाद्भिश्चयं न करोति हेतुरिति व्या-
प्तिपक्षधर्मतादोषमनालोच्यान्यथैव बाधस्य दोष-
त्वमित्याह ।

टी० ॥ एतदेवाह—। “बाधे सत्यपी”ति ॥ ^b“सामान्या-
कारे”ति । यद्यत्कृतकं तत्तदनुष्णमिति यद्यपि बाधायां भग्नं
तथापि यत्कृतकं तदनुष्णमिति सामानाधिकरण्यमात्रमभग्नमे-
वेत्यर्थः अतो बाधस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वं न तु व्याप्तिभङ्गत्वे-
नोसिद्धत्वनित्युपसंहरति—। “तस्मादि”ति । अत्रैव विपक्षे
बाधकमाह—। ^d“निरुपाधित्वमि”ति । हेतोः साध्यतदभावोभ-
यसामानाधिकरण्यं नावच्छेदभेदं विनेत्यवच्छेदककल्पनायाम-
न्यस्यावच्छेदकस्याभावात्पक्षेतरत्वमेवावच्छेदकं साध्यसामाना-
धिकरण्यावच्छेदक एवोपाधिरिति बाधेतस्यावश्यकत्वमन्यत्र
तु त्वदुक्तव्याघातादिदोषान्न पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमित्यर्थः
मतान्तरमाह—। “अन्यस्त्विति । साध्याभावप्रमा स्वरूपस-
त्येव साध्यधीप्रतिबन्धिकेति सत्प्रतिपक्षवत्प्रतिबन्धकतयैव दोष-
त्वं न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपतया न वा तदुन्नायकतयेत्यर्थः ॥

सू० "तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रसितित्वानां यत्र साक्षा-
 देव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः यत्र तु व्याप्त्यादि-
 विरहलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रा-
 न्यो हेत्वाभासः * ननु सोपाधित्वादयोपि यतोव्या-
 स्यन्ते तत्कुतः पृथग्दूषणं न भवति अनैकान्तिक-
 त्वादिवत् ? *—सैवस्, "अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्ति-
 विरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः सोपा-
 धित्वादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्न तु लिङ्गभावनियमे
 तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति " * नच वाच्यं

टी० ॥ उपसंहरति—। "तस्मादि"ति । यद्यप्युद्भावन-
 गर्भं नासिद्धत्वं तथापि तत्रास्तीति कृत्वोक्तम् ननु यदि व्या-
 प्त्यादिभङ्गलिङ्गानामप्यनैकान्तिकत्वादीनां हेत्वाभासत्वं तदा
 सोपाधित्वापक्षधर्मतयोरुन्नायकान्तरस्यैवस्ति नहि प्रत्यक्षा-
 मोपदेशाज्जिह्वान्तराद्वा न सोपाधित्वादियहीतुं शक्यते इति
 हेत्वाभासाधिक्यं प्रसक्तमिति शङ्कते—। "नन्वि"ति । यथानै-
 कान्तिकत्वं विरुद्धत्वं बाधितत्वं वा व्याप्तिभङ्गत्वनिवृत्तं
 तथानान्यत्सोपाधित्वादिनियतं येन हेत्वाभासान्तरं भवेत् सो-
 पाधित्वग्राहकतामात्रेण प्रत्यक्षादीनां हेत्वाभासत्वं सम्भ-
 वयेतापि यदि ज्ञायमानं सत्तथा स्यादिति परिहरति—। "न-
 नैकान्तिकत्वादे"रिति । नन्वतीन्द्रियस्थले किञ्चिच्चिह्नं लिङ्गभा-
 वेनैव सोपाधित्वोन्नायकमिति तद्वहेत्वाभासान्तरं भवेन्नच तदपि
 चिह्नादि सोपाधित्वं नावश्यं सर्वत्र गमयतीति न हेत्वाभा-
 सान्तरं तदानैकान्तिकत्वादिकमपि सर्वत्र व्याप्तिभङ्गे लिङ्ग-
 मिति क्वचिदनैकान्तिकत्वेन क्वचिद्विरुद्धत्वादिनापि तदुक्त्यन्त-
 रित्यत आह—। "नच वाच्यमि"ति । यथानैकान्तिकत्वं वि-
 रुद्धत्वादिकं वा व्याप्तिविरहव्याप्यतावच्छेदकं न तथातच्चिह्न-
 दीनामनुगतमेकमवच्छेदकं येन तत्पृथक् स्यादित्यर्थः ॥

सू० यत्र
 तिवि
 नैक
 लिङ्ग
 न्ति
 शक्य
 ख्ये
 * न
 न्ति
 पित
 यत
 सि
 टी
 नैकान्ति
 ति । य
 कान्तिक
 च सिषा
 यमस्था
 शक्यमि
 सिनिद
 ()
 सोपाधि
 न्तिकत्व
 (२)
 जकत्वा
 लिङ्ग
 त्यत

मू० यत्र लिङ्गा (१) त्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृ-
तिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयतां न ह्य-
नैकान्तिकत्वादिकमपि सार्वत्रिकं व्याप्तिविरह-
लिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति * अनैका-
न्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुम-
शक्यत्वात् पृथक् पृथगेवाभिधानमशक्यमपरिसङ्-
ख्येयत्वादिति "वक्ष्यामश्चाग्रे हेतुं तदनभिधानस्य
* नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयानैका-
न्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति * (२) यतो व्या-
प्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमितिस्तद्वैकल्यान्न भवेत् (३)
यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्त-
मिदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्तीति ॥

टी० ॥ ननु सोपाधित्वलिङ्गत्वमेव तेषामनुगतमस्तु अन्यथा
नैकान्तिकादीनामपि तन्न स्यादित्यत आह-। "वक्ष्यामश्चे"
ति । यद्यपि सोपाधित्वं व्याप्तिविरहान्नान्यत्तदुन्नायकत्वं चानै-
कान्तिकादीनां व्यवस्थापितमेष आदिपदग्राह्यापक्षधर्मत्वस्य
ष सिवाधियथाया विरहस्य । प्रत्यक्षत्वमेवोपपादितमिति शङ्के-
यमस्यान एव तथापि सोपाधित्वं प्रमाणान्तरेणापि ग्रहीतुं
शक्यमिति तस्य पृथक्कमाशङ्कितं नन्वनैकान्तिकत्वादीनामनु-
मितिदोषत्वं नास्ति तथाच हेत्वाभासत्वमपि न अनुमिति

(१) सोपाधितादेरित्यत्रादिना स्वरूपाभिज्ञादेस्वीकारः ।
सोपाधित्वादिकमसिद्धेः पृथग्दूषणं भवतुमर्हति हेतुदोषज्ञापकत्वादनैका-
न्तिकत्वादिवदन्यथा नैकान्तिकत्वादेरपि पृथग्दोषत्वं न स्यादित्यर्थः ।
(२) व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गभूतानैकत्वादोषाणामनुमित्यनुत्पादप्रयो-
जकत्वात्कथमनुचितं पृथग्दूषणत्वमित्यत आह-यत इति । (३) अस्तु
लिङ्ग प्रमित्यभावस्यैवानुमित्यनुत्पादे प्रयोजकत्वमेतावता किंस्यादि-
त्यत आह-यतश्चेति-

सामग्रीवैकल्पस्यैव तद्दोषत्वान्नतु सामग्रीवैकल्पोन्नायकस्यानु-
मितिदोषत्वमिति प्रसङ्गादिति शङ्कते-। ^b“नन्विति ॥

सू० * ^(१) नच व्याप्तिपक्षधर्मते विहायान्यत्तदुत्पत्ति-
कारणमस्ति “व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं” * ^(२) तस्मा-
दनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्वमनैकान्तिकत्वादीनां
नतु साक्षाद्दोषत्वं ^b दोषप्रतिपादकतयापि च दोष-
त्वं साक्षाद्दोषमनुपजीव्याशक्याभिधानमिति प्रधा-
नदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचारत्वा-
दीनामिति सत्यमेतत् “साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य
व्याप्त्यादिविरहस्य वा विरुद्धादीनां तु तत्प्रमाप-
कतया यद्यपि दोषपक्षनिक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वा-
दयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्तास्तदुद्भावनलाघवानु-
रोधाद्वाप्याप्त्यादिविरहे तत्रोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं
शक्यते ॥

टी० ॥ “व्यतिरेके”ति । अनुमितिकारणान्तरस्य काला-
देर्व्यतिरेकोपदर्शनमयोग्यमित्यर्थः ॥ ननु दोषप्रतिपादकत्वैव
दोषत्वमस्तु परस्परया अनुमितिदोषत्वमस्मत्त्वादित्यत आह-।
^b“दोषेति । एवं सति साक्षाद्दोषस्यासिद्धेरुद्भावमानन्तरमेव
तद्व्यवस्थापकतयानैकान्तिकाद्युद्भावनप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ परिह-

(१) व्याप्तिपक्षधर्मतावदनैकान्तिकत्वाद्यभावोपि कारण-
नुसितेरतोव्याप्त्याद्यभावदनैकान्तिकत्वाद्यभावाभावोऽनैकान्तिकत्वादित्य-
रपि दूषणमित्यत आह-न चेति-अनैकान्तिकत्वाद्यभावस्यान्वयेपि व्यति-
रेको न दर्शयितुं शक्यते व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितौ सत्यामनुमित्यनुप-
स्यदर्शनाद् व्यतिरेकात्कारणत्वमवश्यमित्यर्थः । इति विद्यावागरा ।
व्याप्तिपक्षधर्मता ग्रहसत्त्वेऽनुमिति सत्त्वं व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहाभावे
ऽनुमित्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनात्तयोः कारणत्वमावश्यकमनैका-
न्तिकत्वाद्यभावसत्त्वेपि व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहासत्त्वेनानुमित्यनुत्पादादि-
त्यनैकान्तिकत्वादेर्न कारणत्वमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । (२) द्वा-
प्त्यादिविरहस्यासिद्धदोषत्वेऽनैकत्वाद्युद्भावनमनुचितमिति प्रतिपाद-
यितुमनुमितिदोषप्रत्यायकत्वमेवेति फलितमुपसंहरति-तस्मादिति-

ति-। “साक्षादि”ति । असिद्धेरुद्भावेन कथमसिद्धिरिति
तदुपवस्थापनाय पुनरनैकान्तिकाद्युद्भावनमावश्यकं तेन प्रथम-
नैकान्तिकाद्येवोद्भाव्यं तच्च स्वव्यापकमसिद्धत्वं स्वत एवास्ति-
पतीति लाघवादनैकान्तिकत्वमेवोद्भाव्यमित्यर्थः । न चैवं सत्य-
सिद्धेरुद्भावनमनवकाशम् अनैकान्तिकाद्युद्भावनैरपेक्षेण यत्रासि-
द्धत्वज्ञानं तत्र तदुद्भावनस्य सावकाशत्वादिति भावः * न च
निर्वाह्यामसिद्धिमनुद्भाव्यं निर्वाहकानैकान्तिकाद्युद्भावनमप्राप्त-
कालमिति वाच्यम् * कथासम्प्रदायस्य तादृशत्वेनाप्राप्तकाल-
त्वाभावाद् अनैकान्तिकाद्युन्नीतासिद्धत्वज्ञानादेवानुमिति प्रति-
बन्धस्य सम्भवात् । अनैकान्तिकत्वादीनामप्यसाधकतालिङ्ग-
त्वात् तथाचोद्देश्यद्वयस्यानैकान्तिकाद्युद्भावेनादेव सिद्धेरि-
त्याशयात् ॥

सू० “अनैकान्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्था-
द्रस्यते व्याप्त्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वा-
देरनुपपन्नत्वात् यथा तस्माद्दीर्घोयमित्युक्ते सोऽस्मा-
द्भ्रस्व इत्यर्थाद्रस्यते नतु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा
तथेहापि निरग्नौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादितेग्निनासौ
न व्याप्त इत्यर्थाद्रस्यते नहि सम्भवत्यग्निना च
व्याप्तोऽनग्नौ चास्तीति अत एवानन्त्यादतीन्द्रि-
योपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं
तेषामनभिधानेयमपि हेतुः तान्युपाधिलिङ्गानि नार्थ-
वशादुपाधि मनपेक्षाणि गमयन्ति येन तेषां व्या-
प्तिर्नावधारिता तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्र-
तिपादकत्वस्यापि सम्भवात् अनैकान्तिकत्वाद्यव-
गतौ तु व्याप्त्यादिविरहबोधनाय न प्रतिपादनी-
यान्तरापेक्षा कस्यचित् सचेतसः सम्भवतीति पूर्व-
पक्षसंक्षेपः एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधोयम-
भिधीयते,

टी० ॥ नन्वनैकान्तिकाद्युद्भावना नन्तरमसिद्धयुद्भावना
 तथाच न लाघवमित्यत आह-। “अनैकान्तिकत्वादावि”
 नच्यर्थायातमप्यभिधीयते अर्थपौनरुक्त्यापत्तेः अत्रानुरूपं दू
 न्तमाह-। “यथे”ति । वक्ष्यामश्चात्रेति । यदुक्तं तत्र कि
 दाह-। “अत एवे”ति ॥ ^d“अनपेक्षणी”ति । उपाधिसिद्धि
 नाप्रतिसंहितानीत्यर्थः तत्प्रतिसन्धानं च न व्याप्यतावच्छेद
 ग्रहमन्तरेणेति भावः एतदेवाह-। “येने”ति । अनैकान्तिक
 दीनामसिद्धिव्याप्यतावच्छेदकरूपत्वस्योभयसिद्धत्वादिति
 द्भावनमुपपन्नमित्याह-। ^f“अनैकान्तिकत्वादी”ति ॥

मू० “एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मन्
 भवति व्याप्तत्वपक्षधर्मतास्याप्रमितोऽसिद्ध इति
 तावद्विरुद्धादिषु लक्षणं किं नास्ति किं वास्ति यदि
 नास्ति तदा व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां प्रमिता विरुद्ध
 त्वादयः प्राप्नुवन्ति अथास्ति तदा तेष्यसिद्धभेदा
 प्राप्ताः अथैतस्मिँल्लक्षणे सत्यपि ते नासिद्धान्ता
 र्भूताः ^bतर्हि लक्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम् * अथ
 यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते तद
 सिद्धमित्युच्यते * ^dतर्हि लक्षणान्तरमिदमुक्तं स्यात्
 “न चेदमपि युक्तं” यत्र ^(१)व्याप्तिविरहमात्रमुद्भाव्यते
 तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां हानं मिलित
 नोद्भाव्यते इति नासावसिद्धः स्यात् ^gएवं सर्वत्रादि
 द्वविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः ॥

टी० ॥ हेत्वाभासानां व्युत्पादनेनापि नासिद्धलक्षण
 स्यातिव्याप्तिः परिहृतेत्याह-। “एतेने”ति ॥ ^b“तर्हि”ति ।
 लक्ष्यादन्यत्रानैकान्तिकादिषु लक्षणगमनादित्यर्थः नन्वनैकान्ति

(१.) स श्यामो मित्रातनयादित्यादावुपाध्युद्भावेन व्याप्तिवि
 रहमात्रं प्रतिपाद्यते नासावसिद्धस्यादितिसम्बन्धः ।

त्वप्रमि
 त्रमा
 नस्तद
 टी० ।

“तदभावा
 “एतेने”ति
 वेत्पर्यः ॥ १
 पेनत्वमन्ये
 भावः ॥ उक्त
 ति । यत्र द
 व्यतिरेकेण
 नीयान्तरा
 व्यभिचार
 दिविरहे
 वगमे सति
 (३)यद्वा य

(१)
 वदित्याद्यत
 मयत्वविशि
 धर्मिकत्वा
 णाव्याप्ति
 यकिञ्चित्
 उचनमयत्वं
 त्किञ्चित्
 पार्थिवत्व
 कपसविर
 तस्मिन्हेत
 ऽव्याप्तिरि
 मितिस्थ
 पक्षविरह
 गमकमित
 त्यस्यान्व

त्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया त-
त्प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासमन्तरेण शक्योद्भा-
नस्तदसिद्धमिति ? * -॥

टी० ॥ सर्वसाधारणं दोषान्तरमाह-। “अतीन्द्रिये”ति ॥

“तदभावादिति । प्रत्यक्षेण प्रमाणीयत्वाभावादित्यर्थः ॥

“पुतेने”ति । विरुद्धाद्यतिव्यापकत्वेन प्रत्येकमिलितविकल्पेन

वेत्यर्थः ॥ अहमते प्रमिति विरहस्यानुपलब्धिगम्यतया लिङ्गान-

पेक्षत्वमन्येषां च प्रत्यक्षवेद्यतया च लिङ्गानपेक्षत्वं तुल्यमिति

भावः ॥ उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते-। “अथे”

ति । यत्र व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्योपन्यास-

व्यतिरेकेण शक्योद्भावनस्तत्र हेतुस्तत्प्रमापकस्य प्रतिपाद-

नीयान्तरानपेक्षतयेति नचैवमतिव्याप्तिर्विरुद्धादौ विरुद्धत्वस-

व्यभिचारत्वादिलिङ्गोपन्यासान्नचाव्याप्तिरतीन्द्रियपक्षधर्मत्वा-

दिविरहे^(१), तत्र^(२) पक्षादिविरहस्यैव लिङ्गान्तरापेक्षया तद-

वगमे सति व्याप्यादिव्यतिरेकावगमकलिङ्गानुपन्यासादित्यर्थः

(३) यद्वा यत्र व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीया-

(१) काञ्चनमयः पार्थिवपरमाणुर्गन्धवान् पार्थिवत्वात् पुष्पादि-

वदित्याद्यतीन्द्रियपरमाणवादपक्षकानुमाने पार्थिवत्वादिहेतौ काञ्चन-

मयत्वविशिष्टपार्थिवपरमाण्वात्मकपक्षधर्मत्वस्याप्यतीन्द्रियत्वेनाऽसिद्ध-

धर्मिकत्वादित्यत्किञ्चिल्लिङ्गगम्यत्वमेव वाच्यम् तथा च निरुक्तलक्ष-

णाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षग्रन्थाभिप्रायः । (२) न तत्र पक्षधर्मत्वव्यतिरेकस्य

याकिञ्चिदसिद्धधर्मिकत्वादिलिङ्गगम्यत्वं किन्तु पक्षतावच्छेदकोभूतका-

ञ्चनमयत्वविशिष्टपार्थिवपरमाण्वात्मकपक्षविरहस्यैव पार्थिवत्वादिय-

त्किञ्चिल्लिङ्गगम्यत्वं तथाच पार्थिवपरमाणुः काञ्चनमयत्वाभाववान्

पार्थिवत्वाद् घटवदिति प्रथमतः काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टं परमाण्वात्म-

कपक्षविरहमनुमाय हेतोस्तद्धर्मकत्वव्यतिरेकोऽर्थादेवाऽवगम्यते इत्यर्थमात्रे

तस्मिन्हेत्वन्तरं पुनर्नाभिधेयम् अथपौनरुक्त्यापातात् तथाच न लक्षणा-

व्याप्तिरित्याह-तत्रेति । (३) नन्वतीन्द्रियपरमाण्वादपक्षकानु-

मितस्थलीयपक्षविरहपक्षधर्मत्वविरहयोरुभयोरप्यतीन्द्रियत्वाऽविशेषेण

पक्षविरहस्यैव लिङ्गगम्यत्वं न पक्षधर्मत्वविरहस्येत्यत्र न किञ्चिद्विनि-

गमकमित्यस्वरसात्पक्षधर्मत्वादित्यतिरेके लिङ्गान्तरापन्यासव्यतिरेकेल्ले-

ख्यस्यान्वयमपहाय पक्षधर्मत्वादित्यतिरेकावगमकलिङ्गे तदाह-यद्वेति ।

न्तरानपेक्षतया यत्तत्प्रमाणकं लिङ्गं तदुपन्यासव्यतिरेकस्य
संबन्धः विरुद्धादौ प्रतिपाद्यान्तरानपेक्षविरुद्धत्वाद्युपन्यास
जातिव्याप्तिर्नवान्तीन्द्रियपक्षधर्मताविरहादावव्याप्तिर्नानु
प्रतिपाद्यान्तरापेक्षत्वाद्ये न तस्य व्याप्तिर्नावधारिता तं
तस्याः प्रतिपादनीयत्वादित्यर्थः ॥

मू० "नैतदप्युपपन्नमतिव्यापकत्वात्" तथा हि विरुद्धा-
दावपि शक्यते तावद्विपक्षवृत्तिदण्डभूततर्काभावात्
सोपाधितावगन्तुं यदाह "यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति
सोऽप्रयोजक इति" तस्मात्तर्कसम्येवंलक्षणयोगित्वात्
दसिद्धत्वप्रसङ्गः * "नच तादृशतर्काविषयत्वमपि
तिपादनीयान्तरानपेक्षतया व्याप्तिपक्षधर्मताप्रति-
तिविरहप्रमाणकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यं ? * - तथा
सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात्

टी० ॥ नेदं लक्षणमतिव्याप्यत्वादिति परिहरति-

"ने"ति । विरुद्धादौ प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षविरुद्धत्वादिति
ङ्गेपन्यासेन व्याप्तत्वादिप्रसिद्धिव्यतिरेकस्य शक्योद्भावनत्वे क-
थमतिव्याप्तिरित्यत आह- । "तथा ही"ति । अनित्यः शब्दो
कृतकत्वादनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिविरुद्धादौ विपक्ष-
बाधकतर्काभावादपि व्याप्तिविरहस्य शक्यावगमत्वादतिव्या-
प्तिरित्यर्थः ॥ विपक्षबाधकतर्काभावो विरुद्धत्वादिविरुद्धत्वादि-
तिरेकगमक इत्यत्रोदयनसंवादमाह- । "यत्रे"ति । अनुकूलत-
पक्षे स एव प्रतिकूलो विपक्षे स यत्र हेतुत्वाभिगते नास्ति सो-
प्रयोजको व्याप्तिरहित इत्यर्थः उक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वादिविरुद्ध-
देरसिद्धान्तर्भावः स्यादित्युपसंहरति- । "तस्मादि"ति । वि-
पक्षबाधकतर्कागोचरत्वं प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिपक्षध-
र्ताप्रमिति व्यतिरेकलिङ्गमुपन्यस्यते इति नातिव्याप्तिरिति
आह- । "नचे"ति । कुतो न वाच्यमित्यत आह- । "तथे"ति ।
मू० * "अथोच्यते" तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धं भवतु

(१) आदिपदेन मक्रान्तपक्षधर्मत्वाभावादिति संग्राहः ।

नह्यत्र
टी०

त्वाभासान्तर-
विरुद्धेनैकान-
दुदेरसिद्ध-
"अथे"ति
सिद्धत्ववि-
भासमेदव्य-
हिं विरुद्ध-
कतर्काभावे-
रुद्धत्वादि-
वस्तुन एव-
न्यासे"ति
अनौपाधि-
आह- ।
दिविरहस्य-
श्चात्तुषत-
न्तमुपपा-
मू० "प्र-
त-
द्व-
त-
/र-
(
(
पङ्कीर्ण-
कथञ्चि-

२५ विपक्षीतव्याप्तिरित्यादिना ३ ५०५भाषा १५३५
११७ ३५०५भाषा १५३५ १२५ ३५०५भाषा १५३५

न ह्यत्र गोत्वाद्भवत्वादिवदत्यन्तासङ्कर इष्यते किं नाम

टी० ॥ व्याप्त्यादिभङ्गत्वाद्विरुद्धादिवत्तर्काभावोपि हे-

त्वाभासान्तरं स्यान्न च तस्य विरुद्धादावन्तर्भाव^(१) एवं सति
विरुद्धेनैकान्तादेरन्तर्भावापातान्नायमतिप्रसङ्गो दोषाय विरु-
द्धादेरसिद्धलक्षणोपपन्नत्वेनासिद्धत्वस्यापि संभवादिति शङ्कते-।

“अथे”ति । तुल्यायां^(२) प्रमाणप्रमेयव्यवहारवद् विरुद्धादाव-
सिद्धत्वविरुद्धत्वादिव्यवहारोऽस्ति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव हेत्वा-

भासभेदव्यवस्थेत्यर्थः ॥ “अथे”ति । प्रागुक्तप्रकारपरामर्शस्त-
हि विरुद्धादिलयन्यादित्यल आह-। “सोध्ये”ति । यत्र साध-

कतर्काभावेन सौपाधिता गम्यते तदसिद्धं तदेव पुनः साध्यवि-
रुद्धत्वादिना दूष्यमाणं विरुद्धादि भवतीत्यर्थः ॥ उपन्यासभेदेपि
वस्तुन एकत्वात्कथं हेत्वाभासव्यवस्थेत्यत आह-। “उप-

न्यासे”ति । उपन्यासभेदोपाधिक एव हेत्वाभासभेद इत्यर्थः
अनौपाधिक एव भेदः कस्मान्नेष्यते हेत्वाभासानामित्यत
आह-। “नही”ति । जलमनग्नि धूमवत्त्वादित्यत्र व्योप्त्या-

दिविरहस्य साध्य द्विपरीतव्याप्तत्वेन सङ्करात्तथा नित्यः शब्द-
श्चातुष्टत्वादित्यादावप्यसिद्धसाङ्कर्यादित्यर्थः उक्तमर्थं सङ्कष्टा-
न्तमुपपादयितुं परमुखेन पृच्छति-। “किमिति”ति ॥

सू० “प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारान्तरासाङ्करमात्रमिति?*-

तदप्ययुक्ताभिधानं, “वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासि-

द्धत्वं भवति”न तावदुक्तलक्षणेन “तथा शक्योद्भावनं

तस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य संभवात्

सर्वथा निष्प्रकारकस्यासिद्धधर्मिण उद्भावनस्या +

(१) ‘व्याप्त्यादिभङ्गनिङ्गत्वाविशेषादिति शेषः ।

(२) अत्र ‘तुल्यायमिति युक्तं पाठमुत्पश्यामः, यथा श्रुतपाठे तु
सङ्कीर्णतायामिति पदमध्याहृत्य सङ्कीर्णतायां तुल्यायां सत्यामयमर्थः
कथञ्चिदुपवर्णनोऽयः ।

शक्यत्वात् न च तथा शक्योद्भावनत्वमप्युद्भावे
 ऽसिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत् ॥
 टी० ॥ स्वारस्यमाह-। “प्रमाणे”ति । इन्द्रियादौ प्रमा
 करणत्वेन प्रमाणत्वं तद्विषयत्वेन च प्रमेयत्वं व्यवहियते तदु
 दित्यर्थः ॥ खण्डनवादिनं प्रति प्रमाणप्रमेयवदिति कथं विदु
 वदृष्टान्तमुदाहरसीति दूषयति-^b “तदपी”ति । किंच प्रकारा
 द्भ्रमात्रमिति ब्रुवतासिद्धव्यवहारोचितप्रकारो वक्तव्यः स
 वक्तुमशक्य इत्यभिप्रेत्याह-। “वक्तव्यं ही”ति । यत्र च व्याप
 त्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्यो
 द्भावनः सोऽसिद्ध इत्याशङ्काह-। ^d “न तावदि”ति । कुत इत्य
 आह-। “तथे”ति । साध्यविरुद्धव्याप्यत्वादिप्रकारेणोपन्यास
 मानस्यापि तथानुमानेपि तथा शक्योद्भावनत्वमस्तीत्यतिव्या
 प्तिरेवेत्यर्थः ॥ यत्र साध्यविपरीतव्याप्यत्वादिप्रकारो नास्ति
 व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकश्च लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण
 शक्योद्भावनः सोऽसिद्धप्रकार इत्यत आह-। ^f “सर्वे”ति । सर्वत्र
 विरुद्धादिप्रकारहीनस्यासिद्धधर्मेण उद्भावनस्य व्याप्यत्वादिप्र
 मिति व्यतिरेकोद्भावनस्याशक्यत्वात्कचिदसङ्करेपि सर्वत्रासा
 द्भ्र्याभावादित्यर्थः । यद्यपि विरुद्धव्यवहारोचितप्रकारादावपि
 तथाशक्योद्भावनत्वमस्ति तथापि तन्नोद्भाव्यते यत्र तु तदुद्भाव्यते
 सोऽसिद्ध इति व्यवस्येत्यत आह-। ^g “नचे”ति । स्वार्थानुमा
 नेसिद्धे व्याप्तेरित्यर्थः ।

सू० * “नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति
 कृते निस्तारः ?*-^b सोपाधिताद्युद्भावे प्रमित्यभा
 वोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रस
 ज्येत इति प्रागेवोक्तत्वादिति एतेनासिद्धः साध्य
 सम^(१) इति प्रत्युक्तं यथाकथञ्चित्साध्यसाम्यस
 सर्वसाधारणत्वात् ।

† अत्र सूत्रे बहुषु पुस्तकेषु तदुद्भावनस्येति पाठः, शाङ्कर्यादिभि
 तदर्थं दृष्ट्वा यते तथैव प्रतीकधारणेनापि भाव्यं-“तदुद्भावनस्येति” इति ।

(१) साध्यसमत्वं च साध्यवत्साधनायत्वेन रूपेण ।

टी०

लिङ्गोपन्या
 सारो वि
 मिपश्यन्
 “नचे”ति
 सोपाधित
 वानुमान
 प्रमित्यभा
 व्याप्यत्वा
 दिति प्रा
 “एतेने”
 वा साम्य
 स्तित्वज्ञे
 सू० “साम
 सम
 सम
 चा
 के
 त
 त्वाद्यय
 हसाम्यं
 एवंविध
 कप्रका
 शितप
 “उक्त
 ()
 इति स
 त्वपक्ष
 ‘साध्या
 ध्याये

टी० ॥ तर्हि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वमित्येवमितिरेको यत्र
 लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेणोद्भाव्यमानः सोऽसिद्ध इति कृते नि-
 स्कारो विरुद्धादावनुद्भाव्यमानत्वादिति^(१) समनन्तरोक्ताव्या-
 स्मिपश्यन् केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते यस्तं प्रत्याह—
 “नवे”ति । कुतो न निस्तार इत्यत आह—^४“सोपाधी”ति ।
 सोपाधित्वं व्याप्त्यभावः व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहदर्शनेनै-
 वानुमानाङ्गवैकल्यात्समनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानाद्वै यथ्यात्
 प्रमित्यभावो नोद्भाव्य इति कृत्वा तस्य लक्षणस्याव्यापकत्वं
 व्याप्त्यादिविरहमात्रतयोद्भाव्यमानासिद्धं प्रत्यव्यापकत्वं स्या-
 दिति प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ इदानीं सूत्र^(२) निसृतं लक्षणं निरस्यति—
 “एतेने”ति । साध्येन हेतोः साम्यं येन केन चिदाकारेण किं
 वा साम्यविशेष इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—^५“यथे”ति । अ-
 स्तित्वज्ञेयत्वादिना साध्यसाम्यं विरुद्धादावपि तुल्यमित्यर्थः ॥
 सू०^६ साम्यविशेषस्योक्तप्रकारपर्यवसानव्यतिरेकेणान्यस्या-
 सम्भवात्^७ लक्षणान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथा-
 सम्भवमिह योजनीया इत्यलं विस्तरेण “अपि
 चासिद्धलक्षणविशेषणेषु प्रमाणव्यवच्छेदकव्यतिरे-
 केण यद्व्यवच्छेद्यं किं त—

टी० ॥ यथा साध्यं साध्येन व्याप्ततयो न प्रमितमेक
 त्वाद्यथा च पक्षधर्मतया न प्रमितं सन्दिग्धत्वादेवं रूपत्वमि-
 हसाम्यं विवक्षितमिति द्वितीयमाशङ्काह—^८“साम्ये”ति ।
 एवंविधसाम्यविशेषस्य व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां न प्रमित इत्यु-
 क्तप्रकारपर्यवसायित्वात्तस्य च खण्डितत्वादित्यर्थः ॥ अनि-
 श्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इत्यादिलक्षणान्तरे को दोषस्तत्राह—
^९“लक्षणे”ति । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमिति व्यतिरेकस्य तत्राप्य

(१) अनुद्भाव्यमानत्वादिति केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते—
 इति सम्बन्धः । अनुद्भाव्यमानत्वात्=लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण व्याप्त-
 त्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकस्याऽनुद्भाव्यमानत्वादित्यर्थः (२) सूत्रस्य
 ‘साध्याऽविशिष्टः सध्यत्वात्साध्यसमः’ इति न्यायवात्स्यायने प्रथमा-
 ध्याये द्वितीयाह्निके एकोनपञ्चाशत्तमम् ।

वश्यं वक्तव्यत्वादुक्तदोषाः प्रादुष्युरेवेतियावत् किञ्चेदमिति
 स्थितत्वमप्रमितत्वमुत अज्ञातत्वमुत सन्दिग्धत्वमाद्ये दत्तं
 वोत्तरं द्वितीये भ्रान्त्यापि पक्षधर्मतया विदिते सोपाधिका
 व्याप्तिस्तृतीये पक्षधर्मत्वादिविरहात्मना निश्चितचानुपपत्तौ
 दावव्याप्तिर्व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्धादौ चेत्यादि बहु
 शक्यमपिनोच्यते ग्रन्थगौरवमयादित्युपसंहरति-। “इत्यस्य
 ति । विरुद्धखण्डनानि प्रस्तावयति-। “अपि चे”ति । व्याप्ति
 त्वपक्षधर्मत्वमप्रमितिर्वातिरेकौ यत्र सिद्धस्योपन्यासव्यतिरेके
 शक्योद्भावनस्तदसिद्धमित्यादिलक्षणेषु व्यतिरेक इत्यन्तं वि
 षणप्रमाणव्यवच्छेदकं^(१) तदतिरिक्तं विशेषणद्वयमस्ति तेन हि
 व्यावर्त्य न किञ्चिद्विरुद्धादेरप्यसिद्धत्वात् व्यावर्त्ययितुम
 क्यत्वादितरेतराश्रयश्च विरुद्धादौ सिद्धे तद्व्यावर्त्येनासिद्धि
 द्विरसिद्धसिद्धौ च तद्व्यावर्त्यविरुद्धादिसिद्धिरित्याक्षेपाभिप्रायः ।
 मू० “त्केनचिद्विरुद्धं केनचिदन्यदितिचेत् विरुद्धमेव
 किमुच्यते ‘तथाहि साध्यविपरीतव्याप्तौ विरुद्ध
 इत्याहुः ‘तत्र साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः का-
 तस्मिन् न वानौपाधिके वा स्वाभाविके वा संबन्धे
 इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते ।
 टी० ॥ सिद्धमपि पृष्ठं सत्त्वात्तरं प्राहेतरः-। “केनचिद्वि-
 ति । सिद्धस्योपन्यासव्यतिरेकेणेति विशेषणेन विरुद्धं व्याव-
 र्छेद्यमनैकान्त्यादि च तुल्यत्वात् केनचिच्छक्योद्भावन इत्यने-
 नान्यदव्यापकत्वं स्वार्थानुमानासिद्धे इत्याशयः विरुद्धमेव
 निरूपणसंरणीमधिरोढुमनर्हतया परास्यत्वमित्यभिप्रेत्याह-।
 “विरुद्धमि”ति । विरुद्धानिरुक्तिमेव प्रतिपादयति-। “तथा-
 ही”ति । साध्यस्य विपरीतोऽभावस्तद्विरुद्धो वा धर्मस्तत्
 व्याप्तौ विरुद्ध इत्याहुर्द्वयनादयः विषयव्याप्तत्वेन निश्चि-
 तौ विरुद्धो हेत्वाभास इति वचनात् पक्षविपक्षयोरेव वर्त-
 मानो विरुद्ध इति भवणकतो लक्षणस्याप्ययतो न श्रेयः

(१) प्रमाणव्यवच्छेदकम् = अनुमानात्मकप्रमाणस्य व्यवच्छेदकम् ।

विपर्ययाहचर
 शिषणं मङ्गं
 वक्तुं व्याप्ति
 हेतोर्वाप्ति
 तिसंबन्धः
 प्रकारा अनु
 वृत्तौ व्याव
 मू० “तथा
 व वि
 चैवं
 हेतोर
 विशेष
 ननु
 कयो
 टी०
 वस्तुसति
 नाधिकरण
 व्याप्तिः
 यति-।
 नाङ्गवैकल्य
 वति साध
 तस्मिन्त्या
 शेषणमेव
 साध्यस्य
 ग्राह-।
 व्यतिरेक
 अनैकारि
 कत्वे प्र

किञ्चिदपि
वत्त्वमाद्ये दत्ते
सोपाधिकार्य
रुचतचानुप
दि वहु
-। "इत्यल
चे"ति । व्या
यासव्यतिरेके
इत्यन्तं विवे
मस्ति तेन वि
यावत् पितृम
त्तेनाविदुकि
मेपाभिप्रायः ।
विरुद्धमे
पतो विरु
याप्तिः का
वा संव
निरुच्यते ॥
"केनचिदि
विरुद्धं व्यव
वाव न इत्यने
विरुद्धस्यैव
भिप्रेत्याह-
ति-। "तथा
वा धर्मस्तेन
त्वेन निश्चि
स्योरेव वत
तो न भेदः
वच्छेदकम् ।

विपर्ययाहचर्यमात्रमनैकान्तैरप्यस्तीति तत्पराभाय व्याप्तत्ववि-
शेषणं भङ्गं गणयति-। ^d"तत्रे"ति । लक्षणस्य व्ययविशेषणतां
यत् व्याप्तिपदार्थं कथयति-। "साध्ये"ति । साध्यव्यतिरेकेण
हेतोर्व्याप्तिरित्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते
विसंबन्धः ॥ ^f"कात्स्न्येने"ति । सार्वत्रिक इत्यर्थः सर्वे एते
प्रकारा अनुमानप्रस्तावे दर्शिताः आदिपदेन यत्र^(१)विपक्षे हेतो-
व तौ बाधकमस्ति तयोः सहभावो गृह्यते ॥

^g"तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमे-
व विशेषणविशेषयुक्तं विरुद्धत्वमित्युक्तं स्यात् ^hयद्या
चैवं तदा साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव
हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्भाव्यं वृथा
विशेषणप्रक्षेपः ⁱ"तथाचानैकान्तिक एवायं स्यात् *
^dननु साध्यव्यतिरेकसंबन्धो यद्यपि विरुद्धानैकान्ति-
कयोर्द्वयोरप्यस्ति ।

टी० ॥ सहभाव एव व्याप्तिपदार्थो निरुच्यतां का नाम
वस्तुसतिरित्यत आह-। "तथे"ति । साध्याभावेन हेतेः समा-
नाधिकरण्यं साहचर्यसम्बन्धो विशेषणकात्स्न्यादिना युक्तो
व्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ यदर्थमुपोद्घातः कृतस्तदिदानीं दर्श-
यति-। ^b"यदे"ति । हेतोः साध्याभावसम्बन्धनात्रस्यैवानुमा-
नाङ्गवैकल्पदोषप्रतिपादनसामर्थ्यात्तस्मात्तन्मात्रमुद्भाव्यं नहि म-
वति साध्याभावसहचरितः साध्याविनाभूतश्चेति ततः का-
त्स्न्येत्यादि विशेषणप्रक्षेपोमुधा यद्यपि व्याप्तिरित्युक्तं निर्वि-
शेषणमेव तथापि दण्डीति वक्तव्यं निर्वचनेन सविशेषणत्वं तर्हि
साध्यस्य व्यतिरेकसहचरितो विरुद्ध इत्येतावन्मात्रं ब्रूमस्त-
त्राह-। "तथाचे"ति । पक्षत्रय वृत्तेरनैकान्तिकस्यापि साध्य-
व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमस्तीति ततो भेदो न स्यादित्यर्थः ॥
अनैकान्तिके व्यतिरेकसामानाधिकरण्यं तन्मात्रस्य चागम-
कत्वे प्रयोजकत्वमुक्तमङ्गीकृत्य चोदयति-। ^d"नन्वि"ति ।

(१) यत्र=ययोः साध्यहेत्वोर्मध्ये ।

सू० "तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोसौ विरुद्धे^१ तावन्मात्रविवक्षया विरुद्धस्थानैकान्ताद्दे^२ दोषन्यासः ? *— "सैवं, दत्तोत्तरत्वात्^३ वस्तुगत्या विशेषो नोद्भावनाहं इत्युपेक्षणीय इत्युक्तं^४ तथापि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादित्यधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्योक्तन्यायेन दुष्परिहरत्वात्^५ अत एवानैकान्तिके नन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदोपन्यास इत्यप्यनवकाशम् ॥

टी० ॥ तर्हि विशेषणवैयर्थ्यमित्यपि न वचनीयं विरुद्धस्थानैकान्ताद्दे^६ ज्ञापकतया तर्वात्तिन्या व्याप्तेरुपन्यासादित्याह—^७ "तथापी"ति ॥ कलितसोह—^८ "इत्येतावदि"ति । अनुपयुक्तोऽसन्नित्यधिको न वक्तव्यो ज्ञेयत्वादिवन्निग्राहापातादिति परिहरति—^९ "सैवसि"ति । दत्तोत्तरत्वादिति हेतुसिद्ध इत्याह—^{१०} "वस्तित्व"ति । व्यतिरेकसामानाधिकरश्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति विशेषणप्रक्षेपोऽमुधेत्युक्तमित्यर्थः ॥ नित्यशब्दः कृतकत्वादात्मवदित्युक्ते कृतकत्वं न नित्यत्वसाधे विरुद्धत्वादित्युपन्यासे कथं विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह—^{११} "तथाही"ति । साध्यनिश्चयं विरुणद्धीति विरुद्ध इति वक्तव्यं व्याप्तिरपि सार्वत्रिकत्वादिविशिष्टसाहचर्यमित्युक्त्यापेक्षे साहचर्यनोत्रस्यागमकत्वसमर्थत्वेन विशेषणाधिक्यं दुष्परिहृतमित्यर्थः उक्तामेव नीतिं भङ्ग्यन्तरेष्यतिदिशति—^{१२} "तथाही"ति । अनैकान्तिके साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिसन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु साध्यव्यतिरेकव्याप्तत्वनिश्चयेन प्रत्यवस्थानमित्येवंरूपविशेषादनैकान्तविरुद्धयोर्भेदकथनं सत एव विशेषणवैयर्थ्यादेव निरवकाशमित्यर्थः अनैकान्तिको हि साधारण

साधारणश्चेति द्विधा तत्र साधारणः साध्याभाववति पक्षे च
साधारणत्वात्समानधर्मतया पक्षे साध्यसन्देहं करोति विरुद्धस्तु
व्यतिरेकव्याप्ततया पक्षे साध्याभावनिश्चयं करोतीति तयोर्भेद
इति शङ्काकृतोऽभिप्रायः ।

१० अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि अनुमितिहेतुश्चैको
व्याप्तिः अतस्तदभावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्यं
तच्च हेतुविपक्षसंबन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते तस्माद
नुमितहेतुव्याप्तिप्रभितिव्यतिरेकबोधनाय संशये
व्यतिरेकनिश्चये वा उद्भाव्यमानेपि कुतस्ताववेत्यत्र
विपक्षसंबन्धमात्रनियततत्संबन्धावश्योपन्यस्या-
विति विपक्षसंबन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च
व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाव्यं कृतमितराभ्यामिति ॥

टी० ॥ अत इति परासृष्टं विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयति-
“अनुमिती”ति अनुमितेर्यत्कारणं तदभावे हेतुदोष इत्यर्थः
कस्तच्चानुमितिहेतुर्यद्व्यतिरेको हेतुदोष इत्यत आह- १ “अनु-
मिती”ति । एको व्याप्तिरपरे हेतुः पक्षधर्मतेति यावत् ॥ ततः
किमित्यत आह- २ “अत” इति । व्याप्तिव्यतिरेकस्य हेतुदो-
षत्वात्तन्मात्रमुद्भाव्यं तदेव हेतुं दूषयतीत्यर्थः व्याप्तिव्यतिरे-
कोद्भावनमेव हेतोर्विपक्षसंबन्धनियमानियमदर्शनाधीनमिति तदु-
पन्यास इत्यत आह- ४ “तच्छे”ति । साध्याभावसहचरितः
साध्यव्याप्तश्चेत्यसम्भवाद्विपक्षवृत्तित्वदर्शनेनैव व्याप्तिव्यतिरेको
गम्यते इत्यर्थः । विपक्षसम्बन्धनियमाभ्यामपि व्याप्तिव्यतिरेके-
गम्यते इति तावेवोपन्यस्याविति विपरीतं किं न स्यादित्याश-
ङ्कोपसंहरति- ५ “तस्मादि”ति । तत्संबन्धमात्रमेवोद्भाव्यमस्तु
कृतमलमितराभ्यां व्यतिरेकसंशयनिश्चयाभ्यामिति सम्बन्धः तदु-
पपादयति- ६ “अनुमिती”ति । हेतुव्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यति-
रेकसंशयेनैकान्तिकेव्यतिरेकनिश्चये विरुद्धे वोद्भाव्यमाने तावेव
संशयनिश्चयौ कुत इति जिज्ञासायां विपक्षसम्बन्धमात्रं विपक्ष-

नियतसम्बन्धश्चावश्योपन्यस्य इति कृत्वा विपक्षसम्बन्धमात्रं
व्याप्तेस्तात्पर्यमिति च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वात्तन्मात्रमुद्घात्य
जीव्यत्वमज्ञातवाच्येत्यर्थः ॥

सू० "लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविशेषप्रतिपा
नवाद्भिभक्तिभिलिङ्गसङ्ख्याज्ञापनवत्पर्वतोऽग्निमात्रि
त्यादौ धर्म्यादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते "तत्र ते
मतात्पर्यविषयाणां अपि "पदप्रयोगे विशिष्टयो
वा ऽन्यथासिद्धानां यथा बोधनं तथा यद्यत्रापि
पक्षेऽतात्पर्यविषयत्वं तदानैकान्तिकसाधारण्यदेव

टी० ॥ अभूद्वति अविवक्ष्यतीति लुङादिलकारभेदप्र
योगेऽविवक्षितोपि भूतादिकालः प्रतीयते देवदत्तो ग्रामं गत इत्यत्र
पुल्लिङ्गत्वादिरेविवक्षितः प्रतीयते यथा वाग्निमान् पर्वत इत्यत्र
विवक्षितधर्मिद्रष्टान्तादि प्रतीयते तद्वद्विपक्षसम्बन्धमात्रोद्घा
तविषयिणी नियमानियमौ प्रतीयते इत्यत्र आह—। "लकारे"
कालविशेषस्याविवक्षितत्वं कालसम्बन्धमात्रस्य विशिष्टतया
तत्प्रयोजनविभक्त्यैः कर्त्तादिकारकमात्रपरत्वाल्लिङ्गादेरेवविवक्षित
तत्त्वमस्ति अग्निपर्वतसम्बन्धस्यैव विवक्षिततया प्रत्यक्ष
तथा च धर्म्यादेरेविवक्षितत्वमित्यर्थः कुतो न घटते इत्यत्र
आह—। "तत्रे"ति । तत्र तेषामतात्पर्यविषयाणामन्यथासिद्धि
बोधनं यथेति संबन्धः अन्यथासिद्धिं दर्शयति—। "पदेत्या"
पदानां लिङ्गादबोधकत्वस्वाभावात्तद्विङ्गादेरेव्यथासिद्धिः का
दिविशिष्टबोधने विशेषणतया कालादिविशेषस्यान्यथासिद्धि
त्यर्थः । तथा व्याप्तेरतात्पर्यविषयत्वमुत तात्पर्यविषयत्वमिति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। "तथे"ति । साधारण्यदेव न घट
इति सम्बन्धः व्यतिरेकनियमस्यातात्पर्यविषयतया लक्षण
णत्वाभावाद् व्यतिरेकसामानाधिकरण्याभावं लक्षणं स्यात्तद्वै
न्तेष्यस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

"ऽन्ययो
द्वावय
वगम
प्रतिप
दनस्य
त्रापि
स्वयम
टी०
मस्य विव
सति विशे
कत्वमि"ति
तत्र हेतुः—
त्यादि वि
व्याप्तिमङ्ग
विपक्षसम्ब
तसम्बन्धप्र
नादिव्यति
द्विपक्षसम्ब
कत्वे सम
मि"ति ।
सू० त
दित
दित
रणे
वेच
त्व
रण
सा

“अन्यथोक्तदोषापरिहारादेवेति ^१अनैकान्तिकत्वं चानु-
द्वायतानधिगच्छता च विरुद्धमशक्योद्भावनमशक्या-
वगमनं चेति ^२तदुपजीवित्वात् पृथग्दूषणं ^३विशेष्य-
प्रतिपादनं विशेष्यावगमं च विना विशिष्टप्रतिपा-
दनस्य विशिष्टावगमस्य वाऽशक्यत्वात् एवमन्य-
त्रापि विशेषणस्याप्रयोजकता विशेषस्य सामर्थ्ये
स्वयमूहनीया ॥

टी० ॥ द्वितीयमपवदति— “अन्यथे”ति । सम्बन्धनिय-
मस्य विवक्षितत्वे ऽप्यतिरेकसम्बन्धमात्रस्यागमकत्वप्रयोजकत्वे
सति विशेषणवैयर्थ्यादेवेत्यर्थः खण्डनान्तरमाह— ^४अनैकान्ति-
कत्वमिति । विरुद्धोनैकान्तिकान्ति पृथग्दूषणमिति सम्बन्धः
तत्र हेतुः— ^५“तदि”ति । तस्याप्युपपादनायानैकान्तिकविशि-
त्यादि विरुद्धस्यानैकान्तिकोपजीवित्वेन यदुक्तं भवेत्तदेवासिद्धं
^६“लकारे”ति व्याप्तिमङ्गलिङ्गत्वाविशेषादित्यत आह— ^७“विशेष्ये”ति ।
विपक्षसम्बन्धस्य विशेषणं कात्स्न्यादिकत्वेनत्वादिविशिष्टविप-
क्षसम्बन्धप्रतिपादनादि विशेष्यभूतविपक्षसम्बन्धमात्रप्रतिपाद-
नादिव्यतिरेकेण नोपपद्यते विशेषणविशेष्यप्रतिपादनाद्यधीनत्वा-
द्विपक्षसम्बन्धमात्रं चानैकान्तिकमित्यर्थः विशेष्यांशस्य हेतोरगम-
कत्वे समर्थत्वे सति विशेषणवैयर्थ्यं नन्यत्राप्यतिदिशति । ^८“एव-
मिति”ति ।

म० तद्यथा इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वा-
दित्यत्र साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वा-
दित्यत्र सपक्षगतत्वे संतीत्युद्भाव्यमाने ^९एवमसाधा-
रणेपीति “इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्ववि-
वेचने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातक-
त्वस्यैव सर्वमसञ्ज्ञेयत्वादित्याद्यजातिजातिसाधा-
रणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तराभिधाने इति ^{१०}किञ्च
साध्यविपरीतेति ।

टी० ॥ तदुदाहरणेन विशदयति । “तदि”ति । अत्र
 नित्यः प्रमेयत्वादुदत्तदित्यत्र प्रमेयत्वमसाधकं साधारणनि-
 न्त्यादित्युक्ते साधारणविशेषणे सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादित्य-
 विपक्षेतिविशेषणेऽप्रयोजकता द्रष्टव्येत्याह- । “एवमि”ति
 विशेषणांश्चैव समर्थत्वे विशेष्याप्रयोजकतापि द्रष्टव्येत्याह-
 प्रेत्याह- । “हृदमि”ति । सर्वं सज्ज्ञेयत्वादिति प्रथमप्रका-
 रितद्वितीयप्रयोगे हेतोरपि ज्ञेयतया सत्त्वप्रसङ्गेन स्वव्याघात-
 त्वादादिपदेन नेदं साधकं हेतुत्वादित्यादिपरिग्रहः किं शा-
 त्वमिति जिज्ञासायां स्वव्याघातकरमुत्तरं जातिरिति विरो-
 नीयं तथाच जात्यजातिसाधारणस्य व्याघातकत्वस्यैव दू-
 समर्थत्वादुत्तरमिति विशेष्यस्याप्रयोजकता उत्तररूपे व्याघा-
 जातित्वानङ्गीकारादुत्तरमित्यपि अक्तव्यमेव प्रसङ्गादव्यभि-
 शात्त्वमन्यत्रातिदिश्य विरुद्धलक्षणखण्डनं प्रकृतमनुसरति
 “किञ्चेति ।

मू० “साध्योभावेत्यर्थं यदा अभावात्मैव साध्यः क्वि-
 द्भवितुमर्हति^(१) तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तदव्या-
 पकत्वं लक्षणस्य नच विपरीतशब्दस्य विरोधि-
 त्वात्त्वमेव भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यं “सह-
 नवस्थानं हि भावाभावयोर्विरोधोऽभ्युपेयते” अ-
 वस्थानं च संसर्गनिषेधः “स च भावाभावयोरन-
 न्यस्थानवस्थानमेव

टी० ॥ साध्यविपरीतव्याप्त इत्यत्र विपरीतपदेनाव्या-
 विवक्षित उत विरोधिसात्रमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्या-
 “साध्ये”ति । अभाव इत्यर्थं आदूण इति गुणे एकारे कृते अभा-
 वेत्यर्थं इति रूपं विवक्षिते इति शेषः न नित्यः शब्दः साधार-
 दित्वादित्यत्र नित्यत्वाभावे साध्ये तद्विपरीतेन नित्यत्वे-
 भावरूपेण व्याप्तीयं विरुद्धो लक्षणेन न व्याप्यते इत्यव्याप्तिरिति

(१) केपुचित्पुस्तकेषु “भवितुमर्हति”-इत्यस्य स्थाने “भवति”-इति वा

भावत् द्वि-
 तद्विपरीतो-
 यव्याप्तिर्वि-
 भावस्यैव वि-
 तयत आह-
 भावाभाव-
 गनिषेधः
 नाभावो न-
 संसर्गनिषे-
 मू० “पर-
 भाव-
 तस्य-
 धनि-
 देन-
 मि-
 का-
 टी-
 लक्षणस्य-
 धयोः-
 किं प्रत्ये-
 तीये ऽस-
 मयव्याप्ति-
 यनिर्वच-
 त्यामपि-
 विरुद्धल-
 क्षेपः प्र-
 असिद्ध-
 व्याप्त-
 पाप्मि-
 (

भावत द्वितीयमपवदति-। ^b“नचे”ति । यत्र भावः साध्यस्तत्र तद्विपरीतोभावो यत्राभावस्तत्र तद्विपरीतोभाव इति कुतो नोम-
व्याप्तिर्विरुद्धमात्रार्थत्वे^(१) इत्यत आह-। ^c“सहे”ति । भावा-
भावस्यैव विरोधत्वेऽन्यतरलपप्रसङ्गादित्यर्थः अस्तु ततः किमि-
त्यत आह-। ^d“अनवस्थानमि”ति । एकस्मिन्काले देशे च
भावाभावयोरवस्थानं संसर्गस्तन्निषेधोनवस्थानमित्यर्थः संस-
र्गनिषेधः कीदृश इत्यत आह-। ^e“स चे”ति । यत्र भावस्तत्र
नाभावो यत्राभावस्तत्र न भाव इत्यन्योन्यस्यानवस्थानमेव
संसर्गनिषेध इत्यर्थः ॥

म० “परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः ^bतथाच सति भावा-
भावयोः स्वरूपस्यानुपसङ्ग्रहे प्रत्येकमव्याप्तिर्मिलि-
तस्यासम्भव एवेति ^cवक्ष्यामश्च भावाभावयोर्विरो-
धनिरुक्तिनिराकरणमुपरिष्ठादिति ^dकिंच व्याप्तप-
देन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यवच्छेद्यं ^eअनैकान्तिक-
मिति चेत्किं तदनैकान्तिकमिति ^fतथाहि अनै-
कान्तिकः सव्यभिचार इत्यलक्षणं

टी० ॥ कुत इत्यत आह-। ^a“परस्परे”ति । तथाच सति
लक्षणस्य को दोष इत्यत आह-। ^b“तथा चे”ति । भावाभा-
वयोः स्वरूपास्वीकारेतयोरनवस्थानस्यैव लक्षणत्वस्वीकारे
किं प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितमाद्योन्योन्योदाहरणाव्याप्तिर्द्वि-
तीयेऽसम्भव इत्यर्थः भावाभावयोरनवस्थानं च यद्यपि तदु-
भयव्यतिरेकेण नास्ति तथाप्यङ्गीकृत्यैतदुक्तं भावाभावयोर्विरो-
धनिर्वचनस्य खण्ड्यमानत्वादपि लक्षणासिद्धिरित्याह-। ^c“व-
क्ष्यामश्चे”ति । उत्तरवादपातनिकारचयति-। ^d“किंचे”ति ।
विरुद्धलक्षणप्रविष्टेन व्याप्तपदेन किं व्यवच्छेद्यं न किञ्चिदिति
क्षेपः प्रश्नो वा उभयत्र परिहारं शङ्कते-। ^e“अनैकान्तिकमि”ति ।
असिद्धस्य सममरसादिवदव्यवच्छेद्यत्वादनैकान्तस्य सिद्धिर्वक्त-
व्या सा च लक्षणायत्तेति लक्षणं पृच्छति-। ^f“किमि”ति । आले-
पाभिप्रायमाविष्करोति-। ^g“तथाही”ति । एकस्मिन्नेव साध्ये

(२) विपरीतपक्षय विरुद्धमात्रार्थत्वे-इत्यर्थः ।

नियत एकान्तः न एकान्तोनैकान्त व्यभिचारश्च सम्भवति
यसः अनियतसाध्यसम्बन्धोनैकान्त इत्येतदलक्षणमित्याद्यतः
सू० "सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवृत्तिता तदानीं
विरुद्धे प्रसङ्गः "असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिर
अथ सपक्षविपक्षगताभावता तदा साधारणोदा-
हरणाव्यापकत्वम् ॥

टी० ॥ किमिदं सव्यभिचारित्वं विपक्षवृत्तित्वमुत सपक्ष-
विपक्षगताभावता किं स्थितसपक्षविपक्षसाधारणतेति विद्वन्मते
प्रथममनुवदति-। "से"ति । दूषयति-। "तदानीमिति"
शब्दो नित्यः कार्यत्वादित्यास्मिन् विरुद्धेऽपि विपक्षवृत्ति-
लक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः दोषान्तरमाह-। "असाधारण-
ति । शब्दो नित्य आकाशविशेषगुणत्वादित्यसाधारणानैका-
न्तिकाव्याप्तिस्तस्य विपक्षवृत्तित्वाभावात् नन्वनध्यवसितो
हेत्वाभासो नानैकान्तः साध्यासाधकः पक्षे वर्तमानो हेतुत्व-
वसित इति तल्लक्षणादिति? *—सैवम्, असाधकत्वमनुमित्यव-
कत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मत्वनिश्चये सत्येव उत तद्विरुद्धे न
असम्भवान्न हि सम्भवति व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चये सत्यपि
इति अतिप्रसङ्गात् द्वितीयेऽसिद्धान्तर्भावः व्याप्तिविरुद्धान्नेद-
धकत्वं तदा न एकान्तोनैकान्तिक इत्यन्वयसंज्ञासम्भवेऽ-
वसंज्ञान्तरकरणमनुपपन्नं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च * अस्यानैका-
न्तिकात्तर्भावानुपसंहार्यस्या (१) नैकान्तिकान्तर्भावाभावादे-
कान्तिकादनध्यवसितः पृथक् स्वीकर्तव्यः? *—इति चेन्न, सम-
न्तरमेव तस्याप्यन्तर्भावाभिधानात्तस्माद्भूषणेऽक्तमप्यनादृत्य
चार्याद्योतकरवाचस्पतिप्रभृतिभिरुक्तमेव स्वीकार्यमिति द्विती-
याङ्कते-। "अथे"ति । सपक्षविपक्षयोर्गतोभावेयस्य स तयो-
स्तद्भावस्तत्ता सव्यभिचारत्वमिति सम्बन्धः निराकरोति-

(१) अनैकान्तिकान्तर्भाववित्तेनोपसंहार्य उपसङ्ग्राहो बो-
धवति तस्येत्यर्थः, परञ्चुलक्ष्यते यद्वच "अनैकान्तिकान्तर्भावानुपसंहार-
स्य" इत्युचितः पाठः, तदर्थस्तु अनैकान्तिकान्तर्भावोऽनुपसंहार्य-
सङ्ग्राहो यस्य तस्येति ।

"तदे"ति ।
कीदाहरणा-
सू० "अथो-
ताभि-
साधा-
ससा-
वत्तय-
न्तिव-
सत्त्व-
त्वात्-
चार्य-
टी०

सङ्ग्रह इ-
त्वं साधा-
न्येन ठ-
व्यापिके-
मिर्व्यतिरे-
आह-।
"अन्वये-
रनुपसंह-
आह-।
दृष्टान्तः
पक्षगत-
हेतुः-।
गतो हे-
खपुष्पा-
त्वनाश-
साधार-

“तदे”ति । शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति साधारणानैकान्ति-
कोदाहरणाव्यापकत्व लक्षणस्य पक्षत्रयवृत्तित्वात्तस्येत्यर्थः ॥

सू० “अथोच्यते सव्यभिचारत्वं हि सपक्षविपक्षसाधारण-
ताभिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणा-
साधारणस्यानैकान्तिकस्य सङ्ग्राहिका सपक्षविप-
क्षसाधारणता अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेष-
वत्तया न विवक्षिता तत्साधारणासाधारणानैका-
न्तिकयोरुभयोरपि सङ्ग्रहः विवादाध्यासितं क्षणिकं
सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्य-
त्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साम्यमिति वि-
चार्यमेतद्व्याख्यानं

टी० ॥ तृतीयं शङ्कते-। “अथे”ति । एवमपि कथमुभय-

सङ्ग्रह इत्यत आह-। “से”ति । अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेकोऽस-
त्त्वं साधारणस्योभयत्र सत्त्वं समानमसाधारणस्यासत्त्वमित्य-
न्वयेन व्यतिरेकेण च सपक्षविपक्षसाधारणतोभयसङ्ग्राहिका
व्यापिकेत्यर्थः अन्वयेन साधारण्यं चेद्विवक्षितमसाधारणाव्या-
प्तिर्व्यतिरेकेण चेत् साधारणाव्याप्तिरुभयेन चेदुभयाव्यारित्यत
आह-। “सपक्षे”ति । लक्षणं व्यापकमिति शेषः हेतुं व्याचष्टे-।
“अन्वयेने”ति । विवादाध्यासितं सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यादे-
रनुपसंहार्यस्य कथं सङ्ग्रहस्तत्रान्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यत
आह-। “विवादे”ति । उपसंहारो व्याप्तिस्तद्विषय उपसंहार्यो
दृष्टान्तः स न विद्यते यस्य सोयमनुपसंहार्यस्तस्यापि सपक्षवि-
पक्षगतत्वाभावेन व्यतिरेकेण साम्यमिति तदुपसङ्ग्रहस्तत्र
हेतुः-। “सपक्षे”ति । नहि सम्भवति सपक्षादिर्नास्ति तत्र
गतो हेतुरित्यादिपदेन सर्वं शून्यं ज्ञेयत्वादित्यादिसङ्ग्रहः नचः
खपुष्पादिर्दृष्टान्त इति वाच्यं निरुपाख्यस्य सोपाख्यसाध्यहे-
त्वनाश्रयत्वादन्यथाश्रयासिद्धिविलोपप्रसङ्गादिति सपक्षविपक्ष-
साधारण्यं केवलव्यतिरेकिहेतोरप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः साध्या-

साधकत्वविशेषणे तदेव दूषणे समर्थमुद्गाढ्यं व्यर्थं सपक्षेत्यादि-
दिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह-। ^१“विचार्यमि”ति ॥

सू० “परमस्तु तावदापाततः ^bतथापि व्यतिरेकेण सप-
क्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्दे तो धूम-
विशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकत्वं ^dयदि त्वस्य दोष-
स्य परिहारार्थं सर्वविपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्ति-
कमिति ब्रूषे ^eतदा व्यतिरेकमात्रेण सर्वविपक्षसपक्ष-
साधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु नाम
^fअन्वयेन तु सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसप-
क्षैकदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं शब्दो न नित्य-
प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्यादि न सङ्गृह्णातीत्यव्याप्तिरिति-

टी० ॥ अङ्गीकृत्याप्याह-। ^a“परमि”ति । परं केवलमा-

पाततोस्त्विति अङ्गीकृतं चेन्नक्षणे सौख्यमित्याशङ्क्य किं सपक्ष-
विपक्षसाधारण्यमात्रं लक्षणमुत सर्वसपक्षविपक्षसाधारण्यमिति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह-। ^b“तथापि”ति । गोपालघटिकाव्या-
सितधूमव्यावृत्त्यर्थं विशेषपदे धूमवत्त्वादिति सद्दे तु सपक्षवि-
पक्षयोर्व्यतिरेकद्वारासाधारण इत्यतिव्यापकत्वं तत्र हेतुमाह-।
^c“सपक्षे”ति । सपक्षैकदेशेङ्गारावस्थाग्निमिति तदप्रवृत्तेरित्यर्थः
आदिपदेन शब्दो नित्यः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबहिरिन्द्रिय-
ग्राह्यत्वात् घटवदित्यादिसङ्ग्रहः द्वितीयं कल्पं शङ्कते-
^d“यदी”ति । सर्वसपक्षविपक्षसाधारणानैकान्तः सद्दे तोः सपक्ष-
कदेशवृत्तौ तदभाव इति तन्निवृत्तिरित्यर्थः उक्तातिव्याप्तिपरि-
हारमङ्गीकृत्य दूषयति-। ^e“तदे”ति । व्यतिरेकमात्रेण सपक्षवि-
पक्षसाधारणताधूमानुमानगामिनी न भवतीति कृत्वातिव्याप्ति-
माभून्नामेत्यर्थः न चैतावता लक्षणं निरवद्यमव्यापकत्वादित्या-
ह-। ^f“अन्वयेने”ति । शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षत्वात् घटवदिति सा-
धारणानैकान्तं न संगृह्णाति न व्याप्नोति सपक्षैकदेशे गुरुत्वादा-
वाकाशादौ चावृत्तेरित्यर्थः शब्दो नित्यो चलनात्मत्वे सति

सामान्यवत्त्व

सू० “त्येकं

रेकाभ्य

एव प्र

सर्व

यदि

कदेश

त्रसरे

पकि

टी०

हारमिच्छ

तिव्याप्ति

रपि तदव

तिव्यापक

^d“अन्वये

तेनैव सप

दिव्याप

ससाधार

आह-।

क्षेत्यादि

स्यैवेति

^e“तदेति

णमिति

पक्षेत्या

त्यर्थः

हेतुः स

दिक्का

न्यूनप

सू० “

मादाय विपक्षसर्वसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति
 "तद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे क्षितिर्नित्या सा-
 यवत्वादित्यादौ गतत्वादतिव्यापकमिति का चे
 वाचोयुक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्यु-
 क्ते सर्वं सङ्गृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति कथं
 नुपसंहार्यस्यां सतसपक्षविपक्षस्य सपक्षे चान्वयेन
 व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्

टी० ॥ द्वितीयं शङ्कते-। "अथे"ति । अतिव्याप्तिं दृ-
 शितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति-। "तदे"ति ।
 व्यतिरेकमादाय विरुद्धे गतत्वादित्युपरिसम्बन्धनीयम् उद-
 कान्तिकमित्युक्तं स्यादिति शेषः अस्तु को दोष इत्यत आह-
 "एतदि"ति । उदाहरति-। "क्षितिरि"ति । सायवत्वादिति-
 हेतुर्विपक्षे घटादौ वर्तते बुद्ध्यादौ च न वर्तते सपक्षे परसोपपत्तौ
 सर्वत्र न वर्तते इति सर्वसपक्षविपक्षसाधारणत्वं विपक्षैकदेश-
 वृत्तिविरुद्धेस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः क्षितिर्नित्या कार्यद्वयोप-
 दानत्वादित्याद्युदाहार्यमिति दर्शयत्यादिपदेन सपक्षविपक्षसा-
 धारणमितिलक्षणस्य साधारणासाधारणादिसकलानैकान्तिक-
 व्यापकत्वमङ्गीकृत्यातिव्यापकत्वमुक्तमिदानीं सावागमिरेवा-
 नुपपत्तेत्याह-। "का चे"ति । साधारणासाधारणानुपसंहार्यमि-
 त्यर्थः कानुपपत्तिरित्यत आह-। "कथं"ति । सपक्षविपक्ष-
 योरन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधारण्यमनुपसंहार्यस्यासम्भवीति दर्श-
 यितुं तत्स्वरूपमाह-। "असदि"ति ॥

सू० "तयोरेवाभावात् यदि सपक्षेविपक्षे च साधारणत्वं
 सुभयत्र स्वरूपानुगमे विवक्षितस्तदानीमसाधा-
 रणानैकान्तिकासङ्ग्रहः अथोभयस्मिन्नसत्त्वं तद्वि-
 क्षितं तदा सर्वाव्याप्तिः तदसत्त्वस्यातद्गमत्वात्
 अथ तदुभयगताभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य
 योभावस्तदाश्रयत्वं वाभिप्रेतम् ।

टी० ॥

सपक्षविपक्षयो-
 शक्यते भावा-
 सपक्षविपक्षस-
 त्रासत्त्वं किं
 विपक्षसम्बन्ध-
 ति । अथवाप-
 सपक्षविपक्षयो-
 "अथे"ति ।
 यति-। "त-
 ति । सपक्ष-
 वत्त्वासंभवात्
 "अथे"ति ।
 तदभावापि
 हेतुं सम्बन्ध-
 विवक्षितमि-
 ०० "तदा
 दुभय-
 मसत्त्वं
 सति
 वद्वच-
 पक्षाव-
 श्रया-
 सपक्ष-
 टी०
 कान्तस्य स-
 तत्सम्बन्ध-
 पक्षान्तरं
 सादृश्यं य-
 ३०

टी० ॥ कथं वा न स्यादित्यत आह—। “तयोरि”ति ।
 सपक्षविपक्षयोरेवाभावे तन्निष्ठो हेतुभावोऽभावो वा नहि प्रमातुं
 शक्यते भावाभावयोर्भावाधिकरणतया प्रमानियमोदित्यर्थः किञ्च
 सपक्षविपक्षसाधारणत्वं हेतोः सपक्षविपक्षयोरनुगम उत तदुभय-
 आसत्त्वं किं वा तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमाहोस्वित्सपक्ष-
 विपक्षसम्बन्धाभावत्वमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति—। ^८“यदी”
 ति । अठ्याप्त्या दूषयति—। “तदे”ति । असाधारणानैकान्तस्य
 सपक्षविपक्षानुगतत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते—।
^९“अथे”ति । तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमित्यर्थः असम्भवेनैतदूष-
 यति—। “तदे”ति । कुनः सर्वाठ्याप्तिरित्यत आह—। ^{१०}“तदि”
 ति । सपक्षविपक्षगतहेत्वभावस्य हेतुधर्मत्वाभावात्तत्साधारण-
 वत्वासंभवादसिद्धिरित्यर्थः तृतीयधर्तुषौ कल्पावुद्भावयति—।
^{११}“अथे”ति । सपक्षविपक्षाभ्यां हेतोः सम्बन्धस्तदुभयनिष्ठ इति
 तदभावोपि तदुभयाश्रय इत्यभावप्रतियोगित्वं सपक्षविपक्षाभ्यां
 हेतुं सम्बन्धस्य योभावस्तदाश्रयत्वं वा सपक्षविपक्षसाधारण्यं
 अवक्षितमित्यनुषङ्गः ॥

०५ “तदा साधारणोदाहरणाव्याप्तिः * ^{१२}अथ मन्यसे त-
 दुभयसाधारण्यं नामैकस्मिन् याद्रूप्यं हेतोस्वत्त्व-
 मसत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्नपि यतदुच्यते तथा-
 सति नाव्यापकतादोष इति * ^{१३}मैवस्, मुख्यस्ता-
 वद्वचनार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य सपक्षवि-
 पक्षावाश्रय इति किं नामैकरूप्यवतो हेतोस्तावा-
 श्रयाविति स्यात्तदा चासाधारणाव्याप्तिः तत्र
 सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासंभवात् ॥
 टी० ॥ इदमठ्यापकमित्याह—। “तदे”ति । साधारणानै-
 कान्तस्य सपक्षविपक्षगतत्वादेव तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं
 तत्सम्बन्धाभाववत्त्वं वा नास्तीत्यर्थः उक्तदोषपरिजिहीर्षया
 पक्षान्तरं शङ्कते—। ^{१४}“अथे”ति । हेतोरैकस्मिन्सपक्षे विपक्षे वा
 याद्रूप्यं यद्रूपत्वं सत्त्वमसत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्सपक्षादौ

यन्नाम तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमुच्यत इत्यर्थः एवं लक्षणं
 क्षायां फलमाह-। “तथे”ति । सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं
 यदधिकरणत्वं सप्तम्या प्रतीयते तद्विवक्षितमुत लक्षणया तद-
 प्यवती हेतोस्तदाश्रयत्वं विवक्षितमिति विवक्ष्य प्रथमं
 यति-। “सैवमि”ति । हेतोरैकरूप्यं हेतुधर्मत्वाच्च तदन-
 ष्टमित्यर्थः । तस्मात् द्वितीयः परिशिष्यत इति प्रश्नपूर्वकमाह-
 “किमि”ति । अस्तु तथा वा कौदोष इत्यत आह-। “तदे”
 कुत इत्यत आह-। “तत्रे”ति । तत्रासाधारणोदाहरणे
 यावत् सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं नाम असाधारणस्यासत्त्वं
 तोहेतोर्न सपक्षादिनिष्ठत्वमित्यर्थः ॥

प्र० “तस्मात्सपक्षे विपक्षे च साधारण्यत्वं हेतोरनैकान्ति-
 त्वमित्यनुपपन्नमेव असत्त्वपक्षे हेतोस्तदाश्रयकत्वं
 नुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिदशस्यास-
 तत्त्वात्तदभावापेक्षया चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतो-
 स्तदाश्रयत्वे किमायात्तम् आयातु वा किञ्चित्वा-
 साधारणोदाहरणेषु हेत्वभावापेक्षया सपक्षविपक्षयो-
 र्माश्रयता सप्तम्यर्थः “किन्तु हेत्वपेक्षयैवेत्यनेका-
 पर्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणाव्यापकतोपपत्तिरेव

टी० ॥ सपक्षविपक्षसाधारण्योर्नैकान्त इति लक्षणपर-
 निगमयति-। “नस्मादि”ति । संक्षेपविस्तराभ्यामुच्यमानं वा-
 मन्दबुद्धिबुद्ध्यारूढं भवतीति कथितमेव हेतुं सङ्गिष्याह-। “तदे”
 सत्त्वे”ति । यद्यपि सपक्षादिसाधारण्यं तद्गतासत्त्वं (१) हेतो-
 रसाधारण्यनैकान्तस्य हेतोः सपक्षादिनिष्ठत्वं नास्ति तथा-
 तदभावस्य सपक्षाद्याश्रयत्वमस्तीत्यत आह-। “तदि”ति ।
 तदाश्रयत्वस्य सपक्षादेः सप्तम्यर्थस्य सम्भवेऽपि हेतोः सपक्षा-
 दिनिष्ठत्वे लक्षणप्रविष्टे न किञ्चित्फलभ्यते इत्यर्थः सपक्षादि-
 ष्टाभावं प्रति प्रतियोगित्वं हेतोर्लाभ इत्यत आह-। “आ-

(१) “तद्गताऽसत्त्वम्”-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

त्वि”ति । य-
 शेषस्तथापि
 पेक्षया सप्त-
 तस्येत्यर्थः
 “किंत्वि”ति
 क्ये साधार-
 तदसत्त्वमेत-
 म० “किञ्च-
 क्षणं
 र्थमुच्य-
 धार-
 प्तिप-
 धार-
 कयो-
 कत्व-
 सप-
 टी-

सन्मात्रं
 सकल्पमनु-
 “तदे”ति
 त्वादिति
 रित्यर्थः
 सादिसा-
 णस्य स-
 सर्वाव्या-
 प्त्यसं-
 स्वशब्दे

(

तिव'ति । यद्यपि सपक्षविपक्षगतासत्त्वप्रतियोगित्वं हेतोर्वि-
शेषस्तथापि साधारणानैकान्तिस्यलेषु सपक्षविपक्षयोर्हेत्वभाषा-
देत्या मसम्यर्थोऽधिकरणत्वं न भवति सपक्षविपक्षगामित्वादेव
तस्येत्यर्थः कस्तर्हि ससम्यर्थोऽधिकरणत्वं तत्रेत्यत आह-
"किंत्वि"ति । सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं हेतोरनैकान्त्यमिति वा-
क्ये साधारणोदाहरणविवक्षायां सपक्षादौ सत्त्वमैकरूप्यमितरत्र
तदसत्त्वमेतावता प्रकृतलक्षणस्य को दोषस्तत्राह-^f "इत्यनेके"ति ।

सू० किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतो ल-
क्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसङ्ग्रहा-
र्थमुच्यते^b तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः सा-
धारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः^c * अथातिव्या-
प्तिपरिजिहीर्षयान्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसा-
धारणमनैकान्तिकमित्युच्यते ? *^d तदान्वयव्यतिरे-
कयोः प्रत्येकमिलितत्व^(१) विकल्पानुपपत्त्याव्याप-
कत्वापातः स्यादेतत् स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रित-
सपक्षविपक्षत्वं^f सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षित-

टी० ॥ सपक्षविपक्षयोः साधारणो हेतुरनैकान्तिक इत्येता-
वन्मात्रं लक्षणमुतान्वयादिना विशेषित इति विकल्प्य प्रथ-
मकल्पमनुवदति- । "किंचे"ति । अतिव्याप्त्यैतदपवदति- ।
"तदे"ति । धूमवत्त्वादिहेतोः सपक्षाद्यपेक्षयान्यत्त्वसत्त्वज्ञेय-
त्वादिभिः रूपैः सपक्षविपक्षयोः साधारण्यमस्तीत्यतिव्याप्ति-
रित्यर्थः द्वितीयं कल्पमुत्थापयति- । "अथे"ति अन्वयेन सप-
क्षादिसाधारण्येऽसाधारणाव्याप्तिर्यतिरेकेण साधारण्यलक्ष-
णस्य साधारणाव्यापकता मिलिताभ्यामुभाभ्यां साधारण्यस्य
सर्वाव्याप्ति^(१) रित्यभिसम्बन्ध दूषयति- । "तदे"ति । उक्ताव्या-
प्त्यसम्भवपरिहाराय प्रकारान्तरं शङ्कते- । "स्यादि"ति ।
स्वशब्देनानैकान्तिकाभिमतहेतुरुच्यते स्वं च स्वाभावश्च स्व-

स्वाभावौ तयोर्विरोधः स्वस्वाभावविरोधस्तस्याश्रयौ स्वस्वा-
भावविरोधाश्रयौ ताम्या^(१)माश्रितौ सपक्षविपक्षौ यस्य हेतोः
तयोक्तस्तस्य भावस्त्वमनैकान्त्यमिति शेषः अभेदविरोधा-
श्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमिति तदु-
क्त्यर्थं स्वेत्यादि विशेषेण सपक्षविपक्षसाधारणोनैकान्त इत्यु-
लक्षणपरित्यागाद्देवन्तरतेत्यत आह-। f "सपक्षे"ति ।

मू० "मेवं नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति ^bतदप्यस्तु ^cतथापि
अस्तु तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षो-
क्तदोषापातः ^d"सर्वशब्दोपदाने धूमानुमानादौ प्र-
ज्ञश्च 'स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगत-
स्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः' तत्तदभाव-
योर्हि विरोधः ।

टी० ॥ लक्षणवाक्ये कुटिलिकारस्वीकारफलमाह-। ^a"प्र-
थमि"ति । भावाभावविरोधस्योभयनिष्ठत्वाद्भावाभावद्वयपरि-
विरोधाश्रयत्वेनैकं भवति तेन प्रत्येकमिलितविकल्पानुप-
त्तिर्नाप्यतिव्याप्तिः सद्देवत्वादौ सपक्षविपक्षयोरुक्तविरोधाश्रय-
श्रितत्वाभावादित्यर्थः स्वशब्देन व्यक्तिपरामर्शोऽव्याप्तिः सा-
न्यपरामर्शोऽतिव्याप्तिः धूमादेः सपक्षविपक्षाभ्यामन्यत्वेन स्व-
स्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादिति दूषयति-। ^b"त-
दि"ति । असत्त्वमेव प्रकारान्तरेणोपपादयति-। ^c"तथाही"ति ।
सपक्षविपक्षयोर्विशेषणत्वेन सर्वपदमुपादीयते नचाद्ये विपक्ष-
कदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं न व्याप्नोति द्वितीये व्यति-
रेकेण सपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्देवौ धूम-
शेषादौ गतत्वेनातिव्यापकमित्यर्थः सङ्गान्तरमाह-। ^d"सर्व-

(१) सर्वाऽव्याप्तिः=असम्भवः ।

(२) ताभ्यां=स्वस्वाभावविरोधाश्रयाभ्यां भावाभावाभ्यामाश्रित-
वास्तव्यतावित्यर्थः ।

ति । अन्वय-
प्रसङ्गः विशे-
स्मारयित्वा
तीति सम्भ-
f "तदि" ति
वविरोधस्य

मू० सहान-
तद्भाव-
भावस्-
स्वस्व-
ग्यमा-
विचा-
आधे-

पृपद-
टी०

तत्स्वरूपं
काले च
त्यर्थः अस्-
तदभावेन
भावस्तत्र
त्याह-।
न्यत्किन्तु
हरति-।
प्रत्येकमि-
स्वस्वाभा-
"स्वे"ति
तसपक्षत्व-
स्येतिवि-
स्तदाधा-

ति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षगतत्वाद् धूमादौ स एव
प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वादित्यर्थः प्रागुक्तमेव दोषं
स्मारयित्वा दोषान्तरं दर्शयति-। “स्वे”ति । असम्भवेना-
पीति सम्बन्धः कथं विरोधशब्दार्थस्यैक्यासम्भव इत्यत आह-।
“तदि”ति । हेतुतदभावयोर्विरोधः महानवस्थानं भावाभा-
वविरोधस्य सहानवस्थानस्याङ्गीकारादित्यर्थः ॥

सू० सहानवस्थानमवस्थानं चावस्थानप्रतिषेधो न च
तद्भावस्याभावस्वरूपादन्यत् न चाभावस्यानवस्थानं
भावस्वरूपादन्यत् किन्तु तदेव भावस्वरूपं तत्र
स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थैक्यं किञ्चिन्मृ-
ग्यमाणमवाप्यते स्वस्वाभावविरोधाश्रय इति वचनं
विचारमर्हति स्वस्वाभावयोर्विरोधविशेषणतया
आधेयकोटिनिवेशाद्विशेषणघटितमूर्तित्वाद्विशि-
ष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ एवं च विरोध एको न सम्भवतीति दर्शनाय
तत्स्वरूपं दर्शयति-। “सहानवस्थानमि”ति । एकस्मिन् देशे
काले च भावाभावयोः संसर्गवस्थानं तदभावोनवस्थानमि-
त्यर्थः अस्तु ततः किमित्यत आह-। “नचे”ति । भावस्य
तदभावेन सहानवस्थानमभावस्वरूपादन्यन्न सम्भवति यत्रा-
भावस्तत्र भावो नास्तीत्येकार्थत्वादित्यर्थः एवमभावस्यापी-
त्याह-। “नचे”ति । अभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपान्ता-
न्यत्किन्तु भावत्वरूपमेवाभावाभावस्य भावत्वादित्यर्थः उपसं-
हरति-। “तत्रे”ति । स्वस्वभावाविरोधः स्वस्वभावावेव तथा च
प्रत्येकमिलितविकल्पदोष इत्यर्थः स्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वं
स्वस्वाभावयोरभ्युपगम्यैतदुक्तं न च तत्सम्भवतीत्याह-।
“स्वे”ति । स्वस्वाभावविशिष्टो विरोध उत विरोधाश्रयाश्रि-
तसपक्षत्वादिलक्षणमुत स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोध-
स्येति विकल्प्य प्रथमे दूषणमाह-। “स्वे”ति । स्वस्वाभावयो-
स्तदाधारत्वानुपपत्तेरसम्भव इति सम्बन्धः तदुपपादनं-

१० "विरोधेत्यादि । तत्रापि हेतु ^h "विशेषणे"ति । विशिष्टपदार्थस्य विशेषणघटितमूर्तित्वात्स्वस्वाभावविशिष्टविरोधस्य स्वस्वाभावाश्रयत्वे स्वस्वाभावयोरंशतः स्ववृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

सू० "अतिव्यापकता च स्यात् ^b अन्वयमादाय सपक्षे विपक्षे विपक्षे वर्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ^c स्वस्वभावाविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयभेदाभिधीयमाने सर्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकत्वस्यापत्तेत् ^d * नच वाच्यं स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्तदोषस्यानकाशइति ? * - ^e यतः ^f स्वस्वाभावाभ्यां विरोधमात्रं लक्ष्यते तद्व्यक्तिर्वा काचित् ^g आद्ये यदेव स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदेवान्यत्रापि व्युक्तातिप्रसक्तिस्तदवस्थैव ॥

टी० ॥ न केवलमसम्भवोऽतिव्याप्तिरपीत्याह- ^h "अतिव्याप्तिमुपपादयति- ⁱ "अन्वयमिति"ति । अतः शब्दः कृतकत्वादित्यादेः सपक्षव्यापकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादित्यर्थः द्वितीयं दर्शयति- ^j "स्वे"ति । अश्रयविरोधाश्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः स्वस्वभावाविशेषितस्य विरोधस्य सर्वानुमानव्यापकत्वमिति सम्भवस्वस्वभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोधोभिप्रेयते तेन विशेषणपक्षोक्तस्वस्ववृत्तिदोषो नेति तृतीयकल्पमाशङ्क्याह- ^k "नच वाच्यं"ति । कुत इत्यत आह- ^l "यत"इति । यत इत्यस्य विरोधव्यक्त्यनात्मत्वादित्यनेनापरिसम्बन्धः हेतूपादानाय विरूपयति- ^m "स्वे"ति । अविवक्षितविशेषं विरोधसामान्यमुपलक्ष्यते किं वा विरोधव्यक्तिरेव काचिदित्यर्थः कस्मिन्सति स्यादित्यत आह- ⁿ "आद्ये"इति । विरोधमात्रस्योपलक्षित

लक्षणनिविष्टत
प्रयभेदाश्रित

सू० "स्वस्व

लक्षण

परिगृह्य

वत्योपे

च्यते

नुगतेन

तदेव

स्मर्त्त

व्यावृ

लक्षण

प्रत्ये

टी०

दिविशेषण

द्वितीयं दू

ति । एकैव

काव्याप्ति

त्यते ना

नैकान्तिक

स्वस्वाभा

^d "अथे"ति

शेषः वि

दिना ।

इति प्रय

पलक्ष्यत्वे

निलिता

नित्यत्वे

लक्षणनिविष्टत्वात्तस्य चैक्यादन्यत्र धूमानुमानादावपि विरोधा-
प्रयमेदाश्रितसपक्षविपक्षगतत्वेनोक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

म० "स्वस्वभावपदोपादानवैयर्थ्यं च ^६अथ द्वितीयस्तदा
लक्षणाननुगमः ^७एकस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्यात्र
परिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्त्यनात्मत्वात् ^८अथ या-
वत्योपेक्षिता विरोधव्यक्त्यस्ता उपलक्ष्यन्ते इत्यु-
च्यते किं नोपलक्ष्यन्ते तावत्यः ^९किन्तु केनचिद-
नुगतेन रूपेण उक्त प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मा ^{१०}प्रथमे
तदेवाच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासप्रयासेन नच तत्स-
म्भवति विरोधमात्रादेरतिप्रसङ्गकत्वात् ^{११}प्रतिस्वं
व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव तासां
लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिः
प्रत्येकं लक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिरिति ॥

टी०॥ अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारफलत्वाभावात्स्वेत्या-
दिविशेषणस्य विशेषणासिद्धं च लक्षणमित्याह-। "स्वे"ति ।
द्वितीयं दूषयति-। ^६"अथे"ति । अननुगमे हेतुमाह-। ^७"एके"
ति । एकैव तावद्विरोधव्यक्तिर्लक्ष्यते तस्याः साधारणानैकान्ति-
काव्याप्तिस्तद्गतत्वे चेतरोदाहारादित्यर्थः विरोधमात्रं नोपल-
क्ष्यते नाप्येकैव विरोधव्यक्तिः किन्तु साधारणासाधारणकृत्स्ना-
नैकान्तिकोदाहरणेषु यावत्यो विरोधव्यक्त्योपेक्ष्यन्ते तावत्यः
स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्ष्यन्ते तेन नोक्तदोष इति शङ्कते-।
^८"अथे"ति । अङ्गीकरोति-। ^९"किमि"ति । उपलक्ष्यरूपं वेति
शेषः विवक्षितं दोषं दर्शयितुं विकल्पयति-। ^{१०}"किंतिव"त्या-
दिना । अपेक्षिता व्यक्तयः केनचिदनुगतरूपेण गृहीता लक्ष्यन्ते
इति प्रथमसमाकरोति-। ^{११}"प्रथमे" इति । व्यक्तीनां प्रत्येकमु-
पलक्ष्यत्वे विशकलितानामेव लक्षणे प्रवेशस्तथाच ता अपि यदि
मिलिता विवक्षितास्तदा क्वचिदपि लक्षणं न सङ्गच्छेत नह्य-
नित्यत्वे साध्ये सत्त्वस्य च द्रव्यत्वस्य च व्यभिचारे सत्त्वतद-

भाषयोर्द्रव्यत्वतदभावयोर्वा विरोध एकत्र सम्भवति प्रत्येक
विवक्षायां चाव्याप्तिरित्याह-। ^b“प्रतिस्वप्ति”ति ।

मू० स्यादेतत् “सपक्षे एव विपक्षे एव च वर्तते न यः सो नैकान्ति
निरु इति लक्षणमस्तु ^b तेन साधारणासाधारणा
नैकान्तिकोदाहरणव्याप्तिर्भवतीति एतदप्यलक्ष्य
सद्धेतौ धूमादावपि गतत्वात् न ह्यसौ विपक्षे
वर्तते सर्वथा तत्रावृत्तेः नापि सपक्षे एव विपक्षे
वर्तमानत्वात् ^c * अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि
तथापि सद्धेतोरपरित्यागः, पक्षवृत्तित्वादेव सपक्षे
एव वृत्तेरभावात् ^d असिद्धानैकान्तिकत्वसङ्काराव्याप्तिश्च
* अथ पक्षव्यतिरिक्त इति सम्प्रतिपत्तिः-

टी० ॥ “सपक्षे एवे”ति । सपक्षे एव वर्तते सद्धेतुविपक्षे
एव वर्तते विरुद्धस्तदुभयव्यवच्छेदोवधारणद्वयविशिष्टव्यवच्छेदो
दात्तिसद्धे इत्यर्थः । ^b “तेने”ति । नहि साधारणः सपक्षे
वर्तते विपक्षेपि वर्तमानत्वात् असाधारणस्य सपक्षविपक्षोक्तयो
व्यावृत्तेस्ताद्रूप्यमित्युभयसंग्रह इत्यर्थः ॥ ^c “पक्षवृत्तिरिति”
पक्षवृत्तिः सन् यः सपक्षमात्रवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः सद्धेतावतिव्याप्तिरेव
यत एव सद्धेतुः पक्षवृत्तिरत एव च सपक्षे एव न वर्तते
इति भावः ॥ ^d “असिद्धे”ति । शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादित्यस्य
सामान्ये व्यभिचारिणि पक्षवृत्तित्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ननु
पक्षव्यतिरिक्ते विपक्षे एव न वर्तते सपक्षे एव न वर्तते इत्युक्तं
पक्षपर्युदासेनावधारणे सद्धेतुः सपक्षे एव वर्तते इति कुतश्च
त्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। “अथे”ति ।

मू० “तदानीं ^b मप्रसक्तव्यावर्तनमनुपपन्नं ^c नहि पक्ष
व्यतिरिक्तः सपक्षो विपक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य
विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्तकं विशेषणमेवेदं तयोः कथं घटेत ^d * अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते

शान इति
प्तिर्नसि
तिरेकेणे
टी० ॥

यण सम्भवति
वात् नहि उक्तं
स्तत्तक इति
नीलमुत्पलमिति
ह-। “तदानीं
विपक्षयोः
सर्ववत्स्याति
भिन्नः देशद्वय
पृथिवीत्वेनेत्य
व्यवच्छेदमेवेदं
दयति-।
समात्रवृत्तिरिति
नैकान्तिकत्व
पक्षव्यतिरिक्त
तथापि पक्षवृत्ति
इति हेतुः
नोपात्तः सपक्ष
तेन न तत्रातिव्या
रेकेणेति
सपक्षविपक्ष
सिरप्यत्र
मू० “तदानीं
त्व

ज्ञान इति विशेषयसि ? *—^cतदानीमसाधारणाव्या-
प्तिर्नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः ^f* अथ पक्षव्य-
तिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से ? *—

टी० ॥ पक्षव्यतिरिक्तत्वं सपक्षस्य विपक्षस्य वा न विशे-
षणं सम्भवति तयोः सर्वत्र पक्षव्यतिरिक्तत्वेन व्यभिचाराभा-
वात् नहि व्यभिचारमन्तरेण विशेषत्वमर्थवत् यथा लोहित-
स्तक्षक इति व्यभिचारे सत्येव विशेषणस्य सार्थकत्वं यथा
नीलमुत्पलमित्युत्पलत्वस्य रक्तोत्पलेनैव व्यभिचारादित्या-
ह—^a“तदानीमिति । ^b“अप्रसक्तव्यावर्तनमिति । नहि सप-
क्षविपक्षयोः पक्षात्नकत्वं प्रसक्तं येन तदतिरिक्तत्वेन, विशेषण-
मर्थवत्स्यादित्यर्थः यद्यपि पक्षोपि सपक्षो भवति यथायं देवदत्ता-
भिन्नः देवदत्तनिष्ठसकलधर्मवत्त्वात् पूर्वदृष्टदेवदत्तवत् यथा वा
पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधने घटादिरेव सपक्षत्वेन द्रष्टान्तः तथा-
प्यवच्छेदभेदेन^(१) तत्रापि पक्षभिन्नत्वमिति भाषः एतदेव विश-
दयति—^c“नही”ति । ननु यः पक्षभिन्ने वर्तमानः सपक्षविप-
क्षमात्रवृत्तिर्न भवतीति पक्षेपि वर्तमाने सद्भूतौ नातिव्याप्ति-
रिति शङ्कते—^d“अथे”ति । पक्षभिन्ने वर्तमानत्वमसाधारणा-
नैकान्तिकाव्यापकमिति परिहरति—^e“तदानीमिति । ननु
पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानमसाधारणानैकान्तिके न सम्भवति
तथापि पक्षव्यतिरेकेण यो हेतुः सपक्षे एव विपक्षे एव न वर्तते
इति हेतुविशेषणे कुतोऽव्याप्तिर्यावता पक्षातिरिक्तवृत्तित्वमत्र
नोपात्तं सद्भूतुस्तु पक्षव्यतिरेकेण वर्तमानः सपक्षे एव वर्तते
तेन न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते—^f“अथे”ति । पक्षव्यति-
रेकेणेति यदि हेतौ तृतीया तथापि नासाधारणसङ्ग्रहः नहि
सपक्षविपक्षयोस्तु वृत्तिव्यतिरेकः पक्षव्यतिरेकः साधारणाव्या-
प्तिरप्यत्र द्रष्टव्या ॥

सू० “तदापि पक्षव्यतिरेकस्य पक्षविरहरूपस्योपलक्षण-
त्वं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणा-

(१) इदं पूर्वदृष्ट्वा अवच्छेदभेदेनेत्यर्थः ।

ज्ञान इति विशेषमस्ति ? * तदानीं न साधारणान्या
प्लित्तिर्नासौ पञ्चव्यतिरिक्ते वर्तमानः । * अथ पञ्चव्यति
तिरेकेणेति विशेषणमुपादत्ते ? *—

टी० ॥ पञ्चव्यतिरिक्तत्वं सपक्षस्य विपक्षस्य वा न भवति

यत्नं सम्भवति तयोः सर्वत्र पञ्चव्यतिरिक्तत्वेन व्यभिचारः स्यात्
वात् न हि व्यभिचारस्तत्रेव विशेषत्वमर्थवत् यथा कोटि-
स्तत्तक इति व्यभिचारे सत्येव विशेषणस्य सार्थकत्वं यथा
नीलमुत्पलमित्युत्तरत्वेन रक्तोत्पलेनैव व्यभिचारादित्य-
ह—“तदानीं” इति । “अप्रवक्तव्यावर्तनमि”ति । न हि अ-
विपक्षयोः पक्षात्पक्षत्वं प्रवक्तव्येन तदतिरिक्तत्वेन, विशेष-
सर्ववत्स्यादित्यर्थः यद्यपि पक्षोपि सपक्षो भवति यथायं देवदत्ता-

भिरः देवदत्तनिष्ठमन्त्रकथनं च वात् पूर्वदृष्टदेवदत्तवत् यथा वा
पृथिवीत्वेनेतरभेदाद्यने यदादिरेव सपक्षत्वेन दृष्टान्तः तदा-
व्यवच्छेदभेदेन (१) तत्रापि पक्षनिष्ठत्वमिति भावः एतदेव वि-
दपति—“न ही” इति । ननु यः पक्षमिच्छे वर्तमानः सपक्षवि-
समात्रवृत्तिर्न सवतीति पक्षेपि वर्तमाने सद्धेतौ नातिव्याप्ति-
रिति शङ्कते—“न ये” इति । पक्षमिच्छे वर्तमानत्वमसाधारण-
नैकान्तिकाव्यापकमिति परिहरति—“तदानीं” इति ।

पञ्चव्यतिरिक्ते वर्तमानमसाधारणनैकान्तिके न सम्भवति
तथापि पञ्चव्यतिरेकेण यो हेतुः सपक्षे एव विपक्षे एव न भवति
इति हेतुविशेषणे कुतोऽव्याप्तिरिति चेत् पक्षातिरिक्तव्यतिरेक-
नोपात्त सद्धेतुस्तु पञ्चव्यतिरेकेण यत्नं गाना सपक्षे एव न भवति
तेन न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते—“न ये” इति । पक्षव्यति-
रेकेणेति यदि हेतौ तदानीं तथापि न साधारणपक्षस्य न वि-
सपक्षविपक्षयोस्तु वृत्तिव्यतिरेकः पञ्चव्यतिरेका साधारणपक्ष-
सिरप्यत्र द्रष्टव्या ॥

सू० “तदापि पञ्चव्यतिरेकस्य पक्षातिरिक्तपक्षविपक्षस्य
त्वं हेतुत्वं वा द्वयस्यपि पक्षानामनुपात्तमसाधारण-

(१) इदं न्ययं दृष्टव्यं यथापक्षमिच्छे वर्तमाने ।

नैकान्तिके न सम्भवति पक्षविरहस्य तत्रासम्भवात्
देव निषेध्यविशेषणत्वे त्वस्य सङ्केतौ गमनं स्यात्
एतेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्यक्षरैर्विशेषणमि
धानमात्रमपास्तम् ।

टी० ॥ अथ पक्षव्यतिरेकेणेति लक्षणे^(१) तृतीया तथापि
साधारणाव्याप्तिरेव नहि तस्य पक्षविरहोक्तिं येनासाधारणसङ्ग्रहः
ह्येतेति परिहरति—। “तदापी”ति । अथ पक्षव्यतिरेकेणेति
न सङ्ग्राह्यस्य^(२) विशेषणं येनासाधारणसङ्ग्रहः स्यादपि
निषेध्यस्य व्यवच्छेद्यस्य विशेषणं तथाच पक्षव्यतिरेकेण
मानः सपक्षे एव वर्तते सङ्केतः विपक्षे एव वर्तते विरुद्धः तदु
भयमत्र व्यवच्छेद्यमिति तद्विशेषणमेव पक्षव्यतिरेकेणेत्यत आ
ह—। “निषेध्ये”ति । एवमपि निषेध्यस्य सङ्केतोः पक्षव्यतिरे
केण वर्तमानत्वमस्तु विशेषणं तथापि पक्षव्यतिरेकेण वर्तमान
नोप्यसौ सपक्षमात्रवृत्तिर्न भवत्येव यतः पक्षेपि वर्ततेमाहि
त्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः ॥ “एतेने”ति । सङ्ग्राह्यविशे
णत्वे साधारणानैकान्तिकसङ्ग्रहः निषेध्यविशेषणत्वे तु सङ्
तुसङ्ग्रहोपीति दोषद्वयेनेत्यर्थः ।

सू० * “अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते तदा सपक्षे
विपक्षे एव वर्तते न यः सोनैकान्तिकः तथा सत्
साधारणस्यापि व्याप्तिः सङ्केतौ चाप्रसक्तिरिति
मन्यसे ? *—तदा भ्रान्तोसि तरास् एव हि सति
नोभयस्यापि सङ्ग्रहः असाधारणे तावद्यदि पक्ष
व्यतिरिक्ते वर्तते इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्र
वृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावना

(१) लक्षणे इत्यस्थोपलक्षणे इत्यर्थः, “नहि तस्य पक्षविरहो
क्तिं येन (पक्षविरहेण) असावुपलक्ष्येत”—इत्यग्रे प्रतिपादनात्, त्वे
कममादाद्विगलितं वाऽसरद्वयम् ।

२) सङ्ग्राह्यस्य अ = सङ्केतोरनैकान्तिकस्य ।

पपत्ते
न पक्ष
हि नि
शिंश

टी०

पीति तत्रा
वर्तते असा
तथापि पक्ष
तदसङ्ग्रहः
“अथे”ति
ग्राहकमिदं
नता सम्भ
साधारणत्व
निश्चित
निश्चितस
ति । यदि
मेव दर्शय

सू० “संश
कि
ज्यते
नैक
णम
वत्त
मन्
शि
हेते
नि

वर्ततेः साधारण्येऽपि निश्चितपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थं
न पश्यामः यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते इति न-
हि निश्चितवृक्षभावायां शिंशपायां प्रयुज्यते यदि
शिंशपावृक्षः स्यादिति तत्कस्य हेतोः

टी० ॥ ननु यद्यपि सङ्केतः सपक्षे एव न वर्तते किन्तु पक्षे-
पीति तत्रातिव्याप्तिस्तथापि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः सपक्षे एव
वर्तते असाधारणानैकान्तिकश्च यद्यपि पक्षव्यतिरिक्ते न वर्तते
तथापि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानत्वं विशेषणं नोपादीयते येन
तदसङ्ग्रहः स्यादपितु सम्भावनामात्रेणोद्भाव्यते इति शङ्कते-।
“अथे”ति एवं साधारणासाधारणानैकान्तिकयोर्द्वयोरप्यसङ्-
ग्राहकमिदं लक्षणं भवेदसाधारणं तावत् पक्षव्यतिरिक्तवर्तमा-
नता सम्भावनापदमपि कथं भवेत् सपक्षविपक्षव्यावृत्तस्यैवा-
साधारणत्वात् साधारणानैकान्तिकस्तु सपक्षविपक्षवृत्तितयैव
निश्चित इति पक्षातिरिक्तवृत्तितया सम्भावनापथं कथं स्यात्
निश्चितसम्भावनाविरोधित्वादिति परिहरति-। “एवं सती”-
ति । यदिपदप्रयोगाभावेन निश्चयस्य सम्भावनाविरोधित्व-
मेव दर्शयति-। “नही”ति ।

सू० “संशयोपस्थापितात्कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये
किञ्चिद्दुर्मेपदर्शनार्थमारोप्यमाणायां यदीति प्रयु-
ज्यते ननु निश्चिते एव वस्तुनि तस्मादसाधारणा-
नैकान्तिकसङ्ग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं तन्न साधार-
णमपि ससङ्गहीत * अथ विपक्षे एव सपक्षे एव न
वर्तते यो हेत्वाभासः सैनैकान्तिक इति लक्षण-
मन्यसे ? * -तदप्यनुपपन्नम्, “अनैकान्तिकत्वमनि-
श्चित्याश्रय एव हेत्वाभासत्वावधारणे तत एव
हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदुपजीविनानैका-
न्तिकत्वोपन्यासेन * अथाश्रयो हेत्वाभासत्वं नाव-

धार्यते ? * - तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं, विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात् * ^{अथ} असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभासेनैकान्तिक इति ? * - तदप्युक्तन्यायेन निरस्तम् ।

टी० ॥ यत्रैव सम्भावना तत्रैव यदि पदप्रयोगो न निश्चयस्तत्र न तत्पदप्रयोग इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चयस्य सम्भावनाविरोधित्वमेवेति दर्शयति-। “संशयोपस्थापितादि”ति । असाधारणानैकान्तिके सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्तत्वे निश्चयादेव न पक्षातिरिक्तवृत्तित्वसम्भावना साधारणानैकान्तिके तु पक्षातिरिक्तवृत्तित्वनिश्चयादेव न सेति समुदायान्ननु हेत्वाभासत्वेन विशेषणीयं लक्षणं तथाच कथं सद्भुतसङ्गहकं स्यादिति शङ्कते-। ^{“अथे”}ति । हेत्वाभासत्वस्य प्रसङ्गज्ञाने तत एवासाधकत्वं सिद्धं तदज्ञाने तु तद्वर्धलक्षणमिति दुरवधारणमेवेति परिहरति-। ^{“अनैकान्तिकत्वमिति”}ति । पञ्चसु हेत्वाभासेषु चतुर्भिर्जन्यत्वं लक्षणमस्तु तच्च यद्यपि हेतुतावप्यस्ति तथापि तद्वारणाय हेत्वाभासत्वेन विशेषणीयमिति शङ्कते-। ^{“अथ ब्रूषे”} इति । अत्रापि हेत्वाभासत्वग्रहदशायां सनुपपत्तिरेवेति परिहरति-। ^{“उक्तन्यायेने”}ति ॥

मू० “किञ्च एवमप्यसिद्ध्यादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्यासङ्ग्रहः स्यात् * ^{नच} तदसिद्धादित्वादेवाहेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् ? - इतरानैकान्तिकवद्विपक्षगतत्वादिनाप्युद्भावने ऽदोषत्वप्रसङ्गात् ^(१) * ^{अथ} सन्त्येसाधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकव्याप्तिसामान्यलक्षणमस्तु ? * - मैवम्, ^{यदि} व्यतिरेकद्वयविशिष्टा-

(१) “दोषत्वसम्भवात्” - इति क्षत्रित्पुस्तके पाठः सोपि साधुरे-

दन्यत्वं
चेदमस्त
टी० ॥

ति तत्राव्याप्ति

दीयोस्तु तथा

आह-। “नच

योपन्यस्यसा

धयं तस्याप

त्वासाधारण

तदुभयात्यन्त

व्याप्तिः यत्र

शङ्कते-।

विशेषणं तद्व

दन्यत्वमस्त

मात्रं तथेति

विशिष्टस्य

तत्रापि तद

मू० “यदि

रूपा

विशि

विशि

* - इति

टी०

भावो न

स्यादपित

“यदीति

(१)

एवमिति,

तदर्थः । त

दन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे
वेदमस्तीत्यतिव्याप्तिः ।

टी० ॥ असिद्धाद्यन्यत्वमसिद्धादिसङ्कीर्णनैकान्तिके नास्ती-
ति तत्राव्याप्तिमाह-। “किञ्चे”ति । ननु तत्रासिद्धत्वादिकमेव
दोषोस्तु तथाच तस्यानैकान्तिकस्यासङ्ग्रहेऽपि न क्षतिरित्यत
आह-। “नचे”ति । असिद्धत्वाद्यस्फुरणदशायां विपक्षवृत्तित-
योपन्यस्यमानादपि तस्मादनुमितिप्रतिबन्धादनैकान्तिकत्वम-
वश्यं तस्यापीति तदपि तव सङ्ग्राह्यमेवेत्यर्थः ननु साधारण-
त्वासाधारणत्वधर्मद्वयं यत्र वर्तते तदन्यत्वमनैकान्तिकत्वं तथाच
तदुभयात्यन्ताभाववति सद्देतौ हेत्याभासान्तरे च नाति-
व्याप्तिः यत्र चानैकान्तिकसाङ्ख्यं तस्यापि च सङ्ग्रह इति
शङ्कते-। “अथे”ति । साधारणत्वासाधारणत्वव्यतिरेकद्वयं
विशेषणं तद्भांश्च सद्देतुर्विशेष्यस्तयोरपि व्यतिरेकद्वयविशिष्टा-
दन्यत्वमस्त्येव नहि विशेषणमात्रं विशिष्टं नापि विशिष्ट-
मात्रं तथेति तदुभयातिव्याप्तिरिति परिहरति-। “यदी”ति ।
विशिष्टस्य यद्विशेषणं व्यतिरेकद्वयं यच्च विशेष्यं सद्देतुस्वरूपं
तत्रापि तदन्यत्वमस्तीत्यर्थः ॥

सू० “यदि च व्यतिरेकद्वयवतोपलक्षणं^b तदोपलक्ष्यस्व-
रूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता^c तदा व्यतिरेकोप्य-
विशिष्टे तस्मिन्नस्ति^d नहि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं
विशिष्टं एव^(१) मभेदेनापि^e * भेदाभेदान्तदेवातदपि?
*-इति चेन्न अतदपीति प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु व्यतिरेकद्वयेन सद्देतुना च विशेषणविशेष्य-
भावो न विषन्नितो येन विशिष्टान्यत्वं विशेषणविशेष्ययोः
स्यादपितूपलक्षणोपलक्ष्यभावस्तथाच नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-।
“यदीति । व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं सद्देतूनां तदन्यत्वं लक्ष-

(१) उपलक्ष्योपलक्षणयोरभेदपक्षेऽपि भेदसहिष्णुमभेदमादायाह-
एवमिति, अतदपि तदेवेत्यन्वयः । उपलक्षणान्यदपि उपलक्षणमेवेति
तदर्थः । तथाच नातिप्रसङ्गः ।

णमित्यर्थः तर्हि सद्देतावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव व्यतिरेकद्वयो
पलक्षितत्वविशिष्टात्नद्धेतोरविशिष्टस्य सद्देतोरन्यत्वादिति या
हरति-। ^b“तदे”ति । भेदेनेत्युपलक्ष्योपलक्षणयोर्भेदेनेत्यर्थः ।
^c“तदा व्यतिरेक” इति । तदन्यत्वमित्यर्थः अविशिष्टे के
तस्मिन्सद्देतौ ननु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितान्यत्वं कथं केषले इत्य
आह-। ^d“नही”ति । ननु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वविशिष्ट
केवलोपि तथाच तदन्यत्वं तत्र कथं स्यादुपलक्ष्योपलक्षणयो
वानुरोधाद्देदोप्यस्तु तथाच यदेवाविशिष्टं तदेव विशिष्ट
पीति शङ्कते-। “भेदाभेदादि”ति । भेदे सत्यभेदो भेदाभेदस्य
स्मादित्यर्थः द्वन्द्वप्रमासे द्विवचनप्राप्तेः एकवद्भावो वैकल्य
भेदाभेदपक्षेपि भेदपक्षमादाय विशिष्टान्यत्वमविशिष्टेस्तीति
सैवातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

सू० “ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणम् ? *—इति चेन्न, ^bअवि
द्वयादिसंकीर्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात् स
पाणां चा^dनन्त्येन तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधार
स्याशक्यता तेषामानन्त्यात् “तन्मध्यपतितकति
यान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु व्यतिरेकद्वयविशिष्टादत्यन्तभिन्नत्वं स
तच्चाविशिष्टे सद्देतौ न गतमित्याह-। “तत्” इति ॥ “अवि
द्वयादी”ति । व्यतिरेकद्वयोपलक्षितादभिद्धादेः सङ्कीर्णानैकान्ति
कस्यात्यन्तभेदाभावात्तदव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि सङ्कीर्णानैकान्ति
कस्यात्यन्तभेदाभावात्तदव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि सङ्करस्थले व्यति
रेकद्वयोपलक्षितत्वं विशिष्टत्वं वा न सम्भवति तत्र साधारण
त्वासाधारणत्वयोरन्यतरस्यैव सम्भवात् तथापि तादृशानुस
लक्ष्यतावच्छेदकाभावादिदमुक्तं येषु व्यतिरेकद्वयोपलक्षित
ग्राह्यं तेषामैकरूप्याभावात्तावत् प्रतियोगिकान्यत्वमनैकान्ति
दुर्ग्रहमित्याह-। “स्वरूपाणामि”ति । अशक्यत्वे हेतुमा
^d“आनन्त्यादि”ति । सकलसङ्ग्राहकैकरूपाभावेन ता

(१) एकरूपम् ।

ताननुपस्थितं
तियोगिकाम
कादिभिन्नत्वे
यमित्यन्यो
त्वप्रतियोगि
व्यक्तिषु गत
सू० “उपलक्ष
त्यप्रवे
चादुष्ट
षाणि
टी०

सितत्वमेवा
नेकदोष
व्यतिरेकद्वये
देनोपलक्ष्यो
तादन्यत्वं
साधारणव्य
प्रतियोगि
द्वयोपलक्षित
व्यतिरेकिण
दित्यर्थः वि
क्षणं तदा
तस्य गोलवे
णित्वं सिद्ध

(१) ते
तदीया पक्ष
(२) व्यति
वेन व्यतिरेक
स्वावतारः ।

तामनुपस्थितेरित्यर्थः न च सङ्केतत्वमेव “तथा तद्वच्छिन्नप्र-
तियोगिकाभासस्य सर्वहेत्वाभासनिष्ठत्वेनातिव्याप्यते नैकान्ति-
कादिभिन्नत्वेन सङ्केतत्वं सङ्केतुभिन्नत्वेनातिव्याप्यत्वं लक्षणी-
यमित्यन्योन्याश्रयाच्चेति भावः ॥ “तन्मध्ये”ति । अन्य-
त्वप्रतियोगिमध्यपतितकतिपयव्यक्तिभिन्नत्वं तत्रैव कतिपय-
व्यक्तिषु गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

सू० “उपलक्षणत्वे चाभ्यव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिको-
त्यप्रवेशेन तत्सङ्गृहीत^(१) व्यतिरेकपक्षतापाता^२ देवं
चादृष्टवाणादिनापि गोत्वादेवम्भूताद्वाणादिवि-
षाणित्वानुमानौचित्यापातात् ॥

टी० ॥ ननु साधारणत्वासाधारणत्वव्यतिरेकद्वयोपल-
क्षितत्वमेवानुगतमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमस्तु तथाच
नोक्तदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति-। “उपलक्षणत्व”इति ।
व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं व्यतिरेकद्वये तावन्न सम्भवति अभे-
देनोपलक्ष्योपलक्षणभावाभावात् तथाच व्यतिरेकद्वयोपलक्षि-
तादन्यत्वं व्यतिरेकद्वयेति व्यापकं तथाच साधारणव्यतिरेको-
साधारणव्यतिरेकौ नैकान्तिकः स्यादन्यत्वं ह्यन्योन्याभावस्त-
त्प्रतियोगिकोटौ चेद्व्यतिरेकद्वयं न प्रविष्टं^(३) तदा व्यतिरेक-
द्वयोपलक्षितान्यत्ववतो व्यतिरेकद्वयस्यानैकान्तिकलक्षणरूप-
व्यतिरेकिणः पक्षतापत्तिस्तत्राप्यनेन लक्षणेनेतरभेदः सिद्धो-
दित्यर्थः किञ्च यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टान्यत्वमनैकान्तिकल-
क्षणं तदा येन पुरुषेण सुरभिभिन्नं गोपदवाच्यं न दृष्टमस्ति
तस्य गोत्वेन गोपदवाच्यत्वेन हेतुना वा वागादेरपि विषा-
णित्वं सिद्धोत्तेन गोत्वस्याभासत्वेनाग्रहात् न हि गोत्वं साधा-

(१) तेन लक्षणेन सङ्गृहीतो यो व्यतिरेकः (=इतरभेदरूपं साध्यं)
तदोया पक्षता स्यादित्यर्थः ।

(२) व्यतिरेकद्वयस्याऽन्योन्याभावकोटिप्रविष्टत्वेहि स्वस्मिन्स्वभेदाभा-
वेन व्यतिरेकद्वयोपलक्षितान्यत्वं न स्यादिति न प्रविष्टम्-इति विक-
ल्पावतारः ।

रणानैकान्तिकत्वेन गृहीतं वागादेरदर्शनेन तद्विपक्षत्वस्यानि-
यातं नाप्यसाधारणतया श्रवलादेः सपक्षादुक्त्यावृत्ते न च वा-
देवायमहेतुः पक्षस्यादृष्टत्वेन^(१) साध्याभाषवत्तया अपि
सपक्षवृत्तेर्विरुद्धतासम्भवादित्याह- । “एवं चे”ति । केचि-
यद्यन्यत्वगर्भं लक्षणं स्यात्तदा वाणत्वसुरभित्वात्यन्तभाष-
विशिष्टान्यत्वेन पक्षदृष्टान्तसाधारणेन वाणस्य विषाणित्व-
सिद्धोदित्यर्थ इत्याहुः ।

सू० “हेत्वाभासान्तरमप्येवं किं न समग्राहीतिवासा-
यदेवानयोरितरेभ्यो वैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षण-
निर्वचनापत्तिरिति असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्र-
रेण हेत्वाभासानैकान्तिकइति चेत्^१ वाच्यसिद्धि-
प्रकारः कस्यान्यथा^२ ततस्ततोऽन्यत्वं ज्ञेयम् ॥

टी० ॥ यथा साधारणासाधारणौ द्वौ हेत्वाभासौ-
ञ्चिदनुगतेन रूपेण लक्ष्येते तथा हेत्वाभासान्तरमप्यन्तर्भा-
नैकान्तिकत्वं कथं न निरुक्तमित्याकाङ्क्षायां हेत्वाभासान्त-
धर्म्यमनयोर्यद्वाच्यं संशयफलकत्वादि तदेव लक्षणमस्तु कि-
नेनेत्याह- । “हेत्वाभासान्तरमि”ति । तथाच^(२) साधार-
साधारणयोरपि पृथगेव हेत्वाभासत्वमस्तु किं पंचधाविभा-
नेति भावः ॥ “वाच्य”इति । उक्तानां प्रकाराणां दूषित-
दित्यर्थः ॥ “ततस्तत”इति । असिद्धविरुद्धादि प्रकारादि-
तथाच येन प्रकारेणान्यत्वं स एव लक्षणमस्तु किमनेनेति स-
सू० “किंच एवं तर्ह्यसिद्धत्वादन्यदनैकान्तिकमिति कृ-
विरुद्धत्वादीनामनैकान्तिकत्वेनैव सङ्ग्रहे
विरुद्धादिवद्रूपान्तरासङ्ग्रहयोः साधारणासा-
णयारेव यदनेन प्रकारेण सङ्ग्रहमकार्षीस्तत्र नि-
योरप्यसङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः ।

(१) अदृष्टत्वेन=पूर्वमनुभूतत्वेन, अनुभूतत्वं तु अनुमितिकत्वेन
(२) तथाच=हेत्वाभासान्तरस्याऽसङ्ग्रहे च, तद्वत्साधारणासाधारण-

हचिरेव
रिक्ततय
प्रकारम
भिधाने
“स्मृति
“साध्ये
इत्यपि
टी० ॥

योगे विरुद्धा
साधारण
लक्षणेनेत्याह
साध्याभावव
प्रकारादन्यः
दादिमिन्ने
तथाचासिद्ध
“यदा चे”
मिति लक्ष
सञ्चार्यमित्य
रणद्वितीये
मिदमतिष्ठ

सू० “विशे
व्याप
णांश
व्यता
भाव
नान्
दाव

हविरेव भवतो नियन्त्री यदा चासिद्धादिव्यति-
रिक्ततयानैकान्तिकं लक्ष्यसि तदासिद्धादिभेदकं
प्रकारमनवगम्य तदन्यत्वमशक्यावधारणमिति तद-
भिधाने प्रसक्ते तदाश्रया ये दोषा दर्शितास्तैः
‘स्मृत्यव्यतिरिक्तत्वे’ इति शब्देन निराकर्तव्योऽसि
‘साध्येनाव्याप्यत्वे’ इति तदभावाव्याप्येनैकान्तिक
इत्यपि न साध्याविशिष्टेऽपि गतत्वात् ॥

टी० ॥ असिद्धान्यत्वेन चतुर्णामैक्यं कथं न कृतमित्यनु-
योगे विरुद्धादीनां प्रातिस्विकः प्रकारो यथास्ति तथा साधार-
णासाधारणयोरेकं रूपं यद्यस्ति तदा तदेवाभिधीयतां किमनेन
लक्षणेनेत्याह-। ‘‘किञ्चे’’ति ॥ ‘‘विरुद्धादिषदि’’ति । यथा
साध्याभावव्याप्यत्वं विरुद्धे । तथा साधारणासाधारणयोरेक-
प्रकारादन्यः प्रकारो नास्ति उक्तश्च दूषित एवेत्यर्थः किञ्चासि-
द्धादिभिन्नो नैकान्तिक इति लक्षणमसिद्धत्वादिव्याप्यत्वासाध्याप्य-
तयाचासिद्धत्वादिकं दूषितं यैर्दोषैस्तेष्वत्र लक्षणे स्फुरित्याह-।
‘‘यदा चे’’ति ॥ ‘‘स्मृती’’ति । स्मृत्यन्यत्वज्ञानत्वमनुभवत्व-
मिति लक्षणे स्मृत्यन्यत्वम् स्मृत्यन्तरेस्तीत्यादि खण्डनमत्र
सम्यग्यमित्यर्थः ॥ ‘‘साध्येने’’ति । प्रथमविशेषणेन सहेतुनिराक-
रणद्वितीयेन विरुद्धस्य शब्देऽनित्यः अनित्यत्वादित्यत्र लक्षण-
मिदमतिव्यापकमभेदेन साध्यव्याप्यत्वाभावादिति भावः ॥

सू० ‘‘विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वावगमाच्च प्राथमिका-
व्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्या दूषणं स्यात्’’ विशेष-
णांशस्यैव वा साधकत्वसाधनसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तविशे-
ष्यतापि ‘‘वस्तुगतिव्यापकवन्मात्रपर्यवसायिनि तद-
भाववन्मात्रपर्यवसायिनि वा तत्काल’’ इति समा-
नान्यतरव्यापकत्वे शब्देनित्यः श्रोत्रगुणत्वादित्या-
दावसाधारणेऽपि व्यावृत्तत्वाच्च ‘‘वस्तुतः साध्याव्याप्ये

तत्कालेपि च सत्प्रतिपक्षतया अनिर्द्धारितसाध्या
व्याप्तिके प्रकरणसमै गतत्वाच्च एतेनानैकातिर
सव्यभिचार इत्यप्ययुक्तं वेदितव्यं मव्यभिचारस्त
क्तप्रकाराधिकृतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ॥

टी० ॥ नन्वभेदेपि ठयासिलक्षणमस्त्येवेत्यनुशयेन दोष
न्तरमाह-। “विशेषणीभूते”ति । साध्याऽव्याप्यत्वमात्रस्यैव
सिद्धत्वस्य दूषणसामर्थ्यं तदभावाऽव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वा
दिति भावः असाधकतानुमाने व्यर्थविशेष्यत्वं चेत्याह-
“विशेषणांशस्ये”ति । सद्धेतौ दशाविशेषेऽसाधारणे विदुः
दशाविशेषेऽसाधारणोऽव्याप्तिरित्याह-। “वस्तुगती”ति
आदिपदादाकाशमनित्यमाकाशत्वादिसङ्ग्रहः नन्वनयोः स
धव्याप्यत्वं साध्याभावाऽव्याप्यत्वं च यथासङ्गमस्त्येवेत्युपा
रणता न सम्भवतीति कथमव्याप्तिरित्यत आह-। “सनि
माने”ति । अगृह्यमाणव्याप्तितया त्वयैव दशाविशेषे तदसाध
रणत्वव्यवस्थापनादित्यर्थः श्रोत्रगुणत्वादिति श्रोत्रविशेषण
त्वादित्यर्थः ॥ “वस्तुत”इति । यद्यपि साध्याव्याप्तत्वे सा
ध्याभावाऽव्याप्तत्वं ज्ञानगर्भं न लक्षणं येन सत्प्रतिपक्षे
व्याप्तिः स्यात्तथापि दशाविशेषे व्यभिचारिणैव यत्र सत्प्रति
पक्षत्वं तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः यद्वा साध्यव्याप्यत्वेनाज्ञायमान
साध्याभाववत्त्वेनायमानत्वं लक्षणमभिप्रेत्यैतदुक्तम् ।

सू० “अपिच उक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाद्वयवच्छेदकादने
किं व्यवच्छेद्यं केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्य इति
चेत्कः पुनः सत्प्रतिपक्षः यथाहि सत्प्रतिपक्षलक्षण
मनुयुक्तो यद्याह समानबलेन बोधितसाध्यविषय
यको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति तत्र तया
किमिह बलं विवक्षितं सामर्थ्यमिति चेत्तदुक्तं
कार्येऽभिमतं न तावत्सर्वस्मिन्कार्ये “सत्प्रतिपक्ष
हेत्वोर्भिन्नविषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्वकार्ये सत्

शक्ति
साध्यं
यत्वप्र
ताप्रस
पत्तेः

टी०

वे”ति ॥ स
पर्ययो यस्य
सर्वकार्यसा
यापि यत्र
बोधितसाध
नित्यत्वनि
तत्वं स्यात्
प्रमेयत्वसा
त्वात्कृतक
आह-। “
नित्यः कृत
दुत्वयोर्भि
तवदित्यर्थ

सू० “उत्त

६*प्र

मय

साध

स्व

वृत्त

तद

पक्ष

शक्तिताया असम्भवात् "नापि यत्र क्वचित्कार्यं प्रकृतं
साध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि प्रमे-
यत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्ष-
ताप्रसक्त्या सर्वहेतूनां शक्यप्रकारणसमहेत्वाभासत्वा-
पत्तेः नापि पूर्वहेतुसाध्यभावबोधनरूपे कार्ये ॥

टी० ॥ पूर्वापरखण्डने सङ्गमयितुं पीठमारचयति- । "अपि
वे"ति ॥ समानं बलं यस्य तेन हेत्वन्तरेण बोधितः साध्यवि-
पर्ययो यस्य स सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥ सर्वस्मिन्नि"ति । यद्यपि
सर्वकार्यसामर्थ्यमेकस्यापि हेतोरसम्भवि किं पुनरुभयोस्त-
थापि यत्र यस्यैकस्य सामर्थ्यं तत्र सर्वत्र यस्य सामर्थ्यं तेन
बोधितसाध्यविपर्ययत्वमित्यर्थः कृतकत्वभावणत्वयोः शब्दा-
नित्यत्वनित्यत्वसाधकयोरेकत्र कार्यं सामर्थ्याभावेनासत्प्रतिप-
क्षत्वं स्यादित्याह- । "सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिति"ति । ननु तयोरपि
प्रमेयत्वसाधने शक्तिरस्त्येव भवति हि शब्दः प्रमेयः आवण-
त्वात्कृतकत्वाद्देति प्रकृते कथं ज्ञानयोः सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत
आह- । "नापी"ति । एवं सति शब्दोऽनित्यः सत्त्वात् शब्दो-
नित्यः कृतकत्वादित्यनयोरपि स्फुटप्रतीयमानव्यभिचारविरु-
द्धत्वयोर्मिथः सत्प्रतिपक्षत्वं स्यात् द्वयोरपि प्रमेयत्वसिद्धौ समर्थ-
त्वदित्यर्थः ॥

सू० "उत्तरहेतोरैव सत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकत्वापत्तेः
*प्रतिहेतोः ? *-इति चेन्न, *तत्र तत्प्रतिहेतोरसा-
मर्थ्यादिव समशक्तिकत्वानुपपत्तेः *इत्यमेव न हेतु-
साध्यस्य विपर्ययबोधनेपि * अथोच्यते स्वकीये
स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत्सामर्थ्यं पक्षसत्त्वविपक्षव्या-
वृत्तत्वाबाधितत्वलक्षणं तत्सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं
तदभिप्रायेणेदं समवलत्वाभिधानं तेनेदमुक्तं भवति
पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वैस्तु-

त्येन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति
*नैतदपियुक्तं ॥

टी० ॥ “उत्तरहेतोरिति”ति । नहि पूर्वं हेतुः पूर्वहेतुसाध्यभावबोधनसमर्थः। येन प्रतिषिद्ध उत्तरहेतुः साध्यं न साध्योपेत्यर्थः ननु पौर्वापर्यं न विवक्षितं किंतु प्रतिहेतुसाध्यभावबोधनं द्वयोरपि समं कार्यमिति द्वयोरपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह-
^b“प्रतिहेतोरिति”ति । तत्रापि हेत्वोः प्रतिस्वं विश्रान्तमेव सत्प्रतिपक्षसाध्यभावबोधनं न तूभय साध्यमेकं कार्यमिति समं तत्त्वाभावेन द्वयोरसत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरित्याह-। “तत्रे”ति ।
ननु हेतुसाध्यबोधनं^(१)द्वयोरपि कार्यं तुल्यमित्यत आह-
^d“इत्यमेव”ति । हेतोर्यत्साध्यं तद्वोधनमपि भिन्नमभिन्नं वेति नोभयोस्तत्र सामर्थ्यमित्यर्थः ननु वलं पक्षसत्त्वादि यस्य तुल्यं तद्वोधितसाध्यविपर्ययकत्वं लक्षणमस्तु तत्र यद्यपि विपर्ययसपक्षो वा नोभयोरेकस्तथापि स्वीयस्वीयेति विशेषतया शङ्कते-। “अथे”ति ॥

सू० “प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् कियत्यपि पक्षे सत्त्वेनास्य पक्षसत्त्वाभावात् ^bनचैष्टव्यमेव भागासिद्धेन सत्प्रतिपक्षत्वप्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्षत्वस्येष्टव्यत्वापत्तेः हेत्वाभासान्तरत्वाविशेषात्
“न च सवपक्षे इति कृते नायन्दोषः ? *—इति वाच्यं यत्रैक एव पक्षः ^dप्रतिहेतौ तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्यापनात् ^eतत्र पक्षस्य सर्वशब्दार्थत्वाभावादेव सवपक्षः

(१) अत्र हेतुसाध्यबोधनपदं मौलिकहेतुसाध्यविपर्ययबोधनपदार्थसमानार्थकं, स्वसाध्यसाधकस्यैव हेतोरपरहेतुसाध्यविपर्ययबोधनपदार्थत्वात्, अतो न व्याख्यानव्याख्येययोर्वैयधिकरणं पाठाशुद्धिस्तस्मादवनीया ।

सत्प्रतिपक्ष

पक्षवि

टी०

नतेत्यत आ

न्तरे साध्य

ति । हेत्वा

तिपक्षता त

कत्वं हेतुल

किंतु सर्वप

“नचे”ति

विभुत्वात्

सत्प्रतिपक्ष

त्वोरित्यर्थ

पदव्याघात

सू० “किञ्च

तिरे

मिदं

न

कर्त

नि

व्य

शैव

ना

स्य

वश

(१)

सत्त्वाभावेनोक्तलक्षणानुपपत्तेः एतेन यावदित्यपि
पक्षविशेषणे दोष उक्तप्रायः ॥

टी० ॥ अज्ञायमानदशायां भागासिद्धेनापि सत्प्रतिप-
क्षतयत् आह—। “प्रतीयमाने”ति ननु भागासिद्धस्यापि भागा-
न्तरे साधकत्वेन सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यत आह—। “नचे”
ति । हेत्वाभासत्वाविशेषेण व्याप्तिचारित्वेन ज्ञातेनहि सत्प्र-
तिपक्षता तथा सति स्यात् भागासिद्धस्य भागान्तरेपि न साध-
कत्वं हेतुलक्षणायोगादित्यर्थः ननु पक्षसत्त्वमात्रं न विवक्षितं
किंतु सर्वपक्षसत्त्वमिति न भागासिद्धे प्रसङ्ग इत्यत आह—।
“नचे”ति । सर्वपदस्यानेकाशेषवाचकतया आकाशं नित्यं
विभुत्वात् आकाशमनित्यं विशेषगुणवत्त्वे सति महत्त्वादित्यादेः
सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्यर्थः । d“प्रतिहेतावि”ति । प्रतिहे-
त्वोरित्यर्थः तदेव विशदयति—। “तत्रे”ति ॥ एतेने”ति । सर्व-
पदव्यावृत्तपदस्याप्यनेकाशेषवाचकत्वादित्यर्थः ॥

सू० “किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्य-
तिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षण-
सिद्धं नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यतायास्तत्राभावात् *
n च सपक्षसत्तया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधान्न
कर्तव्यमेव * तथासति असाधारणनैकान्तिकतया
निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् * ‘नचान्वय-
व्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकि-
णैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता न व्यत्यासे-
नापीति नियमोभ्युपगन्तु’ शक्यः dउभयोरप्यनवग-
म्यमानदोषान्तरत्वदशायामेकसम्बन्धिनो दोषस्या-
वश्यं भवितयैकतरस्य^(१) व्याप्यत्वपक्षधमत्वावगमो

(१) केषुचित्पुस्तकेषु “कतरस्य”—इति पाठः ।

मे भ्रातिरिति^(१) बुद्धिमाधाय प्रतिपित्तु निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं *

टी० ॥ पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षामत्त्वाबाधितत्वापत्त्येव
पक्षितत्त्वानि पञ्चरूपाण्यन्वयव्यतिरेकिमात्रे केवलान्वयिनि
विपक्षाप्रसिद्ध्या विपक्षावृत्तित्वं नास्ति केवलव्यतिरेकिणि
हवृत्तित्वं नास्ति तथाचैकरूपहीनतया हीनबलत्वेन सत्प्रति-
पक्षत्वं तत्र न स्यादित्याह-^१ “किञ्चेति । ननु सपक्षसत्त्वेना-
तौल्यं न विवक्षितं येन व्यतिरेकीहीनबलः स्यादित्यत आह-
^२ “नचे”ति । तद्विवक्षितायां निश्चितासाधारण्येपि सत्प्रति-
क्षता स्यादित्यर्थः ननु यावन्ति रूपाणि यस्य तस्य तावद्
सम्पन्नेनैव सत्प्रतिपक्षत्वमस्तु नतु व्यत्यासेनेत्यत आह-^३ “के-
ति । केवलान्वयिनि केवलान्वयिनिनैवेत्याशङ्कायां^(२) पूरणी-
व्यत्यासेनापि सत्प्रतिपक्षतायाः सम्भवान्नायं नियम इत्याह-
^४ “उभयोरिति”ति । एकसम्बन्धिनो दोषस्येत्यादि बुद्धिविर-
स्योपवर्णनं भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधयेति सम्भवनामात्रेणे-
नत्वेतदावश्यकं कतरोत्र व्याप्त इति जिज्ञासाफलकत्वात् कत-
तिपक्षस्य निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धकतायामेव तात्पर्यात् ॥

मू० “केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणोन्वयव्यतिरेकि-
च केवलव्यतिरेकिणः^(३) प्रतिहेतोः समर्थत्वस्य दुरा-
वादत्वात्^५ एतदेव च सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वान्मु-
गमे मूलं यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिरस्मि-
सति न भवितुमर्हति * अथाभिधत्से पक्षसपक्षसत्त्वं
विपक्षाव्यावृत्त्यबाधितविषयत्व योगिना बोधित-

(१) इति प्रतिपत्तुबुद्धिमाधाय (तस्य) निश्चयोत्पत्तिप्रति-
बन्धमाधातुमिति सम्बन्धः । (२) आशङ्कायाम्=केवलान्वयिनि के-
सत्प्रतिपक्षत्वम् ?—इत्याशङ्कायाम् । आशङ्कायां केवलान्वयिनि के-
लान्वयिनिनैवेति पूरणीयमिति सम्बन्धः । (३) केवलव्यतिरेकि-
ऽन्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरेकिणः—इत्ये-
वदुषु ग्रन्थेषु दृश्यमानः पाठो युक्त एव ।

साध्य-
त्वात्
केवल-

टी०

व्यत्यासो य-

सत्त्वं दूषकत-

इति । तु-

पक्षसत्त्वाद्यु-

पीनरुत्तं-

अन्यथाऽतस्म-

प्रक्षेपे यत्रैक-

द्वेनापि स-

क्षणं केवला-

वृत्तिविरहस-

मू० “किञ्च-

निश्च-

तेना-

विरु-

धित-

आ-

षवत्-

ञ्च-

शय-

धमि-

टी०

(१)

किंनस्यादि-

त्वलक्षणवि-

साध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति *, न, निरस्तप्राय-
त्वात् पक्षापदे सर्वशब्दविशेषणप्रक्षेपपक्षोक्तदूषणस्य
केवलव्यतिरेकिण्यव्यापकत्वस्यापि भावात् ॥

टी० ॥ “केवलव्यतिरेकिणी”ति । केवलान्वयिन्यपि

अतयासौ योज्यः आन्तरिरिति बुद्धिनाधायेत्यंशमपहाय पर्यव-
सन्नं दूषकतामूलमाह—^b“एतदेव चे”ति ॥ “अथाभिधत्स”
इति । तुल्यबलत्वगर्भलक्षणे किम्वलमिति जिज्ञासायां पूर्वं
पक्षसत्त्वाद्युक्तमिदानीं स्वतन्त्रमेव लक्षणान्तरमाशङ्कितमित्य-
पीतरुत्तयं—^a“योगिने”ति । योगित्वेन ज्ञायमानेनेत्यर्थः
अन्यथाऽतस्मिन्भावात् निरासप्रकारमेव स्फुटयति—^c“पक्षपदे”इति ।
प्रक्षेपे यत्रैक एव पक्षः तत्र सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरप्रक्षेपे भागासि-
द्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः केवलव्यतिरेकिणीत्युपल-
क्षणं केवलान्वयिनीत्यपि द्रष्टव्यम् अनयोः सपक्षसत्त्वविपक्षव्या-
वृत्तिविरहस्य यथासम्भवनभावादित्यर्थः ॥

सू० “किंच शोषाधिकमसिद्धभेदं वदतां मते शोषाधितया
निश्चीयमानेपि सर्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति
तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात् * अथ ब्रूषे ^bअसिद्धत्व-
विरुद्धत्वानैकान्तिकत्वाबाधितविषयत्वहीनेन बो-
धितसाध्यासत्त्वः प्रकरणक्षम इति * नैतदपि सुस्थम्,
^aआपाततोस्फुरद्दोषेण वस्तुगत्या चासिद्ध्यादिदो-
षवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात्तदव्यापकत्वात् “कि-
ञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षाहेत्वोर्मध्येऽव-
श्यमन्यतरस्यासिद्ध्यादिदोषेण भवितव्य^(१)मन्यथा
धर्मिणो विरुद्धधर्माध्यासप्रसंगात् ॥

टी० ॥ “किंचे”ति । अनौपाधिकत्वं व्याप्तिरितिसते

(१) उभयोरपि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां मितरवात्सङ्गतुतैवे
किंनस्यादित्यत आह—अन्यथेति—उभययोरपि सङ्गतुतैवे नित्यानित्य-
त्वलक्षणविरुद्धधर्मसम्बन्धाद्धर्मिभेदप्रसङ्गइत्यर्थः ।

सोपाधित्वमेव व्याप्तिविरहस्तथा सोपाधिर्विपक्षसत्त्वोपाधौ
 तथा न दोषः किंतु व्याप्तिविरहरूपतयैव तथाच सोपाधि-
 नापि ज्ञायमानस्य प्रतिहेतोः पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविषयव्याप-
 त्वाधितत्त्वानि रूपाणि सन्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात्
 त्वर्थः एतदर्थमेवासिद्धुभेदं वदतामित्युक्तमुपाधेर्व्यभिचारोपा-
 कतापक्षे नायं दोषः तत्र विपक्षव्यावृत्तेरभावादित्यर्थः ॥
 सिद्धत्वे"ति । सोपाधौ तु नासिद्धत्वहीनत्वमिति न तेन सत्त्व-
 तिपक्षत्वमिति भावः अत्राप्यपक्षत्वं लक्षणदोषमाह—
 तत्"इति । आज्ञायमानासिद्ध्यादिदोषवता सत्प्रतिपक्षे तद्वि-
 त्वं नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः लक्षणे सम्भवदोषमाह—
 "किञ्चे"ति । सद्धेतुना सद्धेतुरेव सत्प्रतिपक्षितो न भवति
 धर्मिणो विरुद्धैरूप्योपत्तेः (१) तथाचैकतरेणावश्यमाभावे
 भवितव्यमित्यसिद्ध्यादिदोषहीनेन लक्षणमसम्भवीत्यर्थः ॥

मू० "तत्रैकस्य व्यवच्छिद्यदोषानिश्चयात् प्रतिहेता-
 प्यसिद्धत्वादिशङ्कायाभापितायामसिद्ध्यादिही-
 नेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् लक्षणस्य दुरवधार-
 णत्वं * नच वाच्यं किमर्थं सत्प्रतिपक्षाहेत्वौन-
 तरस्यासिद्ध्यादिकमवश्यमभ्युपेयं सत्प्रतिपक्षात्ता-
 द्वाणदोषदुष्टत्वादेव तयोर्न धर्मिणो विरुद्धधर्मिणो
 सत्त्वमापत्स्यते इति * (२) यतोऽवश्यं दुष्टे हेतो-
 रव्याप्तेः "पक्षाधर्मतायावाऽभावेन भवितव्यं"तत्त्व-
 साभ्युपगमे साध्यसत्ताया अप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु द्वितीयहेतोरसिद्ध्यादिराहित्येपि सत्प्रति-
 पक्षता भवत्येवेति कथमसम्भव इत्यत आह—
 "तत्रैकस्ये"ति । तथापि द्वितीयस्यासिद्ध्यादिविरहितत्वं दुर्ज्ञानमित्यसम्भव इति

(१) वर्णा नित्या ध्वन्यन्यत्वे सति आवणत्वाच्छब्दवदवयव-
 वर्णा अनित्यावमान्यवत्त्वे सति आवणत्वात् ध्वनिवदित्यनयोः प्रति-
 त्वोरेकतरेणावश्यमसिद्धेन भवितव्यमित्यर्थः । (२) कुतो न वाच्यमि-
 त्यत आह—यत इति—

लक्षणदोष
 त्वमवश्यं व
 दुत्वादिसत्त्व
 पक्षधर्मता
 त्वादित्यो
 सत्त्वाभ्युपग
 मू० * "वा
 दिभ्यः
 नोपि
 हेतौ
 भज्जे
 निष्ट
 तदा
 कादे
 यम
 टी
 च न वस्
 पक्षतरत्वे
 तन्वेव
 सत्प्रतिप
 सान"इति
 मित्यर्थः
 सत्त्वमात्र
 सन्धानम
 यत्र तु नि
 (१)
 अत इति
 निष्ठतया

छवणदोष इत्यर्थः ननु वस्तुद्वैरूप्यापत्तिभयेनैकतरस्याभास-
त्वमवश्यं वाच्यं तच्च द्वयोः सत्प्रतिपक्षितत्वेनैव सिद्धमित्यसि-
द्धत्वादिसत्त्वमनावश्यकमित्यत आह-। ^b“नच वाच्यमि”ति ।
“पक्षधर्मताया वे”ति । शब्दोऽनित्यः सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुष-
त्वादित्योदावित्यर्थः । ^d“तत्सत्ते”ति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभय-
सत्त्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥

सू० * “बाधादीनामप्युपाधिरव्यापनादिद्वारा व्याप्त्या-
दिभङ्गे एव पर्यवसाना^bत्सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमा-
नोपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गो न विशिष्यैकस्मिन्
हेतौ निर्णेतुं शक्यः * अन्यतरस्मिन् व्याप्त्यादि-
भङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः^(१) अतो विशेष-
निष्ठतया तदुन्नयने स्थिते यदि साक्षादसाववधार्यते
तदानीमसिद्धिः अथ लिङ्गेनोन्नीयते, तदा नैकान्ति-
कादेरन्यतमं दूषणं वस्तुगत्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तत्क-
यमसिद्ध्यादन्यतमं नाभ्युपेयं तत्त

टी० ननु बाधे व्याप्तिपक्षधर्मतयोनैकतरस्यापि भङ्गोऽप्य-
च न वस्तुसिद्धिरित्यत आह-। ^a“बाधादीनामि”ति । बाधे
पक्षेतरत्वाभाधेरावश्यकत्वादुपाधौ चावश्यं व्यभिचारादित्यर्थः
नन्वेवं यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गनिश्चयस्तेनहीनबलेन
सत्प्रतिपक्षः कथं स्यादित्यत आह-। ^b“सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीय-
मान”इति । स्यादेवं यदि विशेषनिष्ठतया दोषः स्फुरेन्नत्वेव-
मित्यर्थः अतयोरन्यतरदुष्टं सत्प्रतिपक्षत्वादित्यविशेषेण दोष-
वत्त्वमात्रनिश्चये कुत्र तदिति विशेषजिज्ञासायां यत्र लिङ्गानु-
सन्धानमन्तरेण व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभङ्गनिश्चयस्तत्रासिद्धिः
यत्र तु विरुद्धत्वा नैकान्तिकत्वादिना व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग-

(१) अस्तुविशेषेणैवोक्तयनं किमेतावता प्रस्तुते स्यादित्यत आह-
अत इति-अविशेषनिष्ठतयेति पदच्छेदः = । हेतुमतिहेतोरन्यतरमात्र-
निष्ठतया व्याप्त्यादिभङ्गेन्नयने स्थिते इत्यर्थः ।

ज्ञानं तत्रोपजीव्यत्वेन विरुद्धाद्यन्यतमस्य हेत्वाभासत्वमिति
वस्तुगतिकथनमात्रम् ।

मू० "तस्मात्तस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्मध्येस्तित्वमस्तीत्यन्य-
तरानिर्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यासि-
द्ध्यादिहीने वेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्-
रिहरमेव^१ स्यादेतत् अस्तु लक्षणांशस्यासिद्ध्यादिही-
नत्वस्यानिश्चयः संशयोपि तदावस्ति तत्संशयेन श-
ङ्कितसत्प्रतिपक्षतादोषग्रस्तत्वादेवासाधकत्वे दुष्मा-
नुमानस्य शङ्कितोपाधाविवासिद्धिशङ्कायां * ननु
यामसिद्ध्याशङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षताशङ्कादोष-
स्यात् सैव तदादोष इति ? *—वाच्यं असिद्ध्या-
दिशङ्कायां एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदु-
पजीवकत्वादिति सैवम् ॥

टी० ॥ ननु प्रथम^(१)मेव दुष्टमस्तु तथाप्यसिद्ध्यादिहीने
(^२)बोधितसाध्यासत्त्वः सत्प्रतिपक्ष इति लक्षणं सुग्रहमेवेत्य-
आह—। "तस्मादि"ति । यद्यपि^३ द्वयोरपि परस्परं सत्प्रति-
पक्षत्वमेव अन्यथान्यतरस्यानुमापकत्वं स्यादिति द्वितीयानु-
माने तदवधारणत्वाभिधानमयोग्यं तथापि तेनैव रूपेण (^३)ल-
क्षणकरणात्तथोक्तं नन्वसिद्ध्यादिहीनत्वानिश्चये तद्वर्गं सत्प्र-
तिपक्षत्वं सा निश्चीयतां सन्देहस्तु स्यादेव तथाच सन्दिह्य-
मानसत्प्रतिपक्षत्वमसाधकत्वसाधनसमर्थं हेत्वाभासान्तरं सिद्ध-
मेवेति शङ्कते—। ^४"स्यादेतदि"ति । ननु सन्दिह्यमानसत्प्रतिपक्ष-
त्वमप्यसिद्ध्यादिदोषसन्देहाधीनमित्यसिद्ध्यादिदोषसन्देहाद-
साधकत्वं सिद्धं किं शङ्कितसत्प्रतिपक्षत्वेन हेत्वाभासान्तरे-
त्यत आह—। "नचे"ति । प्रतिहेतूपस्थितिं विना स्थापना-

(१) प्रथममित्यतोऽग्रे 'साधनमि'ति शेषः । (२) अत्र 'प्रतिहेतुता'
इति शेषः । (३) द्वितीयानुमानगताऽसिद्ध्यादिहीनेनैव रूपेणेति शेषः ।

हेतौ नास्ति
त्वमित्यर्थः

मू० "यतः
प्रसज्य
तस्य
बाधं
सत्प्र
तया
त्वप्र
टी०

स्वरसत ए
दित्याह—
सत्प्रतिप
न्वि"ति
तस्य हीन
विपरीत
"तस्या
हेतोः सा
यदापादि
सिकसन्दे
त्वात्तथा
भ्युपगते
यत्ताप्रयो
तिपक्षत्व
स्यादित्य
मू० हे"त
संश

(१)

हेतौ नासिद्ध्यादिसन्देह इति प्रतिपक्षस्यैवोपजीव्यत्वेन दोष-
त्वमित्यर्थः ॥

सू० "यतः शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रतिपक्षता
प्रसज्येत * ननु भवत्वेवमपि तेन किं नाम भवेत्
तस्यासिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिमता पक्ष-
बाधं विधूय न किञ्चिदन्य^dद्वाधादेव तर्हि न तेन
सत्प्रतिपक्षता ? *-इति चेन्न, 'सन्दिह्यमानासिद्ध-
तया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाधक-
त्वप्रसाधकत्वं भविष्यति ॥

टी० ॥ यथा प्रतिहेतून्नीतदोषवतापि सत्प्रतिपक्षत्वं तथा
स्वरसत एव यत्रोपाधिसन्देहस्तादृशेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं स्या-
दित्याह-। "यतः" इति । ननु निश्चितोपाध्यादिदोषवता
सत्प्रतिपक्षो नेष्यते सन्दिग्धदोषेण त्विष्यत एवेत्याह-। ^b"न-
न्वि"ति । सन्दिग्धोपाधिरपि यत्र प्रतिहेतुरुपन्यस्यते तत्र
तस्य हीनबलत्वेन बलवता स्थापनानुमानेन बाध्यतेति तत्साध्य-
विपरीत^(१)प्रमाजननात्प्रतिहेतोः पक्षबाध एव स्यादित्याह-।
"तस्यासिद्धतये"ति । ननु तत्र बलवता स्थापनानुमानेन प्रति-
हेतोः साध्यं बाधितं चेत्तदा शङ्कितोपाधिना सत्प्रतिपक्षत्वं
यदापादितं तन्न स्यादेवेति शङ्कते-। ^d"बाधादेवे"ति । स्वार-
सिकसन्देहविषयोपाधिमता यथा न सत्प्रतिपक्षत्वं हीनबल-
त्वात्तथा प्रतिहेतूपस्थितिसन्दिह्यमानासिद्ध्यादिमतापि भवद-
भ्युपगतेन कथं सत्प्रतिपक्षता स्यात् दोषसन्देहस्य हीनबल-
वत्ताप्रयोजकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् तथा चेदमसाधकं सत्प्र-
तिपक्षत्वादितिहेतुना स्थापनानुमानस्यासाधकतासाधनं न
स्यादित्याह-। "सन्दिह्यमाने"ति ॥

सू० हे'त्वाभासत्वाविशेषात् * ^bहेत्वाभासान्तरं न दोष-
संशयापादकमतो नैवम् ? *-इति चेन्न, 'तर्हि यमु-

(१) बाध्यहेतुसाध्यविपरीतेत्यर्थः ।

पाधिमुपादाय न्यूनबलतया बाध्यता त^(१)मादा
यैव तथाविधोपाधेर्दोषसंशयसमत्वादेव ।

टी० ॥ ननु पाधिसन्देह एव हीनबलवताप्रयोजको ननु
सिद्ध्यादिसन्देहोपि तथाच सन्दिह्यमानासिद्ध्यादिदोषसंशय
भवति सत्प्रतिपक्षत्वं ननु स्वारसिकसन्देहविषयोपाधिसत्त्व
आह-। “हेत्वाभासत्वाविशेषादि”ति । ननु येन दोषेण सोपा
धित्वादिना त्वया हीनबलस्य सत्प्रतिपक्षत्वमापाद्यते स दोष
संशयापादको न भवति प्रतिपक्षत्वमधोरन्यतरदुष्टमित्यकारेण
संशयापादक इति कथं न हेत्वाभास इत्याह-। “हेत्वाभासा
न्तरमि”ति । स्वारसिकसन्देहविषयो यत्रोपाधिस्तत्रापि तेना-
(२)सिद्ध्यादिसन्देह आपादयितुं शक्यत एवेति न विशेष
इत्याह-। “तर्ही”ति । यद्वा असाधकतानुमितौ सत्प्रति-
पक्षत्वं हेतुरसिद्धस्तद्धि दोषशून्येन प्रतिहेतुना बोधितसाध्य-
पर्यत्वं न चान्न दोषशून्यत्वमित्यत आह-। “सन्दिह्यमाने”ति ।
“हेत्वाभासत्वे”ति । सन्दिग्धोपाधिबलसत्प्रतिपक्षत्वस्यापि स-
न्दिग्धासिद्ध्या हेत्वाभासत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ “हेत्वाभासा
न्तरमि”ति । सन्दिग्धोपाधिरूपं हेत्वाभासान्तरं न सत्प्रति-
पक्षत्वसन्देहापादकसधिकबलप्रथमहेत्वपेक्षया हीनबलत्वात् स-
त्प्रतिपक्षस्तु सत्प्रतिपक्षत्वरूपदोषसन्देहापादक इति सन्दि-
ग्धोपाध्यं दोषो भविष्यतीत्यर्थः ॥ “तर्ही”ति । उपाधिसन्दे-
हेन प्रत्यनुमानस्य सन्दिग्धासिद्धिदोषापादकत्वेन सत्प्रतिपक्ष-
सन्देहापादकत्वात् सत्प्रतिपक्षेऽप्यसिद्धिसन्देहस्य सत्त्वादित्यर्थः ।
सू० “किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्व निश्चयाभावे संशया-
नुपपत्तिः ^b * अथान्यथाकारंलक्षणमभिधत्से अस्मि-
द्धिविरोधव्यभिचारकालात्ययापदेशविरहितया प्र-
जीयमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः समक-
णसम इति ? *—एतदपि न विचारसहं^(३)केन तथा प्र-

(१) तम्=स्वात्मानम् । (२) तेन=उपाधिना ।

(३) विचारासहत्वं कथमित्यत आह-केनेति ।

तीयमा
प्रथमा
चिद्वा
णान्तर
स्थिति
नीमन्
कक्षान
तुमव
मयि
दर्शन
विध
स्य
दर्शन
टी०

तत्प्रतिपक्षत्व
नुपपत्तेः प्र
त्याह-। “
विवक्षितम
भवो न
दुयादिदोष
णादव्याप
प्रायवर्णन
ज्ञायमानो

(१)

(२)

इत्यतः प्र
पौडत्वं प्र
वेति भावः

तीयमानत्वमभिमतं किम्प्रत्यनुमानप्रयोक्त्वा १ अथ-
प्रथमानुमानवादिना २ द्वाभ्यामपि वा ३ येन केन-
चिद्वा ४ न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोपि दूष-
णान्तरापरिस्फूर्तो यद्यस्य^(१) दोषं न प्रति सन्धा-
स्यति तदानीमभीष्टमैवाप्यप्रतिसन्धास्यति तदा-
नीमन्यथापि समास्फुरद्दोषान्तरस्य पराजयोनेन
कक्षान्तरारूढायाङ्गुयायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमि-
तुमवकाशमासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य
मयि वदत्यसत्यक्षोपि निर्वहतीति लोके प्रकर्षप्र-
दर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथा-
विधप्रतिहेतोर्निर्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य^(२) प्रौढप्रज्ञ-
स्य स्फुटदोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षकरण-
दर्शनात् ।

टी० ॥ किञ्च सत्प्रतिपक्षत्वसन्देहोपि तथा स्याद्यदिस-
त्प्रतिपक्षत्वं क्वापि निश्चीयेत कोटिनिश्चयं विना संशया-
नुपपत्तेः प्रकृते तूक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयो नास्त्ववे-
त्याह- । “किञ्चे”ति । नन्वसिद्धत्वादिराहित्यं वास्तवं न
विवक्षितमपि तु तद्वत्तया प्रतीयमानत्वमात्रं तथा च नास-
म्भवो न वा दुरवधारणत्वमिति शङ्कते- । “अथे”ति । असि-
द्धादिदोषवत्तया निश्चीयापि प्रतिहेतुवादिना सत्प्रतिपक्षकर-
णादव्यापकतेत्याह- । “नतावदि”ति । यद्यस्येत्याद्यल्पप्रज्ञाभि-
प्रायवर्णनमपि वदतीत्यादिप्रौढप्रज्ञाभिप्रायवर्णनमयं दुष्टत्वेन
ज्ञायमानोपि हेतुस्त्वया निर्वाह्यतानित्यन्येनानुयुक्तस्येत्यर्थः ॥

(१) “यद्ययम्”-इत्यपि पुस्तकान्तरे प्रतीयमानः पाठः साधुरेव ।

(२) उदण्डपण्डितस्यापीत्यं भूतहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणं दृश्यते
इत्यत आह-प्रौढेति-प्रौढा मज्ञा यस्य च प्रौढप्रज्ञस्तस्येत्यर्थस्तथा च
प्रौढत्वं मज्ञाविशेषणं तच्च नव नवोन्मेषशालित्वमधिकपदार्थावगाहित्वं
वेति भावः ।

सू० "तत्र परेण दोषानुद्भावेने जयस्यापि भावात् ^{किं}
 प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता ^{न तत्र तादृ}
 तदानीमसम्भव एव यतो विरुद्धार्थयोरेकस्याभावात् ^{तितोयमिति}
 दोषः (१) स च कस्यास्तित्वति तदा निर्धारयितुं ^{भावकाशः स्व}
 शक्यतया प्रतिहेतोर्वपि तत्संशयादप्यसम्भावना ^{वयस्वरूपत्वे}
 प्रतीयमानता तत्रोद्भावनसम्भावनां दूषयन्तो ^{एतेना}
 ह्याम (२) स्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यं नापि द्वितीय ^{व्याप्ति}
 तीयचतुर्थाः (३) ^{धितस} परबुद्धेर्दु रवधारणतया परस्यापि ^{वाऽगृह}
 दुष्यादिविरहित्वबुद्धिरत्र भविष्यतीत्यग्रेवधारयितुं ^{सर्वेषां}
 प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् ^{बाधिते} कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रति ^{नुमाने}
 ज्ञाय व्युत्पादयेत् ^{दम् *} शङ्कान्तरं चात्र निरसिष्यामः ^{विपर्य}

टी० ॥ एतादृशहेतोरुपन्यासफलमाह— "तत्रोद्भावे" ^{माणत}
 अस्मिद्ध्यादिदोषरहिततया निश्चीयमानत्वं न सम्भवति ^{टी०}
 तिपक्षस्थले द्वयोरपि दोषवत्तया सन्दिह्यमानत्वादित्याह— ^{किञ्चे} "किञ्चे"ति । अस्मिद्ध्यादिदोषरहितत्वेन संभाव्यमानेन बोधि
 तसाध्यविपर्ययत्वमिति कृते प्रतिहेतोर्दोषरहित्यसम्भवात् ^{किञ्चे} "तत्रोद्भावे"ति ।
 संभावनां निवर्त्य तत्प्रतिपक्ष (४) मुद्धरेदित्याह— "तत्रोद्भावे"ति ।
 ने"ति ॥ ^द "परबुद्धेरिति"ति । अस्मिद्ध्यादिदोषरहितत्वेन सत्प्रतिपक्ष
 युज्यमानः प्रतिहेतुरन्येन प्रत्येतव्य इति ज्ञातुमशक्यत्वात् ^{तया} त्वय
 त्यर्थः ॥ "कथमिति"ति । अस्मिद्ध्यादिदोषरहितत्वेन सत्प्रतिपक्ष
 प्रतीयमानोपमिति व्युत्पादनमशक्यमित्यर्थः ॥ ननु स्वाभावात् ^{तया} त्वय
 माने स्फुरितस्य प्रतिहेतोः स्वयमेवासिद्धिदोषरहितत्वेन सत्प्रतिपक्ष
 यमानत्वं सम्भवति किञ्च वस्तुगत्या प्रतिसाधने दोषो नास्ति

(१) स दोषोवादिप्रयुक्तहेतुनिष्ठतया निश्चीयत इत्यत आह—
 स इति— (२) वक्ष्यामः— "यद्युद्भावनकालात्पूर्वकालिकी सम्भावना
 विवक्षिता तदा तात्कालिकाऽनुद्भावनपक्षोक्त एत दोषोतिदेष्टव्यः
 इत्यादि ग्रन्थेन । (३) वादिप्रयुक्तहेतोस्सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञात
 तां व्युत्पादयेत्कथं वा नेत्यत आह— परेति— परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वे नेत्यत
 (४) उद्धरेत्— प्रगृह्येत् ।

न तत्र तादृ
 तितोयमिति
 भावकाशः स्व
 वयस्वरूपत्वे
 एतेना
 व्याप्ति
 धितस
 वाऽगृह
 सर्वेषां
 बाधिते
 नुमाने
 दम् *
 विपर्य
 माणत
 टी०
 किञ्चे श्वरो
 कार्यत्वादित
 तया प्रतीय
 तयाह— "नि
 त्वाभासाभू
 मानबाधस्थ
 (१)
 सावयवः-संयो
 विद्विषातम्-
 नेन धर्मिग्राह
 यजोऽयत्वेन
 दादिरहित
 विद्यासागंरा

तत्र ताद्रूप्येण निश्चयः सम्भवति किञ्चाभिद्ध्यादिदोषर-
हितेति निति शब्दादपि निश्चेतुं शक्यते इति तत्रैव सत्प्रतिपक्षः
भावकाशः स्यादित्यत आह— । “शङ्कान्तरमिति । प्रतीतेर्नि-
रूपरूपत्वे सम्भावनारूपत्वे वा दोषतादवस्थ्यादिति भावः ।

एतेनासिद्धिविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया
व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्तया वाऽगृह्यमाणेन बो-
धितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति निरस्तं “केन
वाऽगृह्यमाणत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात्^(१) किंच
सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्या^(२)दिग्राहकानुमान-
बाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् एतेन स्वार्था-
नुमाने तदाभासेपि वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपो-
हम् * अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषण बोधितसाध्य-
विपर्ययः प्रकरणसम इति ? *—अस्तु तत्केनागृह्य-
माणत्वमित्यादिविकल्पदोषाभिधानं

टी० ॥ एतेनेत्यस्यासिद्देश्यमेव दर्शयति— । “केने”ति ।
किञ्चेश्वरो न कर्ता शरीरत्वादित्यादि क्षितिः सकर्तृक
कार्यत्वादित्यादिना धर्मिग्राहकनानेनासिद्ध्यादिदोषरहित-
तया प्रतीयमानेन सत्प्रतिपक्षितं स्यात्तथा चातिव्याप्तिरि-
त्याह— । “किञ्चेति । न चेष्टोपतिः तत्राधिकबलत्वेन बाधहे-
त्वाभासाभ्युपगमादिति भावः ॥ “एतेने”ति । धर्मिग्राहक-
मानबाधस्थलेतिव्यापकत्वेनेत्यर्थः ॥

(१) उक्तलक्षणत्रयस्य साधारणं दूषणमाह—किञ्चेति—परमाणुः
मावयवः—संयोगित्वान्—घटवत्—इत्येतस्मिन्—अणुपरिमाणतारताम्यस्—व-
चिद्विश्रान्तस्—परिमाणतारतमभावत्वात्—महत्परिमाणतारतम्यवत्—इत्य-
नेन धर्मिग्राहकेण बाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणस्यो-
पजोऽयत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मवत्त्वस्वीकान्तद्रहितत्वेन ज्ञायमानत्वस्यासि-
द्धादिरहिततया समानबलवत्त्वस्य लक्षणत्रयस्य भावादित्यर्थः— । इति-
विद्यासागराः । (२) आदिपदेन लिङ्गग्राहकसंग्रहः ।

मू० “यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतस्त
तदग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्वाव्याप्तिः *
हेतुदोषलक्षणो विशेषोभिमतः ? *—^bतदा धर्म्या
ग्राहकानुमानबाधितेपि गतत्वादतिव्यापकता
गृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपरि
त्वात्तत्रापि तस्य हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाण
शेषत्वात् * ^dनचागृह्यमाणपरमार्थस्थितहेतुदोष
विशेषेणेति कृते निस्तारः * तथा सति सत्प्रति
पक्षे तुल्यः सत्प्रतिपक्षो हेतुर्न व्याप्येत परमार्थतत्त्वा
तीति च दर्शनीयं नच ज्ञेयमिति महती प्रज्ञा ।

टी० कृतकत्वप्रावणत्वयोरुपाधिद्वयविशेषग्रहवत् (१)
त्रविशेषग्रहस्तम्भवादगृह्यमाणस्य (२) यत्किञ्चिद्विशेषत्वमस्मिन्
त्याह—। “यदीति” । ^b“तदा धर्म्यादी”ति । नहि तत्र हेतु
गृह्यमाणो नापि तेन प्रत्यनुमानसाध्यविपर्ययो न बोध्यत इत्य
ननु यदि तत्र दोषः स्यात्तदा तदगृह्यमाणत्वं भवेदित्य
आह—। ^c“अगृह्यमाणे”ति । यत एव धर्मिग्राहकानुमानहेतु
नास्त्यत एव तस्यागृह्यमाणत्वं विवक्षितमित्यर्थः ननु विदु
नदोषस्यागृह्यमाणत्वं विवक्षितं नत्वविद्यमानस्येत्यत आ
^d“नचे”ति । तथा सति निर्दोषप्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षे व्याप्ति
त्यर्थः किञ्च सत्प्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयता दोषस्य विद्यमान
सत्यगृह्यमाणत्वं वक्तव्यं तथाच विरोध इत्याह—। ^e“परमार्थे”ति
मू० * “नचागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषेणेति वि
दिते निस्तारः * व्यतिरेकिणि अन्वयव्यतिरेकि
सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपदासत्त्वलक्षणो
गृह्यते इति तदव्यापकत्वापत्तेः ^b * अथागृह्यमाण

(१) कृतकत्वत्व प्रावणत्वत्व रूपोपाधिद्वयात्मक विशेषण
दित्यर्थः । (२) अगृह्यमाणयत्किञ्चिद्विशेषत्वमिति पाठस्तु युक्तः ।

गृह्यमाण
यते * त
‘यदि य
मानात्
प्रकृतं
दृश्यं प
टी० ॥

यागृह्यमाण
गृह्यमाणतय
नान्वयव्यति
“अथे”ति ।
ग्राहकमानव
रेकिणा सत्
नित्यश्रवाक्ष
गृह्यमाणवि
सदनुमानात्
णविशेषे (३)
द्रष्टव्यम् ।

मू० “व्याप्ति
शेषो
रेकः
हति
द्रष्टव्य
टी०

विशेषस्य

(१)
(२)

गुणव्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषेणेति यदि क्रियते * तदा प्रष्टव्यं किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा विशेषो गृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तत्राव्यापकत्वं * अथ प्रकृतं विरोधिनं हेतुमपेक्ष्य * तदा लक्षणवाक्यमीदृशं पर्यवस्यति ॥

टी० ॥ धर्निग्राहकमानजाधस्यलेतिव्याप्तिनिरासाय गुणगृह्यमाणत्वसाशङ्क निराकरोति-। “नचे”ति । तत्र गुणस्य गृह्यमाणतया तत्रातिव्याप्तिनिरासेपि सपक्षसत्वरूपगुणविशेषवतान्वयव्यतिरेकिणा व्यतिरेकिणि सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ “अथे”ति । एवञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभङ्गस्यैव ग्रहणान्न धर्मिग्राहकमानवाधेनिव्याप्तिर्न वा केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति भावः ॥ “यदी”ति । शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वदित्यादिस्तावत्प्रसिद्धासिद्धादिभावस्तदपेक्षया गृह्यमाणविशेषेण आवणत्वादिना सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः सदनुमानात्मके इत्युपलक्षणं^(१) स्फुटहेत्वभासापेक्षया गृह्यमाणविशेषे^(२) सदनुमानेपि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

सू० “व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य विशेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदीयस्य साध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसम इति ईदृशमप्येतद्वाक्यं विचारमर्हति तथाहि व्याप्तिपक्षधर्मतेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणातिव्याप्तिः ॥

टी० ॥ दूषणीयहेत्वपेक्षया व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपस्य विशेषस्य यत्राग्रहस्तेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वं लक्षणमित्याह-।

(१) उपलक्षणम्, असदनुमानस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः ॥

(२) ‘सत्प्रतिपक्षीया ऽसदनुमाने षति’-इति शेषः ।

“व्याप्ती”ति । यदि व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्निलितयोर्भङ्गे
 गृह्यते इति विवक्षितं तदा शब्दोऽनित्यो जातिमत्त्वे सति
 पक्षादित्यनेनापि स्फुटस्वरूपासिद्धिसत्ता सत्प्रतिपक्षः स्यात्
 शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यनेन स्फुटव्यभिचारेण सत्प्रति
 स्यादेकत्र पक्षधर्मतामात्रभङ्गस्य ग्रहेपि मिलितभङ्गाग्रहात्
 न्यत्र व्याप्तिभङ्गग्रहेपि पक्षधर्मत्वभङ्गाग्रहात् मिलितभङ्गा
 इत्यतिव्याप्तिमाह— ० “प्रत्येकोदाहरणे”ति । क्वचिद्व्याप्ति
 पाठः कथञ्चिदेवं व्याख्येयः यत्र कैकभङ्गमात्रं तत्रापि मिलि
 भयभङ्गोऽस्त्येष नहि यत्रैकं नास्ति तत्र मिलितमस्ति तथापि
 प्रतिहेतुप्रयोक्ता व्याप्तिभङ्गे ज्ञाते पक्षधर्मतामात्रपुरस्कारेण
 धर्मताभङ्गग्रहेपि व्याप्तिमात्रपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षः कियते
 प्रत्येकोदाहरणाव्याप्तिरेकभङ्गग्रहेपि मिलितभङ्गाग्रहादिति ।
 सू० “तद्भङ्गाभङ्गरूप इत्यस्य च” मिलितस्य विशेषपदमस्ति
 ंधेऽभिप्रेते सर्वव्यासम्भवितया सर्वाव्याप्तिः
 चैवमप्यस्य वाक्यस्यार्थो वक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपः
 व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्मताभङ्गरूपः पक्षधर्मत्वभङ्ग
 रूपः प्रकृतहेतुतो विज्ञेयो न गृह्यते यस्य तेन बोधि
 यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसमः तथापि
 परमाणुनिर्वचयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभा
 वत्वात् व्योमवदित्युक्ते परमाणुः सावयवो
 त्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिवाद्युक्तेन
 माणुधर्मिग्राहिणोप्यणुपरिमाणतरतमादिभा
 विद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभावत्वान्महत्त
 माणतरतमादिभाववदित्यादेः ।

टी० “भङ्गाभङ्गे”ति । नहि भङ्गाभङ्गावेकत्र सम्भवति
 सर्वाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि भङ्गाभङ्गयोरेकत्रासम्भवादव्या
 सम्भवति तथापि तादृशस्य विशेषस्यासम्भवादव्याप्तिरिति

व्यासम्भव इ
 तिलितत्वं य
 ति । साध
 नानवत्तृतीय
 सू० “सदनुम
 त्वेपि प्र
 स्य सत्
 न्युदाह
 टी० ।
 ति । ननु प्र
 द्वितीयानुमा
 प्रान्तत्वसाध
 ति । यद्यपि
 एवात एव
 व्यापि सत्प्र
 भावः ननु
 रेव निरवय
 भवतीत्यत
 स्पर्शद्रव्यत्त
 रयनेन शब्द
 अत्र तृतीय
 सू० * “न
 पजी
 प्रकर
 अत्र
 तेन

(१)
 दित्याद्युदा

वासम्भव इति भावः किञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्भङ्गाभङ्गयोर्वा
तिलितत्वं यदि न विवक्षितं तथापि दोष इत्याह- । ८० "अपि
ति । साध्यवत्त्वसाधकानुमानेन निरवयवत्वसाधकप्रथमानु-
पपत्तिः । तत्र तृतीयमपि धर्मिग्राहकमानं सत्प्रतिपक्षितं स्यादित्यर्थः ।

८० "सदनुमानतयेष्टस्य पक्षधर्मताबलेन तदीयनिरवयव-
त्वेपि प्रमाणतां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात् यश्चा-
स्य सदनुमानतां न संस्यते तं प्रत्येवंप्रायाणि बहू-
न्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः ।

टी० ॥ ननु नेदननिष्ठमित्यत आह- । "सदनुमानतये"
ति । ननु प्रथमानुमाने निरवयवत्वं साध्यं तद्विरुद्धसाधकतया-
द्वितीयानुमानं तस्यैव सत्प्रतिपक्षो नत्वणुपरिमाणतारतम्यवि-
प्रान्तत्वसाधकस्य तृतीयानुमानस्यापीत्यत आह- । "पक्षधर्मते"
ति । यद्यपि तृतीयानुमाने बलवति व्याप्टेरभङ्गो विशेषो गृहीत

व्याप्तिः अत्र एव द्वितीयानुमाने व्याप्तिभङ्गरूपोपि विशेषो गृहीतस्त-
व्याप्तिभङ्गस्यापि सत्प्रतिपक्षलक्षणाक्रान्तत्वेन बलवत्त्वमेव तस्य न स्यादिति
भावः ननु भट्टेनाणुपरिमाणतारतम्यविश्रान्तिर्भवेत्यत ननु त्रुटे-
रेव निरवयवस्य महतोङ्गीकारादिति तं प्रत्ययसतिप्रसङ्गो न
भवतीत्यत आह- । ८० "यश्चे"ति । तन्मते आकाशं विभु निः-
स्पर्शद्रव्यत्वात् आकाशं न विभु आत्मन्यविशेषगुणवत्त्वादि-
त्यनेन शब्दो भूतेन्द्रियग्राह्यो बहिर्द्रव्यत्वादित्याद्यु(१) दाहार्यं
अत्र तृतीयानुमानस्य धर्मिग्राहकस्य वैभवपर्यवसन्नत्वादित्यर्थः ।

८० * "नच सोपि तथास्त्येव * तस्य धर्मि सिद्ध्यर्थमु-
पजीवत्वेन बलवत्त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः
प्रकरणसम इति कर्तव्यमिति चेत्तथाप्यनुपपत्तिः
अत्र हि यदि विशेषो यस्य न गृह्यते इति सम्बन्धः
तेन यत्सम्बन्धितया न गृह्यते इत्यर्थो विवक्षित-

(१) इत्यादिकमाकाशादिधर्मिग्राहकं मानं सत्प्रतिपक्षितं स्या-
दित्याद्युदाहार्यमित्यर्थः ।

“स्तदा व्यापकत्वं दोषः तथाहि यत्र द्वयोः
हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्तादिभङ्गः स
तिपक्षदशायामगृह्यमाण^(१)स्तत्र नास्त्येतन्न
नहि तत्रव्याप्त्यादिभङ्गो विशेषः अपितु प्रकृत
तुना सह साधारण एव * नन्वत्यन्तासतो
प्त्यादिभङ्गरूपस्य विशेषस्यापि तावत्तत्राग्रहणमिति
तदादायैव लक्षणं तद्व्यापि भविष्यति तर्हि
वादी स्वहेतुसाधारणं व्याप्त्यादिभङ्गादि
जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति—

टी० ॥ नन्विष्टमेव तत्सत्प्रतिपक्षत्वमन आध-
चे”ति । अधिपक्षलक्षणेन तत् सत्प्रतिपक्षतानङ्गीकारादित्य-
० “तद्व्यवच्छेदार्थमिति”ति । धर्मिग्राहकत्वलीयानुमानसत्प्र-
पक्षताप्रसङ्गव्यवच्छेदार्थमित्यर्थः ॥ ८ “प्रकृत”इति । तत्र
दूष्यत्वेनाभिमत इत्यर्थः यस्य विशेषो न गृह्यत इति लक्ष-
वाक्ये यस्य न गृह्यत इति वान्वयः यस्य विशेषो न गृह्य-
इति वेति विकल्प्याद्यं दूषयति— । “तदे”ति । साधारण-
पक्षोर्हेत्वोर्विशेष एव नास्ति कस्य तत्सम्बन्धितयाग्रहणं
दिति तेन सत्प्रतिपक्षरूपलेऽव्याप्तिरित्यर्थः ननु विशेष-
भावात्सुतरां तद्व्यवच्छेदनाग्रहणमिति कथमव्याप्तिरित्या-
“नन्वि”ति ॥

सू० “परश्च परिहर्तुं न शक्नोति तत्राप्येवं सत्प्रतिप-
ताऽक्षतैव स्यात् यत उक्तरूपविशेषवत्तया तेना-
न गृहीत उक्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतव-
“तथापि प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृ-
तस्तस्य तत्साधारणभावास्फुरणात् भ्रान्त्य”प्रति-

(१) एकस्मिन्हेतौ व्याप्त्यादिभङ्गत्वेनागृह्यमाण इत्यर्थः
विशेषवत्त्वेनाऽगृह्यमाण इत्यर्थोऽपि विशेषव्यवभावेन व्याचक्षते ।

साध
इति
टी०

त्यपि व्य-
पक्षानुच्छे-
लक्षणस्य
रश्चे”ति
प्रतिवादि
सत्प्रतिप-
० “तेने”ति

यदि न द-
वाद्यनुमा-
प्तिरित्या-
विशेषवत्-
० “भ्रान्ती”

सू० “प्र-
रस-
त-
ति-
त-
*

(
परीतं
ज्ञानमेव
स्तथा च
स्वहेतौ
व्यक्तिर-
पीति

साधारणस्य चात्र ग्रहणभात्रस्य विवक्षितत्वात् *—
इति चेन्न,

टी० ॥ स्थापनावादिना द्वयोरपि व्याप्तिभङ्गे ज्ञाते स-
त्यपि व्याप्यत्वासिद्धमुद्गाढ्य प्रतिहेतुद्वयेन तदापि सत्प्रति-
पक्षानुच्छेदप्रसङ्गः स्थापनावादिनो विशेषवत्तया ग्रहणाभावेन
लक्षणस्य तदानीमपि सत्त्वादित्यतिव्याप्तिरेव दृढयति—। “प-
रश्चे”ति । वाद्युक्तदोषपरिहारे पुनः प्रतिपक्षत्वं स्यादपि नतु
प्रतिवादिना तदपरिहारेपि तथाच तदानीं हीनवल्लया नासौ
सत्प्रतिपक्षसत्त्वादुक्तलक्षणाच्च तथा स्यादित्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥
“तेने”ति । स्थापनावादिनेत्यर्थः ननु विशेषतया^(१)ग्रहणाभावो
यदि न वादिनस्तथापि प्रतिषेधो दिनः सोऽस्त्येवान्यथा स्थापना-
वाद्यनुमाने प्रतिवादी तं विशेषमुद्गावयेदेव तथाच नातिव्या-
प्तिरित्याह—। “तथापी”ति । ननु प्रतिवादिनो विशेषरक्षितेपि
विशेषवत्तया ज्ञानं अत्र इति न तल्लक्षणे तन्त्रमित्यत आह—।
“आन्ती”ति ॥

म० “प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्यमाणतापक्षस्य प्रागेव नि-
रस्तत्वात्” किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतां
तस्य दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः “यद्यसौ वा-
दिहेतावपि दोषं पश्येत्तदा तमुद्गावयेत्तथा सति
तत्रैव “कथासङ्क्रमः स्यात् * सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य ?
* इति चेन्न, यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र दोषमेवं
‘मन्त्रयेत्’ यदि तदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञातां

(१) अत्र विशेषतया ग्रहणं मौलिकविशेषतया ग्रहणपदार्थादि-
परीतं विशेषतयाऽग्रहणपदसमानार्थकं, तच्च परकीयहेतौ दोषविशेषस्य
ज्ञानमेव नतु विलक्षणत्वस्य ज्ञानं सूत्रे तु विशेषशब्दो विलक्षणत्ववचन-
स्तथा च यस्य वादिनः परकीयहेतौ दोषविशेषस्य ज्ञानमस्ति तस्यैव
स्यहेतौ दोष साधारण्यनिश्चयः यस्य तु प्रतिवादिनः परकीयहेतौ दोष-
व्यक्तिविशेषवत्ता ज्ञानं नास्ति न तस्य स्वहेतौ तत्साधारण्यनिश्चयो-
पीति न व्याख्यानव्याख्येययोर्विरोधः ।

विहाय दोषान्तरमुद्गावयामि तदापि प्रतिज्ञात्यति
नाम भङ्गोऽधिकः ॥

टी० ॥ विशेषं ज्ञात्वापि प्रतिवादी दोषान्तरास्फुरणे
ङ्गभीरुः प्रतिहेतुं प्रयुङ्क्ते एव स्वप्रौढिचिख्यापपिषया वेत्तु
देहकृत्वादित्याह-। “प्रतिहेतुवादी”ति । किञ्च यदास्यापना
मपि बाधुद्गावितं दोषं प्रतिषादी समाकलयेत तदा तत्सम
न्यतया विशेषः केनापि न गृहीत इति बाधुद्गावितदोषदशा
मपि सत्प्रतिपक्षता स्यादिति सैषातिव्याप्तिरित्याह-। “अ
ञ्चे”ति । स्यापनायां दोषस्फुरणे प्रतिषादी तमेवोद्गावयेत्
सत्प्रतिपक्षं कुर्यादित्याह-। “यद्यसाधि”ति ॥ “कथासङ्ग्रह
इति । तावतैव स्यापनायादी विरमेदित्यर्थः प्रतिहेतु प्रयोगा
त्पूर्वं दोषान्तरज्ञाने तन्नात्रोद्गावनं स्यादपि सत्प्रयोगान्ता
दोषान्तरौद्गावने प्रतिज्ञातदोषपरित्यागात् प्रतिज्ञाहानिभूत
न दोषान्तरमुद्गावयति तस्यां दशायां स्यादतिव्याप्तिरित्याह-।
“सन्त्ययेदि”ति । सन्त्येगारूपमाह-। “यदि तदाभीति”ति ।

सू० * “अथ नोद्गावयामि * तथापि प्रतिज्ञातदोषान्
र्वाहात् सम पराजयः तदेवं वृथा दोषान्तरव्युत्पा
दनायायास इति परासृष्य स तूष्णीमास्ते तदा
का गतिः * अथ^(१) यस्य विशेष इत्युक्तलक्षण
वाक्ये पदसम्बन्धस्तथाभिमतः ? *—तदा उक्तस्ता
वदोषो दोषान्तरं च स्याद्भूयन्त्यभङ्गादेर्विरुद्धार्थहेत्वो
(२) साधारणस्यासम्भवाद्विशेषपदेनाठ्यवच्छेदकेन सह
विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ ननु दोषान्तरौद्गावने चेत्प्रतिज्ञाहानिभूत
तदा तदनुद्गावनमेवास्तु तत्राह-। “अथे”ति । बाधित
दूषितं स्वहेतुं यदि क्षमेत प्रतिवादी तदा सत्प्रतिपक्षतै

- (१) अथोक्तलक्षणवाक्ये यस्य विशेष इति पदसम्बन्ध इत्यन्वयः ।
(२) विरुद्धार्थहेत्वोर्व्याप्त्यभङ्गादेः साधारणस्याऽसम्भवादिति सम्भन्धः ।

न स्याद्वीन
देवेत्यर्थः
प्रीत्ये दोष
इत्यर्थः ॥
यस्य विशेष
इति सम्बन्ध
स्यादित्या
प्रतिषादि
तत्रातिव्या
विरुद्धार्थे
तनाय वि

सू० * “अ
त्वये
सा
तद
भय
इत्य
हेत
न
ना
द
स

नमपि न
साध्यवि
यत्र ठ्या

(
लक्षणत्वव
उद्भावित

न स्याद्वीनबलत्वादिति समकरणार्थं वाद्यनुमाने दोषमुद्गाधये-
देवेत्यर्थः ॥ ८० "वृथे"ति । उद्गाधनानुद्गाधनपक्षयोः पराजय-
प्रीत्ये दोषान्तरोद्गाधनस्यायासमात्रफलकत्वमिति मौनमेव श्रेय
इत्यर्थः ॥ ८१ "का गतिरिति"ति । अतिव्याप्तिर्दुष्परिहरेत्यर्थः ननु
यस्य विशेषो न गृह्यत इति वाक्ये यत्संबन्धितया न गृह्यत
इति सम्बन्धो मास्तु यस्येति षष्ठ्यंतस्य विशेष इत्यनेनैवान्वयः
स्यादित्याह- ॥ ८२ "अथे"ति ॥ "उक्तस्तावदि"ति । यत्र वादिना
प्रतिवादिना वा विद्यमान एव विशेषो^(१) गृह्यते नतूद्गाधयते
तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः दोषान्तरमाह- ॥ ८३ "व्याप्ती"ति । यदि
विरुद्धार्थहेत्वोर्भङ्गाभङ्गसाधारण्यं क्वचिदपि भवेत्तदा तद्व्याप्ति-
तनाय विशेषपदं सार्थकं स्यान्नत्वेवमित्यर्थः ।

सू० * "अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहे-
त्वपेक्षविशेषवत्तयानुद्गाधमानेन बोधितो यदीय-
साध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष ?*-इति
तदपि नोपपन्नं, यदि परस्त्वदीयोयं प्रतिहेतुरित्यं
भग्नव्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते नतु सद्धेतुतोयं विशेष
इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्वव्युत्पादनादेव प्रति-
हेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात् तदापीत्यं सत्प्रतिपक्षता
न निवर्तेत तथा सति च प्रतीयमानासिद्ध्यादि-
नापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं
॥ सर्वानुमानानुकूलं स्यात् ॥

टी० ॥ ननु विशेषवत्त्वेनान्यतरस्य ग्रहणमस्तु तदुद्गाध-
नमपि न नियतं तथाचोक्तविशेषवत्तयानुद्गाधमानेन बोधित-
साध्यविपर्ययत्वं लक्षणमस्त्विति शङ्कते- ॥ "अथे"ति ।
यत्र व्याप्तिभङ्गमुद्गाधयति मदीयहेत्वपेक्षया तव हेत्वपेक्षया तव

(१) अत्रापि पूर्ववद्विशेषशब्दो दोषव्यक्तिविशेषवचनो नतुवि-
लक्षणत्ववचनः । (२) निवृत्तस्थले च स्थापनावदिना व्याप्तिभङ्ग
उद्भावित एव अतो नातिव्याप्तिरिति भावः ।

हेतौ विशेषोयमित्यनेन प्रकारेण नोद्भावयति तत्र सत्प्रतिपक्षता तावन्नास्ति विशेषवत्तयानुद्भावनान्नक्षणं तत्रापि गतोपपत्तिरित्यतिव्याप्तिरिति परिहृयति-। ७ "यदी"ति । नन्वस्तु तत्रापि सत्प्रतिपक्षता को दोष इत्यत आह-। "तथा सती"ति । सोपहासमाह-। "सर्वानुमाने"ति । दूष्टदोषेणापि सत्प्रतिपक्षकारणे सकलानुमानोच्छेदः स्यादित्यर्थः ।

म० "किञ्च कस्मिन्काले तथानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं यदि यदा प्रतिहेतूद्भावेन परहेतुं दूषयति प्रतिवादी तस्मिन् काले नुद्भावनं तदा पश्चादुक्तो प्रतिहेतुदोषे पूर्वकालानुद्भावेन प्रतीकारो न करिष्येदिति सर्वहेत्वाभासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया ८ * अथ प्रतिवादिनाभिहितं यदा पुनर्वादिवचनाऽवसरः ?*-तदानुद्भावनामपि तर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनावधारणीयमस्य सत्र विशेषदोषं नोद्भावयिष्यतीति ॥

टी० ॥ किञ्च यदि प्रतिहेतूपन्यासकाले दोषवत्तयानुद्भावितं विवक्षितं तदा तदुपन्यासानन्तरं दोषोद्भावेनपि सत्प्रतिपक्षता स्यादेव प्रतिहेतूपन्यासकालीनानुद्भावनस्य लक्षणं सत्त्वादित्याह-। "किञ्चे"ति ॥ ७ "प्रतीकार"इति । तदुक्तं लक्षणाक्रान्तत्वेन दुष्टेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः ८ "गतमि"ति । अतिस्फुटदोषेणापि सत्प्रतिपक्षश्चेत्तदा सत्प्रतिपक्षानामपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्यनुमानमात्रोच्छेद इत्यर्थः । प्रतिहेतूपन्यासानन्तरकालीनं यत्र दोषवत्तयानुद्भावनं तेन बोधितं तसाध्यविपर्ययत्वं विवक्षितं तथाच नातिप्रसङ्ग इति शङ्कोर "अथे"ति । अनध्यवसायात्तर्हि प्रतिहेतूपन्यास एव न सत्प्रतिपक्षो हि जानात्यसौ मदीयहेतौ दोषं नोद्भावयिष्यति भवतु कथञ्चित्प्रतिहेतूपन्यासस्तथापीदमसाध्यकं सत्प्रतिपक्षित्वेन

दिति नोद्भावितं तच्च
सू० "दोषश्च
रयितुं
पक्षत
विज
स्वक
द्वेत्
स्वहे
तमेव
टी०

साध्यवसाय
"दोषे"ति
हेतुं क्वापि
सत्रे"ति
आह-।
पन्यासा
पश्चात्तत्र
ति । स
(३) हेतुदो
"तत्र य
द्भावनम
७ "को ह
दूष्टा स
दोषत्व
न्तरे पक्ष
(
सायः ।

दिति नोद्भावयेत् सत्प्रतिपक्षत्वं ह्युत्तरकालानुद्भाव्यमानवि-
शेषत्वं तच्च प्रथमं निर्णेतुमशक्यमिति परिहरति-। “तर्ही”ति ॥

सू० “दोषशून्यत्वात्स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थस्तथावधा-
रयितुमिति चे^१ दुक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सत्प्रति-
पक्षताकरणं सम्भवति^२ तत्र परेण दोषेणुद्भाविते
विजयश्च भवतीति “किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि
स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत्^३ विरुद्धार्थयोस्ताव-
द्धेतवोरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं^४ तत्र यथा तेन
स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि तद्दर्शने
तमेवोद्भावयेत्^५ को हि सचेता ।

टी० ॥ ननु स्वहेतौ दोषशून्यत्वं निश्चित्य प्रतिहेतूपन्या-
साध्यवसाया^(१) साधकतानुमानप्रयोगौ स्यातामिति शङ्कते-।
“दोषे”ति । तर्हि पूर्वोक्ताभिप्रायेण स्वयं प्रतीतदोषं प्रति-
हेतुं कापि न प्रयुज्यते वादीत्यनिष्टमिति परिहरति-। “उक्त-
मत्रे”ति । ननु तादृशप्रतिहेतुप्रयोगो भङ्गभयादनर्ह एवेत्यत
आह-। “तत्रे”ति । किञ्च दोषशून्यत्वावष्टम्भेनापि प्रतिहेतू-
पन्यासाध्यवसायासाधकतानुमानप्रयोगौ न स्यातां
पश्चात्तत्र दोषसन्देहध्रौव्यस्य प्रतिपादनादित्याह-। “किञ्चे”
ति । सन्देहध्रौव्यमेवाह-। “विरुद्धार्थयोरिति”ति ननु विपक्ष-
(२) हेतुदोषनिश्चयादेव स्वहेतौ न दोषसन्देह इत्यत आह-।
“तत्र यथे”ति । ननु कथमयं नियमो यत्परहेतुदोषदर्शने तदु-
द्भावनमावश्यकं ननु प्रतिहेतूपन्यासावसर इत्यत आह-।
“को ही”ति । स्थापनावादिप्रयुक्ते हेतौ दोषान्तरमसिद्ध्यादि
दृष्ट्वा सत्प्रतिपक्षावमरो नास्तीति कथमयं नियमो यावता
दोषत्वाविशेषात्सत्प्रतिपक्षतामेव कथं नोद्भावयेन्मैवं दोषा-
न्तरे पक्षधर्मानामात्रमुपदर्शनीयं सत्प्रतिपक्षं तु व्याप्तिरपीति

(१) ‘प्रतिहेतुमुपन्यस्येयम्’-इत्याकारकः प्रतिहेतूपन्यासाध्यव-
सायः । (२) विपक्षहेतौ=विपरीतहेतौ, दोषस्य निश्चयादित्यर्थः ।

गौरवमित्यर्थः यद्वा अस्फुरत्प्रतीकारेणापि (१) दोषेण सत्प्रतिपक्षस्य हीनबलत्वं चेत्कुर्यात् तदा मसैव भङ्गः स्यादिति निप्रायादोषान्तरमेवोद्भावयेत् यद्वा प्रतिहेतुप्रयोगानन्तरं तेन साधकतानुमानप्रयोगानन्तरं तदनु स्वपक्षस्थापनाप्रयोगेन प्रयासगौरवमित्यभिसन्धित्यर्थः ॥

मू० निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठते "तस्मात्सदोषेपि दोषमपश्यन्नयं न स्वभादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्हतीति * अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षितिशेषत्वेनानुद्भाव्यतया संभाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणसम * इति (२) नैतदपि सुस्थं, "यद्युद्भावनकालात्पूर्वकालि संभाव—

टी० ॥ तस्मात् स्थापनाहेतौ दोषान्तरमपश्यत् प्रतिहेतूपन्यास इति स्थिते यथा तत्र (३) स्वयं दोषादर्शनं दोषवत्तां व्यभिचरति तथा सयापि दोषशून्यत्वेनोपाततो गृह्यमाणोप्ययं हेतुर्दोषवान् स्यादिति संशयानेन दोषशून्यत्ववष्टम्भेन प्रतिहेतूपन्यासः समाहितो न भवतीत्युपसंहरति "तस्मादि"ति । तथाचैतल्लक्षणानुसारेण प्रतिहेतुपक्षापवसायो न स्यादिति भावः ननु दोषवत्तयानुद्भावनं यद्यपि निश्चितं तथापि संभावनास्यैव तथाच दोषवत्तया सम्भावितानुद्भावेन प्रतिहेतुना बोधितसाध्यविपर्ययत्वं लभ्यमस्तु तथाच प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसायाऽसाधकतासाधनं द्वयमप्युपपन्नमेवेति शङ्कते--। ८ "अथे"ति । प्रतिहेतूपन्यासः

(१) न स्फुरति स्वहेतावपि प्रतीकारो यस्य सत्प्रतिपक्षदोषे तेन सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वन्तरस्येत्यर्थः । (२) विकल्पपादहेतवेनैतदप्यति-नैतदपीति-वादिनायोदोद्भावनकालस्तस्मात्पूर्वकालिकोसम्भावविबक्षिता ?-१ किंस्वित्तत्कालीना ?-२ यद्वा कालमात्रसम्बन्धित इति विकल्पप्रथममनुवदति-यदीति-इति विद्यासागराः ।

(३) तत्र=स्थापनानुमानवादिहेतौ, स्वयं=स्थापनावादिना ।

(^१) दोषेण सत्प्रतिपक्षता तदा प्रतिहेतूपन्यासा-
 न्तरं स्थापनावादिदूषितेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षता
 स्यादेव तल्लक्षणस्य तदानीमपि सख्यादित्याह— “यदी”ति ।
 ना विवक्षिता(^१) “तदा तात्कालिकानुद्भावपक्षोक्त
 एव दोषोतिदेष्टव्यः * (^२) अथोद्भावनस्य योवसरो
 भविष्यति तात्कालिकतया * तदा सत्प्रतिपक्षता-
 व्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावात्तल्लक्ष-
 णाभावः (^३) * ^bअथोच्यते यावत्सम्भावनानुवर्तते
 तावत्सत्प्रतिपक्षता (^४) किं सम्भावनायाः कालनि-
 यमगवेषणेन(^५) ?*—मैवम् ॥

टी० ॥ ननु प्रतिहेतूपन्यासान्तरकालीनानुद्भावनसम्भा-
 वना विवक्षिता तत्राह— “तदे”ति । यत्र स्थापनावादिना
 प्रतिहेतौ दूषिते प्रतिवादी तदुद्धृत्य सत्प्रतिपक्षत्वमेव पुनर्दृढ-
 यति तत्र दोषोद्भावनादेवानुद्भावनसम्भावनारूपविशेषणा-
 भावात्सत्प्रतिपक्षलक्षणमठ्यापकं स्यादित्यर्थः यत्तु प्रतिहेतूप-
 न्यासकाले तदुत्तरकालीनानुद्भावनसम्भावनारूपविशेषणाभा-
 वाल्लक्षणमठ्यापकं स्यादिति केन विद्वितं तच्चित्यं ननु सत्-
 प्रतिपक्षत्वदूढीकरणदशायां सत्प्रतिपक्षतैव न विवक्षिता येना-
 ठ्यापितः स्यात् किन्तु वादिदत्तदोषोद्धारेण निरनुयोजयानुयो-
 गनिरुद्धादिनोभङ्ग एव किं तदा सत्प्रतिपक्षता दूढीकरणेने-
 त्याह— ^b“अथोच्यते”इति ॥

(१) प्रागुक्तानिव्याप्तिरिहानुसन्धेयेति परिहरति—तदेति पूर्वका-
 लिकानुद्भावनासम्भावनानुद्भाव्यमानदोषो हेतावप्यस्तीति तेनापि सत्प्र-
 तिपक्षतास्यादित्यर्थः । (२) अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवद्यादिति शङ्कते-
 अथेति—तात्कालिकतयानुद्भाव्यमानत्वविशेषणभावाद्द्विशिष्टलक्षणस्य ता-
 त्कालिके सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः । (३) कालमात्रसम्बन्धिनीसम्भावना
 विक्षितेति तृतीय करणं शङ्कते—अथेति—प्रतिहेतौ दोषे निश्चिते सत्प्रतिप-
 क्षता निवर्तते इति न्यायनियमः । किन्तु तन्निष्ठतया दोषोऽनुद्भावयतीति
 यावत्सम्भावनावुवृत्तिस्तावत्सत्प्रतिपक्षतानुवर्तते इति नेक्तदोष इत्यर्थः ।
 इतिविद्यासागराचार्याः । (४) अतः पूर्वोक्तविकरणदूषणनवकाशदुष्ट-
 मित्याह—किमिति । (५) अतिप्रसङ्गेनैतन्निरस्यति—मैवमिति ।

सू० "एवं हि प्रतिहेतोर्दोषेनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषो
स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता
व्यावर्तत तथाचेत्थङ्कारमेव वादी सत्प्रतिपक्षतां
परिहरेत् इति साधु स्यात्सत्प्रतिपक्षता
प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव (१) तत्सत्प्रतिपक्षता
प्रतिक्षेपतव्येति * नच स्वीकारादेव प्रतिहेतोः (२)
राज्यः स्यात् * सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायत्वात्
स्वीकारस्य करणात् ^dस्वीकारे सति, सम्भावना
निवृत्त्या तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षत्वस्यापि निवृत्तेः
तथा (३) स्वीकारोप्ययं परस्यानिष्टार्थं सिद्धसाधने
रकीयसाध्यस्वीकारवदुरुगुणाय स्वीकर्तुर्न दोषायेति

टी० ॥ साधु प्रतिसाधनतया प्रयुक्तमिति वादिनामि
हिते दोषोद्भावनसम्भावना तावन्निवर्तते एव तथाच विद्व
णाभावात्तदा तल्लक्षणाभाव इत्याह-। "एवमि"ति । न
यत्र स्वानिष्टमेवं वादी स्वीकरोति तत्र नास्तु सत्प्रतिपक्षता
किंनः छिन्नमित्यत आह-। ^b"तथाचेत्थमि"ति । यद्यपि यत्र
न स्वीकुर्यात्तत्र सावकाशः सत्प्रतिपक्षस्तथापि पूर्वदोषाभा
स्मेत्र एवं सत्प्रतिपक्षप्रतीकारं जानानः कथन्न प्रतिकुर्या
तिभावः नन्वेवं स्वदोषाङ्गीकारे मतानुज्ञया वादी पराभि
स्यादित्यत आह-। ^c"नचे"ति । दोषपरिजिहीर्षयायमभ्यु
गमो न मतानुज्ञाभापादयतीत्यर्थः स्वीकाराभिप्रायमाह
^d"स्वीकारे सति"ती । ननु प्रतिसाधुत्वाभ्युपगमे तत्सत्प्रति
स्वानिष्टं सिद्धयेदित्यपरमनिष्टं स्यादित्यतो नुरूपं दृष्टव्य
माह-। ^e"सिद्धसाधन"इति ॥

(१) तदिति सामान्ये नपुंसकनिर्देशः, प्रतिहेतुस्वीकृत्यैवैतत्
यद्वा तन्निष्ठा सत्प्रतिपक्षता तत्सत्प्रतिपक्षतेत्यर्थः । केपुञ्चित्पुनस्त
तु "स्वीकृत्यैव तस्" -इत्येव पाठः । (२) प्रतिहेतोः स्वीकारादेव
नवयः । (३) तथा स्वीकारः=तेन रूपेण स्वीकारः, बहुषु पुनर्के
"तस्मात् स्वीकारः"-इति पाठः, नच पूर्वपाठापेक्षयोत्तमतः ।

सू० "यदि च
र्शनजि
नास्ति
वेव दं
ताभ्यां
वादं
सत्प्रति
नुमान
नित्य
त्ववा
शतश

टी०
प्रतिसाधनं
भिमंतः स
निर्णीतत्वा
स्कृत्यापि
हेतौ संशय
र्जित आह
नोपन्यासा
कानुमानस
सत्प्रतिपक्ष
सू० "द्वयो
अर्ह
भाव
तवि

(१)
रूपन्यस्यते
र्थक्यमिति

यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेतावाभासत्वसंशयात्तदा क्वचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति स्यात् न गृह्यते इति ताभ्यां मन्यमानत्वात् यदाह निश्चितौ हि विवादं कुरुत इति ^b * अथौचित्यादावर्जितसंशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात् ^c * तदा सर्वत्रैव वादे सर्वाभुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमद्भिः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात् शब्दानित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात् ॥

टी० लक्षणं दूषयित्वा फलं दूषयति—“यदि चे”ति ।
प्रतिसाधनं दूष्या स्वसाधने हेत्वाभासत्वसंशयोत्र फलत्वेनाभिमतः स चाशक्यः स्वपक्षपातेन स्वसाधनस्य निर्दोषत्वेनैव निर्णीतत्वात् संशयानुपपत्तेरित्यर्थः ननु विशेषदर्शनं तिरस्कृत्यापि तुल्यबलप्रतिसाधनदर्शनरूपदोषबलादन्योन्यस्य स्वहेतौ संशयोवश्यं भावीत्याह—^b “अथे”ति । औचित्यादावर्जित आहार्य इति केचित्तत्र आहार्यसंशयाभ्युपगमे प्रतिसाधनोपन्यासानर्थक्यस्यावश्याभ्युपगमप्रसङ्गात्^(१) अनित्यत्वसाधकानुमानस्य नित्यत्वसाधकानुमानं तदानीमनुपन्यस्यमानमपि सत्प्रतिपक्षः स्यात् संशयापादकत्वादित्याह—^c “तदे”ति ॥

सू० “द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदानुमानमिति
^b अर्हतो दोषसंशयस्य दुर्वारत्वादिति “प्रकारभेदा-
भवाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक् तद्यथा बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणं तथाहि

(१) अनाहार्य संशयमुत्पाद्य निश्चयप्रतिबन्धार्थमेव प्रतिहेतुरपन्यस्यते आहार्यसंशयश्च न निश्चयविरोध्यतः प्रतिहेतूपन्यासानर्थक्यमिति भावः ।

बाधितविषयत्वं किं विवक्षितं न तावद्वलम-
 बोधितो विषयविपर्ययो यस्य तत्त्वं यथाश्रुत-
 सत्प्रतिपक्षेपि गतत्वात् तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रयोज-
 नुमानविषयविपर्ययबोधकस्य पक्षधर्मतादिवलम-
 वात् * अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विवक्षितं
 दापि केवलव्यतिरेकिणोन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रति-
 पक्षे गतत्वादतिव्यापकत्वं तत्रान्वयव्यतिरेकि-
 प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षणबलाधिक्यसंभवात् ।

टी० ॥ सन्देहमेवोपपादयति-। “द्वयोरिति” ॥ “अ-
 त” इति । उचितस्य प्राप्तस्येत्यर्थः साध्यविपर्ययबोधकत्व-
 प्रतिपक्षान्तर्भावः स्फुटः कालात्ययापदिष्टस्येति तत्सखण्डना-
 न्तरं कालात्ययापदिष्टखण्डनमुपक्रमते-। “प्रकारे”ति । हेतु-
 भासान्तरभेदस्य प्रकारभेदस्याभावादित्यर्थः ॥ “यथाश्रुत-
 ति । अविवेचितबलवत्त्वस्ये(१)त्यर्थः सत्प्रतिपक्षस्य प्रति-
 न्यक्तत्वं नतु साध्यविपर्ययबोधकत्वं यद्यपि तथापि तुल-
 बलबोधितसाध्यविपर्ययत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रेत्यैतदुक्त-
 अतिव्याप्तं स्फुटयति “तत्रे”ति ॥ “तदे”ति । यद्यपि व्य-
 तिरेकिणि सपक्षसत्त्वाभावेपि व्याप्तिपक्षधर्मतारूपबलसाध-
 निति नाधिकबलत्वमन्वयव्यतिरेकिणस्तथापि सपक्षसत्त्वादि-
 बलमभिप्रेत्यैतदुक्तम् ।

मू० “किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात् प्रत्य-
 क्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाभ्रान्तिज्ञानकरणात्त्वमात्र-
 बलमनुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादि भूयिष्ठं बल-
 मिति ^b * अथ सन्यसेऽनन्यथासिद्धत्वं बलं वि-
 क्षित्वेदमुच्यते तेनानन्यथासिद्धेन बोधितो यदी-
 साध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति ।

(१) अविवेचितबलवत्त्वस्य = अनिर्णीतन्यूनाधिकबलवत्त्वस्य ।

*सैव
 प्रतिप
 न्येन
 प्रकारे
 वक्तव्य
 चेत्
 प्रामा
 उत्प

टी०

तत्रापि बल

नत्प्रतिपक्ष

व्याप्तिरिति

तिव्याप्तिम

माह-। द

तियोगिकं

प्रामाण्याद

एतेन सिद्ध

प्रतियोगि

त्यर्थः इति

मू० “तय

काल

विष

बाध

व्या

मरि

(१)

*सैवस्, ०तथापि हि वस्तुतेनान्यथासिद्धेन ^(१)सत्-
प्रतिपक्षेपि गतत्वादतिव्यापकत्वं ^dकिञ्चान्यथेत्य-
न्येन प्रकारान्तरेणेत्युच्यते अनन्यथेति चानन्येन
प्रकारेण ०यस्मादन्यत्वं तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते तथाच
वक्तव्यं किं तदन्यताप्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति
चेत् आहो दुर्वैदग्धी भवतः प्रमाण्येनेति वक्तव्ये
प्रामाण्याद्योन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण सिद्धः
उत्पन्नः प्रतीतो वा तेनेति ब्रुवाणस्य ।

टी० ॥ “किञ्चैवमि”ति । यद्यपि रूपवत्त्वादिकं यथायथं
तत्रापि बलमधिकं तथापि तद्विवक्षयेदमुक्तं ॥ ^b“अथे”ति ।
मत्प्रतिपक्षस्थलेऽन्यथासिद्धेनैव साध्यविपर्ययप्रश्नमतो नाति-
व्याप्तिरिति भावः यत्रानन्यथासिद्ध एव प्रतिहेतुर्वस्तुनस्तत्रा-
तिव्याप्तिमाह—। “तथापी”ति । कुटिलोक्तिकत्वं लक्षणदोष-
माह—। ^d“किञ्चे”ति “यस्मादन्यत्वंमि”ति । अन्यत्वं सप्र-
तियोगिकं तेन यथाघटादन्यः पटादिः अनन्यस्तु घट एव तथा
प्रामाण्यादन्यदप्रामाण्यमनन्यत्तु प्रामाण्यमेवेत्यर्थस्तथाच प्रामा-
ण्येन सिद्ध इति वक्तव्ये प्रामाण्यप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्
प्रतियोगिकान्योन्याभाववता सिद्ध इति महत्कौटिल्यमुक्तमि-
त्यर्थः इति ब्रुवाणस्याहो दुर्वैदग्धी भवत इति योजना ॥

सू० “तथापि प्रमाणेन बोधितविपर्ययो विषयो यस्य स
कालात्ययापदिष्टं इति न इदं रजतमिति शुक्तिं
विषयीकुर्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमितिप्रमाणेन
बाध्यमानेपि हेत्वाभासविशेषलक्षणमिदङ्गच्छदात-
व्यापकत्वमापद्यते ^bएवं बाध्यविषयिण्यामिच्छाया-
मपि गच्छेत् * प्रमाणेन बोधितो यदीयविषयस्या-

(१) अनन्यथासिद्धेन=सदनुमानेन ।

LIBRARY
VARNASI
KASHI
KASHI

न्यथा भावः 'स हेतुः कालात्ययापदिष्टः ?
 चेन्न, यदि ^dमुख्यार्थो हेतुशब्दः 'तदा हेत्वाभासः
 व्याघातः ^fअथामुख्यार्थः तदा कोऽर्थः यत्र
 व्यवस्थाप्यते इति सोभिधातव्यः * प्रमाणेन बोधि
 यदीय विषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः काला
 यापदिष्टः * -इति चेन्न, यद्यग्रे हेत्वाभासत्वमि
 श्रयः तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम् * अथ का
 त्यापदिष्टत्वेन निरूपिते एव हेत्वाभासत्वस्य
 श्रयः * तदा तत एव दुष्टत्वसिद्धेः कृतं ।

टी० ॥ ननूक्तिकौटिल्ये सत्यपि लक्षणमदुष्टमेवेति
 आह-। "तथापी"ति । प्रमाणेन बाधकज्ञानेन बोधितमात्र
 विपर्यये अमेऽतिव्याप्तिः अनज्ज्ञानस्य हेत्वाभासत्वायोगादि
 भावः अमज्जितायामिच्छायासतिव्याप्तिमाह-। "एवमि
 बाध्यं रजतत्वादिविषयो यस्या इच्छायाः सा तथा तस्य
 मित्यर्थः ॥ "स हेतुरि"ति । तथाच न अमे न वा तज्ज्ञाने
 तायामिच्छायासतिव्याप्तिस्तत्र हेतुत्वाभावादिति भावः
^d"मुख्यार्थ" इति । व्याप्तपक्षधर्मवचन इत्यर्थः न्यायावयव
 नार्थः अर्थस्यैव हेतुहेत्वाभासत्वस्य विचारात् ॥ "तद्वि
 व्याप्तिपक्षधर्मानां विशिष्टस्य हेत्वाभासत्वं व्याहृतमित्यर्थः
^f"अथे"ति । लाक्षणिकस्य हेतुशब्दस्य विविच्य विषयो वक्ष्य
 इत्यर्थः पूर्वोक्तव्याघातपरिहाराय हेत्वाभासत्वेन विशेषण
 मित्याह-। ^g"प्रमाणेने"ति ॥

सू० "पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यास
 नेति ^bतदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मावा भूत्वा
 द्विकप्रमाणेन पुनर्महदेतदलक्षणं कालात्ययापदेश
 येनास्य ^(१) नाम हेत्वाभासभेदपदभ्रंशः प्रासाधि
^cअथ ब्रूषे हेत्वाभासत्वं हेतुशब्दशतया प्रतीयमान

न हेतु
 हि प्र
 स्यभे
 हेत्वा
 प्रत्ये
 बोध्य
 पदि
 टी०

लक्षणव्यवस
 हेत्वाभास
 "तदिदमि
 प्रतिबन्धक
 त्पूर्वमेवानु
 ति । तद्वि
 त्वज्ञानात्प्र
 "अन्यथे"
 श्चे"ति ।
 व्यतिरेक'
 तज्ज्ञानेच्छ
 विपरीतप्र
 यद्यपि बा
 वाभिप्राये
 सू० "आश
 विवे
 आश

(१)
 मनिष्ठं, हेतु
 द्विकयाच्चे

न हेतुदोषवत्त्वम् ? *-इति सैवं, ^dहेतुना तुल्यता हि अहेतुत्वावगमं विना न शक्यप्रमितिः सादृश्य-
स्यभेदाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः 'अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात्' ^fततश्च हेतुरुपवैकरपस्यावश्यं प्रत्येतव्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीय ^gपक्षव्यतिरेकः स कालात्यया-
पदिष्ट ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ "पश्चात्प्रतीतिकस्ये"ति । हेत्वाभासवत्त्वगर्भ-

लक्षणव्यवस्थाप्यस्येत्यर्थः अनेन लक्षणेन कालात्ययापदिष्टो हेत्वाभासादेव प्रच्यावित इति सहदिदमलक्षणमित्युपहसति-
"तदिदमि"ति । ननु हेतुसदृशत्वं हेत्वाभासत्वं नत्वनुमिति प्रतिबन्धकनाशच्छेदकरूपवत्त्वं येन कालात्ययापदिष्टत्वज्ञाना-
त्पूर्वमेवानुमिति प्रतिबन्धे किं तेनेति स्यादित्याह- । "अथे" ति । तद्विज्ञतत्वे सति तद्वनभयो धर्मवत्त्वं सादृश्यं हेतुभिन्न-
त्वज्ञानात्प्रत्येतव्यमिति स एव दोष इत्याह- । "हेतुने"ति । "अन्यथे"ति । यदि सादृश्यं भेदगर्भं न स्यादित्यर्थः ॥ ^f"तत-
श्चे"ति । हेतुभिन्नत्वं हेतुवैधर्म्यज्ञानाधीनमित्यर्थः ॥ ^g"पक्ष-
व्यतिरेक" इति । तथाच हेत्वाभासपदप्रक्षेपदोषाभावः अम-
तज्जन्येच्छयोश्च नातिव्याप्तिस्तत्र पक्षव्यतिरेकाभावादित्यर्थः
विपरीतप्रमायां सन्देहसिषाधयिषयोरभावान्न पक्षतेति भावः
यद्यपि बाधे प्रमाणेन पक्षव्यतिरेको न बोध्यते तथापि सम्भ-
वाभिप्रायेणोक्तम् ।

सू० "आश्रयासिद्धव्यापनात् * आश्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीयम् ? *-इति चेन्न, ^bविशेषणाद्यसिद्ध्या-
आश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टोदाहर-

(१) येन=सामुद्रिकप्रमाणेन, अस्य=कालात्ययापदिष्टस्य, नाम=मनिङ्, हेत्वाभासविशेषस्य पदात् स्थानात् अंशः=च्युतिः, प्रासाधि । सामु-
द्रिकशास्त्रे कालात्ययापदेशपदस्याऽतिक्रान्तकालव्यपदेश वाचित्वात् ।

एमेवं न व्याप्येत * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट ? * चेन्न, "प्रत्यक्षाभासव्यापनात् तत्रापि हि साध्यज्ञाप्यरूपस्य व्यतिरेको बोध्यते एव * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट ? * इति चेन्न, 'प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृते हेतुव्यापकत्वासम्भवात्

टी० ॥ "आश्रयासिद्धे"ति । यद्यपि गगनारविन्दो भोत्यादावाश्रयासिद्धे पक्षव्यतिरेको न प्रमाणबोध्यो^(१) र सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यतिरेकः प्रमाणबोध्य^(२) स्तथापि प्रमाणेन सिद्धौ^(३) सत्यां सन्देहाभावात् पक्षताव्यतिरेक इत्येतत्तैव तथोक्तं ॥ ४० "विशेषणाद्यसिद्धे"ति । सन्देहमिषाधिरूप पक्षविशेषणयोर्बाधे अस्तिद्विरिति तत्राश्रयासिद्धत्वं प्रवृत्ति तत्सङ्कीर्णबाधाव्याप्तिरित्यर्थः आश्रयासिद्धेः साध्यव्यतिरेकः प्रमाणेन न बोध्यत इति न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते-^(४) "प्रमाणेने"ति । साध्यपदं ज्ञाप्यपरं चेत्तत्राह-^(५) "प्रमाणेने"ति । साध्यपदस्य व्यापकपरत्वादाय शङ्कते-^(६) "प्रमाणेने"ति । कृतकत्वादिहेतुव्यापकत्वगनौच्यत्वादेः साध्यस्य न सम्भवात् हेतुमति पक्षे योबाधस्तत्राव्याप्तिरित्याह-^(७) "प्रमाणेने"ति ।

सू० * "प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञा स्याभावः स कालात्ययापदिष्ट ? * इति स्वायानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात् शब्दरूपस्य प्रतिज्ञानस्याभावात् 'शब्दस्य

(१) न प्रमाणबोध्यः, पक्षतावच्छेदकगगनीयत्वव्यतिरेकस्यैव साक्षात्प्रमाणबोध्यत्वादिति भावः । (२) न प्रमाणबोध्यः, पक्षतावच्छेदकसाध्यसंशयव्यतिरेकस्यैव तत्त्वादिति भावः । प्रत्युताश्रयासिद्धिरूपसिद्ध्यारुभयोः पक्षस्यैव स्वरूपसत्त्वात्प्रमाणबोध्यत्वम् । (३) त्विति बाधस्याप्युपलक्षणं, तेनाद्योदाहरणमपि संगृहीतंभवति ।

यत्नवान् * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीय साध्यस्य
 पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स कोलात्ययापदिष्टः ?
 * इति चेन्न, 'तथा भूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन
 मुख्यपक्षार्थत्वासम्भवात् पक्षाभासनिविष्टस्येति क्रि-
 यमाणेतु पूर्व पक्षाभासत्वप्रतीतिपक्षयोः पूर्व
 हेत्वाभासत्व प्रतित्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवत् दोषो
 द्रष्टव्यः पक्षत्वाभिमतानुभूतस्येति क्रियमाणे च
 प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं ? पक्षतयाभ्युपगमान-
 त्वम् ? अथ पक्षतया प्रमितत्वं ? उत पक्षतयाप्रती-
 तिमात्रत्वं ? नाह्यः ^hदूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन
 बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात् ।

टी० ॥ यद्यपि बाधे हेतुव्यापकत्वं साध्यस्य न सम्भवति
 तथापि प्रतिज्ञातत्वं भवत्येवेति तदादाय शङ्कते- । "प्रमा-
 णेने"ति ॥ ^b"तत्रेति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति लक्षणानुसारा-
 दिवर्णः ननु स्वार्थानुमाने प्रतिज्ञैव कथं नास्तीत्यत आह-
 "शङ्कते"ति । ^d"प्रत्यक्षेति"ति । तथाच न स्वार्था-
 नुमानबाधाठगामिस्तत्र प्रतिज्ञाविरहेऽपि पक्षसम्भवादिति भावः
 कचिदपि बाधे पक्षतानास्तीति सर्वाव्याप्तिरित्याह- । "तथा-
 भूतस्ये"ति । पक्षाभासत्वप्रतीतिबाधप्रयासिद्धौ नानुमानदूषणे
 बाधानवकाशादित्याह- । ^f"पूर्वमिति"ति ॥ ^h"दूषकं प्रतीति"ति ।
 बाधमुद्गाढयन् बास्तयीं पक्षतां नाभ्युपगच्छतीत्यर्थः ॥ ^h"बा-
 ध्यसाध्यस्ये"ति बाध्यं साध्यं यस्येत्यर्थः ।

सू० "अनुमानवाक्यपेक्षयापि नियमाभावः सदानुमाना-
 स्फूर्ती मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानवता च मयि वदति
 स्फुटं दोषमपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण
 यदूच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात्तत्रानु-
 मानवादिना पक्षत्वाङ्गीकारभावेन तथाभूतबाधिता-

नुमानाव्यापकमिदं लक्षणं स्यात् ^b* न च पक्षतः
 पक्षस्यमानत्वमङ्गीकारार्थ * इति युक्तं, ^cतथा न
 स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः नापि
 तीयः ^dपक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशः
 नवकाशात् नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणं
 सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य
 प्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्यया
 दिष्ट इति ।

टी० ॥ ननु स्थापनावादिना स्वपक्षः पक्षत्वेनाभ्युपगम्य
 एवेति नासम्भव इत्यत आह—। “अनुमाने”ति । यत्र प्र
 वादी बाधितमपि साधयितुं प्रक्रमते तत्राठ्याप्तिरित्यर्थः
 क्षस्यापि पक्षतयोपन्यासः सम्भवतीति नाठ्याप्तिरित्यत आह—
^b“नचे”ति । ^c“तथा सती”ति । तत्रोपन्यासो नास्तीति ज्ञात
^d“पक्षत्वेने”ति । बाधस्थले पक्षताविघटनश्रौठ्यादित्यर्थः ॥
 क्षप्रतीतिविषयांशस्ये”ति । पक्षप्रतीतिविषयस्य धर्मिणोऽशो
 सिषाधयिषित इत्यर्थः ॥

मू० अस्य च वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यन्
 “यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा
 पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात्
^bततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात्
 तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीने विशिष्ट
 लक्षणात्मनोऽभावः “यदा च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेक
 रेकबोधनं नास्ति तदा ^dतस्यैव लक्षणभागस्याभावात्
 वाल्लक्षणाभाव इति “नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेन लक्ष
 लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो भवान् ॥

टी० ॥ अत्र च प्रतीतिर्नास्ति विवक्षिता प्रमाया दूषितप्र
 यदा साध्याभावप्रमा तदा पक्षप्रतीतिर्नरूपा न सम्भवतीति

सम्भवो लक्षणरोष इत्याह- । “यदे”ति । यद्यपि नाध्याभा-
वप्रमा साध्यभ्रमं प्रतिबध्नाति नतु पक्षत्वभ्रममपि भिन्नविषय-
त्वात् तथापि सन्देहमिषाधयिषे विघटयन्ती तदुदितपक्षत्व
ज्ञानमपि विघटयत्येवेति भावः तथापि लक्षणे को दोष इत्यत
आह- । “ततश्चे”ति । तथाच साध्याभावप्रमायां पक्षप्रतीतिर-
भावात्तदुदितकालात्ययापदिष्टलक्षणाभाव एवेत्यर्थः ननु साध्य
विपरीतप्रमायां पक्षप्रतीतिर्नास्तु तदभावदशायां स्यादेवेत्यत
आह- “यदे”ति ॥ “तस्यैवे”ति । प्रमाणेन बोधित इत्यस्यैव
भागस्येत्यर्थः तथाच विशेषणद्वयविशिष्टस्य लक्षणस्य न कदापि
सत्त्वमित्याह- । “नित्यमि”ति । असत्त्वव्यवस्थितेन ठय-
वस्थितासत्त्वेन ॥

सू० * नच वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि
पक्षप्रतीतिस्तत्काले सम्भावनीया * तदीयसाध्य-
व्यतिरेकावगमनिवर्त्तनीया हि सा तत् साध्यव्य-
तिरेकावगमश्च पूर्वमेव भूत इत्यवश्याभ्युपगमनम्
अन्यथा प्रमाणेन बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यति-
रेकस्य तदावगम्येत ।

टी० ॥ ननु पक्षप्रतीत्यव्यवहितोत्तरक्षणे साध्यविपरीत-
प्रमा स्यादिति विशेषणविशेष्योभयभागठयवस्थितौ कथं ठयव-
स्थितासत्त्वं लक्षणं नहि विनश्यदवस्थेनापि ज्ञानेन यौगपद्यं
नाङ्गीक्रियत इत्यत आह- । “नचे”ति । हाधोद्भावनाकाले
हि साध्यव्यतिरेकस्य प्रमाणेन बोध्यमानत्वमवश्यमभ्युपेय-
मन्यथातद्गर्भबाधानुद्भावनापत्तेः (१) तथा च तदुत्तरं पक्ष प्रती-
तिर्वाच्या सा च कथं विशेषदर्शने सति स्यादिति विनश्यदव-
स्थयापि तथा न यौगपद्यमित्यर्थः बाधावतारानन्तरं पक्षप्रती-
तिर्विवक्षिता न तु वैपरीत्यमित्यत्र विनिगमकमाह । “अ-
न्यथे” । त्रियदि साध्यव्यतिरेकप्रमा पूर्वकालीना न विवक्षिता

(१) तद्व्यतिरेकगर्भबाधानुद्भावनापत्तेः, स साध्यव्यतिरेको
गर्भे यस्य बाधस्य तस्य अनुद्भावनापत्तेरित्यर्थः ।

तदा ब्रह्मादेः पक्षतयोपदर्शनकाले (१) प्रमाणबोध्याभावात्
 कथमुद्घाटयेत् विशेषणीभूतस्य बाधस्य त्वया तदानीमनम्
 पगमादित्यर्थः यत्तु विनश्यद्विनश्यदवस्थयोः क्षणमात्रं
 भावेऽपि नोद्घावनकाले साहित्यमिति ठ्याख्यानां तद्विषय
 शङ्कोत्तगाभ्यामसंस्पृशदिति बोध्यमानत्वमिति वर्तमानतया
 निर्देशो विशेषणत्वलाभाय ।

मू० * न च वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं
 भवति किन्तुपलक्षणम् उपलक्षणेन चासतापि वा
 वच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवत्तो देवदत्त
 गृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्तगृहा
 व्यवहारकाले इति * ^bयतस्तत्रोपलक्ष्यो देवदत्तगृ
 हस्य स्वाभाविको विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले तेन
 काकवत्ताभावेऽपि तस्मादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः
 तु तत्रापक्षसत उपलक्षणस्य कारणत्वं अत्र तु व्य-
 क्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगमत्वम् अनुगतं
 किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्ष्यामहे ।

टी० ॥ ननु साध्याऽप्यतिरेकप्रमापक्षप्रतीत्योर्यदि न यौ-
 पयं तथाप्यनन्तरत्वं (२) मुपलक्षणमस्तु तस्य हि स्वासत्त्व-
 लेऽपि व्यवर्तकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति-। "न च वाच्यमिति"
 काकवत्तया अस्त्येति शेषः दाष्टान्तिके दृष्टान्तवैधर्म्याह-
^b "यत इति" । यथा तत्रोत्तगात्वादिकमुपलक्ष्यतावच्छेदकमस्ति
 न तथा प्रकृते ब्रह्मादेः प्रत्येकमुपलक्ष्यत्वेननुगम इत्यर्थः तथा-
 दाय उत्तगात्वादिक विशेषमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः ठ्या-
 वृत्तप्रतीतिः तथाऽपि सात्वस्यैव ठ्यावृत्तबोधकारणत्वं नत्वमस्ति

(१) बहिर्गुणोद्घाटयत्वादित्यादिस्थले ब्रह्मादेः पक्षतयोपदर्शनकाले
 इत्यर्थः । (२) अत्र मूलनैकवाक्यतार्थं "तु भवति, तथाच पक्षप्रती-
 ति विषयत्वम्"-इत्यध्याहृत्योपलक्षणमस्तिवति योज्यम् । यद्वा पक्षप्रती-
 तिलक्षणविशेषणविशिष्टानन्तरत्वस्योपलक्षणत्वे व्यवस्थार्ये विशेषणो-
 तपक्षप्रतीतेरप्युपलक्षणत्वम् ।

काकस्येत्य
 क्येन्मयान्
 कपरिचा
 सापीति
 मू० "अत
 तमं
 शति
 तस्य
 तम
 स्य
 ? *
 रण
 दि
 प्रत
 भेत्
 त

दोष इत्य
 तीतिवि
 नुसेयं त
 लक्षणस्य
 अभिम
 अत्रापि
 नैव वा
 भासत्त्वं
 अहेतु
 भाषः
 न्यत्वेन

(

काकस्येत्यर्थः काकसत्त्वकाले काकवन्तो देवदत्तगृहा इति वा-
क्येन्ययानुपपत्त्या काकपदस्योत्पत्तये लक्षणा प्रत्यक्षकाले च का-
कपरिचायितोत्पत्तयस्यैव विशिष्टप्रतीतिविषयत्वं नतु काक-
स्यापीति भाषः ।

सू० अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्तमाने लक्षणा-
त्मके साधने विशेषणासिद्धिदुर्निवारा एतेन पूर्वं
शङ्कितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थमुपा-
त्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य करणं दूषि-
तमायम् * अथ ब्रूषे प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्य
स्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट
? *-इति नैतदपि सुख्यम्, शब्दोपमानाभाससाधा-
रण्यात्तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीर्यामिति चेदेत-
दपि विचार्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं
प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् उत स्वरूप-
भेदः अथवान्योन्याभावः न तावदाद्यः ।

टी० ॥ ननु प्रतीत्योर्विशेषणत्वेऽपलक्षणात्वयोरभावे को
दोष इत्यत आह-। “अत” इति । प्रमाणशोधयमानपक्षप्र-
तीतिविषयांशव्यतिरेकत्वाद्यदा स्थापनानुमानस्यासाधकत्वम-
नुमेयं तदा स्वरूपासिद्धिः स्यादित्यर्थः यद्वा बाधस्येतरभेदे माध्ये
लक्षणास्य वाक्यार्थस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ ६ “एतेने”ति ।
अभिमतिरभ्युपगमः प्रमा वा आन्तिर्वैत्यादिष्विकल्पदोषेणेत्यर्थः
अत्रापि हेतुत्वेनाभ्युपगमो न प्रतिषादिनः तेन हेत्वाभासत्वे-
नैव सादिहेतोर्भ्युपगमात् नापि सादिनः प्रौढेन वादिना हेत्वा-
भासत्वाभिनतेनापि स्थापनाकरणात् प्रमा चासम्भावितैव
अहेतुत्वेन विशेषदर्शनानन्तरं हेतुत्वेन अमा(१) नवकाशादिनि
भाषः पूर्वं शङ्कते लक्षणे प्रत्यक्षाभासातिव्याप्तिवारणाय तद-
न्यत्वेन विशेषणं शङ्कते-। “अथे”ति ।

(१) अत्र “अपि”-शब्दमध्याहृत्य असस्याप्यनवकाशादित्यर्थः ।

सू० "तद्वेदकस्य धर्मस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् नापि
 तीयः ^bस्वरूपस्य परस्परव्यावृत्ततया लक्षणानौप-
 कत्वात् नापि तृतीयः ^cव्यतिरिक्तत्वस्यान्योन्या-
 भावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन तद्व्यव-
 दकत्वानुपपत्तेः * ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्य-
 न्याभावरूपविशेषणसम्माभिनिर्हृतं ^d"किं न
 प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं नच प्रत्यक्षाभासा-
 स्वात्मभ्य एव भिन्नाः तत्कथमुक्तस्य प्रसङ्गस्या-
 काशः अवगतमिदं त्वद्विवक्षितमेतदेव विचार्यते।

टी० ॥ ^a"तद्वेदकस्ये"ति । भेदो हि धर्मः कालात्यय-
 पदेशस्य लक्षण भवेत्तच्चाद्यापि न निर्वर्ण्यमिति ^bस्वरूप-
 स्ये"ति । स्वरूपभेदे हि ग्राह्ये लक्षणं नोपायः तदन्तरेणा-
 लक्षणं परस्परं स्वरूपभेदस्थितेरिति लक्षणप्रणयनानर्थक्य-
 त्यर्थः व्यतिरिक्तत्वमन्योन्याभाववत्त्वमात्रं वा प्रत्यक्षाभासा-
 दिप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वं वा आद्यदूषयति-। ^c"व्यति-
 रिक्तत्वस्ये"ति । अन्त्यमाशङ्क्य दूषयति-। ^d"किं नामे"ति ।
 प्रतियोगिविशिष्टस्यान्योन्याभावस्य प्रतियोगिनो विशेषण-
 सत्त्वादसत्त्वमिनिप्रत्यक्षाभासरहिते बाधितहेतौ तद्विशिष्ट-
 न्योन्याभावस्याप्यभाव एवेति सर्वकालात्ययापदिष्टाव्या-
 रित्यर्थः ॥

सू० किं प्रत्यक्षाभासादिभिर्विशेषितोन्योन्याभावस्त-
 योच्यते उत तैरुपलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासादिव्य-
 सक्तं मन्यसे आद्यस्तावन्न सम्भवति नहि प्रतिक-
 गिरूपविशेषणसहितोभावः क्वचिदप्यस्ति ततस्त-
 दूशस्य विवक्षितत्वे सर्वाव्याप्तिः द्वितीये तु ^eप्रत्यक्षा-
 भासादिभिरुपलक्षणैर्यदुपलक्ष्यमन्योन्याभावस्य स-
 रूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु बाधितानुमानेषु

साधारणमिति कथं नोक्तदोषप्रसङ्गः ^१अन्यदस्तु
सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगीत्वभावस्यासन्नेव तज्-
ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधात् वि-
शेषणं भवतीति चेत् * अयुक्तमेतत्,

टी० ॥ ननु प्रतियोगिनो न विशेषणत्वं येन घटान्यो-

न्याभावश्चति पटे घटाभावात्तदन्योन्याभावोपि न भवेदपि तूप-
लक्षणं तथाच नोक्तादोष इत्यत आह-। ^२“प्रत्यक्षाभासादि-
भिरिति । प्रत्यक्षाभासादिकालात्ययापदिष्टयोरेक एवान्यो-
न्याभावः स यथा कालात्ययापदिष्टे तथा प्रत्यक्षाभासादावपी-
त्युक्त एव प्रसङ्गोऽतिव्यापितरूप इत्यर्थः ननु देशतः कालतो
या असतोपि प्रतियोगिनो विशेषणत्वमेव तथाच नीपलक्षण-
पक्षोक्तातिव्याप्तिर्दोष इत्याह-। ^३“अन्यदस्त्विति । अन्य
द्रव्यगुणकर्मादि तथाच कालात्ययापदिष्टे प्रत्यक्षाभासासत्त्वेपि
तद्विशिष्टरूपतदन्योन्याभावः स्यादेवेति न सर्वाव्याप्तिरिति भावः ।

म० “विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमिहोपात्तं तच्च वि-
शेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति तथा सति विशे-
ष्यस्वरूपमेवोच्यतां वृथा विशेषणपदोपन्यासः तदु-
पन्यासे चान्योन्याभाववत्त्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत्तच्च
प्रत्यक्षाभासादेर्व्यवच्छेदस्य सङ्गाहकं ततश्च
विशेष्योदन्योन्याभावादधिकं किञ्चिद्वक्तव्यं तद्वि-
शिष्टमुपन्यस्यतां ^४सच यदि प्रतियोगी तदीयोभि-
धीयते तर्हि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः
प्रसक्तः विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमतिप्र-
सक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनकाले विशेष्याति-
रिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्तुं स-
शक्या अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषणं भवि-
तुमर्हति उपलक्षणं तु स्यात्तत्र चोक्तमेव ^५नचान्यो-

न्याभाव एको न भवति भिन्नप्रतियोगिनौ
भावौ तौ तथाच प्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपम्
देवेति सिद्धान्ताविरोधि, नच युक्तम् ॥

टी० ॥ विशेषणसत्त्वेऽपि विशेष्यस्यान्योन्याभावः

रुत्वाद्यादि लक्षणगमनमुपपादितं तदा विशेष्यमात्रवति
क्षाभासादावपि लक्षणसतिव्यापकमित्याह—^a“विशिष्टं तदा
दि”ति । ननूक्तं प्रतियोग्येव स्वज्ञानद्वारा व्यावृत्तबुद्धिं
द्विशेषणमित्यत आह—^b“स च यदी”ति । तर्हि विशेष्य
प्रतियोगिनोन्योन्याभावे^(१)देशतः, संसर्गाभावे च कालो
भावाद्विशिष्टस्याऽन्योन्याभावस्याभावः प्रसक्त इत्यन्योन्य
भावमात्रमवशिष्यते तत्रातिप्रवक्तृत्वेत्यर्थः ननु यदि
क्षाभासादिक्षानात्प्रययादिद्वयोरेक एवान्योन्याभावो भवेत्
प्रत्यक्षाभासान्योन्याभाववत्त्वं प्रत्यक्षाभासेऽपि स्यादिति
प्रसङ्गो भवेत्किं नाम प्रतियोगिभेदोऽन्योन्याभावभेदोऽपीति
आह—^c“नचे”ति ॥

सू० “उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एका
त्मतायाश्च भेदविरोध एव ततश्च येन रूपेण प्रति
योगित्वं तेन रूपेण भेदानवकाशाद्भिन्नप्रतियोगिता
कुतोऽन्योन्याभावस्य येन रूपेण भिन्नता तेनान्योन्या
भावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनोः^b भूतलसं
वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्वं
सन्योन्याभावं प्रति घटते वस्तुनोः * यथा वस्तुनो
भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया भूतल
संसर्गाभावं प्रति,

टी० ॥ अभावद्वैतं न सिद्धान्ताविरोधि नवा युक्तम्

(१) अन्योन्याभावे (गृह्यमाणे) विशेषणस्य प्रतियोगिनो देशतोऽपि
वादिन्यन्वयः । अयमर्थः—यो देशो घटीयऽन्योन्याभावेनोपपृच्छः स कदा
चिदपि तादात्म्येन घटात्मकप्रतियोग्युपपृच्छो न भवतीति । अन्योन्या
भावस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वाभावात् ‘कालतोऽभावात्’—इति नोक्तम् ।

मयमुपपादयति-। “उभय”सिति । घटपटतादात्म्यं प्र-
तियोगि वाच्यमन्योन्याभावे संसर्गाभावभेदकं तच्चात्यन्ता-
दि^(१)ति तदात्मीभूतौ घटपटावेव प्रतियोगिनौ तथाच तयो-
रेक्यात्क प्रतियोगिभेदो येनाभावभेदः । स्यात् किञ्च घटपटयोर्भे-
दोन्योन्याभावः सच ठयासज्यवृत्तिरेक एव वाच्यो भेदे प्रमाणा-
भावात् घटपटौ भिन्नावित्येकस्यैव भेदस्यान्योन्याभावात्मन
उभयविशेषणतया भानसम्भवे तद्भेदकलपनाया प्रमाणाभाव इति
भावः ननु घटपटयोर्यद्वैक्यं स्यात्तदा प्रतियोगिभेदाभावादभाव-
भेदो न स्यात्तदेवत्वसम्भवीत्याह-। ^b“नन्वि”ति । यथा घटभूत-
ठयोरसन्नपि संसर्गः प्रतियोगितावच्छेदकस्तथा तादात्म्यमपि
घटपटयोस्तथास्यात्तथाच तदात्म्यावच्छिन्नौ तावभिन्नाविति
कथं प्रतियोगिभेद इति दूष्टान्तेनोपपादयति-। “यथे”ति ।

सू० “तच्च यथान्यद् भूतल^(२)संसृष्टतया दृष्टं तथात्रापि
तावेव ^bसप्रकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ “सोयं त्वह-
र्शनाभिप्रायो नास्माकं निर्वाह्य इत्यास्तां विस्तरः
^dअपि च घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन चोभ-
यकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति अत्र तु
प्रत्यक्षाभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिनैककोटितास्तु
नाम यत्तु प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्ततया प्रतिपत्त-
व्यं तस्य केन रूपेणैककोटीकरणं न तावत् प्रति-
व्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण तेषामनन्ततया बुद्धिस्थीक-
तुं शक्यत्वात् “नापि यद्द्रूपतयोपात्तं विशेष्यं प्रत्य-
क्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं

(१) घटपटस्वरूपातिरेकेण घटपटतादात्म्यमसदित्यर्थः ।

(२) सम्बन्धितयेत्यर्थः ।

तद्रूपक्रीडीकृततयै^(१)वान्योन्याभावनिरूपणमिति
युक्तं तस्य रूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसङ्ग्राहकत्वात्
कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणमिति
धातुस्मात्स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वय-
वस्थापकमप्रतिसन्धाया न्योन्याभावनिरूपणमप्य-
मिति स्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह

टी० ॥ ननु तत्र घटान्तरं स एव वा घटो भूतलक्ष-
दूष्टः प्रकृते तु घटपटौ न कदापि तदात्मानाविति वैयर्थ्य-
आह-। “तत्रे”ति ॥ ^b“सप्रकारभेदावि”ति । घटपटयो-
प्रमेयत्वसत्त्वद्रव्यत्वप्रकारभेदसहितस्त्वयापि तादात्म्यमभ्यु-
नहि तत्प्रकारकृतोऽप्यनयोर्भेदस्तथाननुभवादित्यर्थः ।
तवानिर्वचनीयवादिनः कथमयं निरुक्तिग्रह इत्यत आह-
“सोयमि”ति । भवतु प्रतियोगिभेदादन्योन्याभावभेदस्य
प्रकृते स दुर्ग्रह इत्याह-। ^d“अपि चै”ति । यथा प्रत्यक्षा-
सत्त्वं प्रतियोगितावच्छेदकं तथा सकलकालात्ययापदिष्टम-
निष्टमधिकरणतावच्छेदकं किञ्चिन्न गृहीतमस्तीत्यर्थः ननु प्र-
णेन बोधितसाध्यविपर्ययकत्वं तादृशं रूपं निरुक्तमेव त-
स्यादित्यत आह-। “नापी”ति । तस्य रूपस्य प्रत्यक्षाभा-
सत्त्वात्कथमधिकरणतावच्छेदकत्वं स्यात्प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्ते-
तथात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

सू० “दूषितत्वात् धर्मभेदः कश्चिद्वृत्तव्यः नचासौ व-
शक्यः ^bशक्यत्वे वा तस्मादायव लक्षणव्यवस्थिति-
रस्तु कृतमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वकुयुक्त्या तदनेन
न्यत्राप्यतिप्रसक्त्युदाहरणान्यत्वेन व्यावर्त्तनं त-
णवादिनी भग्नस्य शरणमस्त्वं निरसनीयम्
एव भेदः कान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निर्वा-
मित्यभिप्रायेण तदादन्यत्वे सतीति विशेष्यमा-

(१) तद्रूपान्तर्भावेणैवेत्यर्थः ।

वैशेषिकहेतुं नैतदेवं येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे-
सति प्रमेयत्वादिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासादुपहस-
न्तिसन्त इति ॥

इति श्रीश्रीहर्षकृतखण्डने प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम

प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

— — —

टी० ॥ “दूषितत्वादि”ति । तस्यानन्तत्वात्प्रत्यक्षाभा-
ससाधारणत्वाच्चेत्यर्थः ननु निरूपणीयः स कश्चिद्गुणो यः
सकलकालात्ययापदिष्टसाधारण इत्यत आह—। “शक्यत्वे
वे”ति ॥ “वैशेषिकहेतुमि”ति । इतरभेदसाधकं लक्षणमि-
त्यर्थः ॥ उपहास्यतामाह—। “नैतदेवमि”ति । गुण इतर-
भिन्नः कर्मान्यत्वे सति सामान्यवत्त्वे चसति निर्गुणत्वात्
यन्नेवं तन्नैवमित्यादि एवं वैशेषिकेन प्रयुक्ते गुणो नेतरभिन्नः
प्रमेयत्वात् व्यभिचारि चेदिदं स्यात्तदा तत्तदन्यत्वेन विशेष्य-
मित्युपहसन्तीत्यर्थः ॥

इति प्रथमः परिच्छेदः ॥

सू० (१)*
नामि
मैवं,
प्रति
रणो
णीय
धीय
रूप
स्व
तत्र
प्रस
न्त
ती
सम्
द

दिग्विजय
यस्य। तत्र
त्रमपत्तिः
परमतेति

(
धकानि

(२)

वादिप्रति
स्य दुःख

खण्डनखण्डस्याद्यम् ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

सू० (१)* ननु यदि दुर्लभ्या हेत्वाभासास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि "बाधकानि भविष्यन्ति * मैवं, ^b(२) का पुनः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणं तथाहि । "भटिति^(३) संवरणे निग्रहस्थानेषु गतत्वेन परद्रुषितेत्यपि विशेषणीयत्वात् ^dकिञ्च स्वीकृत्येत्यनेनाभीष्टमात्रं वाभिधीयते अस्तित्वेनेष्टं वा आद्ये "केनचिद्रूपेणेष्टस्य रूपान्तरेण परित्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः ^fस्वीकारपूर्वकोऽस्वीकारस्त्यागः * नच रूपान्तरेण तत्र स्वीकारस्ततस्त्याग एवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्गः * इति चेन्न, ^gस्वीकारस्यापि त्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थं तत्त्यागेपि च नाद्यद्वितीयौ अस्तित्वेनेष्टस्य रूपान्तरेण सर्वत्रैवानिष्टत्वसम्भवात् ॥

टी० ॥ "बाधकानी"ति । अद्यैतबाधकानीत्यर्थः यद्वा दिग्विजयकौलुक्बाधकानीत्यर्थः निग्रहस्थानेषु प्रतिज्ञाहानेः प्राप्तिरप्यत्र प्रथमं तामाक्षिपति-। ^b"का पुनरि"ति । परित्यागमात्रमपत्तिद्वारं तेपीत्यर्थः । अस्तमुक्तपरित्याग इति तदप्यनूद्य त्यक्ते परमतेतिव्यापीत्युक्तं स्वीकृतेति स्वीकारश्च विशिष्ट्याभिप्रायः ।

(१) प्रमाणतदाभासयोरद्वैताबाधत्वेपि निग्रहस्थानान्यद्वैतबाधकानि भविष्यन्तीति शङ्कते-नन्विति ।

(२) { सङ्कीर्णं खण्डनं पूर्वं प्रमाण तदभासयोः ।
निग्रहाणां निकेतानि क्रमशः खण्ड्यः-ऽधुना " }

वादिप्रतिवादिनोऽसामर्थ्यबोधकत्वं निग्रहस्थानत्वमिति सामान्यलक्षणस्य दुःखादावतिव्याप्तेर्विशेषलक्षणं दृष्टमित्युच्यते-केति-(३)आच्छादने ।

तो न्यथा शास्त्राभ्युपगमेन सामान्यतः सिद्धान्तस्याप्युक्त-
 तपरित्यागेति व्याप्तिः स्यात् ॥ ८० “कृत्तिती”ति । नैयायिके-
 नित्यः शब्द इति प्रतिज्ञातव्ये प्रमादान्नित्यः शब्द इति प्र-
 ज्ञाय स्वयमेव त्यक्ते प्रतिज्ञाहानिस्तावन्न भवतीति तत्रा-
 व्याप्तिवारणार्थं परद्रूषितेति विशेष्यमित्यर्थः अस्तु तदपि वि-
 षयमिति चेत्तर्हि लक्षणकर्तुर्हृत्वन्तरनिग्रहापत्तिः प्रथममविशि-
 स्यैवोक्तत्वात् विशेषणान्तर्भावेऽपि दोषमाह- ८१ “किञ्चे”ति
 “केनचिदि”ति । गुणत्वेन स्वीकृतस्य शब्दस्य नैयायिकेन नि-
 त्वेन परित्यागे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः ननु नित्य-
 शब्दस्य तदा स्वीकार एव न जातो तस्तत्र परित्यागोऽपि नास्ति
 ति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते- ८२ “स्वीकारे”ति । परित्यागपद-
 न्तर्भूत एव चेत् पूर्वस्वीकारोऽपि तदा परित्याग इत्येवास्तु स-
 किं स्वीकारपदप्रक्षेपेणा जीत्याह- ८३ “स्वीकारस्ये”ति । स्वी-
 तेति पदत्यागेऽपि विकल्पितौ पक्षौ न सम्भवत इत्याह- ८४
 स्यागेऽपि चे”ति । आद्यपक्षस्य दूषितत्वेऽपि दोषान्तरदानाय पु-
 निषेध्यत्वेनोपग्रहः ॥ ८५ “रूपान्तरेणे”ति । नित्यत्वादिनेतरेण-
 मू० “संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे चैकस्यैव संयोग-
 स्यास्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् ८६
 च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेति प्रसङ्ग-
 द्रष्टव्यः “तस्यैव च तदैव तत्रैव तेनैव तथैवेष्टत्वाति-
 ष्टत्वे विवक्षिते अत्रेति चेत् ८७ एवं तर्हि कालमभ्यु-
 गम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् तत्र तदे-
 त्युक्तविशेषणस्यासम्भवात् ८८ नहि कालः काल-
 न्तरं स्वात्मानमेव बाध्यास्ते ८९ काले तदेति विशेष-
 णस्य (१) प्रतिक्षेपेन्यत्र च प्रक्षेपे लक्षणस्यैकताङ्गति-
 टी० ॥ स्वीकारपरित्यागयोरेकरूप्यावच्छेदेनापि वि-
 ज्ञायां दोषमाह- ९० “संयोगे”ति । देयकालभेदेनैकस्य स्वीका-

परित्यागी चातिप्रसङ्गकाश्रित्याह ^b“एवं चे”ति । ननु देश-
कालपुरुषाद्यभेदेन स्वीकारपरित्यागी विवक्षिताश्रिति नाति-
प्रसङ्ग इत्याह-। ^a“तस्यैवे”ति । असम्भवदप्येतदभ्युपगम्य दूष-
यति-। ^d“एवं तर्ही”ति । कालोस्तीति प्रतिज्ञाय कालो ना-
स्तीति ब्रुवन्नपि प्रतिज्ञाहान्या न निगृह्येतेत्यर्थः अत्र हेतुमाह-।
“तत्रे”ति । तत्र काले तदेत्युक्तविशेषणाभावादित्यर्थः ॥
“नहो”ति । कालान्तरस्याभावादात्मन्युपपासस्यात्माश्रयदु-
ष्टत्वादित्यर्थः यद्यपि काले कालाभ्युपगमेपि न दोषः अभ्यु-
पगमस्य अत्र निवृत्त्यनन्तत्वेनाप्युपपत्तेः किञ्च तदेतिविशेषणस्य
कालाभ्युपगमपरिहाराश्रयत्वेन कालस्याधिकरणत्वे तात्पर्यं
तौ च कालतोभिन्नावेवेति न विरोधः किञ्च कालेपि कालो
वर्तते एव अन्यथा कालस्यावर्तमानत्वापत्तेः स्वावच्छिन्नकाल-
वृत्तित्वस्यैव कालस्य वर्तमानत्वात् तथापि तादृष्यमपि(१)
खण्डनीयमेवेति भावः ननु काले प्रतिज्ञाहानिस्तदेतिविशेषणम-
पहायैव लक्षणीयेत्यत आह-। ^g“काले”इति ॥

सू० “कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वे तद्वदन्यत्राप्यदो-
षत्वापातः ^bयदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च
* “तदेति तत्कस्याकालो विवक्षित(२) ?-इति चेन्न,
^dतच्छब्दस्यै(३) कव्यक्तिपरत्वे लक्षणाननुगमः “वा-
दादित्वेन सास्ये कदाचिदपि तद्विपरीतवादान्त-
राकरणप्रसङ्गः ^fएवं तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्ट-
व्यस्य उक्तपदस्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य ।

टी० ॥ ननु कालनास्तिताभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिरेव न
भषतीति नाठ्याप्तिरित्यत आह-। ^a“कालं प्रति चे”ति ।
लक्षणेऽप्यसम्भवदोषमाह-। ^b“यदैवे”ति । ननु यदा तदेति पदे

(१) “यदैव स्वीकारस्तदैवाऽस्वीकार”-इत्यनेन वा वर्तमान-
त्वखण्डनेन वा साधारणखण्डनकोट्या वा खण्डनोपमित्यर्थः ।

(२) विवक्षित इत्यत ऊर्ध्वं नैकक्षणकालोयेनासम्भवाश्यादिति
पूरणीयम् । (३) कथैकव्यक्तिपरत्वे-इत्यर्थः ।

नैकक्षणपरे येनासम्भवः स्यात् किन्तुवेककथावच्छिन्नः कालः
 श्यामभिधीयते इत्याह-। "तदेती"ति । एकमात्रकथापरे
 तच्छब्दस्य कथान्तरप्रतिज्ञाहान्यनुग्रह इत्याह-। "तस्य
 ष्दस्ये"ति । ननु वादे स्वीकृतस्य वादे एव परिहारे प्रतिज्ञा
 हानिरिति नानुगम इत्यत आह- "वादादित्वेने"ति । वाद
 न्तरस्वीकृतस्य वादान्तरे परिहारे प्रतिज्ञाहानिः स्यादिति
 जल्पवितरहाप्रतिज्ञाहान्यनुग्रहः तत्कथाप्रक्षेपेप्येवमुक्तं
 थाप्रदप्रक्षेपेपि प्रतिज्ञाहानिर्दोषः स्यादिति भावः ॥ "पूर्वा
 ति । तथेति यदि प्रकारविशेषो विवक्षितस्तदा प्रकारान्तर
 स्वीकारस्यागयोरनुपपत्त्युग्रहः प्रकारसामान्यं चेत्तदा किञ्चिद्
 णाभ्युपेतस्य रूपान्तरेण त्यागेपि हानिः स्यादित्यर्थः स्वीकृ
 पस्तिथागमात्रस्यैव दोषत्वेऽपसिद्धान्तकथावर्तनार्थमुक्तविशेष
 ठ्यर्थमित्यर्थः ॥

सू० "विरुद्धन्यायेनासमर्थविशेषणत्वस्य एवं सर्वत्र नि
 हस्याने द्रष्टव्यमिति सङ्क्षेपः ^bप्रतिज्ञाहान्यादीना
 दिपदेनापि किं रुद्धं ह्यते * प्रतिज्ञान्तरादि ? इति
 चेन्न, ऽप्रतिज्ञान्तरमेव निरूपयितुं न शक्यते तद्वत्
 "स्वोक्तस्य ^dपरदूषितस्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्त
 विशेषणवतोभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणं तथा
 हि ^gयत्र वादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागे
 भिहितः परेण च निर्विशेषणोक्तप्रान्त्या दूषितस्ततो
 वादी प्रथममभिहितं सविशेषणशैवोपन्यस्येदृशं
 योक्तं नतु निर्विशेषणमतो निरनुयोज्यानुयोज्य
 भवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गतत्वादिति
 व्यापकमेतत् * ^hपूर्वानुक्तविशेषणत्वं तत्र नास्ति
 तत्कथमतिव्याप्तिः ? *—इति चेन्न,

(१) विप्रतिपत्तिः=विपरीतप्रतिपत्तिः । (२) निग्रहण
 नयोः=प्रतिज्ञाहानि-प्रतिज्ञान्तर-खण्डनयोरित्यर्थः ।

टी० ॥ “विरुद्धे”ति । साध्याभावसामानाधिकरण्याभा-
वस्य दोषत्वे नियमांशवैयर्थ्यवदित्यर्थः तत्रासाधकतासाधने
विशेषणवैयर्थ्यमत्र त्वप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्योरुक्तयने इति भावः ॥
निग्रहखण्डनयोः सङ्गतिमाह-। “प्रतिज्ञाहान्यादी”ति ॥
कृत्तिसंवरणेन पूर्वानुक्तविशेषणाभिधानेतिठ्यासिद्धारणाय-
ह-। “परद्वयिभस्ये”ति । उदासीनेन तादृशविशेषपूरणेति
व्याप्तिवारणाय-। “स्वीकृत्ये”ति । हेत्वन्तरव्यवच्छेदायाह-।
साध्यभागस्ये”ति । प्रयोज्यभागे विशेषणपूरणात् प्रतिज्ञान्तरं
प्रयोजकभागे तत्पूरणे च हेत्वन्तरमिति विभागात् अश्रुतवि-
शेषणवादिनं प्रति कदाचिदुक्तमप्यनूद्यत इति तद्वारणाय-।
“पूर्वानुक्ते”ति । गूढाभिर्ज्ञान्यद्वयति-। “यत्रे”ति । यत्रो-
क्तमेव विशेषणं पुनः आचयति तत्रातिठ्यासिरित्यर्थः ॥ आश-
यमविद्वान् शङ्कते-। “पूर्वे”ति ।

मू० (१) “प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य (३) पूर्वं स्थितत्वात् (४) विशे-
ष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् (५) क्रमायातं तावता
विशेषणानुक्तयतिप्रसङ्गस्य (६) “विशेष्योक्तिकाले *
विशेषणानुक्तिर्विवक्षिता ? *-इति चेन्न, “एककर्तृ-
काया वाचो युगपदसम्भवेन सर्वत्र (८) तथाभाव-
स्यैव भावात् * विशेष्योक्तेरनन्तरकाले ? * इति
चेन्न, “नीलोत्पलमित्यादौ पूर्वनिपातिविशेषणे तद-
भावात् * विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्वकाले ? *-इति
चेन्न, “उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात् * अव्य-
वहिते ? *-इति चेन्न, “बहुविशेषणके तदभावात् ।
टी० ॥ आशयमुदाटयति-। “प्रथमोक्तेरिति । अनू-

द्यमानमपि विशेषणं प्रथमाभिधानात् पूर्वमनुक्तमेवासीदित्यर्थः
(१) प्रथमोक्तेरित्यतः प्रागनूद्यमानेत्यपि ज्ञेयम् (२) पूर्वं
स्थितत्वात्-इत्यस्य विशेष्योक्तेः । प्राक् स्थितत्वादित्यर्थः । (३) विशे-
षणानुक्त्या कृतस्यातिप्रसङ्गस्येत्यर्थः । (४) विशेष्योक्तिकाले विशेष-
णानुक्तेरेव सत्वादित्यर्थः ।

गूढाभिसन्धिः शङ्किनाह-। ^b“विशेष्ये”ति ॥ यथाश्रुते विदुमन्दो
यति-। “किमायातमि”ति । अनूद्यमानस्य विशेषणस्य प्र
मनुक्त्या यः प्रसङ्गः कृतस्तत्र किमायातमित्यर्थः पृ
स्वाभिसन्धिमाह-। “विशेष्ये”ति । अनूदिनविशेषणस्य
न तदानुक्तिरित्यर्थः कालस्यैकोपाध्यवच्छिन्नतामादाया
“एके”ति । विशेष्याभिधानकाले विशेषणाभिधानं न क
वचसः क्रमभाविट्वात् तथाच विशेष्योक्तिकालानुक्रमेण वि
षयं सर्वत्रोच्यते इति विशेषणमात्राभिधाने एव प्रतिज्ञा
स्यादित्यर्थः ॥ “नीलोत्पलमि”ति विशेष्योक्त्यन्तरानुक्र
शेषणोक्तौ तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः विशेष्योक्त्यवहितपूर्व
लानुक्तविशेषणोक्तावतिठ्याप्तिमाह-। “उत्पलमि”ति ।
पूर्वत्वमुत्तरत्वं वा न विवक्षितं येनोक्तातिव्याप्तिः स्यादिति
व्यवहितत्वमात्रमित्याह-। “अव्यवहिते”इति । एकविशे
णाभिधानापेक्षया बहुविशेषणके व्यवधानस्यावश्यकतया त
तिठ्याप्तिरित्याह-। “बहु”ति ।

सू० * “विशेषणाभिधानोचितकाले ?”-इति चेन्न, ^aना
विशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तित्वाद्वाचः क्रमेणभि
धीयमाने य एकविशेषणाभिधानकालः सोऽपरेण
मपि विशेषणाभिधानानां योग्यो भवत्येवेति तदा
न्येषां क्रमभाविनामभावात्सैवातिव्याप्तिः * “सर्व
स्मिन् योग्ये काले ?”-इति चेन्न, ^dदूषणानन्तरका
लस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः “दूषणपूर्वका
लस्य तथाभिसन्धौ च दूषणानन्तरभाविन्या
विशेषणोक्तिव्यक्ते स्तदानीमभावात् पूर्ववदति
ठ्याप्तिः ॥

टी० ॥ व्यवहितोपि कालो बहुविशेषणके विशेषणाभि
धानोचित एवेति नातिठ्याप्तिरित्याह-। “विशेषणे”ति ।
सुराभ नीलमुत्पलं विकशिमानोहरमलिपटलपीयमानमकर

विशेषणे
व्यक्त्यभ

(१)

विन्दुमन्दोहमित्यादावन्योन्यविशेषणोक्तिकालानुक्तः न्योन्यवि-
शेषणोक्तौ पुनः सैवातिव्याप्तिरित्याह- । ^६“नानाविशेषण-
के”ति । विशेषणाभिधानयोग्ययावत् कालानुक्तविशेषणोक्तौ
प्रतिज्ञान्तरं नाव्यत्रेति शङ्कते- । ^७“सर्वस्मिन्नि”ति । एव तर्हि
दूषणोत्तरकालेपि विशेषणोक्तौ प्रतिज्ञान्तरं न स्यादित्याह- ।
^८“दूषणे”ति । ननु दूषणोत्तरकालो नियन्त्रापादकतया न विशे-
षणोक्तियोग्यं किन्तु पूर्वकाल एवेत्यत आह- । ^९“दूषणपूर्वका-
स्त्ये”ति । उक्तस्यैव विशेषणस्याश्रवणाद्वादिना दूषणे कृते
पुनस्तद्विशेषणोक्तिर्या सैव दूषणपूर्वकालीना व्यक्तित्वं भवति
तथा च तस्यां दूषणपूर्वकालीनविशेषणोक्ता ^(१)वतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः ॥ ^{१०}“तदानीमि”ति । दूषणपूर्वकाले इत्यर्थः ॥ ^{११}“पूर्व-
वदि”ति । परेण निविशेषणश्रमाद्दूषितस्थलवदित्यर्थः ॥

सू० * “सर्वस्यास्तस्यास्तज्जातीयाया विशेषणोत्तेरभावो
विवक्षितः ? *—इति चेन्न, ^{१२}व्यक्तीनामभावप्रतियो-
गिभूतानां सर्वासां पथक् प्रमाणेन केनाप्यस्मादुशा
प्रत्येतुमशक्यतया भावानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञा-
नादसिद्धिप्रसङ्गात् ^{१३}सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः
प्रतिभान्तीति च निरस्तमनुमानखण्डनासवरे “इतेन
पूर्वमविशिष्टोक्तस्त्येति विशेषणं प्रक्षेप्तव्यमिति नि-
रस्तम् ^{१४}उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथम-
मविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात् ^{१५}किञ्च प्रथम-
मविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षि-
प्यते तदा भवतो हेत्वन्तरं स्यात्तथापि तदभावे वा
^{१६}अस्मापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम् ॥

टी० ॥ ^{१७}“सर्वस्या” इति । प्रकृते विशेषणपूर्वकालीना
विशेषणोत्तरस्त्येवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः सकलविशेषणोक्ति-
व्यक्त्यभावस्य दुर्गन्तया तद्वर्गलक्षणस्यापि दुर्निरूपणत्वमि-

(१) दूषणं पूर्वकालीनं यस्या विशेषणोक्तेः वा स्यात्तस्याप्यर्थः ।

त्याह-। ^b“व्यक्तीनामि”ति । ननु विशेषणोक्तव्यक्त्यपेक्षया
 प्येण सामान्यलक्षणया भासन्ते एवेति कथं प्रत्येतुमशक्यं त
 आह-। ^c“सामान्ये”ति । ननु पूर्वमविशिष्टं नोक्तं परे
 न अतमित्यन्यत् तथाच कथं तत्रातिव्याप्तिरित्यत
^d“एतेने”ति । उत्पल नीलमित्यत्र पूर्वमविशिष्टस्यैवातिव्याप्ति
 मिति तत्रातिव्याप्तिरित्याह-। ^e“उत्तरे”ति । लक्षणे प्रयोगश्च
 विशेषणनिर्देशेन प्रक्षिपतो लक्षणवादिना एव हेतुत्वात्
 हस्यानमित्याह-। ^f“किञ्चि”ति ॥ ^g“समापी”ति । यद्यपि
 नवादिने प्रतिज्ञान्तरं नोद्धावितमस्ति येनायमनुयोगः स्यात्
 तमेव ^(१)प्रति सिद्धान्तना प्रतिज्ञान्तरं व्यवस्थाप्यते इत्येव

सू० * अथ प्रथममेवेदं विशेषणमुपादाय त्रयी
 *—तथाप्यव्याप्तिः ^bप्रथमं सविशेषणमुक्त्वा वि
 षणवैयर्थ्यभ्रमेण भट्टितिसंवरणान्निविशेषणे उच्यते
 परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैव प्र
 ज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः ^(१) ^dस्वपरमाध्यक्ष
 दानां विवेचने व्यक्तौ पतनादव्याप्तिश्च प्रकाश
 दिलभ्यतया प्रागनुक्त विशेषणस्य भ्रान्तपरदूषित
 प्रकरणलभ्यविशेषणवत्तयानुबदतोपि सद्वादेतिप्र
 अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकरणेषु दोषः ^१परि
 न्नातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेः ^२इति
 स्वयमूहनीयं प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किञ्चि

(१) तं खण्डनिकं प्रत्येव सिद्धान्तना=निग्रहस्थानाय
 गन्तुं, प्रतिज्ञान्तरं व्यवस्थाप्यमानं त्वस्थेवेत्यर्थः । यदि प्रकृते वि
 न्ती खण्डनिक एवेत्याग्रहस्तदा ‘प्रतिसिद्धान्तना’-इति पदवि
 कर्तव्यः । (२) यत्र प्रथमं पार्थिवपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा
 ह्येयभिधाय पुनरनित्यस्वरूपविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्य तूष्णं विशेष
 मेव प्रयुङ्क्ते पार्थिवपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा इति तत्रच
 दूषिते यत्पुनरनित्यस्वरूपविशेषणोपादानं तत्प्रतिज्ञान्तरमिति
 तिच्यामिष्यात्प्रथममविशिष्टोक्तस्येति विशेषणाभावादिति भावः ।

* प्र
 टी०

मया लक्षण
 प्रमाह-।
 ति । ^c“नै
 वादित्यर्थः
 षणवतोभि
 च विवि
 त्याह—
 पत्तौ शब्दे
 शनायां
 “प्रकरणा
 प्रकृते प्रक
 व्याप्तिरि
 प्रतिपादि
 ति । उक्त
 व्याप्तिरि
^h“इत्या
 भावः परे
 नीयांशस
 प्रकरणम
 स्य सर्व
 यथाकथ
 वार्थविशे
 सू० यत
 वि

(१) प्रति
 स्यनुपपत्त्य
 निर्वक्तुम
 खण्डनो

* प्रतिज्ञाविरोधादि ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ ननु पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणमहिममेव
 मया लक्षणं प्रणीतमिति कुतो नम हेत्वन्तरमित्योपाहृत्य ठया-
 मिसोह-। “अथे”ति । अठ्यामित्येव स्फुटयति-। ८. “प्रथममि”
 ति । ८. “नैवमि”ति । पूर्वमविशिष्टोक्तत्वस्य विशेषणस्याभा-
 वादित्यर्थः स्वोक्तस्य परदूषितस्य आध्यक्ष्यस्य पूर्वानुक्तविशे-
 षणवतोभिधानसितिनक्षणे स्वपदं परपदं आध्यपदं पूर्वपदं
 विविच्यमानं व्यक्तिविशेषपरं भवेदित्यननुगमो दोष
 इत्याह-। “स्वपदे”ति । वर्णात्मकं शब्दमधिकृत्य विप्रति-
 पत्तौ शब्देऽनित्य इति प्रतिज्ञाया ध्वन्यात्मके सिद्धपाधनदे-
 शनायां वर्णात्मकं एव पक्षीकृत इत्यत्रातिव्याप्तिरित्याह-।
 “प्रकरणादी”ति । सद्भादे समुचितवचने-। ९. “अनुक्ते”ति ।
 प्रकृते प्रकरणपरिप्राप्तया विशेषणं प्रतिपादिन^(१)मेवेति नाति-
 व्याप्तिरित्यर्थः ॥ यत्र परः प्रकरणापातत्वं न प्रतिपद्यते तत्र
 प्रतिपादितत्वं नास्तीत्यतिव्याप्तिरेवेत्याह-। “परस्मिन्नि”
 ति । उक्तस्यापि विशेषणस्य यत्र परेण न श्रवणं तत्राप्यनि-
 व्याप्तिरित्यर्थः अथ प्रतिपादनयोग्यता । अवज्ञिता तत्राह-
 “इत्पादी”ति योग्यताविरोहस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति
 भावः परोक्तदूषणोद्गाराय पूर्वानुक्तविशेषणवनः पूर्वोक्तस्य साध-
 नीयांशस्य प्रतिपादनं प्रतिज्ञान्तरं स्व-^(२)। नाद्य-पूर्वं पदानां
 प्रकरणमभिधेयाहारादिना तत्तद्विशेषणाणामर्थप्रतिपादकत्व-
 स्य सर्वसिद्धतया खण्डनसिद्धमनवकाशमेव यद्यपि तथापि
 यथाकथञ्चित्^(३)खण्डितमन्यथा प्रकृतलक्षणात् खण्डनिकस्यै
 वार्थविशेषप्रतिपत्तिर्न स्या^(४)दिति ।

मू० यत “एकवक्तृकैकवाक्यांशयोर्मिथो व्याघातः साध्य-
 विपरीतव्याप्तत्वोद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञावि-

(१) प्रतिपादितम्=ज्ञापितम् । (२) स्वपरनाधेयत्वादितः प्राग् यद्यपो-
 त्यनुसृत्य सम्बन्धनोपसृ । (३) यथा कथञ्चित्=सर्वविद्वान्तमपि तेषां
 निर्वक्तुमशक्यत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । (४) ‘न स्यात्’-इत्यतोऽग्रे ‘तथा च
 खण्डनोपार्थविशेषज्ञानाभावात्खण्डनमपि तस्य न स्याद्’-इति शेषः ।

यथा परेणोक्तोर्थस्तथा मिथो व्याघातक

क्वचिन्मिथो व्याघातकत्वमप्रमाय न वक्तुं

टी० ॥ किञ्च स्वयोच्यते प्रकृते घटतदभावेरेक
नास्तीति न विरोधस्तत्र तदुभयैकदेशवृत्तित्वं प्रमितं
आद्ये तयोः सामानाधिकरण्येन प्रमाणप्रवृत्तौ रूपरसवद्वि
एवेत्याह-। “तदे”ति ॥ द्वितीये स्वाह-। ७ “अप्रामाणिकमि
ननु माता अन्वयेत्यादौ सातृत्वबन्ध्यात्वयोः सामानाधि
मभिधीयमानं विरुद्धमित्युच्यते ननु तदुभयसामानाधि
मेतावता प्रमीयते इति शङ्कते-। ८ “अथे”ति । तदुभय
नाधिकरण्यं वाक्यविषयत्वेनापि यदि प्रमितं तदा प्रमित
विरोध इत्याह-। ९ “कथमपी”ति । वाक्यावच्छेदकत्वेनापीत
एतदेवाह-। १० “यथे”ति । यद्वा प्रकारान्तरेणापि प्रमितस्वभा
“यथे”ति । यथा परेणोक्त इति हि सामानाधिकरण्येन
णोक्तस्तथाच मिथो व्याघातकत्वमनयोरित्यभिधानं नि
व्याघातकत्वाप्रमितौ न स्यादित्यर्थः ।

सू० * “प्रसज्यते मिथो व्याघातो न प्रसाध्यते ?”

चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसज्यितुमपि भवता

क्यत्वात् * “सा प्रमायि अप्रमयैव तद्व्यवहारः”

चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं क

नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्तिरावर्तते

“अनेकत्र नियतयोरेकत्र प्रसज्जनम् ?” इति चे

“प्रसज्जकस्य तद्द्वयस्यैकत्र स्थितिनियतताप्रमिता

वविरोधस्यानेवभावे चानापादकत्वस्यापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु प्रसज्जमात्रं व्याघातस्य क्रियते स च परा

पगममात्रप्रयुक्त एव ननु तत्प्रमाप्रयुक्तः परस्याभ्युपगमोपि

प्रमिते एव विषये तदभावेपि तद्दर्शनादन्यथा आपाद्यभा

(१) बह्व्यभावादिनाऽऽपादकेनाऽऽपाद्यस्य धूमाभावादेः प

वाधो न स्यादित्यर्थः ।

न ह्यात्तथाच गतं तर्कमात्रेणेति शङ्कते- । “प्रसज्यते”
 इति । प्रसज्यमानस्य (१) तत्र परं बाधस्तर्कगुणो नतु सार्वत्रिकः
 तथाच क्वचिदपि प्रसज्यनीयस्य प्रसितत्वं बाधपमन्यथा प्रसज्यकप्र-
 सज्यनीययोर्बाधपत्यग्रहे मूलश्रैणित्यमेव तर्कस्य स्यादित्याह- ।
 “क्वचिदपी”ति । पराभ्युपगममात्रादेव प्रसङ्गः प्रवर्तते ज्ञान-
 मात्रतन्त्रो हि व्यवहारो नतु प्रमात्रात्रतन्त्रः कथमन्यथा शुक्ति-
 रगततादात्म्यं विधेयत्वेन अमे निषेधयत्वेन तद्वाचे ऽयध-
 द्वियेतेत्याह- । “मा प्रमायी”ति । नैयायिकमते प्रसितमेव
 व्यवह्रियते मतान्तरमादाय चेदुच्यते तदाज्ञासञ्ज्ञानं सर्वत्र सुल-
 ममित्यप्रामाणिकं मिथो ऽयाचातकत्वं क्व नाम नास्तीति यदुक्तं
 तदेवावर्तत इत्यर्थः ननु ऽयाह्न्यमानयोरर्थयोः स्वस्वस्थाने
 प्रसितयोरेकत्र प्रसज्यनं क्रियते नतु प्रसज्यने तदुभयसामाना-
 धिकरण्यप्रमा तन्त्रमित्याह- । “अनेकत्र”ति । विरुद्धयोरेकैक-
 मात्रप्रसज्यनं नानिष्ठं मिलितोभयप्रसज्यनं च तद्व्याप्यधर्मग्रहा-
 धीनं तथाच तादृशठयाप्यप्रमाया ऽयापकप्रमाग्रीठये क्व विरोध-
 सत्प्रसितौ च नापादनमपीत्याह- । “प्रसज्यकस्ये”ति ।

सू० * “एकैकमव्याप्याभ्यां पृथक् पृथक् तयापादनम् ? * -
 इति चेन्न, ^१ एकैकमव्याघातात् * अर्थाद्द्वयं स्यादिति
 चेत् ? * - ^२ अर्थापत्त्यर्थत्वेनैवा (१) व्याघातात् “अ-
 र्थादापादनं न साधनम् ? * - इति चेन्न, “मिथोविरो-
 धित्वेन तर्कभासत्वापत्तेः” इष्टापादनाच्च ^३ “मिथो
 व्याघातात् कथं तथा स्यादिति ? * - तन्न, “तद्द्वय-
 धर्मकत्वादव्याघातापत्तेः धर्मिणिप्रमापेक्षायां व्या-
 घातात् ॥

टी० ॥ तदुभयं विरोधिद्वयं मिलितं नापाद्यं किन्तु

(१) प्रसज्यमानस्य = बह्व्यभावादेः, तत्र = पर्वतादौ, परं = केवलं,
 बाधस्तर्कगुणो, नतु सार्वत्रिकः = हृदादावपि बाधस्तर्कगुण इत्यर्थः ।

(२) अर्थापत्तिप्रमाणसिद्धत्वे नैवेत्यर्थः ।

टी० ॥ “निग्रहे”ति । तयोः कथातदुद्देशो निग्रहः
 ह्यारमात्रावधित्वादित्यर्थः ॥ ^b“स एवे”ति । स्वपक्षसमाधि-
 वेत्यर्थः “का नो ह्यनिरि”ति । प्रकृतदोषे त्वया समाधि-
 खण्डनान्तरस्य स्यात्तत्तारणीयत्वात् समाधेरेव वा पुनरा-
 करिष्यमाणात्वादित्यर्थः प्राथमिक^(१) समाध्यभिधानापा-
 दघटमेवापाततः प्रतिबन्दिफलमिति शङ्कते-। ^d“भवानि”
 भवेदेवं यदि सम तदभिधानाधिकारः स्यात्तत्वेव नित्य-
 “सये”ति । ननु तुल्य एवायं दोष इति प्रतिबन्दि-
 त्वया कथं न समाधेयमित्यत आह-। ^f“नही”ति । आ-
 क्रमेणैव कथायां साधनदूषणयोरभिधानमुचितं तथा-
 तद्दोषसमाधानं न स्थेयानुविधेयाकाङ्क्षितमित्यर्थः ननु प्रति-
 न्दिदानेन त्वयि समाधानभावं विध्यस्य स्यात् स्वदोषः स-
 हितमाय एव स्वपक्षपक्षपातेनापि तद्दोषसमाधित्वात्सा-
 श्यकत्वादित्याह-। ^g“अथे”ति ॥ ^h“तन्निष्ठकृणे” इति । अ-
 कथायामयं दोषस्तवैव समाधेयो न समापीति निष्ठकृणे इत्य-
 मू० “नहि सत्पक्षे चेतसमाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षे-
 तेन भवितव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति * साम्या-
 वम् ? *-इति चेन्न, वैषम्यस्याभ्युपगमात् ⁱ“नि-
 तद्गतसमाधारणं रूपमादाय सदृशं प्रतिपत्ति-
 द्वान्तं वा तत्रसमाधिः स्यादत्र च त्वत्पक्षे पद-
 वान्न स्यात्तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधि-
 वत्रापीति निश्चेतुं शक्यते * “कोसौ तत्र विशेष-
 इति चेन्न, स्यात्साम्यप्रतं तदभिधानस्याप्रस्तुत-
 दित्युक्तत्वात् * ^j“चोद्यसाम्यात्समाधिसाम्य-
 इति चेन्न, दूष्यगतविशेषभावाभावविशेषित-
 दिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् ॥

(१) प्राथमिकस्य त्वदुक्तस्य समाधेर्वासाभिधाने कृति-
 सत्तावधमित्यर्थः ।

टी० ॥ यद्यावयोः प्रकृतदोषे समाधिसाम्यं स्यात्तदा स्या-
दप्येवं न त्वेवमित्याह-। “नही”ति । दोषसाम्यमेव समा-
धिसाम्यमाक्षिपतीत्याशङ्कते-। ^b“साम्यादि”ति । वैषम्यस्या-
वश्यकत्वेन बाधादाक्षेप एवायं न सम्भवतीत्याह-। “वैष-
म्यस्ये”ति । तदेवोपपादयति-। ^d“यदो”ति । यथा पक्षे तदे-
वपाथौ स्वव्याघातकत्वेन दूष्ये बाधस्थले प्रतिषन्दिग्रहे तत्रा-
साधारणम्बाधोन्नीतं रूपमादाय (१) यथा वा ज्ञानायापार्यप-
क्षेनाशवासप्रसङ्गे मीमांसकेन दोषे दत्ते तावप्यनाशवासप्रसङ्ग-
स्तुल्य इति प्रतिषन्दिग्रहे प्रमायस्य स्वतस्त्वं प्रतिसन्नसिद्धा-
तमादाय समाधिर्विषमः एवं सर्वत्रोन्नेयमित्यर्थः ननु तथापि
समाधिवैषम्यप्रयोजकविशेषोपदर्शनव्यग्रता महती तवैवेत्याह-।
“कोसावि”ति । पूर्वं समाधिगतो विशेष उक्तः सम्प्रति दूष्य-
गतं विशेषमभिधातुं शङ्कितमपि शङ्कते-। ^f“चोद्यसाम्यादि”
ति । चोद्यमेव न समानं येन समाधिसाम्यमाक्षिप्येतेत्यर्थः ॥

सू० यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येपिस-
त्तायां सत्ताभ्युपगमेनवस्थया तदाश्रये च तदभा-
वेन ^bएवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति । किञ्च परो-
द्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिषन्द्या प्रत्य-
वतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः किं यदिदं दोषतया परे-
णोद्भावितं तददूषणमदूष्येपि गतत्वात् उत दूष-
णमपि सन्नोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेमतत्वात् यथाहुः
^dतत्रोभयोरित्यादि ।

टी० ॥ दूष्यगतं विशेषं दूष्टान्तैर्नोपपादयति-। “यथे”ति ।
सत्तासाधनायोपन्यस्तः सद्व्यवहारः सत्तायामनेकान्तिकत्वेन
दूष्यस्तानानवस्थामप्रसङ्गकत्वरहितत्वं विशेषस्तादृशः सद्व्यव-
हारः सत्ताश्रये घटादौ ननु सत्तायामपीत्यर्थः ॥ ^b“एवमि”ति ।
इतिबुद्धिः समवायसाधिका समवाये समवायान्तराभावात्

(१) असाधारणं बाधोन्नीतं रूपमादाय समाधिर्विषमः-इत्यन्वयः ।

अनैकान्तिकी तत्राप्यनापादकत्वं (१) दूष्यगतो विशेषः
घटाभावविशिष्टबुद्धिर्भूतलेऽतिरिक्ताभावसाधिकाप्यभावेना
वान्तरसाधने कुण्डा तत्राप्यसवस्थानापादकत्वमेव विशेषः
दूष्यं प्रतिबन्दिग्रहणस्याभिप्रयविशेषमिदानीं विकल्प
यति-। ० “किञ्च”ति। परपक्षे दोषाभिधानं वा समाधिना
वेति पूर्वविकल्पितमिदानीमदूष्ये त्वत्पक्षे गतत्वात् दूष्य
लक्ष भवति भवदपि वा नोद्भावनीयमिति विकल्प्यते इत्यर्थः
रुक्त्यं ॥ “यत्रे”ति। “यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोपि न
नैकः पर्यनुयोज्यः स्यात्तादृश्यर्थविचारणे” इति महर्षिः

सू० नाद्यः “यद्यत्रासिद्ध्यादिलक्षणमस्ति उच्यते
दूषणे तदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारत्वात्” इति
वा तस्यालक्षणत्वप्रसङ्गात् “यद्येतद्दूषणं कथं तदा
दूष्यत्वेन वादिनाङ्गीकृते प्रतिबन्दिस्थाने गति
चेत् यद्येतद्दूषणं “कथं” दोषलक्षणोपपत्ति
त्रापि दीयतां दृष्टिः “नियामकाभावे तर्ह्येतदो
षणत्वे सन्देहः पर्यवसित इति चेदस्तु दोष
हेपि भवदीयसाधनस्यासाधकत्वं सन्दिग्धमिदं
“किञ्च यल्लक्षणवतीस्य दोषत्वसन्देहस्तल्लक्षण
एवायमन्यत्रापीति तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषणत्व
स्यादितीयं प्रतिबन्दीदुरुत्तरा प्रतिबन्दिवादिना
नापि द्वितीयः ।

टी० ॥ “यदी”ति दूषणलक्षणयोगित्वे दूषणत्वप्रतीति
त्यर्थः तल्लक्षणाक्रान्तमप्येतद्दूषणं चेत्तदा लक्षणमतिव्याप
क्ष्येपि गतत्वादित्याह-। ० “परिहारे” इति । अदूष्यत्वादि
गमित्वादिदं तावददूषणमेव लक्षणं चेदतिव्यापकं तदा
पग्राहकं लक्षणान्तरमेव वक्तव्यमिति शङ्कते-। ० “यदी”

(१) अनापादकत्वम्, अनवस्थानापादकत्वमित्यर्थः ।

“कथमिति । लक्षणान्तरप्रणयनमशक्यमिति भावः ॥ अदूष्ये गतत्वाददोषत्वं दोषलक्षणोपपन्नत्वाच्च दोषत्वमिति सत्प्रति-
पक्षतया सन्देह इत्याह— “नियामके”ति । अत्रादोषत्वेन्य-
त्रापि दूषणं न स्यादित्यपरां प्रतिवन्दिमापादयति— “कि-
ञ्चे”ति ।

म० “तथाहि उभयवादिस्मृतादूष्यत्वं धूमानुमानादिकं
यदि प्रतिवन्दीकरोति^(१) परस्तदा तद्दर्शने^(२) न्यत्र
^(३) क्वचिदप्येतदसिध्यादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु
तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिवन्द्या भयादित्येषा
मयापि सुग्रहैव तं प्रतिप्रतिवन्द्याऽत्रापि शक्यते
एव पठितुं यत्रोभयोः समो दोष इत्यादि * अथ
यं विशेषमादायप्रतिवन्दी स्यात्तन्मात्रस्यानुद्भावनं
न तु सामान्यत एव ? *—इति चेन्न, तत्र विशेषे
प्रतिवन्द्या त्याजितदुष्टत्वे गतत्वात्तल्लक्षणमेव नेति
स्यात् ^dविशिष्य तद्विशेषत्याजने च तादृशस्य लक्ष-
णस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिवन्द्या ॥

टी० ॥ “तथाही”ति । उद्भाष्यमानोयं दोषः सदनुमा-
नमास्कन्दनीति भयेन दोषानुद्भावनं चेत्तदा तस्य क्वाप्युद्भावनं
न स्यात्तदानीमपि सदनुमानास्कन्दभयस्य विद्यमानत्वात्
इत्यपराप्रतिवन्दिः प्रतिवन्दिवादिनं प्रतीत्यर्थः दोषः सदनु-
मानं नास्कन्दत्येव किंतु पराभ्युपगमरीत्या दोषश्चेदयं स्या-
त्तदा सदनुमानमप्याकुलयेदिति प्रतिवन्दिग्रहणमित्याह—
“अथे”ति । यं दोषं पुरस्कृत्य प्रतिवन्दिः स चेन्न दोषस्तदा
तद्दोषलक्षणमतिव्यापकमलक्ष्येपि गतत्वादित्याह— “ने”ति ।
ननु प्रतिवन्दिग्रहणस्य नायमभिप्रायो यदयं दोष एव न भवति

(१) प्रतिवन्दीकरोति=दूषणीयं करोति । (२) तद्दर्शने
तच्छास्त्रे । (३) अन्यत्र परसाधनेषु (अविद्धहेत्वाभाषेषु) क्वचिद-
प्येतदसिध्यादिकं नोद्भावनीयमित्यन्वयः ।

किन्तु यद्ययं दोषः स्यात्तदा तवापि स्यादित्यस्य प्रकृतौ
 दोषो दीयते तत्र दोषलक्षणमेव न गतमित्यभिप्रायस्तथा
 लक्षणविरह एवाभिधीयतां किं प्रतिबन्ध्येत्याह—
 द्ये”ति । असिद्ध्यादिष्टानान्यलक्षणमेव तथा विशेषणीयं
 तिष्ठतिर्न स्यादित्यर्थ इति केचित् ॥

सू० * “अथ सदृशं न सा चाभ्युपगतादूष्यत्वं किञ्चित्पक्षे
 प्रतिबन्दीकरोति (१) तदैतदुक्तं तेन स्यादित्यस्य
 दूषणं वक्तव्यमभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टमभ्युप-
 गतात् ? *—इति तन्न, “इदमिह दूषणं वक्तव्यमभिधाने
 धानेस्यैवानिष्टस्य परसिषाधयिषितस्य सिद्धिर्ना
 ज्ञात् इत्यभिधानानुकूलाया अपि प्रतिबन्धाः सन्ति
 वात् * “नन्वेवमेवास्तु तथाचाभिधाने नऽभिधाने
 चोभयतः पाशाप्रतिबन्दीरज्जुर्भवत एव दुर्निवारः
 स्यात् ? *—सैवम् ।

टी० ॥ ननु प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनं व्यावहारिकत्वं
 प्रतिबन्दीकरोति (१) तदा तदापादितदोषस्यादोषत्वव्यवस्था
 न प्रतिबन्दीवादिनोभिसतं येन लक्षणमतिव्यापकं स्यादिति
 दोषत्वव्यवस्थापनमेवेत्यत आह—। “अथे”ति ॥ “तेनेति”
 प्रतिबन्दीवादिनेत्यर्थः ॥ “इदमिहे”ति । भेदः पारमार्थिक-
 व्यावहारिकत्वादित्यत्र यदि वेदान्तिनास्वरूपासिद्धिर्ना
 तदा प्रपञ्चा मिथ्या व्यावहारिकत्वादित्यपि स्वरूपासिद्धि-
 दुष्टमेव स्यादिति यदि प्रतिबन्दीवादिनोभिसतं तदा प्रतिबन्-
 परिहाराय वेदान्तिनाप्यपरा प्रतिबन्दिः करणीया तदा
 यदि व्यावहारिकत्वं मया नासिद्ध्या दूषणीयं तदा भेद-
 त्वदिष्टं पारमार्थिकत्वं सिद्धोदित्यवश्यं मया दोषोयमुक्त-
 इत्यर्थः “नन्वि”ति । यदि दोषत्वं ब्रवीषि तदा त्वत्

(१) प्रतिबन्दीकरोति = दूषणीयं करोति ।

नमप्यनेन
 वितं सिद्धो
 मियं
 विरो
 योरि
 द्वित
 प्राम
 स्येन
 सम
 सम
 यो
 टी

मयि त्वय
 धति मि
 मामो य
 इति ॥
 तपक्षे दोष
 प्रतिबन्धा
 प्रतिबन्धे
 दोषः इत्
 वन्दिखण
 र्वविरोधे
 वेति तद
 सू० “त
 भव

(१)
 नपक्षे न

नमप्यनेन दोषेण दुष्टं स्यात् नखेद्वधीषि तदा सत्सिद्धाधयि-
वितं सिद्धे इत्यभिधानानभिधानयोस्तद्वैध सङ्कटप्रवेश इत्यर्थः ॥

मू० "मिथो विरुद्धायाः प्रतिवन्द्यास्तर्काभासत्वात्" मिथो
विरोधस्य तर्कदूषणत्वात् "सत्प्रतिपक्षानुमानवद्द्व-
योरपि परस्पर" प्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति "न्याय-
द्वितीयाध्यायप्रथमाहिक^(१) सूत्रे प्रमेयताच तुला-
प्रामाण्यवदित्यत्रापादितदूष्टान्ताभावलक्षणदोषसा-
म्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्तुमाचार्यः
समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमादभ्युपगतं तावद्भवता-
स्मत्पक्षे दूष्टान्तो नास्तीतिब्रुवन्नद्योतकरो यत्रोभ-
योरित्यादिवदतो भट्टस्य प्रतिभटी कर्त्तव्यः ॥

टी० ॥ "मिथो" इति । अभिधानानभिधानाभ्यां दोषो
नयि त्वया यदापाद्यते सेयं तृतीया प्रतिवन्दिः साच न सम्भ-
वति मिथो विरुद्धाभ्यां धर्माभ्यामेकस्यापाद्यास्यापादनं तर्का-
भासो यत इत्यर्थः कथं तर्काभासोयमित्यत आह- । "मिथो"
इति ॥ "सत्प्रतिपक्षे"ति । यद्यभिधानपक्षे दोषस्तदानभिधा-
नपक्षे दोषो न सम्भवती^(२)त्युभाभ्यां दोषापादनद्वयस्य मिथः
प्रतिबन्धादनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ "उपक्षीणत्वादि"ति । परस्पर
प्रतिबन्धेन स्वस्वकार्यान्तमत्वादित्यर्थः ननु यत्रोभयोः समो
दोषः इत्यभिदधतो भट्टाचार्यस्य प्रतिवन्द्याभ्युपगमस्तत्प्रति-
वन्दिखण्डन विरुद्ध इत्यत आह- । "न्याये"ति । भट्टाचा-
र्यविरोधेऽप्युद्योतकराचार्यस्य प्रतिवन्दिखण्डनाभ्युपगमोस्त्ये-
वेति तदनुरोध एव समापीत्यर्थः ॥

मू० "तत्किं प्रतिवन्द्यादिदूषणं न भवत्येव * मन्वेवं
भवतोपसिद्धान्तः स्यादिति चेत् ? * -^६तर्हि दर्श-

(१) षोडश = (२) "यदि चानभिधानपक्षे दोषस्तदाऽभिधा-
नपक्षे न सम्भवति"-इतिशेषः पूरणीयः, कथञ्चिद्विगलितो वा ज्ञेयः ।

यापसिद्धान्तस्य लक्षणं प्रकृतसम्बद्धतया, वाङ्म
 नेणापसिद्धान्ते भवतः किमिति नापसिद्धान्त
 स्यात् * सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्त
 प्रतिवन्द्यादि भवता सिद्धान्तत्वेनाभिप्रेतं "समेदं
 दर्शनमाश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषस्य
 भ्युपेतत्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्
 कत्वात् तेषु च पदार्थेषु प्रतिवन्दीदूषणत्वादेः प्रति
 वृत्त्वात् ? *-इति चेन्न, लक्षणमेव तावदिदमपि
 द्धान्तस्य नोपपद्यते सत्सिद्धान्तविपरीतमभ्युप
 गच्छतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु स्थाने स्थाने शङ्कराचार्यप्रभृतिभिः प्रति
 निदरभ्युपगतैवेति तदनभ्युपगमे तवापसिद्धान्त इत्यसिद्धान्त
 खण्डनाय प्रस्तौति-। "तत्किमिति" ॥ "तर्ही"ति । हस्य
 धीनप्रतिपत्तिकत्वाद्वाङ्मन्यस्येति भावः प्रकृतसम्बन्धितया तत्त
 दर्शयेत्यर्थः ननु किं लक्षणोपदर्शनेन यतः प्रसिद्ध एवापसिद्धान्त
 इत्यत आह-। "वाङ्मन्त्रेणे"ति । अवयवस्थितापसिद्धान्त
 पादनं सर्वत्रसुलभमित्यर्थः ननु कथामुपक्रममाणेन मया प्रति
 वन्दिः सिद्धान्तत्वेन नाभ्युपगता येन तदनभ्युपगमादपि
 द्धान्तः स्यादित्यत आह-। "समेदमिति"ति । अभ्युपगम
 तिप्रवन्दिदोषत्वशास्त्राभ्युपगम एव कथोपक्रमे प्रतिवन्द्याभ्यु
 पगम इत्यर्थः यदीदं लक्षणं तदा पत्तिसिद्धान्तस्य प्रपञ्चनिष्ठया
 विपरीतमभ्युपगच्छतो नैयायिकादेरपसिद्धान्तापत्तिरित्या
 "लक्षणमिति"ति ॥

सू० * स्वसिद्धान्तस्तथापेक्षित ? *-इति चेन्न, नि
 षण्णपूरणमन्तरेण तदलाभात् अन्यथा सर्वत्र वि
 षण्णोपादानवैयर्थ्यम् एवमभ्युपगमे भवत एवेत्यर्थः

(†) "समेदम्"-इति खवाचितकः पाठः ।

सिद्धान्तकृत्या "निवृत्त्यापत्तेः त्वत्सिद्धान्तो शतशो
हेत्वादौ विशेषणोपादानदर्शनात् परसिद्धान्तहेतूनां
चानुपात्तविशेषणानामनैकान्तिकी कृत्य त्वच्छास्त्रे
बहुशो दूषितत्वात् प्रथमं स्वशब्दविशेषणमुपा-
दाय दूषणभयेनेदानीं तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम
निग्रहस्थानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथममविशेषणं
साधकभागसमिधाय पश्चाद्विशेषणवत्तद्वचनं "कि-
ञ्चैवं लक्षणसमिधानस्य भवतोऽप्राप्तकालता-
पातः अप्राप्तकालोक्त्यवविपर्यास इति लक्ष्यसमि-
धाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं च भवता विपर्यासः
कृतः ॥

टी० "तथापेक्षित" इति । यद्विपरीताभ्युपगमेनापसि-
द्धान्तइत्यर्थः ॥ b "विशेषणे"ति । स्वपदमन्तर्भाष्य यल्लक्षणं
कृतं ततस्तदलाभादित्यर्थः ॥ ननु सामान्यपदस्य विशेषे तात्प-
र्यात्सिद्धान्तपदं स्वसिद्धान्तपरमतो नोक्तदोष इत्यत आह-
"अन्यथे"ति । एवं सति विशेषणं क्वापि न दीयेतेति भावः ॥
"निवृत्त्यापत्तेरिति"ति । व्यावृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । स्वशास्त्रे
विशेषणपूरणात्परकीयहेत्वादौ च विशेषणमन्तरेणोपन्यस्ते
त्वया दूषणाभिधानात् विशेषणपूरणस्य त्वत्सिद्धान्तत्वादित्यर्थः
"किञ्चैवमिति"ति । लक्ष्यं पक्षमुपन्यस्य तत्रेतरमेदार्थं लक्षणस्य
हेतोरभिधानमित्यस्य विपर्यासस्तद्वया कृत इत्यप्राप्तकालस्ते
निग्रहस्थानमित्यर्थः ॥

सू० (१) "एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तेपातात् *
यस्तु प्रथमत एव स्वविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनु-

(१) हेत्वभिधानपूर्वं पश्चात्प्रतिज्ञावचनमित्येवमेवोपन्यासक्रम-
त्वाच्चेोक्त दोषइत्यत आह-एवमिति-प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोवनयनिगमना-
वयववाः क्रमेणोपन्यसनीया इति भवच्छास्त्रेङ्गोकारादित्यर्थः ।

पात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः । नदीति
 हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम ^dअत्र वाक्ये
 भ्युपगमपदश्रवणादभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य यः स्व
 कीयः स स्वशब्दार्थः पर्यवस्यति ? *—इति चेन्न
 “ममाप्यभ्युपगन्तृत्वान्मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम
 एव * विपरीताभ्युपगन्तापेक्षित ? * इति चेन्न
 अविशेषात् * सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता विपरी
 ताभ्युपगन्ता ? *—इति चेन्न, तथाप्यविशेषात् ममापि
 त्वन्सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तत्वात् * स्वसिद्धान्त
 न्तविपरीताभ्युपगन्ता तथाभिमत ? *—इति चेन्न
 टी० ॥ “एवमेवे”ति । हेत्वभिधानानन्तामेव प्रतिष
 धिधानमिति क्रमश्चेत्त्वयेदानीं मभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ नन्वेता
 वतापसिद्धान्तखण्डनं न वृत्तं स्वपदपूरणेन तल्लक्षणनिर्वाहयि
 त्यत आह—। ^b“यस्त्वि”ति स्वेतिविशेषणस्य प्रक्षेपेपि दे
 न्तिसिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो नैयायिकादेरपसिद्धान्तप्र
 कृतदवस्थ एवेत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति—। “मदीयोही”ति
 अभ्युपगन्ता स्वपदवाच्यो न च परदर्शनसिद्धान्तस्य परोभ्यु
 गन्तव्येन तद्विपरीताभ्युपगमे परस्यापसिद्धान्तः स्यादित्याह—
^d“अत्रो”ति । एतावतापि तत्सिद्धान्ताभ्युपगन्तृत्वं^(१)
 लभ्यते किन्तु अभ्युपगन्तृत्वमात्रं तथा च सदोपस्तदवस्थ एवे
 त्याह—। “ममे”ति । अविशेषादिति ममापि यत्किञ्चिद्विपरी
 ताभ्युपगन्तृत्वादित्यर्थः ॥ ^f“तथापी”ति । सिद्धान्तस्यावि
 षितस्यैवोपादानादित्यर्थः ॥

मू० “नूनमतिग्राह्यो सि(°)यतः ^bस्वपदमभ्युपगन्ता वि
 षयितुं प्रवृत्तो भ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वाराविशेषयति

(१) इतरसिद्धान्तविवक्तया विशेषरूपेण तदेकसिद्धान्तस्य
 भ्युपगन्तृत्वमित्यर्थः । (२) प्रज्ञामतीत्यवर्त्तव इत्यर्थः ।

परस्पराश्रया^(१) नृविभैषि स्वपदेपि साधारण्यप्रत्य-
वस्थानं परोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिस-
न्धत्से^(२) ° * यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्या-
गोपसिद्धान्तस्तदीय इति चेत् ? * - सैवम्, यस्य यः
सिद्धान्त इति "पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिवि-
शेषपरत्वेऽसाधारण्यादव्यापकत्वं लक्षणदोषः यस्ये-
तिसिद्धान्तसंबन्धिनः इत्यर्थे तेनेति च सिद्धान्त-
संबन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् "तथाहि
सिद्धान्तसंबन्धिना मम यः सिद्धान्तस्तस्य सिद्धान्ता-
न्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोस्त्येव * ^(३) त्याग
एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वात्त्या-
गस्य ? * - इति चेन्न,

टी० "नूनमि"ति । स्वपदार्थः साधारणो साभूदित्यभ्यु-
पगन्ता तद्विशेषणत्वेनापात्तस्तस्यापि साधारण्यं स्वपदेनापाक-
रीषि चेत्तदान्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतावतापि नाक्तदोषोद्धार
इत्याह- । ८ "स्वपदेपी"ति । ९ "यस्ये"ति । तथाच नैयायिकस्य
स्वकीयसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमादेवापसिद्धान्तो ननु परसि-
द्धान्तविपरीताभ्युपगमादपीत्यर्थः । यत्पदस्य व्यक्तिसात्रपरत्वे
अनुगमः साधारणत्वे पुनः पूर्वोक्तदोष इत्याह- । ८ "पुरुषे"ति ।
यत्पदस्य साधारणपरतायां दोषं व्युत्पादयति- । ९ "तथाही"
ति ॥ १० "त्याग एवे"ति । मया नैयायिकेन भवदीयसिद्धान्तस्य
त्याग एव नास्तीत्यर्थः ।

(१) अयमाश्रयः । अभ्युपगन्तृनियमसिद्धौ स्वपदार्थनियम-
विद्विधस्वपदार्थनियमसिद्धौ चाभ्युपगन्तृनियमसिद्धिरित्यन्योन्या-
श्रयः । (२) स्वपदं परित्यज्य सम्प्रतिपच्छदविशेषणप्रक्षेपेण
यङ्कते-यस्य य इति- (३) त्यागशब्दबलेनातिप्रसङ्गपरिहारं चोद-
यति-त्याग एवेति-

सू० "तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनो
 च्यते ऽस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्त्तन्तरस्वीकार
 विषयस्य भवता किञ्चित्स्वीकर्त्तभिन्नेनास्वीकार
 विषयतया स्वीकारविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतो
 ऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् * ^bएकेन स्वीकर्
 नतु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षितौ ? * -इति
 चेन्न, ^cएकेन स्वीकर्त्तयेतदेव विवेचयन् भूयस्तदा
 कर्षन्नभिहितदूषणगणाव्यावृत्त्यापत्त्या कथय कथं
 घनाघनसमय^(१)समाग^dमोदीयमानतरलतरङ्गि
 वेणिजलविवर्त्तनिर्वर्त्तितावर्त्तचक्रचङ्क्रम्यमाणतृ
 कदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि * स्वीकृत्यास्वीका
 स ? * -इति चेन्न,

टी० ॥ "तदे"ति । स्वीकर्त्तन्तरस्य वेदान्तिनः स्वीकार
 विषयः प्रपञ्चमिथ्यात्वं तस्य स्वीकर्त्तन्तराभिन्नेन भवता पो
 कारः सोपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ नन्वत्रापि स्वीकारास्वी
 कारौ भिन्नकर्तृकावेष्ट पर्यवसन्नौ समानकर्तृकौ च विवक्षितौ
 विति नोक्तदोष इत्याह । ^b"एकेने"ति ॥ एकेनेत्येकसङ्ख्यायामे
 गिनेत्युक्तदोषतादवस्थ्यमेवेत्युपहसन्नाह- । ^c"एकेने"ति । कथं
 कथन् दूषितविशेषणैरेव विशेषयन् दूषणगणाव्यावृत्तिदूषणगण
 त्यासत्तिः कथं न विडम्बनामनुभविष्यसीति कथयेत्यन्वयः
^d"मोदीयमाने"ति दैवादिकस्येङ् गतावितिधातोरात्मनेपदि
 रूपं वेणिः प्रवाहः जलविवर्त्तौ भूयस्तया जलपरिणामतरे
 निर्वर्त्तितो निष्पादित आवर्त्तोऽम्भसां अनिस्तस्य चक्रं सम
 तत्र चङ्क्रम्यमाणस्य घर्णमानस्य तृणसमूहस्य वा विडम्ब
 विकृत्यना तानित्यर्थः ॥

सू० "कार्यविवेचनेनोक्तबाधापातात् ^bअस्वीकृत्य स्वीक
 च तदभावापत्तेः । ^cकिञ्च सिद्धान्तपरित्यक्त

(१) वर्षासमयेत्यर्थः ।

यदपसिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमता-
पसिद्धान्तदूषणभावे वादिनि उतानेवम्भूते ^dआद्यो
पर्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तैप्यनेन व्युत्थातुं शक्यते
तत्र किं वक्तव्यं * ^eन तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित्पू-
र्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादति-
युक्तम् ? * - ^fअपसिद्धान्ते तत्परिहारस्य ^(१) तद्दू-
षणत्वान्यतरासिद्धेस्तेनाभिहितत्वात् ।

टी० ॥ “कार्ये”ति । क्ताप्रत्ययस्याप्येककर्तृकत्वमर्थः ।
तत्र चैकपददोषतादवश्यमित्यर्थः ॥ ^b“अस्वीकृत्ये”ति । प्रपञ्च-
मिश्रयात्वस्यास्वीकृतस्य नैयायिकेन स्वीकारोऽपसिद्धान्तो न
स्यात् क्ताप्रत्ययेन स्वीकारपूर्वकास्वीकारस्यैवाभिधानादित्यर्थः ॥
ननु सिद्धान्तपरित्याग एवापसिद्धान्तः सचोभयथाभ वति स्वीकृ-
त्यास्वीकारे अस्वीकृत्य स्वीकारे वेत्यत आह—। ^c“किञ्चे”ति ।
यद्दर्शनमाश्रित्य कथायां प्रवर्तते तद्दर्शनं स्वीकृतापसिद्धान्त-
दोषभावमुत नेति विकल्पार्थः ॥ ^d“आद्ये” इति । सिद्धान्तं
त्यज्यता तेन यद्यपसिद्धान्तस्य दोषत्वमपि त्याज्यं तदा तस्मै
किं वाच्यमित्यर्थः ॥ ^e“न तावदि”ति । मृतमारणस्यानर्हत्वा-
दित्यर्थः । ^f“अपसिद्धान्ते” इति । येन निग्रहेण मृतस्तत्र
विप्रतिपन्नश्चेत्तदा न मृत एवेत्यर्थः ॥

मू० “अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिसुद्भाव्यैव कथां विच्छि-
न्दानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेत इत्यन-
सिद्धावप्यसिद्धिसुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गृहान्
प्रतिष्ठेत * ^bनिगृहीतस्य तस्यापरमभिधानमनाद-
रणीयमेवेति चेन्न ? * - ^cअन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरि-
हारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् ^dतथाप्यनादरणेऽन-

(१) तत्परिहारस्य तेनाभिहितत्वादित्यन्वयः । तद्दूषणत्वे-
त्यत्र तदिति पदं व्यवहितपुस्तके नास्ति ।

सिद्धावसिद्धिसुद्धाव्यपराभिधीयमानमसिद्धिपरि
 रमनादृत्य विजयेतैवेत्युक्तम् * "अथ मन्यसे माध
 स्येनैतद्विचारणीयं किमनसिद्धावसिद्धिरनेनोक्ता
 नपसिद्धान्ते चापसिद्धान्तः एतद्विचार्य तेनैव ज
 पराजयाववधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थाप
 मिति ? * तर्हि वादिना साधने प्रयुक्ते दुष्टमे
 दित्यभिधायैव प्रतिवादिना निवर्तनीयं मध्यस्थ
 परमार्थतो दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य विच
 जयपराजयाववधारयिष्यति शीघ्रं प्रसूय निवृत्त
 भूतपिकदम्पत्यपत्य^(१) पोषणकृतमहायासवायस्य
 सनमासादयिष्यति मध्यस्थोवराकः तावकदुःख
 मशं प्रकर्षेण ।

टी० ॥ "अन्यथे"ति । यदि परोद्धावितदोषे परविप्रति
 त्तिर्न निरक्षणीयेत्यर्थः । परासिद्धिपरिहारं परेण क्रियमाणम
 द्विपरिहारम् । अनसिद्धौ परोद्धावितसिद्धिशून्ये ॥ "निगृही
 स्ये"ति । अपसिद्धान्तेन निग्रहेण निगृहीतस्यापसिद्धान्ते वि
 तिपत्तिवचनं नादरणीयमित्यर्थः । अपसिद्धान्तपरिहाराय त
 तत्र विप्रतिपत्तिरतोवश्यमादरणीयेत्याह- । "अन्यतरे"ति
 पूर्वोक्तमेव विप्रक्षे दण्डं स्मारयति- । "तथापी"ति । उद्धा
 तदोषपरिहारं क्वापि नोद्धावयितापेक्षेतेत्यर्थः ॥ "अथे"ति
 उद्धावितदोषस्य समीचीनत्वे स्थापनावादिनस्तदसमीचीन
 निरनुयोज्यानुयोगेन दूषणवादिनोभङ्गमेव मध्यस्थो व्यवस्था
 येन तूद्धावितदोषे वादिविप्रतिपत्तिर्वादिना गवेषणीयेत्यर्थः
 तर्हि वादी विशिष्य दोषमपि नोद्धावयेत्तत्रापि मध्यस्थ
 दोषविशेषविचारणाश्रमः स्यादित्युपसंहरति- । "तर्हि"ति
 सू० * अथाच्यते "संप्रतिविप्रतिपद्यतां नामापसिद्धा

(१) अपेक्षेत् = आदरेत् ।

प्यस
 वस्य
 या
 ध्यत
 जा
 तद
 नुम
 "त
 प्रि
 दो
 ट

तिरूपा
 कथाका
 दोषव्यव
 पत्स्यते
 साम्येप्य
 कालीना
 किं तेने
 दान्तस्
 "द्वित
 ठपवस्य
 वकाश
 सू "य
 स
 ति

नं निध

प्यसौ किमेतावता पूर्वस्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभा-
वस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादा-
यापसिद्धान्तस्योपन्यासो युक्तः इति ? * —सैवम्,
यदीदानींतन्यननुमतिरस्य नाद्रियते अस्यामुप-
जातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव दूषणप्रवृत्तिः
तदापसिद्धान्तस्यापि कुतोवकाशः स^(३) हि पूर्वम-
नुमतस्येदानीमननुमतिमाश्रित्यैव प्रवर्तते नान्यथा
तस्मात्स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं
प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य
दोषत्वमिति । ^dद्वितीयानवकाशः ।

टी० ॥ सामान्यतोऽप्यनङ्गीकृततद्दोषभावस्यैव तत्र विम-
तिरूपा देया येन तु तद्दोषभावः सामान्यतोऽभ्युपगतस्तस्यापि
कथाकालीना तद्दोषविप्रतिपत्तिश्चेदादरणीया तदा क्वचिदपि
दोषव्यवस्थितिर्न स्यात् को हि परापादिते दोषे न विप्रति-
पत्स्यते इत्याशङ्कते-। “सम्प्रती”ति । पूर्वस्वीकृतास्वीकार-
साम्येऽप्यपसिद्धान्त आद्रियते अपसिद्धान्तविप्रतिपत्तिः कथा-
कालीना कथं नाद्रियेतेत्याह-। ^b“यदी”ति । साप्याद्रियतां
किं तेनेत्यत आह-। ^c“तस्मादि”ति । तथाच कथाकालेऽपसि-
द्धान्तस्य दोषत्वं व्यवस्थापनीयं तच्चोक्तक्रमेणाशक्यमित्यर्थः ॥
^d“द्वितीयानवकाश” इति वादिनैव तत्रापसिद्धान्तस्य दोषत्वं
व्यवस्थापनीयं न तु सध्यस्येनेति सध्यस्यस्य द्वितीयस्यान-
वकाश इत्यर्थः ।

सू “यस्य तु सौगतादेर्मते ऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रति
साधनीयमवश्यमेवास्य दूषणत्वं * ^bनच वाच्यं योपि
सिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघात

(१) पिकदम्पती स्वापत्यं प्रसूय काकापत्यमपसार्य तत्स्थाने
तं निधाय काकेन स्वापत्यं पोषयतः । (२) सः=अपसिद्धान्तः ।

स्वापादनीयः ? *—'दर्शनविशेषं श्वीकुर्वता प्रत्यक्षं
तद्दर्शनान्तर्निवेशिनः प्रतिवन्दीदूषणत्वादेरे
स्वीकारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकारस्तावेतौ स्वीकारौ
स्वीकारावेकैकस्य व्याहताविति ।

टी० ॥ तदेवाह—। "यस्येति । यथा सौगतं प्रति श्वी
नैव तद्दोषत्वं व्यवस्थाप्यं न तु मध्यस्थेनेत्यर्थः यद्वाऽपि
विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य द्वितीयस्यानवकाश इत्यर्थः
तद्दोषत्वस्य तं प्रत्यव्यवस्थितत्वात् ॥ ननु कथायां कथं
दोषत्वं यदि व्यवस्थाप्यं तदा कथैव न पर्यवस्येति
आह—। "यस्य त्वि"ति । अनभ्युपगतापसिद्धान्तदोष
सौगतं प्रति कथाधर्मरेपि तद्व्यवस्थापनस्य व्यावहारिक
दित्यर्थः । यद्वा तदानेवंभूतं प्रतीति यो द्वितीयो विप्रति
तस्यानवकाश इत्यर्थः ॥ कुतः इत्यत आह—। "यस्य त्वि"
तुशब्दो हेत्वर्थः । साधनीयदोषभावस्यापसिद्धान्तस्य तं
द्वावनमनुचितमेव यत इत्यर्थः ॥ नन्वपसिद्धान्ते विप्रति
प्रत्यपसिद्धान्तान्तरं नोद्भावं येन तद्दोषभावस्यान्यतराभि
त्वं स्यादपि तु व्याघात उद्भाव्य इत्यत आह—। "नचे"ति
व्याघातं स्फुटयति दर्शनेति प्रतिवन्दीदूषणादेरित्येकदूषण
संविज्ञानबहुव्रीहिणापसिद्धान्त एवाभिहितस्तेनापसिद्धान्त
स्वीकृतस्यास्वीकारो लभ्यते यद्वा प्रथमापसिद्धान्तस्यानव
नाय प्रतिवन्द्यादेरित्युक्तम् ।

मू० "यद्ययमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातस्तदाऽपसिद्धान्त
दूषणत्वे विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमव्युदस्य न
धातुं शक्यः * अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोप
द्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावनः ? *

(१) केषुचित्पुरुषाकेषु मूले "प्रतिवन्दीदूषणत्वादेः"—इति शब्द
प्रथममित्यस्य स्वीकारादित्यनेनान्वयः ।

सार्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणोप्ययमेवास्तु किमपसि-
द्धान्तस्य दूषणताङ्गीकारेण ^bकिञ्च एवमपसिद्धान्ते
उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजातायामपसिद्धा-
न्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने
प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः ^aस्वीकृतोक्तत्याग
इति ^dएवं प्रथमं किञ्चित् दूषणमुक्त्वा तत्परिहा-
रिणः दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं
प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः ।

टी० ॥ व्याघातो यद्यपसिद्धान्त एव तदा तत्र विप्रति-
पन्नं प्रति तदुद्भावनाजर्हैव दूषणान्तरं चेत्तदोऽपसिद्धान्त एव
पृथक् निग्रहस्थानं न स्यात्तुल्यलक्षणत्वादित्याह-। “यद्यय
मि”ति । व्याघातस्य दोषान्तरत्वपक्षे दोषान्तरमाह ^bकिञ्चेति
दूषणहानेरपि प्रतिज्ञाहानिपदेन सङ्गृहीतत्वादित्यर्थः दूषणहा-
निसमाधारणं प्रतिज्ञाहानिलक्षणमाह-। “स्वीकृतोक्तते”ति ॥
नन्वेवं प्रतिज्ञातं यदपसिद्धान्त एवान्न दोषस्तथा च तत्र व्युत्थितं
प्रति व्याघातोद्भावने कथं प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यत आह-।
^d“एवमि”ति । तत्परिहारिणस्तं दोषं त्यजतस्तर्ज्ज्वाहमकुर्वत
इति यावत् “तत्परिहारिणी”ति क्वचित्पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ।
स्वीकृतोक्तत्यागे सत्यपि यदि न प्रतिज्ञाहानिस्तदा क्वचिद-
प्ययं दोषो न भवेदित्यर्थः । आदि पदात् प्रतिज्ञान्तरादि-
परिग्रहः ।

सू० * “प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथ-
नात् नैष दोषः ?”-इति चेन्न, ^(१) ^bपूर्वनिग्रहप-
रिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरापन्या-

(१) पूर्वोद्भाविते निग्रहे परिहृते व्याघातनिग्रहोद्भावनमुतापरि-
हृत एव नाद्यः प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः द्वितीयञ्चेत्तत्राह-नेति-

सस्यायुक्तत्वादिति (१) * नचानेन भयेन
व्याघात एवाभिधातव्यः प्रथमं नापसिद्धान्त
वाच्यम् ? *—अपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
सिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैव मङ्गी
व्यत्वाद्ब्रहि क्वचिच्छब्दयतेवधारयितुं स्यापसिद्धान्त
उद्भाविते नायं तत्र विप्रतिपत्स्यते इति ।

टी० ॥ ननुद्भावितापसिद्धान्तनिर्वाह एव व्याघात
वनेन क्रियते तथा च कथं प्रतिज्ञाहानिरित्याह—^१“प्रागि
^२“पूर्वे”ति । पूर्वनिग्रहोपसिद्धान्तस्तत्परिहारमकृतवति
न्तरानवकाशान्नहि सृतोपि नार्यते इत्यर्थः । क्वचित्परि
मकृतवतीति (३) पाठः । तत्र प्रथमोद्भावितापसिद्धान्तरूपनि
स्थानपरिहारः तत्र व्युत्थानेनान्यतरासिद्ध्यदिना कृतः तत्
हारमपसिद्धान्तदोषत्वव्यवस्थापनमकृतवति वादिनि नि
योज्यानुयोगेन पराजिते निग्रहस्थानान्तरस्य व्याघात
उपन्यासः स न युक्तः पराजितवादिकर्तृक उपन्यासो न
इत्यर्थः ॥ ^४“नचे”ति । अपसिद्धान्तदोषत्वे व्युत्थितं
दोषत्वव्यवस्थापनभयेनेत्यर्थः एवं सत्यपसिद्धान्तः क्वापि
वकाशो न भवेत्सर्वत्र व्याघातस्यैवोद्भावनीयत्वादिति तद्व
त्वव्युत्पादनवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ एतदेवाह—^५“सर्वत्रे”
ननु यत्रच नापसिद्धान्तदोषत्वे विप्रतिपत्स्यते तत्रैवायं तत्
वकाशः स्यादित्यत आह—^६“नही”ति ॥

सू० * “नन्वस्त्वेवं विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य

(१) अयुक्तत्वं चात्राकृतपरिहारे पूर्वनिग्रहे निग्रहान्तरोद्भा
नोद्भावयितुरेवनिग्रहान्तापस्या बोध्यमिति भावः ।

(२) पूर्वनिग्रहपरिहारपरिहारमकृतवतीति पाठ इत्यर्थः ।

ज्ञातुं प्रसाधनीयमिति ? *-(^१)सैवं, ^१येनाप्यस्वी-
कारदण्डेन तत्स्वीकारयिष्यसि तदनङ्गीकारस्यापि
सम्भवात् उक्तं च सौगतैः “नहि शास्त्राश्रया वादा
भवन्ती”ति नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरणमिति
“रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदायमपश्यतः विलब्धा
वत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहा इति ।

टी० ॥ ननु यथा सौगतं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दोषत्वं तदैव
व्यवस्थापनीयं तथान्यमप्यपसिद्धान्तव्युत्थितं प्रतीत्याह- ।
“नन्वि”ति । ननु यत्किञ्चिदनिष्टान्तरमुपन्यस्यासिद्धान्तो व्य-
वस्थाप्यस्तत्रापि तद्व्युत्थितिसम्भवादित्याह-। ^२“येनापी”ति ।
अपसिद्धान्तस्यादोषत्वे सौगतानुमतिमाह-। “नही”ति ।
कथायां यथास्फुरणं वक्तव्यं कक्षाक्रमेण ननु शास्त्रानुरोधस्तथा
चापसिद्धान्तो निग्रहस्य कथाकारणसम्भवानाभावस्याधिकरण-
मुत्तायकं न भवतीत्यर्थः ॥ ^३“रिक्तस्ये”ति । न खल्वयं सि-
द्धान्तमादायैव कश्चिज्जायते येनास्यायं सिद्धान्त इति नियमः
स्यात् न वा गुणदोषविचारविधुरेण जन्मानुपदं स्वेच्छया
सिद्धान्तः परिगृहीतो नवा जातमात्राय केनचिन्नियामकेन
सिद्धान्ता विलभ्यन्ते तवायं सिद्धान्तस्तवायं सिद्धान्त इति
तथाच सिद्धान्तो न कस्यापि येन तं त्यजतोऽपसिद्धान्तः स्यादि-
त्यर्थः । सिद्धान्तविषयग्रहा इति रूपकं (^२) यथा विषयो
ग्रासादिः राजादिना विलभ्यते तथा न सिद्धान्तोपीत्यर्थः ॥

मू० “अत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुप-
पत्तिः यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता ^४अस्फुटिमता
स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्गाढ्य निगृह्यते तदा

(१) दूषणत्वेन तदङ्गीकृतव्याघातादिदण्डेनापसिद्धान्तस्य त्वया
दूषणत्वं प्रसाधनीयं तदपि न सम्भवति पूर्वं सिद्धान्तवदेव व्याघातद-
ण्डदूषणत्वादपि व्युत्थानसम्भवादिति परिहरति-सैवमिति-इति तु वि-
द्यासागराः (२) रूपकम्=रूपकालङ्कारः ।

किं कुर्यात् ^d* प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेत्
 *—इति चेत्, 'एवं तर्हि विप्रतित्यपनुगुणप्रमेयात्
 रव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्याति
 क्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयोक्ति
 रोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः । * नचैकपुरुषायानु
 गुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादना
 च्छास्त्रं नाम *

टी० ॥ नहि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति वा
 सौगतं प्रति परिशिष्टे (१) यदुक्तमुदयनाचार्यचरणैस्तदुक्तं
 "अत्र कश्चिदिति" ॥ ^b"अस्फूर्तिमते"ति । दोषान्तररूप
 रहितेन ॥ "किं कुर्यादि"ति । अपसिद्धान्तं तिरस्कृत्य वि
 न्यद्वयादित्यर्थः ॥ ननु स्थैर्यपक्षं गृहीत्वा कथायां प्रवृत्तः स
 भङ्गमङ्गीकुर्वन् प्राथमिकविप्रतिपत्तिविरोधेनैव निग्रहीतुं गम्य
 नापसिद्धान्तेनेति शङ्कते--। ^d"प्रथमे"ति । स्थैर्याभ्युपगमविरो
 धमित्यर्थः । यदि तत्कालीनस्थैर्याभ्युपगमविरोधो दोषस्त
 स्थैर्यसाधनोपयुक्तप्रमेयान्तरव्यतिक्रमोपि दोष एवाविरोध
 दित्याह--। "एवमिति"ति । स्थैर्यवत् स्थैर्यसाधकप्रत्यक्षिपत्ति
 प्रमाणाद्यमपि तदभ्युपगमविषय एवेति भावः । ननु भवन्तीति
 तथापि नहि शास्त्राश्रया वादा इत्यत्र किमुक्तं भवेदिति
 आह ^f"नचे"ति । एकः पुरुषार्थः स्वर्गोपवर्गो वा तदनुगु
 तदुपयुक्तमङ्गाङ्गिभावापन्नं यत्पदार्थजातं तद्व्युत्पादनात्तद्व्यु
 त्पादकादन्यादित्यर्थः । कर्तारि ल्युट् प्रत्ययान्ते व्युत्पादनात्
 शब्दः करणव्युत्पन्नो वा यथा सांसांसायां स्वर्गः पुत्रवत्पुत्र
 दङ्गमपूर्वं तदङ्गं च यागादि तद्व्युत्पादनमेवमान्वित्वा
 पवगः पुरुषार्थस्तदङ्गाङ्गिभावापन्नं प्रमाणप्रमेयसंशयादीनि
 सू० "तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणायोहदिव

स्तस्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरि-
हार इति परमेश्वरोपि नान्यथा करणे क्षमः ^b * नच
समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्वशब्देना-
भिधातुमुचितं * तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् ^c परि-
षदनपेक्षितत्वाच्च ^d * नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय
समस्ततदनुगुणोहः परस्परशास्त्रसमाश्रित्य शक्यः *
“नच तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिप-
त्तिजयावित्यकामेनापि तत्तादधिकारप्रवृत्तं शास्त्र-
मेवाश्रयणीयम् ? * —इति ।

टी० ॥ किमतो यद्येवमित्यत आह—। “तस्मादि”ति ।
तथाच तात्कालिकविप्रतिपत्तिविषय परित्यागवत्तदनुगुणसम-
स्तपरिहारोपि दोष इत्यर्थः । एवं च शास्त्रमाश्रित्यैव कथेति
तदुक्तं ^(१) समस्तपदार्थातिक्रमस्य दोषत्वमाह—। ^b “नचे”ति ॥
“परिषदि”ति । विप्रतिपत्तिविषयसाधनदूषणाभिधानमात्रे
परिषदाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ ननु तदनुगुणा अपि पदार्थाः कथाकाले
स्थयमुत्तीयतां चादिना किं परस्परं वादिनोः स्वस्वशास्त्रा-
श्रयणमत आह—। ^c “नचे”ति । ननु तदनुगुणव्यतिक्रमोपि
नोद्भाव्यतामत आह—। ^d “नचे”ति ॥

सू० “तदेतदपेक्षलं, किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युप-
गमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते द्वयमभ्युपगम्यं सम्भ-
वति एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवतयितुमशक्या
यथा प्रमाणादि सर्वकथकसिद्धम्, इतरत्तुप्रतिदर्श-
नसिद्धं किञ्चिद्यथा क्षणभङ्गेश्वरादि तत्र यदि प्रथम-
मभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चा-

(१) शास्त्रोक्तेत्यर्थः ।

तदनङ्गीकारेपसिद्धान्तः तन्न (१) स्वध्याघातक
तस्य (२) भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात् ॥

टी० ॥ तदिदमाचार्यमतं खण्डयति-। "तदेतदि
सर्वतन्त्रसिद्धान्तो हि प्रमाणं धर्मादिवत्तदनभ्युपगमेऽप्यपि
द्धान्तो न भवेत् किन्तु जात्युत्तरमेव स्यात् प्रमाणाद्यनभ्युपगमे
स्वपक्षसाधकानुमानप्रयोगो व्याहृतः धर्म्यनभ्युपगमे च
धर्मिणि स्वहेतुं प्रयुज्जीतान्ततो साधकतासाधकानुमानमपि
माणमेव तत्रापि च धर्म्यपेक्षैवेति स्वध्याघातकत्वाजात्युत्तरात्
तदित्यर्थः । यद्यपि नैतज्जात्युत्तरं प्रमाणं नास्ति धर्मो
नास्तीत्येतावन्मात्राभिधानस्य चतुर्विंशतौ जातिष्वनन्तरं
वात् तथापि प्रमाणं नास्तीति वाक्यमात्मानमपि शब्द
प्रमाणं व्याहन्त्येवेति जातिस्मानान्यलक्षणाक्रान्ततया
तिगणत्वेनाभ्युपगतायास्तनुपपत्तिसमायां जातावन्तर्भावः
अत एव तत्र महाविद्यानुमानानामन्तर्भावः ॥ एवं धर्मो नास्ती
ति वाक्यमात्मानमेव धर्मिभूतं व्याहन्तीति जात्युत्तरमेव
सू० "जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात् (३) नास्ति
द्वितीयः दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कस्या
स्मैभ्युपगन्तव्यं तत्किं तदभ्युपगमस्य प्रकृतसा
ध्यापोहाद्युपायता (४) उत तन्नान्तरीयकतया
प्रथमः क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावेऽपोहादिपरित्यक्त
सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तद
नुपायत्वात् d * अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे

(१) सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्ध प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽप्यपसिद्धान्तो न भवेत्
किन्तु जात्युत्तरमेवेत्याह-स्वेति- (२) प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्येत्यर्थः

(३) अत्र "नापसिद्धान्तत्वम्"-इति पूरणीयम्-।

(४) अपोहलक्षणप्रकृतसाध्याभ्युपायतयेर्थः ।

न्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव न स्यात्^(१) विचारे
सति प्रमाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे
च विचार इति 'अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवा-
पसिद्धान्तो नान्यत्र ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु जातेरपि निग्रहस्थानतयापसिद्धान्ते एव
निग्रहे तदन्तर्भावोस्त्वित्यत आह—। ^a“जातेरिति”ति ॥ ^b“तद-
भ्युपगमस्ये”ति । क्षणभङ्गाभ्युपगमापोहयोरुपायोयेयभावो वा
क्षणभङ्गाभ्युपगमापोहयोर्व्याप्यव्यापकभावो वेति विकल्पार्थः ।
तन्नान्तरीयकं यस्येति बहुव्रीहि ॥ ^c“न प्रथम”इति । क्षणभ-
ङ्गाभ्युपगमस्योपायत्वं यद्यपोहे साध्ये तदा क्षणभङ्गं साधयतः
सौगतस्यापोहत्यागोपसिद्धान्तो न भवेत् अपोहाभ्युपगमस्य
क्षणभङ्गासाधकत्वादित्यर्थः । क्षणभङ्गापोहाभ्युपगमयोरन्यो-
न्यसिद्ध्युपायतायां दोषमाह—। ^d“अन्योन्ये”ति । नन्वन्योन्य-
विचारेन्योन्याभ्युपगमापेक्षायामन्योन्याश्रयो नतु स्वस्वसूत्र-
कारवचनप्रामाण्यादभ्युपगमे तथाच तादृशत्यागे स्यादेवाप-
सिद्धान्त इत्याह—। ^e“अभ्युपगते”ति ॥

सू० “यो हि यदुपायस्तमभ्युपगमस्य विचारः प्रवर्तयितव्य
इत्येतत्कुतः ^bतस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्तते
इत्येव युक्तं नतु तदभ्युपगमोपि तावता तदुपायः
स्यात्तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्वाभ्यु-
पगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमशक्यत्वात् ^cशक्यत्वेपि
वा तत्र स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्या^d दुपा-
यत्वादेव परस्य तथाप्रतीत्युपपत्तेः * अथोच्यते—

(१) अत्र “अन्योन्याश्रयात्”—इति हेतुः पुरणीयः । क्वचि-
दुपस्तके त्वन्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव स्यादिति पाठस्तत्र त्वन्योन्य-
विचारस्य=अन्योन्याश्रयस्येत्यर्थोऽनुसन्धेयः ।

टी० ॥ स्वरूपसत एवोपायत्वं नत्वभ्युपगमोपि
 पायो येन कथावसरे तदभ्युपगमः प्रयोजकः स्यादित्य-
 a“यो ही”ति ॥ ननु तदभ्युपगमोप्युपाय एवेत्यत आह-
 b“तस्ये”ति ॥ नन्वभ्युपगमस्याप्युपायत्वं व्यवस्थाप्यं वा
 तत्र तदनभ्युपगमेपसिद्धान्तः स्यादित्यत आह-। “शक्यते”
 इति । तत्रापि सूत्रकाराभ्युपगम एव तथास्यात्तथापि क-
 काले तदभ्युपगमस्तत्र न तन्त्रमित्यर्थः । तथाच तत्सत्त्वो-
 पश्चात्तदनभ्युपगमोपसिद्धान्त इति लक्षणं तत्र न गनमे-
 भावः ॥ ननु^(१) तस्योपायत्वं कथाकाले तदभ्युपगममन्तरेण
 परो बोधनीय इति तदा तदभ्युपगम आवश्यक इत्यत आ-
 d“उपायत्वादेवे”ति । तत्कालीनतदभ्युपगममन्तरेणापि पर-
 तदुपायत्वप्रतीतिसम्भवादित्यर्थः ॥

सू० “उपेयमुपायेन साधयतोपेयवदुपायस्यापि सत्त्व-
 भ्युपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनभ्युपगमेपसिद्धान्तो-
 पन्यासः सावकाशः ? * = ^bअसत उपायत्वानुपपत्ते-
 “तद्दुपायत्वेनोपन्यासना^(२) तत्सत्त्वाभ्युपगमस्त-
 साक्षादश्रुतोप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानस्योपायत्वस्य-
 कारानुपपत्त्या कल्पनीयः कल्पितेन तेन श्रू-
 माण^(३) तत्सत्त्वानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपि-
 धेयः ^dएवं च सति सत्त्वानभ्युपगमे एवो^(४) पा-
 त्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यतामुपजीव्यत्वात्त-
 पन्यासमन्तरेणा^(५) श्रूयमाणतदीयाभ्युपगमस्य द-

(१) ननु कथाकाले तदभ्युपगममन्तरेण तस्योपायत्वं (प्रति-
 परः कथं बोधनीय इत्यन्वयः । (२) तद्दुपायत्वेनोपन्यासनात्
 साक्षादश्रुतोपि तत्सत्त्वाभ्युपगमः कल्पनीय इत्यन्वयः । (३) श्रू-
 माणेत्यस्याऽनभ्युपगमपदार्थेनान्वयः । (४) सत्त्वकारः प्रसङ्ग इत्यन्वयः
 नन्तरं द्रष्टव्यः उपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्ग एवेति । (५) तदुपन्यासमन्तरेण
 देण, उपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गलक्षणदूषणोपन्यासमन्तरेणेत्यर्थः ।

यितु
 सिद्ध
 पग
 नुम
 कृत
 धा
 नसू

इति श्र

ट

दभ्युपग
 दान्तस्त
 पेयमि”
 “तर्ही”
 यत्वान्य
 दान्तो ि
 सेवानि
 गमः श्रू
 भ्युपगम
 त्वक्षति
 व्यत्वमे
 यद्विकि
 नाभ्युपे

(
 तिर्न स्य
 भावापत्
 अधिकं
 दूषणत्वं

यितुमशक्यत्वात् कृतं तदुपजीविना पश्चात्तनेनाप-
सिद्धान्तेन^f अत एव न द्वितीयः तन्नान्तरीयकाभ्यु-
पगमो हि तत्सत्तानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्या-
नुमन्तव्यः तथाच^g सैव तद्दूषणमस्तवनभ्युपगमे
कृतं^h तथाभ्युपगमं परिकल्प्यⁱ तेनानभ्युपगमविरो-
धादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति^j एवं निग्रहान्तरखण्ड-
नसूहनीयम् ॥

इति श्रीश्रीहर्षमिश्रविरचितानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डन-
खाद्यो निग्रहानिरुक्तिर्द्वितीयः परिच्छेदः ॥

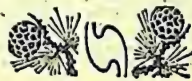
—:0:—

टी० ॥ ननुपायत्वान्यथानुपपत्त्या कथाकाले वादिनस्त-
दभ्युपगमः कल्पनीयस्तथाच पश्चात्तदनङ्गीकारे स्यादेवापसि-
द्धान्तस्तच्च निग्रहस्यानान्तरं साङ्ख्यार्थाभावादित्याशङ्कते । “उ-
पेयमि”ति ।^b “असत”इति । सत्त्वेनानभ्युपगम्यमानस्येत्यर्थः ॥
“तर्ही”ति । अश्रयमाणः कथाकालीनस्तदुपायत्वाभ्युपगम उप-
यत्त्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्तदुपायत्वानभ्युपगमे चापसि-
द्धान्तो निग्रहो भवेत् तथाचानभ्युपगमेन तदुपायत्वभङ्गलक्षण-
मेवानिष्टमापाद्यतां किमपसिद्धान्तोपन्यासेनेत्यर्थः । अनभ्युप-
गमः श्रयमाणोभ्युपगमश्च कल्पनीय इति तयोरभ्युपगमान-
भ्युपगमयोर्विरोधोपसिद्धान्तस्तथाच सत्त्वानभ्युपगमात्तदुपाय-
त्वक्षतिरित्येव दूषणमुचितमित्याह—^d “एवं चे”ति । उपजी-
व्यत्वमेवाह—^e “तदुपन्यासमि”ति ॥ तन्नान्तरीयकतया वेति
यद्विकल्पितं तद्दूषयति—^f “अत एवे”ति । यदि क्षणभङ्गसत्ता
नाभ्युपेयते त्वया तदा तद्दूषाप्यस्या^g (१) दोहस्यैव सिद्धिर्न स्यादिति

(१) वा=क्षणभङ्गसत्ता व्याप्या यस्यापोहस्य तस्यैव सिद्धिः प्रमि-
तिर्न स्यात् तथा चाऽप्रमितस्य तस्याऽपोहलक्षणस्य व्यापकस्य निवृत्त्याऽ-
भावापत्त्या तद्व्याप्यस्य क्षणभङ्गस्याप्यभावापत्तिरेव स्यादित्यर्थः ।
अधिकं तु न तद्वानिरिति न्यायादग्रेऽभिधास्यमानवाध्याभावापत्तेरपि
दूषणत्वं न विरुद्धम् ।

ठयापकनिवृत्त्या ठयाप्यनिवृत्तिरेव दोषो नत्वपसिद्धान्त इति
 “सैवे”ति । साध्याभावापत्तिरेवेत्यर्थः तथेति साध्याभावा
 रयेत्यर्थः ॥ “तेने”ति । कल्पिताभ्युपगमेन सहेत्यर्थः । यद्य
 लक्षभङ्गं नाङ्गीकुर्यात्तदापोहलक्षणं साध्यमेव न सिद्धमिति क
 भङ्गाभ्युपगमेन कल्पितेन तदनभ्युपगमविरोधोपसिद्धान्तः स
 तथाच साध्यानुपपत्तिरेव दोषोस्तु किमपसिद्धान्तेनेति भा
 “एवमि”ति । सामान्यशब्दानां यत्किञ्चिद्विशेषमादाय सा
 वसानात्सर्वनामपदानां चाविशेषकत्वादव्याप्त्यतिव्यापरे
 स्मभवा यथायथमूहनीया इत्यर्थः ॥

इति श्रीखण्डनखाद्यटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः

सू० (१)
 सर्व
 किं
 यम
 दप्र
 सङ्ग
 ज्ञा
 तः
 यव
 स्थ
 तत
 वर
 च
 रा

(
 (

इति
 निक्षिप्तः
 (१) यद्य
 कपमनु

खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

—:0:—

सू० ^(१) अथ यान्यवलम्ब्य बहुलं वाग्व्यवहारास्तेषां सर्वनाम्नामर्थः कथं निर्वाच्यः तथाहि ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः ^(२) किंशब्दो-
यमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा । वितर्कार्थो वा
^dप्रश्नार्थो वा स्यात्तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तद्देश्वर-
सद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्तथा च न प्रति-
ज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं किञ्चिद्वाच्यं
तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यनत्वं दोषः अत
एव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्य-
स्यापि प्रातज्ञामात्रत्वात् अपिच साध्यसाधकत्वाद्वा
तत्कुत्स्यते भवतान्यथा वा अन्यथा चेदलं तदुद्भा-
वनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् नापि प्रथमः प्रमाणं
च साध्यासाधकं चेति व्याघातात् * गौणोयं प्रमा-
णशब्द ? * इति चे ^(३) न,

(१) { अवाच्यत्वप्रपञ्चेन निग्रहसम्भवाद्दुतः ।
विरोधश्चाधुनाऽद्वैते प्रश्नसङ्केतेन वार्यते ॥ १ ॥ }

(२) "कुत्सिते आप्याक्षेपे तथा प्रश्नवितर्कयोः ।

किं शब्द प्रवृत्तिश्रयादेवमर्थं चतुष्टये"

इति पक्षे किमेव चतुष्टयवाचकत्वदर्शनात्-कीदृशार्थकोयं भवत्प्रश्न-
निक्षिप्तः किं शब्द इति पृच्छन्प्रश्ननिरासः य विवक्ष्यते किं शब्दोयमिति-।

(३) यद्यपि पाणिनीये किं शब्दः सर्वनाम्नामन्त्यस्तथापि विलोमगणना-
क्रममनुसृत्य तस्याद्यत्वोपवर्णनं, व्याकरणात्तरमनुसृत्य वेति ध्येयम् ।

टी० ॥ ननु यत् तत्सर्वनामपदमहिम्नैव तत्तद्विशेष-
लक्षणानां दूषणानि न प्रसज्यन्त इत्यत आह-। “अथेति
सर्वनाम्नामाद्यस्य^(१) किंशब्दस्य तावदर्थं खण्डयति-।
शब्द” इति । आक्षेपो निवेद्यस्तदर्थः यथा तत्र किं गमनेन
याहीत्यर्थः कुत्सितार्थो निन्दार्थः यथा “स किं सखा सुपु-
त्रास्ति यो नृपं हितान्न यः संश्रूयते स किंप्रभुरि”त्यादि
“वितर्कार्थ” इति । यथा वितर्के किं किमुत चेत्यमरः स
“किमिन्दुः किं पद्मं किमु सुकुरविम्बं किमु मुखं किमञ्ज-
लीनौ किमु सदनखाणौ किमु दूशावि”त्यादि ॥ ^d“प्रमाणा-
इति । यथा “का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा सदस्यागमक्या-
ते” इत्यादि यद्यपीश्वरसद्भावे प्रमाणं नास्तीति न प्रति-
किन्तु विप्रतिपत्तिमात्रं तथाच प्रमाणमीश्वरवादिनामिति
तथापि प्रतिज्ञापरत्वे दोष उक्तः ॥ ^e“अत एवेति । न्यूनमि-
हापादकत्वादेवेत्यर्थः ॥ ^f“अन्यथे”ति । कुत्सितादपि प्रमा-
णात् साध्यमिद्विश्वेत्तदा कुत्सितत्वोद्भावनमफलमित्यर्थः ।

सू० प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगस्तदा
गौणत्वव्याघातः ^bमुख्यत्वात् ^c* अथ प्रमाणाभा-
तदाऽलं तदुद्भावनया ^d* ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणा-
भासः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपत्त्य-
ईश्वरसद्भाव इति विशेषीपादानं च व्यर्थं स्यात्
अन्यत्रापि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव साध्य-
साधकत्वात् ^eअतो नापि तृतीयः तथा सति नि-
वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि नि-
चनीयमिति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान-
दिति स्यात् तच्च भवता नान्यथापि ततो न
नत्वं दोषः ॥

(१) प्रमाणत्ववतिगौणोऽयं प्रमाणशब्द उत प्रमाणत्वसूत्रे प्रमा-
णाभास इति विकल्प्य परिहरति-नेति-

टी० ॥ “प्रमाणत्वयोगिनीति । यद्यप्यजहत्स्वार्थलक्षणा
शक्यसाधारणीभवत्येव यथा छत्रिणो यान्तीत्यादौ तथाप्येक-
सार्थगन्तृत्वादिकमेव शक्यलक्ष्यसाधारणं तत्र लक्ष्यं नतु छत्रिणः
छत्रित्वेन रूपेणोपस्थितिः । प्रमाणत्वं प्रमाणपदप्रवृत्तिनिमित्तं
तादृप्येण प्रमाणपदं चेत्प्रमाणपरं तदा गौणत्वहानिरित्यर्थः ॥
“मुख्यत्वादि”ति । शक्यतावच्छेदकेन रूपेण शक्योपस्थाप-
नादित्यर्थः ॥ “अथ प्रमाणाभासे”इति । अत्र प्रमाणशब्द-
प्रयोग इत्यनुषङ्गः ॥ “ईश्वरे”ति । अन्यत्रापि प्रमाणाभा-
सस्य कुत्सितत्वादित्यर्थः ॥ “अतः”इति । वितर्को हि सन्देहः
सद्य विरुद्धनानाकोटिको भवति तथाच कोट्यन्तरानुल्लेखात्
न्यूनत्वमित्यर्थः । यद्यपि कथावयवव्यायावयवहान्या न्यूनत्वं
भवति अत्र च न तथा किन्तु सन्देहकोट्यन्तरस्योल्लेखाभावः
परं तथापि संशयपरं वचनमेव विरुद्धनानाकोट्यनुल्लेखान् पर्यव-
स्येदिति भावः ॥

म० नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किंशब्दात्कस्यचि-
त्पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमा-
णपदस्य अभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते
यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तदयं प्रश्न
ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो
वाभिप्रेतः आद्याश्चेदोश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्त-
रमापद्येत यद्विषयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाण-
सामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिहि-
तमेव अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्ये-
वोत्तरमापद्येत ।

टी० ॥ “कस्यचिदि”त्यादि । प्रमाणसामान्यजिज्ञासायां
प्रमाणमित्येवोत्तरं तद्विशेषजिज्ञासायामपि प्रमाणमित्येवोत्तरं
प्रश्नवाक्यस्य प्रमाणपदस्य विशेषपरत्वं चेदुत्तरवाक्यस्य प्रमाण-
पदस्यापि तत्परत्वौचित्यादित्यर्थः । यद्यपि जिज्ञासा ज्ञातु-

मिच्छा सा च येन प्रवृत्तिर्निवर्तते तादृशमुत्तरं वाक्यम् अत्र
 न्ततैव स्यात् यथोक्तमात्रान् पृष्ठः केदारानाहेति तथा
 प्रमाणमिति प्रश्ने प्रमाणमित्युत्तरमनुन्मत्तस्यानुचितमेव न
 प्रष्टा प्रमाणसामान्यमेव न जानाति तथा सति नास्तिपे
 किं प्रमाणमिति प्रश्ने प्रत्यक्षमनुमानं शब्दो वा विशिष्ट
 दर्शनीयं तथाच प्रमाणमित्युत्तरं दददनेतितामिधानेना
 धेयवचनः स्यात् । किञ्च किंशब्दोयमासेपार्थो वा कुत्सित
 (१)ति चतुःकोटिके प्रश्ने प्रश्नवाक्यानुवादमात्रेणोत्तरा
 कृतवयापि किं वाक्यं विकल्पकोटिष्वेकतरकोटिपरिग्रहमन्त
 न मम जिज्ञासाविच्छेद इति चेत् तर्हि प्रकृतेपि तुल्यम्
 सति कस्यैव न वर्द्धतेति चेत्तुल्यं । तथाचेष्टरे किं प्रमा
 पृष्ठः कितिः सकर्तृका कार्यत्वात् घटवदित्यादिप्रकारेण किं
 मनुपदर्शयन्नर्थान्तरेण निगृह्यतैव तथाप्यापाततः प्रश्नस
 नमिदं वादिव्यामोहनाय महत्येवेति तात्पर्यम् ।

सू० * "यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दा विशेषपरः ततो
 त्तरवाक्ये कोसौ विशेषः ? * -इति चेन्न, पूर्ववदु
 रात् "अस्यापि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किंशब्द
 विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात्तथाच सति विशेष
 इत्येवोत्तरं स्यात् * स्यादेतत् विशेषशब्देन त
 विशेषमात्रमनिर्द्धारितमात्रं विवक्षितं किन्त्वसाधार
 रणी व्यक्तिः तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्यं तस्मात्सा
 सावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः त
 तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवविध
 प्रलापा ? * -इति नैतदेवं, यतोत्रापि विशेष इति
 वोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य स
 व्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तथोक्त
 वाक्यस्थितस्यापि एवं च सति यत्र विषये भवति

(१) "वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा" -इति शेषः ।

यस्य
 प्रति

टी

तरं कथं

इष्टवरमद्भ

वदि"ति

प्रमाणवि

d"अस्या

यकस्तथा

"स्यादे

विशेषपदे

दविशेषा

सू० * "

मि

पय

चेत्

शे

मि

नि

स्त

d

भ

स्त

प्रश्नः

पृच्छत

यं प्रका

रमादा

यस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन
प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् ।

टी० ॥ ननु प्रमाणविशेषप्रश्नश्चेत्तदा प्रमाणसामान्येना-
तरं कथमित्यत आह-। “यथे”ति ॥ ८ “कोमावि”ति ।
हेश्वरमद्भावे कः प्रमाणविशेषइति प्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ९ “पूर्व-
वदि”ति । प्रश्नवाक्यस्यैव तद्विशेषपरत्ववदित्यर्थः तथाच
प्रमाणविशेष इत्येवोत्तरमस्माकमित्यर्थः तदेवोपपादयति-।
१० “अस्यापी”ति ॥ ननु विशेषेपि प्रश्नो ऽर्थात्विशेषाभिप्रा-
यस्तथाच विशेष इत्युत्तरं कथं सङ्गतं स्यादित्याशङ्कते-।
“स्यादेतदि”ति । असाधारणी कर्त्तृस्त्वयापि प्रश्नवाक्यस्य
विशेषपदेनाभिधेयः चेत्तदोत्तरवाक्यस्यविशेषपदमपि तत्परं स्या-
दविशेषादित्याह-। ११ “यत्”इति ।

म० * “अथ मन्गसे ८ किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोयम-
भिप्रायः अत्रार्थेनुमानं प्रमाणमितरद्वेति ? * -तत्रा-
प्यनुमानमित्युत्तरमस्माकं * किं तदनुमानमिति
चेत् ? * -अयमपि प्रश्नोनुमानमात्रविषय उत तद्वि-
शेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्य-
मिति अत्र च सङ्ग्रहश्लोकौ “यथाविधं यं विषयं
निजस्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो ययोक्तया । वाच्य-
स्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथाविधोर्थः ॥
१२ प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो १३ वाचानयैवैष
भवेन्निरुक्तः । १४ इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव गिरा
स्वपृच्छा विषयस्य वक्त्वा” ॥

टी० ॥ नन्वीश्वरेनुमानं प्रमाणमन्यद्वेत्येवमाकार एव
प्रश्नः कर्त्तव्य इत्याह-। १५ “अथे”ति ॥ १६ “किमिह प्रमाणमिति
पृच्छत”इति । प्रमाणं प्रष्टुमुद्यतस्येत्यर्थः ॥ १७ “यथाविधमि”ति ।
यं प्रकारं प्रमाणत्वादिगुणात्वा प्रश्नवाक्यं प्रवर्तते तमेव प्रका-
रमादायोत्तरवाक्यमपि प्रवर्तनीयमित्यर्थः ॥ नन्वनेनोत्तरेण प्रष्टु-

जिज्ञासा कथं विच्छिद्यतामित्यत आह-। ^d“प्रश्नस्ये”
 अविषयमादायोत्तरे उत्तरयितुरेवार्थान्तरं स्यादित्यतः
 एतदेवाह-। “वाचे”ति ॥ ननु सामान्यशब्देनापि प्रश्नो ति
 यपरस्तथाच विशेषमनभिदधानस्य भवत उत्तरमेतदना
 स्यादित्यत आह-। ^f“इदमि”ति । स्वपृच्छाविषयस्य
 स्वपृच्छाविषयमभिदधानेन त्वया एतयैव गिर प्रश्नस्य
 गिरा इदमभिधेयमास्थितं स्वीकृतमित्यर्थः तथाच
 कथं नास्थेयमिति भावः ।

सू० “प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयताऽर्थस्य
 यते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा चाज्ञाते
 सम्भवति अतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्र
 ज्ञातुमिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं क
 व्यं तद्यथाभूतार्थं वा स्यादयथाभूतार्थं वा यथा
 चेत्तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप
 विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य
 मशक्यत्वात् तेनापि प्रमाणेन स्वगोचर ईश्वर
 द्भावः उपास्थाप्यत इत्यनायासेनैव सिद्धोस्माकं
 श्वरसिद्धिमनोरथः अथायथार्थं तत्तस्मिन्प्रयत्ना
 ज्ञानविषये यद्यस्माभिरप्ययथार्थमेव ज्ञानमुत्पाद
 नीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा केय स्वा
 धीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादक
 शलो यथैकं तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथापर
 प्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितु
 मिथ्याज्ञाने सर्वथैवाकृतिनः किमिह नियुज्येमि
 अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स म
 ययथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियतामिति ? *
 दीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यं भवत

प्रवृत्ति
 र्यज्ञ
 प्रप
 यथा
 टी
 यदि”ति
 यच्च ज्ञानं
 प्रमितमेव
 नास्ति त
 मिति वि
 ममायथाय
 क्रियतामि
 सू० * अ
 र्यज्ञ
 -इति
 भास
 मस्
 द्धान
 प्रम
 शन
 प्रम
 पृच्छ
 षोप
 (१)
 इति प्रक्रान्ति
 तम्”-इति
 “अथादेता
 रतया कथ

प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिकारजतात्मत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रपतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेन रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् ॥

टी० ॥ प्रकारान्तरेण प्रश्नखण्डनमुपक्रमते—“प्रश्ना-
र्थादि”ति । ज्ञाते एव जिज्ञासा तथाच ज्ञानार्थं प्रश्नानुपपत्तिः
यच्च ज्ञानं प्रमाणविषयकं तत्रास्ति तद्यदि यथार्थं तदा प्रमाणं
प्रमितमेव तत्राभूदयथार्थं तदा वस्तुगत्या ईश्वरे प्रमाणं
नास्ति तत्र त्वया प्रमाणगोचरमयथार्थमेव ज्ञानं समाधीयता
मिति विपरीतफलक एवायं प्रश्नः यद्विशेष्यकं यत्प्रकारकं
ममायथार्थज्ञानं तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकमेव मम यथार्थज्ञानं
क्रियतामिति च न सम्भवत्येवेति प्रचटकार्थः ॥

मू० * अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुबन्धानेन भवता यथा-
र्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यते ? *
-इति मैवम्, ईश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणा-
भासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्व-
मस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकसीदृशः सि-
द्धान्तः प्रत्युतेश्वरसद्भावविषयं यत् प्रमाणं भवता
प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत् प्रमा-
णीयमिति * स्या^(१) नमतसीश्वरसद्भावविषयस्य
प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं
पृच्छतामस्माकं न तु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विज्ञे-
षोप्यभिमत ? * -इति न, “ज्ञापनमात्रस्याप्रमाण-

(१) मतसिद्धान्तयोरविशेषात् “सिद्धान्त इत्यनुषङ्गनीयम्”-
इति प्रक्रान्तशाङ्करव्याख्यानानुरोधेन पारम्परिकः कैश्चित् “स्यान्म-
तम्”-इति पाठो मूले प्रक्षिप्त इति सम्भाव्यते । यदा ऽग्रेऽन्वयं कृत्वा
“समादेतादृशं तव मतं तथापीश्वरसद्भावविषयस्य”-इत्यादि शङ्काप-
रतया कथञ्चिद्ग्रन्थो योजनीयः ।

ज्ञानमादायाप्युपपत्तेः ^१तत्र स्वाधीने का भवति
 परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषङ्गनीयं * स्यादेतत् येनमीति
 रसद्भावविषयकप्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना वा
 भिचारिणी सत्या वेति संशयोत्रास्माकं तेनैकपक्षे
 द्वारिणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तन्निमित्त
 काशमिति * नैतदस्ति, एवं हि तस्यां प्रतीति
 यथार्थत्वायथार्थत्वसंशये तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्
 माणं तस्यापि योसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्वत्र
 संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं नतु विप्रतिपन्नस्येति स्म
 टी० ॥ यद्यपि तद्वेश्वर प्रमाणदाह्यं मनो मयि प्रमातृत्व

नामिति प्रष्टुमभिप्रायवर्णनानन्तरमीश्वरसद्भावविषय इत्य
 मंश्रुमुत्तरं तथापि तात्पर्यगत्या कथञ्चिद्द्रष्टव्यं ^(१) नतु प्रमा
 नीयमित्यत्र निहुान्त इत्यनुषङ्गनीयं । “ज्ञापनमात्रस्येति”
 यद्यप्यप्रमाणमादाय ज्ञापनमित्युत्तरायितुरेवानिष्टं तत्र
 भवत्युक्त्यैव तत्संभवतीत्येवमर्थप्रशनायामनुपपन्न इत्यत्र
 एतदेव हि - ^१ “तत्रे”ति ॥ “तेने”ति । यथार्थपक्षे ईश्वरसद्भाव
 रयथार्थपक्षे ईश्वरगोचरा यथार्थज्ञानोत्पादनशक्तिस्तत्रैवैतदपि
 दूषणं निरवकाशमित्यर्थः ॥

सू० “तथाच स्वीकृत्य शिष्यभावं प्रसादय चिरंवाच्यं
 श्रूषाभिरस्मान् हेतुस्यामस्ते संशयमिति विप्रतिपन्न
 एववायमाहार्यः संशयोऽस्माकमिति चेत्तर्ह्यनुषङ्ग
 ककोऽय एव वयं कार्यानिरोधात्तु संशयमालम्ब्य

(१) “ईश्वरसद्भावविषये वेदाः प्रमाणाभावाः”-इति, “प्र
 मानादिकमेव तत्र मानम्”-इति वा य ईश्वरसद्भावविषयः स्वातन्त्र्य
 भवता प्रमाणाभासोऽपि ननु प्रमाणतया प्रतीतत्वस्य प्रमाणत्वं न
 भिर्युत्पादनीयं किन्तु वेदानां प्रमाणत्वमेव श्रुत्याः नीयमित्यत्र
 यद्वा यो वेदादिः प्रमाणाभासत्वेन रूपेण प्रामाण्यं नो ज्ञातव्यः
 णत्वं न श्रुत्वादनोयं किन्तु प्रमाणे प्रमाणत्वप्रकारका भवदोषमिति
 देव प्रमापणोया तेनाप्यर्थतस्तदेव विदुष्यतीति भावः ।

इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोट्यवधारणं भवतां
यथार्थमयथार्थं वेति विकल्पोक्तयुक्त्या दूष्यं
एतेनाऽनध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि
निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयं वा तदिति विक-
ल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात् परस्परविरोधे हि न
प्रकारान्तरस्थितिरितिन्यायात् ^६एवमीश्वराभिस-
न्ध्यादौ तत्तत्स्थानस्थं सर्वनामान्तरखण्डनं द्रष्टव्यम्॥
इति श्रीश्रीहर्षमिश्रकृतानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डनखाद्यो
सर्वनामार्थानिरुक्तिस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

—:०:—

टी० ॥ “अनध्यवसायेने”ति । अनध्यवसायाख्यं वैशे-
षिकाभिमतमविद्याप्रभेदोऽसाधारणधर्माजन्यं ज्ञानं तत्रापि पूर्वं
एव विकल्पः यद्यपि प्रमाणं किञ्चिदपीश्वरं न गोचरयतीत्य-
स्माकं पक्षः किञ्चित्प्रमाणमीश्वरं गोचरयतीति त्वत्पक्षस्तत्र
पेच्छयते किं तत्प्रमाणं यदीश्वरं विषयीकरोति अत्र च भव-
द्विकल्पजालस्य नावकाशः तत्र यत्त्वया प्रमाणमुपदर्शनीयं
तन्मया खण्डनीयमिति नचेश्वरः प्रमितो नवेति विकल्पावस-
रोत्रापीति वाच्यम् अद्वैते किं प्रमाणमिति खण्डनेन पौनरु-
त्त्यापातात् सर्वनामखण्डनेनोपक्रान्तेनाऽसंस्पर्शाच्चेति तथापि
वादिष्यामीहननापाततो भवत्येवानेन विकल्पजालेनेति भावः ॥
ननु सर्वसर्वनामखण्डनमुपक्रम्य किंशब्दमात्रखण्डनं न्यूनमत
आह—। ^६“एवमि”ति ईश्वराभिसन्धिग्रन्थे सर्वनामखण्डनं कृत-
मेवात्रातिदिश्यत इति न न्यूनतेति भावः ॥

इति तृतीयः परिच्छेदः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

—:0:—

सू० (१) "ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे ति
यकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्य^(२)मिति चेत् किं
भावात्वं * विधित्वमिति ? *—चेन्न, ^१पर्यायामना
स्वरूपसत्त्वमिति ? *—चेन्न, ^२अभावस्यापि तत्त्वा
वात् ^३प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेर
अस्तीति प्रतीतिविषयत्वम् ? *—इति चेन्न, अ
घटस्यास्तीतिप्रतीति सम्भवेनाभावस्यापि त
त्वप्रसङ्गात् नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेपि घटादे
वत्वानिवृत्तेः ॥

टी० ॥ भावत्वखण्डनं पूर्वखण्डनेन सङ्गसहितमाह
^a"नन्वि"ति । विधित्वमिति यदि भावत्वपर्यायसत्त्वा
^b"पर्याये"ति । अथ विधिसुखप्रत्ययवेद्यत्वं तदग्रे दूष्यं स
पसत्त्वं यदि सत्तासंबन्धस्तदाग्रे दूष्यं स्वरूपमेव सत्त्वं चेत्तत्र
^c"अभावस्यापी"ति ॥ तत्रैव दोषान्तरमाह—। ^dप्रतिस्वमिति
प्रति व्यक्तीत्यर्थः । ^e"तथात्वप्रसङ्गादि"ति । भावत्वप्रमाण
दित्यर्थः किञ्चास्तीतिप्रतीतिविषयत्वं यदि भावत्वं तदा
भावो नास्तीत्यनेन प्रकारेणानुभूयमानस्य घटस्य भावत्व
त्वेन नचैवमतीस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमेव न भावत्वमिति
नास्तीति यद्वास्तातिप्रतीतिविषयत्वमेव चेद्भावात्वं
नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमभावत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति

(१) { प्रमाणादिपदार्था ये तार्किकादिप्रकरिताः ।
तेषामवाच्यता चात्र परिच्छेदे प्रकीर्त्यते ॥

(२) यद्यपि न पार्यते ईश्वरसङ्गावेप्रमाणं प्रष्टुं तथापि भावा
त्तस्य विधायक प्रमाणमन्तरेणाविद्धे विधायकप्रमाणं वाच्यमिति
ग्रहणोक्त्यर्थः ॥

घटाभावो नास्तीतिभावस्यापि ताद्रूप्येण प्रतीतेरित्याह-।
 “नास्ती”ति । यद्वा घटोस्ति घटो नास्तीत्युभयत्रापि घटस्य
 प्रतीयमानत्वेनास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमभावत्वं^(१) कथं न नि-
 रुक्तमित्याह-। “नास्ती”ति । कैचित्तु “तर्हि नास्तीतिप्रत्यया-
 विषयत्वे सत्यस्तीति प्रतीतिविषयत्वं भावत्वमित्याशङ्कासम्भ-
 वीदं लक्षणमित्याह नास्तीत्या”भास^(२)माहुः ॥

सू० “अस्तीति चार्थो वा शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः
 तस्यानिरुक्तेः * सत्ता तदर्थ ? *-इति चेन्न, समा-
 न्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः स्वरूपसर्वं च
 निरस्तं नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीति प्रतीतेरुक्त-
 त्वात् वर्तते इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभा-
 वत्वप्रसङ्गात् * सोप्यस्तिपर्याय ? *-इति चेन्न,
 उभयसोधारणैकार्थनिर्वचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्र-
 तिपादयितुमशक्यत्वात् यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगस्त-
 त्रैवापरस्य वर्तते इति प्रयोगात् * सामान्येन ताव-
 त्पर्यायत्वं शक्याधिगमस् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ “अस्तीति चे”ति । अस्त्यर्थस्य सत्तादेः प्रती-
 तिर्विवक्षितास्तीतिशब्दोऽल्लेखिनी प्रतीतिर्वा विवक्षितेति विरु-
 द्धार्थः ॥ “तस्ये”ति । अस्तिशब्दार्थस्येत्यर्थः सत्तावत्त्वं भा-
 वत्त्वं सामान्यादौ नास्तीत्याह-। “ने”ति ॥ “अभावोस्ती”ति ।
 अस्तिशब्दोऽल्लेखिप्रतीतिविषयत्व^(३)मभावेतिव्याप्तं लक्षणमि-
 त्युक्तत्वादित्यर्थः । अस्तीतिशब्दोऽल्लेखस्य तन्त्रत्वे दूषणान्त-
 रमाह-। “वर्तत” इति । यद्यपि वर्तत इत्युल्लेखेपि कदाचि-
 दस्तीत्युल्लेखोऽस्त्येष तावतैव तत्रापि लक्षणं गतं तथाप्युल्लेखा

(१) पुस्तकान्तरे “भावत्वमि”ति पाठः । तत्र नास्तीति प्रतीति-
 विषयत्वमिति पदच्छेदः । (२) आभासम्=अर्थाभासम् । (३) अस्ति-
 शब्दोऽल्लेखि प्रतीतिविषयत्वं लक्षणमभावेऽति व्याप्तिमित्यन्वयः ।

वस्तुस्वरूपनिरुक्तौ न तन्त्र^(१)मित्येवंपरो ग्रन्थः f "उभये
अभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां पदानां पर्यायत्वाद्वा च तत्राह
न पर्यायत्वमित्यर्थः ययोरेकत्रार्थे प्रयोगस्तावेव पर्यायौ
प्रवृत्तिनिमित्ताभेदापि तत्र तन्त्रमिति शङ्कते-। g "यत्रे"ति ।

सू० प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां "तथात्वेप्यपर्यायत्वे
यत्रेत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्वचनप्रसङ्ग
दवस्थः स एवार्थो^(२)भावत्वमुच्यतां किं शब्देति
खगवेषणया * "अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वम्
*-इति चेन्न, "व्यवच्छेद्यासम्भवेन परपदवैयर्थ्य
भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वस्वीकारात्
तथापि भावे नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवद्भावे न
स्तीतिभावस्याप्रतीतिः ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ "तथात्वेपी"ति । एकधर्मिषाचकत्वेपीत्यर्थः ॥

यत्रेति । धर्मिमात्रं नोक्तं येनातिप्रसङ्गः स्यादपि तु प्रवृत्ति
मित्तमेव तथोक्तं भवति हि घटकलक्षणपदयोरभिन्नं प्रवृत्ति
मित्तं वाच्यं न तु प्रमेयाभिधेययो^(३)रपि प्रमाविषयत्वाभिधाना
विषयत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तयोर्भेदादित्याशङ्काह-। "यत्रे"ति
० "अपरे"ति । अभावस्य भावविरहात्मकतया तदु
च्छेद इत्यर्थः प्रतिषेधात्मकं यत्तत्परप्रतिषेधात्मकमेव
न तु स्वप्रतिषेधात्मकमपीति व्यवच्छेद्याभावात्परपदवैयर्थ्य
त्याह-। "व्यवच्छेद्ये"ति तर्ह्यप्रतिषेधात्मकत्वमेव स
मस्तु किं परपदेनेत्याशङ्कासम्भवं तत्र दोषमाह-। "भावा
वयोरिति"ति । नन्वभावोनास्तीत्याकारा यदि भावप्रती
त्यात्तदा प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यापि भवेदित्यसम्भवः स्त
तवेवमित्याह-। f "तथापी"ति ।

(१) "न तन्त्रमि"ति प्रतिज्ञायां 'युक्तौ रजतोलेखेपि तन्त्र
भावादि'ति हेतुर्द्रष्टव्यः । (२) "स एवार्थः"-इत्यतः प्राक् "य
वा"-इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते सचायुक्तत्वादि
पेक्षणीयः । (३) प्रमेयाऽभिधेययोः प्रमेयाभिधेयपदयोरित्यर्थः ।

सू० a

प्र

भि

रा

प्र

मु

त्व

g

त

वस्तुमि

वतापी

तिषेध

कथं छ

द्यत्वेन

सुरि"ति

तदा द

दयति-

न तु नि

हिन्ना

सू०

a

प्र

-

-

-

दान्त्यु

सू० ^a तावतापि लक्षणानिरुक्तेः * ^b अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वम् *—इति चेन्न, ^c चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात् नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यम् ^d अभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च ^e नहीयं भावविषया भवत्पक्षे परनिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात् नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात् * ^f नैवं प्रतीतिरेव स्यात् ? *—इति चेन्न, ^g शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् ।

टी० ॥ एतादृशप्रतीतिविरहेऽपि स्वाभावप्रतिषेधात्मकत्ववस्तुमिदं दुरपह्वं भावस्येत्यसम्भवस्तदवस्थ एवेत्याह—। ^a “तावतापी”ति ॥ ननु परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानादभावादपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वं भावस्य विशेषः स एव लक्षणमिति कथं लक्षणानिरुक्तिरित्याह—। ^b “अपरे”ति । प्रतीतिश्चक्षुरवेद्यत्वेन तद्वृत्तं भावत्वमपि चक्षुरवेद्यं स्यादित्याह—। ^c “चक्षुरिति । यदि परप्रतिषेधमुखेनाप्रतीयमानत्वं भावत्वं भवेत्तदा दोषान्तरमाह—। ^d “अभाव”इति । निर्विषयत्वमेवोपपादयति—। ^e “नही”ति । भावेषु सर्वदा विधिमुख एव प्रत्ययो ननु निषेधमुखोपीति शङ्कते—। ^f “नैवमिति । आकाङ्क्षादिमहिम्ना शब्दादेतादृशी प्रतीतिः स्यादेवेत्याह । ^g “शाब्द्या”इति ।

सू० आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात् ^a “अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि” * प्रत्यक्षप्रतीतेस्तथा विवक्षितत्वा^(१)दयं न दोषः ? *—इति चेन्न, ^b सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् *—इति चेन्न, ^c तेन तेषां मपरप्रतिषेधात्मकतया ग्रहणे प्रमाणाभावात् *

(१) “अभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च”—इति सिद्धान्त्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना ।

तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणम् ? *- इति चेन्न,
विधिरूपत्वस्यानवधारणात् * यदपरप्रतिषेधा-
त्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावद्भावरूपम् ?
*-इति चेन्न, परपदवैयर्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु विषय एव न कश्चित्तादृशो यत्र शब्दोपि
प्रतीतिं जनयेदित्यत आह-। ^a“अत्यन्ते”ति । यद्यप्य^(१)सत्-
ख्यातिवादिनं प्रति प्रतीतेर्निर्विषयत्वापादनं न दोषः अन्येषां
मते योग्यताविरहात् प्रतीतिरियं न शब्दादपि अन्यथाख्या-
तिश्चेत्तदा सन्नेव विषयस्तथापि खण्डनान्तरावष्टम्भेनेदमुक्तं ।
^b“तथे”ति । अपरप्रतिषेधमुखत्वस्येत्यर्थः । अतीन्द्रियभावा-
व्याप्तिमाह-। ^c“सर्वस्ये”ति ॥ ^d“तेने”ति । ईश्वरेण परमा-
एवादीनामपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वं ननु परप्रतिषेधमु-
खेनेत्यत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ईश्वरस्यातीन्द्रियेषु विधित्वे-
नैव ज्ञानमिति नाव्याप्तिरित्याह-। ^e“तेषामि”ति । विधित्व-
भावत्वमेव पर्यवस्येत्तच्चानिरूपितमेवेत्याह-। ^f“विधी”ति ।
नन्वतीन्द्रिये भावे यद्यप्यपरप्रतिषेधात्मकतया प्रत्यक्षेण न
ज्ञानं तथापि शब्देन तादृशी प्रतीतिरस्त्येवेत्याह-। ^g“यदी”ति ।
अत्रापि पूर्ववत् परपदवैयर्थ्यमित्याह-। ^h“परे”ति ।

मू० “तत्त्यागोप्यचाक्षुषादित्वापत्तेः * ^bसुरभिचन्दनमि-
त्यादाविवान्योपनीतभगवत्तत्रचाक्षुषत्वं भविष्यति ?
*-इति चेन्न, “तथाविधविषयेण विशिष्टाया बुद्धे-
र्विषयविशेषणताग्रहे स्वाश्रयोऽंशतः स्यात् तेनोपल-
क्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावा-
स्य तत्त्वापत्तेः तेन ^dयदेवंविधं तद् भावरूपमिति व-
ब्रुवतैवं विधत्वात् भावत्वमन्यद्वाच्यम् ॥

(१) “तथाविषयत्वात्”-इति क्वाचित्कस्त्वपपाठः ।

टी०

“तत्त्याग”
मनुपनीतमे-
रभी”ति ।
तीति विषय-
प्रतीतौ वि-
विशिष्टस्य त-
वधूतलमि-
स्यात् प्रति-
पलक्षितत्व-
उपलक्षणं त-
स्यार्थो वि-
विधमि”ति
स्वरूपमिति
त्वमन्यदेव-
मू० “अभे-
^bअस-
अस्य-
भाव-
सम्भ-
चिन्त-
तमि-
मुखे-
टी-
तदा लक्ष-
अभेदे व्य-
यमो भि-
यल्लक्षणत्वं

टी० ॥ ननु परपदत्यागेनैव लक्षणमस्तिवत्यत आह—
 “तस्याग” इति । प्रतीतिगर्भभावत्वस्याचाक्षुषत्वापत्तिरित्यर्थः
 मनुष्यनीतमेव प्रतीयमानत्वं चक्षुषापि गृह्यतामित्याह—
 “सु-
 रभी”ति । विषयविशिष्टा प्रतीतिरूपनीता सती विशेषणं भव-
 तीति विषयांशे विषयवृत्तावंशत आत्माश्रयः अयोपनीतायां
 प्रतीतौ विषय उपलक्षणं प्रतीतिश्च पुनर्विषयेऽप्युपलक्षणं तदा
 विशिष्टस्य तद्विशिष्टाश्रयतायामात्माश्रयो न भवति किंतु घटाभा-
 वबद्धतलमिति प्रतीत्या विषयीक्रियमाणस्याभावस्यापि भावत्वं
 सात् प्रतिषेधानात्मकतया या भूतलप्रतीतिस्तया भावस्याप्यु-
 पलक्षितत्वादित्याह—
 “तथाविधे”ति । प्रतीतौ वा विषय
 उपलक्षणं तथापि स एव दोषः ग्रहणस्याभावस्येति पाठे ग्रह-
 सार्थो विषयो योऽभावस्तस्येत्यर्थः दोषान्तरमाह—
 “यदेवं-
 विधमि”ति । यत्परप्रतिषेधानात्मकतया प्रतीयमानं तद्भाव-
 स्वरूपमिति । त्वयोच्यते तथाच लक्षणात्त्वत्वावच्छेदकं भाव-
 त्वमन्यदेव त्वया वक्तव्यं तच्च दुर्वचमित्यर्थः ।

सू० “अभेदे च यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तोः
 अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यत्वस्यान्यस्य वाच्यत्वात्
 अस्यैव भावार्थत्वे वाऽभावो नास्तीति प्रतीयमानस्य
 भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात्^d भिन्नं च भावत्वं न
 सम्भवति षट्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गादिति यच्च कि-
 ञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति नो वा अस्ति चेत्स्वा-
 त्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति चेत्स्वस्यान्यप्रतिषेध-
 मुखेनाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति ।

टी० ॥ अथ लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकरूपादभेदमेव मन्यसे
 तदा लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरीं नियमः समव्याप्तिस्तदनुपपत्तिः
 अभेदे व्याप्त्यभावात् भवति पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोः समनि-
 यमो भिन्नयोर्नत्वभिन्नयोरित्याह—
 “अभेदे चे”ति ॥ ननु
 यल्लक्षणत्वेन दर्शितं तदुपलक्षणं नचोपलक्षणेनापि नियमोद्गी-

क्रियते येनाभेदे तदनुपपत्तिः स्यादित्यत आह-। ^b“अस्ये”ति
यल्लक्षणत्वेनाक्तं तच्चेदुपलक्षणं तथापि भावत्वमुपलक्ष्यतावच्छेदकं
दक्षमन्यदेव अक्तव्यं न ह्युपलक्ष्यतावच्छेदकं भवतीत्यर्थः ^c“अस्ये”ति
वा लक्ष्यतावच्छेदकमेव रूपं लक्षणं तथापि प्रतिषेधानात्
तथा प्रतीयमानत्वं लक्षणमव्यापकमित्याह-। ^d“अस्ये”ति
अभावे नास्तीति भावस्यापि परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वं
दित्यर्थः ननु लक्षणभिन्नमेव भावत्वं किञ्चित्स्यादित्यत आह-
^d“भिन्नं चे”ति । विकल्पितप्रकारभिन्नत्वे तस्य सत्त्वमप्युप-
त्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^e“स्वस्ये”ति । अपरप्रतिषेधमुखेन ^(१) प्र-
यमाने भावत्वे लक्षणमव्यापकमित्यर्थः । ननु यद्यपि भाव-
स्वरूपं ^(२) सत्तासंबन्धवत्त्वमेव तच्च सत्तायां सत्सु ^(३) च घटादिषु
विशिष्टं सामान्यादिष्वेकार्थसमवायेन समवाये च स्वरूपं
न्धेनैवं सर्वत्रेति नाठ्याप्यतिठ्याप्ती लक्षणं तु सत्तासंबन्धो-
विषयत्वं तस्य चानुषत्वेपि न दोषः नहि लक्षणलक्षणगोरेक-
ह्यत्वनियमः सत्तासंबन्धवत्त्वेपि सत्तासंबन्धवत्त्वमस्त्येव तच्च त-
वान्यद्वेति न दोषः प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् तथापि सत्तासंब-
नाभिप्रायोन्नापीति भावः ।

सू० * “नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवाप-
द्यते इति चेत् ? *—अभावत्वं किमभिधीयते ? निषे-
धात्मकत्वमिति चेत् ? *—तद्यदि प्रतिक्षेपात्मक-
तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परत्वात्
प्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात् * ^dअथाभावत्वमेव
*—तदा न निवृत्तः पर्यनुयोगः ^eएतेन विषेधमुखेन
प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् * भावविरोधत्वम्
*—इति चेन्न, सर्वभावविरोधित्वं वा तद्विशेष-
रोधित्वं वा नाद्यः असिद्धेः ।

(१) अपरप्रतिषेधमुखेन = परप्रतिषेधाऽनात्मकत्वेनेत्यर्थ इति
अथाख्यानव्याख्येययोर्वैयधिकरणम् । (२) “लक्ष्यतावच्छेदकम्” इति
शेषः । (३) सत्सु = सत्तावत्सु ।

टी० ॥ अभावत्वखण्डनाय सङ्गतिङ्करोति-। “नन्वेव-
नि”ति । यद्यपि प्रमाणानुपदर्शनमात्रेण नाभावपर्यवसानं
तथापि सङ्गतिमात्रार्थमेतदुक्तम् । ^b“अथाभावत्वमेवे”ति ।
प्रतिषेधात्मकत्वमित्यपुष्यज्जनीयं । “एतेने”ति । निषेधशब्देना-
भावाभिधाने पर्यनुयोगानिवृत्तिः प्रतिक्षेपाभिधाने च भावे-
ऽतिव्याप्तिरिति पूर्वोक्तदोषेणेत्यर्थः । अभावोनास्तीतिप्रतीत्या
निषेधमुखेन भावस्यापि प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ।

सू० “नहि घटाभावो भूतलादि विरुणद्धि नापि द्वितीयः
^bभावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् * अथ सहान-
वस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्ति ?
*=इति चेन्न, गोत्वाऽश्वत्वादौ ‘तस्यापि भावात् *
एकविधावन्यनिषेधः ^dस ? *=इति चेन्न, ‘भेदे भाव-
भेदयोरेव प्रसङ्गात् ^f* एकविधिरेवान्यनिषेधः स ?
*=इति चेन्न, निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे वा-
सिद्धेः * नास्तीतिप्रतीयमानत्वम् ? *=इति चेन्न,
घटाभावो नास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतया
^gऽभावत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ “नही”ति । सहानवस्थानं प्रतियोग्यनुयोगि-
भावो वा विरोधो वाच्यस्तदुभयं च घटाभावस्य भूतलादिता
न भवतीत्यर्थः ॥ ^b“भावानामि”ति । उत्तरसंयोगेन कर्मणो
विभागस्य च बध्यघातकविरोधदर्शनादतिव्याप्तिरित्यर्थः “त-
स्यापी”ति । सहानवस्थानस्यापीत्यर्थः ॥ ^d“स” इति । विरोध
इत्यर्थः नीलविधौ पीतानिषेधोस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्याह-
“भेदे” इति । नीलपीतयोर्न परस्परप्रतिषेधात्मकत्वं किंतु
परस्परविरहव्याप्यत्वमात्रमते । नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-
^f“एके”ति । निषेधपदं पद्यभावार्थकं तदा तदतिरूपणादेवा-
सिद्धिरथ भावार्थकं तथाप्यभिद्धिर्नहि निषेधपदं भावमभिधत्ते

इत्यर्थः भावार्थत्वे एकविधिर्नापरनिषेधोऽपि तु विधिरिवेत्यादि
 सिद्धिरित्यप्याहुः ॥ १७ "अभावत्वापत्तेरिति"ति । अभावत्वापत्तेरिति
 भावेतिव्यापत्तेरित्यर्थः यद्वा लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वे
 व्याप्यत्वेन भावेवेकलक्षणं गतं तदा तस्याभावत्वापत्तिरित्यर्थः
 सू० "अस्तीतिभावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेरिति
 प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वम् ? *—इति चेन्न
 प्रतियोगिनः परार्थत्वेतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वेन
 निरुक्तेः असदर्थत्वे नजर्यस्यासिद्धेः अतीतानागत
 ज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् यच्च किञ्चिदत
 वस्य लक्षणमुच्यते स भावोभावो वा नाद्यः भाव
 स्याभावानाश्रितत्वात् विषयिधर्मेण च कथं
 तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात् ॥

टी० ॥ "अस्तीति"ति । अस्तीतिप्रतीयमानत्वं भावस्य
 नास्ति शब्दार्थो वा विवक्षितस्तच्छब्दोऽल्लेखमात्रं वा आद्योक्ति
 द्धिरन्त्येऽतिप्रसङ्गः किंचाभावस्य प्रतीतिगर्भत्वे तदवाप्त्यर्थ
 व्यापत्तिरित्यादिदूषणमत्राप्युच्यमित्यर्थः ॥ १८ "प्रतियोगिनि"ति
 परनिरूपणाधीननिरूपणत्वं बुद्धिसंयोगादावतिव्यापकं विरो
 धिनिरूपणाधीननिरूपणत्वं च विरोधानिरुक्त्यदुग्रहमित्यर्थः
 "असदि"ति । असन्निरूपणाधीननिरूपणत्वं च ज्ञानसंयोगा
 नास्ति तत्र सत एव विषयस्य संयोगिनश्च निरूपकत्वादत
 वस्य त्वसतो घटादेर्निरूपकत्वं तदसत्त्वं देशतः कालतो
 यदि तदा नजर्योभाव एव वाच्यः सचाद्याप्यनिरूपित
 त्यर्थः क्वचिन्नार्थस्येति पाठः तत्रापि नजर्यस्येत्यर्थः ॥ १९
 प्रयी"ति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिर्विषयीधर्मो भाव एवास्तीति
 वर्तत इति यदि तदा स विषयीधर्मः क्वचिन्निर्वाच्यः स्यादिति
 सू० * "अन्यदेव तद्वत् ? *—इति चेन्न, तद्वदभावस्या
 वत्वे स्ववृत्तेर्भावित्वे च व्याघातात् न द्वि

(१) इति शब्दस्तस्मादित्यर्थः । तस्मात्लक्षणस्यासिद्धिरित्यर्थः

^dतस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्व-
प्रसङ्गादिति * प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत्प्रतिभाति
सोभाव ? *—इति चेन्न, प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षे-
प्यानिरुक्तेः विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात्
तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्न-
मभिन्नं वा नाद्यः ।

टी० ॥ “अन्यदेवे”ति । तद्वद्विषयिधर्मवदेव किञ्चिद्भा-
वरूपप्रभावलक्षणं स्यादित्यर्थः तद्वद् अभाववत् घटपदार्थोति-
रिक्तमन्यदेव लक्षणमभावस्येत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ^b“तद्वद्भाव-
स्ये”ति । तद्वान् लक्षणवान् योऽभावस्तस्येत्यर्थः लक्षणविशि-
ष्टोप्यभावो यद्यभाव एव तदा तत्रापि तल्लक्षणं वाच्यमिति
तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तावशत आत्माश्रय इति भावः ॥
“भावत्वे” इति । लक्षणविशिष्टोप्यभावो भाव इति वाक्य-
मेव व्याहृतं नहि भावोऽभावो भवतीत्यर्थः ॥ ^d“तस्ये”ति ।
अभावस्य यल्लक्षणं तदभावात्मकमेव यदि तदा तत्रापि तल्लक्ष-
णाङ्गीकारे स्ववृत्तित्वमनङ्गीकारे चाव्याप्तिरित्यर्थः प्रतिक्षे-
प्येति । निषेध्यविशिष्ट एवभावो भासते भवति हि घटाभावः
पटाभाव इत्यादिप्रतीतिरिति शङ्कार्थः प्रतिषेधप्रतियोगी हि
प्रतिषेध्यः प्रतिषेध एवाद्यापि न निरूपित इत्यर्थः यद्यपि
सत्तात्यन्ताभावस्त्वभावत्वं सत्तात्यन्ताभाव एक एवेति तद-
नुगतधर्मज्ञानं विनाप्याकाशादिवद्गृहीतुं शक्यते एव सामा-
न्यादौ च सत्तावत्त्वमेकार्थसमवायादिति न तत्रातिव्याप्तिः
नच सत्तात्यन्ताभावेव्याप्तिस्तत्रापि तद्वद्वेः नहि सत्तायामपि
सत्ता तथापि सत्तैव नास्तीत्यभिप्रायः ^(१)विशिष्टखण्डनेन लक्ष-

(१) अस्तु वा यथा कथं चित्प्रतिक्षेप्यस्य निरुक्तिर्विशिष्ट-
वदार्थ एवानिर्वचनीय इति विशिष्टानिर्वचनीयता प्रपञ्चेन विशिष्ट-
खण्डनसङ्गावाविशिष्टपदसम्भिन्नं लक्षणमनुचितमित्यभिप्रेत्याह—विशि-
ष्टखण्डनेनेति—

सामान्यमेव खण्डितं स्यादित्यभिप्रेत्य विशिष्टं खण्डयति
f“तत्रे”ति ।

सू० “दण्डपुरुषसंबन्धमन्तरेण ^bदण्डिनोन्यस्यापत्तिः
दण्डनमानयेत्युक्ते तदानयनप्रसङ्गाच्च * तत्सम्बन्ध
न्धेनोपलक्षितत्वात्तथा ? *-इति चेन्न, ^dअतः
उपलक्ष्यत्वेतिप्रसङ्गात् ^eतद्वत्तश्चान्यत्वात् *
संबन्धो हेतुः स च तदधिकरण एव ? *-इति चेन्न

टी० ॥ अतिरिक्तं विशिष्टमनुपलब्धिबाधितमित्याह-

a“दण्डे”ति । व्यवहाराविषयत्वादपि तन्नास्तीत्याह-^b“दण्डि
ननि”ति । दण्डपुरुषसंबन्धातिरिक्तं किमपि तत्र न व्यप
यत इति भावः ननु दण्डपुरुषयोः सम्बन्धेन विशिष्टमुपलक्ष्य
तमतो विशिष्टे प्रतीतिव्यवहारौ भवतौ दण्डपुरुषावादात्
भवत इत्याह-। c“तत्संबन्धेने”ति । तद्विशिष्टं तथा व्यव
रविषयः तथाच विशेषण विशेष्ये अपि व्यवहारविषयवि
भावः विशेषणविशेष्याभ्यां विनाकृतं विशिष्टमुपलक्ष्य तादृ
विशिष्टं वा आद्यं दूषयति-। d“अतद्वत्” इति तद्विनाकृत
स्योपलक्ष्यत्वे दण्डनमानयेत्युक्ते कुण्डलिनमानयेत्युक्तिप्रसङ्ग
इत्यर्थः ॥ अन्त्यं दूषयति-। e“तद्वत्” इति । दण्डपुरुषवि
शिष्टं चेदुपलक्ष्यं तदा विशिष्टस्यान्यत्वेन दण्डपुरुषोपलक्ष्य
नाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यर्थः । f“सम्बन्ध” इति । विशि
ष्टाघटकः सम्बन्धः स च विशेषणविशेष्योभयाश्रय इति विशि
प्रतीतिव्यवहारौ विशेषणविशेष्ययोरपि भवत इत्यर्थः ॥

सू० “संबन्धात्तदधिकरणसंबन्धान्यत्वापत्तेरिति नैष पत्तिः
* ^bतत्सम्बन्धिनि तद्व्यवहार ? *-इति चेन्न, ^cतत्सम्बन्ध
विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेष्य
वक्तमशक्यत्वात् ^dएवं परम्पराकल्पनायामप्युक्तं
स्यामात्रं नतु व्यवहार्यगतौ विशेषः कश्चित्
तीये तु प्रत्येकं दण्डव्यवहारप्रसङ्गो विशेषाभावात्

न
इ
ए
र
द
संबन्धो
केवलस्य
पृथ्यापी
तन्त्रमि
कस्य सं
‘संबन्ध
किन्तु
नानयन
पन्था
प्यन्यत
हारस्तदु
न दण्ड
देवेति
शिष्टम
पुरुषे
पुरुषीय
शिष्टवि
एव य
सर्वेषां
सू० “
रमाह-

न ते प्रत्येकं दण्डपदार्थाः किन्तु मिलिता इति चेत्
इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योन्य
एव कश्चित् आद्यो प्रत्येकं स एव प्रसङ्गः मेलके-
त्यधिकः ॥

टी० ॥ “संबन्धादि”ति । केवलात्संबन्धात्तदधिकरण-

संबन्धो विशिष्ट इति तस्याप्यन्यत्वापत्तिरित्यर्थः तथाच संबन्धस्य
केवलस्य विशेषणविशेष्ये आश्रयो ननु तदधिकरणस्य विशि-
ष्टस्यापीति संबन्धोपि विशेषणविशेष्यगोचरव्यवहारं प्रति न
तन्त्रमित्यर्थः । यद्वा^(१) “संबन्ध” इति । विशिष्टव्यवहारजन-
कस्य संबन्धस्य दण्डपुरुषोवाश्रयाविति तत्रापि व्यवहार इत्यर्थः ।
“संबन्धादि”ति । केवलः संबन्धोपि न विशिष्टव्यवहारहेतुः
किन्तु तदधिकरणदण्डादिविशिष्टः सचान्य एवेति दण्डादौ
नानयनाद्यन्वय इत्यर्थः एष विशेषणविशेष्यादन्यद्विशिष्टमिति
पन्था न भवतीत्यर्थः । “तत्संबन्धिनी”ति । विशिष्टं यद्य-
प्यन्यत्वापि विशेषणविशेष्यसंबन्धेव तथाच विशिष्टे व्यव-
हारस्तदुभयगोचरः स्यादित्यर्थः ॥ “तस्यापी”ति । विशिष्टमात्रं
न दण्डपुरुषसंबन्धि किं तु दण्डपुरुषीयत्वविशिष्टं तच्चान्य-
देवेति नैतदपि व्यवहारनियामकमित्यर्थः ननु पुरुषीयत्ववि-
शिष्टमपि यद्विशिष्टं तदपि परस्परया पुरुषसंबन्धेवेति स्यादेव ।
पुरुषे आनयनादिव्यवहार इत्यत आह- । “एवमिति”ति ।
पुरुषीयत्वेनापि विशेषणेन विशिष्टमात्रं न विशिष्टं किन्तु वि-
शिष्टविशेष एवं तत्रतत्रापीत्यनवस्थित्यर्थः ॥ दण्डपुरुषसंबन्ध
एव यदि विशिष्टं तदाह- । “द्वितीय” इति ते च मेलकं चेति
सर्वेषां विशिष्टव्यवहारापत्तिरित्याह- । “आद्य” इति ।

मू० “द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्ववदेव निर-
स्तः * एकज्ञानरूढो वा ऽविरलनानाज्ञानारूढो वा

(१) “संबन्धो हेतुः”-इत्यत आरभ्य पूर्वोत्तरपक्षयोरपार्थ-
रमाह-यद्वेति ।

अनेकश्च संबन्धश्च संबन्धश्च विशिष्टपदार्थः
इति चेन्न, ^dघटपटाविति बुद्धावारूढौ घटपटौ
संबन्धश्च घटपटरूपो विशिष्टः स्यात् ^eघटपटौ
त्वतत्संबन्धानां तत्बुद्धावारूढानामभ्युपगमेन सं-
न्धस्यापि तद्बुद्धयारोहाभ्युपगमध्रौव्यात् । ^fअन्यथा
घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः
कथमभ्युपगन्तव्यस्तत्र ^gनव घटपटावित्यपि विशि-
ष्टमेव स्वतन्त्रयोर्घटपटयोः परस्परासम्बन्धद्वयो-
र्व्यवहरणात् न पुनर्यथा दण्डी पुरषस्तथा घट-
पटः पटीघट इति वा तत्र व्यवहारः ॥

टी० ॥ ^a“द्वितीयस्त्विति । तेभ्योधिकं चेन्मेतत् ^b“पूर्ववदि”ति । विशिष्टस्य भिन्नत्वपक्षे यदुपपत्ति-
त्यर्थः । ^c“अविरले”ति । भिन्नजातीयज्ञानान्तरितत्वा-
धाराारूढ इत्यर्थः । तथाचैकज्ञानविषयत्वावच्छिन्ना दण्डपुरु-
संबन्धा एव विशिष्टपदार्थ इति न प्रत्येकं विशिष्टपदार्थ-
प्रसङ्गो न वा तदुभयगोचरव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः ।
य सति समूहात्मनारूढौ घटपटौ द्वावप्येकं विशिष्टं स-
दित्याह-- ^d“घटपटावि”ति । ननु घटपटाविति बुद्धेः संबन्ध-
विषयता नास्तीत्यत आह-- ^e“घटत्वे”ति । समूहात्मनारूढौ
घटत्वपटत्वसमवायविषयकत्वादित्यर्थः अन्यथा विशिष्टपदार्थ-
तिरेव न स्यादित्याह-- ^f“अन्यथे”ति । ननु तदुभयं विशि-
ष्टमेवास्त्वित्यत आह-- ^g“अन्योन्योपरक्तमानाभावान्न तदु-
विशिष्टमित्यर्थः ।

सू० “नचैकज्ञानारूढतैव तयोर्न सन्तव्या यतो घटपटौ
विति द्वित्वं तयोस्तद्द्वयानवगाहिता कथं विशि-
नेनावगाह्येतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषान्

(१) मेलकम्=विशिष्टमित्यर्थः ।

हा
शि
एक
पि
त्य
शि
स्व
धि
कस्
ट

प्रतीयेत्
टे दन्त
मयेन
०“अत
घटपटौ
दण्डपुरु
यकैरुज्ञा
न स्यात्
ज्ञानेऽ
काशमो
घटपटौ
“अथे”
दुर्ग्रहमि
सू० “स
व
स्
दन्त

ह्यास्यामः ७ अत एवाविरलनानाज्ञानारूढतापि वि-
शिष्टता निरवकाशा * ८ अथाप्रकाशमानासंबन्धोनेक
एकबुद्ध्यारूढस्तथा नचैवं घटपटौ तत्कथमुक्तदोषा-
पत्तिः ? * -इति चेन्न, ९ अप्रकाशमानोसंबन्धो ययोरि-
त्ययमर्थो विशकलित इति घटत्वपटत्वव्यक्त्यादिवै-
शिष्ट्यमपि भज्येताविशेषात् * १० अथ धर्मधर्मिसंबन्धाः
स्वतन्त्रा एवैकबुद्ध्युपाारूढास्तथा नच घटपटौ धर्म-
धर्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्ग ? * -इति चेन्न, ११ धर्मत्वस्यै-
कस्य दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात् ॥

टी० ॥ ८ "नचेति । एकज्ञानविषयत्वे द्वित्वसुभयगतं न
प्रतीयेत् यथा प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृत्यनुभवरूपत्वे तत्ताविशि-
ष्टे दन्ताविशिष्टयोरभेदे न केनापि ग्रहीतुं शक्यः स्यादिति
मयेन द्वयोरेकज्ञानविषयत्वमङ्गीक्रियते तथेहापीत्यर्थः ॥
९ "अत एवे"ति । स्वतन्त्रयोर्विशिष्टत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ ननु
घटपटौ कथं विशिष्टं स्याद्यतस्तयोरसम्बन्ध एव प्रकाशते
दण्डपुरुषौ ननु तथेत्योशङ्कते- । १० "अथे"ति । असम्बन्धाविष-
यकैरज्ञानारूढयोर्विशिष्टत्वे घटपटयोः स्वस्वजातिवैशिष्ट्यमपि
न स्यात् यतो विशकलितयोर्घटपटयोः घटत्वपटत्वयोस्तस्मि-
न्ज्ञानेऽसम्बन्धस्यैव प्रकाशमानत्वादिति परिहरति- । ११ "अप्र-
काशमाने"ति ॥ ननु धर्मो धर्मात्तदुभयसम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थो
घटपटौ न धर्मधर्मिभावापन्नाविति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते- ।
१२ "अथे"ति । धर्मत्वमेकमनुगतं नास्तीतिनिरूपकाप्रतीतौ लक्षणं
दुर्ग्रहमित्याह- । १३ "धर्मत्वस्ये"ति ॥

सू० "सोप्येष्टव्य इति चेत् इष्ट्यतां परं तस्यापि बालुका-
वद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन १४ धर्म्येव किं न धर्मः
स्यात् * १५ तथा प्रतीत्यभावान्न स्यात् ? * -इति चेन्न,
१६ त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहणस्याविशेषात्प्रतीतिरपि तथा

किं न स्यात् * मास्तु धर्मत्वमनुगतं तत्तद्वर्णनं
 पदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्मिणा
 न्धेन च सममेकबुद्ध्या पारुढं विशिष्टं नान्य
 *—इति चेन्न तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु
 शिष्टेष्वनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् संबन्धमपि
 तर्हि विलुम्पैवं स्वभावादेव रूपादिकं तद्यो
 यमाधत्तां ।

टी० ॥ “सोपी”ति । धर्मत्वलक्षण एको धर्मः प्रमेया
 दिवदेष्टव्य इत्यर्थः । एवं सति धर्मत्वस्य केवलान्वयि
 कापि धर्मधर्मिभावस्य व्यवस्था न स्यात् अव्यवस्थितत्वं
 बालुकावद्विशकलितत्वं वैशिष्ट्या निरुक्त्या धर्मधर्मिभा
 विशकलितत्वमव्यवस्थामेवाह—। ^६“धर्म्येवे”ति । प्रायः
 प्रतीयमानो धर्मिधर्मस्तूपसर्जनतया प्रतीयमान इति प्रती
 क्त एव विशेष इत्याह—। ^८“तथे”ति । तथाप्रतीतिरेवा
 तामित्याह—। ^८“त्वदुक्ते”ति । उभयोरेकप्रतीत्यारोहवि
 षादिति भावः धर्मित्वं विशेषणत्वपर्यवसन्नं विशेषण
 विशिष्टत्वनिर्वाह्यं चेत्तद्धर्मत्वमनुगतं मास्तु किंतु वस्तुना
 रूपरसादीनामयं स्वभावविशेषो तद्वृत्तादिना धर्मिणा समवा
 दिना च संबन्धेन सहैकबुद्ध्या विशिष्टं भवतीत्याशङ्क्य
^९“मास्तु”ति । एवं तर्हि रूपादीनामेवम्भतानामनुगतानां
 विशिष्टत्वे विशिष्टाकारानुगतप्रतीतिर्न स्यादिति परिहृति
^{१०}“तेषामि”ति । दोषान्तरमाह—। ^{१०}“संबन्धमि”ति वि
 निरस्कुर्वित्यर्थः यथा रूपादय एकबुद्ध्या कृता विशिष्टव्यव
 भाजनं भवन्ति” तथा समवायादिसंबन्धव्यवहारोपि तैरेक
 म्बद्धैरस्तु कृतं संबन्धेनेत्यर्थः ॥

मू० “एवमपि किं न स्यादिति चेत्, तर्हि वराको धर्म
 विसृज्यतां यथा विना संबन्धं विशिष्टबुद्धी रूप
 दिस्वभावसामर्थ्यात्समर्पिता तथा विना धर्मिणा

प्यस्त्विति जितं जैनेः * स्यादप्येवं यदि शुक्ल
इत्येतावन्मात्राद्येव प्रतीयेत किंतु शुक्लः शङ्ख
इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्योल्लेखिना
धर्म्यप्यानीयत ? *—इति चेन्न, “शङ्खत्वजातेरुपाधेर्वा
रूपादेरविरलतादुपस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्य-
मेव तत्प्रदेभिषिच्यतां येन विनाप्यधिकरणं सामा-
नाधिकरण्यव्यवहारः स्यात् किंच नैतावन्मात्रं
बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव-
स्वकारणसामर्थ्यात्तथोत्थिता तत्तद्व्यवहारप्रसवित्री
स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन ॥

टी० ॥ भट्टमतं शङ्खते—। “एवमिति । सम्बन्धश्चेत्तिर-
स्कृतस्तथा धर्म्यपि तिरस्क्रियतामिति धर्ममात्रमतद्वयावृत्तिरूपं
विशिष्टज्ञाने भावत इति वादिभिर्बौद्धैर्जितमित्याह—। ^b“तर्ही”
ति ॥ ननु गौरिमित्यादिप्रत्यये तथात्वेपि शुक्तः शङ्ख इत्या-
दिधीरस्तु धर्मिणमुल्लिखन्ती कथं तत्र प्रमाणं न स्यादित्याह—।
“स्यादपी”ति । शङ्खत्वजातिरेव रूपेण सहैकज्ञाने भावमाना
सामानाधिकरण्यव्यवहारं करोति यद्वा धर्मवैलक्षण्यमेव धर्मिप-
देभिषिच्यतां किं धर्मिणेत्याह—। ^d“शङ्खत्वे”ति । दृष्टान्तरमाह—।
“किञ्च”ति । नैतावन्मात्रं न विशिष्टविलोपधर्मिविलोपमात्रं
बुद्धिमादायापितु सकलार्थविलोप एव बुद्धिमादायेत्यर्थः ॥

सू० “तस्मात् “प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसामि-
कम् । धियं निवेश्य लुम्पद्भयो भङ्गं साद्वेव यच्छति”
यत्तु केनचिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता
तत्तस्य परमुचितं ^b“गुरुर्धियमभावस्य^(१) स्थाने
स्थानेभिषिक्तवान् । प्रसिद्ध एव लोकेस्मिन् बुद्ध-
बन्धुः प्रभाकरः” अपिच एकबुद्धयारूढोऽनेकश्च

(१) स्थाने—इत्यवश्यं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे—।

सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति पक्षे योग्यमेवं
 लक्षण्यभाग विशिष्ट इति कथ्यते सोप्येवं विशिष्ट
 विशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यमानो ज्ञानमन्तर्भाव
 स्यादिति तत्र तत्रापि ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्था
 क्वचिदप्यनिवेशे तस्याभावादविशिष्टत्वे शेषस्त
 मूलमवैशिष्ट्यापातः ॥

टी० ॥ विशिष्टखण्डनं कक्षाक्रमेण प्रपञ्चमिष्यात्वे
 सन्नं तथाच तत्सत्त्ववादिनो भङ्ग एवेत्युपसंहरति । - "तस्मा
 ति । प्रत्येतव्यवैचित्र्ये तावत्ताद्रूप्येणोल्लेख एव साक्षी स
 ल्लेखो बुद्धिवैचित्र्यमात्रेण समाहितस्तदा स एव साक्षी
 वृत्तत्ववादिभ्यो भङ्गं प्रयच्छतीत्यर्थः तावन्मात्रबुद्ध्या
 एवाऽभावोल्लेख इति आदिनं प्रभाकरमुपहसति-। ^{६०}गुरु
 ति । अभात्रस्य स्थाने धियमभिषिक्तवान् गुरुस्तत्स्थाने सु
 चितं बुद्बन्धुः प्रभाकर इति लोके प्रसिद्ध एव यतः बुद्बन्धु
 भावं पदार्थान्तरं नाङ्गीकरोति प्रभाकरोपि तथेति सिद्धान्त
 स्यादेवं बन्धुभाव इत्यर्थः गौतमश्चार्कबन्धुश्च सायादेवैव
 श्च सः इत्यत्र तथा प्रसिद्धिरिति भावः किंच विशिष्टस्य बुद्ब
 घटितं यल्लक्षणं तल्लक्षणविशिष्टमविशिष्टेभ्यो विशिष्टं तदा
 र्त्तनीयं ज्ञानान्तरमेतादृशं निवेश्य चेत्तदाऽनवस्था ज्ञान
 चेत्क्वचिद्वत्त्वा नानुसरणीयं तदा तल्लक्षणविशिष्टं न चे
 दिति मूलपर्यन्तं विशिष्टहानिरित्याह । - ^{६१}अपि

मू० "तद्योग्यस्तथेति" चेत्तर्हि योग्यतापि तद्विशेषणं
 लुकादिददलगातिप्रसज्जिकैवेत्युक्तमावर्तते ।
 मेकमिति ज्ञानमित्यारूढमित्यादिद्वारैरपि द्रष्ट
 तथाहि "अविविष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धी
 शेत् । तद्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्याद्वा मूलाविशिष्टे

वि
 स
 गु
 स
 अ
 व
 व
 गु
 त

स्यादि
 सर्वत्र
 वैशिष्ट
 शेषासि
 "बाल
 लक्षण
 द्वारक
 तपदा
 धारा
 विशि
 "वि
 पपत्ति
 दर्शन
 देरि"
 नाका
 मू०

विशिष्टनिरासेन सर्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति
मन्तव्यं यथा गुणाश्रयो द्रव्यमित्यादि । इतोपि
गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतं । तथाहि 'कथमेतल्लक्षण-
मवधारणीयं सङ्ख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः
भ्रान्तिरसाविति चेत्पृथिव्यादौ कथमभ्रान्तिरिति
वक्तव्यं तत्र बाधकाभावादिति चेत्तुल्यं गुणस्य गुण-
वत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं वक्तव्यम् । * निर्गुणा
गुणा इति सिद्धान्तात् ? * -इति चेन्न, 'रूपादेर्गुण-
त्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात्

टी० ततोऽग्रे ज्ञानान्तरयोग्यतामात्रघटितमेव विशिष्टं
स्यादिति नानवस्था न वा मूलपर्यन्तं विशिष्टहानिः योग्यतायाः
सर्वत्र सत्त्वादित्याशङ्कते-। ^a“तदि”ति । तद्योग्यताया अपि
वैशिष्ट्यं तत्र विशिष्टे ज्ञेयं चेत्तदा सैवानवस्था न ज्ञेयं चेत्तदा
शेषासिद्ध्या सर्ववैशिष्ट्यासिद्धिरिति परिहरति-। ^b“तर्ही”ति ।
“बालुकावदि”ति । वैशिष्ट्यस्याद्याप्यसिद्धेरिति भावः
लक्षणवैशिष्ट्यद्वारकं दोषमस्मिन्नाय तदीयतद्विशेषणवैशिष्ट्य-
द्वारकमाह-। ^c“एवमि”ति । “अविशिष्टादि”ति । अविशिष्टा-
त्पदार्थाद्विशिष्टस्य यद्वैशिष्ट्यं व्यावृत्तयोः सा चेत्तद्वशबुद्धि-
धाराधीना तदाऽनवस्था न चेत् शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरित्यर्थः ।
विशिष्टखण्डनप्रयोजनमनुवदन्नेव खण्डनान्तरमङ्गतिमाह-।
^d“विशिष्टे”ति ॥ ^e“इतोपीति । वैशिष्ट्यखण्डनरूपलक्षणानु-
पपत्तिसमुच्चयः । ^f“कथमि”ति । रूपादीनामपि गुणाश्रयत्व-
दर्शनाद्द्रव्यमात्रवृत्तिनया कथमेतदवधारणीयमित्यर्थः ॥ “रूपा-
देरि”ति । गुणत्वव्यवस्थापकानतिप्रसक्तधर्माभावादित्यर्थः गु-
णाकारानुगतमतिश्च न सर्वसाधारणीति भावः ॥

स० * सामान्यवानगुण इत्यादितल्लक्षणयोगात्तन्निश्चय
इति सिद्धान्तात् ? * -इति चेन्न, ^gअगुण इति लक्षणांश-
स्याद्याप्यासिद्धेः सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमान-

त्वात् * "भ्रान्तिरसौ" ? * - इति चेन्न, परस्परव्याप-
 ज्ञात् ^dसङ्ख्यावत्तया प्रतीतिर्भ्रान्तित्वे गुणत्वमिति
 द्विस्तत्सिद्धौ च बाधेन भ्रान्तित्वव्यवस्थापनं न
 हेत्वन्तराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः ^eदृष्टान्त-
 स्यापि सङ्ख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्त-
 व्यकौटिप्रवेशितया गुणत्वेनासिद्धेः * ^fसङ्ख्या-
 सङ्ख्यावत्त्वेन व्यवस्थाप्रसङ्गान्निःसङ्ख्यत्वव्यवस्थितौ
 दृष्टान्तत्वं भविष्यति ? * - इति चेन्न, पृथक्त्वेना-
 तस्याः सम्भावितद्रव्यकौटिप्रवेशत्वात् ॥

टी० ॥ "सामान्यवानि"ति । सामान्यवत्त्वे सत्यगुणत्व-
 व्यवस्थापकमित्यर्थः ॥ कर्मस्यतिव्याप्तौ सत्यामेवाह- ^gअनु-
 इति । अगुणत्ववत्त्वमसिद्धं संख्यादीनां गुणानां तत्र स-
 दित्यर्थः दोषान्तराभिधानाय पुनः शङ्कते । "भ्रान्तिरिति
 अन्योन्याश्रयमेव विशदयति- । "सङ्ख्ये"ति ॥ "बाधेने"ति ।
 निर्गुणेषु गुणेषु सङ्ख्यादिप्रतीतिर्बाधितविषयेत्यर्थः ॥ ननु न-
 दयो गुणाः सामान्यवत्त्वे सत्यवच्छन्नात्मकत्वात् शब्दव-
 रूपादीनां गुणत्वं सेत्स्यति तथाच गुणवत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तत्वमि-
 रिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह- । "नचे"ति । शब्दव-
 द्दृष्टान्तस्य सङ्ख्यारूपगुणवत्त्वेन द्रव्यत्वसिद्धावगुणत्ववत्त्वमि-
 रित्यर्थः । ननु सङ्ख्येवात्र दृष्टान्तोस्तु नहि सङ्ख्यापि सङ्ख्यावती
 तस्या अपि द्रव्यत्वं भवेदित्याह- । "सङ्ख्याया"इति । सङ्-
 यामनवस्थाभयात्सङ्ख्यामावर्तिष्ठ पृथक्त्वं तु तत्र वर्तत एव ताव-
 तस्यामपि द्रव्यत्वापत्तौ न दृष्टान्तत्वमित्याह- । ^h"नचे"ति ।
 सू० "एवं पृथक्त्वस्यापि सङ्ख्यावत्तयेति जातीतरा-
 श्रयोऽकर्मरूपो गुण इत्यपि न, ⁱजातिव्यापना-
 * "जातिमात्राश्रय इत्यर्थः ? * - इति चेन्न, ^jसम्भाव-
 श्रयतया सर्वाव्यापनात् * जातिमात्रभावाश्रय ? *

इति चेन्न, 'उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात् * नोपा-
धीनामाश्रयोरूपादिः किन्तु कथमपि संबन्धी ताव-
तैवानुमानादिसमवृत्तिः ? *—इति चेन्न, 'उपाधिसं-
बन्धं प्रत्यय्याश्रयत्वस्य सन्तव्यत्वात् । अन्यथा
यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषा-
नुमानं तत्र न स्यात् । व्यधिकरणयोगर्म्यगमकभा-
वानभ्युपगमात् तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावान्न
जातिरूपं तदिदं यदि रूपादौ नास्ति तदानी-
मस्ति यद्यस्ति तदा नास्तीति चित्रेण लगित्युक्ते
न लगति मालगेत्युक्ते लगतीति । प्रवल्हिकामनु-
करोति

टी० ॥ तर्हि पृथक्कमस्तु दृष्टान्त इत्यत आह—। "एव-
मिति ॥ ८० "जातिव्यापनादिति । जाताष्वपि जातिभिन्नध-
मांनाश्रयत्वमकर्मत्वं चेत्यर्थः ॥ ८१ "जातिमात्रे"ति । जातिश्च
न तथेत्यर्थः । एवं च सत्यसम्भव एष रूपादीनामपि रसत्वा-
द्यभावाश्रयत्वादित्याह—। ८२ "अभावे"ति ॥ ८३ "उपाधीनामि"ति ।
प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामित्यर्थः । उपाधयो न रूपादौ
समव्यवन्तीति न तदाश्रय इत्यर्थः ॥ तर्हि रूपादिकं प्रमेय-
मभिधेयत्वादित्यादि कथं सदानुमानं स्यादपक्षधर्मत्वादित्यत
आह—। ८४ "किन्तु"ति ॥ ८५ "उपाधी"ति । तथाच जाति-
मात्रभावाश्रयत्वमसम्भवीत्यर्थः ॥ ८६ "अन्यथे"ति । चक्षुर्मात्रब-
हिरिन्द्रियग्राह्यत्वादिना रूपत्वादिकमपि नानुमीयेत समा-
नाधिकरणयोरेव साध्यसाधनयोगर्म्यगमकभावाभ्युपगमादि-
त्यर्थः यदि जातिमात्रभावाश्रयत्वं लक्षणं तत्र रूपादौ न
स्वीकर्तव्यं तदा जातिमात्रभावाश्रयत्वं लक्षणं भविष्यति अन्यथा
लक्षणरूपोपाधिसत्त्वादेव तल्लक्षणं दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥ प्रव-
ल्हिका प्रहेडिका

सू० अपिच गुणाश्रयो द्रव्यमित्यत्र कर्त्ताश्रयार्थः *
 वाय ? *—इति चेन्न, “गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वमप्यु-
 द्गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेऽपि विशि-
 त्वात् । *^bगुणः समवेतो यत्र स गुणसमवाय-
 विवक्षितस् ? *—इति चेन्न, “यत्रेत्यस्याधिकरण-
 स्याद्याप्यनिरूपणेन तेनैव तद्द्रव्याकारानुपपत्ते-
 इहेतिप्रत्ययहेतुराधार ? *—इति चेन्न, इह यत्र
 पीतिमेति प्रत्ययाच्छङ्कस्य पीतिमाधिकरणत्वम-
 ज्ञात् *^dभ्रान्तिरसौ यथार्थश्च प्रत्ययोऽत्र विवक्षित-
 *—इति चेन्न, “तदर्थसत्त्वनिरूपणव्यतिरेकेण त-
 प्रमाणत्वस्य बोद्धुमशक्यत्वात् नचाद्यापीहेति-
 त्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं त-
 निरूप्यते / पीतत्वं प्रतियोगी तच्च क्वचित्पिदृ-
 *—इवेति^gचेन्न, तस्य प्रमितत्वत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः

टी० ॥ “गुणत्वादेरिति । गुणनिरूपितः समवायः स
 द्रव्ये तथा गुणत्वजातावपीत्यर्थः गुण इति गुणत्वे च न गु-
 समवेत इति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः कुत्र गुणः समवेत इ-
 नाद्यापि सिद्धमित्याह—। ^b“यत्रे”ति । यद्वा गुणाधिकरण-
 द्रव्यत्वमित्यनेनाक्तं स्यात्तथाचाधिकरणमेव दुर्वचमित्या-
 “यत्रे”ति ॥ ^d“भ्रान्तिरिति । इहेतिप्रमाहेतुराधार इति त-
 विवक्षितमित्यर्थः विषयबाधगम्यं असत्त्वं विषयबाधस-
 व्यवस्थित इत्याह । ^e“ने”ति । शङ्कं पीतिमेत्यत्र पीति-
 विषयस्तद्बाधश्च तदमर्थं तथाचाऽस्याः प्रतीतिर्भवत्वम-
 त्याह—। ^f“पीतत्वमिति । पीतत्वं प्रमितं चेत्तदा तद-
 सामान्यतो वक्तुं न शक्यत इत्याह—। ^g“ने”ति ।

सू० * तस्य “तत्राप्रमितत्वम् ? *—इति चेन्न, “तत्रे-
 धारत्वानिरूपणादिति एतेन समवायिकारणं द्र-

मित्यपि लक्षणं निरस्तं ^dकथं निर्णेतव्यमिदं सम-
वायिकारणमिदं नेति रूपादौ घटादौ च सङ्ख्या-
समवायिकारणत्वयुक्तेस्तुल्यत्वात्सङ्ख्यैव तु रूपादौ
नास्तीति चेद्घटादौ कथमस्ति प्रत्ययस्योभयत्र
तुल्यत्वादित्युक्तमनुषज्जनीयं * द्रव्य एव सङ्ख्यास्वी-
कारे तत्संबन्धाद्गुणेपि तद्रव्यवहारोपपत्तौ कल्प-
नालाघवाद्गुणे सङ्ख्याद्वस्वीकारः ? *-इति चेन्न,
विपरीतमेव कुतो न स्यात् सत्तासामान्याद्यपि च
गुणादौ किमर्थमङ्गीक्रियते । द्रव्यद्वारैव तत्र तद्रव्य-
वहारोपपत्तेः ननु ^hसामान्यार्थ एव कः तथाहि
अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यमित्यलक्षणं सामग्र्या
सर्वकार्योत्पत्तौ स्तथा तदेकदेशान्तरैश्च व्यभिचारात् ॥

टी० ॥ यद्यपि सामान्यतस्तदसर्वं नास्ति तथापि
सङ्ख्याधिकरणेऽस्त्येवेत्याह- । “तत्रे”ति । तत्रेत्याधारत्वेमेवो-
च्यते तच्च दुर्वचमेवेत्याह- । ^b“ने”ति । “एतेने”ति । रूपादा-
वतिव्यापकत्वेनेत्यर्थः । रूपादीनामपि समवायिकारणत्वा-
दिति भावः एतदेवाह- । ^d“कथमि”ति । रूपादौ सङ्ख्याकार्यस-
मवायाधीनः सङ्ख्याप्रत्ययो नतु समवायाधीन इत्याह- ।
“द्रव्य एवे”ति । रूपादिसमवेतयैव संख्यया परम्परासंबन्धेन
द्रव्येपि सङ्ख्याप्रत्ययः स्यादित्याह- । ^f“विपरीतमि”ति । सद्गु-
हिरपि सत्तैकार्यं समवायादिना स्यादिति रूपादौ सत्तापि
नाङ्गीक्रियतामित्याह- । ^g“सत्ते”ति ॥ ^h“सामान्यार्थ” इति ।
सामान्यशब्दार्थ इत्यर्थः । सामान्यरूपो धार्य इत्यर्थः । अ-
नुवृत्तप्रत्ययो भिन्नेऽवेकाकारप्रत्ययः सामग्रेति तत्कारणत्वसाध-
नावष्टम्भेनोक्तं- । ⁱ“तये”ति । सामग्रेत्यर्थः ॥

सू० “असाधारणविशेषणात् * ^bअनन्यजातीयप्रयोजक-
त्वं च तत् । ? *-इति चेन्न, ^dस्वसामग्र्यामपि प्रस-

ज्ञातादवस्थ्यात् । भेदप्रतिपत्त्यादावपि प्रयोजक-
त्वाच्च । * एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वम् ? *—इति
चेन्न, स्वसामग्र्यासम्यस्याः प्रमाणत्वात् * एतदेक-
प्रमाणकत्वम् ? *—इति चेन्न, ^hअर्थक्रियाभेदादेरपि
तत्र प्रमाणत्वात् * एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वम् ? *—
इति चेन्न, ^jतद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ अनुवृत्तप्रत्ययासाधारणकारणं सामान्यमिति लक्षणं
शङ्कते—। “असाधारणे”ति । असाधारणत्वेन विशेषणत्वात् ।
^b“तदि”ति । तल्लक्षणमित्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति—। ^c“न-
न्ये”ति । आत्मनस्तत्संयोगप्रभृतीनामन्यजातीयमपि कार्यं
प्रति प्रयोजकत्वं सामान्यस्य त्वनुवृत्तप्रत्ययमात्रं प्रतीत्यर्थः ।
^d“स्वसामग्र्यामि”ति । असाधारणत्वादित्यर्थः । अनन्यजा-
तीयप्रयोजकत्वस्य सामान्येऽप्यसंभव इत्याह—। “भेदे”ति ।
सामान्ये हि वैधर्म्यं तच्च भेदप्रत्ययमपि प्रति कारणमेवेत्यर्थः ।
^f“एतदि”ति । अनुवृत्तप्रतिपत्तिः प्रमाणं यस्य तत्सामान्यमि-
त्यर्थः । अनुगतमतिः स्वसामग्र्यामपि प्रमाणमिति तत्रातिव्या-
प्तिरित्यर्थः । ^g“एतदेके”ति । सामग्र्यामन्यदपि प्रमाणमिति
भावः ॥ ^h“अर्थक्रिये”ति । कार्यभेदस्यानाकस्मिकत्वादिपि
कारणगतनियतजातिभेदकल्पनमित्यर्थः ॥ “एतत्प्रतिपत्ति”
ति । अनुवृत्तप्रत्यय एव प्रमा यन्नेत्यर्थः । ^j“तद्विशिष्टे”ति ।
सामान्यविशिष्टव्यक्तावपि तदेकप्रमाणकत्वमिति तत्रातिव्याप्ति-
रिति भावः ॥ जातिवैशिष्ट्यांशे च तदेकं प्रमाणकत्वमावश्यक-
मिति भावः ।

मू० * “तदवच्छिन्नप्रमांशप्रमाणकत्वम् ?” इति चेन्न, ^bतद-
सिद्ध्यैवासिद्धेः * ^cइयं प्रतीतिर्येन विना नोप-
पद्यते^(१) तत्सामान्यम् ? *—इति चेन्न, ^dकारणान-

(१) नोत्पद्यते—इति बहुषु पुस्तकेषु दृश्यमानः पाठोऽपपाठः ।
जातिमन्तरेण प्रतीतेरनुगतत्वेऽप्युत्पत्तावविरोधादिति भावः ।

राणामि
प्यलक्षण
त्वम् ? *
व्यभिच
येन व्य
बन्धत्वे
नित्यत
विकल्प
नाद्यः

टी० ॥
जात्यंशप्रमा
सिद्धौ तदंशप्र
^b“ने”ति । अ
^c“व्यभिच”ति
रणान्तरे”ति
समानाधिकर
माह—। ^f“अ
द्वयवृत्तित्वा
सत्यनेकाश्चि
परमाणनाम
ममवायल्लक्ष
त्यर्थः । ^h“अ
लक्षणं यदि
आत्माश्रय
मू० “वि
द्विती
सङ्गात्

राणांमपि तस्यात्वादिति अनुवृत्तं सामान्यमित्य-
प्यलक्षणं किमिदमनुवृत्तत्वं नाम *^१अनेकाश्रित-
त्वम् ? *-इति चेन्न, ^२अवयविना संयोगादिभिश्च
व्यभिचारात् * नित्यत्वे सति ? *-इति चेन्न, ^३समवा-
येन व्यभिचारात् अत एव न बहुवृत्तित्वमपि ^४* असं-
बन्धत्वे सति ? *-इति चेन्न, ^५अणुभिर्व्यभिचारात् *
^६नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामान्यम् ? *-इति चेन्न,
विकल्पासहत्वात् एतल्लक्षणं नित्यमनित्यं वा स्यात्
नाद्यः ^७स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् ॥

टी० ॥ ^८“तदवच्छिन्नप्रमांशे”ति । व्यक्तवैशिष्ट्यस्य च न
जात्यंशप्रमाविषयत्वं विषयभेदेन ज्ञानेप्यंशभेदादित्यर्थः । जाति-
सिद्धौ तदंशप्रमासिद्धयेज्जातिरेव लक्षणाभावान्न सिद्धेत्याह ।
^९“ने”ति । अनुगतप्रत्ययान्ययानुपपत्तिप्रमाणकत्वं लक्षणं शङ्कते-
^{१०}“द्वयमि”ति । आत्मनस्तत्संयोगादावतिव्याप्तिमाह- । ^{११}“का-
रणान्तरे”ति । ^{१२}“अनेकाश्रितत्वमि”ति । स्वाश्रयान्योन्याभाव-
समानाधिकरणत्वमित्यर्थः । व्यासज्यवृत्तिर्व्यपदायातिव्याप्ति-
माह- । ^{१३}“अवयवी”ति । ^{१४}“समवायेने”ति । तस्यापि संबन्धि-
द्वयवृत्तित्वादित्यर्थः ॥ ^{१५}“असंबन्धत्वे”इति । नित्यत्वेसंबन्धत्वे
सत्यनेकाश्रितत्वमित्यर्थः । ^{१६}“अणुभिरिति”ति । संयोगवृत्त्या
परमाणानामनेकदिगवच्छेदेन वृत्तेरित्यर्थः ॥ ^{१७}“नित्यत्वे”इति ।
समवायलक्षणा वृत्तिर्विवक्षितेति न परमाणावतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । ^{१८}“स्वात्मनि”ति । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वरूपं
लक्षणं यदि नित्यं तदा नित्यत्वांशेपि नित्यत्ववृत्तिरित्यंशत
आत्माश्रय इत्यर्थः ॥

मू० “विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं नित्यत्वमेव नापि
द्वितीयः ^{१९}सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्र-
सङ्गात् ^{२०}आत्मत्वादौ व्यक्तव्यभावायत्तस्यापि विशि-

ष्टाभावस्यासंभवात्^d तस्य च कदाचिदसत्त्वान्न
तदनित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्^e तद्ग्राहिण
प्रत्ययस्यैककालिकस्य मिथ्यात्वेऽविशेषात्सा
लिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः ।

टी० ॥ ननु नित्यत्वे नित्यत्वं न वर्तते येनात्मनः
स्यादपि तु नित्यत्वविशिष्टे इत्यत आह-।^a “विशिष्टे”
^b “सामान्यस्ये”ति । अनेकसमवेतत्वस्य लक्षणस्यानित्यत्वं
सान्धानित्यत्वात् भवेत्समवायानित्यत्वाद्वा उभयं च न
येष्यते इति तद्वदितं लक्षणमपि कथमनित्यं स्यादित्यर्थः ।
नवनेकवृत्तित्वमित्यत्रानेकव्यक्तिरपि विशिष्टघटिकेति तदनित्य
त्वात्तलक्षणमनित्यं स्यादित्यत आह-।^c “आत्मत्वादावि”
आत्मनां व्यक्तीनामपि नित्यत्वादित्यर्थः ननु सामान्यतद्ग्राहि
तत्समवायानां प्रत्येकं नित्यत्वेपि विशिष्टं यत्लक्षणस्य
नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वं तदेवानित्यमस्तु को दोष इत्य
आह-।^d “तस्ये”ति । तस्य विशिष्टस्यानित्यत्वं तदा स्थावि
कदाचित्तदसत्त्वं स्यान्न त्वेवमित्यर्थः ॥ ननु तस्य कदाचिद
त्वमेवास्तु को दोष इत्यत आह-।^e “तद्ग्राहिण”इति । यदा
लक्षणं नास्ति तदा लक्षणविशिष्टलक्ष्यग्रहश्चेद्भ्रमस्तदा सर्वत्र
भ्रम एष स्यादिति लक्षणस्य नित्यमसत्त्वमेव पर्यवसन्नमित्यर्थः ।
सू० “एकस्य च सत्यत्वेऽविशेषात्सर्वसत्यतायां कदाचिदपि

चिदपि तदसत्त्वं नास्तीति*^b एकदा तत्संभवे
तदुपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात्तथात्वम्^c
इति चेन्न, “तादृशोपलक्ष्यासम्भवाद्^d व्यक्तीनां भेद
दित्यनित्यत्वानुपपत्तिरेवे”ति । एतेन नित्य
मन्यत्रापि प्रतिवचनीयं^e केचानेन लक्षणेन व्य
च्छिद्यन्ते * विशेषादय ?*-इति चेन्न, विशेषा
केऽभिधीयन्ते तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्ते
ये ते विशेषा इत्यलक्षणम् ॥

टी०
एवेति क
तर्हि विष
तीतिकथ
मुपलक्ष्य
^b “एकदे”
वच्छिन्नं
नामि”ति
त्यत्वानु
शादीनां
काशस्य
त्यर्थः
इत्यन्ये
नेने”ति
च्छेदः
सामान
गव्यव
वृत्तेरय
छेवेत्
वर्तन्ते
तादृ
त्वस्य
सू०

टी० ॥ ननु लक्षणविशिष्टलक्ष्यप्रत्ययस्तत्सत्त्वकाले सत्य
एवेति कथं सर्वकालिकं लक्षणसत्त्वमत आह—। “एकस्ये”ति
तर्हि विषयाबाधात् सर्वतत्प्रत्यययापार्ये लक्षणं सर्वकालस्थि-
तीतिकथमनित्यं स्यादित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं स्वाकालेपि लक्ष्य-
मुपलक्ष्यतीति तदापि तद्विशिष्टप्रत्ययः सत्य एवेति शङ्कते—।
“एकदे”ति । सामान्यानां बहूनामेकरूपाभावात्तल्लक्षणेन किम-
वच्छिन्नं लक्ष्यमुपलक्षितं स्यादित्याह—। “ने”ति । “व्यक्ती-
नामि”ति । लक्षणा सामान्यानामित्यर्थः तथाच लक्षणस्यानि-
त्यत्वानुपपत्तिरित्याह—। “इती”ति ॥ “एतेने”ति । आका-
शादीनां नित्यत्वं यदि नित्यं तदात्माश्रयः । अनित्यं चेत्तदा-
काशस्याप्यनित्यत्वमेव स्यादिति सर्वनित्यत्वं खण्डनीयमि-
त्यर्थः “नित्यत्वघटितं लक्षणान्तरमप्येवं खण्ड्यमित्यर्थः”
इत्यन्ये आगामिखण्डनं सामान्यखण्डनेन सङ्गमयति—। १ “केचा-
नेने”ति । नित्येष्वेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन द्रव्यगुणकर्मणां व्यव-
च्छेदः तेषामनित्येष्वपि वृत्तेः द्रव्येष्वेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन
सामान्यानां व्यवच्छेदः तेषामद्रव्येष्वपि वृत्तेः वर्तते एवेत्ययो-
गव्यवच्छेदेन ज्ञानसुखादीनां व्यवच्छेदः तेषां स्वासत्त्वकाले
वृत्तेरयोगोपीत्यर्थः ॥ ननु गुणादीनां सामान्यादीनां नित्ये-
ष्वेवेत्यनेन व्यवच्छेदात् किं पदान्तरेण नहि गुणा नित्येष्वेव
वर्तन्ते न वा सामान्यानि तथाच गुणत्वेन सामान्यत्वेन च
ताद्रूप्ये(१) सर्वगुणसामान्यव्यवच्छेदः सिद्ध एवेति चेन्न नित्य-
त्वस्य धर्मस्य व्यवच्छेदार्थं “द्रव्येष्वेवे”ति करणात्

सू “आत्मत्वादिना व्यभिचारात् * नित्यान्तरेऽसत्त्वान्न
तत्सर्वत्र नित्ये वर्तते विशेषास्तु नैवं नित्ये वर्तन्ते
एवेति नियमात् ? *—इति चेन्न, प्रतिविशेषम-
व्याप्त्याऽलक्षणत्वात् * यज्जातीया एवमिति
लक्षणार्थ ? *—इति चेन्न, जातेरनङ्गीकारात् * जा-

(१) ताद्रूप्ये=नित्याऽनित्योभयवृत्तित्व इत्यर्थः ।

तीयेत्यस्मात्पदात् उपाधिरेव तथा विवक्षितः
इति चेन्न, 'तस्येतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं तस्यैव
जीविलक्षणमिदं तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतिः
इतरव्यावृत्तस्य चानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारण-
त्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वस्याप्रतीतिः
टी० ॥ ताद्रूप्येण वृत्त्यविवक्षायां दोषः^(१)माह-[॥] "तथा-
त्वादी"ति । ननु नित्येष्टवेद्य द्रव्येषु वृत्तोरयोगो वर्तते एवेति
वकारेण व्यवच्छिद्यते तथाचाक्षाशादावर्तमानेनात्मत्वादि-
कथं व्यवभिचार इत्याह-[॥] "नित्यान्तरे"ति । प्रतिस्व वि-
न्तविशेषाद्याप्तिरेवं सतीत्याह-[॥] "प्रती"ति ॥ ननु वि-
त्वावच्छिन्नानां न नित्ये द्रव्ये वृत्तोरयोग इति शङ्कते-[॥] "य-
तीया"इति । यावद्विशेषवृत्तिरुपाधिर्न कश्चित्प्रदु इत्याह-
"तस्ये"ति ॥ "तज्जातीयत्वस्ये"ति । यावद्विशेषानुष्ठानं
रित्यर्थः ॥

मू० * भवतु "स एवोपाधिर्लक्षणम्?—इति चेन्न, तस्या-
निरुक्ते * यतो नित्यद्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तौ
योगिनां स विशेष?—इति चेन्न, 'स्वरूपधर्म-
क्तिभेदेऽपि प्रसङ्गात् अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव-
क्तिषु स तेषां कुतः स्यात्तास्विव वैधर्म्यान्तर-
नित्येऽपि सम्भवात् "विशेषवद्विशेषासम्भवेन त-
स्यासिद्धिरिति अथ विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणा-
देर्भेदे कथं तत्र तत्रैव तैर्विशेषादिव्यवहारः क्रियते
नान्यत्र * संबन्धो नियामक?—इति चेन्न, संबन्ध-
स्यापि संबन्धो नियामकत्वेन वस्थापातात् ।

टी० ॥ "स एवे"ति । यदवच्छेदेन विशेषाणां नित्य-
व्यवृत्तित्वं ग्राह्यमित्यर्थः । स्वरूपेति भेदपदं प्रत्येकान्वयि-
त्यर्थः ।

(१) दोषमाह=वर्तन्ते एवेति विशेषणमदृष्ट्वा दोषमाहेत्यर्थः ।

व्यावृत्तबुद्धिः तेषां योगिनामतीन्द्रियकार्यव्यक्तिगुणव्यक्तिषु विशेषपदार्थाभावात् योगिनां व्यावृत्तबुद्धिर्यदधीना तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^b“तास्वि”ति । गुणादिव्यक्तिष्वित्यर्थः ॥ ^a“नित्येष्टवपी”ति । द्रव्येष्टव्यत्यस्य विशेषणं । ^d“विशेषवदि-”ति । यथा विशेषपदार्थे विशेषान्तरमन्तरेणैव व्यावृत्तधीस्तथा तदाश्रयेऽपि स्यादित्यन्यथा सिद्ध्या विशेषपदार्थ एव न सिद्धोदित्यर्थः । सम्बन्धखण्डनमवतारयितुं पीठमारचयति-। ^e“अथे-”ति । विशेषादीनां पदार्थानां विशेषलक्षणानि भिन्नानि तथोच किं लक्षणं कस्य स्यात्तथाच केन लक्षणेन कुत्रेतरव्यावृत्तिव्यवहारौ स्यातामित्यर्थः यत्र लक्ष्ये यल्लक्षणं सम्बद्धं तत्र तेन तौ स्यातामित्याह-। ^f“सम्बन्ध”इति । सम्बन्धस्यापि तदीयत्वे सम्बन्धान्तरं चेन्नियामकं स्यात्तदानवस्थेत्याह-। ^g“ने”ति ॥

मू० अन्यथा त्वनियमात्तदनिरुक्तेश्च तथाहि कः संबन्धशब्दार्थः समवायादय इति चेत्सत्यं किन्तु ^bकेन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यं प्रतिस्वं व्यावृत्तौ संयोगत्वादिनान्येन वा आद्ये ^cनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः ^dअस्ति चासाविन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादिप्रत्यक्षं ^eनित्या प्राप्तिः समवाय इत्यादि नच द्वितीयः ^fतस्यैकस्यासंभवात् * ^gनियामकत्वं तत् ? *—इति चेन्न, ^hस्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाङ्गीकाराच्चैव संबन्धः * ⁱतथाविधः सोपि संबन्ध एव ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु संबन्धेऽपि संबन्धान्तरं नाभ्युपेयं येनानवस्थायदित्याशङ्क्याह-। ^a“अन्यथे”ति । ^b“केने”ति । सम्बन्धपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नोपमित्यर्थः । यथाकाशादिपदवत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेणैव सम्बन्धपदप्रवृत्तिस्तत्राह-। ^c“अनुगते”ति । ननु सा भूदनुगतप्रत्यय इत्यत आह-। ^d“अस्ति चे”ति । सन्निकर्षपदेन संयोगसमवायादीनामभिधानमेकं प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेण

न स्यादित्यर्थः ॥ ^a“नित्येति प्राप्तिपदेन संयोगसमवायसं-
 लाभे संयोगव्यावर्तनाय नित्येति । विशेषणं न घटेतेत्यर्थः
 “तस्ये”ति । अनुगतरूपस्येत्यर्थः । ^g“नियामकत्ववि-
 अतिप्रसङ्गनिवर्तकत्वमित्यर्थः ॥ ^h“स्वभावस्यापी”ति । स्व-
 वसनवायादिविशिष्टप्रतीतौ स्वभावस्यापि नियामकत्ववि-
 रादित्यर्थः । ⁱ“नचासौ सम्बन्ध”इति । सम्बन्धलक्षणं तत्रा-
 व्यापकमिति भावः । ^j“तथाविध”इति । नियामकः स्वभाव-
 सम्बन्ध एवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० “त्वया सर्वस्वभावनियतृताया अवश्याभ्युपगन्त-
 त्वेन नियामकनिरुक्तिलभ्यसत्त्वाद्यधिकांशावा-
 ष्यापत्तोः ^bनियम्यस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गेन नि-
 सकत्ववोचोयुक्त्यनुपपत्तोः ^cअतिप्रसक्तत्वे च तस्य
 नियामकत्वात् अतिप्रसक्तेन नियमायोगात् ^dभू-
 नियमकरणे च प्रागनियतत्वापत्तोः ^eएवमन्वेना-
 जन्यनियमेन्यदपि हि यदि पूर्वं घटादिरूपेणा-
 यतमेव घटादि करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्यात्

टी० ॥ ^a“त्वये”ति । सर्वस्वभावाश्चेन्नियन्तारस्त-
 नियमनियतपूर्वसत्त्वमिति या नियामकपदनिरुक्तिस्तत्र सत्त्व-
 मेवास्तु नियामकत्वं तदादिभूतमधिकं यद्विशेषणं तद्वैयर्थ्या-
 त्तेव्यावर्तकत्वादित्यर्थः सत्त्वादित्यतद्गुणसंविज्ञानो यदुब्रवी-
^b“नियमस्य चे”ति । स्वभावेन यन्नियम्यं तदनतिप्रसक्तं य-
 तदा नियामकत्वं व्यवच्छिन्नतया बोधकत्वं न सम्भवति स-
 एव व्यवच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ ^c“अतिप्रसक्तत्व” इति । ति-
 म्यमतिप्रसक्तं चेत्तदा नियामकमपि तदेवेत्यतिप्रसक्तस्य ति-
 सकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यत्तु नियामकं तदुत्पन्नं सन्नित्य-
 येदनुत्पन्नमेव वा आद्ये आह । ^d“भूत्वे”ति । स्वमेव हि नि-
 सकं नियम्यं चेति स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वमनियतं स्यादित्यर्थः ।
 तथात्वे वा पश्चादपि कथंनियतं स्यादित्यर्थः । स्वस्य

प्रति निय-
 कत्वानुपप-
 घटमेव घ-
 सू० ^a *
 काल-
 काल-
 वि-
 दस-
 दन्य-
 नि-
 किं-
 नि-
 वि-
 ट-
 कालयो-
 पयोगो-
 एव ।
 पटकाल-
 इत्यमेवा-
 लानिय-
 पटमपि-
 सन्नवे-
 यामक-
 स्तरमा-
 भिन्नक-
 ममेव-
 चेत्तदा-
 नियाम-

प्रति नियामकत्वानुपपत्तिमुक्ता कारणस्य कार्यं प्रति नियाम-
कत्वानुपपत्तिमाह-। “एवमिति । दण्डचक्रादिकारणं यद्य-
पटमेव घटीकरोति तदा पटमपि घटीकुर्यादित्यर्थः ॥

म० “ * न घटादित्वे नियामकत्वस्य किन्तु घटादेः
कालविशेषयोगे ? *—इति चेन्न, यदि नासौ घटादेः
कालविशेषयोगिता नियतेष्यते तदा पटादिकाल-
विशेष योगमपि तथा कुर्यात्तस्मात् “यदि कुर्या-
दसत्कालानियतं नियतं परः तत्स्यादतिप्रसक्तत्वम-
न्यथा चानियन्तृतेति” “कार्यकारणयोः कालभेदा-
न्नियम्यनियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वनियमः
किं न स्यादित्यविनिगम्यत्वापत्तिः ^f“प्राचोत्तरस्य
नियमः प्राच एव न तेन किं अनाद्यनन्तयोर्नैवं
विनिगन्ता प्रवाहयोरिति” ॥

टी० ॥ कारणस्य घटं प्रति नियामकत्वं न ब्रूमः किन्तु
कालयोगं प्रतीति शङ्कते-। “न घटादित्व इति । कालविशे-
षयोगो पटीय एव नियम्यश्चेत्तदा घटनियामकत्वेति पूर्वदोष
एव । अथ घटमनन्तर्भावकालविशेषयोगमात्रं नियम्यं तदा
पटकालविशेषयोगमपि नियमयेदविशेषादित्याह-। ^b“ने”ति ।
इममेवार्थं कारिकया संगृह्णाति-। “यदी”ति । परी हेतुः का-
लानियतमतसद्यदि कालनियतं कुर्यात्तदाऽसत्त्वाविशेषादण्डः
पटमपि कालनियतं कुर्यादित्यतिप्रसङ्गः । ^d“अन्यथे”ति ।
सन्नवे घटादिः कालविशेषनियतश्चेत्क्रियते तदा दण्डादिर्नि-
यामकत्वमेव भज्येत घटादेस्ताद्रूप्याविशेषादित्यर्थः । दोषा-
न्तरमाह-। “कार्ये”ति कारणं नियामकं कार्यं च नियम्यमिति
भिन्नकालत्वाविशेषान्न स्यात्प्रत्युतवैपरीत्यमेव स्यादित्यर्थः ॥
इममेवार्थं संगृह्णाति-। ^f“प्राचे”ति । पूर्वणोत्तरस्य नियमनं
चेत्तदोत्तरेणैव पूर्वस्य नियमनं किन्तस्यात् ननु प्रौढापर्यमेव
नियामकमित्यत आह-। ^g“अनादी”ति । अनादौ प्रवाहे प्रौढा-

पर्यन्तपि कारणजातीयकार्यजातीययोरनियतमित्यर्थः चरन्
स्योत्तरत्वनियमो मा भूदित्यनन्तत्वनप्युक्तं ॥

मू० "अभूत्वा च करणे व्याधातात् ।^६ संबन्धिनश्चाप्य
रत्वात् संबन्धस्याधेयत्वात् तस्यैव तदाधारत्वात्
पत्तेः न हि सुशिक्षितोपि नटवदुः स्वस्कन्धमात्रात्
नृत्यति नाप्यन्यस्यासौ संबन्धः त्वयैव तयान्न
पगमात्^८ स्वभावादेवायसीदृश इति हि स्वभाव
दस्तत्र परस्य नियमनाभावात् कथं परः संबन्धः
सङ्गच्छेत यच्च किञ्चित्सम्बन्धत्वमभिधीयते तत्क
वायेपि स्वीकार्यम् । नच "समवायाधारत्वं द्रव्य
दिषट्कस्य सम्भवति ॥

टी० ॥ द्वितीयं पक्षमाशङ्काह- ।^८ "अभूत्वे"ति । असं
नियामकत्वं व्याहृतमेव नियमनियतपूर्वसत्त्वस्य नियम
त्वादित्यर्थः । स्वभावसंबन्धे दूषणान्तरमाह- ।^९ "संबन्धि
इति । नहि तदेव तेनैव तद्वदिति सम्भवति आधारधेय
वस्य भेदगर्भत्वादित्यर्थः ॥ असम्भवमेव दर्शयति- ।^{१०} "नही"ति
अनभ्युपगममेवाह- ।^{११} "स्वभावादि"ति । यद्यपि घटाभावस्य
लयोरन्योन्यं संबन्धत्वं तथाच घटाभावस्य भूतलं संबन्ध
भूतलस्य च घटाभावः संबन्धः इति संबन्ध संबन्धिनोर्भेद
भूतलस्य संबन्धः कथमभाव इत्यत्र स्वभाव एवोत्तरं उपरि
ष्ठप्रत्ययस्य संबन्धान्तरेण दर्शनात् । यद्वा विशिष्टप्रत्ययजनक
यस्य स्वस्य भावो धर्मः स एव संबन्धस्तज्जनकत्वमेव क
स्येत्यत्र तु स्वभावेनैवोत्तरं तथापि संबन्धखण्डनमात्रे तात्पर्य
"समवायाधारत्वमिति"ति । समवाय आधारे यस्येत्यर्थः ॥

मू० "नचोपाधिभावात्स्यात्, तत्संयोगसमवायासम्भव
^६ स्वभावसंबन्धस्य च निरस्तत्वात् ।^७ नचासाव
वोपि, प्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसङ्ग

सप्तपदार्थोपरिस्माप्तं च जगत् । परस्परविरो-
धेन तल्लक्षणस्य व्यवस्थापनादिति ॥

टी० ॥ ननु प्रमेयत्वादिवदुपाधिरेव कश्चित्सम्बन्धत्वं
समवाये वर्ततामस आह—। “नचे”ति । उपाधेरपि संयोगल-
क्षणस्य समवायलक्षणस्य^(१) वा तत्र वृत्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः ॥
ननु स्वभावसम्बन्धेनैव स उपाधिस्तत्र वर्ततामस आह—।
“स्वभावे”ति ॥ ननु समवाये भावरूपो धर्मः सम्बन्धत्वं सा-
वर्तिष्ठाभाव एवासावस्त्वित्यत आह । “नचे”ति । “अभाव”
इति नज्यदस्य निषेधो यः प्रतियोगी भावस्तदभिधानप्रसङ्गा-
दित्यर्थः ॥ प्रतिषेध्यप्रतियोगिपदयोः पर्यायत्वेऽपि प्रतिषेध्य-
पदं वस्तुपरं प्रतियोगिपदं वाच्यत्वपरमित्यन्ये स्वार्थिकणि-
जन्तप्रतिषेध्यपदे क्ताप्रत्ययेन प्रतिषेधं कृत्वा यः प्रतियोगी-
त्यर्थ इत्यपरे प्रतिषेध्यं प्रतिषेधाधिकरण^(२)मित्यप्याहुः । ननु
पदार्थान्तरमेव संबन्धत्वं स्यादित्यत आह—। “सप्तपदार्थो”ति ।
एतदेव कुत इत्यत आह—। “परस्परे”ति । तत्सगुणं निर्गुणं
वा सगुणं चेद्द्रव्यमेव निर्गुणमपि सामान्यवन्निःसामान्यं वा
सामान्यधट्टा, सामान्यवदपि चलात्मकमन्यथा भूतं वा आद्ये
कमेव अन्त्ये गुण एव निःसामान्यमप्यसमवेतं समवेतं वा आद्ये
समवायः अन्त्येऽप्यनेकसमवेतमेकसमवेतं वा आद्ये सामान्यं
अन्त्ये विशेष एवेति षडेष भावाः सप्तमश्चभाव इत्यर्थः ॥
“परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धा-
नामुक्तिमात्रविरोधः” इति न्यायादित्यर्थः ॥

सू० “यदपि नियम्याद्भिन्नं नियामकं यदपि कथं तदेव
नियमयति नान्यदिति तदाधारत्वादिति चेत्कः
पुनराधारार्थः * यत्र स्वीयते तत् ? *—इति चेन्न,
यत्रेति सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात् * इहेति

(१) “सम्बन्धस्य”—इति शेषः । अधिकरणे चेत्ता पञ्चो ।

(२) प्रतिषेधाधिकरणम्=प्रतिषेधानुयोगो ।

प्रत्ययविषय ? *—इति चेन्न, ^७तत्रेति प्रत्ययविषय
स्यानाधारत्वप्रसङ्गात् ^८किञ्च प्रत्ययविशेषाधिकार
विषयविशेषाधिगमात् विषयस्य च विशेषाधिकार
प्रत्ययविशेषादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः * ^९समवा
यी ? *—इति चेन्न, ^{१०}शशे शृङ्गाभावः कुरादे बदर
मित्याद्यव्याप्तेः * ^{११}गौणस्तत्र प्रयोग ? *—इति
चेन्न, एतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्य
मवशिष्यते भवतः ओसिति चेदप्यविपरीतमे
कुतो न स्यात् ^{१२}शशे विषाणं नास्तीति च न
विषाणाभावाधिकरणत्वप्रतीतिभ्रान्ति शृङ्गस्य त
शशोधिकरणं स्याद्भावाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान
तरविधिपर्यवसायित्वेनाभ्युपगमात् * पतनप्रति
न्यकमधिकरणम् ? *—इति चेन्न, अवयविनं गुण
दिकं च प्रति तदभावात् * अव्यवहिताधः सि
तम् ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ आधारत्वखण्डनं प्रस्तौति—। “यदपी”ति
आधारत्वमेव सप्तम्यर्थ इत्यर्थः ॥ ^{१३}“तत्रे”ति । तच्छब्दपेक्षया
इदं शब्दस्यान्यार्थत्वादित्यर्थः प्रत्यय एव कथं तथेत्यनुये
विषयवैलक्षण्यं नियामकं स्यात्तत्र च प्रत्ययवैलक्षण्यमित्य
न्योन्याश्रय इत्याह—। “किञ्चे”ति । ^{१४}“समवायी”ति । समवा
यित्वमाधारत्वमित्यर्थः । संबन्धान्तरेणाधारत्वेऽव्याप्तिरित्याह
“शश”इति ॥ ^{१५}“तत्रे”ति । समवायलक्षणां वृत्तिमन्तरेण सम
धारत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ विपरीतमिति कुरादे बदरमित्यादि
प्रतीतिः प्रमास्तु पटे शैक्ल्यमित्यादिप्रतीतिरेव भ्रमः स्याद
ित्यर्थः । दूषणान्तरमाह—। ^{१६}“शश”इति । अवयविपतनं ना
यथाः प्रतिबध्नन्ति तथा सत्यवयवी कदाचिदपि न पतन्ति

(१) अंशवः=तन्त्ववयवाः ।

गुणपतनं
नधर्मकत्व
अवयवि
वहितेति
मू० “गुण
वात
रत्व
प्रति
व्य
क्ष
सि
चे
रन्
क्
ए
व
पृ
त्याह—
विनां
स्युरित
न स्या
सूत्रबद्धे
“सूत्रे
धार ह
आश्रय
ये”ति

गुणपतनं गुणी प्रतिबध्नाति गुणानां गुरुत्वानाधारतयाऽपत-
नधर्मकत्वादिति तदुभयं प्रत्याधारत्वं न भवेदित्याह-।
“अवयविनमि”ति । अंशवादीनां पटाद्याधारत्ववारणायाव्य-
वहितेति ॥

सू० “गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधः स्थितत्वे प्रमाणाभा-
वात् । अविशेषेण वा^१वयविगुणादीनामवयवाधा-
रत्वप्रसङ्गात् ऊर्ध्वस्थितस्य च संयोगिनः संयोगं
प्रति तदभावात्^२ सूत्राऽवलम्बितद्रव्यादौ च बहुलं
व्यभिचारात् *यद्येकोधिकरणार्थो नोपपद्यते तर्ह्य-
क्षशब्दार्थवद्भिन्न एवास्तु ? *-इति चेन्न, आश्रया-
सिद्ध्यादेर्भेदप्रसङ्गात् * सोऽपि स्वीकार्य ? *-इति
चेन्न, असिद्ध्यादिविषयपरिगणनस्य व्यवहारहेता-
रन्यथाभावप्रसङ्गात् क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात्
क्वचिच्चाभावं समवायं च हेतुं प्रति तदसम्भवात्
एकस्य च तेषामुपसङ्गाहकस्य वक्तुमशक्यत्वात्
बहव एवाश्रयशब्दार्थाः आश्रयासिद्ध्यादयोऽपि पृथक्
पृथगेव बहवः असिद्धिभेदपरिगणनग्रन्थोप्य-

टी० ॥ गुणगुणिनोरौत्तरार्थस्य नियन्तुमशक्यत्वमि-
त्याह-। “गुणादौति ॥ “अवयविगुणादीनामि”ति । अवय-
विनां ये गुणादयस्तेषामवयवधानाविशेषादवयवा अप्याधाराः
स्युरित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः कुण्डे वदरसंयोगस्यापि वदरमाधारो
न स्यादधः स्थितत्वाभावादित्याह-। “ऊर्ध्वेति । अधः स्थितेऽपि
सूत्रबद्धे द्रव्ये सूत्रस्याधारत्वप्रतीत्या तत्राव्याप्तिरित्याह-।
“सूत्रे”ति । उत्पत्तये स्थितये क्षपे वा यद्येनापेक्ष्यते तदेव तदा-
धार इति नानार्थ एवायमाधारशब्द इत्याह-। “यदी”ति ।
आश्रयासिद्ध्यादेराश्रय नानात्वेन भेदः स्यादित्याह । “आश्र-
ये”ति । आदिपदाद्व्यभिचारादिपरिग्रहः व्यभिचारापि साध्या-

भावसामानाधिकरण्यमित्यत्राप्यधिकरणशब्दस्य नाभापेक्ष
 दिति भावः आश्रयासिद्धिभेदेऽपि कार्य इत्याह-। ^१“सापी”ति
 आश्रयासिद्धिभेदा एवचिद्वस्तदाऽसिद्धिप्रयव्युत्पादकं शास्त्र
 विरुद्धतेत्याह-। ^२“असिद्धीति । आश्रयासिद्धिभेदमेव प्रयुज्य
 यति-। ^३“क्वचिदिति । आश्रयत्वस्यानुगतस्याभावादित्याह-।
^४“एकस्य चे”ति ॥

मू० “न्ययाकारं बोधदर्शनात् ? *-इति चेन्न, ^५तथापी
 कुण्डे वदरमित्यत्र क आधाराय इति वक्तव्यं
 तावत्पतनप्रतिबन्धकत्वं ^६“सहैव कुण्डेन पतति वदरः
 तदभावात् नापि संयोगित्वं ^७वैपरीत्यस्यापि प्र
 ज्ञात् *संयोगित्वे सत्यधः स्थितत्वं तत्राधिकरणत्वं
 *-इति चेन्न, ^८“तस्मिन्सत्यप्यन्यत्र चरणतलेमिति
 तधूलिपटलादौ तदधिकरणप्रतीत्यनुत्पत्त्या प्रत्यु
 चरणतले धूलित्येव प्रतीत्याऽऽधारत्वप्रतीतौ व्यभि
 चारित्वेन ^९प्रकृतेपि तथा स्वीकारानुपपत्तेः *
 सार्वत्रिकोयमाधारार्थः किन्तु क्वाचित्को नानाभा
 धारत्ववादिपक्ष ? *-इति चेन्न, ^{१०}भवत्वन्वयान्नस्या
 धारार्थत्वं तस्य त्वाधारार्थत्वं नापपद्यते अनाया
 रत्प्रतीतिविषयेपि गतत्वादित्युक्तेः ।

टी० ॥ ^{११}“अन्यथाकारमि”ति । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वात्
 मप्रमितत्वस्यानुगतस्याश्रयभेदेपि सुवचत्वात्सर्वेषामेवाश्रय
 पक्षत्वेनोपसङ्गग्रहादित्यर्थः ॥ बाधो दोषः ॥ ^{१२}“तथापी”ति
 आश्रयार्थो विशिष्य निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ ^{१३}“सहैवे”ति
 यद्यपि कुण्डादधः पतनं तत्रापि कुण्डप्रतिबन्धमेव तथापि तत्र
 काशदेशात्पतनं न प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ ^{१४}“वैपरीत्ये”ति
 दधेनापि कुण्डाधारत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ^{१५}“तस्मिन्नि”ति
 अधःस्थितत्वे सत्यपि धूलिपटलस्याधेयत्वमेव न त्वाभा

त्वमित्यर्थः

“प्रकृतेपी”

कमेवेत्यर्थः

ति । तत्रा

मिति परि

धूलिपटला

मू० * ^{१६}“

चेन्न,

^{१७}अन

शब्द

गवा

धिव

अत

गुरु

शरे

ध्व

*-इ

दि

किं

व्य

टी०

भावः ॥

पिण्डे म

स्यादित

मिति य

तदधः

क्रिया

त्वमित्यर्थः । अन्यत्रेत्यस्य विशेष्यं “धूलीपटलादावि”ति ॥
 “प्रकृतेपी”ति । विशिष्यापि यल्लक्षणमुपक्रान्तं तदप्यतिव्याप-
 कमेवेत्यर्थः । संयोगवृत्त्याप्याधारत्वं नानैवेति शङ्कते-। १ “ने”-
 ति । तत्रापि यद्विशेषलक्षणं कृतं तदेव धूलीपटलादावतिव्यापक-
 मिति परिहरति-। २ “भवत्वि”ति । अनाधारप्रतीतिविषये
 धूलीपटलादावित्यर्थः ॥

सू० * “आधेयापेक्षया सहत्परिमाणत्वे सति ? *-इति
 चेन्न, करतलस्थित तूलराश्यादौ तदसम्भवात्
 १ अन्यस्य च तत्राधारार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात् २ अधः
 शब्दार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात् ३ *पतनाभिमुखदि-
 गवस्थितत्वम् ? *-इति चेन्न, ४ पतनार्थस्य गमना-
 धिकस्याधः शब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात्
 अत एवाधः शब्दार्थदुर्वचनत्वमधिगम्याद्वैतवादिना
 गुरुणा शिष्याय खण्डनमुपाचक्षणेन भगवता परा-
 शरेणाभिहितम् “अधः शब्दनिगद्यं किं किञ्चो-
 र्ध्वमभिधीयते” * ५ पृथिव्यभिमुखा दिग्धः शब्दार्थः ?
 *-इति चेन्न, ६ ऊर्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखा
 दिक् तदपेक्षया साध ? *-इति चेन्न, ७ यदपेक्षयेति
 किं यमवधीकृत्येति विवक्षितमुत यदीयाभिमुख्य-
 व्यवस्थितेति ॥

टी० ॥ “आधेये”ति । धूलिस्तु चरणापेक्षयाल्पपरिमाणेति
 भावः ॥ ८ “करतले”ति । प्रचयाख्यसंयोगेन करापेक्षया तूलक-
 षिण्डे सहत्त्वारम्भादिति भावः ॥ ननु तत्रापि पृथगेवाधारत्वं
 स्यादित्यत आह-। ९ “अन्यस्ये”ति । अव्यवहिताधः स्थित-
 मिति यदुक्तं तत्राह-। १० “अध”इति । यदभिमुखं फलादि पतति
 तदधः शब्दार्थ इत्याह-। ११ “पतने”ति । अधः संयोगफलिका
 क्रिया पतनमित्यन्योन्याश्रय इत्याह-। १२ “पतने”ति । गुरुणा

अभुङ्गा शिष्यस्य यत्खण्डनं कृतं तदुपाचक्षणेन तदुपाचक्षणेन
कुर्वता परशरेणेत्यर्थः । १० "पृथिवी"ति । उपरि स्थितं पदार्थं
सपेक्षं या पृथिव्यभिमुखा दिक् साऽधः शब्दार्थ इत्यर्थः ।
११ "ऊर्ध्व"ति । आभिमुख्यमुभयत्राप्यविशिष्टमित्यर्थः । मार्तण्डस्य
मण्डलापेक्षया पृथिव्यभिमुखा दिक् तदपेक्षयैवाध इति शब्देन
१२ "यदि"ति । १३ "यदपेक्षये"ति । अवधित्वमात्रे वाऽपेक्षा अस्ति
मुख्ये वा अपेक्षेति विकल्पार्थः ।

मू० आद्ये पृथिव्यूर्ध्वस्थितं यदर्थसवधीकृत्य योऽधो
दिगिति भवद्भिर्व्यवहियते सापि पृथिव्यभिमुखा
भवतीति साऽधः स्यात् अत एव न द्वितीयोपि ।
* यस्यां दिशि क्रियया पृथिवी सन्निहिता भवति
सा दिग्ध ? *-इति चेन्न, कूपादौ मध्यगतस्य तिर्य-
ग्दोलायमानस्य क्रिया पतनं स्यात् तद्गत्याक्रान्ता
च तिर्यग्धः स्यात् * पृथिवीसवधीकृत्यं चान्न
पदार्थसवधीकृत्यं यो मध्य इति देशो व्यवहियते स
पृथिवीव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षयाध ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ "आद्य" इति । पृथिव्या उपरि गिरिस्तमवधी-
कृत्योर्ध्वस्य मार्तण्डमण्डलस्याऽधः शब्दार्थत्वं स्यादित्यर्थः ।
आभिमुख्यस्य साधारण्यादवधेश्चात्रापि सत्त्वादित्यर्थः । १४ "अत-
एवे"ति । आभिमुख्यस्योर्ध्वार्धः साधारणत्वादिति भावः ।
१५ "यस्यां दिशी"ति । यया क्रियया पृथिवी सन्निहिता भवति
सा क्रिया पतनमिति तात्पर्यार्थः (१) यस्यां दिशीत्यध इति ।
कथं चिदुपलक्षणतयोक्तम् अत एव पतनलक्षणातिव्याप्तिरिति
त्याह- । १६ "कूपादावि"ति । कूपे घर्णमानस्य विहङ्गमादेः क्रिया
पतनं स्यादित्यर्थः ॥ १७ "तद्गतये"ति । सा चासौ गतिश्चेति
तद्गतिः तस्य दोलायमानविहङ्गमादेर्गतिर्वा तद्गतिरित्यर्थः पत-

(१) सादिग्धः पदार्थ इति शब्दार्थं प्रसिद्धत्वादुपेक्ष्य तात्पर्यार्थ-
स्योपवर्णितः ।

नलक्षणया
दिति भाव
याध इत्या
मू० पृथिवी
चापे
मन्त
पराप
मध्य
व्यपे
च्यते
दिक्
र्थोऽ
त्वा
टी
पेक्षयान्तर
पृथिव्यपे
विंशेषित
मार्तण्डस्य
ज्ञानं च
वाह- ।
यद्यधस्त
व्युत्पाद
रन्तराले
स्फुटार्थ
ताधःस्थ
त्याह- ।
मिति भा

नलक्षणया क्रियया यत्र संयोगो जन्यते तस्यैवाधः शब्दार्थत्वादिति भावः ॥ पृथिवीमार्तण्डमण्डलान्तरालदेशो मार्तण्डापेक्षयाध इत्याह— । f“पृथिवीनि”ति ॥

सू० पृथिव्यामेव तदव्यवहारापत्तेः पृथिवीं पदार्थान्तरं चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधः शब्दार्थप्रदर्शनमन्तरेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् । पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वमपरापेक्षया चाधः तत्र तयोर्मध्यमित्येव निरुच्यते मध्यत्वस् अन्यथा तिर्यगतिप्रसङ्गात् । तद्यथा पृथिव्यपेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्मध्यमुच्यते प्रतीपदिगवस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीपदिक्स्ङ्करेणैकवहारात् * अथान्यः कश्चिदाधारार्थोस्तु प्रतीतिसिद्धत्वात् प्रतीतेश्चैवमनन्योपपाद्यत्वात् ? *—मैवम् ॥

टी० ॥ “पृथिव्यानि”ति । पृथिव्याः पृथिवीमार्तण्डापेक्षयान्तरालत्वाभावात्नार्तण्डापेक्षया पृथिव्यधो न स्यादित्यर्थः । पृथिव्यपेक्षया नागलोको नाधः स्यात्पृथिव्यतिरिक्तत्वेनावधेर्विंशेषितत्वादिति वार्थः ॥ b“पृथिवीनि”ति । पृथिव्या ऊर्ध्वमार्तण्डस्य बाधो मध्यमिति मध्यत्वज्ञानमधो ज्ञानाधीनमधोज्ञानं च मध्यत्वज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ एतदेवाह— । “पृथिवी”ति । अन्यथा तिर्यग्देशोपि मध्यः स्यात् यद्यधस्तन्निरूपकं प्रकृते न स्यादित्याह— । d“अन्यथे”ति । तदेव व्युत्पादयति । eतद्यथे”ति ॥ f“परस्परे”ति । विरुद्धयोर्दिशोरन्तराले मध्यव्यवहारादित्यर्थः ॥ g“प्रतीपदिगवस्थितयोरिति । स्फुटार्थं निरूपकमात्राभिधानं अधःपदार्थानिरुक्त्या व्यवहिताधःस्थितत्वमाधारत्वं मास्तु यदतिरिक्तमेव किञ्चित्स्यादित्याह— । h“अथे”ति । इहेतिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्पनीयमिति भावः ॥

सू० "तद्व्यनित्यं वा स्यान्नित्यं वा नाद्यः ^१तदभावे
 आधारप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् ^२गोत्वादिनित्यत्वमप्य
 यस्याप्यनित्यत्वे तेषामप्यनित्यत्वापातात्
 नापि द्वितीयः तादृशमप्यनुगतमननुतं वा स्यात्
 द्वितीये त्वनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः ^३सङ्केतग्रहो
 शक्यत्वं च । प्रथमे ^४सामान्यवदाश्रयापरित्यागि
 वा स्यात्तत्तत्त्यागि वा आद्ये यदेव तदाधारतः
 प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् द्वितीये च यदि निरा
 सकमन्तरेण तत्स्वाश्रयं भजति च त्यजति च त
 नियमानुपपत्त्या ^५सर्वदा तद्भजनत्यजनेचितप्रत्य
 यव्यवहारप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ^६"तद्व्यति" इति । यत्कल्पनीयमाधारत्वमित्यर्थः ।
^७"तदभावे" इति । तदभावकाले इत्यर्थः ॥ ^८"गोत्वादी"ति
 एकगोव्यक्तिनाशेपि व्यक्त्यन्तरनिष्ठतया प्रतीयमानत्वं प्राङ्म
 श्चाच्च प्रतीयमानत्वं गोत्वस्य नित्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानमि
 त्ययं न्यायोस्तथाधारत्वेपि तुल्यः स चेदाधारत्वं नित्यं
 साधयेद्गोत्वमपि नित्यं न साधयेदित्यर्थः यद्वा आधारत्वस्य
 नित्यत्वे गोत्वमपि नित्यं न स्यादाधारमन्तरेण तस्यानित्य
 तादित्यर्थः ॥ ^९"सङ्केते"ति । व्यक्तीनां आनन्त्यव्यभिच
 राभ्यामाधारपदशक्तिग्रहे न स्यादित्यर्थः ॥ ^{१०}"यदेव तदि
 ति । आधाराधेयभावापन्नयोः पीठविरयोर्नियमेनाधाराधेयता
 वौ न प्रतीयेते पीठस्याधेयतादशायामप्याधारत्वपरित्याग
 प्रसङ्गादित्यर्थः यत्तु व्याख्यानं दण्डाधारः पुरुषो दोषाद्यादि
 न स्यादिति तदनादेयं दण्डाधारदशायामपि दोषाधेयत्वमप्य
 वात् ॥ ^{११}"सर्वदे"ति । आधारत्वस्य स्वाश्रयपरित्यागेनाधार
 त्वप्रतीतिर्भजने चाधारत्वप्रतीतिरित्येकं वस्तु सर्वदा विवक्ष
 तीतिद्वयालिङ्गितं स्यादित्यर्थः ।

सू० * प्र
 "स
 नृप
 निय
 अस
 जन
 वैय
 कप
 सन
 ट

भावः ॥
 देव यहि
 मजननि
 यामकम
 धर्मान्त
 मिति ठ
 स्यापि'
 त्यागि
 पूर्वं प्र
 रपजीठ
 दादेवे
 म्भवाति

सू० *
 चे
 भ
 ०
 न

मू० * अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकमस्ति तर्हि
 "स वक्तव्यः सोऽपि कल्पयिष्यते ऽन्यथाधारप्रतीत्य-
 नुपपत्तेः ? *—इति चेन्न, ^७तत्परिकल्पने यदेव भजने
 नियामकं स एवाधारोऽस्तु कृतं पूर्वपरिकल्पितेनेति *
 अस्तुवेवमेव ? *—इति चेन्न, ^८तस्यापि स्वाश्रयभ-
 जनत्यजननियामकस्यावश्यं वाच्यत्वे तस्यापि चैवं
 वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिरधि-
 कपरिकल्पने च पूर्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति ^९दुरुत्तरं व्य-
 सनमापद्येत ॥

टी० ॥ "स वक्तव्य" इति । तादृशं न किञ्चिदस्तीति
 भावः ॥ ^७"तत्परिकल्पने" इति । आधारत्वविशिष्टप्रतीतेरन्य-
 देव यर्हि प्रयोजकमिति किमाधारत्वेनेत्यर्थः ॥ ^८"अस्तु" इति ।
 भजननियामकमेवाधारत्वस्यानेऽभिषिच्यतामित्यर्थः । भजननि-
 यामकमाधारत्वाभिष्यञ्जकं धर्मान्तरं तदेवाभिव्यक्तिविरोधि-
 धर्मान्तरं त्यजननियामकमित्यर्थः । त्यजननियामकं च चिनः शक-
 मिति ठागुयानननादेशम् । नित्यत्वपक्षस्यात्र दूष्यत्वात् ॥ ^९"त-
 स्यापि" इति । भजननियामकस्यापीत्यर्थः । तत्रापि त्यगि वा-
 ऽत्यागिवेति विकल्परुसञ्चादिति भावः ॥ ^{१०}"दुरुत्तरम्" इति ।
 पूर्वं प्रति यन्नियामकं तेनैव तद्वैयर्थ्यं कदापि विश्रामो न स्यात् ।
 उपजीव्योपजीवकभावेऽपि न नियामकः । आधारत्वस्यानुत्पा-
 दादेवेत्पत्तौ नोपजीव्यत्वं ज्ञानुपजीव्यत्वेनान्यथासिद्धेः स-
 म्भवादिति भावः ॥

मू० * "परस्परस्य परस्परेण नियामकत्वम् ? *—इति
 चेत् ^१अन्योन्याश्रयिणौ तौ द्वावपि परस्पराकषक-
 भावव्यवस्थया सुस्थीकृत ततो दास्यामस्तवोत्तरम्
 *जात्यादयोऽपि तर्हो वमनुपपन्ना ? *—इति चेत् ^२तु,
 नोच्चैर्वक्तव्यम् । यदि कोऽपि परः शृणोति तदा महद-

निष्ठमस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात् । किञ्च यत्तदाधारत्वं
तत्साधारमनाधारं वा? अन्त्ये क्व^(१) विशिष्टप्रत्यय
कुर्याद्विशेषाभावात् । आद्ये तदाधारत्वं वाच्यं
स्वरूपमेव तस्य तादृशं येन स्वयं सत्ता स्वात्मनि
सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा यथेदं
मपि विनैवाधारत्वान्तरं स्वाधारप्रत्ययकारिणी
इति चेन्न, भ्रान्तिरूपप्रसङ्गात् । यथा विना रजत
तत्प्रत्ययो भ्रान्तिरूपैव स्यात् । उपपादयचायमर्थः
भेदखण्डनप्रस्तावे इत्युपरम्यते * विनाप्याधार
धेयभावं स्वभावसंबन्धेन नियामकत्वं भविष्यति
यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोः ? - इति चेत्

टी० ॥ अनवस्थापतीहारयाह- । ७० "पररूपे"ति । ७१
सत्यन्योन्याश्रयो दोषः क्वापि न स्यादित्याह- ७२ "अन्योन्ये
इति । आधारत्वखण्डनं जात्युपप्लवकमित्याह- ७३ "जात्युप-
य" इति । इष्टापत्तिमाह- । ७४ "नोद्धैरि"ति । सर्वपदार्थखण्डन-
वृत्तस्य जातिखण्डनमिष्टमेवेति भावः ॥ ७५ "तदाधारत्वमि"ति-
आधारत्वविशिष्टे वर्तमानसाधारत्वं साधारं भवेत्तथा च तदा-
धारत्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ ७६ इष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषमाह- । ७७ "भ्रान्ति-
रूपे"ति । विषयविषयिभावखण्डनं प्रस्तौति- । ७८ "विने"ति

सू० स्वभावसंबन्धस्य निरस्तत्वात् यमुदाहरति च विष-
यविषयिभावं सोऽपि निर्वर्त्तं न शक्यते । तथाहि-
कः पुनर्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः * प्रका-
शस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष ? - इति
चेन्न, "इच्छादिविषयाव्यापनात् * विषयिण ? - इति
चेन्न, "तत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । किंच स्वभाव

स्वध-
ज्ञान-
निय-
तस्त-
व्यावृ-
स्वीक-

टी०
"इच्छे"ति
इति । प्र-
"तत्त्वस्यै-
इत्यर्थः ॥

विकल्प-
तत्तदुदा-
स्यादि"ति
रण्यादुदा-
विषयमि-
कारप्रविष्ट-
सू० किञ्च

तच्च
घट-
ति-
मा-
वि-
प्र-
टं-
धिरूपं ज-

(

स्वधर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः 'आद्यो
ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्घटज्ञानादि-
नियतो वा कश्चित् आद्यो साधारणान्न विशेष-
तस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः द्वितीये तु प्रतिविषयं
व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारता-
स्वीकारः ॥

टी० ॥ प्रकाशस्य सत इत्यभावसमवाययोर्ग्रावर्तनाय
“बुद्धे”ति । अस्याः प्रकाशत्वाभावादित्यर्थः ॥ “विषयिण”
इति । प्रकाशस्येति स्थाने “विषयिण” इति कर्ताव्यमित्यर्थः ॥
“तत्त्वस्ये”ति । विषयित्वेनैव विषयित्वनिरूपणे आत्माश्रय
इत्यर्थः ॥ स्वस्य भावो स्वं वा स्वभाव इति समासद्वयाश्रयणेन
विकल्पयति- । “स्वभाव” इति ॥ “आद्ये” इति । ज्ञानत्वं वा
तत्तद्घटादिज्ञानत्वं वा धर्म इति विकल्पार्थः ॥ “साधार-
ण्यादि”ति । ज्ञानत्वमेव यदि विषयित्वं तदा तस्य साधो-
रण्याद्घटविषयकमपि ज्ञानं पटविषयकं स्यादित्यर्थः ॥ “प्रति-
विषयमि”ति । घटज्ञानत्वं चेद्विषयित्वं तदा घटस्यापि ज्ञाना-
कारप्रविष्टतया योगाचारमतप्रवेश इत्यर्थः ॥

सू० किञ्च * नासौ धर्म उपधेयान्तराधीनः ?-विषयीभू-
तघटाद्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात् * न च
घटादिरेव तथा * असंबन्धात् तथापि तथात्वे चा-
तिप्रसङ्गात् नापि जातिरूपः, क्वचिद् घटमात्रपट-
मात्रज्ञानगततया पृथगव्यवस्थितौ सत्यां घटपट-
विषयैकज्ञाने सह व्यवस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।
प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ किञ्च घटज्ञानत्वं स्वस्य (१) धर्मस्तदीयत्वं यत्तदुपा-
धिरूपं जातिरूपं वा उपाधित्वेऽप्युपाधेयमन्यद्वा घटादिकमेव

क्षा?। आद्यं दूषयति । “नास्तिवि”ति; यथा पुरुषे दण्डित्वमपि
 दण्डरूपोपाधेयपरतन्त्रं तथा प्रकृतेऽपि घटज्ञानमुपाधेयान्तरात्
 तन्त्रज्ञानं स्यादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्यऽह- । ^b“नचे”ति । घट-
 ज्ञानत्वलक्षणोपाधौ घट एव चेदुपाधेयस्तदा यथा दण्डत्वमपि
 उपोपाधेयेन पुरुषस्य संयोगः संबन्धस्तथा ज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः
 विषयविषयिभाषस्य चाद्याप्यनिरूपणादिनि भावः ॥ ^c“न-
 थापा”ति । उपाधेयोपाधिमतोः संबन्ध विनाऽप्युपाधेयकरो-
 कत्वेऽदण्डित्वमपि दण्डित्वमवच्छिद्यदित्यर्थः । तृतीयमाशङ्क्यः
 निराकरोति- । ^d“नापी”ति । घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वे ज्ञानं
 तदुभयसमूहालम्बने सङ्कीर्णं स्यातामित्यर्थः ॥ ननु जातिसङ्करो-
 येन नानाविषयकं ज्ञानमेव नाभ्युपेयमित्यत आह- । “अति-
 विषयनि”ति । तर्हि विशेषणविशेष्योभयविषयकं विशिष्टज्ञानमि-
 न स्यादित्यर्थः ।

सू० “एवंभूतविचित्रजात्यभ्युगमे प्रत्येकोचितव्यहाराणा-
 म्यभावप्रसङ्गात् * ^bअथ जातिसङ्करोऽपीष्यते(१)।
 तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वादिरस्ति
 विषयासिद्धिः * अथ विषयेणापि संबन्धप्रतिभासा-
 त् सोऽपीष्यते * -न, ^dतस्यैव संबन्धस्य विचार्यमाण-
 त्वात् * ^eस एवासौ ? * -इति चेन्न, ^fतदैक्याज्ज्ञाना-
 र्थसाधारणविषयप्रतीत्योपत्तेः * संयोगप्रतीतिवत् ।
 १ विषयित्वं तत्र(१) अर्थं तु विषयत्वमन्यत् ? * -इति
 चेन्न ॥

(१) उपाधिरूपं जातिरूपं वा उपाधित्वेऽप्युपाधेयमभ्युगमे घट-
 दिकमेव वा-इत्यत्राऽन्यद्वा घटादिकमेव वेति पक्षद्वयं निराकृत्य जाति-
 रूपं वेति तृतीयं पक्षं निराचष्टे इत्यर्थः ।

(२) निर्दुष्टत्वादिति शेषः ।

(३) तत्रज्ञाने ।

टी० ॥ ननु नीलत्वादिभिन्ना यथा चित्रत्वं पृथगेव जाति-
स्तथा नानाविषयज्ञाने चित्रत्वमेव घटज्ञानत्वं भिन्ना जाति-
स्यादित्यत आह- । “एवमूते”ति । अन्ततो निर्विकल्पक-
स्यापि नानाविषयत्वेन चित्रत्वापत्तौ घटज्ञानत्वादित्यवहारः
क्वापि न स्यादित्यर्थः ॥ ननु गुणगतजातौ जातिमङ्गुरो न दोष
इत्याह- । “अथे”ति । तर्हि घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वादिजाती-
नामेव ज्ञानव्यावर्तकत्वे विषयसिद्धिरेवेत्यर्थः ॥ ननु विषया-
सत्त्वे घटस्य ज्ञानमित्येव कथं स्यादित्याह- । “अथे”ति ।
षष्ठ्यर्थ एव विचार्यत इत्याह- । “तस्यैवे”ति । ननु विषय-
विषयिभाव एव षष्ठ्यर्थस्तत्र किं विचारणीयमित्याह- । “स
एवे”ति । तर्हि संयोगवदेक एवासौ व्यासज्यवृत्तिसंबन्ध इत्यु-
भयं विषयिविषयश्च स्यादित्याह- । “तदैक्यादि”ति । ननु
ज्ञानमात्रनिष्ठ एवाय सम्बन्धो विषयित्वाख्यस्तदन्यदेव च
वेषयगतं विषयत्वं तत्र चेत्सम्बन्धोभयं निरूपकमात्रं न त्वधिक-
णमपीत्याह- । “विषयत्वमि”ति ।

सू० ॥ सैव हि ज्ञातता स्यात् सा च निराकरिष्यते ॥ द्विती-
ये च स्वात्मा घटपटव्यक्तीनामिव घटपटज्ञान-
व्यक्तीनां व्यावृत्त इति तत्तद्विषयभानगोचरानुगता-
कारबुद्धिव्यवहारः प्रसङ्गः । किञ्च तदीयता ज्ञानस्य
स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति तदिति तद्विषय-
परामर्शः संबन्धिता च ह्यप्रत्ययार्थः तदेतदन्योन्य-
विशिष्टसुभयं ज्ञानस्य स्वभाव इति ब्रुवाणेन वि-
षया विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु वि-
ज्ञानवादनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारः * । सं-
बन्धमात्रं ज्ञानस्य स्वभावो न तु विषय इत्याशयः ?
*-इति चेन्न, “विशेषानुपादाने संबन्धमात्रमिदं सर्व-
स्यैव स्यात् यतो न तावन्न कस्यचित् संबन्धस्वरू-
पतात्मागप्रसङ्गात् नापि नियतस्य ॥

टी० ॥ “सैव ही”ति । अनुगतं यद्विषयत्वं तामेव ॥
 ज्ञाततामाह सा च निरसनीयैवेत्यर्थः ॥ ^a“द्वितीये”ति ।
 च तद्भाष्येति कर्मधारयपक्षे इत्यर्थः ॥ घटज्ञानाकारपदभा-
 नाकारानुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदीयत्वं घटीयत्वं
 ज्ञानस्य स्वभावः स्वरूपमित्युक्ते घटोऽपि ज्ञातस्वभावा-
 न्तर्गत एवेति विज्ञानवादिना योगाचारस्य निराकरणमा-
 रम्भतत्त्वविवेके यदुपसंहृतं “प्रकाशस्य सतस्तदीयत्वमेव विष-
 यित्वमि”ति तद्विज्ञानवादपर्यवसन्नमेवेत्यर्थः । ननु घटीयत्वं
 ज्ञानस्येत्यनयोक्त्या घटसंबन्धुत्वं ज्ञानस्यायाति ननु घटत्वम-
 पीति न विज्ञानवादप्रवेश इति शङ्कते-। “संबन्धे”ति । सं-
 न्येऽपि संबन्धिनं विषयभादायैव ज्ञानस्य स्वभावो भवेदित्या-
 ह-। “विशेषे”ति । ननु संबन्धः कथं संबन्धिनियत इत्यत-
 आह-। “यत्”इति । कस्यापि चेन्न स्यात् तदा संबन्ध एव न
 स्यादित्यर्थः ॥

सू० “तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात् ^bनियामकासम्भवाच्च* का-
 रणं नियामकम् ? *-इति चेन्न, तेन नियामकेन कि-
 भवति ^dतदीयत्वं तस्य संबन्धस्येति चेत्तदेव तदी-
 यत्वं ज्ञानस्वभावभूतसंबन्धस्वरूपप्रविष्टं उत वहि-
 भूतं धर्मान्तरम्? । यदि प्रथमः तच्छब्दार्थोऽपि तदि-
 स्वरूपप्रविष्ट इति / विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसङ्गः
 द्वितीये च तस्य धर्मान्तरस्य विषयेणाभेदः ^eतच्छ-
 ब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयशब्दार्थविशि-
 ष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वकृतधर्मान्तरस्वभावतया निरुक्त-
 त्वात् ^hअस्त्यसौ धर्मो विषयाभिन्न एवेति चेत् ॥

टी० ॥ ननु भवतु नियतस्यैव कस्यचिदित्यत आह-
^a“तादात्म्ये”ति । दोषान्तरमाह-। ^b“नियामके”ति । घटी-
 यमेव घटज्ञानमित्यत्र नियामकाभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटीयत्वं

घटेन्द्रियस-
^a“तदीयत्व-
 वे”ति । ज्ञा-
 तदीयत्वस्य
 रि”ति । य-
 तस्वरूपं
 सावि”ति
 ज्ञानं चेत्
 सू० “त-
 न वा
 दृष्ट-
 वास-
 प्रस-
 वान-
 वि-
 त्त-
 म-
 रभे-
 प्र-
 त-

पर्यवसन्न-
 आद्ये
 कस्यापि
 सर्वत्रैव
 स्वभाव-
 तदीयत्वं
 पुनर्ज्ञान-

(

घटेन्द्रियसन्निर्गमजत्वमेव नियामकमित्याह—। “कारणमि”ति ॥
 “तदीयत्वमि”ति । घटज्ञानं घटीयं क्रियते इत्यर्थः ॥ “तदे-
 वे”ति । ज्ञानस्वभावभूतो यः संबन्धस्तत्स्वरूपप्रविष्ट इत्यर्थः ॥
 तदीयत्वस्य ज्ञानस्वरूपप्रविष्टत्वे दोषमाह—। “विषयज्ञानयो-
 रि”ति । धर्मान्तरं चेत्तदीयत्वं तदा तच्छाब्दार्थो विषयो धर्मा-
 न्तरस्वरूपं भवेदित्याह—। “तच्छाब्दार्थस्ये”ति ॥ “अस्त-
 सावि”ति । तदीयत्वं धर्मो विषयाभिन्नोऽस्तु तावतापि विषयो
 ज्ञानं चेत्येतावदेवायातं तच्चास्मदभिमतमेवेत्यर्थः ।

मू० “तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसंबन्धेन संबद्धो
 न वा? न चेत् तद्विज्ञानं न कस्यचित्संबन्धि स्यात् । संब-
 द्धश्चेत्तत्त्वं संबन्धान्तरेणाहोस्वित् स्वभावसंबन्धेनै-
 वासौ ज्ञानात्मकसंबन्धसंबन्धीयः? आद्ये तत्राप्येवं
 प्रसङ्गो यस्य भयेन स्वभावसंबन्धः स्वीकृतः सा तदवस्थै-
 वानवस्था । द्वितीयश्चेज्ज्ञानात्मकसंबन्धीय इत्यत्र
 विशिष्टस्वरूपे ज्ञानमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोः
 क्तन्यायेना ^०धुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव ^dद्वय-
 मपि स्वात्मेति वाग्भङ्गिभेदमात्रेण ^eज्ञानगोचरयो
 रभेदस्वीकार इति । ^fइतेनान्यत्रापि स्वभावसंबन्धः
 प्रत्याख्यातव्यः । ज्ञानफलाधारत्वं विषयत्वम् ।

टी० ॥ “तथापि”ति । तदीयत्वं यदुर्मान्तरं तद्विषय-
 पर्यवसन्नं स्वभावसंबन्धश्च ज्ञानमेव ^(१) तच्चोभयं संबद्धं न वा? ।
 आद्ये तत्रापि संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्था अन्त्ये ज्ञानं वा
 कस्यापि तदिति घटव्यवहारादिकं न प्रवर्तयेत् प्रवर्तयद्वा न
 सर्वत्रैव प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ ^b“पूर्वाक्ते”ति । ज्ञानस्य घटीयत्व-
 स्वभावत्वे ज्ञानघटयोरभेदापादकेनेत्यर्थः । ^c“अधुने”ति ।
 तदीयत्वं धर्मान्तरं तच्च विचार्यमाणं विषयस्वरूपं तेन सह
 पुनर्ज्ञानस्य स्वभाव एव संबन्ध इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ^dद्वय-

(१) स्यो भावः स्वभाव इति पूर्वोक्तरीत्या ।

मि"ति । घटो घटीयत्वं चेत्यर्थः ॥ ० "ज्ञानगोचरयोरिति ।
ज्ञानविषययोरित्यर्थः ॥ f "एतेने"ति । घटरूपममवायोरपि
घटीयः स्वभावसंबन्धेन चेतदा घटोऽपि समवायप्रविष्ट एव
भिन्नेन संबन्धेन चेतदा तत्र तत्रापि संबन्धापेक्षायामनवस्थे-
त्यादिनेत्यर्थः ॥

मू० "तद्वत्त्वं च विषयित्वमित्यपि दुष्टम् । तथाहि-। ज्ञानी
यं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात् आद्योऽतीता-
नागतधीभ्रमाद्यर्था व्याप्तिः ॥ नच तत्रैव फलजनने
किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्वचनं
तथात्वे वा dतदेव विषयत्वमस्तु व्यवहारश्च यदि
कराकर्षणादिः स n सार्वत्रिकः gनान्तरीयकश्चा-
न्यत्रापीत्यतिव्यापकं hयदीच्छादिस्तदाधारत्वमा-
त्मन इति घटाद्यव्याप्तिः i तद्विषयत्वं च तद्विष-
यत्वमेवापेक्षते ।

टी० ॥ "तद्वत्त्वमि"ति । ज्ञानीयफलजनकत्वमित्यर्थः ॥
"अतीते"ति । अतीतानागतयोरसतोर्ध्वमविषये चामति-
ज्ञानेन ज्ञानताधानाभावात्तेषां विषयत्व न स्यादित्यर्थः ॥
"नचे"ति । घटज्ञानेन घटे ज्ञातता जन्यते न तु घटेऽपीत्यत्र
नियामकं नास्तीत्यर्थः ॥ d"तदेवे"ति । नियतज्ञातताधाने
देव नियामकमित्यर्थः ॥ e"करा कर्षणादिरि"ति । नयनानय-
नादिरित्यर्थः । f"न सार्वत्रिक"इति । गुणादौ तादृशो व्यव-
हारो नास्ति द्रव्येऽपि न सर्वत्रेत्यर्थः ॥ g"नान्तरीयक"इति ।
ज्ञानानयनव्यवहारस्तत्प्रभागे चरेऽपि न च मणिमात्र गोच-
रस्य ज्ञानस्य प्रमाऽपि विषय इत्यर्थः । h"यदी"ति । इच्छा-
पज्ञानफलाधारत्वमात्मन एवेति सर्वज्ञानानामात्मैव विषयो
वेन घटादिरित्यर्थः । ज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमेव तज्जन्यव्य-
वहारविषयत्वं चेतदात्माश्रय इत्याह- । i "तद्विषयत्वमि"ति ।
व्याविषयत्वेऽपि ज्ञानविषयत्वस्यैव तन्त्रत्वमिति भावः ॥

यश्चोपेक्ष
नोपेक्षाप्रेष
च कथं
हानादिष्व
परम एव
भावं यद्वि
तदपि प्रा
एवार्थं त
वेद्यावेद्य
संविदीति
संबन्धम

टी० ॥ "विलक्षणः प्रयत्नो
उपेक्षाप्रेक्षासुपेक्ष
अविष्यति ज्ञानेन
हानादी"ति
व्यवहाराजनन
सममवश्चेत्या
स्त्वारभ्यैव पर
परममाशङ्कते-
न वेद्यस्तथा च
वेद्यवेदकभावो
न्यमात्रविवक्षयै
मू० घटादेस्त
निर्वचनं

(१) उपे
ज्ञानमित्यर्थः ।

यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते तन्मते कथं
नोपेक्षाप्रेक्षा सुपेक्षते ^bहानादिव्यवहारज्ञानानामेव
च कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्यते*अथ सर्वत्र
हानादिव्यवहारोपगमः* तदा व्यवहारज्ञानयोरनु-
परम एव स्यात् । एतेन तत्संबद्धव्यवहारानुकूलस्व-
भावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयस्तद्वत्त्वं विषयित्वमिति
तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्त्तते * ^dअथोच्यते य
एवार्थो तस्यां संविदि भासते तद्वेद्यः ^eस पृथङ्गति-
वेद्यावेद्यास्य लक्षणम्*इत्येतदपि न विद्वः, यस्यां
संविदीति किं संविदधिकरणम्, अथ विषयः, अथ
संबन्धितमात्रम्? । नाद्यः ।

टी० ॥ “यश्चे”ति । उपेक्षा उदास्यमात्रं प्रवृत्तिनिवृत्ति-
विलक्षणः प्रयत्नो वा तत्र य उदास्यमात्रमुपेक्षां मन्यते स वादी
उपेक्षाप्रेक्षासुपेक्षाज्ञान^(१)मुपेक्षते सविषयकत्वं तस्य कथं तन्मते
भविष्यति ज्ञानेन तत्र व्यवहाराजननादित्यर्थः । दोषान्तरमाह ।
^b“हानादी”ति । हानोपादानज्ञानेनापि हानोपादानादिगत-
व्यवहाराजननादित्यर्थः । तत्रापि व्यवहारान्तरजननेऽनवस्था-
ऽस्मभवश्चेत्याह— । “तदे”ति । प्रतिबद्धो नियतः । अथे च्यत
वत्पारम्यैव परवार्तिकं चेत्तदा शङ्का न स्यादिति तद्विहायैव
परमतमाशङ्कते— । ^d“अथे”ति ॥ “स पृथङ्गते”ति । ज्ञानाद्विज्ञो
न वेद्यस्तथा च स्वाभिन्नं वेद्यं स्वभिन्नमवेद्यमित्यर्थः । यद्वा स
वेद्यवेदकभावो न पृथगित्यर्थः । संविदीत्यधिकरणसप्तमी वा संब-
न्धितमात्रविवक्षयैव वा सप्तमीति विकल्पार्थः ।

सू० घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात् । ^bयथा
निर्वचनीयज्ञानत्वाद्यतिव्याप्तेश्च । ^cद्वितीयश्चाद्या-

(१) उपेक्षाज्ञानम् = उपेक्षाबुद्ध्या जायमानं घटपटादिविषयकं
ज्ञानमित्यर्थः ।

प्यनिरूपितः कथंनिरूपकः स्यात् ^१वैपरीत्यापाताच्च।
तृतीयश्चातिव्यापकः कारणादेरपि तत्संबन्धित्वात्
ज्ञानान्तरेण च भासमानत्वात् *तयैव संविदा भास-
मानत्वम्? *-इति चेन्न, भासमानत्वस्यैव निरूप्य-
माणत्वात्। *यस्यां संविदि प्रकाशमानायां य-
प्रकाशत एव? *-इति चे ^१न्न, प्रकाशमानताया
एव निरूप्यमाणत्वात् ^१सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे
विशेषतो विषयत्वाभिधानमिदम्? *-इति चेन्न,
^१सर्वथा विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ य-
द्विषयप्रमात्वस्यापि सन्दिग्धत्वात् ॥

टी० ॥ “घटादेरिति । घटादिर्विषयो न स्यादित्यर्थः ॥

“यथै”ति । यद्यपि ज्ञानत्वमप्यनिर्वचनीयमेव तथापि ज्ञा-
नत्वमेव सर्वसंविद्विषयः स्यात् । तदधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ “द्वि-
तीय”इति । विषयविषयिभाव इत्यर्थः । ^१“वैपरीत्ये”ति । विष-
यविषयिभावस्याव्यवस्थिततया संविदैव विषयो घट एव वि-
षयो स्यादित्यर्थः ॥ “यस्यामि”ति । यन्निरूपणाधीननिरूपणं
ज्ञानं स विषय इत्यर्थः । एतदपि विषयविषयिभावनिरूपणा-
धीननिरूपणाधीननिरूपणमेवेत्यात्माश्रय एवेत्याह-। ^१“ने”ति ।
ननु विषयत्वमात्रे न केषांचिद्विभक्तिः घटविषयत्वादिकं च तदा-
क्षिप्तमेव सेत्स्यति नहि निर्विशेषं सामान्यं नामेति ॥ ^१“सामा-
न्यत”इति । यावद्विशेषलाघे सामान्यमपि लाघितमेव तथा च
नहि निर्विशेषं सामान्यं नामेति विपरीतमेवेत्याह-। ^१“सर्वथे”-
ति । सामान्यतोऽपि यद्विषयत्वं तद्ग्राहिणो ज्ञानस्य प्रमात्वं
सन्दिग्धमित्यर्थः ॥

सू० * ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय? *-इति
चेन्न, ^१आकार एव केनार्पित इति विनिगन्तुमशक्य-
त्वात् ^१नह्याकारस्ततो विज्ञानरूपादन्यः तथाच त-
थोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं

तेषु विशेषे
त्वनुविधा
धानमिति
चेन्न, सम
प्रामाणिक
स्यात् * ^१d
म?*-इति
टत्वात् *
दितोत्तर

नान्न शक्य

टी० ॥

ताकारे”ति ।
शून्यां ज्ञानहेतु
त्याह-। ^१b“ने”
कारस्य ज्ञानमे
नुसारादिदमुक्त
दान्वयव्यतिरे
सिद्धत्वं स्फुटत
ति । द्विशिष्ये
सुषज्ञानपरश्चे
यद्वा दत्तोत्तरत
इत्यर्थः ॥

सू० “ज्ञानेन

त्तिभङ्ग

सम्बन्ध

सम्बन्ध

यद्विशि

अत्रोच्य

तेषु विशेषं विनिगमिष्यसि । यद्यपि सकलसमर्थहे-
त्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटं तावद् घटस्यानुवि-
धानमिति * तदेव तदाकारप्रयोजकमिष्यते ?* इति
चेन्न, समस्तकारणतदनुविधानवद् घटानुविधानस्य
प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां
स्यात् * ^dस्फुटानुविधानमादायैव विषयानरुक्तिं कु-
र्म?*-इति चेन्न, 'सर्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः स्फु-
टत्वात् * दृश्यमानमनुविधानं यस्य?*-इति चेन्न,
'दत्तोत्तरत्वात् * दृश्यमानस्यैव च विषयत्वानिर्वच-
नान्न शक्योपदर्शनेति ज्ञानकमत्वम् * इत्यपि न ॥

टी० ॥ साकारत्वादिसते विषयत्वलक्षणं शङ्कते-। ^a 'ज्ञा-
ताकारे'ति । चक्षुरादिठ्यावर्तनाय ज्ञानाकारेत्यादिविशेषणं
यहनां ज्ञानहेतूनां मध्ये कस्याकारार्पकत्वमिति संदिग्धमि-
त्याह-। ^b 'ने'ति । एतदेव स्फुटयति-। ^c 'नही'ति । यद्यप्या-
कारस्य ज्ञानभेदेऽपि विनिगमनः शक्यैव तथाऽपि तत्सिद्धान्ता-
नुमारादिदमुक्तं ^d 'स्फुटानुविधानमि'ति । पटसाक्षात्कारे घ-
टान्वयव्यतिरेकानुविधानं स्फुटमित्यर्थः ॥ ^e 'सर्वे'ति । युक्ति-
सिद्धत्वं स्फुटत्वं सर्वहेतुसाधारणमेवेत्यर्थः ॥ ^f 'दत्तोत्तरत्वादि'
ति । दृशिश्चेज्ज्ञातवचनस्तदा सर्वहेतुसाधारण्यमेवेत्यर्थः । चा-
नुपज्ञानपरश्चेत् तदा गन्धरसादीनां विषयत्वं न स्यादित्यर्थः ।
यद्वा दत्तोत्तरत्वमेवाह-। ^g 'दृश्यमानतैव चे'ति । आत्माश्रय
इत्यर्थः ॥

सू० 'ज्ञानेन कर्मणः संबन्धस्य निर्वक्तव्यत्वात्' तन्निरु-
क्तिभङ्गश्चेष्टवराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः । विना
सम्बन्धान्तरं यद्विशेषणं ज्ञानं स विषयस्तेन विना
सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यं विषयः 'विशेष्यं चेदं
यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं' यद्रूपं धर्मं गृह्णातीति ।
अत्रोच्यते । यद्रूपं धर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव वा

विवक्षितं गृह्णात्येवेति वा ? आद्यो दण्डस्यापि वि-
शेष्यत्वापातः । तद्वत्तस्यापि सत्त्वादेर्धर्मस्य ग्रहणात् ।
नापरः । भवति हि व्यभिचारिणो धूमस्याविच्छि-
न्नमूलत्वादिविशेषणं तद्विशिष्टं च तत्त्वान्तरम् । न
च विशेषस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति ।

टी० ॥ “ज्ञानेने”ति । ज्ञानस्य कर्मत्वमिति षष्ठ्यर्थः ।

ज्ञानकर्मत्वमिति ज्ञानक्रियां प्रति कारकत्वमतीतानागतादौ ना-
स्ति, शब्दानुमित्योश्च निर्विषयत्वापत्तिः तयोर्विषयाजन्यत्वा-
त् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वेन चाविषयत्वापत्तिः । परसमवेतक्रि-
याफलशालित्वं च विषयस्य व्यवहारलक्षणेन ज्ञानफलेन चेतस्य
दूषितत्वादित्यभिप्रेत्याह— । ४ “तन्निरुक्ती”ति ! विना सम्बन्धा-
न्तरमित्यात्मनो घटज्ञानविषयत्ववारणाय, पर्यवसितमर्थमाह—
“तेने”ति । विशेष्यसामान्यस्य लक्षणमाह— । ५ “विशेष्यमि-
ति । विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं कर्तृभूतं यद्वत्तं धर्मं गृह्णातीत्यर्थः ।
दण्डी पुरुषः पुरुषत्वं गृह्णाति न तु दण्डत्वसतो दण्डी विशेषणं
पुरुषो विशेष्यः तथा ज्ञातो घट इत्यत्रापीत्यर्थः । यत्किञ्चिदु-
ग्रहणं वा विवक्षितं सकलधर्मग्रहणं वेति विकल्पयति— । “यद्व-
त्तमि”ति । विशिष्टं यत्तत्त्वान्तरं तदण्डस्यापि धर्मं सत्त्वादि गृह्णा-
त्येवेति दण्डस्यापि विशेष्यत्वं स्यादित्यर्थः । केवलस्य धूमस्य
विशेष्यस्य व्यभिचारित्वं धर्मस्तच्च विशिष्टो धूमो न गृह्णातीति
शोऽपि विशेष्यो न स्यादित्याह— । “भवति ही”ति ॥

मू० * “अथोद्धाविरतगतिविशिष्टस्य विच्छिन्नमूलता विशे-
षणं न च तत्तत्तस्य व्यभिचारिता धर्म इत्यु-
च्यते * सैवं, प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचरी न वा
आद्यो ^६स एव दोषः द्वितीये विशेषणान्तरं ^७वैय-
र्थ्यं ^८प्रथमविशिष्टे एव च तद्दोषावसरः * अथ
यद्धर्मविशिष्टस्य विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वं न च
व्यभिचारिता विशिष्टस्य तानि विशेषणानि? *

इति चे
व्यभिच
व्यभिच
इति चे
टी० ॥

किन्तूद्धाविर
वेति । ६ “स
द्वितीयविशेष
त्यर्थः ॥ ८
किञ्चाविच्छि
द्यो न स्यात्
दित्याह— ।
णेन विशेष्यत्वं
शङ्कते— । ९
व्यभिचारित्व
पर्यवेत्याह
च्यते न च वि
द्यतावच्छिन्न
“भवत्वि”
मू० “अद्या
तत्संब
द्योऽपि
किञ्च
नवा
“निय
भवति
मन्तरे
टी०

इति चेन्न, तत्किं न धूममात्रं व्यभिचारि ततश्च
व्यभिचारिता विशिष्टस्यैव तानि * तथा भवतु
व्यभिचारिता तद्विशेषणं परं सा न विशेष्यकोटिः ? *-
इति चेन्न,

टी० ॥ नन्वविच्छिन्नमूलत्वं धूममात्रस्य न विशेषणं
किन्तूर्द्धाविरतगतिविशिष्टस्य तच्च न व्यभिचारीत्याह-। ^a“अ
वे”ति । ^b“स एवे”ति । प्रथमविशेषणविशिष्टस्य व्यभिचारित्वं
द्वितीयविशेषणविशिष्टं न गृह्णातीति तद्विशेष्यं न सवेदि-
त्यर्थः ॥ ^c“वैयर्थ्यमि”ति । व्यभिचाराकारकत्वादित्यर्थः ।
किञ्चाविच्छिन्नमूलत्वस्यैव विशेषणस्य धूमो व्यभिचारी विशे-
ष्यो न स्यात् तदुक्तस्य व्यभिचारित्वस्य तद्विशिष्टेनाग्रहा-
दित्याह-। ^d“प्रथमे”ति । ननु धूमत्वविशिष्टो धूमो विशेष-
णेन विशेष्यते न तु व्यभिचारित्वविशिष्टोऽपीति ने। कदापि इति
शङ्कते-। ^e“अथे”ति । वस्तुगत्या तत्र व्यभिचारित्वमप्यस्तीति
व्यभिचारित्वविशिष्ट एव धूमो विशेष्यः । अन्यथा विशेषणवै-
यर्थ्यमेवेत्याह-। ^f“तत्किमि”ति । नन्वविच्छिन्नमूलेः धूम इत्यु-
च्यते न च विच्छिन्नमूलो व्यभिचारी धूम इति । तथा च विशे-
ष्यतावच्छिन्नो यो धर्मस्तं गृहात्येव विशिष्टमिति शङ्कते-।
^g“भवत्व”ति ॥

सू० “अद्यापि विशेष्याज्ञानात् । किञ्च तद्विशेषणमिति
तत्संबन्धमात्रं वा विशेषणतया वा संबन्धिः ? आ-
द्योऽतिप्रसङ्गः द्वितीये तु ‘तथैवान्योन्याश्रयादि ।
किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्रूपो धर्मस्तं गृह्णाति
न वा ? आद्योऽतिव्याप्तः । द्वितीये गृहात्येवेति
‘नियमो सिद्धः । किञ्च मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र
भवति मत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं तत्संबन्ध-
मन्तरेणैव न च विषयः ॥

टी० ॥ तर्हि विशेष्यतावच्छेदको धर्मो विवक्षित इत्यु-

च्यते तत्राह— a “अद्यापी”ति ॥ b “अतिप्रसङ्ग” इति । उपर-
 लणोपरलुक्कयोरपि विशेषणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ c “तथैवे”ति ।
 यथा विषयित्वलक्षणे नया विशेषणत्वलक्षणेऽपि । यतो विशेष-
 णत्वज्ञानाधीन विशेषणतया सम्बन्धित्वज्ञानं तदधीनं
 विशेषणत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः । तत्रापि (१) विशेषणतया सं-
 न्धित्वज्ञानापेक्षायामनवस्था विशेषणत्वज्ञानाधीनमेव तत्-
 ज्ञानमित्यात्मश्रयोऽप्यादिपदग्राह्यः ॥ d “अतिव्याप्तिरिति”ति ।
 विशिष्टस्यापि विशेष्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ e “नियम” इति । मक-
 धमंग्राहित्वं भग्नमित्यर्थः f “मत्समवाय” इति । मत्समवा-
 यस्य सम्बन्धांतरमन्तरेण घटज्ञानं विशेषणं भवति न तु घटज्ञा-
 नस्य मत्समवायोऽपि विषय इत्यर्थः ॥

सू० * “नच गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावे यः संबन्धा-
 न्तरमन्तरेणेत्युक्त्या व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं
 समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपस्यते ।
 यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावत्वादन्तात्वा-
 सिद्धिरिति । तस्मात्संबन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं
 यस्येत्युक्तम् तत्र ज्ञानं संबन्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव
 यथार्थस्य विशेषणं यथा समवायस्यापीति न कश्चि-
 द्विशेष इति साधुक्तम् । मत्समवायो ज्ञानस्ये (१)-
 त्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्यापि स्यादिति ज्ञाना-
 भावे प्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु संबन्धान्तरमन्तरेण यद्विशेषणं ज्ञानं स विषय
 इति लक्षणे गुणि आत्मनो ज्ञानं गुणः समवायेन विशेषणमत-
 स्तद्व्यावर्तनाय संबन्धान्तरमन्तरेणेत्येति कृतम् । तथाच मत्समवा-

(१) तत्रापि = विशेषणतया सम्बन्धित्वज्ञानेऽपीत्यर्थः ।

(२) ज्ञानस्य = घटपटादिविषयकज्ञानस्येत्यर्थस्तेन समवायवि-
 षयकज्ञानविषयताया समवाये सत्त्वेऽपि तदतिरिक्तघटादिविषयकज्ञा-
 नविषयतायाः समवायेऽभावाद् दोषः ।

या ज्ञानस्येत्य-
 तत्र प्रसङ्ग इत्य-
 नविशदयमावा-
 समवाये विशे-
 इत्याह— b.
 विषयो न स्य-
 दि”ति । मत्स-
 षणमित्यतिप्र-
 सू० * “नच

शेषणवि-
 न्धिनोऽ-
 न, सम-
 चिद्व्यो-
 प्रसङ्गा-
 *-इति
 पत्तेः ।

टी० ।
 स्वरूपसंबन्ध-
 (१) लक्षणवि-
 षणविशेष्यम-
 संबन्ध विने-
 “नासावि”
 न सम्बन्धि-
 ननु संबन्ध-
 व्यवच्छेदः
 नोक्तदोष

(१)
 वायरूपतत्त्व

यो ज्ञानस्येत्यत्र समवायाधीन एव विशेषणविशेष्यभाव इति न
तत्र प्रसङ्ग इत्यत आह—। “नचे”ति । संन्यातरमित्यत्र विशेष-
णविशेष्यभावात् संन्यादन्तरत्वं विवक्षितम् । प्रकृतेऽपि सन्नपि
समवाये विशेषणविशेष्यभावापन्न एवेति तदवस्थ एवातिप्रसङ्ग
इत्याह—। ^b“यत्”इति । किञ्चायं समवाय इत्यत्रापि समवायो
विषयो न स्यादिति भावः ॥ उक्तदोषमुपसंहरति—। “तस्मा-
दि”ति । सत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र संबन्धं विनैव ज्ञान विशेष-
णमित्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः ॥

सू० * “नच तत्र स एव समवायः संबन्धः * अत्रापि वि-
शेषणविशेष्यभावस्यैव संबन्धत्वात् * ^bनासौ संब-
न्धिनाऽन्यस्तादृशश्च व्यवच्छिद्यत ? *-इति चेत् ।
न, समवायेऽपि तुल्यत्वात् । * ^dसंयोगसमवायौ व्यव-
च्छिद्येते ? *-इति चेत् । न, ज्ञानाभावे तथाऽपि
प्रसङ्गात् * ^fन तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षणम् ?
*-इति चेत् । न, ^hअतीतानागतयोरविषयत्वा-
पत्तेः ॥

टी० ॥ ननु तथापि प्रकृते संबन्धं विनैवेति नास्ति यतः
स्वरूपसंबन्धोऽप्यत्र समवाय एवेत्यत आह—। “नचे”ति । तर्हि
(¹)लक्षणनिर्देशं कुत्रापि न गत यतो घट इत्यादिष्वपि विशेष-
णविशेष्यभावस्य संबन्धस्य तद्व्यापित्यर्थः संबन्धिभिन्नम-
संबन्धं विनेति विवक्षितमतो नामम्भवीदं लक्षणमित्याह—
“नासावि”ति । तर्हि सत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्रापि समवायो-
न सम्बन्धिभिन्न इत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्याह—। “ने”ति ।
ननु संबन्धं विनेति संबन्धत्वेन प्रसिद्धयोः संयोगसमवाययोरैव
व्यवच्छेदः प्रकृते च समवाय एव स्वरूपसंबन्धतामापन्न इति
नोक्तदोष इत्याह—। ^d“संयोगे”ति ॥ “तथापी”ति । ज्ञानं

(१) तर्हि=विशेषणविशेष्यभावादेः स्वरूपसंबन्धस्यापि सम-
वायरूपतत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

योग्यभावयोः संयोगसमवायाभावात् घटज्ञानस्य ज्ञानाभावाद्यो-
विषयः स्यादित्यर्थः । सर्वत्राभावे प्रतियोगिन उपलक्षणत्वादिति
(१)त्याह—। f. 'न तत्रे'ति ॥ g. 'प्रतीते'ति । तत्र विशेषण-
वादेन ज्ञानस्य विशेषणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

सू० *भावे चिन्तेयम् ? *-इति चेत् । न, ^bअभावस्यावि-
षयत्वापातात् । 'ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयं च यत्कारण-
दि तत्रापि प्रसङ्गादिति किं विस्तरेण । * ^bन-
ज्ञानाकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भे-
दः । 'प्रतीतिविरोधात् । 'भेदमनिच्छता च
प्रतिषेद्धमप्यनर्ह इति । 'वक्तव्यस्तर्हि कोऽसौ भेदो-
नाम स हि स्वरूपं वा स्यादि-

टी० ॥ "भावे चिन्तेयमिति । यद्यप्यमीनानागतयो-
र्भावयोरेव दोष उक्तस्तथापि यत्र ज्ञानं व्यावर्तकं स भाव-
विषय इति लक्षणमभिप्रेत्याह—। ^b"अभावस्ये"ति । ज्ञानीयं
कारणं चक्षुराद्यपि घटज्ञानविषयः स्यादुक्तलक्षणसत्त्वादित्याह—
"ज्ञानादन्यदि"ति । ज्ञानीयं कारणं व्यवसायोऽप्यनुव्यवसा-
यस्य तत्र विषयत्वमस्त्येवेति नातिप्रसङ्ग इत्यत आह—
(१)"ज्ञानादन्यदि"ति । कारणादीत्यादिपदात् ज्ञानवाक्य-
पदानां सङ्ग्रहः । तेषामपि ज्ञानेन सह स्वरूपसंबन्धात् । तत्तु
ज्ञानादन्यदिति विशेषणमेवानुपपन्नं तेषां ज्ञानात्मकत्वात्
ज्ञानविषययोरभेदादित्यत आह—। ^d"नचे"ति । गोचरस्य
विषयस्य ज्ञानाकारतायां ज्ञानविषययोर्भेद एव नास्तीत्यर्थः ।
तथा च ज्ञानाभिन्नत्वमेव विषयत्वमिति भावः (१)इत्यप्ये-
"प्रती"ति । ज्ञानविषययोर्भेदस्य सार्वज्ञीयत्वादित्यर्थः ।
ननु भेदश्चेन्नास्ति(१)तदा प्रतीतिर्भ्रम एव स्यात् इत्यत आह ।

(१) इति=अग्रे वक्ष्यमाणं दोषोद्धारमरहेत्यर्थः ।

(२) आह=उक्तमित्यर्थः । (३) औत्थानिकापेक्षया (४) नगमते-
इति शेषः ।

f. "भेदमि"ति

g. "वक्तव्य"

सू० "तरेत"

उभिन

रूपाव

ल्लिखे

तरुदा

येषु

वधाव

*-मै

तस्मि

न्तत्व

तदा

प्येष्ट

धर्मस्

टी०

सम्बेत्यर्थः

म्बेत्यर्थः ॥

ग्रहे न स्य

न्यितया व्य

रणमनारब्ध

ग्रहविरोध

इत्येतद्दृष्ट

(१)

स्यात् किं

(२)

(३)

“भेदमि”ति । साकारवादिमतेन भेदखण्डनमुपक्रमते ।
१ “वक्तव्य” इति ॥

सू० अतरेतराभावो वा धर्मान्तरं वा ? । नाद्यः । भिन्ने-
ऽभिन्नप्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् । भ्रान्त्याऽपि धर्मिस्व-
रूपावगाहनात् । अन्यथा कस्याभेदं स भ्रान्तिरु-
ल्लिखेत्—^d* ननु (१) निःसंबन्धित्वेन व्यवस्थितेषु
तरुदारुप्रभृतिषु नानाधारोऽन्य एवावयवधारोप्यते ।
येषु चारोप्यते ते ते भेदेनैव भ्रान्तिः । किन्त्वनार-
ब्धावयवेषु तेष्वारब्धावयवितया विभ्रम्यते ? ।
*-सैवं, तेषां प्राग(१)नुदाहरणीकृतत्वात् । ‘अ-
तस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभाषार्यानां दृष्टा-
न्तत्वेनेष्टत्वात् । तत्रापि धर्मान्तरारोपाम्युपगमे
तदात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः । नचैवम-
प्येष्टव्यमेव । १ तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य(१)
धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् । नापि द्वितीयः ॥

टी० ॥ “अतरेतरे”ति । भेदनं भेद इति व्युत्पत्तिमा-
लम्बेत्यर्थः । ६ “धर्मान्तरमि”ति । भिद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तिमा-
लम्बेत्यर्थः ॥ ० “भिन्ने” इति । रजनभिन्ने शुक्त्यादौ रजताभेद-
ग्रहो न स्यात् । विशेषदर्शनादित्यर्थः । ^d “नन्वि”ति । निःसंब-
न्धितया व्यवस्थितेषु परस्पररोदासीनेष्वित्यर्थः । एतस्यैव विव-
रणमनारब्धावयवित्वेति । तथा चारब्धावयवित्त्वारोपो न भेद-
ग्रहविरोधीति न अमानुपपत्तिरित्यर्थः । सैत्रे स एवायं चैत्र
इत्येतादृशश्चानुपपत्तिरुक्तेत्याह— । ० “अतस्मिन्नि”ति ॥ ननु

(१) नन्वभेदभ्रम एव तत्र न भवति येन भेदग्रहस्तत्परिपन्थी
स्यात् किन्त्वनारब्धाऽवयवित्वादेर्धर्मसंगारोप इति शङ्कते—नन्विति ।

(२) प्राक्=“भिन्नेऽभिन्नप्रमानुपपत्तिप्रसङ्गादि”त्यभ्यवहितपूर्वमेव ।

(३) अभेदस्य=तादात्म्यस्य ॥

तत्राप्यभेदो नारोप्यते येन भेदग्रहस्तत्परिपन्थी स्यादपि तु
चैत्रमैत्रयोस्तदात्म्यमित्यत आह—। “तत्रापी”ति । तथा
नायं चैत्र इति विशेषदर्शनं तादात्म्यमारोपितं निषिध्यते ततो
यां धियमन्योन्याभावविषयामुपैषि तयाऽत्यन्ताभाव एव चेद्विप-
रीकृतस्तदाऽन्योन्याभावेऽतिरिक्ते क्षमाण नास्तीत्यर्थः । दोषा-
न्तरमाह—। “तथापी”ति । तादात्म्यारोपोऽप्यनुपपन्न एव
तत्रेत्यर्थः ॥

सू० “प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । ^६ *प्रतियोगित्वेनाप्र-
तीतावाधकरणप्रतीतिः अधि करणस्वभावत्वेनास्मृ-
तौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतः कौतरे-
राश्रय? *-इति चेत् । सैवं, ‘एवं हि सति कुम्भः पटो न
भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटो
निषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भात्मतया
निषिद्धः प्रसज्यते । ^७ वस्तुतौऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्र-
तियोगिकत्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भ-
प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति कुम्भाप्र-
तिक्षेपः पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते न त्वाश्रय-
तैति कुम्भवत् पटस्यापि न सङ्ग्रहापत्तिः । यदा-
प्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकता तथाप्यन्या
कुम्भाश्रयताऽन्या च पटाश्रयताऽन्या कुम्भप्रतियो-
गिकताऽन्या च पटप्रतियोगिकता तेना-

टी० ॥ “प्रतीताविति”ति । प्रतियोगित्वेन गृह्यमाणेन
प्रतियोगिनाऽन्योन्याभावनिरूपणं प्रतियोगित्वं चाभावविरहा-
त्मत्वमित्यन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रय इत्यर्थः । प्रतियोगित्वेन
प्रतीतिर्न तन्त्र किन्तु प्रतियोगिप्रतीतिरिति न परस्पराश्रय
इत्याह—। ^८ “प्रतियोगित्वेने”ति । ^९ “एवं ही”ति । प्रतियोगिकः
प्रतियोगित्वेन भान न चेत्तन्त्र तदा घटः पटो न भवतीत्यत्र

अन्योन्याऽपि शेषेणैव स्यादित्युभयं प्रतियोगि भवेदित्यर्थः । नभ-
 योरेक एवान्योन्याभाव इति मतमाश्रित्येदमुक्तमित्येके । अन्यो-
 न्याश्रयं दृढयितुं प्रतियोगित्वेन ज्ञानमन्योन्याभावनिरूपणे
 तन्त्रमाह-^d "वस्तुन" इति । यस्य प्रतियोगित्वं स्फुरति
 तस्य प्रतिक्षेपो यस्याधिकरणत्वं स्फुरति न तस्यापीत्यवश्यं
 वक्तव्यं तथाचान्योन्याश्रय एवेत्यर्थः । यद्वा वस्तुन इत्यारभ्य
 विशेषादिति पर्यन्तमाशङ्काग्रन्थः एव । वस्तुनो यद्यपीत्यत एवा-
 ऽशङ्का द्रष्टव्या ।

म० "न्योन्याभादस्योभयप्रतियोगिकत्वे सोभयाश्रितत्वे
 च नोभयोरपि सङ्ग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः *प्रति-
 योगित्वस्यानुयोगिनी भेदोपजीवनेऽन्योन्याश्रयः अ-
 नुपमजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्यते ।
 * यतः स्मर्यमाणस्य प्रतियोगितानुभूयज्ञानस्य चाश्र-
 तेत्येतावन्मात्र एवाक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानाप-
 त्तिः । ^b * न चैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः ।
 वास्तवतस्तत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात् । ? *-इति चे-
 न्मैवं, तथाहि--किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया
 प्रतीतिरुत वस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरूपेण विविक्षि-
 ता? आद्ये किमियमाधिकरणतया घटादेः प्रतीति-
 स्तस्य कारणं स्यात् न तावदन्योन्याभावाधिकरणतया
 दण्डाप्रतीतौ दण्डाधिकरणताया इव तदप्रतितौ
 तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्वमशक्यत्वात् "विशि-
 ष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्योल्लेख्यत्वात् "विशिष्टस्य
 च विशेषणघटितमूर्तित्वात् ॥

टी० ॥ "अन्योन्याभावस्येति, । एकस्यैवेति शेषः ।
 तस्यैवैकस्य चत्वारो धर्माः पटाश्रयत्वं घटाश्रयत्वं पटप्रति-
 योगित्वं घटप्रतियोगित्वं च । तत्र स्मर्यमाणो निषेध एवानुभू-

यमानस्त्वोश्रय एवेति वयस्यस्यायां कोभयनिषेध्यत्वमुभयस्य
चाश्रयत्वं भासेतेत्यर्थः ॥ ननु स एवायमित्यत्रापि स्मर्यमाणस्य
तत्ता विशिष्टस्यानुभयमाने इदन्ताविशिष्टे भेदः प्रतीयेतेत्यतः
आह-। ^b“नचे”ति । तदग्रहे भेदस्यापि वास्तवस्य प्रयोग-
त्वादित्यर्थः । अधिकरणत्वेन प्रतीतिराधेयपरतन्त्रेत्यान्योन्या-
भावस्याधेयस्य ग्रहं विनाधिकरणत्वेन प्रतीतिरेव न स्यादिति
स एवान्योन्याश्रयः । ^c“विशिष्टे”ति । अन्योन्याभावाधि-
करणत्वं यद्विशिष्टं तस्यान्योन्याभावस्य विशेषणस्य स्फुरा-
विना स्फुरणानुपपत्तेरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह-। ^d“विशि-
ष्टस्येति ॥

सू० *नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्का-
रणम् । * यत्र भिन्ने भेदभ्रमस्तत्र धर्मिणः सत्त्वाधा-
रतया प्रतीतावपि तदनुपपत्तेः न तन्मात्रादुत्पत्तिः
अपि तु प्रतियोगिस्मृतिसहितात् । * ^bसा च ‘तदा
नास्तीति तदनुपपत्तिः? *-इति चेन्न, ^dप्रतियोगि-
स्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः, उत वस्तुगत्या
प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्प्यत्वात् । आद्ये
किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित् प्र-
तियोगितया वा? । नाद्यः । अन्योन्याभावाप्रतीति-
तदनुपपत्तेः । ‘पूर्ववत् नापि द्वितीयः ॥

टी० ॥ नन्वन्योन्याभावाधिकरणत्वेन ग्रहे न तन्त्रं
किन्तु अधिकरणत्वमात्रेणेति नान्योन्याश्रय इत्यत आह-।
^a“नापी”ति । एवं सति सत्तायां गृह्यमाणायां शुक्लै रजतभि-
दग्रहकालेऽपि रजतभेदग्रहः स्यादित्यर्थः । ^b“सा चे”ति । प्रति-
योगिस्मृतिरित्यर्थः ॥ ^c“तदे”ति । अनुभूयमानारोपकाले इत्यर्थः ।
केचित्तु प्रत्यभिज्ञाने स्मृतिर्न हेतुः किंतु पूर्वानुभव एव संस्का-
रद्वारेति प्रातयोगिस्मरणं तत्र नास्तीति व्याचख्युः । तन्मन्त्र-
स्मृतेरेव तत्र हेतुत्वात् तथाप्ययमग्रन्थे तथा नात आन्तप्रत्य-

मिज्ञाने स्म
हापतिस्त
“पूर्ववदि
तथा तदग्र

सू० “यस्य
स्वदे
प्रति
प्रति
‘स्मृ
योर
स्मृति
या
टी

संसर्गाभा
पदशायं
रित्यर्थः ।
त्यर्थः ।
तास्तीति
हेतुत्वेना
ति । एत
हान्यथानु
नान्योन्या
नया स्मृ
इत्यत्राल
प्रयोजक
सू० “यो
यो
लि

मिज्ञाने स्मर्यमाणारोपान्तरे वा यद्यप्येवमप्यन्योन्याभावग्र-
हपक्षिस्तथाऽपि परिहारान्तरमाह- । ^d“प्रतियोगी”-ति ॥
“पूर्ववदि”ति । यथान्योन्याभावग्रहे तदधिकरणत्वं दुर्यहं
तथा तदग्रहे तत्प्रतियोगित्वमपीत्यर्थः ॥

सू० “यस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयीकृतस्य
स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभाव-
प्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः
प्रतियोग्यनुभूतिः ^bसा न स्मृतिः? *-इति चेत् । न,
‘स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात् । ^dअन्यथाऽनुभूयमान-
योरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसङ्गात् । ‘अत्रान्तराले
स्मृतिकल्पनया नान्योन्यात्मानावित्यनुभवबाधित-
या प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य ॥

टी० ॥ ^a“यस्ये”ति । वणिग्वीथ्यामिदं रजतं नास्तीति
संसर्गाभावप्रतियोगितया गृह्यमाणस्य रजतरूप तादात्म्यारो-
पदशार्पा भवदुक्तान्योन्याभावग्रहसामग्रीसत्त्वेऽपि तदनुपपत्ते-
रित्यर्थः ॥ ^b“से”ति । देशान्तराभावप्रतियोगितया प्रतीतिरि-
त्यर्थः । प्रतियोगिना रजतस्य तादृप्येण स्मरणसामग्री तदा
तास्तीति भावः ॥ अनुभूतेरप्येतादृश्यास्त्वयान्योन्याभावग्रह-
हेतुत्वेनावश्यं मन्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह- । “स्मृतित्वस्ये”-
ति । एतदेवाह- । ^c“अन्यथे”ति । ननु तत्राप्यन्योन्याभावग्र-
हान्यथानुपपत्त्या स्मृतिः कल्पनीयेत्यत आह- । “अत्रे”ति ।
नान्योन्यात्मानावित्यनुभवबाधितयाऽप्यन्तराले स्मृतिकल्प-
नया स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वे वेति योजना । यद्वा स्मृतिकल्पनया
इत्यत्रालमिति शेषः । प्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैव तन्त्रत्वात् ।
प्रयोजकत्वे वेत्यास्याभ्युपगमभादे मिन्न एव ॥

सू० “योऽसौ तत्र नासीत् सोऽयमिति स्मर्यमाणाभावप्रति-
योगिकत्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमणो-
ल्लिख्यमानस्याऽन्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात् * दोषा-

भावोऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्ति ? *-इति चेत् ।
 न, 'पूर्वदृष्टे स्मृतिमतः ततो वस्तुगत्याऽन्यस्यैवान-
 न्तरदृष्टस्य पूर्वदृष्टाद्भिन्नमभिन्नं वेत्यनिरूपितस्यापि
 सम्भवेन तत्रैतरेतराभावबुद्ध्यपत्तेः । * बुध्यते एव
 ? *-इति चेत् । न, 'पश्चात्तत्संशयदर्शनात् । ^d *वि-
 शेषधीरपि तत्र हेतुः ? *-इति चेत् । न, विशेषत्वस्या-
 न्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूप्यत्वात् । 'एतेन
 वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सहकारी-
 त्यपि व्युदस्तम् । वेदितव्यं वस्तुगत्याऽधिकरणस्य
 स्वरूपेण प्रतीतिः सहकारिणीत्यपि ॥

टी० ॥ ^a "योऽसावि"ति । विश्वनाथमण्डपे यो नासीत्
 स एवायं क्षेत्र इति मैत्रे प्रत्यभिजानतेऽपि त्वदुक्तसामग्रीसम्ब-
 द्यन्योन्याभावप्रतीतिर्नादेतीत्यर्थः ॥ ^b "पूर्वे"ति । गेहनिष्ठाभा-
 वप्रतियोगितया पूर्वदृष्टं घटं स्मरतो घटान्तरानुभवकाले त्वदु-
 क्तसामग्री व्यभिचारान्त्यन्योन्याभावग्रहमित्यर्थः । यद्यप्ये-
 संशयदर्शनेन दोषस्तत्र नास्तीति वक्तुमशक्यं तथापि तत्काले
 दोषवत्त्वप्रमाऽपि नास्तीत्यर्थः । बुद्ध्यत एवान्योन्याभाव इति
 शेषः । ^c "पश्चादि"ति । भेदग्रहे तत्संशयो न स्यादित्यर्थः ॥
^d "विशेषधीरि"ति । भ्रमे च विशेषदर्शनं नास्तीत्यर्थः । विशेषो
 हि व्यावर्तको धर्म उच्यते व्यावर्तकत्वं च स्वविशेष्ये तदित-
 रान्योन्याभाववत्त्वधीजनकत्वमिति स एवान्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥
 "एतेने"ति । प्रतियोगित्वेन ज्ञानं न तन्त्रं किन्तु प्रतियोगिनः
 स्मरणमात्रमन्योन्याभावग्रहकारणमिति निरस्तमित्यर्थः ।
 वस्तु सदधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपीत्यत्रापि व्युद-
 स्तमिति योज्यम् ॥

सू० ^a "भिन्नस्याभिन्नतया वृत्तादेः प्रतीयमानस्यान्योन्याभा-
 ववत्तया ग्रहणप्रसङ्गात् । ^b नापि तृतीयः । अभावस्य
 निर्दुर्मकतापक्षे तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्व-

स्याप्य
 भेदवि
 त्स्व
 स्वात्
 गिक
 भावेन
 कस्म
 १ स च
 कोऽ
 तदा
 एते

प्रत्यभिजा
 त्यर्थः । वै
 भावात् स्व
 भावो भिद
 भेदश्चेति
 सावि"ति
 ननु नील
 स्यादित्य
 यदि भेदो
 तदुच्यवत्
 योगिक एव
 दित्यत आ
 सू० "स्व
 भेदः
 मनव
^d दसं

स्वाप्यभावरूपत्वेन निर्द्वैतकतया धर्मलक्षणान्योन्य-
भेदविरहिण्यैकव्यापत्तेः--* अभावे धर्माभावा-
त्स्वरूपमेव भेद ? *-इति चेत् । न, योऽसौ भेदः तस्य
स्वात्मा स किं कस्मादपि भेदः उत निष्प्रतियो-
गिक एव ? । न तावन्निष्प्रतियोगिक एव । ^dप्रमाणा-
भावेनासत्त्वप्रसङ्गात् । योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स
कस्मादपि ^fननु नीलव्यवहारवन्निष्प्रतियोगिकः ।
^gस च निष्प्रतियोगिको नापपद्यते । निष्प्रतियोगि-
कोऽपि वा ^hयद्यप्यं सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति
तदा प्रतियोगिनियमो न स्यादिति ॥

एतेनेत्यस्यातिदेश्यमाह- । “भिन्नस्ये”ति । चैत्रं मैत्रतया

प्रत्यभिज्ञानतस्तदुभयान्योन्याभावप्रसङ्गस्तदवस्थ एवे-
त्यर्थः । वैधर्म्यभेदं स्वसहयनि- । ^b“तापीति । अभावे त्रैधर्म्या-
भावात् सर्वाभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । वैधर्म्यं हि नाऽपि स्वरूपभेदेनैवा-
भावा भिद्यते इत्याह- । ^c“स्वरूपमि”ति । निष्प्रतियोगिकश्च
भेदश्चेति विरुद्धमित्याह- । ^d“प्रमाणे”ति । एतदेवाह- । ^e“यो-
सावि”ति । तथा च व्यवहाराभावेन व्यवहाराव्याभाव इत्यर्थः ॥
ननु नीलादिव्यवहारवद् भेदव्यवहारोऽपि निष्प्रतियोगिकः
स्यादित्यत आह- । ^f“नत्वि”ति । ^g“सचे”ति । भेद इत्यर्थः ॥
यदि भेदो निष्प्रतियोगिकः स्यात् तदा नीलवन्निष्प्रतियोगिक-
स्तद्व्यवहारः सम्भाठयेतापि न एवेवमित्यर्थः । ननु निष्प्रति-
योगिक एव भेदः स्वाभाव्यात् प्रतियोगिकभेदव्यवहारं कुर्या-
दित्यत आह- । ^h“यदी”ति ॥

सू० “स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्यात् । स्वस्मात् कथं
भेदः सम्भवतीति चेत् तत्किं भिन्नाद्भेदः ? । ^bनन्वेव-
मनवस्था स्यात् । नापि प्रथमः । ^cवक्तव्यं हि तद्यस्मा
^d“दसौ भेदः न तावत्सर्वस्मात्स्वात्मनोऽपि भेदप्रस-

ज्ञा 'नापि घटादे / घटादिना सह तस्यावध्यवधिम-
द्भावो योऽसौ स ह्यर्थान्तरं वा स्यात्स्वरूपमेव वा।
आद्ये 'तस्यापि भेदावधित्वेन तत्राप्येवमेवानुयोगे
यद्ये तदेवोत्तरमनवस्था स्यात् । ^h*अथ तत्र स्वरूपमेव
तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्नबन्धन इति
प्रथमत एव स्वरूपं वाच्यम् * ॥

टी० ॥ अनियममेवाह-। ^a“स्वरूमादपी”ति ॥ ^bनभे-
धमि”ति । येन भेदेनासौ भिन्नः सोऽपि भेदान्तरेण भिन्नो भवे-
दित्यनवस्थेत्यर्थः । स्वरूपभेदस्य सप्रतियोगिकत्वे दोषमाह-
^c“वक्तव्यं ही”ति ॥ ^d“असावि”ति । अभाव इत्यर्थः ॥ ननु
घटादेर्भावादभावः स्वरूपभेदात्मा स्यादित्यत आह-। “ना-
पी”ति । पञ्चम्यावधित्वं घटादेः प्रतीयते स्वरूपभेदश्चावधि-
मान् भवति हि घटाद्भिन्नस्तदभाव इति तत्रावध्यवधिमद्भावे-
वोऽवधेर्घटादवधिमतश्चाभावात् संबन्धान्तरं वा स्यादुभय-
रूपं वेति विकल्पयति-। ^f“घटादिने”ति ॥ ^g“तस्यापी”ति ।
अवध्यवधिमद्भावात्मा यः संबन्धेः घटतदभावभिन्नस्तस्माद-
प्यभावो भिन्नो बाध्यस्तत्राप्यन्य एवावध्यवधिमद्भावः स्यात्-
तोऽपि भेद एवाभावस्य । अवध्यवधिमद्भावपरम्परानुसरणाद-
नवस्थेत्यर्थः ॥ ननु घटतदभावयोरवध्यवधिमद्भावो भिन्न
एवास्तु तत्रापि योऽवधित्वप्रत्ययः स स्वरूपसंबन्धाधीन एवेति
नानवस्थेति शङ्कते-। ^h“अथे”ति ॥

सू० “तदपि न, तथाहि ‘यदि घटादिभिः साद्धंभवध्य-
वधिमद्भावसम्बन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना साद्धं त-
द्य भावस्याऽस्य निषेध्यनिषेधभावलक्षणः संबन्धः स्वरू-
पं न स्यात् स्वरूपस्यैकत्वात् ‘अनयोश्च संबन्धयो-
र्भिन्नत्वात् । ‘नहि यदेव प्रतियोगिनः साकाशात्
भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति । ततो

व्यति
भाव
कार
टी०

भावयोः
योग्यभाव
न्यस्तदुभय
द्वयात्मकत
वसिन्नी
भेदमेवोप
घटमात्रस
रेक्यं स्या
अनिषेध्ये
कारणभा
स्यैवोभय

सू० “ऊ
धम
त्व
द्व
मे
प
प्र
प्र
उ
रे
रे
व

व्यतिरिक्तत्वस्यानिषेध्यसाधारणत्वान्निषेद्यनिषेध-
भावस्य नियतवस्त्वपेक्षत्वादिति एवं च कार्य-
कारणभावादी स्वभावसंबन्धान्तरेऽपि वाच्यम् ॥

टी० ननु प्रथमोऽप्यवध्यवधिमद्भावः स्वरूपमेव घटतद-
भावयोः स्यादित्यत आह—। ^a“तदपि ने”ति । अस्ति प्रति-
योग्यभावयोरवध्यवधिमद्भावोऽस्ति च निषेध्यनिषेधलक्षणसंब-
न्धस्तदुभयं च प्रतियोग्यभावस्य स्वरूपमेव तथा चैकस्य स्वरूप-
द्वयात्मकत्वमसम्भवीत्याह । ^b“यदी”ति । ननु द्वावपि संबन्धा-
वभिन्नौ स्यातां तत्कुतो विरोध इत्यत आह—। ^c“अनयोश्चे”ति
भेदमेवोपपादयति—। ^d“नह्यी”ति । घटाभावो हि निषेधात्मा
घटमात्रस्य, भेदात्मा तु पटादेरपीति कथमनयोः संबन्धयो-
रेक्यस्यादित्यर्थः । व्यतिरिक्तत्वस्य भेदस्यानिषेध्यसाधारण्यात्
अनिषेध्येन पटादिना साधारण्यात् ॥ ^e“एवमि”ति । कार्य-
कारणभावो दृष्टव्यतयोः स्वरूपनवध्यवधिमद्भावोऽपि तथेत्येक-
स्यैवोभयस्वरूपात्मकत्वं स्यादित्यर्थः ॥

सू० “ऊहनीयश्चान्यत्रापि स्वरूपभेदे एष दोषः । किञ्च
धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः ? । किं घट-
त्वादय एव भेद, उत भेदो नामान्य एकैकः कश्चि-
द्धर्मः ? । आद्यो घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः ।
भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात् । न च घटत्वादयस्तथा ।
पटाद्यनपेक्ष्य तेषां प्रतीतेः । ^b*यदा पटाद्यपेक्षया
प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्ति ?—इति चेत् । न,
प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यम् । किं घटत्वादेः,
उत तद्धर्मस्य कस्यचित् ? । ^cआद्यो पटाद्यपेक्षामन्त-
रेण घटत्वप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गः । ^dन हि यदन्त-
रेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम । ^eवन्त्यादाविवा-
वान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमश-

क्यत्वात् । साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावा-
नुपपत्तेः ।

टी० ॥ पृथक्तादिनिरूपणे योऽवध्यवधिमद्भाषस्तत्रायं दोष-
उक्तः । यदि च घटादिरपि स्वरूपभेद इष्यते तत्राप्ययं दोष-
कहनीय इत्याह-। ^a“कहनीय” इति । अत्र केषाञ्चिदपि ^(१)व्या-
ख्यानम्-। ^b“यदे”ति । निरूपकप्रकारभेदादेकस्यैव सप्रतियो-
गिकत्वं निष्प्रतियोगिकत्वं च स्यादित्यर्थः । घटत्वनिरूपणे पटा-
पेक्षा चेत्तदा पटज्ञानमन्तरेण कदापि घटत्वनिरूपणं न स्यादि-
त्याह-। ^c“आद्य”इति । ^d“नहीं”ति । व्यभिचारेण कारणतै-
न स्यादित्यर्थः ॥ ननु विजातीयमेव तद्वटत्वज्ञानं यत्र पटा-
पेक्षा । न हि जातिभेदाभ्युपगमेऽपि कारणं व्यभिचरति । तृणा-
णिमणिकारणमादर्शनादित्याह-। ^e“वन्त्यादावि”ति । अत-
पलम्भघाते सत्यपि दोषान्तरमाह-। ^f“साक्षादि”ति ॥

सू० ^aजात्योः परापरसङ्करमिच्छता ^(२)सपि सते पञ्चम्या-
वधिभावः प्रतिपाद्यमानः केन समन्वियात् घट-
त्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परं प्रतीत्यापत्तेः ^b*तदु-
र्मस्य तथात्वम् ? *—इति चेत् । न, तथाहि—न
द्वितीयः । ^dस एव सापेक्षप्रतीतिर्भेदो ननु घटत्वादि-
^eघटत्वादेशच स भेदः स्यात्तदुर्मत्वाद्धटादेस्तु भेदप-
र्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतं / कथं च भिन्नैरनुगतभे-
दव्यवहारः स्यात्तथापि ॥

टी० ॥ ननु गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोष-
इत्यत आह । ^a“जात्योरिति”ति । ज्ञानवैजात्याभ्युपगमेऽप्ययं
तदभावादवधिभावो ^(३)यदा घटत्वेनान्वियात् तदा स्वरूपसं-
बन्ध एव तस्यान्वयो वक्तव्य इति घटत्वस्वरूपमवधिघटितं

(१) अपव्याख्यानम्—अपपरिहार इत्यर्थः । (२) क्वचित्तु परापरसङ्कर-
मिच्छतामिति पाठः । (३) अवधिभावेऽवधित्वं पटादिनामं यदा स्वा-
भ्यनिरूपितत्वसम्बन्धेन घटत्वसम्बन्धेन वैधर्म्यभेदानाऽन्वियादित्यर्थः ।

भवेत् तथा
घटत्वगता
^b“तदुर्मस्ये”
तत्रैवानुप्रवे-
^d“स एवे”
^e“घटत्वादे-
न्तं घटत्वे
धर्मो घटवृ-
त्त्येकवृत्तिध-
^f“कथं चे”
सू० ^aतथा
स्यात्
र्थाना
नुपप
जात्य
स्यात्
टी०
^a“तथा स
भेदो नाम
^b“नापीति
त्वादिति
तेनैव भेदे
नवस्थेत्य-
द्भेद इत्य-
रूपोपाधि
जातिरूप
मुपाधीना
भावः ॥ ३१
(१)

भवेत् तथा च सर्वदा ताद्रूप्येणैव तत्प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ॥ ननु
घटत्वगतो धर्मः कश्चिदवधित्वघटिते न तु घटत्वमित्याह—
“तदुर्मस्ये”ति । एवं सत्युक्त धर्मस्य कस्यचिदिति यद्विकल्पितं
तत्रैवानुप्रवेश इति तदेव दुष्टमित्याह— । “न द्वितीय” इति ॥
“स एवे”ति । घटत्ववृत्तिधर्म एवेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह—
“घटत्वादेरिति”ति । न घटादेरित्यर्थः ॥ घटे भेदाभिधानमुपक्रा-
न्तं घटत्वे तदभिधानमसङ्गतमित्यर्थः ॥ न हि घटत्ववृत्तिरपि
धर्मा घटवृत्तिर्येन घटभेदः स्यादित्यर्थः ॥ किंच घटत्वपदत्वप्र-
त्येकवृत्तिधर्माणां भेदत्वे कथं भेदाकारानुगतप्रत्यय इत्याह—
“कथं चे”ति । यद्वा भेदमात्र^(१)मभिप्रेत्यैतदुक्तम् ॥

सू० अतथा सति वा किं न तैरेव तदादिव्यवहारोऽपि
स्यात् । नापि द्वितीयः । अनभ्युपगमात्सप्तपदा-
र्थानामनन्तर्भावप्रसङ्गात् ^dत्स्वात्मनिवृत्तवृत्तिभ्याम-
नुपपत्तेश्च । ईदृशां चापाध्यालीढवैचित्र्याणां
जात्या समर्थने सर्वापाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं
स्यात् । ^fननु घटत्वादय एव भेदः ॥

टी० ॥ ननु भिन्नैरेवानुगतप्रत्ययः स्यादित्यत आह—
“तथा सती”ति । एवं सति जातिमात्रापलाप इत्यर्थः ॥ उत
भेदा नामान्य एव कश्चिद्वर्ध इति यद्विकल्पितं तद् दूषयति—
“नापीति ॥ “अनभ्युपगमादि”ति । इतरेतराभावस्य दूषित-
त्वादिति भावः । तस्य भेदाख्यधर्मस्य स्वभावादिभ्योऽपि
तेनैव भेदेन भेदा भेदान्तरेण वा ? आद्ये स्ववृत्तिता द्वितीये त्व-
नवस्येत्याह— । “स्वात्मनी”ति ॥ ननु जातिरेवास्तु काचि-
द्भेद इत्यत आह— । “ईदृशां चे”ति । प्रतियोग्यधिकरणादि-
रूपोपाधिघटितवैचित्र्यस्य भेदस्य जातित्वे प्रमाविषयत्वमपि
जातिरूपमेव स्यादित्युपाधिसात्रीच्छेद इत्यर्थः । प्रमेयत्वादीना-
मुपाधीनां जातित्वे जात्यादिवृत्तित्वं बाधकमिहापि तुल्यमिति
भावः ॥ शङ्कितमपि दोषान्तराभिधानाय शङ्कते— । ^f“नन्व”ति ॥

(१) भेदमात्रम् = स्वरूप पृथक्त्वादिकम् ।

सू० * घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशाद् विचित्रव्यवहारोपपत्तिः ? *-इति चेत्,
 व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवार्थगतविशेषस्य वश्यं
 स्वीकर्तव्यत्वे तथैव पर्यनुयोगानुवृत्तेः अनन्तभेद-
 परम्पराम्युपगमे च क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्यवसा-
 नात् तद्युगपज्ज्ञेयतायामनन्तस्वसदृशतया कस्यपि-
 दन्यभेदस्यान्यदीयतयापि ग्रहणसम्भवादिना सर्वत्र-
 प्रामाण्यान्ताशवासात् सर्वप्रतीतिनियमानङ्गीकारे
 चाऽतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात् ॥

टी० ॥ नन्वेवं घटत्वादि गृह्यमाणं भेदत्वमैव सदा
 गृह्यते तथाच प्रतीतिवैलक्षण्यं क्वापि न स्यादित्यत आह-
 ॥ "घटत्वादिज्ञाने"ति । यद्वा पूर्वमविशिष्टं घटत्वादिभेद इति
 शङ्कितमिदानीं तु प्रतियोगिनिरूप्यत्वविशिष्टं घटत्वादिकं
 भेद इति शङ्कते इत्यपौनरुक्त्यं तदेव दोषान्तरमाह- ॥ "व्यव-
 हारे"ति । विषयं विना सत्यो व्यवहारो न भवतीति घटत्व-
 पटत्वादिकमपि भिन्नतया व्यवह्रियत इति सर्वत्रानुगतो भेदो
 वाच्यश्चेत्तदा तत्रापि को भेद इति पर्यनुयोगस्तदवश्य एवे-
 त्यर्थः ॥ अनन्तभेदा यदि क्रमेण ज्ञेयास्तदैकवस्तुभेदपरम्परानुस-
 रणे भेदप्रतीतिर्न पर्यवस्येदित्यर्थः ॥ अथैकदैव सर्वे भेदा ग्राह्या-
 स्तदा सर्वेषां भेदानां भेदत्वेन स्वसदृशतया किं केन भिन्नं
 कस्य भेदो मया गृहीत इदमस्माद्भिन्नं न वेत्यादिसंशयविपर्ययोः
 सर्वत्र सौलभ्येन भेदज्ञानप्रमाण्यानाशवासः स्यादित्यर्थः ॥ ननु
 त्रिचतुरा एव भेदा गृह्यन्ते नतु तत्परम्पराकाः सर्वे इत्यत
 आह- ॥ "सर्वे"ति अगृहीतभेदस्य स्वाश्रयभेदे मूलपर्यन्तम-
 भेदः स्यादित्यर्थः ॥

सू० "जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्वृद्धीनां भेद-
 बुद्धित्वात् तदर्थं त्वनुगतस्यानुपपत्त्या तेष्वेकजा-
 त्याद्यभ्युपगमे तद्वेदेऽपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयि-

भाव

द्रष्ट

दिस

भेद

त्वा

यप्र

न तु

तत्

यति

नाव

ट

न मूलपर

ज्ञानाया

नुगमिका

वानुगमि

र्थः ॥ ॥

कारे म

र्थः । घट

नज्ञाने स

न्यापेक्षे

तीतायव

सू० *

घट

धर

स्व

व्य

(

इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा
शक्रेणापि भ्रान्तत्वं दुर्वारम्, अथाङ्गीकुरुषे अनव-
स्थाप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ अन्यत्र भिन्नत्वप्रतीतिः स्वनिष्ठभेदवैशिष्ट्याधीना ।
भेदे तु भिन्नत्वप्रतीतिस्तद्व्यतिरेकेण भवन्ती भ्रान्तैव साभि-
त्याह-। “तर्ही”ति । ननु दोषमन्तरेण कथं भ्रम इत्यत आह-
“यस्ये”ति । क्वचिद्विषय एव दोषो यथा तमसीत्यर्थः । विष-
यबाधे भ्रमत्वे विषयस्य च दोषत्वे दूष्टान्तमाह-। “यचे”ति ।
तत्र विषयबाधोऽत्र तु विषयो भेदोऽस्त्येव तथा च ज्ञानं क-
थं भ्रमः स्यादिति शङ्कते-। d“तत्रे”ति । सति भेदे प्रतीतिमा-
सस्तु भिन्नत्वप्रतीतिस्तु भेदे भेदान्तरमन्तरेण भवन्ती भ्रान्तै-
व सादित्याह-। “भिन्ने”ति । न हि स्व स्वेनैव विशिष्टमिति
भावः । भेदान्तर वैशिष्ट्ये त्वाह-। f“अनवस्थे”ति ॥

सू० “अथ तदुभयविषयव्यतिरेकेणैवात्र सा सत्या अन्यत्र
तर्हि ततोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्यादित्यलं पल-
वेन । यत्तु सत्तेवेत्युक्तं त “कटकगवोदाहरणमु-
हरति यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्ड-
नीया यत्युनरभिधीयते किमेतेन भेदखण्डनवादि-
भिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति सदपि
वा, नित्यमनित्यमपि, वा निर्हेतुकं सहेतुकमपि, वा
निर्विषयं सविषयमपि, वा बाध्यमानविषयं वा ? ।
तत्र प्रथमः ॥

टी० ॥ a“तदुभये”ति । भेदतदाश्रयरूपमुभयमित्यर्थः ।
भेदमन्तरेणैव विशिष्टप्रतीतिश्चेत् सत्या तदा भेदे सति तद्विशि-
ष्टप्रतीतिर्मिथ्या स्यात् सत्यत्वप्रयोजकविषयवैषम्यादित्याह-।
b“अन्यत्रे”ति । सत्तेव सद्व्यवहारमिति यदुदाहृतं तत्राह-।
c“यत्त्वि”ति ॥ d“कटकगवे”ति । यथा कटकं बद्धा गौर्बन्धना
उजुमादाय विद्ववति विद्वद्विरश्चैः सह तथामुना खण्डनेन

विद्ववता भेदे
गौरपमार्यमा
मता पुनरुद-
ममाहितं
मामयी खण्ड-
सू० “सर्वतो
धादुपे
भेदोत्
तेष्वन्य-
मेताभि-
चौराप-
न्यतम-
तत्त्वं त-
टी० ॥

यादसति भे-
दिका साम-
भेदवादिनं
पदानां भेदे-
स्वस्य भेद-
भेदज्ञानमन्त-
तत्प्रयोगानु-

मप्रवेशात्
रिति सर्व-
वकालस्य
त्यत्वस्य स-

(१)

(२)

विद्वता भेदेन सत्तापि विद्वद्विषयतीत्यर्थः यद्वा यथा कटके
चौरपभार्यमाणापि पुनरुपयैवायाति तथा बहुशः खण्डितापि
सत्ता पुनरुदाहरणत्वेनायातीत्यर्थः । भेदखण्डने यदुदयनाचार्यैः
समाहितं तत्खण्डनाय शङ्कते-। ८ “यदि”ति । भेदग्राहिकां
सामग्रीं खण्डयद्भिः खण्डनवादिभिः किमभिहितमित्यर्थः ॥

सू० “सर्वतो विरोधादनन्तरः द्वितीयः^६ सुषुप्त्यवस्थानुरो-
धादुपेक्षणीयः । तृतीयोऽपि विरोधाद्धेयः । चतुर्थस्तु
भेदोल्लेखादेव त्याज्यः । पञ्चमस्तु चिन्त्यते किमे-
तेष्वन्यतमोऽस्य विषयः तदन्यो वा ? द्वितीये कि-
मेताभिव्यधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते^७ एवं हि
चौरापराधेन व्यक्तमयं साण्डव्यनिग्रहः स्यादथा-
न्यतमात्मा न^(१) तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति
तत्त्वं तदाऽनवस्थाभयात्तदधिकः प्रवाहस्त्यज्यताम् ॥

टी० ॥ “सर्वत” इति । अप्रतीतस्य भेदस्य निषेधु सशक्य-
त्वादसति भेदज्ञाने भेदो नास्तीति शब्दप्रयोगव्याघातात् भेदग्रा-
हिका सामग्री नास्तीति^(२) तत्परिच्छेदमन्तरेण निषेधानुपपत्तेः ।
भेदवादिनं प्रति वाक्यस्य सार्यकत्वे तत्त्वादित्वापरिचयात्
पदानां भेदेन ज्ञानमन्तरेण वाक्यप्रयोगाभावात् भेदवाद्यपेक्षया
स्वस्य भेदग्रहमन्तरेण कथोपक्रमाभावात् साधनीयदूषणीययो-
र्भेदज्ञानमन्तरेण कथायामप्रवृत्तेः साधनदूषणभेदग्रहमन्तरेण
तत्प्रयोगानुपपत्तेः । साधकबाधकप्रमाणभेदग्रहं विना कथाया-
मप्रवेशात् भेदस्य निषेध्यत्वेनापि ज्ञानमन्तरेण निषेधानुपपत्ते-
रिति सर्वतो विरोध इत्यर्थः ॥ ^६ “सुषुप्ती”ति । ज्ञानाभा-
वकालस्य सुषुप्तिवादित्यर्थः ॥ ^८ “विरोधादि”ति । अनि-
त्यत्वस्य सहेतुकत्वेन व्याप्तित्वादित्यर्थः ॥ ^८ “भेदाद्धे-

(१) क्वाचित्पुस्तके नेति नास्ति ।

(२) भेदग्राहिका सामग्री नास्तीति निषेधानुपपत्तेरित्यन्वयः ।

खा"दिति । उल्लिख्यमानस्यैव विषयत्वादित्यर्थः ॥ ० "एते हि" ति । स्वरूपा न्योन्याभासवैधर्म्ये ऽद्वैत्यर्थः ॥ ^f "किमि" ति । अन्यखण्डनेऽपि भेदो न खण्डित इत्यर्थः ॥ ^g "खं" ति । चौरः प्रलापित एव साण्डवस्तु मन्त्रिः शूलमारोपत इति वद्भेदोऽपि न दूषयितुं परितोऽन्यत् दूषितमित्यर्थः ॥ ^h "यथा" न्तरमि" ति । वैधर्म्यमित्यर्थः ॥

मू० ^a तस्य तु कुतस्तयागः न ह्यनवस्था प्रतिभासमान-
मर्थं निवर्तयति किं तु प्रवाहं परिहारयति गन्धे
गन्धान्तरवत् । अथेतरेतरभावमेव भेदज्ञानमात्म-
स्वते तत्रापि ^(१) ^b क्वात्माश्रयः तेन हि भेदे ज्ञा-
नमेव न स्यात् अस्ति चैततो हेत्वन्तरमाश्रयेत्
न तु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्तते ।
^c अविद्यावशादिति चे ^d त्किं चातः । न ह्यविद्ये-
त्येवात्मयनिवृत्तिः तथा सति घटादयोऽपि कुला-
लादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः ^e अथात्माश्रयादि-
दोषोपहततया न तत्तस्यैव कारणमतो यतः कुत-
श्चैतस्य जन्म तच्च दुर्निरूपम् । अतोऽविद्योत्यु-
च्यत इति विचारार्थः नास्ति तर्हि विवादः ॥

टी० ॥ ^a "तस्य त्वि" ति । अनुभूयमानस्येत्यर्थः । ^b "क्व" ति । इतरेतराभावप्रतियोगित्वेन ज्ञानमितरेतराभावप्रकारण-
चेत् तदात्माश्रय इति यदुक्तं तन्न । भवति इतरेतराभावज्ञानेन
त्वदप्युपगतेन स्वं प्रति कारणान्तरस्याक्षेपादित्यर्थः ॥ ^c "अ-
विद्ये" ति । अविद्या भेदग्रहे कारणमित्यर्थः । अविद्यावशादपि
भवत्कारणसापेक्षमेवेत्याह- । ^d "किञ्चात" इति । अविद्यावशा-
^e "तथापी" ति ।

(१) अवचित्पुस्तके तत्रापीत्यस्य स्थाने तदापीति पाठः ।

घटाद गोऽपि स्युस्तथा च द्रष्टृकारणभावा अपि दण्डादये-
न कारण स्युरित्यर्थः । तदेव कारणं भेदज्ञानं प्रति घटादिकं
च दुर्वचमित्यविद्यात इत्युक्तं न त्वविद्या कारणत्वेनाभ्युपगता
नपेत्याशङ्कते- । “अथे”ति । भेदज्ञानं तावद्भेदविषयकं भेदहे-
तुकं चेति वचनभङ्गिभेदेन त्वयाऽपि स्वीकृतमित्यर्थः ॥

सू० “नच तदपि दुर्निरूपं, प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीताव-
धिकरणस्वभावत्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरण-
स्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरेतराभाव-
ग्रहणकारणमिति निरूपणात् ॥ * अथ स्वरूपमेव
भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं * तथापि ‘सहप्र-
योग एवानुपपन्नः परिहीयतां भेदेन तु किमपराहुं
सोऽपि दृश्यत इति चेत् सत्यम् । नैमित्तिकस्तु स्यान्न
स्वरूपतः । न हि घटमानय घटमवलोकयेत्यादौ
भेदपदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते व्याख्यायां तु सूत्रप्र-
बोधनार्थं घटः कुम्भ इति वत्सहप्रयोगोऽपि न दोषः
तथापि कः परमार्थः ।

टी० ॥ “न चे”ति । अधिकरणग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं च
भेदग्रहकारणं न त्वधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेदं वा तदुभयज्ञानं
कारणं येनान्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ॥ स्मृतिरिश्युपलक्षणमनुम-
नोऽपि क्वचित्प्रयोजकः तथापि वान्तरा स्मृतिरूपनमित्यर्थः ॥
“सहप्रयोग” इति । घटस्वरूपं भेद इति सहप्रयोगः । यद्वा
घटो भिन्न इति सहप्रयोगः । घटस्य भेद इति तु राहोः शिर-
सि वदुपपाद्यम् । “नैमित्तिक” इति । सञ्ज्ञापरिचायननिमि-
तकः यथा पिकः कोकिल इति पर्यायान्तरसहप्रयोग इत्यर्थः ॥
“तथापी”ति । भेदपदस्य नानार्थत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

सू० "यथायत्" त्रयमपि घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रती-
तिः अपटाद्यात्मना च प्रतीतिः ततो वैशिष्ट्यप्र-
तीतिश्चेत्यनुभवसिद्धं तत्राभावस्य प्रथममात्र-
भावान्तरभावात् सामान्यादिषु त्रिषु द्वयं धर्मात्-
राभावात् द्रव्यादिषु त्रयं त्रयस्यापि तत्र सम्भवात्
भवति हि पटोऽयं न घटः तन्तुमयश्चेति । गन्धो-
ऽयं न रूपं सुरभिश्चेति ॥

टी० ॥ "यथायत्"ति । पूर्वोक्तव्युत्पत्तित्रयमाश्रित-
नानार्थ एवायं भेदशब्द इत्यर्थः ॥ यद्वा द्रव्यगुणकर्मसु त्रयमपि
सामान्यविशेषसमवायाभावेषु स्वरूपभेदमात्र^(१)मित्यर्थः ॥ यद्वा
सर्वत्र भेदत्रयमेव यथायत् तु सामाग्रीवशात्तद्ग्रहणमित्यर्थः ।
क्रमेणाभावत्रयप्रतीतिः प्रमाणायति- । "घटस्य ही"ति । घटा-
देरित्यर्थः । तेन घटाद्यात्मनेत्यविरोधः ॥ "वैशिष्ट्यप्रतीति-
रि"ति । वैधर्म्यप्रतीतिरित्यर्थः । "प्रथममात्रमि"ति । स्वरू-
पभेदमात्रमित्यर्थः । एतन्न सुप्रतिपदत^(२)योक्तम् । अभावेऽपि
करणप्रतियोगिरूपवैधर्म्यसत्त्वात् ॥ "द्वयमि"ति । स्वरूपभेद-
रेतराभावरूपमित्यर्थः ॥ यद्यपि सामान्ये सामान्यान्तराभावेऽपि
व्यक्तिरेव वैधर्म्यविशेषसमवाययोऽप्याश्रयो वा निरूपकान्ता-
वा यथायत् वैधर्म्यमस्ति तथापि तत्र सामान्यभावमात्रवि-
वक्षयेदमुक्त पटोयमिति स्वरूपभेदग्रहप्रकारः न घट इत्यन्यो-
न्याभावग्रहस्य तन्तुमय इति वैधर्म्यस्य द्रव्ये त्रयमुक्ता गुणे-
प्याह- । "गन्धोयमि"ति ॥

(१) स्वरूपभेदमात्रम् = स्वरूपभेदोभयमात्रमित्यर्थः ।

(२) सुप्रतिपदतया = स्फुटतया वस्तुतस्तवभावे वैधर्म्यभेदोक्त-
स्तीत्येतदेवा-द्यभावेति ।

सू० "गति-
पभेद-
वस्य-
वैधर्म्य-
वा-
तेष्व-
नवा-
स्वरू-
भ्यां-
च-
चर्मा-
जग-
प्राव-
वति-
रस्त-
टी-
प्रतीतिरे-
ति ॥ "वै-
न विरोध-
मेवाक्त-
वत्तन्तुमय-
तथाच-
"यथा-
त्रापि (१)-
सू० "त-
यते-
(१)

सू० "गतिरियं नोत्क्षेपणं तिर्यक् चेति ^bलक्षणं तु स्वरू-
पभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः इतरेतराभा-
वस्य त्वबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः
वैधर्म्यस्य तु विरोधः ^dस चैकधर्म्यसमावेश इत्ये-
वादिगिति । अत्रोच्यते । तथाहि—^eयत्तावत्पृष्टं किमे-
तेष्वन्यतमात्मास्य विषयस्तदन्यो वेति तन्निर्वच-
नवादिनि शोभेत नास्मास्तु प्रतिभासमानोऽयं भेदः
स्वरूपादिपक्षान्तर्भावान्तर्भावाभ्यां चासद्वत्त्वा-
भ्यां वान्येनापि वा धर्मेण येन निरूप्यमाणोऽन्वयेन
च व्यतिरेकेण वा बाध्यतासेति तेन सर्वेणानिर्व-
चनीय इति ब्रूमः । एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि
जगत एवानिर्वचनीयवादश्चायं यथा तथोदितं
प्राक् । यदप्युक्तमयान्यतमेत्यादि गन्धे गन्धान्तर-
वदित्यन्तम् । तदपि न साधु । यथा युक्त्यैकस्वीका-
रस्तथैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्वारत्वात् ॥

टी० ॥ कर्मण्याह—^a"गतिरियमि" ति । प्रत्येतव्यस्य
प्रतीतिरेव लक्षणं सुप्रतिपदमिति क्रमेण तदाह—^b"लक्षणं त्रि"
ति ॥ ^c"विरोध" इति । विरुद्धधर्मप्रतीतिरित्यर्थः । सहानवस्था
न विरोध इत्याह—^d"स चे"ति । यद्वा प्रतीतिपदेन प्रत्येतव्य-
मेवाक्तं तेन प्रतियोगिसमानाधिकरणो भाव इतीतरेतराभा-
वलक्षणमित्यर्थः । निर्वचनाय अत्र एवानिर्वचनवादिनि न घटते
तथाच किमेतेनेत्यादिप्रश्नानुपपत्तिमाह—^e"यत्तावदि" ति ॥
^f"यथा युक्त्ये"ति । भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्राथमिकभेदवत्त-
त्रापि (१) तत्प्रतीतिरिति तदन्यथानुपपत्तिरविशिष्टेत्यर्थः ॥
सू० ^a"तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्या असाधकत्वं स्वीक्रि-
यते एकस्वीकारेऽपि स्यात् । अविशिष्टलक्षणत्वात् ।

(१) तत्रापि = द्वितियोऽपि ।

७ अत एव प्रतिभासमानत्वादैकस्वीकार इत्यप्युक्तम् । 'एकप्रतिभासिकाया युक्तेः सर्वसाधारण्यात् ।' नहि प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरभ्युपगमो वा तव । न नानवस्थाप्रसज्जिका युक्तिरनुमानादेरन्या नाम । तर्कस्यापि व्याप्तिमलत्वं ॥

टी० ॥ प्रवाहे तस्या युक्तेराभासत्वे प्रथमोऽपि भेदो न स्यात् साधकाभावादित्याह- । "तत्रे" ति । ननु प्राथमिके भेदे युक्तिर्न प्रमाणं किन्तु प्रत्यक्षमेवेत्यत आह- । ७ "अत एवे" ति । प्रत्यक्षमाभासं मन्यमानाय त्वया युक्तिरवश्यं वाच्या सा साधारणीत्याह- । "एके" ति । ननु द्वितीयादिभेदगोचरं प्रत्यक्षमाभासतयापि सन्दिह्यमानं नास्तीत्यत आह- । ८ "नही" ति । ननु भेदप्रवाहे युक्तिरपि नास्तीत्यत आह- । "नचे" ति । भेदे भेदान्तरानभ्युपगमे तस्य स्वाग्रयाभेदे भेदस्वरूपमेव तस्मादिति तत्र तत्रावश्यं भेद इत्यनवस्थाप्रसज्जिका युक्तिरनुमानमेवेत्यर्थः । ननु तर्क एवानवस्थाप्रसज्जिको नानुमानमत आह- । ९ "तर्कस्यापी" ति । तथाच तर्केणापि सिद्धान् प्रवाहो व्याप्तिबलादेव सेत्स्यतीत्यर्थः । तर्केऽपि विपर्ययावसानमेव मूलं तच्चानुमानमेवेति वार्थः ॥

मू० "सर्वं चानुमानच्छायाभापद्य दूषणमपि प्रवर्तते इति भवत एव व्युत्पादनम् । ७ अतोऽनवस्थाप्रसज्जिकाया युक्तेर्दोषो वा वक्तव्यः त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः । प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे नाऽनवस्थेति चेत् तत्किमनवस्थाभावविशिष्टायास्तस्या युक्तेः साधकत्वं मन्यसे ? । एवं तर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारेऽपि नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः । उमिति चेत् परार्द्धपर्यन्तप्रवाहस्वीकारं को वारयिता ? । नैतावन्मात्रेण तुष्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यते

इत्यपि
चेत् ।
ति नि
चेत् ।
प्रवाह
रक्षित
यदि
टी०

यापन्न एव
कमपीत्यर्थ
भासा तद
सिद्धोदित्य
न सेत्स्यती
मूलत्वेन त
८ "एकस्मि
मू० "तृती
स्यात्
मान
तर्क
रस्ति
भिः
दित
भेद
त्मा
स्यात्
दूषि
यदु

इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथाच सैवानवस्थेति चेत् । सत्यम् । तस्यास्तु भयात्कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं सन्त्रयावहे । द्रव्यादिकं परित्यज्यतामिति चेत् । ^d एकस्मिन्नाम कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्था-प्रवाहनिवेशाविशेषेऽपि द्रव्यादिकमुपेक्षितमेकं तु रक्षितम् । द्वितीयमादायानवस्थेति चेत् । द्वितीये यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् ॥

टी० ॥ भवतु वा तर्कोऽनवस्थाप्रसज्जकस्तथाप्यनुमानच्छा-यापन्न एव स प्रयोज्य इत्याह—। “सर्वेसि” ति । असिद्धादि-कमपीत्यर्थः । तथाच भेदेऽपि भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिर्यथा-मासा तदानवस्थैश्च यदि चाभासा तदा प्राथमिकोऽपि भेदो न सिद्धोदित्याह—^b “अत” इति । नन्वनवस्थादोषादेश प्रवाहो न सेत्स्यतीत्याह—। “प्रवाहे” ति । यथा द्वितीयो भेदोऽनवस्था-सलत्वेन त्यज्यते तथा प्रथमोऽपि त्यज्यतामविशेषादित्याह—। ^d “एकस्मिन्नि” ति ।

म० “तृतीयमादायानवस्थेत्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् । तावेतौ भवतो रागद्वेषौ निःश्रेयसाय यत-मानस्य मानसमास्कन्दमानो न कल्याणोदको तर्कयामि । ^b गन्धे गन्धान्तरप्रसञ्जिका च न युक्ति-रस्ति । “तदस्तित्वे का नो हानिः । ^d तस्या अप्यस्मा-भिः खण्डनीयत्वात् । यदप्यथेतरेत्यादिति निरूपणा-दित्यन्तं “तदप्ययुक्तम् । तथाहि—इतरेतराभावज्ञानं भेदव्यवहारहेतुं मन्यते यस्तस्य पक्षो नोपपन्न आ-त्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं ब्रुवाणस्य न किञ्चिद्वाधकमुक्तं स्यात् । ^f प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादिसमाधानं च प्रागेव दूषितम् । अथ स्वरूपमेवेत्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तदप्यस्मदनुक्तदोषदूषणमित्युपेक्षितम् । यदपि

तथापि के इत्यादि तिर्यक् चेत्यन्तं तदपि गर्तव-
र्त्तिगोधामांसविभजनन्यायमनुहरति । पञ्चत्रयस्या-
प्युक्तयुक्त्या आच्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन त-
द्विभागव्यवस्थितेरनवसरनिरस्तत्वात् ॥

टी० ॥ यथा द्वितीयस्तथा तृतीयश्चतुर्थोऽपीति क्रमेणैकै-
कमात्राभ्युपगमे द्वितीयधनानवस्थेत्याह—। “तृतीयमि-
ति ॥ ^b“गन्धे” इति । नहि गन्धे गन्धविशिष्टप्रतीतिर्यदन्य-
थानुपपत्त्या गन्धेऽपि गन्धः स्यान्न वा? । तदनभ्युपगमे प्रथमोऽपि
गन्धो न स्यादित्यर्थः । अनवस्थया गन्धोऽपि वा मा सिद्ध-
त्वित्याह—। “तदस्तित्व” इति । ^d“तस्या अपी”ति । गन्ध-
साधिकाया युक्तेरित्यर्थः । अथेत्यादिनिरूपणादित्यन्तेनेतरेत-
राभावाग्रहसामयीपर्यवसायिका युक्तिरुक्ता तां खण्डयति—।
“तदप्युक्तमि”ति । एतावताप्यात्माश्रयपरिहारो न कृत-
इत्यर्थः । ननु यदि प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिज्ञानं तन्त्रं स्यात्त-
दात्माश्रयः स्यान्नत्वेवमित्यत आह—। ^f“प्रतियोगी”ति ।
एवं सति निषेध्यनिषेधसाङ्ख्यं स्यादित्यादिना दूषितत्वादित्य-
र्थः ॥

सू० “यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ
प्रतीतिरिति तदप्यवद्यम् । ^bयदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या
भिन्नमिति प्रतीयते तत्र ताद्रूप्येणैकरूपतया प्रती-
तिर्नास्ति अस्ति च प्रतीतिः । नच स्वरूपभेद-
इत्यतिव्याप्तिः । ताद्रूप्येणेत्यस्य धर्मान्तररूपभे-
दासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् । प्रतीतिरभ्रान्ता विव-
क्षिता ?—इति चेन्न, ^dस्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रा-
न्तत्वात् । “यच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते वस्तु न
ताद्रूप्येण । न च नानात्मतया वस्तुगत्या
चैकमेव तत्तत्रापि स्वरूपलक्षणा भेदः स्यात् ॥
टी० ॥ स्वरूपभेदे सहप्रयोगानुपपत्तिर्न संयुक्ता येन

सहप्रतिपक्ष-
समाहितमि-
द्वयधीरस्त-
नाप्रतीतौ
दास्तीत्य-
ताद्रूप्येणा-
आह—। “
तराभावात्
तीतावित्य-
तत्र ताद्रू-
प्यस्ति । न
^d“स्वरूपप्र-
पतया न
व्याप्तिरित-
सू० “ना-
स्या-
शान्त-
इत्य-
वा-
भि-
स्मा-
एवं-
सा-
भि-
मपि-
(१)
विरोध” इ-
नवकाशात्

महप्रतिपक्षयनुशेषेन समाहिता किन्तु दोषान्तरमुक्तं तन्न
समाहितमित्याह—। “यच्चे”ति । “यदेकमेवे”ति । यत्र चन्द्र-
द्वयधीरस्ति तत्रैकस्यापरात्मतया प्रतीतिर्नास्ति । अतस्ताद्रूप्ये-
णाप्रतीतौ प्रतीतिरस्ति नतु द्वित्वेन प्रतीयमानस्य स्वरूपभे-
दाऽस्तीत्यर्थः । ताद्रूप्येणेत्यस्य विवरणमेकरूपतयेति । ननु
ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्येव तत्र नास्तीति कथमतिय्याप्तिरित्यत
आह—। “ताद्रूप्येणेत्यस्ये”ति । धर्मान्तररूपो यो भेद इतरे-
तराभावात्मा वैधर्म्यात्मा च तदसङ्कीर्णोदाहरणं ताद्रूप्येणाप्र-
तीतावित्यस्यार्थः । तथा च यस्यान्योन्याभावो वैधर्म्यं वा यत्र
तत्र ताद्रूप्येणाप्रतीतिर्विवक्षिता सा (१) च चन्द्रद्वयदर्शने-
प्यस्ति । नहि तत्र चन्द्रयोरेकान्योन्याभावो वैधर्म्यं वेति भावः ॥
“स्वरूपप्रतीतेरि”ति । चन्द्रादिस्वरूपप्रतीतेरित्यर्थः । नैकरू-
पतया न वा नानारूपतया यत्प्रतीयते तत्र लक्षणगमनादति-
व्याप्तिरित्याह “यच्चे”ति ॥

सू० “नास्त्येवेदृशसुदाहरणम् । ताद्रूप्याताद्रूप्याभ्यामेक-
स्यावश्यं प्रतीते (२) रितं चेत् । प्रतीतिकलहानवका-
शात् (३) भवति हि यत्त्वया दृष्टं तत्किमेकनेकं वा
इत्यनुयुक्तौ नायं विशेषो मया शङ्कितो जिज्ञासितो
वा स्वरूपमात्रं तु प्रतीत्याहसुदासीनोऽभूवमित्य-
भिधत्त इति । * ननु तदपि स्वरूपं भेद एव क-
स्मादपि तत्कथमुक्तदोषावतार ? *—इति “सैवम्,
एवं ताद्रूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात् । प्रतीति-
मात्रलक्षणं वक्तव्यं यत्प्रमेयं तत्कस्मादप्यवश्यं
भिन्नमित्येकस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थ-
मपि ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्युक्तं तच्च खण्डितमिति

(१) सा=प्रतियोगिभूता । (२) “तद्विरुद्धाभ्युपगमे च प्रतीति-
विरोध” इति शेषः । (३) प्रतीतिकलहानवकाशात्=प्रतीतिविरोधा-
नवकाशात् ॥

* ताद्रूप्य^(१)मन्यरूपत्वं विवक्षितम् ? * इति चेन्न,
तदा^(२)हि तदानुपस्थापितपरामर्शवदन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे आत्माश्रयः ॥

टी० ताद्रूप्याताद्रूप्ययोरन्यतरप्रकारेण प्रतीतिधौव्य-
मालम्ब्याह-॥ “नास्ती”ति । एताद्रूपी प्रतीतिमुपपादयति-
० “भवति ही”ति । स्वरूपमात्रप्रतीतौ ताद्रूप्याताद्रूप्यप्रकार-
योरभावादित्यर्थः ॥ ननु लक्ष्यमपि तत्रास्त्येवेति नानिव्या-
प्तिरित्याह-॥ “नन्वि”ति । सर्वप्रतीतिविषये स्वरूपभेदस्य
लक्ष्यस्य सत्त्वात्तदितरविशेषणवैयर्थ्यमित्याह-॥ “नैवमि”ति ।
एतदेवोपपादयति-॥ “यदि”ति । ननु ताद्रूप्येणाप्रतीता-
विति यदि न कर्तव्यं तदा स्वस्मादपि स्वस्य स्वरूपभेदो
भवेदित्याह-॥ “एकस्यैवे”ति । ० “तच्च”ति । यत्र ताद्रूप्या
ताद्रूप्याभ्यां न प्रतीतिः किन्तु स्वरूपप्रतीतिमात्रं तत्रापि
स्वरूपभेदः स्यादित्यनेन खण्डितमित्यर्थः ॥ “तदा ही”ति ।
तच्छब्देनेत्यर्थः । तदानीमन्यतोऽनुपस्थितस्यैव स्वयं परामर्श-
यथात्माश्रयस्तथा स्वरूपभेदज्ञानाधीनमेव स्वरूपभेदज्ञाननि-
त्यात्माश्रय एव । अन्यशब्दस्य^(३)स्वरूपभेदार्थत्वात् ॥

सू० “सर्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् अन्योन्याभावत्वे चाऽ-
न्योन्याश्रयः वैधर्म्ये च चक्रकम्” * यदपीतरैतरा-
भावस्य लक्षणमबाधितः समानाधिकरणो निषे-
धप्रत्यय * इति तद्रूप्यशोभनम् । “समानाधिकरण-
इत्यादिभाषायाः कथमऽपि तात्पर्यगवेषणोऽपि समा-
नाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयोऽन्योन्याभाव-
इति तात्पर्यपर्यवसाने समानाधिकरण इति ॥

(१) ताद्रूप्यम् = स्वरूपभेदान्यरूपत्वम् । (२) तदा = तच्छब्देने-
त्यर्थः । तदेति शब्दान्तरं चात्राध्याहार्यम् । तदा (परामृष्टया)
ऽन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे-इत्यन्वयः । (३) अन्यशब्दोऽन्योन्याभावप्राप्ति-
योगिपक्षेन स्वरूपभेदस्य वाचकः ।

टी

स्तेषास्तु

तच्छब्देना

इत्यत आ

स्वरूपभे

इत्यर्थः ।

न्योन्याश्र

हाधीनः

च पुनर्वैध

मानाधि

रणं केने

प्रतियोगो

पी”ति ।

सू० “वि

गिव

विष

प्रत्य

स्वरूप

चन्द्र

टी

तुल्य आ

मपि तात्

शाब्दं सा

अधिकरण

व्यवस्थित

इत्यर्थः ।

(१)

टी० तर्हि स्वरूपभेदान्तरज्ञानाधीनं स्वरूपभेदज्ञानान्त-
रमेवास्तु तथाच नात्माश्रय इत्यत आह—। ^a“सर्वे”ति । ननु
तच्छब्दान्यपरोऽन्यश्चान्योन्याभावप्रतियोगीति नात्माश्रय
इत्यत आह—। ^b“अन्योन्ये”ति । तर्ह्यन्योन्याभावग्रहाधीनः
स्वरूपभेदग्रहस्तदधीनश्चान्योन्याभावग्रह इत्यन्योन्याश्रय
इत्यर्थः । लब्धव्यशब्दान्यपरोऽन्यश्च तद्विधमेति नात्माश्रय-
न्योन्याश्रयावित्यत आह—। “वैधर्म्येति चे”ति । वैधर्म्यग्र-
हाधीनः स्वरूपभेदग्रहस्तदधीनश्चान्योन्याभावग्रहस्तदधीन
च पुनर्वैधर्म्यज्ञानं तथाच चक्षकवैधर्म्यं हि तदन्योन्याभावस-
मानाधिकरणधर्मवत्त्वमित्यर्थः । निषेधप्रत्ययस्य सामानाधिक-
रण्यं केनेति छात्र्यम् । प्रतियोगिना चेत् तदा प्रत्यय आत्मनि
प्रतियोगी च घटादिरन्यत्रेति भाषेयमनादेयेत्याह—। ^d“यद्-
पी”ति । तात्पर्यमाह—। “सामानाधिकरण”इति ॥

सू० “किं तुल्याश्रय, उतैकाश्रयः, उत ^bतादात्म्यप्रतियो-
गिकः, उताधिकरणीभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषण-
विशेष्यभावव्यस्थितपदाभिधेयः, उताऽयदेव?। तत्र न
प्रथमः । तुहिनमयूखे प्रियमुखे च न दूषणकणस्यापि
सम्भव इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् । * ^dतत्र मुख-
चन्द्रयोरन्योन्याभावोऽस्ति? *—इ^(१))ति चेन्न,

टी० सामानाधिकरण्यं विकल्पयति—। “किमि”ति ।
तुल्य आश्रयो यस्याभावस्य सोऽन्योन्याभाव इत्यर्थः । अपदार्थ-
मपि तात्पर्यगतिमालम्ब्य विकल्पयति—। ^b“तादात्म्ये”ति ।
शब्दं सामानाधिकरण्यमभिप्रेत्याह—। ^c“अधिकरणीभूते”ति ।
अधिकरणवाचिना शब्देन घटादिशब्देन विशेषणविशेष्यभाव-
व्यवस्थितं यन्नजपदं तदभिधेयो योऽभावः सोऽन्योन्याभाव
इत्यर्थः । तुहिनेति भवति घटः पटो न भवतीति घटान्योन्या-

भाववान् घट इत्यर्थः । तुहिनमयूखप्रियानुखे^(१) तुल्ये दूषणकणा-
त्यन्ताभावस्याप्यधिकरणे इति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । यदि
तत्रान्योन्याभावो न भवेत्तदातिव्याप्तिर्न त्वेवमित्याह-^(२) "तत्रे-
ति । परिहरति-नेति । तत्प्रत्ययस्य यो विषयः सोऽन्योन्या-
भाव इति लक्षणं तत्प्रत्ययविषये मुखचन्द्रवर्त्तिकलङ्कदोषात्प-
न्ताभावेऽपि गतमित्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा ननु यत्राय
प्रत्ययस्तत्र शीतमयूखयोरन्योन्याभावोऽस्तीति^(३) नातिव्याप्ति-
रित्याह- "तत्रे"ति ॥

सू० "तस्य^(४) सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात् ^b*मास्तु
तद्विषयः लक्षणं त्वस्यैत^(५) तच्च तदविषयत्वेऽपि न
दुष्टम् ? * -इति चेन्न, कीदृशं तद्विदं लक्षणम् । न
तावत्समानाधिकरणो यो निषेधः तत्प्रत्ययो यस्तस्य
यो विषयः सोऽन्योन्याभाव इति । नापि ^cस एवा-
न्योन्याभाव इति । नापि यत्र सामानाधिकरणो
भेदप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्य^(६)
स्तु । तद्वर्मस्य सर्वस्यान्योन्याभावत्वापातात् ॥

टी० ॥ ^a"तस्ये"ति । एतत्प्रत्ययप्रतीयमानत्वं तत्र नास्ती-
त्यर्थः ॥ ननु लक्ष्यलक्षणयोर्विषयविषयिभावसन्तरेणापि व्यावर्त-
कत्वसम्भव इत्याह- ^b"मास्तित्व"ति ॥ ^c"न तांदि"ति ।
प्रियामुखशीतमयूखयोर्यो दूषणकणात्यन्ताभावस्तत्रातिव्याप्ते-
रित्यर्थः- ^d"स एवे"ति । सामानाधिकरणप्रत्यय एवेत्यर्थः ।
प्रत्ययस्यान्योन्याभावे लक्ष्ये वृत्त्यभावेन^(६) लक्षणत्वानुपपत्तेरि-
त्यर्थः । यद्वा सामानाधिकरणनिषेधप्रत्ययविषय एवेत्यर्थः । सं-

(१) प्रथमाविभक्तिद्विवचनमेतत् । (२) यत्र दूषणकणाऽत्यन्ताभा-
वेऽपि लक्ष्यभूतोऽस्तीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । (३) तस्य=लक्ष्यभूता-
ऽन्योन्याभावस्य । उक्तप्रत्ययस्य = दूषणकणात्यन्ताभावप्रत्ययस्य । (४)
अन्योन्याभावस्यैव चैतल्लक्षणमित्यर्थः । (५) "अस्तित्वती"त्यन्वयः ।
(६) लक्ष्ये वृत्तित्वाभावस्तस्यात्मवृत्तित्वान्तस्य ज्ञातव्यः

नाभावस्तु
करण^(१) प
धिकरणनि
नेत्यर्थः ॥
पटादीनां
धर्मः प्रत्य
त्वादौ धारि
सू० "समा
शमा
दात्स
त्येतु
हि-
म् । त
तादा
विशे

टी० ॥
धिकरणपद
प्रथ इति
दाबुदाहृतै
तदादायेत्य
वेतिठयाहि
पक्षं दूषयि
नायमर्थः स
त्यस्य दुर्व
दि"ति । त
भेदसंभ्युप
तमित्यर्थः

(१) ने

नाभावस्तु षष्ठ्यधिकरणनिषेधप्रत्ययविषयोऽपीत्यर्थः । समानाधि-
करण^(१)पदार्थविकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ “नापी”ति । समाना-
धिकरणनिषेधप्रत्ययसमानाधिकरणेऽभावोऽन्योन्याभाव इत्यपि
नेत्यर्थः ॥ ^f“तदुर्मस्ये”ति । घटाद्यन्योन्याभावाधिकरणानां
पटादीनां ये धर्मास्तेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । आत्मनो च ये
धर्माः प्रत्ययसमानाधिकरणास्तत्रातिव्याप्तिरिति वार्थः, प्रत्यय-
त्वादौ चातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० “समानाधिकरणपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेनैकमुदाहर-
णमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः । नापि तृतीयः । ता-
दात्म्यप्रतिसन्धानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगित्वस्य प्र-
त्येतुमशक्यतया तन्निर्वचनप्रसङ्गात् । तच्च शक्यम् । तथा
हि-^dतदेकत्वं वा भेदाभावे वा “स्वरूपत्वसम्भावित-
म् । तस्य भेदत्वोपगमात् । ^fतस्मिन् दृष्टेऽपि तन्न वेति
तादात्म्यसंशयानवकाशोपत्तेः । ^gआद्येऽपि बहुधा-
विशेषो वा धर्मान्तरं वा ? ॥

टी०॥ एवं सत्यतया साक्षाद्यच्छेदे तदर्थोपादीयमानसमाना-
धिकरणपदवैयर्थ्यमित्याह— । “समानाधिकरणे”ति । उत्तैका-
ग्र्य इति पक्षं दूषयति— । ^b“एतेने”ति । प्रियामुखशीतमयूखौ
द्वावुदाहृतौ यो तयोरेकमुदाहरणं प्रियामुखं शीतमयूखो वा
तदादायेत्यर्थः । तथा च प्रियामुखे दूषणकणो नास्तीत्यत्यन्ताभा-
वेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । उत तादात्म्यप्रतियोगिक इति विकल्पितं
पक्षं दूषयति— । ^c“नापी”ति । यद्यपि समानाधिकरणपदस्य
नायमर्थः सम्भवति तथापि परविषयज्ञानान्नेण विकल्पः तादा-
त्म्यस्य दुर्वचतया तत्प्रतियोगित्वं दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ^d“त-
दि”ति । तादात्म्यमित्यर्थः ॥ “स्वरूपं त्वि”ति । परेण स्वरूपस्य
भेदसंभ्युपगम्यते तेन तादात्म्यत्वेन सम्भवदपि न तद्विकल्प-
नमित्यर्थः । तादात्म्यं न स्वरूपमित्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह— । ^f“त-

स्मिन्नि"ति । स्वरूपे दूष्टे तादात्म्ये संशयो न स्याद्यदि स्वरूपमेव तादात्म्यं स्यादित्यर्थः ॥ १० "आद्ये" इति । एकरवं स्वरूपं तन्नेत्यर्थः ।

सू० नाद्यः । गुणादौ तदभावप्रसङ्गात् । ^६प्रथमक्षणे कार्य-
द्रव्यस्यैकस्यापि स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् ^८वैशेषिक-
मतव्युत्थाने चै ^९कत्वे तदभावप्रसङ्गात् । ^{१०}उपाधिभि-
न्नावलम्बि च तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बिनै-
कीकर्तुं शक्यम् । ^{११}विचित्रप्रतिपत्तिकत्वात् ॥

टी० ॥ ^८"गुणादावि"ति । गुणे गुणस्य सङ्ख्यायास्तत्त्वभा-
नभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ^९"प्रथमे"ति । क्षणमगुणो भाव इति
त्वया स्वीकारात् प्रथमक्षणं सङ्ख्यायास्तत्राभावात् ॥ ^{१०}"द्रव्यस्ये"ति
तादात्म्यं न स्यादित्यर्थः । ननु वैशेषिकस्य प्रक्रियेयं यद्गुणे
गुणो न वर्तते क्षणमगुणो भावइति न त्वस्माकमपीति नेक्त-
दोष इत्यत आह- । ^{११}"वैशेषिके"ति । व्युत्थानं विप्रतिपत्तिः ॥
^{१२}"एकत्वे" इति । आत्माश्रयस्यैकत्वे त्वयैकत्वं नाभ्युपेय-
मिति तत्र तादात्म्यं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु तदेकत्वं यदि तत्र
वर्तते तदात्माश्रयः सजातीयैकत्वप्रवाहाङ्गीकारे चानवस्था किन्तु
भिन्नाभिन्नोपाधिघटितमेकत्वं तदेकत्वेषु वर्ततां तदेव च तेषां
तादात्म्यमिति नेक्तदोष इत्यत आह- । ^{१३}"उपाधी"ति । ताव-
तामुपाधीनामेकपदेनोपसङ्ग्रहीतुमशक्यानामसङ्ग्रहे लक्षण-
मिदं तादात्म्यस्य दुरुपपादनमेव स्यादित्यर्थः ॥ ननु तेऽप्युपाधय
एकत्वपदेनैवोच्यतां को दोष इत्यत आह- । ^{१४}"विचित्रे"ति ।
एकप्रकारिकया हि प्रतिपत्त्या ये विषयीक्रियन्ते घटादयस्ते
घटादिपदेन सङ्गृहीतुं शक्यन्ते प्रकृते च तदभाव इत्यर्थः ॥

सू० "नापि द्वितीयः । तस्यापि धर्मान्तरापेक्ष्यानवस्था-
नात् । अनपेक्षायां स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् । ^{१५}नापि
द्वितीयः । सहि भेदस्याभावो भवन्नप्यन्योन्याभा-
वस्यैव स्यादन्योन्याभावस्य तत्प्रतिक्षेपात्मकत्वात् ॥

तेनाप्य
रप्रति
न्योन्या
ध्यप्रत
नापि
नापि
टी०

यद्गुर्मान्तरमे
तदानवस्था
न स्यादित्य
"नापी"ति
भाष इत
तन्निरूपण
न्योन्याश्रय
वाचिशब्दा
पति- । ^{१६}
लपोविशेष
शेषभावाप
सितित्यर्थः

सू० "समा
विवि
यश्च
धिक
त्यादे
षमन्

(१) भेदा

तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यं परस्पर-
प्रतिक्षेपात्मकत्वात् निषेध्यनिषेधयोः तथाच सत्य-
न्योन्याभावप्रतीतिसन्तरेण तन्निरूपणमशक्यं निषे-
ध्यप्रतीतिसापेक्षत्वाच्च निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः ।
नापि तुरीयः । 'निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात् ।
नापि पञ्चमः ॥

टी० ॥ धर्मान्तरं वेति पक्षं दूषयति-। "नापी"ति ।
यदुर्मान्तरमेकत्वं घटतादात्म्यं तत्र यदि धर्मान्तरमभ्युपगम्यते
तदानवस्था यदि न तत्र धर्मान्तरं तदा तत्र स्वतादात्म्यमेव
न स्यादित्यर्थः । मूलविकल्पे भेदाभावो वेति पक्षं दूषयति-।
"नापी"ति । तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावस्तादात्म्यं च भेदा-
भाव इत्यन्योन्याभावाभावपर्यवसन्न^(१) एवेत्यन्योन्याभावेनैव
तन्निरूपणमित्यात्माश्रयस्तादात्म्यमान्तरालिकं विवक्षित्वा-
न्योन्याश्रय इत्याह-। "स ही"ति । उताधिकरणीभूतपदार्थ-
वाचिशब्दविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेय इति विकल्पं दूष-
यति-। "नापी"ति । "निर्घटमि"ति । अत्रापि निर्घटत्वभूत-
ल्योर्विशेषणविशेष्यवाचिनी पदे निर्घटभूतलपदे विशेषणवि-
शेष्यभावापन्ने एव तद्वाच्यत्वं दुर्वारमिति संसर्गाभावेऽतिव्या-
प्तिरित्यर्थः । अन्यदेवेति पक्षं हि दूषयति-। "नापि पञ्चमः"इति॥

सू० "समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणो
विवक्षितः तादृशश्च निषेधोऽन्योन्याभावः तत्प्रत्य-
यश्च तल्लक्षणमित्यस्याप्युक्तत्वात् भावासमाना-
धिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवती-
त्यादेरव्यापानात् । तज्जातीयतयात्वं च यं विशे-
षमन्योन्याभावे गतसादाय स्यात् तदेव लक्षणी-

(१) भेदाऽभाव इति शेषः । तथाचान्योन्याभावोपेक्षायामात्माश्रयः ।

भवनसमर्थ^(१)मुपजीव्यमानसस्य लक्षणस्योपन्या-
सं प्रत्यादिशति । नच तदपि सम्भवति, अन्योन्या-
भावसंसर्गाभावभेदखण्डनप्रस्तावे निरस्तात् । प्रका-
रान्तरस्य चासम्भवात् ॥

टी० ॥ यद्यपि समानाधिकरणपदार्थविकल्पे^(२)तद्विशिष्य
तदनिरुक्तः पञ्चमविकल्पपर्यवसानं तथापि तदादायैव^(३)दूष-
यति-। “समानाधिकरण”इति । पटत्वस्यान्योन्याभावप्रति-
योगिनः कुम्भावृत्तित्वात् सामानाधिकरण्याभावादत्राव्याप्तिरि-
त्यर्थः ॥ ननु यद्यप्ययमन्योन्याभावो न प्रतियोगिसमानाधि-
रणस्तथाप्यन्योन्याभावजातीयं किञ्चित्तथा भवत्येव । यथा
भतलं घटो न भवतीत्यादि । तथाच कथमव्याप्तिरित्यत आह-
“तज्जातीयतथात्वं चे”ति । अन्योन्याभावजातीयत्वमेकमुप-
ग्राहमन्तरेण दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ननु तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियो-
गिकाभावत्वादिनैकजात्यं स्यादित्यत आह-। “अन्योन्या-
भावे”ति ।

सू०*नच पटः पटत्वं न भवतीत्ययमेवाऽभावः घटः पटत्वं
न भवतीत्येक एव एवं प्रतियोग्यैक्येन मयाऽत्रा-
भ्युपगमादिति क्वचित्प्रतियोगिसमानदेशत्वानुस-
णसिद्धिरिति* वाच्यम् । तथापि प्रतियोग्यक्येन तद-
त्यन्ताभावेक्यापत्तेः तादात्म्यवत्संयोगस्यापि द्वि-
ष्टत्वाविशेषादतिव्याप्तेः कालभेदेन च प्रागभावा-
देरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तेः ॥

टी० ॥ ननु य एव पटे पटत्वान्योन्याभावः प्रतियोगिस-
मानाधिकरणः स एवेतरस्मिन्नपि पटत्वान्योन्याभाव इति
कथं लक्षणमव्यापक मित्याशङ्क्य निराकरोति-। “नचै”ति ।

(१) तदेव लक्षणीभवनसमर्थं प्रत्यादिशतीत्यन्वयः । (२) उतान-
देवेत्यस्मिन्विकल्पे इत्यर्थः । (३) तद्=विशेषरूपम् ।

यद्यपि प्र-
त्तिवेदस्तदा-
त्यर्थः । न-
योगी तद-
इत्यत आ-
त्यर्थः ।
प्रतियोगि-
“तादात्-
प्रतियोगी-
ताभावेऽति-
नाधिकरण-
भेदेने”ति ॥
सू० “काल-
प्तेरि-
स्यस्य-
द्रान्त-
भेदो-
त्वप्र-
येणो-
तु स्-
र्शना-
टी०
न्याभावा-
मानकाली-
प्रमाणत्व-
व्यमिति
ही”ति ॥

(१)

(२)

५

यद्यभिन्नप्रतियोगिकत्वादुपपत्तिरिति चेत् पटत्वान्योन्याभावयो-
रभेदस्तदा घटसंसर्गाभावात्योन्याभावयोरप्यभेद एव स्यादित्यर्थः । नन्वन्योन्याभावे घटपटतादात्म्यं द्विष्टो घर्षः प्रति-
योगी तदवच्छेदको वा न त्वेवं संसर्गाभावे इति तयोर्भेद इत्यत आह- । ^७ “तादात्म्यवदि”ति । संयोगस्य संसर्गस्ये-
त्यर्थः । तत्रापि ^(१) संसर्गस्तथेति भावः । यद्वा अन्योन्याभावे द्वयं
प्रतियोगि संसर्गाभावे तु न तथेति वैषम्यमित्यत आह- ।
^८ “तादात्म्यवदि”ति । तत्रापि संसर्गावच्छेदकतया द्वयं
प्रतियोगीति भावः । प्रतियोगिसमानाधिकरणे संयोगात्य-
न्ताभावेऽतिव्याप्तिपरोऽयं ग्रन्थः कालभेदेन प्रतियोगिसमा-
नाधिकरण्यं प्रागभावप्रच्छेदस्योरतिव्यापकमित्याह- । “काल-
भेदेने”ति ॥

सू० “कालैक्येन विशेषणे च तदन्तोन्यव्यतिरेकाऽव्या-
प्तेरिति । यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमवादि वैध-
र्म्यस्य विरोधः स चैकधर्म्यसमावेश इति तदप्यु-
द्धान्तमनसो भाषितम् । ^७ तथाहि-प्रमाणप्रमेययो-
र्भेदोऽस्ति न वा । ^८ न चे ^९ तदभिधानस्य पर्याय-
त्वप्रसङ्गः ^{१०} किम्प्रमाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुद्धेर्विष-
येणोत्तरप्रसङ्गश्च । ^{११} नापि प्रथमः । सहि ^{१२} न ताव-
त् स्वरूपलक्षणः । तुलादिद्रव्यस्यैकस्याप्युभयभावद-
र्शनात् ॥

टी० ॥ प्रतियोगिसमानकालीनत्वे विशेषणे कालान्यो-
न्याभावाव्याप्तिरित्याह- । ^१ “कालैक्येने”ति । न हि कालस-
मानकालीनः कालस्यान्योन्याभावः । काले कालाभावादित्यर्थः ।
प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोरैकधर्मिसमावेशयोरपि वैधर्म्यं त्वया वा-
च्यमिति तल्लक्षणं तत्राऽव्यापकमिति ^(२) आह- । ^३ “तथा
ही”ति ॥ ननु तयोर्न वैधर्म्यं तत्कुतोऽव्याप्तिरित्याशङ्कते- ।

(१) तत्रापि = संसर्गाभावेऽपि ।

(२) अव्याप्तिरिति दशयितुमत एवाहेत्यर्थः ।

c "नचे"ति । तर्हि प्रमाणप्रमेयपदयोः पर्यायत्वमित्याह-
 d "तदभिधानस्ये"ति । पर्यायत्वे दोषान्तरमाह- । "किं प्र-
 माणिके"ति । प्रमाणप्रश्ने प्रमेयेणोत्तरं स्यादित्यर्थः । f "नानि-
 प्रथम"इति । प्रमाणप्रमेययोर्भेदपक्षोऽपि न घटत इत्यर्थः ।
 भेदत्रयेऽप्यनुपपत्तिमाह- । g "न तावदि"ति । स्वरूपभेदे-
 यदेव प्रमाणं तत्प्रमेयं न स्यादित्यर्थः ॥

सू० "अत एव नान्योन्याभावोऽपि । धर्मान्तरं तु तयो-
 र्भेदः परिशिष्यते यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणम-
 न्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते । तथा च सत्येकध-
 र्मसमावेशो लक्षणव्यापकं ^b सोऽयं "प्रमेया च
 तुलाप्रामाण्यवदि"ति पारमर्षमपि परामर्शं व्यस्मा-
 र्थीदित्यास्तां विस्तरः * "ननु भेदप्रतिपत्तेस्त-
 वत् प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं वक्तव्यं
 तच्च यत्वेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतीतिहेतोर्द्वितीय-
 संबन्धी ^d स एव भेदोऽस्तु, न 'उक्तबाधकैर्बाधि-
 तायाः प्रतीतेरर्थेन्द्रियसन्निकर्षकारणत्वाभावा-
 दिति । किञ्च तत्कारणत्वमेव ^f पूर्वभावित्वम्? *-
 इति चेन्न । चिरा ^g नन्वयध्वस्तानामपि कारणत्व-
 म्? *-इति चेन्न ।

टी० ॥ स्वरूपभेदाभावेऽन्योन्याभावोऽपि न स्यादित्या-
 ह- । a "अत एवेति । नैयायिकमुपहसति- । b "सोयमि-
 ति । द्वितीयाध्याये प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति सूत्रं तदु-
 भयनिमित्तसमावेशोपदर्शकं त्वया विस्मृतमित्यर्थः । कारणता-
 खण्डनावतारं सङ्गमयितुं पीठकमारचयति- । c "नन्वि"ति ।
 भेदसाक्षात्कारविषय एवेत्यर्थः । तथा च नान्योन्याभावादिवि-
 कल्पावकाश इति भावः ॥ e "उक्ते"ति । तत्प्रतीतिविषयस-
 यदनमेव बहुशः कृतमिति न प्रतीतिरर्थजन्येत्यर्थः । अर्थकार-
 णत्वाभावादिति बहुव्रीहिः ॥ f "पूर्वभावित्वमि"ति । पूर्ववर्ति-

वमित्यर्थः ।
 ति- । g "अ-
 वधि- ।
 मिति भाव-
 a व्याप-
 न व्य-
 कारण-
 वम्?
 दुर्ववे-
 तत्रावा-
 णाम-
 *-इति
 शेषो-
 टी० ।
 मित्यर्थः ॥
 मिति न्याय-
 दुस्यापि कु-
 षति न त-
 कारणस्य
 पूर्व व्याप-
 व्यापारस्य
 द्विने"ति ।
 मित्यर्थः ॥
 पटं जनय-
 जनकमित्य-
 ; तथापी
 (१)
 (२)

मित्यर्थः । चिरध्वस्तस्य यागादेः कारणत्वमिष्टमेवेति विशि-
ष्टमिति । ^g “अनन्वये”ति । यागादेरन्वयोऽपूर्वादिव्यापारः ॥
“अव्यवहिते”ति । चिरध्वस्तानां व्यवहितत्वान्नातिव्या-
पिरिति भावः ॥

^a व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् * ^b व्यापारेण
न व्यवधानम् ? *—इति चेन्न, ^c कारणकारणस्यापि
कारणत्वप्रसङ्गात् ^d * कारणस्यातद्व्यापारत्वान्नै-
वम् ? *—इति चेन्न, ^e विना विशेषोक्तिं तस्य
दुर्विवेकत्वात् * ^f यद्विना यद्यन्न जनयति तत्तस्य
तत्रावान्तरव्यापारः ? *—इति चेन्न, ^g सहकारि-
णामप्यवान्तरव्यापारत्वप्रसङ्गात् ^h * जन्यम् ?
*—इति चेन्न, ⁱ तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ वि-
शेषोक्तेरश(१)क्तेः ॥

टी० ॥ ^a “व्यापारस्यैवे”ति । नतु यागादेर्व्यापारिणो-
मित्यर्थः ॥ ^b “व्यापारेणे”ति । स्वाङ्गम(२)प्यव्यवधायक-
मिति न्यायादिति भावः ॥ ^c “कारणे”ति । अन्यथासि-
द्ध्यापि कुलालपित्रादेरित्यर्थः । कुलालः कुलालपितुर्न व्यापार-
इति न तत्पितुः कारणत्वमित्याह— । ^d “कारणस्ये”ति । कार-
णकारणस्य कारणं व्यापारो न भवति यागादेस्तु कारणमेवा-
पूर्वं व्यापार इत्यत्र नियामकं नास्तीत्याह— । ^e “विने”ति ।
व्यापारस्य दुर्विवेकत्वादित्यर्थः । व्यापारविवेकायाह— । ^f “य-
द्विने”ति । कुलालस्तु पुत्रमन्तरेणापि जनयति नतु यागोऽपूर्व-
मित्यर्थः ॥ ^g “सहकारिणामि”ति । नहि चक्रं विना दण्डो
पटं जनयतीत्यर्थः ॥ ^h “जन्यमिति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
जनकमित्यर्थः । तज्जन्यत्वं तत्कारणकमित्यात्माश्रय इत्याह— ।
ⁱ “तथापी”ति ॥

(१) अतिप्रसक्तेरित्यपि अवाचितकः पाठः ।

(२) एवं यागस्तमङ्गमपूर्वम् ।

सू० "कथमपि वा विशेषोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्य-
हेतुत्वप्रसङ्गात् * ^b अनन्यथासिद्धपूर्वभावित्वम् ?
*--इति चेन्न । वक्तव्यं हि ^c कस्मादन्येन प्रका-
रेण विना का च सिद्धिरिति । यदि ^d कार्यादन्येन प्र-
कारेण न निष्पत्तिस्तदाऽसिद्धत्वम् । नहि कार्येण
कारणस्योत्पादनं ^e नापि कार्यादन्येन प्रकारेण
न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञप्तेः । न खलु
सर्वा कार्यलिङ्गजा कारणस्य ज्ञप्तिः । ^f नापि कार-
णत्वाद्ध्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिः ^(१) ज्ञ-
प्तिर्वा । ^g ज्ञप्तावात्माश्रयात् । अन्यथापि ॥

टी० ॥ ननु तज्जन्यत्वं तदुत्पाद्यत्वं न तु तत्कारण-
त्वमिति नात्माश्रय इत्यत आह—। ^a "कथमपी"ति । अवय-
वहितपूर्वभावित्वं सर्वकार्योपेक्षया गगनस्येति तत्रातिव्याप्ति-
रित्यर्थः ॥ ननु शब्दं प्रति कारणत्वे गृहीते कार्यान्तरं प्रत्या-
काशस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यत इति तत्र तदन्यथासिद्धत्वान्नकार-
णमित्याह—। ^b "अनन्ये"ति । अन्यत्वस्य सप्रतियोगिकत्व-
नियमात् सिद्धेश्चोत्पत्तिज्ञप्तिसाधारणत्वाद्विशेषोऽयं पृच्छ-
ति—। ^c "कस्मादि"ति । सन्निहितत्वेन कार्यमेवान्यत्वप्रति-
योगितया शङ्कते—। ^d "कार्यादि"ति । ननु कार्येण कारणं न
जन्यते यद्यपि तथापि ज्ञाप्यत इति कार्याधीनज्ञप्तिः स्या-
देवानन्यथासिद्धं कारणमित्यत आह—। ^e "नापी"ति । न हि
नियमतः कार्यादेव कारणज्ञप्तिरित्यर्थः । कारणत्वमेवान्य-
त्वप्रतियोगीति शङ्कते—। ^f "नापी"ति । कारणत्वेनैव कारण-
त्वज्ञप्तावात्माश्रयमाह—। ^g "ज्ञप्तावि"ति । दण्डत्वादिनापि
कारणस्य दण्डादेर्ज्ञप्तिरित्याह—। "अन्यथापी"ति ॥

तदुपगमात् * ^aव्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टम् ? *
-इति चेन्न । उक्तदोषानिवृत्तेः । ^cकारणत्वात्पूर्वमु-
त्पत्तिज्ञप्त्योरक्षयिकवादिभिरभ्युपगमात् * ^dअव्य-
वहितपूर्वतया कदाचित्तदपि कारणमेव तत्पूर्वतर-
मपि (१) कस्याश्चिदव्यक्तेरनेवम्भावेऽपि तज्जाती-
यतया तथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्त्यव्यभिचारा-
प्रयोजकत्वात् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ तदुपगमात् ज्ञप्त्युपगमात् । ^a“व्यतिरिक्तत्वमि”-
ति । अनन्यथासिद्धमित्यकारणत्वव्यतिरेकेण सिद्धमित्यर्थः ॥
^b“उक्तेति । अकारणत्वव्यतिरेकेणेति । कारणत्वेनेत्यर्थपर्यवसाने
पुनरात्माश्रयादित्यर्थः ॥ ^c“कारणत्वादि”ति । पूर्वक्षणमात्रनि-
यतं हि कारणत्वं श्रैय्यपक्षे तत्पूर्वं नास्तीति तदाऽकारणव्यति-
रेकेण सिद्धिरनुपपन्नेत्यर्थः । ननु कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वपक्षवृत्ति-
तामात्रे स्थिरमपि कारणमेव पूर्वमिति तदाऽप्यकारणत्वव्यति-
रेकेणैव तत्सिद्धिर्या च कारणव्यक्तिरुत्पन्नस्तिनष्टकार्योत्पत्ति-
पूर्वक्षणे सती न भवत्येव तत्रापि तादृशव्यक्तिजातीयत्वेनैव
कारणत्वमिति न व्यभिचारेऽपीति शङ्कते- । ^d“अव्यवहिते”ति ।
तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिदव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्ति तथेत्य-
न्वयः ॥

मू० “कार्यान्तरेऽपि गगनादेरतथाभावस्य विनिगन्तुमश-
त्वात् ^b*कालदेशव्यापकतया अन्यथासिद्धस्थितिः !
*-इति चेन्न । ^cतथा सति शब्दादौ गगनादेरकार-
णत्वप्रसङ्गात् । ^dएतेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानु-
विधायित्वमपि निरस्तम् । गगनादेर्व्यतिरेकाभावा-
दकारणत्वप्रसङ्गश्चाधिकः * ^fव्यापारवत्त्वं कारण-
त्वम् ? *-इति चेन्न । तद्धि व्यापारसमवायित्वं

(१) तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिदव्यवहितपूर्वतयेत्यन्वयः ।

व्यापारजनकत्वं वा ? । नाद्यः । यागादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । नोत्तरः । "तस्यैव निरूप्यमाणात्वात् ॥

टी० ॥ "कार्यान्तरेऽपी"ति । शब्दादन्यतोऽपि घटादावित्यर्थः । अतथाभावस्य । अकारणत्वस्येत्यर्थः । गगनादेः स्वकार्यादन्यत्राठ्यवहितपूर्वसत्तया कारणत्वं दुर्वारमिति भावः ॥ ननु गगनादीनां घटादिपूर्वक्षणे सत्त्वं व्यापकत्वनित्यत्वप्रयुक्तमिति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते- । ^b"कालदेशे"ति । एवं सति स्वकार्यमपि प्रति तत्कारणं न स्यादुक्तप्रकारेणान्यथासिद्धत्वादिति परिहरति- । ^c"तथा सती"ति ॥ ^d"एतेने"ति । अनन्वयासिद्धत्वं खण्डनेनेत्यर्थः । अतिदिष्टाद्वेषान्तरमाह- । "गगनादेरिति"ति । नित्यत्वव्यापकत्वाभ्यां देशतः कालतो वा व्यतिरेकाभावात् स्वकार्यमपि प्रति गगनादेः कारणत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ लक्षणान्तरं शङ्कते- । ^e"व्यापारत्वमि"ति ॥ ^f"यागादेरिति"ति । यागस्य चेच्छाविशेषस्या(१) पूर्वरूपव्यापारसमवायित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ^h"तस्यैवे"ति । जनकस्यैवेत्यर्थः ॥

सू० "नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वम् ? * इति चेन्न, ^bनिवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारणनिर्वचनं विनाऽनिरूप्यमाणार्थत्वात् । "अन्यतरत्वस्य चैकस्य निरुक्त्यशक्तेः * ^dयदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वं सत्त्वप्रसङ्गः, तत्तस्य कारणं तद्वद्वच कारणत्वम् ? * इति चेन्न । ^eभावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथा प्रसङ्गेनातिव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ कार्यस्य नित्यसत्त्वं नित्यासत्त्वं वा प्रसज्यमानेन निवार्यते तत्कारणमिति । शङ्कते- । ^a"नित्ये"ति । निवारकं हि निवृत्तिजनकं तच्चाद्याप्यनिरूपितं तेनैव तन्निरूपणे आत्माश्रय इति परिहरति- । ^b"निवारके"ति । अवयवस्यैकदेशस्य करणाधिकरणयोश्चेति विधीयमानस्य ह्युद्प्रत्य

(१) यागत्वं हि देवतोद्देश्यकस्वस्वतस्वध्वंसवद्द्रव्यविशेषकेच्छात्वम्

यस्येत्यर्थः । अन्यतरत्वं यद्यनिर्द्वारितैकत्वं तदा ऽनिर्द्वारणगर्भं लक्षणमस्तिद्वम् । अथ तदुभयान्योन्यत्वं तदान्योन्याभावखण्डनेन तद्वर्गलक्षणखण्डनेन वा गतार्थमित्याह—“अन्यतरत्वस्ये”ति । “यदनभ्युपगमे”इति । कारणानभ्युपगमे हि कार्यस्य स्वोत्पत्तिकालात् पूर्वं सत्त्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । यद्यप्यसत्त्वमपि प्रसज्येतेन नियमाभावात् पूर्वसत्त्वप्रसङ्गो न भवति तथापि यदि सदिदं सकारणकं न स्यात्तदा पूर्वं सत् स्यादिति प्रसङ्गो द्रष्टव्यः । यदि भावो विनाशी न स्यात्तदा (१) पूर्वं सत्स्यादिति तद्विनाशोऽपि तदापादकत्वात्कारणं स्यादिति परिहृयति—“भावस्ये”ति । विनाशित्वानभ्युपगमेन पूर्वसत्त्वमापादयितुं न शक्यते ध्वंसे व्यभिचारादत उक्तम्—“भावस्ये”ति ॥

मू० “तत्पूर्वस्थितत्वेन च विशेषणै सहभावनियतस्याभावेऽपि प्रसङ्गः ७ तथात्वोपगमेतत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः ‘तस्या अपि तथात्वोपगमे कार्यद्वयैक्यप्रसङ्गः’ ‘असाधारण्यं च ॥

ट० ॥ ननु पूर्ववर्तिनो यस्यानभ्युपगमः पूर्वसत्त्वमापादयति तत्कारणम् । ध्वंसस्तु कार्यपूर्ववर्ती न भवतीति न तत्र कारणत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—“‘तत्पूर्वस्थितत्वेने’ति । एवं सति कार्यपूर्वसत्त्वे सति कार्यपूर्वसत्त्वापादकानभ्युपगमविषयत्वं कारणत्वमित्युक्तं स्यात् । तथाच पाकस्थले यदि रूपप्रागभावो न स्यात्तदा रसोऽपि पूर्ववर्ती स्यादिति रसपूर्वसत्तापादकरूपप्रागभावानभ्युपगमविषयरूपप्रागभावस्यापि रसकारणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु रसे रूपप्रागभावः कारणं भवतु को दोष इत्यत आह— ७ “तथात्वोपगम”इति । एवं सत्युक्तन्यायेन रसं प्रति रूपसामग्र्या अपि कारणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु रसे रूपसामग्री पाकस्थले तु कारणमित्यत आह—“तस्या अपी”ति । एवं सत्यभिन्नसामग्रीकत्वे रूपरसयोर-

(१) आकाशवत् इति दृष्टान्तो ऽत्र ज्ञातव्यः ।

भेदापत्तिः सामग्रीभेदस्यैव कार्यभेदप्रयोजकत्वात्तदभेदे सोऽपि न स्यादित्यर्थः । यदनभ्युपगम इत्यादिलक्षणे दोषान्तरमाह-
 d "असाधारण्यं चे"ति । यत्पदार्थानुगमे नानुगमे इत्यर्थः ।

सू) "विशेषापेक्षित्वेऽतिव्याप्ति रविशेषे भाविपूर्वा-
 र्थविकल्पावकाशश्च * "नियतप्राग्भावितात्वम् ? *
 इति चेन्न । d अवश्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः
 सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वादवयवरूपादे-
 श्चावयवितद्रसादिषु कारणत्वप्रसङ्गात् । "अनौपा-
 धिकत्वं नियमाय इति चे / देवं ह्यनौपाधिक-
 पूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति । तथा च पिपीलि-
 कोत्थानादेवृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ननु यदनभ्युपगमे घटपूर्वसत्ताप्रसङ्गस्तदुत्कार-
 णमिति लक्ष्यनप्यननुगतमेवेत्यत आह- । "विशेषापेक्षित्वे"
 इति । लक्षणस्य विशेषसात्रपरत्वे इत्यर्थः । एवं सति रूपपूर्व-
 सत्तापादकानभ्युपगमविषयत्वं घटरूपकारणत्वं रसकारणोपि
 तत्र गतमित्यतिव्याप्तिः, घटरूपोभयकारणस्योभयत्राविशेषाद्वा
 शेषलक्षणस्यैव तत्त्वामिमेतत्त्वादिति भावः ॥ ननु पूर्वसत्तापा-
 दकानभ्युपगमविषयत्वं कारणत्वं सामान्यत एव विवक्षितं
 तथा च नाननुगमो न वाऽतिव्याप्तिरित्यत आह- । b "अवि-
 शेषे"इति । सामान्याविषया चेत्तदा भावी वक्ष्यमाणो यः
 पूर्वपदार्थविकल्पः तस्यावकाशः, तथा च लक्षणस्य (१) पूर्वपदा-
 र्थानिरुक्त्या लक्षणं दुर्ग्रहमिति भावः । लक्षणान्तरं शङ्कते-
 "नियते"ति । नियमः पूर्ववर्तितामात्रं वा कार्येण सहावि-
 नाभावो वा । आद्यं दूषयति- । d "अवश्यम्भावस्ये"ति ।
 e "अनौपाधिकत्वमिति"ति ॥ f "एवमिति । पिपीलिकाजख-
 सञ्चारस्य वृष्ट्यनुमापकतयाऽनौपाधिकसंबन्धाभ्युपगमा-
 दित्यर्थः ॥

सू० सहभाविसामग्र्या वा न प्राचि पूर्वभावो नियतः,
किन्तु वृष्टेः परं भावः ? - इति चेन्न, प्राग्रूपाणा-
मेव नियतत्वात् * तानि कारणमेव ? - इति चेन्न ।
निदानप्राग्रूपसाङ्ग्यप्रसङ्गात् पूर्वार्थश्च वक्तव्यः *
पूर्वकालसंबन्धित्वं पूर्वत्वम् ? - इति चेन्न, का-
लस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् तस्यापि किं पूर्वत्वमिति च
विवेचनीयत्वात् ॥

टी० ॥ अ० "सहभावी"ति । रूपसहभाविनो रसस्य या
सामग्री साऽपि रूपकारणं स्यात् अनौपाधिकत्वादित्यर्थः ॥ ब० "न
प्राची"ति । प्राचि प्राक्कालवर्तिनि पिपीलिकाण्डसञ्चारे पर्व-
भावनियमो नास्ति । न हि यत्र वृष्टिस्तत्र पर्वं सोऽस्त्येवापि तु त-
दनन्तरं वृष्टिभवत्येवेत्यानन्तर्यनियमः । ८ "परमि"ति । पूर्वभा-
वनियम एव विवक्षितो न त्वनौपाधिकत्वमित्यर्थः ॥ द० "प्राग्रू-
पे"ति । रोगलिङ्गानां प्राग्रूपाणां निदानभिन्नत्वेन चरकाद्युक्ता-
नामतिव्यापकता स्यादित्यर्थः । उक्तं हि- "निदानं पूर्वरूपाणि
रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति रोगाणां पञ्चधा ज्ञानमि-
ष्यते" ॥ रोगकारणानामित्यपव्याख्यानम् । वैद्यकविरोधात् ॥
६ "तानी"ति । पूर्वरूपाणीत्यर्थः ॥ ७ "निदाने"ति । तथा च पञ्चधा
विभागव्याघात इति भावः ॥ ८ "पूर्वकाले"ति । यद्यपि पूर्व-
भावित्वमिति पूर्वकालभावित्वमेवाक्तं तथापि पूर्वत्वमात्रं
खण्डयितुमेतदुक्तम् । ९ "कालस्ये"ति । न हि कालः कालसंबन्धी-
त्यर्थः ॥ १० "तस्यापी"ति । कालस्यापीत्यर्थः ॥

सू० अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्वम् ? - इति
चेन्न, अतीत इति निष्ठान्तस्य पूर्वकालवाचिनो
विवेचनीयत्वात् * परत्वापरत्वयोगुणयोर्मध्ये यत्प-
रत्वं तत्पूर्वत्वमुच्यते ? - इति चेन्न । कालादौ गु-
णादौ च तदनङ्गीकारात्तेषामकारणत्वप्रसङ्गात्, त-

स्मिन्नेव च तदभावात् ^fसाक्षात्कारिज्ञानादावपि
तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । * सामग्र्येकदेशत्वं कारण-
त्वम् ? *-इति चेन्न । एकदेशत्वस्यानिर्वचनत्वात्
अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यासम्भवात् ॥

टी० ॥ a "अतीते"ति । अतीता ये सूर्यस्पन्दादयः उपा-
धयस्तदवच्छिन्नत्वमेव कालस्य पूर्वत्वमित्यर्थः ॥ b "अतीत"-
इति । अतीतत्वं हि पूर्वकालीनविषयत्वमित्यात्माश्रय इत्यर्थः ।
परत्वं गुणविशेष एव पूर्वत्वमिति शङ्कते- । c "परत्वे"ति । तस्य
मूर्तगुणत्वेन कालावृत्तितया तेषां पूर्वत्वासम्भवादित्याह- ।
d "कालादावि"ति । परत्वे परत्वाभावात् पूर्वत्वानुपपत्त्या का-
रणत्वं न स्यादित्याह- । e "तस्मिन्नेवे"ति । ननु परत्वापरत्व-
द्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वमेवोक्तं वैशेषिकशास्त्रे इति त-
दकारणत्वं नानिष्टमित्यत आह- । f "साक्षादि"ति । ज्ञानेतर-
कार्यापेक्षया तदकारणत्वमुक्तं । न तु ज्ञानेऽपीत्यर्थः । आदिपदा-
त्सुखदुःखपरिग्रहः । तथाचात्मधर्मेतरकार्यापेक्षया तदकारणत्वा-
भिधानं द्रष्टव्यं भवति हि मम प्रिया परापरा वेति सुखदुःखे ॥
g "अवयवत्वे"ति । द्रव्यासमवायिकारणस्यावयवत्वात् संयोग-
विशेषावच्छेदकस्य प्रदेशत्वात्तयोश्च सामग्र्यासम्भवादित्यर्थः ॥
सू० "सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च मेलकार्यत्वात्ते-
नैव तन्निर्वचनत्वात् * 'यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा
सामग्री ? *-इति चेन्न । 'विभागानन्तरं संयोगना-
शास्योत्पत्तेविभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात् * एव
कर्मणो विभागेऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य पट इत्यादि का-
र्यकारणभावो नाम संबन्धः 'कोऽपि ? *-इति चेन्न ।
'तदा अविशेषेण कार्यकारणसाङ्ख्यापत्तेः ^fकार्यका-
रणविशेषितत्वात् भेदे तयोः पृथक् निर्वाच्यत्वा-
पत्तेः * ^gकारणत्वं धर्मः कोऽपि * ?-इति चेन्न ।
तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात् ।

टी० ॥ आत्माश्रयमप्याह—। “सकले”ति । कारणेनैव कारणनिर्व्वनादित्यर्थः । आत्माश्रयपरिहाराय कारणबहिर्भावेन सामग्री शङ्कते—। “यदनन्तरमि”ति । अकारणे चरमकारणे चातिव्याप्तिमाह—। “विभागे”ति ॥ “कोऽपी”ति । संयोगसमवायभिन्नो विशिष्टपानिर्वाच्य इत्यर्थः ॥ “तदे”ति । संवन्धस्य द्विष्टतया कार्यमेव कारणं किं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु कार्यसंस्थित्वं कारणत्वं कारणसंस्थित्वं च कार्यत्वमिति न साङ्कर्यमत आह—। “कार्यकारणे”ति । यद्वा ननु कार्येण विशेषितात् संवन्धात् कारणविशेषितोऽसावन्य एवेति न तयोः साङ्कर्यमित्यत आह—। “कार्यकारणे”ति ॥ ननु भावत्वाभावत्वादिषु कारणत्वमपि कश्चिदुर्मः सिद्धः किं तल्लक्षणोपन्यासग्रहेणेति शङ्कते—। “कारणत्वमि”ति । अनुगतमतिस्फूर्तिरेव विशेषव्यवहारधानाय प्रमाणं पृच्छति—। “तत्सद्भाव”इति ॥

मू० * “क्वचित्प्रत्यक्षः स क्वचिद्दृष्टानुमेय ? ”-इति चेन्न । किं हि प्रति कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखेन्न ताव ‘दर्निर्लुठितकार्यस्य’ प्रतीतेः, अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येव सम्भवात् । “नापि सामान्यतो घटादि प्रत्येवं”विशेषतो घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः । “तावन्मात्राद्विशेषोत्पत्तेर्विशेषेषु विनिगमना न स्यात्”प्रति विशेषं चोत्पत्तेः प्रागवर्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ “क्वचिदि”ति । दण्डादौ प्रत्यक्षं परमाणवादावनुमेयमित्यर्थः । दण्डादौ कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखत् घटकारणत्वप्रकारकं वा स्यात्कारणत्वप्रकारकं वा स्यात् । द्वितीयं दूषयति—। “अनिर्लुठिते”ति । अनिर्णीतकार्यविशेषकारणत्वे प्रतीतिव्यवहारयोरभाव एवेत्यर्थः । अत्र हेतुः आह—। “अप्रतीतिरिति”ति ॥ ननु दण्डादौ घटत्वसामान्यावच्छिन्नकार्यकरत्वं

प्रत्यक्षगम्यं स्यात्तत्र चान्वयव्यतिरेकौ प्रभवत एवेत्यत आह—
 “नापी”ति । एवं सति दण्डादेर्घटसामान्यमेव स्यात् । ननु
 घटविशेषः सामान्यकारणत्वं एव प्रमाणप्रवृत्तेः विशेषे तदभा-
 वादित्यर्थः ॥ ननु सामान्यमपि विशेषोपरक्तमिति सामान्य-
 कारणादेव विशेषोत्पत्तिरपि स्यादित्याशङ्क्याह— “तावन्मा-
 त्रादि”ति । उत्पत्तस्यमानविशेष एतदण्डजन्य इति विनियमना
 न स्यात् । तथाच तदर्थं प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ननु सामा-
 न्यतो न कारणत्वं ग्राह्यमपि तु प्रतिविशेषनित्याशङ्क्याह—
 “प्रतिविशेषमि”ति । तर्ह्युत्पत्तस्यमानविशेषकारणत्वमध्य-
 न स्यात् । न हि तदा तद्वर्त्तमानमवर्त्तमानविशेषघटितत्वेनैव
 तस्यावर्त्तमानत्वाद्दर्त्तमानस्यैवाध्यक्षविषयत्वादित्यर्थः ॥

मू० “कार्यसत्त्वकालश्च सासृष्ट्यभावात् तज्जननकाल इति
 तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात् ॥ प्राक्
 तदग्रहणेन च संस्कारसाचिष्यस्याध्यक्षसम्भवात् ॥ एवं
 च क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन किं मत-
 व्याप्तिग्रहात्तत्रानुमापि स्यात् ॥ तत्प्रतिबन्दी चानिर्व-
 चनीयवादिनि न स्थाने * क्वादाचित्कत्वानुपपत्त्या
 तद्ग्रह ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु यदा यत्कार्यमुत्पद्यते तदा तदुदितं कार-
 णत्वं वर्त्तमानत्वात् प्रत्यक्षं स्यादित्याहुयाह— “कार्यसत्त्वका-
 ला”इति । कार्योत्पत्त्यनन्तरं च प्रायभाक्कृपाभावादण्डस्यापि
 सामग्री विनाकृतस्य न जनकत्वमिति कथमध्यक्षता तस्य
 स्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशवत् संस्कारो-
 कारणत्वं प्रत्यक्षं तत्र स्यादित्याहुयाह— “प्रणि”ति । तत्त-
 तस्यमानविशेषं प्रति दण्डकारणत्वस्याननुभूततया संस्कारावि-
 षयत्वादित्यर्थः । ननु कारणत्वमनुमेयं स्यादित्यत आह— “ए-
 वेति”ति ।

अनुमानमपि प्रत्यक्षोपपत्तिः (१)मिति तदभावात्तस्याप्यभाव इत्य-
र्थः ॥ ननु कारणत्वग्रहणमन्तरेण परप्रतिपक्षार्थं तवापि वा-
च्यवहारो वा तोयपानादौ प्रवृत्तिर्वा कथं स्यादित्यत आ-
ह-^d “प्रतिबन्धी”ति । न स्याने नोचितेत्यर्थः । प्रतिबन्धि-
समूहस्य कृतत्वादिति भावः ॥ अर्थोपपत्तिं कारणत्वे शङ्कते-
“कादाचित्कत्वेने”ति ॥

मू० “वैयधिकरण्यात् ^bकथमपि सामानाधिकरण्ये तदुप-
पादकस्योपपायवदनुपपत्तावविशेषादविश्रान्तेर्ना-
नादित्वेनापि शक्योपपादना ^cवैयधिकरण्येऽप्युपपा-
द्यासंबन्धश्चेदनियमः संबन्धश्चेदविश्रान्तिरिति ॥

टी० ॥ यदि कारणत्वं न स्यात्तदा कार्याणां कादाचित्क-
त्व न स्यादित्यर्थोपपत्तिरुपपाद्य कादाचित्कवैयधिकरणस्योपपा-
दकस्य कारणत्वस्य कल्पनायां कथं प्रभवेत् । अन्यथा देवदत्ती-
यगृहासत्त्वे न यज्ञदत्तबहिःसत्त्वमपि कल्पनीयं स्यादित्या-
ह-^a “वैयधिकरण्यादि”ति । ननु कार्ये यत्कादाचित्कत्वं
धर्मः स कार्यस्य सकारणत्वं सामानाधिकरणमेवाक्षिपतीत्याश-
ङ्क्याह-^b “कथमिति”ति । एवं सकारणत्वमपि स्वकीयं सकार-
णत्वं सामानाधिकरणमाक्षिपेदित्यनवस्था । नहि परस्तत्रानुप-
पत्तिं न ब्रूयात् कार्येण कारणमाक्षेप्यं तेन तेनापीति वानवस्था ।
नच तत्रानादित्वं परिहारस्तत्रापि प्रमाणस्य वाच्यत्वात्
बीजाङ्गुलीदिदर्शनात्तदन्यथानुपपत्तिश्च नानादित्वे प्रमाणम् ।
कार्यकारणभावानुपपत्तेरेवमपाद्यमानत्वादिति भावः । वैयधिक-
रण्ये दोषान्तरमाह-^d “वैयधिकरण्येऽपी”ति । उपपाद्योपपा-
दकयोः संबन्धेऽर्थोपपत्तिरनुपपत्ता अर्थोपपत्त्याभासानवकाशात्संब-
न्धश्च तयोः संबन्धान्तरनियत एव । अन्यथा पुरनरविशेषादर्थो-
पपत्त्याभासानवकाश एवेति संबन्धाविश्राम एवेत्यर्थः । अवैयधि-
करण्येऽपीत्यकारप्रश्लेषेण केचिद् व्याचक्षते संबन्धासंबन्धविक-
ल्पस्तत्रापि तुल्य एव ।

(१) क्वचित्तु प्रत्यक्षजन्यमिति पाठः ।

“तस्ये”ति । अनुमेयहेतुत्वे इति बहुव्रीहिः (१) ॥ ८ “तद्व्य-
 त्वसिद्धिरिति । व्यञ्जकापेक्षया कारणत्वस्यान्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
 यदि प्रत्यक्षस्य कारणत्वं विषयः स्यात्तदा तद्वृष्टान्तेन
 व्योमादावपि व्यञ्जकातिरिक्तं कारणत्वमनुमेयं तत्र यदि
 कारणत्वमनुमेयं तदा प्रत्यक्षस्यापि व्यञ्जकभिन्नकारणत्व-
 विषयत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति परिहरति-। “अन्यो-
 न्ये”ति । दोषान्तरमाह-। d “तस्य चे”ति । कारणत्वं
 दण्डादौ यदि नित्यं तदा सर्वदा करोतीति मतिः स्यात् अनि-
 त्यत्वे तु तदुत्पत्तेः पूर्वं कारणत्वं न स्यात् तथाच तदुत्प-
 त्तिरपि (२) न स्यादित्यर्थः । ननु कारणत्वमनित्यमपि न
 जायते एवेत्यत आह-। e “तथापी”ति । दोषान्तरमाह-
 f “व्यावृत्तेष्विति । घटादिकारणेषु दण्डादिष्वेकमनुगत-
 कारणत्वं चेत्तदा दण्डादेः सकलकार्यकारणत्वापत्तिः । नहि गौ-
 कञ्चित्प्रत्यगौरित्यर्थः ॥

सू० * “प्रतिकार्यव्यक्ति तत्पृथक् ? *—इति चेन्न, सा-
 धारणस्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादिकारणा-
 त्मतयानुवृत्तौ घटकारणत्वस्यापि स्तम्भकारणत्वा-
 पत्तेः * कारणत्वमात्रेण तदनुगतं रूपं न घट-
 कारणत्वादिना ? *—इति चेन्न, घटादिविशेषानु-
 पहितकारणत्वमात्रस्य किं प्रतीत्य निर्देश्यस्य स-
 द्भावे प्रमाणाभावात् अन्यथा यदि किञ्चित्प्रति-
 कारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मः स्यात्तदा
 तस्या एव व्यक्ते किञ्चित्प्रत्यकारणत्वादकारणत्व-
 मपि रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वा-
 ध्यासाद्देनैकमात्रमेवोच्छिद्येत् ॥

टी० ॥ कारणत्वं घटादिप्रत्येकरूपितमेवेत्याशङ्कते-।

(१) अनुमेया हेतुता येनेति बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

(२) तदुत्पत्तिः = कारणत्वस्योत्पत्तिरित्यर्थः ।

“प्रतिकार्यव्यक्ती”ति । अनुगतप्रतीतिसाहचिकमनुगतं यत्कारणत्वं तद्यदि घटादिप्रतियोगिकत्वविश्रान्तमेव तदा घटकारणमेव पटादिकारणं स्यादित्याह—। ^b“साधारणस्यापी”ति—। ननु कारणत्वमन्यदन्यच्च घटकारणत्वमिति सामान्यविशेषरूपतया घटकारणमेव स्तम्भादिकारणं कथं स्यादिति शङ्कते । “कारणत्वे”ति । कारणपदार्थः न प्रतियोगिक एव प्रतीयत इति निष्प्रतियोगिककारणत्वसामान्यमप्राणिकमेवेति परिहरति—। ^d“घटादी”ति कारत्वसामान्याङ्गीकारे दण्डमाह—। “अन्यथे”ति । कथं विशेषोपहितकारणत्वमेव यदि कारणत्वं तदा कार्यविशेषे तदकारणत्वमपीति कारणत्वाकारणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्स्वतोऽपि दण्डो भिन्नः स्यादित्यर्थः ॥

सू० “किञ्च कार्यव्यक्तेः कारणमस्ति न वा ? । न चन्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः । अस्ति चेत्किं तत्कारणम् ? । ^{b*} व्यक्तिविशेष ? *--इति चेन्न, ^e पूर्वादिभावस्य रासभादिसाधारणत्वात्तां कार्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं तत्कारणत्वं ^d * स्वरूपमेव ? *--इति चेन्न, तस्य व्यावृत्तत्वात् ^e तस्य^(१) तत्कारणत्वमेव चा^f तदात्मनं तत्कारणत्वविरोधात् ^g तत्कारणत्वस्य च समवाय्यसमवयिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण्यात् ^h अनेकस्य चैकानुगतबुद्धिव्यवहारनिमित्तत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् ॥

टी० ॥ ननु घटस्य कारणमस्ति न वा ? । अन्त्ये नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यस्यानपेक्षणादिति नित्यसत्त्वासत्त्वा-न्यतरप्रसङ्गः । यदि च घटव्यक्तेः कारणमस्ति तदा तत्स्वरूपं वक्तव्यमित्याह—। ^a “किञ्च”ति । न तु दण्डादिव्यक्तिविशेष एव घटव्यक्तिकारणमिति शङ्कते—। ^b “व्यक्तिविशेष इति । भवतु व्यक्तिविशेष एव कारणं तथापि तस्या दण्डादिव्यक्तिविशेषस्य

(१ तस्या दण्डव्यक्तेः घटकारणत्वे इत्यर्थः ।

घटव्यक्तिविशेषं प्रति किं कारणत्वमिति पृच्छति-। ^a“पूर्वादि-
भावस्ये”ति । तद्व्यक्तिपूर्वसत्त्वमात्रं रासभादावतिव्याप्तमिति
तद्वाच्यमित्यर्थः ॥ ननु दण्डादिस्वरूपमेव तदिति शङ्कते-
^d“स्वरूपेति । तदण्डस्वरूपं चेत्तदा चक्रस्वरूपं घटव्यक्तिकारण-
न स्यादिति परिहरति-। ^e“तस्ये”ति ॥ ^f“अतदात्मनामिति”ति ।
अण्डात्मनां चक्रात्मनामित्यर्थः ॥ नन्वेकमेवैककार्यकारणमित्या-
शङ्क्याह-। त“त्कारणतस्ये”ति । ननु प्रतिस्वं व्यावृत्तमेव
दण्डादिस्वरूपं घटकारणत्वानुगतव्यवहारं कुर्यादित्याशङ्क्या-
ह-। ^g“अनेकस्य चे”ति । एवं सति गवाकारानुगतसतिरपि
व्यक्तिभिरेव स्यात् किं गोत्वेनेत्यर्थः ॥

सू० * नियतपूर्वभावित्वम् ? *--इति चेन्न, ^b व्याप्य-
र्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वत्र व्यक्तावसम्भवात् पूर्व-
मात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् * तज्जातीयं प्रति नि-
यततज्जातीयत्वम् ? *--इति चेन्न, ^d तस्य तज्जा-
तीयव्यवत्थन्तरसाधारण्यात् ^e * नियततज्जातीयत्वे
सति तत्पूर्वत्वम् ? *--इति चेन्न, ^f तत्समानका-
लोत्पत्तिककार्यव्याक्तशतसाधारण्यात् ^g तथाभ्युप-
गमे चैकसमवायादिनाशे सर्वतत्कार्यनाशप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ननु घटनियतपूर्वभावित्वमेव रासभादिव्यावृत्त
घटकारणत्वमिति शङ्कते-। ^a “नियते”ति । एकघटव्यक्तिनि-
रूपितनियमस्य तत्कारणव्यक्तिषु निरूपयितुमशक्यत्वात्सामा-
न्यद्वयावच्छेदेनैव नियमनिरूपणादिति परिहरति-। ^b “व्या-
प्यर्थस्ये”ति ॥ ननु घटत्वावच्छिन्नकार्यं प्रति दण्डादीनां
नियतपूर्ववर्तित्वं सुग्रहमेवेति शङ्कते-। ^c “यज्जातीयमिति”ति ।
एवं सत्येकघटव्यक्तिकारणत्वमपरघटव्यक्तिकारणोऽपि गतमिति
व्यक्तिविशेषकारणत्वाभिधानाय प्रवृत्तस्तज्जातीयकारणत्व-
मात्रमभिधत्सद्व्यवसंबन्धमिति परिहरति । ^d “तस्ये”ति
घटनियतपूर्ववर्तिजातीयत्वे सति तद्व्यवसंबन्धमिति तद्व्यव-
संबन्धमिति तद्व्यवसंबन्धमिति तद्व्यवसंबन्धमिति तद्व्यवसंबन्धमिति

कारणत्व
मिति प्रस
वायमाने
घटकार
माने”ति
को दोष
कारणस
सू० “ त
ती
मि
चि
त्व
त
त
व
फि

एकोऽ
“त
खण्ड
वायि
किञ्चि
कारण
यमय
यत्प
शङ्कते
चैव
ननु

कारणत्व न च घटान्तरकारणेषु व्यक्तिविशेषपूर्वसर्वमिति
मातिप्रसङ्ग इति शङ्कते-। ८ “नियते”ति । एकस्मिन् घटे
जायमाने यत्र शतं घटा जायन्ते तत्रोक्तरूपमेकघटकारणत्वमप-
रघटकारणे गतमित्यतिप्रसङ्ग एवेति परिहरति-। ९ “तत्स-
माने”ति । नन्वेकं कपालं भवतु समानकालीननानाघटकारणं
को दोष इत्यत आह-। ९ “तथे”ति । आदिपदादसमवायि-
कारणसङ्ग्रहः ॥

मू० “तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जा-
तीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुतया प्रत्येक-
मिलितसामग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यवत्यभेदप्रतिव्य-
क्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्गश्च ८ समवायित्वं प्र-
त्यपि साधर्म्यानुवधायिनि नियमेत्यापत्तेः ८ व्यावृ-
तत्वे चानियमात् * ८ नियततज्जातीयत्वे सति
तत्सादेश्यम् ? * इति चेन्न, ८ समवायिदेशापेक्षया
कार्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युपगमात् ९ संयो-
गिदेशापेक्षया गुणादावसम्भवात् ॥

टी० ॥ समानकालोत्पत्तिकनानाघटसामग्रीणामनेकत्वे

एकोऽपि घटोऽनेकः स्यादेकत्वे खानेकोऽप्येकः स्यादित्याह-
८ “तत्कालतज्जातीये”ति । इदानीं समवायिकारणं विशिष्य
सप्रवृत्ति-। ८ “समवायित्वमिति”ति । पटं प्रति तन्तुत्वेन सम-
वायिकारणत्वे सर्वेषां तन्तूनामेकपटसमवायित्वापत्तिः तथाच
किञ्चित्तन्तुनाशे सर्वपटनाशः स्यादित्यर्थः । तत्तन्तुत्वेन तु
कारणत्वं दुर्ग्रहमित्याह-। ८ “व्यावृत्तत्वे”ति । अनियमान्नि-
यमग्रहाभावात्सामान्यावच्छेदेनैव तत्तद्ग्रहादिति भावः । ननु
यत्पटसमानदेशो यः तन्तुः स तत्पटसमवायिकारणमिति
शङ्कते-। ८ “नियतेति”तन्तुपटयोरेकत्रांशे वृत्तौ सादेश्यं स्यात्-
चेवं त्वयाभ्युपगम्यते इति परिहरति-। ८ “समवायी”ति ।
ननु समवायेन सन्नन्धेनावयवावयविनोः सादेश्यं न ब्रूमः

किन्तु संयोगेन तथा च तन्तुप्रटयोर्भूतले सादेश्यं सम्भवत्येवेत्याशङ्क्याह—। ^f“संयोगी”ति । एवं सति गुणकर्मणोः समवायिकारणासङ्ग्रहः तयोस्संयोगाभावादित्यर्थः ॥

सू० “यथाकथञ्चित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वाद् दृष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति सर्वकार्यसामग्र्याः कारणत्वापाता ‘तत्पूर्वभावनियमादेस्तुल्यत्वात्’ अनुगते च रूपेण्वयव्यतिरेकसम्भवात् व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्यत्वकारणत्वा-पत्तेः तद्भूतसामान्ययोरन्वयव्यतिरेकादिनियमः व्यक्तयोश्च कार्यकारणतेति लक्ष्यलक्षणभाववैयधिकारणत्वात् ॥

टी० ॥ नन्ववयवाव्यविनोरिव गुणगुणिनोरपि कथञ्चित्सादेश्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह—। “यथाकथञ्चिदि”ति । किञ्च त्वयाऽदृष्टादीनां भिन्नदेशानामपि नियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वेन कारणत्वमभ्युपगम्यते इति सर्वत्र सर्वं कारणं स्यादित्याह—। ^b“अदृष्टादेरिति”ति । “पूर्वभावे”ति । वाराणसीवर्त्तिदण्डस्य पाटलीपुत्रीयपटजातीयपूर्ववर्त्तित्वेन कारणत्व स्यात्सादेश्यत्वस्य त्वयैव तिरस्कृतत्वादित्यर्थः । किञ्च दण्डवर्त्तिकघटव्यक्तयोः कार्यकारणभावो न स्यादेव पूर्ववर्त्तितानियमस्य सामान्यद्वयमात्रविश्रान्तत्वादित्याह—। ^d“अनुगते”इति । ननु निर्विशेषं न सामान्यमिति सामान्यावच्छेदेनापि व्यक्तीनामेव कारणत्वं पर्यवसन्नमित्याशङ्क्याह—। “तद्गते”ति । सामान्ययोर्नियतपौर्वापर्यलक्षणं कार्यकारणभावलक्षणं दण्डघटादौ लक्ष्ये नास्तीति वैयधिकरणमित्यर्थः ॥

सू० ^a“सामान्याकारेण प्रविष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्याकारणत्वं” ^bसामान्याकारेण च पूर्वकार्यत्वं ^cद्रव्यसामग्र्यां वृक्षसामग्र्यां शिंशपासामग्र्यां च पृथग्व्यक्तिजननापातः ^dपृथगेव तासां सामग्री-

त्वात् सर्वासां च व्यक्तित्वं प्रत्येव जनकत्वात् द्रव्य-
त्वादीनामजन्यत्वात् ॥

टी० ननु तथापि घटजातीयनियतपूर्ववर्तित्वमेव कार-
णत्वं प्रमाणेन सामान्यस्य परिच्छेद्यमिति विशेषयोरपि कार्य-
कारणभावः स्यादेव विशेषगर्भत्वात् सामान्यस्येत्याशङ्काह-
० "सामान्याकारणे"ति । एवं सति विशेषः (१) कारणं न स्या-
देव कारणताग्राहकप्रमाणस्य विशिष्टे एव प्रवृत्तेः सामान्यवि-
शिष्टं वस्तुवन्तरमेव कारणं तन्न दण्डादिरित्यर्थः ॥ ८ "सामा-
न्याकारणे"ति । पूर्वमत एव कार्यत्वं स्यादिति सत्कार्यवादा-
पत्तिरथवा पूर्वमत एव घटस्य भाविदण्डकार्यत्वं स्यात् (२) इत्यर्थः ।
किञ्च द्रव्यं वृक्षः शिशपेति सामानाधिकरण्याप्रत्ययो न स्यात्सा-
मग्रीत्रयेण कार्यत्रयजननमस्मवादित्याह- । ० "द्रव्यसामग्री"-
ति । अत्र हेतुमाह- । ८ "पृथगेवे"ति । ननु सामग्रीत्रयेण वृक्ष-
त्वशिशपात्वादिधर्मत्रयं पृथगेव क्रियते व्यक्तित्वभिननेत्येत्याश-
ङ्काह- । ० "सर्वामामि"ति । सामान्यत्रयमजन्यमेव तेन तदभेदा-
नापाद्यते किन्तु व्यक्तिभेद एव सामग्रीभेदादापाद्यत इत्यर्थः ॥

म० * शिशपासामग्री वृक्षसामग्रीसहिताया एव साम-
ग्रीभावान्न पृथक् शिशपाव्यक्तिः ? *-इति चेन्न,
वृक्षसामग्री शिशपासामग्रीमतीत्यापि शालताला-
देवृक्षस्य जननात् पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः
० * सापि शिशपासामग्रीतन्मिलितजनिकेति न
व्यक्तिभेद ? *-इति चेन्न, ^d शिशपार्थातिरिक्तवृक्षा-
र्याभावापत्तेः वृक्षशिशपासामग्रोरेकीभूतयोजनना-
विशेषा वृक्षसामग्री च वृक्षजनन एव कथं क्वचि-
च्छिशपासामग्रीं क्वचित्तमालसामग्रीमपेक्षत इति
स्यात् ।

(१) विशेषः=विशेष्यविशेष इत्यर्थः । यद्वा विशेष इत्यत्र स्थाने
विशेष्य इत्येव सर्वत्र पाठ उचितः ।

(२) स्यात्, तस्यापि दण्डत्वधर्माऽक्रान्तत्वादिति भावः ।

टी० ॥ ननु शिंशपासामग्री वृक्षसामग्रीमिलितैव कनि-
केति शिंशपा कथं वृक्षभिन्ना स्यादित्याशङ्कते-। ^a“शिंशपे”ति ।
शिंशपा सामग्रीसाहित्यनियम इति परिहरति-। ^b“वृक्षसाम-
ग्री”ति ॥ ननु तमालादौ शिंशपासामग्रीमन्तरेणापि वृक्षसा-
मग्री भवतु किं तेन प्रकृते वृक्षसामग्रिता शिंशपासामग्रीमादायै-
वेति कथं व्यक्तिभेदः स्यादिति शङ्कते-। ^c“सापी”ति । सा शिं-
शपासामग्री वृक्षसामग्रीसाहित्यनियता चेत्तदा वृक्षसामान्यसा-
मग्रीतेऽपि प्रकृते वृक्षसामग्री तत्राभिन्नैव वाच्या तदा तदेकव-
त्तगतं वृक्षत्वं शिंशपात्वं चाभिन्नमेव स्यात्तत्र वृक्षसामग्राः
सामान्यसामग्रीत्वभावादिति परिहरति-। ^d“शिंशपार्थ”ति ।
किञ्च शिंशपातमालसामग्रीमिलिता वृक्षसामान्यसामग्र्यपेका
कथं तिष्ठेद्येन शिंशपातमालयोर्द्वयोरपि वृक्षत्वाविशेषः स्या-
दित्याह-। ^e“वृक्षसामग्री चे”ति ॥

सू० एकस्य वृक्षलक्षणस्य कार्यस्य सामग्रीभेदे स्वरूपभे-
दापातात् ^fअनुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथग्वृक्ष-
व्यक्तेः पृथक् शिंशपादिव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि
स्वयमूहनीयं नियमे च प्राक्कालतयाभिधीयमाने
प्रागित्यस्य व्यवच्छेदौ वर्तमानभविष्यत्कालौ प्रा-
क्कालश्च व्यवच्छेदकौ विवेचनीयः । नच तद्वि-
वेचनं शक्यं * वर्तमानादिबुद्ध्य एव स्वविषयवै-
चित्र्ये प्रमाणम् ? *-इति चेन्न, तथाहि वर्तमाना-
दिबुद्धेरेव को विषयः कालविशेष इति चेत्कालस्य
विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा ? । नाद्यः ।
कालस्य भवद्विरेकत्वाभ्युपगमात् ॥

टी० ॥ ननु भवतु वृक्षसामग्र्या अपि विशेषसामग्रीद्वयभे-
देन भेदः को दोष इत्यत आह-। ^a“एकस्ये”ति । विशेषद्व-
यसामग्रीतः सामान्यसामग्री भिन्नैवेत्यत आह-। ^b“अनुगता-

या' इति
येतेत्यर्थ
दार्थं ख
द्यामती
भावः

एव का
दिप्रती
“ने”

सू० अ य

पु
मि

प्र

इ

स्

य

र

ए

प्र

व

त

एकस्य

प्रतीति

चे”ति

दोषाज्

वे”ति

स्यादि

या"इति । तथा सति विशेषद्वयातिरिक्तं वृत्तरूपं कार्यमनुभू-
येत्यर्थः । प्रोक्तालीनतायां कारणस्य नियम उक्तस्तत्र पूर्वप-
दार्थं खण्डयति- । "नियमे चे"ति । तदनिरुक्तौ तद्व्यवच्छे-
द्याप्रतीतौ विशेषणमफलं स्यान्नक्षणं च दुरवधारणमापद्येतेति
भावः ॥ ननु विषयवैचित्र्याधीनमित्यतीतत्वेन प्रतीयमान
एव कालः पूर्वकाल-इति सुवचनमेवैतदित्याह- । "वर्तमाना-
दिप्रतीतिविषयमेव न विद्म इति सोऽवश्यं निर्वाच्य इत्याह- ।
"ने"ति ॥

म० "य एव च कालो वर्तमान इति प्रतीयते स एव
पूर्वं भावीति पश्चाद्भूत इति च न प्रतीयेत *
त्रिविधस्वभाव एवासौ ? *--इति चेन्न, भेद-
प्रसङ्गात् ° व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च ° यदैव वर्तते
इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तो वर्त्तिष्यते इति प्रत्ययः
स्यात् ° द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयतां * सूर्यादिक्रि-
यासंबन्धभेदः स ? *--इति चेन्न, ° भूतभविष्यतो-
रपि क्रियासंबन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् ° य
एव दिवसः सूर्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तते इति
प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते
वत्सर्गान्निति च । नहि निर्विशेषस्य कालस्य तदती-
तत्वं वा किन्तुपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य ॥

टी० ॥ एकत्वाभ्युपगमे दोषमाह- । "य एवेति ।
एकस्य विरुद्धत्रैविध्यानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु स्वभाव एवास्य
प्रतीतिबलात्रिविध इति न विरोध इति शङ्कते- । ° "त्रिवि-
धे"ति । एकस्य विरुद्धस्वाभाठ्यानुपपत्तेरिति परिहरति । नेति ।
दोषान्तरमाह- । ° "व्यवस्थे"ति । तदेव दर्शयति- । ° "यदै-
वे"ति । वर्तमान एवातीतत्वादिनापि भासेतेत्यव्यवस्थितिः
स्यादित्यर्थः । औपाधिकत्वे दोषमाह- । ° "द्वितीय"इति । वर्त्त-

मानत्वमात्रं प्रतिनियतस्यो^(१)पाधेरभावात्साधारणेन चोपा-
धिना नियतप्रतीतिप्रयोगयोरनुपपत्तिरित्याह—। “भूतभवि-
ष्यतोरपी”ति । भूतभविष्यतोरप्यनौपाधिकत्वमित्याह—। “भू-
ष्ये”ति ॥

मू० “येनैवासौ पूर्वं दिनान्तराद्ध्यवच्छिन्नो वर्त्तत इति
प्रतीतस्तेनैवोपाधिना तत एव ध्यवच्छिन्नो वर्त्त-
इति वर्त्तस्यत इति च कदाचिज्ज्ञायते * ननु
सत्यमेतत्परं यदा तदुपाधिसंबन्धोऽस्य स्वरूपेणाव-
तिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययो यदा स एवविनष्टो
भवति तदा भूतप्रत्ययो यदानागतस्तदा भविष्य-
त्प्रत्यय इति * नैतस्मिन्, यदा च लटो विवक्षितोऽ-
तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानोपायत्वमित्यात्माश्रया-
नवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः ^dविनष्टादिशब्दाश्चातीता-
दिपर्यायाः तेषां सर्वेषामेवार्थं निरूप्यमाणे तत्त-
ध्यपतितमेकं शब्दं प्रयुज्य तन्निरुक्तिं कुर्वाणः श्ला-
घनीयप्रज्ञो मातापितृमानसि * क्रियावच्छिन्नः का-
लो वर्त्तमानः तत्प्रागभावाच्छिन्नो भूतः तत्प्रध्वं-
सावच्छिन्नो भविष्यन् ? *-इति चेन्न, प्रतीताना-
गतप्रतीतिकालेऽपि क्रियावच्छिन्नः प्रतीयत इति
वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् ।

टी० ॥ वर्त्तमानोपाधेरभिन्न एवोपाधिर्भूतभविष्यतोर-
पीत्याह—। “येनैवे”ति । तथाच वर्त्तमानबुद्धिरेवातीतादिसु-
द्धिरपि स्यात्तदुपाध्यवच्छेदरूपविषयाविशेषादित्यर्थः । ननुपा-
धेरैकत्वेपि तद्वर्त्तमानातीतानागतत्वेः प्रत्ययवैचित्र्यं स्यादिति
शङ्कते । “नन्वि”ति ॥ “नैतदि”ति । स्वरूपेणावतिष्ठमान इति
शानच्स्थानिने लट इत्यर्थः । यदि तेनैव वर्त्तमानेन तन्निरूपणं
तदात्माश्रयो वर्त्तमानान्तरेण चेत्तदानवस्थेत्यर्थः । आत्माश्रया-

नारमाह—। ^d“विनष्टा”दीति । विनष्टो ह्यनीत एवाच्यते तथा-
वात्माश्रय इत्यर्थः वर्तमानादिव्यवहारोपाधिभेदं प्रति नियत-
माह—। “क्रिये”ति । कालस्यैक्यादेकस्यैव क्रियातत्प्रागभाव-
तत्प्रध्वंसभावच्छेदसम्भवे वैचित्र्यानुपपत्तिरिति परिहरणम् । यद्वा
क्रियापदेन क्रियामात्रमिधीयते तथाच क्रियाप्रागभाववच्छि-
न्नाऽपि^(१) किञ्चित्क्रियावच्छिन्नो भवत्येवेति नैतत्कृतमपि वैचि-
त्र्यमित्यर्थः ॥

सू० “क्रियानवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसभाववच्छेदा-
नुपपत्तेः ^bप्रागभावश्च प्रागर्थानिरुक्तौ कथं तदुर-
धिगमः ^cप्रध्वंसस्यापि प्रागभावात्कथं विशेषो व-
क्तव्यः * अभावो विनाशी प्रागभाव उत्पत्तिमान्
प्रध्वंस इत्यनयोर्विशेषः ? *-इति चेन्न, ^dको हि
प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशीत्युच्यते । यदि
प्रतियोगिभूतो घटादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभावव-
त्प्रतियोगीति सोऽपि विनाशी प्राप्तः उत्पत्तिमांश्च
प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः । यद्यसावसतः
सत्त्वं ^eतच्च सामान्यं तदाऽभावेऽसम्भव एव । अथ
स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः ^fतस्यापि कदा-
चिदसत्त्वा ^gतत्पूर्वमसतः पश्चात्सत्त्वं विवक्षितम् ? *-
इति चेन्न, पूर्वदानीं पश्चादर्थस्यैवानिरूपणात् ^hएतेन
कारणावच्छिन्नं सत्त्वमुत्पत्ति रित्यपिनिरस्तम् ॥

टी० ॥ तदेवाह—। “क्रियानवच्छिन्नस्ये”ति । प्राक्काल
एव निरूप्यते प्राक्कालवत्त्वभाव इत्यात्माश्रय इत्याह—। ^b“प्रा-
गभावश्चे”ति । प्रध्वंसोपि प्रागभावादभिन्न एवेति भूतभवि-
ष्यतेर्नोपाधिवैचित्र्यमित्याह—। “प्रध्वंसस्यापी”ति । विना-
शीति विनाशवान् विनाशश्च प्रतियोग्येव प्रागभावस्यैव प्रध्वं-

(१) क्रियाप्रागभाववच्छिन्न इत्युपलक्षणं क्रियाध्वंसावच्छिन्नोऽपी-
त्यपि ज्ञायम् ।

सस्यापि सप्रतियोगि कृत्वमेव विनाशित्वमित्याह-। ^d“को ही”
ति । “तच्च सामान्यमि”ति । सत्तेत्यर्थः ॥ ^f“तस्यापी”ति । उक्त-
रकाले सत एव पूर्वकाले सत्त्वादित्यर्थः । ^g“पूर्वमसत्”इति ।
प्रागभावस्य तु पूर्व स्वरूपः स्वमेवेत्यर्थः । ^h“एतेने”ति । प्राग-
भावे कारणावच्छेदाभावाज्ज्ञोत्पत्तिरित्यर्थः ।

सू० “पूर्वापरनिर्वचनमन्तरेण कारणायां निर्वचनादस्तु
तावदतीतानागतयोर्यथातथा निरुक्तिः * यत्कि-
यावच्छिन्ने यः कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्तमानो
न त्वन्यापेक्षया ? *-इति चेन्न, तदपेक्षयेति कोऽर्थः
^bकिं तदुपधानेन उत तदवधिकतयोत तत्प्रतियोगि-
कतया उत तेन प्रकारेणेत्येव ? । नाद्यः ‘तदुपाध्यव-
च्छिन्नस्यातीतातानागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि त-
स्येत्यसकृदुक्तत्वात् ^dनापि द्वितीयः । अस्मादयं दीर्घ
इतिवदस्मादयं वर्तते इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रती-
यमानत्वात् । तसर्वदैव च त्रिविधावध्यपेक्षयासीदस्ति
भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ अलिदेश्यं दर्शयति-। “पूर्वे”ति । अपरेणि स-
म्प्रातापातं कार्यं पर्ववर्तिन्यं का णत्वं कार्यत्वं चापरकालव-
र्तित्वमिति परस्परयापरकालस्यापि कारणत्वनिरूपकत्वमिति
तात्पर्यम् । न त्वन्यापेक्षयेति । न स्वानवच्छेदकापेक्षयेत्यर्थः ॥
^b“किमि”ति । क्रियाया उपाधित्वमवधित्वं प्रतियोगित्वं
वेति विकल्पार्थः । तत्क्रियोपहितस्यैवातीतत्वननागतत्वं चेत्य-
विशेषः । कालस्यैकत्वादित्याह-। “उपाध्यवच्छिन्नस्ये”ति ।
क्रियाया अवधित्वे दोषमाह-। “नापी”ति । किञ्च यथाव-
धिर्वर्तमानत्वे तथा तत्प्रागभावप्रध्वं साववधी भूतविषयतो-
रपि स्यातां तैश्चावधिमिरेक एव कालस्तत्तत्प्रत्ययविषयः
स्यात्तदावर्तमान इतिवत्तद्देवाभीष्टविषयतीत्यपे प्रत्ययः स्यादित्य-
व्यवस्था भवेदित्याह-। “सर्वदैवे”ति ॥

सू० “अतः
प्रती-
विष-
कार-
मान-
शेष-
याव-
टी-
भवत्येव
पष्ठया प्र-
न स्यात्
नत्वे य-
एवं क्रि-
अतीतान-
रपि वर्त-
वर्तमान-
स वर्त-
वि”ति
च्छेदः
प्रतीयेत
ति । त-
इत्यतः
सू० “क-
रस्-
त-
ग्र-
प-
(१)

सू० अत एव न तृतीयः । नापि चतुर्थः । ^bअतीतानागत-
प्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वत्तमानप्रत्यय-
विषयत्वप्रसङ्गात् * नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः प्र-
कारोऽतीतानागतकाले वर्तते ? *-इति चेन्न, ^dवर्त-
मानताया अद्याप्यनिरूपणेन वर्तते इति उक्त्वा वि-
शेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् *तत्क्रियाकाले तत्क्रि-
यावच्छिन्नः कालो वर्तमान ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ ^a“अत एवे”ति । तथाप्रतीत्यभावादेवेत्यर्थः । ननु

प्रत्ययेव तस्यायं वर्तमानः कालः तस्यायमतीत इत्यादिप्रतीतिः
पृथगपि प्रतियोगित्वस्यैवाभिधानादिति चेन्न । घटो वर्तते इत्यादि
न स्यात् । किञ्च क्रियाया एव प्रतियोगित्वे घटादेःपि वर्तमा-
नत्वे ग्रह्ये क्रियामात्र एव ^(१)प्रतियोगित्वं स्फुरेदिति भावः ।
एवं क्रियायाः प्रकारत्वेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ^b“अतीतानागते”ति ।
अतीतानागतया च क्रियावच्छिन्नः स एव काल इति तयो-
रपि वर्तमानत्वेन भानं स्यादित्यर्थः । यदा क्रियावच्छेदः प्रकारो
वर्तमानस्तदा तथाप्रत्ययं करोति तदतीतत्वादिदशायां च न
स वर्तमान इति न ताद्रूप्येण प्रतीतिरिति शङ्कते- । ^c“नासा-
वि”ति । यदि वर्तमानत्वं परिच्छिन्नं ^(२) स्यात्तदा क्रियाव-
च्छेदः प्रकारो यदा वर्तते इत्युक्त्यातीतानागतयोर्विशेषः
प्रतीयेत तदेवाद्यापि न परिच्छिन्नमिति परिहरति- । ^d“ने”
ति । तत्क्रियावच्छिन्नः कालः इत्युक्ते अतीतादावपि प्रसङ्ग
इत्यत उक्तं तत्क्रियाकाले इति ॥

सू० “कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात्कालान्त-
रस्यानभ्युपगमात्तस्यैव कालस्य तदाश्रयत्वे व्यक्तमा-
त्माश्रयत्वापत्तेः* ^bस्यादेतत् । ग्राहकविज्ञानविषयो
ग्राहकविज्ञानाश्रयश्च कालो वर्तमानः वर्तमानो-
पाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वस्तत्प्रध्वंसाभावव-

(१) क्वचित् क्रियाया सधेति पाठः (२) परिच्छिन्नम्=प्रवधुतम् ।

च्छिन्नश्चानागतः प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था प्राग्व्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्यमादाय लक्षणमनागतव्यवस्थानिदानभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्य ? *-इति । सैवं,

टी० ॥ “कालस्य कालाश्रयतये”ति । यद्यपीदानीं काल इति प्रतीत्यनुरोधात्कालेऽपि । कालः स चात्माश्रयतया यद्यपि न स्वरूपे तस्य तथाप्युपाधिविशिष्टे केवलः केवले चोपाधिविशिष्ट इति सम्भवत्येव काले कालः । किञ्च स्थूणेपाध्यवच्छेदेन सूक्ष्मोपाध्यवच्छेदः कालः सम्भवत्येष भवति हि दिशः सुहूर्त्तमित्याद्याविधा तथापि तत्राप्यतीतादिविशेषको प्रयोगो (१) नास्तीति भावः । वर्तमानविषयकज्ञानाश्रयः कालो वर्तमानः एवं तदतीतत्वाद्यपि निर्वाच्यमिति शङ्कते-। ७ “स्यादेतदि”ति । ननु प्रागभावप्रध्वंसावेव दुर्वचादित्यत आह-। ० “प्रागभावप्रध्वंसयोरिति । व्यवस्थानलक्षणं कार्यमादायेत्यर्थः । यदा कार्यपदेन प्रतियोगीत्युच्यते तथाच प्रतियोगिजनको ज्ञातः प्रागभाव इत्यर्थः ॥

सू० ॥ ज्ञानाऽस्वप्रकाशतापक्षे स्वोपहितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्तमानताग्रहः ज्ञानान्तरेण च तथाग्रहे वर्तमानतावभासाङ्गीकारे तदासौ दृष्टो मयेति प्रत्ययस्य तदासौ मया दृश्यत इत्याकारतापत्तिः अत एव स्वप्रकाशपक्षेऽप्यनिस्तारः ७ यावानर्थः स्वप्रकाशे वर्तमानतयोक्तस्तावत एव परेण ग्रहणे व्यवभिवारा ८ त्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषये विशेषाभावा ९ त्वरूपमेव विशेषः ? *-इति चेत्,

(१) अतीतादिभ्यो वर्तमानस्य विशेषकेण भेदकेनोपयोगः सहाकारो नास्तीत्यर्थः । अतीतादिकालेति प्रसङ्गवारणमेतावतापि न भवतीति भावः ।

टी० ॥ *a* “ज्ञाने”ति । वर्तमानताग्राहकं ज्ञान स्वप्रका-
शमस्वप्रकाशं वा ? । अन्त्ये वर्तमानत्वग्रहो न स्यादेव तस्य
ज्ञानघटितत्वात् वर्तमानताघटकज्ञानानन्तरमुत्पन्नेनापि ज्ञानेन
यदि वर्तमानताय इत्तदा दृष्टं तन्मयेत्यत्रापि दृश्यते तन्म-
येत्याकारः स्यात् तदपगमेपि तथा तद्ग्रहस्येष्ट्यमाणत्वादि-
त्यर्थः । *b* “यावानर्थ” इति । ग्राहकज्ञानविषयो ग्राहकाज्ञाना-
श्रयश्चैक एव कालोतीतादिसाधारण इति सैवावयवस्या । किञ्च
पवेणाप्यतीतत्वादियग्राहकेणापि ज्ञानेनायमेवार्थो गृह्यत इति
तस्य वर्तमानग्राहकता नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु स्व-
प्रकाशात्मकज्ञानविषयत्वे सति तादृशज्ञानाश्रयत्वं विवक्षित-
मिति नोक्तदोष इत्याशङ्कते— । “स्वप्रकाशताया” इति । एता-
वताप्यतीतादिवैलक्षण्यमनिरुक्तमेवेत्यर्थः । ननु स्येनेव विषयी-
क्रियमाणं नञ्ज्ञानं वर्तमानत्वप्रत्ययं करोति नान्येनेत्यतीतादौ
कः प्रसङ्ग इति शङ्कते— । *d* “स्वरूपमेवे”ति ।

सू० “तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसभाव-
योश्च स्वरूपतो विशेषेऽपि ^bकतरो भूतव्यवहारस्य
कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्य-
भेदजनकतया च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्वप्रत्युक्तां पर्व-
तापरतानिरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानमिति ^cउं-
पाधिभेदाच्च कालभेदे योऽप्येकतयाभिमतः कालः
सोपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसङ्ख्योपाधिभेदसम्भवेन नाना
स्या ^dतत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनियम्यत्वा-
त्प्रतिज्ञास्वभावभेदवादिपक्षे च नानाक्षणेऽपि वर्त-
मानत्वादिव्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेना-
क्तोपाधिदोषग्रस्यैवापातादितः ^e* ननु तथापि
तावद्विषयभेदेनावश्यं भवितव्यं ^fप्रतीतिभेदस्य दुर-
पहवत्वा-

टी० ॥ चैवज्ञानस्य स्वप्रद्वार्यत्वे चैव वत्तमानताप्रत्य-
यो न स्यादिति परिहरति-। ^a“तस्ये”ति ॥ ^c“कतर”इति ।
लक्षणमन्तरेणा-एवम-भेदे^(१)त्यर्थः ^b“कायभेदे”ति । पूर्वपक्ष-
द्वत्त्वव्याहरणलक्षणं यथेति । एवापरभाषनिर्मुक्तिमन्तरेणाशक्य-
एवेत्यर्थः । उपाधयः । सर्वादि^(२)स्यन्दा बहव इति तमुपहितस्व-
कदेशे बहुत्वप्रसङ्ग इत्याह-। ^d“उपाधी”ति । नन्वेकेन केन-
चिहुपाधिनापहितत्वे नैकानानात्वमित्यत आह-। ^e“तत्रे”ति ।
ननु प्रतिलक्षणालखरूपभेदाधीनमेव वत्तमानादिव्यवहार-
चिह्नं स्यादत आह-। ^f“प्रतिज्ञे”ति । संशयखण्डन प्रस्तौ-
ति-। ^g“ननु तथापी”ति ॥ ^h“प्रतीतिभेदस्ये”ति । प्रतीति-
भेदवैलक्षण्यस्येत्यर्थः । विषयभेदमन्तरेण सर्वाः प्रतीतय एका-
काराः स्युरिति भावः

सू० दतः “सामान्यतः सिद्धौ विशेषतो विवेचनाशक्तौ
भेदे संशय एवास्ताम् ? *-इति चेन्न, संशयस्यापि
निर्वस्तुमशक्यत्वात् तथापि संशयस्य निश्चयात्कि-
मुपाधिकृतो विशेषः उत जातिकृतः ? । आद्ये किं
विषयविशेषेणोपाधिना उत कारणविशेषेण उता-
न्येनैव केनचि*संबन्धिना कृतः न तस्यानिवचनात्
* उभयोर्कोटिविषयः संशय*इति चेन्न, ^dकोटिद्वय-
मुज्ज्वयनिश्चयस्यापि संशयत्वप्रसङ्गत् । * प्रतीतिरेव-
नैव^(१)सु ? *-इति चेन्न, भेदाभेदप्रतीतीनां शाब्द-
स्वप्नादिप्रतीतीनां च तादृशासम्भवात् ^f*समुज्ज-
यप्रकाशे कोट्योरविरोधः प्रकाशते संशयेत् विरोध-
? *-चेन्न, पीतः शङ्ख इत्यादिषु पीतत्वशङ्खत्वदे-
भिर्ज्ञाश्रयतानियमं विरोधं जानतोपि प्रत्ययात् ॥

(१) अतस्याहमेव, तत्तु अशङ्कमेवेति वा पाठः ।

(२) आदिपदेन चन्द्रादयः ।

(३) एकस्मिन् धर्मिणीति शेषः ।

टी० ॥ “सामान्यतः” इति । प्रतीतिभेदान्यथानुपपत्त्या विषयभेदः सामान्यतः सिद्धोऽपि स्वरूपाभ्यासाभाववैधर्ष्याणां प्रत्येकमनुपपत्तौ तत्र सन्देह इत्यर्थः । यद्वा विषयभेदो घटादिव निर्वक्तुमशक्य इति सन्देह इत्यर्थः ॥ ^b “विषयविशेषे”ति । विरोधिनानाकोटित्वादित्यर्थः ॥ ^c “कारणविशेषे”ति । असानध्यमंजानादित्यर्थः । स्यात्पुरयं पुरुषश्चेत्यत्रातिव्याप्तिमात्रम् । ^d “कोटिद्वये”ति ॥ “भेदाभेदे”ति । भिन्नो यमभिन्नश्चेति मते तादृशप्रतीतिसम्भवात् भिन्नोयमभिन्नश्चेति शाब्दप्रतीतेरसम्भवादित्यर्थः । “अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थशब्दः करोति ही”ति न्यायादिति भावः । विरोधिविषयत्वलक्षणमाशङ्कते । ^e “समुच्चये”ति ॥

सू० * “तथापि तस्यां बुद्धौ न भासते विरोधः ?” इति चेन्न, कथमेवमिति प्रकाशेऽपि ^f तत्प्रकाशात् ^g तयोरेकाग्रययोर्विरोधप्रतीतेरवश्योपेयत्वात् * ^h “मिथ्याधियस्ता इति ?” *—“चेन्न, संशयस्यापि भवद्विरतस्त्वबुद्धितयाङ्गीकारात् ⁱ तत्त्वात्स्वबुद्धयोश्च तद्विषयत्वेन विशेषाभावात् । नहि मिथ्या रजतबुद्धी रजबुद्धिरेव न भवति ^j अव्यवस्थितकोटिद्वयविषयसंशय इति चेत्, केयमव्यवस्थितता पाक्षिकतेति चेत्, न पर्यायं पृच्छमोपितु किं कोटिद्वयस्वरूपमेव उत कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चिदाद्यो कोटिद्वयनिश्चयेन सहाविशेषस्तदवस्थः द्वितीये यद्य ^k सौ केनचित्प्रमाणेन सिद्धः ॥

टी० ॥ पीतत्वशङ्कत्वयोर्यद्यपि वास्तवे विरोधस्तथापि पीतः शङ्क इति प्रतीतौ न भासते इति नातिव्याप्तिरित्याह । ^l “तथापी”ति । कथमयं शङ्कः पीत इत्यर्थसंशयस्यापि पीतः शङ्क इति निश्चयदर्शनादित्याह । ^m “कथमि”ति । ननु कथमेव मति पृथगेव विरोधज्ञानमित्यत आह । ⁿ “तथोरि”ति ।

शङ्कत्वपीतत्वयोरित्यर्थः ॥ ननु विरोधे भासमाने नानाको-
टिकं प्रमारूपं ज्ञानं संशयः शङ्कत्वपीतत्वसमुच्चयज्ञानं न तथे-
त्याह-। ^d“सिद्ध्ये”ति । लक्षणसिद्धसम्भवसंशयस्यापि प्रमा-
त्वादित्याह-। ^e“ने”ति । ननु तत्त्वबुद्धित्वेन लक्षणं रिशे-
षणीयं येनासम्भवः स्यादपि तु वस्तुस्थितिस्तादृशोत्पाद-
f“तत्त्वे”ति । विरोधकोटिद्वयविषयकत्वस्याविशेषादित्यर्थः ॥
g“अव्यवस्थिते”ति । समुच्चयस्तु विरोधविषयकोपि व्यव-
स्थितकोटिक इति भावः ॥ ^h“अभावि”ति अव्यवस्थितेत्यर्थः ।

सू० “तदा तस्यैव कोटिद्वयाश्रिततदुर्मविषयस्य संश-
यत्वप्रसङ्गेन प्रमाणत्वव्याघातः । अथ कस्य चित्प्र-
माणस्य नासौ विषयः नास्ति तर्हि विषयकृतो
विशेषः एतेनान्योपि यः कश्चिद्द्वयविशेषः स्या-
णुतदभावपुरुषतदभावादिरूपोभिधीयते सोऽपि नि-
रस्तो वेदितव्यः अत्यन्ता “सत एव च तस्य प्रति-
भासे जितं जिनैरसत्ख्यातिवादिभिः क्वचित्सत्त्वे-
न चैव प्रसङ्गः नापि द्वितीयः कारणविशेषोहि
विशिष्य सामग्री स्यात्तदेकदेशो वा ? । नाद्यः तस्या
अप्रत्यक्षत्वे तदुपहितस्य प्रत्यः तोऽवगमानुपपत्तेः ।

टी० ॥ ^a“तदे”ति । अव्यवस्थितत्वं विषयीकुर्वत प्रमा-
णमव्यवस्थितविषयतया संशयः स्यादेवेत्यर्थः । ^b“नास्ती”ति ।
विषयविशेषस्याव्यवस्थितत्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ ^c“एतेने”ति ।
प्रमाणसिद्धत्वासिद्धत्वविकल्पेनेत्यर्थः यद्यपि स्याणुत्वपुरुषत्व-
तदभावानां प्रत्येकं प्रमितत्वेनैकत्र दोषवशादारोपः सम्भवति
स एव च संशयस्तथापि विशिष्टं न प्रमितमित्यर्थः । ननु तत्र
प्रमितत्वं अतन्त्रमित्यत आह-। ^d“सत”इति । अत्यन्ताभिवि-
षयत्वमेव तर्हि संशयस्य स्यादित्यर्थः ॥ ^e“तत्रैव”ति । येन
प्रमाणेन तदग्रहणं वाच्यं तस्यैव संशयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । कारा-
णोपधानेन संशयस्य द्वैलक्षण्यं निरस्यति-। ^f“नापी”ति ॥

१० "तस्या" इति । दृष्टादृष्टकारणचक्ररूपायास्सामग्र्या उपधाय-
कत्वे संशयः क्वापि मानमप्रत्यक्षविषयो न स्यादित्यर्थः ॥
मू० "न च तस्या अनुमेयत्वं लिङ्गासम्भवात्, १०*कार्यवि-
शेष एव लिङ्गम् ? *-इति चेन्न, १०*कार्यगतस्यैव विशेष-
णस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्यप्राप्तेः १०जातिभेदस्य दूष-
णीयत्वात् । नापि द्वितीयः । दृश्यस्य तदेकदेशस्य १०सा-
धारणधर्मदर्शनादेर्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारण-
धर्मविशेषद्वयज्ञान प्रत्यक्षादावपि हेतुत्वेन साधार-
ण्यात् अदृश्ये च तस्मिन्लिङ्गाभावात् तेन कार्ये
विशेषजात्याधानस्य निरस्यत्वात् १०तस्या अविषय-
त्वेनानुव्यवसायसाक्षिककार्यगतविशेषिभवनानुसा-
स्यत्वात् ॥

टी० ॥ नन्वनुमानोपहिता संशयसामग्रीसं शयानुव्यवसा-
यविषयः स्यादित्यत आह । १०"नचे"ति ॥ १०"कार्यविशेष"इति ।
संशयरूप इत्यर्थः । ज्ञानान्तरापेक्षया संशयस्य सञ्ज्ञाभेदकाभावेन
तद्विषयानिद्वे रित्याह- । १०"कार्ये"ति । ननु संशयत्वजातिरेव
कार्यविशेषिका स्यादित्यत आह- । १०"जाती"ति । आदिषद-
ग्राह्य धर्मिज्ञानविशेषादर्शनादि ॥ १०"साधारणे"ति । साधार-
णधर्मज्ञानस्य कोटिस्मरणस्य धर्मिज्ञानस्य च यन्मानसं प्रत्यक्षं
तस्यादि जन्यतया तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः १०"तेने"ति । तेनाती-
न्द्रियकारणोपनायकमित्यपि नेत्यर्थः । तस्यां जातावनुपलम्भ-
साधनाह- १०"तस्या"इति । जातिश्चेददृश्येन कारणेन संशये
काचिदधिेया तदा योग्यव्यक्तिवृत्तितया सा योग्या स्यान्न-
चैवमित्यर्थः ॥

मू० "नापि तृतीयः । तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् १०नच द्वि-
तीयः धर्मिस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संशयित-
त्वप्रसङ्गात् १०न चैवं न ह्ययं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सं-

शये सतीदमा परामृष्यमाणस्योद्धृत्यशालिनो धर्मि-
णः स्वरूपसत्त्वेऽपि स्वरूपमेव भवति न वेति तद्भ्र-
ष्टुरभिमानो व्यवहारो वा किन्नाम तत्र । किमि-
ति चेत्, 'एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वमंशयत्वजा-
तिसङ्करः * f स प्रामाण्याप्रामाण्यवद्भविष्यति ? *
इति चेन्न, अत एव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः
किन्नाम ।

टी० ॥ येन केनचिदुपाधिनेति शङ्कितं पक्षं दूषयति-
"नापि तृतीय" इति । जातिविशेषं दूषयति-। b "नच द्विती-
य" इति । संशयत्वजातेर्बाह्यवृत्तितया धर्म्यशेति सन्दिग्धत्वं
स्यादित्यर्थः ॥ ननु धर्म्यशेऽपि संशयः स्यात्तदायं धर्मो न वा
स्वरूपमिदं न वेति तदाकारस्यादित्यर्थः । प्रत्युत धर्म्यशे
निश्चयत्वमेवाह-। d "किं नामे"ति ॥ e "एकस्यैवे"ति । यद्य-
प्यनुभवत्वसाक्षात्त्वादिना परापरभाषानुपपत्त्या नित्यत्वं न
जातिस्तथापि उपाधिरपि निश्चयत्वं संशयविरोधिज्ञानत्वमेव
वाच्यं तच्च कथं संशयवृत्तिर्यादिति भावः ॥ नन्वमभेदेन
यथैकत्वं प्रमात्वमप्रमात्वं च यथा तथा निश्चयत्वसंशयत्वे
स्यातामित्याह-। f "स" इति । जातिसङ्कर इत्यर्थः ॥

सू० ० तथाभूताऽतथाभूतार्थतालक्षणोपाधिद्वयरूपता-
स्वीकार एव तयोः ० यदा च संशयत्वलक्षणजा-
तिद्वयसम्भिन्नं तद्विज्ञानमास्थियते तदा कच्चिद्वि-
षयमपेक्ष्य संशयत्वं किञ्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमित्या-
पेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरित्यपूर्वः पन्थाः ० ईदृ-
शस्य पथः पान्थेनापि भवता किं नियामकमभि-
धेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठते ० वि-
शेषद्वये च संशयत्वं विशेषदर्शनादर्शने इति चेत्
तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य

विशेषः प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनान्तत्रापि निश्चयप्रज्ञः ॥

टी० "नथाभूते"ति । सत्यानुभवत्वासत्यानुभवत्वलक्ष-
णमुपाधिद्वयमित्यर्थः । ननु तथाप्यत्रच्छेदेदेनैकत्र वृत्तिर्निश्चय-
संशयसंशययोस्तस्यात्संयोगतदभाववदित्यत आह—^b "तद्यदा
विधिः । तर्हि धर्म्यपेक्षया निश्चयत्वं कोटिद्वयापेक्षया संशय-
त्वमिति जातेः सापेक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ नन्वन्यत्र यथा त-
थातु संशयत्वमस्मत्वे त्ववस्थितिरुभयोरनुभूयत एवेत्यत-
आह—^c "हेद्वयस्य"ति धर्म्यंशे निश्चयत्वं कोटिद्वये च तस्य
संशयत्वमत्र यदि किञ्चिन्नियमकं स्यात्तदानुभवोऽप्ययमनन्यथा-
सिद्धस्यान्त त्वेवमित्यर्थः ॥ ननु कोटिद्वये विशेषादर्शनान्तसं-
शयो धर्मिणि विशेषदर्शनान्निश्चय इत्याह—^d विशेषे"ति ।
स्यानुपुरुषयोः स्यात्तुत्वपुरुषत्वे विशेषेण दृश्येते इति तत्रापि
निश्चय एवाय स्यादित्यह—^e "तर्हीति ॥

सू० "संशयान्पूर्व" नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तः त-
त्रापि संशय ? *—इति चेन्न, ^b धर्मिधियः पूर्व
तर्हि कथं तद्वयविशेषदर्शनं स्यात् ^c संशयकाले
चास्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशयान्न न-
वृत्तिप्रसङ्गोपि युक्त एव * ^d तदीयविषयाद्विशेषा-
द्वयतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितम् ? *—
इति चेन्न, ^e स्यात्तुर्वा पुरुषो वेति संशयानन्तरं
दाहमयो सांसमयो वायमिति संशयो नोपपद्यते
तदुभयत्वातिरिक्तयोः स्यात्तुत्वपुरुषत्वयोर्विशेषयोः
पूर्वज्ञानेनोल्लिखितत्वात् * अन्यतरविशेषदर्शनं सं-
शयप्रतिरोधकं संशयेन तभयोरुपदर्शनमतो नोक्त-
दोषप्रसङ्ग * इति चेत्, तर्हि स्यात्तुः पुरुषश्चेति

कुतोऽपि विभ्रमे जाते दासमयो वा सांसमयो वेति
संशयप्रतिरोधो न स्यात्

टी० ॥ ननु संशय तदुभयनिश्चयत्वमापद्येत तदा
तस्मात्पूर्वं तदुभयविशेषदर्शनं स्यान्न त्वेवमित्याह—। ^a “संश-
यादि”ति । धर्मिण्यपि विशेषदर्शनं संशयात्पूर्वं नास्तीति
तदंशेऽपि निश्चयो न स्यादित्याह—। ^b “धर्मिधिय”ति ।
दूषणान्तरमाह—। ^c “संशयकाले”इति । प्रथमसंशयरूपविशेष-
दर्शनात्संशयधाराबाहिज्ज्ञानं न स्यादित्यर्थः । ननु तत्संशयमा-
रभत कोटिद्वयं अतिरिक्तविशेषदर्शनेन तत्संशयप्रतिबन्ध-
प्रकृते तु न तथेत्याह—। ^d “नदीये”ति । तर्हि यद्विशेषद्वय-
विषयकः प्राथमिकः संशयस्तदतिरिक्तद्विशेषद्वयविषयकस्तत्र
धर्मिणि न स्यादित्याह—। ^e “स्याशुर्वे”ति ॥ ^f “कुतोपी” त ।
शब्दाभावादेरपीत्यर्थः ॥ ननु विशेषानिश्चयः संशयप्रतिबन्धक-
श्च प्रकृते नास्तीत्याह—।

म० पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् * ^a वि-
शेषदर्शनं हि । विशेषनिश्चयो विवक्षितो न तु विशेष-
ज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादापि विशेषात्संशयप्र-
तिरोधः प्रसज्येतेति चेत् ? *—अथ, ^b संशयेन या-
वुपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संशयस्य निश्चयत्वमिति
व्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शितनियामसिद्धिर्भवति
सिद्धे वा ऽस्मिन्नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति
निश्चयत्वं नास्तीति सिद्धयेदित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।
को वारयिता? । * स्यादेतत् । संशयज्ञानस्य धर्मिवि-
षयत्वेभ्युपगम्यमानेऽद्वैतसमापद्येत तच्च तदनभ्यु-
पगमे एव नवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकम-
न्यदेव स्याशुर्वा पुरुषो वेति चान्यदेव संशयज्ञानमि-
त्यभ्युपैष्याम इति चेत् ? *—मैवम्, एकधर्मिबन्धो-
पनयनव्यतिरेकेण स्याशुत्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव

नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव न स्यात् । न हि यस्य कस्यचित्स्थाणुत्वेन यस्यकस्यचित्पुरुषत्वं विरुध्यते । एकधर्मिसंबन्धमनन्तर्भाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतोरसत्त्वमेव प्रसज्येत ॥

“विशेषे”ति । संशयस्य निश्चयाद् भेदे सति संशयोपस्थापितादपि विशेषान्न संशयबाध इति स्यात्स एव तु नाद्यापि सिद्ध इत्याह— b “संशयेन यावि”ति । नियामकसिद्धिरिति विशेषनिश्चयत्वस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेन सवदुक्तनियामकस्य सिद्धिरित्यर्थः । तथाच संशयज्ञानस्यानिश्चायकत्वमिदौ भवदुक्तनियामकत्वमिदुस्तत्सिद्धौ च संशयत्वे व्यवस्थिते निश्चयत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।

म० “तस्य धर्मणो वा पुरुषत्वनिश्चयाद्यथा संशयो निवर्तते नात्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात्संशयो निवर्तते नात्पद्यते वा विशेषाभावाद्यथायं इष्टुर्न स्वशरीरविषयः संशयः तथैव पुरोवर्त्तिविषयोऽपि नासौ कथं चेदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः योयमूढध्वनाधर्मा स किं स्थाणुरुत पुरुष इति कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञानादयोप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्नः विशिष्टविज्ञानसंकथा संजातश्च गौरवः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार इत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः * नन्वस्ति तावदयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति परस्परविरुद्धार्थाविगाही प्रत्ययः स स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति * न, उक्तबाधकैः सर्वप्रकारखण्डने परिशेषासम्भवात् । यच्च स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्वर्त्तनं शक्यते । तथाहि भावतदभावयोः को विरोधः * सहानवस्थानम् ? *-इति चेन्न, देशभेदेन सहाप्यव-

स्थानात् * देशाभेदेन ? *-इति चेन्न, 'संयोगाद्य-
व्यापकत्वं यद्यभ्युपैषि तथाप्यनुपपत्तिः । प्रकारभेदेन
तथा भावस्याभ्युपगमात् * तस्य पक्षे एकेन प्रका-
रेणैकस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः, संयोगाद्यव्या-
पकत्वानभ्युपगन्तृपक्षे च देशाभेदेन सहानवस्थानं-

टी० ॥ शङ्कते-। "तस्ये"ति । पक्षे संयोगादेः स्वाभावस्य
सादेश्याङ्गीकारपक्षे पक्षे धर्मिणि वा । ननु येन संयोगादीना-
मव्याप्यवृत्तित्वं नाभ्युपगम्यते तन्नमते एकं प्रकारेणेति व्यर्थ-
मत आह-। ७ "संयोगादी"ति ॥

मू० स ? *-इति चेन्न, तद्धि तदुभयावस्थानसाहित्यनि-
षेधा वा तदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यात् ।
आद्येऽप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं तदुभयावस्थानसाहि-
त्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः शशविषाणनिषेधादेश्च
'शशके विषाणनिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्र-
तियोगिकत्वाभ्युपगमात् 'यदाहैको वस्तुनः प्रति-
योगितेति अन्यश्च लब्धरूपं क्वचित्किञ्चित्तादुगेव
निषिध्यते इति । द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहि-
त्यस्वीकार एव स्यात्तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवा-
ङ्गीकारात् *परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विरोध ? *-इति
चेन्न, तद्धि

टी० ॥ स इति । विरोध इत्यर्थः । तदुतीति । सहानवस्था-
नमित्यर्थः । तदुभयानवस्थानसाहित्यमप्रसिद्धत्वान्निषेधेऽसंशय-
मित्याह-। "अप्रसिद्धे"ति । ननु शशविषाणं नास्तीति वच-
नाद्यथा प्रसिद्धमेव विषाणं निषिध्यते तथा प्रकृतेऽपि स्याद-
त्यत आह- ७ "शशे"ति । तत्र गवादिषिषाणं प्रसिद्धमेवाधि-
करणे निषिध्यते तत्र व्यधिकरणमेव शशीयत्वं तदुभादौ
प्रसिद्धं प्रतियोगिनावच्छेदकमिति नाप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वमि-

संयोगाद्य-
प्रकारभेदे-
न प्रका-
गाद्यव्या-
वस्थान-
स्वाभावस्य
गादीना-
ति व्यर्थ-
हित्यनि-
स्यात् ।
नसाहि-
धादेश्च
सिद्धप्र-
ति-
तादुगेव
साहि-
नयैवा-
-इति
वस्था
मशक्य-
न वच-
यादि
याधि-
मादौ
वसि-

त्यर्थः । ननु क एवमाह यदप्रसिद्धं तत्र निषिध्यतेऽन आह-
“यदाहे”ति । एक इति । अभावविरहात्सत्यं वस्तुनः प्रतियो-
गितेति कुसुमाञ्जलाबुदयनः । अन्य इति । प्रमाणटीकायां वाच-
स्पतिरित्यर्थः । तद्व्यरूपं ज्ञातस्वरूपम् । तादृगिति । यथाप्र-
मितमित्यर्थः । द्वितीये इति । तदुभयावस्थाननिषेधो हि तदु-
भयपर्यवमन्न एव घटाभावनिषेधस्य घटत्वाघटत्वनिषेधस्य च
घटाभवरूपात्वादित्यर्थः ॥
म० “परस्परप्रतिक्षेपं प्रति कारणात्वं वा तदा तदात्स्यं वा ?
न प्रथमः । प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्यानङ्गी-
कारात् । न द्वितीयः । प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगत-
स्यानिर्वचनात्-यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं निय-
मेन यत्स विरोधस्तयोः ? *-इति चेन्न, सत्त्वास-
त्त्वयोरेकापराश्रयत्वे वैयधिकरण्यात् सन्वधस्य तद्-
व्यतिरेकत्वे एकसत्त्वस्यैव चापरासत्त्वात्मकतया
वचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्याद्यापातात् ॥
टी० ॥ ननु भावेनाभावः प्रतिक्षिप्यते अभावेन च भाव
इति परस्परप्रतिक्षेपकत्वमेव तयोर्विरोध इति आह- । “प-
रस्पर”ति । प्रतिक्षेपक इति कर्तरि क इति प्रत्ययविभक्ता-
यमाह- । ७ “कारणात्वं वे”ति । स्वार्थे क प्रत्ययविवक्षायामा-
ह- । तादात्स्यवेति । प्रमाणःभावेनेति । नहि घटेन स्वाभावल-
क्षणं कार्यं जन्यते न वा तदभावेन घटलक्षणमित्यर्थः । न
द्वितीय इति । प्रतिक्षेपशब्दोभावार्थश्चेत्तदा “भावस्तदर्थो न
स्यात् भावार्थश्चेत्तदाऽभावार्थो न स्यादित्यर्थः । यत्रैकस्येति ।
यत्र भावस्य सत्त्वं न तत्राभावस्य तथाच न परस्परापत्त्या सा-
मानाधिकरण्यमित्यर्थः । घटाकाशत्वस्य घटाश्रयत्वं तदा भावा-
श्रयत्वस्य तदभावाश्रयतया यत्र तत्रेति सामानाधिकरण्योक्ति-
र्याह-येतेत्याह- । ० “सत्त्वामत्त्वयोरिति” ननु घटतदभाव-
स्वरूपसत्त्वामत्त्वे न विवक्षिते येन वैयधिकरण्यं स्यादपि तु यत्र
भूतभावावेकस्य संबन्धस्तत्रापरस्य तदभावस्य संबन्ध इति विव-

नितमित्योशङ्क्याह-। “संबन्धस्य तद्व्यतिरेकत्वे” इति ॥
 सू० यत्र घटाभाव इत्यत्र खल्वयमर्थः यन्नाम यस्याधेय-
 तया संबन्धी घटाभावस्तत्र घटो नास्तीत्यस्याप्य-
 यमर्थः तस्याधेयतया संबन्धी घटाभाव इति यत्र
 घट इत्यस्य कोऽर्थः यस्याधेयतया संबन्धी घटः
 तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः तस्याधेयतया
 संबन्धी घटाभावसंबन्धनिषेधः घटाभावसंबन्धस्य
 घटाभावत्मकतया घटाभावनिषेद्यापि घटात्मकते-
 ति “तस्मात्तस्याधेयतया संबन्धी घट इत्येवार्थः अतो
 घटतदभावयोर्भेदं मनसिकृत्यापि न विप्रतिपत्तव्य-
 मिति * यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमा-
 भिप्रायेण न पौनरुक्त्यादिः ? *-इति चेन्न, निय-
 मस्य यत्किंचिदन्यव्यवच्छेदकत्वेऽसिद्धत्वापातात् ॥

टी० ॥ तर्हि घटस्य सत्त्वमेव तदभावासत्त्वमिति यत्र
 घटसत्त्वं तत्र घटासत्त्वमित्ययमर्थः पर्यवस्येत् । तथाच पौनरु-
 क्त्यादेकस्यैव विरोध इति प्रतियोगिनोभिधानेऽपरानभिधा-
 नमित्येवाव्याप्तिरित्यर्थः । पौनरुक्त्यमेव व्याख्याय स्फुटयति
 यत्र घटाभाव इति । पौनरुक्त्यं व्याख्यायाठ्याप्तिमुपसंहरति-।
 “तस्मादि”ति । यद्यपि घटतदभावयोर्भेदो मनसि वर्तते
 तेनापि तदुभयविरोधस्वरूपमनेन लक्षण्येन प्रतिपत्तव्यं न
 बोद्धव्यमेकस्यैव विरोधप्रतियोगिनोभिधानादित्यर्थः । ननु
 विशेषश्चेन्न पौनरुक्त्यमिति यत्रैकस्यासत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्व-
 मिति द्वितीयं वाक्यं नियमपरमिति नोक्तदोष इति शङ्कते-।
 “यत्रैकस्ये”ति । तत्रैकस्यैवेत्येवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थस्य
 घटादि यत्किंचिदन्ययोगव्यवच्छेदश्चेदर्थस्तदा विरोध एव
 न सिद्धयेन्नवाप्रतिपाद्येतेत्यर्थः । असिद्धत्वापातो लक्षणस्याम-
 र्भवित्वं वा नहि यत्र भूतले कपाले वा घटस्तत्र तत्तदभा-
 दिकमपीति येनान्ययोगव्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः ॥

म० "विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनेऽनि-
र्वचनात् *^bअभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावपक्षे चा-
भावव्यवच्छेदो नियमार्थः ? *—इति चेन्न, "एकरू-
पानभिधानेऽनुगतविरोधानिर्वचना ^dत्किंच भावा-
भावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयोरनभ्यु-
पगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्राभावोयत्राभाव-
स्तत्र भाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरभेदा-
दिति पौनरुक्त्याधिककलाभाव एव *^eस्यादेतत्
भावाभावयोः स्वरूपमेव नचैयं सत्यविरुद्धतापत्तिः
यथा सत्ता भावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवि-
तृव्यवहारं करोति तथा भावाभावौ विरोधात्मा-
नावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं भवितृव्यवहारं कुर्वते
कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरं,
किं तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमि-
त्यभिधेयम् ॥

टी० ॥ नन्वन्यमात्रं न व्यवच्छेद्यं येनासंभवस्स्याद-
पितु विरोधिनाऽन्यस्माद्व्यवच्छेदोभिमत इति तत्राह—
"विरोधी"ति । ननु विरोधित्वेनान्यपदार्थनिवचने दोषः
स्यादिह तु तत्रैकस्यैवेत्येकपदेनाभावविवक्षायां भावव्यवच्छेद
इति नोक्तदोष इति शङ्कते—^b"अभावपक्ष"इति । सकृदुच्चरि-
तात्सकृदर्थप्रतिपत्तिरित्येकपदस्यैकमात्रपरत्वेनानुगमे दोष
इति परिहरति—^c"एकरूपे"ति । किंच यत्रैकस्यैवेत्यवधारणे
यत्र घटस्तत्र घट एव न तदभाव इति घटाभावाविषये घट-
विधिरेव स्यादिति तदेव पौनरुक्त्य स्यादित्याह—^d"किंचे"
ति । ननु भावाभावयोर्धर्मं न विरोधः किंतु तावेव विरुद्धावु-
भाषिति व्यवहारश्च स्वाभाव्यादेवेत्याह—^e"स्यादेतदि"ति ॥

सू० यदाहा "यमेव ति भेदाभेदहेतुर्वा यदि विरुद्धधर्मा-
ध्यासः कारणभेदश्चेति तदेतदनुपपन्नमेतयोर्विरो-
धत्वं प्रत्येकं वा स्यान्मिलतयोर्वा ? । नाद्यः । प्रत्ये-
कमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् * नैकत्वाभावो भेदोऽ-
भिमतः किंवन्योन्याश्रयापेक्षभेदरूपधर्मवत्त्वम् ? *
इति चेन्न, ^dतस्याभावात् * कालत्वभेदेनैकस्य भा-
वाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात्तदभेद ? *-इति चेन्न, (१)
तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वविशेषणवैय-
र्थ्यात् ^fएकोपाध्यवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वे कालभेदा-
भिमतोऽपि संभवात् ॥

टी० ॥ भवितव्यवहारं धर्मव्यवहारं दर्शितं विरोध-
फले परसंमतिमाह-। ^a "अयमेव हि भेद" इति-विरोध एव
विरुद्ध इत्याह-। ^b "विरुद्धधर्माध्यास" इति । विरुद्धौ धर्मौ
भावाभावौ गोत्वागोत्वरूपौ वा तदध्यासस्तदध्यासस्थानमि-
त्यर्थः । प्रत्येकमेवेति । ननु विरुद्धधर्माध्यासेन एकत्वभङ्गो नाम
भवति किंतु विरुद्धगोर्द्वयोराश्रयभेद इति शङ्कते-। ^c "नैकत्वे"-
ति । अन्योन्याश्रयभेदोऽपि पाकरक्तघटादौ नास्तीत्याह-।
^d "तस्याभावादि"ति । रक्तरूपाभाववत् एव घटस्य रक्तरूपा-
शनेनाश्रयभेदस्य भावादित्यर्थः । ननु कालभेदेन विरुद्धै धर्मौ
नाश्रयभिदौ मताविति नियम इति शङ्कते-। ^e "काले"ति । तद-
भेदस्येति । यदि कालभेदो भवेत्तदा (१) । द्वाववर्तनार्थं कालभे-
देनेति विशेषणमर्थवत्स्यान्नत्वेनित्यर्थः । नन्वेकोपाध्यवच्छिन्ने
एकस्मिन्नापि काले भावाभावाश्रयभेदोऽविति शङ्कते-। ^f "एको-
पाधी"ति । एकदिनावच्छेदेनैकत्रैव भूतले घटतदभावगोस्मत्त्वा-
त्तादृशोरपि नाश्रयभेदकत्वमित्यर्थः । कालभेदाभिमतः प्रहरमु-
हूर्त्तादिस्तत्रापि संभवादाश्रयभेद इत्यर्थः ।

(१) आश्रयभेदव्यावर्तनार्थम् ।

(२) काल भेदः ।

सू० भिन्नोपाध्यवच्छिन्नत्वेऽस्य विवक्षितत्वं ऽसम्भवात्
असह्यवस्थितभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नस्य वांछितत्वे स-
ह्यवस्थैव कालरूपत्वेन तत्रापि कालाभेदविकल्पा-
नुवृत्त्यापत्तेः मिलितत्वं चानयोरेकदेशत्वं वाभिस-
तमेककालत्वं वा एकप्रकारेण वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारा-
न्यैकोपाध्यवच्छेदो वा ? । नाद्यः भावात्यन्ताभावयो-
स्तदभावात् । न द्वितीयः । भावस्य प्रध्वंसप्राभावाभ्यां
तदनुपपत्तेः । न तृतीयः । संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावा-
दिपक्षे गगनादौ संयोगभावाभावयोस्तदभावात् ॥

टी० ॥ भिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वे काले भावाभावौ भेदः । अय-
मभेदको तत्राह— । ^a “भिन्नोपाधी”ति अत्रहेति । असह्यत्वं हि
सह्यप्रतियोगिनिरूप्यं सह्यत्वं चैककालीनत्वं चेत्तदातिप्रसङ्गः
एकोपाध्यवच्छिन्न कालीनत्वं चेत्तदोक्तदोषापत्तिरित्यर्थः । मिलि-
तौ भावाभावौ विरोध इति पक्ष दूषयति— । ^b “मिलितत्व-
मि”ति । एकप्रकारेणेति । एकवच्छेदेनेत्यर्थः । वृत्तीति । वृत्तिप्रकारः
शाखामूलादिः तद्विन्नोपाध्यवच्छिन्नत्वमित्यर्थः । तदभावादिति ।
एकदेशत्वाभावादित्यर्थः । तथाच तयोर्मिलितत्वाभावाद्विरोधो न
स्यादिति भावः । तदनुपपत्तेरिति । विरोधानुपपत्तेरित्यर्थः । तद-
भावादिति । एकावच्छेदेन वृत्त्यभावाद्विरोधानापत्तेरित्यर्थः । ग-
गनादावप्यवच्छेदभेदेनैव संयोगनदभाववृत्त्यभ्युपगमादिति भावः ॥

सू० अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्र-
कारान्तराभावे प्रमाणाभावात् । नापि चतुर्थः । स हि
यदि निर्दष्टुं शक्यते तदापि भावप्रागभावयोर्भा-
विप्रध्वंसयोर्वैकदानभ्युपगमेन ^(१) तद्विशेषितयोर-
प्येकदावश्यमनभ्युपगन्तव्यतया कदा विरोधस्य त-

(१) घटविशेषितो घटसंयोगादिः प्रागभावविशेषितश्च तत्सम्बन्धा-
दिस्तयोरित्यर्थः ।

दाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात् "किञ्च भावप्रागभावयो-
र्यदि तथाभावो ऽभ्युपगम्यते तदाश्रयभेदप्रसङ्गः
अभावान्तरेऽपि सावकाशत्वात् न परस्परप्रतिक्षे-
पात्मकत्वं च परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं हि भावा-
त्यन्ताभावयोरेव अथवाभ्युपगम्यते ।

टी० ॥ अव्याप्यवृत्तीति । येनाव्याप्यावृत्तित्वं संयोग-
दीनां नाभ्युपगम्यते तेन भावावयोरवच्छेदोऽभेदान्तर्भावे तच्चि-
वृत्तिरपि नाभ्युपगम्यते तदभावान्मिलितत्वं तयोर्न स्यादिति
तदुदितोऽपि विरोधो न स्यादित्यर्थः । सङ्गीति । वृत्तिप्रकारादय-
एक उपाधिभावोऽप्रामाणिक एव यदि च केचित्तदुपाधयो वा-
च्यास्तदा प्रतियोगिना सह प्रागभावप्रध्वंसयोगमिलितत्वं संभ-
वतीति तयोरविरोधः स्यादित्यर्थः । तदाश्रयतेति । प्रतियोगिना
सह प्रागभावप्रध्वंसः श्रयतेत्यर्थः । किञ्च घटतत्प्रागभावयो^(१) वि-
रुद्धाश्रयत्वेन कपालमपि स्वस्माद्भिद्यते तेषां ह— "किञ्चेति । किञ्च
घटतत्प्रध्वंसप्रागभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमपि विरोधो
न संभवति । नहि घटः स्वप्रागभावमात्रं प्रतिक्षिपति ध्वंसस्या-
पि प्रतिक्षेपात् । नापि ध्वंसमात्रं । प्रागभावस्यापि प्रतिक्षेपात् ।
नच तत्प्रागभावो घटमात्रं प्रतिक्षिपति । तत्प्रध्वंसस्यापि प्रति-
क्षेपात् । एवम^(२) न्यत्रापीत्याह— "अभावान्तर' मिति ॥

सू० "तदा भावप्रागभावयोर्भाविप्रध्वंसयोश्चाविरोधाप-
त्तिः * तत्तदसत्त्वमात्रयोर्विरोधो न तु तत्तदस-
त्त्वविशेषयोः ? * इति चेन्न, विशेषस्य तथाप्यविरो-
धात्कदापि सहावस्थितियोग्यतापत्तेः "नियमेन त-
थात्वे च विरोधव्याघातान्मात्रशब्देन च यदि वि-

(१) विरोधाश्रयत्वेनेति पाठमुचितं मन्थे=यद्वा विरुद्धाश्रयता-
मुपादायेत्यर्थः ।

(२) अन्यत्र—ध्वंसस्येतेषां गतिर्न हि ध्वंसो घटमात्रं प्रतिक्षिपति प्रा-
गभावस्यापि प्रतिक्षेपादिति ।

शेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव
प्रमाणाभावात् । न हि निर्विशेषासत्त्वमात्रसद्भावे
प्रमाणमभिधातुं शक्यते । अथ मात्रशब्दोपादानं
सत्यपि विशेषे ऽसत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण
विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदाभावप्रध्वंसयोस्ता-
दृगेव दोषापत्तिः ।

टी० ॥ प्रतियोगिप्रागभावयोः प्रतियोगिप्रध्वंसयोः पर-
स्परप्रतिक्षेपात्मकत्वः नभ्युपगमे दग्ध आह—। “तदाभा-
वे”ति । ननु घटप्रागभावयोरनं विरोधेऽपितु घटतदभावयोर-
वेति परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमपि तादृप्येणेति शङ्कते—। ८ “तत्त-
दमत्वमात्रयो”रिति । एवं सति घटतत्प्रागभावयोर्विरोधो न स्या-
देककालसमावेशोऽपि स्यादिति परिहरति—। “ने”ति । ननु
घटतत्प्रागभावयोरयं स्वभावो यदेतौ विरोधं विनापि सह न
भवत इत्याशङ्क्य आह—। ८ “नियमेने”ति । एवं सति विरोध एव
तयोः पर्यवसन्न इत्यर्थः । सत्त्वासत्त्वमात्रयोरित्यत्र मात्रपदार्थ-
विकल्पयति—। “मात्रशब्देने”ति । अभावत्वसामान्यस्य निर्वि-
शेषत्वं वा मात्रार्थो विशेषविवक्षित्वं वा ? । यदाद्यः तदा विशेषपु-
रस्कारेण घटतत्प्रागभावयोरविरोधे समावेशः स्यादेवेत्यर्थः ॥
सू० * “प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगम्य-
त्वात्तदादायैव विशेषे विरोधपर्यवसानात् भावाभा-
वयोर्विरोधानभ्युपगमे तवाप्यनिष्ठापत्तिरिति चेत्,
केयमापत्तिस्तर्कभेद इति चेत् ८ अथ कस्तर्कः अभ्यु-
पगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं च स्वीकारार्हता-
बोधनम्?—इति चेन्न, अठ्याप्तेः । अस्ति ह्यप्रसङ्गो-
ऽपि संभावना नाम तर्कः ॥

टी० ॥ तर्कखण्डनं सङ्गतिं कुर्वाण एव विशेषं शङ्कते—।
“प्रध्वंसादावि”ति । सामान्ययोरेव विरोधो विशेषद्वयविरोध-

पर्यवसायी सामान्यस्य विशेषनियतत्वादिति कथं तयोरो
 रोधः । किंच त्वयापि भावाभावयोर्विरोधश्चेत्ताभ्युपगम
 तदाऽनिष्टमापतेदित्यर्थः । केचित्तु प्रध्वंसादावित्यादिपर्वप्रत्यय
 पादकतया व्याचक्षते भावाभावयोर्द्विधादिग्रन्थमग्रिमशङ्का
 मिनं तर्कस्तु सर्वशङ्कानिवारणपटीयान्विजयत इति सिद्धान्ति
 नामभिमानस्तमेव निराकर्तुं तत्तत्पदार्थं खण्डनानन्तरं तर्क
 खण्डनं प्रस्तौति-। *b* “अथे”ति । अभ्युपगतेति अभ्युपगते । व्याप
 येन वादिना तं प्रति व्यापकप्रसज्जनमित्यर्थः । अनुमितावधि
 व्याप्तितं निराचिकीर्षुस्तत्प्रसज्जने विवेकग्राह- । प्रसज्जनमिति
 नहि धूमेन बह्व्यभावा बोध्यते किंतु बहिरेव बोध्यते इति
 नानुमितावधिव्याप्तिरिति भावः । अत्र संभावनातर्कादिष्वव्या
 प्तिमाह-। *d* “अव्याप्तेरिति”ति ॥

सू० “तद्यथा यदि जलं सहकारिभिः संपत्स्यस्यते तदा ये
 तृषं शमयिष्यतीति *b* इष्टापादनेऽपि गतत्वाच्च * व्या-
 नभ्युपगतव्यापकमित्यपि ? *-इति चेन्न, ततथा भूत-
 मपि प्रत्यव्याप्याद् व्यापकप्रसज्जने गतत्वात् * व्या-
 प्येनेत्यपि कायम् ? *-इति चेन्न, विकल्पासहत्वात्किं
 परमार्थतो व्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपे-
 णोष्टानिष्टत्वमुत व्याप्यव्यापकयोर्भावेन तत् ? नाद्यः ॥

टी० ॥ संभावनां विवृणोति “तद्यथे”ति । उदन्योपशमो
 व्यापको जलस्य सहकारिसंपत्तिः पानरूपा व्याप्या तर्कन तु कश्चि
 त्प्रति तदा प्रतिपाद्यते इति प्रसङ्गात्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । ननु
 तर्कमात्रमिह न लक्ष्यं किंतु प्रसङ्गात्मक एक तर्को लक्ष्य इति
 नाव्याप्तिरित्याशङ्क्य ह-। *b* “इष्टापादनेऽपि”ति । तर्काभावेऽपि
 तर्कलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । ननु व्यापकाभ्युपगन्तार
 प्रति तत्रेष्टापादनं स्याद्येन तु नाभ्युपगम्यते तं प्रति तदापाद
 तर्क इति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। “अनभ्युपगतेति” य
 व्याप्यस्याभ्युपगममात्रं न तु वस्तुत्या व्याप्यत्वं तेनानभ्युप
 तव्यापकं प्रति प्रसज्जनं तत्रातिव्याप्तिः प्रशिथिलमूलतय

तर्कभासत्वादिति परिहरति-। ^d “तथा-भूतमपी”ति । ननु वास्तवं व्याप्यत्वं प्रसज्जनप्रयोजकमुक्तं तथाच न प्रशिक्षित-
मूलेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते-। ^e “व्याप्येने”ति । एवं सतीष्ट-
व्याप्यं प्रति व्याप्येनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रसज्जनं तर्क इति
लक्षणमुक्तं स्यात् तत्र विकल्पेन दोषमाह-। ^g “किमि”ति । यं
प्रत्यापादनं क्रियते तस्येष्टत्वमनिष्टत्वमवश्यं शक्तव्यं तथाच येन
पक्षे धूमस्वरूपमिच्छते वह्निस्वरूपं च नेष्यते तं प्रति व्याप्येन
धूमेन व्यापकस्य वह्निपादनं तर्कः किंवा येन धूमस्य व्याप्य-
त्वमिच्छते पक्षस्तु वह्निपादनात् नेष्यते तं प्रति व्याप्येन व्याप-
कापादनमिति विकल्पार्थः ॥

सू० ^a “तथात्वाज्ञानेन” ^b वैपरीत्येनेष्टेनापिप्रसज्जने प्रस-
ज्जात् ^c अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि
परात्प्रति तथात्वेन व्युत्पादयितुमशक्तेन परमार्थ-
तस्तथाभूतेन प्रसज्जने जयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । स्वय-
मपि तथैष्टानिष्टतायां सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे
यत्रोभयोरित्यादिना दोषेण सत्प्रसङ्गतयानिष्टेऽपि
गततयातिव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ वास्तवीं व्याप्तिमज्ञानेन प्रति प्रसङ्गस्तर्कः स्यादित्य-
तिव्याप्तिमाह-। ^a “तथात्वाज्ञानेने”ति । उभयांसदुव्याप्तेरेव प्रस-
ङ्गमलत्वादिति भावः । दोषान्तरमाह-। ^b “वैपरीत्येने”ति । वादिना
व्याप्यत्वेनेष्टापादनेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । आपादकेन वास्तवीं व्या-
प्तिमनुरुध्यापादनसम्भवादिति भावः । यद्व्याप्यव्यापकभाववैप-
रीत्यनेत्यर्थः । तथाच वह्निर्व्याप्यत्वेनाभ्युपगन्तारं प्रति धूमेन तदा-
पादनं तर्कः स्यादित्यर्थः । ननु वस्तुमतीव्याप्तिश्चेत्तदा व्याप्येने-
ष्टापादनं स तर्क एवेति न तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह-। ^c “अन्यथे-
ति । तथात्वेनेति । व्याप्यत्वेनेत्यर्थः । एवमग्रेपि । तथाच व्याप्तेर्व-
स्तुसत्त्वमात्र चेत्तदा तादृशतर्काप्रयोक्तुर्विजय एवस्यान्नत्वेन व्या-
प्तौ विमतं प्रति तदसाधने तर्कभासोपन्यासेन भङ्गस्यैव दर्शना-
दिति भावः । न द्वितीय इति । व्याप्यत्वेनेष्टेनानिष्टव्यापकं प्रति-

व्यापकप्रसङ्गनं तर्क इत्यपि नेत्यर्थः । यत्र तर्कप्रयोक्ता व्याप्यवत्तया व्यापकाभाषवत्तया चेच्छति तादृशमेव प्रतिवादिनं प्रति तर्कं प्रयुङ्क्ते प्रतिवादी च सत्प्रतिपक्षवत्तमेव प्रसङ्गप्रति प्रसङ्गतयोपन्यस्यति तत्र पर्वप्रसङ्गे सत्प्रतिप्रसङ्गतया तर्काभासतां गतेति व्याप्तिरित्यर्थः । संभवति हि यदि सद्व्यवहारविषयः स्यात्सत्तासत्तावती स्यादित्यत्र प्रसङ्गे पुनरयमेव प्रतिप्रसङ्गः यद्यपि चास्तवी व्याप्तिरिह नास्ति सत्तायामेव व्याप्तिचारात् तथापि तदा तथात्वेन द्वाभ्यामिष्यमाणमस्त्येवेति भावः । एतदेव स्वयमित्यादिना दर्शिनम् ॥

सू० * "स्वयं व्याप्यतयानिष्टेनेत्यपि विशेषणीयम् ?" - इति चेन्न, स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन स्वमात्रेष्टव्यापकेविषये प्रसङ्गस्याव्यापनात् *अथ स्वयमनिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यत्र भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं परंप्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसङ्गनं तर्कः एवं सति हि स्वानिष्टव्यापके स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गस्तत्र गमनादतिव्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्टव्यापके स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिस्तो निरस्ते भवतः ?" - इति चेन्न,

टी० ॥ ननु प्रसङ्गस्य तत्रावकाशो यत्र तर्कप्रयोक्ता व्याप्यत्वेनेच्छति सत्तया तु प्रतिबन्दिमात्रस्य व्याप्यत्वेनेष्टमाणेऽपि प्रसङ्गनं विवक्षितमिति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते - । ^१ "स्वयमिति" स्वयं यद्व्याप्यत्वेनेष्टेन परानिष्टव्यापकस्य पक्षे यदापादं क्रियते तत्राव्याप्तिरिति परिहरति । ^२ "स्वयमपी"ति । पूर्वोक्तं प्रति प्रसङ्गस्थलेऽतिव्याप्तिमधुनेोक्तामव्यप्तिं च परिहरन् विविष्टव्यतिरेकेण लक्षणं शङ्कते "स्वयमनिष्टव्यापक" इति । स्वयमनिष्टव्यापके यत्र भवतीत्यनेन नातिव्याप्तिः परिहृता सद्व्यवहारविषयत्वेन व्याप्येन सत्तायां सत्तावत्त्वं सद्व्यापकमापादितं तत्स्वयमनिष्टव्यापके एवेति सत् प्रसङ्गातर्काभासेऽपि नातिव्याप्तिः स्वयं च व्याप्यत्वेनेष्टापादने या अव्याप्तिरुक्ता सा

स्वयमिष्टव्याप्येन व्यापकस्य पक्षे परानभ्युपगममात्रेणेति न
सापीत्यर्थः । ननु विशिष्टातिरेकेण लक्षणं प्रवर्तमानमनुगतं
कीदृशं भवतीत्यत आह— *d* “एवमिति”ति । सत्तायां सत्तावत्त्वस्य
व्यापकस्य स्वानिष्टत्वादतिव्याप्तिर्या च प्रतिप्रसङ्गस्य भिया उक्ते-
व्याप्तिरुक्ता तदुभयं दूषणं न भवतीत्यर्थः ॥

मू० “यद्यत्र सत्तायापि घटो ऽभविष्यत्तदा ऽद्रव्यदित्या-
द्यव्यापना तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं
व्याप्यतयेष्टेनैव हि दर्शनयोग्येन घटसत्त्वेनासौ
प्रसङ्गः * अथ तत्र सत्तायापि स्वयमिष्टेनेति निषेध्य-
कोटौ प्रवेश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यत्र भवतीति
तदपि न, “एवं भूते एव विपर्ययापर्यवसायिनि ग-
ततयातिव्यापकत्वात् विपर्ययपर्यवसायिनेत्यपि
प्रक्षेप्यम् ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ अत्रापि लक्षणाव्याप्तिमाह “यद्यत्रे”ति । अयं हि
प्रसङ्गो न परमात्रानिष्टव्यापके किंतु घटाभावव्रति घटादर्शने
तस्य व्यापकस्य स्वानिष्टत्वात् व्याप्यस्य च स्वयमभ्युपगमा-
दित्यर्थः । ननु घटवत्त्वस्य दर्शनापादकस्य व्याप्यत्वमात्रमिष्यते
न तु भूतत्वे तत्सत्त्वमिति तथाच विशिष्टव्यतिरेके स्वयं व्याप्य-
तयेष्टेन यत्र भवतीति यो निषेध उक्तस्तत्र कोटौ प्रतियोगि-
तया पक्षे व्याप्यस्य सत्तानिवेशनीयता तथा च स्वयमनिष्टव्या-
पके स्वयं व्याप्यतया सत्तया चेन्न यत्र भवतीति विशिष्टव्यति-
रेकः पर्यवस्यति तथाच प्रकृतेऽपि प्रसङ्गसत्तया दृष्टेन न भवत्ये-
वेति नाव्याप्तिरिति शङ्कते— *b* “अथ तत्रे”ति । यद्याकाशं जन्यं
स्यादिति नैयायिकं प्रति यत्रापाद्यते मीमांसकेन तत्र मीमां-
सकेन तत्र मीमांसकमते विपर्ययापर्यवसायिनि तर्काभासे गत-
त्वादतिव्याप्तिरिति परिहरति— *c* “एवंभूते एवे”ति । अनभ्युप-
गतव्यापकं नैयायिकं प्रति तदभ्युपगतव्याप्यत्वेन जन्यत्वेन
व्यापकस्य प्रसङ्गनादित्यर्थः ॥

सू० केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमानव्याप-
 त्वेनैवं स्वस्य परं प्रति व्यापकप्रसङ्गनस्याव्याप-
 नात् तत्र "स्वयं व्याप्यनभ्युपगमेन विपर्ययपर्यव-
 सायित्वासंभवात् * ^७स प्रसङ्ग एव न भवति विरो-
 धमात्रं तत् ? *-इति चेन्न, "अनिष्टं व्याप्यभ्यु-
 पगमबलेन परं प्रत्यापाद्यते इत्येवं भूतस्यार्थसो-
 भयत्रापि तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणासामर्थ्याद्वि-
 पर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्येत
 तर्हि स्या परबाधमात्रे एव प्रसङ्गताया विपर्यय-
 र्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितं शक्य-
 त्वात् । अन्यथाविरोधत्वमेवाभयोरपि स्यात् ॥

टी० ॥ केवलेति स्वमते विपर्ययापर्यवसायिनापि परमते
 दूषणाय कनः प्रसङ्गोयं स तर्क एव दूषणक्षमत्वान्न विपर्ययपर्य-
 वसायिनो न विशेषणान्तदसंग्रहः स्यादित्यर्थः । ननु विपर्ययप-
 र्यवसन्न एवायं कथं न भवतीत्यत आह "स्वय"मिति । नन्वेतादृ-
 शस्तर्क एव न भवति दूषणक्षमतात्वस्य विरोधापादनमात्रेणैवे-
 ति-। ^७"शङ्कते-। "प्रसङ्गएवे"ति । व्याप्याभ्युपगमबलेन परा-
 निष्ठापादनमेवाभयसाधारणं लक्षणमस्तु किं विपर्ययपर्यवसा-
 यित्वविशेषणग्रहेण । अन्यथा त्वदभ्युपगत एव तर्को विरो-
 धात्मा विपर्ययापर्यवसन्न एव स तर्क इति परिभाषाविनिग-
 मकतयापत्तिरिति परिहरति-। "अनिष्टमि"ति । तुल्यत्वेऽपी-
 ति । अनिष्टप्रसङ्गत्वेन तुल्यत्वेऽप्युभयसाधारणलक्षणकरणासा-
 मर्थ्यादिति । यद्वा द्वयमपीदं तर्कलक्षणाक्रान्तमेवास्तु परंतु
 सत्क्रियमाणाखण्डनव्याकुलितप्रज्ञेन लक्षणकरणासामर्थ्याद्विपर्य-
 यपर्यवसायित्वेन विशेषितं चेत्तदा वैपरीत्यमेव किं न स्यादि-
 त्यर्थः । अन्यथेति । नत्परिभाषां नाद्विषये तदा त्वत्परिभा-
 षामप्यनादृत्य द्वयोर्विरोधत्वमेवास्थातुमुचितमित्यर्थः ॥

सू० ॥ प्रत्यवस्थानवैचित्र्यं चेत्तत्र विरोधाद्विशेषः सात्रा-
पि तुल्यैव । अत एव संभावनापि तर्कादन्यैवेति
निरस्तम् । आरोपादपि व्याप्यता निमित्तव्याप-
काभ्युपगमाविशेषात् ७ अत एव परप्रमितेनेति
विशिष्य परानिष्ठापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसा-
यितर्कता निरस्येति निरस्तम् । परमार्थतो व्याप्य-
भावेऽपि पराभ्युपगमसादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः ॥

टी० ॥ ननु व्याप्यमभ्युपैषि व्यापकं च नाभ्युपैवीति
कथं स्याद्यावता तत्रापि व्यापकाभ्युपगम आवश्यक इति
विरोधापादनप्रकारात् यद्ययं निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादि-
त्यनिष्टप्रसङ्गनप्रकारो भिन्न एवेति कथमन्योन्यं भेद इत्यत
आह- । “प्रत्यवस्थाने”ति । उभयोरपि प्रकारयोरुभयत्र
संभवादयमपि विशेषो न भेदक इत्यर्थः । अत एवेति । प्रसङ्ग-
भेदतर्कलक्षणस्य संभावनात्मकतर्काव्याप्तिरुक्ता तदतर्कत्वमभ्यु-
पेत्य परिहृता येन तस्यापि तुल्यन्यायतया तर्कत्वमेव व्यव-
स्थाप्य दोषो वाच्य इत्यर्थः । व्याप्यारोपाधीनव्यापकाभ्युप-
गमस्य तर्कत्वप्रयोजकस्य तत्रापि संभवादित्यर्थः । ननु परप्र-
मितेन परानिष्ठापादनं तर्क इति लक्षणं न संभावनात्मकेन वा
विपर्ययापर्यवसायिनीत्यत आह- । ७ “अत एवेति” । तर्क-
त्वेन निर्णयात्तयोरेव चान्याव्यापकत्वादित्यर्थः । यत्र न पार-
मार्थिकी व्याप्तिस्तत्रापि पराभ्युपगमेनापादनाविशेषात्तर्कत्व-
मिति तत्राप्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० ॥ कथं हि परेण व्याप्यतया अनुमता तं प्रति व्या-
पकानुमत्या नापतितव्यं ७ नहि प्रसङ्गो वास्तवत्वं
व्याप्येरात्मकते किं नामाभ्युपगममात्रं ० अनभ्युप-
गतौ वस्तुगत्या स्थितेनापि तेनापादनाप्रवृत्तेः ।
अत एव परस्य प्रमाणेन व्याप्यानुमतिमुत्पाद्यप्या
पादनं क्रियते * ८ वस्तुगत्या व्याप्यत्वं च ० तथा-

त्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गम् ?
इति चेन्न, तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतय-
मन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्या-
प्तत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् तस्माद्यः प्रसङ्ग-
स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्ययापर्यवसायिता दोषा-
यैव स्यात् ॥

टी० ॥ ननु व्याप्तेरभावे प्रसङ्गमेव न भवतीत्यत
आह—^a “कथं ह्री”ति । औचित्यावर्जितमेव तत्र व्यापकापाद-
नमित्यर्थः । औचित्यमेव दर्शयति—^b “नही”ति । विनिगमक-
माह—^c “अनभ्युपगतावि”ति । तथाच विपर्ययापर्यवसायिता-
प्यापादनं तर्क एव तथाच तद्व्यावर्तनाय विपर्ययापर्यवसा-
येति यद्विशेषितं तदनुपादेयमेवेति भावः । अत एवेति । यत्
एवाभ्युपगममात्रं व्याप्यस्य तन्त्रं नतु वास्तवत्वमपि तेन त्वया
व्याप्यत्वेनाभ्युपगतोयमर्थ इत्येव प्रमाणेन साध्यते न तु
व्याप्योयमर्थ इत्यपीत्यर्थः । विपर्ययापर्यवसायिन्यतिव्याप्तिवा-
रणाय पुनः शङ्कते—^d “वस्तुगत्ये”ति । यत्र वस्तुतो व्याप्ति-
सत्त्वे विपर्ययापर्यवसानमेवेत्यर्थः । अभ्युपगममात्रमेव तन्त्रमा-
पादनेन तु वस्तुगत्यापि व्याप्यत्वं गौरवादिति परिहरति—
^e “तथात्वेने”ति । नन्वेवं तर्कदोषत्वे विपर्ययापर्यवसानपरिग-
णनं किंमूलकमिति प्रसङ्गद्वयं विभज्योपसंहरति—^f “तस्मा-
दि”ति । स्वसाधनपरपक्षदोषापादनभेदे प्रसङ्गसामान्यस्थितौ
विपर्ययापर्यवसानमाद्यं दोषो न द्वितीयेऽपीत्यर्थः ॥

सू० “प्रसङ्गस्य तस्य विपर्ययापर्यवसानदाढ्यार्थं दण्ड-
तयोपन्यासात् सौगतानां स क्षणिकत्वव्याप्ति-
साधकविपर्ययान्यथा भावदण्डप्रसङ्गवत् ॥

टी० ॥ नन्वत्रापि किं विपर्ययापर्यवसानगवेषणयेत्यत
आह—^a “प्रसङ्गस्य”ति । आपाद्यस्य निर्धूमत्वादिनापाद-
कस्य निर्वह्निमत्वादौ प्रमाणं तदीयदाढ्यार्थमेव हि तत्र प्रस-
ङ्गस्य दर्शनीयत्वेन विपर्ययापर्यवसानमन्तरेण स्वपक्षसाधकतैव

प्रसङ्गस्य न घटेतेत्यर्थः । दण्डतयेति । विपक्षबाधकतयेत्यर्थः ।
निश्चितसाध्यवतः पक्षस्यैव विपक्षत्वशङ्कां तर्को बाधते इत्य-
र्थः । सौगतानामिति । सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं क्षणिकत्वव्याप्य-
त्वेन सौगतैरुपन्यस्तं तत्र तावत्सत्त्वमात्रं स्यात् क्षणिकत्वं
मास्त्विति विपक्षवृत्तिताशङ्कायां यदि क्षणिकत्वं न स्यादर्थ-
क्रियाकारित्वमपि न स्यादर्थक्रियाकारित्वं हि क्रमाक्रमाभ्या-
व्याप्तं तच्च क्षणिकत्वाद्वायावर्तमानमर्थक्रियाकारित्वार्थं सत्त्व-
मपि व्यावर्तयेदेव । नहि स्थिरस्य क्रमकारित्वं संभवति तथा-
सति न कुर्यादेव करणे हि क्रमकारित्वं स्वाभाव्यमेव विरु-
ध्येत नाप्यक्रमकारित्वं तथासत्युत्पत्त्यनन्तरमेव यावत्सत्त्वं का-
र्यं कुर्यादित्यादिसत्त्वक्षणिकत्वयोर्वा व्याप्तिस्तत्साधको विपर्य-
यान्यथाभावाय ^(१) विपर्ययशङ्कानिवारणाय दण्डरूपो यः
प्रसङ्गस्तद्वदित्यर्थः ॥

सू० तामन्तरेण तस्य रूपक्षसाधनाक्षमत्वान्तस्य च व्य-
प्तिवास्तवत्वमपि मन्तव्यम् । अन्यथा विपर्ययेपि
व्याप्त्यभावेन स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव यस्तु प्रसङ्गः
परपक्षबाधनाङ्गं तत्र पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं ता-
वतैव परपक्षप्रतिक्षेपक्षमत्वेन वास्तवव्यप्तिविप-
र्ययपर्यवसानपर्यन्ताननुसारित्वादिति युक्तं प-
श्यामः । तथाच सति कथितलक्षणासङ्गतिस्त-
दवस्थैव * ^३ अथ व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य व्याप-
कस्य प्रतीतिस्तर्कः ? *—इति चेन्न, ^४ इष्टार्थसंभा-
वनायामव्याप्तेः * ^५ तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स ?
*—इति चेन्न, ^६ इष्टापादनेऽपि गतत्वात् * अप्र-
मितस्य तथेति चेन्न,

टी० ॥ तामिति विपर्ययपर्यवसायिनमित्यर्थः विपक्ष-
बाधकोपन्यासमन्तरेण सत्त्वारूपसाधनस्य क्षणिकत्वसाधकत्व-

(१) विपक्षशङ्कानिवारणेत्यर्थः ।

मेवानुपपन्नमिति भावः । कथितेति । विपर्ययपर्यवसायित्वेन
 तर्कलक्षणविशेषणे परपक्षबाधकतर्कव्याप्ते^(१) रसङ्गतिरित्यर्थः ।
 एतद्विषयपरिजिहीर्षया शङ्कते- । “अथेति । अभ्युपगमो व्याप-
 सत्त्वे वा ऽसत्त्वे वा एवं च स्वपक्षसाधकपरपक्षबाधकतर्कयोस्तु
 ग्रहः । प्रतिप्रसङ्गेतिव्याप्तौ सत्यासपि दोषान्तरमाह- । ^b “इष्टा-
 र्थे”ति । जलस्य सहकारिसंपत्तौ उदन्योपशमस्य व्यापकस्य
 पिपासोरिष्टस्यैव प्रतीतेस्तत्तर्काव्याप्तिरित्यर्थः । ननु व्यापके-
 निष्ठत्वं विशेषणं न देयमेव येन संभावनायामव्याप्तिरस्यादिति
 शङ्कते- । ^c “तेने”ति । व्याप्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । एवं सतीष्टा-
 पादने तर्काभासेति व्याप्तिरिति परिहृति- । ^d “इष्टे”ति । ननु
 अप्रमितस्य व्यापकस्य व्याप्याभ्युपगमेन प्रतीतिस्तर्कः प्रकृते
 तद्व्यापकं प्रमितमेवान्यथेष्टापादनानुपपत्तेरिति शङ्कते- ।
 “अप्रमितस्ये”ति ॥

सू० ^a प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् * ^b अनुमाने व्याप्यस्य
 (१) प्रमया तथा न त्वभ्युपगमेन ? *—इति चेन्न,
 “वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमयापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य
 व्यापकानुमानासंभवेन तत्राप्यभ्युपगमपर्यन्तगन्त-
 व्यत्वादेव * ^d नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसा-
 धयानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं ^e तदप्रसाधनेन्यत-
 रासिद्ध्या तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तुरपसिद्धा-
 न्तमनुद्धाव्य वादिना प्रसाधितात् व्याप्यात् व्या-
 पकसाधने पर्यनुयोज्योपेक्षणादिति ॥

टो० ॥ प्रथमं यानुमितिरुत्पद्यते तत्राप्रमितस्यैव व्याप-
 कस्य प्रतीतिरिति परिहरति ^a “प्रथमे”ति । नन्वनुमाने
 व्याप्यप्रमाधीनव्यापकप्रतीतिस्तर्कं तु तदभ्युपगमात्राधीनेति

(१) लक्षणस्येति शेषः । तर्कव्याप्तेरसङ्गतिरिति वा पाठः ।

(२) अन्यदीयप्रमयान्यस्य तदनभ्युपगन्तुवर्गापकानुमानासंभवे-
 नेत्यर्थः ।

वसायित्वेन
तिरित्यर्थः ।
गमो व्याप-
कतर्कयोक्त-
-। ७ "इष्टा-
व्यापकस्य
नु व्यापके-
स्यस्यादिति
व्यं सतीष्टा-
"ति । ननु
तर्कः प्रकृते
शङ्कते-

विशेष इति शङ्कते ७ "अनुमान" इति । तथेति । व्यापकप्रती-
तिरित्यर्थः । अन्यतरासिद्धोद्भावनस्थले यावत्प्रतिपादितव्या-
प्यत्वाभ्युपगमो न कर्तव्यस्तावत्तस्मादनुमितिरपि नात्पद्यत
इति तदवस्थैव तत्राव्याप्तिरिति ८ "वस्तुगत्ये"ति । नन्वन्य-
तरासिद्धव्याप्यत्वस्य हेतोर्व्याप्यत्वं प्रसाध्य परेभ्युपगमयित-
व्य इति न भवतीत्याक्षिपति ९ "नन्वि"ति । कथमुच्छिन्नमि-
त्यत आह-। १० "तदिति" । यदि व्याप्यत्वेऽस्यान्यतरासि-
द्धत्वं न परिहर्तव्यं तदा तेनैव निग्रहेण वादी निगृह्येत
अर्थान्यतरासिद्धत्वं परिहृतप्रतिवादिनस्तत्राभ्युपगमः कारयि-
तव्यस्तदनन्तरं तादृशेन हेतुनानुमानं प्रवर्तनीयं तदा तदन-
भ्युपगममात्रेण प्रतिवादिनापसिद्धान्त उपपादित उपेक्षितः
स्यादिति पर्यनुयोज्योपेक्षणेन वादी निगृह्येत सेयं वादिन
उभयतः पाशा रज्जुरित्याक्षेपार्थः ॥

व्याप्यस्य
ति चेन्न,
व्यासिद्धस्य
न्तिगन्त-
प्यं प्रसा-
धनेन्यत-
रपसिद्धा-
त् व्या-

सू० किं तत्र तथा न स्यात्किमत्राप्रस्तुतया तच्चिन्तया ।
अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणा-
कारयित्वैव न व्यापकसाधनमुपेयं * "तस्याऽ-
प्रमा स ? *—इति चेन्न, मिथोविरुद्धादौ तर्काभा-
वेऽपि गतत्वात् * आश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरेके
सति ? *—इति चेन्न, संदिग्धधूमदर्शनात् यद्यत्र
धूमस्तदाग्निमानिति संभावनायाः परमार्थतस्त-
थार्थावस्थानात् प्रमात्वं त्यक्तुमपारयन्त्या अव्या-
पनात् * ७ तत्कालं प्रमात्वेनाप्रमीयमाण इत्यपि ?
*—इति चेन्न,

यैव व्याप-
नन्वनुमाने
त्राधीनेति
ठः ।
ानासम्भवे-

टी० ॥ किं तत्रेति भवतु वादिन उभयथापि निग्रहः
परंतु तर्कखण्डनप्रवृत्तस्य समाप्रस्तुतमेतत् कथामार्गस्त्वयं तत्रा-
भ्युपगमकारयित्वैवानुमानं प्रवर्तनीयं तथाच तस्यानुमितौ व्या-
पकप्रतीतिरिति लक्षणमतिव्यापकमेवेत्यर्थः । ननु व्याप्या-
भ्युपगमेन व्यापकस्याप्रमा तर्क इति नानुमितावतिव्या-

मिरिति शङ्कते—। “तस्ये”ति । व्यापकस्येत्यर्थः । विरुद्धादावित्यादिपदाश्रयासिद्ध्यादिपरिग्रहः गगनारवि-
 यदि विरुचं स्यात्सुरभिस्त्यादित्यादिकमाश्रयासिद्ध्यादि-
 तथाच यदीश्वरः कर्ता स्यात् सर्वज्ञः स्यादित्वादीश्वरासिद्धि-
 शायनाश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदेन मियो विरुद्धोपग्रहः म-
 ग्धेति वास्तवे धूमे धूमत्ववाप्यत्वकोटिकसन्देहबलात्कृता-
 बहिःसम्भानायां तर्कत्वेन व्यवस्थापितायां नव्यामिरित्यर्थः ।
 ननु तत्र बहिःप्रतीतेर्वस्तुगत्या प्रमात्वेऽपि सम्भावनाका-
 प्रमात्वं न प्रमीयते इति न तत्राव्याप्तिः^(१) व्यापकप्रतीति-
 प्रमीयमाणप्रमात्वमुभयसाधारणमिति शङ्कते—। “तत्काल-
 मि”ति ॥

सू० “बहुशोदत्तोतरत्वा” तस्यैव चास्य पूर्वोक्तोभया-
 निष्टव्यापकेष्टव्याप्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापक-
 त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्यु-
 पगमेनेति करणे च सिद्धेन व्याप्येन प्रसङ्गस्या-
 व्यापनात् । तद्व्याप्य कार्यत्वात् यद्यदुष्टदुष्टमङ्कु-
 रादिमीमांसकः शंसति तदानीमविशेषेण कर्तृकार्यमपि
 पर्यवस्येत् अस्य तदिति । अपि चात्माश्रयोन्यो-
 न्याश्रयश्चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी वेत्या-
 पाद्यैर्भिद्यमाना षट्कर्तृष्यते “स्वरूपं चैषां—

टी० ॥ तच्छब्दान्तर्भावेण लक्षणासननुगतमप्रमीयमाणत्वं
 च वादिना प्रतिवादिना वेत्यादिविकल्पकबलितं वेत्या-
 ह—। “बहुश” इति यत्रोभयोरित्यादिना प्रसङ्गेन तर्काभा-
 ताङ्गतेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टव्यापकप्र-
 तीतिस्तर्क इत्यादीनां लक्षणानामित्याह—। “सर्वस्ये”ति ।
 ननु नात्रव्यापकप्रसङ्गो नारोपितेन व्याप्येन किंतु वस्तुतोऽ

(१) ननु कथं तत्र व्यापकप्रतीतेरप्रमीयमाणप्रमात्वमित्यत-
 आह—व्यापकेति ।

सर्वैव नहि तत्तायां सद्व्यवहारत्रिषयत्वं सत्तान्तरापादनमवा-
स्तवमिति नातिव्याप्तिरित्याशङ्कते- । “तदि” ति । यदि
कार्यत्वादङ्कुराद्यदृष्टयोत्पाद्यं तदा तत एव सकर्तृकमपि किं न
स्यादिति मीमांसकं प्रति नैयायिकेन कृतप्रसङ्गेऽव्याप्तिरित्यर्थः ।
इदानीमात्माश्रयादिरूपं तर्कं खण्डयितुमारभते- । “अपि चे”
ति । खण्डनसौकर्याय स्वरूपममीषामादर्शयति- । “स्वरूपं
चे” ति ॥

मू० स्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणात्माश्रयः अन्योन्यस्या-
व्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः “अन्तरितस्य
तदेव द्वयमात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं विरुद्धसमु-
च्चयो व्याघातः ॥

टी० ॥ स्वस्येति । स्वस्याव्यवहितस्यापेक्षणाभ्युपगमनि-
बन्धनमनिष्ठापादनमात्माश्रय इत्यर्थः । स्वस्य स्वापेक्षणाभ्युप-
गमः परस्परश्रयचक्रकयोरपीति तद्व्यावर्तनाय अव्यवहितेति ।
यद्यपि स्वापेक्षित्वमप्रसिद्धं तथापि घटापेक्षित्वं पटेऽभ्युपगम्य-
माने भवत्यात्माश्रयो दोष इति विशिष्टाप्रतीतावपि खण्ड्यः
प्रतीतिरस्त्येव यद्वा स्वापेक्षित्वं प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमन्यत्राभ्यु-
पगम्यमानं दोषायेति भावः । अन्योन्येति । अन्यान्यस्याव्यव-
हितान्योन्यापेक्षित्वाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्ठापादनमन्योन्याश्रय
इत्यर्थः । अत्राव्यवहितपदं चक्रकव्यावर्तनाय आत्माश्रयव्याव-
र्तनाय । अन्योन्यस्येति । अन्योन्यापेक्षित्वं दीर्घत्वह्रस्वत्वज्ञा-
नादौ प्रसिद्धं कथञ्चित् द्रष्टव्यम् । चक्रकस्वरूपमाह- । “अन्त-
रितस्ये” ति । अन्तरितस्य व्यवहितस्य भाव्यात्माश्रयोऽन्योन्या-
श्रयो वा यस्तदेव चक्रकं तेन स्वस्य द्वयापेक्षणाभ्युपगमनिबन्धन-
मनिष्ठापादनं चक्रकमित्यर्थः । विरुद्धेति । विरुद्धसमुच्चयाभ्युप-
गमनिबन्धनमनिष्ठापादनं व्याघातः विरुद्धसमुच्चयाभ्युपगमस्तु
माता बन्ध्या ऽगौगौरयमपीत्याकारेण इत्यर्थः । अत्र हि मा-
तरि बन्ध्यात्वमात्राभ्युपगमः सभवत्येव सिद्धत्वात् एवमभ्यु-

पगन्तुर्व्याघात आपाद्यते यदि सातुर्वन्ध्यात्वं गोशचाश्वत्थ-
मभ्युपैषि तदा ठयाघात इति ॥

सू० " उपपाद्योपपादकप्रवाहो जनवधिरनवस्था स्वा-
भ्युपगतदोषतुल्यता प्रतिबन्दी

ननु विरुद्ध समुच्चय एव क्वचिदपि प्रसिद्ध इति भावः ।
अनवस्थास्वरूपमाह— " "उपपाद्ये"ति । भेदव्यवहार उप-
पाद्य उपपादकश्च तस्य भेदः । नहि भेदमन्तरेण तद्व्यवहारः
संभवति । एवं सत्तायां व्यवहार उपपाद्यस्तद्गता च सत्ता उपपा-
दिकेति तथाचैतादृशव्यवहाराभ्युपगमनिबन्धनमनिष्ठापादनमन-
वस्थेत्यर्थः । अत्र यदि तृतीयश्चतुर्थो वा भेदः प्रथमभेदमपेक्षत
इत्यभ्युपेयेते तथापि प्रवाहाभ्युपगमोस्ति । नचानवस्थेत्यत
उक्त "मनवधिर"ति । प्रवाहस्यानादित्वात् कार्यकारणभावेव-
सिद्धाभ्युपगम्यते एकैकभेदबुद्ध्यावापाद्यमानायां भेदमात्रं प्रसिद्ध-
मेवेति भावः । आपत्तिप्रयोजकीभूतरूपधदापाद्यापादनमनवस्थे-
त्येके । तत्र यदि सामान्यं सामान्यवत्स्यात् द्रव्यादित्रितयान्यतमं
स्यादित्यापादनमियं चानवस्थैवानास्थेत्युच्यते । नहि द्रव्यादि-
त्रयान्यतमत्वेन सामान्यं व्यवतिष्ठत इत्युच्यम् । "स्वाभ्युपगते"
ति । यदि पुरुषत्वादयं चौरस्तदा एवं त्वमपि चौरः स्या इत्यापा-
दननामकः प्रतिबन्दी । यद्वा परापादितं दोषमभ्युपेत्य परस्मै
तदापादनेन यदनिष्ठापानं तत्प्रतिबन्दी भवति हि त्वं चौर
इत्यभिधानस्य प्रतिबन्दीति भावः ॥

सू० " तत्रात्माश्रयस्य सवन्धद्वारं भेदादाभासत्वं यथा
प्रमेयत्वस्यात्मनि वृत्तौ क्वचिन्नैवमपि यथानेक-
कालस्थस्य घटस्य पूर्वकालवृत्त्यात्मन उत्तरकाल-
वृत्त्यात्मन प्रति कारणत्वेऽन्योन्याश्रयस्य व्यक्तिभे-
दात् यथाज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्याजनने
चक्रकस्यापि ॥

टी० ॥ तेषामाभासत्वानाभासत्वे विवेचयति— "तत्रे"-
ति । घटादीनां घटादिविषयकप्रमाधीनं प्रमेयत्वस्य च

प्रमेयत्वगोचरप्रमाधीनं प्रमेयत्वं हि प्रमेयं द्वारं सा
वाच्या घटादौ अन्या च प्रमेयत्वे यद्यपि स्वगोचरप्रमाऽद्वा-
रके प्रमेयत्वे द्वारभेदो नास्ति तत्रापि तत्संभवात्
स्वप्रकाशस्यैव तस्याभ्युपेतं तदुक्तं “प्रमाणं प्रवणं वृत्तौ
न भिन्नाभिन्नते यत्” इति । उक्तं - च “प्रमेयं व्यक्तयस्त्वन्याः
स्वे स्वे रूपे तथापि व्यबहारं^(१) तन्मोत्येव विरोधं भजते न
चे”ति । एवं विशेषणत्वविशेष्यत्वाभिधेयत्वधर्मित्वादावात्मा-
श्रयस्याभासत्वमनाभासमात्माश्रयमाह- । “क्वचिदि”ति । नाना-
कालस्थितस्यैकस्य घटस्य पर्वपरकालवृत्तिताभादाय कार्य-
कारणभावेऽभ्युपगम्यमाने भवत्येवात्माश्रयदोष इत्यर्थः । व्यक्ति-
भेदादिति ज्ञानेन संस्कारद्वारा ज्ञानमेव जननीयमित्यभ्युपग-
मेऽन्योन्याश्रयापादानमाभासो भवति अनुभवेन स्मृतिजननस्य
प्रामाणिकत्वादित्यर्थः ॥

सू० तस्मात् “यथाबीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बः तेन बीजं
जन्यते इत्यत्र व्याघातस्योपाधिभेदान् यथा काल-
भेदादिना जननाजननादौ^६ अनवस्थायाः क्रियायै
परस्परेनन्त्यानपेक्षणात् यथा सामग्र्या कार्यजन-
नाय स्वसामग्र्यनन्त्यानपेक्षणे तामेतामधोधाव-
न्तीमनवस्थामाचक्षते क्वचिन्नैवमपि यथा स्वाश्रये
भिन्न बुद्धिजनाय स्वगतभेदानुपजीवनादपि भेद-
भेदस्यानन्त्ये ॥

टी० ॥ तस्मादिति व्यक्तिभेदादेवेत्यर्थः । बीजेनाङ्कुरस्तेन
स्तम्बस्तेन मञ्जरी तेन पुनर्बीजमेवेति चक्रकदशायां व्यक्तिभेदा-
देवाभासत्वं नहि तदेव बीजं तदुत्पाद्येन बीजेन जन्यते इति-
भावः । व्याघाते आभासत्वमाह- । “यथे”ति । कुसूलस्यस्य बी-
जस्याजनकत्वं क्षेत्रवति तस्य च जनकत्वमिति संभवत्येवेत्यर्थः ।
अजननमिह क्रियानुपधानामात्रम् । अनवस्थाभासमाह- । “अ-

(१) उपलब्धसकलपुस्तकेष्वेवंविधस्यैव पाठस्य दर्शनादयमेव पाठो
धृतः परन्वेतत्पाठस्यासङ्गतत्वेन चिन्तनीयत्वमिति ।

नवस्थाया"इति । क्रियायै कार्यजननाय । नहि कार्यं स्वसाम-
ग्रधीनं सापि सामग्री स्वसामग्र्यधीनैवं कादाचित्कत्वादिति
प्रधाहाभ्युपगमोऽस्ति । किंचेदानीं नूनं कार्यं न तावत्सामग्रीप्र-
धाहाधीनमेव तथाच तदुत्पत्तिरेव न स्यात् दृश्यते च कार्योत्प-
त्तिरिति प्रमाणिकीयमनवस्था भवत्याभासा "तामेतामि"ति ।
आभासरूपमित्यर्थः । आचक्षते इति । अनवस्थानु स्वकार्यो-
पहितस्य स्वसामग्र्यादिकालस्याधःप्रदार्थत्वात्तद्वाचनशैलित्यर्थः ।
अनाभासरूपामनवस्थामाह— । "क्वचिदि"ति । भेदः स्वा-
श्रये घटे स्वयमेव भेदबुद्धिं जनयति स्वगतं भेदान्तरं नेप-
जीवतीति तावद्दस्तुगतिस्तत्र भेदस्थानन्त्ये आपाद्ये याज-
नवस्था साजनाभासेत्यर्थः ॥

सू० "प्राग्लोपादिदोषात् तामेतामूर्ध्वं धावन्तीमनवस्था-
माचक्षते प्रतिबन्धाविशेषात् यथा धूमानुमानेऽप्यु-
पाधिशङ्का प्रतिबन्ध्या तर्कानुकूलत्वादिति 'तदेषा-
मापादनानि तर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न सं-
ग्राह्याः 'सत्यपि व्याप्याय दोषे प्रसङ्गस्थानगतेन तेन
विशेषणेनाभासीभूतत्वात् * 'प्रसङ्गस्थाने तावता
विशेषणामभावेनापि लक्षणं विशेषणीयम् ?
*-इति चेत् ॥

टी० ॥ ननु कथमियं दोष इत्यत आह— । "प्राग्लो-
पे"ति । यदि भेदे भेदान्तरमङ्गीक्रियते तदा प्रथमभेदो लुप्त एव
स्यादित्यर्थः आदिपदादविनिगम्यत्वप्रमाणोपगमयोऽसंग्रहः ।
"तामेतामि"ति । अनाभासरूपमित्यर्थः "ऊर्ध्वमि"ति ।
भाविप्रवाहरूपमित्यर्थः । आभासमाह । "प्रतिबन्धे"ति ।
यद्यनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कास्मदनुमानास्कन्देत तदा भवदनु-
मतं धूमानुमानसपि हि द्वितीयं भवत्याभासं यतो यथा धूमव्या-
प्तिग्रहेऽनुकूलः तर्को न तथा त्वदभिमतव्याप्तादित्यर्थः । यत्र
तु विशेषाभावस्तत्र प्रतिबन्दी दोष एवेति भावः । एवं व्युत्पा-

दिते त्वाभ्युपगतव्याप्य प्रति व्यापकप्रसज्जनं तर्क इति
लक्षणमिति व्यापकमित्याह— ॥“तदेवमिति”ति । आपादनान्धेष
तर्काभास इत्यर्थः । आत्माश्रयादीनामभावादिनाशङ्काह—
॥“सत्यपी”ति । द्वारभेदादिना विशेषेण तेषामभासत्वस्य
व्याप्यत्वमपि वक्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमनेन दोषेण
न भवेदिति केवलान्वयित्वं तस्य न स्यादित्यर्थः । ननु
तर्काभासव्यावृत्तये द्वारभेदरहितत्वे सतीति विशेषणीयमिति
शङ्कते— ॥“प्रसङ्गस्थान”इति ॥

सू० “न, अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्या-
भावो नानवस्थायामेवमात्माश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य
द्वारभेदस्याभावो नात्माश्रयान्तरादाविति व्यक्तम-
व्यापकत्वापत्तेः अपि चापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि
तर्कलक्षणं गच्छत्कथङ्कारं वारणीयं यत्रैव निग्रहे
तर्कान्तराणां सन्तर्भावः तत्रैवानयोरपीति पृथग्नि-
ग्रहत्वानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ तर्हि तर्कलक्षणमव्यापकं स्यादेकाभासत्वप्रयोज-
कस्य द्वारभेदादेरपरत्र सत्त्वेन तदभाववत्त्वस्य विशेषणस्य तत्रा-
पत्वादित्याह— ॥“ने”ति । अनाभासान्योन्याश्रयादावव्याप्तिः
स्यादित्यर्थः । द्वेषदसनभ्युपगस्याभ्युपगच्छते। सीमांसकस्याप-
सिद्धान्तापादनं विरोधापादनं वा तर्कलक्षणाक्रान्ततया तर्कः
स्यादित्याह— ॥“अपि चे”ति । अनैकान्तिके चापसिद्धान्तस्यो-
पन्यासमात्रं न त्वापादनमिति चेन्न । उक्तप्रकारेणापादनस्यापि
समवादनैकान्तिकापादनं च न संभवति । अपसिद्धान्तस्त्व-
भ्युपगमतन्त्र इति विज्ञेयात् अपसिद्धान्तस्य तर्कत्वं दोष-
माह— ॥“यत्रैव”ति । अन्योन्याश्रयादीनां व्याप्यत्वादिग्रहं
प्रति प्रतिबन्धकतया व्याप्यत्वासिद्धादिनिग्रहेऽन्तर्भाव इति तद-
पेक्षयापसिद्धान्तस्य पृथग्निग्रहत्वं भज्येत । भवति हि भेदव्यव-
हारविषयत्वात् घटो भेदवानिति स्थापनायां भेदेऽपि भेदव्य-

वहारस्तेनैव भेदेन चेदात्माश्रयोऽन्योन्यापेक्षाया मन्योन्याश्रय-
व्यवहितान्योन्यापेक्षायां चक्रकमनन्तप्रवाहापेक्षाया मनवस्थे-
त्यापादनैर्भेदाभाववति भेदे भेदव्यवहाराविषयत्वं गतमित्यनेन
व्याप्यत्वाल्लिङ्गिनिग्रहस्यानेतर्भावितमित्यर्थः ॥

सू० "आत्माश्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत्तद्वि-
प्रामाणिकत्वात् न दोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्यु-
भयतः पाशबन्धः कथं मोचनीयः * अथोच्यते य-
देनदाश्रयत्वमाश्रयित्वं च तद्भेदे दृष्टं तद्यदिविवा-
दाध्यासिते त्वयोपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणा-
पादने नाक्तदोषापत्तिः ? *-इति 'मैवं, एकत्र द्वय-
स्यापि दृष्टत्वात् * तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वं च मि-
थो भेदनियतम् ? *-इति चेन्न, ^dतन्मिथःशब्दाभ्यां
क्षारीकृतत्वात् * एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा
नैकत्वं स्यादित्यादिवचनभङ्ग्यापाद्यम् ? *-इति
चेन्मैवं यद्येतदेतदाश्रयादि स्यात्तदैतन्न स्यादिति
ह्यापाद्यम् । न चैतद्युक्तम् । धर्म्यापाद्ययोर्व्याहत-
त्वात् ॥

टी० ॥ दोषान्तरमाह-। "आत्माश्रये"ति । यदि स्वस्य
स्वापेक्षित्वं स्यात्तदात्माश्रयः स्यादित्यापादनप्रकारे नेह येन
तस्य प्रामाणिकत्वात्प्रामाणिकत्वविकल्पोऽत्रतरेत् अपि तु यद्यपि
घट एतदुपदाश्रयः स्यादेतद्दुष्टकारणं वा स्यादेतद्दुष्टजाप्यो वा
स्यात्तदेतद्दुष्टभिन्नः स्यादित्याद्यापादनप्रकारे कथमप्रामाणिक-
त्वमित्याशङ्कते-। ^b"तदेतदाश्रयत्वमिति । आश्रयत्वमाश्रि-
तत्वं च रूपकपालाभ्यां निरूपितं घटस्य स्ति नतु भेद इति
परिहरति-। "मैवमि"ति एकनिरूपितमाश्रयत्वमाश्रितत्वञ्च
भेदनियतमिति शङ्कते-। ^d"नदे"ति । अत्राननुगममाह-।
^e"तन्मिथः"इति । तच्चतुदशम्य मिथः शब्दस्य च विशेषपरत्वा-

दितिभ
पादका
भिन्नः
सत्यय

यति प

सू० "न

ठ

य

ि

ते

अनु

प्रस

च

तय

मन्

वि

पर्य

जै

तद

वा

दितिभावः । क्षारीकाणामापादकाननुगमदोषदुष्टत्वम् । नन्वा-
पादकाननुगमो न दोषः । तथाच घट एतदुदाश्रितः स्यादेतदुद-
भिन्नः स्यादिति संभवापादनमिति शङ्कते- । १० "एतदिति । तथा
सत्यं न स्यादित्यापादनार्थस्तथा च धर्मापाद्योऽव्याघात
इति परिहरति- । ११ "यद्येति"ति ॥

सू० "न च वाच्यमापाद्यस्य प्रमाणबाध्यतानुकूलैवेति
व्याघातादपि सा संभवति न दोषमावहतीति,
यत आपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्यानादरे-
तिप्रसङ्गः स्यादतो विपर्ययापर्यवसायित्वमेवं स्या-
देवं हि विपर्ययो वक्तव्यो यन्नाम भवति चैतदेत-
त्तस्मान्नैतदाश्रय इति न चैतदेतद् भवितुं शक्नोति
एतदित्युद्दिष्टे धर्मण्येतत्त्वविधानासंबन्धुद्देश्यवि-
धेययोः प्रकारभेदस्याभावात् । न च प्रसङ्गमात्रमेत-
द्वाधायैवास्तु कृतमस्य विपर्ययपर्यवसानेनेति युक्तं,
स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसज्जित-
निषेधे तद्व्यतिरेकप्रामाणित्वस्यावश्यमन्तव्यत्वा-
पत्तेः ॥

टी० ॥ ननु व्याघातादेवापाद्यवाधात्तर्को न दोषः किंतु
अनुगुण एवेत्याह- । १२ "न च वाच्यमि"ति । अयमयं न स्यादिति
प्रसङ्गस्य विपर्ययो भवति चायमयमित्याकारेणावर्तनीयः स
च उद्देश्यविधेयभावानुपयुक्त इति विपर्ययापर्यवसानं स्यादि-
त्यर्थः । तदुक्तम्-प्रथमखण्डनेन "अतत्तन्मन्यसे तत्त्वन्न तत्तदपि
मन्यसे सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षत" इति । ननु तर्कद्वै-
विध्यं त्वयैवाक्तं तथाच परवाधाय यस्तर्कस्तत्र किं विपर्यया-
पर्यवसायित्वेनेत्यत आह- । १३ "नचेति" विपर्ययापर्यवसाने मूल
शैथिल्यमावश्यकं यतोन्वयव्याप्तेर्यतिरेकव्याप्तिव्यापकत्वा-
त्तदभावे सापि न स्यादिति भावः । व्यतिरेकप्रामाणिकत्वमेव
वा तदपर्यवसानम् ।

सू० "अतएवैतदन्यत्स्यादित्यपि न शक्यप्रसञ्जनमेतद-
 न्यत्वस्यैतत्स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्यवसायि-
 तथा प्रसङ्गे व्याघातादेव विपर्ययेऽप्येतद्विशेषि-
 तान्यत्वविधायिना विशेषणविशेषणताप्रविष्टमा-
 त्मानमात्मनि विधीयमानं न क्षमते एतदन्यत्व-
 स्यैतदन्यान्यत्वस्यैतत्त्वादेवान्यत्वावधेरात्मन उप-
 लक्षणत्वे चान्यत्वमात्रमुपलक्ष्यमाणसम्यग्मादप्य-
 न्यत्वमादाय पर्यवस्येत् स्वरूपत एव विलक्षणम-
 न्यत्वविशेषमवधिरावत्सोपलक्षयतीति च न घटते
 यतोऽन्यत्वमात्रमेवावधिविशेषैरुपधीयमानं तदन्य-
 त्वप्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवदन्यत्व^(१)व्यक्तिभे-
 दपर्यन्तगमनं प्रमाणस्य न सहते यदि चान्यत्वव्य-
 क्तिभेदोऽपि^(२) स्यात्तथापि प्रसङ्गमूलभूता व्याप्तिः
 सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतेनैवोपधीयमानानाम-
 न्यत्वव्यक्तीनात्मैक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे
 विपर्यये वोपनयन्ति स्यादेवोक्तदोषालंघनायेति
 एवं प्रकारताचाश्रयायविभाववत्प्रकारान्तराश्रयेष्व-
 प्यात्माश्रयोदाहरणेष्वतिदिश्यते अन्योन्याश्रयो
 यथाभेदेना^(३)वगताद्भेदज्ञानोपगमे सोऽपि त्वया
 कथं कारमुपन्यसनीयः न तावद्यद्येतद्बोधाधीन-
 बोधाधीनबोधं स्यात्तदा न बुध्यतेति तथा सति
 व्याप्त्यसिद्धेः एतद्बोधाधीनबोधं यद्बोधाधीनबोध-
 स्य तस्यैवादृष्टचरत्वात्कयाचन व्याप्य-

टी० ॥ नन्वयमर्थं न स्यादिति न प्रसङ्गाकारो येन न

(१) व्यक्तिविशेषपर्यन्तेत्यर्थः । (२) स्यादिति—अवधिशेषैरुपधी-
 यमान इति शेषः । (३) धर्मप्रतियोग्यादित इति शेषः ।

विपर्ययः सामानाधिकरण्याभावात् पर्यवस्येत् अपि त्वेतदन्यः
स्यादित्यापाद्यमित्याशङ्काह—। “अतएवे”ति । एतदन्यत्वमे-
तत्त्वं विनापीत्येतदप्यापादनं व्याहृतमिति भावः । नचायमे-
तदन्य इत्याकारेण वर्तमानेऽयं चायमित्याकारपर्यवसित एव
स्यादिति युक्तश्च एव दोषः स्यादित्याह—। “विपर्ययोऽपी”ति ।
स्वप्रकाशेति । तन्नैव ज्ञानेन तज्ज्ञानग्रहे द्वारभेदो नास्ति स्वप्र-
काशतावादिमते अन्यमते वेश्वरज्ञानेन तद्ग्रहोऽन्यथा तदमर्ष-
ज्ञत्वापातः शब्दो व्याचक्ष इति शब्दस्यैव व्याचक्षत्वं परिच्छिनत्ति॥
सू० व्यापकभेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वयोर्वार-
ण्ये (१) तथाभावशङ्काखण्डकदण्डदुर्लभत्वादेवम-
न्योन्याश्रयान्तरेऽपि । चक्रकं च मध्ये परमन्तर्भा-
व्यात्माश्रयान्योन्याश्रयावेव ! वपरिणमत इति तद्दोषं
नातिक्रामति । व्याघातस्तु यथासन्नास्तीत्यत्र तमपि
कथं प्रयोदयसे यदि यद्ययं सन्नस्यात्तदानीमसत् स्या-
दिति तर्ह्यसन्नस्य दित्यस्यापि सत् स्यादित्यस्मि-
न्नेवार्थे पर्यवसानादभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवा-
सिद्ध्यापत्तिः स्वभावविरुद्धोपजीविनी च विरुद्धा-
न्तरे (२) तद्व्याघातनिरासादेव निरस्तप्राये गौर्म-
हिषः ततो न भवति अङ्गवाक्यतानियता यतो
महिषात्मतेति स एव हि तयोर्विरोधो जनवस्था तु
यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमित्यनवधौ सत्ताप्रवाहे
इष्यमाणे तत्र कथं प्रत्यवस्येयम् । न तावद्यदि सत्ता-
यां सत्ता स्यात्तदा न विश्रान्तिः स्यादिति सत्तायां

(१) तथा न भवतीति शङ्कैव पूर्वोक्तस्य खण्डकोदण्डस्तेन
दुर्लभत्वादित्यर्थः । (२) स्वभावविरुद्धयोस्सदमतोर्व्याघातनिरासा-
देवेत्यर्थः ।

सत्ताभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन "सह व्याप्तिः (१)
 प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्यत्वसन्निकर्षवत्त्वाभावप्र-
 तियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात् कथं माश्रय-
 ता खण्डिकाव्याप्तिः सव्यभिचारा न स्यात् (२)
 द्वारव्यक्तिभेदस्यापि व्यभिचारिव्यतिरेकत्वात्स्व-
 प्रकाशवादिना स्वयमेव स्वज्ञानत्वस्य एवमभावे-
 प्यन्यसंभावमस्वीकुर्वता स्वयमेव स्वाभावत्वस्य एवं
 तदेव ग्राह्यं ग्राहकं चात्मप्रतीतौ एवं तदेव ज्ञाप्यं
 ज्ञप्तिकारणं च शब्दो वाचक इत्यत्र एवं तदेव
 नाशयं नाशकं च प्रध्वंसिनि एवं तदेव संबन्धि
 संबन्धश्च स्वभावसंबन्धोपगम इत्यादि बहुलमुप-
 गमादात्माश्रयतदाभासविवेकाय किं निवासक्रमेण
 अन्योन्याश्रये चान्त्योपान्त्यशब्दयोरन्योन्यनाशक-
 तायां समव्याप्तिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायां
 एककार्यकारिणां चान्योन्यसहकारितायां एवमन्य-
 स्मिन्नपि तत्र तत्र दर्शनात्कथं न व्याप्तिभङ्गः
 कश्च विशेषो * यद्व्यतिरेको विशेषणमुपादीयेत
 तत्र तत्र विरोधान्नैवम् ? - इति चेन्न, अन्यत्र तथा-
 भावादशनस्य विरोधाभ्युपगमसमलस्याविशेषात्तत्र
 तत्र तथात्वे प्रमाणसद्भावे एव विशेष इति चेत्तर्हि
 सर्वज्ञानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणाभाव एवोप-

(१) व्याप्तिसिद्धिसत्तां विज्ञायान्यत्र दृष्टा-यद्वा व्याप्तिविद्धा-
 वपि दोषतश्च दुर्घटं तत्सिद्धावपि चैवम् ॥

(२) यत्र द्वारव्यक्तिभेदो नास्ति तत्रात्माश्रयो दोष इति द्वार-
 व्यक्तिभेदस्य यो व्यतिरेकस्तोपि द्वारव्यक्तिभेदमन्तरा स्वप्रकाशज्ञान-
 वाद्यादिपक्षे व्यभिचारित इत्याह-द्वारेति-

जीवो दूषणमिष्यतां कृतमन्योन्याश्रयेण व्यभिचरि-
तदोषत्वेनेति ^१चक्रकेऽपि दुःखजन्मादिसूत्रोक्तादिषु
व्यभिचारदर्शनादव्याप्तिर्येषेषव्यतिरेकदर्शनदुः-
शक्यं वं च ^२कार्यकारणभावस्य तज्जातीयत-
यानियतत्वेन व्यक्तिभेदस्य चक्रकानन्तर्भूतत्वात्
व्याघातेऽप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा ^३नच
कलाभेदादिर्विशेषो घटतत्प्रध्ववादी कालभेदेऽपि
तादात्म्याव्याघातोपगमादेव सत्प्रतिपक्षजात्यो-
श्चक्रो विशेषो व्याघाते येन पूर्वत्र बाध्यबाधकयो-
र्द्वयोरप्याभासत्त्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य परं तथोपेयत
इति गुरवः ॥

टी० ॥ दूषणान्तरमभिधातुं पृच्छति—। “कश्चे”ति । आ-
त्माश्रयादीनां हारादिभेदादाभासत्वं प्रमेयत्वादौ प्रमेयत्वादेः
प्रामाणिकत्वेन चेदुच्यते तदा यत्रात्माश्रयादिदोषस्तत्र प्रमा-
णनिर्वचनस्यैव दोषत्वमिति किमात्माश्रयादित्यर्थः । ननु चक्रकं
न क्वाप्याभासं येन स दोषो न स्यादित्यत आह—। ^४“चक्रके-
पी”ति । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिष्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
नन्तरापयादपवर्गं इत्यत्र दोषात्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्या च जन्म जन्मना
च पुनर्दोष एव जन्यत इत्यादिक्रमेण कथं न चक्रकम् ? । येन
विशेषेण व्यक्त्यभेदादिना चक्रकं भवति स विशेष इह नास्तीति
व्यवस्थापनमशक्यमित्याह—। “विशेषेति”नन्वन्या दोषव्यक्तिः
कारणमन्यच्च कार्यमिति व्यक्तिभेदाच्चक्रकमिहाभासमित्यत आह—।
^५“कार्यकारणभावस्ये”ति । कार्यकारणभावाग्रहस्तज्जातीयत्वे-
नेति सन्नपि व्यक्तिभेदो न तन्त्रमित्यर्थः । “व्याघातेऽपी”ति ।
एकमेव बीजमुद्बुज्जनकं तदजनकं चेति व्याघात एवेत्यर्थः ।
यदि तदा जनकत्वं तद् जनकत्वं व्याहृतमित्युच्यते तदा का-
लभेदे व्याघातो न स्यादेव । दूष्यते च भिन्नकालयोरपि ।
प्रतियोगिध्वंसयोस्तादात्म्यं व्याहृतमित्याह । ^६“नच काले”ति ।

व्याघातखण्डनान्तरमाह - “सत्प्रतिपक्षजात्योरिति । पूर्वत्रेति ।
सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षे हि द्वयोरपि हेत्वारविशेषेणैव
बाध्यबाधकभावो जातौ तु जातिरेव बाध्या न तु तथा स्यात्
नीयहेतुरपि बाध्यत इत्यत्र किं विनिगमकमिति व्याघातविशेषे
कथय कथमिदं वैषम्यमिति गुरुपदिष्टोऽयं दोषो न तु मयोदिन
इत्यर्थः ॥

सू० “यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधक इत्यस्ति
तस्य जात्युत्तरवैधर्म्यं तथापि त्वद्धेतुरसाधकः सम-
बलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादित्यस्य दूषणत्वार्थमवश्या-
पेक्षस्य द्वारात्मव्याघातकत्वात् “त्वाक्षाद्वावश्येप-
स्याप्यद्वारेण वा स्वव्याघातकतायामुपयुक्तवि-
शेषाभावः ॥

टी० ॥ ननु सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्व्याप्तिपुरस्कारात्साधकत्व
जातेश्च तदपुरस्कारादसाधकत्वमित्येतदधीनमेव वैषम्यमि-
त्याशङ्काह - “यद्यपी”ति । इदं वैषम्यमतन्त्रं यतस्तु प्रतिहे-
तुप्रतिहतत्वात् यथा सत्प्रतिपक्षः परं व्याहन्ति तथा स्वात्मा-
नमपि व्याहन्येतैवेति । स्वव्याघातकत्वस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ।
दूषणत्वार्थमिति । न नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति प्रयुक्त्येया
नित्यत्वसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्येयं तथानित्यत्वसाधर्म्या-
न्निःस्पर्शत्वान्नित्य एव किं न स्यादित्ययं प्रत्यवस्थानप्रकारः
इदमसाधकं नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वादित्यत्रैव पर्यवश्य-
ति । अस्य च साक्षादेव स्वात्मनं व्याहन्ति किं तर्हि तदुपन्या-
सानन्तरमसाधकतासाधनार्थं प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं यदुच्यते तत्त-
त्परंपरयेति वैषम्यमित्याशङ्क्याह - । “साक्षाद्दे”ति । यद्यपि
प्रतिहेतुप्रतिहतत्वे प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं न सम्भवति नियमानपे-
क्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वे च नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वं सम्भ-
वतीति स्वाव्याघातकत्वं स्फुटमेव तथापि प्रतिधर्मप्रतिहतत्वं
स्वपरसाधारणमेवेति भावः ।

मू० "नच तत्रास्तामेव व्याघातः साप्रतिपक्षता तु निर-
वर्त्येति शक्यं वक्तुं, यतः ^bशब्दादेर्नित्यत्वमेक-
स्मादनित्यत्वं चापरस्मादनुमानात्तथासति किं न
स्यात् * "तयोर्विरोधग्राहिणः प्रमाणस्य बलात्?*-
इति चेन्न, ^dयथा नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमा-
स्तामित्याचक्ष्महे तथाविरुद्धं मविसृद्धं चरितामि-
त्यपि ब्रुवतोऽस्मान्कथं निवारयिष्यसि स्यादप्येवं
यदि सत्प्रतिपक्षत्वमेव तत्र दोषो न स्यादिति
चेत्तर्हि सन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्ष-
प्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्तते ॥

टी० ॥ स्वव्याघातकत्वे सति सत्प्रतिपक्षतास्तु नियमपुर-
स्सरा जात्युत्तरं च नियमानपेक्षत्वे सतीति तदसदुत्तरमित्या-
शङ्क्याह-। ^a"नचे"ति । उभयोरिति व्याप्तिपुरस्कारेण सत्प्रतिप-
क्षतायां नियमत्वानियमत्वविरुद्धधर्माध्यास इत्याह-। ^b"यत"
इति । ननु विरुद्धयोरध्यासे विरोध एव तयोर्न भवेत् विरोधि-
त्वान्नाध्यास एकत्रेति शङ्कते-। ^c"तयोरि"ति । तर्ह्यन्यत्र विरु-
द्धत्वं विरुद्धत्वांशे वा विरुद्धत्वं नित्यत्वानित्यत्वयोरस्तु कौ
दोष इत्याह-। ^d"ने"ति । ननु सत्प्रतिपक्षिताभ्यां नित्यत्वा नि-
त्यत्वा नित्यत्वयोरेकस्यापि न तत्र सिद्धिरसत्प्रतिपक्षितत्वस्य
तत्त्वत्वादिति शङ्कते- ^e"स्यादप्येवमि"ति । प्रथमस्य समान-
बलप्रतिहेतुप्रतिहतत्वादसाधकत्वमिव द्वितीयस्यापि जात्युत्त-
रवत् स्वव्याघातकत्वमायातमिति परिहरति-। ^f"तर्ही"ति ।

मू० "अनवस्थायां च यस्यां यस्यां सत्तायामपरोपरसत्ता
यायान्तस्यास्तस्याः प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्थादोषः
स्यादसिद्धौ चाश्रयासिद्धविषयमापादनमिति ^bयदि
चात्माश्रयादिषु सर्वत्र विज्ञेयोऽयमभिधीयते प्रमा-
णसिद्धत्वात्तत्र तथोपेयत इति तर्ह्यपादनस्थाने

तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथा
तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्गस्येति अपरोऽपि
विषयभेदात्तर्कभेदा आत्माश्रयादिवन्मन्तुमुचिताः
तद्यथा अविनिगमः उत्सर्गः कल्पनागौरवलाघवे
चानौचित्यं चेति ॥

टी० ॥ द्वितीयसत्तायां तृतीया सत्रापि चतुर्थी आपाद्य
तत्राश्रयस्य द्वितीयसत्तादेः सिद्ध्यसिद्धिपराघातादनवस्था स्यात्
मेव न पारयतीत्याह—। “अनवस्थायासि”ति । ननु यत्रात्मा
श्रयादीनाभासत्वं तत्र प्रमाणिकत्वं यत्र च तथा न तत्रैव तेषा-
मनाभासत्वाद्दोषत्वमित्याशङ्क्याह—। ६ “यदि चे”ति । आपाद-
नस्थान’ इति । यत्रात्माश्रयादिदोषत्वेनापाद्यत तत्रेत्यर्थः ।
तर्कविभागोऽन्यून इत्युपदर्शयन्नेव तर्कप्रतिरूपकत्वेनाभिमत-
नामुत्सर्गादीनां खण्डनमभिधातुं स्वरूपमादर्शयति—। “अप-
रोऽपी”ति ॥

सू० विकल्पेनान्वयावगमयोग्ये एकस्मिन्नभ्युपगते तदेक-
देशान्वयनियमनिर्द्धारणाऽशक्यत्वमविनिगमः सत्प्र-
तिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्पर-
प्रतिक्षेपएवपर्यवसानात् * नन्वन्यतरमादायापि
प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेवानु-
पपन्नं केवलं पुंसस्तत्र यदि संशयः स्यात्स च किं
न स्यात् ? *—इति चेन्न, भावानवबोधात्प्रमाणास-
म्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्योप-
गमादायवस्तुगत्याप्येकस्यान्वयः स्यात् * नन्वेवं
प्रमाणाभाव एव दोषः स्यान्नाविनिगमः ? *—इति
चेन्न,

टी० ॥ “विकल्पेने”ति । भूतत्वमूर्तत्वयोजातित्वेनान्वय-
योग्यतायामुभययोजातित्वे जातिमङ्गल इत्येकं न जातिस्तत्र

विकल्पः किंभूतत्वं मूर्तत्वं वा जातिरतस्तत्रैकतरस्य जातित्व-
ग्राहकं प्रमाणं विनिगमनाविरहः प्रतिबध्नातीत्यर्थः । ननु
निर्दोषाशक्यत्वमेव कथं स्यादेकस्य जातित्वसाधकमन्यस्य
जातित्वं प्रतिबध्नातीत्यत्र विनिगमनाविरह एव तन्त्रमित्यर्थः ।
भूतत्वमात्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमे जातिसाङ्ख्यानिवर्तते
एवेति भूतत्वस्य जातित्वं सैद्ध्युपार्हत्येवापाततः ननु संशयमात्रं
भवतीति शङ्कते—। *a* “नन्वि”ति । अन्योन्यप्रतिबध्नादेकमात्रनि-
यतं प्रमाणमेव न अवलीति परिहरति *b* “प्रमाणे”ति ॥

सू० “तस्याविनिगमोन्नयत्वेनाविगमस्यैव प्रथमोत्पन्न-
स्योपन्यासौचित्यात् * *b* नन्वेवमनुमाने व्यक्त्यवि-
गमो दोषः स्यात् ? *—इति चेन्न, “तत्रानेकव्यक्ती-
नामभ्युपगमसिद्धयभावात्सामान्योपसंहारस्यैकात्म्य-
व्यक्तिनामोत्पत्तुं सामर्थ्यात् *d* अविनिगमस्य चाने-
काभ्युपगमे सत्युपस्थानादिति बाहुल्यदृष्टमपेक्ष्य
बाहुल्यदृष्टता दुर्बलस्योपगमार्हतोत्सर्गः । तद्यथा ।

टी० ॥ प्रमाणाभावेऽपि विनिगमनाविरहप्रयुक्त एवेति
तस्यैवोपजीव्यत्वमित्याह—। *a* “तस्ये”ति । ननु धूमेन तार्णः
पार्णो वा जुनीयतामिति विनिगमनाविरहादिकथेऽपि बहिस्तत्र
न विरुध्येदिति शङ्कते—। *b* “नन्वि”ति । तार्णत्वेन पार्णत्वेन
वा बहिर्नानुमीयते किंतु बहिर्त्वेन तत्र च न विनिगमनाविरह
इति परिहरति—। *c* “तत्रे”ति । तत्र वैकल्पिकी द्वयोरुपस्थितिरेव
नास्तीत्यर्थः एतदेवाह—। *d* “अविनिगमस्ये”ति । “अनेकाभ्यु-
पगमे” प्रतीतेः पूर्वमनेककोटिकविकल्पे सतीत्यर्थः । उत्सर्ग-
स्वरूपमाह—। *e* “बाहुल्ये”ति ॥

सू० स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारक-
प्रमाणानुपनिपाताविशेषोऽपि विना बाधमप्रामाण्य-
मभ्युपगच्छन्तं प्रति स्यात् न तु प्रामाण्यं यं तर्क-
समतमालम्ब्याहुः “तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता

बुद्धेः प्रमाणता अर्थान्यथात्वहेतुत्वं दोषज्ञानादपो-
द्यत" इति । "द्रष्टव्ये दाहरणञ्चैतदीश्वराभिसन्धे-
वेदप्रामाण्ये तथा, यथा न सौगतेऽपि विप्रतिपत्तु-
मर्हति * ननु बलवदेककोटिकः संशय एवोत्सर्ग-
स्तत्कथं ततः स्यात् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ "स्वस्थस्ये" ति । सुमजाग्रदवस्थस्यपि ज्ञानमप्र-
माणं स्यादित्यभ्युपगमे ज्ञानानामौत्सर्गिकं प्रामाण्यं "तस्माद्
बोधात्मकत्वेने" ति । बोधकप्रमाणस्यौत्सर्गिकत्वेनेत्यर्थः । ननु
ज्ञानप्रमाणमौत्सर्गिकं नियतमेवेत्यत उक्तम् "अर्थान्यथात्वे"-
त्यादि । अर्थान्यथात्वे विषयतावैयधिकरण्यं तत्र हेतुश्चक्षुराद-
यस्तदुत्थस्य तन्निष्ठस्य दोषस्य पित्तादेर्ज्ञानादपोद्यते तयोत्पा-
दकत्वेन नायं स नियमः क्वचिच्च साधारणस्यापि सम्भवादित्यर्थः ।
औत्सर्गिकं च शब्दानामर्थपरत्वं क्वचिदित्यादिभिः पदैः पोद्य-
वत्युदाहाणम् । उदाहरणान्तरमभिप्रेत्याह- । "द्रष्टव्ये" ति ।

सू० "उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतया-
वलम्ब्यत्वात्संशयत्वनेवभावात् "उत्सर्गस्यैककोटि-
निष्ठत्वात्संशयस्य कोटिद्वयावगाहित्वात् । एतेन
संशयस्यैवैका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति
निरस्तम् । निर्णयोऽपि संशयस्यैव वस्तु नियतका-
रणजत्वरूपबलवती कोटिः स्यात् । * ^१स्यादप्येवं
यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयस्यानुस्फूर्तिः स्यात् ?
*-इति चेन्न, । "उत्सर्गो दाहरणे उत्सर्गमाद्रिय-
माणैः संशयोच्छेदानुमतेरेव बाधाभावं सहकारिण-
मपेक्ष्योत्सर्गेणार्थैक्यभाव एव प्रमाणीभवनात् त-
स्माद्यथाऽनसस्यादये बाधाद्दूषणात्वं त्यजन्त-
दभावे दूषणानि भवन्ति तयोसर्गोऽपि तथैवेति ॥

टी० ॥ प्रायशो ज्ञानमिदं प्रमेव स्यादेवमेकसंभावनात्मक

संशयस्त्वयोत्सर्गो वाच्यः संभावनायाश्च स्यादुत्सर्ग एव मूलम् ।
अन्यथा समकोटिक एव संशयः स्यादिति मूलमूलीभाषापन्नयो-
र्महान् भेद इत्याह—। “उत्सर्गस्ये”ति । भेदकमूलमाह । “उत्स-
र्गस्ये”ति—। ज्ञाने प्रामाण्यं संभवतीत्युत्सर्गो ऽकारः, ज्ञानं
प्रमाणं न वेति संशयाकारस्तयोराकारकत एव भेद इत्यर्थः ।
प्रशयस्यैकस्यां कोटावुत्सर्गपदप्रयोगं निरस्यति “एतेने”ति—।
संप्रतीक्योपजीवकभावेन । विषयभेदेनेत्यर्थः । ननूत्सर्गकले संश-
यानुवृत्त्या तस्य संशयकोटित्वं संभाव्यते निर्णयकाले संशयो
नास्त्येवेति कस्य कोटित्वनिर्णयः स्यादिति शङ्कते—। “स्याद-
प्येव”मिति । येनोत्सर्गस्तर्कं दृश्यते तस्य तत्काले कोटित्वं
संभाव्यते निर्णयकालेऽपि संशयानुमतिर्ना स्तीति परिहरति—।
“उत्सर्गे”ति । तर्को भवत्येवेत्याह—। “तस्मादि”ति ॥

सू० सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवं “दृष्ट-
जातीयमपेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखं न प्रमीयते स्वल्प-
मपेक्ष्य च बह्विति अखिलजनानुभवसिद्धमेतत्,
दर्शितं च विविच्येदमीश्वराभिसन्धौ तथा नैया-
यिकादिकं प्रति क्षित्यादिषु प्रति कार्यं कर्तृणां
भिन्नानामभ्युपगमापादके च सौगतं प्रति प्रत्येकं का-
रणानां समर्थानामनेकसमानदेशकालानेकनीलादि-
व्यक्त्युत्पादापादकं चेति दूषणानुकूलमिदं तद्व्य-
तिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलं ^६प्रामाणिका-
व्यवहार्यत्वमसमाधेयजातीयमनौचित्यम् ।

टी० ॥ “सुगमासुगमयोरिति” । सुबोधकदुर्बोधकयो-

रित्यर्थः । तथाच दृष्टजातीयमत्यन्तसुबोधं अदृष्टजातीयं च
दुर्बोधं तत्र गौरवं प्रमाणप्रतिबन्धकं लाघवं च प्रामाणसहकारि-
गौरवे लाघवे च विषयभेदैः तद्विषयभेदैः वा तद्विषयके
ज्ञाने एव इदं गुरु इदं लघ्वित्योकारं प्रमाणस्वाभाव्यादेव
लघुविषयपरिच्छेदकत्वं गुरुविषयाग्राहकत्वमित्याह—। “दृष्टे-

ति" । नैयायिकानामेकेश्वरसिद्धौ प्रमाणसहकारि सौगतात् न समर्थबीजक्षणस्यैकाङ्कुरजनकत्वे लाघवं सहकारि विपरीत सिद्धौ च गौरवं दोष इत्यर्थः । अनौचित्यस्वरूपमाह- । ^b "प्रामाणिके"ति- । प्रामाणिकानां न व्यवहारो यच्च सर्वथाप्यसमाधेयं तदनौचित्यमित्यर्थः ॥

सू० वैजात्यनामकं तस्य भेदाः प्रश्नवैजात्यादयः प्रश्नविषयप्रसिद्धतां प्रष्टुरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैजात्यम् । यथा अवस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृच्छसीति प्रमाणव्यवहारिणां सौगते अतएवात्रानौचित्यापरनामकं वैजात्यं परस्य दोषं मनसि कृत्वैके ब्रुवते । अत्र "सहृदयानां मूलकतैवोचितेति । अपरे च न ह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरकृष्णो वेति वैजात्यं विना प्रश्नः स्यादिति । यदि चेदमनौचित्यं नाम दोषो नाभ्युपेयते तदानीमर्थान्तिरेण प्रकृतमर्थं निरस्यार्थान्तरस्यार्थान्तिरेण परिहारात् तत्परामालम्बितुकामः केन दोषेणार्थान्तरपरिहाराभासत्ववादिनि अर्थान्तिरेणैव तत्परिहारासनुचितमित्यतोऽन्येन जीयेत ^b अर्थान्तरनिग्रहतायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परामालम्ब्य स्वभङ्गभयात् कथावसानमनिच्छन्तं कथं जयेत ॥

टी० ॥ उत्तरानर्हाभिधानमनौचित्यमिति सामान्यलक्षणमित्यर्थः । धर्मिण उपस्थानं किं गौरः कृष्णो वेत्यादिवैजात्यमनौचित्योद्भावने प्रकारमाह- । ^a "सहृदयानां मूलकतैवे"ति । अन्यथैवं वाद्यप्रतिभयैव निगृह्येतेत्यर्थः । "तत्परम्पराम"र्थान्तरपरम्पराम् । अर्थान्तरस्य निग्रहत्वे विमतस्तेन जेतुमशक्योऽनौचित्येनैव विजीयेतेत्यर्थः । अन्यथार्थान्तरभेदार्थान्तराया एवं सत्त्वादिदं जीयेतेत्याद्यनौचित्यं च दोषाय भवेदि

त्यर्थः । अनैचित्यस्य मूलान्तरमाह—^b “अर्थान्तरे”ति ।
 योऽप्यर्थान्तरं निग्रहं नेच्छति प्रश्नपरम्परामालम्बमानं वादिनं
 कथं विजीयेत किं द्रव्यमिति प्रश्ने गुणवद्द्रव्यमित्युत्तरे को
 गुण इति पुनः प्रश्ने स्पर्शाश्रयो गुण इत्युत्तरे स्पर्श एव क
 इति पृच्छन् वादी कथमनैचित्यमन्तरेण जेतव्यः ॥
 म० “न चानवस्थया जयतीति वाच्यम् । यावदुत्तरमर्था-
 न्तरेण परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयोरप्यनवस्था सा-
 म्यात् ^b “दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुङ्कविलोकविलोचने ।
 काठ्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमादृत” ॥ “ननु
 कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति पृष्ठेन यदि
 सकृत्वमालम्ब्य तथात्वं वादिनि न व्युत्पाद्यते व्यु-
 त्पत्तौ नान्यदानीमप्रतिभा पतेत् । अथ तथात्वं त्पाद्यते ॥
 टी० ॥ नच प्रश्नावस्थैव तत्रोद्भाव्येत्याह—^a “नचे-
 ति—^a “नचेति— अनवस्थापादनेऽपि कानवस्थेति प्रश्नसं-
 भवात् तथा च प्रश्नेत्तरपरम्परायां द्वयोरनवस्था स्यादित्यर्थः ।
 अनैचित्यस्य प्रामाणिकाभ्युपगमेन प्रामाणिकत्वमाह—
^b “दोषमि”ति । अमुं दोषमनैचित्याख्यं दोषम् महिमनामा
 कश्चिदालङ्कारिकः स्वकृते व्यक्तिविवेकनामग्रन्थे आदृत पुर-
 स्कृतत्वात् काठ्यमीमांसिषु काठ्यविचारेषु प्राप्तमहिमा
 लब्धमहत्त्वं इत्यर्थः । तथाच महिमा “अनैचित्यादृते नान्यद्र-
 सभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यमूला हिरसस्योर्पनिषत्परे”ति
 प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमनैचित्यविशेषमालम्ब्य शङ्कते—^a “न-
 निव”ति । तथात्वमिति । प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमित्यर्थः ॥
 म० प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य तदात्यन्ता-
 सद्रव्यवहार्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेदत्र ब्रुवते
 मूकतैवात्र विजयायेति । नचाप्रतिभैवं प्रसज्येत,
^a “उतरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्हस्येति तल्लक्षणात् ^b य-
 दि चायं नियमो वादिना इष्यते पदभ्रान्त्यैव तेन

व्यवहर्तव्यम् अनुवादादन्यत्रेति तदा मध्यस्थो
 द्वाव्यत्वमस्य दोषस्योपन्यस्य दोषस्योपन्यस्यता
 मध्यस्थेन ह्यपभ्रंशभाषयापि यथा वादिप्रबोधने
 क्रियते तथा यद्यप्रमाणमवलम्ब्यापि क्रियेत तदा
 को दोषस्तस्य स्यात्तत्र विषये तथैव तेन वादिबो-
 धनस्य शक्यत्वात् ॥

टी ॥ “प्रश्नार्थादेरिति” । विधिनिषेधव्यवहाराभाज-
 नत्वेन किं ब्रूयव्यवह्रियते न चेति प्रश्नार्थः । विधिनिषेधव्यव-
 हाराभाजनत्वेन यदि व्यवह्रियते तदापि दोषो न व्यवह्रियते
 चेत्तत्राप्युक्त्यथा चोत्तरयितुरब्रूयव्यवहार्यतास्वीकरणं व्याघात-
 इत्यर्थः । अप्रतिभालक्षणे उत्तरार्हं उत्तराप्रतिपत्तिरिति कृते
 तस्योत्तरानर्हतया नाप्रतिभेत्याह— । “उत्तरस्ये”ति । गत्यन्त-
 रमाह— । ^b“यदिचायमि”ति । मध्यस्थेन तत्रानौचित्यविषय-
 विषयकमनौचित्यमुक्तावनीयमिति समुदायार्थः । “पदभा-
 न्त्यैवेति” अनौचित्येऽल्लेखवादिना आन्त्या व्यवहारे निवम-
 भङ्गस्यादिति भावः । नन्वेवं मध्यस्थ एव निगृह्यते इत्यत-
 आह— । “मध्यस्थेन ही”ति । अन्यथापभ्रंशाभिधाने निर-
 र्थकनियहेण मध्यस्थो निगृह्येतेत्यर्थः ॥

सू० “तस्मान्मध्यस्थं^(१) प्रत्यनुत्तरदानं स्वदोषपरिहा-
 राय प्रतिवादिना वैजात्यलक्षणदर्शनं कार्यं मध्यस्थं
 प्रति तस्याप्रमाणेनापि प्रतिबोधने निर्दोषत्वात् ।
^bननु वादिभ्यामेव वा वादिनि मध्यस्थेन वा त-
 प्रति वादिना वात्यन्तासद्विषयव्यवहारोपगमे कथं
 नासत्ख्यातिः स्वोक्ता स्या, त्किन्नस्या द्विशिष्टरूपे
 संबन्धांश्चे चाऽसत्ख्यातेरन्यथाख्यातेरन्यथाख्याति-
 वादिभिरप्यभ्युपगमात् * ननु वन्ध्यासुताच्छवि-

बाणं भिन्नमित्यादिषु व्यवहरतः कथं विशेष्ये विशेषणोऽपि नासत्ख्यातिरूपगन्तव्या ?-इति चेत् ॥

टी० ॥ ननु वादिनियोगमन्तरेण मध्यस्थोऽपि कथमिदमुद्भावयेत्तन्नियोगञ्चाभिधानस्यानोचित्यमापतितमिति तथावाचांत्यैव वक्तव्यमिति नियमो भक्त इत्यत आह-। “तस्मादि”ति । वादिनं प्रत्ययं नियमो नतु मध्यस्थमपि प्रतीत्यर्थः । नन्वेवमप्यसत्ख्यात्यापत्तिस्वीकारो दुर्भार इत्याशङ्कते-। ^६“नन्वि”ति । वादिभ्यामेवासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यादित्यन्वयः । यद्वा वादिभ्यामेवेत्यत आरभ्येवासत्ख्यातिव्यवहारोपगम इत्यर्थः । ईदृशीमसत्ख्यातिमभ्युपगच्छन्त्येवान्यथाख्यातिवादिभिर्नोऽपीत्याह-। “किं न स्यादिति” अन्वन्यथाख्यातिवादिभिर्वैशिष्ट्येऽप्यसद्भावोऽभ्युपेयते स च विशेषणविशेष्ययोरपीति शङ्कते-। ^८“नन्विति । अत्राखण्डनमसन्मात्र भासते सासत्ख्यातिरङ्गीक्रियते प्रकृते च विशेषणविशेष्ययोरसत्वेऽपि भेदः सन्नेव भासते इति नासत्ख्यातिरिति ॥

सू० “न, असत्ख्यात्यभ्युपगमस्य सत्ख्यातित्वात्यागनियमोपगमविश्रान्तत्वात् असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते नतु केवलमसत् कयापि ख्यात्या समुल्लिख्यत इत्यन्यथाख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात् वन्धगासुताच्छशविषाणं भिन्नमिति प्रतिपत्रापि भिन्नमित्यपभ्रंशः सामान्यतोऽन्यत्र दृष्ट एव प्रतीयते केवलं भेदस्य सदाश्रयः प्रतियोगि चेति यद्वस्तुतः तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तस्येत्यन्यथा कृत्वा प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातिरेवोपगता भवति यथा तु विशिष्टमत्यन्तासदेव तथाश्रयप्रतियोगिनी अत्यन्तासति एव किं न प्रतिभासते तावतापि यथोक्तान्यथाख्यात्यनुल्लङ्घनादेव । न चैवमसत्ख्यातिवा-

दिनापि शक्यं वक्तुं केवलं सदेव प्रकाशत इत्यस्म-
त्पक्षाद्विपरीतं विशिष्टं संबन्धश्च क्वचिद्विशेषणा-
द्यप्यत्यन्तासद्भ्रान्त्योल्लिख्यत इत्येवंरूपा तावद-
सत्ख्यातिः परेणोपगतैव यदि तु सदपि प्रकाशते
किञ्चित्कित्किं नासत् प्रकाशते इति ॥

टी० ॥ परिहरति—। “नेति” । अन्यत्र सतोविशेषण-
विशेष्ययोर्वैशिष्ट्यमसद्भासते प्रकृते त्वसतोस्तयोर्भेदः सत्त्वे
भासत इति भानवैषम्यमित्यर्थः । “तावतापी”ति । अन्यथा-
ख्यातिरेवमभ्युपगता भवतीत्यर्थः । न चेत्यस्मिन् प्रकाशत इ-
त्यन्तं शङ्का किञ्चित्सद्भासने यथान्यथाख्यातिः तथाकिंचिद-
सद्भासने सत्ख्यातिरेव किं न स्यात् । तथाच स्वीकृता त्वयाप्य-
सत्ख्यातिरिति शङ्कार्थः ॥

मू० “यतः परेण विकल्पः सर्वथा वस्त्वनुल्लेखी केवल-
मलीकमुल्लिखन्नसत्ख्यात्यात्मा स्वीक्रियते यदि तु
यथोक्तमेव परोप्यभ्युपगच्छति तदानीमनुमान-
प्रामाणादिवदत्राप्यविप्रतिपत्तिरेवेति * ननु सर्व-
थैवासत्ख्यातिरपि भवतानुमन्तव्यैव । तथाहि-वं-
न्ध्यासुतशशविषाणे कूर्मरोमैवेति वदतः शब्दादयं
प्रतिपादयतां^(१) किं तदणुमात्रमपि समुल्लेख्यं
तत्प्रतीतेः ? *—इति चेन्न, तत्रापि तादात्म्यस्य
सामान्यतऽन्यत्र प्रतीतस्यैवाऽसदुपहितस्य स्फुर-
णोपगमात् ^६प्रकारभेदवैशिष्ट्ये न भिन्नयोरेकत्वं हि
तादात्म्यं तच्चान्यत्रास्त्येव ॥

टी० ॥ परिहारमाह—। “यतः” इति । विकल्पे सन्मात्र-
विषयः परेण बोद्धेन स्वीक्रियते तेन न सादृश्यं सत्ख्यातौ
विप्रतिपन्नत्वादेव यद्दि विकल्पेऽपि सदुपरागस्त्वयेष्यते तदा

(१) किन्तदर्थमात्रमपि-इत्यपि ग्रन्थान्तरस्यः पाठः ।

त इत्यस्म-
द्विशेषणा-
पा तावद-
प्रकाशते-
तोविशेषण-
भेदः सन्नेव
। अन्यथा-
प्रकाशत-
याकिंचिद-
ता त्वयाप्य-
री केवल-
ने यदि तु
मनुमान-
ननु सर्व-
याहि-वं-
शब्दादर्थ-
मुल्लेख्यं
दात्म्यस्य
य स्फु-
कत्वं हि
सन्मात्र-
सत्ख्यातौ
प्रेष्यते तदा

धूमत्वादिजातीनां पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे व्याप्तिग्रहसम्भवे
त्वयानुमानप्रमाण्यविप्रतिपत्तिस्त्याज्या । न चासावसत्ख्या-
तिरित्यर्थः । सामान्यमलीकं, स्वलक्षणं च देशकालानुगतमिति
व्याप्तिग्रहे न संभवती(१)त्यनुमानप्रमाण्येन वानुदयः स
त्वया त्यक्तएवेति भावः । यद्वा तत्प्रामाण्यमङ्गीकरोति अस-
त्ख्यातिं च तं प्रतीदमुक्तम् “शुभात्रमपी”ति । स्वल्पपीत्यर्थः ।
ननु शशबिषाणादीनन्योन्यतादात्म्यं कथं सदित्यत आह ।
१ प्रकारे”ति । प्रकारभेदवत्त्वेनेत्यर्थः ॥
मू० “तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्यां जननेऽपि तत्तत्प्रमावत्
मध्यस्थाद्यप्रमया तथा प्रश्नानौचित्यादिप्रमोत्पा-
दनाविरोधे बाधवत् भ्रमविषया ऽतथाभावेऽपि भ्र-
मस्याप्रमात्वपरमार्थिकतावत्प्रश्नविषयासत्यत्वेऽपि
प्रश्नानौचित्यसत्यतोपपत्तिरेव । एतेन ^b भ्रान्ति-
जाया धियः प्रमात्वं तथाप्यदृष्टचरमित्यपि परा-
स्तप्रायमिति । एवमन्यत्रा-

टी० ॥ नन्वनौचित्यविषयगोचरभ्रान्तिमतां मध्यस्थेन
वादिन्यनौचित्यप्रमा कथमुत्पादनीया अनुत्पादने च कथमनौ-
चित्यमप्रमितं न भवेदित्यत आह-। ^a “तर्कसंशयाभ्यामि”-
ति । नहि भ्रान्तेर्भ्रान्तिरेव जायते तर्कसंशयाभ्यां सदानुमिति-
जननात् । यद्वा तर्कसंशयविषयको विषयजन्यः साक्षात्कार
एव दृष्टान्तः शशशृङ्गं ऋजु वक्रं वा गगनारविन्दं सुरभि नवेति
प्रश्नविषयस्यासत्त्वेऽप्यनुचितमेतत् यदयं पृच्छतीति ज्ञानं प्रमै-
वेत्यर्थः । “बाधवदि”ति । बाधवतो भ्रमस्य विषयतयात्वाभावे
भ्रमत्वं प्रामाणिकानां तथानौचित्यज्ञानप्रमात्वमविरुद्धमित्यर्थः ।
नन्वन्यथाख्यातिजन्यं ज्ञानं भवतु प्रमा प्रकृते त्वसत्ख्याति-
जन्यमिति नानौचित्यज्ञानं प्रमा स्यादित्यत आह । ^b एते-
ने”ति । असत्ख्यातेरन्यथाख्यातित्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः ॥

(१) अनुमानप्रामाण्येचानुदय इति तु माधीयान्पाठः । अनुमान-
प्रामाण्ये तवानुदयइत्यपि एव । चित्तकः पाठस्सोपि विचारणीय एव ।

मू० ^a "एवविधोदाहरणे वाच्यं, ^b नच कश्चिदुक्तप्रका-
 रमन्यथाख्यातिसमाधानं नानुसन्तुं शक्नोति,
^c अन्यथा कथमसत्ख्यातिवादिनो मतमपि जानी-
 यादज्ञात्वा च स्वपरमतवैचित्र्यं कथं वादे प्रव-
 र्तेत ^d एते सर्वेपि तर्काः प्रमाणविरोधे वा प्रमा-
 णाभावे वा निष्पीडिताः प्रविशन्ते न बाधासि-
 द्धिभ्यां भिद्यन्ते ^e पूर्वैरपि लोकसिद्धत्वाद् व्यवहृताः
^f केवलमस्माभिरेव तर्कपदव्यामभिषिक्ताः ततो
 न प्रबन्धेन निरस्यन्ते "विषवृत्तोऽपि संबध्यं स्वयं
 हेतुमसाम्प्रतमि"ति । येच परैस्तर्कदोषाः षट्
 स्वीक्रियन्ते आश्रयासिद्धिरनुकूलत्वं मूलशैथिल्य-
 मिष्टापादनं विपर्ययापर्यवसानं मियो विरोधश्चे-
 ति सौयं तर्कस्य दोषविभागो नापपद्यते ॥

टी० ॥ ननु वन्ध्यासुते गगनारविन्दं तत्र च कूर्मरोमे-
 त्यादौ चासत्ख्यातौ का गतिर्न ह्यत्र तादात्म्यं भेदा वान्यत्र
 गृहीतो भासते येनान्यथाख्यातिः स्यादित्यत आह— ^a "ए-
 वमि"ति । एवं सत्यपि विप्रतिपन्नं प्रत्याह— ^b "नच कश्चि-
 दि"ति । नन्वेवमप्यनुपपन्नमेव तन्मते ज्ञानं चासत्ख्यातिप-
 र्यवसन्नमेव स्यादित्यत आह— ^c "अन्यथे"ति । नन्वात्माश्र-
 यादीनामुत्सर्गादीनां च पृथक्त्वे निग्रहस्थानाधिक्यं स्यादिति
 सिद्धान्तमनुरुध्याह— ^d "एते"इति । ननु बाधाऽसिद्धयोरेवै-
 षामनुप्रवेशे त्वयैव किं पृथक् पृथङ् निरूप्यत इत्यत आह—
^e "पूर्वैरि"ति । ननूत्सर्गादीनां पूर्वैर्वन्ध्यमासानामपि तत्पूर्वै-
 र्नाक्तमित्यत आह— ^f "केवलमि"ति । "प्रबन्धेन"ति । ख-
 ण्डनानन्तरोक्तेन तु खण्डिता एवेत्यर्थः । विशिष्टखण्डने हेतु-
 माह— "विषवृत्तोऽपी"ति । हेत्वाभासा एष तर्काभासा अपि
 नतु तर्काणां दोषविशेषाभिधानं युक्तमित्याह ॥ "ये च
 परैरी"ति ॥

मू० ॥ व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि इयान् परमनयोर्विशेषो यदनुमानं तयोः प्रमित्यः जायते तर्कस्त्ववास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपगममात्रसिद्धाभ्यां भवति तेन विमृश्यमाणः तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयसिद्धिमपि तावद्वास्तवीमनुरोद्धुमधिकरोति ततः प्रमित्यभ्युपगमसिद्धिकृतवैचित्र्याश्रयाद्देवादित्यो यावान् यथा च हेत्वाभासविभागः तद्वदेव च तर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः ।
॥ तस्मादाश्रयासिद्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकैव दोषोऽनुमानव-

टी० ॥ नन्वनुमानापेक्षया बीजवैषम्यमनीषामिति तदोषवैषम्येनापि भवितव्यमित्यत आह- । “असिद्धिरेकैवे” ति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभ्युपगमो बीजमिति व्याप्तिपक्षधर्मताश्रया एव दोषा इतोऽपि भवितुमर्हन्तीत्यर्थः । “प्रमित्यभ्युपगमसिद्धी” ति । अनुमाने प्रमितिरूपा सिद्धिस्तर्कं बाभ्युपगमरूपासिद्धिस्तत्कृतं यद्वैचित्र्यं तदाश्रयाद्देवादित्यर्थः । तथाचेयानेव भेदस्तर्कानुमानयोर्न त्वन्यो येन वैषम्यं स्यादित्यर्थः । ननूक्तास्तर्का दोषा हेत्वाभासेषु चेन्नान्तर्भवन्ति तदा तत्र एव तत्र भविष्यतीत्यत आह- “तस्मादि” ति । “असिद्धिरेकैवे” ति । स्वाश्रयासिद्धिः स्फुटैव मूलशैथिल्यं व्याप्यत्वासिद्धिरेव इष्टापादनं स्वाश्रयासिद्धिरेव सिद्धसाधनद्वारिकेत्यर्थः ॥

मू० ॥ तत्राप्रमितत्वावलम्बिनीह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति विशेषः मिथोविरोधश्च सत्प्रतिपक्षतैव विपर्ययापर्यवसानं तु दोष एवापादनस्य न भवति यन्नाम विपर्ययापर्यवसानादापादनमात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि बाधविरुद्धत्वव्यभिचा-

रास्त्वनुमानवत् तर्कपि दोषाः पृथग्वाच्याः बाध
उत्सर्गसम्भावनादेरन्यत्रानुकूलः तर्कस्य सप्तममपि
दोषं तर्कस्यापत्तिसास्यं न नामोपगच्छामः स चोभ
भ्यामभ्युपगतव्याप्येनानभ्युपगतव्यापकेन प्रागेव
दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति ॥

टी० ॥ तत्रेति । हेतौ । इहेति । तर्क । विपर्ययापर्यवसायि-
तर्केण परसाधनदोषाभिधानस्यादर्शितत्वादित्याह- । a“विप-
र्यये” ति । तर्कदोषविभागे न्यूनत्वमाह- । b“बाधे” ति ।
यद्यपि विरुद्धहेतौ तथापि यथानुमाने व्याप्यत्वासिद्धेः प्रस्ता-
वेन तयोः परिगणितं तथान्नापि स्यादित्यर्थः । ननु बाधेन गुण
एव ननु दोष इत्यत आह- । c“बाध” इति । उत्सर्गोपसम्भ-
वाख्ये च तर्के तत्रापि भवत्येवेत्सर्ग इत्यर्थः । पूर्वोपपादिततर्क-
दोषान्तरमाह- । d“दर्शित इती” ति । यत्रोभयोः समो दोष
इत्यादिस्थल इत्यर्थः । एतदेव विविच्योह—“स चे” ति ॥

मू० एवं प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि ।
तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां के-
नापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीमन्यां वा स्वय-
मूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि
बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चास्माभिर्दूषयितुं
शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं को-
पि स्वयमूहति उक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचि-
त्प्रज्ञया समाधानमभिदध्यात्तत्र खण्डनवादिनः
प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने
वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं ख-
ण्डनान्तरमवतारणीयम् । एवं तत्रापि परेण प्रज्ञा-
शोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयमिति
प्रकारेण खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम् ॥

टी० ॥ उक्तखण्डनमन्यत्रातिदिशति-। ^a“एवं प्रकाराणी”
ति । ये पदार्थाः यानि च लक्षणानि खण्डितानि तेषां सिद्धा-
न्तिभिः प्रकारान्तरेणोपन्यासे कृते तत्खण्डने स्वयं समाधाने
वा कृते खण्डनिकाय प्रकारमुपदिशति-। ^b“तदेतास्त्रि” ति ।
प्रज्ञाशेषः खण्डनिकस्य सर्वथात्यन्तमवधेय इति यत्किञ्चित्सि-
द्धान्ती वदति-। ^c“खण्डने” ति । तत्खण्डनमवतारणीय-
मित्यर्थः ॥

मू० ^aनच शाखान्तरसंक्रान्तावयान्तरं पतेत् अप्रकृत-
त्वाभावात् ^bन चैकनिर्णयारम्भे अन्यसंक्रान्तावनौ-
चित्यं स्यात्, शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ
परेणोक्ते कृतकत्वादावविप्रतिपत्तव्यत्वापत्तेरन्यत-
रासिद्ध्याद्युच्छेदापातात् । येन हि तन्निर्वाह्यते तद-
निर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति तस्मा-
त् । ^c“तत्तुल्योहस्तदीयं च योजनं विषयान्तरे ।
शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया ॥” ग्र-
न्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया,

टी० ॥ प्रकृतपदार्थखण्डनमुपक्रम्य यत्किञ्चित्खण्डना-
चरणेऽर्थान्तरं स्यादित्याशङ्क्याह-। ^a“नचे” ति । प्रकृतपदार्थ-
खण्डनोपयोगितैव तदभिधानान्तरात्तत्त्वमित्यर्थः । ननु मा-
भूदर्थान्तरत्वमनौचित्यं स्यादेव शाखान्तराश्रयण इत्यत आह-।
^b“नचे” ति । एवमनौचित्ये शब्दानित्यत्वं विप्रतिपद्य तत्सो-
धने कृतकत्वे पुनर्विप्रतिपत्तावनौचित्यं भवेत् येनान्यतरा-
सिद्ध्यापन्यासोऽपि न घटेतेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वनिरासायोक्त-
मर्थे कारिकया सङ्कलयति-। ^c“तत्तुल्ये”, ति । उक्तखण्डनतुल्यस्य
खण्डनान्तरस्योह उक्तस्यैव वा खण्डनस्य विषयान्तरे योज-
नम् । उभयथाऽपरिष्कृतौ यत्किञ्चित्पदमादाय खण्डनमुक्तं
खण्डनस्मरणं चेति प्रक्रिया त्रिविधा भ्रमतीत्यर्थः । क्वचित्
“धात्रमतिमत्क्रियेति पाठः” मतिमतामत्र त्रिधा क्रियेत्यर्थः ।

कठिनोक्तिदोषं समाधातुमाह—। “ग्रन्थग्रन्थि” ति ।
अभिसन्धिपूर्वकमेव क्वचित्किञ्चित्काठिन्यं न त्वकौशलकृत-
मित्यर्थः ॥

मू० “प्राज्ञमन्यामना हठेन पठितो मास्मिन् खलः खेलतु
अद्वाऽऽराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय,
त्वे तत्तत्करसोर्मिमज्जनसुखेष्ठासञ्जनं सज्जनः, ॥
ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुजेश्वरा-
द्याः साक्षात्कुरुते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः, श्री
श्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥
इतिश्रीश्रीहर्षतानिर्वचनीयसर्वस्ये खण्डनखाद्ये
तुरीयः संकीर्णपरिच्छेदः । शुभमस्तु ॥

टी० ॥ ग्रन्थिन्यासे हेतुमाह—। “प्राज्ञमि”ति । (१) प्रसन्न-
तायां स्वयमेव पुरुषस्तदर्थं जानीयादित्यर्थ एवास्य ग्रन्थस्य न
स्यादिति भावः । अद्वाया आराद्धः सेवितो गुरुर्येन तेन प्रलथी-
कृतो दृढो ग्रन्थिर्यस्य स सज्जन एव तर्करूपो रसस्तस्योभिषु
सज्जनेन यत्सुखं तेषु आसञ्जनमासंगमासादयत्त्वित्यर्थं सद्गते-
रधीत्य खण्डनमयं तर्कप्रयोगेन विजयखण्डनमासादयतु सत्कृत-
इति भावः । स्वोत्कर्षरूपापनेन ग्रन्थस्य श्लाघनीयतामाह-
“ताम्बूले”ति । “स्वश्चातुर्जयनाथस्य व्यख्यामाख्यातवान्
यतः । प्रतिया भवनाथोयं तामिहालिखमुज्ज्वलाम् ॥ इति श्री
महामहोपाध्यायसन्मिश्रभवनाथात्मज महामहोपाध्यायस-
न्मिश्रशङ्कर विरचिताखण्डनखाद्यचतुर्थपरिच्छेदशाङ्करी टीका
(२) समाप्ता ॥ शुभमस्तु । परमेश्वराय नमः ॥

समाप्तोयं ग्रन्थः ॥

(१) प्रसन्नतायासु—ग्रन्थस्य सरलत्वे ।

(२) अत्रेति पदस्य समाप्त्यर्थकत्वं समाप्तेति पुनरुक्तमित्या-
येडनमात्रम् । पूर्वापन्यस्तग्रन्थार्थकत्वे तु समाप्तेति यथावस्थितमेव—
SRI JAGADGURU VISHWANATHAN

परि० ति ।
वकौशलकृत-

खलः खलतु
समासादय,
सज्जनः, ॥
यकुजेश्वरा-
नोदार्णवम् ।
नोक्तयः, श्री
यादियम् ॥
खण्डनखाद्ये

ते । (१) प्रसन्न-
य ग्रन्थस्य त
तेन उल्लिखी-
सस्तस्योभिपु
त्यर्थे सङ्गरी-
दयतु सत्कृत
रीयतामाह-
माख्यातवान्
॥ इति श्री
पाद्यायस-
ङ्गरी टीका

रूपानिमा-
वस्थितमेव-

SRI JAGADGURU VISHWABHADHYA
JNANA SAMHASI, JAGANAMANDIR
MADGANYA LIBRARY

date, VARANASI,
ACC NO.

1376